

मुग्धबोधं व्याकरणम्

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया॥

अ इ उ ऋ लृ क,
ए औ ङ ऐ औ च,
व र ल, ज ण न
भ्र ढ ध घ भ

जीवानन्द विद्यासागर

सुगन्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायैः श्रीमता श्रीगणेशेन विरचितम्
श्रीमद्वृत्तार्थावलिखायां श्रीरामतर्क-
वासीय-कृतटीकासमेतम् ।

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

७४

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्
श्रीमद्दुर्गादासविद्यावागीश-श्रीरामतर्क-
वागीश-कृतटीकासमेतम् ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतं प्रकाशितम् ।

चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

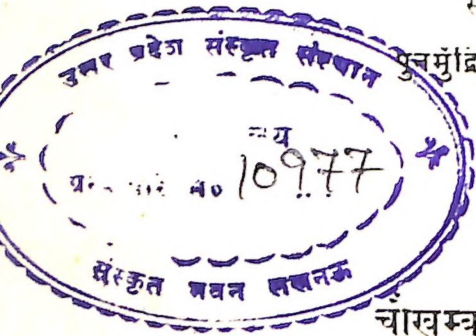
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

चीक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० नं० १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ३२०४०४

सर्वाधिकार सुरक्षित

पुनर्मुद्रित संस्करण १९९४

मूल्य २५०-००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० नं० ११२९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ३३३४३१

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए., बंगलो रोड, जवाहरनगर

पो० बा० नं० २११३

दिल्ली ११०००७

दूरभाष : २३६३९१

मुद्रक

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी

Get an an du vid

निघण्टः ।

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

मङ्गलाचरणम्	१-३
स्याद्यन्ताधिकारः	३-५७६
सन्व्यध्यायः	३-४३
१म पादः—संज्ञा	३
२य पादः—अच् सन्धिः	१३
३य पादः—हस् सन्धिः	३१
४थ पादः—वि सन्धिः	३८
अजन्ताध्यायः	४४-८३
१म पादः—संज्ञा	४४
२य पादः—अजन्तपुंलिङ्गशब्दः	५३
३य पादः—अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	८१
४थ पादः—अजन्तक्लीवलिङ्गशब्दः	८८
हसन्ताध्यायः	८४-१३२
१म पादः—हसन्तपुंलिङ्गशब्दः	९४
२य पादः—हसन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	१२६
३य पादः—हसन्तक्लीवलिङ्गशब्दः	१२८
४थ पादः—अव्ययशब्दः	१३१
स्याद्यन्ताध्यायः	१३४-५३६
१म पादः—स्त्रीत्वः	१३४
२य पादः—कारकम् (क)	१६८
३य पादः—समासः (स)	२३८-३४४
द्वन्द्व-समासः (च)	२४३
बहुव्रीहि-समासः (ह)	२५८
कर्मधारय-समासः (य)	२८४
तत्पुरुष-समासः (ष)	२८८
द्विगु-समासः (ग)	३११
अव्ययीभाव समासः (व)	३१६
षट् समासाः	३२७
४थ पादः—तद्धितः (त)	३४५
त्याद्यन्ताधिकारः	५२३-८१५
स्वाद्यध्यायः	५२३-५८५
१म पादः—संज्ञा	५२३

२य पादः—पञ्च	५३०
३य पादः—मवत्	५७८
४थ पादः—मिथः	५८७
१म चतुर्गणाध्यायः	५८६-६३२
१म पादः—अदादिः	५८६
क्षादिः	६१४
२य पादः—दिवादिः	६१८
३य पादः—स्वादिः	६२४
४थ पादः—तदादिः	६२७
२य चतुर्गणाध्यायः	६३२-६४२
१म पादः—रुधादिः	६३२
२य पादः—तनादिः	६३४
३य पादः—क्तादिः	६३६
४थ पादः—चुरादिः	६४०
३य चतुर्गणाध्यायः	६४३-६८१
१म पादः—जान्तः	६४३
२य पादः—सनन्तः	६५४
३य पादः—यङन्तः	६६३
यङ्लुगन्तः	६६८
४थ पादः—लिङ्गः	६७१
त्याद्यन्ताध्यायः	६८१-७१२
१म पादः—पं	६८१
२य पादः—मं	६८३
३य पादः—ढभावं	७०२
४थ पादः—क्तिः	७११
स्तदन्ताध्यायः	७२४-८१५
१म पादः—ल्यः	७३४
२य पादः—लनादिः	७३७
३य पादः—क्तादिः	७६३
४थ पादः—ङ्गणादिः	७८५
सूत्रसूचौपत्राणि	८१७-८५०

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लक्ष्मीकालं निखिलजगतां सर्गसंहारहेतुं,
दुर्गादासी धरणिपतितः कोटिकलः प्रणम्य ।
पथ्यालीच्याखिलबुधमतं धीमतं पाठकानां,
सन्तोषार्थं रचयिततरां मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥
श्रीमद्व्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि सरिभिः ।
भरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया ॥
अयुक्ता यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भवेण वा ।
वची मया दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत् ॥

श्रीवोपदेवः स्वयं कृतस्य श्रीं नमः शिवायेत्यादि बहूनां ब्रह्मणीयन्तस्य स्वरूप-
व्याकरणस्य दुरुहत्वात् स्वयं वृत्तिं चिकीर्षुस्तस्य भटिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गल-
माचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नानादिगुद्देशीयशिष्याणां
भटिति प्रवृत्तये गत्यनाम निर्दिशन् शिष्यशिष्यार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्यार्थं
नीयते वक्ष्या इति यावत् । मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात्
मुक्तेर्मुकुरादेशो विभक्तेरलक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे मुः कुः पृथिव्यामश्रीभने
इति हड्डबन्दात् । मुक् ददातीति मुकुन्द इति । “मुकुमव्ययमान्तश्च निर्वाण-
मीजवाचकम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ।” विशुक्लणादि नाम
हत्वा मुक्तिदायकनाम्ना मुक्तिलिप्सूनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आयुर्ज्ञानसुखार्थिनां प्रवृत्तये
विशेष्यमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूपः आनन्दः सुखस्वरूपः
आनन्दयतीति पचादित्वाद् आनन्द इति विशेष्यं पदम् । संश्रामौ चिन्तासा-

१ । ओं नमः शिवाय ।

ओं । ११, नमः । ११, शिवाय ४ ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

वानन्दयेति सच्चिदानन्दं सच्चिदानन्दम् अथवा सत्ता नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानमूर्ति
यस्येति विग्रहः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तियुक्तातिशययुक्तनमस्कारं
कृत्वेत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्वापकर्षबोधक व्यापारविशेषः स्वाधिकीकर्षताया ज्ञापक-
मिति वा । मुग्धबोधमिति । मुग्धः सुन्दरसूदधीरिति विश्वप्रकाशः । मुग्धः
सुन्दरी बोधी ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति मुग्धबोधम् । अथवा मुग्धान्
सूदान् अल्पबुद्धिजनान् बोधयतीति मुग्धबोधं दातृषणिति षण् । व्याकरणमिति ।
व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति करण अधिकरणे
वा अनट् । ननु कातन्मादिवदन्ये वृत्तिं कुर्वन्तु स्वयं कथं करोषि इत्याशङ्काह
परीपकृतये इति । परा येष्ठा चासौ उपकृतियेति परीपकृतितन्मस्यै सदीया
वृत्तिं सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां येष्टीपकारः सूचितः । ननु मङ्गलं
कथं क्रियते । मङ्गलादिपञ्चमसौ विघ्नध्वंसात् प्रारम्भितसमाप्तिरिति चन्द्र ।
बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि गत्यसमाप्ताभावात् साघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
दर्शनात् । उच्यते । बाणभट्टादेर्मङ्गलेन वज्रतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात्
गत्यसमाप्तिर्न जाता । साघादेर्दुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
जातेति । ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारम्भमाना मङ्गलं
कुर्वन्त्येव । मङ्गलानु दुरदृष्टसत्त्वे तन्नाशयति तदसत्त्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम् । ओंकारोच्चारणमेकं मङ्गलम् । “ओंकारश्चाथशब्दश्च
डावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्जातौ तेन साङ्गल्लिंकावुभौ ॥” इति स्मरणात् ।
विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमः शिवायेति । महादेवनमस्कारात्मकमपरं
मङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थैकवचनम् । ओं नमः विष्णुशिवब्रह्मभ्यो नम
इत्यर्थः । “अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणीच्यते ब्रह्मा प्रणवेन
वयी मताः ॥” इति स्मरणात् । तैभ्यो नमः कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्यं
चतुर्थी । शिवाय गत्यस्य भट्टिति समाप्तिरूपकल्याणायेत्यर्थः । कायिकं मानसञ्च
नमस्कारं हित्वा आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृत इति शिष्याणां
सन्देहमुच्छिन्दन् गत्यस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धांश्च ज्ञापयन्नाह ॥ १ ॥

२ । शं शब्दः ।

शं । १।, शब्दः ३॥ ।

शब्देर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्याद्यन्ताधिकारः ।

सन्ध्यध्यायः ।

१ म पादः—संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ङ म, भ ढ ध घ भ,

शब्देर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः शंशब्दैरिति । शमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अवयवानामनेकार्थत्वात् । शब्देर्मङ्गलं स्यादिति । अतः शब्देरेव मङ्गलं सूचितं स्यादित्यर्थः । शब्दलुत्पादकशास्त्रारम्भे शब्देरेव मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति । इति शब्दस्यावयवत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेयपक्षे तु प्रथमान्तत्वं बीज्यम् । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य प्रयोजनम् । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फलं स्वर्गादिरित्यभिप्रायः । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाच्याः । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणयोर्लुत्पाद्यलुत्पादकभावः सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तु-सुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरीधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु “सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणी वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यथादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सोऽभिधेयकः ॥” इति प्राञ्चः । ग्रन्थस्य सङ्केतनिर्वाहार्थं सङ्केतेन संज्ञाः परिभाषायादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

अथ स इत्यन्तं लुतप्रथमावज्जवचनान्तं कृन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

ज ड द ग व, ख फ क ठ थ, च ट त ऋ ए
श ष साद्यन्ताख्याः ।

अ—स १२॥, आद्यन्ताख्याः १॥ ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्तुः ।

बहुलं ब्रह्मणीति जसी लृक् । एवं सर्वत्र । अय इत्येत्यादिबन्धः । आदिय
अन्त्य आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । अथवा आदिना
सहितोऽन्तः आद्यन्तः स आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । एषां मध्ये इति
मध्यशब्दस्यैह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र मते ये वर्णा इत्यर्थः । मध्यावन्तवाचित्वे
तु अकारसकारयोः प्रातिनि स्यात् । आदिवर्णान्तवर्णयोः समाहारः क्रमपठितौ
यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावैव संज्ञा येषां ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः ।
अत्र अक् अच् अव् अम् अव् इति पञ्च । इक् इङ् इच् इल् इति चतस्रः ।
ऋक् इत्येका । एङ् एच् एह् इति तिस्रः । ऐच् इत्येका । हल् ह्व् हम्
इति तिस्रः । यल् यम् यप् इति तिस्रः । वस् इत्येका । जम् जप् जस् इति
तिस्रः । णङ् णम् णप् इति तिस्रः । झम् झव् झप् झस् इति चतस्रः । ढम्
इत्येका । ज्व् इत्येका । खय् खप् खस् इति तिस्रः । कृत् इत्येका । चक् चप्
इति द्वे । शम् इत्येका । इति चत्वारिंशत् संज्ञानां यथास्थानं प्रयोजनं बोध्यम् ।
किन्तु पूर्णोऽदन्त इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽव अन्यत्र शेषवकारान्त अव इति
बोध्यम् । ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्वा अस् इत्येकैव संज्ञा प्रतीयते अक्
इक् इत्यादयः कथमिति चेत् सत्यम् । तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नीत्वा अस्
इत्येवावदिष्यत् । अत्र रामानन्दस्तु चपीदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ऋर्गृहीतानां
दीर्घाणामपि अक् संज्ञा सिद्धेत्याह । अक्संज्ञाया असिद्धा सर्ववर्णग्रहणपरिभाषया
अपि असिद्धिसदसिद्धा च अक्संज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याशयदीपापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिकादाकारादयो ननु पृथक्वर्णाः । अतएव
अ आ इत्यादौ वक्तव्ये अवयमित्यादि स्वयं वक्ष्यति । नच तर्हि इद्रहितेनाका णी
गृह्यते इति परिभाषैव व्रथेति वाच्यम् इद्रयुक्तेनाका सर्वर्णो न गृह्यत इति
निषेधार्थमवश्यं वक्तव्यत्वात् । आवत् स्वर्ध् इत्यस्य वृत्तौ अ आ अ इत्येषां
वर्णवयत्वेनोपन्यासस्तु पृथक् संज्ञाविधानार्थं पृथक्त्वोपचारात् ॥ ३ ॥

४ । इत् कृते ।

इत् । १।, कृते । २।

कस्मैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् ।
तस्य कार्येऽनुच्चारः । यथा अचि क उ चाः संज्ञार्थाः । हसे
अकार उच्चारणार्थः ।

५ । आवत् स्वर्घप्सु ।

आ । १।, वत् । १।, स्वर्घप्सु । १।

अ आ अ इति वर्णतयं क्रमेण स्वर्घप्सुसंज्ञं स्यात् । वत्
शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

कृते इत्येकारान्तसम्यक् प्रयोजनवाचकं लुप्तचतुर्थ्येकं कार्याणां वज्जलतया
स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्यायैत्युक्तम् । इण् गतौ किप् इत् ।
एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतीऽस्यायित्वं सिद्धम् । अतएव आह
तस्य कार्येऽनुच्चार इति । हसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्धं विना
हसानामुच्चारणं न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसानां परवर्णयोगः सूचितः ।
उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् संज्ञः स्यात् अतएव दध्यस्थीत्यादिना अनडादेशे
अडाविताविति स्वरं वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अथ आथ अथेति समाहारोऽपि मत्वत्वात् क्रीवत्वाभावेन ऋस्वाभावे आ
इत्येवम् । स्वयं घञ् भुञ्जेति यत् चेति वर्णद्वयं दृश्यते तत् समाहारा बोध्यः ।
रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्वेवं पदं मत्वा अ आ अ इत्येतेषां संज्ञातयं
सिद्धवत् कृत्वा तद्वदिवर्णानामपि विधीयत इत्याह तुः । तद्वयं स्वयमसिद्धः कर्घं
परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् करणेन अतीव हास्यास्पदत्वात् ।
वन्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचनं वदिति लुप्तप्रथमैकवचनं यदा यथा तथैवैवं सास्य
इत्यमरीत्याऽव्ययवच्छब्दोऽयं न तु चुत्प्रत्ययः । किञ्च वच्छब्दस्य इवायेन साकाङ्क्षा
दाकारणैव सम्बन्धः सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्ग इति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घप्सुसंज्ञं
स्यादित्येकोऽर्थः । आवदन्तोऽपि स्वर्घप्सुसंज्ञः स्यादित्यपरोऽर्थः । इ ई इ इत्यादिषु
चैत्येन सर्वेषामेव अचां संज्ञातयप्राप्ता एचः स्वसंज्ञां निर्पद्यति स्वएज् नास्तीति ।
एचः स्वसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचां स्वभावेन विमावत्वादिति शेषः । तथाचीकृतम् ।
‘एकमावो भवेद्ब्रह्मो विमावो दीर्घ उच्यते । विमावस्तु भुतो च यो व्यञ्जनश्चाद्य-

६ । जपोऽक् समोर्ण ऋक्च ।

जपः १।, अक् १२।, सम १२।, णः १।, ऋक् १२।, च १२। ।

समानो जपोऽक् च परस्परं णसंज्ञः स्यात् ऋक् च ।
साम्यं तु एकस्थानत्वम् ।

अत्रयं ए ह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

ल्वत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ ओष्ठ्याः ।

तेषां यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

सात्वकमिति ।' अत्र पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञानामेकदेशविधानं तत्संज्ञास्मरणार्थम् ।
तेन ऋस्वदीर्घप्लुता एव वक्तव्याः एवमन्यत्रापि सङ्गेष्वप्युक्तः प्रसिद्धसंज्ञानामेकदेश-
विधानमविरुद्धं भवति । अतएव आकासावैध्वनन्तकमिति स्मृतिः ॥ ५ ॥

जपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सस्वत्वात्
समी जपः परस्परं णसंज्ञः स्यात् समोऽक् परस्परं णसंज्ञः स्यादित्यर्थः । नतु
जपाकोः परस्परं णसंज्ञेति । अकोऽन्तर्गतस्यापि ऋक्ः पृथगुपादानेन ऋवर्ण-
ल्ववर्णवसमानावपि परस्परं णसंज्ञौ न्तः । जपस्य सवर्णसंज्ञाफलन्तु तल्लसोरित्यादौ
उच्चारिता चपेन सवर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्तिः । समानज्ञानाधीनं सवर्णज्ञान-
मिति समानं निरूपयति । साम्यं तु एकस्थानत्वमिति । एकं स्थानम् उत्पत्तिस्थानं
तेषां ते एकस्थानाः तेषां भावः एकस्थानत्वम् । ततश्च एकस्थानज्ञानाधीनं
सवर्णज्ञानमिति स्थानं निरूपयति । अत्रयमित्यादि । अत्रयम् अ आ अ इति
ऋस्वदीर्घप्लुताः । एवं इत्रयमित्यादि च । ए ह इति संज्ञा ए ओ ऐ औ ह इति
पञ्च । ए ह क ख ग घ डा इत्येकपदीत्या एषामुत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्ता पश्चात्
ए ऐ इत्युभयं तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान् । ओ औ इत्युभय-
मीष्टकाव्यर्थमीष्टग्रमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान् । ताल-
व्यकार्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकारः वृद्धिरैकारः । इयाज इत्यादौ यकारस्य
जरिकारः । ओष्ठ्याकार्येण उवर्णस्य समत्वात् गुण ओकारः वृद्धिरौकारः । उवास

७ । चपोदिताकानिता णः ।

चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, णः १ ।

उकारिता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

इत्यादौ वकारस्य जिह्वकारः । एवं यवरलीयवकारस्य प फ ध भ म वा इत्येक पदीक्या उत्पत्तिस्थानमीदृशसुक्ता दन्त्यकार्याथं दन्त्यमध्येऽपि त घ द ध न ल सः व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृष्टतीत्यादौ वकारस्य श्रीष्ठात्वादुरी दन्त्य-त्वादनुस्वारस्य मकारी न स्यात् । वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थानं दन्त्य एवेत्युक्ता तद्विष्णोः परं पदमित्यादौ तथैवीच्चारयन्ति । स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्य श्रीष्ठाकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न । यतः कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधयत्वं सङ्गच्छते । समानासमानयोर्द्वयोरेकदीप्यत्तिसन्देहं व्यवस्थामाह । तेषां यो येनेत्यादि । तेषां कण्ठातालव्य-मूर्धन्य-दन्त्य-श्रीष्ठानां मध्ये यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति । यथा अभविह-मित्यादौ भपभसोरित्यनेन सस्य द एव । एवं यो येन समः स एव तस्मिन् परे भवति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव । एवञ्च यो येन समः स एव तस्मात् परो भवति । यथा वाग्घरित्यादौ हकारस्य घकार एव । ननु तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं समानत्वमिति समानलक्षणात् साध्यं भेदमपेक्षते । अतएव चन्द्रसमानं सुखमित्येवोच्यते ननु चन्द्रसमानश्चन्द्र इति । ततश्च ऋस्-दीर्घधीय भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसंज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समानं गीतं यस्य असौ सगीतः समानः पतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द-प्रयोगात् । अत्र तस्मात् तस्य तव इति नीत्ता यत् व्यतिक्रमनिर्देशः कृतस्तत्पूर्व-पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम् । यथा चिन्मयं तस्याभावे तव यथा हरिश्च ज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन । नास्ति इत् यस्य सीऽनित् तेन । उकारिता चपेन सवर्णी गृह्यते । यथा लिलसीरित्यादौ तु इत्यादिना तवगादिर्गृह्यते । इद्रहितेनाका सवर्णी गृह्यते । यथा आदिगेचीरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि गृह्यते । किञ्च धिप्सति धीप्सतीत्युभयपदसाधनाय दभीयाविन्यत ऋस्दीर्घधी-रादेऽर्थः पृथग्विधानज्ञापकादादेशेन प्रत्ययेन च सवर्णी न ग्राह्यः । ज्ञापक-अश्रिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन मघीनस्तुङ्वेत्यत्र अर्धवर्णी

८ । इडोऽरलेङ् गुः ।

इडः ६।, अर् अल् एङ् ११, गुः १। ।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अचः ६।, आ आर् आल् ऐच् ११, त्रिः १। ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरि-
प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः ।

प्र—आङ् ११, गिः १। ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

नञ् इत्यत्र च तुडादेशेन सवर्णो न गृह्यते । त्वदां टेर इत्यत्र अकारादेशेन सवर्णो न गृह्यते । एवम् अर्ण आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते । किञ्च उकारिचपस्य स्थाने जायमानो य उकारिचपस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो ग्राह्यः । कारणगुणाः कार्यगुणसारभन्त इति न्यायात् । तेन जव चप जस्त्रचाः खिर-
त्यतन्तुभिरित्यत्रापि च आदेशेन टुभिरित्यत्र टु आदेशेन चुङ् क्रुङ् इत्यत्र कडा
देशेन च सवर्णो गृह्यते । एवञ्च ऋस्तेनैव अका सवर्णो गृह्यते नतु दीर्घगति बोध्यम् ।
अन्यथा आदीर्घाः इत्यादौ प्रथमापस्यितं ऋस्त्वं परित्यज्य दीर्घग्रहणं वृथा स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगादिनिर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि
गर्घुङ्वाकाङ्गिति इत्यादौ गांकार्यं इङ्गोनिर्देशं विनापि इङ् प्राप्त्यर्थं इह इङो
निर्देशः समत्वादिवर्ण एकारयोरिकारः उवर्ण ओकारयोरिकारः । ततोऽवशिष्टां
अर् अलौ, बलयोः समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-लुवर्णयोः स्याताम् । समुदायसास्याभावे
आंशिकसास्यस्यापि ग्राह्यत्वात् । गुर्गुणः ॥ ८ ॥

आय् आर् च आल् च ऐचेति । आरालैजित्यत्र मृत्वात् चेत्वादित्यादिना
अप्रत्ययो न स्यात् । समासविधेरनित्यत्वात् । आदिगेचोरित्यादौ एजादिनिर्देश-
नेष्टसिद्धावपि व्रजवदरल इत्यादावचः प्राप्त्यर्थम् इहाचो निर्देशः उत्पत्तिस्थानव्यवस्था
तु पूर्ववत् । त्रिवृद्धिः ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति । एते प्रादयो विंशतिसंख्यया संख्येया इत्यर्थः । विंशते-
रेकान्तु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्येयोरित्यमरोक्तेः । अत निर्दुःशब्दौ

अवाचायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतो ।

अपिः पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये ॥

दन्त्यसाल्नां रेफान्तां च । तथा च दुर्दुःखभावनं कापि निर्निश्चयानिषधयोः ।
 अञ्जसाशब्द आख्यातकृत्वट्टात्तयोरपीति दन्त्यसाल्नां सेदिनी । “दुर्निषेधे च
 कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये । परिः स्यात् सर्वतीभावे” इति रेफान्ते सेदिनी ।
 प्रादौनामथानाह पुरुषोत्तमदेवः प्र गत्यारम्भीत्कर्ष सर्वतीभावप्राथम्यस्यात्युत्पत्ति
 व्यवहारिषु । परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिन्यग्भावेषु । अप अनादरभंशाऽसाकल्य-
 वैरूप्यत्यागनजयेषु । सम प्रकर्षशेषनैरन्तर्यौचित्याभिसुख्येषु । निर्निश्चय-
 निषेधयोः । अव निश्चयासाकल्यानादरेषु । अनु पश्यात्सादृश्यलक्षणवीप्सा
 इत्यभावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु । निर् अत्यर्थनिषधनिश्चयवहिष्करणेषु
 दुर् निषेधकष्टनिन्दाऽवत्तेपणेषु । वि विशेषवैरूप्यनजर्थगतदानेषु । अधि उपरि-
 भावे । सु पूजनायासातिशयेषु । उत् ऊर्हीत्कर्षप्राकट्यनैकट्येषु । परि सर्वतीभवा
 तिश्यवीप्सा इत्यभावचिह्नभागत्यागनियमेषु । प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्यभाव
 त्यागप्रत्यर्पणसादृश्यविरोधवीप्सासमाधिषु । अभि समन्ताद्भयार्थलक्षणवीप्सा
 इत्यभावधर्माणेषु । अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावनेषु । अपि आहरणसम्भावन-
 निन्दाऽनुज्ञाऽल्पत्वसमुच्चयेषु । उप अनुगतिपश्यावानुकम्पा आधिक्यहीनसामीप्य-
 प्राथम्येषु । आङ् समन्तादग्रहणप्रत्यावृत्तिषदर्थमन्यादाव्यातिषु । इति गिरूपसर्गः ।
 अवाचायामित्यादि । अत प्रादिषु स्वती अचायां प्रशंसायां गिसंज्ञौ न स्तः । यथा
 सुस्तीति अतिस्तीति । अतिरतिक्रमे गिसंज्ञौ न स्यात् । अतिक्रमः फलोदयेऽपि
 क्रियाप्रवृत्तिः । यथा अतिसिञ्चति शालीन् । पर्यधीगतौ गिसंज्ञौ न स्तः । परिः
 सर्वतीभावोऽधेरूपरिभावः प्रसिद्धावर्थौ । गत्यर्थधातौ परि पर्यधी यदा गतिं द्योतयत-
 स्तदा गिसंज्ञौ न स्त इत्यर्थः । यथा परिसेधति गङ्गां जनः । अतएव “तस्मिन्नात्म-
 चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्युषि । राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्तिपादिव” ।
 इति रघौ । धातूनामनेकार्थतया स्थाधातीरगत्यर्थे अधेर्गेतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वा
 भावे गीक इत्यादिना प्लवं न स्यादिति रघुटीकाकारः । अपिः पदार्थादिषु पञ्चसु
 गिसंज्ञौ न स्यात् । पदार्थोऽल्पत्वं यथा अपिसिञ्चति अल्पं सिञ्चतीत्यर्थः । सम्भाव्यं
 क्रियासु योग्यताध्यवसायः । यथा अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम् । गर्हा निन्दा यथा
 अतिस्तीति वृषलं ब्राह्मणकः । अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः । यथा सेज्यामीति

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादिः १।, धुः १। ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रश्ने अपिसिञ्च । समुच्चयः परस्परं क्रियासंज्ञेषः यथा अपिसिञ्च अपिसुहि । उभयं कुरु इत्यर्थः । एषु गिसंज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासाभावे गीक इत्यादिना षत्वं न स्यात् सुमुत्ता इत्यादौ क्ताची यप् च न स्यादिति फलम् । स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसंज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्यं तु हि च स्म ह वै पादपूरणे स्वतीत्यमरीक्तन्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतिस्त्विति” विसरवृत्तिः । क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूते अतः प्रसवएव धात्वर्थः । प्रशृङ्खलस्त्वर्थं द्योतयति प्रणमति प्रकर्षणे नमतीत्यर्थः । उपसर्गास्तत्तदर्थानां द्योतका एव नतु वाचकाः । क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतीत्ये मन्त्रव्यां अनेकार्था हि धातव इतिष्वोपदेववचनात् । केवलधातीरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थाऽपि धातीरेव कल्प्यन्ते लाघवात् । धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरवः स्यादिति । एवं “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो त चेष्टत इति” जैमिनिसत्तात् । अतएव “निपाताद्यादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव नतु वाचकाः तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सख्ये षष्ठी तथा घटस्य इत्यत्रापि षष्ठापत्तिः । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वान्न षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटो न इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिरादिर्यस्य स भ्वादिः मध्यपदस्य लोपः लब्धकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुणसंविज्ञानवज्जब्रीहिः । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थः । भवतः सर्वधातूनां प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविशेषवाची । तथाच “भ्वाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः” ॥ भू इत्यादयः प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिकास्तदैव धातुसंज्ञाः स्युः । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु अनुकरणात् स्यादेरावश्यकत्वेऽपि स्यादेरनुत्पत्तिः प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा मन्यविलोङ्गे इति वक्तव्ये संयोगान्तलोपे मनविलोङ्गे इति स्यात् । धुर्धातुः ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादिः १।, क्तिः १। ।

स्यादित्यादिश्च क्तिमंज्ञः स्यात् ।

१३ । कद्वन्नान्येकद्विवहुष्व कशः ।

कद्वन्नानि १।।, एकद्विवहुषु ०।।, एकशः १।। ।

तेरेकैकं वचनं क्रमात् कद्वसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमा-
देकद्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । त्यन्तान्यौ दली ।

त्यन्तान्यौ १।, दली १। ।

त्यन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

सिश्च तिश्च सितौ, सितौ आदी यस्य स सित्यादिः इत्तात् परः श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादित्यादिश्चेत्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणौ जयतः रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकता
जलौकोवस्त्रान्तवाचिदशा-वज्रला-कृत्तिका-मघालार्जभ्यः पुंलिङ्गगृहाश्च नित्यं व्वम् ।
एभ्यो नित्यं बहुवचनं स्यात् । दाराः वर्षाः सिकताः जलौकसः दशाः । वस्त्रान्त-
वाचीति किम् ? दशेयं ते शुभाऽभवत् । वज्रलाः कृत्तिकाः मघाः लाजाः गृहाः ।
पुंलिङ्गादिति किम् ? गृहं गृहे गृहाणि । अप्सरः सुमनीवल्जजादेर्वा । एभ्यो
वज्रवचनं स्याद्वा । गौरयं गाव इमे । संख्याविशिष्टस्य तु एका गौः एकीब्रीहिः ।
गुरुशब्दविशिषणस्य युष्मद् एकत्वे वज्रवचनं स्याद्वा । त्वं मे गुरुः यूयं मे गुरवः ।
अविशिषणस्यास्मद् एकत्वे द्वित्वे च वज्रवचनं स्याद्वा । अहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इत्यर्थे
वयं ब्रूमः । अविशिषणस्य किम् ? पण्डितोऽहं ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्यः एकत्वे बहुवचनं
स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपादः समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्यां
नचताभ्यां द्वित्वे वज्रवचनं स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् ।
इत्वं बहुल्येऽपि द्विवचनं नित्यम् । पुष्यः स्वभावादिकः पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च
पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसू । एवं सिद्धपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स त्यन्तः यथा रामो भवति इत्यादि । त्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकम् । यथा उमा गौरी विद्वान्

१५ । लुपि न सभ्याद्यविधी ।

लपि ७, न ११, सभ्याद्यविधी १॥ ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि । तेन चतुर्थं षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति
न्यायात् दान्ताभावाद्दिरामाभावे विसर्ग उकारौ न स्तः । क्यन्तश्च अन्यश्च क्यन्तान्तौ
सन्निहिते वृद्धिन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्यन्तेन सम्बन्धात् क्यन्तादन्य इत्यर्थः ।
शब्दात्ते उच्चार्यते असाविति शब्दः । क्यन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात् । तद्विन्नशब्दो लिङ्ग-
संज्ञः स्यादित्यर्थः । दं पदं लिङ्गम् । एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां
विभक्तौनाञ्च लिङ्गत्वमायातम् । अतः कातन्ताद्या धातुविभक्तौ वर्जयित्वा अन्यस्य
लिङ्गसंज्ञां कुर्वन्तीति विरोधः । रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाभ्यां धातुविभक्ति-
भ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो लिखित्वाह । तद्वैयम् ।
सन्निहितक्यन्तशब्दसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातुविभक्त्यो-
रनुवर्त्तनभावात् । सत्यामप्याकाङ्क्षायां धातुविभक्त्योरनुवर्त्तितवत् प्रादेरप्यनुवर्त्तौ
तस्यापि लिङ्गसंज्ञानुपपत्तेः । न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसंज्ञातीयः
क्षत्रियादिरिव गृह्यते नतु गवादिः, तथावापि क्यन्तादन्य इत्युक्ते क्यन्तसंज्ञातीयस्य
कृतद्वितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वं न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञान्त
सनन्त भाविबुभूषादिधातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः । न च तत्रैव धातुसंज्ञयैव लिङ्ग-
संज्ञा वाधितयेति वाच्यम् । संज्ञायाः संज्ञान्तरस्य बाधकत्वाभावात् । अतएव
एकस्यैव मिरित्यस्य प्रत्ययत्वं विभक्तित्वं प्रथमात्वम् एकवचनत्वं धित्वं धित्वञ्च
संगच्छते । वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः । ताभ्यां
स्यादिप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसंज्ञां सामान्यविधिः धातुसंज्ञा विशेषविधिः ।
ततश्च लः सि औ जसिति सामान्यविधिर्धोस्तिवित्यादिविशेषविधिना बाधितत्वा-
ज्ञातान् स्यादुत्पत्तिः । विभक्तेस्तु केवलायाः प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परत जातायाश्च
समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोधः ॥ १४ ॥

लोपनं लुप् तस्मिन् लुपि । अत्र आद्य आदिवर्णस्तस्य विधिराद्यविधिः ।
यथा राजभ्यामित्यादौ नस्य लुपि आक्तिमभवीति आकारो न स्यात् । कचिदादि-
निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐस् । कचि-

१६ । चादिर्गिर्निः ।

चादिः १। गिः १। निः १।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात्

दादिर्निमित्तकः स्यात् तेन गार्ङ्गिषु पिपत्त इत्यादिषु षत्वं स्यादेवेति रामानन्दः । वस्तुतस्तु अः अवर्णः आदिश्च अश्च इयोः समाहार आद्यं तस्य विधिराद्यविधिः सन्धिश्च आद्यविधिश्च सन्ध्याद्यविधी । लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उग्र इत्यादि । लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात् यथा राजभ्यामित्यादौ न आ । एवं वज्रमाचष्टे इति जो टिलीपे क्विपि जेर्लोपे वज्र इति निष्ठात् सौ स्यान्तस्यारादिति रेफस्य लुपि जकारस्य चङिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव । लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिरवर्ण एवीच्यते । ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आदिवर्णानां विधेर्निषेधेनैवेष्टमिहो अवर्णग्रहणसर्वर्णनिमित्तक विधेर्निषेधार्थम् । तेन राजभिरित्यादौ न ऐस् । गार्ङ्गिषु पिपत्त इत्यादिषु षत्वानुपपत्तिश्च न स्यात् । एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टमिहो सन्धिग्रहणं सन्ध्याद्यग्रहणेण लुप्येव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम् । उङ्ती हि ग्रन्थः समाधिक फलमाचष्टे इति न्यायात् । अतएव दामीदर इत्यत्र सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वयं वक्ष्यति । नच भी अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थं सन्धिग्रहणमिति वाच्यम् । गङ्गेऽत्र इत्यादौ ज्वहेऽमीयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्य अकारलीपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् । केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्तस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदिरवर्णस्य स्थाने विधिर्न स्यात्तन्निमित्तकीऽपि विधिर्न स्यादित्याहुः । तत्र । भी इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्थकस्य सन्धिग्रन्थस्य उङ्त्तत्वाभावे सन्धिग्रहणादित्यादि वोपदेवीयवचसोऽसङ्गतः । चैक्याबुद्धयहोऽरित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विसर्गस्य रेफविधानं ज्ञापयति । अत्र नञोऽल्पार्थत्वमिति । तेन “सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवता” इति नैषधादौ “चूनीलुप्फ धी” इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात् तदादेरवर्णस्य ईकारः स्यादेव । एवं अधनी धनीकृत इत्यादावपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

चादिस्तु च वा हाहैव नूनं वै अह आहो अथो उनी । अहो उताहो हौ हौ वै

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

णम् इतः १॥, अन्याचः ५॥, अन्ते ७॥, अन्यस्य ६॥, आदौ ७॥ ।

णित् प्रस्योच्यते तस्यान्यादचः परो निदन्ते डिदन्त्यस्य स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्यः ।

परः ११॥, त्यः १॥ ।

प्रकृतेः परो यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

१९ । अं अः नुवी ।

अं अः १॥, नुवी १॥ ।

अकार उच्चारणार्थः विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुवि-
मंजौ स्तः ।

अरि ईहि हे अहि । उरि ए पे तिर्यक् ओ ओ अमा किल खलु नजादयोऽपि बहवः
मिश्रञ्चे नेह गिसंज्ञापठितशब्दा एव गृह्यन्ते । तेन स्वत्यादीनामर्चादौ गिसंज्ञाऽभावे
ऽपि निसंज्ञा व्यसंज्ञा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराज्ञी इत्यादौ अं पूर्वमिति
पूर्वनिपातः । निर्निपातः ॥ १६ ॥

णमसंज्ञा इत् येषां ते णमितः । णिट्प्रस्योच्यते इत्यादि णकारिदागमी प्रस्योच्यते
तस्य अचां मध्ये अन्यादचः परः स्यादिति परिभाषितम् । यथा नृण्यमादावित्यदिना
ज्ञानानि पद्यांसि । एवं नकारिदागमी प्रस्योच्यते तस्यान्ते स्यात् । यथा नृण्यङ्गशक
त्रित्यादौ ङकारिदादेशो प्रस्योच्यते तस्यान्यस्य स्थाने स्यात् । यथा वेरयङ्गामीत्यादौ
मकारिदागमी प्रस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा नुमासः स्वद्यावित्यादौ । प्रस्योच्यते
इति षष्ठान्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ङकारिणी विभक्तयो लिङ्गात्परा एव
मह्यणकारिणी णवादयो धातौः परा एवेति ॥ १७ ॥

अतः पूर्वजायमानस्यापि बह्वीः प्रत्ययत्वं वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ ।
वस्तुतस्तु खेवहः प्रागिति मत्वस्य लोपरोबहुः स्यात् सच बहुः परत जातोऽपि प्राक
स्यात् तस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थ इति व्याख्यानादेवास्य प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अं अः इति लुप्तप्रथमादिउचनान्तम् । नृण्यस्वार्थः विविचरः ॥ १९ ॥

२० । क + पौ० मूल्या ।

क + पौ० १॥, मूल्या १॥ ।

कपावुच्चारणार्थो वज्रगजकुम्भाकृतौ वर्णौ क्रमाभूतौ
संज्ञौ स्तः ।

२१ । होभस् ।

हः ११, भस् ११ ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

कपावुच्चारणार्थो । मूर्जिह्मामूलीयः । नीरूपभानीयः । जिह्मामूले उच्चा-
यतेऽसाविति जिह्मामूलीयः । उपभानीयस्य उत्पत्तिस्थानमीष्टः सर्पश्चासवदुच्चा-
रणम् । “नुवी पूर्वेण सम्बद्धौ मूल्यातु परगामिनौ । चत्वारोऽयोगवाहाख्या-
णत्वकर्मण्यची मताः । अचः स्वयं विराजन्ते हसन्तु परमाश्रयेत् ।” ॥ २० ॥

वंहितं इत्यादावनुस्वाराद्यं अवोढ इत्यादौ सिलीपार्थञ्च एतद्विधानम् । नन्
अ इ उ ऋ लृ इत्यादि सूत्रे षष्ठसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ भ्रह्मसंज्ञयैवेष्टिसंज्ञौ
एतद्विधानं कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन कौशलाभावात् ॥ २१ ॥

इति संज्ञापादः ।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः पादः । परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयोः
प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायार्देकार्थावच्छिन्नत्वम् । अथ सूत्रलक्षणम् ।
सूत्रयति अर्थं यथाति इति सूत्रम् । सूत्रत्वग्रन्थे पचादित्वाद् । तथाच ;—
“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तीभमनवयञ्च सूत्रं सूत्रविदो
विदुः ॥” तच्च षड्विधं “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्निर्दिष्टम एव च । अतिदेशो-
ऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥” व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतः सङ्केतः संज्ञा यथा
इत्कृते इत्यादि । ग्रन्थस्य संचेपनिर्वाहार्थं सङ्केतविशेषः परिभाषा । यथा चपीदित्ता
इत्यादि । अप्राप्तप्रापको विधिः । सतु द्विविधः । वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णो-
त्पादनरूपी यथा सहर्णेर्घ इत्यादि ॥ अभावरूपो द्विविधः नाशो निषेधश्च । नाशविधि-
र्यथा लोपऽस्योमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सह र्णे घः ।

मह । १।, र्णे ७।, घः १। ।

र्णे परे पूर्वस्य र्णेन सह घः स्यात् । मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णूत्सवः धातृङिः, शकुलदन्तः, होतृकारः । (मुर-अरिः,

विशेषावधारणं नियमः । यथा रडोविः सुपीत्यादि । अन्यधर्मस्याऽन्यतारोपण-
मतिर्देशः । यथा इण्वादिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रिभूपस्थितिरधि-
कारः । स तु त्रिविधः । “सिंहावलीकिताख्य मण्डूकमुतिरिव च । गङ्गास्रोत इति
ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः । सिंहावलीकितो यथा वावगीदन्ते इत्यस्मात् दान्ते
इति पदस्य ऋक्वागित्यन्तेभूपस्थितिः । मण्डूकमुतिर्यथा । टाभिम्डङ्सि इत्यस्मादत
इति पदस्य आन्तसमवैत्यन्तेभूपस्थितिः । गङ्गास्रोतो यथा तैः सि औ जसित्यस्मात्ते-
रितिपदस्य तद्धितपथ्यन्तेभूपस्थितिरिति । एवं “कार्यं कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः
सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्यं कार्यभ्यां क्वचित् कार्यनिमित्ततः । यस्य निर्दिश्यते
कार्यं स कार्यं गदितो बुधैः । क्रियते ऋत्तु तत्कार्यं सार्दं प्रत्यक्षगमैः । यस्मात् परं
परं यस्मिन् तन्निमित्तं विधा मतम् । आकाङ्क्षायां स्वर्णमनुवर्तितः परं भवेदिति”
एवञ्च “वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वली । प्रत्ययाश्रितकार्यान्तु वहिरङ्गमुदा-
हृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् । प्रकृतैः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गं तत्र
तथा । सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः । कस्यचित् भिन्नकार्यस्य प्रथमं
परतस्तथा । सम्भवेद्विधयो यस्य स विधिः सावकाशकः । आदौ हि विषयो यस्य
परतो न हि सम्भवेत् । स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः । तथा सामान्य-
कार्येभ्यो विशेषकविधिर्वली । बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् । अल्पः
स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः । आगमादेशयोर्मध्यं वलीयानागमो विधिः ।
प्रकृतैः प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि । तथोरनुपधातो स्यादागमः स बुधैर्मतः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतैः प्रत्ययस्य वा । सकलेश्वोविधिभ्यः स्याद्वली लोपविधि-
स्तथा । लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशविधिर्वलीति ।” सन्धिज्ञानं विना पदसाधन-
स्याशक्यत्वात् सन्ध्यायमवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातु-ऋद्धिः, शक्ल-लृदन्तः, होतृ-लृकारः) ।

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

आत् ५॥, इक् एचोः ६॥, ण्वी १॥ ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् ण्वी स्तः ।
हृषीकेशः दामोदरः । (हृषीक-ईशः, दामन्-उदरः) । सन्धि-
ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णै-
कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्यं, भवौषधम् । (माधव-ऋद्धिः, शिव-
लृकारः, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषधं) ।

ननु पिता सहागतः पुत्र इत्यादौ यथा इयोः पृथगागमनं प्रतीयते तथावापि
इयोरिव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न बालकाभिः सह सन्धिर्लघोघटो जायते इत्यादिवदपृथक्
साहित्यस्यैव याच्यत्वात् । सहशब्दस्य गम्यमानत्वेऽपि तृतीयाविधानात् णेन घं
इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सहर्णे घं इति विधानं पूर्वस्य दीर्घविधाननियमार्थम् । अन्यथा
दीर्घस्य पौर्वाप्यनियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होतृलृकार
इत्यविष्टापत्तिः । ननु अवर्णादिदीर्घविधौ कण्ठालेन समानः एकारादिः कथं न
स्यादिति चेन्न एकारादिरांशिकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादि-
रेवोन्मितत्वात् । किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाक्येति तद्दाति इत्यादौ न
प्रसङ्गः । सुरारिः इत्यादौ इयोरिकस्मिन् दीर्घे पूर्वहसस्य तेनैव सम्बन्धः हसेऽकार
उच्चारणार्थ इति स्वरसात् । हसानां परवर्णसम्बन्धं विनापि उच्चारणं न सम्भव-
तीति परवर्णयोगसिद्धेः । शक्ल धातुः शक्लनामा कश्चिद्वा । शक्लृदन्त इति
लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगी नास्तीति पाणिनिक्रमदोशश्चरौ । होतृकार इति होता
उच्चारितो लिखितो वा लृकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईकारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योगः ।
एवं सर्वत्र । दामोदर इति दाम रज्जुदरे यस्य इति विग्रहे दान्तत्वादिरामं नोलुप्
फंधौ इत्यनेन नस्य लुपि “लुपिन सन्ध्याद्यविधौ” इत्यनेन सन्धिनिषेधेऽपि कथं सन्धि-
स्यादित्याशङ्क्याह । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति । अस्यार्थः सन्धिग्रहणात्

२४ । गंधीरनेधिन एङ् ऋकोः ।

गं: ६।, धी: ६।, अन् एध् इन: ६।, एङ् ऋको: ६॥ ।

गैरवर्णात् पर्योरेधिनवर्जितस्य धीरेङ् ऋकोरवर्णनं सह क्रमात् णव्री स्तः । प्रेजते, परोखति, अपाच्छति । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति) । अनेधिनः किं, उपैधते अवेति । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधी: ६।, वा १। ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति, प्रार्क्षीयति, प्रर्क्षीयति, प्राल्क्षारीयति प्रल्क्षारीयति । (प्र-एकीयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋक्षीयति, प्र-ल्लक्षारीयति) ।

लुपि न सन्ध्याविधी इति सूत्रे उवर्चितस्य सन्धिश्च स्य ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अन्ध्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धिः स्यादेवेति । सन्धिरत्वं सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं न तु वर्णद्वयमेलनम् । तेन पिपक्षादिशब्दानां संघी गान्तलुपि ककारस्य भृप्भसोरित्यनेन चपे जवे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम् यद्यपि आदिगेजूटोर्ण्वी इति कृते एञ् ऊट् च द्वयोः समाहारे एजूट् ततः इक्च् एजूट् च इगेजूटौ तयोः । इति व्याख्याने आट्टोर्त्रिरिति सूत्रं कर्त्तव्यं न स्यात् तथापि इगेचोरिति कृतं ज्ञापयति । स्वभावादिकपदे क्तिपः प्राक् समासे च आट्टोर्त्रिरित्यनेन त्रिः स्यात् । यथा शव त्रिकारे कौ शौतिः धावुज जवे धौतिः जनान् अवतीति जनौः इति अन्यत्र अवतीति ऊः तव ऊः मम ऊः इत्यादौ गुण एवेति । एवम् उभयत्र समाहारे आरानेच इत्यादिवत् सूत्रत्वाच्चेत्यादिना अप्रत्यक्षाभावे आणुव्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरवं ? स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनौ यत्र सीऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिर्वापि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनोर्धात्वोर्वर्जनादेव धातोः प्राप्तौ धोरित्युपादानं व्यर्थमिति चेन्न उदृत्तोहि ययः समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राप्तलिङ्ग-

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोपः १।, अस्य ६।, ओम् आङोः ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः,
शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि,
ब्रह्म-आ-ऊतम्, (आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानिवदादेशः ।
द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।

मञ्जस्यैव धातोः प्रातल्लवात् । अतएव प्रकृष्ट एजकः प्रेजकः इत्यादौ न गुणः स्यात् ।
धातोर्लृकाराभावाद्दङ्कृतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोग्रहणं परवानुवृत्त्यर्थमेव ॥२४॥

लिङ्गासौ धुयेति लिङ्गः तस्य एकस्मिन् लित्त्वुल्लथोरसम्भवात् आदौ लिः
पश्चात् धुरित्यर्थः । एकस्मिच्छति एकस्मिवाचरति वा इति क्ये कृतं अवर्णस्य
इकारे सनञादिर्धुरिति धातुसंज्ञायां तिप्श्रपौ । ततश्च प्रकर्षेण एकीयति इति
अस्यग्यनुकारेति समासोऽनेन गुणः पक्षे वृद्धिः । एवं सर्वत्र । प्रोङ्गारीयति
इत्यादौ पूर्वापरयोः परोविधिर्वलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातोहि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्भिभक्त-
विपरिणाम इति न्यायेन षष्ठान्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादानं
सामान्यावर्णप्राप्त्यर्थं सहशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोपः स्यादिति
शिवायोन्नमः इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे यस्य न लुप् । एवं तात एहि
इत्यादौ तकारस्य न दः । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-
परेऽवर्णलोपो भवतीत्यत्र आह शिवेहि इत्यादि आङपूर्वं इण् गतौ हि एहि । वेज
तन्तुसन्ताने क्तः ऊतम् आ सस्यक् प्रकारेण ऊतमोतम् आसस्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षिः ।
स्थानिवदादेश इति । सम्भावजादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थः । यथा
शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङ्नुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोपः । अजादेशः किं संयन्तीत्यत्र यस्य
स्थानिवत्त्वाभावात् मस्यानुस्वारः प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घः । पूर्वम्प्रतीति किं स्मृतः
उः शिवो येन मः स्मृतीः तस्योत्पवः स्मृतवुत्पवः । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात्
दीर्घो न स्यात् । मन्धेरन्यत्र तु सर्व आदेशः पूर्वम्प्रति परं प्रति च स्थानिवत् स्यात् ।
पूर्वम्प्रति यथा त्रिकीर्त्य इत्यादौ क्ताचीयपि अगुणत्वादिर । परम्प्रति यथा हे स्मृती
इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वाङ्लोपः । नच एभ्यः आमादीनां नुमादिप्रसक्तौ

२७ । एवेऽनियोगे ।

एवे ७।, अनियोगे ७। ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-
एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वौष्ठोत्वोः से ।

वा ११, ओष्ठोत्वोः ७।, से ७। ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।
विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलोतुः । (विम्ब-ओष्ठः,
स्थूल-ओतुः) । से किं तवोष्ठः । (तव-ओष्ठः) ।

वह्निनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् तेषु अनिष्टं तेषु
स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनार्थमेव न्यायः स्वीक्रियते
नलनिष्ठापत्तिमिति प्राहुः । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्क्याह ।
इयोर्विभाषयोरित्यादि । यत वाशब्दः केवलं विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः । यत तु
व्यवस्थावाची तत्र विभाषादयमध्यवर्त्तन इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादन्नित्यत्वमिति
बोध्यम् । तेन अयांयूनीर्लुक्वेति गोर्वेत्यतयोर्मध्ये एङोऽत इत्यस्य नित्यत्वं संतुक्ख
पक्षेवेति यवाचीत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति कखपफयोर्मूल्यावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्पः ।
अतोऽङ्गव्युरिति अभोभगो इत्यादौ द्वयोर्नित्यत्वं संगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तेर्घञि सिद्धेन निर्धोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनाम
नेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणानुच्यन्ते । तत सादृश्यसम्भा
वनयोर्वर्त्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपी न
स्यात् इत्यर्थः । अतएव एवे अनवधारण इति काश्मीरकाः पठन्ति । अद्येवेति । ह्यो
यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः । एवं चर्मेव रज्जुरित्यादि । सम्भावनायान्तु
तदद्येवाभूदित्यादि । अवधारणे तु अद्यैव गच्छ अन्यदिक्से न इत्यर्थः । एवं मिथ्यैव
श्रीः श्रियमन्वा इति भट्टिः । तथैव सीऽभूदन्वर्थी राजा प्रकृतिरञ्जनात् इति रघुः ।
अपदीषतैव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्यैह व्यवस्थावाचित्वात् प्रीष्ठो वषः प्रीष्ठी मत्स्यविशेषः । इति संज्ञायां

२८ । लीसे त्वृतोत्रिं ।

लीसे ७१, तु ११, ऋतः ११, त्रिं २१ ।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति लीसे सति । शीतार्त्तः
(शीत-ऋतः) । लीसे किं परमर्त्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र
कर्मधारयसमासे गुणः) । त्वृत्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्परवत्परदशकम्बलस्यर्गः ।

ऋण—कम्बलस्य ६१, ऋणः ११ ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं ।
(ऋण-ऋणं, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षयोः ६॥, ईर ऊहिण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नुतः । स्वैरं, अक्षौहिण्यौ ।
(स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

नित्यम् । आ ओष्ठादीष्टम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आङ्गोलीपे लीपोऽप्यादश उच्यते इति
न्यायाङ्गोपस्य आदेशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाङ्गोपस्य आङ्गुल्यत्वे तवोत्रं
समोष्ठमित्यादौ लीपोऽस्योमाङ्गोरित्यकारलोपः ॥ २८ ॥

निमित्तकार्यणीरव्यवहितसम्बन्धादकारस्यैव वृद्धिः । अन्यथा येन विधित्तदन्त-
स्येति न्यायादकारस्यैव वृद्धिः प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च आख्येयं त्वत्तस्य
इत्यादि । त्वत्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । (लीसे त्वृतीयातत्पुरुषसमासे ।
शीतेन ऋतः पीडित इत्यादि विग्रहवाक्यं स्यात्) ॥ २९ ॥

एवं वसनार्णं वत्सरार्णं वत्तरार्णं दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णं दंशः
दशार्णं नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणात्परं
ऋणं ऋणार्णं प्र प्रकृष्टमृणं प्रार्णं, वसनाय ऋणं वसनार्णं, वत्सरेण दंशमृणं
वत्सरार्णं, वत्सतरार्थमृणं वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति सूङ्गान्निर्देशात् अक्षानूहितं शीलमस्या इति वाक्ये संज्ञायां
एते अक्षौहिणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढोऽबूहाः ।

प्रस्य इ।, ऊढ ऊढि ऊहाः १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रोढः प्रोढिः प्रोहः ।
(प्र-ऊढः, प्र-ऊढिः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा । १।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः
प्रैष्यः । (प्र-एषः, प्र-एष्यः) ।

३४ मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा.

वहैजौ प्रापणे क्तः ऊढः क्तिः ऊढिः ऊहड तर्के घञ् ऊहः ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृद्धेः पूर्वोऽवर्णलोपः समुच्चयते । तेन प्रस्यावर्णात् परावर्षेयौ वृद्धिं वा प्राप्नुतः । एवम् एषैष्ययोः परयोः प्रस्यावर्णस्य लोपश्च स्यात् इत्यर्थः । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधानं तद्वैयम् । इषधातीर्घञ् व्यर्णोरुप्यत्तौ द्वितीयक्षणे लिङ्गसंज्ञायां गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचनं गणार्थं गणय दशाध्यायी सूत्रव्युत्पादयमयः । नच तदा अध्यायान्तरं निपातनसूत्रैरलमिति वाच्यं तेषामस्यैवीदाहरणार्थकत्वात् यत्नक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यं निपातनलक्षणं यथा “वर्णागमोवर्णविपथ्ययश्च, हौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातीलदर्थोतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति” प्राञ्चः । मनीषेत्यादि ईषेति ईषडगतिदानेक्षणहिंसे इति मूढन्यान्स्वरूपम् । मनस ईषा मनीषा एवं हलीषा लाङ्गलीषा शकी देशविशेषः शकानामन्युः कूपः शकन्युः । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलाटा कुलबधूः । सीमान-मन्तति वधाति इति सीमन्तः केशविन्यासः । अन्यत्र सीमोरन्तः सीमान्तः पतन्नजलि-रस्येति पतञ्जलिर्मुनिविशेषः । सारमङ्गं यस्यासौ सारङ्गश्चातकादिः । अन्यत्र साराङ्गी मङ्गः । एवं तालव्यवत्यामीशायां हललाङ्गलयोरकारलोपो वा हलीशा हलेशा

शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, सारङ्गः । (मनस-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल ईषा, शक अन्धुः, कुल-अटा, सीम-अन्तः, पतत्-अञ्जलि, सार-अङ्गः) ।

नाङ्गलीशा लाङ्गलीशा समीप्यो यस्य स समर्थः हनूरस्यास्तीति हनूमान् । हिनस्तीति सिंहः । कं दर्पयतीति कन्दर्पः । शतान्तरं परः शतं सहस्रान् परं परः सहस्रं पारं करीतीति पारस्करो देशः । एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उद्गतीऽस्वरः उडुस्वरः । शङ्ख ओदनी यस्य स शुङ्खोदनः । उषसि बुध्यते उषर्बुधः । गवां पदं गोपदम् । गोभिः सेवितो देशः मानसः । काम्यकर्माणि साकर्तुं शीलमस्येति मस्कारी भिक्षुः । अपस्कारी रथाङ्गम् । अवस्कारः परीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्यं तत्करीतीति तत्कारशौरः । ब्रह्मतां देवानां पतिः ब्रह्मपतिः । सममशनं सममशनम् । अङ्गत्यस्मिन् इति अङ्गणम् । उत्थानम् सूईत्यान्तम् ।

गवांयुतिर्गव्युतिः क्रीशयुगम् । वनस्य पतिः वनस्पतिः पृषं विना फलितो व्रजः । आस्यदं प्रतिष्ठा । आशयेमद्भुतम् । पृषदुदरं यस्य स पृषोदरः पृषदुद्यानं पृषोद्यानम् । केशिनमवधीत् केशवः । अक्षिभ्यां परं परीक्षं पश्चादहं पश्चाहं हरिरिव चन्द्रो रमणीयो हरिशन्द्रः । भवीलोकः भूर्लोकः मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः । पक्षे मुक्तिदः । विकिरी विकिरः पक्षी । अर्द्धमशनम् अर्द्धाशनमिति केचित् । आकृत्यान्तेऽपि वक्तव्याः प्रकृताद्यामनीषिभिः । अन्योन्यं परस्परमितरेतरम् । एते व्यतीहारे निपात्यन्ते । एषां क्लीवत्वमेकत्वञ्च नित्यम् । अन्योन्येन परस्परिण इतरितरेण पंभिः स्पृष्टाते । स्त्रीक्लीवयोर्विभक्तेराम् वा । अन्योऽन्येन अन्योऽन्यां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा धनाभ्यां धनैर्वा स्पृष्टाते । एवमनादिस्थयोरज्जातयोर्यवयोर्हेसि लृक् । अवतीति ऊः नद्या ऊः नद्युः तस्येहा नदीहा । इः कामः पटुश्चासौ इत्येति पटुः तस्योत्सवः पटुत्सवः । अनादिस्थयोः किम् ? इश उश ऋच्चयुतः उश इश ऋच्च व्युतः । हसि किम् ? नद्येषा मध्वीहा । इतावुजोवा ऊः । ऊडति उडति विति । चपीजम् सानुनासिके न हिः । चपी जम् स्याद्वा सानुनासिके परे तस्य च द्वित्वं न स्यात् । विण् इति विडूँ इति तनूँ इति तदूँ इति दडूँ इति दृगूँ इति । गोरनुनासिकः खसे, अनुस्वारस्यानुनासिकः स्याद्वा खसे परे । अनुनासिकोर्द्धचन्द्रा कृतिवर्णः । भवाँशन्द्रः भवाँशन्द्रः भवाँष्टङ्गः भवाँष्टङ्गः भवाँस्तव भवाँस्तव काँस्कान्

कांस्तान् । मनयवत्वयुक्तं हे मनयवत्वान्वितं । मनयवत्वयुक्ते हकारि परे अनुस्वारस्य स्थाने
 क्रमादनुनासिकसहिता मनयवत्वा वा स्युः । संस्फलयति संस्फलयति संनङ्गते संजुते
 किंयुद्धी भूतं, किं ह्यीभूतं, किंयुद्धलयति किं हलयति किंलुडादयति किंलुडादयति ।
 चपः खयः शसि । चपस्य खयः स्यादा शसि परे । वाक्शरः वाक्शरः वाक्कूरः डिट्
 पठः डिट्पठः तथ्साधुः तसाधुः अफ्सीमा अफोसा अफ्सरसः अफसरसः । भर्त्सनं
 भर्त्सनम् । हसात्तोपी ये यस्य । हसात् परस्य यस्य लोपः स्यादा ये परे । आस्ये भवस
 आसम् आस्यं हसात् किं शयते केचित् अश्नति यश्नति सश्नतोनां रिफस्य यकारि परे
 लोपं विभाषया विधाय अभ्यते अभ्यते वभ्यते वभ्यते सभ्यते, सभ्यते इत्याहः । भस्मिर्णे
 भसः । भसात् परस्य भसस्य लोपः स्यादा सवणे भस्मि परे । भिन्ते भिन्ते कस्ते
 कन्डे । हसात् किं दिक्करोति । खप् परे शसिवेः खप्परी यस्मात् तस्मिन् शसि
 परे विसर्गस्य लोपः स्यादा । कथ्योतति कः योतति कष्टीवति कः ष्टीवति कस्मौति
 कः स्मौति । एकाधिकरणे राज्ञि प्रचेतसीऽस्ति रेफः । एकाधिकरणे राज्ञि परे प्रचेतसी
 विसर्गस्य रेफः स्यादा न तु समाप्ते । हेप्रचेताराजन् हेप्रचेतीराजन् । एकाधिकरणं
 किम् ? एहि प्रचेतीराजन् गच्छ । असमाप्ते किं प्रचेतीराजस्य धनम् : आदहीहसीऽ
 नचि तु डिः । ऋषात् परी रेफहकारवर्जोहसीडिः स्यादा न त्वचि : चित्वं चित्वं
 सिद्धाति सिध्यति गृध्रः गृध्रः क्लृप्यते क्लृप्यते । त्वक् तक् सक् सक् । दीर्घादपीति
 केचित् । गाचं गातं वाक् वाक् अर्हः किं जागर्नि अच रलोपे पूर्वस्य दीर्घापत्तिः ।
 सुद्यति । अनचि किं वदति । अची रहाभ्यां यपः । अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां
 परी यपी डिः स्यादा । हय्यज्ञां हय्यज्ञो पूर्वः पूर्वः निर्णयः निर्णयः कर्म कर्म तर्हते
 वर्धते गर्भः गर्भः सूखः सूखः अर्चा अर्चा प्रह्लादते प्रह्लादते । अचः किं पितृ
 संज्ञादते यपः किं अर्हणं दर्शनम् । खपाच्छसः । खपात्परः शमी डिः स्यादा ।
 त्वग्शश्या त्वग्शश्या त्वक्शश्या त्वक्शश्या अफ्सरसः अफ्सरसः अप्सरसः
 अफसरसः । खपात् किं हल्षु । शसः किं वाक्चारुः । शसात् खपः । शसात्परः
 खपी डिः स्यादा । कश्चौरः कथौरः । कष्टीवति कः ष्टीवति कस्मौति कः स्मौति ।
 णपादयलः । णपात्परी यलो डिः स्यादा । नद्याव नद्याव मध्वत् मध्वत् वज्रं
 पूर्वरेफस्य लोपः शुक्लः शुक्लः णपात् किं शिष्यः । यलः किं दुग्धम् । यत्नात् णपः ।
 यत्नात्परीणोडिः स्यादा । अश्वयूकरोति अश्वयूकरोति मूलवृक्षजति मूलवृक्ष
 नति । वल्कलं वल्कलम् । ईयकारकयीरन्यस्य दुन् नित्यम् । अन्यस्य नित्यं
 दुन् स्यात् ईये कारके च परे । अन्यस्येदम् अन्यदीयं अन्यत्कारकम् । आशीराशास्था

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

यल अय् अय् आवः १॥, अचि ७, इचः ६ ।

इचः स्थाने य् वर् ल् अय् अय् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्राम्बकः, विष्णीशौ, धातच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अम्बकः, विष्णु-ईशौ, धातु-अच्युतौ, ल-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा । १।, अव । १।, गोः ६।, दान्ते ७ ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवीशः (३५ सू) । (गो-ईशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवा-देशो नित्यम् ।)

स्थितोदूत्यत्पुकरागेष्वचीषीसे । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशीः अन्यदाशा अन्यदास्था अन्यदास्थितः अन्यदूतिः अन्यदुत्पुङ्गः अन्यद्रागः । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः । वार्थे । अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे नतु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदर्थः अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थः अन्यार्थः ॥ ३४ ॥

त्राम्बक इति चीणि अम्बकानि चचूषि यस्येति विग्रहः । लोचनं चक्षुरम्बक-मिति शाश्वतः । लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् इति न्यायाद्दीर्घएव । लकारस्याकृतिरिव आकृतिर्यस्य स लाकृतिर्नवमोऽङ्कः ॥ ३५ ॥

तृत्तौ गोरिचो ग्रहणात् गवावादेरिति ऋस्ते उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाचार्य इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्तः । गवीशइत्यत्र अयांयोरित्यादिना वकार-लोपाभावस्तु तत्सूतीय-वाञ्छस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रेति विभाषादयमध्य-वर्त्तितादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७ । अयां व्योर्लुप् वा ।

अयां ६॥, व्योः ६॥, लुप् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि
हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-
उत्कः विष्णावुत्कः । (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति,
विष्णौ-उत्कः) ।

३८ । एङोऽतः ।

एङः ५१, अतः ६ ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव-
विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णो-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशादय् अव् आय् आव् स्वरूपाणां आदेशानामनादेशा-
नाञ्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । सन्निच्छाया-
मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि गुणानिमित्त्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सतीत्या-
दावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च ज्ञान्तकृत्वन्तानामय् अव् आय् आव् स्वरूपाणा-
मपि यवयोर्लुप्वेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादवे परे एवेति बोध्यम् ।
यथा रामं याति पापं व्रथति गङ्गां याति लतां व्रथतात किप् रामयाः पापवट्
गङ्गायाः लतावट् । ततस्तमाचष्ट इति औजौमंशेति डिच्वात् टिलोपे पुनः किप्
जेर्लोपे राम आस्ते रामयास्ते पापएष पापवेषः गङ्गाअयं गङ्गाययं लताएकः
लतावेकः । रामभ्यां रामय्भ्यां पापगच्छति पापव्गच्छति गङ्गाधीरः गङ्गाय्धीरः
लतादण्डः लताव्दण्डः । स्वसेतु रामय्करोति गङ्गाय्साधुः । एवं सति आद्युद्गोरिति
कृते अवर्णात् परयोर्थवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामेक-
पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुन पठय् इति पुन पठव् इति पुन पठ माय् इति पुन पठमाव्
इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्गः । अथवा अवर्णस्य द्योर्दान्तत्वमिति सन्देहनिरासार्थ-
मयामिति । लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धिः ॥ ३७ ॥

दान्ते किं ग्रथनं भवनम् । (श्रि-अनं, भी अनं) ॥ ३८ ॥

३६ । गोर्वा ।

गोः ६।, वा १। ।

गोरति वा सन्धिः । गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९ सू),
गवाग्रं (३६ सू) । (गो-अग्रं) ।

४० । नाजोअन्तोऽनाङ्गिः लुश्च ।

न १।, अच् १।, ओ-अन्तः १।, अनाङ् १।, निः १।, लुः १।, च १। ।

अज्मात् ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति
लुश्च । अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।
अनाङ् किम् ? ।

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधैकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्रातिपत्ते एङोऽत इत्यस्य चरि-
तार्थत्वादेतत्पूर्वस्यैव वैफल्यं स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते । न च
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायादादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थो-
ऽयं विधिरिति वाच्यम् । लोपविधिर्विशेषितरत्नैव बलवत्त्वात् । अन्यथा सुवट् इत्यादौ
षड् बाधित्वा स्यान्तस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत । न च तत्र षडः सार्थकत्वार्थमेव
लुप् न स्यात् इति वाच्यम् । द्रष्टव्यमित्यादौ षडः सार्थकत्वात् । ततश्च अर्थवशा-
दिभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् । अत इति पदं सप्तम्यन्तं भूत्वा अनुवर्तते । इत्यत आह
गोरतीति । अत्र वाङ्मयव्यवस्थया गामञ्चतीति किपि गवाङ् । अत्र अवी नित्यः ॥३९॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा ब्रजवदरत्न-
निम इत्यादिवत् अजन्तस्यैव प्राप्तिः स्यात् । किञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि
ओदन्तप्राप्तौ ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो नतु सर्व-
वर्णानामिति ज्ञापनार्थम् । अन्तावयवीयसन्धिश्च अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर
एव निषेधः । तस्माच्चर्यात् अज्मात्पुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्वहेऽमीये ।

ब्वहे ०।, अमीयु १।, (ई-ऊ-ए = यु) ।

ब्वे निष्पन्नोऽमीशब्दो हे निष्पन्न ईदूटेदन्तश्च सन्धिं
नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्वहे
किं ? अस्ययं, बध्वर्थः । (अमी अयं, बधू-अर्थः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अही इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । नच अनन्त अ
इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति
वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् ।
अन्यथा गङ्गे अत इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत । अतएव अवगणितसवसताव-
ज्ञाति अवमानितश्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्येष्वथी अथ इत्यभरोक्तिः
संगच्छते । कृण एहीति दूराह्वाने भ्रुतः प्रयुक्तः । तथाचीकं “दूराह्वाने च गाने
च रोदने च भ्रुती मतः” । ननु कृण एहीत्यादौ भ्रुतात् परस्य सेलीपः कथमिति
चेत् सत्यम् आदौ ऋखात् सिलोपे पदसंज्ञायां पश्चाद्दूराह्वानादौ भ्रुतत्वे सन्धिनिषेधः ।
शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने भ्रुती न स्यात् । अनुबन्धस्यस्य आकारस्य आङ्गस्य
भेदज्ञानं कथं स्यादित्यत आह मर्यादायामित्यादि । य आकारो मर्यादायां
अभिविधौ क्रियायोगेष्वर्थयोश्च वर्तते स ङित् प्रीतः । मर्यादा सीमा, अभिविधिः
व्याप्तिः, क्रियायोगः, क्रियावाचकधातुपूर्ववर्तित्वम्, ईषदर्थोऽल्पार्थः । य आकारो
वाक्यस्मरणयोर्वर्तते सोऽङित् प्रीतः । वाक्यं वाक्यार्थः स्मरणं पूर्ववाक्यार्थानुभवः ।
आत्मबोधादित्यादि । आ उपरतैरीषद्विरक्तैर्जनैः आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्तं
आ एकदेशात् एकदेशं करचरणादिकं व्याप्य हरिः श्रीकृष्णः आ अलीकि दृष्टः
इत्यर्थः । एषु मर्यादादौ वर्तमानत्वादाङ्गः सन्धिरभूत् । हरिं दृष्टवता उपरतेन
सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एवं तत्त्वस्य ब्रह्मणो मर्यादा इति वाक्यं तत्त्वं
ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणिः । यस्मान्मया अधर्मानापि तद्भरिदृशनं कृतमिति स्मरणं
इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नञा निर्दिष्टमित्यमिति न्यायात् । “भ्रुतस्थेती
परे सन्धिः पू, तेकारस्य वा भवेत्” इति कृष्णोति गौरीति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईश् ऊश् एश् इति यु अमीश् यु चेति अमीयु अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात्
तन्निमित्तस्यापि सन्धेर्निषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत इत्यादौ न अकारलोपः ।

४२ । स्योद्धेतौ ।

स्योत् १।, वा ११।, इतौ ७। (सि + ओत् = स्योत्) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । विष्णो-
इति, विष्णइति (३७ सू), विष्णविति (३५ सू) । (विष्णो
इति) ।

४३ । उज् णपात्त्वचि व वा ।

उज् ११।, णपात् ५।, तु ११।, अचि ७।, व ११।, वा ११। ।

उज्सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । णपात् परस्तु वो वा
स्यादचि । उ इति, विति, किम्बुक्तं, किमु उक्तम् । (उ-इति,
किमु-उक्तम्) ।

अस्ययमिति अमीरोगः । अमीऽस्यास्तीति अमी । बध्वा अर्थो बध्वर्थः । अत्र नार्थो-
रर्थो नार्थर्थः इत्यादौ द्विवचनान्तत्वेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः
स्यादेव । इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् द्विवचने अदस एकारस्य
सन्धिः स्यादिति असुके इह असुकयिह असुकेऽत एकारस्य किम् ? असू अत्र एवं
मणौवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धिः स्यादिति । मणौवादयश्च
“मणौ भाव्यापतौ चैव दम्पती रोदसो तथा । वाससी जम्पती चैव शिवे जायापतौ
तथा । अन्यैरपीह पठ्यन्ते “चुषीप्रभृतीन्यपि” इति । यद्यपि शातवं व यशः पपुरिति
कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानौल्यादिवत् वशब्देनापि निर्वाहः तथापि इवेऽनिष्टं
स्यादत उक्तम् । मणौवादिषु सन्धिर्नित्यमिति कालापाः । विकल्पेनेति क्रमदीश्वरः ॥४१॥

सौजात इति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । स्यन्त इत्यर्थः । तेन दृष्ट उः शिवी
येन स दृष्टोरस्यापि सम्बोधने हे दृष्टी इति हे दृष्टविति हे दृष्ट इति स्यात् किञ्च
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवायं विधिरिति तेन गवित्ययमाह
दृष्टगवित्ययमाह इत्यादौ न स्यात् ॥ ४२ ॥

अकारोऽस्य नञवदव्यत्यज्जापकः । पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन उज् सन्धिं
वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थः पुनर्वाशब्दः णपात्
पर उजवकारः स्याद्वा अचि परे । तस्य च वकारस्य अज्बह्वावी बोध्यः । वा शब्दस्य

४४ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

वा । १।, इक् । १।, स्वः । १।, च । १।, अर्णे ७।, असे ७। ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते । शार्ङ्गी अत्र शार्ङ्गि अत्र शार्ङ्गित् । (शार्ङ्गी अत्र) । असे किं हर्थ्यर्चा । (हरि-अर्चा) ।

४५ ! ऋक्वक् ।

ऋकि ७।, अक् । १। ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वश्च वा स्यात् । ब्रह्मा-ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः । (ब्रह्मा-ऋषिः) ।

इति अच् सन्धि पादः ।

व्यवस्थावाचित्वात् । अतएव किञ्चुक्तमित्यत्र दान्तेन इत्यादिना मस्यानुसारी न स्यात् । एवं सुगण्डके पञ्चद्वीहते क्रुडिङ्कुन्द इत्यादौ स्नाण्ड इत्यादिना द्वित्वञ्च स्यात् । वकारस्याभावपक्षे नाजीऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति । न च मकारेण सम्बन्धस्य उजः केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम् । स्वभाव-केवलस्य शब्दान्तरौयवर्णेन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात् ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धो वाशब्दः पूर्वादनुवर्तते एव । इह तु पुनर्वाग्रहणं ऋस्व-सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव न्वरितार्थत्वे ऋस्वस्य नित्यत्वापत्तिः । नच पूर्वादनुवर्त्तमानस्यैव वाशब्दस्य द्वाभ्यां सम्बन्धो भवतु इति वाच्यम् । पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च इत्यत्र तिबाद्यादिशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आहादिशे सम्बन्धाभाव-दर्शनात् । किञ्च वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ऋस्वादि स्यादिति बोध्यम् । तेन नद्या अन्ध इति समासेऽपि नदी अन्धः नदि अन्धः नद्यन्धः इति । नित्यसमासे तु कुव्यर्थः, जान्वर्थः इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाइयमनुवर्त्तते । अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ऋस्वादि स्यादिति बोध्यम् । तेन महा ऋषिः मह ऋषिः महर्षिरिति एवमुच्चारित-

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः श्वात् ।

स्तु । ११, शुभिः ३॥, श्वात् ५ ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः । न तु शात्परौ । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात् किं प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्-नः) ।

रुचिर-ऋचां चाननानां चतुर्णामिति सूर्यशतकं हिम ऋतावपि ताः अ भृशं विद
इत्यादयः सिद्धाः । नित्यसमासे तु अश्वर्हो बध्वच्छीत्यादि ॥ ४५ ॥

इत्यच्सन्धिपादः ।

स च तुष्टेति स्तु श्च चवश्च श्वः तैशुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् ।
अन्यथा समानवचनान्तत्वे सकारः शकारेण योगे अव्यवहितशकारं प्राप्नोति ।
तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्टं स्यात् । शुभिरिति तृतीयान्तेन
साहित्यस्य सूचनात् योगी लभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्चित्वं शकारे
परे यथा तच्छिवः सज्जम्भुः । चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय । चवर्गात्परस्य
सकारस्य यथा अच्शु नज्शु । तवर्गस्य यथा याज्ञा यज्ञः राज्ञ इत्यादि । अत्र
अच्सन्धिरिति अष्ट्यच् ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ
सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम् । ज्ञापकज्ञापता विधयो लक्षण-
मनुसरन्तीति न्यायात् तेन नज्जसमासः कज्जधातुरित्यादयः सिद्धाः । किञ्च अच्शु
नज्शु इत्यादौ सभयोः चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सप्तः सस्य तालव्य
शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुतः इति भावप्रधाननिर्देशः । तेन शकारचवर्गयोर्भावं
प्राप्नुत इत्यर्थः । शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत् ॥ ४६ ॥

४७ । दृभिः घृष्यदान्तटोः ।

दृभिः ३॥, दृ ११, अघि ७, अदान्तटोः ५ ।

सकार-तवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ । तट्टीका, चक्रिण्ठौकसे । अघि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्सन्तः षट् ते । (तत्-ट्टीका, चक्रिन्-ठौकसे) ।

४८ । षष्मां षस्त्वति षस्त्वगर्थः ।

१॥ । (षष् नाम्, षट् नवतिः, षट् नगर्थः) ।

एते निपात्यन्ते ।

४९ । ले लस्तोः ।

ले ७, लः १, लोः ६ ।

लेपरे तोर्लकारः स्यात् । तल्लयः, विद्वान्लिखति ।

(तत्-लयः, विद्वान्-लिखति ।)

षच टवश्च षवः तैः दृभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा पूर्वोक्तमनिष्टं स्यात् । न षः अपः तस्मिन् अघि । दान्त्यासौ टुञ्चेति दान्तटुः । न दान्तटुः अदान्तटुः तस्मात् । पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टीकते । तवर्गस्य यथा तट्टीका । षकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्णः षष्ठः । टवर्गात् परस्य तवर्गस्य यथा वह्जै वोढव्यः कटौ गत्यां कट्टः कट्टवान् । ऋण्डुज्गतौ तिकि ऋण्डुरित्यादि । अत्र येन विधिसदन्त्येति न्यायात् अदटोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्तौ अन्तग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति । तेन षट्सन्तः इत्यत्र नण्टृङ् इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारो न स्यात् ॥ ४७ ॥

षष्शब्दादामो नुमागमे निपातनात् षस्य णत्वे षष्मामिति । यत्र तु गौणत्वाद् नुमागमो न स्यात् तत्र न निपातनम् । तेन अतिषष्मामित्येव । षड्विधिका नवतिः षण्वतिः षष्ठां नगरौ षण्शरी । एतयोः पक्षे चपोऽवे जब् इति न स्यात् ॥ ४८ ॥

विद्वान्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह । यत्नी द्विधेत्यादि । अनुनासिक-शब्दोऽईचन्द्राकारवर्णे रूढः किञ्च नासिकामनुलचीकृत्य उच्चार्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारी निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५० । म्नीर्भस्यदान्ते ।

नोः ६॥, नुः ११, भसि ७, अदान्ते ७ ।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते
वृंहितम् । (रम्-स्यते, वृन्-हितम्) ।

५१ । जपे जम्नोः ।

जपे ७, जम् ११, नोः ६ ।

अदान्ते स्थितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः अङ्कितः ।
(शाम्-तः, अन्-कितः) ।

अनुस्वारे जमे च वर्तते । अरो रेफभिन्नो यलो निरनुनासिकः इति सानुनासिकश्च
इति द्विधा भवति । निरनुनासिकोऽङ्गचन्द्राकारवर्णशून्यः । सानुनासिकोऽङ्गचन्द्रा-
कारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । अत्र सानुनासिकश्चेत्यपपाठः । अन्यथा श्लोकत्वव्याघातः ।
न च चकारं विना कथं समुच्चयो बोद्धव्यः इति वाच्यं हसोऽन्तःफ इत्यादौ चकारं
विनापि समुच्चयबोधात् । जमः स्वभावादनुनासिकः । नासिकामनुलक्ष्य
उच्चार्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽङ्गचन्द्राकार-
वर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः । तस्य
चाङ्गचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वैरेव सम्बन्धः । अर इति किं अवावरी इत्यादौ
नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव ॥ ४९ ॥

रंस्यते इति रमुङ्जौकौङे स्यते मस्यानुस्वारः । वृंहितं इति वृह्दिधनङ्गोः ।
अतएवेदितो गुन् क्तः इमि नस्यानुस्वारः ॥ ५० ॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायान्नुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठान्तत्वे-
नानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न । कार्य्यञ्च आकाङ्क्षायां
कार्य्यिणि सति कार्य्यस्य कार्य्यत्वेनानुवर्त्तमानताया अकार्य्यत्वात् । किञ्च स्त्रीरित्य-
स्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोर्वचनं परमूले यंयस्यते इत्यादौ जम् जप् जम् इत्यादिना
क्तस्यानुस्वारागमस्य प्राप्त्यर्थम् । शान्त इति शसुभिर्यश्मे क्तः जमुङोभस्यणाविति
दीर्घः । अङ्कित इति अङ्गाङ्गत्वा पदे लक्ष्मणि इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमौ भक्ति

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा । १।, तु । १।, अरयपे ७।, अरयम् । १। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यँय्यम्यंते यंयम्यते, हरिभज हरिभज । (यं-यम्यते, हरिम्-भज) । कम्पते इति पूर्वेण नित्यम् । (कन्-पते) । अरे किं रंरम्यते । (रम्-रम्यते) ।

५३ । दान्ते मोऽसम्माजो हसे नुः ।

दान्ते ७।, मः ६।, असम्मानः ६।, हसे ७।, नुः १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु सम्माजः । शिवं

धातुष्विति स्वरसात् ऊस्य नप्रकृतिकत्वे अन्क इति स्थिते जिः त इमि जेलोपः नस्यानुस्वारे तस्यानेन उकारः ॥ ५१ ॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्तते । तेन दान्तेऽदान्ते वायं विधिः । अथवा तुकार्थार्थः तेन अदान्ते इतिपूर्वतोऽनुवर्तते एव तुकारादान्ते च इत्यर्थः । यलो अनुनासिक इति । अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यचरतयम् अनुनासिकः अनुनासिकवान् अर्श आदित्वादः अर्शचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । यथा यँय्यम्यते यंयम्यते वँव्वम्यते वंवम्यते लँल्लम्यते लंलम्यते । यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रभादपाठः । तथात्वे हरिभज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकजसापत्तेः वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य जम् जप् जभेत्यादिना विहितस्यानुस्वारागमस्य विजादिदयेत्यादि चतुःसूचीविहितस्यामोऽनुस्वारस्य च अनेन जम् वा स्यात् । यथा जञ्जप्यते जंजप्यते । इन्द्राक्षकार इन्द्रांचकार दरिद्रास्वभूव दरिद्रांस्वभूव विदाङ्करोतु विदांकरोतु जुहवाञ्चकार जुहवांचकार इति । धात्वयवसम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्यं जमं दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननुशागमादेः सम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य नित्यं जमिति सूचितम् । यथा कम्पते स्वाग्नि भवन्तौ अजग्मिष्ट रुन्मन्ति इत्यादि । दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधो विकल्पः । यथा लँय्यच्छ लंय्यच्छ सँव्वृणोमि संव्वृणोमि लँल्लुब्धः लंलुब्ध इदङ्कुर इदंकुर रिपुञ्जय रिपुंजय लंल्लुब्धः लंल्लुब्ध इदन्तव इदंतव लम्पच लंपच इत्यादि ॥ ५२ ॥

स्तौति । (शिवम्-स्तौति) असम्नाजः किं सम्नाङिति । (सम्-
राट् इति) ।

५४ । पुंसः सन् खयम्परेऽख्ये ।

पुंसः ६।, सन् १।, खपि ७, अम्परे ७, अख्ये ७ ।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये । पुंस्कोकिलः ।
(पुम्-कोकिलः) । अम्परे किं ? पुंक्षीरम् । (पुम्-क्षीरम्) ।
अख्ये किं ? पुंख्यातः । (पुम्-ख्यातः) ।

५५ । नोऽप्रशामश्चते ।

नः ६।, अप्रशामः ६।, कृते ७ ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे कृते परे नतु प्रशामः ।
शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिंस्त्राहि । (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि) ।
अम्परे किं ? सन्त्सरुः । (सन्-त्सरुः) । अप्रशामः किं प्रशान्त-
नोति (प्रशाम्-तनोति) ।

५६ । कांस्कान् नृः पि वा ।

कांस्कान् १।, नृः १।, पि ७, वा १। ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन् पाहि । (कान्-कान्,
नृन्-पाहि) ।

सम्नाङिति । इति शब्देन सम्नाट्शब्दो यस्मिन्नर्थे रूढः तत्रैव वर्जनमिति
बोध्यते । रुद्रिस्तु “येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः
स सम्नाङित्यमरोक्तेः” । तेन सं शोभनं राजते संराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव । भोविन्दु-
रवसाने वेति वर्द्धमानः । रामं रामम् अभवं अभवम् ॥ ५३ ॥

अम्परो यस्मात् सोऽम्परः तस्मिन् । पुम्सशब्दस्य समासो विभक्तौर्लुकि स्थानस्या-
वादिति सलोपे सकारस्यैव सन्धिः प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वतो सकारानुवृत्तिः ॥ ५४ ॥

क्षिन्तरामित्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरनकार एव शास्त्रः तेन किन्त्वनेत्यादौ
चात्वरयपे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इति पदद्वयस्य कांस्कानिति निपात्यते वा । पकारे परे तु नृन् इति

५७ । न ण ट् डञ्चकन् श शस् स शसि वा ।

नणट्ङः ६।, चकन् ११।, शशस् सशसि ७।, वा ११।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन्
से डस्य कन् शसि स्याद्वा । सञ्चम्भुः सञ्चशम्भुः सञ्शम्भुः,
सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्तः सन्तः,
प्राङ्-षष्ठः प्राङ् षष्ठः । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्सन्तः,
सन्-सः प्राङ्-षष्ठः) ।

५८ । चपोऽवे जब् ।

चपः ६।, अवे ७।, जब् ११।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादवे परे । वागीशः चिद्रूपः ।
(वाक् ईशः, चित्-रूपः) ।

पदस्य नृः इति अनुस्वारविसर्गसहितं रूपं निपात्यते वा इत्यर्थः । केचित्तु वीसायां
विरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य काँस्तान् इति निपात्यते । अन्यत्र शिष्यान् कान्
कान् यस्यान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याहुः ॥ ५६ ॥

टच नच ट् नञ् णञ् ट् च ड् चर्चति नणट्ङ् तस्य । चकन्निति चक्संज्ञा तेन चन् टन्
तन् कन् इत्यर्थः वाग्रहणं परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नणट्ङ् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे
चकि कृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकन् विधानं तद्वृत्तत्वेन चनादीनां पदान्तत्वार्थम् ।
तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ णकारसम्बन्धितया ङस्य दान्तत्वात् णभिरित्यादिना साधोः
सस्य षत्वं न स्यात् । अत्र रामानन्दस्तु षट्सन्त इत्यादौ टस्य तनि कृते टस्यादान्त-
त्वेऽपि तन्करणसामर्थ्यात्तकारस्य णभिरित्यादिना टत्वं न स्यादित्याहुः । तद्वैयं
यथावेः स इत्यादिना चकटठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः पश्चात्चक्षुर्योगे तालव्यः
टठथीर्योगे मूर्धन्यः स्यात्तथावापि टनयोर्विहिततकारस्य टथीगे टत्वापत्तेरनिवार्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु णभिरित्यत्र अन्तग्रहणज्ञापकात् भूतपूर्वदान्ताद्वर्गादपि परस्य
तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति व्याख्यानादेव टत्वं न स्यादेव । भवान् स्थिर इत्यादौ
खपे परे सकारे तत्र स्यादिति सौपमाः स्वमते तु तद्वाग्रह्याद्व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अमे इत्युक्ते उङ्गच्छति इत्यादौ ऋप्भसीरित्यनेनापीष्टसिद्धिस्था-
प्यग्रहणं कथं दान्तादान्तचप्विषयकस्य ऋप्भसीरित्यस्य दान्तचप्विषयकेण चपोऽवे-

५६ । जमे जम् वा ।

जमे ७, जम् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् स्यात् वा । एतन्मु-
कुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

त्ये ७ ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं
वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपादामि कृभभौ ।

शहोः ६॥, चपात् ५१, वा ११, अमि ७, कृभभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि
परे कृ भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्छिवः, वाग्धरिः वाग्-
हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चोतति ।
(वाक्-श्चोतति) ।

जव् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य जमे एव जवो न तु भवेपरि । भूप्रसोरि-
त्यस्य तु भवे परे दान्तेतरचपस्य जवविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरा-
सार्थम् । तात एहीत्यादौ लोपोऽस्योमाङीरित्यकारलोपे जवाभावस्तु असिद्धं वहि-
रङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन समः स तत् परे इति व्यवस्थया मका-
रस्य साम्यात्तकारस्य मकारः कथं न स्यादिति चेन्न निमित्तसाम्यतः स्थानिसाम्यस्य
बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

जमादिप्रत्ययानां मध्ये पदात्परो मकारादिरेव सम्भवतीत्यत आह त्येमे
नित्यमिति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एवं वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थानिनिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपीयङ्गणम् ।
अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाङ्गकारे जमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत्-
श्चाध्यं तत्स्मृशानं वाग्हादयति वाग्भवनं दिग्भल्लयति ॥ ६१ ॥

६२ । स्वाण्डोऽचि द्विः ।

स्वात् ५॥, ण्डः १॥, अचि ७॥, द्विः १॥ ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो ण्डो हिः स्यादचि परे । सुग-
सौशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्डात्मा । (सुगण्-द्वैशः, सन्-अच्युतः,
प्रत्यङ्-आत्मा ।)

६३ । क्खोऽचः ।

क्खः १॥, अचः ५॥ ।

अचः परश्चकारो द्विः स्यात् ।

६४ । भप्भसोः खस्भवोश्चपजवावन्ते च ।

भप्भसोः ६॥, खस्भवोः ७॥, चपजवौ १॥, अन्ते ७॥, च १॥ ।

भप्भसयोः स्थाने खस्भवयोः परयोः क्रमात् चपजवौ
स्तः, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । (शिव-च्छाया, अ-क्षा ।)
इति ह्रस्वसन्धिपादः ।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्तं मुजन्तत्वेनाव्ययत्वात् । अत्र अनडुच्चतुरीऽणाणौधिघ्यो-
रिति ग्रहणन्दिपचादेर्णिननान्वे इति सन् यङन्तोद्विरित्यादिज्ञापकात् समासे ण्डो
द्विर्न स्यादिति बोध्यम् । तेन सनन्तः तिङन्तः अनन्तः इत्यादयः सिद्धाः ॥ ६२ ॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वा क्खो द्विराङ्माभ्यान्तु परः स्यादिति वक्तव्यम् । तेन उमा-
च्छाया उमाच्छाया गौरीच्छाया गौरीच्छाया आच्छादयति नाच्छिदत् । विश्व-
जनादेः परोऽपि वेति केचित् । विश्वजनच्छवं विश्वजनच्छवं । दधिच्छाया दधि-
च्छाया । मदनकतरुशाखालम्बिकोलङ्घयुग्ममित्यादि ॥ ६३ ॥

नचात्र भयभ्रसीरिति कृतेऽपीष्टसिद्धिर्भाषान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैयर्थ्या-
दिति वाच्यम् । चपस्य चपविधानसामर्थ्येन विरामे भ्रसान्तर्गतस्यापि चपस्य
पुनर्जन्माभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयासिद्धेः । अतएवात्र विरामपदेन परवर्णा-
भाव एवोच्यते । तेन दान्तवत् समीत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप
एव । लिङ्भ्यामित्यादौ भ्रूपरत्वाज्जम् एव । एवं विभक्तेर्लुकि लुप्तां विभक्तिमाश्रित्य
पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारुः इत्यादौ । खसपरत्वाच्चप् एवेति ॥ ६४ ॥

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वेः ६।, सः १।, अशसन्ते ७।, कृते ७। ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्चिन्त्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-टीकते, विष्णुः-
त्राता ।) शसन्ते तु कःत्सरुः । (कः-त्सरुः) ।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७।, तु ११।, कखपफे ७।, वा ११। ।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति । भास्करः
भाःकरः, भास्वरः भाःखरः, भास्यतिः भाःपति, भास्फेरुः
भाःफेरुः । (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरुः) ।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्तः अशसन्तः तस्मिन् । अब असान्त इत्य-
नेनैवेष्टिसिद्धौ अशसन्तग्रहणं परतानुवृत्त्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारग्रहणं परत समासानुवृत्त्यर्थम् । अतापि अशसन्त इति विशेषणस्यानु-
वृत्तिः । तेन अयं चासः इत्यादौ न स्यात् अत बाश्चस्य व्यवस्थावाचितया केवल-
स्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कृञ् काम कंस कुशी कर्णी कुम्भ पातेषु पाश काम्य-
कर्त्तृषु प्रत्ययेषु च नित्यः सः । यथा अयस्कारः अयस्करः तेजस्कामः अयस्कांसः
अयस्कुशी अवस्कर्णी अयस्कुम्भः अयस्यात्रम् अय एव अयस्कं कुत्सितमयः अयस्याशम्
अय इच्छति अयस्काम्यति ईषदूनमयः अयस्कल्पः । एवं कौतस्कुतः आगतं
तमस्काण्डः आतुष्टुतः शुनस्कर्णः वाचस्पतिः दिवस्पतिः वात्सीस्पतिः सद्यस्करः
अयस्कीलः अधस्पदं शिरस्पदं सर्पिष्कुण्डं यजुष्पाठः नमस्करोति तिरस्करोति
पुरस्करोति नमस्कारः नमस्कृत्य इत्यादिषु नित्यम् । दुष्खं दुःखमित्यादिषु
विकल्पः । गीःकामः गीःकारः इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७, शस् ११ ।

वैः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरिः शेते, सन्तःषट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-शेते, सन्तः-षट्, शिवः-सेव्यः) ।

६८ । कखपफयोर्मन्यौ ।

कखपफयोः ७, मन्यौ १॥ ।

वैर्मन्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः । हरि × काम्यः हरिः काम्यः, मणे × खनिः मणेः खनिः, कृष्ण-पाता कृष्णः पाता, भक्ति-फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः, मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६९ । अतोऽह्व्युः ।

अतः ५, अत्-हवि ७, उः १ ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे । शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । (शिवः-अर्च्यः ६९, २३, ३८ सू० । शिवः-वन्द्यः ६९, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषाद्वान्तःपाठेऽपि विकल्पबीजं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुवृत्तौ णिभिरित्यादिना दन्त्यस्य मूर्धन्या न स्यात् इति शषसिषु परेषु क्रमात् शषसविधानं शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरं विसर्गस्य सकारो नित्यः तेन चतुः ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कखं पश्च फश्च पफं कखच्च पफच्च कखपफे तयोः अत्रापि अशसन्त इत्यनुवर्तते । तेन कःचौणः कःप्ताति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात् । तेन हरिः ख्यातः ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव ।

७० । अ भी भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

अभीभगोऽघोभ्यः ५॥३, अवे ७, लुप् ११ ।

अवर्णाङ्गी भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे पगे ।
रुद्रा नमस्याः, भी हरे, भगो रक्ष, अघो यज । (रुद्राः-नमस्याः,
भीः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज) ।

७१ । यवाचि ।

य ११, वा ११, अचि ७ ।

अवर्णात् भी भगो अघोभ्यश्च परस्य वे यीं वा स्यात् अचि
परे । शिवयुगः शिवउग्रः, भीयच्युत भीअच्युत । (शिवः-उग्रः,
भीः-अच्युत) ।

७२ । रिचाऽवे ।

र ११, इचः ५१, अवे ७ ।

न च शिवोऽर्चा इत्यादौ विसर्गजातस्योकारस्य वकारः कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रकृतेः पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिनः सन्धे
बलवत्त्वात् ॥ ६९ ॥

स्वरादिशब्दव्यत्यय लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपे पश्चाद्भीभगो अघो आदेशे
विसर्गस्याभावेऽपि लुप्दिज्ञानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भी इत्याद्यादेशः ।
आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति । अतः भीः पदेन भवच्छब्दसाधितस्य
भीः रूपस्य सान्ताप्ययस्य च ग्रहणम् । तथाच, :—“अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः
प्याट्पाडङ्ग हे है भीः” इत्यमरः । तेन “भी भी वृत्ताः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता
वायुना घूर्णमानाः” इति महानाटके । (भीः हरे, हे हरे ; भगोः रक्ष, भगवन्
रक्ष ; अघोः यज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भी अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्ध्याद्यविधी इति निषेधान्न सन्धिः । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयोः पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा “सैष दाशरथीरामः
सैष राजा युधिष्ठिरः । एषेभ्य रथमारुह्य मथुरां याति माधवः” इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रीवे इति कृतेऽपि अतोऽञ्जव्युरिति अभीभगोरित्याभ्यां विशेषविधिभ्या-

इचः परस्य वेः रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।
(हरिः-अयं, चतुः-भुजः) ।

७३ । राऽचः ।

रः ६।, अचः ५। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे । त्रातरवः, धात-
गच्छ । (त्रातः-अव, धातः-गच्छ) ।

७४ । खपि वा ।

खपि ७, वा १। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे । गीर्पतिः
गीष्पतिः गीःपतिः । (गीः-पतिः) ।

७५ । नाङ्गोरक्तौ ।

न १।, अङ्गः ६।, रक्तौ ७। ।

अङ्गोरिफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे केतौ च परे । अहोरात्रः,

मवर्णे गृहीते अवशिष्टादिचः परस्यैव स्यादिति तथापीचो ग्रहणं ज्ञापयति क्वचि
दिशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति । “पतिना
नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यतीति ।” “रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये
नमः” इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति षष्ठ्यकवचनं हसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अचःप्राप्तौ पुनरचो ग्रहणं
कथमिति चेन्न । अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्तेः । वस्तुतस्तु पृथग्योगा-
देव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम् । (त्रातर्-त्रातः, धातर्-धातः १०२ सू) ॥ ७३ ॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समास एव । तेन इयं गीः पतिरयं
इत्यादौ न स्यात् । एवञ्च गिर् धुर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एवति
बोध्यम् । तेन गीर्पतिः गीष्पतिः गीःपतिः धूर्पतिः धूष्पतिः धूःपतिः अहर्पतिः
अहस्पतिः अहःपतिः । अन्यत्र आशीः पतिः गीः पाठः ॥ ७४ ॥

अहोरात्र इत्यादौ सषेसुसञ्जुषङ्गमिति रङि रेफसन्बन्धिविसर्गत्वाद्देफप्राप्तौ
निषेधः । अत्र नाङ्गं क्रतौ इति क्रतेऽपीष्टसिद्धौ रक्तत्वाविति गौरवज्ञापकाद्रात्रि

अहम्करः, अहोभिः । (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनञकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद्-तदः ५१, अनञकः ५१, सेः ६१, लोपः ११ ।

नञक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्लोपः स्यात् हसि परे ।
एषकृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्णः, सः-विष्णुः) । अनञकः
किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । द्रोढिर्घञानुः ।

द्रोः ६॥, द्वि ७, घः ११, चा ११, अनुः ६१, (न + ऋ = अचृ) ।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य घः । रुढः हरीरम्यः । (रुढ्-ढः, हरिः-रम्यः) ।
अनुः किं ? तढः । (तढ्-ढः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्याध्यायः ।

रूपरथन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफः स्यादिति बोध्यम् । यथा अहोरात्रः अहोरूपम्,
अहोरथन्तरः, अन्यत्र अहारजन्यौ अहारवी अहाराज इति । एवं हं दीर्घाहो
निदाघ हं ऋसाहो हेमन्त इत्यादौ आवीवभसादिति सेर्लोपे त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायाद्विभक्तिपरत्वे रेफो न स्यात् । किञ्च गताह्वनम् अह्वदित्यादौ
विभक्तौर्लुकि “लुकि न तत्र” इति निषेधाद्रेफः स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नञकौ यत्र सोऽनञकः तस्मात् । ननु सेषाभ्यामित्यनेनापीष्टसिद्धौ
एतत्तदोऽनञकः सेरिति गौरवं कथमिति चेन्न स्वरूपसंज्ञधीर्वाचकात् स इति शब्दात्
इषुश्वाञ्छे इत्यस्माद् वञि एष इति शब्दाच्च विसर्गलोपापत्तेः ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽचृ तस्य अनुः । रुढ इति जिजरुहौजन्यां ऋः होढोभाविर्ति
हस्य ढः ढभात्तथोर्विति तस्य घः षुभिष्ट्येति घस्य ढः । रुढ्-ढ इति स्थिते अनेन
पूर्वढकारलोपस्ततः पूर्वस्य दीर्घः । तढ इति तहधूश्चिं स ऋः तढ्-ढ इति स्थिते
पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्वस्य ऋकारवर्जनान्न दीर्घः । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न
सम्भवति तत्र ढकाररेफयोर्लोपीऽपि नास्ति एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लेः सि औ जस, अम् औ शस्,

सह वा निश्चितिरिति न्यायादिति वाच्यम् । ढकारस्य अन्वाचयश्लेषत्वात्, अतएव
तह धूश्हिंस इत्यादी तसि तण्ड इत्यादी, नकारस्य दीर्घसम्भवेऽपि ढलोप-
सङ्गच्छते । दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति ऋण्देनात् ऋस्व ऋकार एवोच्यते । ततश्च
“शाट्ठ् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताट्ठ् जातीयस्य” इति न्यायादत्र
ऋवर्जनेन ऋस्वस्यैव दीर्घ इति बोध्यम् । तेन मिहौ सिचि मेढा इत्यादी
अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलोपे पूर्वङ्गस्त्रालाभात् न दीर्घः ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः ।

एकाधोवाच्यत्रपादसमूहोऽध्यायः । अङ्गमात्राचारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्ण-
द्वययोर्द्वयतरीचारणं सन्धिः । अतएव औकार्द्वयोर्मत्वाङ्गयोर्वा न सन्धिः अङ्गमात्रो-
च्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्चः । स्वमते तु सन्ध्यध्यायसत्त्वविहितकार्यं
सन्धिरिति लक्षणम् । तेन पिपक्षादिशब्दानां संयोगान्तलुपि “लुपि न सन्ध्याद्यविधौ”
इति निषेधेऽपि सन्धियहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरितिनियमात् । भूपभक्षोरि-
त्यनेन चपञ्चौ पिपक् पिपगति, भिन्नपदे तु सन्धिविभाषयति बोध्यम् । तथाच
“सन्धिरपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सति चैव अवैन्नित्यः सैवान्यत्र विभा-
षितः” इति क्रमदीश्वरः । एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञानं भवेत्
नयौ बन्धौ इत्यादि, समासे सुरारिः हृषीकेशः त्रास्वकः गवीशः इत्यादि ।
धातूपसर्गयोस्तु अधीति उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अत्र अन्धः अन्धान्धः इह इन्द्रः
इह इन्द्रः इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादकपदग्रहणैवेष्ट-सिद्धौ
तयोः पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिविभाष्यत इति ज्ञाप-
नायम् । तेन “उच्चारितकृचिरकृचां चाननानां चतुर्णाम्” इत्यादि सिद्धम् । सैवा-
न्येति पादपूर्णे सन्धिरिति गोश्रीचन्द्रः ।

इति औदुर्गादासविद्यावागीश्वरचितायां मुग्धबोधटीकायां

सन्ध्यध्यायटीका समाप्ता ।

टा भ्याम् भिस, डे भ्याम् भ्यस, डंसि भ्याम्
भ्यस्, डस् औस् आम्, डि औस् मुप् ।

लं: ५१, सि—मुप् । १३३ ।

स्यादीन्यकविंशति लः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः
सिङस्थोरिकारश्चेतः ।

७६ । त्रिणः प्रीङ्गीत्रीचीपीषीप्राः ।

त्रिणः । १३३, प्री-ङ्गी-त्री-ची-पी-षी-प्राः । १३३ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-ङ्गी-त्री-ची-
पी-षी-प्रा-मञ्जानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि भुगसत्त्वाल्लङ्प्रकरणमादौ
निरूपयति । अत्र स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूपयिष्यन् लिङ्गात् परप्रयोगेण
स्यादीनां प्रत्ययत्वं ख्यापयन्नाह । लः सि औ जसित्यादि ।

ननु ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसर्वेष्वेष्टसिद्धिः किमनेन इति चेन्न यतो लः सि
औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादथी विधीयन्ते तेषामर्था एव ल्यर्थसम्बुद्धी
त्यादिभिः सत्वेः क्रियन्ते । तेनायमर्थः । ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसर्वैकवाक्यतया लः
सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एवं कर्मक्रियेत्यादिसर्वैकवाक्य
तया लः सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र ।
लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातुःक्रोडतः पृष्ठतो
वापि स्थितो वक्त्रः स्ननं पिवेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वतः कदाचित् परतो
वा स्यादिति । न च स्यादीनां प्रत्ययत्वात् परस्म्य इत्यनेनैव परतोत्पत्तिः सिद्धेति
वाच्यम् । यतः स्वान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्म्य इत्यनेन प्रत्ययसंज्ञा
क्रियते स्यादीनान्तु परविधानाभावात् प्रत्ययसंज्ञैव न सिद्धातीति । न च
स्यादीनामिह लिङ्गात् परविधानं कारकेऽर्थविधानम् इति गौरवं कथम् एकदेवीभयं
कर्त्तव्यमिति वाच्यं तत्र लभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अवीभय-
विधाने तु अतिवैषम्यापत्तेः सिध्य औश्च जसृचत्यादि द्वन्द्वः ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिणः संख्येकार्थाङ्गीप्तायाम् इति चशस् ॥ ७९ ॥

८० ; सम्बुद्धौ सिद्धिः ।

सम्बुद्धौ ७, सिः १, धिः १ ।

सम्बोधने विहितः सिद्धि-संज्ञः स्यात् ।

८१ । स्यमौजस् धिः ।

सि-अम् औ-जम् । १॥, धिः १ ।

सि अम् औ जस् एतं धिसंज्ञाः स्युः ।

८२ । शिः क्लीवे ।

शिः १, क्लीवे ७ ।

नपुंसके शिरेव धिसंज्ञः स्यात् ।

८३ । दान्तवत् सभिः ।

दान्तवत् । १, सभिः ७ ।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ।

अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिसुख्यविधानं सम्बुद्धिरिति । यथा हे पुत्र पठ । हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥ ८० ॥

ननु प्रसमौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सिद्धिसंज्ञा विधायकतया विशेषेण धिसंज्ञाविधानेन सर्वार्थे सिद्धिसंज्ञा विधायकतया सामान्य धिसंज्ञाविधानस्य बाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सिद्धिसंज्ञानुपपत्तेः । इदानीं तु संः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सिद्धि संज्ञासिद्धिः । न च सम्बोधनविहितसिद्धि संज्ञायाः किं फलम् इति वाच्यं धिर्घित्वाभावे हे प्रत्या इत्यत्र नमोऽप्रसङ्गात् ॥ ८१ ॥

जस्शसोः स्थाने जातस्य शिर्विसंज्ञाविधानान्नियमोऽयम् । नपुंसके जस्शसोः स्थाने जातः शिरेव धिसंज्ञः स्यात् न तु स्यादित्यर्थः । किन्न क्लीवादित्यत्र शिरे सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत् कार्यातिदेशोऽयं यथासुहिन्भ्यां सुहिन्सु इत्यत्र स्यान्त स्यारादित्यादिना सलोपे क्लीर्नुरिति नस्यानुस्वारी न स्यात् । एवं पुष्प्रां पुंश्राम् इत्यत्र दान्तेन इत्यनेन मस्यानुस्वारि बाल्वरयपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य मकारी वेति । स्यादीनामनुवर्त्तमानत्वात् सभीति स्यादरेव तेन विज्ञांस इत्यादौ नस्यानुस्वारः दम्भइत्यादौ नस्यानुस्वारे अपेजम् इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति । दवत्सभीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत् कार्यं

८४ । भौ लिध्वोर्हसभसोरन्ते च ।

भौ ७, लिध्वीः ६॥, हसभसोः ७॥, अन्ते ७, च ११ ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते तल्लेहसे धोर्मसे स्यात् । अन्ते च तयोः ।

८५ । हसोऽन्तः फः ।

हसः ११, अन्तः ११, फः ११ ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८६ । सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक- सम-सिम-नेमाः अन्यान्यतरतर-डतर-डतमाः

तदेव स्यात् न तु विरामविहितमिति । तेन लिट्सु इत्यादौ भप्भसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न जव् । एवं सभयोः परयोरन्यत्र आतिदेशिकं न स्यादिति च ज्ञापयति । अशब्दस्तेन सह वर्तमानास्तैः साभिरित्यत्र अकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ऐस् सासुइत्यत्र व्वेस्भ्ये इति एकारो न स्यात् ॥ ८३ ॥

यत्कार्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्यं लिङ्गस्य हसे विरामे च, धातोर्मसे विरामे च स्यादिति परिभाषितम् । हस् इह स्यादेरेव । तेन दिशि भवं दिश्य-मित्यादौ शब्दाजित्यादिभिः षडादिर्न स्यात् । लिङ्गस्य यथा लिङ्भ्यां लिट्सु लिट् लिङ् लिहधातोर्थथा जेदि अलिङ्चत् अलिट् अलिङ् एषु हीढोभाविति हस्य ढः ॥ ८४ ॥

हस इह स्यादेरेव धोर्मोऽन्तःफस्योऽन्तः फयहणेनैवेष्टसिद्धौ सवयोः पृथक् ग्रहणात् । तेन दृष्ट' दृष्टिरित्यादौ षोडःफे इति न स्यात् । हसः फसंज्ञाफलानुपयोभ्यां पयःसु इत्यादौ विसर्गः । लिङ्भ्याम् इत्यादौ डः प्रशान्भ्यामित्यादौ नः सुहिन्भ्यामित्यादौ स्यान्तस्यारालुप् राजभ्यां पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि । अन्तो विरामः परवर्णाभाव इति यावत् । स तु लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च याह्यः । यथा षट् अलिट् अत्र षोडःफे । रामः भवामः अत्र सोर्विःफे ॥ ८५ ॥

अन्यादि त्वदादि पूर्वादीनां विशेषकार्यार्थं पृथक् पदम् । सर्वेषां बुद्धिस्थाः नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् सिर्दन्यादिः । भवत्शब्दो युष्मदर्थः । त्वत् त्व दाव-न्यार्थो त्वदिति शब्दः कैश्चिन्न मन्यते । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा एकवचनान्त एव । यदा तु "एके मुख्यान्वकीवलाः" इत्यमरीक्त मुख्यादिवाची तदा द्विवचनो

त्यद्-तद्-उद्-एतदिदमदः किंङाम्-युष्मदः
पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्त्रिः ।

सर्व-नेमाः १॥, अन्य-उतमाः १॥, त्यद्-युष्मदः १॥, पूर्व-स्वाः १॥, स्त्रिः १ ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चविंशच्छब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समीऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽवान्तरोऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंव्याने स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

वहवचनान्तोऽपि । “नेमः कौलिऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च” इति मेदिनिः ।
नेमः सर्वाणि इति सोपज्ञाः उत्तरउतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्तानां कतर कतम यतर
यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशानां ग्रहणम् । किञ्च
अन्तरस्य उत्तरान्तत्वेनैव प्राप्नो पुनर्यद्गणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन
अन्यतमं कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य स्त्रिसंज्ञैव नास्तीति
क्रमदीश्वरः । उभ भवत् त्वत् त्व इति चतुर्णां स्त्रिसंज्ञाफलन्तु त्यादिव्यासेत्यादिना
अकि उभकौ भवन्तकौ त्वत्कौ त्वकौ । एवं उभावच्चतीति किपि स्त्रिविश्वदेव-
स्येति टेरट्रौ उभट्राड् तथा भवट्राड् त्वट्राड् । एवञ्च पुंवत्सेरिति पुंवडावे
उभयोः स्त्रियोः पतिः जभपतिरित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समीऽतुल्ये
इत्यादि “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति कोषः । समीऽतुल्ये स्त्रिसंज्ञः
सकलं साधो च वाच्य इत्यर्थः । पूर्वाद्यो व्यवस्थायां स्त्रिसंज्ञः । व्यवस्था तु स्वाभिधेया-
पेक्षोऽवधिनियमः । अस्यार्थः अवधिः सीमा अवधेर्नियमः अवधिनियमः सकौटशः
स्वाभिधेयापेक्षः । स्वस्य पूर्वादयोऽभिधेयो वाच्यसमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः पूर्वा-
द्यधरपर्यन्तानां सप्तानां स्वभावायां दिग्देशकालाः । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत्वं
तदवश्यं परदेशमवधिमपेक्षते एवं परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्यं पूर्वदेशमवधि-
मपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादयः सप्त स्त्रिसंज्ञाः स्युरिति निष्कर्षः ।
दक्षिणाय गायत्र्याय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थः । उत्तराय कुरवे देही-
त्यत्र उत्तरशब्दस्य संज्ञारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौण्याख्येत्यादिना स्त्रिसंज्ञानि-
षेधः । अत्र पूर्वादगणे अन्तरः अपुरि पूर्वोन्ने वहिर्योगे वहिः स्थितपदार्थे वाच्ये
उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः । तथाच “अन्तरौपोपसंव्यानपरि-
धानान्यधीऽशुके” इत्यमरः । स्वस्त अज्ञातिधनाभिधः स्त्रिसंज्ञः स्यात् । ज्ञातिश्च
धनञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७ । न गौण्याख्या चत्वीसासे ।

न । १।, गौण्याख्याचत्वीसासे ७। ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्वाः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८८ । चे जसि वा ।

चे ७।, जसि ७।, वा । १। ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

८९ । पूर्वाद्यल्प-प्रथम-चरम-तयायाद्ध-
कतिपय-नेमाः ।

१॥ ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

९० । तीयो ङिति ।

तीयः १।, ङिति ७। ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद् वा ङिति परे ।

अज्ञातिधनाभिधः । स्वशब्दो ज्ञातौ धने च वाच्ये स्त्रिसंज्ञो न स्यात् आत्मनि
आत्मीये च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः । तथाच “स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिधा-
त्मीये स्त्रीऽस्त्रियां धने” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

गुणमप्रधानं तस्य भावः गौणम् । सः समासः । सश्च असश्च सासौ त्वाः सासौ
त्वीसासौ तृतीयातत्पुरुषस्तद्योगवाक्यत्वेत्यर्थः । गौणञ्च आख्या च चश्च त्वीसासौ च
इति तस्मिन् । अत्र इन्द्रसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञानिषेधो न तु क्रियमाणे । तेन पूर्वा
च पश्चिमा चेति वाक्ये स्त्रिसंज्ञायां पुंवत् खेरिति पुंवद्भावे पूर्वपश्चिमे इति ॥ ८७ ॥

चे ते इति चे इन्द्रसमासे ते सर्वादयः ॥ ८८ ॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अल्पादयः । तथायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय इय
इत्यादि ॥ ८९ ॥

तीयः प्रत्ययः तेन द्वितीयस्तृतीयश्चेति । तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याख्येति निषेधात् अतिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव जौमराः ॥ ९० ॥

६१ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

पूर्वः १।, अन्यात् ५।, उङ् ११।

अन्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात् ।

६२ । अन्याजादिष्टिः ।

अन्याजादिः १।, टिः १।

अन्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् ।

६३ । लुकि न तच्च ।

लुकि ७।, न ११।, तच्च ७।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परे यत् कार्यं तत् न स्यात् ।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ६१ ॥

अन्ते भवः अन्यः अन्यस्यासौ अच्चेति अन्याच् स आदिर्यस्य इति तद्गुणसंवि-
ज्ञान-बहुव्रीहिः । यथा भो वटो भिचामट यदि पश्यसि गाञ्जानय इत्युक्तौ यथा
भिचायां प्राधान्यं यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयनं अन्वाचयश्लिष्टं बुध्यते तथा-
वापि अन्याचष्टिः स्यात् । तत्परवर्णे सति अन्याजादिष्टिः स्यादित्यर्थः । अथवा
अन्याच्च आदिय अन्याजादिः सूत्रत्वात् पुंस्त्वम् । पूरणं इत्यत्र अतद्वृत्त्येन यथा
नक्षत्राणां अतद्वृत्तिताः प्रकाररेफक्त्ववर्णा उच्यन्ते तथावापि आदिशब्देन अन्याचः
सम्बन्धात् तद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहौ अन्याजादिवर्णा उच्यन्ते । तेनाजन्ताना-
मन्याचष्टिसंज्ञकः स्यात् । हसन्तानान् अन्याजादिवर्णष्टिसंज्ञकः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

लुञ्चनं लुक्किपि नलोपे न्यस्क्रादित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्दः । ननु कति
घटा इत्यत्र उतिसंख्याणो नस्सोर्लुविति तदादिविधिनिषेधादेव शुद्धिर्नसित्या-
दिना गुणस्त्राप्राप्तौ सर्वत्र लुक्विधानेनैवैष्टिसिद्धौ एतत् सूत्रं व्रथेति चेन्न दण्डौ चासौ
पुरुषश्चेति दण्डपुरुष इत्यत्र क्लेर्लुक्ते च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वान्नलोपानुप-
पत्तेः । आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्यमेन इत्यादिना दीर्घापत्तेश्च । एवं
पय इत्यत्र स्यामोर्लुविति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तेः । आदि-
विधिभिन्नत्वात् अत्वसोर्धोरित्यादिना दीर्घापत्तेश्च ॥ ६३ ॥

८४ । स्वरादि-नि-चित्यं व्यम् ।

स्वरादि-नि-चित्यं १।, व्यम् १।।

स्वरादिर्गणो निश्चकारेतस्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

८५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हसः १।, अनन्तरः १।, स्यः १।।

अचानन्तरितो हसः स्व-संज्ञः स्यात् ।

८६ । यूत् सत्येव दी ।

यूत् १।, स्त्री १।, एव १।, दी १।।

ईदृदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात् ।

स्वरादिर्यस्य स स्वरादिराकृतिगणः । निश्चादिर्गणो निश्च । गिरिति गि-
संज्ञा पठिताः शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा बोध्या । तेन राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी अथ अतिरतिक्रमार्थे गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञायां व्यपूर्वमिति पूर्वनि-
पातः । चकारेतः प्रत्ययाश्च विच्युत् चसात् चकवस् सुचतरां चतमां चशस् ।
चिक्ताचडाच धाचौच ताच धाचौ चतुम् च्णमौ । षोडशैते चकारेतः प्रत्यया
मदिता इह । स्वरादिश्च निश्च चित्यश्चेति समहारः एते व्यसंज्ञाः स्युरित्यर्थः ॥ ८४ ॥

नालि अकारं व्यवधानं यस्य सोऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ईश्च ऊर्ध्वेति समाहारः सूत्रत्वात् क्लीवत्वाभावे ऋक्षी न स्यात् । ततः स्वार्थ-
प्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च
कथं सम्बन्ध इति वाच्यं पुंसः सन्निति नणट्टञ्चकन्नित्यादेरनुबन्धानां पूर्वसम्बन्ध-
सिद्धत्वात् । अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात् । ततो यूश्चासौ तश्चेति
यूत् । एवं सर्वत्र । यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि
लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरौशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम् । नदीसंज्ञाकार्यं यथा हे लक्ष्मि हे बहु लक्ष्मौ बध्वे इत्यादि ।
पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मौमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मी, हे अतिलक्ष्मीः दुर्गे अति-
लक्ष्मौ दुर्गायै नम इत्यादि । पुंसि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः
हे अतिलक्ष्मौ लक्ष्मीर्भूय अतिलक्ष्मौ विप्राय धनं देहि बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः
अतिलक्ष्मौ राज्ञे स्वस्ति इत्यादि स्वमतम् । भाष्यकार-क्रमदीप्तरौ तु प्राक्प्राप्ता

६७ । नास्त्रीयुवः ।

न । १।, अस्त्री । १।, इयुवः ६। ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६८ । वामि ।

वा । १।, आमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञौ वा स्यात् आमि परे, न तु स्त्री ।

६९ । स्त्रीयुच्च ङिति ।

स्त्री । १।, युत् । १।, च । १।, ङिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः
स्यात् वा ङिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अघ्यच् ताच्येप् पिः ।

अघ्यच् ताच्येप् । १। पिः १। ।

नदीसंज्ञा पश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र हे
बहुप्रेयसि कृष्ण हे अतिलक्ष्मीभूप अतिलक्ष्मै विप्राय धनं देहि अतिलक्ष्मै रात्रे
स्वस्ति इत्युदाहरतः । तन्मतैकवाक्यत्वे तु एव-शब्दस्य काकाक्षिगीलकन्यायादुभयव
सम्बन्धः तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-
दीसंज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसंज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति ययोः तौ स्थानौ अर्श आदित्वादः । हे श्रीः
हे भूः अत्र नदीसंज्ञाभावात् न ऋस्वः । अस्त्रीति किं ? हे स्त्रि ॥ ९७ ॥

श्रीणां श्रियां भूणां भुवाम् । अस्त्रीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ९८ ॥

इय उच्येति यः पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे युत्
स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दीपादानं नित्यस्त्रीलिङ्ग-पाचिकस्त्रीलिङ्गयोः
प्राप्तर्यम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य सत्यै मतये धेन्वं धेनवे । पाचिकस्त्रीलिङ्गस्य सुमत्यै
सुमतये स्त्रियै सुधेन्वं सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावीदूतौ
च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥ ९९ ॥

नास्ति धिर्यत सीऽधिः अधेरच् अघ्यच् अच्च यश्च अचौ तौ तद्विते च तौ

7
7
1091

घिवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः
स्युः ।

१०१ । संख्यावडुत्यतुबहुगणा नेपि !

संख्यावत् । १।, डति अतुबहुगणाः १॥, न । १।, ईपि ७।

डुत्यतुबहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपि ।

इति संज्ञापादः ।

द्वितीयः पादः ।

अजन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

रामस् इति स्थिते ।

१०२ । सौर्विः फे ।

सौः ६॥, विः १।, फे ७।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः । औ-जसोः सन्धिः ।
रामौ रामाः ।

अच्यौ चेति ताच्यौ । ततो अच्यच्च ताच्यौ च ईप् चेति । “यादृग्जातीयस्य विप्र-
तिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाह घिवर्जस्यादेरजिति” भिन्नविषय-
त्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम् ॥ १०० ॥

संख्या इव संख्यावत् । डुत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ताः कति यति तति यावत्ता-
वदेतावत्कियदियन्तः । कार्य्यन्तु कतिह्रस्वः कति कति कतिशः इत्यादि । ईपीति
विषयसप्तमीयम् । तेन ईपि कर्तव्ये संख्यावन्न स्युरित्यर्थः । तथाच यावती बह्वी-
त्यादौ न मन् संख्यास्वसंज्ञादेरित्यनेन ईपी निषेधो न स्यादिति ॥ १०१ ॥

इति संज्ञापादः ।

स्वानुपय तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नदं तसौ लम्ब्ये

१०३ । खदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

खदीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६॥, लोपः १॥ ।

खात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् । हे
राम रामं रामौ ।

चेत्यनेन सान्तस्य पदसंज्ञानिषेधी ज्ञापयति अदान्ते स्त्रीर्विसर्गो न स्यादिति ।
तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेफयोः फे परे विः स्यादित्यर्थः । रामः पयः गौः भवावः
विदन्तौ अवेः । स्पर्धञ्चो अपास्याः दान्तवत् समीति दान्तत्वे पयोभ्यां पयःसु
इत्यादि । एवं सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फयहणं ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति
न्यायाददान्तेऽपि स्यादीयहसपरत्वात् गीतः धूलः इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । कचिन्
दान्तेऽपि न स्यात् ॥ १०२ ॥

अम्च श्लच अम्शसौ तयोरादिः अमशसादिः धिय अमशसादित्येति तस्य ।
अत्र शीघ्रहणं अम्शसोरादिलोपार्थमेव । हे लक्ष्मि हे वधु इत्यादि सुभ्रूदीत्यादिना
ऋखे कृते ऋखादेव धिलोपसिद्धेः । प्राप्त इः कामो येन स प्राप्तेः दृष्टः उः शिवो
येन सदृष्टोः इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे दृष्टो इति स्थानिवत्त्वेन ऋखपरत्वात् धिलोपः
किञ्च दीखात्ध्यम्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ खदीभ्यामिति गौरवं कथं कचिदन्य-
तोऽपि धेलोपार्थम् । तेन गन्धर्ववाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्ष्मी-
येन अस्यापि हेप्राप्ते इति । ऐजवेस्तूतौ किपि जौर्वोऽन्य इति दीर्घे कृत उर्येन
सक्तौ अस्यापि हे कृतौ इति ; अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धेलोप इति
सूचं कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादेर्धिलोपमाहृतुः । एवं तेवङ् देवङ् इत्यादीनां किपि यूलोप
इति वलोपे हेते हेदे हेसी इत्यादावपि धेलोपा इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु तेवङ्-
प्रभृतीनां किपि कृते किपनिमित्तकतया विशेषेण कृिः शृटावणौजस्कावित्यादिना
जटि सन्धौ हेतयूः हेदयूः हेसयूः इत्यादिकमेव स्यात् । एवञ्च खदीभ्यां धिङ्गतो
लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकारः डात् धिस्य वञ्च द्वयोः समाहारे धिङ्गत्
तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यम्शसादेरिति गौरवं अजरं कुलमित्यत्र अमादेश-
स्याप्यकारलोपार्थम् । धानारं पितरम् इत्यादौ “लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधि-
र्वल्लजानिति” न्यायादादौ वृद्धौ गुणे च अमादिलोपो न स्यात् । अत्र धौ मातृकस्य
मातः पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम् । हे गौरीमातः कार्तिकेय । धौ किं ? गौरीमातृको
गणेशः । स्तुतौ किं ? अरे दासीमातृक । पुत्रस्य किं ? हे गङ्गामातृके कन्ये ॥ १०३ ॥

१०४ । शस्नामि घः ।

शस्नामि ७, घः १ ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११ ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिस्ङेङ्सिङ्सोसामिनैसयात्
स्थयोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६॥, इन्—योसः १॥, अतः ५ ।

खादेरनुवृत्तावपि दौसंज्ञस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरणं वृथेति स्थाननुवृत्तिः इत्यत आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहित आम् नाम् । तेव यज्वनां दण्डिनां इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आमी यद्वृत्तेनैवेष्टसिद्धौ नामीति कृतं आगमादेश्योरागमो विधिवलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि टणादेशो न स्यात् । एवं प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋसपरत्वात् यथा शसो नकारविधानं तथा आमी नुमागमी न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अः विष्णुः सह एन वर्त्तते यः स साः विगत इत्यस्मात् सवीः तेषां सां व्यां इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्व' पुंस्त्वं ज्ञात चेत् शब्दे तदभावादसम्भवः । वृषणादिमद्वाचकत्वं पुंस्त्वमिति चेत् वृक्षादौ तदभावादव्याप्तिः । एवं योन्यादिमद्वाचकत्वं स्त्रीत्वमिति चेत् कलवादौ तदभावादव्याप्तिः । एवञ्च वृषणादिमदयोन्यादिमद्भिन्नवाचकत्वं क्लीबत्वमिति चेत् कलवादौ तदभावादव्याप्तिः । पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपुंलिङ्गपरिभाषाविषयत्वं न तु वृषणादिमत्वम् । तथाच “शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्तथः । ये तु योन्यादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपायाः सिद्ध्यन्ति कलत्रादितटादिषु ।” इति प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणधर्मान्तरं पुंस्त्वादि । रामानित्यत्र आदौ दीर्घं कृत्वा स्थानिवत्त्वेन शसो नकारविधानादन्यत्वाप्येवं बोध्यम् । तेन सान् बीन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परिषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस्
एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । प्रुर्णाऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्वा-
त्त्वपक्युवाङ्गः ससेप्स्यादेर्नैकाचकोस्तु वा ।

प्रुः ५।, णः १।, अदान्ते ७।, नः ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि ११।, अतद्वात् ५।,
तु ११।, अपक्युवाङ्गः ६।, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाचकोः ६।, तु ११।, वा ११। ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य
णः स्यात्, अव कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

त्वन्त्वादत्र पुंसीति नानुवर्त्तते । तेन क्लीवेऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत्
करणं निर्जरसैः निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

पच रच ऋश्च प्रु तस्मात् प्रुः । सूत्रत्वात् पुंस्त्वं एवं सर्वत्र नदान्तोऽदान्तः
तस्मिन् । अवश्य कुश्च पुश्च अवकुपवः तैरन्तरं व्यवधानं अवकुप्वन्तरं तस्मिन् ।
तच्च तत् दच्चेति तद्दं न तद्दं तस्मत् । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गायां
वसतेरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातीरमुच्यते तथावापि अतद्द-
शब्देन लक्षणया अतद्दस्थिताः षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत्र आह यत्र
दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदादयववर्णानां पदसंज्ञाभावात् नकारवत्
पदस्यावयववर्णानां षकाररेफऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्षश्च युवा
च अहश्च पक्युवाहानि न विद्यन्ते पक्युवाहानि यत्र पक्युवाङ्गां नकारी यन्नकार-
मध्ये सीऽपक्युवाहः तस्य नकारस्य अपक्युवाङ्गः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
सादीप् सेप्सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादी ताभ्यां सह वर्त्तमानः ससेप्स्यादिः इत्या-
हृतुः । तद्वैयम् । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरी वेगेन गच्छतीत्यादा-
वपि णत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादी सात् समासात् परौ ईप्-
स्यादी सहसेप्स्यादिभ्यां वर्त्तते योऽसौ ससेप्स्यादिः । तस्य नकारस्य ससेप्-
स्यादेः । एकीऽच् यस्य स एकाच् कुः कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुथेति
एकाचकुः न एकाचकुः एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धी नैकाचकुः तस्य नकारस्य
नैकाचकोः । अयमर्थः । षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात् । अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दाद्व्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साविहितेनेपा स्यादिना सहितस्य, पक्वादिवर्जितस्य, स्यात् । तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः । यथा पृष्ठां चतुष्पां नृणां नृणां अव इह प्रथमवकारान्तः । अन्यथा गरलेन चारुजेन घ्राणेन चारुनयनेन जर्भनं टुङ्गेन वर्धनं वर्जनं क्रीडनम् अर्जनम् इत्यादावपि णत्वापत्तेः । अवकुपन्तरे यथा चरणं घ्राणं हरिणा झीणः तरुणः भूणां शरेण रीपयं स्तैणः रीप्येण वर्हेण कार्येण श्वयणं श्वर्केण मूर्खेण गर्गेण श्वर्णेण सूर्पेण रेफेण श्वर्वणं दर्भेण धर्मेण इत्यादि । यच्च देन इत्यादि । नकारवत् पद-भिन्नपदस्थितात् षु स्तु परस्य समासीत्तरविहितयोरीपस्यादीरेकतरेण युक्तस्य पक्त्यु-वाहः सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात् । तस्यैव समासीत्तरविहितयोरीप् स्यादीरेक-तरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य नी वा स्यात् । उभयव अवकुपन्तरेऽपीति बोध्यम् । यथा हरिं भावयितुं शीलमस्या इति हरिभाविणी हरि-भाविनी श्रीभाविणी श्रीभाविनी । पक्ववर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि । श्रीभावेन श्रीभा-वेण । समासीत्तरविहितेपीयूषात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् । एकाचसकवर्गयोस्तु हवहणौ रभ्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामेण । पक्वादेस्तु गुरुपक्वेन चारयूना दीर्घाङ्गा । यत् लिङ्गद्वयस्य समासस्तत्रैव ससेप्स्यादिरन्यस्य नस्य णत्वं न स्यात् । यत् तु धातुना सह प्रादेः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था । तेन प्रणदति-प्रहणिस्यति इत्यादौ णत्वं स्यादेव । एवं नुवी पूर्वेण सम्बन्धौ मूख्यौ तु परगामिनौ । चत्तारी योग-बाह्याख्या णत्वकर्मण्यची मताः । इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वामूलोद्योपाध्या-नीयैर्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । यथा वृंहणं उरःकायेण उर × कायेण उर○पेण इत्यादि । कृञ्चति रञ्जयति तम्पयति तम्फयति रम्बयति रम्भयति इत्यादौ भस्परत्वा-द्वलवताम्नोर्नुर्भसीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे अपेजम्नोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य जका-रादिः स्यात् । कृन्तति क्रन्दन्ति रुन्धन्ति इत्यादौ तु तथद्वेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुन-रनुस्वारस्य नकारे सकृद्वती विप्रतिषेधो यद्वाधितः तद्वाधित एवेति न्यायात् णत्वं न स्यादिति । किन्तु लृ चिदा क्तः क्षिणः जघौ क्षुद क्षुषं अर्द समर्णः इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर निर्भिन्नः मिदा प्रमिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात्तु व्यस्यग्यनुकारेति समासे ईप्स्यादीरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाणत्वं न स्यादेव । अत्रापि णत्वमि-

ल्लेके । प्रयाणी ' प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचोऽन्तरङ्गैरित्यादिविशेषविधानाशङ्कं
 स्यादिति । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिन्निविधहेत्वभावेऽपि स्यात्
 केषाञ्चिदा स्यात् केषाञ्चिन्निविधहेतावपि न स्यात् । तदेवाहं विवर्णीमि । पूर्व-
 पदेषु शान्ति णीनोऽवकुपन्तरेऽपि । पूर्वपदस्थितषकाररेफञ्चवर्णभ्यः परस्य नस्य णः
 स्यात् संज्ञायामवकवर्गपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानानामावे सति । इत्यधिक्रियते । ग्रूर्पणस्वा
 द्रुणसः नासिकाया नसः समासे वक्तव्यः । खरणसः नारायणः पारायणम् उत्तरायणम्
 अयणीः ग्रामणीः अचमूहितुं शीलमस्याः अचोहिणी सेना पाशकस्त्री च । अस्यत्र अक्ष-
 मिन्द्रियमूहितुं शीलमस्याः अचोहिनी स्त्री । नास्ति किम् ? शुष्कनखः ताम्रनखः ।
 अवकुपन्तरेऽपीति किम् ? त्रिलोचनः । अथे कोटरा सिन्धुका मिथका शारिका पुर-
 गाभ्यो वनस्य नास्ति तु । वनस्याग्रे अग्रेवर्णं सप्तम्या अलुक् कोटरावर्णं सिन्धुकावर्णं मिथ-
 कावर्णं शारिकावर्णं पुरागावर्णम् अस्य दीर्घो वक्तव्यः । शरासकाषधीयूचाखदिरप्रनि-
 रन्तरिचुप्लेभ्यः । एभ्यः परस्य वनस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाच्च । शरवणम्
 आस्रवणं कार्षवणं पीयूचावर्णं खदिरवर्णं प्रकृष्टं वनं प्रवर्णं वनार्निर्गतं निर्वर्णं वन-
 स्यान्तः अन्तर्वर्णम् इक्षुवर्णं प्लक्षवणम् । एभ्यः किम् ? इन्द्रवर्णं द्वित्राचो वृक्षादोषधेशा-
 ऽतिमिरादेर्वा । द्वौ वा वयो वा अचो यस्य स द्वित्राच् । औषध्यः फलपाकान्ता
 इत्यमरः । द्वित्राज्जुञ्चात् द्वित्राजोषधेय परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादेः
 परस्य । शिग्रुवर्णं शिग्रुवनं शिरौषवर्णं शिरौषवनं त्रीहिबर्णं त्रीहिवनं हरिद्रावर्णं
 हरिद्रावनम् । द्वित्राचः किम् ? पारिभद्रवनं राजमाषवनं वृक्षोषधिभ्यां किं ?
 दूर्वावनम् । अवकुपन्तरेऽपीति किम् ? पर्कटीवर्णं पर्कटीवनम् । तिमिरादेस्तु तिमिर-
 वनम् ईरिकावनं तारिकावनं विदारीवनं भद्रिकावनम् । प्रादेर्मसस्य । प्रणसं
 निर्णसं दुर्णसं परिणसम् । बाह्यावाहनस्य । उद्यते यत् तच्चाहम् । निमित्तवतो-
 बाह्यात् परस्य बाहनस्य णः स्यात् । इक्षुवाहणं, दर्मबाहणं, शकटम् । अवकुपन्तरेऽ-
 पीति किम् ? राजवाहनं यदा उद्यते तदैव यत्नम् । तेन अः शरवाहनं अविष्यतीदं
 शकटम् इत्यादौ न स्यात् । देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितषकाररेफञ्चवर्णभ्यः परस्य
 पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाचे । पीयते यत् तत्पानं कर्मण्यनट् । चीरं पानं येषां
 ते चीरपाणा उशीनराः सौवीरपाणा बाह्लीकाः काषायपाणा गात्राराः । भावकर-
 णयोरनटि वा । चीरपाणं चीरपानं चीरं पीयतेऽनयेति चीरपाणी चीरपानी
 पात्री । भावकरणयोः किम् ? उद्रेण पीयतेऽस्यामिति उद्रपानी पात्री । विच-
 तुर्भ्यां हायनस्य वयसि नित्यम् । आभ्यां परस्य हायनस्य नस्य णः सान्निध्यं वयसि ।
 त्रीणि हायनानि वयीऽस्य त्रिहायणः चतुर्हायणो वक्षः । वयसि किम् ? त्रिहा-

१०८ । आ क्ति-सभवि ।

अ । १।, आ । १।, क्ति-सभवि ७ ।

अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु । रामाभ्यां रामैः
रामाय रामाभ्याम् ।

यना शाला । वयस्तु गतपरमायुः । परमायुः प्राणधारणकालः । अन्तरोऽयनहनी-
रदेशे । अन्तरः परस्य अयनस्य हनस्व नस्य णः स्यान्नतु देशे वाच्ये । अन्तरयणम्
अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तरयनीऽन्तर्हननी देशः । गिरिनद्यादयो वा । निपात्यन्ते ।
गिरिणदी गिरिनदी स्वर्णदी स्वर्नदी गिरिणद्धं गिरिनद्धं वक्रणतस्वा वक्रनितस्वा
माघीणः माघोनः वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितस्वः गिरिमितस्वः इत्यादिराकृति-
गणः । एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते । तेन गिरिनद्यः वक्रनितस्वः इत्यादौ
न स्यात् । पूर्वापहायणादि । नित्यं निपात्यते । पूर्वापहायणाः अपरापहा-
यणाः अपरापहायनाः निर्विणः अध्ययने जडः विरक्तश्च । लवणीरसे । अन्यत्
लूप्तेऽनेनेति लवनः खड्गः लुनातीति लवनः । न लपदान्तराभ्यां व्यवधाने ।
लवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य शो नस्यात् । प्रकृष्टप्यमानं परिकृष्टप्यमानं
हरिगेह्णामिनी शरवेगभावेन । पदे षात् । पदे परे यः षकारस्तस्मात् परस्य नस्य
शो न स्यात् । सर्पिषानं निषानं दुष्पानम् । पदे क्तिम् ? पीतसर्पिष्केण ।
क्षुभ्रादिः । क्षुभ्रात्यादीनां नस्य शो न स्यात् । क्षुभ्राति क्षुभीतः तप्तीति विष्कम्भाति
नरीवृत्यते नरिर्नर्त्ति नरीनर्त्ति नर्नर्त्ति परिनदनं दुर्नद्धं दुर्नर्द्धिः । संज्ञायाञ्च । प्रथम-
सूत्रेण प्राप्तं णत्वं न स्यात् । यथा आचार्यभोगीनः हरिनन्दी गिरिनगरं शरनिवेशः
परिनर्त्तनं परिगहनं हरिनन्दनः स्वर्मानुः दर्भानूपः सूदनटः हर्ष्यग्निः शरनिवासः
ऋगयनं दुर्नासा नरवाहनः वृनयनं हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः ॥ १०७ ॥

अव अ इति लुप्तप्रथमैकं आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्दः तद्वैयम् ।
वैसृभ्ये इत्यव अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ उभाभिरित्यादावपि एत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु
मण्डूकपुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्तं भूत्वानुवर्तते
अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यासात् । मकारवकारौ त्यादेरेव स्यादावसम्भवात् ।
यथा भवावः भवामः । ननु राममित्यादौ कथमाकारी न स्यञ्कारलोप स्यात्
सार्थकत्वादिति चेन्न । हरिं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु भवशोः
साहचर्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वां मामित्यादि साधनाय
छेद्योर्मकारे कृतेऽपि सभमौष्वाङ् इत्याकारं विधास्यति ॥ १०८ ॥

१०८ । व्वे सभ्ये ।

व्वे ७।, सभि ७।, एः १। ।

अकार एकारः स्यात् क्तेव्वे सभयोः परयोः । रामेभ्यः
रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः ।

११० । नुमामः स्वद्याप्संख्यार्णः ।

नुम् ।१।, आसः ६।, स्वद्याप् संख्यार्णः ५। ।

स्वात् द्या आपी रषणान्त संख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम्
स्यात् । घ-णत्वे । रामाणाम्, रामे, रामयोः ।

१११ । किलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाच्च ।

कु-इलात् ५।, कृतः १।, असात् ।१।, सः १।, घः १।, अदान्ते ७।, नु-वि-
अन्तरे ७।, अपि ।१।, शास वस घससाढां ६।।, च ।१। ।

कवर्गादिलाच्च परः कृतः साहजो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्तते । अकारात्परयोस्त्यादेर्वहुवचनीयसभयोरसम्भवात् स्यादे-
रेव तथोर्गहणम् ॥ १०८ ॥

उकारोऽनुबन्धस्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपघाती आगम उदित्वं तस्य चिह्नमिति
प्राचीनमतानुवादार्थम् । स्वमते तु प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुप-
घाती यः स उदनुबन्धस्तद्भिन्नोऽपि आगम उच्यते । तेन पथिमथ्यभुञ्जामिति नम्
घीटीघीष्ममिति अम् वसोरस्येति इम् यनञ्जित् कृदिति यन् रुदाद्यस्तीति ईम्
इत्यादयोऽप्यागमाः । भित्वादाम आदौ । आसि परे नकारेणैवेष्टसिद्धौ आसो-
नुम् विधानं नकारस्य आससम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयहस्त्वात् फसंज्ञायां
पञ्चानामित्यादौ नोलुप्फेधाविति नस्य लुप् । रच घच नचेतिर्णं संख्याचासौर्ण-
चेति संख्यार्णं ततः स्वश्च दीच आपच संख्यार्णं चेति तस्मात् । यथा रामाणां
हरीणां विष्णूनां पितॄणां शकलूनां गौरीणां वधूनाम् उमानां चतुर्णां षष्ठां पञ्चा-
नामिति । रान्तान्तनान्तानां मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियचतुरां प्रियषष्ठां
प्रियपञ्चजामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इत्यथ किलं तस्मात् । नुश्च विश्व नुबी नुविभ्यामन्तरं व्यवधानं नुव्यन्तं

शासादेश्च षः स्यात् नु वि-व्यवधानेऽपि । एत्वषत्वे । रामेषु एवं
भुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

तस्मिन् । यथा वाचु प्राङ्घ्रि हरिषु गौरौषु विष्णुषु बधूषु पितृषु शक्रूषु रामेषु
गोषु अनेषीत् नौषु गङ्गायूषु पापवृषु चतुर्षु हल्षु । कृत इति प्रत्ययादेशा-
गमानामेकतम सम्बन्धीत्यर्थः कृतः किम् ? स्र गतौ यङि सेसीयत्वे । असात्
किम् । हरिसात् करोति घृतम् । अदान्ते किम् ? हरिः । नुव्यवधाने यथा
हवीषि धनूषि । नुरिह नुष्यमादावित्यादिना विहितो नुषेव नत्वनुस्वारः ।
अन्यथा पुंसु इत्यादावपि षत्वापत्तेः । विव्यवधाने यथा । पेष्ट गत्यां व्रीसन्नूषकि-
बधेऽभ्यः किपि पेःषु व्रीःषु नूःषु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम् । सर्पिःषु धनुःषु
सज्जुःषु दीःषु । एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रङी विसर्गे षत्वम् । नच निरवकाशत्वा-
दादौ षत्वं ततो विसर्गे इति वाच्यं तर्हि अहःसु इत्येतापि षत्वापत्तेः । अतएव
निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाङ्गस्योरिनातौ बाधित्वा जरसादेशे
निर्जरसा निर्जरसः इति खयमुदाहृतम् । शासवसघसां पृथक् ग्रहणादकृतोऽपि
सकारः किलात् परः षः स्यात् । यथा शिष्टः अशितः ज्ञतुः । नचैषां पृथग्
ग्रहणात् किलापेचा नास्तीतिवाच्यं शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वा-
पत्तेः । साढश्च सहजङ्गशक्तौ इत्यस्य ढाङ्गजवह सह इति विणन्तस्य सकारो-
भ्यादादिष्ण इत्यनेन कृत एव पृथग् ग्रहणात् किलापेचा नास्ति । यथा तुराषाट्
ऋतौषाट् जलाषाट् पृतनाषाट् तुराषाङ्भ्यामित्यादि । सांठ इति ढान्त
निर्देशात् यत्र ङीढोभावित्यनेन ढः सात्तैव षत्वम् । तेन तुरासाङ्गौ इत्यादिषु
न स्यात् । किञ्च तुरा ऋती पृतनापूर्वस्य साढ एव षत्वं स्यात् अन्यत्र विश्वं सहते
विश्वसाट् इत्यादौ षत्वं न स्यादिति केचित् । समाहारेणैवेष्टिसिद्धौ शासवसघस-
साढामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन शासवसघसामिव कचिदकृतसकारोऽपि
षः स्यात् । यथा यङ्गुकि चीकोसादेरकृतोऽपि सकारः षः स्यात् सकारे परे ।
कुस इशिषि यङ्गोलुकि द्वित्वादि कौविभक्तेः सिप् इमोऽप्राप्तिपक्षे खेमूलधातीष
गुणेऽनेन सस्य षत्वे णुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकोषिष । अत्र
अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षढीःकःसे इति को न स्यात् । अन्वया
प्रक्रियालाघवार्थं इत्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत् । एवमेव जौमराः । एवं
तुस ध्वाने तीतोषिषेसपि स्रगत्यां इयोः पेपेषिष इत्यादि एवं स्नेऽदान्ते इत्युक्ता
वृत्तौ द्रमध्यग इति व्याख्यानात् समासे कृषिद्मध्यगत्वेऽपि षत्वं स्यादिति सूच-

नार्थम् । तदेवम् विवर्णोमि । अग्राङ्गुलिभीरुभ्यः स्तुक्ङ्गङ्गानानां से । एभ्यः परेषां क्रमादेशां सकारः षः स्यात् समासे । अग्रिटुत् अङ्गुलीपङ्कः भीरुठानम् । सेकिं अङ्गुलीमङ्गं भजते भीरुस्थानं पश्य । घान्तादग्रेः सीमस्य । “दीघांऽग्रेः सीमवरुणघोर्देवतावन्द” इति दीघान्तादग्रेः परस्य सीमस्य सः षः स्यात् समासे । अग्रीषीमौ । देवतावन्दे किम् ? अग्रिय इय सीमय अग्रीसीमाः । ज्योति रात्रुरग्रिभ्यः सीमस्य । ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः अग्रिटोमः । से किम् । ज्योतिः सीमं तृणानाम् । गवियुधिभ्यां स्थिरस्य । गविष्ठिरः युधिष्ठिरः । सप्तम्या अन्क् । से किम् ? गवि स्थिरो भारः युधि स्थिरः शूरः । मातृपितृभ्यां स्वसुवांतु मातुः पितृभ्यां । मातृपितृभ्यां परः स्वसुः सः षः स्यात् समासे । मातुः पितृस्त्वताभ्यान्तु परेऽल्लक्समासे वा । मातृवसा पितृवसा । मातुःवसा मातुःस्वसा पितुःवसा पितुःस्वसा । अभिनिरस्तानस्यवर्णे । अभिनिरः परस्य स्तानस्य सः षः स्याद्वर्ण । अभिनिलयत इति कर्मणि घञि अभिनितानी विसर्गे । वर्णे किम् ? अभिनिलानः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । आभ्यां परस्य स्नातेः सः षः स्यात् कौशले । निष्णः निष्णातः नदीष्णः । तथाच भट्टौ “आतिथ्यनिष्णा वनवासि-सुख्या इति” चारकर्मणि निष्णात इति “ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरि-जानिति” च । कौशले किम् ? नद्यां स्नाति नदीसः निस्नातस्त्रीयवारिणि । प्रादग्रस्यस्य । प्रात्पवस्य स्यस्य सः षः स्यादग्रस्ये । प्रतिष्ठते इति प्रष्ठः अग्र-गे किं ? यवानां प्रम्यः । वेः स्त्रीनाम्नि । वेः परस्य स्तृणातेः सः षः स्यात् संज्ञायाम् । विष्टरो ब्रह्मतीक्ष्णन्दः कुशमुश्यादियः । विष्टरः पङ्क्तिकृन्दः । नाम्नीति किम् ? विस्तरौ गृहस्य विस्तरः । विकुपरिश्रमिभ्यः स्थलस्य । विष्ठलं कुष्ठलं परिष्ठलं श्रम्याः स्थलमिति निपातनात् ऋस्वे श्रमिष्ठलम् । गोभूमिद्विकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जि-पिच्छग्रिवर्हिषः स्थस्य । गोष्ठं भूमिष्ठं द्विष्ठं विष्ठं कुष्ठं शङ्कुष्ठं मञ्जिष्ठा पुञ्जिष्ठः पिविष्ठः अग्रिष्ठः वर्हिष्ठः । एभ्यः किं भुस्यः । स्थस्य किम् ? गोस्थितिः । इला-ट्टेति नाम्निभात्तु वा । इलात् परस्य सः षः स्यादेकारे परे नाम्नि नन्वभात्तु वा । ङ्रिषेणः सुषेणः वायुषेणः । एते किं ? विस्तीताः । इलात् किं ? विष्वक्सेनः । नाम्नि किं प्रथिवीमेनः । भात्तु भरणिषेणः भरणिसेनः अत्र केकः स्व इत्यत्र वाश्ट्तीयव्यवस्थया ऋस्वः । सुविनिर्दुर्भ्यः सममूर्त्याः । सुषमं विषमं निःषमं दुःषमम् । सुषूतिः विषूतिः निःषूतिः दुःषूतिः । निर्दुर्बहिर्वाविः प्रादुश्चतुरां कवपकेषु । निष्पतति दुष्करः बहिष्कारः आविष्कारः प्रादुष्कृतं चतुष्यम् । निसृपतावनभ्यावृत्तौ । निसः सः षः स्यात्तपती परे न तु पीनः पुन्ये ।

११२ । स्त्रे जस्डङ्सिडौनामिस्त्रे स्मात्स्मिनोऽतः ।

स्त्रे. ५।, जस्डङ्सिडौनां ६॥, इ स्त्रे स्मात् स्मिनः १॥, अतः ५। ।

अकारान्तात् स्त्रेः पस्त्रामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।
स्त्रे सर्वस्त्रे सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

नितपति स्वर्णं परीचकः सकृद्वमतौत्यर्थः । अनभ्यावृत्तौ किम् ? नितपति स्वर्णं
निर्माता पुनःपुनर्धमतौत्यर्थः । निःसुदुर्भ्यः सामसेधसन्धेः क्रमाभावः, निःषामा
सुषामा दुःषामा निःषेधः सुषेधः दुःषेधः निःषन्धिः सुषन्धिः दुःषन्धिः । सन्धो-
ऽवादाश्रयनिकटयोः । अवात् परः सन्धः सः षः स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये ।
ग्राममवष्टभ्य आस्ते षवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थः । अस्त्रादि निपात्यते । अस्त्रहः
आपष्टः परमेष्टः परमेष्ठी सव्येष्टा ऋदन्तः । दुषद्दिगविषदौ देवे वृषागोष्ठं नामनि ।
सेकुष्ठः कपिष्ठलो मुनिः कपिष्ठल गोवं प्रतिष्ठातुं सूवं पाणिनेः । निषयः विषयः
परिषयः निषितः विषितः परिषितः सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि । परिस्थितादेर्न । परिस्थितः
प्रतिस्त्रयः निस्त्रयः कसूरः धूसरः सुस्थितिः दुःस्थितिः अभिसुष्ठूषति इति क्तिपि
अतिसूनूः ईषदूनः सेतुः बहुसेतुरित्यादि + ॥ १११ ॥

स्वभावतो मूर्धन्यषकारवन्तो यथा—

+ पुष्पभूषण विषाण-घोषणं दुष्खपुष्कर-करीष-दुष्करम् ।

अम्बरीष पुरुषीषरौषधं, वर्षावर्षकलुषाणि किल्बिषम् ॥

गवेधितं गोपदभाष्यभेषजं, दृष्टीकमौषधिषुवं विभीषणः ।

अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दुःषेध-सृषाभिषङ्गिणः ॥

ऋषी सुष्कं ग्रीष्म-प्रुष-निकष-गण्डूष-चषकाः,

तुराषाढाषाढौ विषविषद-पायूषभिषजः ।

कषाय-कुषाण्ड-महिष-वृषलव्योषट्षदः

प्रदोषवेषीष-मुषवृषनिषङ्गेषु परुषाः ॥

प्रतूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषाः

पाषण्ड-षण्ड- भष-भीष तुरूष्क-निष्काः ।

उन्मेष-मेष-तुष-तीष-रुषीऽभिलाषाः

कल्याणं शाष वृष वेष तुषार वीषाः ॥

ईष्यां वार्हुषिकी योषिदभिषेकीमिषद्विषः ।

निषेक ऐषम प्रेष्ये मञ्जुषा वपुषी वृषा ॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५१, सम् ११, आम् ६१ ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्वाम आदौ सम् स्वात् । एत्वषत्वे ।
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽकारान्ताः । उभ-
शब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः
उभयोः । जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादेः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादेः ५१, स्मात् स्मिनौ १॥, वा ११ ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे । शेषं नेमवत् । एवं
परादयः । समोऽतुल्य इत्याद्युक्तेः ।

ननु जसङ्गितामिस्त्रेस्मात् स्यस्मिन् इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ, उँउसिङ्गीनामिति
गौरवं कथमिति चेन्न अतिसर्वायेत्यत्र यथा स्त्रे न स्यात् तथा अतिसर्वस्येत्यत्र
स्यादेशस्याप्रसङ्गात् । नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव
सिद्धे इह पुनः स्यविधानात् त्रिसंज्ञाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्यो न स्यादिति दृढ-
प्रतीतिः एकस्यङ्सौ एकादित्यापि केचित् । तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादिकात्
पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वांशमित्यादि । उभशब्दो हान्त इति । एकत्व-बहुत्व-
विवक्षाभावात् इति शेषः । एवं उभयशब्दात् द्विवचनं न प्रयुज्यत इति सम्प्र-
दायः । उभयोघटः उभये घटाः ॥ ११३ ॥

ताविति वृत्तिः । तौ उँउसिङ्गी स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य इत्यादि ।
तीयोऽङितौत्यन्तानामुदाहरणान्याह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नमः इत्यन्वयः ।

विशेषः श्रेमुषी शिष्यः श्रेष्ठः श्रेष्ठः विशेषणम् ।

श्रीरीषं शुषिरं श्रेष्ठं श्रीर्वं तालव्यश्रादयः ॥

तालव्यश्रान्ताश्च गीष्वाश्चो धूष्वाश्चो वषदंशकाः ।

दन्त्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्षपः क्षुषा ॥

इति पुरुषीक्षमदीवीक्षाः ।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसन् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं
रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीय-
स्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

स्वयम्भुवे कौटशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अतः समस्य अतुल्यार्थत्वे
स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय अमेधसां निर्जुष्टीनाम् अन्तरस्मै वहिः
स्थिताय अतः वहिर्योगवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय सुमेधसां पण्डितानाम् अनन्तरस्मै ।
परिधानवस्त्राय सदा संसर्गात् परिधानवस्त्रत्वेनोपन्यासः । अत्रापसंव्यानवाचित्वे
स्मै । पुनः कौटशाय सतां स्वस्मै आत्मीयाय । अतः आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्यु-
दाहरति । समायैषादि । शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । शार्ङ्गिणे कौटशाय एष
जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । अतः तुल्यार्थत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय
एषां जगतां मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अतः दिग्देशकालानामवाचक-
त्वान्न स्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मोक्षाय अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च
धर्मार्थकामभ्यर्थ इत्यर्थः । अतः वहिर्योगीपसंव्यानयोरवृत्तेर्न स्मै पुनः कौटशाय
यदुस्त्राय यदूनां ज्ञातये । अतः ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय स्वाय
धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण
सङ्गतिरिति न्यायात् । अतः धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायति पद्मपूरकम् ।
पुनः कौटशाय सर्वमतिक्रान्तीऽतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय अतः गौणत्वान्न स्मै । पुनः
कौटशाय सर्वाय सर्वसंज्ञकाय सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात् ।
अत्र नामत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय साध्वन्यानां सखिद्विषे । साधवस्य अन्ये च
साध्वन्याः तेषां क्रमात् साधूनां सख्ये अन्येषामसाधूनां द्विषे शत्रवे इत्यर्थः । साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ११, जरा ११, अचि ०, तु ११ ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे । निर्जरसौ निर्जरसः
निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा । केचिदादाविनाता-
विच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात्
इत्यादि पक्षे हसे च रामवत् ।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-
सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यकृन्-शकृत्-

न्यानामिति द्वन्द्वसमासस्थितत्वान्न सुमागमः । सखिद्विषे इत्यत्र समासान्तविधे-
रनित्यत्वाच्चैक्याच्चुदषहोऽरित्यनेन अप्रत्ययी न स्यात् । पुनः कौटशाय जगतः
कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितान्न स्मै । पुनः कौट-
शाय जगतः कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वान्न स्मै । जसि
तु साध्वन्ये साध्वन्याः अल्पे अल्पाः एवं प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः द्वितये द्वितयाः
वितये वितयाः त्रये त्रयाः चतुर्थे चतुर्थाः कतिपये कतिपयाः नेमे नेमाः ।
जौमरास्तु उभयमप्ययान्तं मत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति । उभयस्य जसि
नित्यं स्त्रिसंज्ञेति कालापाः ॥ ११४ ॥

पुंलिङ्गे सूत्रकरणाद्विज्ञतस्यापि जराशब्दस्य ग्रहणं एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति
न्यायात् । अत्र अचीति स्यादेवेव तेन निर्जरस्याच्चा निर्जरार्चा इत्यादौ न
प्रसङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिलोपः
शसौ नकारोऽपि न स्यात् । तेन निर्जरसं निर्जरसः । एवं टाङ्ङस्तीनामिना-
यातोऽपि न स्युः । निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः । किञ्च आभि तु सर्वावयवा-
देशेन नुमागमस्य बाधितत्वात् निर्जरसामिति । अन्यथा पदां दतामित्यादयोऽपि
न स्युः । केचिदित्यादि । केचित् पण्डिताः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशी-
विधिर्वलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाङ्ङस्योः स्थाने इनाताविच्छ-
न्तीत्यर्थः । तन्मते निर्जरसिन् निर्जरसादिति । किञ्च तन्मते ऊ इत्यस्मिन् निर्ज-
रसश्च इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम् । त्वन्त्वादचीत्यस्य परत्वं नागुष्ठतिः । अन्यथा
परत्वं तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात् ॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोषः—पददूषत्रिशृपृन्भासासन् नु-नसुदन्
हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादि-पौ ।

पाद-दोषः १॥, पद-दोषणः १॥, शसादिपौ ७ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे । पदः
पदा पद्भ्याम् इत्यादि । दतः दता दद्भ्याम् इत्यादि ।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनश्च सानुश्च नासिका
च उदकश्च हृदयश्च अष्टक् च यकश्च शकश्च शीर्षश्च दोष् च ते । पद च दत् च
यूषन् च निश्च पृत् च मास् च आसन् च नुश्च नस् च उदन् च हृद् च असन्
च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते । शसादिश्च पितृति तस्मिन् ।
शसादिसुबन्धोऽश्वविभक्तिषु तद्विताच्यकारयोरीपि चेत्यर्थः । शसादियहणेन
तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लीवे औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् कचिद्विकल्पः कचिन्नित्यं कचिन्न स्यात् कचित् शसादिपिभ्या-
मन्यतापि स्यादिति । शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृतः । एवं सुदती सुदन्ती-
त्यादौच विकल्पः । शीर्षेभवः शीर्षेण्यः केश इत्यादौ नित्यम् । पादं पादाय
वारिणीत्यादौ न स्यात् । तस्चुद्रयोर्नित्यं नस् । नस्तः नःचुद्रः । तद्वितयेऽवर्ण
नगरयोः । नस्यम् । वर्णनगरयोस्तु नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरम् । हिम
इति हिंसार्थकषणेषु समासे पत् पद्धिं पद्धतिः पल्काषी पद्गां गच्छतीति पद्गः ।
शब्दमिश्रघोषान्कोषेषु वा । पच्छब्दः पादशब्दः पन्मिश्रः पादमिश्रः पदघोषः
पादघोषः पन्मिश्रः पादमिश्रः । उदन् वाचपेषधिवाहनेषु नित्यम् । उदवासः
उदपेषं पिनष्टि उदधिः उदवाहनः । संज्ञायाश्च । उदमेघः उदवाहः उद-
पानम् । औदनमन्यशक्तुविन्दुवज्रभारहारविविधगाहेषु वा । उदौदनः उदकौ-
दनः इत्यादि । असंयोगादौ पूर्ये वा । उदकुम्भः । उदककुम्भः । असंयो-
गादौ किम् ? उदकस्थाली । पूर्ये किम् ? उदकपुष्पम् । क्षीरोदादिः संज्ञा-
याम् निपात्यः । क्षीरोदः लवणीदः लोहितोदः इत्यादि । हृन्नासादिः
निपात्यः । हृदयस्य लासी हृन्नासः हृदयं लिखतीति हृन्नेखः हृदयस्य प्रियं
हृदं हृदयसेदं हार्दं सुहृत् मित्रम् । अन्यत्र सुहृदयः साधुः । दुहृत् शत्रुः ।
अन्यत्र दुहृदयो दस्युः ॥ ११६ ॥

११७ । सदाऽनोऽलोपोऽस्वस्यात् पौ वा त्वीड्योः ।

सदा । १।, अनः ६।, अन् लोपः १।, च-स्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा । १।, तु । १।, ईड्योः ७॥ ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

नः ६।, लुप् । १।, फे ७।, अधौ ७। ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूष्भ्याम् इत्यादि । डौ । यूष्णि यूष्णि यूषे । मासः मासा माभ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

संख्या-विसायात् ५।, वा । १।, अङ्गः ६।, अहन् । १।, डौ ७। ।

संख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्याहन् वा स्यात् डौ । द्यङ्गि द्यहनि द्यङ्गे । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे । सायाङ्गि सायाहनि सायाङ्गे । विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम् । अन्यथा, जरसादेशः पदाद्यादेशाच्च नित्यं स्युरिति । अथवा सदेति सप्तम्येकं मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः । तेन पूजितपुणः पीतयूष्ण इत्यादि । मच वञ्चेति स्वः भवान्तः स्वश्चासौ स्थश्चेति स्वस्यः । न स्वस्योऽस्वस्यः तस्मात् । भवसंयोगादयथा कर्मणः यज्वनः । ईड्योरिति ङिसाहचर्यादी इति विभक्तिसम्बन्धी एव ग्राह्यः । तेन अङ्गी अहनी इत्यादि । इति तु नित्यं राज्ञी दिदानी ॥ ११७ ॥

धर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य ग्रहणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ ११८ ॥ इयोरङ्गोर्भवः विगतमहः सायच्च तत् अहश्चेति इति विग्रहे सख्यहोराज्ञ इति षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यादिना अङ्गादेशे एषामदन्तत्वम् ॥ ११९ ॥

१२० । धो रालोपोऽच्यौ ।

धोः ६।, आलोपः १।, अचि ७।, अघौ ७। ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि । एवं शङ्खभादयः । धोः किम् ? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि । शैषं विश्वपावत् । हरिः ।

१२१ । युङ्गा-मौ यू ।

युङ्गाम् ५॥, औ १।, यू २॥ ।

इकारोकाराभ्यां पर औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२२ । गुर्धिजसृजित्सु ।

गुः १।, धिजसृजित्सु ७॥ ।

इदुतो गुः स्यादौ जसि डिति च परे । हरयः त्यलीपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

तद्विताच् यकारयोः परयोर्यलीप इत्यनेन आकारलीपस्यावश्यकत्वे धोरा लोपः पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अघावचि कृतं गोमायुः ज्ञायुः पायुः इत्यादौ ऊर्णा-दित्वात् कृते यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्वं पातीति विचि विश्वपाः । एवं पुण्यं तायते इति विचि यूलोप इति यलीपे पुण्यता इत्यादेरप्याकार लोपः हाहाशब्दस्य आकारस्तु औणादिक ङाप्रत्ययसम्बन्धी । तेन आकारलीपो न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलीपमाहुः । आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्त्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मतमवलम्ब्या व्यादनञः क्लोयस्ते इत्यादौ ज्ञाशब्दस्याप्याकारो लुप्तः ॥ १२० ॥

इय उय यू । पश्चात्कारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इः, उकारात् औः उः ॥ १२१ ॥

अत्र डिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम् । अन्यथा नुबन्तुतौ नुबन्ति इत्यत्र कितौ वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि कित्वात् तस्मिन् परे यथा अघोरित्युव

१२३ : टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

टा । १।, अदसः ५।, च । १।, अस्त्रियां ७।, तु । १।, ना । १। ।

इदुङ्गामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम् । हरिणा
हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

१२४ । ङस्यैङो लोपः ।

ङस्य ६।, एङः ५।, लोपः १। ।

एङः परस्य ङसिङसीर्ङस्य लोपः स्यात् । हरेः हरिभ्यां
हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणाम् ।

१२५ । युङ्गां डेर्ङीः ।

युङ्गां ५॥, डेः ६।, डीः १। ।

इदुद्भ्यां परस्य डेर्ङीः स्यात् डङ् ।

स्यात् तथा मत्वे इत्यत्र द्याङिताममिति ङे इत्यस्य अमि कृते णिर्धर्जसित्यतेन गुणा-
प्रप्तिः स्यात् । आदौ गुणं कृते स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे त्यलचणमिति
न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन सांभ्यां इत्यादौ
स्थानिवत्त्वाभावादामो नुमागमो न स्यात् । त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन
प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ सेलोपे दीर्घः । एवं
वाचाभीशी वागीश इत्यादौ क्लेर्लुक्त्वे चेति लुक्शब्देन विभक्त्यलोपे कृते विभक्त्यन्त-
विहिता पदसंज्ञा सिद्धा । एवं तत्कुलमित्यादौ स्यमीर्लुकि कृते तौ परे विहितत्वात्
लुकि न तवेति निषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्तिसम्बन्धेन पदत्वं स्यादेव ॥ १२२ ॥

मातृस्वर्धाविति उक्ते उदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसो ग्रहणं ज्ञापयति
वैभक्तिकसकलकार्यान्तरमेव उत्वमिति । तेन अमुष्मै इत्यादौ आदौ स्त्रीकृते पश्चादुत्वे
पत्वे च अंमुष्मै इत्यादि सिद्धम् । आदावुत्वे स्त्रीप्रभृतयो न स्युः ॥ १२३ ॥

एङ इति प्रकृतेर्विकृतेरपि । तेन गीः द्योः ग्रामेः स्मृतीः ॥ १२४ ॥

यद्यपि युङ्गां सङ् डेर्लुक्विधानेनैवेष्टसिद्धौ परसूत्रे अङावित्यपि वक्तव्यं न
स्यात्तथापि डीकरणं ज्ञापयति औपरे विंशतेर्लोपो न स्यादिति । तेन विंशति-
माचष्टे विंशतयति । अत्र जेर्ङित्वेऽपि टेरिव लोपः न तु तेरिति ॥ १२५ ॥

१२६ । टेर्लोपो डिति, विंशतेस्ते स्खडौ ।

टे: ६।, लोपः १।, डिति ७।, विंशते: ६।, ते: ६।, तु १।, अडौ ७। ।

डिति परे पूर्वस्य टेर्लोपः स्यात् विंशतेस्ते स्खडौ । हरौ
हय्योः हरिषु । एवं औपत्यग्निरव्यादयः ।

१२७ । सख्यृङ्गां सेर्डाऽधेः ।

सखृङ्गां ५॥, से: ६।, डा १।, अधे: ६। ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु धेः ।
सखा । अधे: किं, हे सखे ।

१२८ । घौ त्रिः ।

घौ ७, त्रिः १। ।

सख्यृङ्कारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । सखायौ
सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२९ । सख्युष्टाङ्किता-मा ए उमुसौ ।

सख्यु: ५।, टाङ्किताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ १॥ ।

सख्युः परेषां टाङ्कितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेर्लोपः स्यात् । विंशतेस्तु ति इत्यस्य लोपः स्यादडौ
डितस्त्वन्धिभिन्ने डितिपरे इत्यर्थः । हरौ शम्भौ एकादशानां पूरणः एकादशः
विंशतेः पूरणः विंशः । अडाविति किम् ? विंशतौ ॥ १२६ ॥

अर्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरजः इति महाभारते आर्षम् ॥ १२७ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्यृङ्गाभिर्ति पदं षष्ठान्तं भूत्वा
अधेरिति पदञ्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इहानुवर्तते । सख्यृङ्कारस्य च त्रिः स्यादधौ
घौपरे । अधौ किम् ? हे सखे ॥ १२८ ॥

टाश्च डितश्च टाङ्कितः तेषाम् । आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च ते । सूत्रत्वा-
त्तस्यो लुक् सम्प्रभावश्च । कचिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति रिचोऽवे इत्यव

१३० । पत्युरसे ।

पत्युः ५१, असे ७ ।

पतिशब्दात् परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे किं श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो ब्बान्तः ।

१३१ । डतिसंख्याणो जसृशसोर्लुक् ।

डति संख्या-ष्-णः ५१, जसृ-बसीः ६॥, लुक् ११ ।

डत्यन्तात् घान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोजसृशसोर्लुक् स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एवं यति तति । डति-व्य-णान्त-संख्यास्मद्गुणदः सदृशास्त्रिषु । त्रादयः संख्याशब्दा ब्बान्ताः ।

व्याख्यातम् । तं न सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम् । चेरयङिति वेषेरत्वे इत्यादौ अनुकरणस्य बधार्थकांथ्याभावेऽपि सख्युरिति निर्देशः सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि ग्रहणमिति भाष्यसतज्ञापनार्थम् । जितसखा जितसखायौ जितसखायः जितसख्या जितसख्ये जितसख्युः जितसख्युः जितसख्यौ इति । मुख्यस्यैव ग्रहणमिति न्यासः । तन्मते जितसखिः जितसखी जितसखयः जितसखिना जितसखये जितसखे-रित्यादि । स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीषत् । क्लीवेऽस्य न प्रयोगः । तथाच “सखा मित्रसहाय ना वयस्यायां सखी मता” इति मेदिनिः यत्तु अङ्गो शिशुत्वं तव खल्वितं न खरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषणं सख्या इति तत् पुंस्येव अजङ्गित्वात् । अतएव हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसमिति रघुः ॥ १२६ ॥

कच्चिदिशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति न्यायात् पतिना गौयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यतीति । गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पताविति । सीतायाः पतये नमः इत्यादि सिद्धम् । छान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

ष च न च ण संख्या चासौ ण चेति संख्याण डतिश्च संख्याश्च चेति डति-संख्याण तस्मात् । डतिः प्रत्ययः तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति वयः । लुङ्कार-भात् कति घटा इत्यत्र णङि इत्यादिना न गुणः । पञ्च इत्यादौ नान्तत्वात् दीर्घः ।

१३२ । तेरयङ् नामि ।

वेः ६।, अयङ् १।, नामि ७।।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, डित्त्वादन्यस्य स्थाने । त्रयाणां त्रिष । द्विशब्दो हान्तः ।

एभ्यः क्लीबेऽपि कति फलानि षट् पठाणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जश्शसीः शिं वाधित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् डौश्च स्यात् । न च निमित्तगत-विशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा सिसंज्ञाविहितमिकारादेशं वाधित्वा जश्शसीः इत्यनेन शिः स्यात् तथाचापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् । छतिव्यणान्त इत्यादिना डत्यन्तादीनां लिङ्गवये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् । एषां मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतयः अतिषष्ठः अतिपञ्चानः अत्यष्टानी युवानः । डतित्य । पदार्थमिदम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहितकार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्त्रां शसी नकारं विधास्यति । एवं कति स्त्रिय इत्यत्र पाच्छीणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतीनि प्राप्तस्त्रीनि प्रियपञ्चि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकतिः गणिका इत्यादावौपीऽप्राप्तिस्तु छतिप्रत्ययान्तस्य स्त्रसादित्वात् । एवं नान्तसंख्याया लिङ्गविहितकार्यनिषेधेऽपि नमन्संख्येत्यत्र संख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा गणिका इत्यादि । विस्तारस्तु नमन्संख्येत्यत्र दृश्यः यस्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च लिङ्गविहितकार्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ टेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् । वादये इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थापचित्वादष्टादश पर्यन्ता एव । ऊन-विंशत्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययीरित्यमरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियतिः प्रियत्वाः प्रियपञ्चा इत्यादौ सर्वा विभक्तयः स्युरेव ॥ १३१ ॥

मुख्यस्यैव ग्रहणम् । तेन अतितीर्णा प्राप्तवीचान् । आनीत्यनेनाधीष्टसिद्धौ नामीतिकृततन्तु आगमादेशयोः आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ नुमागमः स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रीडूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽचः परत्वाभावात् दृष्टम् । किञ्च आगमेन अवयवादेश एव वाध्यते न तु सर्वावयवादेशः तेन पादशब्दस्याभि आदौ पदादेशे पञ्चाङ्गसन्तत्वा अनुमागमाभावे षदामित्येव ॥ १३२ ॥

१३२ । त्यदां टेरः कौ ।

त्यदां ६॥, टेः ६।, अः १।, कौ ७। ।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् कौ परे । हौ हौ हाभ्यां हाभ्यां
हाभ्यां हयोः हयोः । वातप्रमौः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । यूतोऽम्शसोम्रावदौधोः ।

यूतः ५।, अम्-शसोः ६॥, कौ १॥, अदीधीः ५। ।

दौधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् मनौ
स्तः । वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमौम्याम्
इत्यादि । एवमतिलक्ष्मणादयः । सुधीः ।

अनुकरणस्य स्त्रिसंज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति । स्त्रिसंज्ञायोग्यानामिव
त्यदादीनां टेरः स्यात् । तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितदः अतितन्दि
कुलानि । त्यदांडङ्कौ इतिकृतेऽपीष्टसिद्धौ गौरवं ज्ञापयति । युष्मदस्मत्त्व-
न्मदां गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतित्वान् अतिमान् ।
तसि तु युष्मत्तः अस्मत्तः त्वत्तः मत्तः अतियुष्मत्तः अत्यस्मत्तः अतित्वत्तः अतिमत्तः ।
एवं दिशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति द्वितः । अत्र लिङ्गादिभक्तेरावश्यक-
त्वेऽपि क्तियहणं क्तेर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन हाभ्यां कृतं द्विकृतं तस्य पुनः
तत्पुन इत्यादौ क्तेर्लक्ष्मि ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायेऽपि लुकि न तवेति निषेधात् ।
टेरकाशो न स्यात् ॥ १३३ ॥

इयं ऊथ यू ताभ्यां त् यूत् तस्मात् । वातप्रमीमिति वातं प्रमातीति औणा-
दिकः कौप्रत्ययः । एवं औणादिक ऊप्रत्यये कर्कन्धूनित्यादि । केचित्तु वात-
प्रमीशब्दस्य स्त्रियामीपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दीसंज्ञां विधाय हे वातप्रमि
वातप्रमीं वातप्रमीः वातप्रमीणाभिनि । एवं कर्कन्धूशब्दस्यापि ऋस्वादन्तत्वेन
स्त्रियामपि हे कर्कन्धू कर्कन्धू कर्कन्धूः कर्कन्धूनामित्याहुः । एवमतिलक्ष्मणादय
इति । यत्र धातुत्वं नास्ति तत्र पुंस्त्वादीसंज्ञापि नास्तीत्यर्थः । यथा अति-
लक्ष्मीं अतिलक्ष्मीन् अतितल्वीं अतितल्वीन् अतिवधून् अतिवधून् । बहुव्रीहौ च
समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रेयसीं बहुप्रेयसीन् अतिलक्ष्मीम् अति-
लक्ष्मीन् इति । भाष्यकारक्रमदीश्वरी तु पुलिङ्गेऽप्येषां नदीसंज्ञानिवृत्तिर्नास्तीति
मन्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरतः । ऋदलृङ्गामप्यम्शसोम्राविति
केचित् । लृजधातौ लृकारस्य चानुकरणे लृपठ लृन्पठ लृपठ लृन्पठ ॥ १३४ ॥

१३५ । धोरियुवचि ।

धोः ६।, इय्-उव् १।, अचि ७। ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ
सुधियः इत्यादि । एवं सुश्रौ यवक्रादयः । प्रधौः ।

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादृष्टन्पुनर्वर्षा- काराद्यन्यभू सुधियोर्व्यौ ।

कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अदृष्टन्-सुधियोः ६॥, यू १॥ ।

कादेर्व्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धमकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य यूत इति
पञ्चम्यन्तस्य अत षष्ठ्यन्तत्वे नानुवर्त्तते । अर्थवशादिभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् ।
सुध्यादयः पं दिव्यादौ इयादृशाभावं दर्शयता आचार्येण अत्र अचीति स्याद-
रेवेति ज्ञापितम् । सामान्यशब्दोऽपि कुचित् विशेषपरी भवतीति न्यायात् ।
तेन रचीवधान्तो न च मे प्रयासः स्वर्थः स वैरिप्रतिमोचनाय इति रघुः । किञ्च
ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् कुचिदन्यत्वापि भवति । तेन तुरासाहं पुरोधाद्य
धाम स्वायम्भवं ययुरिति कालिदासः । विश्वविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽयं
तेन ङौ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कञ्च व्यञ्च कव्ये ते आदिनी यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाञ्च कव्याद्यनेकाच्
तस्य । नस्योऽस्यः तस्मात् । दृष्टन् च पुनर् च वर्षा च कारा च दृष्टन्पुनर्वर्षाकाराः
ता आदयो येषां ते दृष्टन्पुनर्वर्षाकारादयः तेष्योऽन्यः दृष्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः स चासौ
भूश्चेति दृष्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूः स च सुधीश्च दृष्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ । न तौ
अदृष्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः । यूाविति द्विवचनान्तेन यथासंख्यार्थं यूत
इत्येकवचनान्तमपि यूतारिति द्विवचनान्तं भूत्वा अत्रानुवर्त्तते अर्थवशादिभक्ति-
विपरिणाम इति न्यायात् । यथ सेनां नयतीति किपि सेनान्यौ एवं खलपौ
प्रण्यौ प्रध्यौ दीध्यौ जुह्वौ । अस्यादिति किम् ? यवक्रियौ कठप्रुवौ इत्यादि ।
इयुकोर्निषेधेऽपि यलायत्यादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधानं दीर्घस्यापि बाधनार्थम् ।
तेन ङौ प्रध्यि । अत्रापि पूर्वतः स्यादेरेवानुवर्त्तते तेन प्रधीश्वरः इत्यादौ न प्रसङ्गः ।
दृष्टन्ति हिंसार्थमन्यथं दकारादिनान्तं तदर्थं भवतीति किपि दृष्टन्भूः एषां

स्त्रीऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वषाभू काराभूभ्योऽन्यस्य
भूशब्दस्य सुधिवश्च । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।
कव्याद्यनेकाचः किम् । शुद्धधियो शुद्धधियः । अस्यात् किं
यवक्रियो यवक्रियः । नौः नियौ ।

१३७ । न्याप् दीभ्यो डेराम् ।

नौ-आप्-दीभ्यः ५॥, डेः ६।, आम् १। ।

नौशब्दादापो व्यास परस्य डेराम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । डौ अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् ।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भूः स्त्री । कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसवीरपीति विश्वप्रका-
शात् । पुनर्भूः स्यात् विरुद्धायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः । पुनर्नवायां वषाभूः
स्त्रियां किञ्चुलुके भवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कोषाच्च ।
केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरन्ति तथाच
काराच्चेष्यते इति वामनः । वषादृन्पुनःकाराङ्गुवः इति चान्द्रः । कारशब्दो
घञन्तोवृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितस्य कारस्थाने कारं पठित्वा कारभ्वौ
कारभ्व इत्यपि केचित् । दृन्भ्वादीनां इयुवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीसंज्ञा-
यामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि । किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिक-
स्त्रीत्वाद्दीसंज्ञाभावे दृन्भ्वामिति । दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधाने-
नैवेष्टिसिद्धौ तद्विन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्तिपः प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमास-
स्यैव धातोर्यवी स्त्री न तु क्तिपः पश्चात् समास इति । तेन भयनं भीरिति
क्तिपि ईषङ्गीर्येषां ते ईषङ्गियः । एवं कुधियः जानाधियः अधियः पापधिया
धर्मधिया दावतुवा इत्यादि । वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषसुखे निपातः
इति भाष्यम् । वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्ष्येति चान्द्राः । अव्ययानां
मध्ये उपसर्गादेव विधानादौषद्भ्य इत्यादौ न स्यादिति केचित् । किञ्च ज्ञापक-
सिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्तिपः पश्चात्कृतसमासस्यापि यः स्यात् ।
अतएव सुष्ठुधीः प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलचीवदिति स्वयं वक्ष्यति ।
एवं दीध्यादय इति दीधीर्ङ्लु देवने दीप्तौ क्तिपि अनेकाच्चात् यः ॥ १३६ ॥

नौशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् नियाम् अग्रण्याम् । क्लीवे तु अन्तरङ्ग-
त्वादादौ ऋस्वे नृषि अतिनिनि कुले पुंवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति ॥ १३७ ॥

१३८ । त-तज-खादीयाङोवाः ।

त-तज-खात् ५१, ईयः ५१, डः ११, वा ११, उः ११ ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादौकारजात् यकारात्
परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा । सुत्युः सुत्युः । लून्युः लून्युः ।
सुत्युः सुत्युः । शम्भुर्हरिवत् साध्यः । शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुः
शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां
शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भोः शम्भूनां,
शम्भौ शम्भोः शम्भुषु, हे शम्भो । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

१३९ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्धौ घौ स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्टोः ६१, तुनः ६१, तृन् ११, अघौ ७१, घौ ७१, स्त्रियां ७१, च ११ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च
न इत् । [१२७] सख्यङ्गामिति ! क्रोष्टा हे क्रोष्टो । [१२८]
घौ त्रिः । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

तकारस्य स्थाने जातस्तजः तथ तजश्च खश्च ततजखं तस्मात् । ईकारस्य
यः ईयः तस्मात् मण्डूकलुताधिकारात् धीरित्यनुवर्तते तकारात् तकारस्थाना-
त्यन्तवर्णात् खकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कथ्याद्यनेकाच इत्य-
नेन जातो यो यकारस्तस्मात् परी ङसिङसोरकार उः स्यादित्यर्थः । सुत्युरि-
त्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति किपि हसाल्लोप
इत्यकारलोपे द्युर्लीप इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एवं लुज्जि किदि तः ल्वादि-
त्वात्तस्य नः लूनः लूनौयतीति किपि लूनीतिलिङ्गं सुखीयतीति किपि सुखीति-
लिङ्गम् । ईयः किम् ? दर्त्तियः भिन्नियः सूखियः इत्यादौ संयोगपरत्वादिति
कृते न स्यादिति ॥ १३८ ॥

क्रोशतीति औष्ठादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम् । तस्य तुनःस्थाने तृन् इति
आदेशः स्यात् । न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम् । धावस्वसृष्टण
इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात् । गौणस्यापि ग्रहणम् । तेन बहवः
क्रोष्टारौ यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्तित्वं
सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव तृनादेशे षट्दन्तत्वादीपि क्रोष्टी इति । एवं बहवः

१४० । वाचाघौ ।

वा । १।, अचि ७।, अघौ ७। ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तन् वा स्यात् अघावचि परे ।
क्रोष्टृन् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ।

१४१ । ऋतो डो डुः ।

ऋतः ५।, डः १।, डुः १। ।

ऋकारात् परो ङसिङ्सोर्ङो डुः स्यात् ड इत् । क्रोष्टुः
क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम् ।

क्रोष्टारी यस्यां सा बहुक्रोष्ट्री पूः । अत्र क्रोष्टुशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात्
तनादेशे ईप् । एवञ्च क्रोष्टृनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री ॥ १३९ ॥

पूर्वसूत्रेण वाधितत्वादवाचेरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम् । न च तर्हि
पूर्वस्य सिमावविषयतया सार्थकत्वे औकारादिश्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
पूर्वस्य सिमावविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत्र रामानन्दकाशौ-
श्वरौ तु तथापि अधिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घित्वं सम्भवति तद्भिन्ने
ऽचि वा स्यादिति । तेन क्लीवे औकारस्य घित्वाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घित्वसम्भ-
वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र तन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेण तन्
नित्यमित्याहृतसङ्क्षेपम् । वस्तुतस्तु नुष्किर्कोऽच्यनामीति नुस्यमादावित्याद्योरा-
गमत्वेन बलवत्त्वादादौ नुणागमे तनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति वत् बहुक्रोष्टुनी वने
बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात् । अतएव क्लीवे न कुत्रापि तनादेशं इति
क्रमदीश्वराद्याः । किञ्च टाद्यचि पुंवद्भावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना
वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि । अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्-
जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्याद्यचः
प्राप्तार्थम् । तेन क्रोष्टुनामीकः क्रोष्ट्रीक इत्यादौ न प्रसङ्गः । क्रोष्टृनिति यद्यपि
पाणिनिक्रमदीश्वरादिभिष्टादावच्येव तनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्यः श्रसादौ
तुनन्तस्य तनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिंहयोर्मतमवलम्ब्य शसि तनादेशं
कृतवान् ॥ १४० ॥

सुगमम् । आगमादेशयोरागमविधिर्वलवानितिन्यायादादौ नुमागमेऽचपर-
त्वाभावात् तनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति नित्यम् ॥ १४१ ॥

१४२ । णुडि'ध्वीः ।

णुः ११, डिध्वीः ७॥ ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङौ धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्ट्रीः । पक्षे ह्रसे च शम्भुवत् । ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्र इत्यादि, वातप्रभोवत् । एवमतिचम्बादयः । सुभूः सुभुवौ सुभुव इत्यादि, सुधोवत् । एवं ऋट्प्रसूयम्बादयः । सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, एधोवत् । एवं टृन्भूखलप्वादयः । धाता तनन्तक्रोष्टुवत् । धौ हे धातः । एवं नमृहोत्पोवादयः । पिता हे पितः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृ यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न तनन्ता इमे दश ॥

सुगमम् । केचित्तु लकारस्य धौ जसि च गुणं विधाञ्च हेपठित गमलृ शिष्य हेपठितगमलः शिष्याः इत्युदाहरन्ति । एवं नमृहोत्पोवादय इति । तन्साधितेन भ्रातृशब्देन सान्यातिदेशात् होतृशब्दसाहचर्याच्च नम्रादयः सर्वे तनन्ततुल्या एव । नप्ता च होता गदितोऽथ पीता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशस्ता । शास्ताथ शंस्ता च तनन्त-
तुल्या अष्टेति शब्दाः खलु तद्विभानः । एते अष्टशब्दाः पौत्रादिषु रूढाः सर्वे औष्णा-
दिकतत्प्रत्ययान्ताः । नमौ शब्दनत्योः मनीषादित्वात् मस्य पः नप्ता । छलि होमोऽदने
नेमिकाजा इति नेम् होता । पूज् शोधे इत्यादिषु इमीभावो निपात्यः पीता । चद
संवतौ सौत्रः चत्ता । निश् शीले नेष्टा । शासन्तु शासने प्रशस्ता । शनसु हिंसास्तुत्योः
शंस्ता । केचित्तु शास्त्र शंस्त्र इति द्वयोर्गुणं विधाय शास्त्ररौ शास्त्ररः शंस्त्ररौ शंस्त्ररः
इत्युदाहरन्ति । पिता मातेति । पित्रा साहचर्यान्मातृशब्दोऽव जननीवाचकः
परिमाणवाचकत्वे तु तनन्त एव । तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ । सव्येष्टृशब्दो
रथवामपार्श्वस्थितवीरे रूढः टवर्गद्वितीयवान् । यातृशब्दः स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचकः
अन्यत्र तनन्त एव । तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ । उणादौ निपातसाधिता एते
तनन्ततुल्यसंस्थाना अपि तनन्ता न वीध्या इत्यर्थः । ननान्दृद्वृणां तनन्तसंस्थानरहि-
तानामपि इहोपन्यासो गुणप्राप्तार्थः पद्यपूरणार्थश्च । न च ननान्दादीनां तनन्तभिन्न-
त्वेन प्रतीयमानानामिहोपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता
एवेति वाच्यम् । क्रोष्टोरुदृत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ तृणविधानवैयर्थ्यात् घावस्त्वतृण इत्य-

१४३ । घावस्वसृत्तणोः ।

घौ ७, अस्वसृत्तणोः ६ ॥

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् न तु स्वसृत्तणोः पितरौ पितरः
पितरं पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृभ्रातादयः ।

१४४ । नुर्वा नामि घः ।

नुः ६, वा ११, नामि ७, घः १ ॥

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।
शेषं पितृवत् ।

१४५ । ओरौघौ ।

ओः ६, औ ११, घौ ७ ॥

ओकारस्य ओकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४६ । आ अम्शसीः ।

आ ११, अम्शसीः ७ ॥

ओकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे । गां गावौ गाः
गवा गोभ्याम् इत्यादि । [१२४] डस्यैडोलोप इति । गोः गोः ।

त्रापि स्वसृवर्जनवैयर्थ्यात् । यत्तु तिसृचतस्रादेश्योर्नृण्विधौ इत्युक्तं तद्विशेषविधेरुण्यस्य
निषेधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धिः कथं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

स्वसा च तृन् च स्वसृत्तृनौ न स्वसृत्तृनौ अस्वत्तृनौ तयोः ॥ १४३ ॥

गौणत्वेऽपि अतिनृणां अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र लाक्षणिकभिन्नस्य ओकारस्य ग्रहणम् । तेन गोयवोरेव । लाक्षणिकस्य
तु दृष्ट उः शिवो येन स दृष्टोः इत्यादी न स्यात् । एवं चित्वा गौर्यस्य स चित्वगुः
गवावादेरिति ऋस्वः । अस्य सम्बोधने हे चित्वगो इत्येवापि न स्यात् ॥ १४५ ॥

आद्ये इति कृते ओकार आः स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धौ आ अम्शसीरिति गौरवं ज्ञापयति ओकारशब्देनात्र एङ उच्यते । तेन
प्राप्त इः कामो येन स प्राप्तिः दृष्ट उः शिवं येन स दृष्टोः एतद्योरभि शसि च प्राप्तां
प्राप्ताः दृष्टां दृष्टाः इत्यादि सिद्धमिति ॥ १४६ ॥

१४७ । रैरा सभि ।

रै ।१।, रा ।१।, सभि ७ ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राया राभ्याम्
इत्यादि । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । इति अजन्तपुं लिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । आबीब्भसात् सेलीपः ।

आप्-ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लीपः १। ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा ।

१४९ । यौरापः ।

ई ।१।, औः १।, आपः ५। ।

गौणलेऽपि सुराभ्यां कुलाभ्यां सुरासु कुलिषु । कौवे ख इति ऋस्वेऽपि एक-
देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् गदेशः ॥ १४७ ॥

इति अजन्त पुंलिङ्गपादः ।

ननु स्यान्त्यारादित्यनेन स्यात् सलीपे सिद्धेऽव हसोयहणं कथमिति चेन्न
रेफात् परस्य सेलीपार्थं पृथग्विधावापत्तेः । न च तर्हि आबीव्रादित्येव कार्य-
मिति वाच्यम् । तर्हि च से लुपि तदादिविधिर्निषेधान् लिहादीनां हकारा-
देर्नकाराद्यनुपपत्तेः । नान्तानां नकारस्य लीपानुपपत्तेः । एवं ककडेच्छाग-
र्वचापले सुष्ठु ककते इति क्विपि सुकक् अत्र स्यादेः सीलीप इत्यादेर्वलवत्त्वादादौ
कस्य बीपे सेर्विसर्गे सुकः इत्यपप्रयोगापत्तेश्च । उमेति संज्ञाशब्दानां यथा
कथञ्चिदुत्पत्तिः कार्येति प्राञ्चः । उः शिवः उं मिमीते जपतीति माङ्गलि
शब्दे हनननाङ्गमादरिति उप्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामपि उमेति
रूपम् । उमेति मावा तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम इति कालि-
दासस्य कवितैव ॥ १४८ ॥

आपः एर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसिः ।

धि-टा-ओसि ७, एः १ ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे
उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । डितां यम् ।

डितां, ६॥, यम् । १ ।

आपः परेषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां
उमाभ्यः उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां
[१३७] न्याप्दौभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गमायास्त्रिकादयः ।

१५२ । स्त्रेःसाम् स्वश्च ।

स्त्रेः ५, सम् । १, स्वः १, च । १ ।

स्त्रेराबन्तात् परेषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्त्रः ।
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आसि सर्वासाम् । शेष-
सुमावत् । एवं विश्वादयः आबन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

इ इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरणं जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोयङ्गणा
दौवृभसोर्निवृत्तिः ॥ १४९ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते ॥ १५० ॥

डिति य इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ डितां यम् विधानं यकारस्य विभक्तिभाजित्वात्
टाभिसित्यादिना ङेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च डिति या इत्यने-
नापीष्टिसिद्धौ डितां यम्विधानं आवन्तभिन्नानामाकारलोपः शसाद्यचीति
वार्त्तिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव व्यादनजः क्रीयवित्यादौ क्ताश्चन्दस्याप्याकारो-
लुप्तः ॥ १५१ ॥

नगर्थे । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्विती-
यस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं
तृतीया ।

१५३ । सुभूदीद्वजम्बार्थानां धौ सूः ।

सुभू-दी-दि-अच्-अन्वार्थानां ६॥॥, धौ ७, सूः १ ।

सुभ्रुवो द्याद्वजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब ।
शेषमुभावत् । एवमक्काक्कादयः । द्वाचः किः । हे अम्बाडे हे
अम्बाली हे अम्बिके । जरा । [११५] जरस् जराचितु । जरसी
केचिदादावीत्वमिच्छन्ति । जरसी जरे । जरसः जराः इत्यादि
[११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानिशनानां नस्पृन्निशः । नसः
नसा नोभ्याम् इत्यादि । पृतः पृता पृङ्गाम् इत्यादि । निशः
निशा ।

ननु डस्यमापीटसिद्धौ स्वथेति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिसाधने सकार-
परत्वाभावे सुभ्य इत्यस्याप्रवृत्तिः ॥ १५२ ॥

अम्बार्था नाद्योक्तौ मातृवाचकाः । धौ अचौ येषां ते द्वाचः द्वाचश्च ते
अम्बार्थाथेति द्वाजम्बार्थाः सुभूश्च दीच द्वाजम्बार्थाश्च ते तेषाम् । द्यादिसाह-
चर्यात् सुभू शब्दः स्त्रीलिङ्ग एव यात्यः । “विमानना सुभु कृतः पितुर्गृहे”
इति कालिदासः । पुंसि तु हे सुभूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । “दूरादराजभु
विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा” इति रघौ अरालभु इति तन्वादर्वेति
उपि कृते उवस्थानत्वाभावात् दीसंज्ञायां ऋस्वः । एवं “लं रक्षसा भीरु यती-
ऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लतामे” इति रघौ । “विहर मया सह भीरु
काननानि” इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादर्वेति अपि कृते ऋस्वः । ननु हे गौरि
हे वधु इत्यादावनेन ऋस्वे शुर्ध्विजसित्यादिना गुणः कथं न स्यादिति चेन्न तत्

१५४ । शङ्खाज-भाज-यज-व्रज-सृज मृज-व्रश्च
भस्ज्जां षड् भौ ।

शङ्खाज-भस्ज्जां ६॥, षड् ११, भौ ७ ।

शान्तानां क्लान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे ।

१५५ । षोडः फे ।

षः ६, डः १, फे ७ ।

षस्य डः स्यात् फे परे । निङ्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वान्न शस् न
न टां ना । मतीः मत्या ।

१५६ । द्याङितामम् ।

द्याः ५, ङितां ६॥, अम् ११ ।

द्याः परेषां ङितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मतेः, मत्याः मतेः, मत्यां मती । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

सूत्रे ऋस्वेदन्तोदन्ताभ्यां परतज्जातानामिव धिनसङ्ङितां गृह्णात् अत्र न प्रसक्तेः ।
एवमक्काह्लादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्य ॥ १५२ ॥

शङ्खश्च राजश्च भाजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्च भस्जश्च ते
तेषाम् । एषां दशानां षड् स्यात् लिङ्प्रकरणे हसविरामयोः धातुप्रकरणे
भसविरामयोः इत्यर्थः । यथा श्रीविश्वप्रवेशे किपि विट् विङ्भ्यां तौ प्रविष्टिः
यङ्ङुकि अवेवेट् प्रच्छौश ज्ञौसे प्राट् प्राङ्भ्यां पृष्टिः अपरिपृट् राजृज राट् राङ्भ्यां
हववतेर्लिङ् इम् निषेधे राष्टिः अराराट् इत्यादि ॥ १५४ ॥

ननु भूपभूसोरित्येनेनैव षस्य डः स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्यादर्ध-
मबभवाच्यत्वात् । पारायणतन्त्रप्रदीपे श्रीपतिदत्तास्तु तालव्यश्चकारस्य टकारं
विधाय निङ्भ्यां निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति ॥ १५५ ॥

द्याङित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङितामम्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृक् ऋवत् तौ ।

स्त्रियां ७, त्रिचतुरोः ६॥, तिसृचतसृ ११ ऋवत् ११, तौ ७ ।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिसृ-चतस्री स्तः तौ परे । तौ च ऋवत् तेन न णुत्रिर्घाः । तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु । टेरत्वे सत्याप् । हे हे दाभ्यां दाभ्यां दाभ्यां द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरी गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः । [१५६] द्यङ्ङिता-मम् । गौर्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीषु । एवं वाणी-काली-नद्यादयः । लक्ष्मीः अनीवन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवमवीतन्वगादयः । स्त्री । हे स्त्रि ।

त्वार्थम् । तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचीति इयादेशः । नच द्यङ्ङितो त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वस्यामित्यादौ डिस्थाने आमिक्तते यथा आमो डिच्चात् स्यम् स्यात्तथा मयै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि णुर्ध्वजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्तेः ॥ १५६ ॥

अत्र सन्धभावः सूत्रत्वात् । तौच ऋवदिति तावादेशौ दीर्घ-ऋदन्ततुभ्यौ तेन हेतुना ऋक्स्य स्थाने जायमाना णुत्रिर्घा न स्युः । यथा घावस्सृष्टश्च इति णुर्धि-ध्वोरित्येताभ्यां गुणः धौत्रिरिति वृद्धिः असनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थः । न च स्मृत्यणन्भिन्नतया गुणेन बाधिताया वृद्धेर्निषेधो वधेति वाच्यम् । बाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्बाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च ऋसान्तत्वात् धौ दीर्घ-स्तस्यैव निषेधः तेन प्रियतिसृषि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसम्भन्न इत्यनेन दीर्घः स्यादेव । एवं समाहारेणापीष्टसिद्धौ णुत्रिर्घा इति बहुवचननिर्देशात् अमृशसीरादिलोपी न स्यात् ऋतो ङी ङ् रित्यपि न स्यात् । मुख्ये गौणे चार्थ विधिः । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति बोध्यम् । तेन सृष्टृह्यामिति सेडा । धौतु णुर्धिध्वोरितिगुणश्च स्यात् । एवम् आमस्तु नुमागमः स्यादेव । यथा प्रियास्तिस्रः स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिसौ प्रियतिस्रः प्रियतिसं प्रियतिसौ प्रियतिस्रः प्रियतिन्ना प्रियतिसे प्रियतिस्रः प्रियतस्रः प्रियतिसोः प्रियतिसृणां प्रियतिस्रि प्रियतिसोः प्रियतिसृषु ।

१५८ । स्त्रीभूर्धुः ।

स्त्री । १।, भूः १।, धुः १। ।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । [१३५] धोरियुवचि ।
स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री । १।, वा । १।, अम्शसोः ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शमि च परे । स्त्रियं स्त्रीं
स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एवं प्रियचतसा । प्रियास्त्रिसौ यस्य तत् कुलं प्रियति एवं प्रियचतुः अत्र स्यमो-
लुक् करणान्न आदेशः प्रियतिसृणौ प्रियतिसृणि इत्यादिषु भादौ सर्वावयवा-
दंशस्ततोनुणागमः । भाष्यटीकाकृतौ तु स्यमोलुक् कृतेऽपि आदेशो विभाष्यते
तन्मते प्रियतिसृ प्रियति प्रियचतसृ प्रियचतुः कुलमिति । यत्र विचतुरोर्न स्त्रियां
वृत्तिस्तत्र समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियास्त्रयः पुरुषा यस्या
वेष्टायाः सा प्रियतिः प्रियत्री प्रियवयः इति । तिस्र इच्छति विकाम्यति चतस्र
इच्छति चतुर्थति तिसृणां पतिः त्रिपतिः चतसृभिः कृतं चतुःकृतमित्यादौ क्तोलुक्-
त्येचेत्यनेन क्तोलुकि लुकि न तत्रेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकर-
णान्न षत्वम् । ननु वासुसिष्मन्निति सुवेण इस् उस् इति दन्त्यान् प्रत्ययकरणेऽपि
ह्रस्विषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्यं इत्सुसोर्मूर्धन्यान्तकरणे रङोऽसम्भवे
ह्रस्विः ह्रस्विभ्यां धनुः धनुभ्यां इत्यादौ षोऽङ्गे इत्यनेन उकारापत्तिः स्यादिति
दन्त्यान्तकरणम् । ततश्च इत्सन्तीसन्तानां सघेसुसुसन्नुषङ्गाभिति फेरङ् अन्यत्र
षत्वमिति एवमवीतन्द्रादयः इति । अवी तन्द्री तरौ लञ्जी श्री ह्री धीभ्यादि-
शब्दतः । अनौबन्ततया सेनं लोपी गौणे न ङस्यता इति । अवरक्षादौ अवीः
तद्विसादेमोहे तन्द्रीर्दकारमध्यः । तन्द्रीर्निद्राप्रमौलयोरित्यमरः । तृतरेश्चिभवे
तरौ लञ्चकाङ् दर्शनेऽङ्गे लञ्जीः । एषु औणादिक ईप्रत्ययः लञ्चघातीर्मकाराग-
मश्च । श्रिजसेवने श्रीः ह्रीलिलञ्जे ह्रीः ध्येतु चिन्तने धीः जिभौलि भीभ्यां भीः
एते क्तिबन्ताः । जीमरास्तु प्रियपपीः बहुयवीः इत्युभयञ्चात्र पठन्ति ॥ १५३ ॥

इयुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीशब्दं भूनिष्ठार्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यभयत्र धातुसंज्ञासाफल्यार्थ-

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीः श्रियो श्रियः । हे श्रीः डित्यामि च भेदः । श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टाधीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीर्लक्ष्मीवत् । धेनुर्मातवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । बधूगैरीवत् । बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु । पुनर्भूः सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् । स्वसा धावत् । माता पितृवत् । द्यौर्गोवत् । सुराः पुंवत् । नौ ग्लौवत् ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः ।

मादौ इयादेशः पश्चादीवन्तत्वाभावादम्शसोरादिलोपी न स्यात् । स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रियाः स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुञ्जङितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसंज्ञायामादौ याङितानम् डेराम्च स्यात् पश्चादियादेशः । एवं स्त्रीणामित्यत्र वामीति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसंज्ञायामादौ नुमागमे पश्चादच् परत्वाभावात् इयादेशः । डित्यामि च भेदः इति । श्रीशब्दस्य स्त्रीयुञ्जङितीति वामीत्येताभ्यां दीसंज्ञा-विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थः । सुध्यादयः पुंवदिति शोभना धीर्यसाः स्त्रिया इति वियहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वेऽपि पुलिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसंज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्ग-विहित-काव्याभावे पुंवदित्यर्थः । आदिशब्दात् रुशी-यवक्त्रौ प्रध्यादयः । सुष्ठुधीः इत्यादि । शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसंज्ञायां सुधीप्रध्यौ क्रमात् श्रीर्लक्ष्मीवत् । सुधीशब्द इयस्यानित्वेन डित्यामिव पाचिकदीसंज्ञकतया श्रीशब्दवत् । प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीर्लिङ्गत्वेन नित्यदीसंज्ञकत्वान्नक्षीशब्दवदि-त्यर्थः । अत्र प्रधीशब्दस्य किञ्चुत्पत्तेरनन्तरं कृतसमासस्यापीशप्राप्तिवीजं कव्या-दानेकाच्च इत्यत्र व्याख्यातम् । एवं चमूतन्वादय इति । तनु शब्दस्तु तन्वादेवेति ऊप्पक्षे बधूवत् । अनूतन्पक्षे धेनुवदिति । पुनर्भूः सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कव्यादीतिवकार प्राप्ता सुलूशब्देन सायं नतु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-संज्ञायां सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम् । एवं दृग्भूवर्षाभूकाशभूणामपि रूपं बोध्यम् ।

चतुर्थः पादः । [अजन्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।]

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः ।

क्लीवात् ५।, सि-अमः ६। अधेः ६।, मः १।, अतः ५। ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सैरमश्च मः स्यात् ।
ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवात् यौ ।

क्लीवात् ५।, ई।१।, औ १। ।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसोः ६॥, शिः १। ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

सुभ्रःपुंवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसंज्ञाभावादित्यर्थः । स्वसा घाटवदिति
वृद्धिप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि स्वसूरिति माता पिढवदिति अत्रापि
गुणप्राप्त्या साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि मातूरिति ॥ १५९ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपादः ।

ननु स्वदीभ्यामित्यनेन आदिलोपादेवेष्टिसिद्धौ असौ मकारविधानं कथमिति
चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीभ्यामित्यस्य क्लीवमावविषयेण स्यमोर्लुगित्यनेन वाधि-
तत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्तिमभवीत्य-
नेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन
सर्वस्मात् क्लीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः । यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तणी
पयसी ॥ १६१ ॥

शित्करणं शिःक्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं सत्र इः क्लीव इति कृते सप्त-
श्लोकवचनधमः स्यात् इति । कति फलानि षट्पत्राणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३ । नुस्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

नुष् १।, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु १।, वा १। ।

क्लोवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६४ । नसबमहन्नोऽधोर्धोऽधौ घौ ।

नस्-अप्-महत्-नः ६।, अधोः ६।, र्धः १।, अधौ ७, घौ ७ ।

नमन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धुवर्जस्य र्धः स्यात् अधौ
घौ परे । ज्ञानानि । द्वौ प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-
धन-फलादयः ।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्यनिषेधान्न शिः । गौणे तु अतिक्रान्तिनि अतिपञ्चि
अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुष्ः प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः यमस्यादिः यमादिः
न यमादिः अयमादिः तस्मिन् । भस् अन्तो ययोस्तौ भसन्तौ भसन्तौ च तौ रलौ
चेति भसन्तरलौ तयोरादिः भसन्तरलादिः तस्मिन् । यमस्यादौ तु अभय-
माचक्षाणानि कुलानि अभयि पापहृत्तमाचक्षाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाच-
क्षाणानि कुशलि सुगण माचक्षाणानि सुगणि बहुयज्वानि प्रशामि इत्यादि । ननु
नुष् यम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुष् निषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति
चेन्न । अभगत्यां किपि अभि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वानुषोऽप्रसङ्गात् । भस-
न्तरलादौ तु ऊनर्जि ऊर्जि सु ल्गि सुवनल्गि । अत वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
वर्ज्जशब्दस्य रेफात् परी नुष्ठा स्यात् तेन बह्वर्जि बह्वर्जि इति । अत्यूर्जादेस्तु रेफात्
पूर्वमेव । ननु भसन्तरलोस्तुवेति कृते भसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुष् विभाषयैवेष्टसिद्धौ
भसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं बलं रातीति ऊर्थः हनजनाङ्गमादे-
रिति डः । तत ऊर्थमाचक्षाणानि कुलानि ऊर्थि इत्यादौ भसन्तरलन्तलिङ्ग-
भिन्नतया नुष् विभाषानुपपत्तौ यमादौ नुष् निषेधापत्तेः ॥ १६३ ॥

नसूच अप्च महत् न चेति नसबमहन्न तस्य । यथा विद्वान् आपः महान् ।
न इति नान्तलिङ्गस्य यद्वयम् । यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुषो-
लिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम् । पञ्चनित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् ? एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरातः ५।, अम् ११।, वा ११। ।

जराशब्दात्परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम्
अजरम्, अजरसौ अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् ।
शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां
शीर्षन् हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्ष्णां शीर्षभ्याम् इत्यादि ।
हृन्दि हृदा हृद्गाम् इत्यादि । उदानि, उद्गा, उदभ्याम्
इत्यादि । आसानि आस्ना आसभ्याम् इत्यादि । पक्षे शेषे च
ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्वः ।

क्लीवे ७।, स्वः १। ।

क्लीवे घस्य स्वः स्यात् । औपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम् । अधोरिति किं सुहिन् सुहिंसौ । अधाविति किं
हे विद्वन् । पूर्वतः शिरनुवृत्तावपि घावितिकरणं सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तेन
पयांसि स्वाप्ति महानि कर्माणि स्त्रियान्तु सीमा सीमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्यमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्यतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । पक्षे ध्यम्जरसादेरिति ज्ञापकादमादेश-
स्याप्यादिलोपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वाद्भवतीऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य
अमादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा यद्दृष्टस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे वृत्तौ सत्यामेव ऋस्वः स्यात् नतु निमित्तान्तरापेक्षास्तीत्यर्थः । एवं येन

१६८ । स्यमो लुक् ।

सि-अमोः ६५, लुक् ११ ।

क्लीवात्परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१६९ । नुस्मिकोऽचानामि ।

नुष् ११, इकः ६१, अचि ७१, अनामि ७१ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यादचि परे नत्वामि । वारिणी वारीणि ।

१७० । गुधौ वा ।

गुः ११, धौ ७१, वा ११, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि । वारिणौ वारीणि, वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणोः । हसे च हसिवत् ।

१७१ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि ।

पुंवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुंस्कं ११, टाद्यचि ७१ ।

विधिसदन्त्येति न्यायात्तदन्त्यस्यैव ऋस्वः । अन्यथा श्रीपमित्यादौ श्रीशब्दस्यापि-
ऋस्वापत्तिः । श्रियं पातीति श्रीपा प्रकृतिः । क्लीवे प्रयोगे ऋस्वे श्रीपम् ॥ १६७ ॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-
रकारादयो न स्युः । विरागविहितकार्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

गुणो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्द्वौर्धः । येन केनापि
प्रकारेण इगन्तस्तस्यापि ग्रहणम् । तेन प्रद्युनी सुरिणी सुनुनी इत्यादि सिद्धम् ।
अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुशि कृते ऋस्वपरत्वाभावान्नु-
मागमभावे दण्डिनामित्यादिवद्द्वौर्धो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

धैर्लुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् गुर्धिर्जस् इत्यस्य गुर्धिर्ध्योरित्यस्य
चाप्राप्तौ विभाषा । हे वारे हे वारि हे मधी हे मधु हे धातः हे धात । इहापि
येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वायह्यं परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुमानिव पुंवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किम् ?
पीलुने फलाय ।

१७२ । दध्यस्थिसक्थ्यच्चाणोऽनङ् ।

दधि-अस्थि-सक्थि-अच्चाः ६।, अनङ् । १। ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अडावितौ । [११७] अनो-
ऽलोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दध्नां दध्नोः :
शेषं वारिवत् । एवमस्थि सक्थि अच्चि । सुधि सुधिनी सुधीनि ।
हे सुधे हे सुधि । सुधि सुधिनी सुधीनि । सुधिया सुधिना
इत्यादि । एवं प्रध्यादयः । मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु ।
द्वौ प्रीवत् । मधुना मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुमान्वादयः ।
[११६] पाददन्तेति स्तु वा । स्तूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।
धातृ धातृणी धातृणि । धौ । हे धातः हे धातृ । द्वौ प्रीवत् ।
धाता धातृणा इत्यादि । एवं ज्ञातृकर्तादयः ।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम् । यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुलं अनादि आदि-
रहितमित्यर्थः । अनादिः पुरुषः आदिरहित इत्यर्थः । अतएव अनादिशब्द
एकार्थोक्तपुंस्कः । एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुः वृक्षविशेषवाची पुलिङ्गः ।
द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वृक्ष-
वाचकानां क्लीवत्वाभिधानात् । पीलु फलम् । अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्त-
पुंस्कत्वं नास्तीति पुंवद्भावो माभूत् । एवं रसे कटुः कटुकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-
रित्यमरात् कटुने अकार्थ्याय अत्र पुंवद्भावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय
तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः । अत्र स्यादेव । एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः
कटुः । तिक्तोऽस्त्रश्च रसाः पुंसि तद्वत्स्युः षड्भौ त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-
वयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौणेऽप्ययम् । पीतदध्ना पुरुषेण धृतास्थ्ना शिवेन एवं अतिसक्थ्ना अत्यच्चा
पीतदध्ने स्त्रिये । अत्र दध्यादीनां रुढमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधिः द्विश्चा-

१७३ । एचो युत् खम् ।

एचः १॥, युत् १॥, खम् २॥ ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ही प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि । सुरि सुरिणी सुरीणि । धौ । हे
सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि । सुनु सुनुनी
सुनूनि । धौ । हे सुनो हे सुनु इत्यादि । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अजन्ताध्यायः ।

दृङ् लीपिन इति किः द्वित्वञ्च । दधये पुरुषाय दध्ये दधये स्त्रियै दधये दधिने
ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात् । सुधीति । श्रीभना धीर्यस्य तत् सुधि कुलं
इत्यादीनामप्येकार्थेनीतपुंस्कत्वम् । एवं प्रध्यादयः धातृ इति दधातीति धातृ
फलम् । अस्याप्येकार्थेनीतपुंस्कत्वम् । एवं ज्ञातृकत्वादय इत्यादौ अनङ् न
स्यात् । जानातीति ज्ञातृ कुलं करोतीति कर्तृकुलं एतदादीनामप्येकार्थेनीत-
पुंस्कत्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्यायः ।

एचः क्लीवे ख इत्यादिभिर्ङ्खं प्राप्नुवन्ती युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ननु समान-
व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठत्वे समानस्य अकारस्याध्यापत्तेः । प्रकृष्टः
द्यौः खर्गी यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम् । श्रीभनो राः धनं यस्य तत् सुरि धनम् ।
श्रीभना नौर्यत् तत्सुनु जलम् । एषामप्येकार्थेनीतपुंस्कत्वम् ॥ १७३ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृतायां मुग्धवीधटीकायामजन्ताध्यायटीका ।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजचादी द्विः ।

द्विरुक्त जचादी १॥, द्विः १। ।

कृतद्वित्वशब्दो जचादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होढोभौ ।

हः ६।, ढः १।, भौ ७। ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोवभसात् सेलीपः ।

[६४] भप् भसोः इति चप्जवौ वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादिः ६।, घः १। ।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वे प्रयोजनाभावाद्नुक्ता संज्ञा आह । अत्र द्वेरकत्वेऽपि द्विरुक्तजचादी इति
द्विवचनं प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्धं अतएव द्वौ द्वौ साधादिमासौ स्यादतुरित्यमरः ।
एवं युवात्यौकन्वेत्यत्रापि बोध्यं जचादिस्तु जच्चित्तिश्च दरिद्रातिश्चकान्तिः शास्त्रिरेव
च । दीधीवेवौ च जागर्त्तिर्जचादिः सप्तधातुभिः । फलन्तु शत्रन्तस्य त्रिदचोऽदेरिति
द्विवर्जनात् । जचत् जचतौ क्लीवे जस्शसोः द्वेः शतुर्नुष्णिति जच्चति जच्चन्ति ।
आख्यातिकेऽन्तोऽद्वेरेरिति जच्चति अनुस्सिद्धेरिति अजच्चुः । दीधीवेवौ इति द्वौ
वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिद्धेरिति अनजसि णु-
स्यभ्यामिति गुणं अदीधयुः अवेवयुरितिकामधेनौ वीपदेवः ॥ १७४ ॥

लिट् लिङ् भ्याम् । लोटि अलट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्घस्य हस्य स दादिः । तस्य हकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न
सम्भवतीति एकाच्व्यवधाने बोध्यम् । तेन धक् धग् । अनेकाच् व्यवधाने तु
दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन
द्राहड्जागरे किपि प्राक् प्राग् प्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे,
धोस्तु सध्वेऽन्ते च ।

भभान्तस्य ६।, आदिजवां ६॥, भभाः १॥, फे ७, धोः ६।, तु १।, सध्वे ७,
अन्ते ७, च १। ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फेपरि, धोस्तु
सध्वे अन्ते च । धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा
धुग्भ्याम् इत्यादि ।

१७८ । मुहां घड् वा भौ ।

मुहां ६॥, घड् १।, वा १।, भौ ७ ।

भभयासावन्त्येति भभान्तः । अन्ते स्थितस्य भभस्य आदौ स्थिता ये जवा-
लेषां भभाः स्युरित्यर्थः तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्व्यवधाने एव स्युः ।
यथा भुत् भुद्भ्यामित्यादि एवं दध्नीतीति क्तिपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरे
विधानादेव प्रकृत्यन्तभभप्राप्तौ अन्त्यहणं आदिष्ट भभोऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन गूह-
तीति क्तिपि घुट् घुड्भ्यां दीग्धीति क्तिपि धुक् धुग् भ्यामित्यादि । हसव्यवधानन्तु
अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन दुह्युजिघांसे धुक् धुग् भ्यामित्यादि । गां
दीग्धीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति जौक्तिपि गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे
न पूर्वस्य । धातोस्तु धीत्यति अधुग्धुं अधोक् । सध्वे किं दुग्धम् । व्यध्यौ-
ताङ्गे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् सृगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः । किन्तु चपोऽवे जब्
इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिद्व्यवका-
रस्य जवर्भन्नस्यापि भः स्यात् तेन व्यध्यौताङ्गे सनि बिध्यत्सति इत्यव बकारस्य
भकारः । एवं न्यासोऽपि सनि खिःपरस्य व्यधेर्वकारीवर्यः अन्यत्र दन्त्य इत्याह ।
एवञ्च जकारस्य भकारी न स्यादिति वक्तव्यम् । तेन जभतीति क्तिपि जप्-
जब्भ्यां जजिहृषत्वे जिहते इति क्तिपि जिट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव भभान्तस्यादि-
जवां ठभा इत्येव केचित् पठन्ति । एवं धातोस्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव
लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्त्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फयहणं स्पष्टार्थम् ॥ १७७ ॥

नहुवचनं गणार्थम् । गणश्च । सुहूद्रुहूष्णूद्यनशृणिह्याः पञ्च सुहादयः ।

सुहार्दानां घड् वा स्यात् भौ परे । मुक् मुग् मुट् मुड्
मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि ।
एवं द्रुह स्नुह नश्च णिहः ।

१७६ । वाहो वौ पौ श्वेतात् तु वा ।

वाहः ६।, वा ११, औ ११, पौ ७, श्वेतात् ५, तु ११, वा ११ ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।
विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिङ् वत् ।

१८० । अनादूः ।

अनात् ५, ऊः १ ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा
इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः ।

अनडुह् चतुरः ६।, अण् आणौ १॥, धिघ्योः ७॥ ।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे ऽण् घौ परे आण् स्यात्, णड् वत् ।

द्रुहस्तु घडोऽप्राप्तपक्षे ह्रीढोभावित्यनेन ठ एव न तु दादेर्घ इत्यनेन घः । अन्यथा
दादेर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन धक् ध्रुग् ध्रुट्
ध्रुङ् ॥ १७८ ॥

औकारेणापीष्टसिद्धौ औकरणं हसात् परस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वार्वह-
तीति वार्वट् अस्य णसादौ वारौहः इत्यादि स्यात् । न च वाहो वोटपौ इति
कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यं हसात् परच आटूटोत्रिः इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्या-
द्यभिद्धेः । हसन्त पूर्वाङ्गार्हाविन्नास्तीत्येके ॥ १७९ ॥

अः अवर्णः न अः अनः तस्मात् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्
जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजैव याह्यो न तु हसः । ततश्च
पूर्वसूत्रमवर्णविषयं हसविषयञ्च एतत् सूत्रमिवर्णार्थं विषयमिति बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा संख्यनिरासार्थम् । अणाणौ धिघ्योरित्युभयस्य
द्विवचनान्तत्वात् यथासंख्यमस्यैव । शित्वादन्याचः परौ ॥ १८१ ॥

१८२ । ही नः सौ ।

हः ६।, नः १।, सौ ७। ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।
अनडाहौ अनडाहः । अनडाहं अनडाहौ अनडुहः अनडुहा ।

१८३ । सस्ध्वस्वस्वनडुहां दड् फे ।

सस् ध्वस् वस्-अनडुहां ६॥, दड् १।, फे ७। ।

एषां दड् स्यात् फे परे अडावितौ । अनडुङ्गाम् इत्यादि ।

१८४ । श्वेतवाहवयाजुक्यशाम्पुरीडाशां
डम्ड् ।

श्वेतवाह पुरीडाशां ६॥, डम् ड् १। ।

एषामन्तस्य डम्ड् स्यात् फे परे डडावितौ ।

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

अत्-असः ६।, अधोः ६।, सौ ७।, र्घः १।, अधौ ७। ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।
श्वेतवाः ।

अनडुहचतुरीरुनृत्तावपि चतुरी हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

सस्ध्वस्वसनां सस्य भृप्भृसीरित्यनेनैव दत्ते सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादा-
न्निषयस्य भृप्भृसीरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण स्त्रीर्विः फे इत्यनेन बाधितत्वादिस
र्गापत्तेः सन्स ध्वन्स एतयोः किपि नलोपे सत् सङ्गां ध्वत् ध्वङ्गाम् । वसरिति
कसुप्रत्ययः । विदत् कुलं विदङ्गाम् अन्यत्र सुवस्तेः किपि सुवः सुवोभ्यामित्यादां
न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुरीडीभ्यो डम् इत्यनेनैवेष्टसिद्धो डसङ्विधानं डित्त्वादन्तस्य स्थाने जातत्वेन
डसङो लिङ्गभाजित्वार्थम् । तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वादत्वसोधीः साविति
दीर्घः स्यात् । नच तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्वं कथं वक्ष्यामीति वाच्यम् । दन्त्य
शामौ सचेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घोपत्तेः । अत्र भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य
अकारेण असन्तत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतश्च अस्च अत्वम् तस्य । अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् सधवान् यथ-

१८६ । डस्डो धौ वा ।

डस्डः ६।, धौ ७।, वा १। ।

डस्डो धौ परे र्घौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः । श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः, श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् इत्यादि । [१११] किंलादिति षः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् इत्यादि । चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः [११०] नुमाम इति चतुर्णाम् ।

१८७ । रडो विः सुपि ।

रडः ६।, विः १।, सुपि ७। ।

रडो विः स्यात् सुपि परे नत्वन्यरेफस्य । चतुर्षु । प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि ।

दर्थं भवत् शब्दस्य भवान् । अत्वन्तस्य किं भवन् कर्तव्यं इति शब्दन्तस्य न स्यात् । अधोः किं सुवः ॥ १८५ ॥

असन्तत्वादीर्घस्य धौपरि निषेधादप्राप्तौ विभाषा । हीदीभाविति दृष्टे शासवस घससादाञ्चेति पृथक् ग्रहणान्निमित्ताभावेऽपि यत्वम् । दृष्टाभावे न तुरासाहौ इत्यादौ षत्वं न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय जापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात् । सुपि परे स्त्रीर्विःफे इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्नत्वन्यरेफस्य इत्यर्थः । तेन चतुर्षु गीर्षु धूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । रडन्तु पिपडीःषु सुपीःषु सुतःषु सःजूषु अहःसु इत्यादौ विसर्गः स्यादेव । राजा इत्यत्र आदां नस्य लुपि तदाद्य-विधेर्निषेधादीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह नसव्महन्न इत्यादिर्घत्वे नीलुविति पूर्वं प्रकृतेः पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतमिति न्यायान्नकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गतत्वाद्बलवती दीर्घस्यैवादौ प्रातिस्ततो नकारलुपित्यभिप्रायः । ननु अन्तरङ्गत्वाद्बलवती नकारलोपस्य प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप-विधिर्बलवान् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तकार्थ्यात् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय-

[१६४] नसब्सहन्न इतिर्वत्वे [११८] नो लुप् । राज्ञा हे राजन्
राजानौ राजानः, राजानं राजानौ । [११७] अनीऽस्त्रीपः । राज्ञः,
राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि । डौ । राज्ञि राजनि । [११७] अम्-
वस्यादित्युक्तेः । ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्यमेनाऽधौ सौ शौ घः ।

हन् पूषार्यमेनः ६।, अधौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, घः १। ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च । वृत्तहा, हे वृत्तहन्,
वृत्तहणौ वृत्तहणः, वृत्तहणं वृत्तहणौ ।

१८९ । हनो ज्ञो घ्नो न णः ।

हनः ६।, ज्ञः ६।, घ्नः १।, न १।, णः १। ।

हनः स्थाने जातस्य ऋस्य घ्नः स्यात् । तस्य च णो न
स्यात् । वृत्तघ्नः, वृत्तघ्ना वृत्तहभ्याम् इत्यादि । एवं पूषन् अर्य-
मन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

निमित्तककाव्यान्तरं प्रत्यये लोपस्य त्यलोपे त्यलचणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न च तर्हि यः सः पत्याः इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्यं लोपस्वरार्द-
शयोः स्वरार्देशो विधिवत्त्वानिति न्यायादादौ टेरकारार्दः प्राप्तौ सिलोपप्रसङ्गा-
भावात् । न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्यं
म्यमोर्लुग्विधानात् । यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककाव्यस्यादावुत्पत्तौ लुक्करण-
स्येव वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ १८७ ॥

इन्निति हन्धातु सम्बन्धिन एव ग्रहणं तेन ग्रीहानां दीर्घाहानौ इत्यादीनां
धात्वन्तरसाधितानां नसब्सहन्न इत्यनेन दीर्घः स्यादेव । वृत्तहा पूषा अर्यमा ।
इन्निति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम् । धनयाही इनन्ता दे प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम्
अधिकन्तु प्रविष्टं न च तद्वानिरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमौ वातकी वाग्मी ।
एषां नान्तत्वात् नसब्सहन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्रातव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम् ।
तेन वृत्तहणौ पूषणौ अर्यमणौ इत्यादिषु न स्यात् ॥ १८८ ॥

हन इति हन्धातुसम्बन्धिनी ऋस्यैवेत्यर्थः । तेन अङ्गि पूर्वाङ्ग इत्यादौ न
स्यात् ॥ १८९ ॥

१८० । पूष्णो डिडिर्वा ।

पूष्णः ५।, डिः १।, डिः १।, वा । १। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१८१ । मघोनस्तुङ् वा क्तिप्याः ।

मघोनः ६।, तुङ् । १।, वा । १। क्ति-प्योः ७। ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ पौ च परे उडावितौ ।

१८२ । त्रिदचाऽदेर्नुष् घौ ।

उ-क्त-इत्-अचः ६।, अदेः ६।, नुष् । १।, घौ ७। ।

उकारित ऋकारितो ऽचश्च नुष् स्यात् घौ परे न तु द्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १८० ॥

डित्वान्नकारस्य स्थाने “अर्थं नानाशब्दानां यथाकार्यं वर्दद्बुधः” इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति । पौ माघवतं माघवत्वं माघवती । क्तौ परे विहितत्वात् समासेर्लुकि त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवतो भक्तिः मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वचलज्जानिदानमिति दुर्गसिंहधृतम् । वा ग्रहणसुत्तरत्वात् वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १८१ ॥

उश्च ऋश्च वरौ तावितौ यथोक्तौ त्रितौ च अच्च त्रिदच् तस्य । उकारितौ यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान् । ऋकारितौ यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि । अच इति । अनुचुर्गति पूजनयोरित्यस्य गतावयं क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वक्तृच् इत्यादि । अदेरिति । नदिः अदिः तस्मात् । अदेरिति पञ्चस्यन्तम् । नञ इह अल्पार्थ एव । तेनायमर्थः । द्वेः परस्य शतन्तस्यैव नुष् न स्यात् । अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत् दधत् पापचत् बीभुवत् जचत् जाग्रदित्यादि । बुभुषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽदेर्नित्यनेन कृतस्य शपोलीपस्य स्थानिवत्त्वात् द्वेः परत्वाभावे नुष् स्यात् एव । न च दददित्यादावपि लुगद्वभ्योऽप इत्यनेन कृत् तस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्यामाङी रिति लोपोऽतोऽदेर्नित्यनेन ह्रस्वालोपोऽङीशतोल्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण कृतस्य अकार-

१८३ । स्यान्तस्यारात् लुप् फे ।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ११।, फे ७।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य । मघवान्
मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः,
मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ ।

१८४ । श्वयुवमघीनामुर्वोऽते पौ ।

श्वयुवमघीनां ६॥, उः १।, वः ६।, अते ७।, पौ ७।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते । मघवतः
मघीनः, मघवता मघीना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः शुना । यूनः यूना । शेषं राजवत् । अर्वा हे अर्वन् ।

लोपस्य स्थानवत्त्वानङ्गीकारात् । अस्य वीजं सकीऽलोपोऽचञ्च इत्यत्र दृश्यम् ।
हे; परस्य श्रुतत्वादित्यस्य तु ददित्वान् जजागृवान् जज्मिवान् जगत्वान् वावदित्यन्
इत्यादौ नुण् स्यादेव ॥ १८२ ॥

स्यस्यान्तः स्यान्तः तस्य । लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति जीटिलोपे क्तिपि
जेर्लोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य च्छुडिति कुङ् न
स्यात् । तेन वज्र वज्रो वज्रभ्यामित्यादि । मघवानिति नस्य तुङि अत्वसीधो-
रिति ॥ दीर्घे उदित्वाङ्गुणि स्यान्तस्य लुप् । पिपचादिशब्दानां संयोगान्तस्य लुपि
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वज्रत्वादेव भूप्भूसीरित्यनेन चपि जवे च पिपक् पिपग्
इत्यादि सिद्धम् । सन्ध्यायामुक्तं कार्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति किं
जर्क उर्गभ्याम् । ननु पुंसीऽर्थः पुमर्थः इत्यादौ । दान्तत्वादिरामप्राप्तौ यथा
संयोगान्तलोपस्तथा नद्यम् इत्यादावपि यकारादिलोपोऽस्तु इति चेन्न अन्यथं बध्यं
इत्यादि ज्ञापकादेव लोपो न स्यादिति वाच्यम् । मत्या ब्रह्मा पित्रा पठितगम्ना
इत्यादावदान्ते तेषां सार्धकत्वात् अत्र लुप् न लुग्वत् इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक-
पदमेवैष्टसिद्धौ स्यान्तस्येति भिन्नपदं ज्ञापयति । राट् लोपोः स्यादिति । तेन
चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १८२ ॥

अनृच युवन्च मघवन्च ते तेषाम् । मघीनामिति निर्देशात् नान्तपक्षं

१८५ । अर्वणाऽनज स्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

अर्वणः ६।, अनजः ६।, तुङ् १। ल्ये ७, असौ ७, तु १। ।

नज्ज्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ ल्ये परे । अर्वन्तो अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तो अर्वतः, अर्वता अर्वद्ग्राम् इत्यादि । अनजः किम् । अनर्वा, हे अनर्वन्, अनर्वाणो अनर्वाणः इत्यादि । शेषं यज्ज्वत् ।

१८६ । पथिमथ्यभुक्षां थितोर्नमो घौ ।

पथि-मथि-ऋभुक्षां ६॥, थ इतोः ६॥, नमो १॥, घौ ७ ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां यस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे ।

१८७ । टेरा सौ ।

टेः ६।, आ १।, सौ ७ ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पथ्याः पथ्यान् पथ्यान्ः पथ्यान् पथ्यान् ।

एवायं विधिः । तेन सघवत्त इत्यादौ न स्यात् । अते तद्धितभिन्ने पौ । यथा शुनः यून्ः सघोनः शुनौ यूनी सघोनी । तद्धिते तु शौवनं यौवनं माघवनम् । गौणेऽप्येवम् । धृतशुनः बहुयून्ः दृष्टसघोनः ॥ १८४ ॥

नास्ति नज् यत् सोऽनज् तस्य । प्रत्यये यथा अर्वन्तो अर्वन्तो आर्वन्तं आर्वन्तं अर्वन्तमिच्छति अर्वन्त्यति अर्वन्वाचरति अर्वन्त्यते इत्यादि । सहस्र दृग्वर्गवर्ग इत्यादौ प्रत्ययाभावान्न स्यात् । दुर्गसिंहन्तु समासेऽपि तुङ् विधाय अर्वन्तं गतः अर्वन्तः अर्वद्ग्राममित्युदाजहार । स्वमते तु केलुक्त्वं चेति केलुक्त्वं त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न त्वेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यामिति न्यायात् तत्समाधानीयम् । गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १८५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्षिन्च तेषाम् । यच्च इच्च थितौ तयोः । नम्च अथ नमौ ॥ १८६ ॥

सौपरं पूर्वेण यस्य नमि इकारस्य चाकारे पथ्यन्निति स्थिते राजतिवदादौ

१८८ । लोपोऽचा घौ ।

लोपः १।, अचि ७।, अघौ ७।

पथ्यादीनां टेलोपः स्यात् अघावचि परे । पथः पथा ।
पथिभ्याम् इत्यादि । एवं मन्याः ऋभुक्षाः । [१३१] डति-
संख्याण इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१८९ । ना नामि घः ।

नः ६।, नामि ७।, घः १।

नान्तस्य नामि परे घः स्यात् । पञ्चानां पञ्चसु ।

२०० । वाष्टनो जसश्सी डौः ।

वा । १।, अष्टनः ५।, जसश्सीः ६॥, डौः १।

अष्टनः परयोर्जसश्सीडौ स्यात् वा, ड इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट ।

सिलोपे ततो नलोपे पथ्यति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात् । एवं सस्वोधने दीर्घ
नकारलोपयोः प्राप्तौ हे पथ्यन्नित्यनिष्टमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम् ।
इदानीन्तु लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टराकार
हसपरत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गे पथ्याः हे पथ्याः ॥ १८७ ॥

न च लोपोऽचीतिकृतेऽपि पथिमथ्युभुक्षामिति विशेषविधिना बाधितत्वादभ-
रच्च एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्यं यादृग्क्षातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृज्
जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात् । तेन पथोऽन्तः पथ्यन्त
इत्यादौ न प्रसङ्गः । नवा तर्हि लोपः पौ इत्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यं स्त्रियां
नान्तत्वादीपि अतिमथिनी अतिऋभुक्षिणी इत्यत्रापि टिलोपप्रसक्तेः क्लीबं तु अति-
मथी अतिऋभुक्षी कुलं इत्यत टिलोपः स्यादेव । जसश्सीस्तु अतिपथ्यानि
अतिऋभुक्षाणि कुलानि ॥ १८८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारिण सहित आम् नाम् तस्मिन् । तेन यञ्जनां दण्डिना-
मित्यादौ न प्रसङ्गः पञ्चानामिति आमी नुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घ
नुमागमस्याम्सम्बन्धित्वेन फलान्नोलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १८९ ॥

डौ इत्यस्याप्रातिपदं तु वलधत्वादादौ जसश्सीर्लुकि कर्तं लुकि न तर्वात
निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा तौ वा ।

डा ।१।, तौ ७, वा ।१। ।

अष्टनो डा स्यात् षा तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः
अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फम्बि ।

धोः ६।, मः ६।, नः १।, फम्बि ७। ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१॥, पुंस्त्रियोः ७॥, सौ १। ।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।
अयम् ।

२०४ । इदमोऽदसश्च तौ ।

दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ।१।, तौ ७। ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमो, इमे इमम्
इमौ इमान् ।

वा ग्रहणे बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ नुमागमं ऊर्देशः ।
सदभावपत्ते तु दीर्घा नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीयहसस्यैव फत्वेन वसोरप्राप्तौ पृथग्वचनम् । फे प्रशान् प्रशान्भ्यां
दान्तवत् समीति दान्तत्वानुस्वारः । वमोम् जङ्गन्मि जङ्गन्तः जङ्गन्मः जग-
त्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनान्तं पुंस्त्रियोरित्यनेन
यथासंख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुत्तः इदंपुत्तः अमुष्य कन्या अदःकन्या इत्यादौ तौर्लुकि सुर्लुकि तौर्लुकि
निषेधानादेः ॥ २०४ ॥

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

टा औसि ७, इदमः ६, अनकः ६, अनः १ ।

अनक इदमः टौसीः परयोरनः स्यात् । अनन ।

२०६ । सभ्यः ।

सभि ७, अः १ ।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे । [१०८] आक्तिम-
भवि । आभ्याम् ।

२०७ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

भिस् १, भिसः ६, अदसः ५, च १ ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिमेव स्यात् नत्वम् ।
[१०८] ल्वे सभ्ये । एभिः । [१३३] टेरत्वे । [२०४] दस्य
मत्वे । [११२] डे स्मै पश्चात् [२०६] अः । अस्मै आभ्याम्
एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन्
अनयोः एषु । अनकः किम् ।

नास्ति अक् यस्य सीऽनक् तस्य अदसो निवृत्त्यर्थमिदमो ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भव सभ तस्मिन् । अतः सङ्ख्यकद्रुत्याक्तावित्यनुवर्तते । तेन विभक्त्यव-
यवसमर्थीरित्यर्थः । ततश्च अस्य सिद्धिः इदं सिद्धिः अस्य भद्रं इदं भद्रं इत्यादी-
न प्रसङ्गः । अतः अनक इति नञोऽप्युक्तत्वात् । अनूक्तौ सभयोः परयोरिमक-
स्यापि अ आदेशः यथा इमकस्मै धनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि इमकाभ्यां
वेदोऽधीतः अथ आभ्यां तवोऽधीतः अकोऽप्राप्तपक्षः एवेष्टसिद्धौ इदं वचनम्
अनूक्तौ सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अतः अनक इति विशेषणमदसोऽपि अनग्न्यामिदमदीभ्यां परस्य भिसोभिर्सेव-
स्यात् तद्रूपेणावस्थितः स्यादित्यर्थः । तेन असुकेरिति सिद्धम् । अतः नैसदर्थे-
नेनापीष्टसिद्धौ गौरवं ज्ञापयति कदाचिदेस् स्याच्च । तेन इमेर्गुणः सप्तर्षयः स्वर्ग-
गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्तिसिसेवाक् प्राक्-
टैर्यकदश ।

त्यादि-सिः इ।, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टैः ५।, व्यक् ।१।, दः १।, च ।१।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ-ओस्-वर्ज-त्यन्त-सः सेथ टैः पूर्वाऽक्
स्यात् वा, व्यकस्य दश । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०९ । द्वीटौ सीदैतयोरिनोऽनूक्तौ ।

द्वी-टा-ओसि ७।, इदैतयोः ६॥, एनः १।, अनूक्तौ ७ ।

इयां टौसीथ परत इदमेतदोरिदैतयोरिनः स्यात् उक्तस्य
पश्चादुक्तौ ।

सच भव ओस् च ते सभोसः । न विद्यन्ते सभोसो यत सोऽसभोस्
असभोस् किर्यन्तात् सीऽसभोस् क्तिः स चासौ सिथेति असभोसक्तिमिः । पश्चात्
त्यादिथ व्यञ्च असभोस्तिसिथ सिथेति अस्य । यथा भवतकि भवतकः जीव-
तकात् स्वकः । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया सामित्वेर्जुगुप्सने इत्यमरीक्तस्य
सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकैः प्रक
परका । असभोस्तिसिः सर्वेणक इयक यवक तवक युष्माकं सेस्तु सर्वकेण
सर्वकतः । पत्ते भवति भवत इत्यादि । सभ ओस् त्यन्तसं वर्जनात् सर्वस्मकं
सर्वाभ्यकां सर्वयकीः सर्वेषकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्युः । सभ ओस्विभक्त्युत्पत्तिः
पूर्वन्तु सर्वकस्मं सर्वकाभ्यां सर्वकर्याः सर्वकेषु इत्यादयः स्युरव । विभक्त्युत्पत्तिः
पूर्वमकिकृते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न
स्युः । कृपायां निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन साजिते । प्रार्थोऽश्वान्त्यस्वरात् पूर्वः
सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्चः । कर्मणीदाहरणानि । हासकत्वम् । पार्पो
ऽहकम् । जल्पसकि । गोपायके कुलायुषी । उच्चकैर्ददाति । ऋस्वत्वात्प-
त्वयोथ । ऋस्वेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवर्द्धप्रणे च । त्वयका पुत्रेण
सा गर्विता । व्यकस्येति । अव्ययस्य टैः पूर्वं अकि जाते अव्ययान्तककारस्य
दकारः स्यादित्यर्थः । यथा धिक् धकित् ॥ २०८ ॥

इदं एतथ इदैतौ तयोः । अनुपश्चादुक्तिः अनूक्तिः तस्याम् । टैरकार-
स्यावश्यकत्वेऽपि इदमेतदोरिदैतयोरिति विशेषाभिधानं कथमिति चेन्न । नपुंसके
असौलुकि लुकि न तवेति निषेधात् टैरत्वाभावे एनत् पुण्यम् एनत् फलं पश्य

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वाथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्यदां टेरः कौ। कः कौ के इत्यादि। [१७७] भभान्त-
स्येति बस्य भः। भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुङ्गाम् इत्यादि।

२१० । युजिरोऽसे नुण धौ ।

युजिरः ३।, असे ७।, नुण् १।, धौ ७। ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् धौ परे, न तु से ।

इत्यादीं भकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इद्वैतयोगिनादेश-
विधानसामर्थ्यात् लुकि न तवेति निषेधेऽपि एनादेशः स्यात् इति । यथा विभक्त्या
उक्तिस्तथैव यदि पुनरुक्तिः स्यात्तत्रैवादेशः स्यादिति । तेन अयं गुरुः इमं प्रणम
इत्यादी न स्यात् । एवं एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरुं प्रणम इमं शिवं
पूजय इत्यादी न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरसम्पत्तिः । तेन कण्डूयमानेन
कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोत्सृज्यता त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शशीच इति रघुः ।
विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च रत्नोदगणं क्षिप्रमुविन्दतात्मा इति भट्टिः । जहात्
नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कणादिषु तिष्ठते यः इति भारविः । इमं विद्धी-
त्यादि । हे साधो इमं जनं हरेर्भक्तं विद्धि इत्युक्तिः । अथ एनं शिवार्चकं विद्धीति
पश्चादुक्तिः । हे साधवः इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्तिः । एनौ एनांस्तु वैष्ण-
वान् वित्तेति पश्चादुक्तिः । अथ एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोरेकं विशेषणं
वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्य्येण नानालिङ्गानां नानावचनान्तानां
विशेष्याणामेकं विशेषणं परस्यैव लिङ्गं संख्याञ्च भजतीति सूचितम् । अतएव
क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिद्भिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्रं कृत्वा स्त्रियो धनं सुतौ जातौ
इत्यादाहतवान् । अनेन कृष्णः पूजित इत्युक्तिः । अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति
पश्चादुक्तिः । केशवः अनयोः स्वामी इत्युक्तिः । अथ शिवः एनयोः स्वामीति
पश्चादुक्तिः । अथ अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्तं बोध्यम् । स्वामि-
शब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि ।
लीपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादां टेरत्वे सेर्विसर्गः ॥२०८॥

धौ परे धातोरसम्भवात् कियन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११ । चूङ्-कुङ्-युङ्-स्रग्-दिगसृत्त्विक्-
दधृक्-टक्-स्पृक्-सृगुणिहां कुङ् भौ ।

चूङ्-उणिहां ६॥, कुङ् ११, भौ १॥ ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे । [५०] मूर्नु-
र्भस्यदान्ते [५१] । जपे जप्नोः । [१८३] । स्यान्तस्यारात्
लुप् फे । युङ् युञ्जौ युञ्जः युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम्
इत्यादि । असे किम् ?—सयुक् सयुजौ सयुजः इत्यादि ।
युजिरः किम् । युक् समाधिमान् । अञ्च कृञ्च युजामेव
प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात् । तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।
[१५४] शच्छाजिति षङ् । [१५५] । षोडःफे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परित्राट् विश्वसृट् । परिसृट् ।

चथ अञ्च कृञ्च युञ्च सञ्च दिग्च असञ्च ऋत्विञ्च दधृच्
इथ स्पृश् सृश् उणिङ्च ते तेषाम् । चथवर्गः सचेह धात्ववयव एव । तेन
वहच् वहज्भ्यां वहनञ्, वहनञ्भ्याम् इत्यादौ न स्यात् । यञ्शब्दस्य युजिरी-
ऽमेनन्निति नुष्कृते यनञ् इति रूपं अन्च कृन्च युञ्च एषां चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्ता
पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । नियमश्च एषामेव संयोगान्तलोपादादौ कृडि न-
स्यान्स्वारे तस्य च ङकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात् । अन्येषां संयुक्त चवर्गा-
न्तानालु फे परे आदौ संयोगान्तलुप् इति । तेन खजि पाङ्गुल्ये क्तिपि । खन्
खञ्जौ खञ्जः गुजि कृजने गुन् गुञ्जौ गुञ्जः इत्यादि सञ् असञ् ऋत्विञ् एषां
चवर्गान्तत्वेऽपि शच्छाजिति षङ् वाधनार्थम् । उणिङ् इति ऊङ् स्मिन्नतीति क्तिपि
मुहादिविहितघडीऽप्राप्तिपक्षे ह्रीदोभावित्यस्य वाधनार्थम् । कृडिति ।
कृः कवर्गः “अर्थं नानार्थशब्दानां यथा कार्यं वदेद्बुधः” इति वचनात् मघीनस्त-
ङ्वेत्यत्र अर्वणोऽनज इत्यत्र च यथा तुडा नृणागम एव सूच्यते न तु सवर्णो
गृह्यते तथाव कुडा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नृणागमः सूच्यते
इति । धात्वयवञकारस्यासम्भवेन ङकारस्यापि शच्छाजिति वाधितत्वेन च ज
भ इत्येषां स्थाने कगघ इत्येते स्युरित्यर्थः यथा वञ्चौ वाक् उक्तिः भञ्जौ सुखभाक्
भक्तिः जर्भश्च जर्कं जर्क्तिः चवर्गसाहचर्यादन्येषामपि कगघ एषामन्यतम एव
स्थाने कपृक्भौमित्यनेन यथायोग्यं कगौ स्यातामित्यर्थः । अत्र

२१२ । विश्वराजोऽदा ।

विश्वराजः ६।, अत् ११, आ १। ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे । विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषट्ठन्यरक्षः ।

स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषट्ठन्यरक्षः ६। ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे । कस्य च न तु षट्ठभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च । भट् भट् । [६४] । भपभमोरिति सस्य दः । [४६] । स्तुश्चुभिश्चशादिति । भृज्जौ भृज्जः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः इत्यादि । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि ।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङ् इत्युकारशून्यं मत्वा रुग्भुग्रादिसाधनाय क्तवलो-
प्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्रं कल्पयतः । वस्तुतस्तु रुग्भुग्न इत्यादौ निरवकाश-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चूडित्यादिना जकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकारः ।
भौ इति चवर्गाद्यमेव अन्येषां लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थः । तथाहि
अच्च क्रुच्च युज एषां धातुत्वे चवर्गान्तत्वेन कुडि अक्तिः क्रुक्तिः युक्तिरित्यादि
स्यादेव । सज् असृज् ऋन्विज् दष्टप् उष्णिह पञ्चानां धातुत्वासम्भवः । दिग्
दृग् स्पृग् सृग् इति तालव्यान्तानां चतुर्णां धातुत्वे सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात्
लिङ्गानामेव ग्रहणम् । तेन दिष्टः दृष्टः स्पृष्टः सृष्ट इत्यादौ कुड् न स्यात् ।
विश्वसृजः कुड् वा फे इति वक्तव्यम् । विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्यां विश्व-
सृड्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य धातुत्वासम्भवात् हसविरामयोरिवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्यः संयोगः । स्य आदिर्यस्य स स्यादिः तस्य । षष्ठ दृष्ट षटौ ताभ्यामन्यः ।
ततः षट्ठन्यस्यायमितिष्ण अष्टित्वाद्भृङ्गेरभावे षट्ठन्यसम्बन्धौ इत्यर्थः । रक्ष इति
रक्ष धातु सम्बन्धौ उपचारात् । षट्ठन्यश्च रक्ष चेति समाहारेण न षट्ठन्यरक्षः
अषट्ठन्यरक्षः तस्य संयोगादेः सस्य लोपी भौ परे । यद्वा भट् भट्भ्यां सद्यति

२१२ । त्यदां तदोः सः सौ ।

त्यदां ६॥, तदोः ६॥, सः १॥, सौ ७ ।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः ल्यौ ल्ये
इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०६]
इौटौसौदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदमवत् ।

अवभृट् । स्यादोः कस्य लोपी भौ परे । यथा तोष्टुमिच्छति तुतुच्छतीति किपि ।
तुतुट् तुतुड्भ्याम् । लोदुमिच्छतीति किपि लिलिट् लिलिड्भ्याम् । षट्सस्वन्धि-
ककारवर्जनात् मीकुमिच्छतीति किपि मुसुक् सुसुग्भ्यां दोग्भुमिच्छतीति किपि
दधुक् दधुग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रच्च वर्जनात् गां रच्चतीति किपि गोरक्
गोरग्भ्याम् । जौमरान्तु रच्चधातोरपि ककारं लुप्या गोरट् गोरड्भ्यामित्याहुः ।
एवं रच्चवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठं तच्छतीति काष्ठतट् काष्ठ-
तड्भ्याम् । उच्च सेचने समुट् सुसुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणां
मध्ये षट्सस्वन्धौ ककारी लुप्यते । रच्चधातोः ककारं वर्जयित्वा प्रकृतेः कका-
रश्च लुप्यते इति निष्कर्षः । ननु षट्भिन्नवर्णसस्वन्धककारवर्जनेनालं लाघ-
वान् षट्सस्वन्धिककारस्यैव लोपः क्रियतामिति चेत् सत्यं षट्सस्वन्धिककारस्य
लोपविधाने रच्चवर्जनेनमुत्तप्रलापवद्भवतीति । एवं षट्सस्वन्धिनी रच्चवर्जप्रकृतेश्च
ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरवं स्यादिति । अतएव ककारमात्रस्य लोपप्रसक्तौ
षट्भिन्नवर्णसस्वन्धिनी रच्चश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छते । भृट् इति भस्जजौ
अपाके किपि यद्वस्वपाद्योरिति जिः ऋत्विति ऋतौ यजतीति किप् । ऊर्क इति
ऊर्जक जीवने किपि जेहोपि रेफपरत्वान्न संयोगान्तलुप् । अवया इति अव-
यजतीत्यवया निपातितः ॥ २१३ ॥

बहुवचनं गणार्थं त्यदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्यदादीनां ढेरकारे कृते अव-
शिष्टौ धौ तकारदकारौ तयोः स्थाने सः स्यादित्यर्थः । तेन त्यद् तदेतदां तका-
रस्य अटसौ दकारस्येत्यर्थः । प्रयोगस्त्विदमवदिति । एतं विद्धि हर्भक्तं
विद्वाथेनं शिवार्चकम् । एतावेतान् वित्तं शैवानेनावेनांस्तु वैश्वान् ॥ एतेन
प्राजतः कृणोऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः । एतयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथै-
नयोविति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमहौ तवममौ-सि-व-जस्-क्-ङ्-
ङस्सु ।

युष्मद अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद-मदौ १॥,
तुभ्य-महौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-व-जस्-क् ङ-ङस्सु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । ङे घ्योर्मः ।

ङे व्योः ६॥, मः १ ।

युष्मदस्मद्ग्रां परस्य ङे इत्यस्य घेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाङ् ।

स भ-अम् औषु ७॥, आङ् । १ ।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् से भे अमि औकारि च परे । युवाम्
आवाम्, यूयं वयं, त्वां मां, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां
न डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामां ६॥, न-आकमः १॥ ।

युष्मदस्मद्ग्रां परेषामिष्टां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ङ-आकम्
एते क्रमात् स्युर्ङ्ङ् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वश्च अहश्च तौ युवश्च आवश्च तौ । यूयश्च वयश्च तौ त्वद्वच मद्वच तौ तुभ्यश्च
मह्यश्च तौ तवश्च ममश्च तौ । सिश्च वश्च नस्क् कश्च ङे च ङस्क् तेषु । मुख्यत्वे
गौणत्वे चायं विधिः । यथा त्वं अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सूत्रेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदीसदादेशानाञ्च ग्रहणम् ।
यथा युवाम् आवाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारि आङ्करणं भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतित्वाभिः अति-
माभिः ॥ २१७ ॥

स्मदस्मन्नि सकारिण सहित आम् साम् । शस्च् भ्यस्च् ङसिश्च अस्कुच्

२१६ । एङ् टाड्यामि ।

एङ् । १।, टा-ङि-आमि ७ ।

युष्मदस्मदीरेङ् स्यात् टाड्योः परयोः आमि च, ङ इत् ।
 त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मत्तं
 युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां
 युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।
 अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम्
 अत्यस्मयाम् । [२१५] कृदयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।
 त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङस्च साम्च तेषाम् । नश्च डभ्यश्च तश्च तश्च डश्च आकम्च ते । अत्र नकारे
 तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः । डतिव्यणेत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषि-
 धात् पुंसि तु शस् न इत्यस्यप्राप्तौ विषु लिङ्गेषु शसौ न विधानम् । युष्मान्
 अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवका-
 शत्वाच्च आदौ सभसाखिल्यनेन आङि कृते कमेनापीटसिद्धौ आकम्विधानं जाप-
 यति वैभक्तिककाव्यात् पूर्वं सभसौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत्
 इत्यादौ भ्यस् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभसाखिल्यनेन आङ् न स्यादिति ।
 साम आकम् विधानात् गौणत्वे स्त्रिसंज्ञाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ
 न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

आमौति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्विधानात् । अतित्वयामित्यादि ।
 त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद् एकत्वे त्वदादेशे एङ् टाड्यामि । एवं युवा-
 मतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदौ द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति
 वाक्ये युष्मदी बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि ।
 नञ् बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्क्याह कृदयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति ।
 ततश्च अयमर्थः ;—युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसां स्वरूपग्रहणात्तेषु
 परेषु त्वाह-यूयवय-तुभ्यमह्य-तवममाः स्युरव । सिजसादेरन्यत्र युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे
 एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
 गौणत्वे तु परविभक्तिमनाहत्य युष्मदस्मदीरेकत्वे त्वन्मदौ, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे-

२२० । द्वीचीषीणां कौर्द्ध्वै स्ते मे वां-नौ
वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाट्ग-
दृश्यर्थैस्त्वा-मा त्वमा ।

द्वी-ची-षीणां ६॥, कौः ३॥, द्वैः ३॥, त्वैः ३॥, ते-मे ११॥, वां-नौ ११॥, वस्-

णावस्थानमिति ; यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वम् अतित्वान् अतियूयम् अतित्वान् अति-
त्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अति-
त्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् अतितव अतित्वयोः अतित्वयाम् अतित्वयि
अतित्वयोः अतित्वासु । युवामतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम्
अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः अतितुभ्यम् अतियुवा-
भ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयोः अतियुव-
याम् अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु । युष्मानतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुष्मान्
अतियूयम् अतियुष्मान् अतियुष्मान् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम्
अतियुष्माभिः अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्मा-
भ्याम् अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्मयां अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ।
मामतिक्रान्तः अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिगाम् अतिमान् अतिमया
अतिमाभ्याम् अतिमाभिः अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम्
अतिमत् अतिमम अतिमयोः अतिमयाम् अतिमयि अतिमयोः अतिमासु । आवा-
मतिक्रान्तः अत्यहम् अत्यावाम् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावया
अत्यावाभ्याम् अत्यावाभिः अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत्
अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयोः अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयोः
अत्यावासु । अस्मानतिक्रान्तः अत्यहम् अत्यस्मान् अतिवयम् अत्यस्मान् अत्यस्मान्
अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्याम् अत्यस्माभिः अतिमह्यम् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मभ्यम्
अत्यस्मत् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्मयाम् अत्यस्मयि
अत्यस्मयोः अत्यस्मासु । इति । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चक्ष्यते
इति जैमिनिवचनादेकत्वहित्योरर्थयोरेव आदेशः स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वं
गौणत्वं ऽपि निर्वाहं सम्भवत्यपि मुख्यत्वे कडयोः परयोरादेशः स्युः गौणत्वं
एकत्वहित्योरादेशः स्युरिति विधिद्वयकल्पनगौरवं ज्ञापयति क्वचित् द्वित्वेऽथ
आदेशः न स्युरिति । तेन युवयोरयं युष्मदीयः युवयोर्धनं युष्मदनम् आवयोर्गौरवः

नसौ १॥, वा १॥, अपादवाक्यादौ ७, अ च-वा हा-ह एव अट्ग् दृश्यर्थैः ३॥, त्वा-मा ११॥, तु १२॥, अमा ३॥ ।

युष्मदस्मदोर्दीचीषीणां क्वैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वा-नौ, ब्वै-
र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम् । अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा । न तु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनाथ-दृश्यर्थ-
धुभिश्च योगे ।

अस्मद्भुक्ः आवाभ्यां कृतम् अस्मत्कृतं युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयो-
रिवाचरति वा युष्मदयति युवामाचष्टे युष्मदयति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्तैर्लुकि
आदेशो न स्यात् । त्वया कृतं त्वत्कृतं मम धनं मद्जनं त्वामिच्छति त्वयति
त्वामाचष्टे त्वदयति इत्यादौ स्यादेव ॥ ११८ ॥

तेश्च तेमे वाम्च नौश्च वांना इत्युभयं लुप्तप्रथमादिवचनान्तम् । वस्च
नस्च वस्नसौ । पादस्य वाक्यञ्च पादवाक्ये, तयोरादिः पादवाक्यादिः न पाद-
वाक्यादिः अपादवाक्यादिः तस्मिन् । पादः पद्यचतुर्भागेकभागः । वाक्यं पर-
स्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । दृक्दर्शनं न दृक् अट्क् । दृष्टार्थातीत्यर्थ इव अर्थो
येषां ते दृश्यार्थाः । अट्शि अदर्शने ये दृश्यार्थाः त अट्ग्दृश्यार्थाः चश्च वाश्च हाश्च
हश्च एवश्च अट्ग्दृश्यार्थाश्च ते । न च वाहाहैवाट्ग्दृश्यार्था अचवाहाहैवा
ट्ग्दृश्यार्थाः तैः । च वाहाह एव इति पञ्चभिरभ्यर्थैर्योगे आदेशा न स्युरिति
गोयीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह हति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते ।
एवं स्वभावाद्दर्शनार्था ये धातवस्ते यदि घातूनामनेकार्थत्वाद्दर्शनभिन्नेऽर्थं वर्त्तन्ते
तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थः त्वाश्च माश्च त्वामा इति लुप्तप्रथमदिवचनान्तम् ।
अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीपठगारिव तेमे इति । दामो-
दर इत्यादि । हे मिव दामोदरत्वा त्वां मा मामपि अवतु सुकुन्दस्ते तुभ्यं मे मच्च-
मपि सुदं हर्षं ददातु । विष्णुस्ते तव मे मत्तापि अघानि पापानि निहन्तु ।
असौ मुरारिर्वा युवां नौ आवामपि रञ्जतु । कृष्णीवां युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि
शर्म सुखं ददातु । श्रीदयितो वां युवयोः नौ आवयोर्दयां करोतु । हरिर्वो
युष्मान् नो अस्मान् पुष्णात् । हारिर्वो युष्मभ्यं नोऽस्मभ्यं धनं ददातु । हरिर्वो
युष्मा नोऽस्माकम् अशुभानि हन्तु । कृष्णहासरति युष्मानवत्वविरतं कृष्ण इति
पादादिस्थितत्वात् नादेशः । अस्मान् पातु अस्मद इति वाक्यादिस्थितत्वात्

दामोदरस्त्वावतु मापि मित, ददातु ते मेऽपि सुरं मुकुन्दः ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ सुरारिः ॥
ददातु वां नावपि शम कृष्णः, करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।
पुष्पातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥

अपादवाक्यादौ किं ? युष्मानवत्वविरतंकृष्णोऽस्मान् पातु
शङ्करः । अर्चादयोगे किम् ?

तुभ्यं मल्लञ्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मल्लमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

देशः । चादियोगे उदाहरति । तुभ्यं मल्लञ्च इत्यादि सुगमम् । किञ्चाव
चकारी यदि युष्मदस्मदोः समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्युः । तेन रामो
मुक्तिञ्च मे दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नानां धनादौनां समुच्चायकत्वात् आदेशः
स्यादेव । एवञ्च एव शब्दा यदा युष्मदस्मदोरवधारणे वर्तते तदैवादेशा न स्युः ।
तेन रामो मे धनमेव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नानां पुत्रादीनां व्यवच्छेद-
कत्वाददेशः स्यादेव । अट्गुट्स्थैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि । श्रीकण्ठो
मामपेक्ष्य समापेक्षां कृत्वा त्वां पूजकमालोकयति विचारयतीत्यर्थः । अत्र ईच्छ-
दर्शने इति धातुरुपेक्षायां लोकादौ इति धातुश्च विचारणे वर्तते न तु दर्शने
इति । अत्र युष्मदस्मदोर्मुख्योरेव ग्रहणम् । तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि
प्रियायूथं तेषां तान् जानामि इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वा-
दिदं विवर्णामि । अकृदन्तादेकाधिकरणात् परयोक्तृयोर्नादेशाः स्युः । दया-
लोक्तव स्वं दण्डिनोर्युवयोः स्वं धीमतां युष्माकं स्वम् । कृदन्तात्तु दरिद्रस्य ते स्वं
ग्राहिणीर्वा स्वं पाठकानां वः स्वम् । एवमस्मदोऽपि जसन्तैकाधिकरणात् । क्वावाः
कौमाराः वः स्वं क्वावाः कौमारा युष्माकं स्वम् । पृथग्योगादकृदन्तादिति नानु-
वर्तते । कदाचित् प्रथमाद्वितीययोरप्यादेशा इति वामनः । तेन गेये केन
विनीतो वा कस्य चयं कृतिः कवेः । इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमश्व-
सतामिति रघुः । गेये गानविषये केन गुरुणा वां युवां विनीतो शिष्यां कारिता-
वित्यर्थः । एवं विष्णुः शरीरग्रहणमहमौशन एव च । कारिता स्ते यतोऽतस्त्वां
कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेदिति चण्डौ । यतो हेतोः ते त्वया विष्णुरहमौशनश्च
शरीरग्रहणं कारिता अतः कस्त्वां स्तोतुं शक्तिमान् भवेदित्यर्थः एवं अग्रन्तुबन्त-

२२१ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

सदा । १।, अनूक्ते ७, असादिप्राः ५ ।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः न तु सपूर्वात् प्रान्तात्
परयोः ।

यूयं वयं विनीतास्तत् पातु वो जो महेश्वरः ।

यूयं वयं हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥

यार्थुष्मदस्मदीरेकत्वे सर्वत्र तन्मदौ । त्वानाचक्षाणः त्वं त्वां त्वं त्वां त्वां त्वान् त्वथा
त्वाभ्यां त्वाभिः त्वं त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत् त्व त्वयोः त्वया त्वाकमिति
जौमराः त्वयि त्वयोः त्वासु । मामाचक्षाणः मं मां मं मां मां मान् मया माभ्यां
माभिः मं माभ्यां मभ्यं मत् माभ्यां मत् म मयोः मयां माकमिति जौमराः मयि
मयोः मासु । द्वित्वे सिजस् ऊङ्स्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावौ ; यथा युवा
माचक्षाणः त्वं युवां यूयं युवां युवा युवान् युवथा युवाभ्यां युवाभिः तुभ्य युवाभ्यां
युवभ्यं युवत् युवाभ्यां युवत् तव युवयोः युवथा युवाकमिति जौमराः युवयि
युवयोः युवासु । आवामाचक्षाणः अहं आवां वयं आवां आवां आवान् आवथा
आवाभ्यां आवाभिः मङ्गम् आवाभ्यां आवभ्यं आवत् आवाभ्यां आवत् मम आवथोः
आवयां आवाकमिति जौमराः आवयि आवयोः आवासु । बहुत्वे तु सो त्वाहौ
जसि यूय वयौ अमिडसौ च तन्मदौ द्विवचनेषु युवावौ षस्भिस्सुसु यूषासौ
टासहितयोः त्वयास्या डिसहितयोः त्वि म्यि अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । यथा
युष्मानाचक्षाणः त्वं युवां यूयं त्वां युवां यूयान् त्वया युवाभ्यां युवाभिः तुभ्य
युवाभ्यां युष्मभ्यं युष्मभ्यमिति जौमराः युष्ममिति कातन्ताः त्वत् युवाभ्यां युष्मत् तव
युवयोः युष्मथां युष्माकं युष्माकमिति जौमराः त्वि युवयोः युष्मासु । अस्मानाचक्षाणः
अहं आवां वयं मां आवां असान् स्या आवाभ्याम् असाभिः मङ्गम् आवाभ्याम् अस्मभ्यं
असभ्यमिति जौमराः । मत् आवाभ्याम् अस्मात् मम आवयोः अस्मयाम् अस्माकम्
असाकमिति जौमराः म्यि आवयोः असासु इति ॥ २२० ॥

अनुपश्यादुक्तम् अनूक्तं तस्मिन् सह आदिना वर्तते या सा सादिः सादिश्चासौ
प्री चेति सादिप्री न सादिप्री असादिप्री तस्याः । न तु स पूर्वादित्यादि ।
पूर्वस्थितपदान्तरेण सहितात् प्रथमान्तात् परथीयुष्मदस्मदीरुक्तस्य पश्यादुक्तौ
आदिश्च नित्यं न स्युः । पूर्वेष्वेव विभाषया इत्यर्थः । यूयं वयं विनीता

२२२ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

न ११, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५ ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व
नः । सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

२२३ । पादः पत् पौ ।

पादः ६।, पत् ११, पः ७ ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपदः सुपदा सुपद्गाम् इत्यादि ।
[२११] चङिति कुङ् [५०] नस्य नुः । [५१] नोर्ङः । [१८३]
स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च
तिर्य्यञ्चोदञ्चादयः ।

इत्युक्तिः । तत्पातु वो नी महेश्वरः इति पञ्चादुक्तिः । तत् तस्मादित्यर्थः ।
असादिप्राः किं यूयं वयं हिता इत्युक्तिः । तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पञ्चादुक्तिः
अत्र तेनेति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पार्त्तिक
आदेशाभावः पातु स वः शिव इत्यत्र पार्त्तिक पूर्वपदेन सहितात् स इति
प्रथमान्तात् परतया व इति पार्त्तिक आदेशः ॥ २२१ ॥

विशेष्यञ्च अन्यञ्च विशेष्यान्ते, अन्यदिति आमन्त्र भिन्नपदमित्यर्थः विशेष्यान्ते
आदौ यस्य तत् विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि । अविशेष्या-
न्यादि च तत् आमन्त्रञ्चेति विशेष्यान्याद्यामन्त्र तस्मात् । आमन्त्र सम्बोधन-
विहितप्रथमान्तपदम् । विशेष्यामन्त्रापूर्वं यदामन्त्र आमन्त्रभिन्नपदपूर्वञ्च
यदामन्त्रम् एतदुभयभिन्नादामन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदी स्ते मे प्रभृतय आदेशा
न स्युः । ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाञ्च आमन्त्रात् परयोरनस्युगिति
निष्कर्षः । शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशेति लक्ष्मीशेति विशेष्य-
पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो सा भूत् । एवम् अत्र इत्यनामन्त्रापूर्वात्
सर्व इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो न स्यात् । ननु हीचीषीणमित्यत्र विशेष्य-
पूर्वादनामन्त्रापूर्वञ्चामन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानेनैवेष्टिसिद्धौ तदुभय-
भिन्नादामन्त्रात् परयोरदेशनिषेधः कथमिति चेन्न तर्हि आमन्त्रभिन्नपदात्
परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्तेः ॥ २२२ ॥

२२३ । अचो ऽल्लोपो घञ्च ।

अचः ६।, अल्लोपः १।, घञः १।, च १। ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घञः । प्रतीचः
प्रतीचः प्रत्यग्व्याम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-
मुमुर्द्धचादमुर्द्धचीदीचः ।

तिर्य्यक्—उदचां ६॥, तिरश्च—उदीचः १॥ ।

शोभनौ पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यानुपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्य
नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थः । एवं स्त्रियामपि त्रिपदी इति ।
क्लीवे विपदी वस्तुनी इति बोध्यम् । प्राडिति । अचु गतिपूजनयोरित्यस्य
क्विपि पूजार्थत्वान्नलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कुडि नस्थानुस्वारे तस्य च
ङकारे स्थानस्य लुपि प्राङ् प्राचौ प्राचः प्राचं प्राचौ । गत्यर्थस्य तु क्विपि न
लोपे प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽवेरिति नुष्णि कृते प्राङ् प्राचौ प्राचः प्राचं
प्राचौ इत्युभयोरिव स्यादिपञ्चके समानरूपम् । शसादौ तु पूजार्थस्य प्राचः प्राचा
प्राङ्भ्यां प्राङ्घु इति । गत्यर्थस्य तु प्राचः प्राचा प्राग्भ्यां प्राचु इति भेदः ॥ २२३ ॥

अचु गति पूजनयोरित्यस्य क्विपि गतावर्थे लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । एवं नदी-
मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तारमञ्चतीति कर्त्तङ् गामञ्चतीति
गवाङ् रायमञ्चतीति रायङ् नावमञ्चतीति नावङ् । एषां शसादौ नदीचः
नदीचा नद्यग्भ्यां गुरुचः गुरुचा गुर्वग्भ्यां कर्त्तृचः कर्त्तृचा कर्त्तृग्भ्यां गोचः गोचा
गवाग्भ्यां रैचः रैचा रायग्भ्यां नौचः नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि । गोच इत्यादौ
तु पूर्वे ऋक्षानामभावान्न दीर्घः । दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकार-
लोपे उह्युङ् इति वस्य उले अनेन दीर्घे द्यूचः द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि ।
स्त्रियामपि नदीची गुरुची इत्यादि, क्लीवे तु नदीची गुरुची कुले इत्यादि ।
घञ्चेति चकारस्य अन्वाचयश्लिष्टत्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अल्लोपः स्यादेव ।
यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तच्चः तच्चा इत्यादि । चीचीर्घञेति कृतेऽपौष्ट-
सिद्धौ अचोऽल्लोपीर्घञेति गौरवं ज्ञापयति पूर्वं पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति
तेन केवलस्य अचः अचा इत्यादौ न प्रसङ्गः । अच इति लुप्तनकारस्य किं
घनायां गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञः गुर्वच्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम्
इत्यादि । अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । एव-
मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि । शेषं पूर्ववत्
[१५४] शक्काजेति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३]
स्यादेः सो लोपः । सुवट् सुवड् सुवश्चौ सुवश्चः इत्यादि ।
[१६४] नसब्सहन्न इति घः । [१८३] स्यान्तस्य लुप् । महान्
महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम्
इत्यादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता
भनद्भ्याम् इत्यादि । शेषं महदत् । [१८५] अत्वसोधीरिति ।
श्रीमान्, शेषं भवदत् । एवं यशस्वदादयः ।

२२६ । भगवदघवद्भवतां भगोऽघो भो वा धौ ।

भगवत् अघवत् भवतां ६॥, भगो अघो भो १॥, वा ११, धौ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्,
हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमदत् । [१८२]
अहेरित्युक्ते न नुण् । ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं
जज्ञत् जाग्रदादयः ।

उदवामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अञ्चतेरेव ग्रहणं तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्चः
अमुमुयञ्चा इत्यादि । अमुमुईचः अदमुईच इति सन्ध्याभावादिर्देशात् एव न
सन्धिः अन्यथा एतयोर्यकारस्य द्विविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात् । शेषं पूर्ववदिति
धौ प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चं प्राञ्चौ इतिवदित्यर्थः । सुहङिति व्रश्शू छेदे
दत्त्वमध्यः । तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमी भ्रूलिधातुषु । सकारजः शकारश्च
षाड्वर्गस्तवर्गज इति वीपदेवः । पञ्चाञ्कारयोगाच्चात्वमध्यः । सुहञ्चतीति
क्वपि ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । ततः शक्काजेति षङ् निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति न्यायाच्चात्वमध्यस्य दन्त्यसत्वे स्यादेः सोलोपः षोऽपि भृप्भृसी-
रिति । महानिति महपूजे औष्णादिकोऽतुप्रत्ययः । अस्य अत्वन्तस्यापि नसब्स-
हन्न इत्यत्र महती ग्रहणात् स्यादपञ्चके दीर्घः । भवन्नित्यादि भूधातोः श्वन्तस्य
रूपम् ॥ २१५ ॥

[१५४] शञ्जाजिति षड् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहां षड् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्यां नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसड् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चृडिति कुड् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः, दधृग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षणां षट्सु ।

२२७ । सधेसुस् सजुषज्ञां रड् फेऽचः ।

सध-इस् उस्-सजुष्-अज्ञां ६॥, रड् ११, फे ७, अचः ६ ।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इक्षुसः सजुषोऽङ्गश्च रड् स्यात् फे परे न तु चान्तस्य ।

हे भोः इत्यादि राज्ञ्यादिषु निर्विसर्गायं हसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सर्वावयवादिशानां बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्यात् प्रागेव आदिशे हसपरत्वाभावात् सेलोपाभावे विसर्गः । भवच्छ्रुतोऽयं भाते रौणादिक डवत् प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थः । अत्र भगवदववद्भवतां वत ऊर्वाधौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अर्धा भो इति गौरवं ज्ञापयति भीषित इत्यादौ क्लीवे न ऋस्वः सेर्जुक् च न स्यात् इति । वस्तुतस्तु वती डोस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरवं स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दन्त्यस्य स्थाने जातां मूर्धन्य षः सधः । पिपठिषं चिकीर्षु बुभृषादीनां क्विपः प्राक् षत्वे सस्थाने जातषः । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्प्रभृतीनां क्विपः प्राग्जातस्य षत्वस्य क्विपि लिङ्गसंज्ञायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्त्यान्तौ । यथा पिष्ट गत्यां सुपीः । तुस ध्वाने सुतुः एवं हविः धनुः सजुषो मूर्धन्यान्तत्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । जुषीप्रीतिसेवनयोः जोषणं जुट् सह जुषा वर्तते या सा सजूः । सधश्च इम् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच अच तस्य । चान्तस्य तु बिहलौ जस्वादे लिङ्गितोति क्विपि लिङिट् अत्र हस्यद्वले षदोः कःसे इति डस्य कत्वे क्विलादित्यनेन सनः सस्य षत्वेऽपि न रड् । पिपठौक्तवः आश्रीवाद् अहर्निशम् इत्यादौ विभक्तेर्लुकि विरामं रड् स्यादय ॥ २२७ ॥

२२८ । व्यनच्तयीको धीर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

र्वि ७, अनच्तयि ७, इकः ६, धीः ६, घः १, अकुरकुरः ६, अखेः ६ ।

धी रिकी घः स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरो न च खेः,
नाचि तये च । पिपठोः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीभ्यां
पिपठोःषु । एवं चिकीर्षादयः । दोः दीषौ दोषः दोषं दीषौ ।
[११६] पाददन्तेति दीषन् वा । दीष्णः दीषः दीष्णा दीषा
दीषभ्यां दीर्भ्याम् इत्यादि । [२१३] स्यादेःसो लोपः । विविट्
विविड् विविक्षौ विविक्षः विविड्भ्याम् इत्यादि । पिपक् पिपगे
पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि । एवं गोरग् दिधक्षादयः ।
सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीभ्यां सुपीःषु । एवं सुतूः । विद्वान्
हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वासं विद्वांसौ ।

रच वच र्व तस्मिन् र्वि । रेफसाहचर्यात् वकारोऽव दन्त्यः । तेन षड्जती-
त्यत्र न दीर्घः । तसद्वितः । तथासौ य चेति तय अच तयच अचतर्थो न विद्येते
अचतर्थो परौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन् अनच्तयि इति, र्वि इत्यस्य विशेषणं
कुरच् कुरच् कर्कुर न कर्कुर अवर्कुर तस्य, नखिरखिः तस्य । यथा रेफे गौः धूः
पिपठीः सुपीः सुतूः सजूः । वकारे यथा दीव्यति सीव्यति । अनच्तयीति किं ?
गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतुः । धुरं वहतीति धुर्यः चातुर्यं दिव्यं किञ्च तय-
कारसाहचर्यादव अच्प्रत्ययश्चैव । तेन तुरर्थः धुरन्तः पिपठीरुक्तः आशीरा-
रुद्धः इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धीः किं ? हविः धनुः । अकुरकुर किं ? कर्णश्चे
कुर्यात् चोक्त्यते । कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकञ् कुर्यात् कुर्वः । कुर्णि
लोपे कुर्यात् चीत्कुर्यते । अखेः किं ? श्रीरुड य चरणे रिर्ये । त्रीडाज क्विपि
वित्रीड । न च अनेन दीर्घे कृतोऽपि अभखधेर्घेत्यादिना पुनर्हस्तेनैवष्टसिद्धौ
खिवर्जनं व्यर्थमिति वाच्यम् । अभखधेत्यादि सामान्यं बाधित्वा व्यनच्तयीति
विशेषेण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते षड्जकृतेन विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तद्
बाधितमेव इति न्यायेन अभखधेत्यादिनापि पुनर्हस्वासम्भवात् । इकस्थानिकतया
रेफवकारनिमित्तकतया अ व्यनच्तयीत्यादिर्विशेषः । दीर्घस्थानिकतया नि-
र्निमित्तकतया च अभखधेत्यादिः सामान्यः । पिपठीरिति । पठितुमिच्छ-

२२६ । वसो र्वः समस्युर्मतुष्योः ।

वसोः ६।, वः १।, सम् १।, अपि १।, उः १।, मतुष्योः ७॥ ।

वसो र्वं शब्दस्य इमसहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।
विदुषः विदुषा । [१८३] सस्रध्वस् वस्विति दड् । विदुङ्गाम्
इत्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांसौ
पेचुषः, पेचुषा पेचिवङ्गाम् इत्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जग-
न्वांसः, जगन्वांसं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे ।

तीति सनि वसोरस्येति इमि किलादिति पत्वे द्विभावे पिपठौष इति भागस्य धातु-
संज्ञायां क्तिपि हसाम्नोप इति सनीऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात्
तस्य स्थानिवत्वाभावे सपति रडि इमोऽपि धात्ववयवतया व्यनक्तयीति दीर्घे
रेफस्य विसर्गः । एवं चिकीर्षादय इति । एवमिति रडिप्रार्थं न तु सर्व-
रूपसाम्यार्थं तेन चिकीर्ष शब्दस्य सुपि परे यस्य रडि स्यान्त्यारादित्यत्र स्यान्-
स्येति भिन्नपदज्ञापकात् वादृङी लोपे रङी विः सुपीति नियमात् रेफस्य
विसर्गाभावे किलादिति पत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्तं पदम् । एवं वुवूर्षतीति
क्तिपि वुवूः वुवूर्षो वुवूर्था वुवूर्ष इत्यादि । दारिति दस्य उत्त्पेपेण इत्यस्मात्
क्तिपि भुजे वाच्ये मनीषादित्वादकारस्य ओकारे अस्वष्टादित्वात् पत्वे सपति रड् ।
विविडिति शौविश प्रवेशे । वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्कार्जिति षडि षढीः ऋः से
इति ककारे कथोगात् पत्वे क्तिपि विविच इति लिङ्गं अत्र षकारस्थाने जात-
ककारस्य लोपः । पिपगिति । डुजौष पच पाके दकुमिच्छतीति क्तिपि पिपच
इति लिङ्गं अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्त्यस्य लुपि ऋपभसीरि-
त्यनेन कस्य कगौ सन्विग्रहणात् सन्विलुप्येव न सन्विरिति नियमात् । एवं गोरक्
दिधच्चादयः इति गां रचतीति गोरक् अत्र रचवर्जनात् ककारलोपाभावे संयो-
गान्त लुप् । एयं दहौ दाहं दिधचतीति क्तिपि दिधक् अत्र दादेर् इत्यनेन हस्य
पत्वे ऋपभसीरित्यनेन घस्य कत्वे घस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे संयोगान्त
लुप् । सुपीरिति पिष्टगत्यां सुपे सतीति क्तिपि इसन्तत्वादृङ् । एवं तुस ध्वाने
उसन्तत्वादृङि सुतूः । विद्वानिति वेत्तेः परस्य शतुः कक्षादेशे त्रिदचोऽङ्गरिति
नृणि नस्र्महन्न इति दीर्घे संयोगान्त लुप् ॥ २२८ ॥

वस्यन्तान्ततोः प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसोर्वकारस्थीकारविधानं ज्ञापयति

२२० । हन गम जन खन घसामुङ्-लीपो-
ऽङ्-ऽच्यणौ ।

हनगमजनखनघसां ६॥॥ उङ्-लोपः १।, अङ् ७।, अचि ७।, अणौ ७। ।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु ङे । जग्मुषः
जग्मुषा जगन्वङ्गाम् इत्यादि । एवं जग्मिवान् । [१८५]
अधीरित्युक्तेः । सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत्
ध्वसौ ध्वसः, ध्वङ्गाम् । एवं स्रत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे
उक्थशः उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्याम् इत्यादि ।

२२१ । पुंसो ऽसुङ् घौ ।

पुंसः ६।, असुङ् ११।, घौ ७। ।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ । पुमान् पुमांसौ
पुमांसः, पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादि ।

वस्त्वान्मतु नैव भाव्यमिति मतौ विदुषान् । पौ वैदुष्यं वैदुषं पैचुष्यं पैचुषं
विदुषी पैचुषी इत्यादि । जगत्वानिति । औगम्यलृगत्यां कसः द्वित्वम् । हन-
गम दृश विशेति इमोऽभाव पक्षे धोर्मानः फस्वीति मस्य नः । वस्वीत्वे इत्यादि ।
शसि परे जगन्वङ् शब्दस्य वस्व उक्ते स एव वकारी निमित्तं यस्य नकारस्य तस्य
स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् । पुनर्मकारत्वे जग्मुस
इति स्थिते कसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे किला-
दिति षत्वे जग्मुष इति ॥ २२९ ॥

नङीऽङ् तस्मिन् । नास्ति ण्यस्मिन् सोऽणुः तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणौ
निषिद्धस्तस्मिन्नीत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भवः । यथा जप्ततुः
जग्मतुः जज्ञे चखुतुः । दिश्याद्रुङ् लोपिन इति क्तिप्पत्यये जग्निः जग्मिः चखिः
जचिः । अङि इति अगमत् अघसत् । भौषिचिन्नीतिङ् जना । सुहिनिति ।
हिसिधकि 'हंसि क्तिपि नसव्महन्न इत्यनेन प्राप्तव्यौ दीर्घौ अधीरित्युक्तेन
स्यात् ॥ २३० ॥

असुङ् चदिच्चात् त्रिदच इति नुषि नसव्महन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घ-

२३२ । से ङीशनस्पुरुदंशोऽनेहसो धिः ।

सेः ६।, डा १।, उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहसः ५।, अघेः ६। ।

णभ्यः परस्य सेङी स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे ङङनौ वोशनसः ।

धेः ६।, उङनौ १॥, वा १।, उशनसः ५। ।

उशनसः परस्य धेङङनौ वा स्तः । उ इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदंशा । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यदि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदसः ५।, सेः ६।, औः १। ।

अदसः परस्य से रौः स्यात् । असौ ।

सान्तस्य लुपि पुमान् । पुम्प्राप्तमिति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलवानिति न्यायादादी संयोगान्तलुपि सन्निगृहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्वान्तेभ्य इत्यादिना मस्यानुस्वारि वात्वरयपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुम्प्रां पत्ते पुंभ्यामित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदंशस्च अनेहस्चेति तस्मात् न धि धिः तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूतिः । वेधाः इति विधश्वविधौ वामुसिति अस् । सुव इति वस्लङ् किपि अत्वसोऽधोरिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दीप्तोऽदसस्येत्यस्य बाधकेन त्यदां तदीत्यनेन दत्त स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीप्त्यामित्यनेन प्राप्तव्यः सेर्लोप औकारिण बाध्यते लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायात् । एवं हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ सेः स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् धिटौस्ये इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वतो वा शब्दाऽनुवर्तन्ते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामाववाची । व्यवस्था चैवम् । साकी-

२३५ । मात् स्वर्धावुज ।

मात् ५१, स्वर्धौ १॥, उज ११॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्धा वुदूतावाप्नुतः । अमू ।

२३६ । एरौ द्वे ।

एः ११, ईः ११, द्वे ७ ।

अदसो मात् परौ द्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात् । अमो ।
अमुम् अमू अमून् ॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना । अमुना
अमूभ्याम् अभौभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमौभ्यः, अमुष्मात्
अमूभ्याम् अमौभ्यः, अमुष्य अमुयोः अमौषाम् अमुष्मिन्
अमुयोः अमौषु ।

इति हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

ऽदसः सैरौर्वा अनकस्तु नित्यमिति एवं मात्स्वर्धावुज इत्यत्रापि वाशब्दस्य च्य-
स्थया साकोऽदसः सैरौकाराभावपक्षेऽदसः सात्परस्य अकारस्य उत्त्वमिति तेन
असकौ असुकः पुमान् असकौ असुका स्त्री । केचित्तु औकाराभावपक्षे दोमी-
ऽदस इत्यनेन दकारस्य मकारं कृत्वा असुकः पुमान् असुका स्त्री इति विभाषया
वदन्ति ज्ञातः स्वरेणामुकः इति प्रयोगोऽपि क्लृप्ते तु सैर्लुकि कृते लुकि न तवेति
निषेधात् त्यद्यां तदोरित्यस्य दोमीऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कृण-
मिति ॥ २३४ ॥

अत्र सादित्यग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदःशिष्यः अमुष्य स्त्री अदःस्त्री इत्यादौ
समासे विभक्तेर्लुकि लुकि न तवेति निषेधात् दोमीऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न
स्यादिति एवं उष्यग्रहणेनैव उवर्णप्राप्तौ उज इत्युभयग्रहणन्तु प्रत्ययादिशयोः ष-
हितेनाका सवर्णौ न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् ॥ २३५ ॥

त्वेकिं अमुस्त्रियौ अमू फले । अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मत्वे डेस्यै पश्चाद-
कारस्य उत्ते षत्वम् ॥ २३६ ॥

इति पुंलिङ्गपादः ।

द्वितीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीलिङ्गशब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ ।

नहः ६।, धङ् ११।, भौ ७। ।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे । उपानत् उपानद् उपानहो
उपानहः, उपानङ्गाम् [२११] चृडिति कुङ् । उष्णिक्
उष्णिहो उष्णिग्भ्याम् इत्यादि ।

२३८ । दिव औङ् सौ ।

दिवः ६।, औङ् ११।, सौ ७। ।

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः ।

२३९ । वाम्याङ् ।

वा ११।, अमि ७।, आङ् ११। ।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः
दिवा ।

२४० । उहस्यङ् ।

उहसि ७।, उङ् ११। ।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् । गोः

धीस्तु अनात्मीत् अनङ् अनानत् ॥ २३७ ॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । तेन द्यौः अतिद्यौः । खरादेशत्वेन वल-
वत्त्वादादावौकारे सेर्विसर्गः ॥ २३८ ॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्यां दिवं अतिद्यां अतिदिवं ननु द्यौशब्दस्य
द्यामिति दिवन्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमृशसो-
रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः ॥ २३९ ॥

उः उवर्णः । दिव उद्यानं द्युदानं दिव ऊर्ध्वं द्यूर्ध्वम् । हस इत्यनेन

गिरौ गिरः । एवं पूः । [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतस्रः ।
चतस्रः चतस्रः चतस्रभिः चतस्रभ्यः चतस्रभ्यः चतस्रणां
चतस्रषु । [१३३।२४६] टेरत्वे सत्याप् । का के काः इत्यादि,
शेषं सर्वावत् । एवं यद् । [२०३] इदमोऽयमित्तीयम् । इयं इमे
इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्थै आभ्यां
आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम्
अनयोः आसु । सक् सजौ सजः, सग्भ्याम् । [१३३ । २४६]
टेरत्वे आप् । स्या त्ये त्याः इत्यादि सर्वावत् । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाचौ वाचः, वाचं वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम् । अप्
शब्दो भ्रान्तः । [१६४] नसव्महन्न इति घः आपः अपः ।

२४१ । भ्यपोदङ् ।

भि ७।, अपः ६।, दङ् । १। ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अङ्घ्रिः, अङ्गः अङ्गः, अपाम्
अप्सु । दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि । एवं दृक् । त्विट्
त्विषौ त्विषः, त्विषा तिङ्भ्याम् इत्यादि । सजूः सजुषौ सजुषः,
सजुषा सजूभ्यां सजूषु । एवं आशौः । [२३४] अदसः सेरौ ।

स्यादीयप्रकरणेऽपि सामान्यहसोयाह्नः । अन्यथा सह इति स्फुटनिर्देशेनैवेष्ट-
सिद्धौ । हस इति सङ्केतशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । न च तर्हि हसोऽन्तः फ
इत्यत्रापि सङ्ग इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्युक्तौ स्यादीयनकारस्य
फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलुप् फेधाविति न लोपानुपपत्तेः । हसि यथा
द्युभ्यां द्युगतः द्युपतितः द्युक्तामः इति पूर्वती वाशब्दोऽनुवर्तते । स चेह व्यवस्था-
वाची । व्यवस्था चेयम् । क्लीवे सुद्यु कुलमिति स्यमोर्लुकि विरामेऽपि उङ्
स्यात् । एवं दिवि भवं दिव्यं दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात् ॥ २४० ॥

अत्र वाशब्दस्य भानुवृत्तिः । व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छया-
निवृत्तिरिति । अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेव तेन अच् भयमित्यादौ न
प्रसङ्गः । गौणेऽप्ययं तेन खङ्गाम् इत्यादि । सजूरिति सषेसुसीतिरङ्घ्रियनः

असौ अमू अमूः, अमूँ अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् अमूभिः,
अमुथै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः
अमूयोः अमूषाम्, अमुष्याम् अमूयोः अमूषु ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीवलिङ्ग शब्दः ।

[१६८] स्यमोर्लुगिति । [१८३] स्रमध्वस् वस्तिरिति ढङ् ।
स्वनङ्त् स्वनङुहो । [१८१] अनङुचतुरोऽणाणाविति । स्वन-
ङांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२ । स्त्रीवे नो लुप्त्वा धौ ।

स्त्रीवे ७, नः ६, लुप् ११, वा ११, धौ ७ ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मान्,

चतुर्थीति दीर्घः । एवमाशोरिति । आङ् पूर्वात् शासुचलशासने इत्यस्मात्
क्विप् शासुङिङ्सङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसंज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे
शासवसघसेति षत्वम् । ततो लिङ्गसंज्ञायां स्यादेत्युक्तौ सस्य जातस्य पस्य रङ्
स्यादित्यर्थः । अतएव सजूः शब्दं साधयित्वा एवमाशीरित्याह । अन्यथा
हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्वयोः पृथगार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । दुर्गे
सिंहोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सजुषांशेषोस्तु मुङ्गन्यषस्यैव डकारापवादे रेफ
इत्याह । ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्ववत् णत्वमप्यात्मामिति चेत् सत्यम् । आदौ णत्वं
मुश्रणातीति सुशर्मा गृह्णातीति याहीत्यादौ दीर्घार्थं णकारलोपार्थञ्च तत्तत्-
सूत्रेषु मुङ्गन्यणकारस्य पृथगग्रहणं गौरवं स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ णत्वं न
क्रियते । केचित्तु विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हिता शंसाहिदंष्ट्रयोरित्यमरसिंहेन
दन्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दं मत्वा आशीरित्यादौ हसन्तत्वादेव रङ्
इत्याहुः ॥ २४१ ॥

श्रीभनोऽनङ्गान् यत्र गोष्ठे तत् स्वनङुत् ।

नीलुप्फेधावित्यस्याप्राप्तौ विभाषेयम् । लुप् करणात् तदादिविधिनिषेधे हे

ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, गहोभ्याम् ।
किं के कानि । इदं इमे इमानि । असृक् असृजौ असृज्जि,
असानि असृज्जि, असृजा अस्मा असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि ।
ऊर्क् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि । सुवल् सुवल्गौ सुवल्गि सुवनल्गि ।
[१६३] नुस्मयमेत्यत्र भ्रमन्तरन्तयोरादौ तु वा नुष् । उकारेत्
नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । त्यत् त्वे त्वानि । एवं यत् तत् एतत् ।
[२०८] अनूक्तौ तु ; एनत् । गवाक् गोचौ गवाज्जि । तिर्य्यक्
तिरश्चौ तिर्य्यच्चि । एवं परे । यक्तत् यक्तौ यक्तन्ति, यक्तानि
यक्तन्ति, यक्ता यक्ता यक्तज्ञां यक्तभ्याम् इत्यादि । एवं शक्तत् ।
ददत् ददती ।

२४३ । द्वेः शतु नुण् शौ ।

द्वेः ५१, शतु ६१, नुण् १२१, शौ ७१ ।

द्वेः परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति ।
एवं जक्षत् जाग्रदादयः । तुदत् ।

धनिकुल इत्यादौ रुधौ वेति गुणौ न स्यात् । नच रुधौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्वं
विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि प्रद्योप्रभृतीनामपि हे प्रद्यो इत्यादौ गुणानुप-
पत्तेः । अह्नी अहनी इति ईड्योस्तु वेति विकल्पः । किमित्यादि । स्यमौलुकि
कृते लुकि न तवेति निषेधात् टेरकारी न स्यात् । नतु लीपस्वरादेशयोः स्वरा-
देशविधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे क्लीवात् स्यमोऽभिरिति सेर्मकारापत्तिरिति
चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककायेस्यादावुत्पत्तौ लुग्विधानस्य वैयर्थ्यात् ।
असानोति । पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुण् । उकारेत्
नुरिति । यँयस्यते इत्यादौ जमजपजभेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागमः क्रियते
नुण्यमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारेत् नुर्नकारः नतु विन्दुमात्रस्य आख्या संज्ञित्यर्थः ।
अनूक्तौ तु एनदिति । अमो लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-
रेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेशः स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थितिः ।
गोचौ इति । अचोऽलीप इत्यकारलीपः । एवं परे इति अमुमुयगदय इत्यर्थः ।
शक्तदिति बालव्यादिविष्ठावाचक शक्तत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेशः ॥२४२॥

२४४ । आदीपोः ।

आत् ५।, ई-ईपोः ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे ।
तुदन्तौ तुदन्तौ तुदन्ति । भात् भान्तौ भाती भान्ति । पचत् ।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्यनः ५।, नित्यं १। ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः ।
पचन्तौ पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्तौ दिव्यन्ति । स्वप् स्वपी ।
[१६४] नसब्रह्महन्तोऽधोर्घः । स्वाम्पि, स्वपा । [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदचोऽर्धेरित्यत्र द्वेः परस्य निषेधात् अप्राप्ता विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च ईप् च ईपौ तयोः । ईपः पृथग् ग्रहणात् ई इति स्त्रीवाद्यौ इत्यनेन
आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम् । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीयं इत्यादावपि प्रसक्तिः
स्यात् । तुदन्तौ इति । तुदन्तौ श व्यथे शत दिवसुतुदति शः लोपोऽतोऽर्धो-
रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण् । भान्तौ इति ।
भालषदीतौ शत घेश्चे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपो लुकि आकारात् परस्य
शतुर्वा नुण् । नच अत्र शपलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शपः परत्वात् अप्यनो नित्य-
मित्यनेन नुणी नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्यो माङ्गोरिति । लोपेऽतो-
ऽर्धोरिति ह्रस्वालोपोऽसत्ययोः रित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं नास्तीति नियमात् । अस्य वीजं सकोऽस्त्रीपोऽच्यव्ये इत्यत्र दृश्यम् । एवं
या ल गतौ । बा ल गमनहिंसयोः । णा ल शोधने । आ ल पाके । आ ल खेदे ।
द्रा ल स्वप्ने पलायने च । पाल रक्षणे । राल दाने । लाल च ग्रहे । दाललूनौ ।
ख्यालख्यातौ कथने । प्रालपूतौ । मालचमाने । सालभक्षणम् । एषामपि चतुर्दशानां
यान्तौ यातौ इत्यादि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनप्रेत्यस्य
तु नुण् वा स्यादीपोः परयोः इति बोध्यम् । यथा भविष्यन्ती भविष्यती ज्ञान-
सुखे । भविष्यन्ती भविष्यती मुक्तिः । एवं स्तीष्यन्ती स्तीष्यती पच्यन्ती पच्यती ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदासः स चिन्तयत्येव-
भियस्त्वदेष्टी ॥ २४४ ॥

पचन्तौ इति । डुजौष पचपाके शत घेश्चे इति शपि लोपोऽतोऽर्धोरिति
शबलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपः परत्वान्नित्यं नुण् । दीव्यन्तौ इति । दिव्युजिगीषादी

स्त्रिः । [२२७] सषेति रङ् । धनुः धनुषी धनूषि । एवं
हविः । पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अम
अमूनि । वी प्रीवत् । इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

चतुर्थः पादः ।

अव्ययः शब्दः ।

२४६ । व्यालुक् त्तैः ।

व्यात् ५, लक् ११, त्तैः ६ ।

व्यात् परस्याः तेलुक् स्यात् । खः प्रातः च वा हा है उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा ।

शत दिवसुतुदति श्यानि नित्यं नुष् एवं गोपायन्ती चोरयन्ती कारयन्ती चिकी-
र्षन्ती पुत्रकाम्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृणन्ती नमस्यन्ती इत्यादि । मालेवाचन्ती
मालान्ती वीणवाचरन्ती वीणान्ती इत्यपि दुर्गसिंहः । विष्णुगती इत्यस्य
विष्णुति पणीवाय इति आयपच्चे अपि विच्छायन्तीति नित्यम् । तुदादिपच्चे
तुदादिवात् श्विच्छती विच्छन्ती इति । ततश्च भ्रादीन् वर्जयित्वा अदादेः
खादिरुधादितनादि क्रादीनाञ्च नुष् न स्यात् ई ईपोः परयोः । तेन अदती
सुन्वती रुन्वती कुर्वती क्रीणती इति । खप् इति । श्रीभना आपो यव सरसि
तत् खप् । अत्र पथ्यपुरः से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चायां खतेरित्या-
दिना निषेधः । धनुरिति वनरवे तामुसिञ्चन्निति उप्ति उप्तन्तत्वाद्भङ् उकारस्य
धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनच्तयीति दीर्घो न स्यात् धनूषीति । नप्तन्तत्वाद्दीर्घं
नुव्यन्तरेऽपीति षत्वम् । एवं हविरिति कलिहीमेऽदने इप्ति इप्तन्तत्वाद्भङ्
इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावान्न दीर्घः । पय इति । सेलुकि लुकि न तवेति
निषेधादलसोधोरिति न दीर्घः । विराममाश्रित्य विसर्गः । अद इति ।
सेलुकि लुकि न तवेति निषेधात् त्यदां तदोरिति सो न स्यात् । अमीलुकि च
दामीऽदसर्थेति मकारो न स्यात् ॥ २४५ ॥

इति हसन्त क्रीवलिङ्ग पादः ।

अव्ययानां प्राथमिकस्य खः शब्दस्य रेफान्तत्वाद्दसन्नाध्याये एव निरूपण-
मुचित लिङ्गकाव्याभावाच्च पुलिङ्गादिपार्द्वनुचितमितीह पृथगुपान्यासः ।

२४८ । उदः सः स्थास्तम्भोः ।

उदः ५।, सः ६।, स्थास्तम्भोः ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा १।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाहः अवगाहः
पिधानम् अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्यति
तदव्ययमिति प्राञ्चः । अलिङ्गानामव्ययानां विशिष्टाणां अपि अनिर्णीतलिङ्गत्वा-
न्नपुंसकत्वमेवेति बोध्यं सामान्यत्वान्नपुंसकमिति वचनात् । तेन स्वः सुन्दरं स्वः
काम्यमित्यादि ।

लुक्करणात् त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्यं न स्यात् ।
यथा ह्यः नम इत्यादीनां भेलुकि अत्वसीधोरिति दीर्घो न स्यात् विभर्गम्
विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं खलु ननु इत्यादीनां णर्थिजसित्यादिना गुणो न
स्यात् । ननु अव्ययाविभक्त्यस्यायित्वे विभक्तिसुत्याद्य लुक् तन्निमित्तककार्यं
निषिध्यते इति कथं नृया क्लिश्यते । प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति
न्यायात् तदनुत्पादनमेवाचितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्पत्तौ पदसंज्ञाभावात् समासा-
भावे प्रणम्य इत्यादौ यपोऽनुपपत्तेः पदान्तत्वाभावात् उद्गच्छतीति उन्मज्जतीत्यादौ
नकावाद्यनुपपत्तेः नमः प्रभृतीनां विसर्गानुपपत्तेश्च । अतएव राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा
राजसुखस्त्रीपुरुषः प्रतीयते । तथा स्वः प्रकाशते स्वर्गच्छति स्वः स्पृहयति
स्वः पतति स्वर्निवसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य
कर्तृत्वादिप्रतीतिः स्यात् । उच्चकैरिति त्यादिव्येति द्वेः पूर्वोऽक् । धकिदिति
धिक्षन्दस्य अकि कृते व्यकस्य द्वेः ॥ २४९ ॥

एतत् सूत्रं परसूत्रञ्च यद्यपि सम्यगर्थार्थ एव वक्तुमुचितं तथापि अव्ययपाद-
पूरणार्थमिह कृतं सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लीपः स्याद्वा इति सामान्यविधानम् । केचित्तु

अवस्य तरतीतस ग्राह्योऽय अपिज्ञाति दधात्योरकारस्य वा लीपः । इति सूत्रं ।
वतरति वतीर्यः अवतीर्यः वतंसः अवतंसः वसाहः अवसाहः पिनद्याति अपिनद्याति
पिधानं अपिधानम् इत्युदाहरति । स्वमतेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थाविवक्षितत्वात् ।
अपरूपसर्गसंज्ञस्यैव ग्रहणात् विषयपिधानमिति अपिनद्याति उपनिश इत्युक्त्यव-
कात् सन्भावना गर्ह्योऽपसर्गत्वाभावाद्वाकारलोपी न स्यादिति ॥ २४८ ॥

अकारादिकस्य अव्ययशब्दसंज्ञा यथा—

अ अकस्मात् अयतस् अधीस् अङ्ग अपिरात् अज्जसा अङ्ग अतस्
अतीव अत अय अयकिस अशी अहा अय अधरात् अधरेण अध-
रालात् अङ्गना अनुपदस् अन्ततम् अन्तर अन्तरा अन्तरेण अन्तम् अत-
नद्युस् अन्ततस् अन्तत अन्तदा अन्तद्युस् अपरिद्युस् अभितम् इतः
इतव अयि अय अरि अरि अवीक् अवाच् अलम् अवश्यम् अतस् अ-
मम् अस्मि अहह अहहा अहं अही अहीवत अज्ञाय । आ आ आ-
आरात् आविस् आही आहीस्वित् । इ इतरेद्युस् इति इतिह इतम्
इतानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उर्वैस् उत उताही उता-
हीस्वित् उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजीपम् उपजीप-
उपाय उभयतस् उभयेद्युस् उस् उररी उरी उररी ऊ ताम् ऊररी
ऊरी ऊररी । ऋतम् । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ अी औम् ।
औ कञित् कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित्
कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किन्तु किम् किम् किमुत किंश्चित्
किंवा किल कु कुतस् कुव कुवचित् केशाकेशि क कचन कचित् । कतम् ।
वतुर्हा चिरम् चिरेण चिराय चिरावाय चिरात् चिरस्य चिरे चेतम् ।
जातु जीपम् । कटिति । तत् ततस् तव तथा तदा तदानीम् तावत्
तिरम् तिर्थक् तु तूर्णम् वेधा वैधम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन
दण्डादण्डि दिवा दिव्या दुष्ट द्राक् द्विधा द्वेधा धिक् । न नञ् नक्तम्
नभम् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवशः नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा
नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नी न्यक् । पञ्चधा परम् पर-
शम् पराश्वस् पराक् परितस् परत् परिद्यावि परेद्युस् पश्चात् पुनःपुन-
पुनर् पुनतस् पुश् पुस्त्यात् पुरा पूर्वेण पूर्वेद्युस् पृथक् पृष्ठतस् प्रका-
मम् प्रगी प्रत्यक् प्रत्यहम् प्रत्युत प्रसह्य प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राय-

स्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४६ । स्त्रिमामत आप् ।

स्त्रियां ७, अतः ५, आप् । १ ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् । स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागिव यथासम्भवमावादयः स्यः ।
 स्याद्युत्पत्तेः पश्चादावादीनां करणे प्रकृतेर्निरवकाशकार्याणामादावुत्पत्तौ महानिष्ठं
 स्यात् । यथा वाचप्रभृतेर्हसि परे आप् आदौ कुडापत्तिः राज्ञादिशब्दानां स्यादि-
 पञ्चके ईप् आदौ नान्त्वादीर्घापत्तिश्च । त्वदादिस्तु स्याद्युत्पत्तेः पूर्वम् आवाद-
 विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् टेरत्वे अदन्त्वादाप् स्यादिति । अतएव
 ब्यदादेष्टेरत्वे सति आप् इति स्वयमुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यान्त्यावा-
 दीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नोक्ता पृथग्वदति स्त्रियामित्यादि । मेधेति
 जमेधु सङ्गे सेमन्तात्सरोरिति अप्रत्यये मेध इत्यकारान्तान्नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् ।
 पाञ्चिकस्त्रीलिङ्गात्तु सर्वा इति । आवीपीः पकारस्तु आवीष्भसादित्यादिषु
 गोपा श्रीपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थः । उपस्तु पकारः रूपकल्प चैवूप्
 इत्यादौ च स्वादेरप्राप्तये विशेषणार्थः ॥ २४६ ॥

शस् प्रायस् प्राङ् प्रेत्य । फट् । बहुसस । भगीस् भृयस् भूरि भूरि-
 शस् भृशम् भी भीस् । मञ्च मत् मनाक् मन भा मिथस् मिथ्या सुधा
 सुष्टासुष्टि सुष्टीसुष्टि सुडस् सृष्टा । यत् यतस् यत्र यथा यथातथम् यथायथम्
 यथार्हम् यथावत् यथास्वम् यथाशक्ति यथेष्टितम् यदा यदि यावत् युगपद् ।
 रहस् । वत् वत वरम् वषट् वौषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विष्वक् । शनैः
 शश्वत् शान्तम् अत् श्वस् । संवत् सकृत् सदा सदा सद्यस् समन्ततस् समन्तात्
 समम् समया समुपयोषम् सर्वतस् सर्वत्र सर्वथा सर्वदा सहसा साकम्
 साक्षात् साचि सामि साम्प्रतम् सायं सार्द्धम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने स्य
 स्वतस् स्वधा स्वयम् स्पर् स्वस्ति स्वाहा स्वित् । ह हंहो हञ्जे हण्डे हन्त
 हृणा हा हिरुक् ह्रिहि ह्री ह्रीह्री हुम् ह्रम् ह्रि हंहे है ह्री ह्यस् ।

प्रादयोर्विंशतिरूपसर्गांश्चाव्ययशब्दाः—१० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

एतद्विन्ना अपि अव्ययशब्दाः सन्ति ।

२५० । हसात् वा ।

हसात् ५१, वा ११ ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मनः ५१, डाप् ११ ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतर्कवागीशकृतटीका ।

स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन लाक्षण्यादपीति तेन स्यात् इत्यादौ सर्वदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्वं विवक्ष्यते तदैवावादयः स्युः न तु पुंस्त्र्यङ्गीवत्वविवक्षायामिति । आवादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति । मेधज मेधायां अस्मात् सेमन्तात्सरोरित्यः । पश्चादाप् ॥ २४९ ॥

वाचा वाक् दिशा दिक् गिरा गीः उष्णिहा उष्णिक् विपाशा विपाट् दृशा दृक् रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिष्टप्रयोगानुसारैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन स्वप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन 'क्षुधा वाचा दिशा क्रुञ्चा विपाशा च रुजा रुजा । गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुधान्-दिगादयः ।' वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कचिन्न स्यात् कचिन्नित्यं तेन द्विपात् द्विपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा विपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्-विषये नित्यं स्यात् ॥ २५० ॥

सौ नान्तत्वाद्दीर्घं डापि कृते वा रूपभेदो नास्तीति औकार उदाहृतम् । सीमे सीमानाविति एवं वासुसिति मनि कृते ददातीति दामा अस्यापि दामे दामानौ पटिमानमतिक्रान्ते अतिपटिमे अतिपटिमानौ स्त्रियौ इत्यादि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—मन्त्रित्यनर्थकस्यापि ग्रहणम् । तेन सुधर्मे सुधर्माणौ समे बहु-पटिने बहुपटिमानौ स्त्रियौ । तथाच आमायणे, "स्वभावश्चैव नारीणामेषु लीकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्माश्चपला भ्रातृभेदवराः स्त्रियः" ॥ २५१ ॥

१५२ । हे ऽनः ।

हे ७, अनः ५ ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-
यज्वानौ ।

२५३ । ईप् चास्वस्यात् ।

ईप् । १ । च । १ । अस्वस्यात् ५ ।

मस्य वस्यान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्यात् वा । बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसंयोग-वसंयोगपरस्थितात् अनन्तादेवायं विधिः । अन्यत्र परम्वेण बाधित-
त्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बह्वी यज्वानौ ययोः सभयोरिति विग्रहः ।
एवं बहुव्रज्यौ बहुव्रज्याणौ सभे एवञ्च शोभनी धर्मो ययोः सभयोरिति बहुव्रीहौ
धर्मादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि आबीर्पोर्निषेधः ।
तेन बहुयुवानौ सुमधवानौ पुण्यावित्यादौ न स्यात् । हे किं ? अतियज्वानौ ॥ २५२ ॥

मच वञ्च स्वमित्यनेन मवान् उच्यते स्वञ्च तत् स्थिति स्वस्यः न स्वस्योऽस्वस्यः
तस्मात् । मसंयोगवसंयोगभिन्नवर्णात् परी योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात्
डाप् च वानुवर्त्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञ्यौ इत्यादि बह्वी राजानौ
ययोः सभयोरिति विग्रहे अनेन ईप् अनोऽल्लोपः स्तुथुभिरिति नस्य जः । पक्षे
डापि टिलोपः उभयोरप्राप्तिपक्षे नान्तस्थितिः । एवं दृष्टः पूषा याभ्यां ते दृष्ट-
पूष्णौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्न्यौ सुदामे सुदामानौ, सुधाम्न्यौ
सुधामे सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र नमनसंख्येनेन ईप्निषेधो-
ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्स्तस्य बहुव्रीहिरन्यत्र मनन्तात् प्रातव्यस्य ईप् एव निषे-
धकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पूः दृष्टमधवा स्त्री इत्य-
भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वञ्च स्वमित्यनेन मवान् उच्यते स्वञ्च तत् स्थिति स्वस्यः न स्वस्यः अस्वस्यस्तस्मात् ।
स्तुत्यविषयत्वात् यवानः सदानीऽल्लोपस्तत्वेवायं विधिस्तेन बहुयुवा पूः सुमधवा
द्यौरित्यादौ न स्यात् अयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽल्लोपाभावात् । बहुसौम्यौ
पुण्यावित्यादौ नमनसंख्येति बहुव्रीहौ न ईप्निषेधः तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । कायनाशीरकेऽदिद्व्यत्तत्वादिः ।

कापि अ, अनाशीरके अ, अत् १२१, इत् १२१, यद्वत्त्वविपादेः हा ।

आशीरर्थाकवर्जं कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् चिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यद्वत्त्वस्तु यका सका, चिपका ध्रुवका चटका ।

तथाच अ नुमयजितलोकपालधानीमिति । पक्षे बहुसौमानी बहुसौमत्यादि यत् राजाविति बह्वी राजानी यथोर्नगर्थोक्ते इति वाक्यम् एवं बहुसौम्याणि नमस्तस्मै वज्रतच्छाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कथुक्तं आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरकः नास्ति आशीरको यत् कापि सोऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधी विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तत् सहने हाने पचादित्वादिनि तत्करोति तका एवं शक्तोतीति शका इत्यादौ न स्यात् । मस्यमित्यर्थे णि मसकार्देशं अजादित्वादीषी विषये आपि कृते मासिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परगृहीयवाशब्दस्य व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कैश्चद् इत्यन्तात् हनजनाङ्गमादिरिति उपपत्त्यै टेलीदि आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात् । एवं बहवः परिव्राजकाः यस्यां सा बहुपरिव्राजकाः पुरी इत्यादौ सनासे विभक्तेर्लुकि विभक्त्यन्तरीयको न स्यात् एवञ्च बह्वनि चमाणि यस्यां सा वज्रचर्मिका शका इत्यादौ कप्रत्यये नां लुप्लेधाविति नस्य लुपि तदप्यविधेर्निषेधेऽपि इकारः स्यादेव इति । सर्विकेति । व्यादिव्यासभीमिति सर्वशब्दस्य टिः पूर्वोक्तं स्थिरान्त आप् ततः कापि परे ऽकारस्थानेन इकारः । कारिकेति । कुक्कुत्र लणको धे इति खकः इति । कापि परेऽनेनाकारस्य इकारः जीवकेति जीवकादिति वाक्ये आशिषीति अकः यथात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारी न स्यात् यकीति यद्वत्त्वस्य । सकीति तद्वत्त्वस्य । चिपादिष्व “चिपका ध्रुवका चैव करका धारकेष्टका । एङका चटकाद्याश्च पितृणामृष्टका भवेत् । उपपत्त्युपाधित्यका च तारकाभट्टगंशयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनी पातु वर्तका इति ।” इत्युक्तेति इच्छते रौणादिकस्तकः अष्टकेति अग्रातेरौणादिकस्तकः पितृणां सख्यन्विनी श्राद्धकालत्वादित्यर्थः । तेन अग्रातेरौणादिकस्तके अष्टका अष्टिका खारी अष्टा वादकाः परिमाणमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेऽपि । उपपत्त्या प्रयत्नस्य निकट

२५० । द्वैषसूतपुत्रवृन्दार-स्वज्ञानभस्त्राधु-
त्यक्यो वा ।

द्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा । १ ।

हादे धृत्यवर्जयोः कययो आकार इकारः स्यात् वा कापि ।
द्विके द्वके, चटकिका चटकका, आर्यिका आर्यका । धुत्य-
योस्तु—नायिका कृत्यिका ।

भूमिः । अधित्यका ऊर्ध्वभूमिः । तारका नक्षत्रं नेत्रांशः अन्यत्र तारिका ।
वर्णका वस्त्रविशेषः । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनी पक्षिविशेषे वर्त्तका
वाशब्दात् वर्त्तिका च । अन्यत्र वर्त्तिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अकः आशीरकः आशीरकस्य
कः आशीरककः नास्ति आशीरकको यस्मिन् स अनाशीरककस्तस्मिन् कापीत्यस्य
विशेषणम् । क्षिप आदिर्यस्य स क्षिपादिः यच्च तच्च क्षिपादिश्च तत् न तत्
अयत्तत् क्षिपादित्स्य पुंस्त्वं सौवत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाकः क्षिपकेति
क्षिपधातीरिजुङ्त्वात् कः क्षिपस्ततः स्वार्थे अकः पश्चादाप् । क्षिपकादिर्यथा ।
“क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोप-
त्यकैङ्का । अलका यक्षपुष्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितृर्ध्वं
तारका भट्टगंशयीः । वर्त्तका शकुनी प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका । अस्य
प्रकृतिकाः सर्वे नरिकासामिके विना ।” एषु किं अष्टिका तारिका वर्त्तिका
वर्णिका शकुनी वर्त्तिकेत्यपि कथितम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

इ इति द्विशब्दस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतदः सौ । इष एषश्च सूतश्च पुत्रश्च
वृन्दारश्च स्वश्च ज्ञश्च अजश्च भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञानभस्त्रम् । धर्धातुः
त्यः स्वरूपं धुश्च त्यश्च धुत्यौ न धुत्यौ अधुत्यौ । कच यच क्य । अधुत्ययोः क्य
अधुत्यक्यः पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञानभस्त्राधुत्यक्यौ तयोः । अयमर्थः । हादीनां
नवानामकारस्य इकारः स्याद्वा कापि । धातोः ककारयकारौ हित्वा त्यस्वरूपस्य
च यकारं हित्वा अन्यौ यौ ककारयकारौ तथोरकारस्य इकारः स्याद्वा कापीत्यर्थः
द्विके द्वके इति द्विशब्दस्य टेः पूर्वेऽङ्कि कृते टेरत्वे आपि कृते इका इति स्थिते-
ऽनेन अकारस्य इकारी वा । एवं एषिका एषका सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका
वृन्दारिका वृन्दारका स्विका स्वका जिका ज्ञका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्त्रका । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः । भस्त्राश्चन्दस्य स्वार्थे णकारे केऽकः स्व इति ऋषे अनेन अकारस्य इकारो वा । भस्त्र इति अकारान्त इति केचित् एषां गौणत्वेऽपि बहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि चटकिके इत्यादि । चटचभेदे औष्णादिकोऽकः चटकः । ततः स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा । आर्थिकेत्यादि ऋगतौ ह्रस्व्यासंरिति व्यणि वृद्धौ आर्थः ततः स्वार्थे कः ततः स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा । नाधिकेति नीजप्रापणे णकि वृद्धौ सन्धिः । अत्र धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम् । धातोः ककारस्य तु चक लतौ णकः चाकिका एवं तत्र ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण नित्यम् । लस्वरूपग्रहणात् त्यत्राद्यचिरदक्षिणाद्यादिरित्यनेन इकार आकारस्य त्यादः परविहितस्य दक्षिणादेः परविहितस्य त्यक्तोप वर्जनम् । यथा कृभव इत्यर्थं त्यः कृत्यः ततः स्वार्थे कः ततः आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यमिकारे कृत्यिका । एवं त्यत्रत्यिका तत्रत्यिका द्रव्यत्यिका अमात्यिका इत्यादि । दक्षिणाभव इत्यर्थे व्यणि कृतं दाक्षिणात्यिका एवं पौरस्त्यिका पाशात्यिका अत्र वाशब्दव्यवस्थावाचि फलान्तु पूर्वसूत्रे लिखितम् ॥ २५५ ॥

श्रीराटी—धुश्च त्यश्च तौ न तौ अधुत्यौ कच यच तत् अधुत्ययोः क्य पश्चात् ह्य एष्य सूतश्च पुतश्च हन्दारश्च स्तश्च जश्च अजश्च भस्त्राच धुत्यव्यचततत्तच्च । द्विकेति द्विऔ टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चोरी अकपश्चादिः । एवम् एषका एषिका एषेति निर्देशात् एषिकेति पूर्वेण नित्यं चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे कः धुभिन्नत्वादिवा आर्थिकेति धुभिन्नत्वादिवा एवं भाटव्यका भाटव्यिका इत्यादि । नाधिकेति नीजधीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम् । आङ्पूर्वध्वैधातो-र्मनीषादित्वात् धस्य ढः ततः स्वार्थे कः आद्यिका धुत्यवर्जनात् पूर्वेण नित्यं यथा संख्याभावज्ञापनार्थं धीर्णकारेणोदाहृतम् । कस्य यथा शिचां कामयति शिचाका, शिचाका एव शिचाकिका शाकिका इत्यादि कृत्यिकेति कृभवा इत्यर्थे त्यत्राद्यचिरिति त्यप्रत्ययः ततः स्वार्थे कः । एवम् द्रव्यत्यिका अत्रत्यिका दाक्षिणात्यिका इत्यादि । त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरत्यिका दूरत्यका इत्यादौ स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजानां गौणेऽपि तेन बहुस्त्रिका बहुस्त्रका बहुस्त्रिका बहुस्त्रका बहुजिका बहुजकेत्यादि । दादीनां केवलानामिव तेन परमद्विकेति पूर्वेण नित्यम् । अन्ये तु नसेस्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्विका परमैषका इत्यादि । भस्त्रका भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भास्त्रका निर्भास्त्रका इति गौणेऽपि स्यात् इति परे ॥ २५५ ॥

२५६ । वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य ।

वा । ११, आत् । ११, च । ११, आपः ६, अनुक्तपुंस्कस्य ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका ।

२५७ । द्वित्रच्चाहनदादेरीप् ।

प-ट्-उ-ऊ-इत् नृ-ञ-अच्च् वाह-नदादेः ५, ईप् । ११ ।

प्रकारितष्टकारित उकारित ऋकारितौ नान्ता-दृदन्ता-दञ्चो
वाहो नदादेश इप् स्यात् स्त्रियाम् ।

वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् । उक्तः पुमान् येन तत् उक्तपुंस्कं न उक्त-
पुंस्कं अनुक्तपुंस्कं लिङ्गं तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे कः कका-
रादाप् केऽकः ख इति पूर्वापो ऋस्ते अनेन इकार आकारश्च । तयोरप्राप्ती
अकारस्थितिः । एवं दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका ॥ २५६ ॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्तते । न उक्तपुंस्कं अनुक्तपुंस्कं तस्य गङ्गिकेत्यादि
गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽकः ख इति खः पूर्वसूत्रभस्त्राग्रहणात् भस्त्राका निभ-
स्त्राका इत्यप्यन्यः । शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि ॥ २५६ ॥

पच टच उच ऋच इरः ते इतां येषां ते द्वितश्च नच ऋच अञ्चच
वाहच नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तर्ग्रहणम् ।
प्रकारित् टकारित् नदादीनां मुख्यानामव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवराका पुरी ।
प्राप्ता त्वया बहुभूषणा स्त्री । बहूनदा बहुदेवादिक इत्यादौ न स्यात् । अन्येषां
मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदृष्टिनी अतिकर्तव्यं
अतिप्रतीची अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव ॥ २५७ ॥

श्रीराठी—पच टश्च उच ऋच तत् दृ इत् यस्य सः नद आदिर्यस्य सः
नदादिः पश्चात् द्वित्रच्च नच ऋच अञ्चच वाहच नदादिश्च तत्तस्मात् पुंस्वं सोच-
त्वात् । अत द्वित्रदादिभ्यः मुख्य एव अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति । तेन बहु-
गाव्या अतिक्रूरचरा वज्रनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात् । विदुषी सुविदुषी
पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् खनन्वयौति घटष्टित्वात् ईप् ॥ २५७ ॥

२५८ । ययो लीपो ऽयुक्तौ पौ ।

ययोः ६॥, लीपः १।, अ-यु-क्तौ ७।, पौ ७। ।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे । ष—वैष्णवी वराकी ।

२५९ । क्यङ्यचौ चानात्यपत्यण्यस्य ।

क्य-ङ्य-चौ ७।, च ११।, अनाति ७।, अपत्यण्यस्य ६। ।

अपत्यार्थण्यस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

इय अय यौ तयोः । युय क्तिश्च युक्ती न विद्यते युक्ती यत् पौ सोऽयुक्तिः तस्मिन् । अत्र अय इय एः इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिद्वर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति । तेन प्रियादिशब्दानां इष्टादौ परे प्राद्यादेशे प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः श्रेष्ठः ज्येष्ठः इत्यादि सिद्धम् । एवं पारस्त्रैकेयः चाटकेयः इत्येवापि लोपो न स्यात् । यौ ऊर्णायुः क्तौ वामे । ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः । वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसंवेति णे णित्ते त्रिरिति वृजौ न्वीलोपोतावित्युकारस्य ओकारे सन्धिः । वराकीति । वज्र वतौ भिन्नजल्पेति षाके गुणः ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इय अय तौ तयोः युय क्तिश्च तत् न तत् यस्मिन् अयुक्तिः तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषणं पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठः प्रेयानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवी विष्णुर्देवतः यस्या इत्यर्थे णः । वराकीति वज्रधीः षाकः । अयुक्तौ किं ऊर्णायुः रामेणेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यङ्य अय चिश्चेति क्यङ्यचौ तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये ण्यः अपत्यण्यः तस्य । गर्गस्य स्त्र्यपत्यमिति गर्गादित्वात् ण्ये णित्ते त्रिरिति वृजौ ययोर्लोप इति अकारलोपे गार्ग्य इति स्थिते धित्वादीपि अनेन ण्यस्य लोपे गार्गी इति । क्ये गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्ये गार्ग्य इवाचरति गार्गायति चौ अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति चौ गार्गीभवति । क्तौ तु गार्ग्ये आकारे तु गार्ग्या-यणः अपत्यण्यस्य इति किं ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात् ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यङ्य अय चिश्च तस्मिन् पुंस्त्वं सौत्वत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्तन् अस्यैव विशेषणं गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे ण्यः ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षा-
मत्स्यस्येयो भेषो ईपि यः ।

सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईयेपोः ७॥, भेषो ७।, ईपि ७।, यः ६। ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्राणे ईपि च ।
सौरौ आगस्तौ चातुरौ । ट-त्रयो भूषणी । उ-विदुषो

व्ये गार्गायति व्ये गार्गायते चो गार्गाकरोति इत्यादि अपत्ये किं ? मैत्रायते
अनादिति किं ? गार्गायणः वात्स्यायनः ॥ २५८ ॥

ईयश्च ईप्च ईयेपौ तयोः । भे नक्षत्रे षः भेषः तस्मिन् । सूर्यागस्त्ययो-
रीये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राविवहिते षे परे षाम् मत्स्ययोरीपि परे यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । ईये तु सूर्यस्येदमित्यर्थे षाम् सौर्यं तेजः । पुनः सौर्याञ्च
हितं इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरोयम् । सौरिति सूर्यस्येयमित्यर्थे षे
सौर्यं इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोपः एवं आगस्त्यं आगस्तौ । तिष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे षे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तेषौ एवं पौषौ । चातु-
रीति षाम् सामान्यस्य गृहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्यं एवं उचितस्य औचित्यं
मित्रस्य मैत्रं समग्रस्य सामग्रं इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीत्वे षित्वादीपि
अनेन यकारलोपे चातुरौ औचित्यौ मैत्री सामग्री इत्यादि । ट इति टकारानु-
बन्धस्येत्यर्थः त्रयो इति द्विवर्गस्यट् । भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनयेत्य-
नट् । उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थः । विदुषीति वेत्तेः शतृः कुसुर्वेति शतस्थाने
कसुः उदित्वादीपि वसोर्वः सेमप्युरिति वसोत्वे क्तिनादिति पत्वम् । श्रीमतीति
श्रीरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतुः । भवतीति भातरौणादिको डवतुः । ऋ
इति । ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थः । पचन्तीत्यादि डुञीपच पाके शतृः । न
इति । नान्तस्येत्यर्थः । दण्डिनीति दण्डीऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-
न्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणोऽनञ् इति तुङ् । राज्ञीति सुग-
मम् । शुनीति शयुवमघोनामिति वकारस्य उकारः । मघोनी मघवतीति
मघोनास्तुङ् वेति तुङो विकल्पः ऋ इति । ऋदन्त्येत्यर्थः । कर्णीति करीतो-
त्यर्थे तन् । क्रीड्नीति क्रीडुशब्दस्य स्त्रियां वृत्तौ क्रीष्टोस्तुन इति तृणादेशे ऋदन्त-
त्वादीप् । अञ्च इति अञ्चधातोः क्तिवन्त्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यञ्चतीति क्तिप्
गतावर्धे हसुङ् नो लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽलोपोर्ध

अमती भवती । [२४५] अप् यनो नित्यं, ऋ—पचन्ती ।
[२४६] आदीपोः, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—
दण्डिनी अर्वती राज्ञी शुनी, मघवती मेघोनी । ऋ—कर्त्री

येति अलोपे दोषः । प्रत्यञ्चीति पूजार्थं नर्त्तननिषेधः । तिरश्चीत्यादि तिरो-
ऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्तिपि गत्यर्थत्वान्नलोपे तिर्यग्गमुसुयगित्यादिना तिरश्चाद्या-
देशः । बाह इति । विष्णु न वहतन्त्रित्यर्थः । भारौहीति भारं वहतीति
ढाङ्गज वह इति विष्णु तत ईपि बाहोवौ पाविति बाह्व्यस्यैकारः । श्वेतौही
श्वेतबाह्वीति श्वेतात्तु वेति औकारो वा । शाल्यूहीति अनादुरित्युकारः । अत्र
बाह्व इत्यनेन विष्णु न वहतेरेव ग्रहणं न तु बाह्वस्वरूपस्य तेन अनङ्गुहीत्यपि
स्यात् । नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादिन नदी ।
मत्सीति जातेरत इत्यत यकारोङ् वर्जनादप्राप्ती नदादित्वादीप् सूर्यागस्त्यस्ये-
त्यादिना यलोपः । नदादिस्तु “नदीदेवश्वरश्चौरगाहचेलभषण्णवाः । गौरकन्दर-
तकारास्तरुणः कणकाकिणौ । कदलामलकौ सूदहरीतक विभीतकाः । गवो-
वदीरसुदीर्यौ गूर्दं द्रीणौ च धातकः । आयुस्थूणादकौ पावकोषातक पुटास्ततः ।
कषाटमावटी नाटी नटी भोटश्च शल्लकः । वराट कुटभी लिङ्गं सुपाटपटश-
कुलाः । मूलाटः कूवलः सूचः शचीमण्डल कुण्डलौ । लोहिताखीऽथ शुष्का-
खमटपुष्कल पिप्पलाः । कदलः कन्दलः पिण्डः काकलौ विकलीवृषः । आनन्दः
पूप आसन्नी भौरिकिर्भौलिकिर्बृहत् । औद्गाही मालिरालम्बि निष्कलो सुष-
पाण्डवौ । सुर्मः सौधामदेहश्च पिषङ्गाः सवेतसाः । मालतः समसूपौ च विन्न-
मण्डप केकयाः । गङ्गुनी रहमखी च सुषवः पृथिवः पृथुः । अनुस्तीथ तरः
शङ्गः शमे आवट इत्यपि । ऋषी मनुष्यौ मत्स्यश्च सुकयो गवयो हयः । शठः
पुलस्तथा कील एतदाद्या नदादयः” । पुनश्चोऽपि नदादाविति केचित् ।
तथाच सुतातु दुहिता पुत्रौति त्रिकाण्डशेषः । लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं
पर्वतराजपुत्रा इति कालिदासीऽपि । नदादिराक्षतिगणः इति केचित् ॥ २६० ॥

श्रीराटी—सूर्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य णाश्च मत्स्यश्च
तत्तस्य ईयश्च ईप् च तौ तयोः भं नक्षत्रं तच्च णाः तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य
ईयपाः तिष्यपुष्यस्य भणौ णामत्स्यस्य ईपि यलोप इत्यर्थः । सौरौति सूर्यौ
देवता अस्या इत्यर्थे णाः यथोलोपः षित्वादिपौ अनेन यलोपः । एवमागस्त्यौ ।
चातुरी चतुरस्य भाव इत्यर्थे बाह्यादित्वात् णाः सामान्यणग्रहणात् अनेन

क्रोष्टी । अन् च—प्रतीचौ प्रत्यञ्चौ, तिरञ्चौ तिर्यञ्चौ, अमु-
मुईचो अदमुईचो उदीचौ । वाह—भारीही श्वेतीही श्वेत-
वाही शाल्यूहो । नदी मत्सौ गौरी ।

यलोपः । एवं मैत्री औचित्यादि त्रयीति त्रयाणां पूरणीत्यर्थेऽयद् भूषणीति
भूष्यतैऽनया धेऽनट् । विदुषीति विदेः शतुः क्लृप्त्वा यस्या इत्यर्थे मतुः ।
भवतीति भाधोर्भवतुः पचदिवतुदभा एतेभ्यः शट् । दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन् ।
अवर्णस्तुङ् ईपि । राजन् शब्दस्य ईष्यलोपः श्वन्शब्दस्य ईपि वस्य उः मवीनस्तुङ् वा
ईपि पचे वस्य उः । कथोच्छ्रणं कर्तुं क्रोष्टीः स्त्रियां ढणीप् क्रोष्टी । प्रत्यच्
शब्दात् ईपि अचोऽलोपीधयं स्वस्य घञ् प्रत्यञ्चौ पूजार्थेन नलोपः । ईपि तिर्यच्
अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरयाद्यादेशाः । भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ ।
श्वेतवाहीति श्वेतात् वा इत्युक्तेः । शाल्यूहीति अनादूः नदीत्यादि मत्स्यस्य
ण्य मत्स्यस्येति यलोपः नदादिर्यथा । नद मद देहं तर दर चौरं
देवगरी पुर तट नट चेलम् । अनडुत् कील महदृहदृष्ट्यं गवयः सुकय मत्स्य
मनुष्यम् । देहल गडुजं मण्डप मण्ड निष्कल विकलं पुष्कल पिण्डम् । गाह
प्रथु प्लव शठ भय सूच केकय पृथिव भीट पिशङ्गम् । पाण्डर गौरं पुत्रानन्दं
शङ्कुल कुवल द्रुण तकारं कन्दर कदरामलकः वृषः वदरी धातक वल्लक पृषम् ।
नाट मठादक मालत सूपं पिप्यल वेतस कल्लल विल्लम् । आरट मारट पट
सुष्कन्दं द्रोण पुष्पा कण काकिण पातम् । वृष शष काकल, कदल कवाट
कोषातकपुटमतसवराटम् । शल्लक मण्डल कूड सन्नाटम् । मूर्द्धहरौतक गूर्द्धरु-
पाटम् । सुषवीर्द्धं विभीतक माकन्दं वयसि किशीरस्तूरुण चिरिण्डम् । वकरं
तलन कुमार वषूटं नामनि केवल भैषज पापम् । सारङ्गावर भोग समानम् ।
रेचक देवक भिचुकवर्गम् । कौखीगीचीटोठीडीब्बस्तीधीप्रीवीचीपीप्यः ॥
प्रीवीच दीर्घजिह्वश्च भाग्येय रजस्वलौ मामकार्यं कृतौ शङ्कः मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।
अथ भौलिङ्गिरालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालयः । आयस्तु भौङ्गाहमालिभौलिकः
श्रीणिरोगयः । कटाक्षरी विषाद्यादि पुच्छः प्रोक्तीऽयहायणः । सुर्म सौधार्म
सौधार्म मातामह पितामहाः । यूधाधिकार लवणं कुण्ड नाटव माठनम् । उप-
मानात् पलपुच्छावचे रीहिण रेवतौ । ऋष्यादि पञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युङ्-
त्वात् पिशङ्गादि त्रयाणां वर्णवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शङ्कुलाद्येकपञ्चाशती जाति
वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वाद्भातेः पाठः । द्रोण शब्दोऽम्बुवाहिन्यां कुटशब्दः
शालाभां नित्यस्त्रीलिङ्गः अवयस्यपि तरुणी तनुनीत्यन्यः पुत्रशब्दो दुहित्वर्थः

२६१ । णचखसाहनो रङ्गीप् वा तु हे ।

नचखसात् ५।, वनः ५।, रङ् ११।, ईप् ११।, तु ११।, हे ७। ।

णादचः खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरङ् च, स्त्रियां हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

तथाच सुता च दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेषः । स्वमते कौश्यादीनां पाठः । औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमालि इत्येषां णेर्यङ्दाविधानार्थः पाठः । भौरिकि भौलिक्योः क्रोड्यादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि । कटिः श्रोणिः । अग्नरौ रोगभेदः । विषाद्यादिपुच्छी यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अग्रे हायनमस्याः अग्रहायणी अधिकारीऽस्त्यस्याः अर्शादित्वादः अत पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पक्षपुच्छी यथा शुकपक्षी शुकपुच्छी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् । वृजा-
तेरितः । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेष-
विधेर्यङो निषेधः । इतः किं दत्तं वृजातेः किं तित्तिरिः वैङालिः । ईपि णस्य वा नायनी लोहितादेन् नित्यम् । एषां णस्य नायनी वा स्यात् ईपि लोहितादेः परस्य णस्य नायनी नित्यं गार्गायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी वाकौल्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नङादौ ज्ञातव्यः । आसुर-
माण्डूक-कौरव्याणां डायनी वा । एषां डायनी वा स्यात् ईपि डङ् आसु-
रायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापक्षे आसुरी माण्डूकी कौरव्या इदं नेच्छत्यन्यं कथं कौरवो सेनेति इदमर्थे णादीप् ॥ २६० ॥

मूर्धन्य णच अञ्च खसथेति णचखसं तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाच्च धातोः परः तामुसित्यनेन विहिती यो वन्प्रत्ययस्तस्मात् । स्त्रियां ईपि सति वनी रङ् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रङ्गीपो वा इत्यर्थः । अवावरीति ओशृ अपसारणे तामुसिति वनिपि विङ् वनीडा इति णकारस्य आकारे ओकारस्य अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रङ् च । धीवरीति धाजः कनिपि दामागे इत्यनेन डौ । हरिदृश्वरीति हरिं दृष्टवतीति कनिप् प्रत्ययः वकारस्य दन्त्यत्वेन भस्मपरत्वाभावात् शङ्क्राजेति षङ् न स्यात्, बहुधीवरीति बहुवी धीवानो यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रङ् च ईपोऽप्रातिपक्षे रङोऽप्यभावः एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रङोरप्रातिपक्षे हेऽन इति

२६१ । स्तञ्चोधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ-
हायनात् हे ।

स । १।, नः । १।, च । १।, ऊधस्-संख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५।, हे ७ ।

ऊधसः सङ्ख्यापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थ-हायनाच्च स्त्रियाम् ईप्
स्यात् हे, सस्य च नः स्यात् । पीनीध्री द्विदाम्नी द्विहायनी ।

डापि बहुधीवा डापोऽप्यप्रातिपत्ते नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादौपि कृते
केवलरङ्गे विधानेनैवेष्टसितौ रङ्ग सहितेपी विधानात् ईपचास्वस्यादित्यनेन प्राप्तस्य
केवलस्य ईपो वाधनार्थम् । ण च खसात् किं ? यच्चा ॥ २६१ ॥

औरा-टी—णच अच्च खसश्च तच्चन्मात् वनीनान्तत्वादौपि सिद्धे विधानं
ईप्येव रङ्गविधानार्थं तेन बहुधीवे बहुधीवानौ इत्यादौ न रङ्ग । णचखसा-
दनोरङ्गीपोति कृते अर्वरी धीवरी वज्रगत्वरी वज्रसत्वरीत्यादि सिद्धावपि बहु-
धीवरी वज्रधीवेत्यादि सिद्धार्थं वातुहे इति कृतं ईपचास्वस्यादित्युक्तेः । अवाव-
रीति औगृ अपसारणे अस्मादन् विद्वनोडा औ अच् । धीवरीति धाधातोः
कनिप् दामागैहाकार्षवेति डी । हरिड्यरीति हरिं पश्यति इति कनिप् ॥ २६१ ॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थः सचासौ हायनयेति वयोऽर्थहायनः दामच वयो-
ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनी संख्या आदिर्यथोसौ संख्यादी संख्यादी च तौ
दामवयोऽर्थहायनी चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनी ऊधस च संख्यादिदामव-
योऽर्थहायनी चेति तस्मात् । ऊधसः संख्यापूर्वदामः संख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च
स्त्रियामीप् स्याद्वज्रग्रीही सस्य च न स्यात् ऊधस एव अन्येषामसम्भवात् ।
हे इत्यस्य पुनरुपादानं परस्मै निवृत्त्यर्थम् । पीनीध्रीति पीनमूधो यस्याः इति
वाक्यम् । हे दामनी यस्याः सा द्विदाम्नी । असंख्यादेस्तु सुदाम्नी सुदामे सुदा-
मानौ धेनू इति । द्वौ हायनौ वयो यस्याः सा द्विहायनी कन्या । असंख्यादेस्तु
गतहायना । वयोऽर्थः किं ? द्विहायना शाला । वयस्तु प्राणिनी गत-परमायुः ॥ २६२ ॥

औरा-टी—स इति लुप्त प्रीक् न इति प्रीक् स्तः । वयोऽर्थे हायनः अथवा
वयोऽर्थो यस्य सचासौ हायनयेति सः दामच वयोऽर्थहायनश्च तौ संख्या आदि-
र्यथोसौ तौ च तौ तौचेति संख्यादि दामवयोऽर्थहायनी ऊधश्च संख्यादि दामवयो-
ऽर्थहायनौ च तच्चन्मात् ऊधसः संख्यादिदामः संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप्
स्यात् ऊधसः सस्य नश्च । पीनीध्रीत्यादि पीनमूधो यस्याः सा दामनी यस्याः सा

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-
प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण
पिण्डादिफल नादिमूलान् ।

जातेः ५।, अतः ५।, अस्त्री—मूलात् ५। ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

हो हायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्यं हे किम् अतिदाम संख्यादेः किं सुदामा
वयोऽर्थे किं विहायना शाला ॥ २६२ ॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्गः । य उङ् यस्य स युङ् । सत् च काण्डञ् प्राक् च प्रान्तश्च
शतञ्च एकश्च ते ते आदयो यस्य तत् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक्
प्रान्त शतैकादि च तत् पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्पं सम्च भस्त्राच
अजिनञ्च एकश्च शणश्च पिण्डश्च ते ते आदयो यस्य तत् संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि
संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलं नञ्
आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत् मूलञ्चेति नादिमूलम् । ततः स्त्रीच युङ्च
सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-
ञ्चेति । पश्चात् नञ् समासि अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प संभस्त्रा-
जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूलं तस्मात् । शीतपाकीति शीते पाकी यस्याः सा
शीतपाकी ओषधिविशेषः । जातिवाचिनो मुख्यादेव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी
वज्रभृगा भूमिरित्यादौ न स्य १ । नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु भक्तिका वलाका । किञ्च नजा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाक कर्णं पर्णं वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात् ।
यथा ओदनपाकी शुङ्कुकीं शालपर्णी गोवनी । अतएव शीतपाकी इति स्वयम्
उदाहृतम् । अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुर्गा । युङ्स्तु वैश्या क्षत्रिया । ऋष्य-
हयगवयसूकयमत्स्यमनुष्याणां युङ्त्वाद्प्राप्ता नदादौ पाठादीपि ऋष्यी हयौ गवयौ
सूकयौ इत्यादि सूकयो ऋगविशेषः सत्काण्डाद्यादि पुष्पात् सत्पुष्पा काण्डपुष्पा
प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्यः किम् ? शृङ्गपुष्पी चोरपुष्पी अजा-
तेस्तु वज्रपुष्पा लता । संफला भस्त्राफला । मस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः ।
भस्त इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-
फला एभ्यः किम् ? पूतिफलौ रक्तफलौ । अजातेस्तु वज्रफला शाखा । नादिमूलान्तु

युडादेः । मृगौ हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु मत्तिका
वैश्या सत्पुण्या संपला अमूला । जातेः किम् ? मन्दा ।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली वज्रमूली । अजातेस्तु दृढमूला लता । ननु
मुख्यजातेरेव ग्रहणात् शङ्खपुष्पोल्यादिषु कथमीप् स्यादिति चेत् सत्यं यव गौण-
दशायामेव जातित्वं तत्र जातेर्मुख्यत्वमेव । जातिमाह आकृतियहणेत्यादि । आक्रियते
व्यज्यते अनेन आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतियहणा
जातिराकृतियहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्य गोमृगहंसादीनां पृथक्
पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्व गीत्व हंसत्वादित्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
यूद्राणां पृथक् पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह
लिङ्गानाच्च न सर्वभागित । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साच जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदीरगाः जातिभेदाः पुमाख्यास्येत्यभरसिंहन जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमं ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च
अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसदृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति
हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयम-
पाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदप्याह निर्याह्येति । सकृदेकवारं आख्यातेन
उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्ट-
वत्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादि
संज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्वस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-
स्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कु मिति सर्वलिङ्गभाजित्वात्
संस्थानव्यज्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयं लक्षणमाह गीवच्चेति ।
पुच्छपौच्छप्रभृतिकमपत्यं गीवमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गीवमिह गृह्यते । गार्गी
वात्सीत्यादि । चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो
वेदैकदेशवाची कठादिरूपः । सच अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक
एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां धित्वा-
दौपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्यः इत्यादौ नीप्ता
ककीडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गीचासौ भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
कीडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः । तत्रैव तत्वेत्वजात्याख्य इत्युक्तेः गार्ग्याभावः
गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंवद्भावनिषेधश्च इति ॥ २६१ ॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा-टी--य उङ् यस्य सः सञ्च काण्डश्च प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत् तत्
आदिर्यस्य तत् तच्च तत् पुष्पञ्चेति तत् संच भस्त्रञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च
तत् तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत्
मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-
मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् संत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादिपुष्पसंभस्त्राजिनैकशण-
पिण्डादिफल नादिमूलं तस्मात् । सृगीति मुख्य एवायं विधिः तेन वज्रसृगा भूः
वज्रहंसा पूरित्यादौ न स्यात् । शीतपाकीति शीतेन पाकी यस्याः सा इत्यत्र हे
नजातिरुच्यतेऽतो जातेरगौणत्वम् । एवमीदनपाकी गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि । मच्चि-
केति एवं पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्येति क्षत्रिया इत्यादि । सत्पुष्पेति एवं
काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्यः किं शङ्कुपुष्पी चौरपुष्पी-
त्यादि । सम्फलति एवं भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला एभ्यः किं पूतिफली
तालफलीत्यादि । असूलेति न सन्ति मूलानि यस्याः इति वाक्यम् । नजः किं बहु-
मूली शतमूली जातेः किं घनपुष्पा स्थलफला निर्मूला श्रुतिः समूला स्मृतिः । अथ
जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतीति । आक्रियते व्यज्यतेऽनया
इत्याकृतिः अवयवसंस्थानादिः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं घसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा-
भावान्नेप् । आकृतिः ग्रहणं ास्याः सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहणं आकृत्या ग्रहणं
यस्याः सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यज्ञा इत्यर्थः तथाच सृगसिंहव्याघ्रादिषु शृङ्ग
शठादिसंस्थानव्यज्ञा सृगत्वादजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिर्निराकृतेति ।
ब्राह्मणत्वादिजातेन संस्थानव्यज्ञत्वं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यादती
लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गानां पुं स्त्री क्लोवानां सर्वाणि
रूपाणि न भजते सा जातिः तथा चाविलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थः तेन ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण-
त्वादिति जातिः तटत्वादिति जातिः स्त्रीलिङ्गभावाच्चत्वेऽपि संस्थानव्यज्ञत्वात् पूर्वलक्षणेन
जातित्वं व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभावाच्चत्वेन
कथं न जातित्वमित्यत आह सकृदाख्यातनिर्ग्राहेति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६३ । गुणाद्वीतो ऽखरस्योङः ।

गुणात् ५।, वा । १।, उतः ५।, अ-खर स्योङः ५। ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् वा, नतु खरीः

सती निर्याह्या निययत्वेन ग्राह्या इत्यर्थः तथाचासर्वलिङ्गभानु ब्राह्मणादिषु उपदेश-
व्यङ्गा जातिरित्यर्थः । उपदेशो हि एकस्यां व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्
प्रत्ययनिमित्तं भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इहाप्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकृदुप-
दिष्टेनैकेन धर्मेणायं ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ
संज्ञाशब्दत्वेनैकमावहत्तित्वात् । एतत्तु सर्वस्य जातेरुपयुक्तं तथाहि शुक्ले कृष्णे
वा गोपिण्डे सकृदुपदिष्टा गीत्वादिः जातिः । पिण्डान्तरेऽपि गौरयमित्यादि
ज्ञाननिर्याह्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरेका निरवयवा
नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिकीं जातिमाह गोवत् चरणैः सह इति
पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिकं गोवत् । यथा गार्ग्यः वात्स्य इत्यादिः गार्ग्यत्वादेन
संस्थानव्यञ्जकं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसामान्यात् न वा सर्वलिङ्गभावाच्चत्वं गार्ग्यः
गार्गी गार्ग्यं कुलम् इत्यादि प्रयोगात् अतः पृथगुक्तम् । अथ पारिभाषिकजाति-
त्वात् गार्ग्यमानिनी वात्स्यायनमानिनीत्यादौ पुंवङ्गावः न तु वैधान्नपदीभाष्या इत्यादौ
जातिस्त्राङ्गप्लमानिनी इत्युक्तेः । चरणं शाखा वेदैकदेशं कठादिशब्दः स तु
क्रिया-वचनः कठादिरूपचरणस्य अध्ययनक्रियासम्बन्धेन वर्तमानत्वात् । तथाच
कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषणमाचक्षणी यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अध्येतपुरुषेषु वर्तते
तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तं सैव पारिभाषिकी जातिः अस्यापि पारिभाषिक-
जातित्वात् कठी रकी कठमानिनी कठीभार्येत्यादिः स्यात् । लक्षणचतुष्टयाव्याप्य-
त्वात् मन्देति न जातिः । गार्गीति गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्गी । गोत्रविहितयोः ण्ये
णप्रत्यययोः युङ्त्वादीप् निषेधे सिद्धे पुनरजादौ युङ्ङन्तानां पाठात् नेह
युङ्त्वादीप् निषेधः । कठीति कठो ब्राह्मणस्तेन प्रोक्तः अधीयते यः सोऽङ्घ्रि
कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् एवं कौयुमी ॥ २६३ ॥

स्यः संयोगः स्य उङ् यस्य स स्योङ् खरस्य स्योङ्चेति न खरस्योङ् अखरस्योङ्
तस्मात् । सृष्टी सृष्टरिति सार्द्धवगुणयोगात् । एवं पट्टी पटुः लघ्वी लघुः गुर्वी
गुरुरित्यादि । खरशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्ती निषेधः । गुणमाह सत्व इत्यादि ।
यः सत्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति ततः सत्वादपगच्छतीत्यर्थः । थञ्

स्योडश्च । मृद्वी मृदुः । खरस्योडस्तु खरः पाण्डुः । गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ धेनुः ।

श्यामता पूर्वमासादिफलसुपगच्छति पश्चात् पक्षदशायां ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु वज्रेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आसादिफलं या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणा-
कुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्यपि गुणत्वापत्तिः । यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्चा-
दिषु च दृश्यते अतः कर्माणीगुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्ष्मण्यपात्रेषु रक्ततागुणः सहि वङ्गिसंयोगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाजः न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु सहत्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्माणीगुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् । कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्य-
मिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तच्चापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तका-
दिअवयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्चादिषु च दृश्यते । एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादिस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥ २६४ ॥

श्रीरा-टी—स्य उड् यस्य सः खरः श्वेतार्थः । खरश्च स्योड्च तत् न तत् अखरस्योड् तस्मात् । गुणवाचकादिति गुणं व्यक्तिगुण—वाचकः धे णकः । मनु-
लोपादभेदीपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः । मृद्वीति मार्दवगुण-
विशिष्टा इत्यर्थः । अथ गुणवाचिशब्द ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्व इत्यादि । सत्त्वं द्रव्यं तत्र निविशते तदाश्रयति अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामी गुणः पूर्व-
मासादिफलमाश्रयति पश्चात् पक्षदशायां ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति । पृथक् नानाजातयो येषां तेषु दृश्यते यथा हंसादिषु यः शुक्लादिगुणी दृष्टः स शुक्लादिषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्त्वा-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतोऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेतः ५।, अक्तेः ५।, वा ११। ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामोप् स्यात्
वा न तु क्तेः । त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा,
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं?—

दपगच्छति जन्मनः प्रभृत्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जातिः पृथग्जातिषु
दृश्यते ब्राह्मणत्वादर्गवादिष्वसमवेतत्वादित्यु स्वरूपकथनम् । नापि सत्ता गुणः द्रव्य-
गुणकर्मसु वर्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपैति । नन्वेवं कर्मापि गुणः यदा सक्रिय-
भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रियं भवति तदा सत्त्वादपैति पृथग्जातिष्वपि
दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अतो निरा-
कर्तुमाह । आधेय इत्यादि । आधेय उत्पाद्यः क्रियाव्यापारसंभवात् जातः क्रियाजः
न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । तद्यच्चोत्पाद्यं घटादिरूपम् अनुत्पाद्यं परमा-
णादिरूपं कर्मणानुत्पाद्यमेव नानुत्पाद्यत्वं तस्य जन्यत्वात् एवं घटादर्महत्वादिकमुत्पा-
द्यम् । आकाशादर्महत्वादिकमनुत्पाद्यमिति । एवं सति द्रव्यमपि गुणः द्रव्यं हि
द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसंयोगविभागविनाशादपैति पृथग्जातिषु
दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावो यस्य सः सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्व-
प्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एवं सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वे स एवेत्यवधारणं
द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्तिः स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने कृते
तदपगमात् पृथग्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात्
तथाच द्रव्यभिन्नस्य कचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमावेऽभिनिवेशः । ततोऽपगम इति
इयं निवेशमात्रं कचिदधिकरणे । पृथग्जातिषु दर्शनं कचिदुत्पादनीयत्वं कचित्
नित्यत्वं स गुण इत्यर्थः यद्योक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् धेनुरित्यत्र नेप् ॥ २६४ ॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहणं नियमाद्यम् । तेनायं नियमः बहुव्रीहौ
संख्यामूपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशादेव ईप् स्यान्न
अकारान्तात् पादात् । ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादौ न स्यात् । त्रिपदीति
वयः पादा यस्याः इति वज्रव्रीहौ पादस्य पाङ्गावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पदा-
देशः । शोणादिश्च । शोणः कृपण कल्याणौ पुराणः कमलस्रग्धा । विकटो दार-
चण्डाय साधारण विशङ्कटौ । सहायारालभरुजा विषालायास्तथापरि इति । शोणी

स्याङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तदत्तादृशि च स्थितम् ॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेशा

कृपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटौ उदारौ चण्डी साधारणी विशङ्कटौ सहायी
अराली भरुजी विशाली मन्ने शोणा इत्यादि । स्त्रीलिङ्गानां कटिभ्रेणि प्रभृति
स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे सुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहीपसर्जन-
मेवेति । चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादित्दं विवक्ष्यमि । नासिकोदराद्वहचः । वह्नचं स्वाङ्गानां
मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका चौणोदरी
चौणोदरा आभ्यां किं पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा । जङ्घीष्ठ-
करुहकर्णशृङ्गाङ्गदन्तगातान्तपुच्छात् स्त्रीङः । संयोगोऽङं स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य एव
ईप् स्यात् वा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्गा रक्तीष्ठी रक्तीष्ठा सुकण्ठी सुकण्ठा चारुकर्णी
चारुकर्णा दृढशङ्खी दृढशङ्खा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगात्री सुगात्रा
स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा सुपुच्छी सुपुच्छा । एभ्यः किं सुनेत्रा सुगल्फा । प्रोष्ठी कृगला-
न्त्रीति नित्यं संज्ञायाम् । शर कवर विषमणिभ्यः पुच्छात् पृथग्योगात् संज्ञायामिति
नानुवर्त्तते । एभ्यः परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम् । शरपुष्पी कवरपुच्छी विषपुच्छी
मणिपुच्छी । पक्षाक्षोपमानादिः । उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्यां नित्यमीप् स्यात् ।
श्वपुच्छी सिंहपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी । उपमानपूर्वात् किं सितपक्षा हंसी ।
गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप् । क्रीड स्वर बाल शफ गुद प्रोथ गल
भग यीवार्दण । एभ्य ईप् न स्यात् । सुक्रोडा सुखुरा सुवाला सुशफा सुगुदा सुप्रीथा
दीर्घगला सुगला सुगीवा । सहविद्यमान नजः । एभ्यः परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात् ।
सहकेशा सकेशा विद्यमाननखा अकेशा । नखसुखान्नाम्नि । आभ्यामीप् न स्यात्
संज्ञायाम् । शूर्पणखा बालमुखा शूर्पणखीत्यपि केचित् । ऋचि पादः । ऋचि
वाच्यायां पादित्यस्मादीप् न स्यात् । चतुष्पदा ऋक् विपदा गायत्री चतुष्पदा
ऋत्विगित्यादिकन्तु पादशब्देनैव माध्यम् । स्वाङ्गमाह । स्वाङ्गं स्यादित्यादि । विकारी
धातुवैषम्यं विकाराज्जातं विकारजं न विकारजम् अविकारजम् अद्रवं मूर्त्तम्
अविकारजं प्राणिस्थं यद्वस्तु तत् स्वाङ्गं स्यात् । यथा विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । द्वितीय-

रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना
प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिमदृशे स्थितत्वात् । राजो राजः
केस्तु बुद्धिः मतिः ।

लक्षणमाह दृष्टं तवातत्स्थमपीति । अद्रवसुत्तो विकारजं प्राणिनि दृष्टम् अनन्तर-
मतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथ्यादौ ।
तृतीयं लक्षणमाह तदतादृशि च स्थितमिति । तद्वत् अद्रवसुत्तो विकारजप्राणिस्थ-
वस्तुतुल्यं यद्वस्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा इत्यादि । राज्ञी राजिरिति एवं धून्नी धूनिः श्रेणी श्रेणिः बाली
बालिः रजनी रजनिः पाणी पाणिः रात्री रातिः पुरस्त्री पुरस्त्रिः भूमी भूमि-
रित्यादि । किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धिः स्वक् युवजानिः पुरित्यादौ
न स्यात् । केस्तु बुद्धिः मतिः हलिः स्लानिरित्यादौ कृगृज्याग्लाहाल्वादिरिति केनि
आदेशे स्थानिवत्त्वान्नेप् । एवं क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्त-
प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनिः काकारिरित्यादावपि न स्यात् ॥ २६५ ॥

श्रीरा-टी—पादित्यनेन संख्यामुपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणं
श्रीण आदिर्यस्य सः । पाञ्च शीणादिय स्वाङ्गञ्च इच्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिसस्याः
अर्धवशादितो विशेषणम् । द्विपदी त्रयः पादा यस्याः सा इति वाक्यम् एवं द्विपदी
द्विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । श्रीणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन
विकल्पः । शीणादिर्यथा “शीण साधारणऽरानविषाण हयशङ्कटाः । कृपाणः कृपणी-
दारः कमलोविकटोऽञ्चतिः । अञ्चत्यहंति कल्याण यष्टिर्वसि विशङ्कटाः । सहाय
भरुजौ चण्डः पुराणीऽङ्गादि पश्चिमाः । नदीर्भद्रे चन्द्र रागा वर्षाभुस्तु प्लवः स्त्रियाम् ।
अङ्गान्त दन्तकण्ठञ्च शृङ्गकर्णोच्चमित्यपि । पुच्छं नेत्रं तथा गात्रं जङ्गमङ्गादिरौरितः ।
“हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात् अञ्चति अङ्कति अंहति एषां त्याग्यन्तप्रकृति-
रूपकत्वात् यष्टिवस्याः त्यन्तत्वात् । अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योङ्ः स्वाङ्ग-
स्याजादौ पाठात् शेषाणां सर्वार्थैरेव वा प्राप्ते पाठः । केचिन्नादौ हयमाहुस्तत्र हयया
शतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात् । अङ्गादि पश्चिमा यथा ऋङ्गणी ऋङ्गा
स्थूनान्तो स्थूनान्ता कृग्लास्त्री श्रीषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती
किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशङ्की चारुकर्णा कल्याणपुच्छी सुगात्री दीर्घजङ्गीत्यादि । पक्षे
चारुदन्त्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशत्रिकृतमनन्ववद्भवतीति न्यायात्
चन्द्रभागी चन्द्रभागा च । तथाच चन्द्रभागी चन्द्रभागा चन्द्रभागी च चन्द्रिका ।

२६६ । धात् क्रीतात् ।

धात् ५।, क्रीतात् ५।

धनेन क्रीयते स्म धनक्रीती ।

२६७ । क्रादल्ये ।

क्रात् ५।, अल्ये ७।

धादित्येव । अभ्रलित्सी, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

चन्द्रभागी च सैवीक्ता नदीश्रेष्ठा प्रकीर्तिता । इति हड्डवन्दः । वर्षाभ्वी वर्षाभः
भेकी । स्वाङ्गादुदाहरति सुमुखीति शोभनं सुखं यस्याः सा इति वाच्यम् । स्वाङ्गा-
ङ्गाण एवास्य विषयः । दोर्धनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ
स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवी घर्मादिस्तद्विन्नं मूर्तं काठित्यादिस्पर्शविशेष-
वत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थं विकारो दोषलसमाज्जातं विकारजं न विकारज-
मविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि तत्र प्राणिनि दृष्टं चेत्तदा
स्वाङ्गं तादृशि प्राणिमदृशे प्रतिमादौ स्थितं लनादिकं तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्ग-
मित्यर्थः । द्रव्यादि पदानां व्यावृत्तिमाह वहस्वेदित्यादि राजी राजिरिति राजधी-
रित्यर्थः एवं घोणी समी गृची, सानी वाद्री वेणी मणी कपी । श्रेणी च रजनीपक्षे
श्रीणिरित्यादयः क्रमात् । अक्तेरित्यनेन त्वर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणिः अजीवनिः
काङ्कारिमकार्षीः सर्वं कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात् । कान्तादपि कश्चित् मा गा
स्नानीं मृणालीति तु स्नानशब्दात् भावे णि कृते षित्वादीप् । परे तूर्णग्रहणादी-
कारान्तादपि तेन श्रीलक्ष्मीत्यादि । तथाच तां श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोगः
इत्याहुः । निषेधी यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् कृदिकारादेव तेन
सुगन्धिः युवजानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रीतादीप् स्यात् स्तिथां क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समासाऽभिधानात्
इति श्रौपतिदत्तः । अतएव आह धनेन क्रीयते स्म इति वाक्यम् । धनेन क्रीता
धनक्रीता इत्यत्र संस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात् किं ? राज्ञा
क्रीयते स्म राजक्रीता ॥ २६६ ॥

श्रीरा-टी—धनक्रीति क्रीधीः क्तः स्याद्युत्पत्तेः प्राक् क्तदन्तेन सह समासेऽनेनेप् ।
सा हि तस्य धनक्रीता प्रागेभ्योऽपि गरीयसीति तु आवन्तेन सह समासादिति परे
अन्ये तु धनक्रीतीत्याहुः । धादिति पीनिर्देशादव्यवहित क्रीतशब्दादेवेत्यर्थः तेन

२६८ । स्वाङ्गाद्दे ।

स्वाङ्गात् ५१, हे ७ ।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्तः तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६९ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

वा ११, अच्छन्नात् ५१, जातेः ५१ ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात् किं राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियाम् इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् समासः । अत एवाह अक्षेण लिप्यते स्मेति वाक्यम् अभलिनी अल्पाभा इत्यर्थः । अन्ये किं जलपूर्णा घटी ॥ २६७ ॥

श्रीराटी—धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति । अभलिनीति अन्येनाभेण कृत्रेत्यर्थः । एवं सुपलिनी पावी—अक्षरलिनी जिह्वेत्यादि । अन्ये किं ? सुखपूर्णा भक्तिः ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अन्ये इति च नानुवर्त्तते । शङ्खभिन्नीति । शङ्खोनिधौ ललाटस्थि इत्यमरः । शङ्खोभिन्नो यस्याः सा शङ्खभिन्नी । उपसर्गव्यवधानेऽपि ओष्ठविच्यती । अतः कृत मित् जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशकृता हस्त-मिता दन्तजाता लनप्रतिपन्ना । स्वाङ्गात् किं ? घृतपीता । हे किं ? हस्तेन धृता हस्तधृता । विवाहे पाणिगृहीतो यस्याः सैव पाणिगृहीती पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता चोरी इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीराटी—क्त इति क्तान्त इत्यर्थः । शङ्खभिन्नीति शङ्खोललाटस्थि शङ्खो भिन्नो यया इति वाक्यम् एवमुपरिभिन्नी गलीत्कृत्ती केशरीत्तुनीत्यादि । स्वाङ्गात् किं वक्-कृता मुकृता । हे किं ? पादपतिता । परे तु नञ्दुः सुवङ्गसुखमास वत्सर दुःख-भिन्नात् कृतहसादन्तोदात्तात् तादीपमाहुः । तदयम्यकृता स्वाङ्गादिविशेषणात् सुखकृता अकृता इत्यादि वारितम् ॥ २६८ ॥

कृत्रं वस्त्रजातिः नास्ति कृत्रं यव सोऽच्छन्नः तस्मात् । इच्छुर्भभञ्जितो यया सा इच्छुभञ्जिती इच्छुभञ्जिता । एवं वृकट्टी वृकट्टा शुक्रजग्धी शुक्रजग्धा इत्यादि । जातः किं ? कट्टभञ्जिता । क्तात् किं ? ब्राह्मणप्रिया । कृत्रात् वस्त्रकृत्रा वस्त्रं

तादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । कृन्नात् वस्त्र-
च्छन्ना ।

२७० । पत्न्यामपालकान्तात् ।

पत्न्यां ७, अपालकान्तात् ५ ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् । गोपी ।
पालकान्तात् गोपालिका ।

कृन्' परिहितं यथेत्यर्थः । एवं वसनप्राप्ता । अपि कृतमिति जात प्रति-
पन्नानामजादित्वात् स्यात् । कृन्कृता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपत्ता ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न कृन्ऽच्छन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितीति इक्षुभक्षितो यथा सा
इति वाक्यम् । एवं कृकृष्टी शुकजग्धी मुरापीती पत्ने कृकृष्टेत्यादि । जातेः
किं ? मासकृता घृतपीता शूद्रीत्यादि ॥ २६९ ॥

पत्न्या ऊढा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तोपलक्ष्यते इत्यत आह पुंवाचका-
दिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधी विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पाल-
कान्तवर्जनादकारान्तादेवायं विधिरिति । अन्यथा पुंसः पत्नी इत्यादावपि
प्रसर्जते । पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपा-
लिकादि प्राप्तावन्तग्रहणं पालकपर्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्तार्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ
मध्यमोत्तम गोपालक पशुपालकवर्कात् पुंवाचकादकारान्तादीस्त्राज्ञार्यायां
इत्यर्थः । गोपस्य पत्नी गोपी एवं महामातस्य महामात्री पितामहस्य पिता-
मह्वी मातामहस्य मातामह्वी प्रःस्य प्रष्टो इत्यादि । पुंवाचकात् किं ? प्राजाता
जातापत्या प्रजाताचेत्यमरः । पत्न्यां किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालि-
केति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादाप्काप्यनाशीरक इत्यकारस्ये-
कारः । एवं ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पशुपालिका । गोपीत्यादिषु जाति-
त्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्तार्थम् । तेन चतुर्थस्य पत्नी
चतुर्थी वैश्यस्य पत्नी वैश्यी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युङ् वरजनेऽपि पत्नीवि-
हितेऽस्मादेव ॥ २७० ॥

श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तीऽपालकान्तस्तस्मात्
नञ् सादृश्यधीतकत्वात् । पुंवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति
गोपस्य पत्नीति वाक्यं पुंवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धवाचे स्त्रियां वृत्तिः ।

२७१ । ब्रह्मरुद्रभवसर्वमृडेन्द्रवरुणादानङ् च ।

ब्रह्म—वरुणात् ५१, आनङ् १२१, च १२१ ।

एभ्यः पत्रग्रामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्माणी रुद्राणी ।

२७२ । मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्या-
र्यात् वा ।

मातुल—अर्यात् ५१, वा १२१ ।

मातुलानी मातुली । अन्येत्वीपमपि विकल्पयन्ति,

एवं वैद्यी वैश्यी शूद्रीत्यादि । गोपालिकेति गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम् । एवमश-
पालिकेत्यादि पुंवाचकात् किं ? प्रजाता ॥ २७० ॥

आनङादिशस्यापुरोभात् षष्ठान्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईप् प्रत्ययस्या-
नुरोधात् वरुणादिति पञ्चम्यन्तम् । एभ्यः पत्रग्रामीप् स्यात्तेषामानङ् चेत्यर्थः ।
ङित्वादन्त्यस्य स्थाने । ब्रह्मणः पत्नी ब्रह्माणी एवं रुद्राणी भवानी सर्वाणी
मृडानी इन्द्राणी वरुणानी ॥ २७१ ॥

श्रीराटी—ब्रह्माच रुद्रश्च भवश्च सर्वश्च मृडश्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्तस्मात्
ङित्वादन्त्यस्यानङ् ब्रह्माणीति ब्रह्मणी भार्या इति वाक्यम् । एवं रुद्राणी भवानी
सर्वाणी मृडानी इन्द्राणी वरुणानी । मण्डूकगत्यानुवर्त्तमानस्य वाशब्दस्य व्यवस्थया
महेन्द्राणी शक्राणी । तथाच चारुधामा महेन्द्राणी शक्राणी गजवाहिनीति तु
परे । केचित्तु ब्रह्मशब्दं न गृह्णन्ति तन्मते ब्रह्माण्डमिति अन्धोः किंपि नान्त-
त्वादीपि ब्रह्माणी शक्राणी एवं शिवानी ईश्वराणीत्याहुः । महेन्द्राणीति महती
चासौ इन्द्राणी चेति व्युत्पत्तेः ॥ २७१ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची इत्यत आह तद्वाशब्दोऽव्यवस्थाप्य इति । व्यवस्था
चेयं मातुलात् पत्रग्रामानङ् युक्त ईप् केवल ईप् आप् च । मातुलानी
मातुली मातुला । उपाध्यायात् पत्रग्रामानङ् युक्त ईप् केवल ईप्च उपाध्या-
यानी उपाध्यायी । स्वयं व्याख्यातत्वे तु केवल ईप् आप्च उपाध्यायी उपा-
ध्याया । क्षत्रियाद्याभ्यां पत्रां केवल ईप् क्षत्रियी अर्या । जाती आनङ्
युक्त ईप् आप् च क्षत्रियाणी क्षत्रिया अर्याणी अर्या । आचार्यात् पत्रा-
मानङ् युक्त ईप् आचार्यानी स्वयं व्याख्यातत्वेन आप् आचार्या । सूर्याद-

तदा मातुलेत्यादि । तदाशब्दो व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी,
अत्र न एत्वम् ।

२७३ । वृषाकप्यग्रिमनु पूतक्रतु कुसित
कुसीदादैङ् च ।

वृषाकपि—कुसीदात् ५।, ऐङ् । १।, च । १। ।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात् तेषामैङ् च । वृषाकपायी
आग्नायी मनायी ।

२७४ । नारी सखी यवानी यवनानी

देवतायां केवल ईप् सूर्यनामा कश्चित्तस्य पत्नी सूर्यी सूर्यागस्त्यस्येति यलोपः ।
देवतायान्तु आप् सूर्या । अत्र सूर्याणीत्युदाहरणं पाणिनि सर्ववर्मक्रमदीश्वरा-
णामसम्मतत्वाद्धेयम् । मातुलादिभिन्नानामपि व्यवस्थापकोऽयं वा शब्दः । यथा
वैश्यशूद्राभ्यां पत्न्यामीप् वैश्यी शूद्री । जातौ तु आवेव वैश्या शूद्रा कन्या ।
महाशूद्रात् पत्न्यां जातौ च ईप् महाशूद्री ऊढा अनूढा च ॥ २७२ ॥

श्रीरा टी—मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च ऋष्यश्च तत्त-
स्मात् । मातुलानीति मातुलस्य पत्नीति वाक्यम् । अन्ये तु इत्यादि । ये तु
ईपं विकल्पयन्ति तन्मते मातुला इत्यपि तदस्मन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम् ।
एवं उपाध्यायानी उपाध्यायी स्वयं व्याख्यात्रीचेदुपाध्यायी उपाध्याया च ।
आचार्यस्य पत्नी आचार्यानी स्वयं व्याख्यात्रीचेदाचार्या आचार्या च । सूर्यस्य
पत्नी सूर्यी देवतायां सूर्याणी सूर्या च । क्षत्रियार्ययोः पत्नी क्षत्रियी अर्यी
जातौ क्षत्रियाणी क्षत्रिया अर्याणी अर्या च इति ॥ २७२ ॥

ऐङादेशस्यानुरीधात् षष्ठान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईपोऽनुरीधात्
पञ्चम्यन्तम् । विभाषादयमध्यवर्त्तित्वादस्य परस्य च नित्यत्वम् । हरिविष्णू-
वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपेः पत्नी वृषाकपायी एवमाग्नायी मनायी पूतक्रतोः
पूतक्रतायी पूतक्रतुरिन्द्रः । कुसितस्य कुसितायी । कुसीदस्य कुसीदायी ॥ २७३ ॥

श्रीरा टी—वृषाकपिश्च अग्निश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च कुसीदश्च तत्त-
स्मात् । पञ्चतीत्यादौ वा ग्रहणात् नित्यमिदम् । पत्न्यामेव नियमात् पूतक्रतु-
र्ब्राह्मणीत्यत्र न स्यात् ॥ २७३ ॥

हिमानी अरण्यानो मनावी पतिवत्तान्तर्वती
पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली
कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिखाः ।

नारी—अग्निश्वाः १॥३॥

एते निपात्यन्ते ।

एते ईवन्ता निपात्यन्ते । निपातीह्यर्थविशेषे भवतीति तानहं विवर्णोमि नारीति । नरस्य जातौ एवं नृवृद्धक्षतविट्शूद्रैरित्यमरीक्या नृशब्दस्यापि मनुष्य-
वाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम् । अतएव नृजातेरिति स्वयं
वक्ष्यति । अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नूत्यनिष्टं स्यात् । सखीति वयस्या इदन्त-
त्वादिकल्पे नित्यार्थो निपातः । यवानो दुष्टोयवः । यवनानी यवनस्य लिपिः
जातौ तु । यवानीति । हिमानी हिमसंहतिः । अरण्यानी महारण्यम् ।
मनावी मनोःपत्नी । पतिवती सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यत्र
पतिमती सेना । अन्तर्वती गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती भूमिः । पत्नी पत्युरुदायां
अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य । भाजी पक्वव्यञ्जनविशेषः । अपक्वा चेज्जाजा । गोणी
धान्यादिवहनार्थपात्रविशेषः । नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पी च ।
स्थली अकर्तृकाभूमिः अन्यत्र स्थलं उत्थानादि । कुण्डी पात्रविशेषः अन्यत्र
कुण्डा अमृते आरजः कुण्ड इत्यमरात् । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला । कुशी
लौहविकारः अन्यत्र कुशा । कामुकी रिरंसुः अन्यत्र धनस्य कामुका । घटी
अल्पीघटः एवं मृणाली कृतीत्यादि । अतएव स्त्री र्णात् काचिष्मृणाल्यादिर्विव-
चापचये यदीत्यमरः अन्यत्र करिणां घटना घटा । कवरी केशवेशः अन्यत्र
कवरा । नीली प्राण्यीषधीः । नीली गौः नीलीनाम ओषधिः अन्यत्र नीला
लता । अग्निश्ची शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अग्निशुः शाला । बहुवचनादन्येऽपि
निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम् । स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः स्त्री । एकसमानवीरभाटसपिण्ड पुत्रेभ्यो नित्यम् । एकः पतिरस्या
एकपत्नी एवं समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्नादेशे ज्योतिर्जनपदेत्यादिना
समानस्य स आदेशे सपत्नीति एवं वीरपत्नी भाटपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी ।
किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येऽपि एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानन्तु एकः
पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम् । समाखान्तस्य

२७५ । पद्धती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनी

पत्युः पत्नी स्याद्वा । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री । मुख्यस्य किं पति मतिक्रान्ता अतिपतिः ॥ २७४ ॥

श्रीराट्टी—निपातीत्यर्थविशेष इत्युक्तेः । न्यवयोर्जातौ नारी सखी सुहृदी भृष्टी यवी यवानौ यमानीति सुभृतिः । यवनानां लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसंहतिः । महारण्यमरण्यानी मनोःपत्नी मनावी मनावीच पूर्वेषु । पतिरस्यस्याः सा पतिवती सभर्तृका, मतीर्मस्य वत् नं च अन्यत्र पतिमती सेना अन्तरस्यस्याः अन्तर्वती गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिगृहीती अन्यत्र पतिरियं स्त्री ग्रामस्य । समानैकपुत्रसपिण्डवीरभाटभ्यश्च हे । एभ्यः पत्युः पत्नी निपात्यते हे । समानः पतिरस्याः सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि । हे किं एकपतिः स्त्री ग्रामस्य । अन्यस्माद्वा । वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी वृद्धपतिः स्थूलपत्नी स्थूलपतिः हे किम् ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित् । भाजौ पक्ताग्राम् अन्यत्र भाजा । गोणी धान्यादि वहनपातभेदः अन्यत्र गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला । जातिवचनात् पूर्वैरेवेप् यथा नागी करेणः नागी काद्वेयी अन्यत्र नागा । स्थली अकृत्रिमा भूः अन्यत्र स्थला । कुण्डी पात्री अन्यत्र कुण्डाजारजा । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला योतुमशक्ता कुशी लौहविकारः फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जुः कामुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पातभेदः घटीत्युपलक्ष्यं प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादीप् तेन मठी पटी कृत्री वंशी मृणालीत्यादि । प्रायशः इत्युक्तेः अल्पीवचः वृक्षक इत्यादौ न स्यात् । कवरो केशवेशः अन्यत्र कवरः कर्वरा । नीलात् प्राण्येषध्याः । नीली गौः नीली ओषधिश्व । कुवलयदलनीलाः कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्ततास्तीत्यर्थे अः तस्मादाप् नीला । यद्वा कुवलयदलवन्नोला कुवलयदलनीला । एवं सर्वलाभचिका नीला इत्यमरः । नीला कङ्कुरिति तु जात्यभिधाने संज्ञायां वेति केचित् नञ् पूर्वशिशोर्जायाग्राम् अशिश्वी शिशुना विना जाया इत्यर्थः । पाणिगृहीतीत्युदाग्राम् । पाणिगृहीतीऽस्याः सा पाणिगृहीती जाया अङ्गसंयोगेनोदा इत्यर्थः अन्यत्र तु उपचारात् रत्नादि प्रयोगः । अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप् । अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनः स्त्रियानीप् स्यात् कल्पाशी शरणी सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्धमिति केचित् । अतोदात्तस्य कृन्दीविषयत्वात् ॥ २७४ ॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिकी पलिक्ता वा ।

पञ्चती—पलिक्ताः १॥, वा । १ ।

पक्षे—पञ्चतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपाद्यन्ते वा । पञ्चती शक्त्योः क्त्यन्तत्वेनाप्राप्तौ ईपो विभाषा । यूनस्ति-
प्रत्ययं क्त्वा युवतिः वा निपात्यते । तथाच नयुवतिविहङ्गा राशि पट्के स्मृता-
दाविति दीपिका । ततो ऋसीदन्तत्वात् पाञ्चीणादित्यनेन पक्षे ईप् युवतीत्यपि
तथाच विषयविषमा मधुराहि युवत्य इति श्रौपतिदत्तः एवं युवती यौवननगरे
शिवशिव कुचमण्डलः साक्षी इत्युद्भटः । तथैवप्राप्तिपक्षे तु नान्तत्वादीपि यूनीति
स्यादेव । किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ
गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात् । द्विन्नुच्चाह इत्यत्र वाशब्देन विणन्त बहुतेर्यह-
णादनडुहशब्दादीपि जाते अनेन आकारागमो वा निपात्यते । तेन पक्षे अन-
डुहीति । श्वेतादि षड्भ्य ईप् तेषां तकारस्य नकारस्य वा निपात्यते । किञ्च
नचत्वे रोहिणीति नित्यम् । अस्मितादवृद्धायामीप् तस्य क्तश्च वा । पलितावृद्धा-
यामीप् तस्य क्तश्च वा । अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादित्दं विव-
णोमि । ईश्वरशब्दादीप् वा । ईश्वरी भुवनेश्वरी ईश्वरा । तथाच काली हैम-
वतीश्वरी इत्यमरः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वराया इति भावविः । एवं
केवलं सुमङ्गलं सामकं भागधेयं भेषजं समानं पापं आर्य्यकृतं दीर्घजिह्वं अवर-
रेचकं देवकं केकयं भिक्षुकादेरीप् नाम्नि । केवलीं सुमङ्गलीं सामकीं भागधेयीं
भेषजीं समानीं पापीं आर्य्यकृतीं दीर्घजिह्वीं अवरीं रेचकीं देवकीं केकयीं
भिक्षुकीं । नाम्नि किम् ? केवला सुमङ्गला समेयं मामिका इत्यादि । एवं
शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमानं शब्दादीप् स्यात्तु हीडादेः । कुमारीं किशोरीं करभीं
कर्करीं तरुणीं तनुनीं बधूटीं चिरण्टीं आभ्यां युवतिरुच्यते । एषां गौणत्वे न
स्यात् बहुकुमारा पुरी । शेषे वयसि तु वृद्धा स्थविरा । हीडादेस्तु हीडा
वाला वल्गा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना । शरल शारङ्ग
पिबङ्ग कलषिभ्य ईप् । शरली शारङ्गी पिबङ्गी कलषी । भन्द्रभागादनद्याम् । चन्द्र-
भागे भवा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा । एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताश्च । कुन्ती
अवन्ती गोवलाज्जातिः । अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षांस्वीं शुर्विणीं सरसीं
रौदस्यादधी निपात्याः । एवं त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीत्वं

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिकी अवृद्धा,
पलिकी वृद्धा ।

२७६ । न मन्संख्यास्वसजादेः ।

न । १।, मन् संख्या-स्वस-अजादेः ५ ।

आप् च निपात्यते । केचित्तु कदीकारादपि पचे ईपं विधाय तन्दी तन्दीः लक्ष्मी
लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः । लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च । इयं लक्ष्मीनाम्नी कन्या लक्ष्मीव
अम्बे व इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रीरा-टी—पादस्य हरिरिति वाक्यं हनधीः क्तिः अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः
शक्तधीः शक्ती शस्तभेदः बलि तु शक्तिः । युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तङ्
निपात्यते अनान्तत्वात् वस्य उः । अनडुह शब्दस्य ईपि वा आप् निपात्यते ।
अत एत हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्तान्ताद्वर्णात्
इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप् तस्य नश्च निपात्यते । हरिता भरिता इति विश्वः
भरित शब्दं परे नाङ्गः । असित पलिताभ्यामीप् तयोः क्तश्च निपात्यते । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् प्रियती प्रियत्रिः विंशती विंशतिः इति ॥ २७५ ॥

स्वसाच अजश्च स्वसजौ तौ आदौ ययोस्त्रौ स्वसजादौ । मन्च संख्याच स्वस-
जादौ चेति तस्मात् । सीमेति डापीऽप्राप्तिपचे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपीऽनेन निषेधे
दौर्घनकारलोपी च एवम् अतिपटिमा । अत मनीवर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्येपी
निषेधार्थमेव तेन लञ्सीमग्नौ लञ्सीमे लञ्सीमानौ इत्यादिषु ईप् चान्बस्यादित्य-
नेन ईप् स्यादेव । संख्यानाचकानां मध्ये एकद्विषड् बह्वनामीपोऽसम्भवः ।
तिसृ चतस्रोः स्वसादिपाठादेव तिसृचतसृभ्यामीपी निषेधः । ततश्च पञ्चाय-
ष्टादश पर्यन्तानां मुख्यत्वे डतिव्यर्णान्तेत्यादिना त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव
लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे संख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणत्वे ईपी निषेधार्थम् । तेन
प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचान्बस्यादित्यनेन ईप् न स्यात् । अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ
द्विभ्रञ्चाहेत्यादिना ईप् न स्यात् । किञ्चाच नजीऽल्यार्थत्वात् विंशति षष्ठादे-
रिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाच्छीयादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विंशती विंशतिः
षष्ठी षष्ठिरित्यादि । अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बह्व्रीही समा-
सान्तविधेरनित्यत्वात् डप्रत्ययाभावे ईप् चान्बस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपी निषेधः ।
अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रमादः । ससादिश्च । स्वस मात यात दुहित
गनान्दृ तिसृ चतसृ कति यति तति इति दश । स्वसा माता याता अम्

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा
बाला । [१०१] नेपौत्युक्तेः—यावती बह्वी ।

माता जननी याता स्त्रीणां स्वामिभ्रातृस्त्री तेन धान्यस्य मातौ तीर्थस्य यात्री
इत्यादौ ईप् स्यादेव । दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां
मुख्यत्वे लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः प्रिययतिः प्रियततिः । अत्र
नमृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्धेयं नम्री पौत्री सुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिश्च ।
अज बलक अश्ववट एङक चटक कीकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्त्तक
मुषिक पिपौलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च
इति । केशकृता हस्तमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । एषां साङ्गाहे इत्यनेन
विहितस्य ईपो निषेधः । वृचकृता इक्षुमिता मृगयाता हंसप्रतिपन्ना एषु पाच्छी-
णादित्यादिना विहितस्यैपो निषेधः । नेपौत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डत्यतुबहु-
गणानां संख्यावद्भावी नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीवह्वीश्च संख्यावाचकत्वाभावे ईप्
स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणादीत इति ईप् ॥ २७६ ॥

श्रीरा टी—स्वसाच अजश तौ तावादी ययोः तौ मन्च संख्याच स्वस्रजा-
दीच तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । सीसिति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । षच्चेति
नान्त संख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी
एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । स्वसादिर्यथा ।
स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो यातननान्दरौ । दुहिताश्च समाख्याता नप्ता केन-
चिदिष्यते । नम्रीत्यन्ये । अजिति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-
र्यथा । अजाश्चा मूषिका विप्रा कीकिला वाङ्वैङका । परपुष्टा परभृता चटका
वर्त्तका तथा । मूद्राजातौ टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः । तथा ह्यायन
हानौ च स्यातां पूर्वापरात्परौ । पत्न्यां बालीत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च ।
स्वाङ्गे तु स्त्रीङ् गुद क्रीड शफबालभगोत्तरा । करघीणा शिखा नासा शिरी
भुजगलान्तकाः । खुरग्रीवीचरार्थैव नख मुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ-
जात प्रतिपन्नौ च हे मतौ । अजादि द्वादशेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-
भ्यटित्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पत्न्यां पुंवाचकत्वात् । स्त्रीङ्गुदाद्यनेभ्यः स्वाङ्गत्वात्
स्वाङ्गात् कृताद्यनेभ्यो हे क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा
बहुकरा यत्करा तत्करा किंकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा
इह पाठाश्लेषम् । स्वाङ्गस्त्रीङ् यथा सुगुल्फा सुपार्था । गुदादिस्तु सुग्रीवा

इत्यादि । संज्ञायां तु सर्पनखा कालमुखा । अनानि तु सर्पणखी । स्वाङ्गात्
 कृतादिर्यथा केशजाता सनजाता इत्यादि । अनासिकीदरावहचः । नासिकीदरभिन्ना
 बह्वचः स्वाङ्गवाचिनोऽनादौ पठिताः । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि । नासिकी-
 दरात् । तुङ्गनासिकौ तुङ्गनासिका महीदरी महीदरा इत्यादि । सह नञ् विद्यमान
 पूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि । स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च ।
 कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु ; कल्याणं
 विद्यमानं सुखं यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी । पूर्वसूते पूर्वदशहणात् सहनञ्
 विद्यमान पूर्वावयवानि स्वाङ्गानौत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेधः इति परे । यकीशला-
 जादावटात् णीयङश्च । यकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाञ्च णायङ्गौ सर्वे
 आदिष्टाश्चानादौ पठिताः गौरक्षस्य स्त्यपत्यं गौरक्ष्या एवं पीतिमाष्या साकर्करक्ष्या
 इत्यादि कौशल्या अजादा आवठ्या । यङीयथा । ण्णगीरनार्थयोगीति यङ् रूपीत्तमयोः
 स्त्रियाम् । गोवस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रौडिरापिशलिनाडिव्याडि-
 रापि चित्तस्तथा । भौरिकिभौलिकिः शालास्थलिकापिष्ठलीत्यपि । शौधातकिश्चौप-
 यतस्तथा वैङ्गयतीमतः । चैकयतः सैकयती भोजस्तु चत्तिये तथा । सुती युवत्यां
 क्रौड्यादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः । तिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपं उपोत्तमं, रूप-
 सुपोत्तमं ययोस्तौ तयोः न आर्यौ अनार्यौ तयोः । णश्च णिश्च तौ तयोः । तथाच
 गोवविहिततोः ण्णगीरनार्थयोः रूपीत्तमयोः स्त्रियां यङ् स्यात् ङ इत् । करीषगन्ध
 इव गन्धः यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धश्च तस्य स्त्यपत्यं कारीषगन्ध्या । एवं
 बालाक्या वाराक्षा इत्यादि । अनार्ययोः किं वाशिष्ठी वैश्वामिती । रूपीत्तमयोः किं
 औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्यं मादसुपलक्ष्यते । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे
 जाता अहिच्छत्री ण्णगीः किम् ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्री आर्त्तभागी ऋतभागस्यान्त-
 रापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्त्तं भाग्येति । गोत्रस्य इत्यादि गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभि-
 मताः । कुलाख्याः पुलिक लनिक मुखरास्तेभ्यः णेयङ् । पुलिकस्य स्त्यपत्यं पौलिक्या
 मौखर्या इति । क्रौड्यादिदशानां णेश्चौपयतादि चतुर्णां णस्य यङ् । क्रौडस्यापत्यं
 स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिचित्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या
 कापिष्ठल्या सौधातक्या चौपयल्या वैङ्गयल्या सैकयल्या इत्यादि । भोजस्यापत्यं स्त्रीभोज्या
 चत्तिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा कचिदिति दैवयज्ञि
 शौचहन्त्रिः सात्यमुग्धिः काण्डे विद्धिः इत्येषां वा यङ् दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी शौचहन्त्र्या
 शौचहन्त्री सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी काण्डेविद्ध्या काण्डेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिक-
 गोत्रविहितयोः ण्णगीरेष यङ्विधानम् अनन्तपत्या दैवदत्त्या इति कचिदन्यतोऽपि

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप् ।

उतः ५।, अयुङ् रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजातेः ५।, ऊप् । १। ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् नतु
युङो रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कभूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ्
रज्ज्वादेस्तु अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षण शफ सह सहित संहितो-
पमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५।, ऊरोः ५। ।

वामोरुः रम्भोरुः ।

इति सूत्रं विधायाहुः । एवं वयस्यचरमे इति सूत्रं विधाय । किशोरी तरुणी
चिररुष्टीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या बालावात्साहोडापाकामन्नावितना इत्येषाम्
अचरमवयोऽर्थत्वादीपि प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः ॥ २७६ ॥

न प्राणौ अप्राणौ ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति
नृप्राणिजातिः तस्याः । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप स्यान्न
तु यकारोऽङी रज्ज्वादेश्चेत्यर्थः । नृजातेः कुरुः एवं ब्रह्मवन्धूः ।

जातिवाचकात् परो बन्धुशब्दः कुत्सायां वर्तते । अप्राणिजातेः कर्कभूः
अलावूः । अध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्राप्ते युङ्त्वान्निषेधः । अध्वर्यु-
ब्राह्मणौ । रज्ज्वादिश्च । रज्जुः हनुः कङ्गुः प्रियङ्गुः त्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः
ककवाकुः शीतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जुः आदिर्यस्य सः युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् न तत्
अयुङ् रज्ज्वादिस्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी च तत् तच्च
तत् जातिश्चेति तस्याः । कुरु रिति कुरुशब्दः कुरुदेशस्य मनुष्य जातिवाची । एवं
ब्रह्मवन्धूः धीवन्धूः एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्तन्ते तथा कारुरित्यादि ।
कर्कभूरिति कर्कभुशब्दो वदरी जातिवाची एवम् अलावूः एवोरुरित्यादि । धेनुरिति
नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एवं ककवाकुः शीतुरित्यादि । तथा
अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची । रज्जुरिति अप्राणि जाति-
वाची एवं हनुः तर्कुः त्तरुः स्नायुः इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

२७६ । तन्वादे वा ।

तन्वादेः ५।, वा । १। ।

तनुः तनुः चञ्चूः चञ्चुः ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च संहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह सहितं संहितं पथात् वामादि संहितश्च तत् उपमानच्चेति समाहारः तस्मात् । वामा-
दिभ्यः षड्भ्यः उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम् । वामौ
बलुगुप्रतौपौ वावित्यमरः । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोः ऊरुः एवं लक्षणोः
शफोः सहोः सहितोः संहितोः । उपमानात् रम्भे इव ऊरु यस्याः सा
रम्भोः एवं करभोः स्तम्भोरित्यादि । एभ्यः किं ? वृत्तोः पीनीः ॥ २७८ ॥

श्रीरा टी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च संहितश्च उपमानश्च
तत्तस्मात् । वामोरित्ति वामौ मनोहरावूरु यस्याः सेति वाक्यं वामादीनाम-
नौपस्यार्थं वचनम् । सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये । रम्भोरित्ति रम्भे इव ऊरु
यस्याः सा एवं करिकरीरित्यादि ॥ २७८ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेदं विवर्णोमि । पङ्क्तु शब्दादपि पङ्क्तुः एवं भद्र-
वाहोरपि भद्रवाहनाम काचित् । एवं कट्टु कमण्डलुभ्यां संज्ञायामपि कट्टुः कम-
ण्डलुः एवं स्तौविशेषवाचिनो भोरुशब्दादपि भोरुः । सम्बोधने हे भोरु । विहर
मया सह भोरु काननानीति वान्मौक्तिकः । एवञ्च श्वशुरस्य पत्नीत्यर्थे ऊप् तस्मिं
श्च उकारस्य अत्याकारस्य च लोपे श्वशूरित्यादि ॥ २७९ ॥

तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति गौणोऽपि वरतनु सम्भवदन्ति कुकुटाः ।
सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते : यादौ स्यात् । तन्वादिर्यथा तनुश्चञ्चुरुर्भोरुः कङ्कु-
पङ्क्तु प्रियङ्गवः । गण्डुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा । वाशब्दस्य व्यव-
स्थावाचित्वात् नाम्नि वाहन्तकमण्डलुकद्वयो नित्यमूप् स्यात् संज्ञायाम् । भद्र-
वाहः भद्रवाहः कमण्डलुः नाम काचित् कट्टुनामगमात् । नाम्नि किं ? वृत्तवाहः ।
श्वशूः इदं निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वशूः । आवादेर्लुक् तलुकि । आप ईप्
ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि । बहुलाः वृत्तिकास्तासु जातः णस्य लुक् तलुकि
अपीलुक् बहुला लुकि न तवेति निषेधान्न त्रिः आपीलुकि प्रकृत्यवस्थितिः ।
एवं अश्विन्यां जातः णलुकि ईपो लुक् अश्विनी । तलुकि किं ? बहुलानां अश्विन्याश्च
पतिः बहुलापतिः अश्विनौपतिरिति ॥ २७९ ॥

इति स्त्रीत्यपादः ।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्धात्तार्थे प्री ।

ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उत्तार्थे ७, प्री । १ ।

लेरर्थे सम्बोधने त्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः
श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।
सर्वो ऽर्चो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्यादिभिलिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि ।
लिङ्गं लेरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा “शब्दो नोच्चार्यमाणेन यद्वस्तु प्रति-
पाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थं संज्ञयेति” प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-
दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाशयः । तज्ज्ञानस्तु व्याकरणा-
दिभ्यः अतएव शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषात्तवाक्याद्व्यवहारतयैति प्राञ्चः ।
ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गायादविरक्ति कर्माद्यर्थो न
विवचते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि
विष्णुवाचकत्वात् कृष्ण स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वाद्यभिधाने
शक्तिस्तु क इव ज्ञानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्वं द्वित्वं बहुत्वेषु क्रमादेकवचन
द्विवचनं बहुवचनानां प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घटः घटौ घटाः इति । एवं
ह्रीं बहुवचनं इत्यादिषु संख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एक-
त्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगो वृथेति वाच्यं नापदं शास्त्रे प्रयुज्यते इति नियमे-
नैव केवलानां प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्त्या
विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुंस्त्वादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्णः श्रीः ज्ञानमिति । ननु
कृष्ण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारेणैव
उत्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थं ग्रहणं कथमिति चेत् ? सत्यं यत् असमापकक्रियापदं
कर्त्तादिपदयुक्तं तत्रैव तत्रायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत् तु केवलो
रूढशब्दः प्रयुज्यते तत्र वाक्यत्वाभावात् तत्रायस्यावसरो नास्तीति विस्तारस्तु
कारकशेषे दृश्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा संख्येयवाची तदा घटादिना समाना

धिकरणः स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एका घट इत्यादि । तदा तु संख्या
भाववाची तदा घटस्यैक इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठी । एवञ्च प्रस्थादिशब्दो यः
परिमयवाची तदा त्रीह्यादिना समानाधिकरणः स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा
यथा प्रस्थो त्रीहिरित्यादि । यदा तु परिमाणभाववाची तदा त्रीहः प्रस्थ
इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदायः । अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे गियोजनार्थः
माभिसुख्यविधानं सम्बुद्धिः । हे वृक्ष हे खते हे फल इत्यादावचेतने तु उपचारः
उक्तोऽर्थो दृश्य तदुक्तार्थं कारकम् । तदुदाहरति सर्व इत्यादि । सर्वः शिवः अच-
तेऽयमिति अर्च्यः कर्मणि ध्याणि अव सर्व इति कर्मोक्तम् । जीव्यतेऽनेनेति
जीवनः करण्येऽनट् अव सर्व इति करणमुक्तम् । पातीति पाता कर्त्तारं तन्
अव सर्व इति कर्त्ता उक्तः । दीयतेऽस्मै इति दानीयः कृद्धोः कभाव इत्यनेन
सम्प्रदानेऽनीयः अव सर्व इति सम्प्रदानमुक्तम् । पश्यत्यस्मादिति प्रभवः अपा-
दानेऽल् अत सर्व इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लयः अधिकरणेऽल् अ-
सर्व इत्यधिकरणमुक्तम् । त्येककार्थे के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थ-
प्रथमा । तथाच वार्त्तिके तिङ्कृतजितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-
न्तीति । तिन्नाद्यैर्यथा । रामो वन यथौ अव कर्त्तोक्तः । रामेण रावणो जघ्न
अव कर्मोक्तम् । कृद्भिः स्वयमुदाहृतम् । तद्वैतैर्यथा वाचाकृतं वाचिकं अव
कर्मोक्तम् । तर्कं वेत्त्यधीते वा तार्किकः अव कर्त्तोक्तः । समासैर्यथा । आरुद्धो
वानरो यं स आरुद्वानरो वृक्षः । क्षिन्नच्छागाः येन स क्षिन्नच्छागः खड्गः ।
कृता पूजा येन स कृतपूजच्छावः । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गता
पक्षिणा यस्मात् स निर्गतपक्षा वृक्षः । सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम् ।
एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययमाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हितः पश्याः समारोदन्सा-
म्प्रतमिति । विपद्बन्धोऽपि संवर्द्ध स्वयं हेतुमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति
अयुक्त इत्यर्थः । तथाच युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । एवञ्च इति शब्दो ना-
प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्ययं नाम । कृष्णेति सङ्गणं नाम इत्यादाविति
शब्दस्य वर्णमावाभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् इति शब्दस्यैव
विभक्तिकार्यकारित्वात् पदार्थाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्युदाहृतः
इत्यादि । ननु उक्तार्थं कथं गृह्यत कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति
न्यायात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्यं
सहर्त्तोहि ययः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतमम्बरं
यस्यासौ पीताम्बरो हगिरित्यादौ प्रथमा स्यात् । अन्यथा त्येककार्थे के इति
वचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—लैरर्थो ल्यर्थः उक्तवासावर्थश्चेति सः ल्यर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् ल्यौ हि स्वाद्यादि पञ्चात्मकः केषाञ्चिन्मते स्वाद्यादित्वात्मकः ।
यदुक्तम् । “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्याकर्मादिरिव च । अस्मी पञ्चैव लिङ्गाणां
स्वयः केषाञ्चिदग्निसा” इति । तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं पुंस्त्वादौ
संख्या एकत्वादौ कर्मादौ ढादिः । तथाहि नौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषण
त्वात् स्वार्थः । शब्दीह्यर्थं प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जातिः
शक्यत्वात् द्रव्यम् । एवं पटीयः युक्तः नीलीघटः पाचकोमैवः दण्डी चेत इत्यादौ
जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात् गुण घट सैव चैवादगौ द्रव्याणि
विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्यं जातिन् स्वार्थे
इति यद्यपि प्रयोजननिबोधकारितया व्यक्तयो जातेभिन्ना एव तथापि ता एव
व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते । यदुक्तम् । “अर्थ क्रियाकारितया भिन्ना
व्यक्तय एव च । ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदा जातिरुदाहृता” इति । धर्मधर्मि-
णोरभेदवादिसमतेनेदम् । न च लिङ्गं ल्यार्थः कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकैवै
सिद्धिभक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि संख्या ल्यार्थः एका द्वौ त्रय इत्यादौ
ल्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम् । परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टं प्रत्ययाद्ये सहब्रूत इत्युक्ते ल्यार्थसंख्याहुः । एवं ढादिरपि । अस्य तु
स्वाद्यादिचतुर्वर्गेषु विषयः । ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्तं एक एकक इत्यन्ये
ढावित्यन्ये तयोऽपरे । चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सप्तमुच्यते । एकमते
दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् किञ्जितसंस्कारविशे-
षादेव संख्याकर्माश्रयवगमः । आदको ब्रीहिः प्रस्थो ब्रीहिरित्यादौ लक्षणया
परिसंख्यौ ब्रीहिः द्रव्यम् । परिमाणन्तु स्वार्थ इति तस्माच्छक्ति लक्षणाभ्यन्तर सख-
न्येन ज्ञेयमात्रं वन्तु ल्यर्थ इति यावत् । सम्बोधन इति स्थितस्याभिसुख्येऽभिधानं
अत्र ल्यार्थातिरिक्तत्वात् प्यां प्राप्तायां वचनं यथा हे विष्णो हे विष्णु हे विष्णवः
भो वृक्ष भो वृक्षौ भो वृक्षा इत्यादि । त्यौरिति अस्यापलक्षणत्वात् पौताम्बरः
जातरामः विषमवर्चीऽपि संवर्द्ध स्वयं कृतुमसमाप्नतम् । मनस्विगर्हितः पत्न्याः
समारीदुसमाप्नतमित्यादौ सख्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतीति कमिह क्रिया-
निमित्तभूतं ग्राह्यं तेन मृदुभयते इत्यत्र मृदुनो नीकार्थता इदमप्युपलक्षणं तेन
शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ प्यर्थस्योक्तत्वात् को रामः का सीता इदं ज्ञान-
मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि ल्यर्थे प्री । ये तु सर्वे हि वाक्यं क्रियया परिसमा-
प्यते इति न्यायादस्तीत्यादि अभ्याहरन्ति तन्मते ल्यर्थग्रहणं कृष्णः श्रीः ज्ञानमि-
त्यादौ ल्यर्थमात्रप्रतीत्यां प्रीविधानार्थं क्रियाभ्याहारस्य वक्तृताव्यर्थानुरोधतः । अतो
कार्यं पृथक् प्रीविधानात् ढादीनामनुक्त एव विषयः । त्यैकतानां क्रमण उदा-
ह्वरणं सर्व इत्यादि सर्व इत्यस्य षट्सु अन्वयः । सर्वाऽर्च्यते अच्चेर्धोर्दं घ्यन् सर्वेण

२८१ । कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशा- धिशीङस्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी ।

कर्म—ड १, ढं १, द्वी १ ।

कार्यं क्रियाविशेषणं अभिनिविशादेर्ङञ्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च
द्वी । रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

जीव्यते जीवर्धोर्ङञ्च सर्वः पाति पाधोर्ङं ढन् सर्वाय दीयते दाधोर्भेङनीयः । अन्यत्रापि
प्रयोगत इत्युक्तेः । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वं भूधोर्ङञ्च सर्वे लीयते लीधलुर्ङोऽञ्च ॥ २८० ॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम् । करोतिर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः । अतएव क्रियाव्याप्यं कर्मेति क्रमदीश्वरः (कर्तु-
रौप्सिततमं कर्म इति पाणिनिः । तद्विभ्रत्वे सति क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्य-
परे ।) तच्च कर्म त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्यं ते उत्पाद्यते यत्त-
न्निर्वर्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घटं करोति इत्यादि । विक्रियते विद्यमानं वस्तु
अवस्थान्तरं नीयत इति विकार्यम् । तच्च द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तरा-
धायकञ्चेति । आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोतीत्यादि अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं
करोतीत्यादि । यथाञ्जीवन् । “यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्म-
वत् । अन्यद्गुणान्तरित्युत्था सुवर्णादि विकारवद्वात” । निर्वर्त्यविकार्याभ्या-
मन्यत् प्राप्यम् । यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यति इत्यादि । अनीप्सितमिति
चतुर्थं क्रमेति क्रमदीश्वरः । २८१ पापं त्यजति धार्मिकः । क्रियाया विशेषणं
क्रियाविशेषणम् । क्रिया धात्वर्थः तस्य च शब्दत्वाभावात् लिङ्गसंज्ञाभावः पुंलि-
ङ्गादि कार्यं संख्या च न सम्भवत्येव । ततश्च तद्विशेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्ग-
संख्ययोर्नियमाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकत्वं प्रथमीपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-
च्चैकवचनान्तत्वम् । तेन कवयः श्लोकं साधु पठन्ति कविना श्लोकाः साधु पठन्ति
इत्यादौ कर्तुः कर्मणीवा बहुत्वेऽपि क्रियाविशेषणस्य एकत्वमेव । किञ्च पृथग्रूप-
क्रियाया विशेषणस्य कर्मत्वादिकं न स्यादिति क्रमदीश्वरः तेन साधुः पाकः
साधू पाकौ साधवः पाकाः । क्वद्विहिता भावी द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन
द्रव्यत्वातिदेशात् पाकस्य पृथग्रूपत्वमिति गोपीचन्द्रः । क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वे-
ऽपि अकर्मक धातूनामकर्मकत्वमेव । तेन शिशुना साधु सुप्यते इति भावप्रत्ययः ।

श्रीशोऽधिगते ऽहि मधिष्ठितोऽधि-

मध्यास्य धोषं मथुरामनूय ।

शिशुः साधु सुतः इति कर्त्तरि क्तः । माता शिशुं साधु स्थापयतीत्यादौ अचान्त-
कर्त्तुः कर्मत्वं संज्ञा फलानु स्तोत्रं विभेतीति स्तोत्रभीः स्तोत्रभ्यां स्तोत्रभ्यः । मन्दं
लनातीति मन्दलूः मन्दल्वौ मन्दल्वः इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच
इति यवौ । अभिनिः अभिनिः अभिनेर्विशः अभिनिविशः शीङ्य स्याश्च आस् च
शीङ् स्यासः अघ्रेः शीङ्स्यासः अधिश्रीङस्यासः अनुश्च अधिश्च उपश्च आङ् च
अन्वध्युपाः तस्योवसः अन्वध्युपावसः । अभिनिविशश्च अधिश्रीङस्यास् च अन्वध्युपावस
इति तेषां ङं अभिनिविशाधिश्रीङस्यासन्वध्युपावस ङम् । पश्चात् कर्म च क्रिया-
विशेषणञ्चेति समाहारः । रामं नमतीत्यादि । सन् साधुर्धर्मानभिनिविश
सानन्दं यथा स्यात्तथा रामं नमतीत्यन्वयः । राम इति नमनक्रियाव्याप्यं कर्म
सानन्दमिति क्रियाविशेषणं क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषणं स्यादिति ज्ञापय-
द्वाह सानन्दमिति । सह आनन्देन वर्त्तते यत्तत् सानन्दं आनन्दसहिताभिन्नो
नमस्कार इत्यर्थः । एवं मन्दं पचतीत्यत्र मन्दाभिन्नः पाकः शीघ्रं गच्छतीत्यत्र
शीघ्राभिन्नं गमनमित्यर्थः । अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्वं न स्यात्
आनन्दः सुखं नमस्कारः करग्रिःसंयोगादिः एतथीरभेदात् । धर्मानिति
अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम् । श्रीशः इत्यादि । यः श्रीशः अस्मिन्मधि-
ष्ठितः सन् अहिमधिगते धोषं अध्यास्य मथुरां अनूय द्वारकासध्युषितः । विक्कु-
ण्डश्च उपवसत् स नोऽस्माकं हृत् हृदयं आवसतादित्यन्वयः । अहिमिति अधि-
शीङोऽधिकरणम् । अस्मिमिति अधितिष्ठतेरधिकरणम् । धोषमिति अध्यासतेर-
धिकरणम् । मथुरामिति अनुवसतेरधिकरणं द्वारकामिति अधिवसतेरधिकरणं
विक्कुण्डमित्युपवसतेरधिकरणं हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया ।
आवसतादिति तुषः स्थाने तातङ् । एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि प्रत्ययोऽपि । यथा मण्डलं मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे । सव्या-
पस्य हिमुखो नकुलाधिष्ठितो हय इति । वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गता-
ध्वनः । हारीतोत्सृष्टमारीचा मलयद्रेरुपत्यका इति रघुः । अत्र गृहे
अधिष्ठानं कल्याणेऽभिनिविशः । यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते
इति जौमराः । स्वहस्तदत्ते सुनिमासने सुनिश्चरन्तस्तत्तावदभिन्यवीविशदिति
माधुः । इत्यादिकन्तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । एवञ्च
उपपूर्ववसतेरभोजनार्थस्य न स्यात् । तेन तीर्थे उपवसते उपवासं करोतीत्यर्थः ।

यो हारकामध्य पितो विकुण्ड-
मुपावसच्चावसतात् स हनः ॥

अभाजनायस्य किम् ? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षा इति । एकरात्रमुपवीच्यैव इत्यादि च सदाध्वादि व्याप्तादित्यनेन कालस्य कर्मेत्वम् । अधिशोडश्यासामकर्मकाणामेव ग्रहणम् । तेन वने राजान-
मधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः । गत्यर्थाद् शीति सूत्रे जनजू इति द्वयोर्ग्रहणं ज्ञापकात् अनुपूर्वधीरितयोः प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं जरणञ्च तस्य कर्मेत्वं यादिति बोध्यम् । तेन राममनुजातीऽच्युतः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वयं वक्ष्यति । असौ कुमारस्तमजीऽनुजात इति रघुः ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—क्रियायाः विशेषणं क्रियाविशेषणं नेविशः निविशः अभिनिविशः अभिनिविशः शीङ् च स्यात् आसूच तत् अधिः शीङ्स्यात् अधिश्रीङ्स्यात् अनुश्च अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवसः अभिनिविशश्च अधिश्रीङ् स्यात् अन्वध्युपावसञ्च तत् तस्य ङं तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अ भिनिविशाधि शीङ् स्यात् अन्वध्युपावसङ्ञ्च तत् । यत् क्रियते कर्तुः क्रियया यदाप्यत तत्कर्म तत्तद्विधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्येति तत्र कर्तुः क्रियया यस्तोत्पादः प्रकाशी वा तन्निर्वर्त्यं यथा कटं करोति पुत्रं प्रसूयते इत्यादि । कर्तुः क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदनीच्छेदेन वा अवस्थानाभौ-
त्यक्षिप्तद्विकार्यं यथा वस्त्रं रजति काष्ठं दहतीत्यादि । कर्तुः क्रियया कृतविशेष-
सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तत्प्राप्यं यथा वेदमधीते सूत्र्यं पश्यति इत्यादि काष्ठं भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादी काष्ठसुवर्णे विकार्यं भस्म कुण्डले निर्वर्त्यं । यदुक्तं । यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते । परे त्वनीक्षितमपि कर्मा-
न्तरम् । तद् द्विविधं प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा आदनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयति ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्मते निर्वर्त्यं विकार्यं भिन्नं प्राप्यमिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रे ग्रामं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न-
गतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम् । विवृचं त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-
त्यागक्रियाव्याप्यत्वात् वृक्षस्य ढत्वम् । अतएव गमित्यजीर्णैकपर्यायता इति । सुखं गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढत्वम् । एवं

२८२ । देशाध्वकालभावं वाढैः ।

देश—अध्वन्-काल-भावं १, वा । १, अढैः ३॥ ।

अढै ध्भि यीं गे एते ढर्षज्ञा वा स्युः ।

पुष्पमाकर्षति भमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भमराणां हत्वम् ।
 वलिवन्धमाचष्टे वलिं बन्धयति कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधा-
 ख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ वलिकंसौ कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात् । क्रियाध्वयः तद्वि-
 शेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च क्रियाया लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् । साधुः पाकः
 साधू पाकौ साधवः पाकाः इत्यादौ कृद्विहिती भावी द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः
 पुंस्त्वैकत्वद्विवाद्यः स्युरेव । ढत्वातिदेशात्तु स्रद्धं नयतीति स्रद्धनीप्ती स्रद्धुर्न्या इत्यादौ
 कव्याद्यनेकाच इति यः । राममित्यादि । धर्मानभिनिर्विश्वं ज्ञानन्दं यथा स्यात्तथा
 रामं नमस्तीत्यन्वयः । सन् धीरः धर्माधियातीताभिनिर्विश्वीत्तरालविषयकं ज्ञानन्दा-
 भिन्ननत्वाययः इत्यर्थः । श्रीश्री श्रीपद्मध्यास्य पद्माक्षधुराभनूय अस्मिन्मधिष्ठितः सन्
 अहिमधिष्ठते । यथ हारकामध्यापितः सन् विजृम्भं वैकाशसुप्रावसत् स नोऽस्माकं
 हृदयमावसतादित्यन्वयः । कल्याणोऽभिनिर्विश्वः पापेऽभिनिर्विश्वः या या संज्ञा
 अस्मिन्नभिनिर्विश्वते त्वय्यभिनिर्वितमनसः अवाधिष्ठानं कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ
 तु कृत्विदपवादविषयेऽप्युक्तं गीर्वाभिनिर्विश्वते इति व्याख्या उच्यते । तीर्थे उपवसति
 ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्तं लक्षित्वस्य उक्तम् । तथाच तीर्थे ग्रामे वा वसन्
 सन् विरावनेकरात् वा उपपसतीत्यर्थः । बहुलं वसतावप्रयुक्तोऽपि देशोऽधिकरण
 मतम् । अप्रयुक्तं विरातादिकर्त्तृपत्रासः स्मृतमिति भाव्यम् । एके तु अनश्वनाथे-
 र्थापवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तत्रते एकादशीधूपवसन्ति निरञ्जुभक्षाः ।
 उमीय रजनौलकानित्यादौ सदाध्वादिना ढम् । एतेषां ढत्वावधानात् धर्मा अभि-
 निर्विश्वन्ते श्रीशनाहिरधिष्ठयते इत्यादौ ढे ल्यः । रणे राजानमधिष्ठतीत्यादौ न
 स्यात् । एषामदानामिव ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः । देशः पृथगेकैकदेशः नदी-
 वनपर्वतादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं यथा किस्कुर्हस्ते वितस्ती च नल्लः किष्कु-
 चतुःशतम् । चतुर्हस्तीधनुस्तस्य सहस्रं क्रोश उच्यते । क्रोशइत्यनु गव्यूतिस्तद्वयं
 योजनं विदुरिति कालः क्षणं दण्डं सुहृत्तं प्रहरं दिनरात्रि पञ्च मासवत्सरादिः
 भावो धात्वर्थः । नास्ति ढं कर्म तेषां ते अढाः तैः । अकर्मकसंयहस्तुन्यादि

नदीर्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेष्वहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीति रामी रक्षोवधे स्थितः ॥

जान्तादगत्यथा इत्यतः दृश्यः । नदीरित्यादि । रामी नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नल्लेषु क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया आनयनक्रियायां रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । नदीरिति नद्यां वसतेरसम्भवान्नदीशब्देन लक्षणया नदीतौरमुच्यते उषित्वेति वसे औ निवासेक्ताच् तदयोगान् नदीरिति कर्मत्वं पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी । चक्रमित्वेति वक्रं क्रामतीति यङ् ततः क्ताच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तदयोगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्वं पक्षे नल्लेष्विति निशीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाधातोः कर्त्तरि क्तः तदयोगात् प्रिया-नीतिमिति कर्मत्वं पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्-कर्मकैर्योगे व्याती गम्यमानायास् अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति देशादित्यो द्वितीया स्यान्नतु तेषां कर्मत्वमिति । काशीं वसति क्रोशं स्वपिति मासमास्ते ओदनपाकं स्वपिति । भावं प्रत्यये तु काशीमुच्यते क्रोशं सुष्यते मास मास्यते ओदनपाकं सुष्यते । अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारितु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उच्यते क्रोशः सुष्यत मास आस्यते ओदनपाकः सुष्यते क्रोशं कुटिला नदीत्यादिकन्तु भवतेर्गम्यमानत्वात् । अद्वैः किं ? दिने ग्रन्थं पठति रात्रौ ओदनं पचति ॥ २८२ ॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् । नास्ति ढं येषां ते तैः । देशी नदभुधरकन्दरादिरध्वाध्वमानं करयोजनादिः । काली सृङ्गायनवल्करादिर्भाव-स्तदर्थत्वपरी वधादिः । करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उषित्वा वासं कृत्वा क्रोशान्नल्लेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इत्यतः समर्थं कृत्वा रामः प्रिया-नीतिं सीताया आनयनविषये रक्षावधे रक्षसां वधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एव कुरुन् स्वपिति कियन्तमध्वान् तिष्ठति मासं स्वपिति प्रीतिं वसति पक्षे कुरुषु स्वपितृत्यादि । ढत्वविधानात् नद्यः उच्यन्ते क्रोशाश्चक्रम्यन्ते मासः सुप्तः इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उच्यन्ते जनैरित्यादि । अदा धवः सत्तादर्थेषु वक्तुं मानाः । तथाच सत्तानिवासासन सिद्धिं वृद्धिं क्रीडां रुचिं स्यन्दनं जीवनेषु । वृत्त्यस्थितिं दासं विशीषं लज्जास्पृहां मृतिं क्रन्दनं भाषणेषु । शुद्धौ जये जागरणे प्रकम्पे स्वप्नचयीवेगमदेषु दुर्गता । यत्ने क्रुद्धे नादं कृतौ धवीऽङ्गा दस्याविवचावशतः सदाश्च । तथाच भागुरिः “धातीरथांन्तरं वृत्ते धात्वर्थेनोपसंगृह्णात् । प्रसिद्धैर्भाव-चातः कर्मणोऽकर्मिकाः क्रिया” इति । केचित् सदैरपि रात्रिर्ओदनं पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा । १।, अध्वादि । १।, व्याप्तौ ७, सर्वैः ३॥, सिद्धे ७, तु । १।, धं १। ।

सर्वैर्धर्मियोगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

राविरौदनं पचते । पचे रात्रावीदनं पचतौत्यादिकमिष्यते इत्याहुः । इदं
नित्यमित्यन्ये ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहणं दर्शनव्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकोरकर्मकौ च योगेऽत्यन्तसंयोगे
क्रियाणामध्वादी विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावान्नित्यं कर्मसंज्ञाः स्युः
अर्थसिद्धौ तु पाठादीनां प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसंज्ञा स्युरित्यर्थः ।
भृत्यैरित्यादि । कृष्णः क्रोशं व्याप्य भृत्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगृहे स्थितः
सन् गुरुपदेशं निभृतः सन् माभ्यां वाङ्मयं सकलं शास्त्रमध्येष्ट इत्यन्वयः । अन्वित
इति अनुपूर्वं इन् गतौ कर्मणि क्तः अन्वितः पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चाद्गमनस्य क्रोशं
विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तं मुख्यकर्मणः कृष्णस्यैव
उक्तत्वे नत्वातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रोशस्य । एवं मासावधीते रात्रिमधीते ।
कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता । अतः मुख्यकर्माप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं
मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीतः रात्रिः स्मृतिरधीता । एवं स्थितिक्रियाया
मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निभृत इति निपूर्वं भृज धारणपोषणयोः
अनेकार्थाहि धातवः इति न्यायादयमत्र यत्तार्थः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः
निभृतः कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरुपदेशं वि ये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वम्
अध्येष्ट इति इञ् अध्ययने तन् विभक्तिः अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि
अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयोः करणत्वे साधनहेतुविशेषणेत्यादिना
दृतीया । प्रयोजनसिद्धेरन्यत्र मासौ ग्रन्थोऽधीती जङ् न किमपि न ज्ञातमित्यर्थः ।
कालाध्वनोरेवायं विधिरिति जौमराः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्ष्योरुभयोरधीत्या-
दिकन्तु पूर्वसूत्रेण वाशब्दस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ ३८३ ॥

शीरा-टी—अध्वादिर्यस्य तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्तिः
साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फल-
प्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अदसद्वैरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि—कृष्णः वाङ्-
मयं शास्त्रं माभ्यां मासाभ्यां अध्यष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः क्रीडशः भृत्यैः

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । घो ऽजौ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-

दग्रहदृशश्री-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूत-

घवहाहिंसाभक्षो हृक्तमाभिवादितृशस्तु वा ।

घः १।, अजौ ७।, जेः ६।, शब्द—श्रीः ६।, अखाद—भक्षः ६।, हृ क माभि-
वादितृशः ६।, तु ११।, वा ११। ।

अजन्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स जन्तानां ढं स्यात्,
न तु खादादेः, क्तादेस्तु वा ।

क्रोशमन्वितः क्रोशपरिमिताधानं व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुनः कौटुश-
मासौ गुरुगृहे स्थितः मासद्वयं व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः । पुनः कौटुशः
गुरुपदेशं निभृतः गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणदत्वेन नोक्तं
न्यादिजान्तादगत्यथां सुख्यं ढे ढत्वमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति घसञ्जाफल-
सिद्धत्वात् । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवत्यनेन
व्याप्तार्थमनुकर्षति । यदुक्तम् । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैर-
कर्म्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति । ढत्वविधानात् मासः सुष्यते मासौ सुष्यते
मासाः सुष्यन्ते इत्यादौ सुख्यदाभावात् गौणे ढे त्यः । केचिद्द्वौ विदधति तन्मते
मासः सुप्त इत्यदावव्याप्तिः । सुख्यदाभावेऽदत्ताज्ञावे त्य इति कश्चित् तन्मते
मासं सुष्यते क्रोशं सुष्यतेऽनेनेति एकादश्यां न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यव-
स्थया पूर्वैरेव विकल्पः । जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकायां क्रियायां
आद्यचणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्वं कालो-
पचारात् । क्रोशं कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात् । व्याप्तौ किं मासयोरध्यैष्ट
विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः अपवादोऽयमिति परे । कालध्वनोरैवायं विधि-
रित्यन्ये ॥ २८३ ॥

अशनमिति अशगभीजने इत्यस्यानटि रूपं भोजनमित्यर्थः । ज्ञेति जानातेः
क्लिपि रूपं ज्ञानमित्यर्थः । शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञाः
ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्थाः । नास्ति ढं कर्म येषां ते अडाः । शब्दाशन-

गीयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छतून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेणुमश्रावयच्च गाः ॥

मतिज्ञार्थाच्च अदाश्च ग्रहश्च दृश्यश्च श्रुयेति समाहारस्तस्य । सूतः सारधिर्यः कर्त्ता यस्य स सूतघः न सूतघोऽसूतघः स चासौ बह्वेति असूतघबह्वः । न हिंसा अहिंसा अहिंसायां भजः अहिंसाभजः । खादश्च नीय क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदश्च असूतघबह्वश्च अहिंसाभजयेति समाहारः । न खादनी क्रन्दायशब्दाय-
ह्यादानूतघबह्वहिंसार्यभजः अखादनी क्रन्दायशब्दायह्यादासूतघबह्वहिंसाभजः तस्य । अभिवादिः अभिवादिः अभिवादिश्च दृश्यश्च अभिवादिदृश्यौ स आत्मनेपदे अभिवादिदृश्यौ माभिवादिदृश्यौ च ह्यश्च कश्च माभिवादिदृश्यौ चेति समाहारस्तस्य । खाद अद अहिंसाभज एषामश्रनार्थत्वात् नी अय असूतघबह्व एषां गत्यर्थत्वात् क्रन्दाह्या एतयोः शब्दार्थत्वात् प्रातौ निषधः । शब्दायेति नामधातुः शब्दं करो-
तीत्यर्थे शब्द सुख कष्टादिरिति व्यग्रत्ययान्तः । अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-
च्छब्दार्थत्वाद्वा प्रातौ निषधः । गीयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गीयमध्यापयत् इङ् अ-
अध्ययने अधीङ् ल अध्ययने जिः अस्य अजग्रन्तकालीनकर्तृणां गोपानां कर्मत्वं एवं सर्वत्र । विष्णुर्गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् भुज धौ ताणं मचे जिः । विष्णुः शतून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हल्वेति श्वः औ गमल्ल गत्यां जिः । विष्णुर्भक्तान् तत्त्वं याथाव्यमबोधयत् । बुध्यौ छ बोधने जिः । विष्णुः धर्ममस्थापयत् जि ष्ठा स्थाने जिः । विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग ग्रह जादाने जिः । विष्णुर्दै-
त्यान् शक्तिमदर्शयत् । इदृशौ प्रेक्षे जिः । विष्णुर्गा वेणुमश्रावयच्च श्रुर्गुगती श्रुतौ जिः । खादादेस्तु—रामः कपिभौरक्षांसि अखादयत् खाट् भक्षणं जिः । अस्य जग्रन्तकालीन कर्तृणां कपीनां कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् ततीयैव, एवं सर्वत्र । रामः कपिभौरक्षांसि ऊर्हलीकमनाययत् नीज्पापणं अस्य द्विकर्मक-
त्वात् कपयोरक्षांसि ऊर्हलीकमनयन्निति स्थितं ततो जि नीवर्जनाद्गत्यर्थं ग्रहणे-
नैव प्राप्तार्थं ग्रहणमिति सूचितम् । पिता पुत्रं धनं पःपयति । ननु मां प्रापय भर्तुरन्तिकमिति कालिदासः । रामः कपिभौरक्षांसि आक्रन्दयत् आह्वयदिव्यर्थः । आङ्पूर्वक्रन्दतेः रीदने आह्वाने जिः । रामः कपिभौरक्षांसि आशु शीघ्रं आययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्ध्वं लोक—

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः । अयञ् गतो जिः । रामः कपिभीरक्षांसि शब्दाययन् रिपुम्
अजूहवत् इत्यन्वयः । शब्दाययन्निति शब्दं करोतीति व्यस्ततो जी शतन्तम् ।
अजूहवदिति ह्येजांस्वङ्गायां जिः द्विर्वभक्तिः अङ्गि हिले हीदेर्जिरित्यादि आह्वय-
यदित्यर्थः । रामः कपिभीरिपुं खादयच्च अदलौभक्षे जिः । रामः कपिभिः शैलान्
अवाहयत् वहौज प्रापणे जिः । रामः कपिभिरिष्टभक्ष्यं फलमूलादि अभक्षयत्
भक्ष भक्षणे जिः । सारथि कर्तृकवहहिंसार्यभक्षयोस्तु वाहानित्यादि—हरिः
वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनसवाहयत् सारथिर्भृत्येभ्यः असारथिकर्तृकत्वाद-
जन्त कालीन कर्तृणां वाहानां कर्त्तृत्वम् । सारथिशब्देनैव गवादीनां नियन्ता-
प्युच्यते, तेन वाहयति धान्यं बलौवदान् यज्ञदत्तः । हरिर्वाहान् अरौन् अभक्षयच्च
अत्र हिंसार्थत्वादजन्तकालीनकर्तृणां कर्मत्वं हिंसा तु प्राणवियोगफलक-
व्यापारः । ज्ञादेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अहारयत् पक्षे ऋक्षैर्भक्षुर्कैर्वृक्षान्
अजीहरत् । राघवः कपीन् सेतुसकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुसकारयदिति ।
राघवो जानकौ वृक्षान् अभिवादयते स्म । पक्षे लक्षणेन च वृक्षान् अभिवादयते
स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वो वदधातुः जान्ती नमस्कारे वर्त्तते । पुनर्जो
कृते पूर्वजेलीपि फलवन् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । मे किं पिता पुत्रेण गुरुणाभिवाद-
यति । वादीति ग्रहणादेकञ् । शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्तारार्थत्वात्
गुवादः कर्त्तृत्वं नित्यमिति । लक्षणः सौतां आत्मानमदर्शयत अदर्शयतेति
जान्तकालीनकर्त्तृकत्वात् जेदेर्जोषि इत्यात्मनेपदम् । मे किं ? पिता पुत्रं चन्द्रं
दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव । एवं पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्रं दुग्धं
पाययतीत्यादि । एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेषः तथाच सन्निवृत्तगवतीदेवौ सृष्ट्यनु-
भवेदिकेति तार्किकाः । तेन गुरुः शिष्यं श्लोकं स्मरयतीत्यादि । प्रेरण-
क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीनां ग्रहणं नियमार्थम् । तेनायं
नियमः । जन्तानां मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्तृकर्मत्वं नान्येषामिति । अत-
एव पिता पुत्रेणान्नं पाचयति राजा सृष्टेन शत्रुं घातयति । गृही गपेन
गां रक्षयतीत्यादौ न स्यात् । शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दादयः तेन

सारथिघवहहिंसार्थभक्षयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः ॥

क्रादेस्तु—शैलानहारयत् कीशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

पुनर्जौ कृते तेषां न स्यात् । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति राजा भृत्येन पुत्रं तात्खलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं श्लोकं बोधयति गृही पत्न्या पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रेण विप्रं भूमिं ग्राहयति गृही पत्न्या पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरुः शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातोः देशादेः कर्मत्वेऽपि अजान्त-
कालीन कर्तुः कर्मत्व स्यादिति बोधम् । यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव द्विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपी रजनीभजागरौदिति स्वयं वक्ष्यति । एवं अधिशौडादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात् । तेन राजानो यौगिकं देशमधिष्ठापय-
तीति क्रमदीश्वरः । विवर्गेपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टिः ।
एवं सकर्मकाणामकर्मत्वेऽजान्तकर्तुः सुतरां कर्मत्वम् । यथा शत्रुराहते पौडितो
भवति शूरः शत्रुमाघातयतीत्यादि । अन्यत्रापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति । सुक्ताजालं
चिरपरिचितं त्याजिती दैवगत्या । त्याजितैः फलसुत्खातैर्भग्यैश्च बहुधा नृपैरिति
रघुः । श्रावमाप्रापयदामीदम् । लोकमीक्षयते रूपमित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रीराटी—नञिः अजिस्तस्मिन् । शब्दश्च अशनञ्च गतिय ज्ञाश्च ते अर्था
येषां ते । नास्ति ढं कर्म येषां ते । शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अठाश्च गृह्य
दृश्य श्रुत्य तत्तस्य पुत्रं भौवत्वात् । नास्ति सतघे, यस्य सः सचासौ वक्ष्येति
सः । न हिंसा अहिंसा तस्यां भक्षः सः खाञ्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च
ह्राश्च अदश्च अमृतघवहृश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनौ क्रन्दाश्च शब्दाय
ह्रादामृतघवहृहिंसा भक्षः तस्य । अभेर्वादिः सः अभिवादश्च इक् च तौ मे
आत्मनेपदे तौ दृश्च कृश्च माभिवादि दृशौच तत्तस्य । शब्दार्था उच्चारणार्थाः
शब्दढा धवः इति यावत् । तथा पुत्रं सूत्रं पाठयति शिष्यं शास्त्रं वाचयती-
त्यादि । अशनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रमन्नं पाययति पात्र्यं जल-
मित्यादि । प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनचयं इत्यादौ गौणे भोजनार्थ
त्वात् ढत्वम् । गत्यर्था गमनार्थाः यथा गां व्रजं गमयत्यजः इत्यादि । प्रवेशा-
रोहणतरण प्रापणाद्या अपि गत्यत्यास्तेन प्रावेशयन्मन्दिरमध्यमेनम् । तामङ्गमा-

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः ॥

रौप्यं सुतां प्रतस्थे प्रियासुदन्वन्तमतीतरद्भरिः । ननु मां प्रापय भर्तुरन्तिकं
रावणं गमय प्रीतिमित्यादीत्येके । तन्मते सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसा-
रिभिः सौधमिवाय लम्बयन् । द्विजावलीव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां
वाचमवीचदच्युतः इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् । अन्ये तु प्रावे-
शयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्थो गतिः प्रतीयते इत्याहुः । ज्ञार्था ज्ञानार्था
यथा बोधयति शिष्यं धर्मम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । प्रापयति जायां
पुष्पम् । स्पर्शयति गावं कामिनीमित्यादि । अढाः सत्तायार्थाः यथा आसयति
सुतं शाययति पतिमित्यादि नृदु शाययति सुतं सासमधिशाययति पतिमित्यादौ
औपाधिकसद्वत्वेऽपि स्वभावासिद्धाद्वत्त्वादाय अजान्तघस्य दत्वमिति । धूनां स-
द्वत्त्वव्यवहारो हि कर्तुः क्रियाव्याप्यदेनैव । अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि दे ल्यः
स्यात् । तथाच तिवर्गपारौणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकामिन्द्रः । विवेक-
दृश्यत्वमगात् सुराणां तं मैथिली वाक्यमिदं वभाषे ॥ एवं विप्रो मैत्रं चैवं संक्रीध-
यति इत्यादि । अचैर्देवयते हरिर्हरेणेत्यत्र न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपच्-
ऽपि सद्वत्वातिदेशात् । परे तु ग्रहधुं न गृह्णन्ति । अयन्तु अजिग्रहत् तं जनकी
धनुस्तत् येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानी बलमस्य बाहोर्हसन्न-
भाङ्चीद्रघुनन्दनस्तत् । अथाचितागं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक
समर्थो न बभूव इत्यादि प्रयोगात् गृहीतवान् । अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृश्यः सिद्धे
ग्रहणाद्दर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
एवं ज्ञानार्थत्वेऽपि श्रीर्ग्रहणं क्वचिदन्यत्वापीति ज्ञापनार्थम् । तेन पुरुहूतविषी
धुर्धु र्युक्तान् यानस्य वाजिनः । आर्यूषि लवु निर्भय प्राभञ्जनिरमीचयदिति
भट्टिः । शूरसेनं पौरुषं त्याजयति । मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
दैवदत्तं शतं दापयतीत्यादि स्यात् । अत्र खादवहाहिसार्थभक्षामश्रुनार्थ-
तयान्यथा सूतघवहां गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायहामदतया प्राप्ते निषेधः । हजी-
ऽव्यवहारार्थतया कृजीढाविवक्षया दृश्यं नित्ये प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते
विकल्पः । कृजः स्नेयादौ कृजः सद्वत्वादप्राप्ते हृजः स्नेयां औ कृजः सद्वत्वा-
दप्राप्ते विभाषेति भाष्यम् । गेयमध्यापयदित्यादि । गोपा गेयं अध्यापयन्
तान् गोपान् गेयं अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकान् अभुञ्जत गोपान् याज्ञिकान्

अर्भोजयत् । शत्रवः स्वधामागच्छन् शत्रून् स्वधामागमयत् शस्त्रपूतान्
 कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्तास्तत्त्वं अनुवृत्तं भक्तान्
 तत्त्वं अबोधयत् परमात्मानं बोधितवान् इत्यर्थः । धर्मीऽतिष्ठत् धर्मं अस्थापयत् ।
 अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकशिक्षादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
 विधिर्वेदानगृह्यात् विधिं वेदानयाहयत् ब्रह्माणं वेदबोधितं कर्म कर्तुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । देव्याः शक्तिमपश्यन् दैत्यान् शक्तिं अदर्शयत् स्वां शक्तिं प्रकाशयितुं
 प्रेरितवान् इत्यर्थः । गावीं वेषुमश्रूयन् गाः वेषुमश्रावयत् वेषुमश्रवणमकारय-
 दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकः । खादादयस्त्विति कपथी रक्षांस्य-
 खादन् कपिभीरक्षांस्यखादयत् भीतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः ऊर्ध्वलोक-
 मनयन् कपिभिर्हूर्ध्वलोकं अनययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपयः आक्रन्दन्
 कपिभिराक्रन्दयत् रीदन् कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रक्षांसि आयन्त कपि-
 भीरक्षांस्याययत् प्रापितवानित्यर्थः । कपयः शृङ्गायन्ते कपिभिः शृङ्गाययन् राम
 इत्यस्य विशेषणं सिंहनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपयाऽहन् कपिभिरजूहवत्
 अष्टाष्टिपुभिः सार्द्धं स्पृष्ट्वा कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रिपुमादन् कपिभीरिपु-
 मादयत् भीतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः शैलानवहन् कपिभिः शैलानवाहयत्
 आनायितवान् इत्यर्थः । कपयः इष्टभक्ष्यं अभक्षन् कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत्
 अभिलषितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र रामः प्रयोजकः । वाहः
 पार्थसवहन् वाहान् पार्थमवाहयत् अर्जनं वीढं अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरेः
 सारथ्यं कर्मकर्तृत्वात् ढत्वम् । वाहा अरीन् अभक्षन् वाहान् अरीन् अभक्षयत्
 खादायामास इत्यर्थः । अत्र भक्षधीर्हिंसार्थत्वात् घस्य ढत्वं उभयत्र हरिः प्रयोजक-
 षः । कौशाः शैलान् अवहन् कौशान् शैलान् अवाहयत् आनेतुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । ऋक्षा वृक्षान् अहारुः ऋक्षैर्वृक्षान् अजौहयत् उदाहरणद्वयेन विकल्पो
 दर्शितः । कपयः सेतुं अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत् वानराः सेतुमकुर्वन्
 वानरैः सेतुमकारयत् उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । जानकी वृक्षानभि-
 वादयतिस्मान् जानकीं वृक्षानभिवादयतिस्मान् लक्ष्मणी वृक्षानभिवादयतिस्मान् लक्ष्मण
 वृक्षानभिवादयतिस्मान् नमस्कर्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । अभिपूर्व-इक वाक्सन्दे-
 श्यानित्यर्थः तस्मात् प्रेरणं जिः पदद्वयेन विकल्पो दर्शितः । सर्वत्र राघवः प्रयो-
 जकः । सौता रामश्च लक्ष्मणं अपश्यत् स लक्ष्मणं सौतां रामश्च आत्मानं
 अदर्शयत् जेह्मेऽजौ घे इति मम् । एषामिति किं पाचयत्योदनं सूदनं गृही-
 त्यादि । परे तु गौशे क्रियापेक्षया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्तत्वेन ढत्वे सिद्धे निय-
 मार्यभिदमिति ब्रूवन्तः पाचयत्योदनं सूदं सूदनं गृही वदिग्रहणं प्रपञ्चार्थमि-
 त्याहुः । अन्ये तु उभयप्राप्ती परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिर्यामित्याहुः ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्जार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नी वहः ।
ह दण्डि ग्रह कृष् मय्य मुष् पचाद्या धवो द्विदाः ॥

याच्जार्थं—वहः १॥, ह—पचाद्याः धवः १॥, द्विदाः १॥ ।

तमर्थयेऽहं मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्यवाचिनोद्वृत्तान्, वार्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ॥

रुरो ध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलीं-स्तत्राजय्यं जिगाय तान् ॥

एषां क्रिया स्वभावादुभयान्तिका अत एते द्विकर्मका इति श्रीपतिदत्तः ।
तेषां संग्रहार्थाऽयं श्लोकः । याच्जा अर्थो येषां ते याच्जायाः । ते च अर्थत्
कड चित्तिड नायुड प्रस्तवः । याच्जायांस दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च
शास च जिश्च नीश्च वहश्च ते याच्जायंदुहचिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनीवहः । पृथक्-
पदकरणं श्लोकाईत्वादिरामार्थम् । हश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृष्श्च मय्यश्च मुष्श्च पचा-
द्याश्च ते ह दण्डि ग्रह कृष् मय्य मुष् पचाद्याः । हे हे कर्मणी येषां ते द्विदाः ।
एते धातवः स्वभावाद्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । तमर्थय इत्यादि—अहं तं श्रीकृष्णं
अर्थये अर्थत्कड याचने यो गोपैः सह गा दुग्धं अदुग्ध । दुहलजौ दुहि ।
यो वृत्तान् फलानि अवाचिनीत् चिन चिज चित्वाम् । यो वल्लवान् गोपान्
वार्ताः पप्रच्छ प्रच्छोश्च जीप्ते । यो गोपीः गोकुलं रुरो ध गोपीहेतुकं गोकुल-
मावृणोदित्यर्थः । रुधिरौज आवृती । यो गोपीः मनोहरं सधुरवाक्यञ्च अब्र-
वीत् । ब्रूलजुत्तौ । यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासत्तु, शासने । यस्तव
केली अजय्यं युद्धं गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च । यो वृत्तावनं गा
अनैजौत् नीज प्रापये । यस्तच्छिष्टान् गोशिशून् व्रजं अवहत् । वहैजौ प्रापये ।
य आभीरौररग्न जहार निनायेत्यर्थः । हज हत्वाम् । यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत्
दण्डत् क तत्कृतौ । दैत्यानां प्राणग्रहणरूपं दण्डमकरोदित्यर्थः । यो यज्वनी
भाज्यमन्नं जयाह ग ग्रह ज आदाने । यः पूतनां बलमकर्षत् कृषौ आकर्षणे
पूतनां विरूप्य बलमनयदित्यर्थः । योऽभोधिम अमृतं ममय्य ग मय्य गाहे अभोधि-
मुन्मथ्य अमृतमुत्थापयामासेत्यर्थः । यस्तदमृतं दितिजान् सुमीष मुष ग वञ्चने
अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितशानित्यर्थः । योऽसौ लोकानां पुण्यपापं सुखासुखं

वृन्दावनमनैषीदगा-स्तच्छिशूनवहद्वज्रजम् ।

जहारारण्यमाभीरो-दैत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥

जग्राह यज्वनी भोज्य-मकर्षत् पूतनां बलम् ।

ममन्यामृतमशोधिं सुमोष दितिजांश्च तत् ।

यऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम् ॥

पचति डुजौ श पच पाके पुण्यं सुखं करोति पापं असुखं करोतीत्यर्थः ।
आद्यशब्दात् हितुं वर्द्धने गतौ गुरुः शिष्यं ग्रामं प्रहिणोतीत्यादि । शिवं वरं
वृणोतीत्यादौ वरणस्यापि याच्ञाविशेषत्वात् । पुत्रमध्ययनं याचते इत्यादाव-
ध्ययनमपि याच्ञाविशेषः । जौमरास्तु ब्रू इत्येव ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गदभाषे
वदे वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहुः । तण्डुलानोदनं पचति वृचं नौकां करोतीत्यादि
एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादिवत् ॥ २८५ ॥

शौरा टी—याच्ञा अर्थो येषां ते पच आद्यो येषां ते पचाद्या, पथात्
वृन्तः वे टे येषां ते । कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् मोक्षादीनां ठत्वं सिद्धं अनेन तु
मोक्षादिहेतूनां कृणादीनां ठत्वं विधीयते । तमर्थयेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्णः
गोपैः सत्त दोहनादिकं कृतवान् तमहं मोक्षमर्थये इत्यन्वयः । शम्भुं वरं मृगयते
देवान् वरं वृणोति इत्यादौ तु मृगिवृजोर्याच्ञार्थत्वात् । यो गोपैर्गा दुग्धमदुग्ध ।
यो वृचान् फलानि अवाचिनोत् वृचान् संघट्टयन्नाददे इत्यर्थः । यो बलवान्
वार्ताः पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपीर्गोकुलं करोध गोपी-
रन्तःस्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः । यो गोपीर्नोहरं अव्रवीत् प्रबोधवाक्यं
कथितवान् इत्यर्थः । यो गोपालान् केलीनन्वशात् केलीं देशयन् विनीतवान्
इत्यर्थः । यस्तान् गोपालान् अजय्यं जितुं अशक्यं युद्धं तत्र केलिविषये जिगाय
अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गाः वृन्दावनं अनैषीत् प्रापयामास ।
यो व्रजं तच्छिशून् गोवत्सानवहत् नीतवान् इत्यर्थः । य आभीरीरण्यं जहार
गोपीरण्यं प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान्
गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनी भोज्यं जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थः । यः
पूतनां बलं अकर्षत् विज्ञप्य बलं निनाय । योऽशोधिममृतं ममन्य समुद्रमुन्मथ्यामृत-
मुत्थापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृतं सुमोष खण्डितवानित्यर्थः ।
यो लोकानां पुण्यं पापं सुखासुखं पचति लोकानां पुण्यं सुखं पचति लोकानां

२८६ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
णौनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपद्गुप्यधोऽधिभिः ।

धिक्—ऽधिभिः ३॥ ।

एभिर्योगे हो स्यात् ।

वीसेत्यभावविक्रमेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहार्थे च होनेऽनूपौ मताविह ॥

पापं असुखं पचति परिणमयतीत्यर्थः । तण्डुलानीदनं पचति इत्यादौ तु
प्रकृतिविकारभावेनैकमेव ढं तेन तण्डुला आदनं पचन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विदधुषि-
त्यनेन न गौणमुख्यव्यवहारः एवं द्वादिर्वहितत्वेन प्रकृतेरेव संख्या गृह्यते ।
यदुक्तं, विकारभावे प्रकृतेरेकं कर्म यतस्ततः । द्विकर्मका व्यवस्थाती न प्रत्यय-
यथेष्टता । प्रकृतेर्विकृतेवापि यत्र चीकं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्या
गृह्णाति विकृतेर्नतु इति । एवं एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्य-
शब्देन शिष्यं धर्मं वदति जायां प्रियमाचष्टे सुतं वाची जगाद राजानं हितमुप
दिशति । क्रुद्धमवस्थानं याचते अवस्थातुमनुग्रहतीत्यर्थः । केचित् वदत्यर्थं
गृह्णाति । इह यद्यपि न्यादौ सम्यधुः पठितस्तथापि गौणद्वैत्यविधाय याचादौ
द्रष्टव्यः । तथाच देवासुरैरस्मत्सम्बन्धिधर्मस्य इति भारविः । तत्र न्यादौ
निवहकृतामेव पाठ इति परं ॥ २८५ ॥

धिङ्निर्भस्मनिन्दयोरित्यमरः । समयान्तिकमध्ययोरित्यमरः । निकषा शब्दो-
ऽप्यन्तिक वाची । अन्तराशब्दो मध्यवाची । अन्तरेण विना ऋते इति तया व्यति-
रेकवाचिनः । पृथग्विनान्तरेणर्त्ते द्विरुङ्गानां च वर्जने इत्यमरात् । एन इति
वैनोऽपौत्यनेन दिक्शब्दादट्गट्प्रत्यये प्रथमासप्तम्योः स्थाने एनादेशः तेन तदन्तानां
दक्षिणेन इत्यादीनां ग्रहणम् । येन तेनादिसाहचर्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपसर्ग
एव । तेन अर्चातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम् । येनेति अव्ययप्रतिरूपकं यादृगर्थम् ।
तेन इति अव्ययप्रतिरूपकं तादृगर्थम् । अभिश्च उभयश्च परित् सर्वश्च अभ्युभय-
परिसर्वे तेभ्यस्तस्मै अभ्युभयपरिसर्वतः । अभितः उभयतः परितः सर्वतः । अभित
इति सामीप्यादौ समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुख्येऽभित इत्यमरात् । उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया साधवं रमा ।

निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥

कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।

दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥

येनेशं हरिरीशस्तं तेनेशमभितो ऽर्चकाः ।

रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥

इति स्वभावार्थम् । परितः सर्वत इति इयं समन्तादर्थं समन्तवन्तु परितः सर्वतो विश्वगित्यसरात् उपरिश्च अधस्च अधिश्च उपर्यधोऽधयः । द्वयोर्विकृताश्च ते उपर्यधोऽधयश्चेति दुपपर्यधोऽधयः उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि इत्यर्थः । ततो धिक्च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च दुपपर्यधोऽधयश्च ते । धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरणेनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो विनर्त्तऽभिपरि प्रत्यनूपदुपपर्यधोऽधयः ते । एभिर्योगं द्वितीया स्यात् । योगिस्त्वह अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्लोकं तव वस्तुतामिति । धिक् तव धियं यस्त्वां पुनः पश्यसीत्यादि च सिद्धम् । अत अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थं विशेष एव ग्रहणमित्याह वीक्षेत्यमित्यादि । इह द्वितीयाविधानो अभि वीक्षेत्यन्नावचिह्ने मतः । परिप्रतीतेषु वीक्षेत्यन्नावचिह्नेषु भागे च सती । अनुक्षेपु वीक्षेत्यन्नावचिह्नेषु सहाय्ये च मतः । अनूपौ हीने सतावित्यन्वयः । वीक्षा क्रियागुणद्रव्यैर्युगपद्भातुमिच्छा । इत्यन्भावः कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः । चिह्नं लक्षणम् । अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्यात् वीक्षादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्गत्वमेव । धिक् लोकमित्यादि । ईश्वराभक्तं लोकं धिक् स निश्च इत्यर्थः । रमा लक्ष्मीः साधवं समया साधवस्य समीपे इत्यर्थः । गौरी गिरिशं निकषा गिरिशस्य समीपे इत्यर्थः । केशवं वेष्टीति केशवद्विष्टं तं हा स विषादार्हः शोकाहो वेत्यर्थः । हा विषादशुभ्रतिषु इत्यमरः । शुक् शोकः अर्त्तिः पीडा । हाशब्देन योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्यादा लिङ्गात् द्वितीया । यत्र तु आत्मनः पीडायां हाशब्दः प्रयुज्यते अत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात् । तेन हा तातेति क्रान्दिताकाशं विषण्ण इत्यादि रघुः । हा राम हा रमण हा जगदंकावीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेत्यसे मामिति महानाटकम् । इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नैशार्चनं विना ।

सुक्तिं नर्त्तं ऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः ॥

भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।

हरिं पर्यभवत्तन्मी, हरं प्रति हलाहलम् ॥

सन्बोधने प्रथमैव । कृष्णो ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थः । अच्युतमन्तरेण सुखं न स्यात् इत्यर्थः । रुद्री हरिं दक्षिणेन हरैरदूरदक्षिणे इत्यर्थः । गोविन्दमिति ईश्वरी न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो नास्तीत्यर्थः । हरिरीशं येन ईशस्तं हरिं तेन हरिरीशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः । अर्चका ईशम् अभितः ईशस्य समीपे उभयतो वा इत्यर्थः । रामकृष्णौ गोपेशं नन्दम् उभयतः गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयो- रित्यर्थः । परेऽन्ते गापत्रालका गोपेशं परितः गोपेशस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथा शिवगणाः शर्वं शिवं सर्वतः शिवस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । ईशार्चनं विना शर्म सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपास्तिं विष्णुपासनां ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वरः भूतं भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः । वीप्सायां प्रलुज्यमानस्य पदस्य दिर्भावां लिङ्गपादे वक्तव्यः । जनो भक्तो विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्नः । एवं साधुर्विप्रो मातरमभौति क्रमदीश्वरः । विप्रो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः इति गीयीचन्द्रः । प्राज्ञो गोविन्दं अभिलक्षीकृत्य तिष्ठति । समुद्रे मथिते लक्ष्मीः हरिं परि हरिर्भागेऽभवदित्यर्थः । एवं हलाहलं विषं हरं प्रति हरस्य भागेऽभवदित्यर्थः । एवं वीप्सादौ भूतं भूतं परि प्रभुः । भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्दं परि तिष्ठति भूतं भूतं प्रति प्रभुः भक्तो विभुं प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भर्गः शिवः विष्णुमनु विष्णुना सह अर्चते । एवं वीप्सादौ भूतं भूतं मनु प्रभुः भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति । हरिं पर्यभवत्तन्मी- रिति । शक्रादयो देवा अच्युतमुप अच्युतात् हीना इत्यर्थः । एवं शक्रादयः अन्वच्युतमिति बोध्यम् । उपर्यधोऽधीनां सामीप्ये द्वित्वं लिङ्गपादे वक्तव्यम् । साधवः लोकानुपर्युपरि लोकानामुपरि समीपे आस्ते एवं लोकानधीः । लोक-नामधः समीपे आस्ते एवञ्च लोकानां समीपे च आस्ते एवञ्च लोकानामध्यधि लोकानां समीपे च आस्ते इत्यर्थः । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्ध्यः अथ उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । समाहारवन्दे उपर्यधोऽधि इत्यनेनैवेष्टिद्वौ उपर्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । तेन व्याप्तिस्तीमार्थेन यावता योगे द्वितीया स्यात् ।

विष्णुमन्त्र्यते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।

लोकानुपत्युपस्थास्ते ऽधोऽधो ऽध्यधिच माधवः ॥

यथा रथ्यां यावत् दृष्टो देवः । नदीं यावदरण्यानी । व्याप्तिस्तीमार्थेनेति किं यावदन्ते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते । स्तीमार्थेन यावता पञ्चमी चरति केचित् । ग्रामाद् यावदहं वोढाः । सोपसर्गयोः क्रुधिद्रुह्योः सम्प्रदानं कर्म स्यादिति वक्तव्यं पुत्रमभिक्रुध्यति । शत्रुमभिद्रुह्यति पुत्राऽभिक्रुध्यते शत्रुराभिद्रुह्यते पुत्रस्याति-
क्रोधा शत्रोरभिद्रोढा । क्रुधिद्रुह्योः किं ? पुत्राय प्रकुप्यति सोपसर्गयोः किं ? पुत्राय क्रुध्यति शत्रवे द्रुह्यति ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च ते तेभ्यस्तस् उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते इयश्च ते उपर्यधोऽधयश्चेति ते । पश्चात् इन्द्रः । धिक्निर्भर्त्सनं निन्द्योः । समथानिकषौ समीपार्थौ । हा विषादशुर्गर्तिषु । अन्तरामध्यार्थः । अन्तरेणत्वे विना व्यतिरेकार्थः । एनेति वैनोपीत्यनेन विहितेनत्वान्तः । अति-
रतिक्रमार्थः । येन तेनौ यादृग्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः । उपर्यु-
परीत्यादयो द्विरुक्ताः अन्येषामर्थविशेषमाह । वीष्मा इत्यादि । द्रव्यगुणाक्रिया-
भिर्युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीष्मा कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्यन्भावः । चिह्नं लक्षणं तेषु वीष्मादिषु भागे च परिप्रती । अनुक्तेषु वीप्सादिषु त्वर्थेषु सहार्थं च चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थेन हेतावपि यथा कावेरीमनुवर्षति कन्यामनु शोक इत्यादि । धिक् लोका इत्यादि । ईश्वराभक्तं लोकं धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः । माधवस्य समीपे रमा लक्ष्मीः । गिरिशस्य समीपे गौरी दुर्गा । केशव द्विषं लोकं हा केशवस्य द्विषो लोकस्य शोकपौड़ा सर्वदेव इत्यर्थः । ब्रह्माश्वयोर्मध्ये कृष्णः अच्युतमन्तरेण त्रिपुषा व्यतिरेकेण सुखं न भवतीत्यर्थः । हरेरदूरदक्षिणेन रुद्रः । गोविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वरः ईशं येन हरिः ईशस्य यादृशो हरिः उपास्यः तं हरिं तेन हरेस्तादृग् उपास्यः ईशः । एते नाभिन्नावित्यर्थः । ईशमभितोऽर्चकाः शिवस्य सर्वत्र पुजका इत्यर्थः । रामकृष्णानुभयतो रामकृष्णयोरुभयं पार्श्वोऽर्चकाः । गोपेशं परितः गोपेशस्य इतस्ततः परेऽर्चकाः । सर्वं सर्वतः सर्वस्य इतस्ततः प्रमथाः प्रमथगणाः । ईशा-
र्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्योपासनां विना मुक्तिर्न भवती-
त्यर्थः । सोऽच्युतो भूतं भूतं सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्तो विशुं अभि विभी-
र्भक्तः जनः कश्चित् प्रकारमापन्नः गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य प्राप्नोति अमरुदाह-
रणप्रयेण परिप्रत्योरपि श्रियम् । भागे उदाहरति । हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७ । दिवो धं वा ।

दिवः ६१, धं ११, वा ११ ।

दिवो धं ढं स्यात् वा । अचै रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

हरस्य भागे हलाहलं विषं अभवत् । एवं वीप्सादिषु अनीर्जयेम् । सहार्थे तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्चते अर्थात् सद्भिः । अच्युतमुप अच्युताङ्गीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकानुपथ्यपरि निकटे माधव आस्ते अर्धोऽधः समीपे माधव आस्ते अर्ध्याधि इतस्ततः आस्ते । इह समीपार्थं हेर्य-
हणात् नेह उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थः । यहा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः । पूर्वाविप्रतिषेधेन प्रबोधितत्वात् सम्बोधनार्थं द्योतकत्वाद्वा ह । तातेति क्रान्दितमाकर्ण्य विषयः । हा पितः त्वासि हे सुभु वल्लेवं विललाप स इत्यादौ सम्बोधने मा भूत् । शास्त्रिभिर्हा हता भूवो हृदयानामुदेजयैः इति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति न्यायात् । यावता मर्यादाभिविध्योः नदीं यावदरण्यानी । रथ्यां यावत् दृष्टौ देव इत्यादि । अनयोः किं यावदेते हृदि प्राणान्तावदाशा विवर्द्धते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चेयं दीव्यतेः करणं नित्यं कर्मसंज्ञं स्यात् पक्षे प्राग्भूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः । तेनास्य सकर्मकत्वात् ईशेन अचा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः । ईशेन अचा द्यूता इति कर्मणि क्तः । पार्वती ईशेन अचै रक्षान् वा देवयति अत्र अजान्तकर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । ईशोऽक्षाणां देविता इति हृदयोगे षष्ठी नित्येव । न च तेनादुदूषयद्रामं ऋगेण ऋगलोचना इति भट्टौ अजान्तकर्तुः रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम् । यतस्तेनेति दूयुषेरेव कारणं नतु दीव्यतेरिति । स्वेच्छया दुदूषन्तं रामं मैथिली तेन ऋगेण प्रेरित-
पतीत्येवार्थः । ततश्च दीव्यतेः करणाभावादकर्मकत्वं अजान्तकर्तुः रामस्य कर्मत्व-
मिति ॥ २८७ ॥

श्रीरा-टी—दिवः क्रीडार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ढं स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सढत्वाददेशात् अढलक्षणं कार्यं न स्यात् तेन अचा दीव्यन्ते अचैः देवयते छात्रेण गुरुः । अक्षाणां देवकः अक्षाणां देविता इत्यादयः स्युः एव स्युः । ननु अचैर्देवयते छात्रं गुरुः अचैर्देवकः अचैर्देविता इत्यादयः स्युः सदैव सढत्वात् । एवं मनसा देवीति ढात्पण इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पचा-
यानि नदादित्वात् ईपिसंज्ञायां नञा न लुक् इति तेनादुदूषयद्रामं ऋगेण ऋग-

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री ।

साधन—भेदकं ११, धं ११, कर्त्ता ११, घः ११, वी ११ ।

नैत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

लोचना इत्यव तेनेति दिवो धं न किन्तु दृष्टोरिति । अन्ये तु अचैर्देवक इत्यव वा धीत्याहुः । इदं सूत्रं धिक्स्मयेत्यन्तरम् इत्येके तन्मते ऋक्कृत्वा दम्बवर्त्त इत्येवं व्याख्या । गेः क्रुधद्रुहीर्भम् । गेः परधीरनयाभं दसंज्ञं स्यात् । नृपीडरीन् परिक्रुध्यति खलः पतिं संद्रुह्यति नृपेणारयः परिक्रुध्यन्ते खलेन पतिः संद्रुह्यते इति । अनुजनीजम् । अनुपूर्वस्य जनो जं दसंज्ञं स्यात् । लक्ष्मणी राममनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि । एवं पुत्रमनुजाता कन्या दत्वविधानात् लक्षणेन रामोऽनुजन्यते । अनुपूर्वस्य जनेस्तत्पूर्वीकरणपूर्वके जन्यनि वर्त्तमानत्वात् सटत्वमित्येके । अनोः किं ? रामात् सञ्जायते हरिः । यजो दमे धद्वे । यजधीर्दमेध-दसंज्ञे क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ २८७ ॥

साध्यते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साधनम् । किञ्च क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारणं साधकतममित्यमरः । तेन दावेण धान्यं लनातीत्यत्र हस्तादेः करणत्वेऽपि दावस्यैव करणत्वं विवक्षितम् । तथाचीकृतम् । कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिं करणम् । यदे विवक्षितं तेषु करणं तत् प्रकीर्तितमिति । फलं साधयतु असाधयतु वा फलसाधनयोग्यो यः सः हेतुः । धनेन कुलम् अन्नेन वसतिः विद्यया यशः इत्यादौ धनं कलादिसाधनत्वाभावेऽपि कलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम् । न च दावेण धान्यं लनातीत्यत्रापि दावस्य हेतुत्वादेवेष्टसिद्धौ साधनग्रहणं ह्येति वाच्यं हेतुसाधनयोर्भेदात् । तथाहि यदधीना कर्तुं प्रवृत्तिः स हेतुः साधनन्तु कर्त्तव्यप्रवृत्तिः । विशेष्यते सम्बुध्यते अनेनेति विशेषणम् । कृतेण क्वावमद्राचीदिति । भेदयति अन्यपदात् पृथक् करोतीति भेदकम् । नाम्ना शिवः गीत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदकन्तु अदृष्टमेव इति विशेषणभेदकयोर्भेदः । एवं प्रकृत्या पटुः जात्या ब्राह्मणः जन्मना अन्धः स्वभावेनोदारः समेन तिष्ठति विषमेण धावति सखेन याति दुःखेन याति कार्त्तुस्त्रेण पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैष्णवः इत्यादावपि प्रकृत्यादेः करणत्वमिति दुर्गसिंहः । तथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वभवने प्रकृतेः करणत्वमेव स्यात् इति

विवक्षा । शुद्धेहिमी दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्धी मासेन शुद्धातौत्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहादेः करणत्वे तृतीया । अतएव अनन्यथासिद्धि-
नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः । साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति
यः करोति स कर्ता इति सर्ववर्मा । कृत्याश्रयः कर्त्तेति तार्किकाः । साधनादौनि
धनज्ञानि स्युः कर्त्ता घसंज्ञः स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थः । नेत्रैरित्यादि ।
नेत्रैः साधनेः मुख्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टो नाम्ना भेदकेन शिवी जनैः कर्त्तृभिर्दृष्ट
इति श्रवणः ॥ २८८ ॥

श्रीराट्टी—साध्यते अनेनेति साधनं घटनत् यद्वापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया
निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः यथा
परशुना काष्ठं छिनत्ति मनसा जानाति पाणिना भ्रामयतीत्यादौ केद्यपरशु संयोग-
व्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् । अश्वेन पथा
याति कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ इयौस्त्रयाणामपि
व्यापारवत्त्वात् साधनत्वं स्थाव्या पच्यते इत्यादौ तु स्थाव्यादेर्व्यापारान्तरं क्रिया-
सिद्धेर्विवक्षितत्वात् । यदुक्तम् । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवचते
यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदनिर्देशं नहि वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाव्या
पच्यते इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यशः
धनेन कुलमित्यादौ कौर्त्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्य एव । अन्ये तु
अन्वयव्यतिरेकनिश्चयेन ज्ञापको हि हेतुः यथा धूमवत्त्वेनाग्निमान् अयं पर्वत
इत्यत्राप्यन्वयव्यतिरेकं नियमेनाग्निमत्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच यदधी-
नाप्रवृत्तिः कर्त्तुः स हेतुः कर्त्तृधीनं साधनमिति साधनहेतुर्भेदः । विशिष्यते
सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः
क्षात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलभ्यवान् इत्यर्थः । शिखया परिव्राजकः इत्यादौ जटादे-
र्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् । भेदयति सामान्यावगमे इतरैर्भ्यो व्यवच्छि-
नतीति भेदकमितरव्यावर्तकमिति यावत् । यथा काकैर्गृहं छत्रेण छात्रमुपाध्याय-
मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वेऽपि भेदकत्वम् । तथाच
विशेषणं विद्यमानं भेदकत्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके वस्तुतस्तु
भेदकत्वं नैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यतोऽपि
व्रीविविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं
वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा मुखेन त्रिलोचनः अक्ष्णा काणः पदेन
ब्रह्म, पृष्ठेन कुलः इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे षोऽप्राप्ते व्री स्यात् । यथा

प्रकृत्या सुभगः धान्येन धनं गोत्रेण गार्ग्यः जात्या विप्रः जन्मना ब्रह्मः स्वभावे-
 नोदारः स्वरूपेण प्रियंवदः प्रायेण वैष्णवः समेन धावति सुखेन जाति कात्स्न्येन
 पचति तद्वागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्त्रदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीनां सुभगादिना
 अभेदेऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमिति । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक
 उच्यते साहजिकाभिन्नः सुभगः धान्याभिन्नं धनं गोत्राभिन्ना गार्ग्याः गार्ग्य-
 कुलोत्पन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोधः । परे तु हेत्वादर्शनं घत्वमाहुः । अनेन तौ
 विधाय धसंज्ञा कृतेति । करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्रः क्रियासिद्धावगुणत्वेन विव-
 चितः साक्षात् क्रियायय इति यावत् । यथा रामो रथेन ब्रजं याति कृणो
 भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावात् कर्त्तृत्वम् । मैत्रस्तण्डुलं
 पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः । अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वा-
 भावात् कर्त्तृत्वं यदा तु विक्लिच्यर्थस्तण्डुलः पचते स्वयमेवेति ढवविषयः । ततः
 प्रेरणे जौविक्लेदनार्थः पचिसन्नानार्थः यथा पाचयति तण्डुलं चैव इति एवं यदा
 निष्पादनार्थः कृधुस्तदा चैवः कटं करोति यदा निष्पच्यर्थस्तदा क्रियते कटः
 स्वधमेवेति । केचित्तु विक्लिच्यर्थः पचो रूढः क्रियाययत्वात् तण्डुलः पचति ।
 विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलादर्ढत्वमिति यदा तत् क्रिया-
 व्याप्य ढस्य घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तृत्वाहुः । काष्ठं पचति परशुम्किनत्ति
 स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया कर्त्तृत्वं तथाच यदा
 काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ घत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा
 घत्वमिति पथ्यवसितोऽर्थः । यदुक्तम् । निष्पत्तिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति
 कारकम् । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति । पाचयत्योदनं सूदेन
 गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरकक्रियासिद्धौ गृहिणः प्राधान्य-
 भावाद्घत्वं तद्वाप्यातेनोक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्री सूदेनैत्यनुक्तत्वात् त्रीति । सूर्यं
 पश्यति शिवं जानीहि रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीनां गुणत्वा-
 भावविवक्षायां घत्वमिति । यदुक्तम् । प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।
 अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकमिति । नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक-
 पुण्यहेतुक भूषाविशेषणक नामव्यवच्छिन्न बहुत्वाश्रयजनकर्त्तृकातीतदर्शनविषयः
 शिव इत्यर्थः । नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारिण साधनत्वं पुण्य शुभादृष्टं तस्य
 शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिम्नलयादीनां विद्यमान-
 सम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वं नामसंज्ञा तस्य इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वं
 ज्ञानानां दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाद्घत्वमिति ॥ २८८ ॥

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थं विनापृथङ्- नानाद्यैः ।

सह—नानाद्यैः ॥३॥ ।

एभि र्योगे तौ स्यात् ।

सहेशार्चो ऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समो ऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शम्भुः, सतामथः शिवार्चया ॥

अर्थः प्रयोजनं सहस्र वारणस्र समस्र जनस्र अर्बस्र सहवारणसमोनार्थाः ते अर्था अभिप्रेत्या येषां ते सहवारणसमोनार्थार्थाः नाना आद्यो येषां ते नानाद्याः ततः सह वारणसमोनार्थार्थांश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः । एभि र्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः । अत्र अर्थनैव योगे न तु शब्देन । अतएवायं सहागतः पित्रा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात् । सहेशार्च इत्यादि । अच्युत ईशा शिवेन सह अर्चः । ईशेति ईशलङ् ऐश्वर्ये ईष्टे इति कर्त्तरि क्तिप् ईट् तेन एवं साकं साङ्गं सममित्यादि । देशध्वकालभावं वादेरित्यादि ज्ञापकात् सहार्थे गम्यमानेऽपि स्यात् । तेन गुरुः शिष्येणागत इत्यादि । एवं दिक्-शब्दानां ऊहेऽपि पञ्चमीति बोध्यं यथा आदिगेचोरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति पञ्चमी । अच्युतेश्वरोर्भेदेनालं भेदो व्यर्थः इत्यर्थः । तेन समः कोऽस्ति एवं समानस्तुल्य इत्यादि । अत्र वे पुनः समार्थाः शब्दास्ते यदि पदान्तरापेक्षाः सन्ती वर्तन्ते तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठ्यौ न स्यातामिति गोयीचन्द्रः । तेन चन्द्रबन्धुग्रं गौरिव गवयः । समानं दर्शनमस्येत्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेक्षत्वात् तृतीयाषष्ठ्यौ मा भूतामिति । शम्भुर्विकारैरहित जन इत्यर्थः । एवमल्प इत्यादि । सतां साधूनां शिवार्चयार्थः । एवं प्रयोजनं कार्यमित्यादि । ईशेन विना चीनं स्यादित्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्नित्यत्वादित्यर्थः । तत् विश्वं पुनः शम्भुना न नाना भिन्नं विश्वस्य शम्भुमयत्वात् । आद्यशब्दात् अधो-क्षजः श्रीकृष्णो रामाद्वर्षेण अवरः कनिष्ठः अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति तृतीया एवं मासेन पूर्वः । एवं च येनाङ्गेन अङ्गिविकृतं तन्यते तस्मादङ्गाच्च तृतीया । यथा अक्ष्णा काणः पादेन खल्लः पृष्ठेन कुक्षः इत्यादि । अत्र जीमराः उपमातुलाभ्यां योगे तृतीया न स्यादिति मन्यमाना अस्युपमा शिवस्य नास्ति तुला विश्वीरित्युदाहरन्ति तच्चिन्त्यम् । प्रह्नीणपूर्वध्वनिनाधिरूढस्तुलामधारण शरद्धनेनेति रघोः । चिरीज्झितालक्तकपाटलेन तुलां यदारीहति इति कुमारान् ।

यौ नैशेन विना शम्भुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षणाधोक्षजो ऽवरः ॥

गिरिर्गोपमासुपदधे जगती इत्यादि दर्शनाच्च । उत्सुकप्रसिताभ्यां योगे तृतीया-
रुतस्यौ स्यातामिति वक्तव्यम् । भोगैर्भोगेषु वा उत्सुकः धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्धः ॥२८६॥

श्रीरा-टी—सहस्र वारणञ्च समस्य जनस्य ते तैऽर्थाः येषां ते नाना आदौ
येषां ते सह वारण समोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानावाच्ये ते तैः ।
एभिरिति सहायार्थादिभिः विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथाप्यविधानादिशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहायैर्योगे गौणे वी गौणत्वञ्च
परस्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागतः पिता पिता सह स्थूलः
पुत्रः चैत्रेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ पितादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः न तु
पुत्रादीनामिति । गम्यमानैः सहायैरपि वृद्धी यूनागत इत्यादौ स्यात् ।
बोद्धुं जने च इत्यादि ज्ञापकात् । एवं साकं साहं समं सजूरमादिभि-
र्योगेऽपि । वारणार्था अलं सास्व मा इत्यादयः यथा अलं विलम्बेनेत्यादि ।
परे तु वारणार्थयोगे त्रीं नेच्छन्ति । समार्थाः सदृशार्थाः यथा गोपेन तुल्यो
हरिः । सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरिः इत्यादिषु घी च सादृश्यं गत-
मपनिद्रचृतगन्धैरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि चीति । गिरिशस्यापमा नास्ति नास्ति
लक्ष्मीपतेस्तुला इत्यादौ तु नीपमाभ्यां योगे ची स्यादनभिधानात् । गौरिव गवय
इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यव्यतिक्तत्वात् । जनार्था जनहीन-
रहित्तादयः । यथा एकेनीनः पुण्येन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्ये-
नार्थः । सतामर्थी हरिर्भक्त्या इत्यादि । यथा विना रामेण कोऽन्यो वा दश-
कण्डविनाशकृत् । एवं धिक्समर्थेत्यादिना द्वौ अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पीच
यथा हरिं विना रामाङ्गोक्तं शोकसङ्कुलम् । विनाशब्दवत् पृथक्नानावैश्व
योगे द्वीप्यौ चेति परे । सहस्रार्थ इत्यादि । ईशा सह अय्युतोऽर्च्य ईशधीः
क्लिप् ईट् ततस्त्री भेदेन अलं अर्थात् शिवविष्णुभेदोऽवधारणीय इत्यर्थः । तेन
शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारैः कामक्रोधा-
दिभिः रहितः हीन इत्यर्थः । सतां सुधियां शिवार्चयार्थः शिवपूजैव प्रयो-
जनामित्यर्थः ईशेन विना श्रीर्न शिवार्चना व्यतिरेकेण विवर्गसम्पन्नी न भवतीत्यर्थः ।
शम्भुर्विश्वेन पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतीभिर्नः संसारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्वं
पुनः शम्भुना न नाना शिवान्नान्यत् । तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो
विष्णुः रामादन्नरामाद्वर्षेण एकदक्षरेणावरः कनिष्ठः एवं आद्यशब्देन मासेद्
पूर्वः शास्त्रेण कलहः गुडं न मिश्र इत्यादि ॥ २८६ ॥

२६० । कालभाङ्गे वा ।

कालभात् ५१, डे ७, वा ११ ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यामीच्च चण्डिका ।

२६१ । मानाद्वीप्सायां डे ।

मानात् ५१, वीप्सायां ७, डे ७ ।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

हिद्रोणेन क्रौणाति, पञ्चकेन क्रौणाति, हिद्रोणं पञ्चकम् ।

आश्विन्यादयो रिवत्यन्ताः शब्दाश्चन्द्रस्य पक्षेषु वर्तन्ते काले वाच्ये । तेषु षण्ण कृते वक्तव्यास्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्तन्ते । ततश्च काले वर्तमानान्न-
क्षत्रवाचकादिशब्दादिशब्दाधिकरणे तृतीया स्यादित्यर्थः । कृष्णो रोहिण्याम्
अभवादित्यत्र सप्तमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एवं पुष्ये पुष्येण
वा प्रस्थानं प्रशस्तमित्यादि । काले किं रोहिण्यां प्रीतिश्चन्द्रस्य ॥ २६० ॥

शीराटी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्तः काल इत्यर्थः विहितस्य
णस्य लुकि काले वर्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्तः
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पी
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेण विकल्पी
दर्शितः । एवं पुष्ये पुष्येण वा नवान्नमशीयात् इत्यादि । काले किं रोहिण्यां
चन्द्रः रोहिण्याधिष्ठातृदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः । डे इति किं अद्य पुष्यः पुष्य-
युक्तः काल इत्यर्थः ॥ २६० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्वीप्सायां वाच्यायां तृतीया
स्यादित्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य संख्यायाश्च
ग्रहणमिति आह शतं शतमित्यादि । विष्णुः शतं शतं वत्सान् पयोऽपीप्यदि-
त्यत्र तृतीयाया अप्राप्तिपक्षे द्वितीया । वीप्सायां द्विर्भावः । पक्षे विष्णुः शतेन
गाः पयोऽपीप्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वान्न द्वित्वम् । अपीप्य-
दि त पा पाने जिः द्विर्भक्तिः अङ्गि पीप्यादेशः । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वा-
दुभयत्र अजान्नकर्तृणां वत्सानां गवाश्च कर्मत्वम् । हिद्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ
द्वौ परिमाणमस्येति तद्वितार्थद्विगुणतत्त्वतृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञोऽस्मृतौ ।

संज्ञः ६।, अस्मृतौ ७।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढे तौ
स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मौशा च संजानीहि ततः शिवम् ।

२८३ । सन्दानो भेऽधर्मे नित्यम् ।

संदानः ६।, भे ७।, अधर्मे ७, नित्यं १।

उक्तत्वात् द्वित्वं उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्वौ धान्यं क्रीणातीत्यर्थः । एवं पञ्च पञ्च
परिमाणमस्येत्यर्थे विकारसंघभावेदमिति कः । अभिधानादकवाक्यत्वे द्वितीया-
तृतीययोरैकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति । तद्धितेन वीप्साया उक्तत्वात् द्वित्वं
उभयत्रैव पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

श्रीराटी—मानवाचिनो वीप्सायां ढे तौ वा स्यात् । शतं शतमित्यादि ।
विष्णु शतं शतं वत्सान् पयोऽपीष्यत् शतेन गाः गोरूपान् वत्सान् पयोऽपीष्यत् ।
वरा वीप्सार्थस्योक्तत्वात् द्विः । संख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मतं अतएवोक्तं
द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोणं क्रीणाति द्विद्रोणपरिमितं द्रव्यं क्रीणातीत्यर्थः ।
द्वौ द्वौ द्वौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृते ण्योक्तत्वात् द्विः । एवं पञ्च पञ्च
परिमाणमस्य इत्यर्थे विहितकल्येनीकत्वात् द्विः । इदं नेच्छन्ति परे ॥ २८१ ॥

संजानीष्वेत्यादि हे साधो ! त्वं स्वं आत्मानं संजानीष्व सम्यक् प्रकारेण
जानीहि । ईशा शिवेन च संजानीष्व ईशेति ईष्टे इति किप् ईट् तेन संजानी-
ष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम् । अस्मृतौ किं ? ततस्तदवधि शिवं संजानीहि
स्मर इत्यर्थः । अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीप्तर-श्रीपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २८२ ॥

श्रीराटी—समीक्षाः संज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा सच्चा-
नीष्व पञ्चे स्वं आत्मानं संजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति मं ददयेन विकल्पो दर्शितः ।
कृति तु ईशः संज्ञातौ इत्यत्र परत्वात् ढधे कृतीत्यादिना ष्या बाध्यते । ततस्तस्मात्
कारणात् शिवं संजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्नम वरौ स्मृत्यर्थद्वयेशाम्
इत्यनेन षी च तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि ॥ २८२ ॥

संपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गम्यमाने
भे सम्प्रदाने तृतीया स्यान्नित्यमित्यर्थः । संयच्छत इत्यादि । श्रीशः गोष्या

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अधर्मं मे चो स्यान्नित्यम् ;

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२६४ । यस्मै दिक्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह
स्याङ्गुश्लाघस्पृहि शप्राधीक्षाप्रतिशुप्रत्यनुगृधार्थ्य-
या भं चो तादर्थ्यं च ।

यस्मै ४१, दिक्सा—धार्थ्ययाः १३, भं ११, चो ११, तादर्थ्यं ७, च ११ ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्यश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं
स्यात् तत्र चो, तादर्थ्यं च ।

इष्टं अभीष्टद्रव्यं संयच्छते स्म । अत्र श्रिया ईशः स्वामी सन् गोप्यै परस्त्रियै इष्टं
दत्तवानित्यधर्मः संयच्छते इति दानः सा चिन्तार्थे इत्यात्मनेपदं अधर्मं किं ?
श्रीशः श्रियै इष्टं संयच्छति अवाधमाभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्येव ॥ २६३ ॥

शराटौ—समोदानं सन्दानं तस्य । न धर्मोऽधर्मस्तस्मिन् । धर्मशास्त्र-
विरुद्धाचारोऽधर्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः गोप्या इष्टं संयच्छतेस्म अभिलषितं
दत्तवानित्यर्थः । गोप्यैरितिदानेनाधर्मः श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति इत्यत्र धर्म-
शास्त्र विरुद्धाभावान्न न तत्रौ ॥ २६३ ॥

आ प्रतिभ्यां शुः आपतिशुः प्रत्यनुभ्यां गृ प्रत्यनुगृ स्याश्च ङ्गुश्च श्लाघश्च स्पृहश्च
शप् च राध् च ईच् च आपतिशुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते स्याङ्गु श्लाघ स्पृहश्च-
प्राधीक्षा प्रतिशु प्रत्यनु गृ धारयः । तेषामथाः स्याङ्गु श्लाघ स्पृहि श्च प्राधीक्षा
प्रतिशु प्रत्यनु गृ धार्थ्यथाः । ततो दिक्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च
द्रोहश्च स्याङ्गु श्लाघ स्पृहि श्च प्राधीक्षा प्रतिशु प्रत्यनु गृ धार्थ्यथाश्च ते । दातु-
मिच्छा दिक्सा दानेनैवेष्टमिच्छा दिक्साग्रहणं ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-
त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदानं स्यादिति । यथा
विप्राय गां ददातीत्यादि । यत्तु शिष्याय चपेटं ददाति शत्रवे भयं ददाती-
त्यादि तदुपचारात् । तथाचीत्तं सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदीति । अतएव रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यादौ रजकादिः सम्प्रदानत्वं न स्यात् । असूया गुणेषु दीपारीषः ।
यथा असूयति खलः साधवे । क्रीधी नृवल्लौहिल्यादि हंतुश्चित्तविकारः । यथा

ददातु सङ्गः स सुखं हरिः, स्मरात्

गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्यति ।

स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते ऋते

ऽस्नाघिष्ट यस्मै स्पृहयत्यग्रतः च ॥

पुत्राय क्रुध्यति कुप्यति रुष्यति । ईर्ष्यां अचमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी ।
 रुचिरनुरागः । यथा मोदकः शिशवे रोचते खदते स्वादते । द्रोहोऽनिष्टकरणम् ।
 यथा शत्रवे द्रुह्यति वेष्टि । स्याद्य ईह स्थित्या तोषणेच्छा स्थित्या स्वाभिप्रायं
 विज्ञापनेच्छा वा । यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति
 स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः । अतएव स्नाघङ्गस्याग्रपां जीप्सति
 क्रानदीश्वरः । एषां प्रयोगे यं जापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।
 विप्राय स्नाघने निरुते तिष्ठते शपते । स्नाघनेन विप्रं तोषयितुमिच्छति अभि-
 प्रायं निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः । जीप्साशब्दस्य तोषणनिशामाद्यर्थवाचकेन
 ज्ञाधातुना निष्पादितत्वात् । एवं ऋवनेन स्थित्वा शपनेन वीक्ष्यमित्यन्तं गीयौ-
 चन्द्रः । सौपज्ञा अप्येवम् । युक्तञ्चेतत् । अन्यथा श्लोकं स्नाघने द्रव्यं निरुते
 गृहे तिष्ठति शत्रुं शपति इत्यादौ श्लोकादिरपि सम्प्रदानत्वापत्तेः । एवं ऋडल
 चौर्ये स्नाष्टु कत्यने शपौञ्ज क्रीधे पषामपि प्रयोगे ऋवनाद्यर्थेन यं तोषयितु-
 मिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः इति
 बोध्यम् । स्पृहत्केप्से इत्यस्य कर्मेव सम्प्रदानसंज्ञः स्यादिति । पुष्पेभ्यः स्पृह-
 यति राजा । पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राजा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः । राध इति
 विशेषाभावात् राधौ सिद्धौ इति दैवादिकस्य सौवादिकस्य च ग्रहणं ईच्छन्
 दर्शने इति लयाणामयः शुभाशुभपर्यालोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्या-
 लोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । यथा देवज्ञः शिशवे राध्यति राध्नीति ईक्षते ।
 आप्रति पूर्वशृणीतेरर्थोऽङ्गीकारः स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्वं
 यथा राजा विप्राय गामाशृणीति प्रतिशृणाति इत्यादि । गृगिशब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं
 नतु गृश निगरणे इत्यस्य जौमराद्येकवाक्यत्वात् । प्रत्यनुपूर्वगुणान्तरर्थः । पूर्ववक्तुः
 प्रोत्साहना तत्र पूर्ववक्तुः सम्प्रदानत्वम् । यथा विप्राय भूमिं दाम्यामीत्युक्तवते
 राज्ञोऽभाव्यः प्रतिशृणाति अनुशृणाति । धारीति धृशब्द स्थितौ प्रेरण जग्रन्तः ।
 असाधो गृहीतापरिशोधनम् । तत्र यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते ब्रजे ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः ।

यथा दरिद्रः साधवे श्रुतं धारयति । दिव्यादिधाव्यर्थपर्यन्तानां यो विषयः स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्य इति अथाञ्चतुर्थीविधाने-
नेवेष्टसिद्धौ तादर्थ्य इति शब्दार्थयोगैरवं ज्ञापयति अर्थशब्दस्याव प्रयोजनं
निवृत्तिश्चेति तावर्थी ग्राह्यौ तथाच अर्थोऽभिधेयैरेवसु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।
ततश्च स चासौ अर्थः प्रयोजनश्चेति तदर्थः तस्य भावः तादर्थ्यम् एवं तत्सार्थी
निवृत्तिस्तदर्थः तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थे ण्यः । ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यश्चेति एकशेषे
सूत्रत्वादिकले तादर्थ्यं तस्मिन् यत्प्रयोजनं तस्माञ्चतुर्थी यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थी-
त्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय धूसः मशकस्य
निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय
नरकनिवृत्तये इत्यर्थः । इति सार्त्तभट्टाचार्य व्याख्या । ददात्वित्यादि । स हरिः
सङ्गाः सुखं ददातु अत्र हरेः सुखदानेच्छा सद्विषया तेन सतां सम्प्रदानत्वं स क
इत्याह । स्मरात् कामाहेतीर्गोपीगणी यस्मै असूयतस्म तस्य गुणेषु दोषारोपणं
करोतीत्यर्थः । असूङ्करोतीति कण्डूदित्वात् क्यः असूयति स्नेहं योगेऽतीते की ।
गोपीगणी यस्मै कुप्यति स गोपीगणी यस्मै ईर्ष्यति स गोपीगणी यस्मै रोचते स
यस्यानुरागपावसासीदित्यर्थः । गोपीगणी यस्मै दुहति स । गोपीगणी यस्मै तिष्ठते
स स्थित्वा यं तोषयितुं मैच्छत स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छद्वा इत्यर्थः । तिष्ठते इति
प्रतिज्ञानिर्णये त्यादिनात्मनेपदं गोपीगणी यस्मै ऋते स अपङ्गवेन यं तोषयितुमैच्छत्
स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत्त्यर्थः । गोपीगणी यस्मै अस्नाद्यष्ट श्लाघनेन यं तोष-
यितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत्त्यर्थः । गोपीगणी यस्मै स्पृहयति स
गोपीगणी यस्मै अश्रम च श्रपयेन यं तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छ-
त्त्यर्थः । अश्रमेति श्रपयाशीर्गल्यनुकारे श्रप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम् । गर्गो
इत्यादि । गर्गो मुनिः ब्रजे गोष्ठे रामाय राध्यतिस कृष्णाय ईक्षते स रामस्य कृष्णस्य
च शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः । पर्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकिती वा
चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लीचृडौचे इति भौवादिकस्यैव
चुरादित्वरूपम् । अथवा पर्यालोचनं पर्यालोचः घञलट् इत्यादिना भावेऽल् ततः
पर्यालोचं करोतीति जी रूपम् । रामो विभीषणाय राज्यं आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

दातुं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात् कपिः सुग्रीवः तस्मै रामाय अन्वगृणात् । विभोषणाय राज्यं यशस्य दास्यामीति वदन्तं रामं साधुवादैः प्रोत्साहयामासेत्यर्थः । धारयते इति फलवत् कर्तव्यात्मनेपदम् । सर्वः शिवः सङ्गो भक्तभ्यः सर्वं धारयते दयालुतया अवश्यं दायिनः सर्वस्य अधमणेतुल्यत्वेन निर्दशः । तादर्थ्योदाहरणमाह तं भर्जत्यादि । हे साधो ! सुकृत्यं सुकृत्यं त सर्वं भज सुक्तेः सर्वेण सह यागाभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योगफलं देनायादिति सतथैव तेन वस्तेषु रजकभवधीत् कृष्ण इत्यादि । एवं यूपाय दारु अश्वाय घासः रत्ननाय स्थालीत्यादि । तुमन्तोधातुर्गर्भस्थिती यव प्रतीयते तस्मात् कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतुं व्रजतीत्यर्थः । एकाय व्रजति पाकं कर्तुं व्रजतीत्यर्थः । मृताय सम्पद्यते यवागूः यवागूरेव भक्षिता मृतं भवतीत्यर्थः । भेदविचक्षायान्तु यवागूहंतीमृतं सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च उत्पातनं ज्ञाप्यमानादाप । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रौरा-टी—दातुमिच्छा दिक्ता । आश प्रतिश्रुतौ ताभ्यां श्रुः सः । प्रतिश्रु अनुश्रुतौ ताभ्यां गृः सः । स्थाश ऋश ज्ञाश सृष्टिश श्रप्च राष्च ईच्च आप्रतिश्रुश्रु प्रत्यनुगृश धारिश्रु ते तेषामर्थान्ते दिक्ता च असूया च क्रोधश्च ईष्वाच रुचिश्च द्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थः प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन् तादर्थ्यं । यस्मै दातुमिच्छा इति हेन कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं यां लभते स भसंज्ञः यश्च पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पार्श्विनिः कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गां ददाति साधानस्मै तिलैभ्यः प्रयच्छति इत्यादौ स्यात् न तु व्रतः सृष्टं ददाति राज्ञो दण्डं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ श्रवणे भयं ददाति भयानि दत्तसीतायै भयं ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनमभिलष्यती घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य दीयत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्तं ददातु सङ्गाः स सुखमिति । एवं विवक्षावशात् यव वस्तुती दानं तत्रापि न । यथा समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । अधीते शतसाहस्रमनन्तं देवपारगे इति मनुः । परे तु पूजानुग्रहकाम्याभिः स्रद्रव्यस्य परार्पणम् । दानं तस्यार्पणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्तितम् । गुरुर्देवविजातीनां भावशुद्ध्या कृतं हि यत् । ध्यानावनतिदानैश्च पूजा मानन-

रामं वदन्तं प्रीत्साहयामास इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं सद्भा स्तं भज मुक्तये ॥

सूचते । विरूपाक्षतनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह
उदाहृतः । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत्
काय्येति प्रकीर्तितम् । दानपात्रं सम्प्रदानं विधा तच्च निरूपितम् । देहीति प्रेरणात्
किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा । महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।
अनुमन्तिकमेतत् स्यादगुणवानतिथिर्यथा । न स्वीकरोति साहाय्यमात्रं निराकरोते
तथा । अनिराकर्तृकं तत् स्याद्यथा चैत्यः कृपानिधिः । इति सूत्र्यसंप्रदानमन्वतूप-
चारादित्यप्याहुः । अतुया गुणेषु दीपारोपः । क्रोधो नेत्रलौहित्यादि चित्तविकारः ।
ईर्ष्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रीहः जिघांसा । असूयादयानां धूनां घस्य यं
प्रति कीपः । रुचयानां प्रयोगे तु घो यस्य प्रीतिं करोति । स्याद्भुत्साक्षंशपां प्रयोगे यो
बोधयितुमिष्टः सृष्टिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः राधीचोः प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्नः
आप्रतिशु प्रत्यनुयोः एतयोः प्रयोगे गम्यमानं प्राक् क्रियाया यो घः । धारः प्रयोगे यो
घनच्छामी स भसजः स्यादित्यर्थः । ददात्विति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्मै हरेर्गुणेषु
दीपमारोपितवान् । यस्मै गोपीगणः कृप्यतिस्मै यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान् ।
यस्मै ईर्ष्यतिस्मै यं प्रति न चान्तवान् । यस्मै रोचतेस्मै यस्य प्रीतिविषयीभूतो
गोपीगणः । यस्मै द्रुह्यतिस्मै गोपीगणो यं प्रति हिंसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपीगण-
स्तिष्ठतेस्मै यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम् । यस्मै ऋतेस्मै अपङ्गुवानी
गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् यस्मै अज्ञाधिष्टं ज्ञाघमानमात्मानं यं बोधित-
वान् । यस्मै सृहयतिस्मै यमीक्षितवान् पुष्पेभ्यः सृह्यते राज्ञा इत्यादावदत्ताज्ञाने
मम् । सृहणीयाविभूतय इत्यादि विकल्पदर्शनाद्विकल्पयत्यन्वः । अतु पुष्पेभ्यः
सृहयति पुष्पाणि सृहयति इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया दत्वम् । क्रियासम्बन्धविवक्षया
दत्वमिति । यस्मै गोपीगणोऽश्रुतं यं प्रति गोपीगणः श्रपथादिना स्वस्य तदश्रुतं
बोधितवान् । स हरिः सद्भाः सुखं ददात्वित्यन्वयः । गर्गी रामाय राध्यतिस्मै
कृष्णाय ईक्षतेस्मै व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्तं कीदृशिति पर्या-
लोचितवान् इत्यर्थः । स्वादिराधीतेरपियहणात् विप्राय राधोतीत्यन्वे । रामो
विभीषणाय राज्यमाशुश्याव यश्च प्रत्यश्रुणोत् याचमाने विभीषणे राज्यं यश्चोऽप्यङ्गी-
कृतवान् तस्मै रामाय लक्षणः प्रत्यगृणात् कपिहन्तूमांश्च अन्वगृणात् विभीषणाय
राज्यादिकं दातुं शंसती रामस्य प्रीत्साहनं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिशु प्रत्यनुयोः

२६५ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा
स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थ—नमोभिः ३॥ ।

एभिर्योगे चो स्यात् ।

गम्यमानं प्राक्क्रियायां ग्रहणात् याचनं शंसनभिन्नेऽपि प्रगल्भाः प्रतिप्रगल्बन्ति
मध्यमाभोरुणीत्तमाः । गृणद्ग्रीऽनुगृणत्यन्वे कृताद्यान्वैव मदिधा इत्यादौ श्रवण-
कथनं प्राक्क्रियायां घे सं स्यात् । मद्गाः सर्वे सर्वो धारयते सतां सन्वन्धे सर्वस्य
स्वर्गमीचादिरूपधनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः । अन्ये तु गृण्डस्थितौ गृण्डच धारणे धृक् च धृत्यां
गृण्डध्वंसे इति परे । वन्तन्तु गृण्डस्थितौ गृण्डच धारणे धृक् च धृत्यां
गृण्डध्वंसे चतुर्णां ग्रहणम् । तथाच धनं ध्रियते तिष्ठति साधुस्तद्धनं धारयति
स्थापयति साधुर्धनस्थितिं प्रयोजकं पूर्वकं स्वामी उत्तमर्णः धृत्यर्थे साधुर्धनं धारयते
धारयति वा रक्षति अत्र साधुरक्षककर्ता धनस्वामी उत्तमर्णः । एवं साधुं फलं
धारयते अवभ्रंसयति साधुर्धननाशप्रयोजकः स्वामी उत्तमर्णः । सर्वत्र सत्प्रयोजके
चैत्रे पूर्वे स्वामिनि साधौ घे त्रीं प्राप्तेऽनेन भूमिति सारार्थः । एवं विप्राय शतं
धारयति चैत्रः विप्रस्य शतं ध्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तच्छतं चैत्रं आत्मनि स्थाप-
यति इत्यर्थः । तं ईदृशं शिवं मुक्तये भज भजनं प्रयोजनम् एवं यूपाय दारु रक्षनाय
स्थालीत्यादि । अनुक्तचतुस्तन्तात् । अप्रयुक्तस्य चतुस्तन्तस्य टाक्षी स्यात् । काष्ठाय
व्रजति काष्ठमानेतुं यच्छतीत्यर्थः । युद्धाय संनद्धते युद्धं कर्तुं सन्नद्धनं कराति ।
पत्ने शिष्टे पतिं प्रीणयितुं शिष्टे इत्यर्थः । अनुक्तेति किम् एषानाहर्तुं व्रजति चतुस्तन्-
भावात् चतुस्तन्ने यो भावस्तदन्ताक्षी स्यात् । पाकाय व्रजति पक्तुं व्रजतीत्यर्थः ।
एवं भूतये व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि निश्चयार्थं तेन आदिनं
याचको व्रजतीत्यादौ घे चतुस्तन्तान्न स्यात् । उत्पातेन बोध्यात् वाताय कपिलिका
विद्युत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहिता
विद्युदित्यादि ॥ २६४ ॥

शक्तञ्च अर्थञ्च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः ।
शक्तिं सामर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनम् । शक्तार्थं हितं सुखं इति चतुर्णामर्थग्रहणात्
शक्तार्थं अर्थार्थं हितार्थं सुखार्थानां ग्रहणं बोध्यम् । यथा शक्तो मल्लो मल्लाय
एवं शक्त्यातः अलं प्रभुः प्रीयः समर्थः इत्यादि । नृपाय अर्थः नृपाय प्रयोजनं

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

वृषाय हितं वृषाय पथं वृषाय सुखं वृषाय शर्म इत्यादि । दैत्येभ्यः इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूष्णे वषट् सङ्गो हितं सङ्गः सुखम् । अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थः । सर्वव भवतर्गेत्यमानत्वात् वाक्यसमाप्तिः । वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थतया सम्पदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्तार्थम् । तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधीच्यतां हृदयाय नमः इत्यादि सिद्धम् । नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गौरयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । शक्तार्थैर्योगे षष्ठ्यपीति वक्तव्यम् । नाप्रोधीदस्य कश्चन इति भट्टिः ॥२६५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तायाः शक्तपथ्याप्त प्रभुप्रोथनादयः । दैत्येभ्य इत्यादि । दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः एवं अलं प्रदीपः प्रियसङ्गमाय शक्तौ मल्ली मल्लाय इन्द्री ववाय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा एव तेन ममायं प्रभुः स्वामीत्यर्थः । भट्टौ नाप्रोधीदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे षष्ठीत्यन्ते । शक्तौ मल्ली राज्ञ इत्येव राज्ञी न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थदातृकाः । पूष्णे वषडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थः । सङ्गो हितं सङ्गः सुखं परत्र ग्रहणात् सतामित्यपि प्रासादद्गुणिनां हितमिति भट्टिः । अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः । एवं पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पीष्टुः कुशलमस्तु इत्यर्थः । सते नमः सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतः ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनिवयमित्यादौ नमः शब्ददीतित-प्रणत्यर्थकृत्वा व्याप्यत्वात् ढत्वम् । रावणाय नमस्तुत्याः स्यात् सौते स्वस्ति ते ध्रुवम् । नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्प्रता बुधैः । करोत्यर्थविवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला । रावणाय नमः कुर्याः नमश्चकार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमः-शब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं स्यादेव । बलि रक्षितं प्रयोजनार्थार्थेन । बलि-रक्षिताभ्यां प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे ची स्यात् । कुबेराय बलिः विप्राय रक्षितं ब्राह्मणार्थाय यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताच्चिति शः । कृत्प्रार्थैर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे । कृत्प्रार्थधुभिर्योगे सम्पद्यमानाञ्ची स्यात् । विकारे न तु भेदविचार्याम् । सूत्राय यवागूः सम्पाद्यते । सूत्ररूपेण यवागूः

२८६ । ढेनाशिषि वा ।

ढेन ३, अथवा ढे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११ ।

सङ्गाः सतां वा शं भूयात् ।

परिणमतीत्यर्थः । एवं उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं सूत्रं यवागूः
सम्पद्यते अत्र विकारी न विवक्षितः किन्तु कारणतामात्रम् । भेदे तु सूत्रं यवाग्वाः
सम्पद्यते यत इत्यादिना जत्वम् ॥ २८५ ॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्यं क्रिया चीच्यते कर्मक्रियेत्यमरात् । तेन कर्मशब्दे-
नास्य ढसंज्ञाविधानात् ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते । अतएव घेचादिढे क्त
इत्यादौ आदिक्रियां वक्तुं आदि ढमिति स्वयं वक्ष्यति । ततश्च ढशब्देनाव
क्रियोच्यते क्रियायाश्च केवलायाः प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचकं पदमित्यर्थः ।
इष्टार्थाविक्रममाशौः आशिषि गम्यमानायां ढेन क्रियावाचकपदेन अन्तु भवतु
भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्यादेत्यर्थः । न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति
न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तदयोगविधानं साक्षात्-क्रियापद-सम्बन्धार्थं अन्यथा
दैत्येभ्योऽलं हरिरित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादलमाद्यैर्योगे चतुर्थी तथात्रापि
सतां कल्याणमित्यादौ चतुर्थ्यापत्तेः । अथवा आशिषि गम्यमानायामिष्टार्था-
विक्रमस्य यत् कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्यादेत्यर्थः । अथवा ढे
इति सप्तम्येकं न इति लुप्तप्रथमैकम् । आशिषि गम्यमानायां चतुर्थी स्याद्वा
न तु ढे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्मणि तु श्रौकृष्णः सतां शं करोतु इत्यादौ न
स्यात् । आशिषि किं तेषां कुशलं भूतं पक्षे षष्ठीविधानात् षष्ठ्यर्थ एवायं विधिरिति
बोध्यम् । तेन ग्रामे कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात् ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माच्चौ स्वाहा नतु
ढे सति । यद्यपि सामान्तेनीक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि कुशलायुष्यं
प्रयोजनहितमुखशोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सङ्गाः साधूनां कुशलं भवतीत्यर्थः । एवं
सङ्गाः सतां वा आयुष्यं जीवितं प्रयोजनमर्थः पथ्यसुपकारकं शर्म सातं शोभनं भद्रं
वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि । स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्वेषु नित्यम् । हित-
मुखयोरुभयत्र पाठादिनाशिष्यपि विकल्पार्थः । ढे तु शिवस्तव करोतु शम् । ढे
निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः । आशिषि किं आयुष्यं प्राणिनां घृतम् ॥ २८६ ॥

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

परिक्रियः ६।, धे ७।, वा ११। ।

भक्त्यै सुक्तिः परिक्रीता सङ्गि विष्णो रुषारिभिः ।

२६८ । गत्यर्थमन्यटे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाक-
शूकशृगालनावन्ने वा ।

गत्यर्थमन्यटे ७।, चेष्टावज्जे ७', अनध्वा—अन्ने ७', वा ११। ।

गत्यर्थमन्यत्यो ढे क्रमान्मार्गकाकादिबर्जे चेष्टावज्जयो श्च
स्यात् वा ।

परिपूर्वस्य क्रीणातेः प्रयोगे धे करणे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । भक्त्यै इत्यादि ।
विष्णोः सकाशात् सङ्गिः साधुभिः भक्त्यै सुक्तिः परिक्रीता अरिभिः दैत्यैः रुषा
क्रोधेन सुक्तिः परिक्रीतेत्यर्थः । भक्त्यै इति चतुर्थी रुषा इति तृतीया । वेतन
एवायं विधिरिति क्रमदीश्वरश्रीपतिदत्तो द्रोणाय द्रोणेन वा अहः परिकृतो
वैतनिकः । द्रोणवैतनेन कृतस्महः स्वीकृतो वैतनिक इत्यर्थः । व्यवस्थार्थं परस्मै
याश्चन्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषादयमध्यवर्तित्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वा ग्रहणम् ॥ २६७ ॥

श्रीर-टी—परिपूर्वक्रीजो वेतनादौ धे ची वा स्यात् । नियतकालं कृत्वा
स्वीकरणं परिक्रियः । सद्भिः विष्णोर्भक्त्यै सुक्तिः परिक्रीता विष्णुसेवनवेतनेन
सालीक्यादिरूपा सुक्तिर्निवृद्धा इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण । उदा-
हरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः ।
किञ्चित् कालपर्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः । परेः किं शतेन क्रीतोऽश्वः । परे धस्य
भलमाहुः ॥ २६७ ॥

गत्यर्थश्च मन्यश्च गत्यर्थ मन्यो तयोर्ढे तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च द्वयोः समा-
हारः चेष्टावज्जं तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नञ्च
तत् न तत् अतत् अकाक शूक-शृगालनावन्नं पश्चात् अनध्वा च अकाक शूक
शृगालनावन्नञ्च द्वयोः समाहारः तस्मिन् । चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्पन्द-
नादिलक्षणेति केचित् । अपकृष्टत्वेनावज्ञा । ततश्च गत्यर्थधातोर्ध्वनि वर्जिते
कर्मणि चेष्टायां गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यतेः काकादिवर्जिते कर्मणि
अवज्ञायां गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । व्रजाय व्रजतीत्यादि । पक्षे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥

चेष्टा किं—

म. ... द्वारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादौ तु—

गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रजं व्रजति । न त्वा तृणायेति । हे खल त्वा त्वां तृणाय न मन्ये तृणादत्य-
क्तं मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेत्येन कर्मणा अनादरी गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा
इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दस्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्सम्बन्धे
विधिरयमित्याह तद्वेयम् । तृणाय सत्वा रघुनन्दनोऽयं बाणेन रक्षःप्रधानन्निरास्थ-
दिति भट्टिः । त्वां मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते-
रप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शक-
पाठात् । भवन्तं दृष्टं मन्ये त्वां मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ तु चप्रातिपत्ते
एव ज्ञेयम् । केचित्तु कुत्रापि विधिरपि न स्यात् तेन घाम कुमारसम्भवः स्वय-
म्भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—गतिरर्थो यस्य सः स च मन्यथ तत्तस्य ढं तस्मिन् । चेष्टा च
अवज्ञा च तत् तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शकश्च श्मालश्च नौश्च अन्नञ्च
तत्, न तत् अकाकश्च श्मालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तच्च तत् तस्मिन् ।
नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गेतिरिह पादविहरणामिका
तेन भ्रियं गच्छतीत्यादावपि न स्यात् याम्यार्थत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापारः परि-
स्पन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्तियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न
स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजां नयति गृहं प्रविशति गिरिशिखर-
मारीहति सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव यामाय ग्रामं गन्ता वनाय वनं गमन-
मित्यादौ द्वे व्यपि न स्यात् । यामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यपि भागवत्तिः ।
एके तु तादर्थ्यं च्यां सिद्धायां यामाय समृच्छतीत्यादिषु समोगच्छेत्यादिना
अदत्वान्मप्रातिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणायेति मन्यतेः येन देनानादरी
गम्यते तत्रैव चो तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्या-
ध्वतो निषेधः । मुख्यत्वं साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन उत्पद्येन पथे

२६६ । यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमा- दादानभूताणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

यतः ५१, अपाय—वारणं ११, जं ११, पी । ११ ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी ।

गच्छतीत्यादौ स्यात् । पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वात् । न त्वा काकमिति त्वां काकं न मन्यते काकादप्यपकृष्टं मन्यते इत्यर्थः । एवं न त्वा शूकं मन्ये न त्वा शृगालं मन्ये इत्यादि । परे तु प्राणि-
मावे निषेधात् । काकशूकशृगालानामेव निषेध इत्याहुः । तन्मते शूकस्थाने शुनः
पाठः अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ॥ २६८ ॥

अपायश्च भीश्च जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानञ्च भूश्च ताणञ्च
विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणञ्चेति समाहारः । एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपा-
दानसंज्ञं स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायो विशेषः पूर्वसंयोगनाशस्तस्य
चोभयनिष्ठत्वेन वृत्त्यात् पत्रं पततीतिवत् पत्रादृच्छिष्टतीत्यप्रयोगापत्तेः वस्तुतस्तु
अपपूर्वं अयङ्गतौ भावे घञि अपायश्चलनम् । यस्माद्वस्तुनी वस्त्वन्तरस्य च
चलनं भवति तदपादानमित्यर्थः । तेन पत्रादृच्छस्य चलनाभावात् पत्रस्य न
अपादानत्वम् । भीर्भयम् । यथा व्याघ्रात् विभेति । निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा ।
यथा पापात् जुगुप्सते धीरः । एवं विभत्सते परस्त्रीभ्य इति हलायुधः ।
पराजयः सोढुमशक्त्या निवृत्तिः । यथा सिंहात् पराजयते हस्ती । अन्यत्र
हस्तिनं पराजयते सिंहः । प्रमादः शास्त्रविहितकर्माकरणम् । यथा धर्मात्
प्रमादयति नीचः । आदानं ग्रहणम् । यथा कूपाद्धनं गृह्णाति विप्रः । एवम्
उपाध्यायात् ग्रन्थमधीते छात्रः पठति शृणोति जानातीत्यादि । भूरूपक्षिः
प्रादुर्भावश्च । यथा पितुः पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ताणं रक्षणं
यथा व्याघ्रात् गां रक्षति गोपः । विरामी विरतिः । यथा जपाद्विरमति
विप्रः । अन्तर्द्धिरन्तर्धानं लुक्कायनमिति यावत् । यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिशुः ।
एवं निक्षीयते पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुच्चापनयने कर्मणि क्तिप् लुक् ।
लुक्कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः । एतेन इवाचरतीति क्लौ साध्यं वारणं निवा-
रणम् । यथा यवभ्यो गां निवारयति । विभीषणेत्यादि । विभीषणः पदादभ्रष्टः
पदात् स्थानात् भ्रष्टश्चलित इत्यर्थः आतुर्भातः भयं प्राप्त इत्यर्थः । जुगुप्सितः

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधेः सतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःखं सोदुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधेः शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थः । सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाञ् ग्रहणे वर्तते । ततः कर्मणि क्तः ग्यचस्तवेति तकारादेशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्यः सतः पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थः । स मुनेर्जातः मुनेर्विश्वयवसी जातो भूत इत्यर्थः । भ्रातुस्वातो निजैः आत्मीयैः भ्रातुः रावणात् वधीयतात् तातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विरतः भवात् संसारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थः । अन्तर्हिता दुष्टात् रावणात् अन्तर्हिता लुक्कारित इत्यर्थः । अन्तर्हित अन्तरण्यत् पूर्व उधाजलि अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । शोकात् रामेण वारितः त्वामहं लङ्काराजं करिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्ता शोकान्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोध्याया इत्यादि प्रश्नाख्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारिणैव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २८९ ॥

श्रीराट्टी—अपायो विज्ञेयः भीर्भयम् । जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः । पराजयः सोदुमशक्तः प्रमादीऽनवधानता । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणं भूत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च । त्राणं रक्षा । विरामीऽग्रहया चित्तनिवृत्तिः । अन्तर्हित-रत्नज्ञानम् । वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति । अपायाद्यवधिलेन यद्विवक्ष्यते तज्ज संज्ञं स्यात् । तर्त्तविधम् । निदिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा अपेक्षित-क्रियञ्चेति विधापादानमुच्यते । युतसाध्यक्रियं यत् स्फूर्तिर्दिष्टविषयन्तु तत् । उह्य-साध्यक्रियं यत् स्फादुपात्तविषयन्तु तत् । अपेक्षितक्रियं तत् स्याद्यत् क्रियाशून्यमव-हि । क्रमेणोदाहरणानि । वृक्षात् पणं पतति घनाद्विद्योतते विद्युन्मेषान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः । शीघ्रेभ्यो मायुरा आय्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षाक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता । यं तावदाव्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्यः उत्कृष्टसुखभार्जो भवन्ति इत्यर्थः । एवं मायुरेभ्यः शीघ्रा दौनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षाक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादौ एकस्यावधिलं विवक्ष्यते । यदा तु विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति एवं वृक्षस्य पणं पततीति सम्बन्धमावस्य विवक्षितत्वात् । तव भीचार्थयोर्भी भवहेतुः । भयादौनामवधिलेन यद्विवक्ष्यते तज्ज संज्ञम् । तव भीचार्थयोः भयहेतु पराजयत् सोदुमशक्तम् । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता । उत्प-त्तिकर्तुर्थत् कारणं प्रादुर्भावकर्तुर्थदायोपलम्बनस्थानम् । अन्तर्ज्ञानकर्ता यस्यादर्शन-

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातृस्त्रातो निजै, भवात् ।

विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

मिच्छति । जुगुप्सा विरामप्रमादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधित्वविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः । विभीषण इत्यादि । विभीषणः पदादुभयः लङ्गाया रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कीदृशः स्नातुः रावणाद् भीतः तस्य भातैव भय-
हेतुः कुञ्चिकयैर्न भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जलम् । पापात् जुगु-
प्सितः पापं निन्दनं ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात्
पराजितः दुःखं सोढुं न क्षमः पराजयः सोढुमशक्यमेव दुःखम् । अन्यत्र रिपून्
पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रमत्तः अशास्त्रविहितात् कर्मणः प्रमत्तः
प्रमादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् । यद्वा विधेः अप्रमत्त इति अशब्दो
निषेधकः । आदौ जलं पश्चान्निषेधाकारिण सह सम्बन्धः । यामान्निर्गच्छतीति
वत् । एवं घनात् प्रमाद्यति इत्यादि । सत आत्तविद्यः पण्डितान्निधमनो
गृहीतवाक्यः गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्या-
तत्वं एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति । मुने-
र्विश्वश्रवसो जातः उत्पन्नः विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतेः
कारणं तद्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं कार्यं सुत्पाद्यते तत् सम-
वायि यथा मृत्पिण्डाङ्गटो जायते बीजादङ्गुरी जायते इत्यादि एतद्वन्नं निमित्तं
यथा चक्राद् घटी जायते पुत्तात् प्रमादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्न-
मवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यः यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति
शृङ्गात् शरी जायते गोमयादृश्चिकी जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं
शृङ्गादि समवायिशरादरपृथक्सिद्धत्वात् । भ्रातृरावणान्निजैरात्मीयैस्त्रातः ।
रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एवं काकात्तिलां स्नायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-
चरणोऽयं भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः संसारमश्रद्धधनिवृत्तः विरामस्य
भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितः आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोका-
द्वारितः शोके प्रवर्तमानो निरुद्धः रावणस्य निमित्तं शोकः । एवं यवैभ्यो गां
रक्षति कृपादम्बं वारयति सत्यात् खलति आचाराखलति विप्रादम्बं गृह्णाति
इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षितत्वात् जलं एवं सति व्याघ्रो मां पश्येत् ।
तदा ध्रुवं मृत्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापाय-
त्वात् सिद्धेत्यादि ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये । व्याघ्रादिर्भेति दस्युर्भ्यो रक्षितः स्वार्थं
इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे ॥ २८६ ॥

३०१ । अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्त्ते प्रति-
पर्यपाङ् दिक्शब्दैर् हेतु यवर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च ११ ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च पी स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसौम्यस्यागोऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यश्च आरभ्यश्च अन्यारभ्यो तौ अर्थौ ययोस्तौ अन्यारभ्यार्थौ । अन्यार्थ
आरभ्यार्थेत्यर्थः । दिशि वर्त्तमानाः शब्दाः दिक्शब्दाः । दिशः प्राधान्यात्
वर्णसंक्षेपार्थञ्च दिक्शकालवाचकानां दिक्शब्देन निर्देशः । अतएव तद्धितेऽपि
दिक् शब्दो दिक्देशकालौस्तदिति स्वयं वक्ष्यति । दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादयः
प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्देशकालानां चयाणामिव ये वाचकास्तेषा-
मेव ग्रहणम् । तेन कालमात्रवाचकस्य सासादेनं प्रसङ्गः । अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च
वहिय विनाच ऋतेच प्रतिय परित्य अपय आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यार-
भ्यार्थाराव्हिर्विनर्त्ते प्रतिपर्यपाङ्दिक् शब्दास्तैः । द्वितित्वाच् स्थाने यवादशः
तस्य केवलस्यासम्भवात्तदतस्य ग्रहणं तस्यार्थो यवर्थः हेतुश्च यवर्थश्चेति हेतुयवर्थं
तस्मिन् । अन्यार्थेऽरारभ्यार्थेऽरारयेरष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानान्निङ्गा-
दयवन्तस्यार्थं गम्यमानं च पञ्चमी स्यादित्यर्थः । प्रतिपर्यपां चतुर्णामर्थविशेषेष्वेव-
ग्रहणं सित्याह आङ् व्याप्तिरित्यादि । अत्र आङ् व्याप्तिसौम्येऽर्थयोर्वर्त्तते । व्याप्तिरभि-
विधिः । सौमा अवधिः । प्रतिः प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधियेति समाहारं
दाननिधिः सूत्रत्वात् पुंस्त्वं प्रतेदाननिधिः प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदाने प्रति-
निधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनिमयः प्रतिनिधिसुल्लयः । अन्यौ आङ् प्रत्योर्मध्यवर्त्तिनौ
पर्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते । नेतरो विण्णुरीशानात् शिवात् इतरो भिन्नो न । एवं
भिन्न अन्य इत्यादि । भवात् प्रभृति सौऽर्चते । भवात् जन्मनः प्रभृति स विण्णु-
रर्चते । प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यदिनावधि इत्यादिकन्तु उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मणि द्वितीया । सौऽस्मदारात् अस्माकं
निकट इत्यर्थः वहिस्त्वत् तव वहिरित्यर्थः । वषात् विना शं न, वषात् पुण्या-
दित्यर्थः । वषादन्तेऽर्थोऽनार्थोऽधनं प्रयोजनं वा विना ऋते इति द्वाभ्यां योगे धिक्
समयेत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सङ्ग वारणेत्यादिना तृतीया च
सामान्यविशेषाभावाद्भवतीति बाध्यम् । भक्तः प्रत्यभृतं शम्भोः शिवस्य भक्तेः

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्चते ।
 सोऽस्मद्वारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृतं ॥
 भक्तेः प्रत्यमृतं शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।
 पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः, आमृत्योः सेव्यतां हरिः ॥

प्रतिदानं मुक्तिः यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्त्वस्मै मुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नः
 केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कामदेवः केशवस्य तुल्य इत्यर्थः । पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः ।
 आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकसंज्ञकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः ।
 अनन्तस्य त्यागे जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः एवं अपानन्तात् त्रयस्तापा
 इत्यपि बोध्यम् । आमृत्योः सेव्यतां हरिः मृत्युपर्य्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः । ब्रह्मा-
 स्थासकलात् । ब्रह्म ईश्वरः सकलं व्याप्सालीत्यर्थः । पूर्वः कृष्णाद्रासः पूर्वः
 पूर्वकालीन इत्यर्थः । कृष्णादवरो गदः अवरः पश्चिमकालीन इत्यर्थः । एवं
 दिशिगमात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गादेशे गृह्णात् पूर्वः प्रागश्वत्यः कालं माघात् पूर्वः
 प्राक् पौषः । एवमन्यद्ब्रह्मम् । आनन्दादित्यादि । ईश्वरः शिव, आनन्दाद्वेत्तोः
 शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेरपुरीमीचते पञ्च-
 तीत्यर्थः । आरुह्येति यवन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी । उपविश्येति
 यवन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी । कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यवर्थे पञ्चमी
 न स्यादिति प्राञ्चः । अतएव तन्मत्तस्त्रीकारार्थं तथोरेवोदाहृतम् । अन्यत्र
 बलनानयति बलमाक्रुष्य नयतीत्यर्थः इत्यादौ न स्यात् ॥ ३०० ॥

श्रीरा-टी—अन्यत्र आरभ्यश्च तावर्थी येषां ते दिशि दिष्टाः दिक् शब्दाः ।
 अन्यारभ्यायाश्च आराच्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च
 दिक्शब्दाश्च ते तैः । यपीऽर्थी यवर्थः हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन् । येन विधि-
 सदन्त्येति न्यायादाह यवन्त्येति । आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र
 ग्रहणं इत्याह । आङ् व्याप्तिः इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-
 तात् न गुणः । प्रतिदाने परिवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्न गृहीत इत्यर्थः ।
 नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुनेतरः शिवाभिन्नः एवं सुरादन्येऽसुरवर्मा इत्यादि
 परे तु नीचार्थेतर शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवो-
 ऽर्चते अर्थादस्माभिः स्तम्भात् प्रभृत्येव स पल्लवान्तीति कुमारसम्भवे । परेतु आर-
 भ्यार्थं शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकत्वात् । स शिवोऽस्मद्वारात् अस्माकं
 समीपवर्त्ती स त्वद्विस्त्वत् दूरवर्त्ती कचिदपवादविषयऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् कारस्य

ब्रह्मास्त्रासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षते ऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

करभोवहिः । वहिरम्भोजवनस्य वानरा इत्यादौ पी । वषाद्वर्मादिना शं न वषाद्वर्तेनार्थो भवतीत्यर्थः । शम्भोर्भक्तेः सेवायाः प्रत्यसृतं परिवर्त्तो मोक्षः । केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कृष्णस्य प्रधानः सदृशः अनन्तात् परि विथीस्यागात् वयः कायिकवाचिकमानसास्त्रापा भवन्तीत्यर्थः । एवमप्यनन्तादिति बोध्यम् । आम्बुत्वोर्मृत्युपर्यन्तं हरिः सैव्यतां विष्णुराराध्यतां अस्मादस्त्राभिः । आसकलात् सर्वं चराचरं जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति । अत दिक् शब्देति करणाद्दिग्देश-कालार्थं पूर्वादीनां आ आहित्यान्तानाञ्च ग्रहणम् । अत आह पूर्वः कृष्णाद्राम इति कृष्णात् पूर्वकाले जातो बलराम इत्यर्थः कृष्णादवर उत्तरकाले जातो गद इत्यर्थः । एवं इयं अस्याः पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोद्देशः साघात् पूर्वः पौषः दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरं इति भट्टिः । उत्तरा जाङ्गवी काश्या इत्यादि । प्राक् ग्रामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक् शब्देरपि । लंः सि औजसित्यादि जापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु यवर्थ इति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि विशेषतो ज्ञेयम् । भवतीति व्याख्यानतो विशेषणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् । तथा हि अर्धे ऋणे हेतौ पी नित्यं गुणे हेतौ अस्त्रियां पी वा स्यात् । शतान् बन्धः शतस्य ऋणस्य बन्धनहेतुत्वम् । वामं प्राप्तायां वचनं यत्ते शतेन वन्दितः । जान्तबन्धेः शतस्य प्रयोजकघत्वं जाड्यावद्धः जाड्येन बन्धः परिख्यात्येन सुक्तम् । परिख्यात्यानुक्तः परिख्यात्यं तत्त्वज्ञानं इह गुणशब्देन द्रव्यातित्वगुणस्यैव न ग्रहणं किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति तेन वङ्गिरत् धूमादित्यादि । स्त्रियान्तु विभ्ययासुक्तः स्त्रीशब्दे-नावीवूपां ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः । एवं अप्रयुक्तस्य यवन्तडेडे च पी स्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाद्देतोः शैलादासनादल-काख्यां पुरीं ईक्ष्यते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति ढे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्यत्र बलेनानयति बलेनाकृष्य इत्यर्थः । अत्राहुः । प्रभोत्तरयोः । अनयोः पी स्यात् । कुतस्त्वं वनात् । यत्र तु आगच्छामीत्यादि क्रिया अध्याक्रियते दाननिधिः तत्र पूर्वेष्वैव पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वेष्वैव निःसृत्येत्याहारात् ॥ ३०० ॥

३०१ । वारादर्थः ।

वा । १।, आरादर्थः ३॥ ।

दूरान्तिकार्थः पी स्यात् वा ।

रामादृष्टस्य यो दूरं पापादुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादयोः तेः । आरादूरसमीपयो-
रित्यमरः । इत्यत आह । दूरान्तिकार्थेरिति । रामादित्यादि । यो रामादूरं
स पापादन्तिकम् । यो जनः रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके
तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दूरम् अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयेक-
वचनान्तम् । पक्षे यो शूद्रस्य दूरं स दुःखस्य अन्तिकमिति सम्बन्धे षष्ठी ।
वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेदं विवर्णोमि । धर्मवाचि दूरान्तिकायात्
सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामैकवचनानि स्युः । ग्रामादूरं
वसति दूरेण वसति दूरावसति दूरे वसति । धर्मवाचिनः किं ग्रामादूरो वृक्षः
दूरौ वृक्षौ दूरा वृक्षाः । एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम् । एवं धर्मवाचिस्तोकाल्पकतिपय
कृच्छात् करणात् तृतीया पञ्चम्यौ । लोकेन मुक्तिः अल्पेन नष्टः अल्पान्नष्टः कतिपयेन
गतः कतिपयाद्गतः कृच्छ्रेण लब्धः कृच्छ्रालब्धः । धर्मवाचिनः किं लोकेन मधुना मत्तः ।
एवं पृथङ् नानाभ्यां तृतीया पञ्चम्यौ । घटेन घटात् पृथक् पटः गवा गो नाना सहिषः ।
न चैतयोरेक्याशेत्वेनैव अन्वाराभ्य रेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना
विशेषविधानात् वार्धतत्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात् । एवञ्च आ आहि वहिर्धाहि
पञ्चमी षष्ठी । ग्रामादक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणावृत्तः ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य
दक्षिणाहि वनम् । एवम् उत्तरा उत्तराहि । उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां
पुरमिति भट्टिः । गृहावाहः गृहस्य वाहिः करस्य करभी वहिरित्यमरः । वहिरङ्गौ
यवनस्य वायसा इत्यादि । एवं पादादधः पादस्याधः कफोणिः कूर्परादधः ॥३०१॥

श्रीराटी—वारादर्थो येषां ते तैः । आरादूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति-
कार्थेरिति । लोकाल्पकतिपय कृच्छात् वाधसत्त्वे । यस्य एभ्यः पी वा स्यान्
तु सत्त्वं । लोकांन्मुक्तः लोकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्त्ववाचिनस्तु
लोकेन मधुना मत्तः घात् किं लोकात् ॥ ३०१ ॥

३०२ । समार्थेनार्थस्तस्ताद्धितमुखैर्निर्द्धारः सम्बन्धे ढे च षी ।

समार्थ—सुखैः ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ११, षी ११ ।

एभिर्योगि एषु च षी स्यात् ।

समार्थो येषां ते समार्थाः । समानसमतुल्यसदृशादयः समार्थाश्च एनञ्च
आञ्च ऋञ्च अस्च तस्च तात्च हितञ्च सुखञ्च तानि समार्थेनार्थस्तस्ताद्धित
सुखानि तैः । एन आ-रि अस् तस् तात् षड्ते तद्धिताः । तेषाञ्च केवलाना-
मसम्भवात् तदन्तानां ग्रहणम् । ततश्च वैनीऽपीत्यत्र पूर्वोक्त्यादि । दक्षिणी-
त्तरादाह्वीति आदक्षिणं उत्तराह्वीति । कुतः रि इति कुतः इत्यादिना निपा-
तितोऽरि उपरि । अतएव अस् इत्यस्युर अधः अवः । तस्तेरिति तस्पूर्वतः इत्यादि
दिक्शब्दादिति । तत्पूरस्तादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्ठादिति च । बाधराज्ञात्ता
इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठीं विधाय । ग्रामस्य उत्तराद्वसति । एवं दक्षिणात्
अधरात् । जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयत्वात् पृथक् करणं
निर्द्धारः । यथा मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः मनुष्याणां चण्डालो ह्येनः गवां ह्यणाः
वहुक्षीरा अध्वगानां धावन्तः शूत्रतमाः । सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक-
सम्बन्धादिरनेकविधः । यथा विष्णोः पदं राज्ञी धनमित्यादि । समार्थेरेनादि
षट् तद्धितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणं सम्बन्धे कर्मणि च षष्ठी स्यात्
इत्यर्थः । यः सर्वस्येत्यादि । तस्य पदयोर्भजं इत्यन्वयः स क इत्याह । यः सर्वस्य
समः तुल्यः । यः सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः । स्थित इति वर्तमाने क्तः । अदूरदक्षिणे
तिष्ठतीत्यर्थः । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्यां दिशि अदूरं स्थितः । यः सर्वस्य
उपरि स्थितः यः सर्वस्य अधः स्थितः । यः सर्वस्य पूर्वतः स्थितः । यः सर्वस्य
पश्चाच्च स्थितः । अखिलं यस्य हितं अखिलं यस्य सुखं एतानि स्पष्टानि स
देवानां वर्यः श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । निर्द्धारणं बहुवचनमेवेति सम्प्रदायः । यत्तु
श्रेष्ठं कृपालुष्वकोदिरित्येकवचनं तदकादिः समूहवाचित्वात् । तस्य पदं इति
अवयवावयवि सम्बन्धः । पदयोर्भजं इति कर्मणि षष्ठी । केचित्तु सनः समोऽर्थः ।
अर्थः प्रयोजनार्थः इति मत्वा उदाहरणेऽपि यः सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति ।
सामान्यतः कर्मणि विहितार्थां षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम् । अन्यथा
सदधातूनां कर्मणि षष्ठाः कर्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया-

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्यस्य, पदयोर्भजे ॥

षष्ठीर्विधानस्योचितत्वात् । तथापि तं मुक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणां कर्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति सूचितं तदेवाहं विवर्णोमि स्मृत्यर्थद्वेषां कर्मणि षष्ठी वा । मातुः स्मरति मातरं स्मरति वा पुत्रः । एवं ध्येतुचित्तने ध्यायति अधीनलसृत्याम् अध्येतीत्यादि । भक्तस्य दध्यते भक्तं दध्यते भक्तं दध्यते महेशः । मधुनी मधु इष्टे साधुः यथेष्टं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । ईश्वरलङ् ऐश्वर्ये इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मकत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्मकत्वम् । कर्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दध्यते साधुना मधु ईश्वरते इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव । जौमरात् एषां कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्मणि नित्यं षष्ठौ विधाय मातुः स्मर्यते पुत्रेण मातुः स्मृतं भक्तस्य दध्यते शिवेन भक्तयोर्दध्यतं भक्तानामौष्यते इत्युदाहरन्ति । रोगार्थं स्याज्वरं स्वार्थं कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातोः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्वाक्ये कर्त्तरि सति चौरस्य चौरं रुजति रोगम् एवं अमकरोगे आसयति । स्वार्थं कर्त्तरि किं नदीकूलं रुजति । अज्जरे किं चौरं ज्वरयति ज्वरः । चौरं सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जौमराः । तच्चान्द्रायसम्मतम् । करोतेः प्रतियत्ने । सती गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । तस्मिन्नर्थं करोतेः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा । पटस्योपस्कुरते पटमुपस्कुरुते । उपस्कुरुते सूचनावक्षेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्परिः सुम् उपात्विति सुम् । आशिषि नार्थः । इष्टार्थप्रापणेच्छा आशीः । अपुत्रकः पुत्रस्य पुत्रं वा नायते पुत्रो मे भूयादित्या-शंसते इत्यर्थः । आशिषि किं वृषं भूमिं नायते विप्रः याचते इत्यर्थः । हनजस-नटक्रथपिषां हिंसायाम् । हनलौ गतौ बधे जसक बधेऽनादरे नटकभंशे क्रथसकि-बधे धोपिष् लृचूर्णने इति पञ्चानां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसायां चौरस्य चौरं निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चौरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति । चौरस्य चौरं क्रथयति चौरस्य चौरं पिनष्टि । द्विषः शत्रुत्वस्य । चौरस्य चौरं द्विषन् । शत्रुत्वस्य इति किं चौरं द्वेष्टि । व्यवहजपणि दिव्यतीनां व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूतं क्रयविक्रयो च । एषां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च । शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । गुरुं पणायते क्षौतीतीत्यर्थः ।

शुचुं प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थः अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थे कश्चिन् षष्ठी
नित्यमिति जौसराः । शतस्य दीव्यति एवं शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा
सासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न चोपलेभे वणिजां पण्या इति भट्टिः । सा लक्ष्मी
रूपकुरुते यथा परिषामिति किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि
दुर्गतानां प्रतिकुर्वीति भिषक् स्वभेषजैः युतस्यीपकरोति यः । किं कुर्मः कस्य वा
ब्रूमी नास्तीह भूतले इत्यादि दर्शनात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम् ॥ ३०२ ॥

श्रीराटी—समीड्यो येषां ते स्नाय आश्रय तौ सौ ताभ्यां तौ स्नातौ पश्चात्
समार्थाय एनश्च आश्रय रिश्र्य अस्च तस्च स्नातौ च हितञ्च सुखञ्च तानि तैः ।
जातिगुणक्रियाभिः सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्धारः विशिष्टधीर्दत्तः सम्बन्धः स
चानेकप्रकारः स्वस्वामित्वजनकत्वावयवव्यवित्प्रतियोग्यनुयोगिताधाराधेय-
त्वादि । एभिर्योगे इति समर्थः एनादित्यन्तैर्हितमुखाभ्याञ्च योगे जात्यादिभि
र्यस्मात् सजातीयाश्चच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूप-
कत्वात् स्वाभ्यादेः । यदुक्तं भेदभेदकयोः शिष्टः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्टौ
यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्यापत्तिस्तु भेदकात् । महाकविप्रयोगदर्शनेन ध्वनिशिषाणां
यत् त्वेन विवर्चितं तस्मात् षी स्यात् इत्यर्थः । यं सर्वस्येति यः सर्वस्य शिवस्य
समस्तुल्यः पूर्वेण त्रीच यः सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि स्थितः द्वी च
पूर्वेण । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्यां दिशि स्थितः पूर्वेण पी च परे तु षी नाहुः ।
यः सर्वस्य जगत उपरि यः सर्वस्य जगतीऽधः यः सर्वस्य जगतः पूर्वतः पूर्वकाल-
वर्त्ती यः सर्वस्य जगतः पश्चात् उत्तरकालवर्त्ती पश्चादित्याख्येन निपातितम् एवं
पुरस्तात् ग्रामस्य उपरिष्ठात् वृक्षस्य उत्तरादग्रामस्य इत्यादि एतेषां ग्रहणं दिक्-
शब्दयोगे प्राप्तपीवाधनार्थम् । कफोणिः कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य
देवस्याखिलं चराचरं हितं मितं यस्याखिलं जगत्सुखं प्रीतिजनकं तस्य देवस्य
पदयोर्हं भजे चरणौ सेवयामि । तस्येत्यवयवव्यवित्प्रसम्बन्धे षी । एवं चैतस्य
धनं सैतस्य पुत्रः कायस्य पूर्वः जलस्य घटः घटस्याभावः इत्यादि । आदिना
राहोः शिर इत्यत्र तु अमेदसम्बन्धे षीति । तस्य कौटुम्भस्य देवानां वर्त्यस्य
केनापि गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्धारणे पदयोरिति टे । एवं
सासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न च स्मिन्निति कस्यचिदिति भट्टिः । सा लक्ष्मी-
रूपकुरुते यथा परिषामिति भारविः । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्ट-
प्रयोगः । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षायां षीति परे । नतु द्विविधया यद्यपि
द इति सामान्येनोक्तं तथाप्यविधानादिर्गण्यती ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थदेशां वा ।

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

अः ६।, अज्ञाने ७।, धे ७। ।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

विष्णोरध्येति शम्भोः स्वरसि भक्तस्य दयनं । दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरिः यथेष्टं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि । कृजो गुणोत्कर्षे । येन धर्मेण यदस्तु लोके प्रकाशयते स तस्य गुणसत्त्वात् गुणान्तरीत्यादन मुत्कर्षस्तव कृजो ढे षी वा स्यात् पटस्योपस्कृते पटं वा । सूचनावक्षेपण सेवेत्यादिना सम् । असन्तापि ज्वरि-
रोगार्थानां स्वार्थघत्वे । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढे षी वा स्यात् रोगा-
र्थस्य घत्वे सति । रोगशौरस्य रुजति चौरं वा आमयशौरस्य आमयति वा
चौरमित्यादि । असन्तापिज्वरीति किं ? रोगशौरं सन्तापयति रोगशौरं ज्वर-
यति स्वार्थ घत्वे किं ? नदीकूलं रुजति । नाद्यादिनाथयोर्हिंसाशेषीः । नाद्या-
देर्हिंसायां नाथस्याशेषि गम्यमानायां ढे षी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति चौरं
वा । नाद्यादिर्यथा । नाटयक्राधिज्जासिर्द्विषिनाज शतन्त एव हि ।
प्रणिनिप्रप्रणिभ्यन्तुहनीऽथपिप्लुरित्यपि । नटक भंशे क्रथकिषधे उत्पूर्वज-
सकवधे ताङने च । चुरादीनां एषां ज्ञाननिर्देशात् यव नाटिकाधि उज्जासि
इति स्वरूपं तत्रैवायं विधिक्षेपेन दस्युमनी नटदित्यादौ न स्यात् द्विषौजू वैरे शत
चौरस्य द्विषन् चौरं वा । अशतन्तस्य तु चौरं द्वेष्टि एवं चौरस्य प्रणिहन्ति
निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौरं वा धौपिप्लु रञ्चूर्णने । चौरस्य पिनष्टि चौरं
वा । आशीरभिलषितप्रापणेच्छा । नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ? पिनष्टि
धानाः वटुरन्नं नाथते याचन् इत्यर्थः । पणिव्यवहजोर्व्यवहारे । व्यवहारीऽत
द्युतक्रयविक्रयौ । शतस्य पणते व्यवहरति च शतं वा । व्यवहारे किं ? शलाकां
व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधीर्दे षी वा
स्यात् । अग्रेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा अग्रेस्तु शतस्य दीव्यति
व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति स्तौति इत्यर्थः । स्मृत्यादीनां भावे । भावत्यान्तानां
स्मृत्यादीनां ढे षी नित्यं स्यात् । मातुः स्मर्यते विष्णीः स्मृतं भक्तस्य दयते
हरिणा भक्तानामीश्वरते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैवेण ॥ ३०२ ॥

जानादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य जानातेर्धे करणे षष्ठी स्यात् । शम्भोरिति ।
शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भोः साधनत्वम् । जानीत इति अडा-
दित्यनेनात्मनेपदम् । अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति । शम्भुनेत्यादि ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः. प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।

३०४ । तप्तार्थानां वा ।

तप्तार्थानां ६॥, वा १२ ।

तत्प्राधान्यतोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा ।

शृङ्गारस्य हरिस्तप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्करः ॥

३०५ । ढघे कृत्यव्यक्युक्तवतुखलर्थतोच्छ-
जानवसुशौलार्थतन् भव्यणार्थणिनि ।

ढघे ङ, कृति ङ, अ-व्य कि उक्त वतु, खलर्थ त्त उत् शत आन वसु
शौलार्थतन् भव्य ऋणार्थ णिनि ङ ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः । अतएव जानाते ज्ञाधातुः प्रवृत्त्यर्थश्च
भवति धातूनामनेकार्थत्वादिति शेषः ॥ ३०३ ॥

श्रीराटी—न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे विष्णोः शम्भु-
रयं इति बुद्ध्या प्रवर्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भोः साधनत्वाच्चत्वं प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात्
सर्पिषो जानौते सः आत्यर्थेऽपि स्यात् । इत्यादौ तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्न-
त्वात् । इदं विकल्पमिति परे । तस्मिन् शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि अज्ञाने
किं ? भक्त्या जानाति शङ्करं इत्यत्र प्रमात्मत्वान्न स्यात् ॥ ३०३ ॥

तप्तार्थधातूनां करणे षष्ठी स्यात्वा । शृङ्गारस्य हरिस्तप्तः तप्त इति अकर्मक-
त्वात् कर्तरि क्तः पक्षे पूर्णः शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति प्रतीत्य उ पूर्णं पूर्त्तिरिह
आप्यायनम् अतएव तप्तिविशेषः । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः शान्तेनेति भावे
क्तः शान्त्या इत्यर्थः । एवं आङ्पूर्वस्य अत्रातिस्मृत्यर्थेनाकर्मकतया कर्तरि क्ते
आशितोऽयस्य अत्रैवां लोकः । सदौङ्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिता इति
भट्टिः । नाग्निकृष्यति काष्ठानां नापगानां महीदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां
न पुंसां वामलीचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीराटी—तप्तिरर्थो येषां ते तेषां तप्तार्थधीः प्रयोगे धे षी वा स्यात् ।
शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं फलानामलमाशिताः ।
फलैर्यथाशितमभवमिति भट्टिः ॥ ३०४ ॥

ढघं घञ ढघं तस्मिन् । व्यं चकारित् प्रत्ययश्च तुम् त्वाच् चणम् इति ।

व्यादिवर्ज कृति प्रयुज्यमाने दे घे च षी स्यात् ।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुनिरिपोरियम् ॥

खलोऽयं इव अर्थो यस्य स खलर्थः । ईषद्ः सोः पराज्ञातोभावे कर्मणि च वाच्ये विहितो यः प्रत्ययः स खलर्थः । ते न खल अल इति द्वयम् । खल अलयोग्यहणे नन्दादिवादनस्य अनटादय प्राप्तिः स्यादिति खलर्थग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । शुक इण् शुक् आलु अरु इलु इत्यादि । गृह इत्यनेन ऋदनुवन्त्वात् अकारोऽन्तादन्तत्वाच्च तुल्यस्य स्यतुरपि ग्रहणम् । अधिकान्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति न्यायान् । एवं आन इत्यनेन शान कानस्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थो यस्य स शीलार्थः स चासौ तृन्चेति शीलार्थं तृन् । भव्यं भविष्यत्-कालः । ऋणं प्रतिदयतया गृहीतं भव्यञ्च ऋणञ्च भव्यणन्तेऽर्थे यस्य स भव्य-णार्थः स चासौ णिन् चेति भव्यणार्थणिन् ततो व्यञ्च किञ्च उक्तञ्च त्ववतुश्च खलर्थञ्च तस्य उच्च शतृच आनञ्च वसुञ्च शीलार्थं तृन्च भव्यणार्थणिन् च ते व्यक्त्युक्तं त्ववतु खलर्थतो क्त्वा न वसुशीलार्थं तृन् भव्यणार्थणिनः न विद्यन्ते ते यव कृति सोऽव्यक्त्युक्तः त्ववतु खलर्थतो क्त्वान वसुशीलार्थं तृन्भव्यणार्थणिन-स्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगतां कारकः कृष्णदण्डश्च तृणकौचे इति णकः अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । मुररिपोरियं कृतिः । त्तिस्त्वघे इति भावे क्तिः अस्य कर्त्तरि मुररिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्त्तृकर्मणोऽस्तृतीया-द्वितीययोः प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोः कृतार्थत्वेन सर्वापवादिकयोः प्राप्तावपौति बोध्यम् । अन्यथा जगतां कारक इत्यादौ कृष्णादरपि षष्ठ्यापत्तिः । अव्ययादी-नामुदाहरणानि सृष्टीत्यादि अधानि जिष्णुर्मुदं दधानः को जनो हरिं संस्तुवन् अर्थितं न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिं कौटुशं एतत् जगत् सृष्ट्वा दधिं शारूकम् । पुनः कौटुशं अचकानुनीतवत्तम् । पुनः कौटुशं यतिभिः सुदर्शनं ज्ञातञ्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्ट्वा वर्त्तते सृजोऽविसर्गे पूर्वकाल इति ज्ञात्वा अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्याप्राप्ति-द्वितीयैव एवं तादर्थ्यं च तुम् । कृष्णं द्रष्टुं याति चणं वाभीच्छे कृष्णं स्मारे स्मारे नमति । हरिः एतत् जगत् दधिः । दुधान्नि धारणादौ दिश्याद्रुड-लोपिन इति कर्त्तरि किः अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शारूकः शर्गाहंसने शय्याभूकमित्यादिना कर्त्तरि जुक्तः अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिर्चकानुनीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । एतत्पूर्वनीच

व्याधौ तु—मृष्टा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
उन्नीतवन्तः, यतिभिः सुदर्शनम् ।

प्रापणे कृतवतुभूते इति कर्त्तरि कृतवतुः अस्य कर्मणि अर्चकामिति न षष्ठी ।
यतिभिः सुदर्शनः दृशिरौ प्रेक्षे दृशशासयुधेत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्त्तरि
यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एवं ईषदुःसौरित्यादिना खलिकृते यतिभिः
हरिः सुदर्शन इति यतिभिः हरिर्ज्ञातः । ज्ञागबोधने कृतवतुभूते ढ भावे इति
अतीते कालं कर्मणि क्तः अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञाचेंच्छार्थे
इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीनां वर्त्तमाने क्तविधानात् कथमतीते क्त इति
वाच्यं भ्रौव्यगत्यदनथांडं च इत्यतश्चकारस्यानुव्रत्तौ ज्ञानार्थादेव वर्त्तमानेऽतीते
क्तः स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र दृश्यः कोऽघानि जिष्णुर्जिज्ये च ।
णक् भुजेरिति कर्त्तरि णक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एवं जिष्वाजेति इणुः
दुःखसहिणुः ग्लान्नास्येति क्लुः । अन्नं पचणु, क्षिपवसेति क्लुः शरं क्षिपणुः प्रति-
गृहीत आलुः धनं गृहायानुः । शदसदसीति क्लुः सन्सभिचाशंस उः । चन्द्रं
दिदृक्षुः श्वन्द आरुः विष्णुं वन्दारुः क्षणिगदीति क्लुः वाक्यं दूषयितुः । को हरिं
संस्तुवन् णजलस्तुतौ कौपंवदिति शतृ अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी । एवं
तौपंवदिति क्लृ हरिं स्तोष्यन् याति । को मुदं दधानः दधान इति शानका-
नयोः रूपं दुधावलि धारणे तौपंवत् इति शाने भ्वादिर् इरिति तौपंवदिति
कानि धुर्दिष्टाडि इति द्विः अनयोः कर्मणि मुदामिति न षष्ठी । एवं तौपं-
वदिति स्यमाने हरिं स्तोष्यमाणो याति । कः अश्वितं न ईयवान् इणगतां ठीपं
वत् इति कसुः अस्य कर्मणि अश्वितमिति न षष्ठी । शंदातेत । शं दाता
कल्याणदानशीलः मोक्षसृणं दायी मोक्षस्य ऋणस्य दाता शिवः कदा कस्मिन्
कालं भम हन्यनः आगामी आगमिष्यतीत्यन्वयः । शिवः शं दाता दुदाजलि
दाने तृणकौघे इत्यनेन शीलाशंसपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि शं इति न
षष्ठी । शिवः कदा हत् आगामी गृह्णन्दिपचादेरित्यत्र कालनिधमाभावात्
भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हत् इति न षष्ठी । शिवो मोक्ष-
सृणं दायी दुदाजलि दाने ऋणवदवश्यदेयत्वे गृह्णन्दीति कर्त्तरि णिन् अस्य
कर्मणि मोक्षसृणमिति न षष्ठी । एवं कर्मणामभिनिविष्टा शय्याया अधिशयिता
यामस्य अधिष्ठाता पौठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालादेः कर्मत्वे वर्षशतस्य
जीवकं इत्यादि । त्रौ शिष्याणां वेदस्य पाठयिता शिशोरन्नस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन्

मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न कः ॥

इत्यादौ घस्यापि कर्मत्वे हृद्योगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्विकर्मणान्तु द्वयोरेव कर्मणोः षष्ठी विष्णोर्मीचस्य याचको भक्तः भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः । ज्ञा-
मरास्तु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणां मुख्ये कर्मणि षष्ठी न तु गौणम् । यथा गां दुग्धस्य
दोग्धा गोपः वनं गवां नेता गोप इत्याहुः । केचित्तु याज्ञादिन्यायोगौर्गोण कर्म-
णोरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मीचं याचको भक्तः । भक्तं वैकुण्ठस्य नेता विष्णु-
रित्युदाहरन्ति । दीव्यतेः कारणस्य कर्मत्वे देशोऽज्ञाणां देविता । एवञ्च द्वि-
टोणस्य क्रीता पञ्चकस्य क्रीता शिवस्य संज्ञा इत्यादि बोध्यम् । नन्वव व्यादौ
क्तप्रत्ययस्य गृहणं कथं रामेण लङ्का गता रामो लङ्कां गत इत्यादौ कर्तृकर्मणोः
षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्त्तमानाधिकरणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कारक-
सङ्गच्छते इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु अधिकक्तस्य
गृहणं ज्ञापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् कृतः प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित्
व्यादेरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात् । तेन धारैरामोदमुत्तममिति भट्टौ । श्वसञ्च-
त्यादिना विहितस्य एतत्प्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी ना भूदिति । धीमत्वोऽयोगे । सुक्तानां
किं दुरापं महात्मनां इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी । तत्र सर्वगतस्य
सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्णुरभीषुमानिविति । सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति ।
एवं यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादि-
वर्जनेनैव कृतः प्राप्तौ कृतो ग्रहणं ज्ञापयति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वेऽपि हृद्योगे
षष्ठी न स्यात् । साधु पाचकः शीघ्रं गता इत्यादौ एवं कृतप्रत्ययान्तात् प्रत्यया-
न्तरीत्यत्वात् षष्ठी न स्यात् । यथा व्यतीहारेण न स्तौ इति व्यवहरतेः निस्वार्थे णः
वृद्धौ स्त्रियामीपि व्यवहारो धनानि श्रोदनं पाचकः भव इत्यादि ॥ ३०५ ॥

श्रीराटो—दृष्टं घञ् तत्तस्मिन् । खल अर्थ इव अर्थो यत्न सः शीलमर्थो
यस्य स चासौ तृथेति सः । भव्यञ्च ऋणञ्च ते, ते अर्थो यस्य स चासौ णिथेति
सः । पश्चात् व्यञ्च किय उक्तञ्च तत्रतुश्च खलर्थश्च कश्च उक्तं प्रतृश्च आनश्च वसुश्च
शीलाश्च तृश्च भव्यणार्थं णिश्च तत् न तत् अतत् तस्मिन् । जगतामिति कृष्णा
जगतां चराचराणां कारकः कर्त्ता जगतामिति हे षी । इयं पृथिव्यादि चरा-
चरमयी सृष्टिसुररिपोः कृतिरुत्पाद्या कृधीर्हे क्तिः । सुररिपोरिति घे षी पूर्व-
पञ्चाशानुबन्धे तस्य व्यनस्यावार्त्तत्वात् धारै रामोदमुत्तमं तादृग्जातीयं पुनं नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः ।

राजकुला पिताखल मित्यादौ न स्यात् । सृष्टेर्त्यादि । कः पुरुषः हरिं संस्तुवन्
 सन् अर्थितं वाञ्छितं न ईदृशान् अपितु प्राप्तवानिव । हरिं कौटुशं एतज्जगत्
 सृष्टा दधिं धारयन्तम् । सृष्टेति ताचल्यश्रित्वादात्वम् । एवं घटं कर्तुं पयः
 पायं विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति धाधोः किः द्विरालीपय हरि-
 विश्लेषणत्वात् ढम् । पुनः कौटुशं एतत् जगत् शाकं संहरन्तम् । श्रद्धोः
 सृष्ट्याभू इत्यादिना जुकः । पुनः कौटुशं अर्चकान् उन्नीतवन्तं स्वर्गं प्रापित-
 वन्तं उत्पूर्वं नीधोः क्तवतुः । पुनः कौटुशं यतिभिः जितेन्द्रियैः सुदर्शनम् ।
 अनायासनालीकनीयं दृशधोः खलार्थे जनः । एवं पापिना दुष्करो धर्मः
 सुकरो धार्मिकेण स इत्यादि । कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्कार मित्यत्र
 तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । पुनः कौटुशं
 यतिभिर्ज्ञातं ज्ञाधोर्देस्तीति क्तः । एवं त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि । पुनः
 कौटुशः अधानि पापानि जिणुः पापस्याभिभवनशीलः । जिधोः शुक्रः ।
 एवं धनं गृह्णुः सुखनिच्छुः शास्त्रं विन्दुः कन्यामलं करिणुरित्यादि । तव
 सर्वगतस्य सम्प्राप्तं क्षितिपः क्षिप्णुरभीषुमानिव । सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिणु-
 रिति तु सम्बन्धविवक्षायां धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । हरिं संस्तुवन् स्तुधोः
 शृष्ट । पुनः कौटुशः सुदं दधानः हर्षं धारयमाणः धाधोः शानः । आन
 इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि । अर्थितं न ईधि-
 वानिति इनर्धोः क्तसुः । शिवः कदा हृत् हृदयमागामी आगमिष्यति अर्थान्मस ।
 गमधोर्भविष्यत्कार्त्तुं णिन् । शिवः कौटुशः शंदाता शशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति
 शं बुधाः । श्रेयः शातनेशा निगद्यते इत्येकाक्षरकीषः । तथाच श्रेयोदानशील
 इत्यर्थः । दाधोः शीलार्थे तृन् । अतएव शिवा मोक्षमृणं दायी मुक्ति रूपं धनं
 ददातु अर्थान्मसम् । मोक्षस्य ऋणत्वेनोपचारात् । आवश्यके णिन्यपि निषेध
 इति कश्चित् । यथा अंशहारौ दायाद इति । अंशस्य हारीत्यन्यः न च तुमर्थेणके
 प्रायः । चतुसर्थे विहितं या एकस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे धी न स्यात् प्रायः ।
 मुनीनां विपिनं भक्तं भोजकी याति माधवः । मुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः ।
 कारका मित्रकाव्याणि सौतालाभाय सोऽब्रवीदिति भट्टौ । प्राय इति किं—वष-
 शतस्य पुरकी जीवति पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तौत्यत्र न निषेधः । यस्य दस्योक्ताऽनुक्तस्य
 अवहारस्तत्रैव धी । तत्र साधु पाचक इत्यादौ धी न स्यात् ॥ ३०५ ॥

३०६ । कामुक सङ्गार्थत्वेन ।

कामुक सङ्गार्थत्वेन ३ ।

कामुकशब्दं न वर्तमानडयोर्विहितत्वेन च योगं ढे घे च
षी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावतास्त्राणकसङ्गे घे वा ।

ल्य—सङ्गे ७, घे ७, वा १ ।

सन् वर्तमानकालः ङं अधिकरणं संश्रु उच्च सङ्गे ते अर्थो यस्य स सङ्गार्थः
स चासौ तस्येति सङ्गार्थत्वात् । कामुकश्च सङ्गार्थत्वात् तत् तेन । उक्तयोर्वर्जनात्
अप्राप्तौ पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्याः कामुकः कामुङ् स्पृहि श्रृङ्गाभू इत्यादिना
कर्त्तरि जुक्तः अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सतां यो ज्ञातः ज्ञाचंच्छार्धे-
त्यादिना वर्तमाने क्तः । अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इदं स्थलं
आसितं जिलास उ उपवेशने भ्रात्र्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणे क्तः अस्य कर्त्तरि
तस्येति षष्ठी । सङ्गयोः क्तः सङ्गक्त इत्यनेनैवैष्टिसिद्धौ अधिकार्यस्य शब्दस्य ग्रहणं
ज्ञापयति शीलितार्दवर्त्तमाने क्त्यन्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति । तेन शील-
ितोऽयमनेन रचितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि । कान्त इत्यस्य विभाषयेति
केचित् । प्रजानां प्रजाभिः वा कान्तो हरिश्चन्द्रः । कचित् सकर्मकादप्यधिकरणे
क्तः इदमेवां भुक्तमोदनस्य पीतमगारं (पीयते यस्मिन् अगारे तत् पीतमगारम्)
पयसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्तौ रुभयोः षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

ग्रीरा-टी—सञ्च उच्च ते तेऽर्थो यस्य सः स चासौ तस्येति सः कामुकश्च
सङ्गार्थत्वात् तत्तेन । यो लक्ष्म्याः इत्यादि । यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं
कामयते यः सतां ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधीः ज्ञाचंच्छार्धेत्यादिना वर्तमाने क्तः
तस्य इदमासितं तेनाव उपविष्टम् । आसधोभ्रात्र्यगतीत्यादिना वर्तमाने क्तः
क्तः । एवमिदं मेवासुपगतं इदमेवां भुक्तं अन्नस्य इत्यादि । पूर्वव्याप्राप्ते विधिः न
शीलितादिना वातु कान्तेन । शम्भुना शीलितः हरिणा रचित इत्यादि । प्रजाभिः
कान्तः प्रजानां वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानां इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्तव्यादिः भावेक्तः भावक्तः । अथ णकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्त्र्यणकौ
न विद्यं ते स्त्र्यणकौ यत्र सोऽस्त्र्यणकः ढेन सह वर्त्तते योऽसौ सङ्गः अस्त्र्यणकश्चासौ

ल्य भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अणकच्च हित्वा अन्यत्र सट्ठे
ये षी स्यात् वा ।

सट्ठेति अस्यणकसट्ठः । तर्तोल्यय भावक्तय अस्यणकसट्ठेति समाहारस्त-
स्मिन् । ल्य प्रयुज्यमाने भावार्थक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितौ अणकौ हित्वा अन्यस्मिन्
स्त्रीविहिते सकर्मके क्तात् प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थः । त्वय-
त्यादि । हे साधो ! त्वया सम च कृणोऽच्यः अर्चक पूज हस्त्यासीरिति
कर्मणि व्यङ् अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया समेति षष्ठी हि यस्मादत्र तीर्थे त्वया
सम च ज्ञातं णाल शीधने भावे क्तः । अस्य कर्त्तरि त्वया सम च तृतीया षष्ठी ।
म क इत्याह । यस्य सट्ठेः कृतिः करणं कृजदङ् कृतां क्तिस्यधे इति भावे क्तिः
अस्य-कर्त्तरि यस्याति षष्ठी पक्षे येन सट्ठेर्हतिः । हजहत्यां भावे क्तिः अस्य कर्त्तरि
यन इति तृतीया उभयत्र सट्ठेरिति कर्मणि ढधे कृत्वेति षष्ठी । एवं कृग्येति
ज्ञानः सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण । शीघ्रजेति परिचय्या गुरोः शिष्यस्य
शिष्येण । शृजागुय्यः । जागव्यां रात्रिष्ठावस्य क्वावेण । जिश्रयम्यिन्मीति
वर्णना विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन । नजोऽन्याक्रोशि । अप्रयाणिः स्वर्गस्य व्याधस्य
व्याधनति । सट्ठ इति किं ? साधोर्द्विः इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वण नित्यं षी ।
अस्यणक इति किं ? यस्य सट्ठेश्चिकीषां कर्त्तुमिच्छा चिकीषां संख्याद इति
स्त्रीविहितः अः । यस्य सट्ठेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहित
णक उभयत्र यमेति कर्त्तरि पूर्वण नित्यं षष्ठी । अ इति अननुबन्धं हित्वा
अकारमावावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कुः शशेति शः क्रिया जगतः कृणस्य ।
संमत्तात्सरोरिति अकारे जागरारात्रिष्ठावस्य । तुल्यच्छा निपातने इच्छा मुक्ते-
स्तपस्विनः । भौषौचिनीति कथा कृणस्य भक्तानां आतोऽन्तः शृङ्गे इति छे
श्रद्धाधर्मस्य धार्मिकाणां एषु कर्त्तरि पूर्वण नित्यं षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-
वाचो तेनेदं विवृणोमि । अस्त्रीविहित कृङ्गिभ्यो योगे षष्ठी नियम्यते । एकदात्-
भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीनां प्रयोगे तु इयोरिव हि नेष्यते ।
यथा वेदस्य पाठश्चात्रेण मन्त्रस्य जपः साधकेन यामस्य गमनं पान्थेन दोहनं
दुग्धस्य गवामाभीरणं नयनं गवां वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽध्याहारोऽपि
कर्त्तरि न स्यात् । भोजनं मनेन । तव्यादौ तु याचितव्यः कृणोर्भोचं भक्तेन
दोहनीया गौर्दुग्धं गोपेन । नेथो भक्ता वैकृणं कृणेन वाह्यीभारोग्यामं
अत्येन । अनुशिष्यः शिष्यो धर्मं गुरुणा । यापनीयो भृत्यो ग्रामं नृपेण । एषु प्रत्ययेन

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यः स्नातं ह्यत्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

एकस्यैव कर्मण उक्तत्वादन्वयकर्मणि द्वैकतुल्यत्वेनैव षष्ठौ नित्यं प्राप्तः कर्त्तरि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा द्वयाः प्राप्ता निषेधः । एवं सकर्मकधाताः कर्मविद्यमानेऽपि भावे कृतप्रत्ययः स्यादिति भाष्यादीनां मतम् । तेन 'न लग्नमिन्दुश्च गुञ्जिरीचत न वा शशाङ्कं रविणा समागत'मिति दीपिका भान्तं देशमनेकदुर्ग-विषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलमिति । मया कां दिशं वा न गन्तव्यमिति । सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम् । एषु च भावप्रत्ययानामनुक्ते कर्मणि पूर्वेण नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्ता निषेधः ॥ ३०७ ॥

ग्रीवा-टी—भावे क्तः भावक्तः अश्न कश्च तत् स्त्रियामणकं स्थणकं नस्थणकं अस्थणकं देन सह वर्त्तमानं सटम् अस्थणकञ्च तत् सटञ्चेति तत् ल्यश्च भावक्तश्च अस्थणकसटञ्च तत्तस्मिन् । ल्यल्यञ्यादिः । ल्येत्यादि । त्वया स कृष्णोऽर्च्यः मम स कृष्णः अर्च्यः पूज्य इत्यर्थः । अर्चधोर्दे व्यण् । दडयन् विकल्पोदर्शितः । एवं कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घटयोः षीसम्भावना तत्र ह्योर्न स्यात् । तेन कृष्टव्या ग्रामं शाखा कपिना नेतव्या ग्राममजा नरेण अनुशिष्यः शिष्यो धर्मसुपाध्यायेन । कां दिशं गन्तव्यं मया इत्यादौ न स्यात् । यत्र तु दमाति षीसम्भावना तत्र पूर्वैरेव तेन गेयो माणवकः साम्नामिति गायतीति गेयः घेयो वक्तव्यः । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नातं स्नानं कृतमित्यर्थः । एवं क्वावस्य क्वातेण वा हसितं गतं वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगतः कृतिः करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृति-हंरणं कृजो हजो भावे क्तः । सडाङ्गोरपि भावेत्य इति भागवत्तिः । एवं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा गवां दीहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहितोऽणकभिन्नसटकृत्वात् । परं तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्तेः । परिचर्या गुरुणां शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा जागृत्या रात्रिष्काचस्य क्वातेण वा अकरणिः पुण्यस्य ज्ञानस्य ज्ञानेन वा इत्यादौ स्यात् । स्त्रीविहितकृत्वात् । नतु शब्दानामनुशासन-माचार्येण गवां दीहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । अणकथोरुदा-हरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टेः चिकीर्षा कर्तुमिच्छासनन्तकथोः संस्थादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकाभेदोनाश इति यावत् । एतेन कृष्णस्य

३०८ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साञ्जि
प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु मुजर्थेना-
दरे स्त्री च ।

स्वामि—सुजर्थः ३॥, नादरे ७, स्त्री ११, च ११ ।

व्याप्त्यतिविनाशकर्मकर्तृत्वमिति भावः । उभयोर्भयत पूर्वेषु षी
नित्यम् । एवं चिकीषारवेरान्निकानां भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । सङ्गे
क्षिन् ? कृतिर्भूरिपोरियम् । यव इदधूनां कृता दधयमनुक्तं तच्च दधीर्दधोः पूर्वेषु
षी । तेन कृणस्य सोचस्य याचको भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृणः क्षीरस्य गवां
दोहः कृणस्य कृण्णेन वा इत्यादीत्येके । मुख्यं तु एवेत्यन्यः । यदुक्तम् । कस्मिन्
दुहादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि । कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठीं प्रथमकर्मणीति ।
तस्मिन्नेदोग्धा गां पयसी हरिः । गौणं तु एवेत्यन्यः । तस्मिन्नेदोग्धा दुग्धं गवां
हरिरिति । परितु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने
दधयोः प्राप्ते षी च एवेत्याहुः । तेन अद्भुतं समुद्रस्य वस्यो वानरैः । आश्रये सुभग
रोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं गवां दोहः कृण्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरि-
रित्यादि । दध प्राप्ता किं ? वनस्य यापयिता हरिः । दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरि-
रित्यादावुभयोर्दधयोः पूर्वेषु षी । एककृतीति किं ? ओदनस्य पाको ब्राह्मणा ।
प्रादुर्भावः ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोत्तरः । सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजर्थः । वारायणैवेष्ट सिद्धौ
सुजर्थयद्दणं सुजर्थप्रत्ययान्तानां प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्दैर्योगेऽपि षष्ठी
सतस्यापत्तेः । सुजर्थप्रत्ययस्य च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम् । घाच्
प्रत्ययोऽपि सुजर्थ इति जौमराः । स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिश्च दायादस्य
साची च प्रतिभूश्च प्रसूतस्य कुशलस्य आयुक्तस्य निपुणस्य साधुस्य सुजर्थस्य ते रैः
न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्याद्येकादशभिः शब्दैः च कृत्वस् सुजन्ताभ्याञ्च योगे
षष्ठी सप्तम्यां स्थातारित्यर्थः । अनादरे गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यां स्थातारित्यर्थः ।
सुकुन्दः सर्वेषां स्वामी सर्वेष्विति च । अधोक्षजः सर्वेषु साचौ सर्वेषामिति च
एवं कृणः सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वरः कृणः सर्वेषु सर्वेषामधिपतिः । स्वामीश्वराधिप-
तीनामैकार्थत्वेऽपि पृथक् गृहणात् स्वाम्यर्थ शब्दान्तरेण योगे न स्यात् । तेन कृणः
सर्वेषां पतिरित्यादौ सम्बन्धे षष्ठेऽव । कृणो यावदेष यावदानां यादवः दायादः
जातिरित्यर्थः । मैवः चैवस्य प्रतिभूतग्रक इत्यर्थः । कृणो यादवदायादस्य

स्वामी मुकुन्दः सर्वेषां मात्नी सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चरु स्त्रिरगु गोप्योऽपत्ये मातूरुदत्यजम् ।

प्रमृतः । कुशलायुक्ताभ्यां योगे तत्परत्वं एव । कावः पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोगेषु भोगानामायुक्ततत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलासु कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्तः अश्वः वज्रः इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां प्रशंसायामेव दाने दानस्य निपुणो वदान्यः मातरि साधुः मातुः पुत्रः सुजर्थः कालाधिकरणादेव । गोप्यो निश्चरुः अज्ञस्तिः अजं कृष्णं अगुः तिरिति त्रीणि वाराणि इत्यर्थं सुचतुर्विधेरिति सूच्य अगुरिति इण गतौ गाठ्यामिति गादृशे अन् उस् जम्भुरित्यर्थः । एवं दिने दिनस्य पञ्चकालः पठति । कालाधिकरणात् किं ? गृहे दिर्भुङ्क्ते । अनादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातुः रुदत्या अजं श्रीकृष्णमगुः । रुददपत्यमनादृत्य रुदतीं मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एवं आह्वयति आह्वयती गतः आह्वयन्ममनादृत्य इत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यती हरः । पश्यती हरः स्वर्णकारः पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः । संज्ञायां पञ्चा अन्क् ॥३०८॥

श्रीरा-टी—सुजर्थ इवाधो येषां ते ते । स्वाभ्यादिभिः सुजर्थेत्यन्तेश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने धीमतां स्वामी मुकुन्दः इति प्रयोगद्वयेन धीमतां दर्शिते । एवं सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः । अधिपतिर्दायादः प्रतिभुः प्रमृतः कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्येऽभिधानं शिवाचीयाः शिवाचायां वा कुशलः आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशलः रथेष्वायुक्तोऽश्वः निवज्र इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां पूजायां श्री अपूजायां धी एषाभिधानात् । मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम् । अपूजायां तु पितृद्वीहस्य निपुणः साधुर्वा पुत्रः निश्चरु इति गोप्योऽजं विशुं निश्चरु रात्रौ त्रिन्तीन् वारान् अगुर्गतवत्यः । अज्ञो दिवसस्य त्रिरगुः ददयेन धीमतां दर्शिते । एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कालोभुङ्क्ते धाचलेपि मज्जर्थेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि कालाब्दादिरभिधानात् कांसपात्रां भुङ्क्ते पञ्च काल्य रात्रिं भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातुः क्रीडत्याः । रुददपत्यं क्रीडन्तीं मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः । क्रीडत्या इत्यध्याहार्यं रुदती इत्यस्यैव लिङ्गकृत्यव्ययेनान्वय इत्येके । पश्यती हर इत्यत्र संज्ञात्वाद्भ्रमं धी नतु धीत्येके । त्वं मामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्रो मातरं प्रति । निपुणो मातरं परि । त्वया सह तस्य स्वामी तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीत्यादौ तु पूर्वं विप्रतिषेधेन द्यादय एव स्युः । अन्ये तु प्रत्यादौ

३०६ । कालभावाधारं ङं स्त्री ।

काल-भाव-आधारं १।, ङं १।, स्त्री १। ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र द्वौ ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः ।

देवनात्याक्तिरित्यर्थे मवयित्वा वृचं वृचं प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्तं प्रति कुप्यति ।
त्वां प्रतिस्वामी मवचनं प्रति साची । केशान् प्रत्युत्सुकः । इत्युदाहरन्ति ।
साधवः साधुभ्यां स्त्री । आभ्यां योगे स्त्री स्यात् । साधुः कृत्वा मातरि असाधुमातु-
नियमार्थमिदम् ॥ ३०८ ॥

कालः चणः दण्ड मुहूर्तं प्रहरादिः । भावो धात्वर्थः । आध्रियते पदार्थोऽस्मि-
न्निति आधारः सतु चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधारः
सामीप्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्ता च भवन् चतुर्विधः स्यादित्यर्थः । समीपे भवः
सामीप्यः आश्लेष एकदेशसम्बन्धः । विषयः प्रतिपाद्यादिः । व्याप्तिः साकल्येन
सम्बन्धः । क्रमेणोदाहरति । गोविन्दः गोपौभिः सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियायाः
शरदतुरधिकरणम् । विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियानन्तरं
गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थः । उदित इति उत्पूर्वं इण गतौ कर्त्तरि क्तः । अवोदित
शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् समस्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि समस्य-
न्तत्वम् । एवं मयि भुञ्जानेऽयमागतः मया पच्यमाने ओदने स गत इत्यादि ।
गोविन्दः कालिन्द्यां कालीन्दीसमीपे रेमे । गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र
गङ्गाशब्देन लक्षणा यथा गङ्गातीरं मुच्यते तथावापि कालिन्दीशब्देन तत् समीप-
तीरमुच्यते । गोविन्दः कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः । एवं वने सिंहं कुण्डे
वदरमित्यादि । गोविन्दः केलौ कुशलः केलिविषये पटुरित्यर्थः । गोविन्दः सकलं
स्थितः सकलं व्याप्य स्थितः ॥ ३०९ ॥

श्रीरा-टो—कालः चणलवमुहूर्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर-
स्याऽप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य
क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधि-
करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः । यथा । दुह्यमानासु गोषु गतः दुग्धास्ता-
गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन
दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयति स दोहनादि-
क्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्यां कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः ॥

यथा गोर्दोहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैत्रे मैत्री भुंक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्देहः कलायमानेष्वामेषु चैत्री गतः पक्षेष्वागतः इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्वाद्वाहार्यं एवं धने सुखं धने सति सुखं भवतीत्यर्थः । आभ्रियन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधारः घटावय इति यावत् । यदुक्तम् । “कर्तृकर्मव्यवहितामसाच्चात् धारयेत् क्रियाम् । उपकर्तृवत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम् ॥” स चतुर्विधः इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्वं तेन एकः सामीपिक आधारः यथा नद्यां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीपं तीरमुपलक्ष्यते । एवं गङ्गायां घोष मत्स्यैस् इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नैवंविधः प्रयोग इति भट्टिः । सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं लक्षणया उपेदार्यस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम् । तेन बहुल्यग्रे करिष्यतमित्यत्राहुल्यग्रे निर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आश्लेषः संयोगः पृथक् सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः तेन एक औपश्लेषिक आधारः । यथा कटे आस्ते स्थाव्याः मीदनं पचति वने सिंह प्रतिवसतीत्यादि । विषयीकृत्यन्यत्र भावबोध्याश्रयणीयोपस्थानीयादिस्तत्र भवः एको वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्म वेदाः प्रमाणम् । तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्दयोर्विनाभावसम्बन्धः । एवं धर्मवेदयोर्विध्यबोधकभावसम्बन्धः । तीर्थवासयोराश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुश्रवणयोर्पास्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य विषयता । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः तेन एकः अभिव्यापाक आधारः यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः संयोगादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धस्तथापि देशविभागाभावात् संयोगव्यवहारी नास्तीति पृथगुपादानमिति । रेमे इत्यादि । गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधीरुदयक्रियानन्तरं अनेन विधाविति स्त्री उदित इति तद्विशेषणत्वात् स्त्री । यदुक्तम् । विशेष्यस्य हि यज्जिह्वं विभक्तिवचनेचये । तानि सर्वाणि धीज्यानि विशेषणपदेष्वपीति । कालिन्यां यमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशलो निपुणः । सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः । परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम् । भावस्य उ संज्ञां च न कुर्वन्ति ॥ ३०६ ॥

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां ३॥ ।

अधिकार्थेनोपेन स्वास्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।

गुणा उप परार्द्धं स्युर्विणोरधि हरौ सुराः ।

३११ । ढेनार्थात् ।

ढेन ३।, अर्थात् ५। ।

ढेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः ।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ ययस्तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्यां स्वास्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थम् । अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुणा उपपरार्द्धं स्युः विणोरिति विणोर्गुणाः परार्द्धादधिका असंख्या इत्यर्थः । परार्द्धं चरमसंख्या । तथाचोक्तम् । एवं दश शतञ्चैव सहस्रमयुततन्तथा । लक्षञ्च नियुतञ्चैव कीटिर्बुदमेव च । वन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपञ्चौ च सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरमिति । एवं उपस्वार्यां द्रोणः खाद्या अधिक द्रोण इत्यर्थः । अधिहरौ सुरा इति । सुराः हरिः परिवारा इत्यर्थः । एवं अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरिः सुराणां स्वामी इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

श्रीरा-टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ यथोक्तौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि । उ-इशच्-नाधिकार्थौ द्योत्यते । विणोर्गुणा उपपरार्द्धं स्युः परार्द्धादप्यधिकाः स्युरित्यर्थः । एवमुपस्वार्यां द्रोण इत्यादिः । ईशः स्वामी स च स्वसापेक्षस्तथा च यस्य स्वामी यस्य स्वं ताभ्यामेव पर्यायेण मी । स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा अधिहरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः । एवं अभिसुरेषु हरिः सुराणां हरिः स्वामीत्यर्थः । एवं अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्तं क्रियाया निमित्तं यदि कर्मणा संयुक्तं स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन संयोगात् सप्तम्यन्तत्वं एवं चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलकी हत इत्यादि । कर्मयुक्तात् किं ? कीर्तये द्वीपिनं

३१२ । तेना ढे ।

तेना ३१, ढे ७ ।

ताद्विहितेन इना योगे ढे मी स्यात् ।

वेदे ऽधीती ।

३१३ । निर्द्धारि ऽधिकेन क्रियान्तः काला-
ध्वनोश्च पी च ।

निर्द्धारि ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तः कालाध्वनीः ७॥, च १२१, पी १२१, च १२१ ।

हन्ति । सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथ सुक्ता-
फलेषु करिणं हरिणं फलेषु इत्येव पाठः ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया
तस्मादित्यर्थः । वस्त्रेष्विति रजकवधीहि वस्त्रनिमित्तक एव । एवं चर्मणि
वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत
इति । सीमा अण्डकोषः पुष्पलको गन्धमृगः । अर्थात् किं खङ्गेन रजकं हन्ति ।
ढेन किं वस्त्रेण रजको मृतः । हेतौ व्रां प्राप्तायां विधिः । तादर्थ्यं व्या-
वाधकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

तादिन् तेन् तेन तेना इति तृतीयैकम् । वेदे अधीती इति अधीङल अध्य-
यने भावे क्तः । अधीतमध्ययनं तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे द्वात कर्मणि
सप्तमी । एवं तर्के अधीती । कृतौ श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् इति भट्टिः । ताद-
व्यवहितेन इना योगे एवायं विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं
तदस्यास्तीति कृतपूर्वी । एवं वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ २१२ ॥

श्रीरा-टी—तादिन् तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः ।
इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षायां पश्चात् कर्म-
सम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी । मुख्यं ढ गृहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् ।
तेना किं ? कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ क्रियान्तश्च तौ काला-
ध्वानौ चेति क्रियान्तःकालाध्वानौ तयोः । निर्द्धारो जातगुणक्रियाणामुत्कर्षेण
अपकर्षेण वा सजातीयत्वात् पृथक् कारणम् । कालः चण मुद्गर्तं प्रहरं दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम् ।

सूर्य्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीया द्वाङ्गि वा त्रहात् ।

भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम् ।

रात्रादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं नक्षत्रकोश योजनादिः निर्द्धारि गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात् । एवं अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यो स्यतामित्यर्थः । हे साधो ! त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीयाः । शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके सूर्य्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः । उदाहरणानि यथा । शिवः कृपालुषु श्रेष्ठः अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । एवं अत्र समर्थ इत्यादिना षष्ठी च । मयुरा पाटलिपुत्रेभ्यः आद्यतरा । काकात् कीकिलः कृष्णः इत्यादि निर्द्धारणे पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम् । शिवो रुद्रैकादशकेऽधिकः सूर्य्यष्टकाच्चाधिकः इत्यधिकशब्देन योगे । एकादशानां समूहः, एकादशकं रुद्राणामेकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं सूर्य्यनामष्टकं सूर्य्यष्टकं तस्मात् । शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि भुञ्जीयाः त्रहाद्वा भुञ्जीयाः । अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजन-क्रिययोर्मध्यवर्त्तिनः कालात् द्वाङ्गात् सप्तमी त्रहात् पञ्चमी द्वाङ्गीति द्वाङ्गे द्वयो-रङ्गोर्भवः काल इति तद्वितार्थद्विगौ द्वाङ्गोऽदन्तः । ततोऽङ्गो संख्याविषयादित्यादिना अहनादेशेऽनोऽङ्गोपः । त्रहादिति त्रयाणामङ्गां समाहारः त्रहः ततः पञ्चमी । भूस्थो जनी योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । भुवितिष्ठतीति भूस्थः लक्षद्वयादिति संख्यायाः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन रुक्म्यः । अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायात् । योजनलक्षद्वयादित्यर्थः । अत्र भूस्थितिक्रिया-दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्त्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी ॥ ३१३ ॥

थीर-टी—क्रियथीरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वनौ चेति तौ तयोः क्रियान्तःकालाध्वनौः । निर्द्धारि गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिकालाध्वनौश्च पीतयौ स्याताम् । श्रेष्ठमित्यादि । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीयाः इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रियथीरन्तवर्त्तिकालवाचकात् पीतयौ दर्शिते । शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादेरर्केभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण षी च पुनः कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु सूर्य्यष्टकात् अष्टसूर्य्यिभ्योऽधिकम् । एकादशानां सङ्घ इत्यर्थे कः एकादशकम् एवमष्टकमिति ।

३१४ । सीमान्तमार्गान् प्री चान्ते ।

सीमान्त-मार्गात् ५१, प्री । ११, च । ११, अन्ते ७ ।

सीमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाङ्गवी ॥

भूस्था जनः योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । अव भूस्थिति-
दर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्यध्ववाचकात् पीतग्री । सर्वदोदाहरणद्वयेन पीतग्री दर्शिते ।
एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा चत्तियः शूरतमः गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः
क्षीरिणी अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः श्रौघतमाः । अद्य भुंक्ता द्वाहे
द्वाहावा भीक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशावा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि । निर्धारणे-
ऽभिधानात् पी न तु सर्ववेत्यन्ये । परे तु विभक्तिवति निर्धारणाश्रय एव पी ।
न तु पीतग्राविति । यथा श्रौघेभ्यो माथुराः आद्यतराः माथुरेभ्यः श्रौघा दीन-
तरा इत्यादौ श्रौघत्वं न माथुरेषु माथुरत्वं न श्रौघेषु इति विभागात् । निर्धा-
रणात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जत्वकल्पनात् तस्माच्च श्रसादिकं भवती-
त्याहुः । एवम् अधिकशब्दयोगे स्त्रीं नेच्छन्ति । प्रसितात्मकाभ्यां त्रीतग्री । आभ्यां
यांगे त्रीतग्री स्थाताम् । केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः । केशैः केशेषु वा
उक्तुकः । आरादर्थेभ्योऽसत्वे द्वीप्यौ च । अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वी
तौ पीताः स्युः । शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा यः पापान्निकटं निकटेन निकटात्
निकटे वासः । परे तु स्त्रीं नेच्छन्ति । असत्वे किं दूरः पशुः ॥ ३१३ ॥

मार्गोऽध्वपरिमाणं नक्तः कोशयोजनादिः । सीम्नोरन्तः सीमान्तः स चासी-
मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः तस्मात् । सीमाद्वयमध्ववर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादित्ये-
कोऽर्थः । अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः ।
अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाङ्गवीत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः । न च तत्र
लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम् । व्याप्तावर्धेऽध्वनः कर्मसंज्ञायां द्वितीयया बाधितत्वात्
सीमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयोः
सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सीमनाथादयुतक्रोशेषु
च कृष्णः अयुतक्रोशान्त इत्यर्थः अत्र सीमनाथकृष्णयोः सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गादि-
रयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति
क्रोशाश्च जाङ्गवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । हिमालयमारभ्य आसमुद्रात्
गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जङ्गमुनिना पीता पुनर्मुक्ता तं देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५ । त्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः सेस्तु सर्वाः ।

त्री आदयः १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५१, सेः ५१, तु ११, सर्वाः १॥॥ ।

अर्थार्थैकक्ते ले स्यादयः स्युः, सेस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्च्यते ऽच्युतः ॥

या गङ्गा तस्या जाङ्गवीति नामान्तरं जाङ्गव्या मध्यदेशादयमुना निःसृता । ततश्च जाङ्गमुनिदेशाद्विचिण्यां यमुनाया उत्तरस्यां यो देश सच कतिक्रीशान् व्याप्य जाङ्गवी तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

श्रीर-टी—सीमनन्तमार्गः सीमान्तमार्गः तस्मात् । चकारात् गौ इत्यस्यानुवृत्तिः । कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायात् अवधिभूतयो रन्तर्वर्त्य ध्ववाचिनः प्रीतगौ स्याताम् अन्ते गम्यमाने । सीमनायादित्यादि । सीमनायाच्छतं क्रोशाः कृणः सीमनायान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते कृणः सीमनायादयुतेषु क्रोशेषु जाङ्गवी सीमनायान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते जाङ्गवौ गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन प्रीतगौ दर्शिते । सीमनायादित्युपात्तविषयत्वात् गौ । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रीशाः कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः । तत्कालात् गौ । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालात् गौ स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे कार्त्तिकौमधिकृत्य मासान्ते आग्रहायणीत्यर्थः । एवं पौष्ठा माघी मासे इत्यादि अन्ते किम् ? पौष्ठीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ॥ ३१४ ॥

अर्थो निमित्तं स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः । अर्थार्थेन सह सन्निविष्टतीति एका क्तिर्यस्मात् सोऽर्थार्थैकक्तिः तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशेषणाल्लिङ्गात् तृतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनाम्नस्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । भुक्त्या अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः । भुक्तिर्भोगः । अवार्थशब्दस्य विशेषणाद्भुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादर्थादपि तृतीया एतयोः अजहृल्लिङ्गत्वान्निलिङ्गत्वम् । एवं मुक्तयेऽर्थाय मुक्तेरर्थस्य । मुक्तावर्थ इति किं कार्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेषः । अपितु सर्वस्मै कार्यायेत्यर्थः । अत्र कार्यशब्दस्य विशेषणात् किमः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणात् कार्यादपि प्रथमा । एवं किं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीर-टी—त्रि आदिर्यासां ताः अर्थोहेतुः अर्थोऽर्थो यस्य सः एका क्तिर्यस्मात् सः अर्थार्थेन सह एकक्तिः अर्थार्थैकक्तिः तस्मान्निमित्तार्थार्थशब्द समानाधिकरणाल्लिरित्यर्थः सेस्तु सर्वा इति अवार्थसमानाधिकरणात् खिञ्जकात् प्रादय इत्यर्थः ।

३१६ । संज्ञाः कम् ।

संज्ञाः १॥, कं १ ।

ढ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

भुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भोगः एवं भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे ।
भुक्त्याऽर्थेन भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तौ अर्थे । एवं हेतुकारण-
निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निति रघुः । हेतुशब्द-
योगेऽपि वेति परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य
कार्यस्य कस्मिन् कार्ये वा अच्युती नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः ।
एवं की हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतोः कस्य हेतोः कस्मिन्
हेतौ । हे निमित्ते द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोः
भवत्सु कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेख्यादिक्रौः सेस्तु प्रीं नेच्छन्ति
अन्ये तु खरेव सर्वाः क्रौराहुः । न सामान्यलेख्यादिरिति कश्चित् तु द्वीपौ नाह
हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः सूत्रे प्रान्तं यद्विधेयं दानं तत्
प्राप्यते तु यत् । त्रान्तं तदस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् । यस्य स्थाने
भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् । त्रान्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
कचिद्वात्ययती ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ ३१५ ॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा कं कारकसंज्ञा स्यात् । ढ ध घ भ ज
ङाः कसंज्ञाः कारकसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-
णानामेकतमत्वं कारकत्वमिति यावत् । क्रियानिमित्तं कारकं लीकतः सिद्ध-
मिति दुर्गसिंहः । चैत्रस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-
दिकम् । तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वं एवं लिङ्गार्थसम्बो-
धनयोरपीति । गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वितीयाप्राप्तौ अधिकरण-
विवक्षया सप्तमी । विवचावशाद्भि कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । एवं पुण्याणि
सृष्टयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा । सृष्टणीयविभूतय इत्यत्र कर्मस्थानीयं
स्थाल्या पच्यते इत्यत्र 'अधिकरणे करणविवक्षा । दीग्भि दुग्धं गोभ्यो गवां वा
याचते कम्बलं राजभ्यो राज्ञां वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा । तपोवनेषु
सृष्ट्यालुरेषा इति रघुः । इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो महा-
कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः । स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वेच्छया ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । इयोर्युगपत्-
 प्राप्ता तु । कर्ताकर्माधिकरणं करणं सम्प्रदानकम् । आपादानञ्च सन्देहं परं
 पूर्वेण बाध्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य सृगी धावति अन्त्येव घटः पश्य
 इत्यादौ कर्म बाधित्वा कर्ता प्रवृत्तिः । गङ्गां गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरणं
 बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृहं प्रविश्य निःसरति तिःसृत्य प्रविशति गृहं वा
 इत्युभयत्र अपादानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाह्वय कन्यां ददाति कन्यां दातुं
 वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अथ स्थितौ
 गच्छतीत्यादौ करणं बाधित्वा अधिकरणं प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्युक्तं अतएव
 जौमरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्माणाम् । कर्तृशान्तीत्यसन्देहं
 परमेकं प्रवर्तते इति वदन्ति । अर्थैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते
 अत्र खाद्यतेर्मुख्यकर्माणोऽभावात् गौणकर्माण इक्षोरिव उक्तत्वम् । गुरुणा
 शिष्येण इक्षुः खाद्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं पठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा
 शिष्यः इक्षुः खाद्यते श्लोकं पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खाद्यतेः प्रयोज्यत्वेन गौण
 कर्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एवं गुरुणा शिष्येण
 औदनं पच्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं आय्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्यः
 औदनं पाचयते श्लोकं आय्यते एवञ्च विप्रं पश्य विप्रं आनीयते एतयोरेकवाक्ये-
 ऽपि पश्यानीयते विप्र इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्तृविहितत्वेन
 कर्मणा सञ्चन्विभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् ।
 एवं मयाकृतं अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कृतं पश्यामि इत्यादिक-
 मिव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहस्वदुस्मृनिषन्नसूद्धां
 स्मरामि वानीरगृहेषु सुतमिति रघौ । मया सुतमहं स्मराभीत्यर्थः । आख्या-
 तास्तिवादयः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्याते वाक्य-
 समाप्तिः । एवञ्च विधनिषेधयोर्विधिरेव बलवान् । तेन राजत्वात् पठयन्
 इक्षुः खाद्यतीत्यत्र खाद्यते निषेधेऽपि पाचयतेः कर्मत्वं इति । क्तवतु कृत्यै-
 यं त्यक्ते प्राज्ञः । कृत्यास्त्यादयः । तथाहि रामेण वनं गतं रामो रावणं हत-
 वान् सार्धभिः रामः स्मर्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारी नास्ति । रामो
 जगतां कर्ता रामो जगतां रुंहारकः रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि
 क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुबोधायाम्

मुग्धबोधटीकायां कारकपादः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या संज्ञा तस्याः कसंज्ञा इत्यर्थः । ढादिषणां संज्ञान्तरं आह ढ ष घ भ ज डाः कमिति कं कारकं तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् द्रव्यन्तु शक्तिमन्नशक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात् । द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतीभेदस्याऽविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि स्पृहयति परशुस्किनत्ति स्थाली पचति दीग्धि पथी गोभ्यो गवां वा धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा । रिपौ कोपः पुष्पे स्पृहा तपीवनेषु स्पृहयानुरेष्वा इत्यादौ ढादयो नतु भादयः । विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः । इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहं भादिकर्मैव प्रवृत्तिः नतु जादयः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् चिपति उपविश्यात्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति । अस्थिव घटः पश्येत्यादिः । यदुक्तम् । अपादानसम्प्रदान-करणाधारकर्मणाम् । कर्तुंशान्तीत्यसन्देहं परमेकं प्रवर्तते इति । विप्राय दृष्ट्वाति विप्राय श्लाघते वरायाह्वय कत्वा ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा श्रेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादने प्रधानेन गुणस्य च । बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता इति । चैतोऽश्चे न यामं न गच्छति इत्यादौ तु ढ ष घात्तव्यवस्थितां क्रियां चैतादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां निषेधुं पञ्चान्नञा योगः । करणं कारकः क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः जात्यपेक्षया एकत्वं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैतस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्प्रदानद्वारा चैतस्य क्रियानिमित्तत्वात् प्याः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यम् । चैतस्य इत्युक्तेः पचत्यादिपं नापेक्षते किन्तु धनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं पशुना इत्याद्युक्तेः पश्यति क्विनत्ति इत्यादिकमपेक्षते एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके । त्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित् । तन्न विषयचोऽपि संबन्धे स्वयं कृत्तुमसाम्प्रतं इत्यादाव्याप्तेः । वस्तुतस्तु अव्यत्यथाधारकत्वे सति त्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वं चैतस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ ल्यर्थद्वारमेव विषयचोऽपि संबन्धे इत्यादौ ल्यर्थद्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अव्येति विशेषणीयमिति तथापि कर्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य कारकत्वाऽप्रसङ्गः स्यादत आह ढादिकमिति गुरुक्लिप्ततपस्विदुर्गतानां , प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः । माषाणामग्नीयादित्यादौ तु त्वर्थद्वारेण एव क्रियान्वयात् प्याः कत्वमिष्टमेव हे जीविधानादिति दिक् ॥ ३१६ ॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता ।

३य पादः ।—समासः (सः) ।

३१७ । दैक्यं सो ऽन्वये ।

दैक्यं १।, सः १।, अन्वये ७।

इयो बहूनां वा दानामैक्यं स-संज्ञं स्यात् ।

तच्चान्वये सति कार्य्यम् ॥

स्यादीनामर्थान्निर्णय स्याद्यन्तानामेकपदौकरणार्थमाह दैक्यमित्यादि ।

दे पदं तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा त्यादिप्रकरणं हित्वा अत्र एतद्विधानमनर्थं स्यात् एवं लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात् । अतएव नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभक्तय इति सर्ववर्मा । नाम्नां स्याद्यन्त-
लिङ्गानामित्यर्थः । प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारित्यादि-
विध्यन्तरात् । ननु प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्तव्ये इहैव स्याद्यन्त-
त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम् । लिखति च पठति च इत्यादौ समासा-
भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकारडाजादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समास-
निषेधात् इति चेन्न तौर्लुक् चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरि-
हरावित्यादिवत् समासे प्रणमतौत्यादौ विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यये पचति
कल्पमित्यादावपि तिवादेश्य लोपापत्तेः । दे च दानि च इत्येकशेषे दानि
दानामैक्यं दैक्यम् । इयोः स्याद्यन्तयोः बहूनां स्याद्यन्तानां वा ऐक्यं स संज्ञं
स्यादित्यर्थः । सः समासः अन्वयस्तु पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । यथा
वन्द्यो चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपदं षष्ठान्तमवयविपदमाकाङ्क्षति ।
कृष्णस्येति षष्ठान्तमवयविपदञ्च करचरणादिकमवयवपदमाकाङ्क्षति । तेन कृष्ण-
चरणाविति समासः । वन्द्याविति कर्मणि घ्यणन्तं पदं कर्तृपदमेवाकाङ्क्षति ।
तज्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति ।
तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः । एवं काष्ठैः स्थाव्यामोदनं पचती-
त्यत्र पचनक्रियायाः करणं काष्ठम् एवं पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचन-
क्रियायाः कर्म ओदनः । तेन काष्ठैः स्थाव्यामोदनमिति त्रयाणां परस्परा-
काङ्क्षाभावान्न समासः । अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित् । हरिहरा-
वित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः । किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणी कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणी
वन्द्यौ इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

पदापेक्षा वर्तते तत्र समासी न स्यात् । यथा ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गा इत्यत्र
ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा
इति पदेन समासी न स्यात् । तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति ।
यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्तते तत्र स्यादेव । यथा रामस्य नाम-
महिमा कृष्णमाश्रितमनाः । वागेन भिन्नहृदयः रामेण हतभर्तृका । विप्राय
दत्तभूमिः व्याघ्राक्षभयः । सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि । तथाच प्रतियोगि-
पदान्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्देकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति
प्राञ्चः । एवं ऋद्धस्य बाहोरपत्यमित्यत्र ऋद्धस्य बाहविरिति न स्यात् । वीरं
पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीरं पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात् । सर्वः समासी विकल्पितः ।
तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयतः । चत्वारी भुजा यस्य तस्मै नमः
चतुर्भुजाय नमः । नीलमुत्पलमिदं नीलोत्पलमिदम् । विशोर्भक्तोऽयं विशु-
भक्तोऽयम् । पञ्चभिर्गोभिः कृतीऽयमश्वः पञ्चगुः । कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृत्य
कथा इत्यादि । कचिन्नित्यः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः इत्यादौ समास-
योग्यवाक्यं न तिष्ठतीति कचित् समासी न स्यात् । तेन रामो जामदग्न्यः ।
व्यासः पाराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । शङ्खः पाण्डव इत्यादि । तथाच
नित्योऽनित्यौ विकल्पितश्च समासः कर्त्तरिच्छेति प्राञ्चः । अनित्य इति नित्य-
समासाभाव इत्यर्थः । एवं विशिष्टज्ञानं महाकविप्रयोगालुसारात् । अतएव
कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३१७ ॥

श्रीराटी—दैक्यमिति दच्च दच्च ते दे दच्च दच्च दच्च तानि दानि दे च
दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भावः ऐक्यं ब्राह्मणादित्वात् णाः एकशेषं
मन्वानोऽप्याह द्योर्वह्नामिति । दानामिति बहुत्वमविवर्चितमित्येके । तथाच अने-
कदानामेकदत्वं दैक्यं स-संज्ञं स्यादित्यर्थः । तच्च ऐक्यम् अन्वये सति कार्यम् । अन्वयो
परस्परसम्बन्धरूपः स च कचिविशेषणरूपेण कचित् विशेष्यरूपेण द्वन्द्वे तु सर्वेषां दानां
साहित्यरूपेणान्वय इति । कार्यमित्यनेन ऐक्यं विधायकं लक्षणमध्येतदित्युक्तम् अतएव
कृष्णस्येत्यस्य चरणवित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ
चरणाविति एवं राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्या राज्ञः । पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गाः तरुण्यो वृषल्यो भार्या यस्येत्यादौ

३१२ । भिन्नान्यैकार्थद्वयादिसंख्याव्यादीनां च ह य ष ग वाः ।

भिन्नः-व्यादीनां ६॥॥ च-वाः १॥॥ ।

भिन्नार्थानां दानां स असंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः,
एकाथानां दानां यसंज्ञः, द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्या-
पूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात् ।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां
सापेक्षत्वेऽपि सः । यथा चैत्रस्य दासभार्या कृष्णेन हतपुत्रः रामदत्तः कुसुमः
इति । यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धेन नेष्यते । यथा तरुण्यो वृषलीभार्यः प्रवीरं पुत्रकाम्यति । ऋद्धस्य
राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः । चैत्रस्य दासभार्येयं लूनचक्ररथी मया ।
शरैः शातितपत्न्येयं वृक्षादिति सतां सतमित्याहुः । असमानाधिकरणसापेक्षस्य
गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणसापेक्षसमर्थं भवतीति कथितम् । अन्ये
तु समन्वयासमन्वेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः । सः समासः स च चतुर्धा सर्वदार्थ-
प्रधानः सर्वदार्थाप्रधानः उत्तरदार्थाप्रधानः पूर्वदार्थाप्रधानः । यथा हरिहरौ
पीताम्बरः नीलोत्पलं कृष्णाश्रितः हरिचातः विरामी अधिस्ति इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते अर्था अभिवेद्या येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि ।
द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिर्योसां ता द्वादयः तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव
गृह्यन्ते । द्वादयश्च संख्या च व्यञ्च द्वादिसंख्याव्यानि तानि आदयो येषां
तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसंख्याव्यादीनि च तेषाम् । भिन्नार्थानां पृथक्
पृथग्भिधेयानां दानां समासश्चसंज्ञः स्यात् । चो इन्द्रः ननु नीलस्यार्थः कालः
उत्पलस्यार्थः पुष्पविशेषः तेन भिन्नार्थत्वात् नीलोत्पलमित्यादौ सर्वसमासे इन्द्रा-
पत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसंज्ञा यत्र न प्रवर्तन्ते तत्रैव सामान्यइन्द्रसंज्ञा-
प्रवृत्तिः । ननु अभेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् । नेत्रो विष्णुरीशनादिति
वीपर्दवीयाञ्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति इन्द्रः कथम् । पदभेदे इन्द्र इति
चेत्तर्हि नीलोत्पलमित्यादावपि इन्द्रापत्तिः । अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया
इन्द्रः । अतएव विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इत्यमरः । किञ्च इन्द्र
उभयपदार्थाप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्गं भजतीति । यथा घटश्च फलञ्च घटफले

फलञ्च घटश्च फलघटौ । स्त्री च पुत्री च स्त्रीपुत्राः । अन्यार्थानां समस्यमान-
पदादन्यार्थानां पदानां समासो हसंज्ञः स्यात् । हो बहुव्रीहिः । स तूभयपदार्था-
प्रधानः । तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवार्ण उच्यते अम्बरशब्देन वस्त्र-
मुच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते । स च द्विविधः । तद्गुण-
संविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । यत्र समस्यमानपदार्थः समासवाच्ये वर्तते
स तद्गुणसंविज्ञानः । यथा तिलोचनः शिवः । तदन्वोऽतद्गुणसंविज्ञानः । यथा
हृतकंसः कृष्ण इति । एकार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां पदानां समासो
यसंज्ञः स्यात् । यः कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः । यथा नीलीत्पलम् ।
द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः पः संज्ञः स्यात् । षष्ठ्युत्पन्नः स
चोत्तरपदप्रधानः । यथा कृष्णाश्वित इत्यादि । संख्यापूर्वदानामित्यादि । तस्यार्थे
इत्यादि वक्तव्यमाणनियमात् तद्वितार्थे समाहारे उत्तरपदे परे च संख्यावाचकपद-
पूर्वकाणां पदानां समासो ग संज्ञः स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा द्विसूईः द्विपात्
इत्यादि बहुव्रीहौ एकाहः समर्षयः इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्तिः । न च
उत्तरपदे परे यो द्विगुः स बहुव्रीहिरेवात् अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न ।
पञ्चगवधन इत्यादौ गौरतार्थे इत्यादीनामप्राप्तेः । गो द्विगुः । यथा हेमातुरः पञ्चगुः
तिसखं पञ्चगवधनः । तद्वितार्थे उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः ।
समाहार द्विगुरुत्तपदप्रधानः । व्यपूर्वदानामित्यादि । वः कसामीष्येत्यादिनियमात्
कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां समासो वसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः ।
अन्यथा असकृद्यः सुप्रजाः सुपात् निर्धनः इत्यादावपि अव्ययीभावापत्तिः ।
वोऽव्ययीभावः । स च पूर्वपदप्रधानः । यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अथा येषां ते द्वी आदिर्यासां ताः,
ताश्च संख्या च अथ तानि तान्यादयो येषां ते पञ्चादभिन्नान्यैकार्थाश्च द्वादि-
संख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते इन्द्रात् परः श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायात् । संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासंख्यं
दर्शयन्नाह भिन्नार्थानां दानां इति । परस्परभिन्नार्थानां दानां सश्च संज्ञः पदार्थो
हि जात्याकृतियक्तयः जातिः धर्मः आकृतिरवयवसंस्थानादि, व्यक्तिः स्वरूपं
अतएव नीलघट इत्येवापि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षायां
तु यः स्यादेव एवं हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संहारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पथ्य-
वसितोऽर्थः । अन्यार्थानामिति असमस्यमानपदार्थपराणां समस्यमानानां दानां

३१६ । क्ते लुक् त्ये च ।

क्तेः ६।, लुक् १।, त्ये ७।, च १। ।

से स्थितायाः क्ते लुक् स्यात्, त्ये च परे ।

सो ह संज्ञः यथा आरूढो वानरो यं आरूढवानरो वृक्षः । दृष्टः कृष्णो येन दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि । समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थः स्यात् व्यपदेश्य-
व्यपदेशिवद्भावात् यथा श्रीभनशरीरः शिनापुत्रः जनार्दनशात्मचतुर्थ एवेत्यादि ।
एकार्थानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य संज्ञः यथा नीलीत्पलं परमात्मा
इत्यादि । द्वादिकृतपूर्वदानामिति यदि समस्यमानानां दानां पूर्वदानि
द्वादिकृतीनामेकतमालानि भवन्ति तदा तेषां दानां सः य संज्ञो भवति । यथा
कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः मासेन पूर्वः मासपूर्वः यूपाय दारुः यूपदारुः पापाङ्ग्यं
पापभयं कृष्णस्य सखा कृष्णसखः पूर्वाङ्गे कृतं पूर्वाङ्गतमित्यादि । संख्यापूर्व-
दानामिति । समस्यमानानां दानां पूर्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति
तदा तेषां तार्थादौ सो ग संज्ञः । यथा पञ्चगुः त्रिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि ।
व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा
तेषां कादौ सः वसंज्ञः यथा अधिकृष्टमित्यादि । इह एकत्र संज्ञाद्वयसमा-
वेशाभावात् विशेषणबोधितानामेवैताः संज्ञा ज्ञेयाः तेन पञ्च भाष्याः सतर्षयः
श्वपतितः पञ्चगुः अधिहरि इत्यादौ द्वादिसंज्ञा न तु गादय इत्यादि अन्यथा
सर्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् च संज्ञा प्राप्तेः । चो इन्दो ह्री बहुव्रीहिः यः कर्म-
धारयः षस्तत्पुरुषः गो द्विगुः वोऽव्ययीभावः यगौ य विशेषाविति परे । एषां
सामान्यतो लक्षणात्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थितायाः स्यादेः क्ते लुक् स्यात् । सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादे-
लुक् स्यादित्यर्थः । समासे यथा हरिहरौ पीताम्बरः परमात्मा कृष्णाश्रितः
पञ्चगुः उपकृष्णम् । प्रत्यये यथा श्रीमाब् पुत्रकाम्यति वाचिकं क्षत्रियः माथुरः
हैमः ग्रास्यं इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्रत्यः सार्वत्रिकः इत्यादौ तादेशस्य
लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरणं हित्वा तद्विप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात् ।
स्यादिविभक्तेरिति किं प्रणमति निषेधति इत्यादौ व्यस्येत्यादिना समासेऽपि
तिवादेर्नलोपः । पचतितरां पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिवादेर्न लोपः ।
लुकरणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यं विभक्तिनिमित्तकं कार्यं लुकि
न तवेति निषेधान्न स्यादिति । तेन कस्य पुत्रः किं पुत्रः इत्यादौ टेरकारो न

द्वन्द्वसमासः । (चः) ।

इतरैतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

स्यात् । धातारं गतः धातुगतः इत्यादौ न द्विजिः । यज्वा चासौ विप्रश्चेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घः विरामविहितन्तुं स्यादेव । तेन ब्रह्माच्युतेशा इत्यब नीलुप् फेधाविति नस्य लुप् । पयसो विकारः पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्गः । अनडुहश्चर्म अनडुच्चर्म इत्यादौ दडादिः । किञ्च त्वया कृतं त्वत्कृतं मया कृतं मत्कृतमित्यादौ विभक्तौर्लुकि कृतेऽपि युष्मदद्यादीरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवतः कड्योरथस्यापि ग्रहणादितुक्तेः । युवावादेशौ तु द्विवचने परे एव स्यातां न तु द्वित्वेऽर्थे । तेन युवाभ्यां कृतं युष्मत् कृतं आवाभ्यां कृतं अस्मत् कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावादेशयोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम् । अस्य व्रीजं पुरा लिखितम् ॥ ३१६ ॥

श्रीरा-टी—अधिकारात् स इत्यनुवर्तते इत्याह से स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानदेश्यः क्तेरित्यर्थः प्रकरणात् स्यादित्तेरेव तेन पचतिरूपं पचति-तरामिति न त्ये क्तेर्लुक् । यतस्त्यः अवत्य इत्यादौ तु स्यादित्स्थानजत्वेऽपि स्ववादि-पाठात्तदन्तानां तद्वितान्तर्गतत्वात् न स्यादित्कर्त्तुः । लुक्करणात् स्यादिनिमित्तं कार्यं न स्यात् यथा सखिप्रातः गवाश्रित इत्यादौ न चो त्रिः आ आम्शसोरिति वाक्त्वचं राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्नीलुप् स्यादेव ॥ ३१६ ॥

इतरैतरैति । चो द्वन्द्व इतरैतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरैतरयोगोऽवयवप्रधानः । तेनावयवकृते द्वित्वे बहुत्वे भवतः । समाहारः संहतिप्रधानः तेन संहतेरेकत्वादित्वादेकवचनमेव इति भेदः । हरिश्च हरय इति वाक्ये सिद्ध्यस्य लुकि द्वयोः पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञायां औकारोत्पत्तिः । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तौर्लुकि विरामविहित-नकारस्य लोपः स्यात् परविभक्तौर्लोपेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्त्युत्पत्तौ विराम-विहितं नकारलोपादिकं न स्यादेव । कातन्मास्तु, अल्पस्वरो भवेत् पूर्वं द्वन्द्वं यच्चार्चितं द्वयोः इति मत्वा दैत्यदानवौ कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति । इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ उदूखलमुषले काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचार-दर्शनादनेनोपेक्षितम् ॥ ३१६ ॥

श्रीरा-टी—इतरैतरयोगे चेति । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरैतर योगः इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परापेक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् द्वं बहुनां प्राधान्यात् च्वं स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेश । इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरो । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशः ।

अन्यः समाहारः स च तिरोहितादयत्रभेदः किन्तु ससुदितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् क्तम् । यथा समीदृशदं वाक्त्वचं धवस्वदिरपलाशं इत्यादि ससुदायिभ्योऽन्यः ससुदाय इति दर्शनात् । कर्तुं क्त्ये चेति एकं सूत्रमिति ङीगविभागः कर्त्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धिः । क्वचित् निषिद्धं स्यात् तथाहि, नौजः सहस्रसोऽस्योऽञ्ज सपसः पूर्वात् च्याः । पूर्वदभूतेभ्य एभ्यस्त्वा लुक् न स्यात् । ओजसाहतः पुत्रः सहसा भुक्तं तमसा पिहितं अमसा भुतं अञ्जसानिप्यादितं तपसा कृतं तथाच तमोजसानिर्जितं देवराजं दृष्ट्वा रघस्यं तपसानसिद्धिमिति बोध्यम् । तपः शब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये तथाच तपः कृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ? सह ओजसा वर्त्तते इत्यर्थे सीजः कृतं सततं शतमोहतमिति भारविः । उदत्त-दन्तः परिषीतमूर्त्तिरिति साधः । पुंजनुषोऽनुजान्वे । आभ्यामेनयोः क्रमात् वा लुक् न स्यात् पुंसानुजः पुंसैत्यलुक् विधानादेव स्वार्थे ङीपुमांसं प्रत्यनुजत्वे न पुंसी हेतुत्वाद्धेतौ वा तौति । अनुषान्वः अनुजन्म तेनान्वः । मनसा नाज्जा-ज्ञायिनि च । मनसंख्या लुक् न स्यात् संज्ञायां आज्ञायिनि शब्दे च परं मनसादेवी मनसागुतं मनसा सङ्गतम् । नास्ति किं ? मनोदत्ता कन्या । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असंज्ञार्थः पृथगुपादानम् । आत्मनः पूरणे । आत्मनस्त्वा लुक् न स्यात् पूरणत्वान्ते परे । आत्मना षष्ठः आत्मना पञ्चमः । जनार्दनस्यात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति हः । व्याकरणाख्यायामात्म-पराभ्यां च्याः । व्याकरणे व्यवहियमाणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्म-पराभ्यां च्या लुक् न स्यात् । आत्मनेपदं परस्मैपदं आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाषः । लोकात्तिकदूरार्थकृच्छात् क्तेः प्याः । लोकाद्यर्थेभ्यः कृच्छाच्च क्तान्ते परे प्या लुक् न स्यात् । लोकात्मुक्तः अल्पात्मुक्तः अन्तिकान्मुक्तः अभ्या-सादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः कृच्छान्मुक्त इति तु षी स्यात् । क्तेः किम् ? लोकाभयम् । बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनीः । आभ्यां प्या लुक् न स्यात् क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः ब्राह्मणो वेदैकदेश-स्तत उद्धृत्य शंसितुं शीलमस्य ब्राह्मणात् शंसी ऋत्विग् विशेषः । जेपे प्या वा तु पुत्रे । जेपे गम्यमाने प्या लुक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुलं दास्याः पतिः दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । जेपे किं ? विप्रकुलं विप्रपुत्रः । वाक् दिक्-श्यत ो युक्तिदण्डहरे । एभ्य एतेषु क्रमात् प्या लुक् न स्यात् । वाचो युक्तिः

दिशी दण्डः पश्यतीहरः पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । अदसः गायननीनश-
कान्तकुलशकान्तपुत्रेषु । अदसः प्या लुक् न स्यात् गायने नीन शकान्तकुले
शकान्तपुत्रे च । असुष्यापत्यं नडादित्वात् गायनः आसुष्यायणः विख्यातपितृकः
असुष्य कर्त्तुं साधुः आसुष्यकुलीनः साधौ प्रतिजलादर्शनीनः । असुष्य कुलस्य भावः
मनीजत्वात् शकः आसुष्यकुलिका एवमासुष्यपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात्
शकान्त इति विशेषणम् । ऋतो विद्याथीनिसम्बन्धे । ऋदन्तात् प्या लुक् न
स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्याथीनिसम्बन्धवाचित्वे सति । होतुः शिष्यः होतुः पुत्रः
पितुरन्तेवासौ स्वसुः पुत्रः । ऋत इति किम् ? मातुञ्जपुत्रः । विद्याथीनिसम्बन्धे
किम् ? होतृधनम् । वा स्मृत्पत्न्योः पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् प्या लुक् न
स्यात् वा अनयोः पितुस्तु पितरि । मातुः स्वसा मातृस्वसा होतुः स्वसा होतृस्वसा
दुहितुः पतिः दुहितृपतिः पितुः पिता पितृपिता । पितामहः पितृपिता
तत् पिता प्रपितामहः इत्यमरः । दिवो दासे नाम्नि । दिवः प्या लुक् न
स्यात् दासे नाम्नि । दिवोदासः तृपतिभेदः । शुनः पुच्छलाङ्गूलश्लेष्मश्लेफसि ।
शुनः प्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गस्ये । शुनः पुच्छः शुनो लाङ्गूलः शुनः श्लेफः
शुनः श्लेफाः ऋषीणां नाम चतुष्टयम् । कचिदन्धत्वापि । उक्तलक्षणेप्राप्तेऽपि
प्या लुक् न स्यात् । वाचस्पतिः वास्तोष्पतिः दिवस्पतिः शुनक्षरः देवानां प्रेयः
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । गोऽद्वसन्तात् तत्रा नाम्नि । गोश्वादाददन्ताद्व-
सन्ताच्च परस्थाः तत्रा लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः गविष्ठरः वर्हिष्ठादि-
त्वात् यः । अदन्तात् । वनेकिंशुकाः वनेकश्लेष्मकाः वनेवल्लभाः । गोष्ठे
प्रवीर इत्यादि । हसात्तु युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् यः लचिसारः । कथं लक्सार
इति तु लक्सारो यस्येति हः । एभ्यः किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति
किम् ? अक्षशौण्डः । अङ्गा यमिति योनिषु । ये त्वे सतौ योनी च परे अङ्गाः
तत्रा लुक् न स्यात् । अप्सु भवः दिगादित्वात् यः अप्सव्यः अप्सुमतिः अप्सु-
योनिः संज्ञायामिति सः । अपूर्वादिति किम् ? परमात्मतिः । मध्यान्ताभ्यां
गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरुः अन्तेगुरुः अपूर्वादित्वेव सन्मध्यगुरुः
कथं मध्यगुरुः अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति हः मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति
कान्दसः । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकाम् । मूर्द्धमस्तकवजात् स्वाङ्गवाचकात् तत्रा
लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः उरसिलीमा शत्रुं चकारीरसि
वाणमाशु । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः
अकाम् किम् ? सुखकामः अद्वसन्तादित्वेव अङ्गुलित्वाणः गोचरः । स्वाङ्गादिति

३२८ । पुंवत् स्त्रः ।

पुंवत् । १।, स्त्रः ६। ।

किम् ? धर्मवृत्तिः धर्ममतिः । घञन्तवन्त्वे वा । घञन्तवन्त्वे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च
 मया लुक् न स्यात् वा ये सति । करिवन्त्सः करवन्त्सः चक्रवन्त्सः चक्रवन्त्सः उरसिवन्त्सः
 उरोवन्त्सः । अङ्सन्तादित्येव । मणिवन्त्सः गुप्तिवन्त्सः । बहुलं ये कृदन्तेऽस्ये । अस्ये
 कृदन्ते मया लुक् न स्यात् तत् पुरषे सति । बहुलग्रहणं नित्यविकल्पनिर्दिष्टार्थस्तम्बेरमः
 कर्णेजपः पङ्केरुहः खेचरः अग्नेचरः जघनेकालः काण्डेरुहः इत्यादौ नित्यं सरसिरुहं
 सरीरुहं वनेचरः वनचरः दिविपदः द्युपदः इत्यादौ विकल्पः कुरुचरः स्थण्डिलशायी
 साङ्गास्यसिद्ध इत्यादौ लुगेव अस्य इति किम् ? समस्यः विघमस्यः कूटस्यः कायस्यः
 उदरस्य हरीतकी तथाच कपालेन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डौ । अन्ये तु असाधु-
 रित्याहुः कथं हृदिस्थ इति बाहुल्यात् सव्येष्टः बर्हिष्ठादि पाठाद्वा अपूर्वादिव तेन
 नीलसरीरुहं महावनचर इत्यादि । द्युशरत् प्रावृट् कालाञ्जि वर्षचरशरवरात्तु वा ।
 एभ्यः मया लुक् न स्यात् जे परे वर्षादिभ्यु वा । दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः
 वर्षेनः वर्षजः क्षरेजः क्षरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः । एभ्यं किम् ? अस्मृजः
 गृहजः स्थलजः । कालनाम्नः कालेतरादौ च । वेत्यनुवर्तते कालनाम्नः मया लुक् न
 स्यात् वा कालशब्दे परे तत्तमतनचतरां चतमांसु च । पूर्वाह्णे काले कृतं पूर्वाह्न-
 कालकृतं पूर्वाह्णेतरेः पूर्वाह्णेतरेः पूर्वाह्णेतमः पूर्वाह्णेतमः पूर्वाह्णेतनः पूर्वाह्णेतनः
 पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमां पूर्वाह्णेतमाम् एवमपराह्णे काले कृतम् अपराह्ण-
 कालकृतमित्यादि । अङ्सन्तादित्येव राचितरायां जागर्त्ति । अकालाङ्गासशयवासिषु ।
 अकालवाचिनः मया लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवासः वनवासः खेयशयः
 ग्रामेवासो ग्रामवासो अन्तेवासो अन्तवासो । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्न-
 शयः अङ्सन्तादित्येव गुहाशयः भूमिशयः । कारनाम्नि ह्रसादौ । अणिकर्षकपशु-
 पालाद्यैः पालनार्थं राज्ञो देयो यः स करः कर एव कारः तस्य नाम कारनाम
 तस्मिन् वाच्ये ह्रसादौ परे मया लुक् न स्यात् वा । हन्तेद्विपदिका हलद्विपदिका ।
 हौ हौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे संख्यादेराभीक्ष्ण्यं कः पादः पदादेशः तार्थे सः
 स्वभावात् स्त्रीत्वं त्येन अभीक्ष्ण्यं द्योतयति गूथपशुः गूथपशुः देय इति ह्रसादौ
 किम् ? अविकटे उरणो देय इत्यर्थे अविकटारणः अङ्सन्तादित्येव नङ्नीदोहनः परे
 तु कारः परिभाषिकनियमः ये तु निर्विशेषणं कारनाम्नीति पठन्ति तन्मते कूपे
 शाजः इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पनायं प्रतिषेधः ॥ ३१९ ॥

से स्थितायाः स्त्रेः पुंवत् स्यात् त्वे च परे ।

पूर्वपश्चिमे ।

६

पुमानिव पुंवत् । त्वे चानुवर्तते । किञ्च त्वशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो बाह्यः । अन्यथा सर्वनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति । किञ्च विभक्तेः स्थाने तद्धित-प्रत्ययोक्तानामादेशे पुंवत् स्यादेव । यथा सर्वस्यां दिशि सर्वतः एवं सर्वस्याः दिशः सर्वतः इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम्नः पुंवज्ञावः स्यादिति । किञ्ची-पस्थितप्रथमान्तं हित्वा स्तेरिति विप्रकृतषष्ठ्यन्तग्रहणं ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्त्रेः पुंवद्-भावः स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्त्रेः पुंवज्ञावी न स्यात् इति । न च न गौण्याख्येत्यनेन इन्द्रे स्त्रिसंज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुंवज्ञाव इति वाच्यं न गौण्याख्येत्यनेन इन्द्वसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञा निषिध्यते पुंवत् स्तेरित्यनेन से स्थितस्यैव वर्त्तमाने कविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादः पुंवज्ञावी विधीयते इति विरोधाभावात् । समासी यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्व-पश्चिमे एवं सर्वा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः । पूरणीप्रियत्यादिभूतस्य पुंवत्स्युक्तेत्या-दिना सूत्रविहितपुंवज्ञावनिषेधार्थकत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासां पतिः सर्वपतिः इत्यादि । प्रत्ययं यथा सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति भवती-भिव्यचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रियां सप्तम्यास्तादेशे सर्वते-त्यादौ पुंवज्ञावे कर्त्तव्ये तद्धितादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

श्रीराटौ—से त्वे चानुवर्तते से स्थितस्येति सर्वस्मिन् से त्वे च स्त्रेः पुंवत् स्यात् इत्यर्थः तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्याः प्रियः सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौण्याख्या चेति चे स्त्रिसंज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्त्रिसंज्ञा-निषेधत्वेन पूर्वपदस्य पुंवज्ञावः चसे पूर्वदस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नीत्तरपदस्य पुंवज्ञावः तस्य स्त्रिसंज्ञानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्त्रेः पुंवज्ञावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्वे यथा सर्वस्याः सर्वतः सर्वस्यां सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुंवज्ञावः तेन सर्वा सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अवाहुः । इदुदन्ताजायदन्ताल्पाच् तरञ्चेत् द्वयीद्वयीः । बुधैः पूर्वं प्रयोक्तव्यं वङ्गनामपि पूजितम् । समाचराणां भर्तृणां यद्यत् पूर्वं क्रमणं तत् । संख्यानमल्परूपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम् । बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् । यथा हरिहरौ शम्भुः शङ्करौ अच्युतः शङ्करौ शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मात-

३३१ । ऋदो डा तत् पुत्रे सगीतविद्ये चे ।

ऋतः । ६।, डा । १।, तत्पुत्रे ७, सगीतविद्ये ७, चे ७ ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगीतविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्रौ, होतापीतारौ ।

ताततनूद्वाः भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विंशतिसप्तती । धर्मादौ गुणद्वयौ च कामार्थौ मधुसर्पिषी । आद्यन्तावर्षशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्त्तितौ । पक्षेऽयं धर्मावित्यादि शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । मातृतातनूद्वाः इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् । गर्भधारणपोषाभ्यां तातान्माता गरीयसीत्युक्तेः । एवं मातापितराविति । युधिष्ठिरार्जुनौ विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः इत्यादिसिद्धयं माता ज्येष्ठान् वर्णः क्रमेणति सूत्रद्वयं कुर्वन्त्यन्ये । तदस्मन्मते तु जन्ममरणकृताद्यभ्यर्हितत्वात् सिद्धं एतत् सर्वं प्रायिकं धूमाग्नी लक्षणहेतू । समुद्रादी काकशुकौ काशकुशवल्जजमित्यादि शिष्टप्रयोगतः ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्रं तस्मिन् । तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवाच्यते । समाने गीतविद्ये यस्य तत् सगीतविद्यं तस्मिन् । मातापितरौ पितापुत्रौ इत्युभयव समानगीतत्वम् । होतापीतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगीतविद्ये किं दातृभोक्तारौ जामातृपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रायेण द्वन्द्वे स्त्रीलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिर्निरात सूचितम् । तेन पार्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ बधूवरौ इत्यादि । कचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरबधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥ ३२१ ॥

श्रीरा-टी—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गात्रञ्च विद्या च ते समाने गीतविद्ये यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्तः परामृष्यत इत्यत्र आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः । पूर्वोत्तरद्वयोर्विद्यायोः निःसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योनिःसम्बन्धीदाहरणमाह मातापितराविति माता च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एवं मातापुत्रावित्यादि पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च दुहितृत्वजौ इति स्यादिति कश्चित् । होतापीतारौ इति होता च पीता चेति वाक्यम् । एवं नेष्टा च उद्गाता, च नेष्टोद्गातारौ होतापीतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापीतानेष्टोद्गातारः होता च पीता च नेष्टा च होतपीतनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् । से सर्वादित्वादिदं सर्वादिदं सर्वादिदमुत्तरद-

३३२ । चगैक्यं क्लीवम् ।

चगैक्यं १।, क्लीवं १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीवं स्यात् ।

मिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितमतः पीठशब्देन अवहितत्वात् । हीतपीठनेष्टारश्च उद्गाता च ते हीतपीठनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्द्वयोः पुनश्च इति पूर्वोत्तरव्यवस्थायां अविरुद्धत्वात् । ण्षवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः कात्यायनेन दर्शितः । यथा ब्रह्मोद्गातृ होवध्वर्यं ब्राह्मणाच्छंसि प्रसीत मैत्रावरुणप्रतिष्ठापीत प्रतिच्छत अक्षावाक्नेष्टु अग्नीध्र अत्राह्मण्य यावन्तुत् उन्नेत प्रहणौता इति । सगोतावयो किं ? वक्तृश्रोतारौ । अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च उडा स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासीमौ इन्द्रापूर्वणी इन्द्रावृहस्पती मिवावरुणौ अग्राविष्णू सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवताशब्देन येषामेकेन मन्त्रेण येः परदेवां वेदं सहदानमुक्तं तेषामेव ग्रहणं तेन ब्रह्म-प्रजापती शिववैश्वण्वौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकपरः । अवायुः इति किं ? अग्निवायु वायुग्री । अग्नेर्डी सोमवरुणयोः । अग्नेर्डी स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवता च । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ । लवं कुशस्य । आदरार्थीयं आरम्भः कुशस्य डी स्यात् लव-शब्दे परे । कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः । दिवो द्यावापरदे पृथिव्यां दिवस च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी द्यावाभूमी द्यावाक्षमं देवतार्थस्यैव विधानात् दुसरसी इत्यादौ न स्यात् । अनीवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदं सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीवन्ते न स्यात् तथाचैक्यं भिन्दन् द्युभूमोरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात् सर्वान्तद एव तेन द्युभूमित्यां इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविकृतनिर्देशात् न विः । उषासीषसः । देवतार्थसीषसः परदे परे उषासा स्यात् च । उषासानक्तं उषासासूर्यौ । अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैश्वे । वैश्वभिन्ने त्रिमति परदे परे अग्नेर्डी उडा च न स्यात् च । अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुतं हविः । अग्निवारुणीमनडाही-मालभेत । वैश्वे तु अग्नावैश्वः चरुः त्रिमति किं ? अग्नेन्द्रं कर्म ॥ ३२१ ॥

चगयोरैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च वश्च चगैक्यव अव्ययीभावस्य क्लीवत्वफलानु उपसंज्ञं उपलक्षि इत्यादौ ऋषः । चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा

देविष्टसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति । कचिदन्योऽपि क्लीवं स्यादिति । यथा
षष्ठान्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरुपञ्चम् । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । षष्ठी-
बहुवचनान्ताच्छाया । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायम् । देवमनुष्यवर्जात् षष्ठान्तात्
सभा । रक्षःसभम् । एवं यक्षगन्धर्वकिन्नरपिशाचादीनाम् । देवमनुष्यवर्जादिति
किम् ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजार्थाच्च । इनसभं ईश्वरसभम् । राज्ञस्तु
राजसभा । केचिदत नृपशब्दं राजार्थं वदन्ति तेन नृपसभं दासीसभं रक्षःसभ-
मित्यमरः । सर्वेभ्यः समूहं । स्त्रीसभं राजसभं दासीसभम् । सेनासुराशालानिशा-
च्छाया वा । षष्ठान्तात्परा सेनादिः क्लीवं स्यात् । ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेनं
ब्राह्मणसेना । यवजसूयं यवजसूरा । यवर्जा देशविशेषः । गीशालं गीशाला गोनिशं
गोनिशा वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया इति ॥ ३२२ ॥

श्रीरा-टी—चय गश्च तौ तयोरेकं चगैक्यं चगैक्यञ्च वयं तत् । चस्यैक्यमित्यादि
एकं समाहारः स चगयोरित्यर्थः । स च एक एव तत् समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय
इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते । ये तु समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय
इत्याहुः ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्वन्ति । अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्ते-
कार्थाभिधायित्वासम्भवात् वयं । इति अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वदार्थप्राधान्यात् लिङ्गकृत-
प्रयोगवैलक्षण्याभावं प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थत्वादन्वलिङ्गतायां प्राप्तायां
वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमं ये तदादित्वकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्तः
शङ्केरिति डः । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ढे घञ् उपज्ञोपक्रमान्तं ये क्लीवं स्यात् तथो
रुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादने सति । सर्वज्ञरूपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः सर्व-
ज्ञेनादावुपज्ञायते इत्यर्थः । आठ्यरूपोपक्रमं आठ्योपक्रमं यज्ञः आठ्येनादावारब्ध
इत्यर्थः । केकयथ्यपज्ञं वत बह्वनर्थम् । तदादित्वकथने किं देवदत्तोपज्ञाप्रकारः ।
छाया बह्वनाम् । छायातं ये क्लीवं स्यात् सा चैवबह्वनां सम्बन्धिनी । वृक्षाणां छाया
वृक्षच्छायं विच्छायं वृक्षनां किम् ? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । सङ्घे सभाग्रहंऽमनुष्या-
राजार्थाभ्यां च । सभान्तं ये क्लीवं स्यात् सङ्घे ग्रहं तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्षःपिशा
चादिभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभं दासीनां सभा दासीसभं
स्त्रीणां सभा संहतिः स्त्रीसभं सङ्घे किम् ? दासीनां सभाग्रहं दासीसभा ग्रहे तु
रक्षःसभं पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रक्षःपिशाचादौ रूढत्वात् नृपसभं इनसभम् ।
कीचकबध्ने नृपतिसभागमद्वेषमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची न तु
राजसामान्यवाची अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । नृणां पतिर्यत्र सभायां
सा नृपतिसभेति कश्चिद् अराजति किं राजसभा । ग्रहं किं राजसभमिति

३३३ । चैक्याच्चुदषहोऽः ।

चैक्यात् ५।, चुदषहः ५।, अः १। ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिबद्धयामाणां संज्ञासु विषयभृतासु कन्यान्तं ये क्लीवं स्यात् । सौशमोनां कन्या सौशमिकन्यं आह्वर-
कन्यम् । उशीनराख्यासु किं दाक्षिकन्या । वा तु कथायामेनासुराशाला-
निशाः कथाद्यन्तानि ये क्लीवानि स्युर्वा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा कथा वृक्षकथं
वृक्षेन यवसुरं गोशालं अश्वनिशं पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि । व्यसंख्याभ्यां पथोषगे
च । व्यसंख्याभ्यां परः कृतशान्तपथः क्लीवं स्याद् ये षेगे च । विशिष्टपन्थाः
विपथं उत्कृष्टः पन्थाः उत्पथं विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यचेति चान्द्राः ।
तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः । वाटः पथश्च
साधश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति रायः ।
एकश्चासौ पन्थाश्चेति एकपथं द्वयीः पन्थाः द्विपथं चतुर्णां पन्थाश्चतुपथम् ।
आभ्यां किं सत्यपथः । पथ इति किं अपन्थाः । अर्द्धं चादिव्यविशेषणे । अर्द्धं चा-
दिव्यविशेषणं च क्लीवं स्यात् । अर्द्धं चादियथा — अर्द्धं च सरकं विमानमलिनं
मानं गृहं सौदकं धर्मं शर्म सुवर्णतर्णरूपकं शङ्खं कमं गीमयम् । वज्रं कृत्-
पवित्रपञ्चपक्वं शेषं तमालाटकं सारं शाकटकर्बटादुदनडं पिण्याकन्दौषधम् ।
कासारव्रतवासराऽङ्गनखं कार्षापणं कङ्कणं, शीर्षस्थानुपिधानवेषुवलथप्रयीव-
कीलाहलम् । माषोद्योगदलान्धकारकवचं कान्तारदेहाश्रमं पावीवं तितउ
प्रवालचरकं शीलं खलीनं सुखम् । जीवातुवस्तुकुलिशध्वजमुक्तकुञ्जद्रोणीपवास-
कुसुदीदनशूलकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतसं प्रस्थत्रणस्तवकमंक्रम
सानुशङ्खम् । तण्डुकरण्डकुकुट्टिमकच्छं सङ्गमसंवलताण्डवपुच्छम् । जेमचुडित-
सातकचमसं यूपं विक्रसकपिशं दिवसम् । पारावाराव्ययशतमानं यूपयुगन्वर-
दिनसन्तानम् । टङ्ककमण्डलपल्लवषण्डं चरणं तोरणं पुरमुण्डम् । मण्डपकङ्कण-
चन्दनवह्निं किशलयदोहदशखरकिरीटम् । कम्बुतड़ागं कुतपं तीव्रं हिङ्गुदीपं
पीठकनिष्कम् । तूर्यसैन्धवराष्ट्राणि वर्षनिय्यांसवास्तवम् । कटकं वारवाणोऽथन्न
भवनमासनम् । क्लीवं शरीरं कुसुमं लोमारण्यं तणं सुखम् । वस्तं दण्डं वसन्तातप
हस्तं घृतादयः । केषाञ्चिद्विदुषामच वैदिकत्वादसम्भताः । अर्द्धवादि समाख्याः
शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । शेषमित्यादिना कीरकतैलादयः । अर्द्धं चादिपाठादेव सरव
दीनामसेऽपि क्लीवलं व्यविशेषणं यथा अक्षयं स्वः परमं प्रादुरित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात् ।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमी-
दृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम् ।

३३४ । ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षि-
भ्रुवं इत्यादयः साध्याः ।

इति चः ।

चदषह इति पञ्चम्येकम् । चुश्च दश्च सूर्ध्वपश्च ह चेति चुदषह तस्मात् ।
आदिस्त इत्यनेन एतदादीनां तद्वितत्वात् नदं तसावित्यनेन दान्तत्वाभावात्
विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात् । एवं समासपदीकप्रत्यया
अन्तपदादेव स्युः । तेन त्वक् च पत्वच्च त्वक् पत्वं सव्युःपुवः सखिपुवः सखिपुत्र
इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्ययः । अथ निपात्याः । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवं
पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवं उभयत्वाप्रत्ययः, पादशब्दस्य पदादेशः । धेनुश्च
अनडुंश्च धेन्वनडुहौ । एतदादिभ्योऽप्रत्ययः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।
अत्र समाहारेऽपि पुंत्वन्तु अक्राहान्ताः जु उभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यका
इत्यमरः । संख्यापूर्वत्वे स्त्रीत्वमेव यथा विराचमित्यादि स्त्री च पुमांश्च स्त्री
पुंसौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च
गावश्च दारगवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं इत्यादयः साध्याः निपात्या
इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन षट्समासेऽनुक्ता उच्यन्ते । तत्र समासान्तरेऽनुक्तं
तद्वैव वक्ष्यामि । इन्वेऽनुक्तानि तु विवर्णोमि । यथा नक्तञ्च दिवा चेति
नक्तन्दिवं रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं एवमहर्दिवम् । ऋक् च यजुश्च ऋक्-
यजुषम् । एवं इन्वे देवस्य देवे दीर्घः । अग्निमीमौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि ।
ततः स्म मित्वावरुणौ किमेतौ इति भट्टिः । रविचन्द्रावपि नीपलक्षिताविति
‘टकपरः । अनपुंसकानां यजुर्वेदीकक्रतूनां समाहार एव । अर्काश्च अश्व-
धश्च अर्काश्वमेधम् । नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेये । यजुर्वेदीक इति किं
‘पौर्णमासौ । गवाश्चादीनाञ्च । गौश्च अश्वश्च गवाश्चम् । एवं गवाविकम् ।
‘वामनं पुत्रपौत्रं उष्ट्रखरं दर्भशरदित्यादि । निकटपाठानाम् । निकटः
‘येषां तेषामपि समाहार एव । पदञ्च क्रमश्च पदक्रमं पदमधीते इति

कप्रत्ययः । वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीते । पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-
योरपि निकटपाठत्वम् । गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम् । आरा च शस्त्री
च आराशस्त्रि । प्राणिजातेस्तु ब्राह्मणचचियविट्शूद्राः । गुणकर्मणीस्तु रूपरस-
गन्धस्पर्शाः । उत्त्पेपणावत्पेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि । भिन्नलिङ्गानां नदी-
देशनगराणाम् । शीणश्च गङ्गा च शीणगङ्गम् । कुरुश्च चैत्रश्च कुरुचेतम् । मथुरा
च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् । अभिन्नलिङ्गानान्तु गङ्गायमुने । मद्र-
केकथौ । अयोध्यामथुरे । नित्यवैरिणाम् । अहिनकुलम् । अश्वमहिषम् ।
काकीलूकम् । शिल्पिनाम् । तच्चा च अयस्कारश्च तचायस्कारम् । रजकतन्त्र-
वायम् । प्राण्यङ्गानाम् । पाण्यश्च पादश्च पाण्यपादम् । सुखञ्च नासिका च
मुखनासिकम् । तूर्याङ्गवादकानाम् । मार्दङ्गिकश्च पाण्यविकश्च मार्दङ्गिक-
पाण्यविकम् । मृदङ्गपणवमिति । अप्राणिजातित्वादेव । सेनाङ्गानां बहुत्वे ।
हस्तिनश्च अश्वश्च हस्यश्चम् । बहुत्वे किं ? हस्ती च अश्वश्च हस्यश्चौ । क्षुद्रजन्तु-
फलानाम् । अत्रापि बहुत्वमेव । दंशश्च मशकाश्च दंशमशकम् । बहुत्वे किं ?
दंशश्च मशकश्च दंशमशकौ । क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । प्रसूतं
वा शतं येन केनचित् । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । बहुत्वे
किं ? वदरश्च आमलकश्च वदरामलके । वृक्षलक्षणान्यमृगपक्षिविशेषाणां वा ।
एषां बहुत्वे समाहारः स्याद्वा । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः ।
एवं कुशकाशं कुशकाशाः । तिलमाषं तिलमाषाः । कुरुप्रसभं कुरुप्रसभाः । हंसचक्र-
वाकं हंसचक्रवाकाः । बहुत्वे किं ? प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । व्यञ्जनविशेषाणां बहुत्वावहु-
त्वयोः समाहारः स्याद्वा । दधिघृतं दधिघृतानि दधिघृतौ इति पुंस्त्वं वैदिक-
मित्येके । अद्रव्याणां विरोधिनां समाहारः इतरेतरयोगश्च । सुखदुःखं सुख-
दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः । विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधौ । कामा-
शये क्रोधोऽस्तीति न विरोधः । एवञ्च दधिपयसौ सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समा-
हारः । अत्र प्रयोगानुसारेण इतरेतरयोगः समाहारश्च इति । पुंसां स्वरूप-
स्थित्या लुक् । पुलङ्गेन सह इत्थे समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात् । अश्वौ
च अश्वश्च अश्वौ । हंसौ च हंसश्च हंसौ । रम्भोरुश्च रम्भोरुश्च रम्भोरुः । युवती
च युवा च युवानौ । स्वरूपस्थित्या इति किं ? लतावृक्षौ । भ्राता स्वसुः । पुत्रेण
दुहितुः । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । श्वश्रुः श्वशुरेण
मातुः पित्रा वा । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । पत्ने श्वश्रूश्च श्वशुरौ । माता च पिता
च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति । ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते । तेन
मातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपवयम् । एवं जाया च पतिश्च
इति इत्थे जम्पती दम्पती इति रूपवयं निपात्यते वा । पत्ने जायापती इति ।

गीततद्धितान्तेन तद्धितान्ती लीप्यः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वाङ्मविश्व
वाङ्मवायनश्च वाङ्मवी । त्यदादीनां सर्वः । स च देवमित्यत्र दे च दानी-
त्वकशेषदर्शनात् । स्रुपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेना-
र्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनौ रामश्च रामश्च रामश्च रामाः । स्रुप इति किं रामश्च
रुपश्च रामरुपौ । इति चः (इन्द्रः) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चैक्यं तस्मात् । चुश्च दश्च षश्च ह च तत्तस्मात् तेन
दषयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वच-
मिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्यं अस्याकारस्य तत्त्वान्नदं-
तसाविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एवं सुवाक् सप्रच्छं श्रीसृज-
मिति एवं वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् ।
ऐक्यमिति किं ? प्राहट्शरदौ । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात्
यदा समाहारस्तदा प्राहट्शरदं इति स्यादेव । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं चे ।
प्राण्यङ्गादिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादम् । शिरीषीवम् ।
सुखनासिकाभ्यां श्री निष्क्रामति स वायुः । श्रीवाक्कुचिललाटेषु नित्यं खेदः
प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बो ललाटाच्चिकचोरुभगमूर्द्धसु इति कामशास्त्रे ।
नेत्रास्यनासिकाबाहुद्वयेभ्य इति चण्डौ । इति तु दधिपथ आदित्वात् सिद्ध-
मिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शाकपादिवादित्वात्
मध्यपदलोपः पुटद्वयभेदात् इति । एवं श्रीवाक्कुचिसहितानि ललाटानि
इत्यादि सः । प्राणिभेदाङ्गलाटादेर्वम् । चण्ड्यास्तु आर्षः । तूर्यशब्दोऽन्वार्श आदित्वा-
दत्यान्तमेन तूर्यवत् प्राण्यर्थः । सृदङ्गवादनं शिल्पमस्य सार्दङ्गिकः एवं पाणविकः ।
चे सार्दङ्गिकपाणविकम् । सृदङ्गपणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु
पृथक् तूर्याङ्गतत्प्रवीणयोर्ग्रहणं व्यतिकरनिरासार्थं तेन शस्त्रिणङ्गावित्यादौ न
स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेणेति भट्टिः ।
इत्याहुः । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयैकवद्भवति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति परे ।
रथेन चरन्ति रथिकाः पदातीनां समूहाः पदातानि । भिक्षादित्वात् णः रथिकाश्च
पदातानि च रथिकपादातं हस्तिघोटकम् । हस्त्यश्चरथपादातं सेनाङ्गं स्यात्तुष्ट्य-
मित्यमरः । इष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्चरथपत्तयः इति तु अवहुत्वे सेनाङ्गानामैक्य-
निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरीष्ट्रशारिशिरस्त्राणां न ग्रहणम् । स्थेनी
ध्यामनुवादे चरणानाम् । चरणः शाखा अर्श आदित्वादः । अनुवादे गत्यमाने
चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । टीपरयोः स्थेनीः प्रयोगे सति । प्रमा-
णान्तरावगत्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनं अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च कठकालापं
अत्यष्टात् काठाश्च कौथुमाश्च काठकौथुमसुङ्गात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्दे-

नानूयेते तद्वेदमुदाहरणम् । यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा ऋदमुः कठकालापा
इत्यादि । स्थेनीः किं ? अनिन्दिषुः कठकालापाः । व्यां किं तिष्ठन्ति कठ-
कौयुमाः । अक्षौवयजुःसोमयागानाम् । क्षौवल्लिङ्गभिन्नानां यजुर्वेदविहित-
सोमपात्रोपलब्धितयागवाचिनां च ऐक्यं स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अकांश्च-
मेधम् । साह्याश्च अतिरावाश्च साह्यातिराचम् । अक्षौवेति किं ? राजसूयवाजपेये ।
यजुरिति किं ? इषुवज्जौ । सोमयानेति किं ? दर्शपौर्णमासौ । पाठनिकटा-
नाम् । अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां च ऐक्यं स्यात् । यन्तावद्देदमर्थज्ञानं विना
क्रमात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठौ । यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्तिकः । क्रमक-
वार्तिकं पदक्रमकं पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः । छातीपाध्यायं गुरु-
शिष्यप्रत्यासन्नौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्रौ । निकटानां
किं ? याज्ञिकमीमांसकौ । अप्राणिजातीनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति-
स्त्वाचिनां च ऐक्यं स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलाका । शस्त्री कुरिका । आरा
च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भट्टयवाः । शङ्खुलिः पिष्टकभेदः । धानाशङ्खुलिः ।
द्रुमशैलम् । “रञ्जिता तु विविधास्तृणशैला” इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तृणशैला
इति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे
वदरामलकानि सन्तीति । अप्राणि इति किम् ? विप्रचत्रियौ । जातीति
किं ? विव्यह्मिमात्र्यौ । एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
निष्ठाया जातेरभावात् । भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणां नद्यादवाचिनां च
ऐक्यं स्यात् । नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदैः सङ्घे च अस्य विषयः । गङ्गा च
शीणश्च गङ्गाशीणं उद्धारावति रादामगधं वारेन्द्रीमगधं पृथक् नदीयहणात्
देशोऽत्र जनपदाख्यः । तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ
न स्यात् । मथुराकान्यकुञ्जं मथुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात्
ग्रामवाचिनां ग्रामनगरवाचिनां न स्यात् । तेन जाम्बवश्च ग्रामः साम्बकिनी च
नगरी जाम्बवसाम्बकिन्यौ । सौम्यं नगरम् । केतकव्रतो ग्रामः । सौम्यकेतकव्रतौ ।
कश्चित्तु सौम्यकेतकव्रतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायमुने रादावारेन्द्री
कान्यकुञ्जपाटलिपुत्रौ । अवहिष्कृतशूद्रचुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां च
ऐक्यं स्यात् । रजकतन्त्रवायं तच्चायस्कारं भिल्लधीवरम् । इति मे यान्ति
दिवसाः समं रजकनान्पितैः इति लेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना
न शुद्धयति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहडिडपौ । दंशमशकं यूकालिख्यम् ।
शूद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा चुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकु-
लापि इति चुद्र एव य इति यत्नदृष्ट्य इत्यर्थः । अश्वमहिषं शूद्रशृगालम् ।
नित्यविरोधिनां किं ? देवासुराः कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः । गवा-

आदीनाम् । गवाश्चादीनां च ऐक्यं नित्यं स्यात् । गवाश्चादौ गवाश्च स्यात्
 पुत्रपौत्रं गवाविकम् । शकुन्तेदः श्चण्डालं गवेडकमजैडकम् । तणालपं
 स्त्रीकुमारं दासीदासं कुटीकुटम् । भागवतीभागवतं दर्भात्तु शरपूतिकम् ।
 कुजावामनकैरातमुद्रात् खरशशौ तथा । मांसात्तु शीणितं शाद्याः पिचटं
 प्ररुषोऽर्जुनात् । शकुत्परीषं सूवाच्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । गवाश्चमित्यादि निर्दे-
 शात् गोऽश्वं गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वादिकल्पः । इह केषाञ्चिदिकल्पे प्राप्ते दासी-
 दासानां एकशेषनिरासार्थः केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्चण्डालमित्यस्य नित्य-
 विरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः । दर्भशरं दर्भपूतिकं कुजावामनं कुज-
 कैरातं उद्रखरं उद्रशशं मांसशीणितं शाटीपिचटं अर्जुनपुरुषं सूत्रशकुत् सूत्र-
 पुरीषमिति । आकृतिगणोऽयम् । पचिहचचगपशुधान्यतणव्यञ्जनानां वा । पच्यादि-
 वाचिनां च ऐक्यं स्याद्वा । हंसचक्रवाकं धवखदिरपलाशं रुरुषुषतगीमहिषं
 व्रीहियवं कुशकाशं दधिघृतम् । येषामव्वान्तानां दधिपय आदौ पाठस्तेषां अव्वान्ता-
 नामेव वाक्यम् । पचे हंसचक्रवाका इत्यादि । सृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् गृह-
 णात् सृगवाचिनां पशुन्तरवाचिना सह च न स्यात् । तेन रुरुमहिषा इत्यादि । अत्रा-
 प्राणिजातौनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः । येषां सर्वो हि इच्छो विभाषयेकवद्भवतीति
 न्यायात् विकल्पः तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः । तथाच, हनुमन् कीदृशं सख्यं
 नरवानररक्षसामिति भट्टिः । निरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां
 च ऐक्यं स्याद्वा । शीतोष्णं शीतोष्णे जन्ममरणं जन्ममरणे । विरुद्धेति किं ?
 कामक्रोधौ । अद्रव्य इति किं ? स्वर्गनरकौ । शीतोष्णे उदके । अश्ववडव-
 पूर्वापराधरोत्तराणाम् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात् ।
 अश्ववडवं पूर्वापरं अधरोत्तरं पचे अश्ववडवौ इत्यादि । न सेनाङ्गफलचुद्रजन्तु-
 पचिहचसृगधान्यतणानामव्वान्तानाम् । अव्वान्तानामेषां च ऐक्यं न स्यात् ।
 रथिकाश्चारीहौ वदरामलके यूकालिख्ये हंसचक्रवाकौ प्लक्ष्यग्रोधौ रुरुषुषतौ
 व्रीहियवौ कुशकाशौ । दधिपय आदीनाम् । अव्वान्तानां दधिपय-आदीनां
 च ऐक्यं न स्यात् । दधिपय आदिर्यथा । दधिपयसौ ऋक्सामे स्कन्दविशाखा ।
 वाद्यावसाने च । सर्पिर्मधुनी अज्ञामिनि स्वर्गापवर्गौ च ब्रह्मप्रजापतौ मेधा-
 तपसौ हरिकौषिकौ । अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजकशैखिकौ शिववैश्रावणा-
 विभ्रवर्हिषी दधिसर्पिषी । शुककृष्णौ । तथा वाञ्छनसे अध्ययनात्तपः । उदू-
 खलात्तु सुषलं प्रीक्ता अतीनवविंशतिः । इह केषाञ्चिदिकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते
 ऐक्ये निषेधः । अध्ययनात्तप इति अध्ययनतपसौ उदूखलसुषलं । इषावर्हिषौ
 इति गणपाठात् र्घ इति चावयवानामियत्तायां वा तु सामीप्ये । चसावयवी-
 भूतानां दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमेक्यं न स्यात् । ससामीप्यामियत्तायां

तु वा । दश दन्त्यौष्ट्याः सप्त सार्दङ्गिकपाणविकाः । उपदशा दन्त्यौष्ट्याः उपदशं दन्त्यौष्ठं उपदशाः इति हसः समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति वसः सामीप्य-
प्राधान्यात् व्वम् । इदं प्रकरणं नियमार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारे च एव
दधिपय आदीनामितरेतर च एव अन्येषां विकल्पार्थ एवेति । उर्व । उरु च
अष्टीवन्तौ च तत्पादौ च अष्टीवन्तौ च तत् धेनुश्च अनङ्गाश्च तौ अहश्च रात्रिश्च
सः स्त्री च पुंसाश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत्
अक्षिणी च भ्रूवौ च तत् इति वाक्यं दमेदः । समाहारेतरेतराकारताज्ञापनार्थः ।
आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । द्वयोरधिकरणार्थत्वेनाभेदसापेक्षत्वादसाम-
र्थ्येऽपि सः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं अहश्च दिवा च अहर्दिवं प्रतिदिन-
मित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषं उदूखलमुषलं तण्डुलक्षिन्नं चिवरथ-
वाह्नौकं विश्वक्सेनार्जुनौ चित्वास्वातौ भार्यापतौ पुत्रपौत्रौ केशप्रसू । विशेषण-
विशेष्ये इत्यपि कश्चित् । स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्ते सूर्याचार्यौ मर्यादाभि-
विधी शिरीजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ । उदूखलादीनां मुषलादिभिः सह चे पूर्व-
निपातः । एवं जाया च पतिश्च जम्पतौ दम्पतौ । जायाया जन्दच्चादिशो वा ।
पत्ने जायापतौ । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुर्मातरादेशो वा । पितुश्च
पितरः इति चपणकस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति । पत्ने माता-
पितरौ इत्यादि संयहः । शेषं शिष्टग्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति
निर्देशात् अहोरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते । अहोरात्रादिर्यथा “अहो-
रात्रादिषु प्रोक्ता रात्राज्ञान्ता अहन्तकाः । पुण्याहसुदिनाह्याभ्यां विनार्जर्चा-
दयस्तथा । सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।” अहश्च रात्रिश्च अहो-
रात्रावपि इतरेतरयोगात् । तथाच, अहोरात्राविमौ पुण्यौ इति । एवं पूर्वरात्रः
अपररात्रः पूर्वाह्नः अपराह्नः द्यौः रात्रिः इत्यादि । पुण्याह सुदिनाहयोर्वर्जनात्
पुण्याहं सुदिनाहं अर्द्धं ऋचः अर्द्धर्चः सरकः इत्यादि पूर्वेण क्लीबत्वञ्च अर्द्धर्चादे-
राकृतिगणत्वात् । पुण्यरात्रं प्रियागमे इत्यादि । वचधोर्घञ् । वाकः अनुक्रान्तौ
वाकोऽनया अनेन कुलेन वा अनुवाकः । एवं सूक्तवाकः इत्यादि । एषां पाठसाम-
र्थ्यात् च सभिन्नसेऽपि पुंस्त्वम् । पुंस्त्रियोस्त्वभिन्नयोः शिष्यो ना । त्वमात्रकृतभेदयोः
पुंस्त्रियोः पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । गौरयं गौरियं इमौ गावौ
इत्यत्र त्वकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव । त्वभिन्नयोः किं ? हरगौथ्यौ
इन्द्रेन्द्राण्यौ । लिङ्गमात्रकृतभेदे विधानादिन्द्राविति कश्चित् । तथाच वरुणा-
विन्द्रौ भवौ सर्वौ सृष्टौ इत्यादि । गोत्रयूनीर्गोत्रम् । त्वभिन्नयोर्गोत्रयुवत्वान्त-
योगोत्रत्वान्तं शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोत्रयूनीः किं ? गर्ग-
गार्ग्यायणौ गर्गजगार्ग्यौ । त्वभिन्नयोः किं ? गार्ग्यवागस्यायनौ । भगवत्संस्थापत्यं भाग-

वित्तिः गीतेऽदन्तात् णिः । भागवित्त्स्यापत्यं युवा कुत्सा सौवीरगीतात् णिकः
 भागवित्तिकः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न
 स्यात् । त्यातिरिक्तकुत्सार्थकृतभेदात् भागवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपुंवच्च । व्यभिन्न-
 योगीवयूनीर्गोत्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रियाः पुंवद्भावश्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च
 गार्ग्यौ । गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । व्यभिन्नयोः
 किम् ? गार्ग्यौ वात्स्यायनौ । क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु कञ्च क्लीवाक्लीवयोः क्लीव-
 शिष्यते । तस्मात् कञ्च वा । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लञ्च शुक्लम् । पक्षे शुक्लानि । व्यभिन्नयोः
 किं ? सितधवलशुक्लानि । हिमहिमान्यौ भ्रातृस्वस्रोः पुत्रदुहित्वोर्भातृपुत्रौ । भ्रातृ-
 स्वस्त्रीर्भाता पुत्रदुहित्वोः पुत्रः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्रौ । अतरुणानेकखुरग्रास्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकस्त्रराणां
 ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा अजीश्च इमा अजाः ।
 इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुणेति किं ? इमे वत्साश्च इमा वत्साश्च
 इमे वत्साः । इमा वक्त्राश्च इमे वक्त्राश्च इमे वक्त्राः । अनेकखुरेति किं ? इमे
 अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः । ग्राम्येति किं ? इमे रुरवश्च इमा रुरवश्च इमे
 रुरवः । सङ्घे किं गौशायं गौश्वयं इमौ गावौ । त्यदायन्यथोत्पद्यदादिः । त्यदा-
 दन्यथोत्पद्यदादिः शिष्यते । स्वश्च चैतश्च त्वी । स च मैतश्च तौ यश्च श्रियश्च यौ
 त्यदादीनां यत् परं तत् शिष्यते । स्वश्च स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च एष च
 एतौ । स च त्वञ्च युवां स च त्वञ्च अहञ्च वयम् स च कश्च कौ । त्यदादिर्यथा ।
 त्यद् तयद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति । स्वरूपा-
 णामेकतावावेकः । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते । एकस्यां तौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।
 वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्याः । माषो ब्रीहिः माषो
 मूर्खः मासो माषकस्ते माषाः । अची विभीतकः अची रथावयवः अच्चः पाशकस्ते
 अच्चाः । पादाः रश्मयश्चि तूष्ण्यांशाः । एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्विकत्वात् इह
 सरूपाणां लीनामेकशेषः । इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष वृक्ष जसू इति स्थिते ।
 एकस्यामौ आदि तावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्तन्ते सरूपसमुदायात् कृताया-
 म्मेकस्यां तौ परत एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधते । “सरूपसमु-
 दायाद्वि विभक्तियां विधीयते । एकस्त्वार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः”
 इति । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालव्युत्पत्तये क्यन्तेनार्थकथनं तत्रान्योन्यायांशु-
 प्रवेशादेकत्वाभावात् इव्यं भवत एव न तु कर्मिति । यदुक्तम् । सहभाव-
 विवचायां वृत्तिर्द्वैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिक-
 मिति । क्यन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते ल्यर्थोऽनयेति
 विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकस्मिन् कारके विवर्चिते सति सरूपाणामेकशेष

बहुव्रीहिसमासः । (हः)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः ।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलीज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

इत्यर्थः । एवञ्च सर्वं सिद्धाति । किन्तु वचनोर्वृत्त्याणां वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात् । न च एकशेषश्च द्वन्द्वविशेष इति वाच्यम् । पथि-
भ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कथितम् । तन्मते
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजा-
विति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु
तन्मतेनार्थकथनम् । तथाच कणादभाष्ये । खल्वेकत्वेऽप्येकशेषसहितेभ्यो
निष्पत्तिरपेक्षा । बुद्धेस्तिदिनाशादिनाश इति । एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेषं
विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां
दत्ता गौः । व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येकं शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्था-
स्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्रात एकशेषो विधीयते । तथाच प्रत्येकं शब्दाभि-
निवेश इति भाष्यम् । एवं पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुल्यः
इत्यादि स्यात् । इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता
ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात् । समर्थानाञ्च । समर्थानां
विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ
वा । मातापितरौ श्वश्रूश्चश्वरथोः पितृश्चश्वरथौ वा मातापितरौः पिता श्वश्रूश्चश्वरथोः
श्वश्वरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ श्वश्रूश्चश्वरथश्चश्वरथौ
श्वश्रूश्चश्वरथौ । इति चः (द्वन्द्वसमासः) ॥ ३२४ ॥

स च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्वार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा
पीताम्बरादिः । भिन्नाधिकरणान्तु, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं
वासोऽस्य इत्यादौ न स्यात् । समातृक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणा-
नाञ्च स्यात् । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः चिकालवृत्तिः उरसिलोमा कण्ठे
काल इत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेषयोः समासे विशेषण-
मेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्येवाम्बरपीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवञ्च शङ्खभिन्नी इत्तुभिन्नीत्यादि
उदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम् । तेन
अश्याहृतस्त्रैरगतेरिति । अर्थसितं भर्तुंरुपस्थितोदयमिति स वृत्तश्चूडश्चकक

[१०७] प्रु णोऽदान्ते न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी ।
 श्रीभावैण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्वेन
 रम्ययूना रम्याङ्गा ।

पक्षकैरित्यादि च रघुः । सुखजातः सुरापीतो वृजग्धी माव्यधारय इति भट्टिः ।
 एवं जातदन्तः दन्तजातः जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः पीततैलः तैलपीतः पीतघृतः
 घृतपीतः क्षुद्रभार्यः । भार्यादन्तमवज्ञायति भट्टिः । गतभार्यः भार्यागतः
 गतार्थः अर्थगतः अग्न्याहितः आहिताग्निः पुत्रजातः जातपुत्रः यातयामः याम-
 यातः दुःखजातः जातदुःखः । एवं गतकण्डुः कण्डुगतः इत्यादि बोध्यम् । एवमुद्यत-
 चक्रः चक्रीद्यतः उद्यतासिः अस्युद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यतः इत्यादि युद्धेभ्यो
 नित्यं पूर्वमिति जौमराः । यथोद्यतचक्र इत्यादि । एव० सर्वं समानवत्तात्
 पूर्वम् । सर्वश्चेतः । संख्यासर्वनाम्नोः संख्या । द्विपरः । पूर्वं सप्तम्यन्तमचन्द्रादेः ।
 सप्तम्यन्तं पदं पूर्वं स्यान्न तु चन्द्रादेः । धर्मं वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसिलोभा
 कण्ठकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः
 पद्मनाभा शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा गुडप्रियः प्रियगुडः । किञ्चिद्दो
 वानरो यं स आरूढवानरो वृचः । दृष्टः कृष्णो येन स दृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता
 भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृचः । चत्वारो
 भुजा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णुः । बह्वनि नक्षत्राणि यत्र तद् बहुनक्षत्रमाकाशम् इति
 द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्था बहुव्रीहयः इति सर्वे मन्यन्ते । स्वमते तु प्रथमान्तान्य-
 पदार्थोऽपि । यथा सह माता वर्त्तते योऽसौ समातृकः । एवं समपक्षकः सनामकः ।
 ब्राह्मणमानिनीत्यादि । हरिभाविनीत्यादि हरिं भावयितुं शीलमस्या इति
 भुक् । शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात् ग्रहणन्दीति णिनि कृते जेर्लोपि नान्तत्वादीपि
 समासीत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य णत्वम् । श्रियां भावो यस्यासौ श्रीभावः तेन
 श्रीभावेण समासीत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनी नस्य णत्वम् । उभयत्र एकाच् कवर्ग-
 शब्दसम्बन्धिभिन्नत्वादिकल्पः । रम्यो विः पक्षी यत्र तेन रम्यविणा । श्रियां कामो
 यस्य तेन श्रीकामेण । उभयत्र एकाच् कवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्यं णत्वमिति ।
 रम्यपक्वेनेत्यादि । पक्षयुवाहवर्जनान्न णत्वमिति ।

श्रीरा-टी—इदानीं हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह । पीताम्बर इत्यादि ।

अवाङ्गः । अप्रान्तान्यार्थानाम् एकार्थानां हः । इन्द्रादित्यन्तन्यार्थपराणां समा-
 नाधिकरण्यानां दानां हः स्यात् । आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृचः ।
 आरूढो वृद्धो बहवो वानरा यं स आरूढवृद्धबहुवानरो वृचः । निर्जितः कामो

येन स निर्जितकामः । उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः । निःश्रुतो जनोऽस्मात् स निःश्रुतजनः । युक्तः पटो यस्य स युक्पटः । उषिती विहगो यस्मिन् स उषितविहग इत्यादि । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां हसत्ववचितात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युपगन्तव्यमिति कश्चित् । अस्ति चीरा नास्ति दोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ त्वन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रान्तान्यार्थान्तान्तु वष्टे देवे गतः । एकार्थानां किं ? पञ्चभिर्भुक्तमथ । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यवानभिधानात् न स्यात् । तथाच कृतञ्जितसमासाश्चाभिधानगम्याः इति भाष्यम् । संख्यादूराधिकासन्नव्यानां संख्येयसंख्यया । संख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाच्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह हः स्यात् । द्वौ वा तयो वा द्विवाः । त्रिचतुराः पञ्चषाः लक्षकोटाः । एकहान् दिवसांस्तिष्ठ । सप्ताष्टदिनैर्यास्यसि । वार्य एवायं सः । वार्योऽत्र संशयो न विकल्पः । संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शत्वेन व्यवषयत्वात् । अदूरे दशानां इमे अदूरदशाः । अधिका दशानां इमे अधिकदशाः । आसन्ना दशानां इमे आसन्नदशाः । समीपे दशानां इमे उपदशाः उपविंशाः । यदा समीपि प्राधान्यं तदा हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति । संख्येय इति किं ? अधिका विंशतिर्गवाम् । दिङ्नाम्नां विदिशि । दिङ्नाम्नां हः स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम् । पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिणपश्चिमा दिङ्नामयहणात् यौगिके सा भूत् । तेन ऐन्द्राश्च कौर्व्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् इत्यत्र न स्यात् । त्रीम्रान्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्परप्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीम्रान्तयोर्युद्धे वाचो हः स्यात् । दण्डेय दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । केशिषु केशेषु गृहीत्वा आकृत्य वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि । अन्तर्भावितञ्चार्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः । युद्धमिति उक्तदं अन्यथा भिन्नघत्वात् ज्ञाच् न स्यात् । अनभिधानात् क्षत्रियेण क्षत्रियेण च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु घव्रान्तेन स्यात् । एवं प्रहरणाकर्षणग्रहणान्यक्रियायतीहारे न स्यात् । तेन रये रये स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । सरूपयोः किं ? हलैश्च सुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किं ? हस्तेन हस्तेन गृहीत्वा क्रीडनं वृत्तम् । तुल्ययोगे सहस्य व्रान्तेन । तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य चान्तेन सह हः स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छात्रः इहोभयोस्तुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किं ? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः । सपत्नः सधर्मा सलोकः सकर्मा सदर्पः समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वेष्वैव सः । तथाहि । सह विद्यमानौ पचावस्य इति वाक्यम् । तुल्यार्थे प्राधिकत्वात् स इति परे । प्रान्तान्यार्थः

त्वादप्राप्ते मृत्तचतुष्टयसूक्तम् । विशेषणसिक्तानं प्राक् । एतानि पूर्वाणि स्युर्हे ।
 पीताम्बरः चित्रगुः । कुलालकर्तृको घटः गिरिप्रधानो देशः रुसुद्रान्ता मही
 विप्रपूर्वा वर्णाः चूतादयो वृक्षाः कर्मपराः सन्तः दूतोत्तरी वृषः कृष्णस्त्रामिका
 गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशिष्टत्वं अतो न
 प्राग्भावः । सर्वश्चेतः सर्वकृष्णः । यत गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः
 द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतचूचकटः कृतसर्वशुक्लः
 स्त्रिविशेषणाभ्यां सह यत सः सोऽस्य विषयः ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विशेषणत्वे-
 नैव सिद्धत्वात् । सिसंख्ययोः संख्यासंख्यानां त्वत्वाः । सिसंख्ययोर्हे से संख्या
 प्राक् स्यात् । संख्यानां ह्येदत्परूपाः । हावन्यौ यस्मात् स हान्यः वान्यः सप्त
 गावो यस्य सप्तगुरित्यादि । विशेषणत्वात् पूर्वेष्वेव द्विवाः पञ्चषाः । मन्तान्
 पद्मादिक्तान्ताच्च प्रहरणार्थः । हे पद्मादिमन्तान्ता प्राक् स्यात् । प्रहरणार्थस्तु
 त्रैक्तान्ताभ्यां । नाभौ स्थितं पद्मं यस्य स पद्मनाभः । गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः
 सा दुहितृगर्भा । पद्महस्तः कमण्डलुपाणिः गडुकण्ठः अगुरुशिराः इत्यादि ।
 पद्मादि किं ? कण्ठे कालः उरसिलोमा धर्मवृत्तयः । दण्डपाणिः शूलपाणिः चक्र-
 पाणिः अस्यद्यतः चक्रोद्यतः इत्यादि प्रायिकोऽयं परनिपातः । तथाच “तमुद्यत-
 निशातासिं प्रत्युवाच निजीविधुरिति” भट्टिः । उद्गूर्णलोप्लगुङ्गेः परितोऽनु-
 विद्ध इति माघः । त्तान्ताजातिकालसुखादयः । जातिकाब्जसुखादयः
 त्तान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजम्भी पलाण्डुभक्षितौ मासजाता संवत्सरजाता सुख-
 जाता दुःखजाता अलीकजाता इत्यादि । प्रातोदकः उपाकृतपशुरिति तु
 प्रायिकत्वात् । आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तपूर्वनिपातो वा स्यात् । आहि-
 ताग्निः जातपुत्रः जातदन्तः जातश्मश्रुः पीततैलः पीतघृतः ऊढभार्यः गतार्थः
 पक्षे अग्न्याहित इत्यादि । मन्तोपमानादेर्दस्य लोपो दे । मन्तोपमानपूर्वस्य
 दस्य लोपः स्यात् दे हे । कण्ठे स्थित इति बहुलम् । से कदन्ते इति मया अनुक् ।
 कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठे कालः । उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसि-
 लोमा । उद्गुमुखमिव मुखं यस्य स उद्गुमुखः । उपमानावयवस्यैवोद्गादेरुपमानलोप
 चारात् ये तु लोपं न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरण्येऽपि कण्ठे काल इत्यादौ तु हसुक्ता
 स्थितादिपदं अन्तर्भूतमित्याहुः । एवं उद्गुमुखमित्यादौ तु उद्गादिशब्देन लक्षणया
 मुखमुच्यते । एवं परत्रापि बोद्धव्यम् । विकारसमुदायपदार्थः । विकारसमुदाय-
 योर्विहिता या षी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्यात् । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः ।
 सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूहः चूडा अस्य केशचूडः ।
 विकारसमुदाये किं ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितृभार्याः । शास्त्रधन
 इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते । प्रादः कदन्तस्य वा । प्रपतितं

३२५ । नञो ऽनौ वाज्भसोः ।

नञः ६।, अनौ १॥, वा १।, अच्-हसोः ७॥ ।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

वर्षे यस्यात् स प्रपर्णः प्रपतितपर्णः । नञोऽन्यर्थानां । नञः पराणामन्यर्थ-
वाचिनां दानां हे लोपः स्याद्वा । अविद्यमानः पुत्रीऽस्य अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः ।
रम्यविद्येत्यादि । रम्यो विः पत्नी यत्र वने तत् । शियां स्थितः कामोऽस्य । ह्रिं
भावयितुं शीलं स्याः सा । दानामैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात्
स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कानां स इति । तथाच कृतिकारकोपदानां कृद्धिः समासवचनं
प्राक् सुबल्यत्तेरिति भाष्यम् । औभावेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ॥३२५॥

अन् च अश्च अनौ । अच् हस् च अज्भसौ तयोः । समासे स्थितस्य नञः
स्थाने अचि परेऽन् हसे च अः स्याद्वा । नच्युत इति च्युतिर चरणे । कृगृञ्चि
के च्योततीति च्युतः नश्चर इत्यर्थः । न च्युतः अच्युतः च्युतभिन्न इत्यर्थः ।
तथाच “तत्पाटश्लमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः-
षट् प्रकौर्त्तिताः” इति प्राञ्चः । क्रमेणोदाहरणानि । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ब्राह्मण-
सदृश इत्यर्थः । पापस्वाभावः अपापम् । अघटः पटः घटादन्यः पट इत्यर्थः । अनुदरी
अस्पीदरीत्यर्थः । अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः । असुरः सुरविरोधीत्यर्थः । अव
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् । यथा “नाको नवेदा
नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाञ्च नभ्राट् । नपुंसकं वै नमुचिर्नखञ्च नादेश-
मेतेषु वदन्ति धीराः ॥” इति न पातीति नपात् औणादिकस्तप्रत्ययः । क्षिपे गम्यमाने
तिवाद्यन्ते नित्यमादेशः । यथा अपचति जात्य इत्यादि अत्र समासो वक्तव्यः ।
न गच्छतीति नमः अगः इत्यादि विकल्पः ॥ ३२५ ॥

श्रीरा-टी—अन् च अश्च तौ अच् हस् च तौ तयोः नास्ति अन्त इत्यादि
अन्तो नाशः च्युतं च्युतिः इदं नित्यमिति परे । तेषान् नान्तनच्युतावसम्मतौ ।
अस्य सामान्यं स एव विषयः । हे पूरणीत्यत्र ह्यहणात् तेन अब्राह्मण अनौश्वरः
इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । अगः प्राणिनि नित्यं ।
न गच्छति इति अगो ह्यः शीतेन जङ्गीकृत इत्यर्थः । प्राणिनि तु शैलश्चौ नगा-
वगौ । त्याद्यन्ते चाक्षिपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यं आक्षिपे गम्यमाने । अव-
चति जात्यः । अनधस्त पाप इति । आक्षिपे किं ? न पचति चैतः । न नक्षत्रादिषु ।

३२६ । महत्तैकार्ये जातीयघासकरविशिष्टे तु तौ च ।

महत् ।६। त ।१। आ ।१। एकार्ये ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु ।१।
तौ ।१। च ।१। ।

महतस्त आ स्यात् एकार्यं, जातीयादौ तु तौ च महाबलः ।

नचवादौ नञो ऽनौ न स्यातां । नचवादि यथा । “नचत्वं नमुचिर्नांको नपा-
न्नक्रो नपुंसकम् । नवेदा नकुलो नभाषासत्या नख इत्यपि” । न चरति न
चौयते वा नचचम् । चरत्योस्त्रप्रत्यये चदादेशो मनीषादित्वात् । न मुचतीति
नमुचिः मुचधीः किः । नास्यकं दुःखं यत्र नाकः । न पातीति नपात् पाधीः शतृ ।
तन्नूनपात्वं प्रकुहीतीति भट्टिः । न पातयतीति नपादिति क्विप्त्वं इति कश्चित् । न
क्रामतीति नक्रः । क्रमधीर्गमादित्वात् डः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकम् । मनीषा-
दित्वात् स्त्रोदस्य लोपः अक् विधानच्च । न वेत्तीति नवेदाः विदधीरस् । नास्ति
कुलमस्य नकुलः । न भाजते नभाट् । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्या
न असत्या नासत्या । नित्यं व्यवविषय एवायमिति परे । त्रिकाण्डे तु नासत्या
देवभिषजौ इति तु सूर्यपत्नी रंजा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरेणेति ।
नास्ति खमिन्द्रियमस्य नखः । नैकं यशो यस्य स नैकयशः । नैकगुणाः नैक-
कीर्तिरित्यादौ तथाणां दानां हे नञो अनर्दशो न स्यात् । परदस्याज्भूसोर्विधा-
नात् से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तप्रथमैकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको-
ऽर्थी यस्य स एकार्यः तस्मिन् । जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टश्चेति तस्मिन् ।
महतस्तकार आकारः स्यादेकार्ये विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थः । जातीयादौ परे तु
महतस्तीकारस्य आकारः स्यादित्यर्थः । महद्वलमस्य महाबलः । एवं महती
कौर्त्तिर्यस्यासौ महाकौर्त्तिरित्यादौ पुंवद्भावादीषो निवृत्तौ तकारस्यैवाकारः ।
परत विशेष्यपदन्तु बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ
कौर्त्तिश्चेति महाकौर्त्तिरिति एकार्ये इति किं ? महांश्च पण्डितस्य महत्पण्डितौ
महतः पुनः महत्पुन इत्यादौ न स्यात् । एवं महापूज्यस्मादधिकरणेऽपि स्त्रीत्वादापि
मह्यतेऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते
पुंवद्भावनिषेधेऽपि महाष्टमी महानवमीति सिद्धं । जातीयादौ तु । महतो

३२७ । पुंवत् स्त्रुक्तपुंस्कः स्त्रियां व्यमा-
नितत्व शसन्तरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् । १।, स्त्री । १।, उक्तपुंस्कः । १।, स्त्रियां ७।, व्य—तरादौ ७।, च । १।, चरूप्ये ७। ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, व्यादौ
च न तु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीयः । महतो महत्या वा घासो
महाघासः महतो महत्या वा करो महाकरः महतो महत्या वा विशिष्टः महा-
विशिष्टः । चतुर् तु नेष्यते । अमहान् महान् भूतः महद्भूतश्चन्द्रः अत्र केचित् एकार्थे
समासान्तपदे परे एव महत्त आ स्यात् । तेन महत् सुन्दरं वपुर्यस्य स महत्सुन्दर-
वपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दरं महद्भूतस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः ॥ ३२६ ॥

श्रीराटी—महदिति लुप्तप्रतीकं दं ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तप्रतीकं दं
आ इति लुप्तप्रतीकम् । एकीऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य
तत्तस्मिन् । महाबल इति । महद्वलं यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव इति
येऽपि स्यात् जातीयदावसामानाधिकरण्येऽपि महत्तत्त्वोराकारः पृथग्विधानात्
तेन महतो महत्या वा प्रकारः महाजातीयः महत्या महतो वा घासः महाघास
इत्यादि । पूर्वसूत्रादानुवर्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूतः महद्भूत-
श्चन्द्रमाः अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी त्यादावभूततद्भावे न स्यात् ।
एकार्थे किम् ? महतः पुत्री महत्पुत्रः ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुंवत् । उक्तः पुमान् येन स उक्तपुंस्कः शस् अन्ते यस्य स शसन्तः तर
आदिर्यस्य स तरादिः शसन्तश्चासौ तरादित्येति शसन्ततरादिः । व्यश्च मानिन् च तस्य
त्वश्च शसन्ततरादित्येति तत्तस्मिन् । न रूप्योऽरूप्यः तस्मिन् । उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गशब्दः
पुंवत् स्यादेकार्थे विशिष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे व्यादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा
सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्यः । एवं सुन्दरी चासौ भार्या चेति सुन्दरभार्या ।
व्यादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरीं मन्यते या सा सुन्दर-
मानिनी । सुन्दर्या भावः सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्ततरादिस्तु । तरस्तमस्य रूपस्य
चतरां चतमां तथा । इष्ठेयम् इमन्कल्पौ देश्यो देशीय इत्यपि । बहुः पाशश्चरो
रूप्यश्चस चैते तरादयः । यथा इयमनयीरतिशयेन शुभा शुभतरा । एवं शुभतमा

अतिशयेन शुभा शुभरूपा । एवं कित्तरां कित्तमाम् उक्तिश्च । अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघ्वीयसी लघ्या भावो लघिमा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेश्या शुभदेशीया ईषदूना शुभा बहुशुभा । अत्र बहोः परस्थित्यभावान्न पुंवङ्गावः । बहोश्च शसन्ततरादावुपन्यासस्तु अर्थप्रसङ्गात् । कुक्षिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी । शुभाया भूतपूर्वा गौः शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनान्न पुंवङ्गावः । बहोर्देहि बहुशो देहि । उक्तपुंस्कः किम् ? गङ्गाभार्यः । किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्त्रीपुंसयोर्वर्तते स उक्तपुंस्कः । तेन द्रोणी सम्पत्तिः अत्र पुंवन्न स्यात् । यतो द्रोणीशब्दः काष्ठान्बुवाहिन्यां स्त्रियां परिमाणे पुंसीति । एकार्थं किम् ? सुन्दर्या बुद्धिः सुन्दरीबुद्धिः । स्त्रीलिङ्गे किम् ? सुन्दरीधनः । तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्वितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्यां कुण्डोद्ग्रीभ्यां क्रीतः द्विकुण्डोधाः एवं कुकुश्या अण्डं कुकुटाण्डम् । मृग्याः चीरं मृग-चीरं मृग्याः पदं मृगपदं काक्याः श्रावः काकश्रावः एवमपि पुंवङ्गावः स्यात् ॥३२७॥

थीरा-टो—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन सः शस् अन्ते यस्य स तत्र आदिर्यस्य सः शसन्तस्यासौ तरादिश्चेति सः व्यय मानी च तत्र त्वञ्च शसन्ततरादिश्च तत्तस्मिन् पुंस्त्वं सूचत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थ इत्यनुवर्तते इत्याह । एकार्थे स्त्रीलिङ्ग इति चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थत्वात् वृद्धा चासौ भार्या इत्यादौ येऽपि स्यात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धियाह्वलेनीभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादिकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्कस्य पुंवङ्गावः । तेन द्रोणीभार्या इत्यादौ न स्यात् द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि काष्ठान्बुवाहिन्यां स्त्रियां वर्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिः ययाह्वलेनीभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् । एकार्थस्त्रियां किम् ? तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । इत्यादौ यथा । गौरीवाचरति गौगयते । दर्शनौघां मन्यते भार्यां चैत्री दर्शनौघमानी भार्यायाः । पट्टा भावः पट्टता पट्टत्वम् । इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा शुभतमा पटुरूपा पटिष्ठा पटीयसी शुक्लिमा वृद्धकल्पा वृद्धदेश्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पटुचरी बह्वीभ्यो देहि वृद्धश इत्यादि । अरूप्ये किम् ? शुभारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः तस्यां तत्र तथा प्रकृत्य तथा तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत् खेरिति पुंवङ्गावः । तत्त्वे त्वजात्याप्य इति पट्टता पट्टत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्वापि तेन अपत्यार्थ-ण्येयभिन्ने वाच्ये जातीयेत्ये च पुंवत् । यथा हस्तिनीनां संघः हास्तिकं श्येन्या इदं श्येनं वासः अग्राधी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थण्ये तु रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः । श्येनेयः । अजायै हिता अनय्या भूमिरिति । कुकुश्या-देरण्डादौ । कुकुवादिः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकरण्ये अस्य

३२८ । नोप्ताककीङ्पूरण्याख्यायुसक्त- विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि ।

न । १।, ऊप्—णित्तं १।, जातिस्वाङ्गेप् । १।, तु । १।, अमानिनि ७। ।

ऊवन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं
संज्ञाभूतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न
स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेवन्तन्तु मानिन् वर्जं ।

विषयः । कुकुट्या अण्डं कुकुटाण्डं स्रग्वाः चीरं स्रगचीरं स्रग्वाः पदं स्रगपदं
काक्याः शावकः काकशावकः प्राता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिच्चा द्वितीय-
भिच्चा उत्ताना श्रुते उत्तानशया प्रजाता भाय्या यस्य प्रजातभाय्यः । प्रसूता भाय्या
यस्य स प्रसूतभाय्यः इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भ-
विमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्तिथ्यां वृत्तेर्न पुंसि नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठः ॥ ३२७ ॥

तथ्य अकथ ताको ताकथीः कः ताककः ताकक उङ् यस्य स ताककीङ् ।
इय उथेति यु ताभ्यां सः । सकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थः । रक्तथ
विकारथ रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च
रक्तविकारार्थौ च युसक्तविकारार्थाः न विद्यन्ते ते यत सोऽयुसक्तविकारार्थः ।
स्त्रीङ् न्य ण इत् यस्य स णित् णित्वासी तथेति णित्तः अयुसक्तविकारार्थश्चासी
णित्तथेति अयुसक्तविकारार्थणित्तः । पश्चात् ऊप् च ताककीङ् च पूरणी च आख्या
च अयुसक्तविकारार्थणित्तथेति । जातिथ स्वाङ्गञ्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामीप् जाति-
स्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तस्मिन् । ऊवन्तं पदम् । तद्धितस्य केन अकस्य वा केन
ककारोङ् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्तं पदम् । दत्ताभद्रादिसंज्ञारूपं पदम् ।
इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारित्तद्धितप्रत्ययान्तं पदञ्च पुंवन्न स्यात् जातिविहि-
तेवन्तं स्वाङ्गविहितेवन्तञ्च मानिन्वर्जं शब्दे परे पुंवन्न स्यादित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

श्रीरा-टी—तथ्य अकथ तौ ताकथीः कः ताककः स उङ् यस्य सः ण इत्
यस्य स णित्तो यस्मात् तत् इय उथ तौ युभ्यां युसौ अवयवापेक्षया द्वित्वं
रक्तथ विकारथ तौ तावर्थौ श्रेष्ठां ते युसौ च रक्तविकारथ ते न विद्यन्ते ते यत
णित्ते तत् तच्च तत् णित्तञ्चेति पश्चात् ऊप् च ताककीङ् च पूरणी च आख्या च

३२९ । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी
भक्तौ ।

पूरणी—भक्तौ ७ ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

३३० । गवावादेः खोऽन्ते गौग्येऽनीयसः ।

गवावादेः ६।, खः १।, अन्ते ७, गौग्ये ७, अनीयसः ५।

अयुक्तविकारार्थगुणित्तत् तत् जातिश्च स्वाङ्गश्च ते ताभ्यां ईप् तत् न मानी
अमानी तस्मिन् । उदाहरणम् । वामीदृग्भाष्य इत्यादौ वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्तियेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः
द्वितीयादिः भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः भावसाधिते तु पुंवत्
स्यादेव । एषु अष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति जेष्ठ
राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः इति रघुः । प्रातस्तज्जननीं प्रसूततनयां जामातृगेहं गता
इति तु प्रसूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणवङ्गोद्भिः ॥ ३२९ ॥

श्रीराटी—पूरणी च प्रिया चेति द्वन्द्वः । पञ्चति पूराणार्थेत्यान्ते प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु-चेत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्तातनययोः स्थाने क्षमातरुण्यावाहुः
बालावामाशब्दौ नाहुः इह द्रव्याण्यप्रियादिसाहचर्यात् द्रव्यान्तस्य भजमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावव्यक्तेन निषेधः । तथा मेघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्येति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्दं परेणाहुः कोङ् पूरण्यादीत्यादीनां यं से
पुंवत्भावात् ह्रस्वत्वानयोर्विषयः । सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्रातपुंवन्न
स्यात् । सपत्नीभार्यः । सपत्नीवन्दारिका । सपत्न्यादिर्यथा सपत्नानुद्धी
रोद्दिग्यनुद्धाहो च रेवतौ । पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रीता ग्रहायणी ॥ ३२९ ॥

गौश्व आवादिथेति तस्य । न ईयस् अनीयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधिनियेधौ निरूप्य
उदाहरति । शीतगुरित्यादि । शीता शीतला गौः किरणी यस्यासौ शीतगुयन्दः ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे सति, नवीयसः । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु बहुप्रेयसो । ऊवादेस्तु [३२८] वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः

ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमायः उभयत्र पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ऋस्वः ईवन्तं बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । काली तनुर्यस्यासौ कालतनुः पूर्वस्य पुंवद्भावः अनभिधानाद्रूपः कप्रत्ययाभावे ऋस्वः । अन्यत्रापि शौण्वे पञ्चगुः अतिमायः अतिश्रितः अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु बहुः प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी कृष्णः । पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ईयसो वर्जनादीपो न ऋस्वः । साध्वन्यानां सखिद्विषे इत्यत्राप्यत्राभावो ज्ञापयति समासान्तविधेरनित्यत्वादिति । तेन द्युतः क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात् । एवञ्च न्यञ्चत्तालतमालदन्तुरदरौ तत्रापि गोदावरौति विस्तृतनीव्य इति तुग्यत्वाच्चा इति । विलुलितकवरी श्वरौति । खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋस्वो न स्यात् । अनौयस इति नजोऽल्पाश्रितत्वात् बहुव्रीहेरन्यत्र ऋस्वः स्यादेव अतिप्रेयसिः, पञ्चभिः प्रेयसीभिः क्रौतः पञ्चप्रेयसिरिति । तथाच ईयसो न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम् । सुप्रेयसीयुगान्यत्राति प्रेयसिरिति प्राञ्चः । वामोरुभार्य इति वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सति वामलक्षणेति उप् । रसं वेत्तीति रसिका ढवकादिति णिकः । पचतीति पाचिका तृणकौ घे इति णकः । षण्णं पूरणं षठी चतुःषड्तीति घट् । दत्ता इति संज्ञा । मिथिलायां भवा मैथिली ढवकादिति णः एषु पूर्वपदानां सूबन्तादीनां पुंवद्भावनिषेधः परपदानां ऋस्वः । ब्राह्मणीभार्य इति जातिविहितेवन्तं न पुंवत् । अमानिनि किं ? आत्मानं ब्राह्मणीं सत्यते या सा ब्राह्मणमानिनी यहनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तत्वादीप् । अत्र मानिनि परे पुंवद्भावः । एवं सुकेशमानिनी । युमादेस्तु व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणी ढवकादिति णः द्यौर्युमिति इम् । सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्चः स्वश्वस्येयं सौवश्वी विकारसंघेति द्यौर्युमिति उम् । कषायेण रक्ता काषायी ढवकादिति णः । हंक्नी विकारः हैसौ विकारसंघेति णः युमन्तविकारार्थवर्जनादेशा पुंवद्भावः । पूरण्यादौ परे उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३३ ॥

थीरा-टी—आवादिष्य सः गौश्च आवादिष्य तत्तस्य । पुंवत् सूत्रत्वात् । गुणस्य भावो गौर्णं तस्मिन् । न ईयोऽनौयस् तस्मात् न लीयसः इति ईयसः परस्परः प्राप्तस्वो न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसीकुलमित्यादौ क्लीबं स्व इति

पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणी-
भार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी ।
युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः
हैममुद्रिकः । पूरण्यादौ तु [३२६] ।

स्त्री न स्यात् । नाईपिपपल्यादेः अईपिपपल्यादेः प्राप्तस्त्री न स्यात् । अईं पिपपल्याः
अईपिपपल्यादिर्द्वयया अईपिपपली अईखारौ पूर्वनगरीत्यादि । अईपिपपल्यादेः किं ?
प्राप्ती जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । ईयसीर्हे । ईयसीर्हे एव स्त्री न
स्यात् । बह्वाः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुषः कुलं वा । गौणत्वेऽपि
ईपः सेलीपः स्यादेव । हे किं ? अतिप्रेयसिः खलः उपप्रेयसि प्रेम । लाघवा-
देकत्र सूत्रयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्येति वाक्यं शीता
शैत्यगुणयुक्तैत्यर्थः । पट्टी च मृद्वी च पट्टीमृद्वी ते भार्ये यस्य स पट्टीमृदुभार्यः
इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न पुंवङ्गावः, एकार्यस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात् । यत्र तु
पट्टमृदुभार्यस्तत्र यगर्भं हः । एकार्ये किं कल्याण्या माता कल्याणीमाता ।
स्त्रियामिति किं ? तरुणो प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः । ध्वस्तामय इति ध्वस्ता
नष्टा इत्यर्थः । कालतनुरिति कालौ कृष्णवर्णैत्यर्थः । गवावादेः किं ? अतिलक्ष्मीः
वामोरुभार्यः इति वामोरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धीवन्मुखासौ बाला
चेति धीवन्मुर्लत्यादि । रसिकाभार्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इकः ।
रसिकेति तत्कारोड् । पाचिकाभार्य इति पचतीत्यर्थे णकः पाचिकेति
अककारोड् । ताककोऽङ् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्यः शुक्रभार्यः ।
षष्ठीजाय इति षष्ठां पूरणीत्यर्थे थट् एवं पञ्चमीभार्य इत्यादि । दत्ताजाय इति
यद्यपि संज्ञाशब्दानां एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्त्वाभावेनैव पुंवच्चाप्राप्ति-
स्तथापि शास्त्रे लिङ्संज्ञादि शब्दवद्दत्तादीनां अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्त-
पुंस्त्वं दत्तगुणात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोरिति स्मृतेः । तथाच दत्तत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्वयोर्वर्त्तते अतो निषिञ्च्यते ।
एवं गुप्ताभार्य इति । मैथिलीभार्य इति मिथिलायां भूवा इत्यर्थे णः ।
ब्राह्मणीभार्य इति जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति स्वाङ्गत्वादीप् ।
जातिस्वाङ्गेपिति किं ? कुमारभार्यः । युवतौ जाया यस्य स युवजानिः । तथाच ।
युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य
इत्याहुः ब्राह्म मानिनीति ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

हे ७, पूरणी-प्रमाणीभ्यां ५॥, अः १ ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] ययोर्लोपो ऽयुक्तौ पौ ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
ग्राह्या, तेन—

आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि एवं सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भाष्यायाः ।
मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गे एव नियमात् । दत्ता मानिनी पञ्चमौ मानिनीत्यादि
निषेधः स्यादेव । वैयाकरणभार्यः इति व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ण
यस्येन् नित्ताद्विः । सौवश्याभार्य इति स्वश्यापत्यं इत्यर्थे णि वस्य उम् णिति
त्रिः । काषायकन्यः इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे णः हेममुद्रिक इति हेमो
विकार इत्यर्थे णः ॥ ३३ ॥

पूरणी द्वितीयादिः । प्रमीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी
नोऽसंख्यादेरिति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमौ रात्रिर्यासु रात्रिषु ता
रात्रयः कल्याणीपञ्चमाः । अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुंवद्भावी नाभूत् । पञ्चमी-
शब्दादप्रत्यये ययोर्लोप इति ईपो लोपे स्त्रियामत आप् । एवं कल्याणी-
प्रियः कल्याणीमनीजः इत्यादि । मुख्यावेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्-
भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या ।
तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः
इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुंवद्भावनिषेधो नाभूत् तस्माद्-
प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्युतः कः इति कः प्रत्ययः । ननु समासवाच्यत्व-
मेव मुख्यत्वम् । ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नानां रात्रीणां समासवाच्यत्वात्
पञ्चमरात्रेः कथं मुख्यत्वं इति चेत् सत्यं समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः
तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं
तत्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रावपि वर्तते अतो मुख्यत्वम् । कल्याणीपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र समासवाच्यः पक्षः तस्यासाधारणधर्मः पक्षत्वं तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथ्यात्मककाल एव वर्तते न रात्रौ इति भेदः ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम् । कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३२२ । द्यूतः कः ।

दी ऋतः ५।, कः १। ।

दोसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात् । हे । कल्याणपञ्चमीकः पचः ।
रात्रिः पूरणी वाचा चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः ।

इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भावः एवं कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनीज इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायेनाव पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीयहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी यात्येति अत्र अनयोरित्यर्थः एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्ता सूत्रान्तरसापेक्षत्वात् सूत्रयति ॥ ३२१ ॥

दी च ऋच्चेति द्यूतं तस्मात् । स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्कत्वात् पूर्वस्य न पुंवद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः । तथा अनङुत्पुंसयोर्लक्ष्मीनावामेकत्वे बहु-
व्रीहौ को द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा । यथा लञ्योऽनङ्गान् येन सः लञ्जानङुत्कः
एवं उक्तपुंस्कः पीतयस्कः स्थिरलक्ष्मीकः आरुदनौकः । द्वित्वबहुत्वयोस्तु लञ्यौ
अनङ्गहौ लब्ध्वा अनङ्गहौ वा येन स लञ्जानङुत्कः लञ्जानङ्गान् उक्तौ
पुमांसौ उक्ताः पुमांसौ वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसौ पीतानि
पयांसि वा येन स पीतपयस्कः पीतपयाः स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यौ वा
यस्य स स्थिरलक्ष्मीकः स्थिरलक्ष्मीः । दृष्टे नावौ दृष्टा नावो वा येन स
दृष्टनौकः दृष्टनौः । इनन्तात् स्त्रियाम् । इनन्ताद्वहुव्रीहौ स्त्रियां कः स्यात् ।
बहुवो वादिनी यस्यां सा बहुवादिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुवादौ
राजा बहुवादि कुलम् । भातुरस्तुतौ भातुः कः स्याद्वहुव्रीहौ नतु स्तुतौ ।
चौरभाटकः । स्तुतौ तु धीरभाता । नाङ्गी तन्नीभ्यामस्वाङ्गे । बहुनाङ्गिकी
दिवसः बहुतन्त्रिका वीणा । स्वाङ्गे तु बज्जनाङ्गिर्देहः । अत्र कप्रत्ययस्याभावे
ऋस्वः । बहुतन्त्री ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋस्वो न स्यात् ॥ ३२२ ॥

थीरा-टी—दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पचः इति कल्याणी
पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पचे सः इहान्यपदार्थे पचे पञ्चमीरात्रिः परम्परया
प्रविशतीत्यती गौणत्वम् । कल्याणीपञ्चमा रात्र्यः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु
रात्रिषु पञ्चमी साचादेव प्रविशति इत्यती मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी

३३३ । सहः सो वा

सहः ६, सः १, वा १ ।

सहस्य हे सः स्यादा ।

सह माता वर्तते यो ऽसौ समाटकः सहमाटकः ।

वाचेति पूर्वतः सुखत्वमिति पूर्वतः कलाणीपञ्चमा रातय इत्यत्र इत्यर्थः । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्यं पूर्वतः प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणादः । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंल्ललाभावात् पुंल्लभावः । मध्वादिकार्यनावादिभ्याम् । नञ्वादेरेकत्वार्थनावादेश कः स्यात् । प्रियं मधु यस्य स प्रियमधुकः अनर्थकः । मन्त्रादिर्यथा । मधुपानं दुरः शालि नञर्थो दधिसर्पिषी । लब्धा नौर्येन स लक्ष्मीकः । नावादिर्यथा नौरनड्डान् पयो लक्ष्मीः पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिताः । कार्यं किं ? इति नावौ यस्य द्विनौ । स्त्रियामिनः । हेऽन्यदार्थभूतायां स्त्रियां मिनत्वात् कः स्यात् । बहुवो वाग्मिनी यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुदण्डी राजा । कदाकृतसान्नाभ्यां वा । कदाकृतदीसंज्ञकात् अकृतसान्नाभ कः स्यात् वा हे । बहुतन्त्रीः बहुतन्त्रीकः सुबधूः सुबधूकः । कदाः किं ? सुस्त्रीः सुभूः बहुमानः बहुमानकः वज्रयोगिकः बहुयोगी । कृतसान्नाभः । प्रियपथः प्रियधुरः । नाख्यायाम् । संज्ञायां गम्यमानायां प्रातः की न स्यात् । विष्णो देवो यस्य स विश्वदेवः । विश्वयज्ञः । इयः स्नाङ्गार्थनाडीतन्त्रीभ्यः । इयसः स्नाङ्गायांभ्यां नाडीतन्त्रीभ्याञ्च की न स्यात् । बहुप्रेयसी वज्रनाडिः कायः बहुतन्त्रीर्धवा । साङ्गे किं ? वज्रनाडीको दिवसः वज्रतन्त्रीका वीणा पूर्वेण वा । मातुः स्तुतौ । सुभाता लक्षणः पुण्यभाता विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभाटकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालिः पटः । कचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनिः । निरुतनोव्यः विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ॥ ३३३ ॥

समाटक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पक्षे सहमाटक इति । केचित्तु प्रथमान्ताव्यपदार्थबहुव्रीहिमन्यमाना माता सहितः समाटक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

श्रीरा-टी—सह इति व्यर्थे प्री अनुकरणात् तस्या अलुक् समाटक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह माता वर्तते इति वाक्यमिति परे । सह

३३४ । सकथ्यत्ताः षः स्वाङ्गे ।

सकथ्यत्ताः ५।, षः १।, स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसकथः, पुण्डरीकवदक्षिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसकथि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलिः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलिः ५। ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

समानं उदरमस्य सोदरः सहोदरः । त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य इति भट्टिः ।
हे इति किं ? सह कृत्वा । गोहलवत्स्वाशिषि एष्वेवाशिषि गम्यमानायां सहस्य
सो वा स्वाङ्गे । स्वस्ति ते चैवाय सगर्वे सहगर्वे सहलाय सहहलाय सवत्साय सह-
वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । संज्ञाधिक्यानुनियग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् ।
एत्र्येषु सहस्य सो नित्यं स्वाङ्गे । अश्वत्थेन सह वर्तते यत् तत्साश्वत्थं नचत्वचक्रम्
एवं सपलाशं सशिशपं स्थलम् । सकाकलीको द्रोणः काकल्या अधिक इत्यर्थः
साशिः कपोतः सह कपोतपातात् भाव्यग्निरनुनीयते इत्यग्निरनुनीयः एवं सपिशाचा
वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सकथि च अचि चेति सकथ्यचि तस्मात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः
यप्रत्यये यद्योर्लोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुर्न सम्भव-
तीति लक्षणया पुण्डरीकेणात्र पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति ज्ञापनार्थमेव पुण्डरीक-
वदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रस्यासौ या चेति व्याघ्रश्चा इति स्वयं वक्तव्ये व्याघ्री व्याघ्रतुल्य
इत्यर्थः । पिप्वादीपि दीर्घसकथी सरीजाक्षी । विभाषादयमध्यवर्तितान्नित्यः ॥ ३३४ ॥

श्रीराटौ—सकथि च अचि चेति सकथ्यचि तस्मात् । साङ्गलक्षणसुक्तं स्वाङ्ग-
वाचिभ्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीकं सितपद्मं सान्तोषमानेत्या-
दिना वत्शब्दलोपः पिप्वात् स्त्रियां दीर्घसकथी पुण्डरीकाक्षी दीर्घसकथीति शक-
टस्य प्राणिवाभावात् इति भावः । हे किं दीर्घसकथि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलिः षः स्यादङ्गुलीहौ दारुणि वाच्ये । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य
पञ्चाङ्गुलम् एवं दत्ताङ्गुलं दारु । पिप्वादीपि पञ्चाङ्गुली सभित् । दारुणीति किम् ?
पञ्चाङ्गुला शिवा । अतएव तद्वितार्थाङ्गौ संख्याव्यादिति अत्रत्यये स्त्रियामत
आप् ॥ ३३५ ॥

३३६ । द्वित्वे मूर्द्धः ।

द्वित्वेः ५।, मूर्द्धः ५। ।

३३७ । लोपीतौ ते ऽच्ये ।

लोः ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७। ।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्द्धः ।

३३८ । सङ्गाया डो ऽबहोः ।

सङ्गायाः ५।, डः १।, अबहोः ५। ।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थं दारुणि अङ्गुलि षः स्याद्धे । पञ्चाङ्गुलिमिति पञ्चाङ्गुलियो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलिर्गुल्यावयवयुक्तं धान्वाद्युत्क्षेपणकारुमुच्यते । दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ३३५ ॥

द्वित्विभ्यां परान्मूर्द्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ ३३६ ॥

श्रीरा-टी—द्विच त्रिच तत्तस्मात् । आभ्यां परस्मात् मूर्द्धः षः स्यात् हे ॥ ३३६ ॥

न च उच्य नूतयोः । लोपश्च ओत् च लोपीतौ । अच्य यश्च अच्यं तस्मिन् द्वौ मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः । पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे यथोर्लोपः इत्यकारलोपः । एवं त्रिमूर्द्धः द्विमूर्द्धौ राचसी । द्वित्वेः किम् ? बहुमूर्द्धा । एवं बाह्विः बाभ्रव्यः । नदंतसावित्यादिना दान्तत्वनिषेधान्नोल्फ् धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम् ॥ ३३७ ॥

श्रीरा-टी—न च उच्य तौ तयोः लोपश्च ओत्तौ अच्य यश्च तत्तस्मिन् त इत्यस्य विशेषणम् । द्विमूर्द्ध इति द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम् एवं तयो मूर्द्धानौ यस्य स त्रिमूर्द्धः आभ्यां षः बहुमूर्द्धा । ओदयथा बाह्विः बाभ्रव्य इत्यादि । पृथक् दक्षरणात् कचिन्न स्यात् । तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायन्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे ॥ ३३७ ॥

नास्ति बहुव्रीह सा अवहः तस्याः । पञ्चषा इति ङप्रत्यये टेलोपः । पञ्चषा इत्युदाहरता संख्यावाचकानां समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन द्वौ वा तयो वा परिमाणसेषां ते द्वित्वा एवं चतुः पञ्चाः इत्यादि एवम् उपगता विंशतिर्यस्य स उपविंशः ङप्रत्यये विंशतेस्तेलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः ॥ ३३८ ॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया उः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं येषां
ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोस्तु उपबहवः ।

३३८ । नाभे नाम्नि ।

नाभेः ५१, नाम्नि ७ ।

पञ्चनाभः ।

३४० । लोम्नोऽन्तर्वहिर्भ्याम् ।

लोम्नः ५१, अन्तर्वहिर्भ्याम् ५१॥ ।

अन्तर्लोमः वहिर्लोमः ।

श्रीराटी—बहुवर्जाया इति बहोरूपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात्
तेनाकृतसालात् उपगणका इत्यपि । बहुवर्जनात् संख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं
तेनाष्टभिः सह वर्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात् । पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशाः नव
एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूरेत्यादिना यत्र सः तत्रैवायं विधिस्तेन शोभना दशा
येषां ते सुदशान् इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे । उपबहव इति संख्यावडतीति
संख्यात्वातिदेशात् प्रातौ निषेधः । सीः श्वः प्रातर्भ्याम् । सीः पराभ्यामाभ्यां उः
स्यात् हे । शोभनं श्वोऽस्य स्वश्वः स्वश्वौ स्वश्वाः सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः दिवसाः ।
तथाच सुप्रातमासादितसम्पदं तत् इति भट्टिः ॥ ३३८ ॥

नाभेः परी उः स्यात् बहुव्रीहौ संज्ञायां । पञ्च नामौ यस्य स पञ्चनाभः
अथवा पञ्चं पञ्चवत् । एवं वज्रनाभः । नाम्नि किम् ? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गाद-
रविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रीराटी—संज्ञायां गम्यमानायां नाभेऽः स्यात् हे । पञ्चनाभ इति नाभिस्थितं
पञ्चं यस्य इति वाक्यम् । प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात्
असंज्ञात्वाद्वा एवं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनीषादित्वात् स्वे ऊर्णनाभौ मर्कटः
ऊर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच प्रवृत्तिर्नो विना कार्यसूर्यनाभिरपीष्यते इति भट्ट-
वार्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१ । नञ्दुःसोः सक्थो वा ।

नञ्दुःसोः ५।, सक्थः ५।, वा १। ।

असक्थः असक्थिः ।

३४२ । असु प्रजायाः ।

असु १।, प्रजायाः ५। ।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

पृथग्योगान्नास्तीति नानुवर्तते । अन्तर्वह्निभ्यां परास्त्रीक्री डः स्यात् बङ्गव्रीहौ ।
अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोमः एवं वह्निर्लोमः ॥ ३४० ॥

श्रीरा-टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वह्निर्गतानि
लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नाम्नीति नानुवर्तते पृथग्योगात् ।
आभ्यां किं दीर्घलोमा चैवः ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश्च सुश्चेति तस्मात् । एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् बङ्गव्रीहौ वा ।
नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थः असक्थिः एवं दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः
सुसक्थिः ॥ ३४१ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् हि वा । असक्थ इति नास्ति
उक्थि यस्य इति वाक्यम् । असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये
स्वाङ्गे तु षः पूर्वेष्वेव । परे तु इह हलिसञ्दस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः
दुर्हलः दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-
सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहलः अहलिः दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्तः सुसक्तिः
इत्याहुः । हलशक्तशब्दाभ्यां एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्ती न गृह्णन्ति ।
एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्धार्थे अकृतसान्तात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण
मित्यन्ये । एतत् सर्वं गत्युक्तमते वाच्यस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
सक्तिरिति सन्जघोः क्तिः ॥ ३४१ ॥

नञ्दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया असु स्याद्वङ्गव्रीहौ । नास्ति प्रजा यस्यासौ
अप्रजाः असि कृते यदीलोप इत्यकारलोपः अत्वसोधीरिति दीर्घः । एवं
दुष्प्रजाः सुप्रजाः । इह नजादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुष्ठु गुणि प्रजा
यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

३३४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

मन्दाल्पात् ५।, च । १।, तु । १।, मेधायाः ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः ।

३३४ । धर्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् । १। ।

सुधर्मा ।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्त्तते व्यतीहारे चिरित्वव वायहृणात् । नञ्दुःसुभ्यः प्रजाया अस् स्याद्धे । अप्रजा इति एवं दुष्प्रजाः सुप्रजाः अल्पसी धीरिति घः ॥ ३४२ ॥

मन्दाल्पाभ्यां चकारेण नञ्दुःसुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ । मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधाः । एवं अल्पमेधाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः अपि मन्दाल्पादेरव्यङ्गितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ मन्दवज्रमेधः इत्यादौ न स्यात् । त्वन्तत्वादल्पादीनां परव नानुवर्त्तते ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दुःसीरित्यनुवर्त्तते । नञ्दुःसीर्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्धे । अमेधा इति एवं दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधाः । परे तु नञ्दुःसीर्मेधाया अस् नित्यं अन्यस्मात्तु वित्याहुः तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्पमेधः इत्यपि ॥ ३४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्यादवज्रव्रीहौ । समानधर्मा कुधर्मा विधर्मा सुधर्मा बद्धधर्मा । अपि पूर्वपदादव्यङ्गितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुनेधर्मो मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अवाकृत समासपूर्वपदात् पराद्धर्मादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमङ्गितो धर्मो यस्य स परमङ्गितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा-टी—त्वन्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्त्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नसर्वमङ्गिति घः । एवं सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इह केवलधर्मस्यैव गृहणात् । स्वशास्त्री धर्मश्चेति स्वधर्मः परमः स्वधर्मो यस्य स परमस्वधर्मः इत्यादौ न स्यात् परमः स्वी धर्मो यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य ह्रस्वव्यवहारात् । सुदृष्टसीमङ्गिरिताज्जम्भादन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्त आङ्गिर च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्धे । श्रीभनो जम्भो दन्त आङ्गारी वा यश्च सुजम्भा दृष्टवज्जम्भो दन्तोऽयं दृष्टवज्जम्भा सीमजम्भा ह्रितजम्भा

३४५ । नञ् सुचिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ् सु-चि-वि-उपात् ५।, चतुरः ५।, अः १। ।

एय चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नक्षत्रात् नेटशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्यः किं ? पतितजम्भः । दन्तयोरन्तरा चुट्टी दन्ती जम्भस्तथाशनमिति रुद्रः । दक्षिणादीर्माङ्गाधत्रणिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्दे त्रणश्च द्वाधक्तो भवति । दक्षिणस्थितमीर्मसस्य दक्षिणेर्मा मृगः । अन्यत्र दक्षिणेर्मः शूकरः ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्चेति तस्मात् । एभ्यः पराच्चतुरः अः स्याद्वज्रं त्रीहौ । न रुन्ति चत्वारि यस्यासौ अचतुरः रुष्टु चत्वारि यस्यासौ सुचतुरः । त्रीणि चत्वारि मानं येषां ते विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो यस्याः सा उपचतुरा । संख्याया इति उपप्रत्यये टिलीपादनिष्ठं स्यादिति अप्रत्ययः ॥ ३४५ ॥

श्रीरा टी—नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुरः सुचतुरः इति शोभनाश्चत्वारो यस्य सः एदं त्रयश्चत्वारो वा मानं येषां त्रयो वा चत्वारो इति विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णां समीपे वा उपचतुराः ॥ ३४५ ॥

मृगो मृगशिरो नेता प्रापको यस्याः सा रात्रिर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एवं पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नक्षत्रे रात्रिः प्रवर्तते तन्नक्षत्रं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीरा टी—मृगनेत्रेति मृगो मृगशिरो नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नक्षत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्तते तत्तस्या नेत्र इति । गेनांसिकाया नस् च । गेः परस्या नासिकाया अः स्यात् तन्निष्कं नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणसं उन्नसं मुखम् । नासिकां प्रति-प्रादेरगित्वेऽपि गतादिक्रियागुगतत्वात् गित्वम् । गेः किं ? शोभना नासिका यस्य

३४७ । सङ्गासूपमानात् पात् पादो ऽहस्यादेः ।

सङ्गा-सु-उपमानात् ५।, पात् १।, पादः १।, अहस्यादेः ५। ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्यादेः । द्विपात्
सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

सः सुनासिकः । अनुपश्चान्नासिका यस्य सः अनुनासिकः । अस्थूलान्नास्ति
खरखुराभ्यान् वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्याद्धे संजायां
तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्यां परस्यास्तुत्यस्य वा लुक् स्यात् । द्रुवि नासिका
यस्य स द्रुणसः वार्द्धनसः । नास्ति किम् ? तुङ्गनासिकः । स्थूलात् स्थूलनासिको
वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणसः खरणाः खरणाः खरणसः ।
वेः ख्रगौ च । वेः परस्या नासिकायाः अः स्याद्धे तस्मिन् ख्रगौ आदेशौ
चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विख्रुः विग्रः विनसः । तथाच ।
विनसा हतवाक्स्ववा इति भट्टिः । विख्रु रित्येके । सुदिवाद्याः । सुदिवाद्या
अदन्ता निपात्यन्ते । शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः शारिकुच्चिरिव कुच्चिरस्य
शारिकुचः चतस्रोऽस्यो यस्य सः चतुरस्रः एखा इव पादा यस्य स एणौपादः
अनपदः प्रौष्ठपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूल इत्यन्ये ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुय उपमानञ्चेति तस्मात् । न हस्यादिरहस्यादिः तस्मात् । एभ्यः
परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्याद्वहुव्रीहौ न तु हस्यादेः परस्य ।
उपमानतया प्राप्नो हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् शोभनौ पादौ यस्य
स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गूढादपौति वक्तव्यं गूढपात् सर्पः ।
हस्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादो जनः । हस्यादिश्च हस्ती महान् वै
गणिका कटोलकण्डीलगण्डीलकुशूलदास्य इति कटोलश्चाण्डालः कण्डीली धान्याद्या
धारविशेषो डोल इति ख्यातः । गण्डीलो वाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सुय उपमानञ्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादावस्य ।
शोभनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।
हस्यादिर्द्विधा । हस्ती कटोलः कण्डीली गणिका महान् । दासी कुशूल इत्यष्टौ
हस्यादौ परिकीर्तिताः । इह महत्शब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् कचिदुपमाना-
दपि पादस्य पात् तेन गूढो पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपात्शब्देनेत्यन्यः ॥ ३४७ ॥

३४८ । कुम्भादेरीपि ।

कुम्भादेः ५१, ईपि ७ ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे । [२२३]
पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ? कुम्भपादः ।

३४९ । व्यतीहारे चिः पूर्वी घीं ऽनच्चा वा ।

व्यतीहारे ७, चिः ११, पूर्वः ११, घं ११, अनचि ७, चा ११, वा ११ ।

ईपीति विषयसप्तमी । तेन कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ
ईपि कर्त्तव्ये । कुम्भाविषय पादौ यस्याः सा कुम्भपदी शतं पादा यस्याः सा
शतपदी अनेन पाज्ञावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेशः
पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः । अन्यथा कुम्भादेः
स्त्रियामित्यनेनापीष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात् । यदा ईप् सम्भाव्यते
तदैव पाज्ञाव इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किम् ? कुम्भपादः इति । कुम्भादिश्च
कुम्भाष्टजालाः शतसूत्रगोधा विष्णुः शितिर्द्रोणकुण्ठी च कृष्णः । निरङ्गत्तुची सप्तदेक
दास्यो विः शूकरो वै कलसोऽपि चेति ॥ ३४८ ॥

श्रीरा-टी—ईपीति विषयसप्तमी तथा च । स्त्रियामन्यदार्थभूतायां कुम्भादेः
परस्य पादस्य पात् स्यादे । कुम्भपदीति कुम्भाविषय पादावस्याः शतं पादा
अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादिर्यथा । कुम्भजालशताष्टककृष्णकुण्डशूकराः ।
सूत्रगोधासकृद्दासीतूचीकलसनिर्वयः । मुनिर्द्रोणः शितिर्वाणी विष्णुश्च कथिता
इमे । इह केषाञ्चित् संख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वणैव सिद्धे
नियमार्थमिदमत आह । ईपि किम् ? कुम्भपाद इत्यादि ईपोलुक्तेः । पाच्छीणा-
दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रियां नित्यमीप् ॥ ३४८ ॥

परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्य परपदात्
चिः स्यात् चो कृते पूर्वपदस्य आकारः पचे दीर्घश्च । एवं बाह्यावाहवीत्यत्र
त्वोर्लोपीतावित्युकारस्य ओकारः अस्यसीति चो कृते पूर्वस्य अचः परत्वान्न
आकारः अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि-
स्तवैवायं विधिरिति । तत्र गृहीत्विति किम् ? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ
न समासः । गृहीत्वा प्रहृत्येति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न
समासः । युद्धे किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः ।

व्यतीहारे यो हः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च घः
स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युञ्

व्यतीहारे किम् ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समासः । किञ्च कणाकणि
नपन्ति हन्त निभृतं शम्भुस्त्रयभूगणा इति महानाटके । युद्धादन्यत्रापि दृश्यते ।
नायायाः जानिः । युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । धनु धनुषी धन्वन् । अधिज्यं
धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा । अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः । एवं पुष्प-
धन्वा इत्यादि । यत्तु षष्ठोजाय इति खयसुतं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । तेन धृतधनुषमज्ञाय तणवदित्यादि सिद्धम् । प्रसम्भ्रां जानुनो ज्ञुः
प्रसंसायाम् । प्रकृष्टे जानुनी यस्य सः प्रजुः संजुः । ऊर्द्धाङ्गा । ऊर्द्धजुः ऊर्द्धजानुः ।
अस्थूलान्नासिकाया नसी नान्ति । दुरिव नासिका यस्य स दुणसः । णत्वं प्रागुक्तम् ।
स्थूलान्तु स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां नस् वा । खुरणाः खुरणसः खुरणाः खुरणसः ।
उत्प्रादेश्च । उन्नसः प्रणसः । प्रसंज्ञायं नित्यार्थञ्चेदम् । वैर्यः । वैः परस्या नासिकाया
यः स्याद्वह्व्रीहौ । विगता नासिका यस्य स विव्यः । वयसि संख्याभ्यां दन्तस्य
ददः । ऋदित्वानुष्णीपौ । द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रियां द्विदती । सुदन्
सुदन्तौ सुदती । वयसि किम् ? द्विदन्तः करी सुदन्तो मटः । अयान्तादेवौ । पृथग्-
योगाद्वयसीति नायाति । अयान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य ददः स्याद्वा । कुशायदन्
कुशायदन्तः । अयान्तादिस्तु कुशाय कुक्षलाय युद्ध युभ तप वराह अहि मूषिक
अश्व शिखर गर्दभ ईशाः । अन्नीतपिवता एवं खादतमोदतेत्यादि । अन्नीत
पिवतीयन्तीति भट्टिः । अतएव क्रियासातत्यव्यायन्तेन समासः स्यादिति केचित् ।
एवम् अस्ति चीरं यस्याः सा अस्तिचीरा गौः नास्ति दीषो यस्याः सा नास्तिदीषा
इत्यादौ व्यायन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्याभ्यां समासः ॥ ३४६ ॥

श्रीरा-टी—परस्परं प्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तस्मिन् व्रीहान्तयो-
रित्यादिना यत्र हस्तवेवायं विधिः । दण्डादण्डीत्यादि । चित्त्वाङ्गात् क्तेर्लुक् ।
मुष्टामुष्टीति । परे तु पूर्वस्यात्वं नेच्छन्ति । तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव ।
द्विदण्डादयः द्विदण्डादयश्चान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्यां क्रियायां
द्विदण्डि प्रहरति । द्विदण्डादिर्यथा । द्विदण्डि उभयापाणि द्विसु-
षत्येकपद्यपि । उभाहन्त्युभयाहन्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि । उभाकर्ण्यु-
भयाकर्णि उभयादन्युभाञ्जलि । संहतपुच्छुभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि ।
उभावाह्मभयावाहु प्रोष्ठपद्यव सम्मतम् । अतोभयशब्दस्य अप्रयोगोऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—
दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्वाबाह्वि बाह्वबाह्वि ।
अचिन् अस्मि ।

हति हः ।

पाणि इत्यादौ उभशब्दस्योभयादेशः । उभावाङ् उभयावाहु इत्यत्र चर्लुक्
निपातनात् । कर्ष्णि निकुच्य धावति प्रौष्ठस्य गोः पदं गृहीत्वा धावति
इत्यर्थे निकुच्यकर्ष्णि प्रौष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियावर्षणानामेवाभि-
धानाद् विदग्धा शला इत्यादौ न स्यात् । धनुषीनङ्प्रायो धातु नान्नि । धनुषीनङ्
प्रायः स्यादे संज्ञायान्तु वा । गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवधत्वा गृहीतधत्वा इत्यादि ।
प्राय इति किम् ? धृतधनुषमज्ञाय इति पुष्पदन्तः । नान्नि किं ? पुष्पधत्वा पुष्पधनुः
कन्दर्पः । संप्राज्जानुनो ज्ञुवातु ऊर्द्धात् । संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुः स्यात् हे ऊर्द्धात्
वा । संहतं जानु यस्य सः संजुः । प्रगतं जानु यस्य प्रजुः ऊर्द्धं जानु यस्य ऊर्द्धजुः
ऊर्द्धजानुः । सुसंख्याभ्यां वयसि दन्तस्य दत् । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य
दन्तस्य दत् स्यादे वयसि गम्यमाने ऋइत् । शोभना दन्ता अस्य सुदन् षोडशदन्
कुमारः विदन् वत्सः । वयसि किं ? विदन्तो गजः । स्त्रियां नान्नि । स्त्रियां
अन्यदार्थभूतायां दन्तस्य दत् स्यात् हे संज्ञायां गम्यमानायाम् । सुदती काल-
दती । नान्नि किम् ? सुदन्ता । अग्रान्तश्यावादिभ्यां वा । अग्रान्तात् श्यावा-
देश परस्य दन्तस्य दत् स्यात् हे वा । कुन्दकुमलाग्रवदन्ता यस्य स कुन्दकुमलाग्रदन्
कुन्दकुमलाग्रदन्तः श्यावदन् श्यावदन्तः । श्यावादिर्यथा श्यावाकोकवराहाहि-
वृषसूषिकगर्दभाः । शिखरः शुद्धशुभौ च श्यावादौ दश कीर्त्तिताः । ककुदस्य
ककुदवस्थायां शैले तु त्रैः । अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य ककुत् स्यात्
हे । त्रेषु शैले । अजातं ककुदमस्य अजातककुत् वत्सः स्थूलककुतरुणः ।
अवस्थायां किं ? श्वेतककुदः ककुदिव ककुदं शङ्खादि । तीर्णि ककुदानि यस्य
विककुविकूटः । व्युद्भ्यां परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्यादे पूर्णात्तु वा ।
विगतं काकुदमस्य विकाकुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः । सुदभ्यां
हृदयस्य हृन्मित्रशब्दोः । आभ्यां मित्रशब्दोः क्रमात् हृदयस्य हत् स्यादे ।
शोभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रं दुष्टं हृदयमस्य दुहत् शत्रुः, अनयोरिति किं ?
सुहृदयः साधुः दुहृदयः खलः । आभ्यां किं ? प्रहृदये मित्रम् । जायाया जानिः,

कर्मधारयसमासः (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा । संश्चासौ चिच्चासा-
वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

जायाया जानिः स्याद्धे । युवती जाया यस्य स युवजानिः वृद्धजानिः । तथाच
युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः ॥ ३४६ ॥

इति बहुव्रीहिसमासः समातः ।

स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव । यथा परमात्मा उत्तरपदविगुडन्ववज्जुत्रीहि-
वर्जं पदवज्जले समासो नास्तीति दुर्गसिंहक्रमदीश्वरौ । तन्मतमखीकुर्वन् त्रिभिः
पदैरपि कर्मधारयमाह । सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति पचादिलादनि
आनन्द इति विशेष्यं पदम् । त्रयाणां विशेषणत्वे समासानुपपत्तेः । तथापि
विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणं पूर्वम् । तेन दीर्घब्राह्मणः न तु ब्राह्मणदीर्घ इति ।
गौरादिर्वा । गौरविप्रः विप्रगौरः । गौरादिस्तु । गौर कङ्गार जठर कपिल
गडुल काण खोड खञ्ज कुज कुण्ड खल वृद्ध भिच्छुक तनु इति ।

श्रीरा-टी—इदानीं यमाह । परमश्चासौ इत्यादि । व्यवत् प्यत्तम् । इतः-
परं सूत्रे यत् प्यत्तं निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात् अतिदेशाद्व्यं पूर्वं पूर्वनिपातः ।
विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात् । एकार्थानां
दानां सी यसंज इत्युक्तं तत्र एकार्थता च सामानाधिकरण्यं तच्च भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामिव भवति । तत्र
यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे
व्यवस्थापयति तद्देदकं विशेषणं एवं यद्देदं तद्विशेष्यम् । परमात्मेत्यादि परम-
शब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणत्वम् । आत्मनो भेदा-
त्वाद्विशेष्यत्वं एवं नीलोत्पलं पुच्छवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि
नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्वं तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनीत्पला-
दीनां प्राधान्याद्विशेष्यत्वं नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् ।
अत एव नीलादीनामुत्पलाद्यधीनत्वात् तत्तल्लिङ्गवचनत्वम् । कुञ्जकुण्डः कुण्ड-
कुञ्जः विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्टः इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य
कामचारादेकस्य विशेष्यत्वं कल्प्यते अभिधानाद् य सः कचिन्नित्यः कचिन्न स्यात्
कचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः रामो जामदग्न्यः अर्जुनः
कार्त्तवीर्यः नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि । विशेषणस्य इतरव्यावर्त्तकत्वेन

विशेष्येणैव सह यः । तेन वृत्तः शिंशपा लोहितस्तचकः इत्यादौ न स्यात् ।
आसहचः शिंशपावृत्तः इत्यादौ आसादीनां यदा विशेषवृत्तिर्नावधार्यते तदैव
फलवृत्तयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारिण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित्
षीस एवेत्यन्यः । बहूनां दानामपि यसं कुर्वन्नाह संयासौ इत्यादि । अन्ये तु
बहूनां दानाञ्च हान्यसं न कुर्वन्ति महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति । षट्ठी चासौ
श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गीःचीरमित्यादौ महन्नीलीत्पलं षट्ठी श्याम-
कन्यका राजगौचीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदत्त्वेन तस्य
पुंवदभावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महानीलीत्पलं षट् श्यामकन्यका षीष-
गर्भषीषे राजगवौचीरमिति तु स्यादेव । बहूनां दानां हसौ स्त्रीकृत्यापि ।
राज्ञी गौय अश्वय पुरुषयेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्मिन्त्यादौ राजगवाश्चपुरुषाः
पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । यन्त्यकृन्मते तु । मह-
न्नीलीत्पलं इत्यादि रूपभावनिययश्चेदस्ति तदा राज्ञी गवाश्चपुरुषा इत्यादिवत्
तादृशप्रयोगभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच कालाः परिमाणेनेति
पाणिनीयनृत्वे काला इति त्वनिर्देशात् त्रिदोऽप्ययं सस्ति द्वे अहनी जाते अस्मिन्ति
वियहं द्वाङ्गजाते इत्यादि न्यासकृतीकृतमिति । अभिधानात् कचिदन्यथापि ।
एकादीनां यः । एकादीनां स्यादन्तेन सह यः स्यात् । एका चासौ शाटी
चेति एकशाटी एकादिः पूर्वनिपातः एवं सर्ववेदाः । एकापदिर्यथा । एक सर्व
जरत् पूर्व समान नव मध्यमाः । जघन्यर्चरसौ वीर पुराण पर केवलाः । मध्य-
प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृताः । सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्पापणार्थ-
पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डितः सर्वशुक्तः
जरत्पाचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । पूर्वकालस्य । पूर्वकालक्रिया-
वाचिनः परकालक्रियावाचिना सह यः स्यात् । आदौ ज्ञातः पश्चादनुलितः
ज्ञातश्चासावनुलितश्चेति ज्ञातानुलितः लूनप्ररुद्धः लिप्तवासितः बहुताङ्कितः
स्नापितभोजितः इदमपि पूर्वनिपातार्थम् । दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिनः
संख्यावाचिनश्च स्यादन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासौ इषुकाम-
शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विद्याः पञ्चास्माः सप्तर्षयः अतः स एव संज्ञाप्रतीतिः
वाक्याभावेऽपि बालवीधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि किं ? उत्तरा वृत्ताः अष्टौ
ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनानाम्नि न स्यात् ।
पञ्चपुराणानां दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये शिष्टप्रयोग-
प्रदर्शनात् स्वर्गत्वेन कचिदनान्नपीत्यन्यः । चतुर्दिगीशानवमन्य सामिनी द्वि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् इतीयन्द्रयोः समाहारः
 द्विचन्द्रमिति गमात् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः इत्यत्र तु कालवाचि-
 पूर्वशब्दस्यैकादिलात् सः । कतरकतमयोजातिप्रश्ने । कतरकतमयोजातिप्रश्न
 एव यः स्यात् । कतरकटः कतमकटः । जातिप्रश्ने किं ? कतरः पाठकः ।
 किमः क्षेपे । क्षेपी निन्दा तस्यां गम्यमानायां किमी यः स्यात् । किं राजा
 यो न रक्षति प्रजाः किं गौः यो न वर्हति भारम् । क्षेपे किं ? को राजा
 पाटलिपुत्रे । प्रश्नेऽव किं शब्दः । निन्दानां निन्दनैः । निन्दाविषयाणां निन्दा-
 करणैः सह यः स्यात् । वैयाकरणस्यासौ खसुचिश्चि वि वैयाकरणखसुचिः निष्-
 प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः अयाज्ययाजनाः तृणापरा इत्यर्थः । तार्किक-
 दुर्दुरुद्धः नास्तिक इत्यर्थः । निन्दानां किं ? वैयाकरणशौरः न ह्यत्र वैयाकरणत्वं
 निन्दते किन्तु चौरत्वम् । निन्दनैः किं ? कुक्कितो विप्रः विशिष्यस्य पूर्वनिपातार्थं
 इदम् । पापनकयोर्निन्दैः । निन्दाविषयैः सह पापानकयोर्थः स्यात् । पापा-
 नापितः अनकनापितः इह पापानकशब्दौ स्वतत्त्वपरिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य
 पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् । उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमीयते
 येन तदुपमानं सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकं इत्यर्थः । उपमानोपमेययोरेव
 साधारणो धर्मः सामान्यः तद्वाचिना सह उपमानवाचिनी यः स्यात् । शस्त्रीव
 श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हंसश्येनी श्राटी । सामान्यवाचिना किं ? पर्वता
 इव बलाहकाः । उपमानस्येति किं ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्वं
 गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्तते अतः सामानाधिकरण्यमित्याह तन्मते
 शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्याद्वैर्याधिकरण्येऽपि य स
 इत्यन्यः । एवं परत्रापि । उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः सामान्याप्रयोगे । उपमेय
 वाचिनी व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
 पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिर्यथा । व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभाः ।
 वराह-महिषा-कर्ष पद्मकुञ्जरहस्तिनः । कमलं पल्लवं नागः केशरी वृषभो हरिः ।
 वृषश्चन्द्रः किशलयं कड़ारोऽन्वे प्रयोगतः । सामान्यप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र
 इव शूरः शूरत्वमिह उपमेयोपमानयोः पुरुषव्याघ्रयोः साधारणो धर्मः ।
 श्रेण्यादेः कृतादिना चार्थः । श्रेण्यादेः कृतादिना सह यः स्यात् । अभूततद्-
 भावे । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः । श्रेण्यादिर्यथा । श्रेणिः कुङ्कुम-
 मुदकं पूगः कुशलं निधनं कुसुमं कूटः । इन्द्रः कुण्डिमपण्डितसुखं निचयो
 निपुणो देवविशिष्टम् । अमण्यपलो राशिर्दृशदोऽध्यापकः पटुः । ब्राह्मणः

चक्षिणी भूती वदान्यः कृपणी वृद्धः । कुङ्कुमविशिष्टयोः स्थाने पदार्थविषयशब्दौ
पठव्यन्तः । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सम्भावित निराकृताः । गत उक्त
समाग्रात-समाख्यात-विकल्पिताः । मतावधारिताख्यातमुक्तज्ञातयुतानि च ।
कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृतः । एकविंशतिरचोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।
श्रेणीभूतः पूणीभूत इत्यादौ तु श्रेयादित्वात् सः । च्युर्थे किम् ? श्रेणयः कृताः ।
अनञ्जन्तस्य नञ्जन्तेन । अनञ्जन्तस्य स नञ्जन्तानेन सह यः स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति
कृताऽतः कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य
तथा व्यपदेशात् एवं क्लिष्टाक्लिष्टं मुक्ताभक्तम् इत्यादि । कृतादेरपकृतादिना ।
कृतादेरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमता-
नभिनतं भागयोः करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशीभनत्वात्
भक्तविभक्तं क्रियद्भक्तं क्रियत् प्रत्यागतं गतप्रत्यागतं यदा तु पूर्वगतं पश्चात् प्रत्यागत-
मिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्येति सः । क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका
मनीषादित्वात् घः । क्रयावयवत्वात् क्रयः क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयव-
धर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एवं पुटापुटिका फलाफलिका । माला-
मालिका इति । सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादिः पूज्यमान-
वाचिना नागादिना सह यः स्यात् । संश्चासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा ।
सन्महत् परमीत्कृष्टोत्तमाः पञ्च सदादयः । पूज्यमानेन किम् ? सत् सत्यः विद्य-
मान इत्यर्थः । उत्कृष्टा गौः पङ्गादुद्धृत इत्यर्थः । नित्यसापेक्षे सदावस्थापनौय एव ।
गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः । नागादिर्यथा । नागो हृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽव वयो
मताः । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदम् । तेन नाग-
हृन्दारकः स्रो नरहृन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति किं ? मैत्रो नागः मूर्खत्वात् । जातेः
पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः पोटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् ।
इभ्या करेणुः पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा गोवेहत् । पोटा-
दिर्यथा । पोटा वेहत् वशा धूर्त्तं स्तोक श्रोत्रिय धेनवः । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथावस्कार-
नीत्यपि । अध्यापकः कतिपयो दशत्रिभिरिहिरिताः । वक इव वकः पुरुषः स चासौ
धूर्त्तश्चेति वक्त्रधूर्त्तः इत्यत्र निन्दानां निन्दनेरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्तः इत्यादौ अनिन्दार्थं
वचनं धूर्त्तकठः जनयति कुमुदभान्तिं धूर्त्तवकीहि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये
उत्सर्गत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपरः । अत्र प्रशंसार्थशब्देन रूढिशब्दानां
मतज्ञिकादीनाम् एव ग्रहणम् गौश्चासौ मतज्ञिका चेति गोमतज्ञिका गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् विप्रोदघः विप्रतल्लजः । यूनः पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना

सह यः स्यात् । युवा चासौ पलितश्चेति युवपलितः । पलितादौ तु पलितः खलितौ वलिनी जरन् । प्राथो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं तेन युवती चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति । ल्यतुल्यार्थयोरजात्या । ल्यसंज्ञकत्वान्तानां तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभिः सह यः स्यात् । भोज्योऽणं पानीयशीतं शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तं पानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः । तुल्यश्चेतः सर्वश्चेतः तुल्यमहान् सट्शमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् तस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किम् ? भोज्य ओदनः । वर्णानां वर्णैः । वर्णवाचिनां वर्णवाचिभिः सह यः स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्गसबलशब्दौ मुख्यतया समुदायवृत्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धेर्बलीयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तते इति गौणसामानाधिकरण्यात् पूर्वणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते । तत्र गौणत्वाद्भिषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । यत्र तु अवयवसम्बन्धात् द्वावेव समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः । यथा कृष्णशुक्लः शुक्लकृष्ण इति । कुसार्थाः शमणादिना । कुमारीशब्दस्य शमणादिना सह यः स्यात् । कुमारी चासौ शमणा चेति कुमारीशमणा । शमधोर्नन्यादित्वादनः । शमणादिन् । शमणा तापसी दाम्नी वन्धकी कुलटेत्यपि । तथा प्रव्रजिता गर्भिण्या व सप्त प्रकीर्तिताः । कुमारस्य च मृदादिना । कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च मृदादिना सह यः स्यात् । कुमारश्चासौ मृदुश्चेति कुमारमृदुः । कुमारी चासौ मृद्वी चेति कुमारमृद्वी । मृदादिर्धिया । मृदुपटु पण्डितचपला निपुणः कुशलाध्यापकमप्यभिरूपः । मृदादीनां कुमारीसामान्याधिकरणे स्वीत्वमेव विशेषणत्वात् । चतुष्पदां गर्भिण्या । चतुष्पदां जातिवाचिनां गर्भिण्या सह यः स्यात् । गीर्गर्भिणी । अजगर्भिणी । चतुष्पदां किं ? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभी गर्भिणी मयूरव्यंसकाद्याः । मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः यसंज्ञकाः निपात्यन्ते । व्यंसयति क्ललयति व्यंसको धूर्तः । विपूर्वादंसधोर्णकः मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः क्वाचव्यंसकः कान्धोजसुगडः यवनसुगडः । एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्तमानाः एहीहाद्याः मयूरव्यंसकादित्वात् येसं निपात्यन्ते । एहि इह यत्र कर्मणि वर्तते एहीहं वर्तते एहि यवैरिति यत्र कर्मणि तत् एहियवं एहि वाणिज्ये इति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । प्रोहकटमिति यस्यां क्रियायां सा प्रोहकटा प्रोहकदर्मा आहववसना आहवचला आहववितगडा उडरचूडा कृत्स्नविचक्षणा भिन्दिलवणमित्युच्यते यस्यां क्रियायां सा भिन्दिलवणा पचलवणा उन्धर छत्सृजेति यस्यां क्रियायां

३५० । कोडादिः पुं वत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादिः १।, पुं वत् ११।, य-जातीयदेशीये ७।, तत्वे १।, तु ११।, अजात्याख्यः १। ।

सा उन्मरीत्सृजा उद्भमविधमा उत्पतनिपता अर्णहप्रघसा उदक् च अवाक् च
उच्चावचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं आचितञ्च उपचितञ्च आचोपचं आचितञ्च
पराचितञ्च आचपराचं निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचं नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः
न किञ्चनी वा पीत्वा स्थिरकः सुक्ता सुहितकः प्रोष्य पापीयान् इह पञ्चमी इह
द्वितीया स्वात्वा कालकः उत्पत्य लाक्षणिकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषण-
श्यामाजाता इत्यादि उन्मरीत्सृजेत्यादीनां त्यादिख्यादिना क्रियासातत्य इत्या-
दिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गणः पाठः । पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येकदत्तात्
पीत्वास्थिरकस्य इदं इत्यर्थे णे पीत्वास्थिरकं भौक्तासुहितकम् । प्रोष्यपापीयसं
इत्यादौ णिच्चे आयचो त्रिः । ह्यन्तं टेनाभीच्छां चे । ह्यन्तं टेन सह आभीच्छां
गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात् षसे निपात्यते यदि ससी घमाह । जह्जिजोहमिति
यः पुनः पुनराह स जह्जिजोहं उज्जह्जिजोहं जह्जिस्तुम्बः उज्जह्जिस्तुम्बः । व्यादिस्तेन
क्रियासातत्ये । त्याद्यन्तं त्यादान्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-
व्यंसकादित्वात् निपात्यते । अश्रीत पिबत इति यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिबता
पचतभृजता खादतमीदता इत्यादि । शाकपार्थिवाद्याः । शाकपार्थिवाद्या
निपात्यन्ते । शाकः शक्तिः प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः शाकप्रधानः पाघिवः
शाकपार्थिवः मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपिः सुग्रीवकपिः
श्रीहर्षनामा वृषतिः श्रीहर्षवृषतिः । सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका द्विगुणीकृता
जगती विजगती अर्द्धावशिष्टं घृतं अर्द्धघृतं इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगणः ।
अवहित य स लक्ष्णो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्यं आकृतिगणत्वात् । एषां मयूर-
व्यंसकादीनां यान्तरं न स्नात् । तेन परमो मयूरव्यंसकः ॥ ३४६ ॥

कोड् आदिर्यस्य स कोडादिः । यश्च जातीयश्च देशीयश्चेति यजातीयदेशीयं
तस्मिन् । तश्च त्वत्वं तस्मिन् । जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते
जात्याख्ये यच्च कोडादौ सोऽजात्याख्यः । पुं वत् स्युक्तपुंस्त्व इत्यादिना उक्तपुंस्त्वस्य
तु कोडादः पुं वद्भावस्य प्रसक्तौ नोप्ताककोडित्यादिना निषेधे कर्मधारयादौ
पुनरनेन विधिः क्रियते । तेनायमर्थः । ताककोड् पूरण्याख्या युसक्तविका

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्वयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या ।

सार्थगणितजातिस्त्राङ्गेवन्तं पदं यद्युक्तपुंस्त्वं भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे कर्म-
धारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्त्वयोः परयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् उक्तपुंस्त्वं; कोङादिः पुंवत् स्यादिति । जातीयप्रत्यये तु पुंवद्भाव-
प्रसङ्गाभावेऽपि कोङादिः पुंवत् स्यादित्यर्थः यथा रसिका चासौ भार्या चेति
रसिकभार्या एवं पाचकभार्या पञ्चमभार्या दत्तभार्या सैथिलभार्या ब्राह्मणभार्या
सुकेशभार्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिक-
जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया सैथिलजातीया ब्राह्मण-
जातीया सुकेशजातीया । कोङादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीनां पुंवन्न
स्यात् उक्तपुंस्त्वं किं ? गङ्गिकाभार्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् ।
अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीत्वं दत्तात्वम् । केचित्तु कोङादिशब्देनात्र येषां
पुंवद्भावी निषेधस्ते एव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादेः पूर्वस्थिताः पुंवद्भावयोग्य-
शब्दाः । पूरणीत्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पुंवत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी
महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनीजा इत्यादि इत्याहुः ॥ २५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदौ यस्य सः । यच्च जातीयश्च देशीयश्च
तत्तस्मिन् । तच्च त्वय तत्तस्मिन् जातिश्च आख्या च ते न स्तो यच्च सः ।
कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोङादयो गोत्राककोङ् इत्यादि सूत्रे ये पठिता
पूरण्यादयः पूरणी प्रियेत्यादि सूत्रे ये पठितास्ते च पुंवत् स्युः । ये जातीये
देशीयश्च परः । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्यं एवं
रसिकभार्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्या चेति वाक्यं दत्तभार्या सैथिल-
भार्या सुकेशभार्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनीजा इत्यादि ।
वैयाकरणभार्या सौवश्वभार्या काषायकन्या हैमसुद्रिका ब्राह्मणमनि-
नीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वैरेव सिद्धम् । गोत्राककोङ् इत्यादिना
शेषा निषेधः प्रातस्तेषामेवानेन पुंवद्भावः तेन मक्षिका वन्दारिका द्रीणीभार्या
इत्यादी न स्यात् । जातीयं पूर्वेषाप्राप्ते देशीयं कोङादित्वादप्राप्ते विपर्यया
तार्किकजातीयः कारकजातीयः तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य
विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयो पुंवत् तेन पठ्या भावः पठुता पठुत्वं स्रुता
स्रुत्वं इत्यादौ स्यात् न तु कटीत्वं दत्तात्वं पाचिकात्वं व्यभिचारिणीत्वं इत्यादौ

३५१ । द्वित्राष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा त्रिद- शाद्ये ऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

द्वित्राष्टाधिकाः १॥, द्वात्रयोऽष्टाः १॥, त्रिदशाद्ये ७, अन्यषट्के ७, तु ११,
अनशीतौ ७, वा ११ ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादितिके । चत्वारिंशदादिषट्के
अशीति वर्जं त वा । द्वाधिका दश द्वादश । त्रयोदश । अष्टादश ।
द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वाशीतिः ।

ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्वीतमित्यादौ
तु नोभाक्कोड् इत्यादिना निषेधः ऊदित्यनेन यस्मात् ऊपसम्भवस्तस्यैव ग्रहणम् ।
कोड्पूरण्यादि किं ब्रह्मवन्मुवाला । यादौ किं रसिकाभार्यः पञ्चमीयते आत्मानं
पाचिकां मन्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्या हैभीरूप्या ब्राह्मणीदेश्या
सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

द्वि च त्रिच अष्टा च द्वित्राष्टानः द्वित्राष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्राष्टा-
धिकाः शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः इत्तात् परस्याधिकशब्दस्य
प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्वाधिकात्राधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वाश्च त्रयस् च अष्टाश्च
द्वात्रयोऽष्टाः । दश आद्यो येषां ते दशाद्याः तद्याणां दशाद्यानां समाहारः
त्रिदशाद्यं तस्मिन् । पावादित्वान्नप् । त्रिदशाद्ये इत्येकवचनान्नमित्ते यथा-
संख्याभावः । षणां समूहः षट्कम् । अन्यच्च तत् षट्कञ्चेति अन्यषट्कं
तस्मिन् । पूर्वतो य जातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति
परनिमित्तस्य उत्तौ जातीयादेरवृत्त्यभावे केवलो य एवानुवर्तते । तेन द्वाधिका-
त्राधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे
विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि
सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । यथा द्वाधिकाश्च ते दश चेति
द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः चयस्त्रिंशत्
अष्टात्रिंशत् । अन्यषट्के तु द्वाधिका चासौ चत्वारिंशच्चेति द्वाचत्वारिंशत् ।
पञ्चे शाकपार्थिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शाकपार्थिवादि-
र्यथा । शाकप्रधानश्चासौ पार्थिवश्चेति शाकपार्थिवः । अत्र प्रधानशब्दस्य
लोपः शाकः शक्तिः । एवं दध्ना मिश्रित ओदनः दध्योदन इत्यादि एवं

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्ख्यायाम् ।

वा । १।, एकोनस्य ६।, एकाद्वैकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७ ।

एकाद्विंशतिः एकान्विंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहीराजः षः षगे च ।

सखि-अहन्-राजः ५।, षः १।, षगे ७।, च । १। ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च । प्रियसखः परमाहः महाराजः ।

द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् द्वाषष्टिः द्विषष्टिः द्वासप्ततिः द्विसप्ततिः द्वावन्वतिः द्विन्वतिः इत्यादि । अनशीतौ किं द्वाशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः । कर्मधारये किं ? द्वाधिका दश यच्च स द्वाधिकदश इत्यादौ न स्यात् ॥ ३५१ ॥

श्रीरा-टी — द्वौ च त्रयश्च अष्टा च ते । द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते । दश आद्या येषां ते दशाद्याः त्रयोषां दशाद्यानां सप्ताहारास्त्रिदशाद्यं पावादिवापन्नेप् तस्मिन् षष्ठां समूहः षट्कं अन्तेभवं अन्त्यं अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति तत्तस्मिन् न अशीति-रनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि द्विवाष्टन् इत्येतेषां स्थाने वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमान् स्युः दशादितिकसंख्याशब्दे परे द्विवाष्टान् अष्टदधिका भवन्ति । इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतिविंशत् शब्दानामिव ग्रहणम् । अन्यथा अन्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति ज्ञान्तत्वात् न यथासंख्यम् । पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः । द्वि अधिका दश इति शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेशः । एवं द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः द्वाविंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टाविंशत् इति द्वाचत्वारिंशदित्यादि एवं त्रयश्चत्वारिंशत् चिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि । एवं पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि । द्वाशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिरिति सहण्ये षः । एषु किं ? द्विशतं त्रिशतं अष्टशतं इत्यादि ॥ ३५१ ॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नौ स्यातां वा संख्यावाचके परे कर्मधारये । एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया संख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवोच्यते । तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश । कर्मधारये किं ? एकोनाविंशतिर्यत्र स एकोनविंशतिः ॥ ३५२ ॥

श्रीरा-टी—एकाद्वैकान्नौ तौ । बाह्यमध्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वा ग्रहणम् । परे तु जनार्थं नञः प्रकृतिवत् भावं विधाय एकशब्दस्यानागमं कुर्वन्ति । एकाद्विंशतिः एकान्विंशतिः । एकोनविंशतिस्तु जनशब्देनैव ॥ ३५३ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये
ऽङ्गो ऽङ्गः ।

सर्व—व्यात् ५१, न ११, एकात् ५१, न ११, ऐक्ये ७, अङ्गः ६१, अङ्गः ११ ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ न
त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णी ऽतो ऽङ्गस्य ।

प्राग्वत् ११, न. ६१, णः ११, अतः ५१, अङ्गस्य ६१ ।

सखाच अहथ राजा चेति सख्यहीराजन् तस्मात् । प्रिययासौ सखा
चेति प्रियसखः अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलोपः । पिप्वादीषि प्रिय-
सखी । परमाह इति वीर्लोपीताविति नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः ।
अहान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् महाराज इत्यत्र महत्तस्य आकारः नलोपादिश्च ।
एवं कृणस्य सखा कृणसखः तयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

यौरा-टी—षगे चेति यः क्रमप्रातः चकारः षगसमभिव्याकृतः षगसनुकर्ष-
वीत्यत्र आह । ये षे गे चेति षकारस्थेर्वात्त्वात् परदेश्यः एभ्यः ष इत्यर्थः ।
तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रिययासौ सखा चेति
परमच्च तदहथेति महायासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च संख्या च व्यञ्जेति तस्मात् । न एको नैकः
तस्मात् । न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । अङ्ग एकैकभावे वर्त्तमानः पूर्वादिरिकदेशः ।
एभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्तः स्यादादौ न त्वेकात् परस्य न च
समाहारे । सर्वश्च तत् अहथेति सर्वाङ्गः अहान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् मध्याङ्गः
संख्याताङ्ग वे अहनी प्रिये यस्य स इङ्गप्रियः प्रकृष्टमहः प्राङ्गः । नैकात् किं ?
एकाहः । नैक्ये किं ? त्रहः ॥ ३५४ ॥

यौरा टी—सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च संख्या च व्यञ्जं तत्तस्मात् । न एको
नैकस्तस्मात् न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिनः पूर्वादिः
संख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् संख्यावाचिनी व्यसंज्ञकाच्च परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेशः
स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वसूवात् षइत्यस्य क्तिविपरिणामेनावुत्तेः ये
परे इत्यर्थः तेन प्रियपूर्वाङ्गः सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतीऽकारान्तपदात् परस्य अङ्ग इत्यकारान्तस्य नस्य णः स्यात् अव-

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात् एकाहः । अत इति किं ? त्रिभि-
रहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५६ । कौट्यामात् तच्चाः ।

कौट्यामात् ५।, तच्चाः ५। ।

कौटतच्चाः । ग्रामतच्चाः ।

३५७ । जातमहद्ब्रह्मादुच्चाः ।

जात महत् ब्रह्मात् ५।, उच्चाः ५। ।

जातोच्चाः । महोच्चाः । ब्रह्मोच्चाः ।

३५८ । शुनो ऽत्यप्राण्युपमानात् ।

शुनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपुन्तरेऽपि सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । अदन्तात् परस्य किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः
अदन्ताङ्गस्येति किं दीर्घाणि अहानि यस्यां सा दीर्घाङ्गी प्रावृट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्वदित्यनेन घृः अवकुपुन्तरेऽपीति प्राप्तं तथाच षकाररेफ-
ञवर्णयुक्तादन्तात् परस्याङ्गस्य नी णः स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि
सतीत्यर्थः । सर्वाङ्ग इति सर्वञ्च तदहस्येति वाक्यं एवं पूर्वाङ्गः अपराङ्गः इति ।
अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्यां दीर्घाङ्गी श्ररत् । एकाह इति एकञ्च
तदहस्येति वाक्यं त्र्यङ्गः इति त्र्ये गः प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम् । प्राग्वदिति
किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्गः इत्यादि संख्याताह इति कश्चित् । नैक्ये किं हयोरङ्गीः
समाहारः बाहः । सर्वैकदेशादिः किं ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्यां परात् तच्चाः सः स्याद्यादौ । कौट्यासौ तच्चा चेति कौटतच्चाः
एवं ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्चाः ॥ ३५६ ॥

श्रीरा-टी—आभ्यां परात्तच्चाः षः स्यात् यादौ । कौटतच्चाः इति कुट्यां भवः
कौटः कौट्यासौ तच्चा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्चाः षः स्याद्यादौ । जातयासौ चच्चा चेति जातोच्चाः एवं
महोच्चाः ब्रह्मोच्चाः ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परादुच्चाः षः स्यात् यादौ । जातोच्चाः इति जातयासौ
चच्चा चेति वाक्यम् । एवं महोच्चाः । ब्रह्मोच्चाः । यादौ किं महोच्चा शिवः ॥ ३५७ ॥

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ । आकर्ष
इव श्वा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा ।

३५६ । पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकथ्यः ।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५१, च १११, अनतेः ५१, सकथ्यः ५१ ।

एभ्यः पूर्वाक्ताच्च अतिवर्जात् सकथ्यः यः स्यात् यादौ । पूर्व-
सकथम् ।

नं प्राणी अप्राणी अप्राणी चार्सा उपमानचेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्यु-
पमानचेति तस्मात् । आकर्ष इति । आकृष्यते ऽनेनेति आकर्षः । आकुड्डी इति
ख्यातः । आकर्षः आकर्षतुल्यः इति ज्ञापनाय इवशब्दः । आकर्षश्च इति अप्राण्युप-
मानात् परात् शुनः षः । अतेस्तु ज्ञानमतिक्रान्तः अतिश्चः । प्राण्युपमानात् व्याघ्र
व्याघ्रतुल्यश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा ॥ ३५८ ॥

श्रीरा-टी—उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेयमित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं
चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्राद्यै-
रित्यनेन षः । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कीदृश्याभ्यासवस्तुनि ।
आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । शृन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्यः आकृतिगण-
त्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्तते तथापि शृन्शब्दस्य आकर्षशब्देन
सह यः । उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यः सह पविधानम् । इह तु
उपमेयवाचाकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु अप्राणिनि
वर्तमानात् उपमानवाचिनः शुनः षः इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः
आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्च इत्याहुः । मूलं आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तस्मते
उपमीयते ऽनेन इति उपमानं भिन्नम् ॥ ३५८ ॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृगं तस्मात् । नास्ति अतिर्यक् सोऽनतिः
तस्मात् । पूर्वोत्तरमृगयोऽप्राण्युपमानाच्च परात् सकथ्यः यः स्यादथादौ पूर्वञ्च तत्
सकथि चेति पूर्वसकथम् एवम् उत्तरसकथं मृगस्य सकथि मृगरसकथं फलकमिव
सकथि फलकसकथं प्राण्युपमानात् कूर्म इव सकथि कूर्मसकथि अनतेः किं ?
सकथि अतिक्रान्तः अतिसकथिः ॥ ३५९ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तस्मात् न अतिः अनतिः तस्मात् ।
पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसकथमिति पूर्वशब्दः सकथ्यः

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यान्तु वा ।

देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महद्भ्यां ५॥, तु १११, वा १११ ।

कुक्षितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

सरस् अनस् अयस् अश्मनः ५१, संज्ञा-जात्योः ७॥ ।

महानसम् उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्वः अमृताश्वः ।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं पूर्वं सक्थः इति । एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरणं चर्मफलकं फलकं सक्थि इवेति वाक्यं तच्चापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ॥ ३५८ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मणः यः स्याद्यादौ कुमहद्भ्यां परात् वा । अवन्तौ ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः कुक्षितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । एवं महाब्रह्मः महाब्रह्मा ॥ ३६० ॥

श्रीराटौ—देशो जनपदः तद्वाचिनः परात् ब्रह्मशब्दात् यः स्यात् यादौ वा तु कुमह्माम् । कुक्षितो ब्रह्मेति वाक्यम् । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एवं महांश्चासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा देशान्तु अवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ॥ ३६० ॥

सरस् च नस् अयस् अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात् । संज्ञा च जातिश्च संज्ञजाती तयोः । अथः यः स्याद् यादौ संज्ञायां जातौ च । जालस्य सरः जालसरसम् इति संज्ञा । एवं मण्डूकसरसमिति जातिः महच्च तत् अनश्चेति महानसमिति संज्ञा । एवम् उपगतमनः उपानसमिति जातिः । लोहितमयः लोहितायसमिति संज्ञा एवं कालायसमिति जातिः पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्व इति संज्ञा एवम् अमृताश्व इति जातिः । संज्ञाजात्योः किम् ? दीर्घसरः दृढान्वः ऋक्षायः भग्राश्वः ॥ ३६१ ॥

श्रीराटौ—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्यः नामि जातौ च यः स्यात् यादौ । महानसमिति महच्च तत् अनश्चेति उपगतञ्च तदनश्चेति लोहितञ्च तत् अयश्चेति कालञ्च तदयश्चेति पिण्डश्चासावश्मा चेति वाक्यम् अमृतश्चासौ अश्माचेति वाक्यम् । सरःशब्दस्य तु मण्डूकसरसं जालसरसमिति वक्ष्यति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्वाः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपान-सकालायसामृताश्वाः जातौ । अनयोः किम् ? सत्सरः महाश्वः । चन्द्रसरः

३६२ । सर्वैकदेश सङ्घातपुण्यवर्षादीर्घाद्वात्रेः ।

सर्व—दीर्घात् ५१, रात्रेः ५१ ।

रात्रेरैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गौः ५१, अतार्थे ७ ।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावो ऽर्द्धात् गे च ।

नावः ५१, अर्द्धात् ५१, गे ७, च ११ ।

हेतवनसर इत्यत्र चन्द्रहेतवनशब्दौ संज्ञे न तु समुदायो विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः परस्या रात्रेः यः स्याद्यादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्रान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्रः रात्रेः पूर्वभाग इत्यर्थः । एवं संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घरात्रः ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादेः संख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रेः यः स्याद्यादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते भूवा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः संख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्रः पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । तिरात्रं अतिरात्रम् इत्यादौ संख्याव्याघ्रादाङ्गुलिभ्यामः । यादौ किम् ? पुण्यरात्रिर्हेमन्तः ॥ ३६२ ॥

परमश्चासौ गौश्चेति परमगवः राज्ञी गौः राजगवः त्रिगवं पञ्चगवधनः । अतार्थे किं पञ्चगुः ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये ये तार्थभिन्नगे चेत्यर्थः । परमगवः इति परमश्चासौ गौश्चेति वाक्यम् । एवं पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गवः घणां गवां समाहारः षड्वं राज्ञी गौ राजगवः स्त्रियां परमगवीत्यादि । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्गोभिः क्रौतः पञ्चगुः तार्थ इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् परसूत्रे ग यद्व्यञ्जापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे गे च । अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्या वा ।

खार्याः ५, वा । १ ।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारी ।

इति यः ।

अर्द्धात् परान्नौ शब्दात् यः स्यादादौ । अत्र परत्र च यादेरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्याच्च अभिधानात् कर्मधारय एव । चकारान्नौ शब्दात् यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इतपरीऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति अर्द्धनावम् अत्र क्लीबत्वमभिधानात् । अर्द्धात् किम् ? दीर्घनौ एवं द्विनावं द्विनावधनः । तद्वितार्थे तु पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति वाक्यम् अर्द्धं नाव इति परे । एवं द्वयोर्नावीः समाहारः द्विनावं विनावम् । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः वाच्य एव निषेधात् । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः दिनावरूप्यः इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारौशब्दात् यः स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थः । खारौशब्दाद्वा यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् खारौ चेति अर्द्धखारं क्लीबत्वमभिधानात् । पक्षे अर्द्धनारी । एवं द्विखारं द्विखारि द्विखारं द्विखारधनः । तद्वितार्थे तु द्वाभ्यां खारौभ्यां क्रीतः द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा टी—अर्द्धात् परस्याः खार्याः यः स्याद्वा ये ये तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखारमिति अर्द्धञ्च तत् खारौ चेति वाक्यम् अर्द्धं खार्या इति परे । गे द्वयोः खार्योः समाहारः द्विखारं द्विखारि द्विखारं द्विखारि द्वे खार्ये धनमस्य द्विखारधनः इत्यादि । याभावपक्षे द्विखारिः त्रिखारिः स्त्रियामिति न्यासः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीबत्वम् अर्द्धनावः अर्द्धनावी अर्द्धनावमित्यत्र त्रिलिङ्गत्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः ।

अथ तत्पुरुषः । कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः एवं क्रियाविशेषणस्य नित्यं भीरुः नित्यभीरुः सन्दर्भासीत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं षमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि । द्वा आश्रितादौः षः । ह्यन्तस्याश्रितादौः सह षः स्यात् । कृष्णाश्रित इति एवं कष्टं श्रितः कष्टश्रितः वेदं विद्वान् वेदविद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भागवते । आश्रितादिर्यथा । आश्रितश्रितविद्वांसोऽतीतोऽस्यस्तुभुम्भवः । आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुचवः । गमिन् गामिन् इत्यभ्यपाठात् भव्यार्थणिख्यपि वा त्रिरित्यन्ये । औष्णादिक इनिगमौति परे । आकृतिगणत्वात् सुखमीप्सुः सुखेप्सुः द्विषद्दीर्घनिराकरिणुः हंससखलद्युतिनिष्पुलित्यादि । खट्वाद्याः क्तेन क्षेपे । ह्यन्तायाः खट्वाद्याः क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन सह षः स्यात् । खट्वाङ्गो जात्यः खट्वाङ्गुती जात्य उत्पद्य-स्थित इत्यर्थः । न केवलं खट्वारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायिनानुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽर्थः रुः । सवाक्ये यः समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः । वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः । क्षेपे किं ? खट्वाङ्गोऽध्यायकः शिष्यान् अध्यापयति । कालानाम् । ह्यन्तानां काल-वाचिनां क्तान्तेन सह षः स्यात् । दिनं संक्रान्ता दिनसंक्रान्ता सुहर्ताः रावि-मारुढा रावमारुढाः किरणाः मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रः मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः । व्याप्ता-बन्धेयः । अत्यन्तसंयोगे ह्यन्तस्य कालवाचिनः क्तान्तेनान्येभ्यः स्याद्यन्तेः सह षः स्यात् । मासौ स्थितः मासस्थितः वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः सुहर्त्तं सुखं सुहर्त्त-सुखं सर्वरात्रकल्याणी सर्वरात्रशोभना । इति द्वौषः । अथ त्रौषः । द्वाः समादौः । द्वातस्य समादौः सह षः स्यात् । पिता सप्तः पितृसप्तः धान्ये-नार्थः । धान्यार्थः समादिर्यथा । समाऽर्थो निपुणः पूर्वं जनार्थं सदृशा वराः । शृङ्गाः कलहसप्राद्यप्रादिभिश्चो मताविहः जनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीनः विकाररहितः इत्यादि प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इति न्यायात् गुरुसदृशीत्यपि । सप्राद्यप्रादिभिश्च इति धान्यप्रमिश्रः गुडमिश्र इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भयवित्तलः अस्त्रशून्यः प्रकटजरा गमनमन्यरः वयोज्येष्ठः । विरहकृशः । खेदाद्रः गुणाधिकः बन्धुविधुरः दाहविकलः गुरुतुल्य

इत्यादि व्रीकृतगुणवचनेन । द्वाः कृतः व्रीकृतः व्रीकृतश्चासौ गुणवचनश्रुति
गुणसुक्तवान् गुणवचनः कभावेऽमीत्युक्ते घेऽनट् यः पूर्वं गुणे वर्त्तिता पश्चात्
द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनी न तु गुणमात्राभिधायकः गुणेनेत्यकरणात् तेन द्यूतेन
पाठवमित्यत्र न स्यात् । व्रान्तस्य व्रान्तार्थकृतगुणवचनेन सह षः स्यात् ।
शङ्खुलया कृतः खण्डः शङ्खुलाखण्डः गिरिणा कृतः काणः गिरिकाणः प्रमादेन
कृतो मूर्खः प्रमादमूर्खः । खण्डकाणादयः खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तिता
पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते । शङ्खुला शस्त्रभेदः । गिरिः शिशुक्रीडनद्रव्यं
प्रमादोऽनवधानता । खण्डादयस्तु व्रान्तशङ्खुलादिवाच्यकृता इति । व्रीकृतेति
किम् ? अच्णा काणः न स्यन्न चन्तेन अच्णा काणत्वं कृतं किन्त्वन्तेन केनापि ।
भागवत्तिस्तु व्रान्तेनाच्णा काणत्वकरणादचिकाणः स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ?
गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गव्यसुच्यते परभृतध्वनिमुखरः शरदनतुरः
इत्यादयस्तु घौपेण मुखरदनतुरशब्दधीरगुणवचनत्वात् । विशेषार्थावगतिः शब्द-
सिद्धौ कृतमर्थवगतिनिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिक्रामतीति व्रीषस्यैव
वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये । समादेराकृतिगणत्वात् व्रीष इत्यन्यः ।
धधयोः कृता बहुलम् । धधयोर्विहितता या व्री तदन्तस्य कृदन्तेन सह घी
वज्जलं स्यात् । नखलूनः चक्रच्छिन्नः अद्विहतः हरिवातः इत्यादि । वज्जल-
बहणात् गलिचोपकः पादहारक इत्यादौ कृतान्तरस्यापि षः । दावेण लूनवान्
परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । धधयोः किं ? भिक्षाभिरुषितः । अत्र
हेतौ व्री । स्तुतिनिन्दयोर्ल्यैः । स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्धधविहितव्रान्तस्य ल्यन्तस्य
ल्यसंज्ञकान्तैः सह षः स्यात् । करचेतयानि पुष्पाणि वाष्पच्छेद्यानि लृणानि
विश्वैरुपास्यो विश्वोपास्यः शम्भुः शुना लेह्यः श्वलेह्यः कूपः । अनयोः किं ? काकेन
पातय्यं जलं मैत्रेण गम्यी ग्रामः वज्जलानुवृत्तेच्छणोपेभ्यं लृणेन उपेभ्यं ज्वलनं
इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्दावनम्यते पूर्वस्यैवायं विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये ।
संस्कारस्य संस्कार्येण । व्रान्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्यवाचिना सह षः स्यात् ।
दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः गुडपूपा
इत्यादि । अश्वरथः गोयानं मणिसुकुटं कुङ्कुमवस्त्रं जलगर्गरी दधिभाण्डं धान्य-
कुशूल इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति षसे शाकपाथिवादित्वात् मध्यपदलोप
इति व्रीषः । अथ चौषः । च्या बल्याद्यैः । च्यन्तस्य बल्यादैः सह षः स्यात् ।
कुवेराय बलिः कुवेरबलिः । बल्यादिर्यथा । बलिर्हितमुखे चैत्र रक्षितोऽन्यैः
प्रयोगतः । अकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या । गुरुप्रदेयोऽधिकनिष्ठोऽर्थो
पितृदानमित्यादि । विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-
वाचिनः प्रकृतिवाचिना सह षः स्यात् यूपाय दाह यूपदाह कुण्डलाय हिरण्यम्

अन्यत्र रन्ध्रनाय स्थाली । अन्धाय घासः । अश्वशूरः रन्ध्रनस्थालीति तु चोषेण ।
 नित्यं प्रयोजनाद्यर्थेन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह च्यन्तस्य
 घः स्यात्, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था
 यवागूः । वाच्यलिङ्गताविधानात् यच्च वाच्यलिङ्गता नास्ति तच्च न स्यात् । तेन नृपाय
 अर्थः मशकार्थो धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणाया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अर्थ-
 शब्दस्तु प्रयोजनार्थः । अत्र अप्रयोजनाद्यर्थशब्दप्रयोगे चोविधानाभावेऽपि प्रयो-
 जनार्थग्रहणं निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यशब्देन चोषविधानार्थमिति कश्चित् । मशक-
 स्थार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणहेतुन्यः । इति चोषः । अथ षोषः । प्या
 सुक्ताद्यैः । प्यन्तस्य सुक्ताद्यैः सह षः स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्तः । सुक्तादिर्यथा । सुक्ती
 भीतिरपवक्ती लुगुक्ता भीतानिर्गताः । इतरः पतितोऽपेतो भयापेतो मताविह । अस्या-
 कृतिगणत्वात् ह्यश्चकभौः अधर्मजुगुप्सुः तदन्यः हचच्युतः भास्यत्यावीकृतः वेदवहिष्कृत
 इत्यादि । अनभिधानात् कश्चिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतितः महाभोजनादपवस्त
 इत्यादि । इति षोषः । अथ षोषः । सम्बन्धे कृता च प्याः सदात्वकेन क्रीडा जीवि-
 कयोः । सम्बन्धे कृदयोगे च विहिता या षी तदन्तस्य स्यादन्तैः सह षः स्यात् ।
 क्रीडाजीविकयोर्विहिततणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । विप्रवस्त्रम् ।
 गोखामौ गवौश्चर इत्यादौ खामौश्चरत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धेव सम्बन्धोवा-
 धकसौविधाने प्यप्राप्तौ चकारेण तदनुकर्षणात् कृदयोगे यथा एधसौ व्रश्चनः एधो-
 व्रश्चनः । पलाशानां श्रातनं पलाशश्रातनम् इत्यादि । क्रीडायां पुष्पभाञ्जिका मदन-
 भाञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जीविकायां दन्तलखकः नखलखकः चित्तलखकः नित्यसा-
 हाक्याभावः । क्रीडाजीविकयोर्योको वक्तव्यः । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य
 भोजकः । न निहारणे सड्डः शक्तेन च । निहारणे वर्त्तमानाधिकार योर्विहितत्वेन
 योगे च विहिता या षी तदन्तानां षी न स्यात् । नराणां चवियः शूरतमः । गवां कृष्णा
 चौरिणी । अश्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । राज्ञः पूजितः । नराणां पूजितः । कलहंस
 राममहितः कृतवानिति तु अतीतकान्तेन च तत्राः स्यात् सम्बन्ध्याः स्याद्वा इदमेवा-
 सुपगतम् । ढघप्राप्तौ ढे । ढे षे च प्यां प्राप्तौ सत्यां ढे या षी तदन्तस्य षी न स्यात् ।
 गवां दीढी गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो बानरैः । उभयप्राप्तौ ढे इत्यनेन यत्र नियमः
 तत्रैवायं निषेधेन इच्छुभचिका विप्रस्य अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र प्याः षः स्यात् ।
 ओदनपाकः सूपकारस्य इत्यत्र तु ओदनस्येति सम्बन्धविवक्षायां षी ततोऽनेन न
 निषेधः । ढघकाभ्यामहीवादिभ्याम् । हीवादिभिद्वाभ्यां ढघन्तणकान्ताभ्यां सह
 प्यन्तस्य षी न स्यात् । पुरां भिचा अयां अष्टा ओदनस्य भोजकः तण्डुलस्य पाचकः ।

अहोवादिभ्यां किम् ? हविर्होता अचीभर्ता पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । अक्षिययाजक देवपूजक इत्यादि । होवादिर्ग्रहणात् होता पत्यर्थभर्ता च हन्ता याजकपूजकौ । गणको रथपङ्क्तिभ्यां स्नापकः परिचारकः । उत्सादकी-
 वर्तकाध्यापकाश्च परिवेशकः । प्रयोजका इमे प्रोक्ताः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । रथपङ्क्तिभ्यां
 परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र च प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात्
 चित्तग्राहकः सम्प्रदानवीधक इत्यादि । तण्साहचर्यात् घविहितगणकान्तस्यैवेह
 ग्रहणं तेन तमीभिदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्तच्छवान-
 पूरणैः । व्यसंज्ञककृदन्तेन शतशानाभ्यां पूरणत्यान्तेन च सहं यन्तस्य षो न स्यात् ।
 ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाणः सर्वत्र सम्बन्धविव-
 चायां षौ । विप्राणां दशमः क्वावाणां पञ्चमः । एभिः किम् ? तदुपरि मदुपरि ।
 तथाच, यत्कृतेऽरौन् व्यग्रह्नीम समुद्रमताराम चेति भट्टिः । अस्याः कृते इति
 वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणं गुणिनि च वर्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः तैः सह
 यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शुक्तः जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तम् । कदाचिन्न
 प्रयोगोऽस्ति गो शुक्तगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्तः समासोऽयं निषिध्यते इति ।
 इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं तेन गोशतं मत्सुखं तद्दुःख-
 मित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणा नेह संख्यादुःखसुखादयः । गृहोता गोशतं सीता
 दुःखमित्यादि दर्शनात् । द्रव्यात्मैति किं ? चन्दनगन्धः कन्धारूपं नदीघोषः फलरसः
 कुचस्पर्श इत्यादि । गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्यत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयो-
 गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते । एवं रूपादय-
 स्तस्मात् समासो न विहन्यते इति पटशौक्ताम् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दव-
 मित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच यथा गन्धादयः
 शब्दा गुणमात्रव्यव्ययताः । तथा शौक्तादयस्तेन पटशौक्तादयः स्मृताः इति भागुरिः ।
 अन्ये तु भावत्यान्तेनापि काण्डादिना निषेधस्तेन काकस्य कार्ण्यं बलाकायाः शौक्ता-
 मित्यत्र निषेधः । अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेव्याजः । एवं पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्तं
 न्यासकारादिभिस्तु गीतमिति समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः स्याद्यन्तः सह
 यन्तस्य षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गाः । समाना-
 धिकरणैः किम् ? राजस्त्रियो गौरवं कृष्णचरणौ वन्द्यौ । घृतस्य तीव्रो गन्धः चन्दनस्य
 मृदुगन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावात् स्यात् । इति षोषः । अथ तीषः । मयाः शौण्डाद्यैः ।
 मन्त्रस्य शौण्डाद्यैः सह षः स्यात् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः शौण्डशब्दः सुरापे रुद्धः ।
 इह तूपचारात् अक्षधूर्त इत्यभिधीयते । नन्वेष्ट्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कथं त्री ? इति चेत् सत्यम् । प्रसक्तिर्निवाया वृत्तावन्तर्भावादिष्वपि । श्रौण्डादिर्यथा,
 श्रौण्डकितव सन्नीत प्रवीण व्याङ्ग पण्डिताः । सिद्धः साहसिको दक्षश्चतुरो निपुणः
 पटुः । कुशलचपलो धूर्तः शुक्लपक्षावधीत्यपि । मध्यार्धान्तस्तथा बन्धः परे शिष्टप्रयो-
 जतः । आर्वशब्दस्याधियाप्राधान्येऽत्र पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वपि ब्राह्मणाधीनः परेष्वपि
 पराधीनः अधुत्तरदात् सदैव ईनः केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्या-
 धिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतौत्यर्थः । अधिकरणाप्राधा-
 न्येऽपिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु वसः यथा अधिस्ति अन्तर्वनमिति ।
 आकृतिगणोऽयम् । ल्य येन नियमे । ल्यसंज्ञकयकारत्यान्तेन सह स्रान्तस्य षः स्यात्
 अवयवकारणौयत्वे गत्यमाने सति । मासे एव दीयन्तं मासदेयं मासे समाप्ते सति
 ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षदीयन्तं पूर्वाह्णगेयं साम मासकरणीयं
 दिवसकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु श्रौण्डादेराकृतिगणत्वात् । लयेनेति किम् ?
 पर्वणि स्थातव्यम् । तत्राहीरावावयवानां क्तेन चेपि च । तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्र-
 वयववाचिनश्च स्रान्तस्य क्तान्तेन सह षः स्यात् निन्दायाञ्च । तत्र कृतं तस्येदं तावकृतं
 आद्यचो त्रिः । मध्याह्नगतः पूर्वाह्नकृतः । अवयवेति किम् ? अत्रि कृतं रात्रौ कृतं
 दिनकृताः सिध्युः रात्रिचत्तमावेदयत इत्यादि धघयोः कृता बहुलमित्यनेन त्री
 स्यात् । निन्दायां प्रवाहे सूत्रितं प्रवाहसूत्रितं भस्मानि हुतं भस्मज्जतम् उदकविशीर्णम्
 अन्धकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभि-
 धीयते तथाहि । प्रवाह इव अनादेये कार्ये सूत्रितमिव निष्फलं प्रवर्तनमित्युभयद्वयोरेव
 मुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थो बोद्धव्यः । ध्वाङ्गार्थेन सह स्रान्तस्य
 षः स्यात् निन्दायां गम्यमानायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः तीर्थकाकः नगर-
 वायसः ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । पात्रे समितादयः । चेपि गम्यमाने पात्रे समितादयः
 त्रीषे निपात्यन्ते । पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्ये पात्रे समिताः ।
 आखनिके खाते वक्ता इव आखनिकवक्ताः यथा वक्ता खातगतानेव मत्स्यान् भक्षयति
 तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति सः । मातरिपुरुषः प्रतिविद्धसेवीत्यर्थः ।
 उडुम्बरे मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः । यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः एकस्या
 एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अट्टट्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्ड्यामेव शूरः पिण्डीशूरः
 अन्यत्र कार्यार्क्षम इत्यर्थः । एवं गेहे विजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते । पात्रे समि-
 तादिर्यथा । पात्रे समिता आखनिकवक्ता मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः । पिण्डीशूरो
 गेहे विजिती गेहं नर्द्धी गेहं नर्ची । गेहदाही गेहेट्टो गेहैमेही गर्भे तप्तः । गोष्ठेपण्डितः
 गोष्ठे शूरी गेहर्त्तुङ्गी गेहं व्याङ्गाः । उडुम्बरकृमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छपः । कथं

चुरचुराद्यैव कृपमण्डूक इत्यादि । कर्णे टिटिरिका गेहिप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः ।
 येषां गणे व्वान्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्वान्तता । तथा च वृत्तस्त्वं पात्वे समितैरिति
 भट्टिः । पात्वे समितादीनां हातिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम् । तेन
 परमाः पात्वे समिता इत्यादौ न षः । वज्रपात्वे समिता इत्यादौ ह्रः स्यादेव । वने
 कशेरुकाद्या नास्ति । वने केशेरुकाद्याः शीघ्रे निपात्यन्ते संज्ञायाम् । वने
 कशेरुकाः वने किंशुकाः पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यादि । वने केशेरुकादीनां
 पात्वे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तमः नगाधिराज
 इत्यत्र न निङ्गारण इति निषेधे प्राप्ते वने कशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स
 इत्यन्ये । परे तु संज्ञायामिति तूत्रयित्वा वनेकिंशुकाः वनेकशेरुकाः इत्युदा-
 हरन्ति । ते तु यत्र समुदायो निङ्गार्यमाणो निङ्गारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न
 निङ्गारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेधे इत्याहुः । यद्यपि द्वादि-
 त्वन्त पूर्वदानामेव ग्रन्थकृता य उक्तस्तथापि ग्रन्थपूर्वदानामप्यभिधानात् ज्ञेय-
 मिति तथा च । नञः । नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यात् । न
 ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । नञोऽर्थो हि द्विविधः । पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति ।
 यदुक्तम् । प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो
 यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥ अप्राप्त्यर्थं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् । इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थ-
 कत्वात् विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधांश्च तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यं अतएव
 पर्युदास नञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न कुर्वाण
 इत्यादौ विध्यंश्च तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधांश्च शब्दप्रयोगात् तस्य
 प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञः करोतीत्यर्थः । क्रियया सह
 सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात् सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे
 असूर्यपश्यानि सुखानि । पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयः श्लोकाः । आहं न भुङ्क्ते
 अत्राहभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम् । नहि क्रियया सह
 सम्बन्धः स निषेधकरणं किन्तु अगमकत्वं तथाहि असूर्यपश्यानीत्यादौ गमकत्वात्
 सः । किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति । यदा असूर्यपश्यानि सुखानि
 सूर्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि । सैवकर्तृकपुनर्गेयभिन्नाः श्लोकाः आह-
 कर्मकभोजनवद्भिन्नी ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् काल-
 भेदात् भेदस्याप्यप्यवृत्तिः । देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात्
 प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् । प्राचस्तु नञोऽर्थः षड्विधः । यदुक्तम् । तस्मा-
 दृश्यमभावश्च तदत्यन्तं तदल्पता । अप्राप्त्यर्थं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ।

यथा अत्राह्वणः । अपापम् । अघटः पटः । अनुदरी कन्या । अकेशी वेश्या । असुर
इत्याहुः । अक्षितं अधर्मः इत्यादौ रुद्धिविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु
नञ्संयोगेऽन्तर्भावयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् ।
न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपाती-
ऽनियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहुः । ईषतो गुणवचनेः । गुणसुक्ता
गुणिनि वर्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्-
पिङ्गलस्तस्यापत्यं ऐषत्यङ्गलिः । एवं ईषद्विकटः ईषत्पातः ईषदुन्नत इत्यादि ।
ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रियधीरल्पत्वबीधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन
सह न षो द्रव्यवाचित्वात् । पूर्वादिराशिनैकत्वे । एकत्वे वर्तमानेनांशिना सह
पूर्वादेः षः स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः पूर्वाङ्गः मध्याङ्गः
सायाङ्गः पश्चिमरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादिति भारविः । यद्यप्येकदेशे
समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्यधीर्यस्यैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
वयविसम्बन्धव्याः ये कायपूर्वं इत्याद्यनिष्ठरूपनिरासार्थमिदम् । षीषेऽपि राज-
दन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित् । तन्मते तु नेदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ?
पूर्वं क्वात्राणां पूर्वं वर्षाणां पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्यांशिना एकत्वात् । क्लीवार्द्धं
तुल्यं द्वितीय तृतीय चतुर्थं तुरीयाणां वा । क्लीवलिङ्गानामेवामेकत्वे वर्तमानानां
अंशिना सह षः स्यात् । अर्द्धं कायस्य अर्द्धकायः तुल्येभिचा द्वितीयभिचा
तृतीयभिचा चतुर्थभिचा तुरीयभिचा । पक्षे कायार्द्धमित्यपि । तथाचाह
पूपाद्धं भक्षितं मयेति भाष्यम् । एवं भिक्षातुल्यमित्यादि । एकत्वे किं ? अर्द्धं
धान्यानाम् अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च
इति एकशिषात् । अस्य नित्यत्वात् अर्द्धं कायस्येत्यादि वाक्यसत्वेऽपि वा ग्रहणं
पाक्षिकषीषज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छ्वानपूरणैरिति न षीषनिषेधः । कालानां
परिमाणभिः । कालवाचिनां परिमाणवाचिभिः सह षः स्यात् । मासी
जातस्य मासजातः द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजातः । यद्यपि द्रोणादकादीनामेव
परिमाणवाचकत्वं प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौणं परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात्
तथाहि मासी जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिनः सूर्यगतिक्रिया गमयन्ति
इत्यच्छेदहेतव इति । ह्य प्राप्तापन्नयोः । अनयोर्दानेन सह षः स्यात् ।
प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविकः अपन्नजीविकः जीविकाप्राप्तः जीविकापन्न इति
ह्य आश्रितादित्वात् । प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञाप-
कात् पुंवद्भावः । एवं द्वितीया भिक्षा द्वितीयभिचा इत्यपि । स्वयं सास्योक्तेन ।
स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसंज्ञयोः ज्ञानेन सह षः स्यात् । स्वयं धौतः तस्येदं
स्वायंघौतं सामिक्तं सामिशब्दोऽर्द्धपर्यायः । तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नानिक्तं

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्यं ११, पूर्वं ११ ।

अर्द्धकृतमित्यपि कश्चित् । कृदन्तग्रहणं कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति
 न्यायात् । स्वयं चिरविलीनः स्वयं धर्मगत इत्यादि । कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य
 प्रादेश व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यान्नित्यं नित्यसि स्वपदविग्रहाभावात्
 पदान्तरणार्थकथनम् । कुस्मितः पुरुषः कुपुरुषः ईषज्ज्वलं काजलं प्रकृष्टगतः
 प्रगतः प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः विपुरुषः
 दुष्टो जनः दुर्जनः शोभनी जनः सुजनः इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारिण ज्ञातव्याः ।
 क्रान्तादावत्यादेर्वा । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्वात्तेन सह नित्यं षः
 स्यात् । अतिक्रान्तो वेत्तामतिवेल उद्गतो विद्यां उद्विद्यः । क्रुष्टादावत्यादेर्वा ।
 क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेऽन्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कोकिलया
 अवकोकिलं वनम् । अवक्रुष्टः कोकिलेन अवकोकिलो वृक्षः । सशब्द इत्यर्थः ।
 सन्नद्धो वर्मणा संवर्मा परिणद्धो वीरुद्धः परिवीरुत् सङ्गतसमशनेन समशनं
 प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घटः सुसङ्गतो वेलया सुवेलः अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षो घट
 इत्यादि । ग्लानादौ पर्यादेश्च । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्यादेश्चान्तेन सह
 नित्यं षः स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः पर्याप्तं कुमार्यै अलंकुमारिः
 अलंशब्दस्य पाक्षिकः स इति कश्चित् । तन्मतेऽलंकुमार्यै इति वाक्यमपि ।
 उदयुक्ती युद्धाय उदयुद्धः अभिगतः श्रुताय अभिश्रुतः । क्रान्तादौ निरादेः घ्या ।
 क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादेः अन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । निष्क्रान्तो वनात्
 निर्वनः अपगतो ग्रामात् अपग्रामः अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्मुखः इत्यादि ।
 कचिदन्यत्रापि एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तः सस्तत्रापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् षः स्यात् ।
 पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्वः पुनःशिल्पी अविनाभूतं अविनाभावः अन्याथोपपत्तिः
 अध्वगन्तव्य इत्यादि । अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहो-
 पपदस्य नित्यं षः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । शक्तिग्रहः धनक्रीतीत्यादि ।
 हरिभाविनीत्यादौ तु णिणोऽन्यार्थत्वात् ह एवीकम् । न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः ।
 ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुमाद्योर्नित्येन प्राप्तः षो न स्यात् । प्रति वृचं विद्योतते
 विद्युत् अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थितः प्रतः । त्रिगर्त्तभ्यः परीत्यादि ।

समासान्तरप्रत्ययानामेव निमित्तोत्पत्तयः यादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति ।
 तेन समासभावंऽस्य विधानात् उपपन्नमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ ।
अतिश्वी । अत्यङ्गः । अतिस्त्रिः ।

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्राच्चाङ्गुलिभ्याम् ।

संख्याव्यात् ५॥, रात्रि-अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः १ ।

राजौति । सख्यहरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे पित्वादीप् । एवं अतिश्चाति
शुनीऽत्यप्राख्युपमानेति षः । अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः । अतिस्त्रिरिति
गवावादेरिति ङस्त्वः । एवं अतिमायः अतिवासोः । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ-
त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थे रत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम् । तेन वेलामुद्धतः
उद्वेलः ज्यामधिहृदं अधिज्यं सुखनभिगतः अभिमुखः इत्यादि वीध्यम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा टी—व्यमिति सविधायकलक्षणे धीनिर्दिष्टस्योपलक्षकं तेन पूर्वकायः
अर्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपातो ननु शाकं प्रति इत्यत्र प्रतेषिति ।
अतिराजौति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ये । सख्यही
राजः षः षगे च इति षः । पित्वादीप् । अतिश्वीत्यत्र शुनीऽत्यप्राख्युपमानात्
इति षः । अत्यङ्गः इत्यत्र सख्यहीराजः इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गो ङादेशः ।
पूर्वदार्धप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम् । एवं अतिनदिः अतिभर्ता इत्यादौ
कादयो न स्युः अहत्वात् अतिस्त्रिरिति परपदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवा-
वादेरिति स्त्वः । राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपातं दं राजदन्तादिषु
पठितं चेत् परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः लिप्तवासितं सिक्तसंघट्टं
नम्रमुषितं भृष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्कं अपिर्तीदस्तं उन्नगादम् । सप्तसु पूर्वकालस्य
लक्षणस्य विषयः । उदूखलमुषलं तण्डुलक्लिन्नं चित्ररथवाह्नीकं विष्वक्सेनार्जुनौ
चित्रास्त्रातौ भार्यापती पुत्रप्रसूतौ केशश्मशू विशेषणविशेष्य स्नातकराजानौ
प्रतिष्ठालिप्ते शूद्राचार्यौ मय्यादाभिविधौ शिबीजानू पाण्डुहृतराष्ट्रौ अलावुश्च
कर्कसुश्च ते अलावुकर्कसू ईदूतीवां परदे इति स्त्वः । ते च हनूश्च ता अलावु-
कर्कसूहनुश्च उदूखलादिभिर्मुषलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि
स्यादिति कश्चित् । एवं वनस्याग्रे अग्नेवनं रात्रौणां गणौ गणरात्रं बाणस्य
वारो वारवाणः अन्तरं गृहं गृहान्तरम् । अन्तरशब्दोऽतान्वयार्थः । श्वः परं परश्वः
इत्यादि शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ३६६ ॥

संख्या च व्यञ्ज संख्याव्यं तच्चात् । एकवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् ।
मण्डूकमुताधिकारात् पादेरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तौऽतिरात्रः एवं अत्यङ्गुलः

संज्ञाया व्याञ्च पराभ्यां रात्राङ्गुलिभ्यामः स्यात् यादौ
नतु तार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः । हरिणा वातो हरिरात्रः ।
विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम् । अच्युतात् जातं अच्युतजातम् ।
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतच्चः, मृगसकथं,
जालसरसं, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारारः ।

एवं चिरातं द्यङ्गुलम् । तृतीयामाह । हरिणा वातः इति । एवं खङ्गच्छिन्न-
रथत्रय्या हर्षजागरा मासपूर्वः वर्षावरः मासीनः असिकलहः वाङ्निपुणः गुड-
मिश्रः इत्यादि । वङ्गां हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्तुमिच्छति । हस्तेन
कुर्वन् बलेन कुर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । एवं दध्ना मिश्रित ओदनः
दध्योदनः दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रिता धाना गुडधाना
हस्तिना युक्तो रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथः दध्ना पूर्णो घटः दधिघटः इत्यादौ
शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः । अवादयः क्लृष्टाद्यर्थे तृतीयान्तेन समस्यन्ते ।
कोकिलया अवक्लृष्टं अवकोकिलं वने अवस्य पूर्वनिपातः । गवावादेरिति ऋसः ।
एवं अवमयूरं वत्सरेण परिणतः परिवत्सरः अक्षेण अधिगतः अध्यक्षः अक्षेण
प्रतीतः प्रत्यक्षः अक्षमिन्द्रियम् । चतुर्थीमाह । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तं एवं
गोभ्यो हितः गोहितः यूपाय दारुः यूपदारु एवं अश्वघासः वासगृहं शयनपर्यङ्क
इत्यादि । एषु षष्ठीसमास इति केचित् । एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पर्यादिना
चतुर्थीसमासः । तथा अध्ययनाय परिग्लानः पठ्यध्ययनः युद्धाय उद्युक्त
उद्युजः कुमार्ये अलं अलङ्कुमारिः गवावादेरिति ऋसः । गोभ्योऽलं अलंगवः
गोरतार्थे इति विशेषविधानात् षः । पञ्चमीमाह । अच्युताज्जातं अच्युतजातं एवं
व्याघ्रभीतः धर्मभीतः अश्वपतितः अर्जुनपराजितः राजगृहीतः सर्परक्षितः घटभिन्न
इत्यादि । गुरोरध्येता यामादुद्दः प्रसादात् पतित इत्यादावनभिधानान्न
स्यात् । गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समासः । कौशान्द्या निर्गतः
निष्कौशान्विः गवावादेरिति ऋसः । शाखाया अपगतं अपशखं यूथाद्विच्युतः
विभूयः । षष्ठीमाह । कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहोरात्र इति षः ।
महतो देशस्य महत्या भूमेर्वा घासः महाघासः । महत्तत्कारस्य तीकारस्य वा
आकारः । ग्रामतच्चः कौटग्रामादिति षः । मृगसकथं पूर्वोत्तरिति षः ।
जालसरसं सरो न इति षः । एवं मण्डूकसरसं राजगवः । गोरतार्थे इति षः ।
वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति षः । रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८ । मुख्यार्थोरसः ।

मुख्यार्थं नरसः ५ ।

मुख्यार्थादुरमश्नद्वादः स्यात् यादौ । अश्वीरसं, मुख्यो-

पुंस्वम् । एवं मासजातः संसंवत्सरजात इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीसमासः । आपठः
भिच्चा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समासः ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टौ—मण्डूकप्रुत्या यादावित्यनुवर्तते इति तच्च षसे पृथक् संख्यावाचिनी
रावेः षावधानात् षग्योरेवास्य विषयः इत्यत आह यादाविति । न च तच्च षित्वात्
स्त्रियामीवविधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । रात्रान्तानामहोरात्रादि
त्वात् सदैव पुंस्वात् । संख्याव्यादिति कनिदेशान्न यथासंख्यमित्यत आह अतिरात्रः
अव्यङ्गुलमिति । गे तु द्वयोः रात्राः समाहारः द्विरात्रः तिरात्रः अतिरात्र
अव्यङ्गुल इति एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं हे अङ्गुली परिमाणमस्य द्वाङ्गुलं क्षेपं
द्वाङ्गुला भूमिः । भूमीरप्यूर्ध्वमङ्गुलमिति तु यवमानार्थो अङ्गुलशब्दस्तथाच । अङ्गुलान्
यवी मत इत्यमरमाला । कण्ठसख इति सख्यहो रात्रः इति षः । महाघास इति
महती महत्या वा घास इति वाक्यम् । घासशब्दे परे महती महत्यास्तयोराः । याम
तच्च इति । यामस्य तच्चा इति वाक्यम् । कौटयामादिति षः । मृगसंक्षथमिति मृगस्य
सक्षथ इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति षः । कालसरसमिति । अत्र कालस्य काल-
कूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं काखीथरुद इति परे । राजगव इति गीरतार्थं
इति षः । वर्षाराव इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं सर्वेकदेशेत्यादिना षः ॥ ३६७ ॥

तथाशां पञ्चम इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । मुख्यार्थः । मुख्यार्थादिति
किं ? वृक्षस्य उरः वृक्षोरः वृक्षस्य वज्र इत्यर्थः । सप्तमीमाह पुरुषेष्विति । निर्द्धार-
रणे षष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः ।
अवन्तिब्रह्मः देशादब्रह्मण इति षः । इत्यादयः साध्या इति वचनादवेदं
विवक्षोमि । आश्रितातीत पतिताभ्यस्त प्राप्तापन्न गम्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य । कृष्ण-
माश्रितः कृष्णाश्रितः एवं संसारातीतः कूपपतितः कृच्छ्राभ्यस्तः सुखप्राप्तः शोका-
पन्नः ग्रामगमी सुखेच्छुः सुक्तिप्रेप्सुः अन्नवुभुक्षुः । एभिः किं ? ओदनं भुक्तवान्
घटं कुर्वन् पटं कुर्वाणः ग्रामं गत्वा तीर्थं गन्तुं इत्यादौ न स्यात् । ज्ञान्तेन
द्वितीयान्त खट्वाद्याः क्षेपे । खट्वामारूढः खट्वारूढी नाभ्यः । गुरुसमक्षमिति क्षेपः ।
क्षेपे किं ? खट्वामारूढी गुरुः पाठयति । सामिकालयोः । सामि इत्यव्यय-
नर्द्धार्यम् । काखी दिनादिः । द्वितीयान्तयोरेतयोः ज्ञान्तेन समासः स्यात् ।

इष्व इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्माः ।

इति षः ।

सामिक्तं रात्रिमारुहः रात्र्यारुहः । एवं मासप्रतिपन्नचन्द्रः । व्याप्नो द्वितीया-
नस्य । सुहर्तं व्याप्य सुखं सुहर्तंसुखम् । एवं सर्वरात्रकल्याणी । प्राप्तापन्नयो-
र्द्वितीयान्तेन समासो पूर्वनिपातः पुंवच्च । प्रियां प्राप्तः प्राप्तप्रियः अत्र प्राप्तस्य
पूर्वनिपातः । गवावादेरिति प्रियाया ऋसः । राजानं प्राप्तः प्राप्तराजः
आमापन्नः आपन्नगवः जायां प्राप्तः प्राप्तजायः धर्मं प्राप्तः प्राप्तधर्मः । एषु
षष्ठ्रीहो कृते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुंवन्न स्यात् । प्राप्तराजः आपन्नगवः
इत्युभयत्र च प्रत्ययो न स्यात् । प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेशः स्यात् । प्राप्त-
धर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम् । प्रज्ञां प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री
जीविकाप्रापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुंवन्न
स्यादिति पुंवन्नाविधानम् । न हेतुविशेषणसहायं कुम्भिताङ्गे च तृतीयासमासः ।
कन्यया शोकः भूषाभिः शिवः पित्रा सहागतः अक्ष्णा काणः पृष्ठेन कुजः ।
दृष्टान्तमाप्नोति भवानपि पुत्तश्रीकादिति रघौ । पुत्तश्रीकादिति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठ्याः समासः । क्तान्तेन स्त्रीकादेर्न पञ्चम्याः । स्त्रीकान्त्युक्तः स्त्रीकयुक्तः कृच्छ्रात्तस्यः
कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया । गुणमात्रवाचकैरुपादिभिः
षष्ठ्याः समासः स्यात् । हेम्नो रूपं हेमरूपं एवं इक्षुरसः चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः
शङ्खशब्द इत्यादि । किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरादीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे
षष्ठ्याः समासो न स्यात् । यथा पटस्य शुक्तः जलस्य शीतं आमस्य मधुरं एषां
गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विश्लेषणतया पूर्वस्यायिनां वज्रव्रीहिः कर्मधारयश्च स्यात् ।
यथा शुक्तपटो विप्रः शुक्तपटोऽयं शीतलजला नदी शीतलजलमिदं मधुराम्नी देश
मधुराम्निदं इति । एषां भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव । यथा पटस्य
श्रीक्तां पटश्रीक्ताम् एवं जलश्रैत्वं आममाधुर्यम् । संख्यायास्तु संख्यामात्रवाचित्वेऽपि
षष्ठ्या समासः स्यात् । यथा गवां शतं गोशतं एवं नरसहस्रमित्यादि । याजकादीनां
कर्मणि षष्ठ्या समासः । विप्रस्य याजकः विप्रयाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः ।
अव्ययैः पश्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः । पूर्वस्य पश्चात्
पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि । नियमः किं ? व्रतितनूणीं
शीघ्रस्य दिवा छात्रस्त्रीचैर्दृष्टमित्यादौ न स्यात् । निर्धारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः) ।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थणिणादिकम् ।

प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

स्यात् । पुरुषाणां शूरः । एवं मातुः स्मृतवान् सर्पिषो ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात् । राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः । यथा दन्तानां राजा राजदन्तः कायस्य पूर्वः पूर्वकायः ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः ऋणे अधमः अधमर्णः इत्यादि । तीर्थे काकादयः क्षेपे सतस्या समस्यन्ते । तीर्थे काक इव चञ्चलः तीर्थ-काकः एवं तीर्थवायसः तीर्थध्वाङ्गः कूपमण्डूकः कूपकच्छपः । क्षेपे किं ? तीर्थे काक-क्षिष्ठति इत्यादि । तत्रशब्दः क्तेन समस्यते । तत्रकृतं तत्रभुक्तमित्यादि । समासे तद्वितादेशस्य न लोपः । तत्रकृतस्येदं तावकृतं इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः । पात्रे समितादयः क्षेपे समस्यन्ते विभक्तेरलुक् च । यथा पात्रेसमितः पात्रेवहुलः गेहेनर्द्धी पिण्डीशूरः इत्यादि । पात्रे एव नान्यत्र इति क्षेपो बुध्यते । एवं पिण्डीशूरः इत्यत्र विभक्तेर्लुक् अभिधानात् । विलेश्यादेर्विभक्तेर्न लुक् । वचनेचरादेस्तु वा । विलेश्यः खलेश्यः उरसिलीमा कण्ठे कालः वनेचरः वनचरः खेचरः खचरः त्वचिसारः त्वक्सारः सरसिजं सरोजमित्यादि ॥ ३६८ ॥

श्रीरा टी—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वोर-समिति अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरःशब्दो मुख्यव्याख्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थः तथाहि । यथा उरःशरीरादयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः मुख्यार्थादिति किं ? मैत्रश्रीरी मैत्रीरः । अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिदेशभेदः तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः एवं सुराङ्गब्रह्मः काण्डकुञ्जब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ॥ ३६८ ॥

इति षमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्वितस्यार्थे समाहारे चत्तरे पदे परे च भवन् त्रिधा भवति । तद्वितार्थेऽपि द्विधा भवति यथा तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येकः अपत्यार्थणिणादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादै-रद्वितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । इति तद्वितार्थमधिकृत्य हाश्यानेकोऽर्थः ।

३६६ । गैक्यादतोऽपाचादेरीप् ।

गैक्यात् ५।, अतः ५।, अपाचादेः ५।, ईप् १। ।

अपत्यार्थिणिकादिकमिति । णिरेव णिकः कृन्दोऽनुरीधात् स्वार्थे कः णिप्रभृति-
कमित्यर्थः । यत्र तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोल्लेखः पूर्वावस्थायां
समासो कृते ततः प्रत्ययत्पत्तौ वृद्धादि । तेन द्वयोर्भावीरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य णप्रत्यय-
स्योल्लेखः पूर्वावस्थायां द्विसात् एतयोरेकपदौभावे पश्चात् णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव
वृद्धौ संख्यासंभद्रादित्यादिना डुरि कृते द्वैसातुर इति । एवं पञ्चानां नापितानामपत्यं
पाञ्चनापितिः । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-
कारकात् ठषिकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तायत्वे
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादेरिति ऋक्षः । अजा-
देरिति किं ? द्व्योनूध्नोर्भवः द्विसूईन्य इत्यादौ विषये एव समासः स्यान्न तु वाच्ये ।
समाहारे यथा त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परे यदा
पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं समाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा त्रिप्रकारः तत्र तस्यार्थे
एकः, समाहारे एकः, उत्तरपदे परे एकः, इति तस्यार्थे कृतगशात् तस्यस्य सत्वासत्वात्
तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत्र आह विषय इत्यादि ।
अपत्यार्थे णिकादिकञ्च विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे णिकादिकस्य
हसादेय तस्यार्थे विषयभूत गन्त्वर्थः । यथा पञ्चसु कपालेसु संस्कृतः सूपः पञ्चकपालः
सूपः द्वौ वेदौ वेत्यधीते वा द्विवेदः द्वितन्त्रः इत्यादौ संस्कृताद्यद्यस्य सेनोक्तत्वात्
उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायात् न णादयः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्च-
नापितिः द्वाभ्यां शूपाभ्यां क्रीतं द्विशोर्पिकं द्विखारीकः अर्द्धखारीणः पञ्चानां गगाणां
भूतपूर्वी गौः पञ्चगरीरूप्यः पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्यः इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य
विषयभूतत्वानुक्तत्वात् णादयः स्युरेव णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो
वः णिकस्तदाद्या अर्हति इत्यादिविहिता ये त्याः संज्ञायामिव तेषां वेत्यादिभिन्नेष्व-
र्थेषु येऽजादयस्त्यास्त्रिषास्त्रयहणं तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्धादित्वेऽप्यसंज्ञाया-
मणिकादित्वाद्वाच्य गः । संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितः क्रीतं पाञ्चलोहितकमित्यादौ
विषय एव गः णिकादित्वात् । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं
द्विसाहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ संज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि
गः । एतत् सर्वं तत्प्रादं विशिष्य वक्तव्यम् ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा । १।, अन्-आपः ५। ।

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

गस्य ऐक्यं गैक्यं समाहारद्विगुः । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । समा-
हारद्विगुणां क्लीवत्वेऽपि ईप् विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु एकपात्रं
द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगं चतुष्पथं मित्यादि ॥ ३६९ ॥

श्रीरा-टी—गस्यैकं गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य पात्रादिर्न पात्रादि-
रपात्रादिस्तस्मात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात्
पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्त्यर्थं तेन
षोडशराजी द्विधुरी पञ्चरानौत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराज-
मिति भाष्यम् । त्रिलोकीति ईप्ः पितृकरणादेव चगैक्यवमित्यनेन न क्लीवत्वमतो
नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चमूली सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्थानेकवृत्तित्वात्
कथमेकापूपीति चेत् सत्यं दानक्रियया सम्भूतेण वा एकस्याप्यूपपस्य बहुत्वमध्वारोप्य
समाहार इति । पात्रादिस्त्रित्यादि द्विपात्रं त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुर्गुणं चतुःशतं
चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्
अत इति किं ? विजगत् पञ्चपटु ॥ ३६९ ॥

अन् च आप् चिति अनाप् तस्मात् । वाशब्दोऽत्र चकारार्थः तेन अदन्तादाव-
न्ताच्च गैक्यादीप् स्यात् वाशब्देनानुक्तः संख्याव्यादित्यादितोऽप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः ।
किञ्च चानुक्तं नोत्तरत्वं इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परचानुवृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्म-
मिति पञ्चानां कर्मणां समाहारः इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वीर्लोपीताविति नलीपे
यथोर्लोपे इत्यकारलोपे चगैक्यवमिति क्लीवत्वे समाहारे एकत्वे सेमः । एवं
पञ्चकर्मी इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोपे इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा-टी—सङ्ख्यकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुबन्धा वेत्यवाऽप्रज्ञेबाद् वा

३७१ । तार्थे मानात् काण्डाच्चचेत्वे ।

तार्थे ७, मानात् ५, काण्डात् ५, तु ११, अचेत्वे ७ ।

त्रादकी, त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्वे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

३७२ । पुरुषात् वा ।

पुरुषात् ५, वा ११ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रहः ।

अर्हत्स्य लाभः । वाशब्दीऽव समुच्चयार्थः तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अर्हप् च
स्यादित्यर्थः । तेन पञ्च कर्म विवक्षितमित्यादि स्यात् । अस्येपस्तसंज्ञकत्वेन पञ्च-
कर्मो विवक्षितव्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ॥ ३७० ॥

अत्र अप्रत्ययो नानुवर्तते । तेन तद्वितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात्
काण्डात् तद्वितार्थे द्विगौ चेन्नभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात् । त्रय आदकाः परिमाण-
मस्याः त्रादकी धान्यसंहतिः । एवं त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्वे तु त्रिकाण्डा
चेन्नभूमिः अत्र आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीरटी—इह वाऽकारण्यो नानुवर्तते परत्र वा ग्रहणात् तार्थे गे मानार्थ-
कादीप् स्यात् काण्डशब्दात्तु चेन्नभिन्ने वाच्ये । त्रादकी त्रयः आदका मान-
मस्या इति वाक्यम् । एवं द्वौ द्विगौ मानमस्या द्विद्विगौ त्रादकीत्यादि त्रि-
काण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं त्रिकाण्डीत्यादि सवच
परिमाणार्थविहितस्य मात्रस्य लुक् । अचेत्वे इति किं ? त्रिकाण्डा चेन्नभूमिः
चेन्नैकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा द्विवर्षा त्रिशता इत्य-
त्रापि न स्यात् । सुपाञ्चालादौ संख्यापूर्वपरिमाणार्थसंवत्सरसंख्यानां पृथग्-
ग्रहणेन कालसंख्ययोरपरिमाणत्वात् समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव ।
न विस्तारितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात् । द्वे विस्ते
मानमस्या द्विविस्ता द्वाचिता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्यात् तद्वितार्थे द्विगौ । द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या द्विपुरुषी
द्विपुरुषा भित्तिः । समाहारमाह । त्रयाणां सखीणां समाहारस्त्रिसखं सख्य-
होरिति षप्रत्ययः । त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गोरतार्थे इति
षप्रत्ययः । तिसृणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावीर्जादिति षप्रत्ययः ।

३०३ । द्विवेर्वाञ्जलेरः ।

द्विवेः ५।, वा १।, अञ्जलेः ५।, अः १। ।

द्वञ्जलं द्वञ्जलि, द्वङ्गुलं त्रिरात्रम् । पञ्च गावो धनं
यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्वङ्गुप्रियः ।

इति गः ।

तिष्ठणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्ययः पचे त्रिखारि
अत्र क्लीवे स्व इति क्रस्वः । वयाणामङ्गां समाहारस्त्र्यहः । अत्र सख्यहीराज इति
षप्रत्यये सर्वैकदेशेऽल्य समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अहान्तत्वात् पुंस्त्वम् ॥ ३०२ ॥

खीरा-ट्टी—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादौप् स्यात् । विपुरुषीति त्रयः पुरुषा
मानमस्या इति वाक्यं एवं द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा त्रिसखमित्यादि वयाणां
सखीनां समाहार इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यहीराजः गौरतार्थे नावोर्द्धाद् गे
च खार्या वेति षप्रत्ययः त्रिखारि षाभावपचे चर्गक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे स्वः ।
त्र्यह इति वयाणां अङ्गां समाहार इति वाक्यं सख्यहीराज इति षे सर्वैकदेशे
इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अङ्गी नाङ्गादेशः अहोरात्रादित्वात् पुंस्त्वं एवं द्वाहः । अन्यैक्ये
तु द्वयोरङ्गीभावः द्वाङ्गः त्र्यङ्गः इत्यादि स्यादेव ॥ ३०२ ॥

द्विविभ्यां परादञ्जलेः अः स्यात् तद्वितार्थे द्विगौ । द्वान्जली परिमाणमस्या
द्वञ्जलं जलम् । पचेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवत्वं एवं त्रान्जलं त्रञ्जलि
जलम् । विलोचनस्तु तद्वितार्थभिन्ने द्विगौ द्विविभ्यामञ्जलेरप्रत्ययं विधाय
द्वयोरङ्गुलीः समाहारः द्वान्जलं द्वान्जलि एवं द्वान्जली प्रियौ यस्य स द्वान्जल-
प्रियः द्वान्जलिप्रियः इति समाहारोत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्वितार्थे तु द्वान्धा-
मञ्जलिभ्यां क्रीतः द्वान्जलिरित्यन्तमाह । द्वयोरङ्गुलीः समाहारः द्वङ्गुलम् ।
तिष्ठणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् इत्युभयत्र संख्याव्यादिति षप्रत्ययः । उत्तर-
पदे परे उदाहरति । पञ्चगावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः अत्र धने उत्तरपदे-
परे द्विगौ गौरतार्थे इति ष प्रत्ययः । हे नावौ धनमस्य द्विनावधनः नावोर्द्धा-
दिति षः । हे खार्यौ धनमस्य इति द्विखारधनः द्विखारीधनः खार्या वा इति
ष प्रत्ययोवा हे अहनौ प्रिये यस्यासौ द्वङ्गुप्रियः अत्र सख्यहीरिति षप्रत्यये
सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः ॥ ३०३ ॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसामीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमर्दिषु ।

वीप्सापर्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव योगपदेष्वनेकधा ॥

श्रीरा-टी—वायव्यात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्ज-
लेरः स्यादतार्थे गे । द्यञ्जलमिति द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्यं एवं
व्यञ्जलं व्यञ्जलि वावञ्जली जलमस्य द्यञ्जलजलः द्यञ्जलिजल इत्यादि । तार्थे तु
ह्याभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्यञ्जलिः द्यञ्जुलमित्यादि संख्याव्यादित्यव उच्यते गमाह ।
पञ्चगवधन इति । आदौ त्रिभिः दैः हः पश्चात् धनशब्दे परे पूर्वघोर्द्धयोगः गसौ
गोर्त्तरदत्तात् गीरतार्थे इति घः । एवं दिनावधनः दिखारधनः दिखारीधनः
द्यङ्गप्रियः इत्यत्र नावीर्द्धात् गे च खायां वा सख्यङ्गीराञ्ज इति क्रमेण कः पेङ्गोऽ-
ङ्गादेशः । हे अङ्गो जातस्य द्यङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः घः पश्चात् पूर्वघोर्द्धयोगः
अभिधानात् उत्तरदे गसौ नित्य एव तेन पञ्चगोधनं इति न स्यात् अन्ये तु समाहारः
संघः तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृतं संघरूपार्थे गनिराकरणार्थ-
मित्याहुः । परे तु दिग्वाचिपूर्वदानामपि गमुक्ता पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः
पूर्वं शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमासः (द्विगुः ।)

वः कसामीप्य इत्यादि । वीऽव्ययीभावः । कारकादिषु चतुर्दशेषु अर्थेषु
भवति प्रयोगानुसारदानेकधा च भवति इत्यर्थः । पर्यन्तः शेषसीमा । शब्दस्य
प्रादुर्भावः शब्दप्रादुर्भावः । युगपदेककालः तस्य भावो योगपदम् ।

श्रीरा-टी—इदानीं वमाह । वः केत्यादि । व्यपूर्वदानां सी वस उक्तः स च
कसामीप्याद्यर्थेषु गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्राधान्यान्नित्यं
स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्परसापेक्षत्वादिह
नीदाहृतम् ।

३७४ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६। ।

अकारान्तात् वात् परस्थाः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः ॥

३७५ । त्रीप्तोर्वा ।

त्री-प्ताः ६०, वा ११। ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्तेर्लुक् त्येचैत्यनेन क्तेर्लुकि पुनर्लिङ्ग-
संज्ञायां उत्पद्यमानविभक्तौनां स्थाने सः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः । यादृग्-
जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनेनैव क्तेः प्राप्ते
क्तेर्यदृङ् लुक् परादित्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । कारकसाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्णं
अत्राधिगच्छेन कर्मणि वाच्ये समासः । व्यंपूर्वमिति अधेः पूर्वनिपातः । क्तेर्लुगि
त्यनेन कृष्णशब्दादनी लुक् अधिकृष्ण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां जातस्य सेः स्थाने
मः एवं सर्वत्र । सामीप्य आह कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं अत उपशब्देन सामीप्ये
वाच्ये समासः । तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षायां जातायाः पञ्चम्या वर्जनान्न
मकारः उपकृष्णादिति । अव्ययीभावादेव विभक्तोर्मकारविधानात् उपकृष्णमति-
क्रान्तां अत्युपकृष्णौ इत्यादौ पुनर्हितीया तत्पुरुषे विभक्तोर्मो न स्यात् ॥ ३७४ ॥

श्रीरा-टी—अप्या इति पृथक् दकं लुक् परादित्यत्रानुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-
कृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्येनीक्तं तथाप्यभिधानात् द्वीप्तोरर्थ एव ज्ञेयः ।
एवं स्त्रीधधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु त्रय एव वसं कुर्वन्ति
नित्यत्वादस्य द्वीप्तान्तेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरण्येनैव
सामीप्योदाहरणं दर्शितं एवं कुम्भस्य समीपं उपकुम्भमित्यादि । दण्डकादक्षिणे
नाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च इत्यत्र एतत्प्राप्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अत्रभिधानात् । गृहस्थीपरि उपरि तिष्ठति शिरसी घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-
स्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात् ॥ ३७४ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा स्यात् । कृष्णस्य समीपं

३७६ । लुक् परात् ।

लुक् ११, परात् ५ ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्या क्ते लुक् स्यात् ।

३७७ । सहः सोऽकाले ।

सहः ६१, सः ११, अकाले ७ ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

उपकृष्णमिति स्थिते पञ्चात्तस्य करणविवक्षायां अधिकरणविवक्षायाञ्च जातयोस्तृ-
तीयासप्तम्योर्मी वा उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यं श्रेयः उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः
साधुरित्यर्थः । एवं गङ्गायाः समीपं उपगङ्गं इत्यादौ चगैक्यवमिति क्लीवत्वे क्लीवे
ख इति ऋस्वे तृतीयासप्तम्योः उपगङ्गं उपगङ्गेन उपगङ्गं उपगङ्गे पञ्चम्यां उपगङ्गात्
इत्यादि । अन्यत्र सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीप्रोक्तः स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् सुमद्रं उन्मत्तगङ्गं एकविंशतिभारद्वाजमित्यादौ सन्तद्विनदी संख्या-
वयवेभ्यः प्रा न वा मादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिभ्यां पूर्वसूत्राभ्यां अवर्णे बाधितं तद्धिन्नस्यैव
प्राप्नोति परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् त्रीनोरिति वा इत्यपि
नानुवर्तते । क्तेरित्यनुवर्तते एव ततश्च अकारान्तभिन्नादिजन्ताइसन्ताञ्च अव्ययी-
भावात् परासां सर्वविभक्तौ नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । यथा उपहृरि उपगौरि
उपलिट् उपषयः इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्तते क्लीवाद्भेदवत् वाग्रहणात् क्तेरित्यनुवर्तते इत्यत
आह क्तेरिति ॥ ३७६ ॥

साट्श्ले आह हरेः सट्श्लमिति सहश्लेन साट्श्ले वाच्ये समासेऽनेन सहस्य
सादेशः पूर्वेषां विभक्तौ लुक् । साकल्ये आह तणेनेति । यदर्थं यद्वृत्तं हीतं
तव तस्य निःशेषत्वं साकल्यम् । तणेन सह सकलमस्ति सट्श्लं किञ्चिदप्यदनीयं
न त्यजतीत्यर्थः । अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छती-
त्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रमस्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि
अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहणं विफलं स्यात् ।

हरिः सट्शं सहरि । काले तु सहपूर्वाह्नम् ।

तृणेन सह सकलमत्ति सट्णम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-
ज्येष्ठम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

अत्राकर्मकोऽयं क्रमधातुः । ऋद्धौ उदाहरति मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमिति ।
वीक्षायां आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविशु इति । एवम् अतिविशु परिविशु
अनुविशु इति । पठ्यन्ते आह अग्रे ग्रन्थपठ्यन्तमधीते साग्नि अत्र सहस्र सादेशः
अग्निग्रन्थात् परं किमपि नाधीते इत्यर्थः । योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-
रूपमिति । पश्चादर्थे आह शिवस्य पश्चादनुशिर्षमिति । अनतिक्रमे आह
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति । शक्तिः सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं
धारयतीत्यर्थः । अतापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि । शब्द-
प्रादुभावे आह हरिः शब्दः प्रादुर्भूत इति हरिः । इति शब्देन शब्दप्रादुभावी
वाच्यः । हरिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अभावे आह पापस्या-
भावोऽपापमिति । अत्र नञोऽकारादेशः । एवं मच्चिकाणांमभावी निर्मच्चिक-
मित्यादि । अत्ययोऽपि अभाव एव । अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तम् । एव-
मतिशीतमित्यादि । एवम् ऋद्धाभावेऽपि ऋद्धाभावो यवनस्य दुर्यवनम् ।
ऋद्धाभावी भिक्षाया दुर्भिक्षम् । यौगपद्ये आह चक्रेण युगपद्वेहि सचक्रमिति ।
हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थः । अनेकाधा इत्यस्य
उदाहरणमाह यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकमिति । श्लोकाना-
मित्यतया प्रणामानामित्यतः विवक्षिता इत्यर्थः । एवं यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणान्नमन्त्र-
यस्य इति । यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

औरा टौ—वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः तेन वे इत्यर्थः हरिः सट्शः इति
सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये वः सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्य-
ग्रहणात् । एवं सट्शः किख्याः सकिखि हरिः सादृश्यं सहरि गुरोः सकिखि
कुक्कुरस्येत्यादौ किखिः खैखीति ख्यातः शृगालभेदः । तथाच किखिः शृगालभेदे
स्यादिति विश्वः वानरौति कीर्त्तु । सह पूर्वाह्नमिति पूर्वाह्नस्य सट्शमित्यर्थः ।
कालस्य निषेधान्न सहस्र सः तृणेन सहेति यदर्थं यद्गृहीतं तत्र तस्याः शेषत्वं
साकल्यं सट्णमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रम्येति अनुक्रमं
आनुपूर्वम् अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्वेण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां समृद्धिरिति
सुमद्रं वर्त्तते सुभिन्नं वर्त्तते मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

यदा समृद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादित्वात् षः एव
यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति समृद्ध्या मद्राणां विशेष्यमाणत्वात् । विष्णुं विष्णुं
प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः तथापि धिक्समन्वयेन वीसायां
प्रतिना द्वीविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थितिः वीसार्थस्य सेनीकत्वान्न दिः । अग्नि-
ग्रन्थपर्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते ततोऽन्यत्
नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एवं सालोक्यमधीते असालोकेऽप्यध्ययने
आलोक्यपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनुरूपं ददाति रूपस्य योग्यं
ददादौत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिवं भक्ताः । एवमनुरथं पदाताः रथानां
पश्चादित्यर्थः तथाच मेघदूते तदनु जलद शोधसि श्रोत्रेयमिति तु षौ स्यात् अवस्ति-
वर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एवं यथावलमधीते इत्यादि
हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भावः प्रकाशः हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः इति
पाणिनिः । एवं विक्रमादित्योऽपि । अभावस्योदहरणमाह अपापमिति । अभावः
संसर्गाभावः स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अर्थाभावः ऋद्धभाव-
प्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणं अतार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपापं
मत्तिकाया अभावो निर्मलिकं इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनजा
ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गौरश्चो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते
अतो नाप्युभयत्रार्थाभावः अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्धभावो यवनस्य दुयंवनं
दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः
श्रीतस्य अतिश्रीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः प्रध्वंसा-
भावः स च नात्यन्ताभावः अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि संसर्गाभावो न वस्तुनः
प्रध्वंस इति । जीवनस्य नायमुपभोगकालोऽतिथीवनम् अतिकम्बलमित्यादि उपभोग-
कालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेर्त्तवर्मानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावो-
ऽत्ययश्चेति । चक्रेण युगपदेहीति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्रं निधेहि युगप-
च्चक्रं निधेहीत्यर्थः । सहः सोऽकाले इति सहस्य सः यौगपद्येष्विति त्वनिर्देशादन्येषु
अर्थेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्यं वस इत्यत्र आह यावन्त

अपापम् । चक्रेण युगपदेहि सचक्रम् । यावन्तः स्त्रोक्ता-
स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमित्युक्तापरिच्छेद इयदेवेति निश्चयः यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः
एवं यावद्गीजनपावं ब्राह्मणानामन्तयस्व यावद्वृद्धं यून् आनयस्व इत्यादि । अव-
धारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः ।
एवमसदृशार्थे वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ग्रे ये तथाभूताः यथातथमिति ये
ये ब्रह्मा यथाब्रह्म ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्यवानुक्रमानतिक्रमयोः
पूर्वेष्वेव इति सादृश्ये तु यथा ब्रह्मस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादे-
वेति ज्ञापितम् । अन्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह
व्यस्याव्यस्य च बो नित्यम् । स्वः प्रति सायं प्रति सूप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः
श्लोकमित्यर्थः । अल्पत्वे किं ? वृत्तं प्रति द्योतते विद्युत् वृत्तं लक्ष्मीकृत्य विद्योतते
इत्यर्थः । एकं द्वि त्रिचतुरऽचशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गस्य-
माने परिणा सङ्घेषां नित्यं वः सात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि
चतुष्परि एकादिशब्दैरेव एवाभिधीयते द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि
एकेनाक्षेण हारितमित्यादि । क्रमेणार्थः तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका
नाम द्यूतं तत्र यदि पञ्च उत्तानाः अवाञ्ची वा पतन्ति तदा पातयिता जयति
अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति । एवं अक्षपरि शलाकापरि अक्षेण शला-
कया हारितमित्यर्थम् । ब्रह्माक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्
न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनोदैर्घ्यसामीप्ययोः । अनयो-
र्वर्त्तमानस्यानोः स्यादन्तेन सह बो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव
मथुरा दौर्ध्वत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मवचनस्यानो-
रनेन सः सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेष्वेव यथा अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य सामीप्य
इत्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् वृत्तं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः ।
नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः सङ्ख्यान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्यादन्तस्य
बो नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये । उन्मत्तगङ्गां लोहितगङ्गां शनैर्गङ्गां तूष्णीं गङ्गां
चत्वारि देशनामानि । नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गी देशः
अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेत्ता चेति कृष्णवेत्ता । तिष्ठद्गवाद्याः । तिष्ठद्गवाद्या
वसंज्ञका निपात्यन्ते । तिष्ठद्गवादिसु तिष्ठद्गु वद्गु चाद्यतीगवम् । खले
संस्क्रियमाणाभ्यां नूयमानाश्च संस्कृतात् । नूनाद्यववृषेपूर्णात् पूर्ण्यमाणात् यव-

तथा । आयतीपुण्यपापाबाध समोऽप्यथ समं समात् । भूमिः पदातिरित्येवै
 सुनिर्दुरपरात् समम् । प्ररथं प्ररथं प्राक्कमपसव्यं प्रदक्षिणम् । सम्प्रत्यसम्प्रत्ये-
 कान्तं तथापदिशमित्यपि । षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं श्रेष्ठं शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वहद्गु आयती-
 गवश्च । खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवं संस्क्रियमाणयवं नूथमानयवं
 संस्कृतयवं नूनयवं खलेवषमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः पूर्णयवं
 पूर्यमाणयवम् । आयत्यः समाः संवत्सरा आयतीसमम् एवं पुण्यसमं पापसमम्
 अघसमं समत्वं भूमेः समं भूमि समभूमि एवं समं पदाति समपदाति । पूर्वदार्थ-
 प्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव समाः पदा-
 तयो यस्मिन् समपदातीति परायणं समशब्दस्य वा समसादेशा निपातनात् समं भूमि
 समं पदातीत्यन्वे । समार्थसममिति व्यख्याभ्यां सह व स इति कश्चित् शोभनत्वं समस्य
 सुषमं निःषमं दुःषमम् अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं प्ररथं प्राक्कमपसव्यं
 प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्राचीर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्दं षठित्वा
 असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् । एकमन्तस्य एकान्तं दृशीर्मध्वमपदि
 शमिति । अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिणमित्यादि । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न
 सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीनां वादन्यसो न स्यात् यथा
 परमं तिष्ठद्गु इत्यादि वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सत्यां प्रक्रान्तामायतीः
 गवमिति भाट्टेः । अभिप्रत्यीराभिसुख्ये लक्षणद्वया वा । आभिसुख्ये वर्त्तमानयोरभिप्रे-
 तीलक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सह वः स्याद्वा । अभ्यग्निं प्रत्यग्निं पक्षे अभ्यग्निं
 प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति । अग्निं लक्ष्मीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्नि-
 लक्षणं तेन पतङ्गानां पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्यां
 द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वभावादाभिसुख्यमपि द्योत्यते अतएव अग्नेरभिसुखमेव
 पतङ्गाः पतन्ति न पात्रे न पृष्ठे इत्यर्थः । आभिसुख्ये किम् ? गङ्गामभिवसति ।
 लक्षणद्वेति किम् ? शुभ्रं प्रतिगच्छति शुभ्रान्मयुराञ्जनिती दिक्षोहात् दिग्-
 धमात् शुभ्रमेव निवर्त्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु ढ इति । अङ्पर्यप-
 वह्नि रक्षां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा । आपाटलिपुच्छं परिविगर्त्तं
 अपविगर्त्तं वह्निर्ग्रासं प्राक्ग्रासं वृष्टो देवः पक्षे आ पाटलिपुच्छात् परिविगर्त्तंभ्यो
 इत्यादि । वहिरादिसाहचर्यादाडादीनां योगे येष्वर्थेसु पौ तेष्वर्थेसु एवेह
 गृह्यन्ते तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः
 इति षः । वहिरङ्गी गुण इत्यत्र त्वन्यपदार्थप्राधान्यादः । वहिरङ्गं प्राग्गुण

३७८ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनीविडुपान- हिमवद्विद्वनडुहिक् चतुर्यत्तदो ऽः ।

शरद—तदः ५१, अः ११ ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष सः । पारि मध्ये ष्या । पारि मध्ये इत्येतयोः
ष्यन्तेन सह वः स्याद्वा । पारिगङ्गं मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् तत्रा अलुक् पक्षे
पारि गङ्गायाः मध्ये काश्याः । गङ्गापारं काशीमध्यम् इति तु घीषात् । एके तु
अशेऽन्तरीयहण कृत्वा अयं ग्रामस्य अग्रग्रामम् अन्तः प्रयोगम् अन्तः प्रयोगस्थेत्याहुः ।
संख्याया विद्याजन्मैकयोगैः । विद्यया जन्मनः वा एको योगो यत्र तद्वाचिभिः सह
संख्यावाचिनी वः स्याद्वा । द्वौ सुतौ व्याकरणस्य द्विसुनि व्याकरणस्य विद्यया
प्राणिनिकालयनयोर्मन्वीरेको यागः । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वस्तुनेन द्विसुनिरागम
इत्यन्यदार्थप्राधान्याद्वा । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विसुनिशब्दालुशिष्टः
द्विसुनिषां इत्याहुः । द्वौ गार्ग्यौ लीकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं द्व्योर्गार्ग्ययो-
र्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः
सह संख्यावाचिनां वः स्यात् । द्व्योर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं सप्तगोदावरम् ।
समाहारे किम् ? एकनदी एकं त्वेकभिन्नं संख्याया एव वक्षं विधाय एकसुनिभाष्य-
स्थेत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद्व च विपाङ्ग च अयस् च चेतस् च मनस् च विश्व च उपानह च हिमवच्च
विद्व च दिव् अनडुह् च दिश्व च चतुर् च यद्व च तद्व चेत तस्मात् । शरदः समीपम्
उपशरदम् एवम् उपविपाङ्गम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविश्वम्
उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविद्वम् उपादिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम्
उपयद्वम् उपतद्वमिति ॥ ३७८ ॥

श्रीराट्टी—शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च बिट् च उपानञ्च हिमवांश्च
विच्च द्यौश्च अनड्वांश्च दिक् च चतुश्च यच्च तत् तस्मात् उपशरद्वमिति शरदः
समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाङ्गम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं
प्रतिविश्वम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविद्वं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम्
उपचतुरम् उपयद्वम् उपतद्वम् इति । वे किम् ? चतसृणां दिशां समाहारः चतुर्दिक्
तथाच चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनीति कालिदासः । अन्ये तु पथिदृशदुषसत्-
किञ्चदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोर्बिडुदस्त्वा नाहुः ॥ ३७८ ॥

३७६ । जराया जरस् च ।

जरायाः ६।, जरस् ११।, च ११। ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपशुने ।

सरजसस-उपशुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्चाः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्यः ५॥, अच्चाः ५। ।

समक्षम् ।

जराशब्दाद् स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जरायाः समीपम् उपजर-
सम् इति ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—जरायाः अः स्याद्वा तद्धिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः
समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७६ ॥

रजसः सदृशं सरजसं शुनः समीपम् उपशुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसञ्च उपशुनञ्च ते । रजसा सह सकलमिति सरजसं साकल्ये
वः । सहः सोऽकाले इति सहस्य सः । हे तु सरजसं पञ्चमित्यसङ्घः । सरजस-
त्तामवनेरपां निपातः इति किराते चित्यं शुनः समीपम् उपशुनं शयुवमघोनामिति
ते निषेधेऽपि वस्योत्त्वं निपातनात् सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरजः प्रतिश्च इत्यत्र
अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादच्चाः अः स्यादव्ययीभावे । अच्चाः समीपं समक्षम् अच्चाः परः
परोक्षः । अत्र परपदस्य निपातनादसन्तस्य परस् इति भागस्य गृह्यम् । तेनाव्यय-
त्वादव्ययीभावः । अच्चारभिसुखं प्रत्यक्षम् अन्वक्षञ्च प्रत्यक्षः परोक्ष इति तु
अथाक्षमिन्द्रिय इत्यमरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अच्चाणां प्रति
प्रत्यक्षः अच्चाणां परः परोक्ष इति षष्ठौ समासे व्यं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादत्तोऽः स्यादे । समक्षमिति
अच्चाः समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसान्नाक्षशब्दे परे ज्ञानीषादित्वात्

३८२ । अनः ।

अनः ५ ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५, वा । १ ।

उपचर्मम् उपचर्म ।

३८४ । भूप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

भूप्—गिरेः ५, वा । १ ।

उपसमिधम् उपसमिद्, उपनदम् उपनदि ।

इति वः ।

परिशब्दस्यादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणं अच्चाः परि परोच्चं आङ्पर्यप इत्यादिना यः अन्ये तु अचि अचि परि परोच्चमिति वीप्सायां व इत्याहुः । एके तु अच्चीः परः परोच्चं पर इत्यपस्कारादित्वात् सुट् इत्याहुः अचिणी प्रति प्रत्यच् अभि-प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः । वीप्सायामित्यन्यः प्रत्यच्ची घट इति तु इन्द्रियार्थेनाच्चवद्देन प्रादिषात् अच्चाः समीपमन्वच् सामीप्ये वः ॥ ३८१ ॥

पृथग्योगात् समादेर्नानुवृत्तिः । अनन्तादः स्यादव्ययीभावे । आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मम् । एवं अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्यं वः अकारत्ये न्वीर्लोपी ताविति नलोपे ययोरित्यादिना अलोपः ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्तादः स्यात् वा अव्ययीभावे । चर्मणः समीपं उपचर्मं उपचर्मं एवं उपकर्म उपकर्म ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे । उपचर्ममित्यादि चर्मणः समीपमिति वाक्यं सामीप्ये वः एवं प्रत्यहं प्रत्यह वीप्सायां वः ॥ ३८३ ॥

भूपनान्तात् नद्यादेश अः स्यात् वा अव्ययीभावे । वाग्रहणं परच वार्धकार-निवृत्त्यर्थम् । समिधः समीपं उपसमिधं उपसमिद् । एवं उपतडितं उप-तडित् प्रतिनदं प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायणं प्रत्याग्रहा-यणि उपगिरं उपगिरि अप्रत्याग्राभावपक्षे दीर्घान्तानां क्लीवे स्वः अन्येषां लुक्

परादिति विभक्तौलुक् । अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेश्च
विहण्योमि अये मध्ये पारे अन्तरः षष्ठा वा । एवं षष्ठान्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । तेभ्यालुगभिधानात् । अयेरानं अयेरामस्य मध्ये काशि मध्ये काश्याः
पारे गङ्गायाः पारेगङ्गं अन्तःप्रयागं अन्तःप्रयागस्य एवं पारेसमुद्रं लङ्कायामिति
भट्टौ । पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमभं लिङ्गमिति महानाटके । पर्य-
पाङ्गवहिरच्चां पञ्चम्या वा । एषामव्ययानां पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । परित्रिगत्तं परित्रिगत्तात् अपत्रिगत्तं अपत्रिगत्तैभ्यः आपाटलिपुत्रं
आ पाटलिपुत्रात् वह्निर्गामं वह्निर्गामात् । प्रत्यक्तरं प्रत्यक्तरौः । प्रत्य-
मेल्लच्छणेनाभिमुख्ये वा । आभिमुख्ये वत्तमानायाः प्रत्यथ्यौर्लक्षीभूतेन सहाव्ययी-
भावः स्यात् वा । प्रत्यग्नि प्रत्यग्निं शृङ्गभाः पतन्ति अग्निं लक्ष्मीकृत्य पतन्ती-
त्यर्थः । अनोदैर्ध्यं । अनुगङ्गं काशीं गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः । रुदौ नद्या ।
उन्नतगङ्गं लोहितगङ्गं देशः । द्वादेः समाहारे नद्या । समाहारे द्विप्रभृतेन द्या
सहाव्ययीभावः स्यात् । द्वयीर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं एवं द्वियमुनम् । काले
खलेयवादीनि । कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते । खले यवा
अस्मिन् काले । खलेयवं संस्कृतयवं संस्कृतयवं संस्क्रियमाणयवं खलेयुधं संस्कृतयुधं
संस्क्रियमाणयुधं नूनयवं नूयमानयवं पूर्णयवं पूर्यमाणयवं एवं तिष्ठन्ति वहन्ति
आयन्ति गावो यस्मिन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवं स्वभावादेते
ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनः तथा समत्वं भूमिः समं भूमि समंपदाति
सममिति मान्तमयं तुल्यार्थं पक्षे समभूमिः समपदातिरित्यपि जौनराः । एवं
आयतीत् समाया आयतीसमं पापत्वं समायाः पापसमं एवमपरसमं अघसमम् ।
समा वत्तारः तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुप्तं विषमं निःषमं दुःषमम् ।
एयु षत्वं प्रागुक्तं एवं द्विष्टं प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि । तथा कचिदव्ययस्य
पूर्वनिपातो नास्ति यथा अक्षेण परि अक्षपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि
इत्यादि । एवं यथायथं तथातथं यथावच्चं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति । यथाशब्दस्य
सादृश्यवाचित्वे तु न स्यात् यथावच्चस्तथा युवेति । अव्ययीभावसंज्ञा तु इन्द्रवह-
नीत्यादिवन्निरन्वया एव । तेनाव्ययीभावसः अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः
स्थितिः स्यात् तन्निन्नात् सर्वविभक्तौर्लोपीऽपि सहरीकरोति इति चूी परे दीर्घः
स्यात् । सहस्मिन् इत्यत्र स्थिति परे मन् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—भूप्रत्याहारः । भूप्र च नदी च पौर्यमासी च अयहायणी च
गिरिश्च तत्तस्मात् भवन्तान्नद्यादेश अः स्यात् वा वे । पुनःवायव्यं परत्र निवृ-

षट्समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५१, से ७ ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः,
महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथम्, उपपथं विमलापं सरः,
विष्णुपुरम् ।

त्यर्थं उपसमिधमित्यादि । समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपदृशदं
उपदृशत् उपतडितं उपतडित् इत्यादि । उपसमित् उपनदमित्यादि । नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपपौरुषमासं उपपौरुषमासि
उपाग्रहायणं उपाग्रहायणि उपगिरं उपगिरि उपगिरन्तुभिर्विभासमानामिति
माघः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (व) ।

पथिन् च अप् च पुरं चेति तस्मात् समासाधिकारेऽपि समासग्रहणं सर्व-
समासप्राप्त्यर्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्यः पन्था यत्र स रम्यपथो
देशः । महापथो पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे देशे वा
पन्थाः दक्षिणापथः अत्र दक्षिणोत्तरादाहौ इत्यनेन सप्तम्याः स्थाने आ इत्यादेशः
तद्वितादेशत्वान्नलोपः एवं उत्तरापथः । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं पथः
समीपं उपपथं एषु अप्रत्यये त्वोर्लोपीऽताविति न लोपे यपोरितौकारलोपः ।
विमला आपो यत्र तद्विमलापं सरः विष्णोः पूः विष्णुपुरं अत्र क्लीबत्वसंभधानात्
से इत्यस्य पादसमाप्तिपर्यन्तेषु इत्यधिकारः ॥ ३८५ ॥

श्रीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु
उदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यः पन्था यत्र महापथो
पन्थाश्चेति दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति तत्रा आकारादेशः
चतुर्णां पथां समाहारः पथः समीपे उपपथं विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । द्वान्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

हि-अन्तर्-गेः ५।, ई. १।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५।

एभ्यो ऽनवर्णान्तेभ्यो ऽपो ऽकार ईः स्यात् ।

द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप-अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,

विष्णोः पूरिति वाक्यं यद्यपि अदन्तः पुरश्चद्दीऽस्ति तथापि पुरश्चन्दे नानिष्टनिवारणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रेफान्तमव्ययम् । दिश्य अन्तर् च गिश्य द्वान्तर्गिं तस्मात् ईं इति लुप्तप्रथमैकं न अः अनः तस्मात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् द्वीपं अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीपं शीभना आपो यत्र तत् समीपम् । से किं ? अस्य अन्तः आपो वर्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—हौ च अन्तश्च गिश्य तत् तस्मात् नः अः अनस्तस्मात् ईं इति लुप्तप्रतीकं द्विशब्दान्तः शब्दौ अनदन्तावेव अवर्णेभ्य इति गेर्विशेषणम् । एभ्यः इति द्विशब्दान्तः शब्दान्तावनवर्णान्ताङ्गेरित्यर्थः । द्वीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र इति एवं अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यत्रेति वाक्यं एषां रूढिशब्दत्वादे-तद्वाच्यमिति एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति, प्रगता आपो यत्र इति वाक्यं एवं परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ । शीभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देशः ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यत्रेति वाक्यं अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादपः समीपमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम् । मनःकामाभ्यां

ऽन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मनः-कामो ७, अवश्यं ।१।, ल्ये ७, अन्तलोपं २।, सम्मांसौ १॥, तु ।१।, हित-तते ७, पाक पचने ७, वा ।१। ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति ;
सम् हितततयोः, मांसः पाक-पचनयोर्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः,
सहितः संहितः सततः सन्ततः, मांस्याकः मांसपाकः, मांस्य-
चनं मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासर्थम् । मनस् च कामश्च मनःकामं तस्मिन् । सम् च मांसश्च सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुंस्त्वम् । हितञ्च ततञ्च हितततं तस्मिन् पाकश्च पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन् । सम् मनःकामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम् ल्ये ऽन्यलोपं याति से सति । सम् हितततयोर्मांस पाकपचनयोरन्यलोपं याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनो यस्य स समनाः सम्यक् कामो यस्य स सकामः तुम् इति तादर्थ्यं चतुम् । रन्तुं मनो यस्य स रन्तुमनाः रन्तुं कामो यस्य स रन्तुकामः ल्यस्तय्यादिः अवश्यं सेव्यः अवश्यसेव्यः एवं अवश्यकर्तव्यः अवश्यकरणीयः अवश्यगम्यः अवश्यकृत्यं अवश्यपचेलिमासण्डुलाः सम्यक् हितमस्य सहितः संहितः सम्यक् ततमस्य सततः सन्ततः णप्रत्ययान्तयोर्हिततयोः सम्-शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित् । साहित्यं सातत्यम् । समते तु तद्व-वाशब्दव्यवस्थाप्यम् । मांसस्य पाकः मांस्याकः । अत्र अकारलोपस्य स्थानिव-त्वात्तत्र विसर्गः । पचे मांसपाकः मांसस्य पचनं समासे किं ? रन्तुं मनो भवति नैव कदाचिदस्य गन्तुं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र । अवश्यं सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीरा-टी—सम् च तुम् च तौ सौचत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् अन्यस्य लोपः अन्यलोपस्तं सम् च मांसश्च तौ हितञ्च ततञ्च तत्तस्मिन् । पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यमुवक्तते ल्ये तय्यादौ सम् हिततते मांसः पाकपचने इति पदद्वयकारणात् सम् मांसावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हितततयोर्मांसः

३८८ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुरः ५१, अनक्षस्य ६१, अः ११ ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

३८९ । ऋचः ।

ऋचः ५१ ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धचर्म ।

३९१ । नञ्वहो मानवक-चरणे ।

नञ्-वहोः ५१, मानवक-चरणे ७१ ।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामो यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्यं अवश्यसेव्य इति अवश्यंशब्दस्य मयूष्यंशकादित्वात् ल्यान्तेन ४६ समासः असे तु अवश्यं सेव्य इति तथाच भट्टवार्त्तिकं सन्वन्वानुभवो ऽवश्यमेव णीयश्च लिङ्गेन इति सङ्घित इत्यादि सम्यक् कृतं प्राप्तं येन इति वाक्यं सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिसः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्यं मांसपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचनं इति वाक्यं सम्मांसौ त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थत्वेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सन्वन्वः । अवश्यं गि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूस्तु स्याद्धारचिन्तयोरित्यमरः । धूरः अः स्यात् समासे न त्वचसन्वन्धिन्याः । राज्ञो धूः राजधुरा अच स्त्रियामत आप् । एवं महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धूः अक्षधूः एवं दृढधूरक्षस्य । से किं ? मम धूः ॥ ३८९ ॥

ग्रीरा-टी—धुरः अः स्यात् से न तु अचसन्वन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञो-धूरिति वाक्यं स्त्रीत्वादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयव-चक्रसन्वन्धिकाष्ठविशेषस्तस्य धूर्भारः एवं दृढधूरक्षस्य इत्यादि ॥ ३८९ ॥

अर्द्धञ्च तत् ऋक् चिति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धञ्च अत्र श्लौत्वमभिधानात् । एवं सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्तः ॥ ३९० ॥

ग्रीरा-टी—अर्द्धञ्चमिति अर्द्धं ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्तः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३८२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

प्रति अनु-अवात् ५।, साम-लोमः ५। ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३८३ । अक्षणी ऽचक्षुषि ।

अक्षः ५।, अचक्षुषि ७। ।

गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

नञ् च बहुश्च नञ् बहुः तस्मात् । मानवकश्च चरणञ्च मानवकचरणं
तस्मिन् । नञः पराट्चः अः स्यान्मानवके वाच्ये । वहीः पराट्चः अः स्याच्चरणे
वाच्ये से सति इत्यर्थः । नास्ति ऋक् यस्यासौ अनृचो मानवकः । बह्वः ऋचो
यत्र स बह्वृचश्चरणः । मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ।
अत्र पूर्वेषां सः स्यात् ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्रात् मानवकश्च चरणञ्च तत्त-
स्मिन् । नञ् बहुभ्यां परस्या ऋचोऽः स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययोः
अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्व्र ऋचो यस्मिन् इति वाक्यं अनृक् सामेति
अकृतसान्तत्वात् वाक्ये अनृक्तं बह्वृकमित्यपि ॥ ३८२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्ववं तस्मात् । एभ्यः पराभ्यां सामलोमभ्यामः स्यात्
से सति । साम साम प्रति प्रतिसामं लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एवं अनुलोमम्
अवलोमम् । समासे किं ? दातारं प्रति साम गायति वटुः ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराभ्यामाभ्यामः स्यात्
से सति । प्रतिसाममिति प्रतिगतं साम इति प्रादिसः प्रतिगतं साम यस्येति वा
हः साम साम प्रति इति वीष्पायां वा वः । एवं प्रतिलोममिति अनुसामं
अनुलोमं अवसामं अवलोमम् ॥ ३८२ ॥

न चक्षुश्चक्षुः तस्मिन् । अक्षोऽः स्यात् समासे अचक्षुषि वाच्ये । गवा-
मक्षीव गवाक्षी वातायनम् । चक्षुषि तु विप्रस्थाक्षि विप्राक्षि ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अनेवार्थादक्षोऽः स्यात् से । गवामक्षीव इति गावो जालानि

३८४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चसः ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३८५ । समवाच्यात् तमसः ।

सम्-अव-अन्वात् ५।, तमसः ५। ।

सन्तमसम् ।

३८६ । श्रवोवसीयस-श्रवःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्रवोवसीयस—निःश्रेयसं १। ।

एते निपात्याः ।

तेषामचीव गवाक्षं पद्मादि वातायने रूढस्तव पुंलिङ्गः । एवं पुष्करमचीव पुष्कराक्षं लवणमचीव लवणाक्षं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्रादौरिति यसः विशालाक्षः पद्माक्षः इति तु ह्रसात् विप्राक्षीति विप्रस्याक्षीति षीषात् ॥ ३८३ ॥

पण्य इति पण्ड्यवह्नौ स्तुताविति मूर्धन्यान्तस्य रूपम् । पण्य इति अन्तस्थाहतीयमध्यमिति केचित् । एभ्यः पराद्वर्चसोऽः स्यात् से । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेजः ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पण्यञ्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसोऽः स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेजः पुरीषयोर्वर्च इत्यमरः । पलमुन्मानमांसयोरीति रुद्रः पलमुन्मानमस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः सर्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा ब्रीहिरवस्थापनं पल्यमित्युक्तं यत्र पलालरज्ज्वा ब्रीहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ॥ ३८४ ॥

एभ्यः परात्तमसोऽः स्यात् से । सन्ततं विस्तीर्णं तमः सन्तमसम् अवचीर्णं तमः अवतमसम् अन्धं करोतीति जगन्तात् पचादित्वादिनि अन्धम्, अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसम् ॥ ३८५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽः स्यात् से । सन्तमसमिति सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः एवम् अवहीनं तमः अवतमसम् अन्धयतीति अन्धम् अन्धत् कट्क्चयं अस्मात् पचादित्वादन् अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः ॥ ३८५ ॥

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अवात् ५।, रहसः ५। ।

तप्त-रहसम् ।

३६८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस अनुगवे १। ।

एते निपात्ये ।

एते निपात्याः अव्ययानामनेकार्थत्वात् अः शोभनम् अवसीयः श्रोवसीयसं कल्याणं
अः शोभनं श्रेयः अःश्रेयसं कल्याणं निर्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं निर्वाणम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्रोनिर्भ्यां श्रेयसः श्रोवसीयश्च शुभे
वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्मङ्दिनामिति मतोर्लुक्
जीमंश्चेति ङित्वादुकारलोपे वसीयः शब्दशक्त्या श्रेय आह श्रोऽनागतेऽङ्गि वसीयः
श्रोवसीयसम् एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः अःश्रेयसं निःश्रेयसम् उभयत्र मयूरव्यंश-
कादित्वात् यः यद्यपि अःशब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयः श्रेयः शब्दो श्रेयोऽर्थो
तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयस-
मिति प्रादिसः ॥ ३६६ ॥

एभ्यः पराद्रहसोऽः स्यात् से । तप्तमिति तप्यौदवैश्योरित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य
अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम् । तप्तञ्च तत् रहस्येति तप्त-रहसं श्रेष्ठं रह इत्यर्थः ।
रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगतं रहः अवरहसम् ॥ ३६७ ॥

श्रीराटी—एभ्यः परात् रहसोऽः स्यात् से । तप्त-रहसमिति तप्तमिव तप्तं
तप्तञ्च तत् रहस्येति वाक्यम् । अकथ्यं यद्भवेत् वाक्यं तत् तप्त-रहसं विदुः इति ।
एवम् अनुरहसम् अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः ॥ ३६७ ॥

एते निपात्येते । जरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे
अः । गवामनु आयातम् अनुगवं शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतसुरः प्रत्युरः । गवां
पश्चादनुग पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीवे स्वः ॥ ३६८ ॥

श्रीराटी—जरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसं पार्थे वः गवामनु दीर्घम् अनुगवं शकटम्
अनीर्दीर्घसानीष्योरित्यादिना वः अन्यत्र जरः प्रति प्रत्युरः वीप्सायां वः गवां
पश्चात् अनुग पश्चादर्थे वः ॥ ३६८ ॥

३६६ । गेरध्वनः ।

गेः ५।, अध्वनः ५। ।

प्राध्वो रथः ।

४०० । पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः ।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमेः ५। ।

पाण्डुभूमौ देशः ।

४०१ । सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्यां ५॥, च १। ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०२ । निसः शतो डः ।

निसः ५।, शतः ५।, डः १। ।

उपसर्गात् परादध्वनोऽः स्यात् से । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्वं शकटम् ॥ ३९९ ॥

श्रीरा-टी—गेः परादध्वनोऽः स्यात् से । प्राध्व इति प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं कुप्राद्योर्नित्यमिति सः प्रगतोऽध्वा येन इति वा अः ॥ ३९९ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्तिवन्तस्य न लोपे रूपं कृष्ट इति कृष्टौ विलेखने इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम् । एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुः भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमौ देशः उदीची उद्गतः भूमिर्यस्मिन् सः उदग्भूमः । पुंवद्भावादुदक् इति स्थितिः । कृष्टा भूमिर्यस्मिन् स कृष्टभूमः केचित्तु कृष्ण इति पठित्वा कृष्णा प्रसामा भूमिर्यस्मिन् स कृष्णभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुभूम इति पाण्डुभूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् एवं पाण्डुयासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्यां नगर्थ्याम् उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्थ्याम् । कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति । कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां चकारात् भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम् एवं सप्तगोदावरं वे भूमौ यस्य सः द्विभूमः प्रासादः ॥ ४०१ ॥

श्रीरा टी—संख्यायां पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०३ । सूत्सुरभिपूतैर्गन्धादिर्वर्तूपमानात् ।

सु-उत्-सुरभि-पूतैः ५१, गन्धात् ५१, इः १', वा १२१, तु १२१, उपमानात् ५१ ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं एवं समानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं चकारात् इे भूमी यवेति वाक्यम् ॥ ४०१ ॥

निसः परात् श्रदन्तात् ङः स्यात् से । निर्गता त्रिंशद्वयस्य स निस्त्रिंशः । एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया ङी वहीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं निधमार्थम् । तेन कुत्रिंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात् ॥ ४०२ ॥

श्रीरा-टी—निसः परात् श्रदन्ताङः स्यात् से । निस्त्रिंश इति निर्गता त्रिंशदिति वाक्यं क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य एवेत्याहः । एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःषष्टिः निःसप्ततिः इत्यादि । गोष्ठश्चाद्याः । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्चः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं षीषः । इे आयुषी समाहृते द्वायुषं त्रीणि आयूषि समाहृतानि त्रायुषं समाहारे गः । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणाः वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सङ्ग सामानधिकरण्यात् द्वित्रिंशद्वात् सूच् तथोक्तावती-शब्देन मयूरव्यंशकादित्वात् सः । एषां विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य वा गोष्ठश्च पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषौ द्वयोस्तथाणां वा आयुः द्वायुस्तत्रायुर्द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ॥ ४०२ ॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सूत्सुरभिपूतिसत्त्वात् । एभ्यः पराङ्गन्धादिः स्यात् से । उपमानवाचकात् पदात्तु वा इत्यर्थः । शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिः । एवं उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः पूतिगन्धिः । पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः, चित्तावेव गन्ध इति तार्किकाः स तु गन्धः पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्तते । वायुादौ तु संयोगसम्बन्धेनैवेति । ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इः स्यात् नतु संयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदायः । अतएव भट्टौ आप्नायिवान् गन्धवद्गः सुगन्ध इति, केचित्तु संयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानाङ्गन्धादिर्वा स्यादिति मत्वा सुगन्धिः सुगन्धो वायुरित्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि

४०४ । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

न । ११, अर्चायां ७, सु-अतेः ५, सख्यादेः ५, अः १ ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् । शोभनी
राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा । अर्चायां किं ?
गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

तद्वाशब्दाद्वावस्थाप्यं अतएव अपां हि तन्माय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते
तुषारा इति श्रीहर्षः । नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च । एवं गन्धस्या-
ल्पत्वेऽपि इवा । तेन घृतगन्धि घृतगन्धं भोजनमिति । किञ्चाव गुणवाचका-
देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम् । यथा शोभनानि गन्धद्रव्याणि
यस्यां सा सुगन्धा विपणिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीर-टी—सुच उच्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्यः पराङ्गन्धादिः स्वादुपमानात्
वा । सुगन्धिरिति शोभनी गन्धोऽस्येति वाक्यं एवं उद्गती गन्धोऽस्य उद्गन्धिः सुरभि-
र्गन्धोऽस्य सुरभिगन्धः पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धः । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि
ह एवास्य विषयः । अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धो वर्तते तदेकारस्तथाच
आप्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति भट्टिः । कस्तूरिकास्तृगाविवर्दनसुगन्धिरिति
माघः । उपमानविवक्षयेति पद्मगन्धिरिति पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् ।
एभ्यः किं ? दुर्गन्धः । भृतित्यादिर्मांसादिकः । भृतिर्वेतनं तत्र विहितो यस्य-
स्तदन्तादिर्मांसादिकः स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः । पञ्चको मासोऽस्य
पञ्चकमासिकः । एवं दशकमासिकः इत्यादि अस्यानि ह एव विषयः ॥ ४०३ ॥

प्रशंसायां वर्त्तमानाभ्यां स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात् । सख्य-
होराज्ञ इत्यारभ्य गेरध्वन इति पर्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तेभ्य इत्यर्थः ।
शोभनी राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एवं अतिशयेन सा अतिश्चा
सुगौः अतिगौः सुरातिः अतिशयेन रातिः अतिरातिः सुपन्याः सुधूः अतिधूः
स्वक् अत्यक् स्वधा अत्यधा । अर्चायां किं ? गामतिक्रान्तोऽतिगवः एवं अति-
सखः इत्यादौ स्यादेव । सख्यादेर्यङ्गणात् तत् पूर्ववर्त्तिभिः सक्थ्यच्चाः ष
इत्यादिभिर्वङ्ग्रीहौ अप्रत्यये स्वच इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीर-टी—सुश्च अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्धस्य स तस्मात् । सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किमः ५१, क्षेपे ७ ।

किं राजा ।

४०६ । नञो ऽहवे ।

नञः ५१, अ-ह-वे ७ ।

नञः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह-वयोः ।

असखा । ह-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यहीराज इत्यादि सूत्रे येभ्योऽकारः उक्तस्तेभ्यः पूजार्थं स्वतिभ्यां परेभ्यो न अः स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्योर्नित्यमिति धः सख्यादेः किं ? शोभनं सकृदि यस्य सुसकृद्यः प्रत्यक्षो विप्रः । स्वतेः किं ? परमराजः अन्ये तु पूजार्थं स्वतिभ्यां परस्याः संख्याया डोऽपि न स्यात् । सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ॥ ४०४ ॥

किमः परात् सख्यादेः अः न स्यात् निन्दायाम् । कुप्सिती राजा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजाः एवं किं गौर्यो न वक्षति भारम् । निन्दायां किं ? केषां राजा किं ररजः किं गवः ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टो—क्षेपो निन्दा तस्यां वर्त्तमानात् किमः सख्यादेः अः न स्यात् । किंराजा कुप्सिती राजेत्यर्थः । एवं निन्दिता धूरस्य किंधूः शकटम् । क्षेपे किं ? केषां राजा किंराजः ॥ ४०५ ॥

नञः परात् सख्यादेः अः न स्यात् से न तु हवयोः । न सखा असखा एवं अराजा अगौरित्यादि । हवयोस्तु न सन्नि आपी यत् तत् अनपं सरः पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययः स्यादेव । धुरोऽभावः अधुरं अत्र धुरोऽनक्षेति अप्रत्ययः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टो—हव्य वक्ष्य तत् न तत् तस्मिन् हवभिन्ने से नञः परात् सख्यादेः अः अ स्यात् । असखिति न सखा इति वाक्यं नञः इत्यनेन असः यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिद्धाति तथापि नञः स्याद्यन्तेन सञ्च हव संज्ञापनार्थमहव इत्युक्तं अनपं सर इति न सन्त्यापी अस्मिन् सरसीति वाक्यं अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७। पथो वा ।

• पथः ५।, वा १। ।

अपथं अपन्याः । ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

४०८। कत् कच्चिरथवदे ।

कत् ११, कु ११, अच् तिरथवदे ७ ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कतयः ।

४०९। का ऽचे ।

का ११, अचे ७ ।

कात्तम् ।

नजः परात् पथः अः स्याद्वा न तु हवयोः । न पन्याः अपन्याः । पत्ते अपथ-
मित्यत लौवलम् । अपन्यास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरात् । हवे तु नास्ति पन्या यस्यासौ
अपथो देशः पथोऽभावः अपथम् । उभयत्र पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥४०७॥

श्रीरा-टी—हवभिन्ने से नजः परात् पथो न अः स्याद्वा । अपन्या इति न
पन्या इति वाक्यं अपथमिति व्यसंख्याभ्यां पथ इति लौवलं अपथो देश इत्यादि
नास्ति पन्या यस्मिन् देशे पथोऽभावः इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च विश्व रथस्य वदत्येति अच्चनिरथवदं तस्मिन् । पापकुत्सेषदर्थे कु
इत्यमरोक्तस्य अव्यय कुशब्दस्य कत् स्यादजादौ परे से सति । भिन्नविषयत्वात्
पूर्वतः किमपि नानुवर्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम् । एवं कदाकारः कदौषधम् ।
एवं कुत्सितास्तयः कचयः कद्रयः कवदः अव्ययस्येति किं ? गोत्रा कुः पृथिवी-
त्यमरोक्तस्य तु कोः पृथिव्या उल्लिखितः इत्यादौ न स्यात् दृणजातौ च वक्तव्यः
कच्चृणं जातौ किं ? कुदृणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च विश्व रथस्य वदत्येति तत्तस्मिन् । कदन्नमित्यादि कुत्सित-
मन्नं कुत्सिताः वयः इति वाक्यम् कुप्रादेर्नित्यमिति सः । एवं कद्रयः कवदः
इति वदतीति वदः पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुत्राह्णः अस्य सूत्रस्य ष स
एवाभिधानात् कुत्सितो इथो यस्मैत्यादौ न स्यात् जातौ दृष्ये । दृणशब्दे परे जातौ
वाच्यायां कोः कत् स्यात् कच्चृणं नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि दृणानि ॥४०८॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७, वा । १ ।

कापथः कुपथः, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । कारीषदर्थ ।

कीः ६।, ईषदर्थे ७ ।

ईषज्जलं काजलम् ।

अकारान्तेऽच् परे कीः काः स्यात् । कुक्षितमच्चमिन्द्रियं काचम् । एवं कुक्षितीऽच्चः पाशा इति ख्यातः काचः एवञ्च कुक्षिते अक्षिणी चक्षुषी यस्य स काचः । अत्र सक्त्याञ्च इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच् इति ज्ञाभात् कादेशः क्कादेशः ॥ ४०९ ॥

श्रीरा-टी—अचश्च परे कीः का स्यात् । काचमिति अचमिन्द्रियं कुक्षित-अचमिति वाक्च कुप्रादेर्नित्यमिति षः । अच् इत्यस्य सामान्यतो यङ्गणात् कुक्षितेऽक्षिणी यस्य काचो विप्र इत्यत्राक्षिण्द्वात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०९ ॥

कीः काः स्याद्वा पथिपुरुषयोः परयोः । कुक्षितः पन्थाः कापथः कुपथः एवं कापुरुषः कुपुरुषः ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कीः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः परयोः । कापथमिति कुक्षितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्रीवत् एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुक्षितः पुरुषः इत्यर्थः । ईषदर्थे कीः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवत्तिः तन्मते ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः इति ॥ ४१० ॥

कीरेरिति पुनरुपादानं वाधिकादिनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे वर्ज्यमात्रस्य कीरेर्नित्यं काः स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कश्चिन्नपि परे इत्यर्थः । यस्मिन् ईषज्जलं काजलं एवं ईषदन्नं कान्नम् । कातन्नं काजलवत् एवञ्च ईषत् पन्थाः कापथः । कुक्षायान्तु पूर्वेण विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुपद्वयं पथिपुरुषयोरननुवर्चमानत्वार्थमत आह काजल-मिति एवं ईषज्जलवत् ईषजादौ यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नं ईषद्वयं कान्नं ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनाचि कदादेशो बाध्यते

४१२ । कत्कवौ चाम्बुष्णौ ।

कत्-कवौ १॥, च । १।, अग्नि-उष्णौ ७ ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवीष्णं कीष्णम् ।

४१३ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्बन्धु-
गन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणी ब्रह्मचारी तीर्थ-
पत्नी पक्षे समानः सः ।

ज्योतिः—पक्षे ७, समानः १, सः १ ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात् । तथाच भारविः । देवाकानिनिन्कादे वाहिकाख-
स्वकाहि वा । काकारेभभरेकाका निस्त्रभव्य व्यभस्वनि ॥ ३११ ॥

ईषदर्थे कीः स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अम्बुष्णयोः परयोऽरित्यर्थः ।
ईषदग्निः कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्णं कीष्णम् ॥ ३१२ ॥

श्रीराट्टी—ईषदर्थे कीः कत्कवकाः स्युरम्बुष्णयोः परयोः । कदग्निरिति ।
परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति अनीषदर्थेऽपि कीष्ण-
शब्दे परे कत्कवादेशा इत्यन्ये ॥ ३१२ ॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति । समानं ज्योतिर्यस्यासौ
सज्योतिः एवं सजनपदः जनपदपर्यायशब्दात् समानो देशः सदेशः । सरात्रिः
सनाभिः सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः । ब्रह्मचर्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि
वेदे चरतीति वाक्ये गङ्गादित्वान्निष्ठा ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एक-
ब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः । तीर्थमृषिलुष्टजले गुरावित्यमरः ।
समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढघेकादिति अनित् शेषे तीर्थ इति
भागे समानः सः अतएव सतीर्थार्थैकगुरेव इत्यमरः । निर्यकारे तीर्थे न
स्यात् तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समानं तीर्था इति । समान
एकः पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पदादेशे समानस्य सादेशे सपत्नी
एवं सपक्षः । से किं ? हि चन्द्रेण समानं ज्योतिस्तव कुम्ब ॥ ३१३ ॥

४१४ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्थ्ये वा ।

रूप—उदर्थ्ये ७, वा । १ ।

सरूपः समानरूपः ।

इति समास पादः ।

श्रीरा-टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिरिति समानञ्च तत् ज्योतिष्येति वाक्यम् एकादीनाञ्च इति षसः एवं सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुचिः सवेणी सन्नृचाचारौ ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं यदुक्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी तस्यैव वेदाध्ययस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थः एकगुरुः समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ण्येत्ये समानस्य सः । समानः पतिर्यस्याः सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्ना-देशे समानस्य सः । समानः पञ्चः सहायः सषष्ठः परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुचि वेणीति पञ्च नाङ्गः । अन्ये तु पञ्चस्यति पिण्डभिन्नान्नाङ्गः सेतुशब्दश्चाङ्गः ॥ ३१३ ॥

एषु दशसु परेषु समानः सः स्यात् वा से सति । समानं रूपं यस्यासौ सरूपः समानमेकं नाम यस्य स सनामा समाननामा । एवं समानः समानगोत्रः सस्थानः समानस्थानः सवर्णः समानवर्णः सवयाः समानवयाः सवचनः समानवचनः सधर्मा समानधर्मा । इत्युभयव धर्मादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यये परे सजातीयः समानजातीयः । समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति द्वे कादिति अनिति णे परे समानः सो वा । सोदर्थ्यः समानोदर्थ्यः । समासे इति किम् ? हे देवेन समानं नाम किन्ति इत्यादौ न स्यात् इति । इत्यादयः साध्या इति वचनादवेदं विवर्णोमि अहमेव पुरुषोऽनेति सम्भावना अहोपुरुषिका । अहं पूर्वमेवेति आविष्क्रिया अहंपूर्विका । अहं प्रधानमेवेति अहंस्मृतिरहमिका सैव परस्परश्चेत् अहमहमिका इत्यादयो बहुव्री निपात्याः । अथ लिङ्गनिर्णयः । इतरतरकवन्तः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषश्चैते परशब्दीयबिज्ञिनः । अज्ञाहान्तास्तु पुंसि स्त्री रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः । तद्धितार्थे द्विपुरुषी बगदक्याद्याः स्त्रियां मताः । अपावादेरदन्तस्य समाहारद्विगुः स्त्रियाम् । आवन्तानामनन्तानां तथैव स्त्रीनपुंसकम् । समाहारद्विगु-हन्तावयवीभाव एव च । संख्यापूर्वकरान्ताश्चत्वारः स्युर्नपुंसके । अर्धनाववाह-

स्वामर्हचमपथं तथा । बहुव्रीहिसङ्घितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः । वाचलिङ्गा इमे
ख्याताः परं अयं प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुबोधयां

सुग्धबोधटीकायां समासटीका समाप्ता ।

श्रीराटी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा । सरूप इति समानं रूपं
यस्येति वाक्यम् एवं सनामा सगोत्रः सस्थानः सवर्णः सवधाः सवचनः सधर्मा
समानप्रकारः सजातीयः समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सीदर्थः पक्षे समान-
रूप इत्यादि । परे तु उदर्यभिन्नेष्वपि नित्य माहुः । धर्मोदर्यभिन्नेषु वेति
चान्द्राः । अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घः । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घः
स्यात् कर्णे शब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः द्वौ गुणौ
यस्य स द्विगुणः तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः गुणशब्दो-
ऽचावयवायः । द्यौरङ्गुल्योः समाहारः द्यङ्गुलं तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स
द्यङ्गुलाकर्णः । इह चिह्नशब्देन पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्रा-
कारादि यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं तेन शीभनकर्णः महाकर्णः इत्यादौ न स्यात्
रिष्टादेस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा । रिष्टस्वस्तिकपञ्चाष्टच्छिन्नच्छिद्राणि च श्ववः ।
भिन्नश्वेतौह रिष्टादावष्टशब्दाः प्रकीर्त्तताः । विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घः
स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः । अपीलादरिको वह् ।
पीलादिभिन्नस्येगलस्य घः स्यात् वह्शब्दे परे । कपिं वहतीति पचाद्यन्
कपोवहं सुनीवहं शमीवहम् । पीलादेस्तु पीलुवहं चारुवहं दारुवहमित्यादि ।
इकः किम् ? गन्धवहः । गेः काशे । इगलस्य गेः काशशब्दं परे घः स्यात् ।
निकाशते इति पचाद्यन् नीकाशः अनुकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः । गेर्घञ्-
मनुष्ये बहुलम् । गेर्घः स्यात् मनुष्यभिन्नवाचे घञान्तपरे बाहुल्यात् कचिन्नित्यः
क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीमार्गः नीलैदः
नीहारः नीशारः नौवारः इतौ प्राकारः गृहभेदे प्रासादः इत्यादौ नित्यम् ।
अन्यत्र प्रकारः प्रसादः प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नीकारः
अतीसारः परीक्षासः पक्षे प्रतिवेशः इत्यादि वेशादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः
विशारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः । पूर्वाशुखः पश्चिमाशुखः उत्तराशुखः
दक्षिणाशुखः इत्यादौ मिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि । अमनुष्ये इति किम् ? निषादश्वा-

खड्गः । क्तिन्नन्तरादौ कस्य च । गेः कस्य च क्तिन्नन्तरादौ परे घः स्यात् ।
 अतीरुक् वीरुत् नौरुत् प्रावृट् परीतत् उपानत् कारकस्य भर्मावित् सृगावित् ।
 गिकधीः किं ? तिस्मा रुग् यस्य स तिस्मरुक् । तुरादेः सहि वा तु वैरुद्धयोः
 तुरादे घः स्यात् सहि वेन्तु रुद्धधीर्वा । तुरं वेगवन्तं सहते ढाङ्गजसहवहेति
 विष्णु तुराषाट् एवं ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप् वीरुहो
 घङ् कौ वीरुत् विरुत् रुवधीः क्तिपीत्यन्ये । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः
 विवधः । शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घः स्यात् । शुनो दन्तः श्वादन्तः
 श्वादंष्ट्रा । दन्तादिर्यथा । दन्तदंष्ट्रा कर्णं कुत्र पद पुच्छाः षड्गीरिताः । वराहो-
 ऽप्यत्र एतेन श्वा वराहाविति कचित् । पदपुच्छयोर्वेति चान्द्राः तन्मते श्वपदः
 श्वपुच्छः इत्यपि । चितेः के । अकृतसान्ताडेत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य
 घः स्यात् । एका चितिर्यस्य एकचित्तीकः । कोटराकेशुलकाद्योः वनगिर्यो-
 नान्ति । कोटरादेर्वनशब्दे परे किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे घः स्यान्नान्ति । कोट-
 राणां वनं कोटरावनम् । कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिभ्रक् प्लवगः मिश्र
 इति पञ्चेह प्रोक्ताः । किंशुलकानां गिरिः किंशुलकागिरिः किंशुलकाञ्जनमञ्जन-
 लोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः । नान्ति किं ? कोटरवनं भञ्जनगिरिः ।
 विश्वस्य भितनरयोः । विश्वस्यानयोः घः स्यान्नान्ति । विश्वामितो नाम ऋषिः
 विश्वानरो नाम कश्चित् । नान्ति किं ? विश्वं भितं यस्य स विश्वमितो विप्रः ।
 विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा । अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घः स्यात्
 वक्रादौ नान्ति । अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः अष्टापदं सुवर्ण-
 मित्यादि । अनान्ति अष्टवक्रो वृत्तः । गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे
 परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे ऋविषि वाच्ये अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभि-
 र्युक्तं अष्टागवं शकटं अष्टसु कपालेषु संस्कृतं हविः अष्टाकपालं हविः उभयत्र
 तार्थं गः । युक्तहविषोः किं ? अष्टगवं अष्टकपालं विप्रस्य समाहारे गः ।
 इष्टकादेश्चितादौ खः । इष्टकादेः खः स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चितं इष्टक-
 चितं, इषीकायास्तूष्णं इषीकतूष्णं मालां भर्तुं शीलमन्य मालभारौत्यादि । तदन्त-
 स्यापि । पक्केष्टकचितं मुञ्जे षीकतूष्णं मल्लिकामालभारिण्यः इति दण्डी । आवीपो-
 नान्ति बहुलम् । आवीपोर्बहुलं खः स्यात् नान्ति । बहुलञ्च कचित्निव्यं
 कचिद्विकल्पः कचिन्निषेधः कचिदपूर्वविधिः । यदुक्तं प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
 विभाषीतविधिः कचिन् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुलं स्याच्चतुर्विधम् । कन्या

कुलाऽस्मिन् देशे कचकुली देशः शिलं वहतीति शिलवहं शिला प्रस्थोऽस्येति
 शिलप्रस्थं नगरं मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽन्धः रेवतीमित्तमस्य रेवतिमित्तः
 रहिष्ठाः पुत्रो रोहिण्युतः इत्यादौ नित्यम् । शिंशपस्थली शिंशपास्थली
 प्रमदावनं प्रमदवनं रेवतिपुत्रः रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदासः इत्यादौ
 विकल्पः लोमकाग्रहं लोमकाग्रहं नान्दीकरः नान्दीघोषः नन्दीविशाल इत्यादौ
 निषेधः । कलिङ्गः सुसूक्तः जटुकेशः इत्यादौ असंज्ञायामपि बाहुल्यात् । अनौवियुव
 व्यस्ययूतो वा परदे । ईप इयुव ईदूतो व्यसंज्ञकादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे ।
 ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः धीवन्धुपुत्रः धीवन्धूपुत्रः । अलावुपुत्रः अलावूपुत्रः ।
 अलावुकर्कन्धुट्ठन् भू फलमित्यत्र ट्ठन् भ्वा एव स्वः न तु पूर्वयोः से तु सर्वान्तदस्योत्त-
 रदत्वात् यदा अलावूश्च कर्कन्धूश्च अलावुकर्कन्धौ ते च ट्ठन् भूश्च अलावुकर्कन्धुट्ठन्-
 भवः तासां फलं अलावुकर्कन्धुट्ठन्भुफलमिति तु स्यादेव । ईवादेस्तु गार्गी
 पुत्रः श्रीकुलं भूकुलं शुक्लीभूतम् । भुवः कुंसादावदती च । भुवः कुंसादौ
 ऋत् अत् स्व एते बहुलं स्युः । भुवः कुंसो भाषणमस्य भृकुंस्य भृकुंस्य भृकुं-
 स्य भृकुं स्य इति शब्दमहर्णवः । एवं भुवोः कुटिः भृकुटिः भृकुटिः भृकुटिः
 भृकुटिश्चेति अन्ये तु स्वाभावं इत्याहुः । तथाच तन्वी प्रमीला भृकुटिः भृकुटिः
 भृकुटिः—स्त्रियामित्यमरः । कुंसः स्याद्भाषणे पुंसि । यङ ईः पुत्रपत्न्योः ये ।
 ण्ण्ण्णिरनार्थयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः स्यात् पुत्रपत्न्योः परयोः पे सति ।
 कारीषगन्धयोः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः
 एवं वाराहीपुत्रः वाराहीपतिः इत्यादि । पे किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स
 कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः । बन्धौ हे वा तु मातमातृमातृकेषु । यङ ईः स्यात्
 बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीवन्धुः कौमुद-
 गन्धीवन्धुः कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः कारीष-
 गन्धी माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा कः कारीषगन्धीमातृकः
 कारीषगन्ध्यामातृकः इति । मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात्
 मनीषादित्वाद्वा सर्वं सुस्थमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

चतुर्थः पादः ।

तद्धितः (त) ।

४१५ । बाह्याद्यतोऽत्यावादेर्गर्गादिर्नडादेः
पितृष्वसादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-ष्णय-
ष्णा-ष्णा-यन-णीय-णिक्-ष्णा अपत्ये ।

बाह्याद्यतः ५।, अत्रावादेः ५।, गर्गादेः ५।, नडादेः ५।, पितृष्वसादेः ५।,
रेवत्यादेः ५।, शेषशिवादेः ५।, णि-ष्णाः १॥, अपत्ये ७।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

बाह्यादिश्च अत्र बाह्याद्यत् तस्मात् । अत्रिश्च आप् च अत्रापो, तौ आदौ यस्य
स अत्रावादिः तस्मात् । आदिशब्दस्य इत्वात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अत्रादे-
रावादिश्चेत्यर्थः । आवादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिश्चेति चत्वारः ।
उक्तादन्यः शेषः । शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादिः तस्मात् न पतति वंशो येन जातेन
तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एवं कन्यायाश्च अपत्यप्रत्ययः स्यात् ।
अतएव राघवावपि निनाय विभक्तौ तद्वनुःश्रवणं कुतूहलमिति रघौ राघव-
शब्देन रघोः प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणानुक्तौ । सतश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरपत्ययो
न स्यात् एकेनवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात् । यत्तु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः
तस्यापत्यं गार्ग्यायणः । दक्षस्यापत्यं दक्षिः तस्यापत्यं दक्षायणः इत्युदाहरणं तत्
प्रशंसार्थमेवेति दुर्गसिंहः । अपत्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षायां षष्ठ्यन्ता-
देव प्रत्ययः णिप्रभृतीनां षकार ईवर्थः णकारो वृद्धवर्थः ॥ ४१५ ॥

श्रीरा-टी—वाङ्मरादिर्यस्य सः वाङ्मादिः स च अत्र तत्तस्मात् अविश आप् च
 तौ अत्रापौ तावादी यस्य स अत्रावादिः तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्,
 रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य सः । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् ।
 पुंस्त्वं सौमन्तात् णिश्च ण्येयश्च ण्यश्च ण्यायनश्च णीयश्च णिकश्च णश्च ते । एते
 सप्तदभिन्नेभ्यः सप्तभ्यः क्रमात् स्युरित्यर्थः । अपत्य इति अपतनादपत्यं यी व्यवहिते
 जनितः सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति तस्मिन् वाचे यस्य सत्त्वं नः अवगम्यते तस्मात्
 पत्यत्वात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्देनाक्तं तथाप्यभिधानात् गर्गनडा-
 दिभ्यां गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अत्रोच्यते पौत्रादिर्गोत्रमेकस्यस्तत्र
 लुक् न भवाद्यचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नायनस्तु वा । वंश्ये जीवत्यपत्यं
 तस्याः पौत्रप्रभृतेषु वा । “जीवति आतरि ज्येष्ठे कनीयास्तु च उच्यते । वृद्धतरे स
 वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात् कुत्सायां वाऽयुवा
 युवा ।” आद्येऽप्यां वस्य भवेत् तदादि प्राज्ये शः एङित्वमथत्यदादि । वृद्धं तथा
 गोत्रपरीत्तरं दं बालावधेयं प्रपञ्चन्ति वृद्धाः । अस्यायमर्थः यत् पौत्राद्यपत्यं तस्मिन्
 परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यव्युत्पत्तिप्रसङ्गे निधमः क्रियते एकस्मिन्
 इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथा च एकस्य त्यसः तत्तदपत्यार्थबोधकत्व-
 मिति । यथा गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रव्यस्य
 अचौति विषयस्ती भवाद्यचि विषये गर्ग्यस्त इत्यादिना प्राप्ती लुक् न भवतीत्यर्थः ।
 यथा गर्गस्यान्तरापत्यानां छात्राः गार्गीया छात्राः एवं यास्त्रीया वैदीया इत्यादि ।
 भवादीति किं गार्ग्यो हितं गार्ग्यम् । अचि किं गर्ग्यः आगतः गर्ग्य इति ।
 गोत्रापत्यस्य वै क्षौपिनो यूनि ध्वान्तस्य कृदयोर्बहु लुक् । विद्वानामपत्यं युवा वैदः
 विद्वानाम् अपत्ये युवानो वैदो वैदशब्दात् यूनि वाच्यं षौ कृते णट् न चक्षियेत्या-
 दिना णेर्लुक् कृत्वान्तस्य गोत्रस्य तु धूनि वै लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा
 अपत्यानि युषानः विदाः एवम् उवां इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रक-
 तैस्त्र्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियम्यते
 स्त्रियां न भवति वृथा गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यस्यान्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः एवं
 वाङ्मरायणः । दन्तस्यान्तरापत्यं दाक्षिः तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । प्राचायणः एवं
 ज्ञाचायणः । उपगौरन्तरापत्यं औपगवः तस्यापत्यं युवा औपगविः । एवं कापटविः
 नङ्गस्यान्तरापत्यं नाङायनः तस्यापत्यं युवा नाङायनिः एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी
 गार्गीत्यादि तत्रेत्यादि तत्र भवाद्यचि विषये बुवत्यस्य लुग् भवति यथा फाण्डाकत-

स्थान्तरापत्यं युवा सौवीरगोवात् पाण्डाकृतिसमतादितिनः फाण्डाकृतस्य क्वात्
इति विवक्षिते नस्य लुकि गोवक्तान्तात् णः प्राप्तः फाण्डाकृतान्काः एवं भाग-
वित्तस्थान्तरापत्यं भागवित्तिः भागवित्तेरपत्यं युवा रेवत्यादित्वात् णिकः तस्य
क्वात् भागवित्ता इत्यादि । नायनस्तु वेति आयन्निति नान्तनिर्देशात् णायननायन्यो-
र्यहणं तथाच भवादयचि विषये युवत्यस्यायनो लुग्वा भवति यथा गार्ग्यायणानां
क्वात्ताः गार्ग्यायणीयाः गार्ग्यास्तथा यस्तस्थान्तरापत्यं यास्तः यास्तस्थान्तरापत्यं
युवा इति कादित्वात् नायनिः यास्तायनिः तस्य क्वात् यास्तायनौया यास्तौयान्क्वात्ता
इत्यादि । भवादयचि इति किं पाण्डकृतरूप्यः यास्तायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह ।
वंश्ये जीवतीति वंशे भवो वंश्यः पितादिः तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
युवोच्यते गर्गे गार्ग्यौ गार्ग्ये जीवति सति गार्ग्येस्त्रापत्यं युवा गार्ग्यायणः नडादित्वात्
णायनः तुशब्दोऽन्तावधारणार्थः युदैव न गोवसिति अस्रवंश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि
जीवति सति कनीयान् भ्राता युवोच्यते गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा
ज्येष्ठौ गार्ग्य एव ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव । वृद्धतर इत्यादि
सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पिता-
महभ्रातरि वा वयोधिके जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा भवति । गार्ग्येस्त्रापत्यं
गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव । पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे
परिभाषणादगोत्रं वृद्धं पूजायां वा युवोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा
पूजायामिति किं गार्ग्य एव । कुत्सायां इति ये येषु वा न उक्तास्ते त्रिन्दायां
अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अल्प इत्यादि । इदानीं वृद्धलक्षणमाह
आदेनित्यादि अचां मध्ये सस्यादैश्च आयाति तद्वृद्धं वृद्धाः प्रणश्यन्ति यथा मालायाम्
इदं मालीयं शिवस्य विषयो देवः शैवः वच भवः शैवीयः औपगवीय इत्यादि ।
मग्लेशाभिधानेऽचां मध्ये एडादि तद्वृद्धं यथा एनीपचनो देशस्तत्र भवः एनीपच-
नीयः गोनदीयः भोजकटीयः गोमतीया मत्स्या एडि किं अहिच्छत्रे भवः आहि-
च्छत्रः कान्यकुब्जः प्राग्लेश इति किं देवदत्तो नाम बाह्लीकृष्णसः तत्र भवः देवदत्तः
गोमतामिदं गोमतं प्राग्लेशश्च “प्रागुदीच्यौ विभजते हंसः क्षौरमिवोदकम् । विदुषां
शब्दस्त्रिद्वयार्थे सा नः पातु शरावती” । त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते तत्र भवत्यदीयः
अस्यदीय इत्यादि एवं गोत्रं आदि परं येषां तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रि
पूरीत्तरं दमित्यस्य विशेषणं यथा शुद्धगार्ग्येस्त्रायं शुद्धगार्ग्येस्त्रान्काः एवं वृद्धकाश्य-
प्रीय इत्यादि । परे तु जिह्वाकाव्यहरितकयोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति तेन ज्वैह्वाक्ताः

४१६ । णित्ते विराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्वान्त्यदानाम् ।

णित्ते ७, त्रिः ११, आद्यचः ६१, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु ११, द्वान्त्यदानाम् ६॥

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्त्यस्य दस्य । [३३७ न्वीर्लोपौ तौ
तेऽच्चे] बाहोरपत्यं बाह्विः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः,
उडुलीन्मोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यम् अग्नि-
शर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

हरितकात इति । नामधेयं वा वृद्धमुच्यते । यथा यज्ञदत्तायः यज्ञे दत्त इत्यादि
एतास्मिन्संज्ञा यथायथं विशेष्यलक्षणेभ्यो वक्तव्या इति ॥ ४१५ ॥

सूदन्य ण इत् यस्य स णित् णित्वासौ तच्चेति णित्तः तस्मिन् । आदिशासौ
अच्चेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ यद्योस्तौ
सुभगसुपञ्चालादौ तयोः । इ च अन्तश्च द्वान्तानि च तानि दानि चेति द्वान्तदानि ।
तेषां अचां मध्ये आद्यस्याचो त्रिः स्यात् णिति ते परे । सुभगादेस्तु द्वयोः पदयोराद्यचो
त्रिः । सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो त्रिः स्यादित्यर्थः । पूर्वः अतएव
वृद्धिः स्थानिवत्त्वेन निर्देशेऽपि अत्रां चो यद्द्वयं परस्मै आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम् ।
बाह्वादीनाह बाहोरपत्यं बाह्विरिति पूर्वेषु षष्ठ्यन्तात् णिः । अकारस्य वृद्धिः ।
क्तेर्लुक् ल्ये चेत्यनेन षष्ठ्या लुकि न्वीर्लोपौताविति उकारस्योकारे सशौ बाह्वि
इति भागस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां स्यादुत्पत्तिः एवं सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाक्यं
तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः । उपविन्दोरपत्यं औपविन्दविः एवम् उडुलीन्मोऽपत्यं
औडुलोमिः अग्निशर्मणोऽपत्यं अग्निशर्मिः उभयत्र न्वीर्लोपौताविति न लोपे यद्यो-
रित्यकारलोपः कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । बाह्वादस्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु
चूडा वलाका वृष्णाक पुष्करसद्व अन्तरहित सुमित्रा दुर्मित्रा कृष्णदेव आजीगर्त
युधिष्ठिर अर्जुन शम्भु गद प्रद्युम्न राम रावण जहा इन्द्रशर्मन् उदच्च अजधेनु
उपविन्दु मूषिका ध्रुवका जगला शकला अनडुत् देवशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन

अष्टन् शङ्खभेदिन् खरनर्दिन् प्रकारमर्दिन् मासशराविन् क्षेमधृत्वक् इत्यादि । अत्र येऽदन्तास्तेषां गणान्तरपाठात् ण रप्राप्तौ बाह्यादौ पाठः ॥ ४१६ ॥

श्रीराटी—ण इत्यस्य स णित् णिच्चासौ तथेति स णित्तस्त्विन् आदिश्यासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी यथोः तौ सुभगसुपञ्चालादौ तथोः, इ च अन्तश्च तानि ह्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि ह्यन्तदानि तेषाम् आद्यच् इति अजपेक्षया बोध्यं अन्यथा आग्निशस्त्रिः औपगविः इत्यादिष्वेव स्यात् । न तु काष्णि रित्यादौ स्यादच आदित्वात् इत्याह अच्चां मध्ये आद्यस्याच इति औडुलोमिः औडुलोमी उडुलोमाः एवं शारलामीव लोमाः वे तु शिषादित्वात् अनित्णः । बाह्यादिर्यथा । “बाह्नः कुनामाता कुलितकस्तरहस्तम् । भद्रशर्माग्निशर्माणौ देवशर्मा च कश्यपः । युधिष्ठिरार्जुनौ रामः कृष्णप्रद्युम्नकेशवाः । शालो दशरथोऽनङ्गान् पञ्चसप्ताष्टलक्षणः । क्षेमधूर्तेन्द्रशर्माणौ गदमायशराविणौ । शङ्खभेदिसुनामानौ सेनलोमशिरौन्तदाः । णौ शीर्षशिरसश्चाथ चटाकुखरनर्दिनौ । पुष्करसदजीगर्तद्रीणजीवातु पर्वताः । अजमेनुश्च मण्डूक उदङ्गुशरनर्दिनौ । चूडा सुमित्रा दुर्म्भिरा चूकना भगना तथा । ध्रुवका ध्रुवका जङ्गा हिडिम्बा चैव मूषिका । सवर्णा सकला चैव नगनः कारुवाचिनः । उदङ्गुशरौ नाम्नि वेदपाकारनर्दिनौ । सस्य लोपो भवेत् णौ च सदभ्युत्थेनौ मितौजसाम् । अकौशिकेशलङ्कुश्च लोपः णौणायनेऽप्युतः । उपविन्दुर्यासविस्वी निषादव्यववी तथा । षट्सु धाता च चण्डाली व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ।” इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः अदन्तानां णिवाधकवाधनार्थः अन्तरहतीऽपत्यं आन्तरह्वातिः सुभगादित्वात् दध्योर्त्रिः । कश्यपस्य त्रिषु पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः । युधिष्ठिरादिर्द्वयोः कुरुवंशत्वात् रामादिपञ्चानां त्रिणिवंशत्वात् शिवादि णवाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र पाठात् दाशरथः दाशरथिः च तथा प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति । उभयत्रानङ्गुहः पाठात् आनुङ्गुहिः आनुङ्गुह्यः लक्षणशब्दस्य इह कुर्वादौ च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यः एवं सेनान्तानां हारिषेणिः हारिषेण्यः सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षः । णौ शिरसः शीर्षादेशः एवं हास्तिशीर्षः इत्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः सुभगादित्वात् द्वयोर्त्रिः । द्रीणादित्रयाणां उभयत्र पाठात् द्रीणिः द्रीणायणः जैवनिः जैवन्तायनः पार्वतिः पार्वतायनः मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकीयः माण्डूकः उदीचोऽपत्यं औदच्चिः मनीषादित्वात् उदच्चादेशः । मूषिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः । सवर्णाया उभयत्र पाठात्

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग्यव्यवहार
व्यायामं स्वागत स्वध्वर णनः ।

योः ६॥, युम् १॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णनः ६ ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने
क्रमादिमुसौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

सावर्णिः सावर्णिकः । कारुवाचिनां इह कुर्वादी च पाठात् तान्त्रवाधिः तान्त्रवाध्यः
नापितिः नापित्यः । उदङ्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यं औदङ्गिः अदन्तात् प्राप्ते
यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वाशुरिः । नाम्नीति किं औदङ्गः श्वशुर्यः ।
तथाच श्वशुर्यो देवरश्मालौ इति । सङ्ख्यसोऽपत्यं सादभूयिः णौ सलोपः एवम्
आम्भिः आमितौजिः । इहाकौशिके शलङ्कुः पठ्यते कौशिके तु नडादी तथाच
णौ णायने उतो लोपी भवति तेनाकौशिके शालङ्किः अकौशिके शालङ्का-
यनः ॥ ४१६ ॥

य च व च यौ तयोः इत्य उथ यू ततो मकारानुवन्तस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम्
उम् इत्यर्थः । युमिति लुप्तप्रथमात्त्वचनं यथासंख्यार्थं । स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यङ्ग्य
व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य स्वध्वरस्य णन् चेति । पश्चान्नञ्-समासः तस्य ।
स्वङ्गादयः समरूपाः । णन्निति व्यतीहारे णन्स्वीति कृतप्रत्ययः । तेन तदन्तस्य
ग्रहणं आद्यच इति णित्ते इत्यनुवर्त्तते । आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयोः
स्थाने क्रमादिमुसौ स्थातां णित्ते इति परे । न तु स्वङ्गादीनाम् ॥ ४१७ ॥

श्रीरा-टी—य च व च तौ तयोः इत्य उथ तौ यू ताभ्यां मभितं करोति युम्
यस्यान्तो दान्तः तस्मिन् । स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यङ्ग्य व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य
स्वध्वरस्य णन् च तत् न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्ग्यव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणं तस्य
पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चात् त्रिः ।
उदाहरणानि वैयश्चिरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति किं दधिप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवा-
दिवान्मध्यपदलोपे दध्यश्चः तस्यापत्यं दाध्यश्चिः । दान्ते इति किं इन् ल गतौ शत
यत् तस्येदं यातमित्यादि । ननु कथं द्याशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन
पूर्वपदस्थानिमित्तत्वात् ॥ ४१७ ॥

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु
व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रा-
मैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति
श्वादेः ।

द्वार-न्यग्रोधानां ६॥, श्वापदन्यङ्कोः ६।, तु।१।, वा।१।, ना।१।, तु।१।, इति ७,
श्वादेः ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात्, श्वापद-
न्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङिः ।

एकोऽद्वितीयस्यासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः । ततो द्वारञ्च स्वरञ्च स्वरिति
रेफान्तमव्ययञ्च खलीत्यव्ययञ्च स्वादुमृदुञ्च व्यल्कसञ्च श्वस् इति सान्तमव्ययञ्च श्वा
च स्फाकृतञ्च धनादिवाची स्वञ्च स्वाध्यायञ्च स्वग्रामञ्च एकन्यग्रोधञ्च ते तेषाम् ।
श्वापदञ्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कुः तस्य । श्वा आदिर्यस्य स श्वादिः तस्य । द्वारादीनां
यवयोरदन्तत्वादप्राप्तौ ग्रहणं पृथक् । द्वारादेर्यवयोरिसुमौ स्यातां णित्तद्धिते परे ।
श्वापदन्यङ्कोस्तु वा । न तु श्वगणप्रभतीनां इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । अदन्ता-
नाह वैयश्विरित्यादि विगतीऽश्वी यस्य स व्यश्वः तस्यापत्यं वैयश्विः । अत्र यकारस्य
इमि कृते तस्यैव वृद्धिः एवं शीरानोऽश्वी यस्य स स्वश्वः तस्यापत्यं सौवश्विः अत्र
वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धिः । आद्यचः स्थाने जातयोः किं दधिप्रियोऽश्वः
दध्यश्वः तस्यापत्यं दाध्यश्विः । मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्वः तस्यापत्यं मध्यश्विः इत्यादौ
युम् न स्यात् । दान्ते स्थितयोः किं इण गतौ शत यिणीऽचनाविति यादेशे यन्निति ।
यत इदं यातमिति । एवं टुडु उपतापे कक्षीरिति किः मनीषादित्वादुकारस्य
वकारे द्विरिति शब्दः । द्वयोर्वर्षयोर्भवं द्विवार्षिकं इत्यादौ युम् न स्यात् । खङ्गादेस्तु
श्रीभनमङ्गं यस्य स खङ्गः तस्यापत्यं खाङ्गिः, इत्यादीनां आद्यचः स्थाने जातत्वाद्दान्त-
त्वाच्च प्राप्ती निषेधः । णनन्तस्य तु व्यावक्रीशौ अत्र व्यतीहारे णन्स्त्रीति णन् प्रत्यये
णनन्तात् स्वार्थे ण इति स्वयं वक्ष्यति । तेन भित्त्वादीपि इत्यादौ न स्यात् ॥ ४१८ ॥

४१६ । व्यासादेर्ङक् णौ ।

व्यासादेः ६।, ङक् ११, णौ ७ ।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः
माहेयः यौवतेयः ।

थीरा-टी—एकयासौ न्ययोधयेति एकन्ययोधः दान्तरानुपलक्षित इत्यर्थः ।
इति च खरश्च स्वश्च स्वस्तिश्च स्वादुष्टदुश्च व्यक्तस्य अथ या च स्फुरत्तस्य अथ
स्वाध्यायश्च स्वयामश्च एकन्ययोधश्च ते तेषां आपदश्च न्यङुश्च तत्तस्य • पुंस्त्वं सौवत्वात्
आदिर्यस्य सः आदित्स्य आदिः पूर्वः । एतेषां यवयोरदान्तत्वात् आद्यचः
स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम् । पूर्वम्वोदाहरणमाह वैयश्चरिति ।
विगतोऽश्चो यस्य स व्यश्चः तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् णिः यस्यादाविम् पश्चात् त्रिः ।
एवं शौभनः अश्चो यस्य स स्वश्चः तस्यापत्यं सौवश्चः । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति
शौभनमङ्गं यस्य सः तस्यापत्यं इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्ङक् स्यात् णौ परे ङित्वादित्यस्य स्थाने । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः
यकारस्य इमि कृते वृद्धौ ङक् । एवं सुधातुरपत्यं सौधातकिः । अत्र णौ परे
सुधातृशब्दस्य ङक्विधानसामर्थ्यादेव णिः । व्यासादिस्तु व्यास वरुद निषाद
चण्डाल विश्व सुधातृ इत्यादि । अत्रादीनाह अत्रेयपत्यं आत्रेयः सुभस्यापत्यं
शौभ्रेयः । अत्रादिस्तु अत्रि निधि शुभ विष्ट पुरु ब्रह्म कृत शतद्वार शताहार
शलाका शाला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलोन्मत्ता
रोहिणी अजवन्ति विश्वक्रन्दि शलाकाभू लखाभू विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी
दशशालूक शाकम्बि गोधा ककलास अनीवी प्रवाहण भरत भारत मृकण्डु मयूर
कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदन्त दन्त सुदन्त सुनामन् कटु उद आकाशायन
किशोरिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खट्वर अशोक अन्तर्दृष्टिन्
हरितिन् वलीवर्जिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्वन् शून् कटु पाण्डु
अजिरित्यादि अत्र ये आवन्ता देवन्ताश्च तेषां गणान्तरपाठात् णेयस्य बाधे अत्रादी
पाठः । आवादीनाह गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः मद्या अपत्यं माहेयः । एवं युवते-
रपत्यं यौवतेयः । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् णेयः । पाच्छीणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या
अपत्यं यौवतेयः अत्र ईवन्तत्वात् सुतरां णेयः ॥ ४१६ ॥

श्रीरा टी—व्यास आदियस्य सः तस्य व्यासादर्द्धक् स्यात् णौ परे । वैयासकि-
रित्यादि व्यासस्यापत्यं सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डिङ्गादन्यस्याक् एवं
वैयकिः नैषादर्दकः वारुङ्गिकः चाण्डालकिरिति एषास्यङ्कुकावधिकुरुभ्यश्चेति
णौ प्राप्ते बाह्यादौ पाठः येऽत्र गीतवाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गीतवाचित्वे णिः तेन
बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाह्विः इत्यादि । खट्वच्चत्तिघातेभ्यो युव णैर्लुक् ।
ख्यात्तृणात् चत्तिघात् आषाञ्च यून्यर्थे णैर्लुक् स्यात् । कुरीत्राङ्गनापत्यं कौरव्यः
तस्यापत्यं युवा कौरव्यो ब्राह्मणः चत्तिघे तु कौरव्यायणिः । ट्रात् विदस्यापत्यं
वैदः तस्यापत्यं युवा वैदः । एवं मौत्सः । चत्तिघात् खफल्कस्यापत्यं स्वाफल्कः
तस्यापत्यं युवा स्वाफल्कः । एवं वासुदेवः आनिरुद्धः । आर्षात् वशिष्ठस्यापत्यं
वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः एवं वैश्वामैवः गर्गश्चो नडादिस्ते गते भर्गस्यापत्यं
भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्ग्यायण इति आत्रेय इति अत्रेयपत्यं णेयः तैर्लुकि
यथोर्लोपः त्रिः । शौभेय इति शुभस्यापत्यमिति वाक्यम् एवं गाङ्गेयः । अत्रादिर्धया ।
“अत्रिः शुभमुनामदत्तश्वलाः शालूकजिह्वाशिनौ शाकम्ब्रान्यतराजवस्तिशकलाः
कर्पूरवीजाश्विनः । विश्वक्रन्दिशलाखलापविषयः कद्रुः खड्गुरीऽजिरः श्वानौवीभरतो
वृकण्डुकुकरावस्मादशाप्रवौदिशः । अम्बा विमाता विधवा शलाका किशीरिका
विष्णुपुरीमयूरः । प्रवाहणा लौहसुदन्तमुग्धा कुमारिकाशोकसुदचगीधाः ।
वायुर्दत्तशलाकाभू लिखाभू गन्धपिङ्गलाः ॥ अन्तर्दृष्टी वलीवर्दी हरिती विधवचित्तथा ।
शतहारः शताहारः खलीन्मता कुवेरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनो-
भवः । विश्वोभ्रुवो भ्रुवः णेये वाशिष्ठे श्यामलक्ष्णौ । अण्णायाद्वाजिकावान्ता
वड्वा शुक्रलो मतः । विकर्णः काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुसीतकः । अम्बिका च
चतुष्पादः पाण्डु कमण्डलु दुष्कुलाः । माता पितृष्वसुः णेयः उकाराभ्यां डिङ्गी-
रितम् ।” अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् णौ प्राप्ते पाठः अत्रादन्तानां पाठोऽत्रः
शिवाधनार्थः । शखलादिशब्दानां आबीवन्तानां अद्भुतानां नदी मानुषकी-
संज्ञकानां शिवादित्वात् णौ प्राप्ते पाठः । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि
कश्चित् । इह कद्रुशब्दः पिङ्गवर्णार्थकः । अथात्र मेदिनिः कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे
नागानां मातरि स्त्रियाम् इति । कृकलास रोहिणी अजवस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतु-
ष्पाज्जातिवाचिनस्तेषां अचतुष्पाज्जातिवाचकत्वेऽपि णेयार्थः पाठः विधवाशब्द-

४२० । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्डुरेये ।

ओः ६।, लोपः १।, अकद्रुपाण्डुरीः ६॥, एये ७। ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयोः । कामण्डलेयः ।
तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः ।

स्यादित्वात् णौ सिद्धे पाठः यदा टुःशौलाभिधायिनी तदैव बाधनार्थः प्रवाहण-
शब्दस्य सुभगादिमुपञ्चालाद्योः पाठात् प्रवाहणेयः गोधाशब्दस्यापाठौ गोधादे-
रारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवोऽपत्यं भ्रुवेयः ण्येयं भ्रुवादेशः भ्रुव इति किं
शालाकाभेयः लेखाभेयः ण्येयं भ्रूलोपः । श्यामयो वाशिष्ठः ब्राह्मणेयो वाशिष्ठः
अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणः लाक्षणायण्यः अण्येय इत्यादि । हरिरपत्यं हारेयः
एवं वैधवेयः शाक्तेय इत्यादि । अण इति किं दाक्षिरपत्यं दाक्षायणः साक्षायणः ।
वाच इति किं मारीचं सौरुचः वडवाया अपत्यं वाडवेयः शुक्लः अन्यत्र वाडवः
वैकर्णेयः काश्यपः कौसीतकेयः काश्यपः अन्यत्र वैकर्णिः कौसीतकिः चतुष्पाद इति
कमण्डलुयतुष्पादजातिविशेषः तस्यापत्यं ण्येयं उत्तलोपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलोरपत्यं कामण्डलेयः अत्र कमण्डलुशब्दात् संज्ञायामूप प्रागुक्तः । ऊव-
न्तात् ण्येयं उकारस्य लोपः । महाकुलीन ऐत्ताके दंशे दाशरर्धर्ममेति” भट्टौ ।
ऐत्ताक इति तु इत्ताकुमाचष्टे इति जौ डित्वात् टिलोपे इत्ताकथति इति स्थितौ
ततः इत्ताक्यते इत्ताकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इत्ताकः इत्ताकस्यायं
ऐत्ताकः इति साध्यम् । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेय अत्र न्वोर्लोपीतावित्युकारस्य
ओकारः । पाण्डुशब्दस्य गगादिपाठात् ण्ये पाण्डव्यः शिवादिपाठात् णि
पाण्डवः ॥ ४२० ॥

श्रीरा-टी—कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य पुंस्त्वं सौत्वत्वात् अनिताऽका णीं
गृह्णते उकारलोपे कामण्डलेयः एयं श्रुतिवाहीरपत्यं श्रुतवाहेयः अस्वाया अपत्यं
आम्बेयः काद्रवेयः इति नागमात्वाचकस्य नेह ग्रहणं तस्योपन्तत्वात् ण्येयप्राप्तेः ।
पाण्डवेयः इति शिवादित्वात् पाण्डवः दौष्कुल्यं दुष्कुलीनः । मातृष्वसृपितृष्वसृभ्यां
ण्येयो डित् मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः पितृष्वसृदित्वात् मातृष्वसृयः पैतृष्वसृयः
अदितेरपत्यम् आदितेयः कुवादित्वात् आदित्यः एवं दैत्येयः दैत्य आकृतिगणो-
ऽयम् । आवाद्युदाहरति माहेयः इति मत्ता अपत्यम् इति वाक्यम् एवं यौवतेयः

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रजकी बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पर-
स्त्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाम्ब इनेयः ।

कल्याणी—कुलटाम्बः ५॥, इनेयः १ ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

सौपर्णेयः कौन्मकारिणः । इचोऽनद्याः नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् इचः ष्येयः
स्यात् । दाण्डेयः गौपेयः नद्या इति किं गौणा गोदावरी गौणः वृद्धाभ्यो नदी
मानुषी संज्ञाभ्यः इति ष्येयप्राप्ते विषयम् एतत् ग्रन्थकृता माहेय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्तं षष्ठान्तं भूत्वाऽनु-
वर्तते इति तयोदशभ्यः परस्य ष्येयस्य स्थाने इनेयः स्यात् । स्थानिवत्तादृद्धिः
स्त्रियासौप् च । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः स्त्रियां काल्याणिनेयी अत्र
सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणां सुभगादित्वात् उभयपदस्य वृद्धिः यथा सौभागि-
नेयः परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैयेयः इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात्
यथोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ अस्यैव वृद्धिः ॥ ४२१ ॥

श्रीराट्टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च बलीवर्दी च
ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्ट्य अनुदृष्ट्य च कुलटा च ताः
ताभ्यः । राजतीस्थाने रजकीति लिपिकारप्रमादः । जिनेन्द्रबुद्धिपादेन जृधोरत्नत्वेन
साधितम् एभ्यश्चतुर्दशभ्यः पूर्वस्थितप्रत्ययनिर्दिष्टस्य ष्येयस्य क्ति विपरिणामात्
इनेयः यकारणकारं विनैवादेशः । अतएव षीत्वादीप् णित्वाद्विः । तेन कल्याणि-
नेयीत्यादि । इतो लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीश्चत्वात् परस्य इनेयस्य इतो लुक्
स्यात् पारस्त्रैयेयः सुभगादित्वात् पदद्वयोर्त्रिः । इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहणं तेन सत्याः
कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेयः । असत्यास्तु
कौलटेरः कौलटेयः । सौभागिनेयः इति । सुभगादिर्यथा । “सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु
धेनु वनजदोत्तराः । वध्यो गी गारवेणश्च शतकुम्भपरस्त्रियौ । इह सर्वपरादिस्तु
लोकः प्रयोग इत्यपि । असिंहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च । अधिदेवादिभूतौ
च ष्येय राजपुरुषो मतः । सर्वात् पुरुषभूमौ च तथा वान्तरङ्गत् व्युतः । अन्वादि-

श्रुति कीऽपि स्यादनुसंवत्सरो मतः । अस्य हेत्यस्य हेत्यौ च तथा कुरुष्कतो मतः ।
 स्यात् पुष्करसादित्वेव सूत्रपूर्वनङ्गः स्मृतः । अभिगमोऽनुहोऽथ प्राग्लेशनगरान्तदाः ।
 नेन्द्रान्तर्घादिवरुणास्तं च चेद्देवता अपि । अथ प्रवाहणः ष्येये ष्येयान्ताच्च षणी-
 त्यपि । अङ्गादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्वयं यदि । अनीश्वरोऽयुचिश्चैवात्तवज्जा-
 कुश्लौ मतौ । सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्नेषु तान्निकैः ।' सुभगादीनि दान्यु-
 चरदानि येषां ते सुभगाद्या अपत्यं सौभागिनेयः । द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । एवं सौभाग्यं
 दौर्भाग्यं महासौभाग्यं दीयते उद्याचिदिषु कान्दसः । कुरुजङ्गले भवः कौरु-
 जाङ्गलः कश्चित् जङ्गलधेनुवनजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्व-
 धेनवः सौवर्णवनज इति । सुहृद इदं भावः सौहार्दं सौहार्दम् इह मुख्यस्य ग्रहणात्
 आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इदं सौहार्दं शक्तुप्रधानः सिन्धुः मध्यदलोपात् शक्तु-
 सिन्धुः तत्र भवः शाक्तुसैन्धवः सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तर्विशेषरपि ष्यः
 वैश्वधेनवं समूहे आधेनवं सौवर्णवानजं वध्योगशब्दो विदादिस्यस्यान्तरापत्यं ट्ठः
 वाध्योगः अनन्तरे वाध्यौगिः । अगारवैष्णुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैष्णवः,
 एवं शातकौम्भं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः ष्येयस्य इनेयः इह लोके भव ऐह-
 लौकिकः लोकोत्तरादिति णिकः सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः परलोके भवः
 पारलौकिकः प्रयोगे भवः प्रायौगिकः आध्यात्मादित्वात् णिकः असिंहल्यायां भवः
 आसिंह्यायं चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः चतुर्विद्या एव चातुर्विद्यं चातुर्वर्ण्यमित्यन्यः ।
 परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहुः कुरुपाञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः अधिदेवे अधिभूते भवम्
 आधिदेविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मादित्वात् णिकः । राजपुरुषस्य भावो ब्राह्म-
 णादित्वात् ण्यः राजपौरुषं धेता किं राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः सर्वपुरुष-
 स्येदं सार्वपौरुषं सर्वभूमे निर्निचम् ईश्वरः संयोगः उत्पाती विदितो वा सार्वभौमः ।
 अन्तरहृतोऽपत्यम् आन्तरहृतिः अनुश्रुतिकस्येदम् आनुश्रुतिकम् अनुसंवत्सरेण दीयते
 आनुसंवत्सरिकम् अस्य हेतिः प्रयोजकमस्य आस्यहेतिकः गणपाठात् मध्यलुक् ।
 अस्य हत्येति युक्तः आस्यहात्यः ष्यः । अत्र परैकदिशिनः अस्यहेति अस्यहेत्यौ शब्दौ
 न पठन्ति । अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्तते । कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः गगोदित्वात्
 ण्यः । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः बाह्यादित्वात् णिः । सूत्रं पूर्वं यस्य स सूत्रपूर्वः
 स चासौ नङ्ग्येति तस्यापत्यं सौतनाङ्गिः । अभिगममृच्छति अभिगामिको गुणः ।
 अनुहोतेन पठति आनुहौतिकः । नगररूपमिदं येषां ते प्राग्लेशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभ-
 गादयः । पुण्ड्रनगरं भवः पौण्ड्रनागरः सौच्यनागरः । प्राग्लेश इति किं महानगरे भवः

महानागरः इन्द्रोऽन्ती यस्य स इन्द्रान्तः घं आदिर्यस्य स घादि घादिश्चासौ वरुणश्चेति
 घादिवरुणः इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तौ न विदीते यासु ताः तच्छब्देन देवतीच्यते ।
 तासाञ्चः इन्द्रः तच्च तस्मिन् तथाच देवतानां च सति देवतावाचकशब्दाः सुभगादौ
 पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमारुतं कर्म क्रियते यो देवता इन्द्रः सृक्त-
 सस्वन्वी हविःसस्वन्वी वा तवैवायं विधिः इह तु न भवति स्कान्दविशाखः ब्राह्म-
 प्रजापत्यः नेन्द्रान्तर्घादिवरुणा इति किं सौमेन्द्रम् ऐन्द्रावरुणं हविः इह तु स्यादेव
 ऐन्द्राग्रम् आग्निमारुतम् । अद्यानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रादिषु पठ्यते णे य एव तस्य
 ग्रहणं तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहण्यः तस्यापत्यं युवा प्रावाहण्ययिः एतदादि सर्वे
 सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्वदस्य विकल्पः प्रावाहण्यः प्रावाहण्ययिः । आदि-
 १६सौ अच्चेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषणं तथा-
 चाकारात् भिन्नाद्यच् अङ्गादिपरिमाणं सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम्
 अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् अर्द्धप्रास्थिकम्
 अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् । एवम्
 आनैश्वर्यम् आशौचम् अशौचम् आचैवजम् अचैवजम् आकौशलम् अकौशलम्
 आनैपुण्यम् इत्यादि । असंख्यः सुभगादिः तन्ते तान्ति कैरुक्तः तेन उदकशुद्धस्यापत्यम्
 औदकशुद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या साहित्येन रूपञ्चालादिरिह निरूप्यते । सुसर्वा-
 ङ्गीजनपदा दयामद्रादिशब्दश्चेति । प्राग्यामनगरादिभ्योऽवयवावृत्तवाचिनः । संवत्सरस्तु
 संख्यादिः संख्या संख्यादिरिव च । अशानपरिमाणञ्च संख्यादिचेदनामनि । अभि-
 विधाति संख्यादिवर्धं प्रोष्ठपदास्तुजि । अथ प्रवाहणः णेये णेयान्तषणीत्यपि ।
 अङ्गादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजमयदि । अनौश्वरी शुचिश्चैव चेज्जज्ञाऽकुशलौ मतौ ।
 अनिपुण्यश्च केप्यत्रा यथा तथा यथा पुरौ । सुपञ्चालादयश्चेति कथ्यन्ते कोविदीक्ष्मणैः ।
 सु सर्वं अर्द्धं इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः तेन सुपाञ्चाले भवः
 सुपाञ्चालकः एवं सर्वपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः अद्यानन्तरं ते जनपदा
 मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्चैव तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालकः
 उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः अमद्रा इति किं पौर्वमद्रः आपरमद्रः दिग्वाच-
 केभ्यः प्राग्लेश्वर्त्तिं ग्रामनगरवाचकाः सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ द्रष्टुकामशमी
 तत्र भवः पूर्वेषुकामशमः पूर्वकाणश्चर्त्तिकः नगराणां तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे
 भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः पूर्वकान्यकुञ्जकः नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन
 यत् उभयोरुपादानं तत् सस्वन्वभेदप्रतिपत्त्यर्थं तथाच दिक्पूर्वसमुदायः पूर्वेषु

४२२ । चुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

चुद्रागोधाभ्यः ५॥, वा । १।, एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेरः गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्यः
जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

कामशस्यादिर्यामनामधेयम् इह तु दिग्वाचकं विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगर-
माह । पूर्व्व ग्रामवाचकसमुदायस्यादिकपूर्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाच-
कान्ननगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिनः
पूर्व्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्व्व वर्षाणां पूर्व्ववर्षास्तत्र भवः पूर्व्व-
वार्षिकः पूर्व्वहेमन्तम् अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्व्ववार्षिकः । संख्या-
पूर्व्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याधीष्टौ भूतो भावी वा
द्विसंवत्सरिकः एवं संख्यापूर्व्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वे षष्टौ व्याप्याधीष्टौ
भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः द्विसप्ततिकः द्विषष्ट्यादिशब्दाः संख्यासु वर्तमानाः
कालाधिकारौयत्यमुत्पादयन्ति । संख्यादिशानवर्जितं परिमाणमसंज्ञायाम् सुपञ्चा-
लादौ पठ्यते । यथा द्वौ कुड्वौ मानमस्य द्विकौडविकः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां
द्वीतं द्विसौवर्णिकम् । अनामनि इति किं पाञ्चलोहिहतिकः पाञ्चकपालिकः ।
भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिकः तथाच नचत्तं ताभिर्युक्तकाल
इत्यर्थे णः तस्याऽर्थशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जातः इत्यर्थे ऋतुनचत्तात् णः प्रोष्ठपादः
ज इति किं प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे णे प्रोष्ठपदः प्रोष्ठपदा । इति
निर्देशात् तत् पठ्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं तेन भाद्रपादः अजि तु भाद्रपद
इति । अथ प्रवाहणं णेय इत्यादि प्रयोगाः प्रदर्शिताः । केऽपीत्यादि आहुरिति
शेषः तेन अयाथातथ्यम् अयाथापूर्य्यं परमते अयाथातथ्यम् अयाथापूर्य्यमिति ॥४३१॥

चुद्राश्च गोधाश्च चुद्रागोधाः ताभ्यः एरश्च आरश्च एरारौ । चुद्राः शीलकुलहीना
अङ्गहीनाश्च । गोधा गोधादिः अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुद्राभ्यः परस्य
ण्यस्य एरः स्याद्वा । गोधादेः परस्य ण्यस्य एरारौ स्यातां वा इत्यर्थः । शील-
हीना यथा नद्या अपत्यं नाटेरः नाटेयः एवं कुलटाया अपत्यं कौलटेरः कौलटेयः
पूर्वादिनेये कौलटिनेयः एवं दास्या अपत्यं दासेरः दासेयः । अङ्गहीना यथा ।
काण्वाया अपत्यं काणेरः काणेयः गोधाया अपत्यं गौधेरः गौधेयः गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकेरः अत्र ययीर्लोपः इत्यत्र ययोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-
भावः वाशब्दव्यवस्थयास्य नित्यम् । एवं स्यपत्ये ण्यस्य लुकि चटका इत्येव
निपात्यते । गर्गादिमाह । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः इत्यादौ ययोरित्यनेन अकारादे-
र्लोपः । स्यपत्ये गार्गी सूर्यागस्येति यकारलोपः एवं वाक्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीरा-टी—चुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः व्वनिर्द्देशेनार्थ एयवाविधानसामर्थ्यात्
नव्या अपत्यं इति वाक्यं पक्षे नाट्येः एवं यदा कुलटाश्चोऽसतीवाचकस्तदा
कौलटेरः कौलट्येः शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायास्तु काणया अपत्यं काणेरः
काण्येः एवं कौलेर इत्यादि । गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं चुद्रा-
दिपाठात् गौधेरः अत्रादौ पृथक् पाठात् गोधेय इति लुप्तस्यापत्यं जौधारः स्यया
अपत्यं मार्गारः षण्डस्यापत्यं षाण्डारः काक्या अपत्यं काकारः सूषिकाया अपत्यं
सौषिकारः बाह्वादिवात् सौषिकिः । चटकाभ्यो मैरी लुष्ण तु स्त्रियाम् । चटकाच्च
चटकायाश्च परस्य णेरस्य ऐरः स्यात् । स्यपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव चटकात्
ऽण्येयः चटकस्य चटकाया अपत्यं चाटकेरः स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्यं
स्त्री चटका । गार्ग्यं इत्यादि । ननु गर्गादिनडादिभ्यां गोत्र एव ण्यप्रणायनौ तत्
कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत् सत्यं जामदग्न्यः पाराशर्यः इत्युभाभ्याम् अन-
न्तरे ण्यप्रस्य द्रोणायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तं अन्यवान्तरे ण्यप्रस्य
द्रोणायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तम् अन्यवान्तर एवेति भावः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः अनन्तरे तु अतः ण्यः गार्गिरित्यादि । गर्गादिर्द्यथा । गर्गी-
वत्साकृतीरेभ्यो व्याघ्रपादवटः शठः । अजो विलस्यधिवेशौ जवमानो धनञ्जयः ।
हृक्षो विश्वावसुः शङ्खो वर्मधूमपुलस्तयः । संस्कृतिर्वेदभृदयागेन्द्रहुराजस्वसेमधुः ।
विप्रेऽथ लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गृहमुर्नतुः । कापि बोधवतण्डास्वाङ्गिरसेऽप्यथ
कौशिके । कद्रु शंसित्वसूत्विन्द्र मानाथौ मनुकच्छपाः । मङ्सुः शम्बुः कतेस्तण्ड-
स्तरुक्षो रुक्ष मङ्सु च । तनुः ण्यरुकातश्चैव शकलेभनरं तथा । कखागस्तिविरो-
हितौ वृषवहः पूर्वोर्गणः शिष्यलुः कृष्णो भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदभस्तितिचा-
भिषक् । गोकचारिव काचुलूकमुयनौ स्थूलासुनाभ्युलुकम् । ताता मन्वितभिणु-
जोऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डली । अनडुदयज्वल्कौ च पर्णवल्कः पराशरः ।
जतुकर्णः शर्कराचः पूतिमाषश्च पिण्डलः । मूद्यानो वृहदग्निश्च कुटीभृजमदग्नि
च । लोहितादिश्च कर्णादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तिताः । गर्गस्याऽन्तरापत्यम् इति वाक्यं
यं ययीर्लोप इति अकारलोपे त्रिः स्त्रियां षित्वादीप् गार्गी वानायनपक्षे गार्ग्या-

४२३ । ओदौतोऽज्वत्तकृद्य-क्यङ्याः ।

ओत् औतः ५।, अच्वत् १।, तक्रद्यः क्य-ङ्याः १॥ ।

ओदौङ्गां परस्तसंज्ञः कृत्संज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत्
स्यात् । बाभ्रव्यः । नाङायनः गार्ग्यायणः दाक्षायणी ।
पैतृष्वस्त्रीयः । मातृष्वस्त्रीयः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।
यादवः आङ्गिरसः ।

यणौ एवं सर्वत्रोहनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् वे पुलस्तयः पुलस्त्यशब्दस्य
तु वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिष्णे कृते पश्चात् स्वार्थे ष्णेर् वेदभृत्य
इति सिद्धाति तथापि वे लुकि वेदभृत इति सिद्धार्थः पाठः तत्र तु वेदभृत्या
इति राजशब्दोऽसौ गर्गादिः तेन राजस्यापत्यं राज्यःसि तु सौराजिः एतेनान्वेषा
सोऽपि सौगार्ग्य इत्यादि । माधव्यो विप्रः अन्यत्र माधवः शकलान्ताज्ञोहितादिः
णस्य स्त्रियां नायन्नित्यं तेन लौहितायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काप्यः स्त्रियां
काप्यायनी एवं बोध्यः बौध्यायनी वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसि तु कापेयः
वौधिः वातण्ड्यः शिवादित्वात् णः अनाङ्गिरसोऽपि गर्गादित्वाच्च वातण्ड्यः स्त्रियां
वातण्ड्यायनी वातण्ड्यीति कश्चित् ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत् अचुत्तुल्याः । तच्च कृत्तौ तक्रतौ च तौ यौ चेति तक्रद्यौ
तक्रद्यौ च क्यञ्च इत्येते । बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः इत्यत्र ष्णेर् कृते न्वीर्लोपीताविति
उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याचुत्तुल्यत्वे औकारस्यावादेशः । एवं नावा तार्थं
नाव्यम् अत्र ठधेकादिति णे कृते अनेन यकारस्याचुत्तुल्यत्वे औकारस्य आव् ।
एवं स्तूयते यः स स्तव्यः तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच्-
तुल्यत्वात् औकारस्य अव् । एवञ्च भाव्यमित्यत्र घ्यणि कृते वृद्धौ यकारस्याचुत्तुल्यत्वे
औकारस्य आव् औकारस्य अव् ये । एवञ्च गामिच्छति गव्यति नावमिच्छति
नाव्यति इत्युभयत्र क्यीम्वाद्यश्चेति क्ये कृते यस्याचुत्तुल्यत्वादवावौ । एवञ्च
गौरिवाचरति गव्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र घान्द्यक्रीति ङ्ये तस्याच्-
तुल्यत्वादवावौ । नचात्र अयां योरित्यनेन पच्चे वकारलोपीऽस्त्विति वाच्यं न लोपः
क्यङ्ये इत्यनेन क्यङ्यायीर्नकारलोपादन्यस्य विरामविहितकार्यस्य निषेधेन दान्त-
त्वाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्यादौ न कौडादिः । ननु त्यय इत्युक्तौ

प्रत्ययकारेणैवेष्टसिद्धौ तद्धित्यव्यय्या इति गौरवं कथम् इति चेन्न । उङ्शब्दे
इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रीयते । केवलस्य घ्यां भूयोऽपि औयत इत्यादौ यकोऽपि अज्जत्वा-
पत्तेः । गर्गादिस्तु गर्ग वत्स आकृति संस्कृति अज व्याघ्रपद वेदभृत् वीणायाग
पुलस्ति विलस्ति रेभ अग्निवेश शङ्ख शट अवट धूम वर्मिन् धनञ्जय तृच विश्वावसु
जवमान लोहित संशित वभ्रु मण्डु मङ् चु मङ् मनु बोध शम्भू नितु गुग्गुलु
जिगीषु मन्यु तनु इन्द्र मनायी मनावी मनु कल्यक रुच तनुच तरुच तण्ड
वतण्ड कपितक कुंरुकत सकल देवहु कल गोकच अगस्ति कुण्डली अनङ्गाह
यज्ञवल्क पर्यावल्क जात विवोहित वृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पराशर
जतूकर्ण मन्त्रित अश्वरथ शर्कराच पुतिमास स्थूला अवरका पिङ्गल कृष्ण गोलुन्द
उलुक तितिच भिषज् त्रिण्णज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिप्पलु बृहदग्नि
जमदग्नि मुलीभिन् कुटीषु पाण्डु इत्यादि । ८७ । नडादिमाह । नडस्यापत्यं
नाडायनः क्षत्रिण एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादिः स्यादित्यत आह गार्गायणः
दाचायणौति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः अत क्यञ्चौ चेत्यत
आकारवर्जनात् णस्य लोपो न स्यात् । एवं दचस्यापत्यं दाचिः दाचेः स्यपत्यं
दाचायणौ अत यथोलीप इति इकारलोपः भित्तादीप् । नडादिस्तु । नड अश्व
अश्मन् शङ्ख विद पुट रीहिण खर्जूर स्वरूप भङ्गिल भङ्गित भण्डिल भण्डित प्रकृति
वामदच अनुयीवा काश काण कोशल गीलाच अकंश्चन् वलसद चक्र कुल अविष्ठा
धवितिन् गोमिन् प्र्याम धूम धूस वाग्मिन् विश्वानर कूट जल वड ग्रीष्म अहं वृच
विशष्य विशाल गिरि चपल चुप दासक वैख वाप्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक
सुमनस् ओजस् हंस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इतिस उदक
नमक सप्तन् राजव्यतिक प्राण नव सायक दास मित वीप पिञ्जर पिङ्गल किङ्कर
कातर काखल काश्य काव्य अज अमुष्य अमित लिप्त चित कुमार लीह मूर्ध
स्तम्भ शिंशपा अय शृण शकट तृण शलभ निमत ऋच् जल इन्ध जलन्धर
युगन्धर हंसक दक्षिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चरक
वदर अश्मल स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुम्बर शीण आलीह मण्डप इत्यादि ।
कुञ्जादित्तिकादिश्च नडाद्यन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पितृवसादिमाह । पितृवसुरपत्यं
पैतृवस्त्रीयः एवं मातृवस्त्रीयः स्त्रियां पैतृवस्त्रीया भित्वाभावादावेव । पितृ-
वसादिस्तु । पितृवसा मातृवसा भाता चतुष्टयमिति । रेवत्यादिमाह । रेवत्या अपत्यं
रेवतिकः एवम् आश्वपालिकः । रेवत्यादिस्तु । रेवतौ अश्वपाल द्वारपाल मणिपाल

वृक् वृष्णिक वृकथाह कर्णयाह कुक्कुटाच्च ॥ २ ॥ शेषमाह । यदीरपत्यं यादवः
अत्र न्वीर्लोपौताविति उकारस्य ओकारेऽव् अङ्गिरसीऽपत्यं आङ्गिरसः एवं रघोः
राघवः उपगोः औपगवः पशोः पाशवः इत्यादि । न्वीर्लोपौतावित्यनेन प्राप्तं
नलोपं निषेधयति ॥ २३ ॥

यीराटी—ओच्च औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तश्च कञ्च तौ तक्तौ तक्तोर्यः
तक्तद्वयः तक्तद्वयश्च क्यश्च ज्यश्च ते । बाभ्रव्यः इति बभ्रीरन्तरापत्यं णः न्वीर्लोपौताविति
उवर्णस्योकारः यस्माज्ब्रह्मावात् यलायवायाव इत्यवादेशः कौशिक एवाभिधानम्
अन्यत्र बाभ्रवः तनुस्थाने तनुरिति पठत्यपरः । कतो मुनिविशेषः तस्यानन्तरा-
पत्यं कात्यः स्त्रियां कात्यायनी । कखादिः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यति । गगांदिराकृति-
गणत्वात् रामरथशब्दः कखादौ ज्ञातव्यः रामरथस्यापत्यं रामरथ्यः क्वे तु
रामरथाः स्त्रियां रामरथ्यायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्यं युवा रामरथ्यायनः
रामरथस्य क्वावा रामरथाः सङ्गाङ्घ्रिषलक्षणानि रामरथानि रामरथशब्दादगीवे-
ऽप्युपचारात् । कुर्वांदिरषिद्धीराजश्चशुखात्नन्मनोऽस्तु संश्र । कुर्वांदिर्गावेऽगोते च
णीषित् स्यात् ण्य इत्यर्थः गीराजश्चशुरेभ्यस्तु अनित् इत्शून्यो य इत्यर्थः । मनोऽस्तु
ययोगे संश्र न इत् । कुरीरपत्यं कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रियां कौरव्या-
यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहः । एवं लाक्षण्यः लाक्षाग्रयणी
लाक्षाग्रयणाः स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि । कुर्वांदिर्यथा । कुरु करि गर्गै गणैका-
कूटं शकल शलाका सत्यङ्गारम् । शाकं शुभीमतिमङ्गुष तथा लक्षणवङ्गभीकारम् ।
एवंकार कैशीरि रथकारकश्च पट्टिकाः । पिण्डीमूलैन्द्रजालौ राकेशकम्बुकविधा-
रकः । एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितृमत् पथिकारिणौ । हन्ता भर्ता शूर्प-
नाथो दामीश्विषि विनस्तथा । भर्तुः श्यावरथः श्यावपुनः सेनान्तदा मताः । कारवः
क्षत्रिये सम्राट् कैशिन्याः कैशिनो भवेत् । न्येभ्रातुर्वर्मं तस्यैव वेनः केनचिदीरितः ।
यमादित्यावदितिश्रैवा पश्चाद्यादिपतिर्दितिः । पश्यश्चकुलराष्ट्रायगणवास्तु धनं वसु ।
विद्याश्रतनवक्षेत्रं प्राणधान्य सभाजगत् । रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः । शिल्पि-
वचनस्तु कारत्वेन एव प्राप्तेः । शके भवतीति शकं भूरिह पाठवलायकारागमः ।
हारिषेण्य वैष्ण्वसेन्यः बाह्वादित्वात् हारिषेणिः वैष्ण्वसेनिः एवं तान्त्रवाप्यः तान्त्र-
वायिरित्यादि । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियः अन्यत्र बाह्वादिराकृतिगणत्वात्
साम्राजिः कैशिन्या अपत्यं कैशिन्यः ण्ये कैशिनादेशः अन्यथा पुंवद्भावे कौशः स्यात् ।
भ्रातृपत्यं भ्रातृव्यः ण्यस्य वम् पितृव्यत्वादित्वात् भ्रातृव्यः कस्यचिन्मते वैष्ण्वशब्दस्य

कुर्वादित्वात्, वैश्यः तथा च वैश्यं पृथुं हैहयमर्जुनञ्च इति । वेणाच्छान्दसीति पाणिनिस्तुवाच्छान्दसमिदम् । यनस्यापत्यं याव्यः आदित्यस्यापत्यम् आदित्यं ख्ये ख्यलीपः अदितेरपत्यम् आदित्यः प्राजापत्यः एवं वैश्वपत्यः दितेरपत्यं दैत्यः पञ्चाद्यादिपतेस्तु पाशुपतः जागत्पतम् इति कुर्वादि । गौरपत्यं गव्यः राज्ञोऽपत्यं राजन्यः चतुर्विधेऽभिधानम् अन्यत्र राजनः मनवर्ज्येत्यादिना नियमेन न नलीपः हनवण इति नियमान्न उङ्लीपः श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः संज्ञायां बाह्वादित्वात् श्वाशुरिः मनीरपत्यं मनुष्यः ये सन् न इत् । नाडायन इति नडत्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् । नडादिर्यथा । नड भण्डित रीहिण शङ्खपुटं पद काण चरं गिरि चक्र कुटम् । विद काश वनं कुल धूम जलं किर चित् सुरं खडलीह नरम् । भङ्गिणी भङ्गिणी भङ्गितः प्रकृतेऽपली नमकः खदिरि मिमतः । चरकः शकटः सुखभी वदरः स्थिरकः खरपः सुमनोऽज्जनाः । शायक दासक किङ्कर दुर्गं कातर काखल पिङ्गल धूमम् । भण्डिल कोशल सुपक विशालं सातप चुपमश्वविश्वम् । भूजः खरुपः खञ्जालः वामी दली धरिविणः । अश्मा गीली च गीलाच जलम्बर युगम्बराः । कुमारः शिंशपा काव्यो वीचार्हाविति सेतिकौ आनडूह्यार्जुनी दण्डीश्यामी वामी च सप्तमः । इन्द्रा-मुथो निगुः काश्यो राजव्यातीकपिञ्जराः । द्वीपः प्राणी दास मित्वा मुञ्जाप दण्ड शूद्रकाः । अनुधीवः श्वविष्ठा च विश्वानरश्च हंसकः । मण्डपा कश्मलसम्ब खजूर चमसञ्च ऋक् । शीघ्रो हस्ती वैश्यवाय्वी सुकृतः शीणकामुकौ । ब्राह्मणोऽङ्गुली नोह द्रीणजीवन्त पर्वताः । सन्धीऽश्वलीधदण्डः स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके । वाशिष्ठे तु वर्णविप्रे कृष्णजातस्तु पूरुषे । दर्भ आयायणे भर्गस्त्रैगते युनकस्तथा । वक्ष्ये ऋषावशिप्रमां स्याच्छरङ्गास्तु भार्गवे । भारद्वाजे तु आवेयो भरद्वाजः शपस्तथा । आवेयेऽथ णायणे च क्रीष्टीरुन्तुक् सदा मतः । णान्ता णान्ताश्च गीतार्थाः णान्ताश्च हरितादयः । शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे । आद्यची णित्ते शिंशपादाश्वयो दीर्घसव-देविकानाम् । शिंशपादीनां णित्ते परे आद्यचः स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शंशपा-यनः आनडूह्य इति गर्गादि णान्तः अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनायनः बाह्वादित्वा-दार्जुनिः । एवं साप्तायनः साप्तिः पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः बाह्वादित्वात् षाचिः । वैश्य इति वैश्यो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं वृद्धेऽकोशलाजादेरिति खड्गः वैश्यस्तस्या-पत्यं युवा वैश्यायनः अतएव खट्वाः चतुर्विधेभ्य इति न लुक् । द्रीणा-यणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्रे पौत्रत्वीपचारात् । शलङ्करीन्तरापत्यं शलङ्कायणः णायणे उत्ती लीपः । इदमकौशिके कौशिके तु बाह्वादिः वानायनी वाशिष्ठः

अन्यत वानिः कार्णायनी विप्रः अन्यत कार्णिः जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान्
 पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयिः प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशेषस्यापि
 ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम् । दार्भायणः आग्रायणः अन्यत दार्भिः भार्गायणः चैगर्ते
 अन्यत भार्गिः शौनकायनी वात्सः अन्यत शौनकः विदादित्वात् ट्ः आग्निश्मार्ग्यः
 ऋषिः अन्यत बाह्वादिवात् आग्निश्मिः शारदतायनी भार्गवः अन्यत शारदतः
 विदादित्वात् ट्ः आवेयायणी भरद्वाजः अन्यतावेयिः भारद्वाजायनः शापायनश्चावेयः
 अन्यत भारद्वाजः ऋषिणः शापिः अतः णिः क्रीटीरपत्यं क्रीटायनः उती लुक्
 णायने इदमकौशिक इति कथितम् । गीतविहितणान्ताऽगीतविहितणान्ताश्च नडादौ
 पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनं प्रत्ययः । मूलं गार्ग्यायणः इति गर्गस्यान्तरापत्यं
 गार्ग्यः तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे णायनः आति न णस्य लीपः एवं बाल्यायनः इत्यादि ।
 मूलं दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः एवं
 झाक्षायण इत्यादि स्त्रियां गर्गस्यापत्यं यूनौ गार्गौ गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रियां
 युवत्यनिषेधात् दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः स्त्रियां पित्वादीप् । गीतार्थ
 इति किं सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौमिः । सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमि-
 स्तस्यापत्यं सौतङ्गमः शेष णः एवं ट्णान्ता हरितादयः हरितस्यान्तरापत्यं हारितः
 विदायन्तर्गणत्वात् गीते ट्ः तस्यापत्यं युवा हारितायनः परस्त्रिया अपत्यं पार-
 शरस्तस्यापत्यं युवा पाराशरायणः इत्यादि । बाल्यादेः णायनस्य लुक् । बाल्यादेः
 परस्य णायनस्य यूनं विहितस्य लुक् स्यात् । बालस्यान्तरापत्यं बालिः तस्यापत्यं
 युवा बालिः । एवमुदीचीऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्यं युवा औदञ्चिरित्यादि । बाल्यादि-
 यथा । बालिरौदञ्चि भौलिङ्गे स्यात्कामि च स्यात्किकिः । औदह्व्यौद मद्यौद
 शुद्धि शालङ्कयस्तथा । गौपासङ्गौदमयी च देवस्यान्तोद्गायनी । आफल्को दक्षिती-
 वाह क्षितियैवोज्जिहायनिः । पैङ्गलायनि बाल्कायनि पैङ्गायनि वारुयवाणिः ।
 णान्तानामेषां प्राचां णेश्चवैङ्गादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राच्यार्थे पृथगुपादानम् । प्राचां
 णेशाह वैङ्गादेः वैङ्गायैः । प्राचां गीते यः णिस्तदन्तात् यूनं विहितस्य णायनस्य
 लुक् स्यात् न तु वैङ्गादेः । पन्नागारस्यापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारिः ।
 वैङ्गादेस्तु विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गिः तस्यापत्यं युवा वैङ्गायनः । धारणस्यान्तरापत्यं
 धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायनः इत्यादि । वैङ्गि धारणि बाल्कीकि दैवप्राणा-
 र्हतिस्तथा । तौन्नस्या सुविदेवोहि पौञ्चिवैरकिवैकनिः । कारेशुपादि वैकर्णी
 बालिङ्गा हंसकी तथा । चापेटक्यासिबान्की पौष्करसादिश्च नैयमिः । दैवमन्यन्ति

ब्रह्मती तथा दैवयजिर्मतः । न भरतगीवाञ्च । प्राच्यात् भरतगीवाञ्च यूनि विहि-
तस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनस्तस्यापत्यं युवा अर्जुनायनः पूर्वस्य
बाधकोऽयम् । पैतृष्वस्त्रीय इत्यादि पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्यं णीयः णित्वाद् द्विः
स्त्रियां पैतृष्वस्त्रीया पैतृष्वस्त्रीया भार्या इत्यादि पितृष्वसा तथा मातृष्वसा भ्रातु-
रनित् भवेत् । कुत्सायं णायणिश्चैव सौवीरगीतसम्भवः । भ्रातृशब्दात् णीयी णित्
तेन भावीयभार्यः इति सौवीरगीतसम्भवो णायनिः कुत्सायां पितृष्वसादौ पठ्यते
तस्मादपि अणिणीयः । यमुद्वस्यापत्यं यामुद्वायनिः तस्यापत्यं युवा नित्यं यामुद्व-
यनीयी जात्यः रेवत्यादिवात् यामुद्वायनिकः एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः
वाष्पायनीयः वाष्पायनिकः । तथाच यमुद्वस्य रुयामा च वाष्पस्तेभ्यः किञ्च स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्वरित् । इति मन्त्रावृत्तिः द्वौ णीय-
णिकौ । णित्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् । रेवतिकः इति रेवत्या अपत्यम् इति
वाक्यं ययोरित्यादिना ईकारलोपः त्रिश्च स्त्रियाम् । रेवतिकी आश्वपालिक इति
अश्वं पालयतीति अश्वपालः षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्वमणिद्वारपूर्व-
पालीऽथ कुत्सने । गीतस्त्रियश्च बाहुल्याद् ब्रह्माः सौवीरगीतजाः । कर्णभाः उरुक्कयाहौ
कुक्कुटाख्यस्तथैव च । हक्वच्ची सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः । अश्वमणिद्वारस्थः
पाली रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यन्तु अश्वपाली मणिपाली । द्वारपालीति स्त्रीलिङ्ग-
मङ्गीकरोति न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तरं गीतविहितस्यान्ता-
स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिकः ग्लुचुकायनेरपत्यं युवा
ग्लौचुकायनिकी जात्यः मिमतादिवात् गार्ग्यः ग्लौचुकायनश्च जात्यः । गीत इति
किं कारिकेयी जात्यः स्त्रियः इति किम् औपगविः कुत्सायामिति किं गार्गेयी
मानवकः । कुत्सन इत्येव सौवीरगीते ये ब्रह्मास्तेऽपि बाहुल्याद् रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-
वित्तस्यान्तरापत्यं भागवित्तस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिकी जात्यः बाहुल्यात् पत्ने
यथा प्राप्तं भागवित्तायनी जात्यः । तृणविन्दीरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं
युवा तार्णविन्दविकः । आकशायस्यान्तरापत्यम् अवत्रादिराकृतिगणत्वात् आक-
शायिणः तस्यापत्यं युवा आकशायिणिकः अन्ये तु अवत्रादिपठितत्वात् आकशायन-
शब्दस्यैव आकाशायनेयिकी जात्यः इति वदन्ति तत्र तथाचाहुः भागपूर्वपदो वित्ति-
र्हितीयस्तार्णविन्दवः । तृतीयस्तार्णविन्दवो गीतात् ठग्वङ्गलं तत इति परे । ठक्
णिकः । द्वितीयदृष्टमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थं सौवीरगीतज इति किम् औपगविर्जान्तः
कुत्सायामिति किं भागवित्तायनी मानवकः । शेषानुदाहरति यादव इति यदुर्नाम

४२४ । मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
ऽपत्यक्षोऽविकारणाभावकर्मय ईने न नलोपः ।

मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनः ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।, अपत्यक्षो ७।, अविकार-
णाभावकर्मय ७।, ईने ७।, न १।, नलोपः १ । ।

मन्वर्जस्यानो वर्मण उच्छः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थेण
अनो विकारार्थवर्जं णो भावकर्मार्थवर्जं ये च, अध्वात्मनोरौने,
नलोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः औच्छः चाक्रणः ।
शैवः वाशिष्ठः ।

कश्चित् तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णः आङ्गिरस इति अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यं
सुनौ तु शिवादित्वात् एवम् औपगवः माधवः मारीच इत्यादि ॥ ४२३ ॥

मनं वर्जयतीति मन्वर्जं ङात् षण् मन्वर्जंशसौ अन् चेति मन्वर्जान् । स्यः
संयोगः स्यादिन् स्येन् मन्वर्जान् च वर्मन् उच्चन् च स्येन् च मन्वर्जान्वर्मोक्षस्येन्
तस्य । अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य । अपत्ये णः अपत्यणः तस्मिन् । न
विकारोऽविकारः अविकारे णः अविकारणः भावय कर्म च भावकर्मणी न भाव-
कर्मणी अभावकर्मणी अभावकर्मणोर्य अभावकर्मयः । अविकारणाय अभाव-
कर्मयश्चेति अविकारणाभावकर्मयं तस्मिन् विकारार्थवर्जणेषु सर्वेषामनन्तानां
नलोपनिषेधे अपत्यणो मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति । अपत्यणो परे
मन्वर्जस्यैव अनन्तस्य नलोपी न स्यात् । मनन्तस्य तु नलोपः स्यादेव । अपत्या-
र्थादन्यत्र मनन्तस्यापि नलोपी न स्यात् । मनन्तवर्जनात् वर्मणोऽपि नलोपे सिद्धे
तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्मणी ग्रहणम् । उच्छस्तु इह ग्रहणं नियमार्थमेव तेन
उच्छोऽपत्यार्थणो एव नलोपी न स्यात् अन्यार्थणो तु नलोपः स्यादेवेति । यथा
उच्छोऽपत्यं औच्छम् । अन्यत्र उच्छः इदम् औचं चर्म । याज्वनोऽपत्यं याज्वनः
शेषत्वात् णो कृते अनेन नलोपनिषेधः । मनन्तस्य तु सौपामः भाद्रपामः । हित-
नाम्स्तु नलोपी वा वक्तव्यः । हितनाम्नः हितनामः भाद्रवर्मणोऽपत्यं भाद्रवर्मणः
उच्छोऽपत्यम् औच्छः इत्यत्र हन् यत् धृत राज्ञामिति उङ्लोपः । चक्रिणोऽपत्यं
चाक्रिणः एवं शब्दिनः दाहिण इत्यादि । अनन्त विकारार्थवर्जं णे यथा ब्रह्मणी

जातः ब्रह्म वेत्ति इत्यर्थे वा ढधेकादिति णे ब्राह्मणः । एवं साम्न इदं सामनन्
अत्र मनन्तस्यापि वर्जनं नास्ति । शुन इदं शैवनं माधवनं चर्मण इदं चार्मणम् ।
शुनः सङ्कीर्चं चर्मणः कीर्षे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न जा निर्दिष्टमनित्यमिति
न्यायात् नलीपनिषधी न स्यात् । शैवः सङ्कीर्चः । चार्मः कीर्षः । ब्रह्मणोऽयं
ब्राह्मी मन्त्रः । विकारार्थे णे तु हेम्नी विकारः हेमः अश्मनी विकारः आश्मः ।
अन्यत्र हेमनम् आश्मनम् । भावकर्माथर्वर्जे णे मूर्धनि भवो मूर्धन्यः सामनि साधुः
सामान्यः ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः । भावकर्मये तु राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् एवं
सौदास्यम् अध्यात्मनोरीने यथा अध्वनि साधुः अध्वनीनः एवम् आत्मनीनः एवम्
अध्वन्यः अत्र तु अनन्तत्वादभावकर्मये सामान्यान्नलीपनिषधः । शिवस्यापत्यं शैवः
एवं वाशिष्ठः । शिवादिस्तु । शिव तच्चन् गङ्गा विपाशा क्रुञ्चा कीकिला प्रीष्ठ
वतख्ड पिष्ट मयूर कर्ण खजूरक भूरि सन्धि मुनि कुठार अनभिज्ञान ककुत्स्त्र
सुपिष्ट ऋष्टिषेण यस्कभूमि इणा सपत्नी जरत्कार्क पैष्टिक चण्ड कुम्भ कहीड ।
ककुम्भ बोध पीवर टण कर्ण चीरङ्गद जलङ्गद परिषिक गोभिल जटिलक बधिरक
मुञ्जरिक वृश्चिक खञ्जारक खञ्जाल रेख लेख वर्तुल पिषाक इलाकु नडाक ऊर्ण-
नाभ उत्केया रोहितिका आर्यश्चेता लक्ष वशिष्ठ त्वक्ष अम्लस्थूल किनन्दन विरुपाक्ष
इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्मादिविंदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीरा-टी—मनं वर्जयतीति मन्वर्जः स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च
वर्मा च उच्चा च ख्येन् च (स्यादिन् ख्येन्) तत् मन्वर्जान् वर्मावख्येन् तस्य अध्वा
च आत्मा च तत्तस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् णः अविकारणः । भावश्च कर्म च
ते भावकर्मणौ न भाव कर्मणौ अभावकर्मणौ तयोर्यः अभावकर्मयः पश्चात् अवि-
कारणश्च अभावकर्मयश्च तत्तास्मिन् । याज्वन इति सज्जनोऽपत्यम् इत्यर्थे णः
नलीपोऽपौते तेऽच्ये इति प्राप्तलीपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्ज इति किं भाद्रसामः
सौसामः अपत्यण इति किं चर्मणा परिवृती रथः चार्मणो रथः मन्वर्जानित्युक्तेः
वर्मणो वर्जने प्राप्ते वर्मगृहणादाह भाद्रवर्मणः इति भद्रवर्मणोऽपत्यम् इति वाक्यं
एवं शार्वर्मणः इत्यादि औष्ण इत्यादि । यद्यपि मन्वर्जत्वनेन नलीप प्रतिषेधा-
दुक्तोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युक्ताः पृथग्गृहणं एवं ज्ञापयति अपत्यणाति-
रिक्ते णे नलीपनिषधी न भवति तेन औष्णपदमित्यतानी विकारणं निषेधी न
स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणीऽपत्यम् इति वाक्यं न्येनी न नलीपः । अस्य सूत्रस्य
बोगविभागः कर्तव्यः तेन कचिदन्यथापि तथाहि । ब्रह्मणो जातापवत्यणो ॥

ब्रह्मणोऽपत्यणे नलोपी न स्यात् जातौ । ब्रह्मणः अपत्यं ब्राह्मणी जातिः अप-
त्यण इति किं ब्राह्मणी नामौषविजातिः जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति । पणि
गणि गाथि कोशि विदधिनी वा तु हितवान्नः । एषामपत्यणे नलोपी न स्यात्
हितनाम्नस्तु वा । पाणिनोऽपत्यं पाणिनः गाधिनः कैशिनः वैदधिनः । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनामः । इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोपः स्यात् न तु
कलाप्यादेः अनपत्यणे परे सखिण इदं सखिणः मेधाविनः अपत्ये तु मेधाव
इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पीठसर्पिःषु कुथुमी
तैतिली तथा । जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ । कलाप्यादौ
शिलाली च नवशब्दाः प्रकीर्तिताः । कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोषयोः । ताच्छील्य-
भिन्ने कर्मणः कोषभिन्ने चर्मणो नलोपी न स्यात् । कर्मणः चार्मणः अताच्छील्य-
कोषयोरिति किं कर्मः कर्मशैलः चार्मः कोषः । दण्डिहस्तिनः णायने जिह्वा-
शिवासिनीस्तु णेयायन्योः । दण्डिनौ हस्तिनश्च णायने नलोपी न स्यात् जिह्वा-
शिवासिनीस्तु मात् णेयायन्यो दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः एवं हास्तिनायनः
जैह्वाशिनेयः वासिनायनिः । अथर्वणः णिके । अथर्वणा कृती ग्रन्थः अथर्वा-
णमधीते वेत्ति या आथर्वणिकः । शैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।
शिव तच्च गङ्गाः ककुभो मयूरो वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्काः । पृथा विपाशा
तणकर्ण कुम्भा मण्डूक वौधान भिमान चण्डाः । दृचाक खञ्जावक रेखकर्णाः
खञ्जाल कीलच मुपिष्ट पीलाः । खदूरको भूमिलता कपिष्टाः पिञ्जारको हणिक
कोकिलिलाः । पटको वत्तनः शीफो निरुपाक्षः कलन्धनः । मञ्जीरको जरत्कार
कहोड़ा लेख पोवराः । अथस्युणी वधिरक उत्कीया ग्रीष्ठवर्तुलौ । क्रुञ्चा जटि-
लको गोभिलकोत्कुर्थ्यो अनन्दनः । खजूरको नभिल्लानः ककुत्स्थः पौष्टिक-
मथा । ऋषिषेण कुठाराथ्य श्वेत लोहितिका अपि । ऊर्णनाभश्च पिठकः सपत्नी
ग्रीष्टिकस्तथा । तच्चशाला जलरुद कुर्वस्यक हण्यः । अहहा मानुषी संज्ञा
नदीसंज्ञा मता इह । भारद्वाजे तु शङ्खः स्यादावेये छगली मतः । वास्यत्
विकर्णोऽथ चीररुदः परिषकोऽपि च । दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्यायाः णो भवे-
त्तथा । विवेण्यास्त्रिवणो विश्ववसस्तु वरणोऽपि च । विश्ववणो मनीर्वा सन् गण-
सूत्रप्रमाणतः । इहादन्तानां पाठः शिवाधनार्थः व्रजिकारान्तानां स्त्रीत्यान्तानां
ण्येयवाधनार्थः तच्चन् शब्दस्य कारुवाचकत्वात् शिवाधनार्थः तच्छोऽपत्यं ताच्छः
मनवर्जान् इति अनन्तत्वात् नलोपी न स्यात् कुर्वादित्वात् ताच्छणः । गङ्गाया

अपत्यं नाङ्गः । अवगादित्वात् गाङ्गेयः तिकादित्वात् गाङ्गायनिः । पीलाया अपत्यं
पैलः अवगादिराकृतिगणत्वात् पैलेयः परे तु कचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽपि
निविशत इति न्यायात् इत्याहुः एवं शाल्वाया अप्यूहनीयम् जरत्कारशब्द उदन्त-
स्त्वादिपाठात् । ऋषिषेणशब्दस्यानन्तत्वात् णिणवाधनार्थः । कुरुवंशीत्यन्ना
ऋषिवाचका अन्धकवंशीत्यन्ना वृषिर्वंशीत्यन्नाश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते । कुरौ
नाकुलः साहदेवः ऋषिः । मूले वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एवं
वैश्वामिवः । अन्धकस्य स्वाफल्कः तौरसः । वृषे वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि ।
ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्वप्यन्धकवृषिर्वंशवाचकानां कथं
शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनं यथा ऋषेरना-
दित्वात् कुर्वप्यन्धकवृषिर्वंशा एवानादयः । अतएव तेष्वप्यविधानमित्यदोषः ।
अवज्ञानां मानुषीसंज्ञानां तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः शैचितः गौतमः ।
अवज्ञानां नदीसंज्ञकानां तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुनः इरावत्या अपत्यम् ऐरा-
वतः नार्सद इत्यादि । अवज्ञा इति किं वासवदत्तेयः चान्द्रभागेयः शुङ्गस्यापत्यं
शौङ्गी भारद्वाजः अन्यत्र शौङ्गिः । कुगलस्यापत्यं कुगलः आत्रेयः अन्यत्र कागला-
यनिः विकर्णस्यापत्यं वैकर्णी वाक्यः अन्यत्र वैकर्णिः कन्याया अपत्यं कानीनः
कर्णः व्यासस्य । विवेण्या अपत्यं त्वेवेणः । विश्ववसोऽपत्यं वैश्ववसो रावणः
वैश्ववणश्च सनोरपत्यं इत्यर्थे णः तस्मिन्ननीः सन् वा न इत् मानुषः पक्षे मानवः
इति । विदादिर्गोत्रेऽनृषेस्त्वानन्तर्ये ट्ठः । विदस्यान्तरापत्यं वेदः और्वः स्त्रियां
षित्वादीप् वेदी इत्यादि । विदादिर्यथा । विद उर्वी भरद्वाजः किलातः कुशिकी
हरित् । विश्वानरः काश्यपापस्तम्बो बृहस्पती भरौ । कुचवारशरद्वन्तौ रथन्तर-
गविष्ठिरौ । ऋषिषेणश्च किन्दर्भी मठरोऽथ विविष्टपिः । पुनर्भूदुहितापुत्रः प्रति-
बोधननान्द्रौ । हर्षश्च प्रियकी धेनुर्वध्योगशुनकावपि । ऋतभामश्च किन्दासी
व्ययस्ताकाकरावपि । महाकुलः पृदाकुश्च निषादोऽथ परस्त्रियाः । परशुष्टे
स्याङ्गोप्रबलः शिशुभामजविन्दवः । अश्ववतारश्यामाकसुपर्णाः समुदीरिताः । अव
ये शब्दा अट्षिवाचकास्तेभ्यो गौतवाचकेभ्योऽन्तरापत्य एव ट्ठः । अतएव पौवः
पौनर्भवः दौहित्रः इत्यादि । ननु कथं वा कुशिकास्यन्तरापत्यं कौशिकी विश्वा-
मिवः कथं वा व्यवहितापत्ये इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानां व्ये लुगिति चेत् सत्यं
कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषिषेण भवितव्यम् अथवा
तस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः ट्ठे परशवादेशः । अव परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातृङ्गुणौ ।

संख्या-सं-भद्रात् ५१, मातुः ६१, ङुर् १२१, णे ७१ ।

द्वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयौ स्त्री वाच्या अतएव पारश्वो विदुरः तथाच पारश्वः पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकारः । अर्थान्तरे तु पारस्त्रे-
शेयः बाह्यादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्यं वैदिरित्यादौ णिः न तु ऋषिणः ।
यद्यपि शिवादित्वात् णे कृते वेद इत्यादि सिद्धे विदादेः पृथक् द्विविधानं भवद्वाध-
नार्थम् । उक्तादेः । उक्तादिष्टः स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उक्तास्यान्तरापत्यम्
औत्सः जानपद इत्यादि उक्तादिर्यथा—उक्ती जनपदविनदो धत्वा विकच महा-
नदः तरुणं धेनुः । भरत महानस पृथिवी देवः पंक्तिर्जंगती कुरुपञ्चालम् । उद-
प्राणो महापाणः ककुभन्तनुनो महान् । इच्छावसान विकारविष्टबुद्धिगन्तुमः ।
उशीनरः सुवर्णश्च भल्लकीयो रथन्तरः । बृहन्मध्यन्दिनञ्चाथ सत्वतो नृणो भवेदिह ।
उदस्थानन्तु देशे से वयस्कोऽंशे वषन्मतः । शीघ्रोऽहंते समाख्यातः शेषः जयं
प्रयोगतः । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरवः इति जयादित्यः ।
सत्वत्शब्दो वचन्तस्य टः नृणो सत्वतोऽपत्यं सत्वन्तः पाठवलात् उदस्थाने भव
औदस्थानो देशः । अट्टे तु उदस्थानः कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानिः । वषद-
शब्दोऽंशे वाच्ये टः वार्षदः अंशे तु वार्षदः णः । नन णट्टयोः को विशेषः इति
चेत सत्यं णान्तवार्षदस्य सङ्गे वार्षदकः । टान्तस्य तु वार्षद इति विशेषः । अवृत्त
इति वृत्तं कृन्तः तन्मिन् ग्रैष्मः अवृत्त इति किं ग्रैष्मी विष्टविति ऋतनचवादिति णः
तस्मादिकारे मयट् ग्रैष्ममयं टान्तादिकारे ग्रैष्ममिति विशेषः ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्यः समी भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य ङुर् स्यात् णे ङिन्यादन्यस्य
स्थाने । ङुरो रेफस्य विसर्गाभावः स्पष्टार्थः द्वयोर्मातृरपत्यं द्वैमातुरः । अत्र तद्धि-
तार्थं विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते एकपदीभावात् हेरिकारस्य वृद्धिः । एवं
तिसृणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः, षष्ठां मातृणामपत्यं षाष्मातुरः संमातुरपत्यं
संमातुरः एवं भाद्रमातुरः ॥ ४२५ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्संख्यात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
मातृशब्दस्य ङुर् स्यात् णे । ङित्वादित्यस्य सौत्वान्न त्रिः द्वैमातुर इति द्वयोर्मातृ-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एवं षाष्मातुरः ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् । १।, पुंस्त्रियोः ६॥ ।

पौंस्रः स्त्रेणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये ।

कुञ्जादेः ५।, णायन्यः १।, अस्त्रीब्बे ७।, अपत्ये ७। ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च ब्बे ।
कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः । स्त्रीब्बे तु । कौञ्जायनी कुञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् णि नित्तादन्ते । नकारोऽदन्तः । पुंसोऽपत्यं पौंस्रः तव
ण्ये परे पुम्स्रश्च ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्तत्वाभावात् सकारस्य
लोपो न स्यात् । ययोर्लोप इति नकारस्य अकारलोपः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रेणः
एवम् इदमाद्यर्थे णि कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौंस्रम् कर्म । स्त्रियां
इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रेणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमांश्च स्त्री च ते तयोः ॥ ४२६ ॥

स्त्री च ब्वच्च स्त्रीब्बं न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्बं तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गणः ।
कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः णित्वाद् वृद्धिः । ब्रध्नस्यापत्यं ब्राध्नायन्यः स्त्रीब्बे तु कुञ्जस्य
स्त्रापत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायनाः इत्युभयव नडादित्वात् णायन एव ।
केचित्तु कुञ्जादेः प्रथमापत्ये णायन्यः णायनीऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरिव तेन
कुञ्जस्य प्रं पत्यं कौञ्जिरिति ग्राहः । कुञ्जादिस्तु । कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् लोमन्
गण शट् शाक शुष्का शुभ्रा विपाश स्कन्द स्कन्ध इत्यादि । १३ । तिकादेर्नडाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्ग्रवहारीतिवत् णायनान्तात् स्वार्थे
णिः । यथा तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तिकादिस्तु । तिक कितव संज्ञा बाल शिखा
शाव्या कौशल्या सैन्धव मुञ्ज रुष्य ग्राम्य नौड कुरु देवरथ तखिलै औरस लाङ्गट
कोकच क्षतियार्थ कौरव्य गोकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत
सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमिव शुभ गङ्गा वारुण्या बन्ध आवटो बह्यका
खल्यका लोमका सुयामन उदन्ध यज्ञवल्क गवेठ काकण्टा काक लङ्का चर्मिण
इत्यादि । ४७ । एवं त्यदादेर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे णिः । यथा तस्यापत्यं तादायनिः एव यादायनिः । कैमायनिः एवञ्च
त्यदादेः शिवाद्यन्तर्गणत्वात् णः । यथा तस्यापत्यं त्यादः यादः कैमः ॥ ४२७ ॥

श्रीरा-टी—स्त्री च व्यं च स्त्रीव्यं न स्त्रीव्यम् अस्त्रीव्यं तस्मिन् । अपत्यग्रहणं
पूर्वव सामान्यविधानात् अयं नडाद्यन्तर्गणः शायन्येन शायनी वाध्यते तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जिः कौञ्जायन्यः इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एवं ब्राधायन्यः । कुञ्जादि-
र्यथा । कुञ्जी भ्रष्टो बुधो लीस भक्ष शङ्काः शटी गणः । शीकः युष्मा विपाशा च
शुष्का स्तम्भः प्रकीर्तितः । तिकादेर्नायनिर्वृषादेस्तु यस् च । तिकादेरपत्ये नायनिः
स्यात् वृषादेस्तु नायनेर्यस् च न इन् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः कितवस्यापत्यं
कैतवायनिः । तिकादिर्यथा । तिककितवौ वस तौतिल नील भौरिकि भौलिकि
वस्त्रारब्धं चौपयतः कुरुसंज्ञा यज्ञं गङ्गा लाङ्कट शूद्रय मुन्नस् । खल्यका लीनका
रूप्य ग्राम्यध्वाजायता उरः । शाठ्या बालशिखा वैङ्कयतः सैकयतस्तथा । चैकयतः
स्वग्रामोऽथ कौरव्यः क्षत्रिये मतः । गौकक्षश्चन्द्रमाक्षे जयतो रक्षान्तादा मताः ।
व्यचः णान्ता देवयोऽमित्रा दन्यं प्रकीर्तितम् । क्षत्रियार्थे कौरव्यः षष्ठयते तेन
जनपदस्थान्तस्य न तु कुर्वादिस्थान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् णेलुगेव जनपद-
स्थात्तु कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायणिः क्षत्रियः । रक्षान्तात्तावत् गौरक्षस्यापत्यं
गौरक्षायणिः कामार्थ्यायणिः कुर्वादित्वात् कामार्थ्यः । कौशली शब्दो जनपदवचनः ।
ननु कथं कौशल्यायनि वल्लभमिति भट्टिः । उच्यते वृजातेरिति ईपि कौशल्या-
यनी तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे आवादित्वात् श्लेषस्तस्य लुक् पिपाय स्त्रीत्यस्य लुकि
कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराजतिगणत्वात् नायनिरिति यथा च
कौशल्याकामार्थ्याभ्यामेति पाणिनिस्त्वस् । वृद्धादनपत्याद् वा पुत्रान्ताद् वा किलादे-
स्तुक्क्षेत्र अनपत्यान्ताद् वृद्धसंज्ञकात् नायनिर्वा न्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च
तेषां तुक् च न इत् । आश्वगुप्तस्यापत्यम् आश्वगुप्तायनिः नापितायनिः एव
त्यादायनिः तवापत्यं त्यादायनिः युवयोर्मुष्माकं वा अपत्यं यौष्मदायनिः कथं
भारतायनिः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आश्वगुप्तिः नापितिः नापित्यः त्याद-
न्तस्यापत्यं युवा त्यादायनिः वृद्धादिति किं द्वैवदत्तिः याज्ञदत्तिः औपगवः । अनपत्या-
दिति किम् औपगविः पुत्रान्तात् गार्गी पुत्रकायणिः गार्गी पुत्रायणीति पूर्वेष्वेव
सिद्धे कविधानार्थः पाठः आयनाभावपक्षे गार्गीरिति पुत्रीरिति रूपवयं वाकिलादि-
स्तावत् वाकिलकायनिः वाकिलायनिः वाकिलिः । वाकिलादिर्यथा वाकिलश्चर्मि-
जावेठौ काकलङ्का तथैव च । क्राक्यवर्मिणावत् षड् बुधैः परिकीर्त्तिताः । परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाकिलादेर्देव्यम् । अहडादायनिर्वा । वाशब्दो बहु-
 लार्थः तद्वसंज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः पञ्च
 ग्लौचुकिः । आहिचुम्बकायनिः आहिचुम्बकिः बाहुल्यात् क्वचिन्न भवति तेन दल-
 स्यापत्यं दाक्षिः प्राक्षिरित्यादि । यूनि लुक् नायनेः ण्यस्य । नायने परस्य यूनि
 विहितस्य ण्यस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा तैकायनि-
 रित्यादि । कुलाददादिनी येन ण्येका दादेस्त्वोः । दादिभिन्नात् कुलात् य इन
 ण्येक एते स्युः दपूर्वादौन एव । कुलस्यापत्यं कुल्यः कुलीनः कौलेयकः बहुकुल्यः
 बहुकुलीनः बाहुकुलेरकः । बहुल्यस्यादत्वात् दादेस्तु आब्यकुलीनः ओवियकुलीनः ।
 दुर्महद्गां ण्येकनीनौ वा । आभ्यां परात् कुलात् ण्येकनोनौ क्रमाद्वा स्याताम् ।
 दौकुलियकः । अवगादिवात् दौकुलियः पञ्चे दपूर्वत्वात् दुष्कुलीनः महाकुलीनः
 उत्सादिवात् माहाकुलः पञ्चे महाकुलीनः । क्षत्रादिथी जातौ क्षत्रवशब्दाज्जाता-
 वपत्ये इयः स्यात् क्षत्रियः जातिः । जाताविति किं जातिः । सौवीरगोवात्
 फाष्टाकृतिमिमतात् णायनी । सौवीरगोवात् फाष्टाकृतिमिमताच्च णायनी
 स्यातां फाष्टाकृतेरपत्यं फाष्टाकृतः । सौवीरगोवत्वात् यूयस्य विषयः फाष्टाकृता-
 यनिः एवं मिमतस्यापत्यं सैमतः सैमतायनिः । परे तु अल्पाच्छब्दस्य व्युत्क्रम-
 निर्देशात् यथासंख्यनिच्छन्ति तन्मते फाष्टाकृतः सैमतायनिः इत्येव सौवीरगोवा-
 दिति किं फाष्टाकृतायनः । सैमतायनः । देवपृथिवीभ्यां खणौ वा । आभ्यां
 क्रमात् खणौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देवः पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः स्त्रियां
 देव्या पार्थिवा उत्सादिवात् देवः पार्थिवः देवी पार्थिवी । यामान्तादी लोमा-
 न्तात्तु व्वे । घामन् इत्यन्तादः स्यात् लोमन्तान्तात्तु व्वे । अश्वत्यासा नाम कश्चित्
 तस्यापत्यम् अश्वत्यासः उडुलीनोऽपत्यानि बह्वनि उडुलीमाः । व्वे किम् औडु-
 लीमिः औडुलीनी । रुद्राद्राञ्चि घ ट्ः ण्गुड्राङ् मगध कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये
 राञ्चि च देशतुल्याख्यक्षत्रियात् ट्ः स्यात् ड्राङ् मगधादेस्तु णः पञ्चालानामपत्यं
 राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः वैदेहः । ह्यजादेस्तु आङ्गः वाङ्गः भौङ्गः मागधः कलिङ्गः
 शूरमसः । रुद्रादिति किं पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः । हव्ने कोशला-
 ञ्जादादशान्वारिशाल्वेयात् खड् । शान्वारिशाल्वेयभिन्नात् हव्नादिकारात् कोशला-
 दजादाच्चापत्ये राजनि च खड् स्यात् ट्ः ण्यथीरपवादः आन्वष्टस्यापत्यं राजा वा
 आन्वष्टः सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्यः । कुलेर्जनपदक्षत्रियस्यापत्यं राजा वा
 कौल्यः अवन्तेरावन्त्यः कोशलस्य कौशल्यः आजान्यः स्त्रियामजादिवादाप् आजान्या ।

४२८ । गर्गयस्कविदादि-भृग्वन्त्रि-कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गोतम-रुद्राक्ष्ण् क् व्वेऽस्त्रियाम् ।

गर्ग—रुद्रात् ५१, लुक् १२, स्त्री ७, अस्त्रियां ७ ।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रुद्रः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
व्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः यस्काः लक्षाः विदाः उर्वाः भृगवः अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियान्तु भागव्यः ।

कौत्यावन्यथोश्च कुन्ती अवन्ती कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि रुजातेरिति ईपि
ङित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आम्बष्ठीपतिः आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि । गान्धारिशाल्वे यातु
गान्धारः शाल्वेयः पूर्वेषु ट् । कुरुन्यादिभ्योः ख्यः पाण्डोर्ङिञ्च । कुरोर्निपूर्वशब्दभ्यो
जनपदभ्यो ख्यः स्यात् ङिञ्च पाण्डोः । कुरोर्जनपदस्यापत्यं राजा वा कौरव्यः कथं
भावे कुरुरकौरवस्त्रियः तथा संरक्षन्तु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षायां
विषयो देश इत्यर्थे णे वा तस्येदमित्यर्थे वा । कथमचत्रियकौरव्याः परश इत्युप-
चारात् । न्यादेः निधनस्यापत्यं राजा नैधन्यः नैपुण्यः नैषध्यः पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रि-
यस्यापत्यं राजा वा पाण्ड्यः ङिति टिलोपः । रुद्र इति किं महाभारते पाण्डोरपत्यं
पाण्डवः । न हि तस्य पाण्डुदेशः उडुम्बरादेः णिः । रुद्राद्राङ्गि चेति टस्य वाचकः
उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा । औडुम्बरिः तैलखलिः । उडुम्बरि-
क्षितखली मद्रकारी युगम्बरः । भूलिङ्गः शरदण्डश्च कालकूटोऽश्चकस्तथा । प्रत्यशहे
नव प्रोक्ताः परे शिष्टप्रयोगतः । कैकय प्रलय मिव यूनां णिच्ये यादेरियः । एषां
यादेर्भागस्य णिच्ये इयादेशः स्यात् । कैकयस्यापत्यं कैकेयः प्रलयादागतं प्रालियं
हिमं मिवयोर्भावः मैवेयिका गोवचरणात् णकः ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्कश्च विदश्च गर्गयस्कविदाः ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः ।
आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् । गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थः । गर्गयस्क-
विदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रुद्रश्चेति तस्मात् ।
अत्र अपत्ये इत्यनुवर्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति । अपत्यार्थं प्रत्ययाना-

मिथर्थः । लुङ्करणात् त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धादिर्न स्यात् । गर्गस्या-
पत्यानि गर्गा एव वत्साः आभ्यां णस्य लुक् । यस्तस्यापत्यानि यस्ताः एव लज्जाः
विदस्यापत्यानि विदाः एवम् उर्वाः भृगीरपत्यानि भृगवः एभ्यः णस्य लुक् । अवे-
रपत्यानि अवयः अत णेयस्य लुक् । कुत्सस्यापत्यानि कुत्साः अङ्गिरसीऽपत्यानि
अङ्गिरसः वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठाः गीतमस्यापत्यानि गीतमाः एभ्योऽपि
णस्य लुक् । व्वि किं गार्ग्यः गार्ग्यो एव सर्वत । एकावचने द्विवचने च प्रत्यय-
स्थितिः । देशतुल्याख्य इति । देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य चतुर्विधस्य स
देशतुल्याख्यः चतुर्विधो रूढ इत्यर्थः । यथा वज्जी देशविशेषः वज्जं पालयतीति
इषेकादिति अनित् णे वज्जी राजा । वज्जस्यापत्यानि वज्जाः एवम् अङ्गाः कलिङ्गाः
भक्ष्याः पञ्चालाः विदेहाः मगधाः इत्यादयः एभ्योऽपि णस्य लुक् । एषामपि
एकत्वद्वितयीः वाङ्गः वाङ्गौ इत्यादयो बोध्याः । देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित्
प्रसिद्धचतुर्विधोऽपि रूढी वा वक्तव्यः । तथा च गलितवयसामित्थाकूणामिदं हि
कुलव्रतमिति । आचक्ष मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च
रघुः । पायादपायात् सततं भवन् नाथो रघूणामथवा यदूनामित्युद्धटः । स्त्रियान्तु
भृगीः स्वपत्यानि भार्गव्यः अत णस्य न लीपः । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं
भृगीरमे भार्गवा मन्वा इति अत इदमर्थे कृतस्य णस्य स्त्रीपो न स्यात् एव प्रिया
गर्गा यस्य स प्रियगर्गः अत समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात्
णस्य लीपः स्यादेव । एव प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्याः अत समुदायस्य
बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णस्य लीपो न स्यात् । एव प्रिययस्तः
प्रिययस्ताः इत्यादयो बोध्याः । यस्तादिस्तु । यस्त लम्ब अय स्थूल तण कर्णभ
नन्दनं बहिर्योगं कर्णाटकं पिण्डी जङ्गावकं सूतं वचस् अङ्गरं जङ्गारथ उत्कास
कटकं गन्तुकं विष्णुपदं उपरि मेखलां क्रोष्टू कासं क्रोष्टूपादं शीर्षमाणं शीर्षमाय
पदकं कर्षकं विशिचुवि अजवन्ति भङ्गिल भङ्गिल भङ्गित खरप पुस्करसद
इति । ३३ । विदादिस्तु । विदं पुन उर्वं कश्चप कुशिक भरंवाज किलात किलदर्भ
विश्वानरं कृष्टिषेण कृतभागं हर्ष्यश्च प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरज्जत् शुक्ल धेनु
इति । १८ । यस्तादिर्विदादिश्च हावेव शिवाद्यन्तर्गणौ । ततश्च हाभ्यामेकगणौ-
त्वापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरणं प्राचामनुरीधात् ॥ ४२८ ॥

श्रीरा टी—गर्गश्च यस्तश्च विदश्च ते आदयो येषां ते गर्गयस्तविदादयः ते च
भृगुश्च अविश्च कुसंश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गीतमश्च रूढश्च तत्तस्मात् । रूढशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गर्गादि णाः यस्कादि णाः जायनि
 णि णेयाः निदादि टः अचि णेयः भृगुकुन्साङ्गिरी वशिष्ठगौतम णः रुद्र णट्
 खड् णणि इत्येषां व्वे लुगित्यर्थः । क्रमेणादाहरति गर्गा इत्यादि । कवयोस्तु
 गार्ग्यः गार्ग्यो यास्तुः यास्तो वेदः वेदौ भार्गवः भार्गवौ आत्वेयः आत्वेयौ कौत्सः
 कौत्सौ आङ्गिरसः आङ्गिरसौ वाशिष्ठः वाशिष्ठौ गौतमः गौतमौ आङ्गः आङ्गौ
 इत्यादि । एवं व्वे लुगिति किं गर्गाणां धनं गर्गधनम् । अङ्गधनमित्यादि
 व्वे विहितानां त्यानामिति किं गार्ग्यं वास्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यं वात्साग्नि-
 वेक्ष्याः एवं गार्ग्यो च वात्स्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यं वात्साग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसामर्थ्ये वाक्ये समाम्नि
 एकार्थाभावात् सहभावविवक्षायां बहुवे लुगित्याहुः । तेन गर्गवत्साग्निवेशा इति
 चदाजङ्गुः । प्रियवाङ्गा इत्युदाजङ्गुरिति । गर्गविदादौ उक्तौ । यस्कादिर्यथा ।
 यस्को लज्जन्तौयस्तृणकलन्दतुर्णकर्णाः । भण्डितखरुभाङ् तथा रूपं भाङ् सदा
 भक्तः । क्रोष्टु मायी वह्नियोगः कलखीहारकर्षकौ । क्रोष्टुमायी विषपुटः परि-
 मेखलपादकाः कर्णाटकः क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमयकः । वकशक्तः शीर्षमायः
 पिण्डीजङ्गस्तथैव च । जङ्गारथः शीर्षमाललज्जारचाऽसुरास्तथा । उपकाशीऽज
 वन्तिश्च विशिः छुदिरिमे त्वयः । यस्कादयः षट् शिवादयः भण्डितादयः पञ्च
 नडादयः अजवत्तादयस्तयः अत्रादयः । शेषाणामदन्तत्वात् । यस्कादेराकृति-
 गणत्वात् पुष्करसब्ध्वाऽपि तेन पौष्करसादिः पौष्करसादो व्वे पुष्करसदः । वह्नची
 गीवस्त्य प्राच्यभरतेषु । वह्नचः श्रद्धात् प्राच्यभरतगीवविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्
 व्वे । पन्नगरस्यान्तरापत्यं पान्नागारिः पान्नागारी व्वे पान्नागाराः । भरत-
 गीवे यौधिष्ठिरिः यौधिष्ठिरौ युधिष्ठिराः । एवमार्जुनिः आर्जुनी अर्जुनाः ।
 वह्नच इति किं भेमिः भैमी भैमयः । अगल्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च । आस्यां
 गीवत्यस्य व्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ
 क्रमात् सः । अगल्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिणः आगल्यः आगल्यौ व्वे अगस्तयः ।
 कुण्डिल्या अपत्यं गर्गादिवात् कौण्डिल्यः कौण्डिल्यौ कुण्डिलाः । तिककित
 वादेश्च व्वे । गीवविहितस्य त्यस्य च लुक् स्यात् व्वे । तैकायनश्च कैतवायनश्च
 ते तिककितवाः । उपलभकाः कुलककुभाः उरोलङ्घटाः अग्निवेषकशेरुका वज्रुर-
 भण्डीरथाः पापकनरकाः वररथाः श्वशुरपरिशुद्धाः लङ्काशान्तमुखाः कृष्णाजिन
 कृष्णसुन्दराः भष्टकपिष्ठिलाः इत्यादि । चे किं तैकायनयः कैतवायनयश्च व्वे किं

तैकायनीश्च कैतवायनीश्च तैकायनी कैतवायनी । उपकादिभ्यो वाचं च । उपका-
दिभ्यो ळ्वि विहितस्य गोवत्यस्य अचं च ळ्वि लुक् स्यात् वा । उ-काः औपका-
यनाः नमकाः नमकायनाः औपकायनाश्च नामकायनाश्च उपकनमकाः औपकायन-
नामकायनाः । उपकादिर्यथा । उपकनमकसुपिष्टमयूरं जटिलकवधिरकहणिकक-
र्थम् । पिष्टकपिष्ठलभावी जङ्गलुजकमलाखनकलसी कण्ठम् । कासकृतस्त्री निदा-
घश्च मन्दकः कृष्णसुन्दरः । कृष्णादिनावतारश्च भृष्टकः कृष्णपिङ्गलः । उन्दुकयाङ्-
कण्ठौ चाकटावककुसैतकौ । अनुलोमा प्रतिहृतः प्रताली जपथस्तथा । उपकन-
मकौ नडादी सुपिण्डादयः शिवादयः । अनुलोमनवाह्यादिः शेषाणामदन्तत्वात्
णिप्राप्तिः । ळ्वि किं औपकायनश्च नामकायनौ च औपकायननामकायनाः
गर्गविदादयः कवयोः ये । गर्गादेर्विदादेश्च ये वर्तमानस्य कवयोर्विहितस्य
गोवत्यस्य लुक् स्यात् वा । गार्गस्य गार्ग्योर्वा धनम् गर्गधनं गार्गधनम् एवं
वैदस्य वैदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् । रुढात् कम्बोजादिर्नित्यम् । कम्बा-
जादे रुढात् उत्पन्नराजापत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कम्बोजजनपदस्यापत्यं राजा
वा कम्बोजः कम्बोजौ कम्बोजाः । कम्बोजः केवलशूलभीजनिन्दस्वशाः श्व
इत्यादि । स्त्रियाम् कुरुकुल्यवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ।
कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरुः उत इत्यादिना ऊप् एवं कुन्ती अवन्ती ।
खड्गो लुकि वृजातेरित इति ईप् । अतश्चाप्राच्यभर्गयौधेयादिः । प्राग्गोतभर्गादि-
यौधेयादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्यस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
राज्ञी वा शूरसेनी इङविङोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इङविङी इत्यत्र ट्स्य मद्रस्यापत्यं
स्त्री राज्ञी वा मद्रो दरदोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इत्रचः ण्स्य वा लुक् लुकि जातेरत
इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम् । अत इति किं कौशल्या आज्ञाया । अप्राच्यभर्गे-
यौधेयादेरिति किं पाञ्चाली वेदेही भाद्रो आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि । अर्गादेः
भार्गी कैकेयी । कथं प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत् आद्यप्रकृतत्वे नदादि-
पाठात् भागवन्तिः । भार्गादिर्यथा भर्गः कव्यशः कम्पोरः कौरवः सुस्थकैकयी ।
शाङ्गोऽनुभवश्चैव भार्गादिः परिकीर्तितः । यौधेयादेः यौधेयी शौभेयौत्यादि ।
स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणान्न व्वमत । नगोपरणादेः । गोपरणादेर्गोवत्यस्य
लुङ् स्यात् । अयं विदाद्यन्तर्गणः । गोपरणो गोपरणाः गोपरणस्य गोपरणयोः कुलं
गोपरणकुलमित्यादि । उक्तोऽपत्याधिकारः । णो वेत्यादौ यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् ।
स्यादन्तान्तेः णः स्यात् वेत्यादिष्वर्थेषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्याः स्युः । वेत्यादि-

४२६ । ढघे कात् णीककस्मीनेयाश्चानितश्च ।

ढ-घे ७।, कात् ५।, णीक कन् शीन इयाः १॥, च ११।, अनितः १॥, च ११। ।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये ।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः । वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयम् । शक्त्या युध्यते-
ऽसौ शाक्तौकः, याष्टौकः ; तिथ्येण युक्ता रात्रिः तेषौ, पौषौ ;
क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं, मथुराया आगतः
माथुरः, इह भवं ऐहिकं, कदाचिद्भवं कादाचित्कं, ग्रामीणः,
ग्राम्यः, मूर्खेन्द्र्यः, नादेयः, शालीयः, नागरः, अग्र्यः ।

यथा । वेत्ति अधीते रक्तं युक्तः कालः ढष्टं मसः परिव्रतो रथः । उद्धृतं संस्कृतं भक्ष्यं
व्रतशायिता पौर्णमास्यस्मिन् । अस्य देवसमूहविषयो देशः । अस्य प्रागर्थस्तु
संग्रामः । तदख्यस्मिन् देशे निवृत्तः निवासः । अदूरभवः विकारः अवयवभवः
व्याख्यानां प्रायभवः जातः कृतः क्रीतलब्धः क्षणं दृश्यते सम्भूतः साधुः पुण्याते पच्य-
मानम् उप्तं दीयमृणं मृगी व्याहरति अस्य सीदम् आगतः प्रभवति गच्छति अभि-
निष्क्रामति । अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अस्य निवासः अस्माभिजनः अस्य भक्तिः गृह्यते
श्रूयते उच्यते प्रीत उपज्ञातं कृतो ग्रन्थः इदम् । यमादिस्तावत् । यम आदित्य अग्नि
कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपश्वाद्यादिस्थानान्तः उत्सादयश्च पश्वादिव्यक्तः
कुर्वादी । उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि । दित्यदितिभ्यां न ण्येयः । आभ्यां
वेच्यादौ ण्येयो न स्यात् । दितिं वेत्ति अधीते वा तैल्यः आदित्य इत्यादौ ण्यः न
दैतेय इति ॥ ४२८ ॥

ढञ्च घञ् ढघं तस्मिन् । णीकश्च कष् च शीनश्च इयश्च ते । न विद्यते इत् येषां
तेऽनितः । णीककस्मीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वीक्ताः णिप्रभृतयः प्रत्ययाः
समुच्चीयन्ते । अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तरं समुच्चीयते ।
ततश्च इह चलारः पूर्वीक्ताः सप्त इलेकादश प्रत्ययाः प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः
कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कर्म्मणि
कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण क्वचित् इद्रुहिताः स्युरित्यर्थः ।
ननु अन्येषां मते वेच्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादिः णिकादिः क्रियते इह अर्थानुक्तौ तर्कं

शृणीतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्यं तेषां मते प्रकृतेरनु-
 क्तावपि वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् णिकः व्याकरणात् णः पदक्रमाभ्यां कः इति
 प्रकृतिनियमः कथं लभ्यते । कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमिति वचना-
 देव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनादेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमश्च लब्ध-
 इति कर्मणः कर्तरि वाच्ये आह तार्किक इति । तर्कं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिके
 णित्वाद् वृद्धिः यथोर्लोप इत्यकारलोपः एवं पदकः क्रमकः उभयत्र अणित् कण् ।
 एवं वैयाकरणः अत्र णे कृते योर्युमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धिः करणात् कर्मणि
 वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र णिके कृते नदन्तसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधादिरामाभावं
 चकारस्य कुडादिर्न स्यात् । स्तिथान्तु वाचिकी वृत्तिः । कर्तृकारकात् कर्मणि
 वाच्ये शर्ववर्मणा कृतं शर्ववर्मिकमित्यत्र णिके कृते वृद्धौ लोर्लोपौताविति न लोपे
 यथोरित्यकारलोपः एवं पाणिनोयम् अत्र णीये कृते यथोरितौकारलोपः । करणात्
 कर्तरि वाच्ये श्रद्धा युज्यते श्लाक्तीक इति अत्र णिके कृते वृद्धौ यथोरिति इकार-
 लोपः एवं यथ्या युज्यते याष्टौकः पुनः कर्तृकारकात् कर्मणि वाच्ये तिथ्येण युक्तः
 रात्रिः तेषी अत्र णे कृते वृद्धौ सृथागस्यस्येति यकारलोपे णित्वादीप् । एवं पौषी ।
 चत्राय साधुर्भवतीति चवियः । यथा परिभाषायां सत्यानपि संज्ञापाद इत्युक्तं तथा-
 द्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययं करिष्यतापि कारकादित्युक्तं प्राधान्येन व्यपदेश-
 भवन्तीति न्यायात् । अथवा वसोर्घसेकाज्जिणात् इत्यस्य वृत्तौ नान्यत्र इति ज्ञापका-
 दकारकादपि प्रत्ययः । न चात्र साधुना म्येगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्यं
 सस्त्वन्वविद्यायामिव स्वाभ्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्योः प्राप्तेः । अन्यथा चैवौ मैत्रस्य
 प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र धनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्तेः । एवं यज्ञियम् उभयत्र इये यथो-
 रित्यकारलोपः । अपादानात् कर्तरि वाच्ये मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र णे
 कृते वृद्धिः अधिकरणात् कर्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति णिके कृते वृद्धिः ।
 एवं कदाचिद्भवं कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्वाद् वृद्धिः । ग्रामे भवो ग्रामीणः
 अत्र णीनः । एवं ग्राम्यः अत्र ण्यः । सूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्यः अवानित् ण्यो मन्वर्जा-
 निति नलीपनिषेधः । नद्यां भवो नादेयः अत्र ण्ये वृद्धौ यथोरिति इकारलोपः ।
 शालायां भवः शालीयः अत्र णीयः नगरे भवो नागरः अत्र णे वृद्धिः अये भवोऽग्रः
 अवानित् ण्यः ॥ ४२९ ॥

श्रीराटी—कं कारकं ढञ्च घञ्च तत्तस्मिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते ।
 नास्ति इत् येषां ते । चकारेण पूर्वसप्तम्या अनुकृष्यन्ते तथाच अवत्यास्ता एकादश

सेतोऽनितश्चाभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थः ढादित्यधिक्रियते ढात् प्राक् । वेत्त्यधीते ।
ढात् परः णः स्यात् वेत्त्यधीते चार्थे । वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् ऋधीरनट् णः
अर् व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे णः णित्ते युम् त्रिः ययोरित्याकारलोपः एवं
प्रभाकरीपलक्षितो ग्रन्थः प्राभाकरस्तं वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि । णिक-
उक्थादेः षष्टिपथशतपथाभ्यां त्वनित् । उक्थादेः णिकः स्यात् षष्टिपथशतपथा-
भ्यान्तु णिकः । उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थः तं वेत्ति अधीते वा औक्-
थिकः । लोकायतिकः । उक्थादिर्यथा । उक्थो लोकायतः शृणुः पुराणं
संहिता श्रद्ध । वर्षा वसन्ती हेमन्तः सङ्घातः संग्रही गणः । अथर्वां शिशिरी
वृत्तिश्चाथर्वणलक्षणम् । न्याय न्यासा वर्हपदा नुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा
विपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतरः । यञ्जलक्षानुकल्पश्च पुनरुक्तः पदक्रमः । चरम-
प्रथमाभ्यान्तु गुणोऽयं क्रतुवाचिनः । आख्यानाख्यायिकायै हितासी वै लक्ष्णोत्तराः ।
अधर्माद्यादिविद्यान्ता अयं कल्पादिवर्जिताः । सूवान्ताश्चाथ कल्पान्तस्तथास्मिन्ननु-
सूरपि । अथर्वाणं वेत्त्यधीते वा आथर्वणिकः इके न लोपः । नैयायिकः नैया-
मिकः यूयुम् इतीमि त्रिः । अनुकल्पशब्दं परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात्
सिद्धाति चारमगुणिकः प्राथमगुणिकः । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः । आश्व-
मेधिकः वाजपेयिकः राजसूयिकः आख्यानं ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णनं यव-
क्रीतमधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे णे कृते क्वचित्तस्य लुक् तं वेत्त्यधीते वा यावक्री-
तिकः पैङ्गविकः । मूलं तार्किकः इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेषः तमधिकृत्य
कृती ग्रन्थः तस्य लुक् तं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिकः एवं वासवदत्तिकः सौमनीङ्ग-
विक इत्यादि । लक्ष्णोत्तरा इति लक्षणशब्द उत्तरी येषां गौलाक्षणिकः आश्व-
लाक्षणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति सार्षप्लिदिकः वायसविदिकः । धर्मा-
दयस्तु धाम्निविद्यः त्वैविद्यः आङ्गविद्यः । अथानन्तरं कल्पादिवर्जिताः सूवान्ता
इति संग्रहमूविकः वार्त्तिकमूविकः । कल्पादिस्तु काल्पमूवम् कल्पान्ता इति मातृ-
कल्पिकः पाराशरकल्पिकः अनुसूनामं ग्रन्थविशेषः तं वेत्ताधीते वा इत्यर्थे णिकः ।
इमुमुक्तान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात्
तान्ताच्च परस्य इकस्य कः स्यात् । आनुसूकः णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्ते
त्रिः । षष्टिपथं वेत्ताधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी शतपथिकी । पदादेः
कः । ढादित्वेव पदादेर्वेत्ताधीते वार्थे कः स्यात् । मूले पदकः क्रमक इति ।
यदं शिक्षा क्रमः साम मीमांसीपनिषच्च षट् । शिक्षकः मीमांसकः केऽकः खः ।

पदीत्तरादिकः । पदमुत्तरपदं यव तस्मात् इकः स्यात् वेत्यधीतेऽर्थे पूर्वपदं
वेत्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिकः एकदेशिनस्तु पदीत्तरपदादेव इकः
इकः पदीत्तरपदिकः इत्याहुः आनुपदिक इति उक्थादिवात् । अनुब्राह्मणा-
दिन् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणशब्दनीतं तस्य सदृशम् अनु-
ब्राह्मणं साट्शे च सः तद्वेत्त्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनी अनुब्राह्मणिन
इति चान्द्रास्तु अर्थार्थनासाधयन्ति इति चिन्त्यम् । इयस्तु वाधीते कन्दसः श्रीवयः ।
कन्दसोऽधीतेऽर्थे इयः स्यात् वा तस्मिन् कन्दसः श्रीवोदेशश्च कन्दोऽधीते श्रीवियः
पक्षे कन्दसः त्वन्तस्य नानुवृत्तिः । सूत्रात् संख्याकोडा लुक् । सूत्रवाचिनः संख्या-
प्रकृते कोडोऽध्यैतवेदिर्विहितस्य त्वस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं
वेत्यधीते वा अष्टकः पाणिनीयः दशको वेशात्रपयः । संख्येति किं महावार्तिकं
सूत्रं वेत्यधीते साहावार्तिकः कोड इति किं चतुष्टयं सूत्रं वेत्तधीते वा चातु-
ष्टयः । सहस्रपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च लैः परस्याध्यैतवेदिर्विहितस्य
त्वस्य लुक् स्यात् । सवार्तिकं वेत्तधीते वा सवार्तिकः ससंग्रहः एवं सर्ववेदः
सर्वशास्त्रः पञ्च वेदान् वेत्तधीते वा ताचि वाच्ये गः । प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितव्या-
न्नादध्यैतवेदिर्विहितस्य त्वस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तद्वेत्त-
धीते वा पाणिनीयः स्त्रियां पाणिनीया अपिशलस्यापथ्ये आपिशलिः तेन प्रोक्तम्
आपिशलं तद्वेत्तधीते वा आपिशलः स्त्रियामापिशला विक्षेपि गौणत्वान्नेप् ।
कल्पसूत्रकन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रोक्ताधिकारव्यानि अध्यैतवेदि-
तविषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावो विषयार्थः । तथाच प्रोक्तयान्तानामध्यैतवेदित-
विषयताव्याप्यविषयताकवमिति पथ्यवसितार्थः एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे
वाक्यं निवर्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रोक्तम् कल्पं वेत्तधीते वा कश्यपौ
कश्यपश्चात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्यैतवेदिर्वीः णः तस्य लुक् लुकि सति अनेन
प्रोक्तस्याध्यैतवेदितविषयत्वे लिङ्गवचने न भवतः । एवं कौशिकी इह कल्पविषयस्य
ग्रहणात् पङ्क्तिकल्पः इत्यादौ न स्यात् । सूत्रस्य तावत् पराशरेण प्रोक्तं भिच्चुसूत्रं
तद्वेत्तधीते वा पराशरी भिच्चुः शैलाखी नटः कर्मन्दी कृशाश्वो । कन्दसस्तावत्
कठो ब्राह्मणः तेन प्रोक्तं कन्दो वेत्तधीते वा कठः । मोदः पैपलः अचिणभी
वाजसनेयी । ब्राह्मणस्य तावत् भाण्डिना विप्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्तधीते वा
भाण्डौ शाथ्यायनी ऐतरेयी एषामिति किं पाणिनीयं व्याकरणम् । अगोवणिक-
खादिष्णाहडादीयो भवादौ । गीतविहितवृत्तवर्जितात् कङ्गादिष्णान्तवर्जि-

हां च ह्रस्वसंज्ञकादीयः स्यात् भवादिवर्धेषु गार्गीयः वात्सीयः शालीयः शैवीयः
 औपगवीयः त्वरीय मदीयः अस्मदीयः इत्यादि । गीतणिकखादिष्णाभ्यान्तु हां चः
 काण्वः जामदग्न्यः गोवार्ध इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमः तस्येदं सौत-
 ङ्गमीयं ण्य इति किं कण्वो देवताऽस्य काण्वः तस्येदं काण्वीयम् । द्रचः प्राच्य-
 भरताच्च । प्राच्यगीवण्यन्तात् भरतगीवण्यन्ताच्च द्रच इयं स्यात् भवादौ । पूर्वणा-
 ग्रामेऽनेन विधीयते पौष्पीयः, रेङ्गीयः काशीयः द्रच इति किं पान्नागारः प्राच्य-
 भरतादिति किं दाचः प्राचः ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं काश्यादिर्णिकणि-
 कयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचकां काशीशब्दग्रहणात्
 ब्रह्म गोवार्धस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति । कांखीङी देशे । ब्रह्मादित्येव काका-
 रीङः खकारोऽङश्च देशे वर्तमानादीयः स्यात् भवादौ । कीङ्णस्य बाह्वीक-
 यामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्विधानार्थम् । आवह्वनकीयं द्रोघनकीयं बाश्चत्यकीयं
 कौटशिखीयम् आयीमुखीयं ब्रह्मादिति किं सौमुखम् । ग्राम कथं ऋद फलदं
 नगरोत्तरदात् । ग्रामाद्युत्तरदाद्देशवाचकात् ब्रह्मादीयः स्यात् भवादौ । दाचि-
 ग्रामीयं दाचिकन्यीयं दाचिङ्गदीयं द्राक्षिपलदीयं दाचिनगरीयं माक्षिकिया-
 मीयमित्यादि । ब्रह्मादिति किं मंहानगरं भवंः माह्वनगरः उत्तरदादिति किं बाहु-
 ग्रामं बाहुनगरम् ! बाह्वीकयामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्विधानमिदम् । पर्णककणाङ्गार-
 हाजे । ब्रह्मादिति निवृत्तम् । भारद्वाजे नाम्नि देशे वर्तमानाभ्यां पर्णककणाभ्याम्
 ईयः स्यात् भवादौ । पर्णीयं ककणीयम् । भारद्वाजदेशभिन्ने तु पार्णे कार्कणे गहा-
 देर्भवतस्तु दङ् च । गहादेरीयः स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ङ इत् ।
 गह्वीयम् अन्तरीयम् । गहादिर्धया । गह्वान्तरी नेमि समानशाखौ दत्ताशका
 चैवलि धन्विनश्च । आह्विसिनाचैवलिपूर्वपक्षा भौरिः शमः शैशिरिरुत्तरश्च । उत्तमी
 विषमी भौलिरन्तस्थो मगधासुरी । इषुप्रपरपक्षोऽङ्गाधमशाखौ तथा ध्यमिः ।
 शौरिरुत्तमशाखश्च व्याङ्गि खाङ्गायनौ तथा । इष्वनीकोऽग्निशर्मा च शौभिरा रादकी
 तथा । एकवृक्षश्च वात्सीकि परस्वन्दन पार्श्वतः । एकग्रामी देवशर्मिः कामप्रस्थ-
 स्तयैकतः । आमित्यैकपलाशौ च सुखतः जेमधूर्तिं च । येषु च ब्रह्मास्तेभ्य औत्सर्गिकः
 णो येषु ब्रह्मास्तेभ्यो जनपदत्वात् णको ये तु ण्यन्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णो
 बाध्यते । पार्श्वतीयः व्यटेलोप इति टिलोपः कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थान्तत्वात् णकै
 प्राप्तं विधानं पूर्ववदेकतीय इति चान्द्राः आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्मान्तस्य दङ्
 भवदीयः । पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईयः स्यात् भवादौ

मनुष्यभिन्ने तु वा । पार्वतीयो मनुष्यो राजा वा पार्वतीयं पार्वतमुदकम् । गर्तो-
त्तरदाद्वेषे । देशवाचकात् गर्तोत्तरदादीयः स्यान् भवादौ । हकगर्तीयः उत्तरदादिति
किं बाहुगर्तः । बाह्वीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधनायम् । प्राचि तु कटादेः ।
प्राग्देशवाचिनः कटपूर्वादीयः स्यात् भवादौ । कटनगरीयः कटघोषीयः । प्राग्देश
इति किं काटनगरः । स्व पर देव राज जनस्य तांश्च । स्वकीयः देवकीयः परकीयः
राजकीयः जनकीयः । आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीयं देवकीयमित्याद्यापि ।
तथा च धनमह्वरह्वदत्तं स्वीयमिति श्रिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासौ तु स्वस्य
इदं सौवमित्याहुतुः । पृथिवीमध्याच्च मध्यमश्च । पृथिवीमध्यशब्दात् ईयः स्यात्
मस्मिन्मध्यमादेशश्च । मध्यमीयः । रेणुकादीर्णित् । रेणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादौ ।
रेणुकीयः । रेणुकादिर्यथा । रेणुक चिचकमुत्तरपदकं मध्यमपदकः प्रस्थकमन्यत् ।
अन्यदित्यनेन प्रारदीयं रेणुकादि पञ्चानां कीडत्वात् णि प्राप्ते पाठः । आकृति-
गणोऽयम् । काश्यादीर्णिकणिकौ । काश्यादेः प्ररौ णिकणिकौ स्यातां भवादौ ।
काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी । काश्यादिर्यथा । काशिश चैद्यच्युत मोद-
हानाः संवाह्य गौरासन साधुमितवम् । सुरङ्ग सभ्यात्युपराज पूर्वकालीर्द्धकाला अपि
सिन्धुमितः । शकुलादौ हस्तिकर्षुः कुलाम्भकरणेन च । आपत्काल हिरण्यभाषां
दासमिवेण संयुतः । दासग्रामी देवदत्तो युवराजयुतस्तथा । सर्ववर्मा देवराजो
व्यासोऽरिन्दम एव च । सौधावतान इत्यष्टाविंशतिः समुदीरिताः । काश्रिचैर्दभ्यां
जनपदत्वात् णकः सम्पातिशब्दात् व्यञ्जिन प्राच्यभरतगोवण्णान्तात् णो येऽव वृद्धा-
स्तैभ्यः ईयो ये अहङ्गास्तैभ्यः णोऽस्ति कर्षुशब्दादेशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते ।
देवदत्तशब्दोऽत्र प्राग्देशवाचकः तस्माद् वृद्धसंज्ञकत्वादीये प्राप्ते विधानम् । बाह्वीक-
ग्रामवाचकात् देवदत्तः । वृद्धाबाह्वीकग्रामाद् वा तूशीनरग्रामात् । बाह्वीकग्राम-
वाचकात् वृद्धात् णिकणिकौ स्यातां भवादौ । शाकलिका शाकलिकी माथुरिका
माथुरिकी । अहङ्गात्तु माहनगरम् । उशीनरग्रामवाचकात् आहवजालिका
आहवजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आहवजालीया सौदर्शनीया । देशे
युङ् मरुवचनाभ्यां णकोऽख्याजः वृद्धाद् युङी देशवाचकाद् वृद्धान्मरुवाचकाच्च णकः
स्यात् भवादौ न तु ख्याजः । सांकाश्यकः काम्पिल्यकः मागध्यकः धन्वनशब्दा
मरुवाची पारे मध्ये इत्यादिना वसः अन इत्यनेनात्यः पारे धन्वे जातः पारेधन्वकः
ऐरावते जातः ऐरावतकः । ख्याजस्तु सुप्रख्यस्य इदं सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः
सौप्रक्षणीयः ख्याजो यकारः यकारस्थानीयः तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः । बहु-

प्रमथपुरान्ताच्च । बहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनी ह्रद्वात् शकः स्याद्वादादौ
 पैलुवहकः फाल्गुनीवहकः सालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः रुडत्वात् परम्वेण सिद्धे
 पुरयहणम् प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीचं ह्रद्वादिति किं श्रैवपुरः । प्राची
 न्तीरुडः । प्राचीति द्विश्वविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफीडश्च प्राग्देशवाचकात् ह्रद्वात् शकः
 स्याद्वादादौ । साकन्दकः काकन्दकः पाटलिपुत्रकः एकचक्रकः एकचक्रशब्दस्य प्राग्-
 देश एडादित्वात् ह्रस्वसंज्ञा । ह्रद्वादिति किं दशपुरं जातः दशपुरः प्राचीति
 किं दात्तामिवीयः सौवीरनगरीयः दत्तामिवी सौवीरनगरी एते उदीच्यदेशस्थे ।
 जनपदतदवधिभ्याम् । ह्रद्वाद् देशवाचिनी जनपदात् जनपदावधिश्च शकः स्याद्वा-
 दादौ । अभिसारकः अप्राच्यत्वात् पूर्वणाप्राप्तेऽनेन शकः आदर्शकः जनपदावधि-
 स्तावत् औन्वटकः प्रयामायनकः ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्रामः किमर्थं
 तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्यं तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन सौगर्तकः
 इत्येव गर्तोत्तरदादित्यं बाधित्वा जनपदावधिर्णक एव स्यादिति वामनः । व्यवि-
 षयाद् ह्रद्वाच्च । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्यविषयात् शकः स्याद्वादादौ ।
 ण्येयथोरपवादः । अहहाज्जनपदात्तावत् अज्ञाः अज्ञकः । अहहाज्जनपदावधि-
 स्तावत् अजमीढाः आजमीढकः अजक्रन्दाः आजक्रन्दकः । ह्रद्वाज्जनपदात्तावत्
 दावाः दावकः । ह्रद्वाज्जनपदावधिस्तावत् कालकञ्जराः कालकञ्जरकः विषयग्रहण-
 ल्यत्व भावार्थं तेन जनपदैकदेशे साभूत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्यः वर्त्तनः ।
 ननु ह्रद्वात् पूर्वणैव शक्ते सिद्धे किमर्थं चकारिण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्म-
 ण्येभ्यो दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्यविषयात् ह्रद्वाद् बाधा विज्ञे-
 येत्यर्थापः । वर्त्ताग्निकच्छवक्तीत्तरदान् । वर्त्ताग्नित्तरदात् देशवाचकात् ह्रद्वादह्रद्वाच्च
 शकः स्याद्वादादौ । ण्येयथोरपवादः । चक्राणि वर्त्तन्तेऽव चक्रवर्त्तः हतुङ् वर्त्तने
 डे घञ् तस्माच्चक्रावर्त्तकः एवं कालाग्निकः चारुकच्छकः ऐन्द्रवक्रकः वर्त्ताग्निकच्छ-
 चक्रान्तादिति कृते सिद्धे उत्तरपदग्रहणं बहुव्यपूर्वादप्राप्तार्थं तेन बाहुवर्त्तः । कथं
 बाहुवर्त्तकः इति उच्यते बहुव्यो वर्त्तन्तेऽव इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तकः । धूमादेः ।
 धूमार्देशवाचकाण्यकः स्याद्वादादौ । धौमकः धौषस्थलकः । धूमादिर्यथा धूमा
 घाप्स्यली धौषपुष्पी दण्डायनस्थली । वार्त्ताराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थपत्नी शशादनाः ।
 शास्त्राशिता राजगृहं भक्षाणीवर्वरावरी । सत्याथी नाठरी मद्र कुलाङ्गी कुल-
 यदेभौ । अर्जुनायन साकेत षडङ्गा दक्षिणापथः । द्वीपान्तरीपीज्जयिनी ह्यथवा-
 रुण कुचयः । एकविंशदिमे प्रीता ख्याहाराश्च महास्थली । नगरात् कुस्मनप्रावी-

ख्योः । निन्दायां प्रावीण्ये च नगरशब्दात्कः स्याद्भवाद्दौ । नागरकः चीरः प्रवी-
णश्च । कुत्सनप्रावीण्योरिति किं नागरः पुरुषः । अरण्यान्पृथिव्यामविहारा-
ध्यायहस्तिषु वा तु गोमये । अरण्यादेतेषु वाच्येषु शकः स्याद्भवाद्दौ गोमये तु वा ।
अरण्यकी मनुष्यः न्यायी विहारीऽध्यायो हस्ती च । आरण्यकी गोमयः आरण्यश्च
एष्विति किम् आरण्याः पशवः । कच्छादेर्नृत्तस्थयोः । देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये
मनुष्यस्ये च वाच्ये शकः स्याद्भवाद्दौ । काच्छकी मनुष्यः काच्छिक चूडा काच्छिकी
नखः काच्छकं हसितं काच्छकी विवादः काश्मीरकी मनुष्यः काश्मीरकी नखः
काश्मीरकं हसितम् । कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धवः ।
कतुम्भवविरूपौ च वीपा धृप विजायकाः । शालाङ्गाराऽनुषण्डाश्चाजपादवर्णरङ्गु च ।
इह शालशब्दपाठो वक्ष्यमाण एव प्राप्तार्थम् । शालादपदात्तौ । शालशब्दात् पदाति-
भिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्ये च वाच्ये शकः स्याद्भवाद्दौ । शालकी मनुष्यः शालकं
हसितम् । पदादौ तु शालः पदातिर्नृजति । नियमार्थं वचनम् । गीयवाग्वीश्च ।
शालादित्येव शालकी गौः शालिका यवागूः । वर्णोः कत्यायाः । वर्णोर्नाम नदः ।
वर्णनदसमीपवाचिनः कत्याशब्दात् शकः स्याद्भवाद्दौ । शिकस्य बाधकमिदम् ।
कात्यकः अन्यत्र कात्यिकः । वा तु कुरुयुगम्बराभ्याम् । आभ्यां शको वा स्याद्भ-
वाद्दौ । कौरवकः कौरवश्च गौः । नृत्तस्थयोस्तु । कौरवकी मनुष्यः कौरविका
चूडा । कच्छादिपाठात् यौगम्बरकः यौगम्बरश्च गौः जनपदावेतौ एताभ्यां वृद्धा-
दपीति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । कुलात् सौवीर । कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये शकः
स्याद्भवाद्दौ । कौलकः सौवीरः अन्यत्र कौलः पाथेयानर्त्तविदेहपाण्डुकात् । एभ्यो
शकः स्याद्भवाद्दौ । पाथेयशब्दस्य युङ्क्त्वेऽपि आदेशार्थं वचनम् आनर्त्तविदेहयो-
र्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकाशब्दात् कीडः शस्य बाधनार्थं यथा पाथे-
यकः आनर्त्तकः वैदेहकः पाण्डुककः । राष्ट्रादियः । राष्ट्रशब्दादियः स्यात् भवादौ ।
राष्ट्रियः । दूरीतराभ्यामेत्यणाहौ । आभ्यामेतौ क्रमात् स्तः भवादौ । दूरीत्यः
औत्तराहः । नदीकर्त्तृपारदिवादिभ्यः ष्येयण्येकेनयाः । नद्यादेः ण्येयः कस्य्वादि-
र्ण्येयकः पारादेरीनी दिवादिर्यः स्यात् भवादौ । नादियः वाराणसेयः । नद्यादि-
यंथा । नदी वाराणसी दूर्वा वामा काशायनी महौ । आवन्ती खादिरी दामा
कोखास्वी सेनकी गिरिः । शाला दर्वी पुरं पूर्व नगरी वडवा हव । चम्पवनमिति
प्रोक्तं नद्यादौ कीविदीत्तैः । येऽत्र वृद्धास्तेभ्यः ईयः येऽवृद्धास्तेभ्यः णः वृद्धेकारान्ता-
शकः रुडौ शकश्च बाध्यते वाङ्मये हवः अन्यत्र वाङ्मवः । कर्त्तादिस्तावत् कर्त्तयेकः

कौलेयकः । कर्त्यादिर्यथा । कर्तव्यं पुष्करं हस्तौ पुष्कलं ग्रामयौवनम् । कुण्डली
 चम्पकती मःहिमती ग्रीवा तु भूषणे । कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिकुलः
 शनि । संज्ञायां नगरी पञ्चदशेह परिकीर्तिताः । यैवेयकं कण्ठभूषा कौडैयकः ।
 श्रवणैयके यलोपः कौलेयकः खड्गः कौलेयकः श्वा । श्रव संज्ञायां नगरी शब्दः
 पठ्यते नागरेयकः जातौ तु नागरः । पारादेः । पारीणः श्वारीणः । पारादिर्यथा ।
 पारावारा वारपार पारावारा इमे मताः । ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-
 मत्तमैः । दिवादेः । दिवि भवं दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक्
 पृथक् परार्धग्राममित्यपि । अर्धावराहो धर्माद्धोत्तमार्धमिह कीर्तितम् । ग्राम-
 मध्यस्थं त्रिषु ग्रामेयकः ग्रामीणः ग्राम्य इत्यादि । कापिश्यादेः श्यायनी
 वा तु रङ्गीरवृष्टाणि । कापिश्यादेः श्यायनः स्याद्भावाद् रङ्गीस्तु वृष्टि-
 प्राणिनि वा । कापिश्यायनः । कापिश्यादिर्यथा । कापिशिवन्निपद्यन्ति चतुष्कं
 परकीर्तितम् । कापिशिशब्दात् वृद्धसंज्ञकादीयः श्लेषेभ्यः श्रद्धादपि स्वविषया-
 दिति णकी बाध्यते । राङ्गवायणी राङ्गवी गौः प्राणिनीति किं राङ्गवः कश्चलः ।
 अनरीति किं राङ्गवकी मनुष्यः रङ्गुशब्दः कच्छादौ पठ्यते । रूप्योत्तरद्वारण्याभ्यां
 णः । रूप्योत्तरदादरण्याच्च णः स्यात् भवादौ । वार्कण्य णस्यापवादः वृद्धसंज्ञ-
 कात् तु जालिकरूप्यात् युङ्गणकी बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौः । दिक्-
 पूर्वदानामनि दिक्शब्देन दिग्वाचकीऽभिधीयते । दिक् पूर्वी दी यस्य तस्मात्
 वसंज्ञायां णः स्यात् भवादौ । पौर्वशालः श्रौत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदे तार्थे
 यन इति परे । नालि तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात्
 पूर्वेषु कामशमः । सुपञ्चालादित्वात् औत्सर्गिकणे अन्त्यस्य दस्य द्विः दयहणं
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । मद्रात् टः । दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वदात् मद्र-
 शब्दात् टः स्याद्भावाद् । पूर्ववद् यसः । पौर्वमद्रः अमद्रादिश्च इति पर्युदासात्
 पूर्वदस्य द्विः । बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात्
 बह्वचो लेः टः स्यात् भवादौ । णस्यापवादोऽयं माहनगरम् । महनगरशब्दस्य
 यसः । खरेणान्तोदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति किं माथुरः मध्यदेशग्रामत्वात्
 णः । बह्वच इति किं ध्वाजः ध्वजीशब्दात् णे अन्तोदात्तादिति किं शार्करा-
 ध्वनम् अस्मिन् शास्त्रे स्वरलक्षणाभावादपि वृद्धोपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यं
 स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात् । तीरोत्तरदाच्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात्
 टः स्याद्भावाद् ण्येयथोरपवादः । वालजतीरं कार्त्ततीरम् । कन्या भवङ्गां णिकः ।

आभ्यां णिकः स्याद्भवादी ण्यधीरपवादः । कात्थिकः भावत्कः । इ सुसुक्तान्तात्
 णिकस्य कोः गहादिपाठात् भवदीयः । भवदेव डवन्तस्य ग्रहणात् श्रवन्तभव-
 च्छब्दात् भाभूत् तेन भावत इति । अर्द्धे ह्रजात् प्राचि । उवर्णान्ताद्देशवा-
 चकात् णिकः स्याद्भवादी । प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् ह्रजादेव नान्यस्मात् ।
 मरौ जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः णिति त्रिः एवं नैषादकर्षुकः शारवजम्बुकः
 शारवजम्बूशब्दस्य इकस्य को कृते कौहकः स्व इति स्तः । देशे इति किं पाटवः वैष्णवः ।
 प्राचि ह्रजात् आढकजम्बुकः नापितजम्बुकः उवर्णात् ह्रजदित्येव णिकः ह्रजादिति
 नियमात् अह्रजात् भाभूत् तेन पर्णवात् तुशब्दस्य पार्श्वान्तवः एवं मान्दवास्तवः ।
 कालिभ्यः । कालवाचिभ्यः णिकः स्यात् भवादी । मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवस्-
 रिकम् आर्द्धसांवत्सरिकं यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते तेन
 कादम्बपुष्पिकः ब्रह्मिपलालिकः । न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति
 वाच्यं गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नचत्ववाचिभ्यः णविधानात् कालिभ्य इति
 अर्निर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । आर्द्धे शरदो वा तु रोगातपथीः । आर्द्धे चाच्ये
 शरच्छब्दात् णिकः स्यात् भवादी रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुण्यस्य बाधकोऽयम् ।
 शारदिकं आर्द्धं, आर्द्धं कर्मविशेषः न तु आर्द्धवान् पुरुषः । शारदिको रोगः
 आतपस्य पक्षे शारदः शारदीयः । वर्षाभ्यो वा तु निशाप्रदीपहेमन्तपूर्वाह्नपरा-
 ह्णेभ्यः । वर्षाशब्दात् णिकः स्यात् भवादी निशादेस्तु वा । वार्षिकं नैशिकं नैशं
 प्रादीषिकं प्रादीषं हेमन्तिकं हेमन्तस्य णे तलीपी वा हेमन्तः हेमनः तथाच
 हेमनीषु रजनीषु शेरते इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावितः । पौर्वाह्निकम्
 अपराह्निकं पक्षे त्यत्राद्यचिर इति ष्टनः पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् । अस्-
 णिकस्य तम् । अस्शब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् न इत् । शौवस्तिकः । ननु
 त्यत्राद्यचिर इत्यादिनात्यष्टनाभ्यां बाधिस्यते इति चेत् सत्यं णिकस्य तम् विधान-
 सामर्थ्यात् णिकोऽपि तवीभयगणपाठात् अस्यः अस्तन इत्यपि । सपूर्वदादह्नात्
 दिक्पूर्वदात्तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्त्तमानादह्णशब्दात् णिकः स्यात् दिक्पूर्वदात्तु यः
 णिकश्च भवादी । गौतमार्षिकं वाणेशार्षिकं दिक्पूर्वात्तु पौर्वाह्निकं पूर्वाह्णं
 दाक्षिणार्षिकं दक्षिणार्षं दिवादित्वात् परार्द्धमिति नित्यम् उभयत्र दग्धण्यं
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । ग्रामजनपदैकदेशादिकपूर्वादह्नात् ट्ठश्च । ग्रामैकदेश-
 वाचिनी दिक्पूर्वादह्णाज्जनपदैकदेशवाचिनी दिक्पूर्वादह्नाच्च णिकट्ठौ स्यातां
 भवादी यस्यापवादः । पौर्वाह्निकः पौर्वाह्नः ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्वा-

द्विकं पूर्वाङ्गमिति पूर्वेण णिकषौ । प्राठष एण्यः । प्राठ् शब्दादेश्यः स्यात्
 भवादौ । प्राठषेण्यः णत्वविधानं प्राठषेण्यमाचक्षाणः प्राठषेण इत्यत्र णत्वार्थम् ।
 मध्यादः साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दादः स्यात् भवादौ । मध्यो वैया-
 करणः नीतमी माधम इत्यर्थः । त्ववाद्यचिरिति प्रातसस्यापवादः । द्वीपादुपसमु-
 द्रात् ण्यः । समुद्रसमीपे वर्तमानात् द्वीपात् ण्यः स्यात् भवादौ । कच्छादित्वात्
 णे प्राप्ते वृत्तस्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम् । द्वैष्यं द्वैष्या भवन्तोऽनुचरिष्यन्ति तत्
 क्रमम् । अनुपसमुद्रात् द्वैष्यः वृत्तस्थयोस्तु द्वैष्यकः । ऋतुनक्षत्रात् ण्यः । ऋतु-
 वाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च ण्यः स्यात् भवादौ । कालणिकस्यापवादः । शैष्मं पौषम् ।
 कोङ् कच्छनद्यादेः । कोङ्ः कच्छादेः नद्यादेश्य ण्यः स्यात् भवादौ । नैलीनकः
 निलीनकशब्दात् बह्वचोन्तीदात्तात् ट् प्राप्ते विधानम् । इच्छाकुशब्दादीर्देश्य इत्यनेन
 णिकं बाधित्वा वृद्धादपि व्यवविषयादिति प्राप्ते णकी बाध्यते णट्ठोरोच्चाकः
 कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तः तस्मात् णी वेच्यादाविति णे सिद्धे इह पाठः
 कच्छादेर्नृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थः विजायकशब्दात् कोङ्त्वात् णे सिद्धे
 वृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थः पाठः कच्छादीर्देश्य एवाभिधानात् पलयादेस्तावत्
 पालदः पारिखः । पलयादिर्धया । पलदौ पारिखा गोष्ठी पर्षडाह्वीकपर्वताः ।
 फलकीटः शूरसेनी बहुकीटः पटञ्जरः । तच्चोदपानलोमानि गीतमी कमलं
 भिदा । सन्धिवेला यत्कस्यस्या पौर्णमासी तयोदशी । अमावस्या तमावास्या नैकती
 प्रतिपत् शरत् । पुरं वनं गिरिः पञ्चदशी संवत्सर फले । पर्वण्यपि पलयादौ
 शेषं शिष्टप्रयोगतः । गोष्ठी नैकती गीतमीशब्दानां बाह्वीकग्रामत्वात् प्रसक्तयो-
 णिकणिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षणकी बाध्यते । बाह्वीकशब्दस्य कोङ्त्वात् णे सिद्धे
 अत्र पाठ एव ज्ञापयति येषां लक्षणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां
 वृद्धविहित ईयो बाधकी भवति तेन औल्लुके भव औल्लुकीयः बाह्वक रूपे भवः
 बाह्वक रूपीयः इत्यादौ कोङ्णं बह्वचोन्तीदात्तादुदीच्यग्रामादिति ट् च बाधित्वा
 ईय एव भवति । सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां
 पाठः कालणिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्येह रेशकादौ च पाठात् शारदः शारदीयः
 पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौरः पौरिषः वानः बानेयः गैरः गैरियः
 इति सांवत्सरं फलं सांवत्सरं पर्व अत्यत्र सांवत्सरिकमृगम् । शेषाणामुदीच्य-
 ग्रामत्वात् प्राप्तट् बाधनार्थः पाठः । प्रस्थोत्तरदात् । प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ण्यः स्यात्
 भवादौ । माघीप्रस्थः बह्वचोऽन्तीदात्तादुदीच्यग्रामादिति प्राप्तट् बाध्यते । निवा-

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-
 शब्दात् णः स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च । पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यमः कठः
 अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतः मध्यमः कठः पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति द्वयस्य
 बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमौयः शूद्रः । युष्मदध्मदौ वा णीनश्च । आम्नां
 णी णीनश्च वा स्यात् भवादौ । वृद्धादीयस्यापवादौ । यौष्माकः यौष्माकीणः पक्षे
 युष्मदीयः एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम् । ननु नाधिकारी धादित्यतः
 प्राक् तत् कथं ढाधिकारे भवादितिरूपणमिति चेत् सत्यं भवादपठितगच्छ-
 त्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति । गच्छति पथि
 दूतयोः । ढादिति वर्तते गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्यः स्यात् यो गच्छति स चेत्
 पन्था दूतो वा भवति । शुभ्रं गच्छति पन्था दूतो वा औन्नः पन्था दूतश्च ।
 ढात् धेत्यः माथुरः कान्यकुब्जः वाराणसीयः राष्ट्रियः इत्यादि पथिदूतयो-
 रिति किं मथुरां गच्छति साधुः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ढादित्येव अभिनिष्क्राम-
 तीत्यर्थे यथा विहितं त्यः स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति शुभ्रमभिमुखेन
 निष्क्रामति द्वारं औन्नं द्वारम् एवं माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसीयं राष्ट्रियमित्यादि ।
 द्वारं निष्क्रामणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा
 साध्वसिञ्चनति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुषः । अधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थः । ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया द्वौपसधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः ।
 अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यः स्यात् यः कृतः स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-
 कृत्य कृतो ग्रन्थ सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।
 आख्यायिकाभ्यो लुक् बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-
 न्नस्य त्यस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता सुमनो
 ज्ञवा ऊर्वसी । बहुलं किं भैरवः । सीतान्वेषणादेशीयः । ढात् सीतान्वेषणादे-
 रधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे द्वयः स्यात् णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वे-
 षणमसंभं रचोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुकन्दः । शिशुकन्दो नाम रोगः । अदेवा
 सुरादेश्च । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे द्वयः स्यात् चे से सति ।
 श्येनकपीतीयो ग्रन्थः किरातार्जुनीयः सर्वार्थसम्बन्धीयः देवासुरादेश्च देवासुरः रचो-
 गन्धर्व इत्यादि । परे तु रचोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दौ सीता-
 न्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते रचोऽसुरः गौणमुख्यः प्रद्युम्नागमनीयः येषां इन्द्र-
 समासे द्वयप्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्याः । णिको रचत्यादौ । ढादित्येव

रचतीत्याद्यर्थेषु णिकः स्यात् । समाजं रचति सामाजिकः । ढात् घे त्यः रचति उञ्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवेति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आपनुषच्छति गच्छति अधीष्ट भूत भूतभावी अर्हति नित्यमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति एवं शाकानुञ्छति शाकिकः । प्रतीपादेर्वर्त्तते । ढात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे णिकः स्यात् यद्यपि वतधीरकर्म्मकत्वात् ढाभावस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसञ्ज्ञाप्रतीपं यथा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिकः । प्रतीपः प्रतिकूलः प्रतिलोमानुलोमनी । परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि । प्रभूतादेर्वक्ति । ढात् प्रभूतादेर्वक्त्यर्थे णिकः स्यात् । प्रभूतं यथा तथा वक्ति प्राभू-
तिकः । प्रभूतः प्रतिभूतोऽव पर्याप्तेन सहेरिताः । माशब्दो नित्यशब्दश्च कार्य-
शब्दस्तथेति षट् । पदव्यादेस्तद्भावति । ढात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिकः स्यात् । पदवी वर्त्म पदवीं धावति पादविकः पदस्य पश्चादनुपदं तत् धावति आनुपदिक
आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देशः तं धावति आक्रन्दिकः । माथीत्तरदाच्च । ढान्माथ-
शब्दोत्तरदाद्भावतीत्यर्थे णिकः स्यात् । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः पाद-
माथिकः माथशब्दः पथिपर्यायः । पदोत्तरदात् गृह्णाति । ढात् पदोत्तरदात्
गृह्णातीत्यर्थे णिकः स्यात् । पौर्वपदिकम् उभयत्र उत्तरद्वयहणं बहुले निषेधार्थम् ।
अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च । देभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिकः स्यात् । अर्थं गृह्णाति
आर्थिकः लालामिकः कण्ठं कण्ठं प्रतिकण्ठं तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः । समू-
हार्थात् समवेति । ढात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे णिकः स्यात् । समूहं सम-
वेति सामूहिकः सामवायिकः ख्यः परिषदी वा तु सेनायाः । ढात् परिषच्छब्दात्
समवेत्यर्थे खः स्यात् णिकस्यापवादः सेनायास्तु वा । परिषदं समवेति पारिषद्यः
सेनां समवेति सैन्यः सैनिकः । मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देशः स्वरूपविधे-
निरासार्थः । मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिकः स्यात् मृगं हन्ति मार्गिकः
रौरुकः शौकरिकः नैयङ्गुकः आपदम्यङ्गीस्तु वेति वा युष् पक्षे न्याङ्गुकः इकस्य कः
मात्सिकः शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिकः हारौतकः मायूरिकः पातत्कः । तान्ता-
दिकस्य कः । परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च । ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
तिष्ठतीत्यर्थे च णिकः स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च । परिपथं हन्ति तिष्ठति
वा पारिपन्थिकश्चैरः पन्थानं परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः । परिपथपर्यायः
परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः । निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रीकृत्यवहाराद्विरुद्ध-
व्यवहारी निन्द्यः तस्मात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । विगुणार्थं द्रव्यं विगुणं

प्रयच्छति द्वैगुणिकः यदा उत्तमर्थः एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वै-
यति तदा द्विगुणं निन्द्यं यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्यं शास्त्रविहितत्वात् एवं द्वैगुणिकः । वधुषश्च वद्धेः । निन्द्यात् वद्धि-
शब्दात् ङात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् वद्धिशब्दस्य वधुषादेशश्च । वद्धार्थं द्रव्यं
वद्धिः वद्धिं प्रयच्छति वार्द्धुषिकः । यद्यपि वद्धिशब्दपर्यायी वधुषीशब्दीऽप्यस्ति तथापि
वद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् । कुसीददशैकादशाभ्यां षिकः । निन्द्यात्
कुसीदशब्दात् ङात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात् । कुसीदं वद्धि-
शब्दार्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति कुसीदिकः दशशब्दी दशार्थं वर्त्तते एकादशशब्द
एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते
एकादश चेति यस्य दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकी दश एका-
दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः । शब्ददूर्वाभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे णिकः स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिकी वैयाकरणः दादुरिकः कुलालः । दादुरी वाद्यभाण्ड-
विशेषः भाण्डसंस्कारकाले दादुरशब्दविशेषं करोति इति रक्षितः । धर्मादेश्वरति ।
ङात् धर्मादेश्वरतीत्यर्थे णिकः स्यात् । धर्मा चरति धार्मिकः चरणमत्र सेवा तेन
कदाचिदाचरणे साभूत् धर्मादिर्यथा । धर्माधर्मो महानात्मी गीदानसहितास्तथा ।
आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिताः । अवान्तरदीक्षादेर्ङिन् । ङादवान्तरदीक्षा-
देर्ङिन् स्यात् चरतीत्यर्थे । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी एषोऽवान्तर-
दीक्षां देवव्रतं तिलव्रतम् । अष्टाचत्वारिंशती डकश्च ङादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् डकश्च स्यात् णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टा-
चत्वारिंशो अष्टाचत्वारिंशिकः । चातुर्मास्यानां यत्नीपश्च । चातुर्मास्यशब्दात् चरती-
त्यर्थे तौ स्यातां तथोर्यत्नीपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु-
र्मासिकः । नाम्नि ललाटकुक्कुटाभ्यां पश्यति । ङाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे णिकः
स्यात् ललाटं पश्यति ललाटिकः यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभा-
गुरीवा ललाटमेव पश्यति यः कार्यार्चनः सीऽभिधीयते कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपात-
योग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौक्कुटिको भिक्षुः यः कुक्कुटः पातयोग्य-
मल्पतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः । पारायणीचरायण चान्द्रायणीवर्त्त
यति । ङेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा
समस्ताध्ययनकर्त्तव्यं, उत्तरायणं यज्ञविशेषः चान्द्रायणं व्रतविशेषः संज्ञायामुत्तरदस्य
नो णः पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव त्य इति न्यासः । एवमौत्तरायणिकौ यजमानः न तु याजकः चान्द्रायणिकस्तपस्वी । तदन्ताच्च । द्वैपारायणिकः द्वौत्तरायणिकः द्वैचान्द्रायणिकः । संशयादापन्ने । ढात् संशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे णिकः स्यात् । संशयः सन्देहः तमापन्नः सांशयिकः संशयितेति न्यासकारस्तु संशयमाने स्यात्तादौ त्यसुत्यादयति न तु संशयितरीति तत् बह्वनामसम्मतम् । अतएवामरकोषे प्राणि-वर्गे सांशयिकः संशयापन्नमानसः इति । सुस्नातादिः पृच्छति । ढात् सुस्नातादिः पृच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौख्यसुप्तिकः सुस्नातादिरव सुप्तशय्या रावयः सुखशब्दात् । योजनादिर्गच्छति । ढात् योजनादिर्गच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । योजनं गच्छतीति यौजनिकः । योजनादिर्यथा । योजनं गुरुतल्पञ्च दारागुरीः परादपि । शतं क्रीशात् योजनाच्च बुधैरव षड्वीरिताः । पथः पिकः । ढात् पथिशब्दात् पिकः स्यात् । पन्थानं गच्छतीति पथिकः स्त्रियां पथिकी । नित्यं णः पन्थय । ढात् पथो नित्यं गच्छतीत्यर्थे णः स्यात् तस्मिन् पन्थादेश्य । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः स्त्रियां पान्था । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूतभाविषु । ज्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । तेभ्यः एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे णिकः स्यात् । अधीष्टः स्वरूपव्यापृतः भूती वेतनेन क्रीतः भूतः सत्तया व्याप्तकालः । भावी सत्तया व्याप्तकाली भविष्यति यः सदाध्वादीति ढं मासं अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः मासं भूतः मासिकः मासं भूती मासिकी व्याधिः मासं भावीति मासिक उत्सवः नन्वध्वेषण भवने सुकृतं व्याप्य क्रियते तत् कथं ताभ्यां मासी व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासी व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यते इत्युच्यते उप-चारात् । संख्याशब्दोऽपि यदाकाले संख्येयै वृत्तंते तदापि त्यः । ई षष्ठीभूती भावी वा । द्विषाष्टिकः द्विसप्ततिकः सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य त्रिः । मासात् यनीनौ वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एवधेषु यनीनौ स्यातात् । मासं भूती भावी वा मास्यः मासीनः माणवक इति पुरुषोत्तमः । अपरे भूतेऽर्थे अभिधान-मित्याहुः वयसीति किं मासिकः कर्मकरः । गाढ यः । ढात् कृतगात् मासा-द्वयस्यभिधेये यः स्यात् भूते । द्वौ मासौ भूतः द्विमासः । षण्मासाद्यणिकौ च । ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूतादर्थे ण्यणिक य एते स्युः । षण्मासान् भूतः षाण्मास्यः षाण्मासिकः षण्मास्यः विधानसामर्थ्यात् नेकी लुक् इकण्ठाव-वयसि । ढात् कृतगात् षण्मासात् भूतेऽर्थे इकण्ठौ स्याताम् । षाण्मासिकः

वाष्पाख्यो रोगः । समाया ईनो गात्तु वा । ढात् समाशब्दात् ईनः स्यात् कृतगात्तु-
 वा एवर्थेषु । समासधीष्टो भूतो भावी वा समीनः हे समे अधीष्टो भूतो
 भावी वा दिसमीनः पचे ईसमिकः । गाद्रात्वाहः संवत्सरादीन णिकौ वर्षात्तु
 लुक् च वा चित्तवति नित्यम् । देभ्य एभ्यः कृतगेभ्य ईन णिकौ स्यातां तेषु वर्षात्तु
 वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । हे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा वैरातिकः इराहीनः
 वैयज्ञिकः दिसंवत्सरीयः दिसांवत्सरिकः सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रिः । दिव-
 र्षिणः दिवार्षिकः दिवर्षः अभविष्यति संख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रिः । भवि-
 ष्यति तु हे वर्षे भावी ईवार्षिकः दिवर्षो वत्सः नित्यं तयोर्लुक् चित्तवतीति किं
 दिवर्षीणो दिवार्षिकः दिवर्षो व्याधिः । अर्हति । ढात् अर्हतीत्यर्थे णिकः
 स्यात् । वस्तमर्हति वास्तिकः श्वैतच्छतिकः । दण्डादेर्यः । ढादण्डादेरर्हतीत्यर्थे
 यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः कश्यः । दण्डः कशावधौ मेधा मीघार्धौ मुसलं
 धनम् । मधुपर्कः शुभं वंशः स्तोत्रोदकयुगं पणम् । कण्डङ्गरस्थालीविलदक्षिणभ्य
 ईयश्च । देभ्य एभ्योऽर्हत्यर्थे ईयीयश्च स्यात् । कण्डङ्गरम् अर्हति कण्डङ्गरीयः कण्ड-
 ङ्गर्यः स्थालीविलीयः स्थालीविल्यः दक्षिणीयः दक्षिण्यः । पादादेर्यौ । ढात्
 पादशब्दादर्हति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पातमर्हति पात्रः पात्रेयः । यज्ञत्विग्-
 भ्यामियणीनौ कर्म्मार्हति च । ढाभ्यामाभ्याम् अर्हति कर्म्मार्हति चेत्यर्थे क्रमात्
 स्यातां यज्ञमर्हति कर्म्मार्हति । यज्ञियो ब्राह्मणः । ऋत्विजमर्हति कर्म्मार्हति वा
 आर्त्विजीनः । छेदादेर्नित्यमर्हति । ढाच्छेदादेर्नित्यमर्हति इत्यर्थे णिकः स्यात्
 छेदं नित्यम् अर्हति छेदिकः भेदिकः । छेदादिर्यथा, छेदी भेदस्तथा द्रोही नर्त्त-
 कर्षे णिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गोऽथ सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रेषणञ्च सम्प्रप्नो
 दशेह परिकीर्त्तिताः । विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः णिके विरङ्गादेशः । शिर-
 ष्केदात् यश्च शिरः शीर्षः । ढात् शिरष्केदशब्दात् नित्यमर्हति इत्यर्थे णिकः यश्च
 स्यात् त्ये कृते शिरसः शीर्षादेशश्च । शिरष्केदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः शीर्ष-
 च्छेद्यः । पचति सम्भवति अवहरति च । ढादेतेष्वर्थेषु णिकः स्यात् सम्भवत्यर्थेऽव
 सम्भवः आधेयस्य प्रमाणाततिरेकस्तथा च “सम्भवः कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि
 च आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भवः” इति विश्वः । अवहरत्यर्थोऽवहरणं
 संहरणमित्यर्थः प्रस्थं पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिकः कौडविकः कटाहः
 यद्यपि प्रस्थं पचति चरुः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थं
 पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

यहणम् । पावाचिताढकविस्तीर्णी वा । टेभ्यः एभ्य एष्वर्थेषु ईनः स्यात् वा ।
 पावं पचति सम्भवति अवहरति वा पावीणा आचितीना विस्तीर्णा स्यात् । पचे
 पात्रिकीत्यादि । गात् पिकश्च वा । टेभ्यः क्तगेभ्यः पिक ईनश्च स्यात् वा एष्वर्थेषु ।
 द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविस्तीर्णी द्विपात्रिकी द्विपात्रीणां द्वाचि-
 तिकी द्वाचितीना द्वाद्वाकी द्वाद्वाकीना द्विविस्तीर्णी द्विविस्तीना पचे णिकस्या-
 वाच्ये लुकि तार्थे मनादित्यादिना ईपि द्विपात्री द्वाद्वाकी आचितविस्तीर्णान्तु
 अजादित्वात् द्वाचिता द्वि विस्ती आप् नलीप् पूर्वतयाणां पिकणिकयोर्न विशेषः
 पृथग्योग उत्तरार्थः । कुनिजाल्लुक् पिकणिकेनाः । ढात् क्तगात् कुनिजात्
 लुक् पिक णिक ईन एते स्युः एष्वर्थेषु । द्विकुनिजी मनादित्येव द्विकुनिजिकी
 द्विकुनिजिकी द्विकुनिजीना । वंशादिभ्यो भारावहति हरत्याहरति । ढात् वंशादि-
 पूर्वभारावहति इत्याद्यर्थे लुक् पिक् णिक ईनः स्यात् । वंशभारं वहति हरति
 आहरति वा वांशभारिकः । बालुजभारिकः । वंश बलुज मूलेषु स्थूलाक्षकुटजाः
 कुटाः । अश्मा खट्वा दश प्रोक्ता वंशादिरिह कीविदैः । केचित् भारशब्दो-
 ऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणात् भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः तेन भारभूतान्
 वंशान् वहति वांशिकः बालुजिकः इत्याहुः । वहति उत्क्षिप्य धारयति । हरति
 देशान्तरं प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थः । द्रव्यवस्त्राभ्यां केकौ । ढाभ्या-
 माभ्यां क्रमात् केकौ स्यातां एष्वर्थेषु । द्रव्यं वहति हरति आहरति वा द्रव्यकः
 वस्त्रिकः अहं त्यदौ शतादयेकावशते । ढाच्छतशब्दात् अहं तीत्याद्यर्थेषु य इक
 इत्येतौ स्यातां न तु शते । शतमहंति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति
 आहरति वा शत्यः शतिकः कम्बलः अशत इत्युक्तेर्येव प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्ववाच्यस्य
 संख्येयत्वं भवति तव न स्यात् । तेन शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदान-
 मित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ
 न स्यातामिति शत्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु
 येन क्रीतस्त्वस्यैवेति । संख्याया अतिशदन्तायाः कः । ढात् त्यन्तशदन्तवर्जात् संख्या-
 वाचकात् कः स्यादहं त्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ।
 साप्ततिकः चत्वारिंशत् कः तादिकस्य कः । अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् उत्तर-
 प्रतिषेधस्तेन कति कः । विंशतिविंशद्ग्रां चासंज्ञायान्तु डकः । ढाभ्यामाभ्याम्
 अहं त्यादौ कः स्यात् असंज्ञायान्तु डकः । विंशतिकः विंशत्कः असंज्ञायान्तु विंशकः
 विंशकः । वतीः कस्येम् वा । बलन्तात् कस्य इम् वा स्यात् म इत् । यावतिकः

तावतिकः यावत्कः तावत्कः । कंसाङ्गाभ्यां षिकः । ढाभ्यामाभ्यां षिकः स्यात्
अर्हत्यादौ । कंसिकी अङ्गिकी । कार्षापणा इति प्रतिश्रुतम् । ढात् कार्षापणात्
षिकः स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्रुतं वा । कार्षापणिकः प्रतिकः ।
वसन सहस्रं शतमानं विंशतिकात् षण् । देभ्य एभ्यः षण् स्यात् अर्हत्यादौ । वासनं
साहस्रं शतमानं वैशतिकम् । शर्पात् द्वौ वा । ढात् शर्पात् द्वौ वा स्यादर्हत्यादौ
षिकस्यापवादः । शौर्पः पक्षे शौर्पिकः । गादध्यङ्गाङ्गिरसंज्ञायां लुक् स्यात् । ढात्
कृतगात् अध्यङ्गपूर्वाङ्गादौ यी विहितस्यास्तेषाम् असंज्ञायां लुक् स्यात् । द्विक-
अम् अध्यङ्गकंसम् अध्यङ्गशर्पम् असंज्ञायामिति किम् । पाञ्चलौहितिकं पाञ्च-
कपालिकम् अत्र त्याज्यं नाम इति । सहस्रशतमानमुदणं कार्षापणेभ्यो वा । देभ्य एभ्यः
कृतगेभ्योऽध्यङ्गपूर्वभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्याजां लुक् स्यात् । द्विसहस्रम् अध्यङ्ग-
सहस्रं द्विशतमानं द्विसुवर्णम् अध्यङ्गसुवर्णं द्विकार्षापणम् अध्यङ्गकार्षापणं पक्षे
द्विसाहस्रं अध्यङ्गसाहस्रं द्विशतमानम् अध्यङ्गशतमानं द्विसौवर्णम् अध्यङ्गसौवर्णं
मुपचालादित्वात् अन्तस्य दस त्रिः । द्विकार्षापणिकं द्विप्रतिकं षिकः एवमध्यङ्ग-
कार्षापणिकम् अध्यङ्गप्रतिकम् । विंशतिकादीनः । ढात् कृतगात् अध्यङ्गपूर्वाङ्ग
विंशतिकादीनः स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविंशतिकीनः लुग् बाध्यते । पाद पण
मासात् यी वा तु शतशणात् । देभ्यः कृतगेभ्योऽध्यङ्गपूर्वभ्यश्च एभ्यो यः स्यात् अर्ह-
त्यादौ शतशणाभ्यान्तु वा । द्विपाद्यं द्विपण्यं द्विसास्यम् अध्यङ्गपाद्यम् अध्यङ्गपण्यम्
अध्यङ्गसास्यं शतशणादिस्तु द्विशण्यम् अध्यङ्गशण्यं पञ्चशण्यम् अध्यङ्गशण्यं पक्षे द्विश-
तम् अध्यङ्गशतं पञ्चशण्यम् अध्यङ्गशण्यम् । खारीकाकिनौभ्यामीकः केवलाभ्याञ्च ।
ढाभ्यां कृतगाभ्याम् अध्यङ्गपूर्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चाङ्गादौ ईकः स्यात् । द्विखारीकः
अध्यङ्गखारीकः द्विकाकिनौकः अध्यङ्गकाकिनौकः खारीकः काकिनौकः । द्विवे-
शणात् षणो वा । द्विवेः पूर्वात् अर्हत्यादौ षणो वा स्यात् । द्वैशणं त्रैशणं पक्षे
पूर्वेण वा यश्च द्विशण्यं त्रिशण्यम् उभयत्यक्तपक्षे लुक् द्विशण्यं त्रिशण्यमिति ।
बहोश्च निष्कं विस्तात् णिकी वा । ढात् द्विविबहुपूर्वात् निष्कात् विस्ताञ्च णिकी
वा स्यात् अर्हत्यादौ । द्विनैष्किकं त्रिनैष्किकं बहुनैष्किकं द्विवैस्तिकं बहुवैस्तिकं
पक्षे द्विनिष्किकं त्रिनिष्किकं बहुनिष्किकं द्विविस्तिकं त्रिविस्तिकं बहुविस्तिकम् ।
उक्ती रक्षत्यादिः । युगं रथं प्रासङ्गात् यी वहति । देभ्य एभ्यो बहुवचने यः स्यात् ।
युगं वहति युग्यः रथ्यः प्रासङ्गः गादपि द्वियुग्यः द्विप्रासङ्गः । नाम्नि तु जनान् ।
दाञ्जनशब्दात् बहुल्लेखे यः संज्ञायाम् । जनं वहति जन्मो वरस्मिन् । जनैः

शब्दात् वध्वाचकादय इति जयादित्यः । धुरः षोडशेनौ च । ढात् धुर् शब्दात् वह-
त्यर्थे षोडशेनय एते स्युः । धुरं वहति धौरियः धुरीणः धुर्यः । सर्वदक्षिणीत्-
रात् धुराया इनः । ढात् सर्वादिपूर्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईनः स्यात् ।
सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः । एकधुराया लुक्
च । एकधुरीणः एकधुरः । शकटाहलसीरात् णणिकौ गात्र । ढात् शकटात्
कृतगात्र णः हलसीरात् कृतगात्र णिकः स्यात् वहत्यर्थे । शकटं वहति शाकटः
वै शकटे वहति वैशकटः हलं वहति हालिकः सैरिकः वै हले वहति वैहलिकः
वै सौरिकः । धनगणाभ्यां यो लञ्चरि । ढाभ्यामाभ्यां लञ्च्यर्थे यः स्यात् । धनं लञ्चा
धन्यः गण्यः शीलार्थे दृणी ढे न यो णोऽर्थात् । अर्थे लञ्चा आर्थश्चाव ।
वशाङ्गते । ढात् वशाङ्गतेऽर्थे यः स्यात् । वश आयत्तता तं गती वश्यः ।
सर्वादः पत्रपथङ्गकर्मपवादीनी व्याप्नोति । ढात् सर्वपूर्वात् पवादेर्व्याप्रात्यर्थे
ईनः स्यात् । सर्वपत्रं व्याप्नोति सर्वपत्रीणः सारथिः सर्वपथीनी रथः सर्वाङ्गीनं
वासः सर्वकर्मिणः पाणिः सर्वप्रावीण ओदनः । आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादा-
प्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईनः स्यात् । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदोनं वासः । सर्वात्राद-
भचयति । सर्वात्रानि भचयति सर्वात्रीनी भिजुः । अनुपदादङ्गा । अनुपदं वङ्गा
अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थः । अद्यानयान्नेये । अयः प्रदक्षिणम् । अनयः
अपसव्यं प्रदक्षिणापसव्यगामिनां शरीणां यन्मित्रपरिह समावेशः सोऽद्यानयः ढाद-
यानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईनः स्यात् । अद्यानयं नेयः अद्यानयीनः शारिः । परस्पर-
पुत्रपौत्रपरावरिभ्योऽनुभवति । ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईनः स्यात् । पारङ्गामी
पारीणः । परङ्गापरङ्गानुभवति सूत्रनिर्देशात् परम्परीणः पुत्रपौत्रीणः तथाच लक्ष्मि
परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नयेति भट्टिः । परांश्च परांश्चानुभवति सूत्रनिर्देशादीत्वं
पारावरीणः त्वेन विनापि परस्परशब्दो दृश्यते न तु परीवर इति । पारादेर्गामिनि ।
ढात् पारादर्शमित्यर्थे ईनः स्यात् । पारङ्गामी पारीणः । पारावारा पारवार
पारावारं प्रकीर्तितम् । अत्यन्तमनुकामञ्च पारादौ कीर्तितमेतैः । अध्वनी यश्चाल
ङ्गामिनि । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः अध्वन्यः । अभ्रमिवादीये नौ च । ढादभ्य-
मिवादलङ्गामित्यर्थे ईन ईय य एते स्युः । अभ्रमिवम् अलङ्गामी अभ्रमिवीणः
अभ्रमिवीयः अभ्रमिवः अभ्रमिवाभिमुखम् अलं गच्छतीत्यर्थः । भविष्यन्निर्देशो वैचि-
कार्यः गन्तुमावेत्यर्थः । समांसमीनानुगवीनाद्यञ्चीनाः एते निपात्यन्ते । समांसं
विज्ञाप्यते समांसमीना गौः प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । अनुगुगोः पश्चादलङ्गामी अनुगवीनी

गोपः । अय श्रो वा विजायते अयश्रोना गौः आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमयश्रोनी
विद्योगः विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति जयादित्यः । निपातो ह्यर्थविशेषः । उक्ती
ढाधिकारः । धात् । धादित्यधिक्रियते धादित्यतः प्राक् । णिको दीव्यतीत्यादौ ।
दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति चरति जीवति हरति निहतं कार्यं लभ्यं
सुकरं परिजयं संस्कृतं संसृष्टम् उपसिक्तं वर्तते सम्पादौ क्रीतं गच्छति आहृतं
युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेश्वर्थेषु णिकः स्यात् । हलेन दीव्यति जयति
खनति जितो वा हालिकः जितेऽर्थे ढेऽपित्यस्तेन अचैर्जितं द्रव्यम् आचिकम् ।
धादिति किं देवदत्तेन जितम् । प्राक् वत् कायाभ्यां कृते । धाभ्यामाभ्यां कृतेऽर्थे
णिकः स्यात् । भूले वाचिकमिति । एवं कायेन कृतं कायिकम् आभ्यामिति किं
मनसा कृतं मानसं तथाच हेमसूरिः । कायिकं वाचिकं तत् स्यादाचा कायेन यत्
कृतम् इत्याह इदं पाणिनीयमिति । चरति । धाञ्चरति इत्यर्थे णिकः स्यात् । दध्ना
चरति दाधिकः दध्ना भचयति इत्यर्थः हस्तिना चरति हास्तिकः हस्तिना गच्छती-
त्यर्थः । चरेरुभयार्थे ग्रहणम् । पर्पादेः षिकः । पर्पादेश्वरत्यर्थे धात् षिकः
स्यात् । पर्पेण चरति पर्पिकः स्त्रियां पर्पिकी घर्पशब्देन हस्त्यादिनयनार्थां तृण-
पूर्णां नौरुच्यते । पर्पाकष रथ व्यास व्याल जालाश्चमेव च । पादस्य पदभवे-
न्नित्यमष्टपर्पादयः स्मृताः । पादेन चरति पदिकः आकषी निकषी पलः । आकष-
शब्दपाठात् आकषिकभार्यः इत्यव कोङ्त्वेऽपि न पुंवन्निषेधः । व्यासव्यालशब्दयो-
रणिक्तेन युग्मं जालशब्दस्य इकवधनार्थः पाठः । खगणादा । धात् खगणाञ्चरत्यर्थे
षिको वा स्यात् । खगणेन चरति खगणिकः स्वागणिकः । वेतनादेर्जीवति । धादे-
तनादेर्जीवत्यर्थे णिकः स्यात् । वेतनेन जीवति वैतनिकः । वेतनं वाहजालाऽर्द्ध-
वाहप्रेषणं शक्तयः । दण्डोधनरूपस्थानं सुखशय्या तथैव च । स्थिरपादौ धनु-
र्दण्डोपनिषद्वेश्मेव च । उपास्थिरूपदेशस्य सप्ततिर्दशकीर्तिताः । वत्सं क्रयविक्रय
क्रयविक्रयादिकः । वैभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे ईकः स्यात् । वत्सनेन जीवति वत्सुकः
क्रयिकः विक्रयिकः क्रयविक्रयिकः । आयुधादीयश्च व्रतानीनः । आयुधेन जीवति
आयुधिकः आयुधौयः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य जीवन्ति ते
व्राताः तत्कर्मापि व्रातं तेन जीवति व्रातीनो विप्रः । उत्सङ्गादेर्हरति । ढादु-
त्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिकः स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गा पटकीष्टाश्च
उडूपीनोटमेव च । भस्त्रादेः षिकः । ढाङ्गस्त्रादेः षिकः स्यात् णिकस्यापवादः ।
भस्त्रया हरति भस्त्रिकः स्त्रियां भस्त्रिकी । भस्त्राऽंशभारं वरटाऽंशं भारभरणं

लघा । मस्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षे भारः प्रकीर्तितः । विवध वीवधाभ्यां वा । विव-
धना हरति विवधिकः वैवधिकः स्त्रियां विवधिकी वैवधिकी एवं वीवधिकी
त्यादि । कुटिलिकायां णः । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे णः स्यात् ।
कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अगवक्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते कुटिलिकया
कुटिलगत्या व्याधं हरति वक्ष्यति कौटिलिको मृगः तथा कुटिलिकयाऽगवक्र
लौहयव्याङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मकारः । अचयूतादिनिर्वृत्ते । धात् अ-
चयूतादिनिर्वृत्तेऽर्थे णिकः स्यात् । अचयूतेन निर्वृत्तम् आचयूतिकं वैरम् अचयूत
जयाश्चेदपाह मर्दनकण्टकम् । यातीपयात प्रकृत गतागत गमागमम् । याचिता-
ऽपमित्याभ्यां ककणौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् ककणौ स्यातां निर्वृत्ते । याचितेन
निर्वृत्तं याचितकम् अपपूर्वमेङप्रतिदाने यदि अपमित्यनिर्वृत्तम् आपमित्यकम् ।
सूत्रेऽपि निर्देशो अनुकरणात् । कालिभ्यः काथ्य लभ्य सुकर परिजय्येभुं च । व्वनि-
र्देशः स्वरूपविश्वेर्निरासायः । धेभ्यः कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते काव्यादिषु अ णिकः
स्यात् । मासेन निर्वृत्तः मासिकः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः एवं मासेन काथ्यः
लभ्यः सुकरः परिजय्ये वा मासिक इत्यादि । समादेरधीष्टादिवत् । धात् समादे-
निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत् यथा विहितं त्याः स्युः । समाद्विर्वृत्तः समीनः दिसमीनः
द्विमासिकः द्विरात्रीणः द्वेरात्रिकः द्वह्वीनः द्वैयज्ञिकः द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः
द्विवर्षीणः द्विवर्षिकः द्विवर्षः । चित्तरति नित्यं लुक् द्विवर्षोत्सवः एतत् पुरुषो-
त्तमनोक्तम् । षष्टिकाः । निपात्याः । षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिकी ब्रौहिः । संसृष्टे ।
धात् संसृष्टेऽर्थे णिकः स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृतं तत् संसृष्टं दध्ना संसृष्टं
दाधिकं श्रावडंवेविकम् । मुद्गचूर्णाभ्यां णिनौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् संसृष्टेऽर्थे
णिनौ स्याताम् । मुद्गेन संसृष्टः मौद्ग आदनः चूर्णेन संसृष्टं चूर्णेनोऽपूपः । लवणात्
लवकम् । लवणेन संसृष्टः लवणः रूपः । लवणशब्दोऽव द्रव्यवाची । व्यञ्जनेभ्य उप-
सिक्ते । धेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे णिकः स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं
श्रावडंवेविकम् । व्यञ्जनादिति किम् । उदकेनोपसिक्त आदनः । आजः सहोऽश्वसो
वर्तते । धेभ्य एभ्यो वर्ततेऽर्थे णिकः स्यात् । आजसा वर्तते औजसिकः साहसिकः
आत्मसिकः । सम्पादिनि । धात् सम्पादित्यर्थे णिकः स्यात् । सम्पादौ शोभा-
युक्तः कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि मुखं कार्णवेष्टकिकं मुखं वास्त्रयुगिकं शरीरं
विशेषतो भाजत इत्यर्थः । कर्मवेष्टाभ्यां यः । धाभ्यामाभ्यां सम्पादित्यर्थे यः
स्यात् । कर्मणा सम्पादौ कर्मण्यः वेष्ट्यः । वेष्टोऽव नेपथ्यवाची । मूल्यात् क्रीते ।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिकः स्यात् । वस्त्रेण मूल्येन क्रीतं वास्तिकम् । मूल्या-
दिति किं हस्तेन क्रीतं युद्धम् । द्रन्तात् ज्वान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्
तेन प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यत् तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभिदागमे
प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा दाभ्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि । कथं मुद्गैर्भा-
षैर्वा क्रीतं मौद्गिकं माषिकं वसनमिति चेत् सत्यं तत्र भवत्यभिधानात् न
ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा कृत्यं सम्भवति । शतादेरर्हत्यादिवत् । धात् शतादे-
रर्हत्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे । शतेन क्रीतं शतं शतिकं द्विकं
पञ्चकं विंशतिकं यावत्कं कसिकं कार्षापणिकं प्रतिकं वासनं शौर्षे शौर्षिकं
द्विकंसम् अर्ध्वर्धकंसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकीनः द्विपाद्यं द्विशत्यं द्विशतं
खारौकं द्विश्राणं द्वैश्राणं द्विनैष्किकमित्यादि । उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतथीः ।
धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे णिकः स्यात् । उत्तरपथेन
गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिकः आहृतेऽर्थे ङे त्यः । वारिपथिकः । उत्तरी
वारि कान्तार जङ्गल स्थल शस्करः । अजः सप्तहोत्तरादौ कोविदैः परिकीर्त्तिताः ।
युध्यते । धाद्युध्यतेऽर्थे णिकः स्यात् । खड्गेन युध्यते खाड्गिकः धनुषा युध्यते
धानुक्कः उसन्तत्वात् इत्यस्य कः । शक्तियष्टिभ्यां णिकः । धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे
णिकः स्यात् । मूल शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धाम्नोदाहृतं किन्तु प्रान्ता-
दित्याहुः । उक्ती दीव्यत्यादिः रागाद्रक्ते । धाद्रागवाचिनी रक्तेऽर्थे णः स्यात् ।
यद्यपि रज्ज्वधोरनेकार्थत्वं यथा भोजने रक्तः रक्ता गौः तथाप्यव शुक्तस्य वर्णान्तरा-
पादनं रज्जे रर्थः । काषायेण रक्तं काषायं माञ्जिष्ठं कौसुमम् । कथं काषायौ
गर्दभस्य कर्णौ हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाद्भवियति । काषायेण
रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हरिद्रौ इत्यर्थः । रागादिति किं प्राणिना
प्रेतम् । हरिद्रा महारजनीभ्यां द्वौ नीलास्त्वनित् । धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्ः
स्यात् नीलीशब्दात् ट्ठोऽनित् । हरिद्रया रक्तं हरिद्रं माहारजनं नील्या रक्तं
नीलम् । चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् अमाहुः । पीतात् की लाचारीचनान्तु णिकी
वा तु शकलकर्दमात् । धात् पीतात् कः स्यात् लाच्चा रीचनाभ्यान्तु णिकः शकल-
कर्दमाभ्यां णिकी वा । पीतेन रक्तं पीतकं लाचया रक्तं लाचिकं रौचनिकं
शाकलिकं कार्दमिकं पचे णः शाकलः कार्दमः । नक्षत्रेभ्यो युक्ते कालि । धेभ्यो
नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् यो युक्तः स कालश्चेद्वति मूलं
तिष्येथेत्यादि कृते णे सूर्यागस्य इत्यादिना य लीपः । एवं पीषी । ननु कानि

सह सर्वदेव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात् कथं तिथ्यादिना कालविशेषो-
ऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्-
समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽपि तिथ्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थ चन्द्री यदा लक्ष्यते
तदा तेभ्यस्त्य उत्पद्यते तथाच तिथ्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य
इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । अविशेषे
लुवऽश्वत्यश्ववणाभ्यान्तु नान्नि । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात्
अश्वत्यश्ववणाभ्यान्तु संज्ञायाम् । रात्र्यादिविशेषो यदि नाभिधीयते । अथ पुष्यः
अथ मघा । अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषा-
भावात् । अविशेषे इति किं पौषी रात्रिः पौषमहः अश्वत्येन युक्तो मुहूर्तः अश्वत्यो
मुहूर्तः श्रवणा रात्रिः विशेषार्थोऽयमारम्भः । संज्ञायामिति किम् आश्वत्यो
रात्रिः श्रावणमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः । भवादीयः कृतभाद्रचववाचकात्
युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात् । तिथ्यपुनर्वसवीयमहः । अथ तिथ्यपुनर्वसवीयं राधा-
नुराधीया रात्रिः अथ राधानुराधीयम् । परत्वात् लुपं बाधित्वा विशेषाविशेषयोः
प्रवर्तते । भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिवर्ततेऽर्थः । धात्
परिवर्ततेऽर्थं वेत्यादित्वात् णः स्यात् यः परिवर्तः स रथश्चेद्वति वस्त्रेण परिवर्ततो
रथः वास्तो रथः चाम्मणी रथः विकारभिन्ये णे न नलीपः । काम्बली रथः
समन्ताद्वेष्टित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा कृत्रैः परि-
वर्ततो रथः । रथ इति किं वस्त्रेण परिवर्तः कायः । हौपवैयान्नात् टः इंसु पाण्डु-
कम्बलात् धाभ्यामाभ्यां टः स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन् । परिवर्ततो रथेन हौपो
रथः वैयान्नो रथः पाण्डुकम्बली रथः । हस्त यथा कथा चाभ्यां षणौ दीयते कार्ये
च । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् य णौ स्यातां दीयते कार्ये च । हस्तेन दीयते कार्यं
वा हस्त्यं यथा कथाच शब्दो व्यं समुदायोऽनादरार्थः । यथा कथाच दीयते
कार्यं वा यथाकथाचम् । कन्दसी यो निर्मिते उरसः णश्च । धात् कन्दसी
निर्मितेऽर्थे यः स्यात् उरसी यः णश्च । कन्दसा इच्छया निर्मितं कन्दस्यं विश्वम्
उरसा निर्मितम् उरस्यम् औरसम् । पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च ।
पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थग्रहण-
योग्यो रूपादिव पूरणत्यान्तोऽभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विती-
यः वटुः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-
मेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एवं चक्षुषा दृश्यते

चाचुषः श्रवणेन श्रूयते श्रावणः मनसा ज्ञायते मानसः दृशिर्ज्ञानार्थ इति धाधि-
कारः । घात् । घादित्यधिकारी जादित्यतः प्राक् । दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थं
वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । यत् दृष्टं तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं
वैश्वामित्रम् । णी डिङ्वा । अत्रार्थे विहितः णी डिङ्वा स्यात् । विंशत्या दृष्टं
साम वैशं डिति टेलोपः । पचे वैशतं साम । एवं औशनसं साम । यमादि-
भ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्र्यं कालियं दैव्यं दैवं
प्राजापत्यं पाशुपतम् औत्समित्यादि । वामदेवात् यः । घावामदेवश्चादृ यः स्यात्
दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम । तीयात् णीकः । तीयान्ता-
दत्रार्थे णीकः स्यात् । द्वितीयेन दृष्टं साम द्वितीयकं तार्त्तीयकं साम । गोवा-
दङ्गवत् । अपचान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे येत्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्याः स्युः दृष्टे
सामन्वर्थं । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम । रन्तुचुकायनिना दृष्टं साम
रन्तुचुकायनकं साम त्रिदेन दृष्टं साम वैदं साम गार्गं साम दाक्षं साम । नान्नि
मन्त्रिकादेः कृते । धान्मन्त्रिकाद्ये कृतेऽर्थे णः स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति ।
मन्त्रिकाभिः कृतं माचिकं मधु । मन्त्रिका पुत्तिका गमुत् सरषाः परिकीर्त्तिताः ।
पौत्तिकं गार्मतं सारधं मधुनः संज्ञा । क्षुद्रा भ्रमरः वरटा वातपात् टः । घेभः
एभ्यः कृतेऽर्थे टः स्यात् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रमरं वाराटं वातपं मधु ।
कुलालादर्शकः । घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णकः स्यात् नान्नि । कुलालेन कृतं
कौलालकम् । कुलाली गिरिकः सेना चण्डालः परिहृद्धः । कर्माारी वरूडोऽन-
ड्वान् कुम्भकार उरुस्तथा । ब्राह्मणी देवराजश्च श्रपाकः परिकीर्त्तितः । निषादश्च
कुलालादौ परिशिष्टप्रयोगतः । कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्
यः कृतः स चेदग्रन्थो भवति । वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचिकः प्राभाकरः । यमा-
देस्तु याम्यः आग्र्यः प्राजापत्यः कालियः दैव्यः औत्सः । भवादित्वात् पाणिनिना
कृतो ग्रन्थः पाणिनीयः ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीबम् एवं
काशकृतम् काशमित्यादि । प्रीक्ते । घात् प्रीक्तार्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् ।
प्रकर्षेणीकं प्रीक्तं व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञ-
वल्क्येन प्रीक्तं याज्ञवल्क्यं गीतमं मूले शार्ववल्क्यं शार्ववल्क्या प्रीक्तमिति वाक्यं
काश्यादित्वाणिकणि कौ स्त्रियां शार्ववल्क्या शार्ववल्क्यौति एवं पाणिनीयम् ।
पणोऽस्यास्ति पणौ तस्यापत्यं णे पाणिनः पण्यादित्वात् न नन्तोपः स भवान् पाणिनिः
युवत्यः पूज्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फणादिवादिनः तस्यापत्यम् अतः णिः

तेन प्रोक्तं गाहादिपाठादीय इत्याह । गोवाऽर्थे णेत्तु । आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम् एवं काखेन प्रोक्तं काखं याज्ञवल्क्यम् । यमादेस्तु यास्यं प्राजापत्यम् आग्र्यं कालियं पाशुपतं औत्समित्यादि । उखतित्तिरि वरतन्तु खण्डिकाणीय-
 ऋन्दसि । वैभ्र एभ्रऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीयः स्यात् कल्प सूत्रे कन्दो ब्राह्म-
 णानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते औखीयः तैत्तिरीयः
 वारतन्त्रवीयः खाण्डिकीयः । कन्दसीति किम् उखेन प्रोक्ताः श्लोकाः औखाः ।
 क्कगलिनी णेयिन् । घाच्छगलिना प्रोक्तेऽर्थे कन्दोविषये णेयिन् स्यात् । कलाप्यन्ते
 वासित्वाखिणोऽपवादः । क्कगलिना प्रोक्तं कन्दोऽधीते वा कागलियः प्रोक्तात्
 लुगित्यनेन अध्येतवेदितृणस्य लुक् एवमन्यत । शौनकादेर्णिन् । घाच्छौनकादे-
 ऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शौनकेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते शौनकी स्तान्दी ।
 शौनक स्तन्द शालीय शम्पेय पुरुषायुषः । शापायनी रज्जुकण्ठी देवदर्शने शाङ्करः ।
 स्तस्य वाजसनेयौ च नवकारेण संयुतौ । खाडायनी रज्जुभारः कषाय इह
 कीर्त्तिताः । कठशाठौ शौनकादौ षड्भिर्दशमनीपिभिः । कठशाठाविति
 समुदितस्यात्र ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं कन्दोऽधीते काठशाठौ केवलात् तु लुक्
 वक्ष्यति यत्र ब्रह्मास्तेभ्य ईयः अन्येभ्यः णी वाध्यते । कलापिशिष्याकलापिवैशम्पा-
 यनशिष्येभ्यः । वैभ्रः कलापिशिष्येभ्यः कलापिवर्जैर्भ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यऋन्दो
 विषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् । तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुक्कगली तथा ।
 उपल्लुम्बुरुक्षाय वैशम्पायनशिष्यकाः । पलिङ्गकामलाऽलम्बिकः भाण्ड्यकलापिनः ।
 श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरिते नव स्मृताः । हरिद्रुणा प्रोक्तं कन्दोऽधीते हरिद्रवी
 एवं पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैश-
 म्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिद्धयति किं पृथग्यहणेनेति चेत् सत्यम्
 अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षात् शिष्यज्ञापकार्यम् । अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य
 वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः न च खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति
 वाच्यम् अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं
 कन्दोऽधीते कालापः कलाप्यादित्वाब्रलीपनिषेधाभावात् न लीप इकारलोपः ।
 कठचरकात् लुक् । घाभ्रामाभ्यां लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते कठः
 चरकः । कन्दसीति किं काठः चारकः श्लोकः । ऋषेः काश्यपकौशिकाणिन्
 कल्पे च । घाभ्रामाभ्यां कल्पे कन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवादः ।
 काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं कन्दो वाऽधीते काश्यपी कौशिकी । ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपगोवः काश्यपः तेन प्रोक्तं कल्पं कृन्दी वा अधीते काश्यपीयः
 कौशिकीयः वृद्धादीयः । यज्ञकर्मस्थनुष्ठेयविधेर्विधायको ग्रन्थः कल्पः । काश्यपेन
 ऋषिणा प्रोक्तः श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः । अपरे इह कृन्दी नागवर्त्तयन्ति ।
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः । घाभ्यामाभ्यां क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयो-
 र्वाच्ययोः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते पाराशरी भिच्चुः
 ईदृशो वाध्यते । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नटः । कर्मन्दकृशाश्वा
 भ्यामिन् । घाभ्यामाभ्यां क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् ।
 कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते कर्मन्दी भिच्चुः कृशाश्चेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कृशाश्ची
 नटः भिच्चुनटसूत्रयोरिति णिन् कार्मान्दः काशीशः श्लोकः । ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादेः । याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं शास्त्राद्यनेन प्रोक्तं
 ब्राह्मणमधीते शास्त्राद्यनी पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी कल्पः । याज्ञवल्क्यादेस्तु
 याज्ञवल्कः आश्वत्यः शौनभनः । याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्यादिविहितणस्य प्रोक्ता-
 धिकारविहितत्वाभावादध्येतवेदितविषयता साभूत् पैङ्गीत्यत्र णिनः प्रोक्ताधिकार-
 विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तत्र ऋषेः काश्यपकौशिकारणीनः कल्प इति
 कल्पस्यैव ग्रहणात् । इति घाधिकारः । अत्र चत्वार्य साधुः चतुर्यः यज्ञिय इति
 मूले लिपिकरप्रमादः । भाच्याभावात् । जादित्यधिकारी डात् प्राक् । आगते ।
 जादागतेऽर्थं वेत्यादित्वात् णः स्यात् । मूले मथुराया इत्यादि णि आकारलोपः
 त्रिंश एव श्रौत इत्यादि । यमादेस्तु यमादागतः याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः
 आग्नेयः श्रौतः । भवादित्वात् गार्गीयः काशिकः राक्षियः नादेय इत्यादि । इह
 यन्मुखजं तस्यैव ग्रहणं तेनेह न स्यात् शुभ्रादागतः सन् वृक्षमूलादागत इति ।
 आयस्थानेभ्यः णिकोऽशुष्टिकादेः । जेभ्य आयस्थानवाचिभ्यः आगतेऽर्थे णिकः
 स्यात् न तु शुष्टिकादे आयः स्वामियाह्वी भागः स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम् ।
 शुक्लशालाया आगतः शौक्लशालिकः आतरिकः ब्वनिर्देशः स्वरूपविधिर्निरासार्थः
 शुष्टिकाया आगतः शौष्टिकः । शुष्टिककृकणस्तीर्थभूमिपर्णवृक्षोपलम् । उपदानं
 स्थण्डिलञ्च शुष्टिकादौ न वेरिताः । कृकणपर्णयोः पाठः पर्णकृकणाद् भारद्वाज
 इति ईदृशस्य बाधनार्थः तीर्थस्य धूमादिपठितस्य णकबाधनार्थः । उदपानस्य
 चत्सादिपठितस्य ट्वाधनार्थः अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिषेधार्थः पाठः ।
 विद्यायोनिस्सम्बन्धादतः । विद्याकृती योनिगतश्च सम्बन्धी यस्य तस्मादतो जातु

आगतेऽर्थे णिकः स्यात् । होतुरागतः होतृकः मातृकः स्वासृकः उक्त प्रत्याहारा-
दिकस्य कः । विद्यायीनिसम्बन्धादिति किं सवितुरागतं सावित्वं कार्त्तम् ।
अस्मिन्नर्थे णणिकौ स्यातां पितुरागतं पितृकं पैतृकं पूर्ववदिकस्य कः । अतृती
णकः । नाविद्यायीनिसम्बन्धादतृदन्ताणकः स्यात् आगतेऽर्थे । उपाध्यायादागतः
औपाध्यायकः पैतामहकः मातामहकः मातुलकः । वृहेतुभ्यो मयट् रुष्यौ वा ।
जैभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रुष्यश्च स्यात् । देवदत्तादागतं
देवदत्तमयं देवदत्तरूप्यं पक्षे देवदत्तं वृद्धपक्षे देवदत्तीयः एवं यज्ञदत्तमयं यज्ञ-
दत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुस्त्वावत् समादागतः सममयं समरूप्यं पक्षे
समीयं गृहादित्वात् ईयः एवं विषममयं विषमरूप्यं विषमयीयं व्यनिर्देशः स्वरूप-
विधेर्निरासार्थः । अपत्यादङ्गवत् । अपयान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे येभ्यो ये त्या विधेयान्तेभ्य
आगतेऽर्थे ते त्याः स्युः । औपगवादागतः औपगवकः वैद गार्गः दाक्ष इत्यादि ।
प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् । हिमवती गङ्गा प्रभवति
हैमवती गङ्गा दारदौ सिन्धुः । यमादिस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाशुपतः आश्विनः
औत्स इत्यादि । भवादित्वाद् गाङ्गायः काशिकः राश्विनः नादयः इत्यादि । बाल-
वायाण्यो विदूरश्च । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ण्यः स्यात् ण्ये विदूरादेश्यश्च
बालविदूरादेश्यश्च । बालवायात् प्रभवति वैदूर्यमणिः परैकदेशिनस्तु वैदूर्यं
साधयन्ति । धर्मादेर्योऽनपेते । जाडर्मादेरनपेतेऽर्थे यः स्यात् । धर्मादनपेतं
धर्म्यं धर्माद्यन्यायपत्यानश्वतारोऽव प्रकीर्तिताः । इति जाधिकारः । डात् ।
डादित्यधिकारः व्याः प्राक् । पादादुद्धृते । डात् पादवाचिन उद्धृतेऽर्थे वेत्या-
दित्वात् णः स्यात् । पावं भाजनं उद्धृतं मुक्तीच्छिष्टम् । शरावेषूद्धृत ओदनः
शरावः कार्परः । पादादिति किं पाणावुद्धृतम् । स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि ।
व्रतेन यः शेते स व्रतशयिता तस्मिन् । डात् स्थण्डिलात् वेत्यादित्वात् णः स्यात् ।
स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थण्डिली ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियमः । संस्कृते
भक्ष्ये । डात् संस्कृतेऽर्थे वेत्त्रादित्वात् णः स्यात् यत् संस्कृतं तत् भक्ष्यं चेतु
भवति । भृष्टं संस्कृताः भ्राष्टा मुद्गाः पैठराः पूपाः । खरविषदमभ्यवहार्थं भक्ष्य-
मिति जयादित्यादिभिरव रुदिरुक्ता खरमभ्यवहार्थं भृष्टमुद्गादिविषदमभ्यवहार्थम्
ओदनादि । भक्ष्य इति किं पुण्यपटलेन संस्कृती मणिगुणः । दध्नः शिकी वा
तूदस्त्रितः । डाद्दध्नः संस्कृतेऽर्थे णिकः स्यात् उदस्त्रितस्तु वा दध्नि संस्कृतं दाधिकं
तेन संस्कृतमित्यव दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूतं दधि संस्क्रियत इति भेदः । अन्ये तु दधिसंस्कृतमित्यर्थविवचायां णी
माभूदित्येतदर्थमित्याहुः । उदस्विति संस्कृतम् औदस्वित्कं तादिकरः कः । पचे
औदस्वितम् । चीरात् णेयः । डात् चीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे णेयः स्यात् । चीरे
संस्कृता चैरेयी यवागूः । शूलीखाभ्यां यः । डाभ्यामाभ्यां संस्कृते भक्ष्येऽर्थे यः स्यात् ।
शूले संस्कृतं शूल्यम् उखायां संस्कृतम् उख्यम् मांसम् । भवे । डाङ्गवैऽर्थे वेच्यादि-
त्वात् णः स्यात् । युन्ने भवः यौन्नः माथुरः श्रेयसि भवः आयसः । आदायचो णित्ते
शिंशपेत्यादिना च आत् एवं दार्घ्यसत्वं दाविकं यमादेस्तु यास्यः प्राजापत्यः पाशु-
यतः आश्रेय औत्सः भवादित्वात् गार्गीयः काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि । अध्यात्मादेः
णिकः । डादध्यात्मादेः भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः
आध्यात्ममुपजानुपकरणं स्यादुपनीवि च । अधिभूताधिदेवञ्च स्वयामीर्द्धन्दसं तथा ।
ऊर्द्धदेहः समानादिर्लोकोत्तरदमेव च । स्वाध्यायचतुरर्थे च कदाचिदिह षोडश ।
अध्यात्मादाविह प्रोक्ताः समानोऽन्ये प्रयोगतः । आध्यात्मादयः षट्कृतवाः आधि-
भौतिकम् आधिदैविकं सुतगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । ऊर्द्धन्दमशब्द ऊर्द्धसमानार्थः
समानादिस्त्वावत् समानदेशिकः समानग्रामिकः लोकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिकः
पारलौकिकः द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । चतुरर्थे भवः चतुरर्थिकः अत्र षाष्ठात् गवाच्ये न
लुक् त्यस्य । मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्कं समाने भवः सामानिकः
अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शेषिकः । वाऽन्तः पूर्वात् । डात् कृतवात् अन्तः-
शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अन्तरागारि भवः आन्तरागारिकः आन्तर्देहिकः
अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् सप्तर्थे वसः । ग्रामात् पथ्यनुपूर्वात् । डात् कृत-
वात् पथ्यनुपूर्वाद ग्रामाङ्गवैऽर्थे णिकः स्यात् । परिग्रामे भवः पारिग्रामिकः
आनुग्रामिकः आभ्यामिति किं मूले ग्रामीणः ग्राम्य इति पारादित्वात् ईनः
दिवादित्वात् यः । प्राण्यङ्गदिगादिभ्यां यो देवादेस्तु णित् । डेभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यो
दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात् णित्तु देवादेः । मूले मूर्धन्यमिति मूर्द्धि भवमिति
वाक्यम् एवं ह्रद्यं कण्ठं तालव्यमिति । दिगादिस्त्वावत् दिशि भवं दिश्यम् । दिक्-
पञ्चसुगपयानोऽनीकशाखिवह्नीगणाः । वर्गमितवानराकाशवेशकालादयो मुखम् ।
जघनं मेघयूथाऽन्ता न्यायधार्त्यावुखापि च । मेवोऽनुवंशी वंशीऽथ संज्ञायामुदकं
मतम् । अत्र येऽवडास्तेभ्य ईयः शेषेभ्यः णी बाध्यते । मुखजघनयोः प्राण्यङ्गवचन-
त्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि य प्राप्त्यर्थः पाठः । उदके भवाः उदका रजस्वला नात्र
प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः संज्ञायामिति किम् औदका मत्स्याः देवादित्वावत् देवे

४३० । व्यटर्लोपोऽनाराच्छ्रवतोऽच्येऽयौ ।

व्यटः ६।, लोपः १।, अनारात्श्रवतः ६।, अच् ये ७।, अयौ ७। ।

पौनःपुनिकः वाह्यः वाहीकः ।

भवं दैव्यं यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे दैवमिति वार-
णार्थम् । देवः पञ्चजनञ्चैव गम्भीरोऽथ वसे परे । परिशीवानुसीवीपसीवीपलणमेव
च । पर्योश्वापकालापानुशीतं परिमुखं तथा । परिहन्वनुगङ्गानुमाषानुषयमेव हि ।
अनुवंशं परिखलाऽनुपथानुतिलस्तथा । अनुशूपमथो यज्ञे चतुर्मासं प्रकीर्तितम् ।
अथानन्तरं परे शब्दाः परिसीवादयः सप्तदश वसे देवादौ पठ्यन्ते । पूर्वमनुवंश-
शब्दोऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्वतो भावार्थः परिशब्दस्य योगविभागादिह वस-
ग्रहणज्ञापकाद्वा वसः । चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्मासी यज्ञः मूले नादेयमिति
नद्यादित्वात् णेयः । शालीयमिति वृद्धादीयः । शालायां भव इति वाक्यं नागर
इति णः । अयात् येयेयाः । ढादयश्चत्वात् य इय ईयः एते स्युर्भवैऽर्थे । मूले अग्र-
मिति अग्रियम् अग्रियं परैकदेशिनः तदन्तादपीच्छन्ति तेनात्यग्रमित्यादि ॥ ४२९ ॥

व्यस्य टिः व्यटिः तस्य । आराच्च श्रवत् च आराच्छ्रवत् न आराच्छ्रवत्
अनाराच्छ्रवत् तस्य । अच्च यश्च अच्यं तस्मिन् । नास्ति युयं सोऽयुस्तस्मिन् ।
अव्ययस्य टर्लोपः स्यात् प्रकरणवलात् युभिर्न तद्वितसंज्ञकेऽचि ये च । न तु
आरात् श्रवतोः । पुनःपुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टर्लोपे पौनःपुनिकः एवं
वर्हिर्भव इति णे कृते टर्लोपे वाह्यः । एवं णीके वाहीकः । एवं सायं
प्रातर्भवतीति सायन्प्रातिकः । अयौ किं शंयुः अहंयुः । आरात् श्रवतोस्तु
आरात् भवतीति णीये लोपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दकाराभावे
आरातीयः एवं शाश्वतिकः अत्र णिकः । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनरव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिद-
व्ययस्य क्वचित् टर्लोपो न स्यात् इति । तेन सृष्टु इत्यस्य भावः सौष्ठवं विकार-
सङ्घेति णः । एवं शंयः कंय इत्यादौ टर्लोपो न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीराटी—व्यस्य टिः व्यटिः तस्य आराच्च श्रवच्च तत् न तत् अनाराच्छ्रवत्
तस्य अच्च यश्च अच्यं तस्मिन् नास्ति युयंस्मिन् अयुस्तस्मिन् आराच्छ्रवद्वर्जितस्य व्यस्य
टर्लोपः स्यात् अचि ते युवज्जिते ये च । पौनःपुनिक इति पुनः पुनर्भव इति

४३१ । न दं तसौ त्वस्यर्थे च ।

न ११, दं ११, तसौ ११, तु ११, अस्यर्थे ७, च ११ ।

अथावचि ये च ते पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्तसान्तौ तु
अस्यर्थे च । आरातीयः शाश्वतिकः ।

वाक्यम् अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् णिकः अनेन टिलीपः । अथावचित् किम्
अहंयुः । वहिषी खणीकौ । डावहिस्श्चात् भवेऽर्थे खणीकौ स्याताम् । मूलं
ताह्य इति पक्षे वाहीकः वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन च पूर्वेण टिलीपः ॥ ४३० ॥

तश्च सञ्च तसौ । अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽस्यर्थः तस्मिन् । प्रत्ययेषु क्लृप्तं
व्यच्येयनेन विभक्त्यर्थे कृतेऽपि आतिदेशिकं यद्दान्तत्वं तन्निषेधयति यथा त्वच
इदं त्वाचं दिशि भवं दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावादिरामे न कुडादिः । एवम्
अनडुह इदम् अनडुह्यम् अत्र न दङ् मधुलिह्यमित्यादौ नङ्गोदुह्यमित्यत्र न घः ।
उपानह इदम् औपानहमित्यत्र न घङ् । तसन्तत्वे तु तडितौ भावः ताडित्वं
गडित्वानित्यादौ चपो जङ् न स्यात् । एवं पयसो विकारः पयस्यं धृतादिपायसः
परमात्रम् । पयोऽस्यस्य पयस्वान् पयस्वी तजस्वी इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात् ।
अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते सीविः फे इति न स्यात् । अर्थो
किं शंयुः अहंयुः अत्र दान्तत्वादान्ते न इति मस्यानुस्वारः । अत्र किं त्वज्मात्रं
इड्महम् अनडुन्मात्रम् इत्यादौ दान्तत्वादिरामविहितं कार्यं स्यादेव । किञ्च
तत्रा निर्दिष्टमित्यमिति त्यागात् भवदीयमित्यादौ दान्तत्वाज्जङ् । एवं शंयः
कांयः इत्यत्रापि मस्यानुस्वारः ॥ ४३१ ॥

श्रीराटी—अत्र यावित्यनुवर्तते । तश्च सञ्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्
तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वमेति त्यागात् पूर्वदसाक्षिपतीत्यत्र आह पूर्वं दसंज्ञं न स्यादिति
अत्र क्लृप्तं तु तत्किमाश्रित्य दत्ते अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराज्ज इति
वाक्यं तदसंज्ञकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जङ् । कण्डे च । क्ये ज्ये
च पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् । सामिच्छति गच्छति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्त-
त्वात् वाङ्गोदान्ते इति न अवादेश इति, एवं तडित्तमिच्छति तडित्यति न चपो-
ऽवे जङ् नमस्यति इत्यत्र न विः । शाश्वतः णिको वा णकश्च । डाक्श्चश्चात्
णिको वा स्यात् णिकस्य णकश्च मूलं शाश्वतिक इति श्रूयत् विषु कालेषु भवः

विद्यमान इत्यर्थः पक्षे शाश्वतः न टेलीपः न चपोऽवे जवश्च । अहि-वत्स्यऽस्ति कुचि-
 द्रुति कलसीभ्यः ष्येयी ग्रीवायाः ष्यश्च । डेभ्य एभ्यो भवार्थे ष्येयः स्यात् ग्रीवायाः
 ष्येयणौ । अहौ भवम् आह्वयं वःस्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचक-
 स्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेयं कौलेयं दार्तेयं कालियं गैवेयं यैवम् । अङ्गुलि-
 जिह्वामूलाभ्यामीयः । डाभ्यामाभ्यां ईयः स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुलौ भवः अङ्गुलीयः
 जिह्वामूलीयः कथं मुखतीयः पार्श्वतीयः गद्गादित्वात् । वर्गान्ताच्च । डाङ्गर्गा-
 न्ताङ्गवेऽर्थे ईयः स्यात् । कवर्गे भवः कवर्गीयः पवर्गीयः वर्गान्तादिति किं वर्ग्यः
 दिगादित्वात् यः । अशब्दे यीनौ च । डाङ्गर्गान्तात् य ईन ईय एते स्युः भवेऽर्थे ।
 कृष्णवर्गे भवः कृष्णवर्गीयः कृष्णवर्ग्यः कृष्णवर्गीणः । शब्दे तु कवर्गीयो वर्णः ।
 मध्यानामीय दिनशीया दस्य नुम् च । डान्मध्यादेते स्युः भवेऽर्थे दस्य नुम् च स
 इत् । मध्ये भवः मध्यमः मध्यमीयः माध्यन्दिनः मध्वीयः । कर्णललाटाभ्यां
 कोऽलङ्कारे । डाभ्यां भवेऽर्थे कः स्यात् भूदणार्थे । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका
 कलाटिका यस्यापवादः । अलङ्कार इति किम् कर्णं लालायम् । त्यामाजिना-
 न्तात् लुक् । डात् त्यामानादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्व-
 त्यान्नि भवः अश्वत्यामा हकाजिनः सिंहाजिनः । ग्रन्थादनेकाचः शिकः । डात्
 ग्रन्थवाचकादनेकाचः शिकः स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भवः ऐष्टिकः पाशुकः । एका-
 चस्तु सुपि भवः सौपः तैडः । बह्वचीऽन्तीदात्ताच्च । डादन्तीदात्ताद् बह्वची ग्रन्था-
 ङ्गवेऽर्थे शिकः स्यात् । षत्वञ्च णत्वञ्च षत्वणत्वे तयोर्भवः षात्वणत्विकः स स्वरैणा-
 न्तीदात्तः । अन्तीदात्तादिति किं संहितायां भवः सांहितः प्रादिसस्वरैणाद्युदात्तः
 पूर्वैणैव सिद्धेऽनन्तीदात्ताद् बह्वचः ण एव पृथग्विधानात् । ऋट्क् पुरश्चरणाख्या-
 तेभ्यः । ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुरणश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् शिकः
 स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चसु ह्रीटपु भवः प्राञ्चह्रीटकः ऋचि भवः आर्चिकः एकाचत्वात्
 णस्याप्रवादः पौरश्चरणिकः आख्यातिकः अनन्तीदात्तत्वात् णस्यापवादः । ऋवे-
 रध्याये । डाट्श्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे शिकः स्यादध्याये वाच्ये । ऋवि-
 शब्द उप्रचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भवः वाशिष्ठिकः वैश्वामित्रिकः ब्रध्याय
 इति किं वाशिष्ठी ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्यां यज्ञवाचिभ्यां क्रतुवाचिभ्यां
 च शिकः स्यात् भवार्थे । अनन्तीदात्तार्थे आरम्भः । नवयज्ञे भवः नावयज्ञिकः ।
 क्रतुभ्रस्तावत् राजसूयिकः । क्रतुभ्य इत्येवं सिद्धे यज्ञग्रहणसीमयागे यथा स्यात्
 आञ्चौदनिकः पुरीडाशपौरीडाशभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्यां ग्रन्थाभ्यां भवेऽर्थे

णिकीऽणित् स्यात् । पुरीडाशः पिष्टकषिण्डः तत्र भवः पुरीडाशिकः । पुरी-
डाशिकौ ऋक् पुरीडाशसंस्कारकौ मन्त्रः पौरीडाशः तत्र भवः पौरीडाशिकः ।
पौरीडाशिकौ पौरीडाशश्चादन्तोदात्तात् पूर्वेषु णिकविधाने पौरडाशिकः पुरी-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहणं पुंवङ्गावनिषेधाभावार्थमिति । ण ऋगयनादे-
ः कृन्दसो यश्च । डादृगयनादेर्यत्याङ्गवेऽर्थे णः स्यात् कृन्दसस्तु षणौ ऋगयने भवः
आर्गयणम् । ऋगयनविद्यानिगमन्यायं कृन्दोभाषीत्यति पुनरुक्तम् । कृन्दोविचिति
कृन्दोविजिति कृन्दोमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या तथैविद्या पदव्याख्यानमेव च ।
कृन्दोव्याख्यानोपनिषच्छिलासंवत्सराद्यपि । उपपाती मुहूर्तश्च चैवविद्या तथैव च ।
वास्तुविद्यानिमित्तञ्च निरुक्तं परिकीर्तितम् । कृन्दसि भवः कृन्दस्यः कृन्दसश्च ।
सर्वस्मात् णिकी बाध्यते । सरयुः ण्येलीपः । सरयुं भवः सारवः अत्र यलीपः ।
भवे किं सरयुं जातः सारयवः । जाते । डादित्वेव । तज्जातेऽर्थे वेत्यादित्वात् णः
स्यात् । भवजातयोरयं भेदः भवो विद्यमानः जातः उत्पन्नः । शुद्धे जातः औन्नः
माथुरः । यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः प्राजापत्यः पाशुपतः औस-
इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः शालीयः नादेयः कावेयकः कालिकः राष्ट्रिय इत्यादि ।
प्रातृष इकः । प्रातृषि जातः प्रातृषिकः एण्यस्यापवादः । नान्नि शरदो णकः । डाक्-
रक्चन्दाणकः स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन संज्ञा चेत् गम्यते । शरदि जाताः शारदकाः
मुद्राः दर्भाश्च । अनान्नि तु शारदिकः यथा प्राप्तं मूलार्द्रावस्करप्रदोषपूर्वाह्णपराह्णात्
कः । डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे कः स्यात् । मूलं जातः मूलकः आर्द्रायां जातः आर्द्रकः
केऽकस इति स्त्रः अवस्करकः प्रदोषकः पूर्वाह्णकः अपराह्णकः अनान्नि तु यथा
प्राप्तम् । पथः पन्थश्च । के पथः पन्थादेशश्च पथि जातः पन्थकः । अमावास्यामावस्या-
भ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्यां वः अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे संज्ञायाम् । अमावास्यायां
जातः अमावास्यकः अमावास्यः । पक्षे पलयादि णः अमावास्यः एवम् अमावस्यकः
अमावास्यः अमावास्य इति । सिन्धुपकराभ्यां कः णटौ च । डाभ्यामाभ्यां जाते-
ऽर्थे कः स्यात् णटौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धौ जातः सिन्धुकः णे सैन्धवः कच्छा-
दिपाठात् वृत्तस्त्रयोर्णकस्यापवादः । अपकरे जातः अपकरकः ट्रे अपकरः ।
एतत् पर्थन्तं नान्नौत्येकदेशिनः । तिष्यपुनर्वसुस्वातिहस्ता विशाखाबहुलाभ्यो लुक् ।
एभ्यो जातार्थस्य त्वस्य लुक् स्यात् । तिष्ये जातः तिष्यः पुनर्वसुः स्वातिः हस्तः
विशाखः बहुलाः कृत्तिकाः ताम्र जातः बहुलः तस्य लुकि स्त्रो त्वस्य लुक् । नच-
तेभ्यो वा । नचतवाचिभ्यो जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । अश्विन्यां जातः अश्वी

ए अस्मि लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । पक्षे आश्विनः अश्वयुक् आश्वयुजः रौहिणः खर-
शिराः मार्गशीर्षः अभिजित् अभिजितः चित्रः चैवः श्रवणः श्रवणः रेवतः रेवतः ।
वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्स-
शालः । फल्गुनी शतभिषग्भ्यां टडौ । आभ्यां जातार्थस्य लुक् वा स्यात् लुकि
सति क्रमात् टडौ वा स्याताम् । फल्गुन्यां जातः फल्गुनः टप्तेऽपि फल्गुनः
स्त्रियां फल्गुना फल्गुनी च ये कृते टित्वादीप् उभयत्यक्तपक्षे फल्गुनी शतभिषजि
जाता शतभिषा डिति टितिपः लीपे अत आप् डाभावपक्षे शतभिषक् लुगभाव-
पक्षे शतभिषा डी । अविष्ठाषाढादीयणीयौ च वा । आभ्यां जातार्थस्य लुक् वा
स्यात् लुकि ईयः णीयश्च वा । अविष्ठाषां णालः अविष्ठः पक्षे अविष्ठोयः लुगभावपक्षे
यविष्ठः । आषाढायां जातः आषाढः पक्षे आषाढीयः लुगभावपक्षे आषाढः अत्यं
तु आषाढेति क्रमादि तथाच अट्रोहिणीयोगफलं तदेव भवेदाषाढा सहितं च
चट्ट इति वराह इत्याहुः । स्थानान्तखरशालगीशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता-
र्थस्य लुक् नित्यं स्यात् । गीस्थाने जातः गीस्थानः खरशाले जातः
खरशालः गीशालः एभ्यः किं स्थाने जातः स्थानीयः साहिषशालः । स्त्रियां चित्रा-
रौहिणीरेवतीभ्यः । आभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुक् स्यात् स्त्रियां वाच्यायाम् ।
चित्रायां जाता चित्रा रौहिणी रेवती कन्या उभयत्र नडादिराक्ततिगणत्वादीप् ।
स्त्रियामिति किं चित्रायां जातः चित्रः रौहिणः रेवतः । न मघादेः । मघादे-
र्जातार्थस्य लुक् न स्यात् । मघासु जातः माघः आश्वत्येषु जातः आश्वत्यः प्रोष्ठ-
पदासु जातः प्रोष्ठपादः सुपत्तालादित्वात् अत्यदस्य त्रिः । कृतलश्रुतीनेषु । डादि-
नुवर्जते डादिष्वर्थेषु वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । शुक्ले कृती लभ्यः क्रीतां वा श्रौतः
माधुरः । यमादिस्तु यास्यः आदित्यः आग्नेयः काश्वेयः प्राजापत्यः पाशुपतः श्रौतः
इत्यादि । भवादित्वात् मार्गैयः नादयः राष्ट्रिय इत्यादि । कुशने । डात् कुशने-
ऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः । शुक्ले कुशलः श्रौतः माधुरः । यमादिस्तु यास्यः श्रौतः
इत्यादि भवादित्वात् मार्गैयः नादयः राष्ट्रियः इत्यादि । पथ्यादिरकः । डात्
पथ्यादिरकः स्यात् कुशलार्थे । पथि कुशलः पथकः । पथ्याः पिचिण्डा निचया-
ऽसद्रादाह्लादावयाकृषजयैः पिशाचः । पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा भाष्यादिशालाणि
पुष्पैर्विचार्य । त्सरशकुन्दशनिभ्यः कः । उभ्यः कुशलार्थे कः स्यात् । त्सरौ कुशलः
त्सरकः शकुनिकः अशनिकः । प्रायभवै । डात् प्रायभवैऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः
स्यात् । शुक्ले प्रायभवः त्राडुल्येन भवः श्रौतः माधुरः । यमादिस्तु यास्यः आदित्यः

आग्नेयः कालेयः प्राजापत्यः पाशुपतः औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः
 राष्ट्रिय इत्यादि । उपनीत्युपजानूपकर्षणात् शिकः डेभ्य एभ्यः प्राद्वेऽर्थे शिकः
 स्यात् । उपनीविनि प्रायभवः औपनीविकः औपजानुकः ओरिकस्य कः औप-
 कर्षिकः । सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन
 सतीत्यत्ती नीच्येने भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराधेयोरन्यूनानतिरि-
 क्ता । शुद्धे सम्भूतः औन्नः मायुरः । यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालेयः
 प्राजापत्यः पाशुपतः औत्स इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।
 कोषाङ्गक्षभेदे णेयः । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेयः स्यात् । कोषे सम्भूतं
 कौषेयं कृमिकीघोत्यं वस्त्रम् । वस्त्रभेद इति किं कौषः कृमिः । कालेभ्यः साधु-
 पुष्पात्पचमानेषु । डेभ्यः कालवाचिभ्य एवर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः
 न तु सामान्यलेः । हेमन्ते साधुः पुष्पाति पचते वा हैमन्तिकः हैमन्तः हैमनः
 वासन्ती कुन्दलता शारदाः शालयः प्राद्वेण्याः तिला इत्यादि पृथग्विकसने श्ल
 शपचौज पाके ढवे श्नाः पचमानः । उप्ते च । डेभ्यः कालवाचिभ्यः उप्तेऽर्थे
 भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः । हेमन्ते उप्त्यन्ते हैमन्तिकाः हैमन्ता हैमना यवाः
 प्राद्वेण्यास्तिलाः शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थः । आश्वयुज्या णकः ।
 डादाश्वयुज्यशब्दादुप्तेऽर्थे णकः स्यात् । आश्वयुज्यामुप्तः आश्वयुजको मासः आश्व
 युजो आश्विनी पौर्णमासी । ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा । डाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णकः स्यात्
 वा । ग्रीष्मे उप्तः ग्रीष्मकः वासन्तकः । पक्षे ग्रीष्मं वासन्तः । देयकृणो । डेभ्यः काल-
 वाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः यद्देयं तदणं चिह्नवति । मासे
 देयकृणं मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं सन्ध्यायां देयकृणं साभ्यं पलयादि-
 त्वात् णः । अश्वत्यकलापियववुषादकः । डेभ्यः एभ्यः कालवाचिभ्यो देयर्णेऽर्थे अकः
 स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्यः कलिनः मयूराः कलापिनः यववुषमुत्पद्यते सकालः साह-
 चर्यादश्वत्यादिभिश्च्यते । अश्वत्ये देयकृणम् अश्वत्यकं कलापकं यववुषकम् ।
 ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे अको णित् स्यात् । ग्रीष्मे देय-
 कृणं ग्रीष्मकम् अवरसमायां देयकृणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागामिवत्सर
 उच्यते । संवत्सरायहायणीभ्यां णिकय । डाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे णक णिकौ
 स्याताम् । संवत्सरे देयकृणं सांवत्सरकं सांवत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहाय-
 णिकम् । ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिको भविष्यति
 किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्यं पलयादौ फलपर्वणोः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयर्णत्वेन काले विवक्षिते णिकं बाधित्वा णः प्रवर्तते तद्वाधनाय इदमिति । व्यव-
 हरति सृगे । कालेभ्य इति प्रवर्तते डेभ्यः कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादित्वात्
 यद्वाविहितं त्याः स्युः यी व्यवहरन् स सृगश्चेद्भवति । निशायां व्यवहरन् सृगः
 नैशिको नैशः प्रादोषिकः प्रादोष हैमन्तिकः हैमन्तः हैमनः प्राहृषेण्य इत्यादि ।
 सृग इति किं निशायां व्यवहरन्नरः । कालेभ्य इति किं वने व्यवहरति सृगः ।
 णिके नियुक्ते । लेडीनियुक्तेऽर्थे णिकः स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीवारिकः धम्मं
 नियुक्तः धार्मिकः । अगारान्तादिकः । डादगारान्तानियुक्तेऽर्थे इकः स्यात् । देवा-
 गारे नियुक्तः देवागारिकः । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिकः । डाभ्यां देशकाला-
 भ्यामधीतेऽर्थे णिकः स्यात् । चतुर्थ्येऽधीते चातुर्थ्यधिकः चातुर्दशिकः । कठिनान्त-
 प्रस्थानसंस्थानेभ्यो व्यवहरति । डेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिकः स्यात् । वंशकठिने
 व्यवहरति वांशकठिनिकः प्रास्थानिकः, सांस्थानिकः । वसतिनिकटात् पिकत्वाव-
 सथात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिकः स्यात् आवसथात्तु पिकः । निकटे
 वसति नैकटिकः आवसथिकी आवसथिकभार्यः पुंवद्भावः । पृथिवीसर्वभूमिभ्य
 ट्पृणौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्यां विदितः पार्थिवः
 सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः सुभगादित्वात् द्वयोर्त्रिः । लोकसर्वलोकाभ्यां णिकः
 प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिकः स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धो विदितो
 वा लौकिकः सार्वलौकिकः द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । कालेभ्यो दीयते कार्यं वा भववत् ।
 डेभ्यः कालवाचिभ्यो दीयते कार्यं वाऽर्थे भववत् त्याः स्युः । मासे दीयते कार्यं
 वा मासिकम् आर्हमासिकं सांवत्सरिकं प्राहृषेण्य हैमन्तं हैमनमित्यादि । व्युष्टादेः
 णः । डाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्यं वाऽर्थे णः स्यात् व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् ।
 व्युष्टसङ्घातनित्योपवासतीर्थप्रवेशनं प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलाग्निपदमित्यपि । यः
 साधौ । डात् साधावर्थे यः स्यात् । सामनि साधुः निपुणो योग्यो वा सामन्तः ।
 एवं ब्रह्मण्य कर्मण्यः । प्रतिजनादर्षीनः । डात् प्रतिजनादर्षीनः स्यात् साधा-
 वर्थे । प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः । प्रति पञ्च महद्दिश्वसर्वादिजनसंयुगौ । पर-
 पूर्वकुलामुष्य कुलं सत्यपरायुगम् । इदं युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधैः ।
 जनं जनं प्रति प्रतिजनं बीप्सायां वसः प्रतिसंयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न
 नीतान्तकुलस्य । कुले न प्य लुक् । अमुष्य कुलीनः । भक्ताणः परिषदी ग्यश्च । डात्
 भक्तशब्दात् साधावर्थे णः स्यात् परिषदन्तु ग्यश्च । भक्ते साधुः भक्तः पारिषदः पारि-
 पद्यः । अपरे तु परिषच्छब्दात् यं नेच्छन्ति । कथादेः णिकः । डात् कथादेः

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

अङ्गः ६।, अङ्गः १।, अनीने ७। ।

आङ्गिकम् । ईने तु इङ्गीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

दौवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौत्रादुष्टदवं वैयत्कसं
शौवं शौवनं स्फैयक्तं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकम् ।
नैयग्रोधम् । एकैति किं न्यग्रोधमूलिकम् । शौवापदं श्वापदं,
नैयङ्गवम् नाङ्गवम् । श्वागणिकम् ।

साधावर्थे णिकः स्यात् । कथायां साधुः काथिकः । कथा वितण्डाजनवादवाधो
गुणी गणी वेणु गुडो निवासः । सजुपवासौ वसुधा च इतिः प्रवासमांसौदनसंय-
हाश्च । विकथेचु कृष्णविदायुवेदौ निसुरा तथा । कुलाषूपसंग्रामसङ्घाताः पञ्च-
विंशतिः । पथ्यादेः णेयः । डात् पथ्यादेः साधावर्थे णेयः स्यात् । पथि साधुः
पाथेयः स्वापतेयं धनम् । पथ्याश्च अपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि । सतीर्था द्यौ
वासिनि । डात् वासिन्यर्थे सतीर्थशब्दात् यः स्यात् । सती वासी सतीर्थः एक गुरु-
समीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थः । सोदरसमानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्यां शयि-
तर्थेयं यः स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्थः समानोदर्थः । सगर्भस्यूयाभ्यामतुज-
सहचारिणीः । डाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरर्थयोर्थः स्यात् । समानो गर्भः सगर्भः
तवानूजः सगर्भः समानं यूथं स्यूथं तत्र सहचारी स्यूथ्यः । अन्ये तु क्कान्दस-
मित्यप्याहुः ॥ ४३१ ॥

न ईनीऽनीनः तस्मिन् । अङ्गन्शब्दस्य अङ्गः स्यादचि ये च तद्धिते न तु ईने ।
त्वन्तस्मन्त्वलादल्पर्थे इत्यस्य नानुवृत्तिः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् अत्र णिके अङ्गा-
देशे वृद्धिः । ईने तु इयोरङ्गीर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अङ्गादेश-
निषेधात् न्वीर्लोपौ ताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपे इङ्गीनः । सुपञ्चालादी-
नुदाहरति । सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः अर्द्धपञ्चाले भवः अर्द्धपाञ्चालकः इत्युभयत्र
कणि कृते सुपञ्चालादिलात् परपदस्य वृद्धिः । सुपञ्चालादिभ्यो । सुपञ्चाल अर्द्ध-
पञ्चाल सर्वपञ्चाल पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरु खड्ग संहत परार्थ

पितृपि तामह वाऽपि वातश्चेन्न एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु
 कामश्च पूर्वकृष्ण मृत्तिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुञ्जक द्विसंवत्सर विसप्तति
 द्विवर्ष द्विकुडव द्विनिष्क निसुवर्ण प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि । द्विकुलिजी वा
 द्विकुलिजिकं द्विकौलिजिकम् । दारादीनुदाहरति दारे नियुक्तः दीवारिकः अत्र
 णिके द्वारस्वरित्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धिः । द्वार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रेफा-
 न्तस्य न स्यात् तेन द्वारि नियुक्तः द्वारिकः अत्र उम् न स्यात् । एवं स्वरे भवं सौवर्गम्
 अत्र णः । स्वः स्वर्गे भवं सौवम् अत्र णे व्यटेरिति टेलोपः । दुर्गसिंहस्तु स्वर्गमनमाह
 इत्यत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह । स्वसौत्याह सौवस्तिकः णिके टेलोपः । स्वादुष्टदो-
 रपत्यं सौवादुष्टदवः अत्र शेषत्वात् णः । एवं स्वादुष्टदुना कृतं सौवादुष्टदवम् इति वाः
 विगतोर्कः व्यर्कः तं स्यतीति व्यक्तसः कपिलिकादिवात् रीफस्य लत्वम् । वाक्कसी
 भवं वैयत्कसम् अत्र णः आद्यचः स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य दारादौ
 पाठोऽव्युत्पत्तिपक्षे इमप्राप्त्यर्थः । अः परदिने भवं शौवम् अत्र णे टेलोपः ।
 शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टौ । शौवस्तिकत्व-
 मिति अः परदिनः तेकते गच्छतीति अस्तिकः कृद्गुञ्जा प्रीति कः । अस्तिकः एव
 शौवस्तिकः स्वार्थे णे उमि वृद्धिः । तस्य भावः शौवस्तिकत्वम् । शुनि भवं शौवनं
 अत्र णे कृते अयुवमधीनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वस्य उल्वाभावे मनवर्ज्यानि न लोप-
 निषेधः । स्फाकृतस्येदं स्फैयकृतं विकारसङ्घेति णः । स्वस्येदं सौवं विकार-
 सङ्घेति णः स्वस्यासावध्याययेति स्वाध्यायः, तेन जीवति तत्र भवो वा सौवाध्यायिकः
 अत्र श्चिकः । स्वयामे भवं सौवयामिकम् अत्र णिकः स्वग्रहणेनेवेष्टसिद्धौ स्वाध्याय-
 स्वयामयोर्ग्रहणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम् । तेन स्वशब्दस्येदं स्वाशब्दम् अत्र
 णः स्त्रीदरं पूरयति स्त्रीदरिकः अत्र णिकः इत्यादौ उम् न स्यात् । न्यग्रोधस्येदं
 नैयग्रोधम् अत्र विकारसङ्घेति णः । एक इति किं न्यग्रोधमूले भवं न्यग्रोध-
 मूलिकम् । आपदस्येदं शौवापदं आपदम् । न्यङ्गीरिदं नैयङ्गवं न्याङ्गवम्
 उभयत्र विकारसङ्घेति णे पक्षे उमि इमि च कृते वृद्धिः । नत्विति आदेरिति शुनां
 गणः श्वगणः श्वगणस्येदं श्वगणिकम् अत्र णिके उम्निषेधः इकारादाविति किं
 श्वदंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्री मणिः अवाकारस्य दीर्घो मनौषादिवात् । अन्यान्यप्युदा-
 हरामि । कर्मणः कर्त्तरि । पयानं सततं गच्छति पथिकः अत्राणित् कण ।
 परिपार्श्वं वर्तते पारिपार्श्विकः क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् अत्र णिके वृद्धिः वद-
 राणि चिनीति वादरिकः । समाजं समवेति सामाजिकः शब्दं करोति शाब्दिकः

वैयाकरणे रुद्रः । सृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिकः । सृगं हन्ति मार्गिणः एवं पाचिकः
 मासिकः शाकुनिकः ऐणिकः शौकरिकः मायूरिकः । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः एवं
 त्रैगुणिकः त्रुषी धान्यादेर्हन्ति तां गृह्णाति वार्धुषिकः । धर्मं चरतीति धार्मिकः
 ललाटं पश्यति लालाटिकः लालाटिकः प्रभीर्भालदर्शी कार्याचमय य इत्यमरः ।
 कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा तामाचरति कौक्कुटिकः । योजनादेस्तं गच्छतीत्यर्थे णिकः ।
 योजनं गच्छतीति योजनिकः एवं पारदारिकः गौरुतल्पिकः सुस्नातान् पृच्छति
 सौस्नातिकः दिष्टमाह देष्टिकः अपूपम् करोति आपूपिकः कन्दुं करोति कान्दविकः
 अचैर्दीव्यति आचिकाः अत्र दिवः करणस्य कर्मत्वम् एषु णिकः । सर्वपथं
 व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एवं सर्वाङ्गीनः संयोगः पादायं प्रपदम् आप्रपदं
 व्याप्नोति आप्रपदीनं वस्त्रम् एवं सर्वपथीणं सर्वकर्मीणः सर्वकर्मदक्षः सर्वान्नं
 भुङ्क्ते सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । दण्डादेस्तदर्थेऽणित् णाः । दण्डमहति दण्डाः ।
 दण्डादिस्तु । दण्डं बध धनं सुषलं मधुपर्कं कशा अर्धं मेधा मेष उदकं वंशं युगं
 शुभम् । १३ । दक्षिणादेरणित् णीयश्च । दक्षिणामहति दक्षिणः दक्षणीयः ।
 दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कङ्कः स्थाली विल इत्यादि । अत्यन्तं भृशं गच्छतीति
 अत्यन्तीनः गामनुचरतीति अनुगवीनी गोपः अभिवस्य अभिमुखम् अभ्यभित्तं तद्ग-
 च्छतीति अभ्यभित्तः अभ्यभित्तीयः अभ्यभित्तीयः एषु अणित्वात्त ह्रस्विः । युगरथ-
 प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थेऽणित् णाः युगं वहति युग्यः एवं रथ्यः प्रासङ्गः । करणात्
 कर्मणि । नावा ताथ्यं नाव्यं जलं विषेण बध्यः विध्यः एवं सुषल्यः तुलया
 समितं तुल्यम् एषु अणित् णाः चक्षुषा गृह्यं चाक्षुषं रूपम् । एवं श्रावणः श्रुतः
 कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् एवं हारिद्रम् एषु णाः दध्ना संसृष्टं दाधिकम् एवं
 मारीचिकम् उभयव णिकः । शतेन क्रीतः श्रातिकः अताणित् णिकः । द्विशौ-
 र्पिकः सुपञ्चालादित्वादित्यपदवृद्धिः । एवं कार्षापणिकः प्रास्थिकः उभयव
 णिकः । समभिः पदैः प्राप्यं साप्तपदीनं सख्यम् अत्र णीनः । करणात् कर्त्तरि ।
 तेन चरतीत्यर्थे पर्पादेरणित् णिकः । पर्पेण चरति पार्पिकः । पर्पादिस्तु । पर्पं
 अश्वरथं जालं व्यासं व्यालं आकर्षं इत्यादि । योऽनियतवृत्तिः सन् शरीरमुपास्य
 जीवति स व्रातः तस्य कर्म व्रातम् इदमर्थे णः । तेन जीवति व्रातीनः अत्र णीनः ।
 अश्वमेधेन ब्रह्महत्यां तरति आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायाः काण्डप्लवेन नदीं तरति
 काण्डप्लविको नद्याः उभयव सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिकः एवं दाण्डिकः
 शाङ्गवेधिकः घाण्डिकः एषु णिकः एवं गोपुच्छिकः प्लाविकः उभयवर्णित्

णिकः । चन्द्रेण शीभते चान्दनिकम् एवं कार्णवेष्टनिकम् उभयत्र णिकः भूत्या जीवति भूमिकः अथ अणित् णिकः एवं ताम्बूलिकः तैलिकः तेन जीवतीत्यर्थे वेतनादेः णिकः । वेतनेन जीवति वैतनिकः । वेतनादिस्तु वेतन बाह् नृदङ्ग पणव मुरज जाल वेश प्रेषण उपास्ति मुखं शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिरा पद उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि । अधिकरणात् कर्मणि । उदूखले क्षुणाः औदूखलास्तण्डुलाः । दृशदि पिष्टाः दाश्रुदाः शक्तवः । अधिकरणात् कर्त्तरि । कर्मणि साधुः कर्मण्यः एवं पितृः वने भवी वन्यः । कण्ठे भवः कण्ठ्यः एवं तालव्यः मूर्धन्यः दन्त्यः श्रीष्टः एभ्योऽणित् ण्यः । पत्यान् वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपत्यं मनीषादित्वात्त्रिपात्यम् । परिपत्ये तिष्ठतीति पारिपत्यिकश्चौरः परलीके भवं पारलौकिकम् एवं ऐहलौकिकम् । निकटे वसति नैकटिकः एवं वार्त्तमूलिकः आवसथिक एषु णिकः । अथ श्रो वा प्रसूते अद्यश्चीना गौः अथ श्रो वा भवति अद्यश्चीनं मरणम् उभयत्र ईने व्यटेलोपः अध्वनि कुशलः अध्वनीनः उभयवाणिच्चात्र वृद्धिः । कानीनाद्या निपात्यन्ते । कन्याया अपत्यं कानीनः ह्यो गोदीहाहवति हैयङ्गवीनं घृतं हैयङ्गवमित्येके । परांश्च परतरांश्च अनुभवतीति परम्परीणः परांश्च अपरांश्च अनुभवतीति परावरीणः पुत्रञ्च पौत्रञ्च अनुभवति पुत्रपौत्रीणः समां समां प्रसूते समांसमीना गौः । आशितास्तप्ता गावो यत्र तत् आशितं गवीनं वनं देविकायां भवः दाविकः सरयूयां भवः सारवः गीदानपथ्यन्तं कर्म करोति आगवीनः कर्मकरः । परलीके कर्मफलमस्तीत्याह आस्तिकः । तत्रास्तीत्याह नास्तिकः इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीरा टी—न ईनः अनीनः तस्मिन् । तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताच्चि युभिन्ने त्य ये च अङ्ग इत्यादेशः स्यात् । आङ्गिकमिति अङ्गि भवतीति वाक्यम् कालवाचित्वात् णिकेऽनेनाङ्गादेशः । अङ्गीन इति द्वे अङ्गौ अधीष्टौ भूतो भावी वा इत्यर्थे वा अङ्गः संवत्सरादित्वादीनः सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वेकदेशित्यादिना नाङ्गादेशः । अथवा अत्र ईनवर्जनञ्चापकात् यत्ये कृतेऽपि नाङ्गादेशः । सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रिं दर्शयति सुपाञ्चालक इति शोभनाश्च ते पाञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे ब्यविषयादवृद्धाच्चेति णकः । पञ्चालानाम् अङ्गम् अङ्गपञ्चालास्तत्र भवः अङ्गपाञ्चालकः पूर्ववणकः । पञ्चालादिः प्रागुक्तः । हारस्वरेत्यादिसूक्तस्योदाहरणमाह दौवारिकः इत्यादि । हारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य उम् पश्चाद् त्रिः । स्व रमधिकृत्य कृतो गम्यः सौवरः स्वः स्वर्गे भव

४३३ । विकारसङ्गभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेन्तो विकारः हैमः आप्यः
आग्नेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्यं राजकं,
गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं राज्यं सौहार्दं, विष्णो-
रिदं वैष्णवं त्वदौयं माघवनं शौवनम् ।

सौवं व्यटेरिति षो टेलोपः स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिकः स्वस्ति यथा स्यात्तथा
वक्ति सौवस्तिकः प्रभूतादित्वात् णिक इत्यन्ये । खादुसदुनि संस्कृतं सौवादुसदवं
भक्तं संस्कृते भक्ष्येऽर्थे वेस्यादित्वात् णः । व्यल्कसीऽव्युत्पन्नस्तत्र भवः वैयल्कसः ।
अन्ये द्वारादौ न पठन्ति तेषां मते विगतोऽर्को व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः कपिलिका-
दित्वात् रस्य लः तत्र भवः वैयल्कस इति आद्यचः स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद्
त्रिः । श्वो भवं शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रभादः । कालवाचि-
त्वात् णिकः तस्य तम् । तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां द्यसे
न कल्मादिति भट्टिः । शुनि भवं शौवनं मासं अविकारण्ये नलोपाभावः । स्फाकृतं
भवं स्फैयकृतं स्फाः खादिरः खङ्गस्तेन कृतमिति वीसः स्वे धने भवं सौवं स्वपर-
देवराजजनस्येत्वात्मार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनार्थत्वात् वामनधर्मदासौ
तु आत्मार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहृतुः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं
वेदाध्ययनम् । स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम् । आभ्यामध्यात्मादित्वात् णिकः ।
यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धमिति तथापि अन्यत्रादि-
स्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम
इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्तः स्वर्गमनं वक्तौत्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्तते । न्यग्रोधे
जातः नैयग्रोधश्चमसः । न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे णिकः ।
शुन इव पदमस्य आपदः शुनोऽदन्तादावितिर्घः तत्र भवं शौवापदं पक्षे आपद-
मिति पलयादेराकृतिगणत्वात् णः अथवा कचिदपवादविषये उत्तर्गोऽपि निविशते
इति न्यायात् णः । व्यङ्गौ भवं नैयङ्गवं न्याङ्गवं आगणिकमिति श्वगणेन चरति
श्वगणानन्वेति षिकणिकौ णिकपक्षे इकारादौ णिच् न वस्य उम् । इकारादिभिन्ने
तु अर्दङ्गायां भवः शौवादङ्ग इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घः । अत्र

आदेः अपूर्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उम् निषेधात् हारादीनां सर्वेषां णित्वे सामान्य-
यवयोरिमुनौ स्यातामित्यर्थः अतएव न्ययोधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।
तथा दृशदि पिष्टाः क्षुणाश्च दार्शदाः माषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनोऽर्थोऽभिधेयः स्वार्थः । स्वार्थे आदिर्यस्य स स्वार्थादिः विकारश्च
सङ्गश्च भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिष्वेति तस्मिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारा-
न्तरापत्तिर्विकारः सङ्गः समूहः भावोऽसाधारणधर्मः । यथा घटस्य घटत्वम् इद-
मिति सम्बन्धीपलक्षणम् । हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थोऽर्थानतिरिक्तः । ते एकादश
प्रत्यया एवर्थेषु च स्युः । अत्रापि अस्याः प्रकृतेः अस्मिन्नर्थे अयं प्रत्ययः सेत्
अणिडा स्यात् एतत् सर्वं प्रयोगानुसारेणैव बोध्यम् । यथा हेन्नी विकारः हैमः
अनेन णे वृद्धौ न्वीर्लोपौताविति न लोपे ययोरित्यकारलोपः । एवम् अपाम् आप्यः
अव णः एवम् अग्निः आग्नेयः अव णेयः । भिक्षाणां समूहः भैक्षम् अव णः एवम्
अङ्गाम् आङ्गम् अव णे अङ्गी अङ्ग इत्याङ्गादेशः । एवं गणिकानां गाणिक्यम् अव
णः एवं राज्ञां राजक्यम् अव कण् गुरोर्भावः गौरवम् अव णः एवं यूनां यूवनम्
अव णे अयुवमघोनामित्यत्र अने इत्युक्तेर्विकारस्य उत्वं न स्यात् । अविकारणे न
लोपाभावः एवं समयस्य साम्यं विरुपस्य वैरूप्यम् उभयव णः । एवं राज्ञः
राज्यम् अव णे न्वीर्लोपौताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपः । एवं सुभगस्य
सौभाग्यम् अव णः सुहृदः सौहार्दम् अव णः । उभयव सुभगादिवात् उभय-
पदस्य वृद्धिः । सुभगादिस्तु । सुभग दुर्भग अनुहोड अनुसंवत्सर पुष्करसद अन्तर
हत सूत नड उदक सञ्च अगार वेणु बध्योग कुरुकत कुरुपञ्चाल इहलीक पर-
लीक अधिदेव अधिभूत प्रयोग असिहत सर्वलीक सर्वपुरुष शतकुम्भ परस्त्री
अनुशत सर्वभूमि अभिगम चतुर्विद्या सुहृद शक्तिसिन्धु शुभ नगर अग्नि मरुत
राजपुरुष अस्य हेति अस्यह्य इत्यादि । ३३ । विष्णोरिदं वैष्णवम् अव णे
न्वीर्लोपौताविति उकारस्य ओकारे अव् । एवं तव त्वदीयम् इत्यादौ, अणित्
ण्यीयः । एवं मघीनः माघवनं पक्षे तुङ्गि माघवतं शुनः श्रौवनम् उभयव णे
अयुवमघोनामित्यत्र अने इत्युक्तेर्विकारस्य न उकारः अविकारणे न लोप-
निषेधः ॥ ४३३ ॥

श्रीरा टी—विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आदयो यस्य स
तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इन्नीत्तरयुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तरं
विकारः । सङ्गः समूहः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्ध-

मावीपलक्षणं हितमिष्टसाधनं स्वार्थः प्रकृत्यर्थानतिरेकः ते त्याः स्युरिति शि
 ष्येय ण्य णायन णीय णिक ण णीक कण् णीन इय एते सेतोऽनित्येति अभि-
 धानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । ध्याः । ध्या इत्यधिकारः प्राः प्राक् । विकारे । ध्यन्ता-
 दिकारे वेच्यादित्वात् णः स्यात् कृत्तिकाया विकारः मार्त्तिकः आश्रमः प्रासादः ।
 नजा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्रम इति कश्चित् तथाच यश्चापमाश्रमप्रख्यं सिधुं
 धत्तेऽन्यदुर्वहमिति भट्टिः । अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति । प्राण्योषधिब्रह्मेथो-
 ऽवयवे च ध्यन्तेभ्य एभ्यो विकारोऽवयवे च वेच्यादित्वात् णः स्यात् प्राणिभ्यः णं
 वक्ष्यामि तत्रैवोदाहार्यम् इह प्राणियहणन्तु अतः परे ये त्या वक्तव्यास्ते प्राण्यो-
 षधिब्रह्मेभ्यो विकारावयवयोः अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् औषधि-
 भ्यस्तावत् । मूर्वाया विकारोऽवयवी वा मौर्वः एवं दीर्वः वृक्षेभ्यस्तावत् पलाशय
 विकारोऽवयवी वा पालाशः शिंशपाया विकारोऽवयवी वा शांशपः । इकारः स्यात् ।
 उप्राणिरजतादिभ्यः णः । ध्यन्तात् उवर्णान्तात् प्राणिवाचकाद्रजतादेश्च णः स्यात्
 विकारावयवयोः । देवदारोर्विकारोऽवयवी वा देवदारवः प्रैयङ्गवः कपोतस्य
 विकारोऽवयवी वा कापोतः सायूरः शुनी विकारोऽवयवी वा शूवी मांसं रजतस्य
 विकारोऽवयवी वा राजतं कुण्डलं काञ्चनं तथाच पुरीं द्रव्यथ काञ्चनीमिति
 भट्टिः । काञ्चनी वासयष्टिरिति कालिदासः । परशव्यस्य विकारोऽवयवी वा
 प्रारश्व्यः विकारे वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते । रजतं काञ्चनं लौहं सीसं
 लोहितकं तथा । उडुस्वरः पौतदारुविकण्टकविभौतकाः । कण्टकारी नीप-
 दारुः परशवोऽत्र कौर्त्तितः । अनुदात्तादेः । ध्यन्तादनुदात्तादेर्विकारोऽवयवे चार्थे
 ट्ठः स्यात् । दण्डिनी विकारोऽवयवी वा दाण्डः दाधित्यः कार्पित्यः । पलाशा-
 देर्वा । ध्यन्तात् पलाशादेश्चयोः ट्ठी वा स्यात् । पालाशः पक्षे णः पालाशः पालाशस्य
 विकारः पालाशमयः । पलाशः खदिरि रक्षा पुत्रागशिंशपावपि । विकङ्कतः करीरस्य
 शिरीषः सन्दनस्तथा । यवासस्य दश प्रोक्ताः पलाशादौ मनीषिभिः । ट्ठे नन्
 शम्याः । शमीशब्दस्य विकारावयवीत्यत्र ट्ठे नन् स्यात् न इत् । शम्या विकारोऽव-
 यवी वा शमीनं पल्लवः शामिनी ऋक् अतएव ट्ठः विधानसामर्थ्यात् न नलीपः ।
 बृहशरायैकाज्स्थो मयङ्भक्त्याच्छादनयोर्वा त्वन्येभ्यः । ध्यन्तात् वृद्धात् शरादि-
 रेकाचस्य भक्त्याच्छादतभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् वृद्धादिभिन्नात् तु
 वा ट्ठणाधीरपवादः । आसस्य विकारोऽवयवी वा आसमयं शालमयम् । शरा-
 द्द्विस्तु शरमयं दर्भमयम् । शरी दर्भः कुटीरस्य वृणसोमस्य वल्लजः हिरण्येन सङ्ग

प्रोक्ती हिरण्यस्य हिरण्यये । एकाचः मृग्यं वाङ्मयं तन्मयं तन्मयम् । अभक्ष्या-
 च्छादनयोरिति किं त्वाच्चं व्यञ्जनं वस्त्रञ्च । अभ्येक्षतावत् । अशनीविकारः
 अशमयं आशं दूर्वमयं दीर्वं कपोतमयं कापीवं लोहमयं लौहं भक्ष्याच्छाद-
 नयोरिति किं मौद्गः सूपः कार्पासं वासः । ब्रोहिः पुरोडाशे यवतिलाभ्यां त्वसं-
 ज्ञायाम् । यन्ताद् ब्रोहिश्चन्दान्तयोर्मयट् स्यात् पुरोडाशे वाच्ये असंज्ञायान्तु
 यवतिलाभ्याम् । ब्रोहिर्विकारोऽवयवो वा ब्रोहिमयः पुरोडाशः पुरोडाश इति किं
 ब्रौहमन्यत् यवमयं तिलमयं संज्ञायान्तु यावकं यवादित्वात् स्वाधे कः तैलम् ।
 पिष्टाच्च कस्तु नास्ति । यन्तात् पिष्टश्चन्दान्त्यट् स्यात् संज्ञायां तु कः पिष्टस्य
 विकारः पिष्टमयं भस्म संज्ञायान्तु पिष्टकः पूषः । अप्रकंसीयाभ्यां ष्यणौ ।
 यन्ताभ्यामाभ्यां विकारे ष्यणौ स्याताम् । मूले आप्यमिति अपां विकार इति
 वाक्यम् कथमम्ययम् अपवादविषये कचिदुत्सर्गः । कंसीयस्य विकारः कांस्यं
 विकारत्वे हितार्थं त्यस्य लुक् वक्ष्यते । एषीपुरुषाभ्यां ण्येयः । यन्ताभ्यामाभ्यां
 विकारावयवयोः ष्येयः स्यात् । एष्या विकारोऽवयवो वा ऐषेयः पौरुषेयः । मूले
 आग्नेय इति । अग्निर्विकारोऽवयवो वा इति वाक्यं यमादित्वात् ण्येयः एवं कालियः
 यास्यः प्राजापत्यः पाशुपतः औत्समित्यादूहनीयम् । कोङ्वित्वादिभ्यां णः । यन्ताभ्यां
 कोङ्वित्वादिभ्यां तयोः णः स्यात् ट्रादेरपवादः । मधूकस्य विकारोऽवयवो वा
 माधूकं तार्कवं तैन्तिङीकं वित्वादिस्तावत् वित्स्य विकारोऽवयवो वा वैत्सः
 गोधूमः । वित्स्य गोधूम कर्पासी मुद्गरं रेणुं गवेधकाः । मसूरं वरुणं ब्रोहिं पट-
 लीन्द्रा उधेचवः । इन्द्राणिका च कर्कन्धुः कुटीरश्चापि वाहिनः । इन्द्रस्त्रिविषपीयूचा
 काण्डः श्यामाकमित्यापि । वृद्धेभ्यो मयट् अन्वेभ्यः ट्रः णश्च बाध्यते । हेमार्थतालाभ्यां
 मानधनुषीः । यन्तात् सुवर्णवाचिनी माने तावाहनुषि वाच्ये तयोः णः स्यात् ।
 मूले हेममिति । विकारार्थेण नस्य लोपः हेमो निष्कः एवं हाटकं पलं जात-
 रूपं कार्षापणम् । मान इति किं हेममयी यष्टिः । तालस्य विकारोऽवयवो वा
 तालं धनुः । धनुषि किं तालमयी दण्डः । तच्चाट्टान्तात् विकारावयवार्थट्टान्तात्
 विकारावयवयोः णः स्यात् । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवः कापो-
 तस्य कापीतः श्रौवस्य विकारोऽवयवो वा श्रौवः राजतस्य राजतः पारश्वस्य पार-
 श्रवः दाधित्यस्य दाधित्यः पालाशस्य पालाशः णः, पक्षे पालाशस्य पालाशमयः
 ग्रामीनस्य ग्रामीनः । तदिति किं हारिद्रस्य विकारोऽवयवो वा हारिद्रमयः ट्टान्ता-
 दिति किं वैल्मयः । कांस्यैर्ज्ञेयात् । विकारावयवार्थेत्यान्ताभ्यां आभ्यां

विकारावयवयोः णः स्यात् । कंसीयस्य विकारः कांस्यः तस्य विकारः कांस्यः एण्या
 ऐण्येयः तस्य ऐण्येयः तच्चादिति वर्त्तते तेन एण्या अपत्यम् ऐण्येयः अस्य विकारोऽवयवो
 वा ऐण्येयमयम् । तपुजतुनीः णे सन् । अनयोर्विकारविहिते णे सन् स्यात् न इत् ।
 वपुणी विकारः वापुषम् एवं जातुषम् अतएवाभ्याम् उदन्तत्वेऽपि णः । उद्राण्को
 वा तुभीर्णाभ्याम् , ध्यन्तादुद्गन्धात्तयोर्णकः स्यात् उभीर्णाभ्यान् वा । उद्गस्य विका-
 रोऽवयवो वा औद्गकः प्राणिट्स्यापवादः । उमा अतसी ऊर्णा मेघलीम औमकम्
 औमम् और्णकम् और्ण णः । गोदुपयोभ्यो यो माने तु द्रोर्वयः । ध्यन्तेभ्य एभ्यस्त-
 योर्यः स्यात् द्रुशब्दात्तु वयो माने वाच्ये । गोर्विकारोऽवयवो वा गव्यं द्रोर्द्रव्यं
 पयसः पयस्य माने तु द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रुवयं मानम् । अन्नच्चादेः फले लुक्
 तेषां कदम्बादेस्तु पुष्ये च । प्लवादिभिन्नेभ्यः । विकारावयवयोरुत्पन्नत्यानां फले
 वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्ये वाच्ये । आमलक्या विकारोऽवयवो वा
 फलं आमलकम् उलुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । एवं वदरं पीलु वकुलं फलं फलितस्य
 वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च भवति । यथा पल्लवितस्य पल्लवः इति वामनः ।
 प्लवादेस्तु प्लवस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाचं फलम् । प्लवन्यधीधवहतीककु-
 भाश्वत्यवेषवः । ककटुरिङ्गुदी शिशुहस्तिन्यः कथिता दश । कदम्बादेस्तावत्
 कदम्बस्य विकारोऽवयवो वा कदम्बं फलं पुष्पञ्च चम्पकं फलं पुष्पञ्च । कदम्ब-
 चम्पकाशोककोविदारसुकण्टकाः । कुटजः करवीरश्च सिन्धुवार इहेरिताः । कर्णि-
 कारः पाटला च कदम्बादौ दशेति च । जम्बा लुप् च वा । जम्बशब्दादिकारा-
 वयवोत्पन्नस्य लुप् लुको स्यातां वा । चानुकष्टं पुष्यं नानुवर्त्तते फल एव ।
 जम्बा विकारोऽवयवो वा लुकि जम्बूफलं लुपि जम्बूफलं फले फलानि चेति
 विशेषः । लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जास्ववं फलं
 मास्ववे फले जास्ववानि फलानि । ब्रीहिहरीतक्यादिभ्यां लुप् पुष्पमूलयोस्तु
 मल्लिकाविदार्यादिभ्याम् । ब्रीह्यादेर्हरीतक्यादेश्च फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात् ।
 मल्लिकादेस्तु पुष्ये विदार्यादेस्तु मूले लुप् । ब्रीहिणां विकारोऽवयवो वा ब्रीह्यः
 फलानि एवं मुद्गा माषाः यवास्तिला इत्यादि । हरीतक्यादेस्तु तावत् हरीतक्या
 विकारोऽवयवो वा फलं हरीतकीफलम् । हरीतकी शीतपाकी देती शिफालिका
 कशा । मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी । पथ्या कीषातकी द्राक्षा
 मृद्वीका कण्टकारिका । तथा चार्जुनपाकी च शेषं शिष्टपयोगतः । मल्लिकायाः
 पुष्यं मल्लिका । मल्लिका मालती जाती केतकी वनमालिका । शिफाली माधवी

देती पाठली नवमालिका । शेषालिकैकादशप्रीताः शेषं शिष्टप्रयोगतः । इह
 हरीतक्यादौ च मल्लिकादेतीशेषालिकानां पाठात् फलपुष्पयोस्त्यस्य लुप् । पाठला-
 शब्दस्यैह कदम्बादौ लुक्लुपौ फले लुप् वा । विदार्या विकारोऽवयवो वा
 विदारीमूलम् । विदारी बृहती रक्षा गम्भारी शालपर्ण्यपि । ह्रिद्रांशुमती सप्त
 शेषं शिष्टप्रयोगतः । व्रीक्षादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत्
 तेन व्रीहैर्विकारोऽवयवो वा फलानि व्रीहयः एव हरीतक्याः फलानि हरी-
 तक्यः फलानीत्यादि । सानात् क्रीतवत् । परिमाणवाचिनः क्रीताद्यै यस्मात्
 यो विहितलक्षणाधिकारेऽर्थे स ल्यः स्यात् । निष्कास्य विकारः नैष्किकः द्विनैष्किकं
 द्विनिष्कम् इह मानशब्देन संख्यापि गृह्यते तेन शल्यः शातकः दिसहस्रं हिसाहस्रम्
 इत्यादि बोध्यम् । ह्यो गोदीहास्त्रीनो ह्ययङ्गुष्ठे । व्यन्तात् ह्यो गोदीहशब्दात्
 विकारे घृते वाच्ये यीनः स्यात् तस्मिन् ह्ययङ्गुष्ठदेशश्च । ह्यो गोदीहस्य विकारः
 ह्ययङ्गवीनं घृतं घृते किं ह्यो गोदीहमुदस्वित् । सङ्घे । व्यन्तात् सङ्घेऽर्थे वेत्यादि-
 त्वात् णः स्यात् । नराणां सङ्घः नारं काकं यमादेस्तु याभ्यम् आदित्यं प्राजापत्यं
 पाशुपतम् आग्नेयं कालियं श्रौत्समित्यादि । कवचि हल्यभिच्चाद्यचिन्नेभ्यः णिकः ।
 व्यन्तात् कवचिनी हस्तिनी भिच्चादिवनेभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे णिकः स्यात् ।
 कवचिनां सङ्घः कावचिकं हस्तिनां सङ्घः हास्तिकं प्रतिपदीत्तयहणे लिङ्गविशिष्ट-
 स्यापि गृहणं तेन हस्तिनीनां सङ्घः हास्तिकं णीयभिन्नवाच्ये पुंवङ्गावः । अचित्तेभ्य-
 स्तावत् अपूपानां सङ्घः आपूपिकं शाकुलिकं घाटिकमित्यादि । भिच्चादेस्तु भैचम् ।
 भिच्चेतकरीषाह्वर्षप्रपङ्कतिदक्षिणाः । सहस्राङ्गारगर्भिणीऽयुर्वी युवतिचर्भिणी ।
 गर्भिणीयुवत्योश्चित्तत्वात् णो सिद्धे पुंवङ्गावार्थः पाठ इति जयादित्यः । तेन गर्भिणीनां
 संघः गर्भिणं यौवनं भाष्यकारस्तु वा पुंवङ्गावमङ्गीकरोति तन्मते यौवनमिति च ।
 तथाच स्वरूपमभिनेपृथ्यं कालाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं सफलं तस्य
 यौवतमिति भाष्यम् । मूले आङ्गमिति अङ्गां संघ इति वाक्यम् । भिच्चादिपाठात्
 णः न तु णिकः अङ्गीऽङ्गीऽनीन इति अङ्गादेशः । क्रतावीनीऽङ्गः । व्यन्तादहन्
 शब्दादीनः स्यात् संघे क्रतुविषये एव अङ्गां संघः अङ्गीनः ईने नाङ्गादेशः । गणि-
 काद्याः ण्यः केशात्तु वा । व्यन्तात् गणिकाशब्दात् ण्यः स्यात् केशात्तु वा । मूले
 गणिक्यमिति गणिकानां संघ इति वाच्यं केशानां संघः केश्यं पक्षेऽचित्तवत्त्वात्
 णिकः केशिकम् । केदारात् कण् च वा । व्यन्तात् केदारशब्दात् ण्यकणौ वा
 स्याताम् । केदाराणां संघः कैदार्यं कैदारकं पक्षेऽचित्तवत्त्वात् णिकः कैदारिकम् ।

गीवराजादिभ्यां णकः कौस्तु धेनोरनजः । अन्तादपत्यान्ताद्राजादेश सङ्घे णकः
 स्यात् नञ् वर्जाद्विशुशब्दात् तु कण् । दाक्षीणां सङ्घः दाक्षेकं मार्गिकम् औपगंवकम् ।
 मूले राजकमिति राज्ञां समूहः इति वाक्यम् । राजराजन्यवत्साजा उरंसी वृद्ध
 इत्यपि । राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ चणोऽत्र दशकीर्तिताः । धेनूनां सङ्घः धेनुकं गो-
 धेनुकम् । अनजं इति किम् आधेनवम् आधेनवमिति कश्चित् । अश्वादीयो वा ।
 अन्तादश्वशब्दादीयः स्यात् वा सङ्घे । अश्वानां सङ्घः अश्वीयं पचे आश्वम् । पशो-
 र्दृष्ट्वा । अन्तात् पशुशब्दात् दृष्ट्वा स्यात् सङ्घे । पशूनां सङ्घः पार्श्वे ङिति टिलीपः ।
 अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्यां ट्रः । अन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश सङ्घे ट्रः स्यात् ।
 कपोतानां सङ्घः कापीतं मायूरं तैत्तिरम् अनुदात्तादिः पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्यः ।
 खण्डिकानां सङ्घः खण्डिकम् । खण्डिकावडवीलूक हलवत्कयुगंशुकः । वरवा
 भिचुका निश्वा हरिद्रा च प्रकीर्तिताः । अत्र येऽचित्तास्तेभ्यः णिकः ये आद्युदात्ता-
 स्तेभ्यः णी बाध्यते अहन्शब्दस्योभयत्र पाठात् णट्टौ स्यातां न णिकः । चुद्रक-
 मानवात् सेनाख्यायाम् । अन्तात् चुद्रकमानवशब्दात् सङ्घेऽर्थे ट्रः स्यात् । सेना-
 संज्ञायां चुद्रकमानवशब्दौ रुदौ चुद्रकस्यापत्यं राज्ञां वा वृज्जेत् कीशलांजाविति
 मानव्यः क्वेरुदात् लुक् चुद्रकाश्च मानवाश्च ते चुद्रकमानवास्तेषां सङ्घः चौद्रकमानवी
 सेना सेनाभिन्ने चौद्रकमानवकम् । यद्यपि अनुदात्तादित्वात् ट्रः सिद्धयति तथापि
 योगविभागात् सामूहिके तदन्तविधिज्ञापनार्थं सेनाख्यायां नियमार्थञ्चेदम् अतएव
 गीवत्सेऽपि गीवान्तत्वात् सेनाभिन्ने चौद्रकमानवकमिति गीवराजादिभ्यामिति
 कणः एव बालहासिकमिति अचित्तवत्त्वात् णिकः । परे तु अनञ् सिद्धिरनु-
 दात्तादेः कौऽर्थः चुद्रकमानवात् । गीवाहुञ् चेन्न तद्गीवं तदन्तान्न तु सर्वतः ।
 ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे तथाचपिश्लेर्विधिः । सेनायां नियमार्थञ्च यथानाध्येताञ्-
 वुजा । वुजा णकेन अञ् ट्टौ बाध्यते । एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णापित इति
 वृत्तिकारः । अन्ये तु समूहाद्यर्थजादितत्त्वितविषये लुकं निषिध्य चौद्रकमानव्य-
 शब्दादेव त्यमाहुः । पुरुषात् णेयः । अन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्घेऽर्थे णेयः स्यात् ।
 पुरुषाणां सङ्घः पौरुषेयम् । पृष्ठत्राह्मणवाङ्मनवाद्यः । अन्तेभ्यः एभ्यः सङ्घेऽर्थे
 यः स्यात् । पृष्ठानां सङ्घः पृष्ठं ब्राह्मणं वाङ्मन्यम् । पृष्ठात् क्रतौ । अन्तात्
 स्तोत्रार्थपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्घेऽर्थे यः स्यात् । पृष्ठः षड्ही यागः । तथाच
 पृष्ठाहीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम् । पाशादेः स्त्रियां अन्तात् पाशाद्ये सङ्घेऽर्थे यः
 स्यात् स च स्त्रियां पाशानां सङ्घः पाश्यां धूम्या । पाशधूमवनाङ्गारतणपीढगण

हलम् । वाती नङ् : पीठगलः पिठगः खरगोरथाः । अङ्गारशब्दसोभयव पाठात्
 आङ्गारम् अङ्गार्या । चरणेभ्यो धर्मवत् । व्यन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो धर्मोऽयं ऐभ्यो ये
 त्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते त्याः सङ्घेऽपि स्युः । कठानां सङ्घः काठकं कालापकं कान्दी-
 ग्यम् औकथिक्यं वाध्व्यम् आयर्वणमित्यादि । विषये देशे । सङ्घः इति नान्-
 वर्तते व्यन्ताविषयेऽयं वेत्यादित्वात् णः । यी विषयः स देशेऽङ्गवति अत विषय-
 शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते । देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादिः । शिवानां
 विषयी देशः शैवः देश इति किं चक्षुषी विषयी रूपम् । राजन्यादर्णकः । व्यन्ता-
 द्राजन्यादर्णकः स्यात् विषये देशे णस्यापवादः । राजन्यानां विषयी देशः राजन्यकः
 साम्प्रियकः । राजन्यसम्प्रियो दाक्षिर्मानवीडुन्वरावपि । आर्जुनायनशालङ्का
 जलजालम्बरायणाः । शैलूषा व्रीडवसतिविगर्तावभवस्तथा । ऊर्णनाभश्च वैकर्णो
 देवपातस्तथैव च । आर्थकामेयाम्बरीषपुत्री रेणुवनं तथा । बिल्ववनं विराटश्च शेषं
 शिष्टप्रयोगतः । विधी भौरिक्यादेः । व्यन्तात् भौरिक्यादेः विषये देशे विधः स्यात् ।
 भौरिकीणां विषयी देशः भौरिकिविधः भौरिकिर्भौलिकियोपयाता विद्यङ्गतस्तथा ।
 शैक्यतश्च कान्वेया भौरिक्यादौ षड्डीरिताः । चान्द्रायणादर्भक्तः । व्यन्ताच्चान्द्रायणा-
 दर्विषये देशे भक्तः स्यात् । चान्द्रायणानां विषयी देशः चान्द्रायणभक्तः । चान्द्रा-
 यणो दासमिविवैषुका विषमण्डि च । तुण्ड खाडायनौ देवदासमिवायणावपि ।
 वैश्वाधनवसौरीरौ तथा शायखिरिलपि । शौद्रायणश्च शालस्यायनदाचायणावपि
 ताचायणश्च इत्येते पञ्चभिर्दश कीर्तिताः । यन्याद्राख्याने भववत् । यन्यवाचिभ्यो
 ऐभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽयं तेभ्यः व्यन्तेभ्यः ते त्या व्याख्याने स्युः । इष्टे व्याख्यानो
 यन्यः ऐष्टिकः पांशुकः । एकाचस्तु सुपी व्याख्यानः सौपः । पात्रणालिकः पाञ्च-
 होत्रिकः आर्चिकः वैश्वामिवकः राजसूयिकः पुरोडाशिकः आर्गयणं कान्दसः यन्या-
 दिति किं पाटलिपुत्री सुकोशला पाटलिपुत्रं सुकोशलथीर्याख्यायत इत्यर्थः ।
 व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानः घेऽनट् । भावे वर्णदृढादिभ्यः णी वा । व्यन्तेभ्यो
 वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे णी वा स्यात् । वर्णविशेषः शुक्लादिः शुक्तस्य भावः
 शौक्ल्यं कार्ण्यं पक्षे शुक्लता शुक्लत्वं शुक्लिमा इत्यादि । दृढस्य भावः दार्व्यम् ।
 दृढादिर्यथा । दृढदृढपरिवदृढशक्तशशीतम् । विसतिर्यमलीवधिरविलातम् ।
 पण्डिततरुणौ मधुरौ लवणः सम्प्रतिरम्नौ जडसम्प्रानौ । मूकोपेन्द्र विजात्युणमूर्खः
 पाठविशारदौ । वक्त्रौ दृढादौ विबुधैरौरिताः षट् च विंशतिः । पक्षे दृढता दृढत्वं
 द्रढिसीत्यादि । व्यन्तानां वर्णदृढादीनां क्लीबत्वं स्वभावात् क्लित्वन्तु उत्तरार्थम् ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च । अन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च णाः
 स्यात् वा । मधुरस्य भावः क्रिया वा माधुर्यं जायते कार्ष्णं कापेक्षम् । यद्यपि
 दृढादीनां गुणवचनत्वाद्भावेन सिद्ध्यति तथापि पूर्वत्र पाठः पृथ्व्याद्यन्तर्गणत्वात्
 इमन्नर्थः । पुरुषोत्तमस्तु इमन्नर्थः कन्मांणि णाग्री माभूदित्येतदर्थश्च पाठः इत्याह
 तन्मते जङ्गलशब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ । ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मण्यं
 मानव्यं ब्राह्मणमानवचपलसहायं गडुली रुद्रानिपुणविधायम् । मित्रं तत्परदूत-
 विदग्धं परिषदिकपरमस्यविधर्म्मम् । महितपुरीहितसारथितत्स्थं शिलिकी
 धार्मिकसदृशं स्वस्थम् । पिशुनी बालिशकुशलसमन्व विषमसमालसकविविध-
 मन्वम् । खण्डिकदण्डिकवाङ्मचीरं वर्त्मक शर्मिक सुकरसमन्वम् । सूचिकापूतिक-
 तरमदीनं ग्रामिकरूपविशेषमुदासीनम् । आवाधयापवाधयविवाधयकापुरुषदुष्ट्यु-
 धाश्च । उपवाधयविज्ञातौ प्रतिकूलाः तीक्ष्णदायादाः । सम्भाषी बहुभाषी संतेशी
 शीर्षविघातिसम्भाजी । पूर्वापरीत्तराधरपुनः पुनरितिह धर्माश्च । एकभाषीविभावा-
 ल्पभावाकञ्जलिका अपि । ज्येष्ठाभिरूपसंवादिपरस्परमनीश्वरः । एकानुकुशला रक्षा
 धूर्तो मध्यस्थ इत्यपि । अचेतज्ञानपूर्वञ्च प्रतिलेदविशन्ति च । पत्यन्ताश्च यथा
 कामविभावचतुरोचितम् । ब्राह्मणादिरिह प्रोक्तं परे शिष्टप्रयोगतः । ब्राह्मण-
 बालिशब्दयोः पाठः द्रुवाधनार्थः । विधायविशस्योः तत्त्ववाधनार्थः नैताभ्यां तत्त्वमिति
 अन्येऽप्याहुः । चौरधूर्तयोर्मनीजादिसमावेशार्थः कुशलादीनाञ्च स्वरादिगणसमा-
 वेशार्थः । आवाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् वृद्धे कोशलेत्यादिना ष्यङ् तथा उप-
 वाधयविवाधयापवाधयाश्च जनपदास्तेभ्यः द्रुः रुद्रात् कम्बोजादेर्लुक्कन्त्यमिति लुक्
 ततो गौवचरणविहितं एकवाधनार्थं एवं मानववाङ्मयोरपि अनौश्वरादिप्रभृतीनां
 नजरादिति प्रतिषेधनार्थः । पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यं गाणपत्यं प्राजापत्यम् । पत्यन्त-
 पुरीहितादेण्यं इति सूचयन्ति तन्नाटतमस्माभिः स्वरस्येहप्रयोगात् । वा स्त्रियां रुद्रा-
 देरर्हतस्तु लुण् च । अन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययोः णाः स्यादास च वा स्त्रीलिङ्गः अर्ह-
 तस्तु लुण् च । ब्राह्मणादित्वे सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम् । रुद्रस्य भावः क्रिया वा
 रौद्री रौद्रं धित्वादीपि द्वेपि णास्य लोपः । रुद्रमित्यथाकाम समयसचित्ततथा ।
 चतुराशानुपूर्वश्च रुद्रादिः परिकीर्तितः । अर्हन्ती भावः क्रिया वा आर्हन्ती आर्हन्त्यं
 प्रशंसायां लृण् । राजसूदन्ताञ्च । अन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताञ्च भावक्रिययोः णाः
 स्यादां ब्राह्मणादेर्यं प्रपञ्चः । राज्ञां भावः क्रिया वा राज्यम् । भावकर्म्मये नस्य
 लोपः अधिराज्यं प्रादिसः । दूतवणिग्भ्यां यश्च । अन्ताभ्यामाभ्यां भावक्रिययोः णाग्री

यश्च वा स्यात् । दूतस्य भावः क्रिया वा दौत्यं दूत्यं वाणिज्यं वणिज्यं पक्षे दूतत्वं
 वणिकत्वं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । दूत्या भावः क्रिया वा
 दौत्यं दूत्यं दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकथैव दौत्यमिति भारविः । अन्धे वणिक्-
 शब्दस्य स्वीत्वमिच्छन्ति वाणिज्या वणिज्येति । दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्याम-
 कारः । सखित्तेनाभ्यां नलोपश्च । योगविभागात् णी नानुवर्त्तते ष्यन्ताभ्यामाभ्यां
 भावक्रिययोर्दूत्यं स्याद्वा स्तेनस्य नलोपश्च । सम्युर्भावः क्रिया वा सम्यं स्तेनस्य भावः
 क्रिया वा स्तेयं पक्षे सखित्वं स्तेनत्वं परे तु ब्राह्मणादित्वात् स्तेन्यमिति वदन्ति । सुपूर्व-
 गन्तहायनान्त्युवादिभ्यः णाः । ष्यन्तात् सुपूर्वगन्तात् हायनान्तात् युवादेश तयोः
 णाः स्याद्वा । मूले गौरवमिति सुपूर्वगन्तत्वात् णाः एवं पाठवमिति । पक्षे गुरुता
 गुरुत्वमिति पटुता पटुत्वं सुपूर्वेति किं श्रुता श्रुत्वं हिहायनस्य भावः क्रिया वा
 हेहायनं वैहायनं युवादिस्तावत् मूले यौवनम् अविकारण्ये न नलोपः । साम्यं वैरुष्यं
 सौभाग्यं सुभगादित्वात् इयोर्द्वयोर्त्रिः ब्राह्मणादित्वात् सिङ्घं वाणिज्यमिति राज-
 सदान्ताच्चेति णाः सौहृद्यमिति युवादित्वात् । युवाचपलवृत्तस्त्रीकुशलपिग्रनय-
 नमानसुहृदयानि । होता भ्राता दुःस्त्रीकुस्त्रीकुण्डकवर्णकनिपुणश्च । सुत्रज्ञचारि-
 सभातृगृहत् दुर्हत् कुतूहलाः । स्तवज्ञशान्दशंसश्च दुर्हदयः कमण्डलः । दुर्भात-
 स्थविरी ज्ञेयौ परिव्राजक इत्यपि । श्रवणश्च युवादौ स्युरष्टाविंशतिरीरिताः । युव-
 न्निति मनोज्ञादिस्मावेशार्थं सुहृदयदुर्हदयश्चदौ मितामिववाचकौ ब्राह्मणादि-
 णासमावेशार्थौ । तेन सुहृदयस्य भावः क्रिया वा णो कृते नित्यं हृदादेशः सुभगा-
 दित्वात् इयोर्द्वयोर्त्रिः सौहादं णो तु हृदयस्य हृदास इत्यादिना वा हृदादेशः ।
 सौहादं सौहृदयम् एवं दुर्हदयस्य हृदादेशाभावपक्षे दौर्हदयमिति वस्तुतस्तु
 हृदयपथ्यायहृदयस्य सौहादं सुहृदयदुर्हदयश्चदयोस्तु सौहृदं सौहृदयं दौर्हदं
 दौर्हदयमिति । होतृष्यविरश्चन्द्योः ट्समावेशार्थः तेन संघाद्यर्थेषु ट् कृते णः
 होतृ णो कृते वहादीयः हीवीयम् एवं स्थाविरीयम् । हृतपुरुषाभ्याञ्चासौ ।
 ष्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरप्ते णी वा स्यात् । हादं पौरुषम् । असे किं परमपुरुष-
 त्वम् । श्रौतियस्येयस्य लोपश्च । श्रौतियस्य भावः क्रिया वा श्रौतं णो इयस्य-
 लोपः । होतादिप्राणिजातिवयीभ्यः ट् । ष्यन्तात् होतादेः प्राणिजातेः वयीवचनाच्च
 भावक्रिययोः ट् स्याद्वा । होतुर्भावः क्रिया वा होतम् । होता भर्त्ता प्रशास्ता च
 उद्गातृगणकौ रथः । उद्नेता प्रतिहन्ता च अध्वर्युः सुष्ठु दुष्ठु च । होत उद्गात
 उद्नेत अध्वर्यु इत्येषां पाठः होतादिभ्यः य इति बाधनार्थः । प्राणिजातं तावत् ।

शुनी भावः क्रिया वा शैवः करीः रौरवं वयोवचनान्तावत् कौमारः स्याविरम् ।
 कपिज्ञातिभ्यां णेयः । ध्यन्ताभ्यां तयोः णेयः स्याद्वा । कपेभ्यः क्रिया वा
 कापेयः ज्ञातेयः पक्षे कपिता कपित्वं ज्ञातिता ज्ञातित्वं कपिशब्दस्य प्रपूर्वेगन्त-
 त्वात् णो बाध्यते । मनीज्ञादेर्णकः । ध्यन्तात्मनीज्ञादेस्तयोर्णकः स्याद्वा । मनी-
 ज्ञस्य भावः क्रिया वा मनीज्ञकम् । मनीज्ञकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहायः कुल-
 पुत्रवृद्धाः । अमुष्यपुत्रः परपुत्रधूर्त्तौ मेधाव्यवश्यं बहुलञ्च चौरः । आश्वकुलाभि-
 रूपेन्द्रकान्दस्योदिया अपि विश्वीदरस्तथा ग्राम्यपुत्रामुष्यकुलावपि । ग्रामात्
 षण्ड कुमारी च परे च स्युः प्रयोगतः । सहायचौरधूर्त्तानां ब्राह्मणादिष्णसमा-
 वेशार्थः तेन साहाय्यं साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्दयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
 रिति ष्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एवं यौव-
 निका इति कश्चित् । बहुलशब्दस्य फे मन्समावेशार्थः तेन बाहुलकं बाहुल्यं
 वहिमा इत्यादि । युङ् रूपोत्तमादसुप्रख्याञ्च । य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्दः
 स्वभावात् विप्रभृतीनामन्यमाह उत्तमस्य समीपम् उपोत्तमं क उपोत्तमं यस्य स
 रूपोत्तमः युङ् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्मात् स्यन्तात् भावक्रिययोर्णकः स्यात् न त
 सुप्रख्यात् रमणीयस्य भावः क्रिया वा रामणीयकं रमणीयकम् युङ् इति मिं
 विमानता विमानत्वम् । रूपोत्तमादिति किं चतियत्वं चतियता । असुप्रख्या-
 दिति किं सौप्रख्यं सुप्रख्यत्वं सुप्रख्यता । चात् स्त्रियाम् । ध्यन्तात् कृतचसाङ्गाव-
 क्रिययोर्णकः स्यात् स च स्त्रियाम् । गोपालपशुपालानां भावः क्रिया वा गोपाल-
 पशुपालिका । शौर्योपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका देवासुरिका । गोवचरणञ्च
 श्लाघादौ । ध्यन्ताङ्गीववाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णकः स्यात् श्लाघादि-
 विषये । स च स्त्रियाम् । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गोवपदवाच्या अथवा
 ये पत्यन्ते ते गोवपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा
 चरणपदवाच्या । गार्गिकया काठिकया च श्लाघते अधिचिपति तामवगतवान्
 प्राप्तवान् वा गार्गित्वेन श्लाघत आत्मानं कथ्यनं करोति अधिचिपति परान्निन्दात
 तामवगतवान् तच्छब्देन गोवचरणसम्बन्धिन्यौ भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
 वान् लब्धवान् इत्यर्थः । एवं काठित्वेन श्लाघते इत्यर्थः श्लाघादेरन्यत्र गार्गत्वम्
 काठत्वम् । ऋत्विग्भ्य ईयः । ध्यन्तेभ्यः ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीयः
 स्यात् । मिवावरुण्यैः प्रस्तौवीयः । मिवावरुणप्रस्तोतब्राह्मणाच्छंसि पीठ च ।
 ग्रावस्तुतार्द्रभावौ च प्रतिप्रस्तोतद्द्वीष्ट च । छायायेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्नौभ्रमेव

च । अध्वर्युः प्रतिहर्ता च ब्रह्मोद्गाता च कीर्तितः । एते पञ्चदशशब्दां ऋत्वि-
 ग्विशेषवाचिन इति कात्यायनः । ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्तः । प्यन्तादृत्विग्वाचिनी
 ब्रह्मणश्चाङ्गावक्रिययोस्तः स्यात् ब्रह्मणी भावः क्रिया वा ब्रह्मणी भावः क्रिया वा
 ब्रह्मत्वं नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तवाधनार्थम् । ब्राह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मता । न
 नञो यादचतुरादेः । नञपूर्वात् भूतात् भावे क्रियायाञ्च उक्ताख्या न स्युः न चतु-
 रादेः । न शुक्लः अशुक्लस्तस्य भावः क्रिया वा अशुक्लत्वम् अशुक्लता अदृढत्वम्
 अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेत्यादि यादिति किं
 नास्ति पटुर्यस्यापटुस्तस्य भावः अपाटवम् । अचतुरादेरिति किम् अचातुर्यम्
 अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरीऽचतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्यं
 एवम् आसङ्गत्वम् आनरण्यम् आवह्यम् आरुच्यम् आबुध्यम् आवश्यम् आलस्यम् ।
 धान्यवाचिनस्तत्त्वे गीनः । प्यन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो णीनः स्यात् तत्त्वे
 वाच्यं । मुद्गानां भवनं चैवं मौद्गीनां कौलत्थीनं कौद्रवीणं धान्यीनमिति भाग-
 वृत्तिः । शालिब्रीहिभ्यां णेयः । प्यन्ताभ्यामाभ्यां चैवे वाच्यं णेयः स्यात् णीन-
 स्थापवादः । शालीनां भवनं चैवं शालेयं ब्रह्मैयं चैवं स्त्रियां शालेयी भूः । यव
 यवक षष्टिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा मापाऽणमाभ्यः । प्यन्तेभ्य एभ्यस्तत्त्वे यः
 स्यात् तिलादिभ्यो वा । यवानां भवनं चैवं यव्यं यवक्यं षष्टिक्यम् । यवकशब्दो
 वीरीधान्ये रूढः तिलादिभ्यो तिल्यं भङ्गं माष्यम् आणव्यम् उभ्यं पचे तैलीनमित्यादि ।
 भङ्गाशब्दः कार्पासे वर्तते इति धातुप्रदीपः । रचितस्तु भङ्गासमाख्यशब्देऽपीति
 विश्व इति । अश्वादेकाहगमे णीनः । एकाहेन गम्यते एकाहगमः तस्मिन् वाच्ये
 अश्वशब्दात् णीनः स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः पन्था आश्वीनः पन्थाः । इदमर्थः ।
 प्यन्तादिदमर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् मूले विष्णोरिदमिति वाक्यं भवादित्वात्
 इडादीयः एव त्वदीयं गार्गीयं नादेयं राष्ट्रीयमित्यादि । माघवनमिति मघीन
 इदमिति वाक्यं तेन उः अविकारणे न नलोपः तुङ्पचे माघवतमिति शौवनमिति
 शन इदमिति वाक्यं हारादित्वात् वस्योम् पूर्ववन्न नलोपः । यमादिभ्यो याम्यं प्राजा-
 पत्यं पाशुपतम् आग्नेयम् कालियम् औत्समित्यादि अब लिङ्गवचनमतन्वं तेन विष्णो-
 रियं वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि । इदमिति सख्यसमात्रं विवक्षितं तथाच
 शवं शिवसन्धीत्यर्थः । रथरथान्तात् यी रथाङ्गे । प्यन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थः
 रथाङ्गे वाच्यं यः स्यात् णस्थापवादः । रथस्येदं रथ्यं चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम्
 इति किं रथस्येदं स्थानमिति । वाहनवाहनादिपरिषदध्वर्युभ्यः ट्ठः । वाहनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्वर्युशब्दाच्च इदमर्थे टः स्यात् । हस्तिन इदं हास्तिं आवृतं आश्रम् । वाहनपूर्वात् हस्तिनः चर्म हस्तिचर्म तस्येदं हास्ति-
चर्म आश्रयशक्तम् । पारिषदं आध्वर्यवम् । जयादित्यस्तु वाहनावाह्य एवार्थे
वाहनपूर्वरथशब्दाच्च त्यमुक्ता अश्वस्येदं वहनीयं आश्रयानं अश्वरथस्येदम् आश्वरथ-
मित्याह तज्ञायादिविरुद्धमिति । हलसीराभ्यां शिकः । हलस्येदं हालिकं
सैरिकम् । अपत्याखकी शिष्यदण्डमानवयोः । ध्यन्तादपत्यान्तादिदमर्थे णकः
स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च । ग्लुचुकायनेरिदं ग्लुचुकायनं औपगवकम् ।
अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाक्षेयमन्तेवासी दाक्षः गौकच्छदण्डमानवः दण्ड-
प्रधानी मानवः शाकपार्थिवादित्वाहोपः । चरणाङ्गस्मान्नाययोः । ध्यन्ताच्चरण-
वाचिन इदमर्थे धर्मान्नाययोर्वाच्योर्णकः स्यात् । कठस्यायं धर्मः आन्नायो वा
काठकः कालापकः चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमानाः कठादयश्चरणावाचकाः
आन्नायः पाठपरम्परा । नटीक् थिकवह्वृचच्छन्दीगयाञ्जिकाण्यः । अन्तेभ्य एभ्य इट-
मर्थे धर्मान्नाययोर्वाच्योर्णकः स्यात् । नटस्यायं धर्मः आन्नायो वा नाट्यः औक्
थिकः वातृच्यः छान्दीग्यः याञ्जिक्यः । औक् थिकः सामव्याख्यानाऽध्येता वह्वृचः
ऋग्वेदी छन्दीगः सामवेदी याञ्जिकी यज्ञविद्याध्येता । चाददेवासुरादेरकी वैर-
विवाहयोः । ध्यन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् कृतचसादिदमर्थे वैरविवाहयोर्वाच्योर्णकः
स्यात् । वैरं विरीधः काकश्च उलूकश्च तयोरिदं वैरं काकोलूकिका अश्वमहिषिका ।
अत्रियश्च भरद्वाजश्च तेषां विवाहः अदिभरद्वाजिका कुत्सकुशिकिका गर्ग्यस्त्रीत्या-
दिना ञ्ऽपत्यस्य लुक् स्वभावादस्य स्त्रीत्वम् । देवासुरादेस्तु देवासुरं रचीगन्धर्वं
यचीशीरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एवं निषेध इत्येके । अग्नीधो रण् गेहे नदच्च
ध्यन्तादग्नीध्रशब्दादिदमर्थे रण् स्यात् गेहे वाच्ये तस्मिन् पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् ।
अग्नीध इदं गृहम् आग्नीध्रम् अग्निमित्ये इत्यग्नीध्र् हीता अन्तर्भावितज्रन्तादिन्धोः
क्लिप् । समिध आधाने ण्य एनम् च । समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे
ण्यः स्यात् ण्यस्य एनम् च, म इत् । समिध इदमाधानं सामिधेन्यो मन्तः सामि-
धेनी ऋक् ईपि ण्यस्य लोपः । रैवतिकादेरीयः । ध्यन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे
ईयः स्यात् । रैवतिकस्येदं रैवतिकीयं वैजवापीयम् । रैवतिकी वैजवापिः
शौर्यौघौदमेधि च । चौमधृत्यौदवापी च स्वापिणिः सप्त कीर्त्तिताः । सर्वेभ्योऽप-
त्यत्यान्तत्वात् णकी बाध्यते । हास्तिपादकौपिञ्जलात् णः । ध्यन्ताभ्यामाभ्यामिद-
मर्थे णः स्यात् । हास्तिपादस्येदं हास्तिपादं कौपिञ्जलस्येदं कौपिञ्जलम् ।

४३४ । ऋद्रो ये ।

ऋत् ११, रः ११, ये ७ ।

पित्रम् ।

४३५ । हन् षन् धृतराज्ञामुङ्लीपः षो ।

हन् षन् धृतराज्ञां ६॥, उङ्लीपः ११, षो ७ ।

वार्त्तन्नं पौष्णं धार्तराज्ञम् । एषां किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्यां णको वाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । व्यन्तादाथर्वणिकादिद-
मर्थे णः स्यात् णि अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रीतम् आथर्वणं तदधीते तद्वेति वा
आथर्वणिकः पाठवलात् अध्येतवेदिदीर्घं तुक् आथर्वणिकस्यायं धर्म्य आन्तायी वा
आथर्वणः धर्मास्माययीरेवाभिधानात् आथर्वणिकं महमित्यादौ न स्यात् । वीदु-
र्वहितश्च । व्यन्तादीदृशब्दादिदमर्थे णः स्यात् तस्मिन् वह्निवादेशश्च । वीदुरिदं
वाहिवं संपूर्वादपि सांवाहिवम् । णिष्णुट्वात् सङ्गाङ्घ्रिबलचणे । व्यन्तेभ्यः
आप्रन्तणान्तट्रान्तेभ्य इदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु णः स्यात् । दाक्षेः सङ्गीऽङ्गी घीषी
लचणं वा दाक्षः प्राक्षः ण्यान्तात् गार्ग्यः वात्यः ट्रान्तात् वैदः औत्स इत्यादि
एभ्योऽपत्यत्यान्तेभ्यो णको वाध्यते गोवलीवर्दवदिहाङ्गलचणयोर्भेदः । शाकला-
लकश्च । व्यन्ताच्छाकलशब्दादिदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु णकः स्यात् णस्यापवादः ।
शाकलेन प्रीतमधीते शाकलः तस्य सङ्गीऽङ्गी घीषी लचणं वा शाकलकः चका-
रात् णश्च शाकलः । नानन्तरादिषु । व्यन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वाच्येषु इदमर्थे
विहितास्या न स्युः । समुद्रस्येदम् अनन्तरं दूरं समीपमुपपद्यधी वा इत्यादि ॥४३३॥

ऋकारी रः स्यात्तद्धितये । पितुरिदं पित्रम् अणित् णप्रः । ये किं णित् कणि-
पैटकम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा-टौ—ऋत् लुप्तवीकं दम् । पित्रमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अत्र ये
रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराज्ञन् च ते तेषां उङी लीपः । षन्निति मूर्धन्यषादि
कारोङ् दन्त्यनान्तीभागः तस्य केवलस्य असम्भवात् उच्चन् पूषन् प्रभृतीनां गृह-
णम् । अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति न्यायात् सदानीऽङ्गोप इत्यनेनैवाङ्गीषे

४३६ । युष्मदस्मद्वत्त्वन्मदां युष्माकास्माक- तवकममकाः णणीने ।

युष्मद-मदां ६॥, युष्माक-ममकाः १॥, णणीने ७ ।

यौष्माकं यौष्माकीणं, आस्माकम् आस्माकीनं, तावकं
तावकीनं, मामकं मामकीनम् । सूर्याय हितं सौरीयम्
आगस्त्यम् आत्मनीनम् । चोर एव चौरः चैलीक्यं रामकः ।

सिद्धे इदं नियमार्थं तेन णे परे एषामिव उङ् लीपः स्यान्नान्यस्य इत्यर्थः । इतस्त
इदं वार्तन्म अत्र णे परे वङ्गो अनेन अङ्गापि हनीङ्गोऽङ्गः एवं पूणः पौणं धृतराजः
धार्तराजम् उभयत्र णे वङ्गो उङ् लीपः । उच्छन्तु अपत्यार्थं णे औच्छ इति
पूर्वमुदाहृतम् इदमर्थं णे तु मनववर्ज्यत्वेन अपत्यार्थमिदं णे नकारलीपादुङ् ।
लीपाभावे औच्चं चर्म् । एषां किं साम इदं सामनम् अत्र णे पूर्वेणापि उङ् लीपां
न स्यात् ॥ ४३५ ॥

श्रीरा-टी—हंश्च पूषंश्च धृतराजंश्च ते तेषां उङ्गी लीपः उङ् लीपः । हनन्त
षनन्त धृतराजन् इत्येषां णे परे उङ्गी लीपः स्यात् । वार्तन्म इति इतस्त इद-
मित्यर्थं णः अनेन उङ्गी लीपे हनीङ्गोऽङ्ग इति घ्नः । पौणमिति पूण इदं णे उङ्गी
लापि णत्वञ्च एवमौच्छम् । धार्तराजमिति धृती राजा येन धृतराजा तस्येदं णे
उङ्गी लीपे चुत्वं सर्ववाविकारणं नलीपाभावः । सदानीऽङ्गीप इत्यनेन उङ्गी
लीपे प्राप्ते नियमार्थं वचनं तेन साम इदं सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद अस्मदु त्वद मद् एषां स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते
आदेशाः स्युः णे णीने च परे । युष्माकमिदमित्यर्थं णे णीने च विभक्तैर्लुकि युष्मद
स्थाने युष्माकादेशे वङ्गो यौष्माकं यौष्माकीणम् एवम् आस्माकम् आस्माकीनमिति
एवं तव इदम् इत्यर्थं णे णीने च तैर्लुकि युष्मद एकत्वात् त्वदादेशे तस्य च तवका-
देशे वङ्गो तावकां तावकीनम् एवं मामकं मामकीनमिति । सूर्याय हितं सौरीयम्
अत्र णीये वङ्गो सूर्यागस्त्यस्येति यलीपः । एवम् आगस्त्यम् आत्मने हितम् आत्म-
नीनम् अत्र णीने अध्वात्मनोरीने इति नलीपनिषधः । स्वार्थमुदाहरति । चोर एव
चौरः अत्र णे वङ्गिः तिलोकी एव चैलीक्यम् अत्र णे वङ्गो यथीलीपः इत्यकारलीपः ।

स्वार्थप्रत्ययान्तान्तस्त्रिङ्गा एव इति नियमेऽपि अस्य क्लीबत्वमभिधानात् । राम एव
रामकः अत्र कण् । कण्प्रत्ययस्य स्वार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थः यथा अज्ञाने कुस्मिते
चैव संज्ञायमनुकम्पने । तद्युक्तनीतावप्यत्ये वाच्ये ऋस्वे च कः स्मृतः इति प्राञ्चः ।
यथा अश्वकः कस्यायमश्वः कुस्मितो वा इत्यर्थः । इत्यादौ कणोऽणित्वाच्च वृद्धिः ।
विप्रकः कुस्मिती विप्र इत्यर्थः । संज्ञायां देवदत्तकः यज्ञदत्तकः अनुकम्पायां
यत्नकः दुर्बलकः युमुञ्चितकः पुत्रकः अनुकम्पायुक्तनीतौ आयुर्विचं गृहच्छिद्रं
यत्रात् कुर्वीत गुप्तकम् । अल्पे तैलकं ऋस्वे वृचकम् ॥ ४३६ ॥

श्रीरा टी—युष्मच्च अस्मच्च त्वच्च मच्च ते तेषां युष्माकश्च अस्माकश्च तवकश्च मम-
कश्च ते । णश्च णीनश्च तत्तस्मिन् । एषामेते क्रमात् स्युः णणीनयोः परयोः ।
यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदी युष्माकादेशः णणीनयोः । यौष्माकौ-
णमित्यत्र णत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकौनमिति आवाधीरस्माकं वा इदमिति
वाक्यम् । तावकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम् । णणीनयोरिति किं युष्मदीयम्
अस्मदीयं त्वदीयं मदीयं पक्षे वृद्धादीयः । च्या ईयो हितेऽराजादेः । च्यन्ताद्वितेऽर्थे
ईयः स्यात् न तु राजादेः । मूले सूर्याय हितमिति सूर्यस्यायं धर्मः सौर्यः तस्मै
हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्यागस्त्यस्येति यलोपः । एवमागस्त्यमिति एवं सूर्याय
हितं सूर्ययम् एवमागस्त्यं वक्ष्यमिति । राजादेश्च राज्ञे हितम् । राजा
ब्राह्मण आचार्यो वृषलोऽन्ये प्रयोगतः । यद्यपि च्यन्तस्य च्यन्तभिन्नत्वं तथापि
यथैवविद्धितायाश्चराः कलाभावात् पूर्वत नोदाहृत्य इहोदाहृतम् । च्या इत्यधिकारः
प्राः प्राक् । सर्वास्य । च्यन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईथो नश्च स्यात् । सर्वेभ्यो
हितं सर्वेभ्यः सार्वः स्त्रियां सर्वेभ्यो सार्व । प्राण्यङ्गतदन्तब्रह्मादर्थः । च्यन्तात्
प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मादेश्च हितेऽर्थे यः स्यात् ईयस्यापवादः ।
दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् औष्ठं राज्ञदन्त्यं राजोष्ठं शीर्षण्याः केशाः ब्रह्मणे हितं
ब्रह्मण्यम् अभावकर्मणे न नलोपः । ब्रह्मातिलवणी माधरथौ खलवृषे इति शिरेसे
हितं शीर्षण्यम् । अव्यजाभ्यां ख्यः । च्यन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे ख्यः स्यात् । अवये
हिता अविव्या शाला अजाय हिता अजख्या भूमिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् अजायै हिता अजख्या इत्यपि च । आत्म-
भोगोत्तरदाभ्यामीनः । च्यन्तादात्मनश्चब्दात् भोगोत्तरदाच्च हितेऽर्थे ईनः स्यात् ।
मूले आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अध्वात्मनीनीन इति न लोपः ।
भोगशब्दः शरीरवाची राज्ञां भोगः राजभोगः तस्मै हितं राजभोगीनं मातृभोगीनं

भ्रादित्वात् । चरकमानवाभ्यां णित् । चन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे चूनी णित्
 स्यात् । चरकाय हितं चारकीणं मानवीनम् । विश्वजनादर्थे । चन्तात् विश्व-
 जनादेहितेऽर्थे ईनः स्यात् यस्य सति । विश्वजनाय हितं विश्वजनीनं य इति किं
 विश्व जना यस्य तस्मै हितं विश्वजनीयम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्याभावेऽभिधानं
 तन्मते विश्वस्य जनो विश्वजनस्यै हितं विश्वजनीयं सर्वजननीयमिति प्रत्युदाहरणं
 पूर्ववत् विश्वजनीनमिति । सर्वजनमहाजनाभ्यां णिकः । चन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे
 णिकः स्यात् यस्य सति । सर्वजनाय हितं सार्वजनिकः विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-
 जनीन इति पूर्वेण महाजनिकः । य इति किं सर्वेषां जनः तस्मै हितं सर्वजनीयं
 महान् जनो यस्य तस्मै हितं महाजनीयमिति । पुरुषात् ण्येयकृदधत्तत्कृतयोः ।
 चन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये ण्येयः स्यात् । पुरुषाय
 हितं पौरुषेयो वधः पुरुषकारश्च । कंसपरशुभ्यां लुक् विकारार्थे । आभ्यां हितार्थे
 लुक् स्यात् विकारार्थे ते परे । कंसीयस्य विकारः कांस्यं परशस्यस्य विकारः
 पारश्वम् । परशोर्हितादौ यी वक्ष्यते । ईयी विकारादुपादानकारणे तादर्थ्यं ।
 षक्ततेरवस्थान्तरं विकारः तदर्थ्यात् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ईयः
 स्यात् । अङ्गारिभ्यः एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दी विका-
 रार्थकस्योपदानं काष्ठं तस्य तादर्थ्यं गम्यते । एवं प्राकारौघा इष्टका इत्यादि ।
 तादर्थ्यं इति किं धान्यानां यवाः विकारादिति किम् उदकाय कूपः । कृदित्रलिभ्यां
 ण्येयः । चन्ताभ्यामाभ्यां विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने
 ण्येयः स्यात् । कृदिषे ढणानि कृदिषेयाणि ढणानि बाह्येयान्छुलाः । ऋषभी-
 पानङ्गां ण्यः । चन्ताभ्यामाभ्यां विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये
 गम्यमाने ण्यः स्यात् ऋषभाय वत्स आर्षभी वत्स औपानङ्गं काष्ठम् । चर्म्मणि
 ट्रीऽनुपानङ्गः । चन्तादुपानच्छब्दभिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्म्मणि वाच्ये
 तादर्थ्ये गम्यमाने ट्रः स्यात् । वरत्वायै चर्म्मं वारत्वं चर्म्मं व्याघ्रं चर्म्मं । अनुपानङ्ग
 इति किम् औपानङ्गं चर्म्मं । ब्रह्माद्यादेरित्यतः सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति
 न्यासकारत्वेन परमब्रह्मण्यं परमादिख्या परमाजख्या परमात्मनीनः परमविश्व-
 जनीयः पारममहाजनिकः पारमचरकीणः परमाङ्गारीयं काष्ठं परमवरत्वायै
 चर्म्मं पारमवरत्वं चर्म्मं त्यादि । विकारार्थादुपादानकारणे येत्या उक्तान्ते हितार्थे
 भवन्तीत्यने तेषां मतेऽङ्गाराय हितम् अङ्गारीयं कृदिष्यमिथादि । हितादावु-
 गवार्दयोऽपूपादिहविर्वाचिभ्यन्तु वा । चन्तादुवर्णात्ताद्वदिश्च हितादावर्थे यः

स्यात् अपूपादेर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा । धेनवे हितं धेनव्यं बध्वै हितं बध्व्यं शल-
 ङ्गव्यविकारार्थः तस्मात् ट् वाधित्वाऽनेन यः शलङ्गवे चर्मं शलङ्गव्यं चर्मम् ।
 गवादिस्तावत् गवे हितं गव्यं हविष्यम् । गीहविर्युग्मेधाविविचदसादक्तपशु चाः ।
 इहैकादशकं प्रोक्तमक्षरं बहिरष्टका । अपूपादिस्तावत् अपूपाय हितम् अपूप्यम्
 अपूपीयं पृथुक् पृथुकीकम् । अपूपः पृथुकोऽभूपो भूमार्घाधिकृणा सह । स्थूना-
 कटकक्तिन्नानि प्रदीपी दीपतण्डुलौ । अश्वपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कौर्त्तिताः ।
 सर्वेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हितं पिष्यं पिष्टीयं शक्तुशब्दा-
 द्बवर्णान्तत्वात् पूर्वेण नित्यम् । शक्तव्यम् । हविर्वाचिनस्तावत् आमिन्नायै हितं
 आमिन्नीयं पुरोडाशेभ्यस्तण्डुलाः पुरोडाश्याः पुरोडाशीयाः तण्डुलाः । चरुशब्दा-
 द्बवर्णान्तत्वात् हविःशब्दात् गवादितात् पूर्वेण नित्यं चरव्यं हविष्यमिति । उधसी
 नङ् च । च्यन्तादुधःशब्दाद् यः स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अडावितौ ।
 उधसे हितम् उधन्यम् । शुनः शुनशूनौ च । च्यन्तात् श्वनशब्दात् हितादौ यः स्यात्
 तस्मिन् शुनशूनौ इत्येतौ स्याताम् । शुने हितं शुन्यं शून्यम् । नाम्नि कम्बलात् ।
 च्यन्तात् कम्बलशब्दात् हितादौ यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । कम्बलाय हितम्
 उपादानकारणं वा कम्बल्यं ऊर्णा पलशतम् । नाम्नीति किं कम्बलीया ऊर्णा ।
 अप्राण्यङ्गे नामर्नभश्च । च्यन्तान्नाभिःशब्दात् हितादौ यः स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-
 भिर्नभदिशः । रथैकदेशी नाभिः नाभये हितम् उपादानकारणं वा नाभ्यं काष्ठम् ।
 अप्राण्यङ्ग इति किं नाभये हितं नाभ्यं तैलं प्राण्यङ्गवाचित्वाद् यः पूर्वेष्वेव ।
 गवादितः सर्वत्र तदन्तविधिरिति जयादित्यः । तेन परमगव्यं यवापूष्यं यवापूपीयं
 परमामित्यं परमामिन्नीयं परमोदन्यं परमशून्यं परमनभ्यम् इत्यादि । हितादि-
 गिह हितं तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारणं चर्म इति । सन्तापादेः
 णिकः प्रभवति । च्यन्तात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे णिकः स्यात् । सन्तापाय
 प्रभवति सान्तापिकः । सन्तापमांसप्रवेशशक्तुसङ्घातमोदनः । उपवासप्रवासीपसर्ग-
 सम्पादनन्तथा । मासौदनञ्च सन्नाहः संयोगश्च प्रकीर्तितः । पारायग्रामापवास्तु
 जमो निष्येय इत्यपि । निसर्गश्च विसर्गश्च धीवैरेकीनविंशतिः । योगाद्यश्च । योगाय
 प्रभवति योग्यः योगिकश्च । कर्मस्थी णिकः । च्यन्तात् कर्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे णिकः
 स्यात् ण इत् । कर्मस्थ प्रभवति कार्मुकं धनुः । अतिथेय्यं तादर्थ्येऽणित्वदेवतान्ता-
 दादर्शेभ्यः । च्यन्तादतिथेय्यः स्यात् तादर्थ्यं देवतान्तादिस्त्वणित् । अतिथये जलम्
 अतिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः । पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम् अग्निदेवत्यम्

प्रांदाय इदं पाद्यम् अर्घ्याय इदम् अर्घ्यम् । प्राः । प्रा इत्यधिक्रियते चातुरर्थि-
 कात् प्राक् । णः प्रज्ञादेः स्वार्थे वा । प्रन्तात् प्रज्ञादेः स्वार्थे णः स्याद्वा । प्रजाना-
 तीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः पचे प्रज्ञः मूले चीर एवेति । प्रज्ञ चीर वणिक् विद्या
 देवता वसुवन्धवः । उष्णिक् साधारणक्रुञ्च पिशाचासुरशववः । सत्वदाश्रयणा-
 ऽग्नीध्रवयी वक्षोमलीहितः । मरुत् प्रत्यक्ष चक्षूषि विपति व्याहृतौ विदन् । चिकी-
 र्षद् योध जुह्वन्तचण्डाल विखरीऽपि च । अग्रहायण इत्येते त्रिंशच्च द्वाधिका इह ।
 साधारणशब्दोऽनन्यान्तः स्त्रियां साधारणैव साधारणी । सत्वच्छब्दोऽसधीः शब्द
 सत् तस्मात् वतुः संवत् स एव सात्वतः विददिति श्वन्तः कृष्णस्यार्थः जुह्वदिति
 श्वन्तः कृष्णस्यार्थः जुह्वन्नेव जीह्वतः कृष्णस्यार्थः । आकृतिगणोऽयम् । कुन्दीभ्यः ।
 प्रन्तेभ्यः कुन्दीवाचिभ्यः स्वार्थे णः स्याद्वा । विष्टुवैव वैष्टुभं जागतं गायवं स्वभा-
 वात् क्लीवत्वं पचे विष्टुवित्यादि । सन्देशवाग्युक्तात् कर्मणः । प्रन्तात् सन्देश-
 वाचा युक्तेऽर्थे वर्त्तमानात् कर्मशब्दात् स्वार्थे णः स्याद्वा । कर्मैव कर्मणः यद्वा-
 चिकं शुला वशीकरणादिकर्मानुष्ठेयते तदेवोच्यते । कृष्णविसारिभ्यां सृगमत्ययोः ।
 प्रन्ताभ्यामाभ्यां क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्यां णो वा स्यात् । कृष्ण एव काष्णो सृगः
 विसार्थ्येव वैसारिणी मत्स्यः इनोऽकलापादेरिति न जलोपः पचे कृष्णः विसारी
 श्रीवैषधिभ्यां श्रीराजात्योः । प्रन्ताभ्यामाभ्याम् अनयोः क्रमाद्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे
 णो वा स्यात् । श्रीवमेव श्रीवं श्रीरं मणिवन्धवाचके तु न भवति श्रीवधिरैवौषधम्
 श्रीवधिभिरवकन्दादिजातौ तु श्रीवधिः फलपाकान्ता जातिः । विनयादेः णिकः
 उपायस्य स्वस्य । प्रन्तादिनयादेः स्वार्थे णिकः स्याद्वा उपायशब्दस्य णिके स्वस्य ।
 विनय एव वैनयिकः विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिनः । सन्प्रदाय समु-
 त्कर्ष विशेष विषयात्ययाः । समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयसङ्गतिः व्यासा-
 देशौ च सम्प्रोक्ताः सप्तभिर्दश कोविदैः । अकस्मादेव आकस्मिकः टेलोपः । व्यास
 एव वैयासिकः तेन निर्हन्ता वैयासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेशः आदेश
 एव आदेशिकः । उपाय एव औपयिकं णिके स्वः । अस्याकृतिगणत्वात् चातु-
 रर्थिक इत्यादि । वाचः सन्देशे । प्रन्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाचशब्दात् स्वार्थे
 णिकः स्यात् णिकं विनैव शब्दहच्यभावात् विकल्पप्रकरणे नित्योऽयं विधिः ।
 वाचिकं सन्देशः । सन्देश इति किं वागस्य मधुरा । चतुर्वर्णादेः ण्यः । प्रन्ता-
 चतुर्वर्णादेः स्वार्थे ण्यः स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णमुखाऽनन्तचतुराश्रम-
 षड्गुणाः । विलोकी सर्वदेवस्य सेना भेषजसन्निधिः । त्रिकालावसथौ चैव समीप-

मणिकीपमाः । विषष्टिरितिह प्रीक्ताः कीविदैर्दशसप्ततिः । मूले वैलीश्वमिति
इतिह एव ऐतिह्यम् । यावादेः कः । प्रान्ताद् यावादेः कः स्याद्वा । याव एव
यावकः । यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञातार्विभिन्नवः । चन्द्री रामगडुस्त्रिपुष्ट-
दूताश्चतुर्दश । मूले रामक इति । आकृतिगणोऽयं तेन पोतक इति । बह्व्यस्य
पुत्रतनुभ्य आच्छादन निपुण इतिम सूत्रेषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमाद्वर्त्तमानेभ्य
एभ्यः स्वार्थे कः स्याद्वा । बह्व्येव बह्वतिका आच्छादनविशेषः अन्यत्र बह्वती
ओषधिः अणुरेव अणुकः निपुणः अन्यत्र अणुः सूक्ष्मः । पुत्र एव पुत्रकः कविमः
अन्यत्र पुत्रः । तनु एव तनुकः सूत्रम् अन्यत्र तनुश्चैवः । शीतीणाभ्यामृती । प्रान्ता-
भ्यामाभ्याम् ऋतौ वाच्ये कः स्याद्वा स्वार्थे । शीत एव शीतकः उष्णकः ऋतुः अन्यत्र
शीतो वायुः उष्णः कम्बलः । लूनविपाताभ्यां पशौ । प्यन्ताभ्यामाभ्यां पशौ वर्त्त-
मानाभ्यां स्वार्थे कः स्याद्वा । लून एव लूनकः पशुः विपातकः पशुः अन्यत्र लूनः
विपातः । कुमारखिलनेभ्यः । कुमारैः खेल्यते येन तदाविभ्यः स्वार्थे कः स्याद्वा ।
कन्दुरेव कन्दुकः भ्रमकः गिरिकः शृङ्गकः पक्षे कन्दुरित्यादि । स्नातशून्यलीहितेभ्यो
वेदसमाप्तिरिक्तमणिषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमात् स्वार्थे कः स्याद्वा । वेदं
ससाप्य स्नातः स एव स्नातकः अन्यत्र स्नातः । शून्य एव शून्यकः धनादिहीन
इत्यर्थः । लोहित एव लोहितको मणिः अन्यत्र लोहितः । प्रियादेर्जातौ । प्रान्ता-
ज्जातौ प्रियादेः स्वार्थे कः स्याद्वा । प्रिय एव प्रियकः चित्रकः मृगजातिः गुह्य एव
गुह्यको देवयोनिजातिः गोल एव गोलकः कुब्राह्मणजातिः । कुञ्ज एव कुञ्जकः तरु-
जातिः इत्यादयः प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्याः । काललोहिताभ्यामनित्यवर्णं । प्रान्ता-
भ्यामाभ्यामनित्यवर्णं वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे कः स्याद्वा । काल एव कालको वैलक्षण्येन
लोहित एव लोहितकः पीडनेन तदनित्यं यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति
गुणवृत्तेरस्य द्रव्यवाचित्वे ल्यो विधीयते न तु गुणवृत्तेरिति । अनित्य इति किं काला
लोहिता गौः । यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यो वर्णः । वर्ण इति किम् असति वर्ण-
ग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषणं स्यात् तर्हि लोहितिकाः समुद्गाः पार्थिवाः
परमाणव इत्यत्र को न स्यात् तेषां नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये
वर्णं त्यः सिद्धयति । रक्ताच्च । रक्तार्थे विहितात् स्वार्थे को वा स्यात् । कालेन
रक्तः कालः काल एव कालकः वा लोहितकः काललोहिताभ्यामेव विधिः यदा-
ऽनयोर्थावत् द्रव्यभाविता तदैवोदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वथैव । लोहिनीशब्दादपि
के स्त्रे लोहितिकेति भवति अन्यत्र लोहितेति । अनित्यनित्ये क्तात् । प्रान्ताद्वा

नात्यन्तिकविशिष्टे वर्त्तमानात् ज्ञानात् स्वार्थे की वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्नं भिन्न-
कम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः । सात्त्विकतम् अर्द्धभुक्तं
जैमिक्तमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्योक्तेनेति
वसः । अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थं स इत्येके । अथवा विशेषण सः हसी वा । वह-
भिन्नोपपन्नसुकरादेस्तरात् । प्रन्तात् बह्नादिपूर्वतरात् स्वार्थं कः स्याद्वा । वह-
तरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बहुतरमित्यादि ।
ईयसीः । प्रन्तादौयधुत्वान्तात् स्वार्थं कः स्याद्वा । श्रेयानेव श्रेयस्कः । पूरणान्ताद्
ग्रहणे तस्य लुक् वा । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं रूपादि प्रन्तात् पूरणत्वान्ताद् ग्रहणे
वर्त्तमानात् स्वार्थं की वा स्यात्तस्य पूरणत्वस्य लुक् वा स्यात् । द्वितीयमेव द्विती-
यकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एवं तृतीयकं विकं चतुर्थकं
चतुष्कम् । उपधिचतुष्पाद्वा श्लेषः । प्रन्तादुपधेश्चतुष्पाद्वाचिनश्च स्वार्थं श्लेषः
स्याद्वा । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गम् । उपधिरेव औपधेयम् । शरण एव
शारणेयः धारणेयः । अहमादिवर्णेभ्यः कारो रात्वेफः । प्रन्तादहमादिवर्णविशेष-
वाचकाच्च कारः स्याद्वा स्वार्थं रवर्णात् एफश्च । अहमेव अहङ्कारः एव एव एव
कारः ओमेव ओङ्कारः सत्यमेव सत्यङ्कारः तुरेव तुकारः टुरेव टुकारः इत्यादि ।
वर्णात् अतएव अकारः औकारः ककारः हकार इत्यादि । र एव रेफः । उल्गर्गाप-
वादयोः कचिदुत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् रकार इत्यपि तथाच रकारादीनि
नामानि शृण्वती मम पार्वतीति । नृदस्तिकः प्रशंसायान्तु सखी । प्रन्तात् सृक्-
व्दात्तिकः स्याद्वा स्वार्थं प्रशंसायान्तु सः सख्यः । नृदेव सृत्तिका प्रशस्ता सृत् सृत्वा
सृत्स्वा च । रूपनामभ्यां धेयी भागात्तु यश्च । प्रन्ताभ्यामाभ्यां स्वार्थं धेयः स्याद्वा
भागशब्दात् तु धेयी यश्च । रूपधेयं नामधेयं भागधेयं भाग्यम् । देवात्तः । देव
एव देवता स्वभावात् स्त्रीत्वम् । नवाद् यत्नेन तना नूय तेषु । प्रन्तात् यवशब्दात्
य त ईन तन एते स्युः स्वार्थं । तेषु नवशब्दस्य नूरादिश्र्यते । नवमेव नय्यं नृदं
नवीनं नूतनम् । प्रात्रने नतनाः । प्रन्तात् प्रशब्दात् न व ईन तन इत्येते स्युः स्वार्थं ।
प्र एव प्रणं प्रबं प्रीणं प्रतनम् । तीयादविद्यायां श्लोकः । प्रन्ताद्विद्याव्यतिरिक्ता-
यां तीयान्तात् स्वार्थं श्लोकः स्याद्वा । द्वितीयैव तृतीयौ तार्त्तीयौ अविद्याया-
दिति किं द्वितीया विद्या । अध्यध्वन्ता षड्चाशितङ्गुलं कर्म पुरुषादीनः । प्रन्तेभ्य
एभ्यः स्वार्थं ईनः स्यात् वा । अधिशब्द आयत्तपर्यायः । अध्येव अधीनः तथाच
अध्यास्वधीनं किमु निस्पृहाणामिति भारविः । अधिशब्दः शौण्डादिः गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्वेव गुर्वधीनः एवं ब्राह्मणाधीनः । भाष्यकारमते तु केवलादधिश्चब्दात्
यः तन्मतेऽधी- इति च । षड् अक्षीणि यस्मिन् षड्चः न षड्चः अषड्च एक
अषड्क्षीणिः द्वाभ्यामेव कृतो मन्तः । आशिताष्टमा गावी यस्मिन् वने तत् आशि-
तङ्गु सूत्रनिर्देशादशितस्य मन् आशितङ्गुव आशितङ्गुवीनम् । अलं कर्मणि अलं
कर्म तदेव अलंकर्मणिम् अलं पुरुषाय अलंपुरुषः स एव अलंपुरुषीणः भाव-
प्रधानोऽत पुरुषशब्दः अलंपुरुषभावाय इत्यर्थः गोष्ठाङ्गुतपूर्वे णीनः । ग्रन्ताङ्गुतपूर्वे
वर्त्तमानाङ्गोष्ठशब्दात् स्वार्थे णीणी वा स्यात् । भूतपूर्वं गोष्ठं गोष्ठीनं भूतपूर्वं
इति किं गोष्ठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीयः । ग्रन्तावस्तुनि द्रव्ये वर्त्तमाना-
ज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईयः स्यात् वा । ब्राह्मणी जातिरस्य ब्राह्मणजातिः ब्राह्मण-
जातिरेव ब्राह्मणजातीयः तज्जातीयः वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थाना-
न्तात् तत्तुल्ये वा । ग्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईयः स्यात् वा ।
पितृस्थानीयः पितृस्थानः राजस्थानीयः राजस्थानः तत्तुल्य इत्यर्थः । मानार्थ-
बलन्तान्मात्रद्वयसटौ । ग्रन्तान्मानार्थे बलन्तात् स्वार्थे भावद्वयसटौ स्यातां वा ।
कियदेव कियन्मात्रं कियद्वयसं तावन्मात्रं तावद्वयसं स्त्रियां कियन्मात्रो किय-
द्वयसीत्यादि पक्षे कियदिति । विशोजातो यः । ग्रन्ताज्जातो वर्त्तमानात्
विशशब्दात् स्वार्थे यः स्यात् वा विडेव वैश्यः विट्च जाताविति किं विष्णावम् ।
सुरचेममर्त्तयविष्ठात् यः । ग्रन्तेभ्य एभ्यो यः स्यात् वा स्वार्थे । सुर एव सूर्यः ज्ञेयः
मर्त्यः यद्विष्ठाः पक्षे सुर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगाः संघा नानाजातीयाः
अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिनः शब्दादमुख्यपूर्वाण्यः स्यात् अनिर्दिष्टा-
यांस्त्वाः स्वार्थे भवन्ति इति न्यायाण्यः स्वार्थे लोहध्वजशब्दः सङ्गवाचकः लोह-
ध्वज्यः शिविशब्दात् शैव्यः स्वमुख्यपूर्वात् तु देवदत्तो मुखोऽस्य देवदत्तको लौकः
स एषां मुख्य इति कः अत्र देवदत्तशब्दो मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अस्मात्
त्यो न स्यात् । वाहीकेष्वराजान्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्घात् णः । वाहीकेषु
आयुधजीविनां सङ्गवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्णात् णः स्यात्
नज्जयेन ब्राह्मणराजन्ययोजातिस्वरूपे अवगन्तव्ये कौण्डीन्वशब्दात् कौण्डीन्व्यः
क्षौद्रकः मानव्यः वाहीकेस्विति किं श्वरपुलिन्दः अराजान्यादिति किं शालङ्का-
यनः आयुधः जीविनामिति किं मन्दः सङ्घातादिति किं वक्रधीणः । वक्रात्
णे न्वः । आयुधजीविसङ्गवाचकात् वक्रशब्दात् णेन्यः स्यात् स्वार्थे । वार्केन्यः ।
जातिशब्दान्माभूत् कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वक्राविव । दामन्यादेरीयः ।

४३७ । केऽकः स्त्री हे तु वा ।

के ७, अकः ६१, स्त्री ११, हे ७, तु ११, वा ११ ।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः । शिवो देवता यस्यासौ
शिवः शान्तेयः ।

आयुधजीवसङ्गाहामन्यादेरीयः स्यात् । दामनीयः । दामनी सौमपादिश्च सावित्री-
पुत्रः औदधिः । काकान्दक्या वितस्त्री च सार्वसेनिश्च वैदधिः । औदकिर्वैज-
वापिश्च शाकुन्तकिस्तथौपनिः । मौञ्जायनः समुद्दिष्टा दामन्यादौ तयोदश । क्रौष्टु-
क्यादेस्त्रिगर्तेषु । आयुधजीविसङ्गात् क्रौष्टुक्यादेः स्वार्थे ईयः स्याद्वा । क्रौष्टुकीयः ।
क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिश्च कात्याधि दाण्डकौ तथा । जालमासिर्जालकिश्च कौण्डोपरश्च
इत्यपि । पशूयौधियादिभ्यां णट्ठावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्गात् पश्यादेः णः
यौधियादेः ट्ठः स्याद्वा स्वार्थे । पशूश्चन्द्रः ह्रस्वश्चन्द्रवत् व्युत्पन्नः । पार्श्वः ङ्क् पशू-
स्त्रिगर्ताः स्त्रियां पशूः । पशूरचो मरुत् सत्वत् वाहीकवसवोऽसुरः । दाशाहंश्च
पिशाचश्च वयः कार्षापणोऽग्निः । सन् यस्यास्ति वलन्तः । यौधियादेः यौधेयः ङ्क्
यौधेयाः अजादेराक्ततिगणत्वात् स्त्रियां यौधेया इत्यादि । यौधेयौशीनरात्रेयशौभेय-
भरता अमी । यौक्तेयचारण्येयौ च विगर्तोऽत्र नव स्मृताः । आयुधजीविनिवृत्ते सङ्ग-
इति प्रवर्तते । ब्रातवचनाण्यः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सवजीविनस्ते
ब्राता सङ्गालेभ्यो ण्यः स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । ब्रात्यः ब्रह्मसत्यः कापोतपाक्यः
अस्त्रियामिति किं ब्रातेति । अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्यः । सङ्गादिति
निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्यः स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । अभिजितो-
ऽपत्यम् अभिजितः स एव अभिजित्यः । अभिजिह्वेदभृच्छालावदूर्णातत् अमता
सङ्ग । शिखावच्च शमीवच्च शश्वदष्टाव कौर्त्तिताः । अपत्यग्रहणं किम् अभिजिह्वेवता
अस्य अभिजितः स्यालीपाक इत्यादौ न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् अभिजित्यः
स्त्रियः । अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्यं युवा अभिजित्यायन इति । पूगण्यादे-
र्लुङ् ङ्क् । पूगाण्य इत्यादि स्वार्थिकाख्या ङ्क् लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।
लौहध्वजाः । कपोतपाकाः कौण्डोदघाः वकाः दामनयः क्रौष्टुक्यः पशूः विगर्ताः
अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्यः स्त्रियः एव कौण्डोदघः
अजादिवादाप् दामनीयाः स्त्रियः उक्ताः स्वार्थाः ॥ ४३६ ॥

अकः खः स्यात् कणि परे बहुव्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यका अत्र अणित्
 कणि कृते अननं ऋस्वे स्थायप्रत्ययान्तास्तस्मिन्नां एवेति स्त्रियामन्त आप् । एवं मृणा-
 लिका सेनानिकः यवभूकः वामोरुका इति । शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ
 मुकन्यकः मुकन्याकः अत्र वा ऋस्वः । अक इति किं नौरैव नौका । अत्र
 वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे कचिदसि परेऽपि अकः खः स्याद्वा इति
 बोध्यम् । तेन कालिदासकविता नवं वय इति रथोद्धतायामुद्धतः । वैदेहिबन्धो-
 ह्दयं विदद्रे इति रघुः । अष्टौषपित्रयमवर्जविशाखयुक्तमिति दीपिका । विबुध-
 कृतिरभीष्टा नाडीनचवर्हीने इति च दीपिका । विरहिनिगलनं कुन्तमुखाकृति-
 केतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवश्च सङ्गच्छते । आदिपदस्य उदाहरणमाह शिवो
 देवता यस्यासौ शैवः अत्र णः एव शक्तेयः अत्र णेयः एवं शक्तः वैष्णवः गायपत्य
 इत्यादि । एवं शाखा मुख अयजघन स्तम्भ तरस शरण चरण शङ्ख मेघ विरस
 दुभ्यः साम्ये यः । शाखा इव शाख्यः मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एवं कर्मणि अलं
 कर्मणिः कर्मसमर्थः अलं पौरुषाय अलंपौरुषीणः । अव्ययादधिशब्दादीने अधीनः
 आयत्तः प्राञ्चतीति प्राचीन इत्यादि । एवं तदस्यां क्रीडायां प्रहरणं इत्यर्थेऽपि
 दण्डः प्रहरणमस्यां दण्डा क्रीडा मुष्टिः प्रहरणमस्यां मौटा क्रीडा इत्यादौ अणित्
 णः । एवं घञन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दण्डपातोऽस्यामिति दाण्ड-
 पाता फाल्गुनी । श्येनपातोऽस्यामिति श्येनपाता मृगया तिलपातोऽस्यामिति
 तैलपाता खधा । उभयत्र अणित् णे मकारागमो निपात्यः । न विद्यन्ते षड्चाणि
 यत्र सोऽषड्चीणी मन्तः । अत्र ईनः । अन्यान्यप्युदाहरामि । भिच्चादेः समूहे
 णः । भिच्चाणां समूहो भैक्षम् । भिच्चादिभ्यः । भिच्चा अहन् गर्भिणी युवति
 सहस्र करीष अथर्वन् चैव अङ्गार पद्मति दक्षिण खण्डिक श्वन् युग वरता हरिटा
 वड्वा हलन्त्य भिचुकं शुक् उलूक इत्यादि । २२ । वाङ्वादेः समूहे अणित्
 णः । वाङ्वानां समूहो वाङ्म्यम् । वाङ्वादिभ्यः । वाङ्वा मानव ब्राह्मण पृष्ठ
 इत्यादि । ४ । राजन्यादेः समूहे कण् । राजन्यानां समूहः राजन्यकम् । राज-
 न्यादिभ्यः । राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालन्धरायण अर्जुनायन समिथ
 मानव विगर्त मट विराट् ऊर्णनाभ देवपात औडुम्बर वैल्वन वाभव आब्रीत
 आर्थकामेय अखरीष पुत्र विल्वन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्षण दाक्ष वसति
 इत्यादि । २७ । दाक्षिवस्योरिकारस्य च अकारः । दाक्षीणां समूहो दाक्षकं
 एवं वसतीनां वासतकम् । ब्रह्मात् समूहभावयोः कण् । ब्रह्मानां समूहो भावो

वा वाईकम् । पाशादेः समूहेऽणित् णः स्त्री । पाशानां समूहः पाश्या । पाशा-
दित्तु । पाश लण धूम हलवात वन अङ्गार नङ् पिठक पीट पेट गल खल गण
गोरथ इत्यादि । १६ । ब्राह्मणादिभावकर्मणीः णः । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादित्तु । ब्राह्मण मानव वाङ्मव चौर घूर्त्त आवाधय विवाधय
उपवाधय अपवाधय एकभाव विभाव विभाव अन्यभाव अन्वेतज्ञ संवादिन् संवेशिन्
संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्य विषमस्य मध्यस्य अनीश्वर कुशल चपल
निपुण पिशुन बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष गणपति अधिपति दायाद विशन्ति
विशाय परमस्य रविमहाय गडुल विज्ञात इत्यादि । ४१ । मिवादेर्भावकर्मणीः
णः स्त्री वा । मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्र्यम् । मित्रादीपि सूर्यागस्त्यस्य इति
यत्नीपे मैत्री । मित्रादित्तु । मित्र उचित चतुर अनुपूर्वं यथाकाम समय
रुद्र इत्यादि । वणिक्द्रुताभ्यां भावकर्मणीः णो यश्च । वणिजो भावः कर्म वा
वाणिज्यं वणिज्यम् एवं दौल्यं दूत्यम् । सख्युयः । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ।
सेनाद् यो न लोपश्च । सेनस्य भावः कर्म वा सेयम् । कपिज्ञातिभ्यां ण्येयः ।
कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् एवं ज्ञातेयम् । लघुपूर्वादुदन्ताज्ञावे णः । लाघव
गौरव मार्दवं पाटवं लघुपूर्वात् किं शतुत्वम् । युवादिहायनान्ताभ्यां भावे णः ।
यूनी भावः जीवनम् । युवादित्तु । युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थिर
सुहृद् कुतूहल सुमात दुर्भात यजमान धात कर्णक कुण्डक श्वक कमण्डलु कुम्भी
दुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय वषण परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनुशंस चेतज्ञ इत्यादि । १२ ।
वैहायनं वैहायनमित्यादि । अचतुरस्य भावः अचातुर्यम् एवम् असङ्गतस्य असा-
ङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्यः णः अपटोर्भावः अपाटवम् अत णः । एषु
सुपञ्चालादित्वादन्तपदस्य वृद्धिः । दुर्गसिंहस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिं कृत्वा आचतुर्यम्
आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह । एवं कूपस्य कौपीनम् अकार्यं
गुह्यं कौपीनमित्यमरात् । एवं शालायाः शालीनीऽप्रगल्भः उभयव शीनः ।
वस्त्रेभ्यो हितो वस्त्रीयः गोभ्यो हितं गव्यं वनमित्यादि । मन एव मानसम् अत णः
तारा एव तारका अत कण् । इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि कः । अश्व इवायम् अश्वकः
एवं देवदत्तक इत्यादि । एवं वङ्गस्य राजा वाङ्गः अत णः एवं कौरव्यः कौशल्यः
पाण्ड्यः एभ्यः णः अत पाण्ड्यरुकारलोपो निपात्यः । कक्षीनेयाश्चेति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थोऽपि । तेन प्रयोगानुसारादन्येऽपि प्रत्ययाः स्युः । यथा प्रावृषि भवः
प्रावृष्येणः णः वरेणः भ्रातुरपत्यं भ्रातव्यः । कर्मणि शूरः कर्मठः । सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्कौ । एक एव एकाकौ एककः । ऋदः सकौ प्रशंसा-
याम् । प्रशन्ता ऋत् ऋत्सा ऋत्सा एवम् अवेर्दुग्धम् इत्यर्थे अविट्णम् अविसीदम्
अविसम् अतः पलाभावी निपात्यः । एवम् अवेर्विसरीऽविपटः । देवात् स्वार्थे
तः । देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात् । वर्णात् स्वार्थे कारतौ । अकारोऽत्
आकारः आत् औकारः औत् हसात् कार । ककारः चकारः औङ्कारः वषट्कारः ।
रादेफः । र एव रेफः निष्फले तिले तिलपेजः तिलपिञ्ज इत्यादि । अथ निपात्याः
वृत्तवाचिनां फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि क्लीबत्वम् । आम्स्येदं
फलम् आम्स एव नारिकेलं तालमित्यादि । हरीतक्यादेस्तु फले वाच्ये इदमर्थे
कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । हरीतक्या इदं फलं हरीतकौ हरितक्यादिस्तु ।
हरीतक्यस्त्रिकी पथ्यामृद्धीकापिप्पलीकणाः । चिच्चा कीषातकौ द्राक्षा कर्कटी
कण्टकारिका । श्वेतपाकौ च कर्कार रेवा चेलादयः स्मृता इति । रूपवयं फले
जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु नाम्बवम् । मल्लिकादेः पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । मल्लिकादिस्तु । मल्लिका सुमती मुस्ता विदारौ शाल-
पर्ण्यपि । जाती हरिद्रा गम्भारी बृहती मल्लिकादयः इति । व्रीहिणामपि फले
वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । यथा यवस्य फलं यवः एवं मुद्गः तिल इत्यादि ।
एवं शुक्लादिकषायादिशीतादीनां गुणवाचिनामन्त्यर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम् ।
यथा शुक्लः पटः शुक्ला धेनुः शुक्लं पुष्पम् एवं मधुरी गुडः मधुरा सिता मधुरं फलम् ।
एवञ्च शीतो वायुः शीता नदी शीतं जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

श्रीरा-टी—अक् प्रत्याहारः अकः के परे खः स्यात् हसी तु वा । कन्यकेति कन्या
शब्दात् यवादित्वात् कः अनेन खः सुकन्याका इति शीभना कन्या यस्या इति वाक्यं
पक्षे सुकन्यका वा खः । शिक्कोऽस्मै सदा दीयते । प्रान्तादस्मै इत्यर्थे शिक्कः स्यात्
यः प्रान्तनिर्दिष्टः सदा दीयते चेन्नवति अग्रभोजनं सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः
प्राथमकल्पिक इत्यादि । प्राणामांसौदनमांसौदनात् शिकः । प्रान्तेभ्य एथोऽस्मै
सदा दीयतेऽर्थे शिकः । प्राणाः सदा दीयतेऽस्मै प्राणिकः मांसिकः औदनिकः
स्त्रियां प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य्य इत्यादौ शिकविधानात् । पुंवद्भाव इत्येकै भक्तात्
णो वा । भक्तं सदा दीयतेऽस्मै भक्तः पक्षे पूर्वेण शिक्कः भक्तिकः । अस्य देवता ।
प्रान्तादस्येत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् यत् प्रान्तनिर्दिष्टं सा देवता चेन्नवति । मूले
शिवो देवतास्येति शैवः शाक्त इति शक्तिदेवतास्य इति वाक्यं देवताशब्देनेह देयस्य
पुरोडाशादेः स्वामीष्यते यथा शैवं हविरित्यादि कथं शैवी मन्तः शैवः सत्त्व इत्यादि

क्षत्वं शिव प्रकाशकत्वेन सन्नस्तुत्यादि शिवी देवतेत्युपचार इति । यमादिस्तु यास्यम्
 आदित्यं प्राजापत्यं पाशुपतं आग्नेयः आग्नेयो ब्राह्मण इत्युपमानात् कालियं दैवं
 दैवम् औत्समित्यादि । कस्य णे कायः । कः प्रजापतिः कीं देवतास्य कायं हविः ।
 शुक्रादियः । प्रान्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इयः स्यात् णस्यापवादः । शुक्रो
 देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादंरीयश्च पतेः प्रश्नः । प्रान्ताच्छतरुद्रादेदेवतास्येत्यर्थे
 इय ईयश्च स्यात् तयोः पतेः प्रादेशः । शतरुद्री देवतास्य शतरुद्रियं शतरुद्रीयम् ।
 अपीनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपीनपाद्देवतास्य अपीनप्रीयम्
 अपीनप्रीयम् अपानप्रीयम् । शतरुद्रा अपीनपात् अपानपात् इति त्रयम् ॥ ४३७ ॥
 महेन्द्रावा तौ । प्रान्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्यातां देवतास्येत्यर्थे महेन्द्री
 देवतास्य महेन्द्रीयं महेन्द्रियं पचे माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाचीपुत्रादिभ्यां येयौ ।
 प्रान्ताद्वायुदेयः पैङ्गाचीपुत्रादंरीयः स्यात् देवतास्येत्यर्थे । वायुर्देवतास्य वायव्यं
 वायुर्हृत्तुरुषः पिता चतुष्कं परिकीर्तितम् । पैङ्गाची पुत्रो देवतास्य पैङ्गाची-
 पुत्रीयं तृणविन्दवीयं पैङ्गाचीपुत्रतृणविन्दू द्वौ । मरुत्वतादेशः । प्रान्तात् मरु-
 त्वतादेदेवतास्येत्यर्थे येयौ स्यातां मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्यं मरुत्वतीयं शुनो वायुः
 शौर आदित्यः शुनश्च शीरश्च ते देवते अस्य शुनाशीर्यं शुनाशौरीयम् । मरुत्वद्-
 इमेध्यग्रीषोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तीपातिः शुनाशीर इह षट् परिकीर्तिताः ।
 सोमात् णः । अतार्थे णः स्यात् सोमो देवतास्य सोमं हविः । अपत्योपलक्षकत्वात्
 सोमी ऋक् णस्य लोपः । महाराजप्रौष्ठपदाभ्यां णिकः । प्रान्ताभ्यामाभ्यां देव-
 तास्येत्यर्थे णिकः स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिकः प्रौष्ठपदिकः । कथं
 महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति हे कः कालंभ्यो भववत् । येभ्यः काल-
 वाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहितस्तेभ्यः प्रान्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्युः । मासी
 देवतास्य मासिकं सांवत्सरिकं वासन्तं हैमन्तं हैमनं प्रावृषेणमिति कृन्दीभ्यस्त-
 दादि प्रागर्थे प्रान्तेभ्यस्कृन्दीवाचिभ्यस्कृन्द् आदि प्रागर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् ।
 पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्तः प्रगाथः आनुष्टुभः प्रगाथः यत् प्रगन्थनात् प्रगन्थ-
 त्वात् वे ऋचौ तिस्रः क्रियेते समस्तप्रगाथः । तदादीति किम् अनुष्टुप् मध्याशास्य
 प्रगाथस्य प्रगाथ इति किं पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य कृन्दीभ्य इति किम् उदन्यशब्द
 आदिरस्य प्रगाथस्य । दीङ्प्रयोजनेभ्यो युङ्गस्य । प्रान्तात् युङ्गवाचिनः प्रयोजन-
 वाचिनश्चास्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् यत् षीनिर्दिष्टं तत् युङ्गं चेहवति ।
 अर्जुनो भीष्मास्य संग्रामस्य आर्जुनः संग्रामः पञ्चालो भीष्मास्य संग्रामस्य पाञ्चालः ।

संयामः सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रः संयामः । संयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य दानस्य यीदृप्रयोजनेभ्यः इति किं सुभद्रापेक्षितास्य संयामस्य । कालेभ्यः
 मदे । प्रान्तेभ्यः कालवाचिभ्यः सीदार्थे वर्त्तमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहितं त्याः स्युः । सीदं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा
 तत् सीदमस्य ह्यावस्य नैशश्चावः नैशकः प्रादीषः प्रादीषिकः निशासस्यध्ययन-
 मभ्यस्ततीत्यर्थः । निवासे । प्रान्तान्निवासिऽर्थे वर्त्तमानात् यथाविहितं भवादित्याः
 स्युः । निवसत्यस्मिन्निवासः यत् प्रान्तनिर्दिष्टं स निवासयेद्भवति । शुभो निवासो-
 ऽस्य श्रीपुत्रः पुरुषः । अभिजने । अभिजनाः पूर्ववासवास्ते सन्ति यत्र सीऽभिजनः
 अश्रादित्वादः तथाच यत्र सम्प्रत्युप्यते स निवासः यत्र वान्धवैः पूर्वसुपितः सीऽभि-
 जन इत्यर्थः । प्रान्तादभिजनार्थे वर्त्तमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहितं
 त्याः स्युः । शुभोऽभिजनोऽस्य श्रीपुत्रः पुरुषः मायुरः राश्रियः इत्यादि पृथग्यदृश-
 मुत्तरार्थम् । सिन्धुतच्चशिलादिभ्यां णटौ । प्रान्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमाना-
 भ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात् णटौ स्याताम् । सिन्धुरभिजनीऽस्य सैन्धवः । सिन्धादि-
 यथा । सिन्धुकश्मीरकिष्किभ्यः श्वकम्बीकवर्णवः । गन्धार दरदौ शालशब्दिका
 मधुमत्तया । चरवा च वयः प्रीक्षाः शब्दा द्वादश कौविदैः । सिन्धुवर्णमधुकश्मीर-
 शालानां पाठः कश्चादित्वात् न तत्स्थयीर्लुक्वाधनार्थः । शेषाणां ज्वविषयादिति
 शकवाधनार्थः । तच्चशिलादेसावत् तच्चशिलाभिजनीऽस्य ताच्चशिवः । इह तच्च-
 शिलावन्धौ वन्धोहरस्त्ववन्टी । श्वलया मण्यो कौत्सवरसङ्कुचिता अपि । कौनेह-
 राशोऽसिंहकौशाश्च काण्डवारणम् । कंसच्छिन्नौ च कौत्सश्च शब्दाः षोडश
 कौत्सताः । कौत्स मन्वरणयामणौ काण्डवारणानां जनपदत्वात् शकवाधनार्थः
 शेषाणां ज्वविषयादिति शकवाधनार्थः । द्वयो गिरिभ्यः शस्त्रजौविनि । प्रान्तेभ्योऽभि-
 जनेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो गिरिताचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजौविनि वाच्ये द्वयः स्यात् ।
 द्वयो गिरिरभिजनीऽस्य हहोणीयः शस्त्रजौवि कुदावीयः शास्त्रजौवी । शस्त्र-
 जौविनीति किम् ऋबोदो गिरिरभिजनीऽस्य विप्रस्य आर्चोदो ब्राह्मणः गिरिभ्य
 इति किं साङ्गाश्लोऽभिजनीऽस्य साङ्गाश्लकः शास्त्रजौवी । शास्त्रिकादेश्वरः ।
 प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानात् शास्त्रिकादेरस्येत्यर्थे श्वः स्यात् । शास्त्रिकोऽभि-
 जनीऽस्य शास्त्रिकः सार्वसेन्यः । शास्त्रिका सर्वसेनश्च सर्वकेशो वृषैर्हि षट् ।
 शङ्खाबाधः शकवकः कचवाचः प्रकीर्त्तितः । तुदीवस्मन्तीभ्यां ष्वेयः । प्रान्ताभ्या-
 माभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यार्थे ष्वेयः स्यात् । तुदी अभिजनीऽस्य तौदेयः

काश्चेत्यः । शालातुरात्रीयः । शालातुरोऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम् । सेव्ये ।
 प्रन्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्तुः । शुभ्रः
 सेव्योऽस्य औन्नः माथुरः राष्ट्रिव इत्यादि । अकालदेशादचित्तात् णिकः । प्रन्तात्
 कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिकः स्यात् ।
 अपूपः सेव्योऽस्य आपूपिकः शाशुलिकः पाथसिकः । अचित्तादिति किं देवदत्तः
 अकालदेशादिति किं ग्रैषः औन्नः । महाराजाञ्च । महाराजः सेव्योऽस्य महा-
 राजिकः स चित्तार्थोऽयमारम्भः । गोवचविद्याख्येऽपि णको वासुदेवार्जुनाभ्यान्व-
 णित् । प्रन्तेभ्यः सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽप्यन्तेभ्यः चविद्याख्येभ्यश्च अस्येत्यर्थे णकः
 स्यात् । वासुदेवार्जुनाभ्यान् अकः स्यात् । ग्लुचुकायनिः सेव्योऽस्य ग्लौचुकायनः
 औपगवकः । चविद्याख्येभ्यस्तावत् नकुलः सेव्योऽस्य नाकुलकः साहदेवकः शाखकः
 आभ्यां गृहणं प्रसिद्धचलिखगृहणार्थं तेन मूढचतियः सेव्योऽस्य मौढः । वासुदेव-
 शब्दोऽत्र देववाची वासुदेवः सेव्योऽस्य वासुदेवकः एवमर्शुनकः । कचिद्वनभिधानात्र
 भवति पाणिनीयः पौरुषीयः । व्ये रूढाञ्जनपदवत् । प्रन्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्वा
 विषयाद्देशतुल्याख्यचविद्यात् जनपदतडाचिभ्यामित्यादौ यस्मात् यो विहितः तस्मात्
 स त्यः स्यात् अस्येत्यर्थः । अङ्गाः चविद्याः सेव्या अस्य अङ्गिकः वङ्गिकाः मद्रकः
 उज्जिकः । व्य इति किं मद्रस्यापत्यं माद्रः वज्जरपत्यं वाज्यः वङ्गेत् कौशलेत्यादिना
 ष्यङ् । माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रकः वाज्यकः । रूढादिति किं पञ्चाला विप्राः सेव्या
 अस्य पाञ्चालः । णिकः पण्डे किशरादेस्तृणित् वा शलानुनः । प्रन्तात् पण्डेऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात् विकन्तु किशरादेः शलानुशब्दात् वा । मोदकः पण्डमस्य
 मौदकिकः आपूपिकः लावणिकः । किशरादेस्तावत् किशरं पण्डमस्याः किशरिकौ-
 नलदिकौत्यादि । किशरं नलदं पर्णौ हरिद्रोशैरगुगुलु । हारिद्रभगवौ चैव
 म्यगरी नदरो दण । किशरादयो दण शब्दा गन्धविशेषवाचकाः । शलानुपण्डमस्य
 शलानुकः इकस्य कः स्त्रियां शलानुकी पच्चे णिकः शलानुकी । शिल्पे । णिक
 इत्यनुवर्त्तते प्रन्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिकः स्यात् सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य मारदङ्गिकः । पाथविकः शिल्पं कौशलं क्रियाभ्यासपूर्वकज्ञानविशेष
 इति न्यासकारः । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिधातविशेषः । ननु सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्येत्यर्थापादानात् सदङ्गवादनशब्दात् त्यो भविष्यति कश्च सदङ्गशब्दादिति
 सत्यं मञ्चाः प्रीशन्तीति वत् सदङ्गादिशब्दात्तदादनेऽस्यापचारा वर्त्तन्ते इति ।
 मङ्गडुकभर्भराभ्यां णो वा । प्रन्ताभ्यामाभ्यां शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यां अस्येत्यर्थे

ष्ठा वा स्यात् । मण्डुकवादनं शिल्पमस्य माण्डुकः । भाभरः पत्ते माण्डुकिकः
 भाभरिकः ।० प्रहरणे । प्रान्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात्
 मण्डुकगत्या णिकोऽनुवर्तते । असिः प्रहरणमस्य आसिकः चाक्रिकः प्रासिकः
 चानुकः उसन्तादिकस्य कः । शक्तियष्टिभ्यां णीकः । प्रान्ताभ्यां प्रहरणार्थे
 वर्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्सेत्यर्थे णीकः स्यात् णिकस्य बाधकः । शक्तिः प्रहरणमस्य
 शाक्तौकः याष्टीकः । शीले । प्रान्ताच्छीले अर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात् ।
 प्रत्यवचनं शीलमस्य पारुषिकः अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः अवापि उप-
 चारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्तन्ते । कृवादर्शः । प्रान्ताच्छीलार्थे वर्तमाना-
 दस्येत्यर्थः स्यात् अस्सेत्यर्थः । कृतं कृादनमावरणं शीलमस्य क्रावः । कृतं
 शिवा कृषिभिर्वा चुषा सत्यावृतानि च । पुरोदास्योदकस्थानककर्माणि विशिखा
 तथा । आवन्तात् स्थः । प्रान्तादावन्तात् स्वाधीर्निष्पन्नाह्नेः शौणार्थे वर्तमाना-
 दस्येत्यर्थे नः स्यात् । संस्था शीलमस्य सांस्थः स्त्रियां सांस्था । तपश्रुताभ्यां
 णः । तपः शीलमस्याः तापसी चुरा शीलमस्याः चीरौ । अध्ययने कर्मवृत्तम् ।
 अध्ययनविषये कर्मवृत्तमस्येत्यर्थः । प्रान्ताह्नेः णिकः स्यात् । एकरूपम् कर्मवृत्तं
 अध्ययनेऽस्य ऐकरूपिकः तार्थं गतः । एकमन्यत् कर्मवृत्तमध्ययने अस्य ऐकान्यिकः
 अध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पाठितस्तत्त्वलितरूपमेकम् अन्यत् कर्मजातमित्यर्थः ।
 अध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपमेव सम्भवति । बह्वच्पूर्वादिकः । प्रान्ताद्बह्वच्पूर्वदात्
 कर्मवृत्ताध्ययनेऽस्येत्यर्थे इकः स्यात् । द्वादशरूपाणि कर्माणि वृत्तान्यध्ययनेऽस्य
 द्वादशरूपिकः तयोद्देशान्यिकः । अपपाठ एव वृत्ते त्य इत्येते इति न्यासकारः ।
 अस्तिनास्तिभ्यां मतौ । प्रान्ताभ्यामाभ्यां मतौ वर्तमानाभ्याम् अस्सेत्यर्थे णिकः
 स्यात् । विद्यमानः परलीकभावी यस्य स विद्यमानपरलीकः स्वर्गः परलीकोऽस्ति
 इति ज्ञानं यस्य स आस्तिकः । एवं परलीको नास्ति इति ज्ञानं यस्य स नास्तिकः
 मदनन्तरलोकत्वे अस्तिनास्तिशब्दौ व्यौ । परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपात्यौ
 इति अन्ये तु विधिवलात् त्याद्यन्तादिव त्य इत्याहुः । दिष्टात् प्रमाणिकदैवपरयोः ।
 प्रान्तान्मतौ वर्तमानाद्विष्टशब्दादस्येत्यर्थे णिकः स्यात् अनयोरर्थयोः प्रमाणान्तः-
 पातिनौ मतिरस्य स दैष्टिकः दैवपरे तु दैष्टिकः । तथाच माघः दैष्टिकतां
 न निषीदति पौरुष इति । परिमाणे । प्रान्तात् परिमाणे वर्तमानादस्येत्यर्थे
 अर्हादित्वात् यथाविहितं त्याः सुः । प्रस्यः परिमाणमस्य प्रास्थिकः द्रौणिकः
 षाष्टजीवितं परिमाणमस्य षाष्टीकः वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः द्वेषष्टी

जीवित' परिमाणमस्य इति वाक्ये गादलुङिधानात् त्रिसप्ततिकः इति जया-
दित्यः । शतं परिमाणमस्य शतः शतकः पञ्चकः बहुकः गणकः कतिकः
यावत्कः यावतिकः विंशतिकः वंशिकः अर्द्धिकः कार्षापणिकः प्रतिकः शैर्षः
पौर्षिकः अर्धद्वैशैर्षः अर्धद्वैशैर्षः साहस्रः अर्धद्वैशैर्षसहस्रम् अर्धद्वैशैर्षसहस्रम् अर्धद्वै-
शैर्षारिकः विंशतिकौनः अर्धद्वैशैर्षः द्विशैर्षः द्वैशैर्षः द्विनैकिकः द्विनैकिकः खारीकः
इत्यादि । संख्यायाः सूत्राध्ययनसङ्घेषु संज्ञायाम् । सूत्रादित्यर्थविशेषणं प्रज्ञानात्
संख्यावाचिनोऽस्येत्यर्थे अर्हदिवत् त्याः स्युः संज्ञायाम् । अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य
सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयं दशकं वैयाकरणदीयं त्रिकं काशकृतं अर्धयने
तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीतः सप्तकः अष्टकः अधीतिरध्ययन
सं पाठः तस्य संख्या परिमाणं पञ्चाहत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाध्ययनमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् । स्तोमे ऽविधिरिति चान्द्राः । पञ्चदशमन्ताः परिमाणमस्य पञ्चदश-
स्तोमः एकविंशः स्तोमः प्राणिसमूहे सप्तशब्दी रुद्रः अतएव उक्तं सूत्रमिति । पञ्च-
दशाभ्यां ऽतुर्वर्गे । प्रज्ञाभ्यामाभ्यां वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे ऽङ्गा स्यात्
कस्यापवादः । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्गः दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत्
वर्गः पक्षे पञ्चकः दशकः वर्गः । शतद्विंशतः शतं त्रिद्विंशतस्तथा । षडादेस्त्रिंश-
स्यादेतेषु दशती हि लुक् । द्वेर्विंशेस्त्रिं चतुर्विं पञ्चाष्टोऽशीषषषषस्यादशदशत-
स्त्वे मनेवदशदशतः शतम् । द्वौदश तौ परिमाणमस्य विंशतिः । तयोर्दशः परि-
माणमस्य विंशत् । चतुर्दशतः परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चदशतः परिमाण-
मस्य पञ्चाशत् । षड्दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तदशतः परिमाणमस्य
सप्ततिः । अष्टादशतः परिमाणमस्य अशीतिः । नवदशतः परिमाणमस्य नवतिः ।
दशदशतः परिमाणमस्य शतम् । त्रिचत्वारिंशद्वा ऽङ्गं ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि ।
प्रज्ञाभ्यामाभ्यां तदस्य परिमाणमित्यर्थे ऽङ्गं स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनामनि ।
ऽङ्गनावितौ । विंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां विंशानि चत्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । पञ्चतस्त्रिंशत् । प्रज्ञात् पञ्चच्छ्रुदात् त्रिः स्यात् स च ङित् ङिति
टिलीपः । पञ्चत् परिमाणमस्य पङ्क्तिश्चन्द्रः टिलीपे कङि वस्य नुले कङः ।
समयात् प्राप्ते । प्रज्ञात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्हत्यादित्वात् णिकः स्यात्
अस्येत्यर्थः । समयः प्राप्तेऽस्य सामयिकं कार्यम् । कालात् यः । प्रज्ञात्
कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे यः स्यात् । कालः प्राप्तेऽस्य काल्य
शीतम् । ऋत्वादेः णः । प्रज्ञादृत्वादेः प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे णः स्यात् ।

ऋतुः प्राप्ताऽस्य आत्वं पुष्यं चेत्यादि । ऋतुयोपरतयैव प्राश्रितोऽपि वयो-
 क्ताः । प्रयोजने । प्रान्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् खरहत्यादित्वात् णिकः
 स्यात् अस्येत्यर्थः । इन्द्रसहः प्रयोजनस्य ऐन्द्रसहिकः गार्ग्यसहिकः । एका-
 गाराच्चौरैः । प्रान्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थः णिकः स्यात्
 चौरैऽभिधेये । एकागारः प्रयोजनस्य ऐकागारिकचौरैः । विशाखाषाढाभ्यां
 णो मन्थदण्डयोः । प्रान्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये
 प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थः णः स्यात् । विशाखा प्रयोजनस्य मन्थस्य
 विशाखी मन्थः आषाढी दण्डः । चूडादेशः । प्रान्ताच्चूडादेः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्येत्यर्थः णः स्यात् । चूडा प्रयोजनस्य चौडः । यद्वा प्रयोजनस्य आड-
 मित्यादि आकृतिगणोऽयम् । अनुप्रवचनादेरीयी लुक् तु स्वस्तिवाचनादेः । प्रान्तात्
 प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थः ईयः स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक् । अनु-
 प्रवचनं प्रयोजनस्य अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रवचनं दीर्घजीवितोल्यापने अपि ।
 उपस्थानं तथा रुग्णेषणाभरणमित्यपि । अनुवासनसंयुक्तमनुवादनमीरितम् ।
 स्वस्तिवाचनं प्रयोजनस्य स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-
 वाचनम् । ऋद्धिवाचनमित्यादि बुधैरव प्रकीर्त्तितम् । सपूर्वदात् प्रवेशनादेः ।
 प्रान्तात् सहपूर्वदात् प्रवेशनादेः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थः ईयः स्यात् ।
 गृहे प्रवेशनं प्रयोजनस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीयं प्रपापूरणीयं प्रासा-
 दारीहणीयम् । प्रवेशनं प्रपदनं पूरणारीहणे अपि । समापनं चेति पञ्च शब्दा
 इह समीरिताः । धनदीर्यः । प्रान्ताद्धनादेः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थः यः
 स्यात् । धनं प्रयोजनस्य धन्यः । धनमायुर्यशः स्वर्गधर्माः पञ्चाऽव कौर्त्तिताः ।
 कालात् प्रकृष्टे णिकः । प्रान्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्येत्यर्थः णिकः
 स्यात् । प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिकं कैरम् । स्यादीयोऽस्मिंश्च
 परिखायास्तु णेयः । प्रान्तादस्यास्मिन् वार्थे ईयः स्यात् परिखाशब्दात्तु णेयः
 स्यात् । प्रीनिर्दिष्टं तत् स्यात् चेत् भवति । प्राकारः स्यादासां प्राकारीया इष्टकाः
 प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टकाः प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीयो देशः ।
 प्रासादीयं दारु प्रासादीया भूमिः क्वचिदनभिधानान्न स्यात् प्राकारी देवदत्तः
 स्यात् । परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखेयः स्यादिति सम्भावने खी । उग-
 वादिभ्यो हितवत् । प्रान्तादुवर्णान्तात् गवादेश्वास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये
 विहितास्ते स्युः । धेनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धेनव्यं गव्यम् अपूप्यम् अपूपीयं लक्ष्म

कष्टमित्यादि । पौर्णमास्यामस्मिन् संज्ञायाम् । प्रान्तात् पौर्णमास्यां वर्त्तमानात्
 अस्मिन्नित्यर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायां गम्यमानायाम् । पौषी पौर्णमासी
 अस्मिन् मासेऽईमासे संवत्सरे वा पौषो मासीऽईमासी वत्सरश्च । एषमभिधानान्नेह
 पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एवं भूतकमासीऽपि न स्यात् । अथत्या-
 ग्रहायणीभ्यां णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्तिकौ फाल्गुनोभ्यः । प्रान्ताभ्यामाभ्यां
 पौर्णमास्यां वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिकः स्यात् । चैत्रादेस्तु वा । अथत्यशब्दा-
 ऽश्विनीपर्यायः अविशेषे लुप् अथत्यात्तु संज्ञायां वा तु चित्रेत्यादिना लुप् । अथत्या
 पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्थिको मासः । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासे
 आग्रहायणिको मासः आग्रहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वाथे णः पौर्णमासी
 विशेषणादाग्रहायणीसंज्ञायां नो णः । चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे
 चैत्रिकः चैत्रः श्रावणिकः श्रावणः कार्तिकः फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः ।
 पदात् दृश्ये यः । प्रान्तात् पदात् दृश्येऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे यः स्यात् ।
 पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः घन्याः पद्यः कर्दमः पदं पादचिह्नं दृश्यं दर्शनयोग्यमित्यर्थः ।
 एतेन कर्दमस्यावस्था उच्यते नातिद्रवी नातिशुक्लमित्यर्थः । प्रहरणात् णः
 क्रीडायाम् । अस्मिन्निति वर्त्तते इदमशब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनास्या
 मिति । प्रान्तात् प्रहरणवाचिनोऽस्यामित्यर्थे णः स्यात् क्रीडाविषये । दण्डप्रहरण-
 मस्यां क्रीडायां दाण्डा मौटी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनो भूषणमस्यां क्रियायाम् ।
 क्रीडायामिति किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । भाववज्जन्तात् वृत्तौ स्त्रियाम् ।
 प्रान्ताङ्गावविहितघजन्तात् अस्यामित्यर्थे णः स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । श्येनपाता-
 ऽस्यां क्रियायां श्येनम्पाता मृगया तैलं पाता पितृक्रिया दाण्डपाता तिथिः
 मौषलपाता भूमिः । पूर्णमासात् णो वर्त्तते । प्रान्तात् पूर्णमासशब्दादस्यां
 वर्त्तते णः स्यात् पूर्णमासी वर्त्ततेऽस्यां तिथौ पौर्णमासी तिथिः पूर्णमासश्च तस्येयं
 इदमर्थे णः पौर्णमासीति व्युत्पत्त्यन्तरम् । अथ प्रकीर्णकम् । कान्तात् ब्रह्मचर्य-
 मस्येति णिकः । कालवाचिनो ब्रह्मचर्यमस्येति णिका स्यात् । मासं व्याप्य
 ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः । मासो ब्रह्मचर्यस्यास्य-
 मासिक इति प्रान्तात् व्युत्पत्त्यन्तरम् । एकदिशि । एकदिश्यर्थे मन्त्रादित्वात् यथा-
 विहितं त्याः स्युः । सुदान एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती तैककुदी पैल-
 मूली । तथ । एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदान एकदिक् सुदामतः नीलुपफेधाविति
 नस्य लुप् स्वरादिपाठादिति व्यं एवं हिमवत्तः पीलुमूलतः । उरसो यय । उरः

शब्दादेकदिश्यर्थं तस् यौ स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्तः उरस्यः । नौ वयं
विष तुला धर्मभ्यस्तार्थं तुल्य वध्य सम प्राप्ये । एभ्यः क्रमादेव्येषु यः स्यात् । नावा
तार्थं नाव्यं वयसा तुल्यः वयस्यः विषेण वध्यः विष्यः तुलया समः तुल्य धर्म्येण
प्राप्य धर्म्यम् । हलसीताभ्यां कृटसङ्गतयोस्तदन्ताच्च । आभ्यामनयोरर्थयोः क्रमात्
यः स्यात् तदन्ताच्च । हलन कृष्ट हल्यः सीतया सङ्गतं सीत्यं द्विहल्यं द्विसीत्यम् ।
सतजनाभ्यां साधनजल्पयोः । सत्यं जन्यम् । मूलात् समानास्ययोः । मूलशब्दात्
समे आनास्ये च यः स्यात् । मूलिन समः मूल्यः पटः यावद्भनं पटीत्यत्तौ लग्नं
नावदेव लभत इत्यर्थः । मूलिन आनास्यं अनभिभवनीयं मूल्यम् उत्पाटनव्यति-
रेकेणालभ्यपवादीत्यर्थः । स मुख्य एषामिति कः । लेः कः स्यात् मुख्य एषा-
मित्यर्थे । त्वं मुख्य एषां त्वत्काः मत्काः देवदत्तका इत्यादि । अन्नमस्मिन्
प्रायेण नाम्नि ट् नौ तु कुन्मासवटकाभ्याम् । प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे कः स्यात् नाम्नि
गम्यमाने कुन्मासात् ट् वटकादिनश्च । गुड़ापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुड़ापूपिका
धौर्णनासी स्त्रियां काप्यदिः एवं तिलापूपिका कौन्मासौ वटकिनीतिथिः स्वभा-
वात् स्त्रीत्वम् । धातुपारायणे कुन्मासो दन्त्ववान् । शस्यात् परिजाते । शस्यशब्दो
गुणवचनस्तस्मात् कः स्यात् परिजातेऽर्थे । शस्येन गुणेन परिजातः सम्पन्नः शस्यको
मासः शस्यको वत्सरः शस्यकः शालिः सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्नः इत्यर्थः । अंशा-
द्धारिणि । अंशशब्दाद्धारिण्यर्थे कः स्यात् । अंशको दायादः । अनोः कमित-
य्यतेस्तु वार्धश्च । अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये कः स्यात् । अमेस्तु केर्धौ वा । अनु-
कामयते अनुकः अभिकामयते अभिकः अभीकः । तन्वादचिरापङ्गवे । तन्मशब्दात्
अचिरापङ्गवेऽर्थे कः स्यात् । तन्मको नवकर्पटः । शीघ्रश्रितिलार्थाभ्यामुणशीताभ्यां
कारिणि । उणशीताभ्यां शीघ्रश्रितिलाभ्यां कारिण्यर्थे कः स्यात् । उणं शीघ्रं
कारी उणको दक्षः शीतं श्रितिलं कारी शीतकोऽलसः । ब्राह्मणोणाभ्यां देश-
यवागृविशेषयोः । आभ्यामनयोरर्थयोः क्रमात् कः स्यात् । ब्राह्मणको देशविशेषः
यव देशे आयुधजीविनो ब्राह्मणा वर्तन्ते स देशश्च उच्यते उणिका यवागूः । अध्या-
दृढादधिश । अध्यादृदशब्दात् कः स्यात् केऽधिरादंशश्च । अध्याङ् पूर्वरूढधोऽर्धं
यदा क्तसदेव अधिको द्रोणः खारी यदा तु द्वे क्तः तदा द्वयोक्तत्वात् अधिका
खारी द्रोणेन । पार्श्वान्विच्छति णिकस्त्वयः शूलदण्डाजिनाभ्याम् । पार्श्वशब्दादन्वि-
च्छतीत्यर्थे कः स्यात् अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां णिकः । पार्श्वमनजूपायलचणम् ।
तनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वकः शठः । आयः शूलिकः तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः । दण्डाजिनैरान्विच्छति । दण्डाजिनकः दान्भिकस्तपस्वीत्यर्थः । उत्कण्ठाव-
त्युदः । उदः कः स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थः । उत्कः प्रवासी । शृङ्गलादस्य कर-
भस्य वन्धने । शृङ्गलशब्दादस्य करभस्य वन्धनमित्यर्थः कः स्यात् । शृङ्गलं वन्धन-
मस्य करभस्य शृङ्गलकः वन्धनमिति किं शृङ्गलं वाममस्य करभस्य करभ इति किं
शृङ्गलं वन्धनमस्य गौः । घनहिरण्यात् कामे । आभ्यां कामे कः स्यात् । घनस्य
कामः घनकः गेहोऽपि निस्पृहस्यास्य मुमुक्षीर्धनकः कुतः । इति शिष्टप्रयोगः ।
स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते णिकलूदरादाद्यूने । स्वाङ्गवाचिस्यः प्रसितेऽर्थे कः स्यात् ।
उदरात् णिकः आद्यूने वाच्ये । केशेषु प्रसितं केशकस्तत्पर इत्यर्थः दन्तकः नखक
इत्यादि घनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसितः औद-
रिक आद्यूनः क्षुधया पीड्यमानः स्वस्यैवोदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यत्र उदरकः ।
कालाद्रीगनाम्नि । कालवाचकाद्रीगनामनि वाच्ये कः स्यात् । द्वितीयको ज्वरः
द्वितीयदिनोत्पन्नो ज्वरः इत्युच्यते तृतीयकः चतुर्थक इत्यादि । कार्यकारणं
अस्येति । लेः कार्यमस्य कारणमस्येति चार्थे कः स्यात् रोगनामनि वाच्ये । शीतं
कार्यमस्य ज्वरस्य शीतको ज्वरः विषपुष्पं कारणमस्य ज्वरस्य विषपुष्पको ज्वरः ।
अल्पं स्वकुम्भिताज्ञातावच्छेपणेषु । रोगनाम्नीति नागुवर्त्तते । लेः कः स्यात् एष्वर्थेषु ।
अल्पं तैलं तैलकं ऋक्षो हचः हचकः कुम्भितोऽश्वः अश्वक इहाज्ञातशब्देन यः स्वेन
रूपेण ज्ञाते विशेषेणाज्ञातः स गृह्यते कस्यायमश्वकः अश्वकः । अवचिष्यते न्यक्
क्रियते येन तदवच्छेपणं तस्मिन् वैयाकरणत्वं केन त्वं विवक्ष्यसे व्याकरणत्वं
गर्वितः । कृपायाम् । कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्तिः तस्यां गम्यमानायां लेः कः
स्यात् । पुत्रकः बुभुक्षितकः ज्वरितकः । तद्युक्ताग्नीतौ । कृपायुक्तात् लेः कः
स्यात् नीतौ गम्यमानायाम् । हन्तते गुडकाः । कृपायुक्तौ दानेनाश्वासयति दान-
रूपानीतिर्गम्यते पूर्वेषु प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव त्यः इह तु व्यवहितादपि यथा
स्यादिति वचनम् । इनेयौ च जातेः वृनाम्नः । मनुष्यनामधेयजातिशब्दात्
कृपायां नीतौ गम्यमानायां क इनेयौ च स्युः । व्याघ्रनामा कश्चित् सोऽनु-
कम्पितः शिञ्जितो वा व्याघ्रकः व्याघ्रिणः व्याघ्रियः इत्यादि । अजिनान्ताग्नीपञ्चाजि-
नस्य । अजिनान्ताग्नाम्नस्ते स्युः कृपायां नीतौ गम्यमानायां तेषु अजिनस्य
शीपस्य । व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा व्याघ्रकः व्याघ्रिणः
व्याघ्रियः एवं कृष्णाजिनात् कृष्णिनः कृष्णिकः कृष्णियः इत्यादि । इकश्च बह्वचोऽचि
त्वादितौषाञ्चतुर्थ्याचौ लौप्यः पूर्वदश पर्यायेण उक्त इत्यस्य नः । मनुष्यनाम्नो बह्वचः

क इन इय इकश् एते स्युः कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम् आदिद्वितीयाच आदि-
चतुर्थीचः परभागी लोप्यश्च । पूर्वदस्य पर्यायेण लोप्यः उगन्तात् परस्य इनस्य
नादेशश्च । देवदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा देवदत्तकः अचि तु देविकः देविनः
देवियः पक्षे दत्तकः दत्तिकः दत्तियः शोभनकर्मानु कम्पितः शिञ्जितो वा शोभन-
कर्म्मकः अचि तु शोभिकः शोभिनः शोभियः आदिद्वितीयाचः परी लोप्यः पूर्व-
दस्य लोपे कर्म्मकः कर्म्मिकः कर्म्मिणः कर्म्मियः इत्यादि । आदिचतुर्थीत् तु ब्रह्म-
स्पतिदत्तकः ब्रह्मस्पतिकः ब्रह्मस्पतिनः ब्रह्मस्पतियः पूर्वस्य पर्यायेण लोपे दत्तिकः
दत्तिनः दत्तियः इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा मधुसूदनदत्तकः मधु-
सूदिकः मधुसूदिनः मधुसूदिय इत्यादि । पूर्वदस्य लोपः दत्तिकेत्यादि । बह्वच
इति किं दत्तकः अचि किं देवदत्तकः उक्तस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
वायुदत्तकः अचि द्वितीयाचः परी लोप्यः न्वीर्लोपौ ताविति वायविकः इनस्य नत्वे
वायुनः वायवियः एवं भानुदत्तकः भानविकः भानुनः भानवियः पितृदत्तकः
पितृविकः पितृणः पितृवियः । एवं भ्रातृदत्तकः भ्रातृविकः भ्रातृणः भ्रातृविय इति
पक्षे दत्तकः इत्यादि । परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशः स्त्रीकुर्वन्ति तन्मते वायुयः
पितृय इति । तदुक्तम् । चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये
तथैवेष्ट उगन्तान्न इनस्य चेति । तन्मते अनजादौ के ब्रह्मस्पतिकः । प्रत्ययाभावे-
ऽपि देवः पूर्वलोपे दत्तः पक्षे देवदत्त इत्यादि । उपपूर्वात्तकौ च । मनुष्यनाम्न
उपादेः परी तौ चकारात् इक इन इय एते स्युः कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम्
इत्यचः परभागी लोप्यश्च अचि । उपदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा उपतः उपकः
उपिकः उपिनः उपियः । अचि किम् उपदत्तकः । परलोप्ये द्वितीयैश्च । बह्वचो
मनुष्यनाम्न एषु परभागी लोप्य एच्च लोप्यः अचि परे । कुवेरदत्तोऽनुकम्पितः
शिञ्जितो वा कुविकः कुविनः कुवियः ए वम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
उपिकः उपिनः उपियः कही उदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा कहिकः कहिनः
कहियः अचि किं कुवेरदत्तकः उपेन्द्रदत्तकः कही उदत्तक इत्यादि । एकाजद-
परश्च । बह्वचो नृनाम्न एकाच्छब्दात् परभागी लोप्यः स्यादचि कृपायां नीतौ च
गम्यमानायाम् । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा वाचिकः वाचिनः वाचियः ।
एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा षडिकः षडिनः षडियः नजानिर्दिष्ट-
त्वान्ननदमिति भाष्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तकः षडङ्गुलिदत्तकः । आदिद्वितीया-
दचोऽर्थमादेः । बह्वचो नृनाम्नोऽर्थमादेरादिद्वितीयाचः परभागी लोप्यः स्यात्

अचि परे कृपायां नीतौ गम्यमानायाम् । अर्थ्यमदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्चितो वा
 आर्थ्यमिकः आर्थ्यमिणः आर्थ्यमियः । अचि विम् अर्थ्यमदत्तकः । अर्थ्यमा शैवल-
 यैव विशालवरुणौ तथा । विशाखशरणच्चापि अर्थ्यमादिः प्रकौर्त्तितः । अर्थ्यमादेरिति
 किं शोभनकर्मणुकांम्पितः शिञ्चितो वा शोभिकः इत्यादि । कः प्रतिरूपनाम्नो-
 रिवे । प्रतिरूपं प्रतिरूपितस्तस्यां संज्ञायां च इवार्थे सादृश्ये कः स्यात् । अश्वकः
 गर्दभकः चिवकः यथा तत्प्रकृतिकच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव संज्ञायाम् । प्रतिरूप
 इति किं गौरिव गवयः । लुर्मनुष्यविक्रयजीविकार्थचिवध्वजार्चासु । मनुष्यवाच्ये
 विक्रयवर्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात् । चञ्चो नरः चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविका-
 र्थेषु चिवध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम् । रामः कृष्णरामादिप्रतिरूपितं गृहीत्वा भ्रमतीत्यर्थः
 ध्वजगण्डः वृषः अर्चायां वासुदेवः देवनादीनां जीविकार्थाः प्रतिरूपतय उच्यन्ते ।
 अविक्रये इति किं वासुदेवकात् विक्रीणीते । अनर्चादिषु तु हस्तिकान् दद्यादर्शको
 दर्शयति । देवपथादिश्च । देवपथादिः प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य
 प्रतिरूपितः देवपथः । देवाजशङ्कुहसेभ्यः पथिन् कङ्कुमुखं तथा । मत्स्येन्द्रवाम-
 रञ्जुश्च काकतुण्डश्च कश्यपः । सिद्धपथो दश प्रोक्ता बुधैर्वा विपथेन च । वस्ति-
 ण्यः शिलायास्त्वणिङा । वस्तिशब्दादिवार्थे ण्येयः स्यात् शिलाशब्दान्तु ण्येयोऽणिङा
 स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः शिलैव शिलियः अप्रतिरूपेऽपि वास्तेय इत्यपरः ।
 कुशायादेरीयः । कुशायादिशब्देभ्यो इवार्थे ईयः स्यात् कुशागमिव कुशाचीयः
 बुद्धिः सूक्ष्मादतितीक्ष्णत्वाच्च । अध्वजरतीव अध्वजरतीयम् अध्वजरती समाने
 वर्त्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात् । कालतालीयं काकतालशब्दः काकस्य गमन एव
 तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्त्तते तद्वत् आकस्मिकं सङ्गतम् एव घुण्णरीयम्
 अजापनीयम् अध्वगतीयं खलितालीयमित्यादि । काकतालादिशब्दानां अर्थविशेषे
 सः गणपाठवलात् अथवा मयूरव्यंसकादित्वात् । शर्करादेः णः सपन्नास्त्वणित् ।
 शर्करादेरिवार्थे णः स्यात् सपन्नीशब्दास्त्वणित् शर्करैव शर्करः । शर्करा-पुण्डरीकश्च
 शतपत्रम् कपालिका । गोलोमापि च नाराचं सिकता नकुलं तथा । कृकाटिका
 च गोपुच्छं कृपा चैव प्रयोगतः । सपन्नीव सपन्नश्च प्रतिपन्नः स उच्यते । अङ्गुल्यादेः
 णिक एकशालायास्त्वणित् । अङ्गुल्यादेरिवार्थे णिकः स्यात् एकशालायास्तु णिक
 वद्रहितः । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । अङ्गुलि कुलिशं वल्गु रुदसित् वभुमण्डलम् ।
 घोनीचरुर्धनिर्वक्रः कपिलो भरुजो हरिः । खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिशीरसा
 सह । एकशालिव एकशालिकः चकारात् णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये । कर्क-

लौहिताभ्यां णीकः । आभ्यामिवाथे णीकः स्यात् कर्क इव कार्कीकः लौहितीकः ।
 स्वयमलौहितः स्फटिकादिः जवाद्याश्रयवशालौहित इवाभासते यः स एवोच्यते ।
 शाखादीर्यो द्रोस्तु भव्यं च । शाखादेरिवाथे यः स्यात् दुश्शब्दात् भव्यं चेद् यः ।
 शाखिव शाख्यम् । शाखामुखो रोजधानाय मेघाः स्तम्भश्च षडङ्गं वचनञ्च तत्र ।
 ज्ञातेन सार्द्धं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्ती बहुभिः प्रयोगात् । दुरिव द्रव्यं
 स्वभावात् क्लीबलिङ्गं यथा द्रुमः फलादिभिरर्थिनः प्रीणाति तथायमपि स्वभिन्ने
 भवति आत्मगुणसम्पन्नीऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्यं हि क्रियां विनयति द्रव्यमिति
 हिरण्यादिकमपि द्रव्यं पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककक्षीनेयाश्चेति व्वनिर्देशात्
 अन्ये त्याश्च यथा । एकात् काकिनौ सजातीयासहाये । इवेति निवृत्तं सजातीय-
 द्वितीयरहिते एकशब्दात् क आकिन् एतौ स्याताम् । एककः एकाकी शतमेका-
 किनी यान्तीति चिन्त्यं अष्टमाखी भागे लुक् वा षष्ठात् माने कथं अष्टमी भाग
 अष्टमः लुक् वा अष्टमः । षष्ठी भागः षाष्ठः षष्ठः माने तु षष्ठकः षाष्ठः षष्ठः ।
 तत्र सहते हिमादेतुः । हिमशब्दादेतुः स्यात् तत्र सहते इत्यर्थे हिमं न सहते
 हिमेतुः । शीतीष्णतप्तादालुः । एभ्यो न सहते इत्यर्थे आलुः स्यात् । शीतं न
 सहते शीतालुः उष्णालुः तृष्णालुः । बलवातादूलः । आभ्यां न सहते इत्यर्थे ऊलः
 स्यात् । बलं न सहते बलूलः वातूलः । आभीक्ष्ण्यं संस्त्रादेरकः पादः पाञ्च ।
 संस्त्रापूर्वात् पादशब्दादाभीक्ष्ण्यऽकः स्यात् पादस्य पञ्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति
 द्विपदिकां ददाति तार्थ्येगसङ्गत्वाऽकः काप्यदिः त्ये आभीक्ष्ण्ये द्योतिते सति न द्विः
 एवं विपदिकां द्वे द्वे शते दिशतिकां द्विमीदिकां ददाति आभीक्ष्ण्य इति किं द्वौ
 पादौ ददाति ददात्यवारीपणार्थः । दानार्थकत्वे तु परसूत्रविषयः । दण्डव्यप-
 सर्गयोश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः व्यपसर्गो दानं द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां
 दण्डितः द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एवं द्वितीयिकां द्विमीदिकामित्यादि ।
 द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात् । वेश्च
 नानाशसङ्कटाः । वेरेते स्युः च इत् चित्त्वाद्वा विना विनाशः विसङ्कटः नञ आनाच् ।
 नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्त्वाद्वा नाना । नेर्विडविरीषौ । नेरिमी स्याताम् ।
 निविडं निविरीषम् किल कक पिटाश्चिष्येषु । नेरित्यनुवर्तते नेरेते स्युः तत्स-
 न्नियोगे निश्चिरादेशश्च । चिकिलः चिककः चिपिटः सार्थं के चिपिटकः एते
 गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेयाः अतएव सूत्रकारिणीपेक्षिताः । क्लिन्नान्नश्चक्षुषि ले
 चित्पिचु तः । क्लिन्नशब्दात् चक्षुषि वाच्ये लः स्यात् ले परे क्लिन्नशब्दस्य चित् पित्

चुत् एते आदेशाः स्युः । चिल्लः पिल्लः चुल्लः तीर्लेलः । अवात् कटकुठारौ वैरूप्यं भट टोटलाटास्तु नासिकानमनादौ । अवशब्दात् वैरूप्ये कटकुठारौ स्यातां नासिकानमनादौ तु भट टोट लाटाः स्युः । अवकटः अवकुठारः जवभटः, अव-
टीटः अवलाटः नतनासिक इत्यर्थः । पचात्तिर्मूले स्त्रियान्तु यूनः । पचशब्दात्तिः
स्यात् मूलेऽर्थे युवन्शब्दात् स्त्रियाम् । पचतिः युवतिः । तिलात् पिञ्जपेजौ
निष्फले । तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्तः । तिलपिञ्जः तिलपेजः निष्फल
इत्यर्थः । पितृमातृभ्यां डामहस्तत्पितरि तदभातरि तु व्यङुलौ । सौदत्वात्
नडा । आभ्यां तयोः पितरि डामहः स्यात् तयोर्भातरि तु क्रमात् व्यङुलौ स्तः ड
इत् । पितामहः मातामहः पितुर्भाता पितृव्यः मातुर्भाता मातुलः । अवर्दुग्धे
सादृढसमरौसाः । अविशब्दो मेषवाचकः तस्मात् दुग्धेऽर्थे एते स्युः । अविसीदम्
अविट्सम् अविमरीसं विधानसामर्थ्यान्नष इति जयादित्यः । भर्तृहरिस्तु मूर्धन्य
एव विदध्यात् । विस्तारे पटः । विस्तारेऽर्थे पटः स्यात् । अवीनां विस्तारः अवि-
पटः प्रातिपदिकादिति परे । अधुपाभ्यां त्यकोऽद्वयार्त्तसन्नभागयोः । आभ्यां
क्रमादेतयोर्थयोस्त्यकः स्यात् । अधित्यका अद्वेष्टभागः उपत्यका अद्वेष्टासन्ना
भूः स्वभावादनयोः स्त्रीत्वम् । कथं समुद्रीपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरीति चत्
सत्वं समुद्रीपत्यकेत्युपचारात् । णिक उदरात्तदधौनालसे । उदरशब्दात् तदधौ-
नालसे वाच्ये णिकः स्यात् । औदारिकः । इन्द्रादियो लिङ्गादौ चैवास्तु परचेत्वे
चिकित्स्ये । इन्द्रशब्दादियः लिङ्गदृष्ट सृष्ट लुष्ट दत्तेषु । चैवशब्दात्तु परचेत्वे
चिकित्स्ये इत्यर्थः । इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापकं लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा
चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्तृ कारणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनो विषयाप-
र्भागाय भवति तस्येदम् । परचेत्वं जन्मान्तरं शरीरं तव चिकित्स्य इत्यर्थे चैवियो
व्याधिः स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः अथवा परचेत्वं अन्यशरीरं तव संक्रमय्य
चिकित्स्यं चैवियम् । अथवा अस्यचेत्वं त्वणचेत्वं वा परचेत्वं तव चिकित्स्यं विनाश्यं
त्वणं चैवियम् अथवा परदाराः परचेत्वं तवागुभहेतुलात् तव चिकित्स्यी निग्राह्यः
पारदारिकः चैवियः शालीनकौपीनसाप्तपदीनान्यऽष्टकाकार्यसंख्येषु । एतान्येतेषु
अर्थेषु शीनान्तानि निपात्यन्ते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधूः अष्टृष्ट्यर्थः ।
कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् । सप्तभिः पादैः प्राप्यं सख्यं साप्तपदीनं सख्यम् ।
यथा मुखीनसन्मुखीनौ दर्शने । दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽत दर्शनं
मुखस्य सदृशं यथामुखं यथासादृश्ये इति वसः दर्पणादिस्थप्रतिबिम्ब उच्यते

तच्चादीनी निपात्यते तथाच यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहुलोभशत्रिति भट्टिः ।
 समं च तत् मुखञ्चेति सम्मुखीनः निपातनात् रुमकारस्याकारलोपः अथवा सम्य-
 गर्थेन समशब्देन प्रादिसः हाभ्यां दर्पण उच्यते । सर्वचर्मणी शीनेनौ कृते । अस्मात्
 कृते शीनेनौ स्तः । सर्वेण चर्मणा कृतः सार्वचर्माणिः सूत्रनिर्देशात् घसः घीसे
 त् सर्वस्य चर्मणा कृतमिति वाक्यम् । साचात् द्रष्टरि संज्ञायां डिन् । साचा-
 च्छब्दात् द्रष्टरि वाच्ये डिन् स्यात् नान्नि । साची साचिणौ साचिण इति । अन-
 पदादिद्रव्येष्टरि । अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये । मृगस्यादनुपदी रामा
 जगाम गजविक्रमः । सपूर्वपूर्वात् । सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात् । कृतं
 पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटः भुक्तपूर्वी आदनः । इष्टादेः । इष्टमनेन इष्टी यागे
 अधीती व्याकरणे निराकृती गृहीती कृतीयुतीत्यादि । इष्टसङ्कलिताऽधौतं
 पूर्वव्याकुलिताऽटितम् । नियुक्तागदितायुक्तं निगृहीतावकल्पितम् । निराकृतं
 निपतितं गदितं परिगदितम् । आसेवितावकीर्णवधारितञ्च निसारितम् ।
 युतसंरक्षिता स्नातोऽपाकृतोपकृतानि च । परिगदितं परिकल्पितम् । निकथित-
 म्पमादिताऽनुगणितञ्च । अनुपचितं परिगणितं तथा पचितमुदगृहीतञ्च ।
 पूर्वात् भुक्ते । केवलपूर्वशब्दान् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात् । पूर्वमनेन आश्रितं भुक्तं पीतं
 वा पूर्वी । आह्नादिकश्च । आह्नशब्दात् भुक्तेऽर्थे इकः स्यात् चकारादिन् च ।
 आह्नं वैदिककर्माविशेषस्तत्साधनं द्रव्यं आह्नम् उपचारात् तस्मिन्नहनि भुक्तं येन स
 याज्ञी दिवसान्तरे भुक्ते न आह्नीत्युच्यते । नवयज्ञादेर्णिकोऽव वर्त्तते । नवयज्ञादेरव
 वर्त्ततेऽर्थे णिकः स्यात् । नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिकः पचे याज्ञिक इत्यादि-
 राकृतिगणः । घेगोः खी दुग्धे ऋणदत्तायाम् । घेगुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्तायां
 घेनौ वाच्यायां स्तः स्यात् । घेगुया गौः । अ५ चातुरार्यिकः । अस्मिन् देशे-
 ऽस्तीति नान्नि । अस्मिन् देशे अस्तीति वेच्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायाम् । उडु-
 स्वर्याऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुस्वरी देशः एवं बाल्जः पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादी-
 ऽयं योगः । निर्वृत्ते । नञ्जीति वर्त्तते लेस्तेन निर्वृत्ते ण्यर्थे वेच्यादित्वात् णः
 नान्नि । सहस्रेण निर्वृत्तो परिखा साहस्री परिखा कुर्वन् निर्वृत्ता कौशाक्षी
 नगरी । निवासदूरभवयोः लीः परोऽनयोऽर्थयोर्वेच्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायाम् ।
 निवसत्यस्मिन् निवासः शिवोवां निवासी देशः शैवी देशः एव ऋजुनावानां निवासी
 देश आर्जुनावः आम्बुः विदिशाया अदूरी भवः वैदिशः । औरसुवास्तादिष्टेषु ।
 अवर्णादसुवात्वादिस्तुर्थे अर्थेषु ट् स्यात् संज्ञायाम् । अवट्टः सन्ति अस्मिन् देशे

आवटवः ककतवः सत्यस्मिन् देशे काकतवः । सुवास्तादैस्तु सुवास्तवः सत्यस्मिन् देशे सौवास्तवः टूणयोः सङ्गाङ्गघोषलक्षणेषु भेदः । सुवास्तुः शैवलीऽर्णः शिखण्डी खण्डुकर्कशौ । कण्डुः कठीकटकस्यो विकर्णश्च भगीरथः । गर्भ्यं कर्कशं मत्यऽति-
र्गहकपूरिणौ तथा । वीचीवीच्यन्त कोड्य तथा भीमरथो मतः । अवीवर्णाति-
रिक्तानां पाठी विपाशोत्तरकूपे चेति टूवाधनार्थः । वीचीवीच्यन्तरथोः पाठान्
वौणानां सङ्गः वौचौयः आजकवीचीयः इत्यादि । कोडस्तावत् कर्णच्छिद्रकेण
निर्हन्ताः कार्णच्छिद्रकाः तेषां सङ्गः कार्णच्छिद्रकीयः एवं कार्कवाकवीयः इत्यादि ।
वहजन्ताभ्यां मतुवतुभ्यां च । वहचः परस्मान्तोर्वतोश्च चतुर्थेषु टूः स्यात् ।
सुचिमता निर्हन्तः सौरुचिमतः इककटशब्दान् मीड्मभपाडतुरिति वतुः नाम्ना-
स्यर्थ इतिर्घः इककटवान् तेन निर्हन्तः ऐककटवतः वहजन्ताभ्यामिति किं माला-
वता निर्हन्तः मालावतः तस्य सङ्गः मालावतीयः । कूपे वहचः । वहच् लिः कूपे
वाच्ये चतुर्थेषु टूः स्यात् । दीर्घवरत्वेण निर्हन्तः दीर्घवरतः कूपः तस्य सङ्ग इत्यर्थं
दीर्घवरत इत्यत्र ण इत्यादि । विपाशोत्तरे च । कूप इत्यनुवर्तते विपाशा नाम
नदी तस्या उत्तरे यः कूपः तस्मिन्नभिधेये टूः स्यात् । अवहजर्ज्य आरम्भः । दत्तेन
निर्हन्तः दात्तः कूपः गौप्तः तत्सङ्गः दात्तः गौप्तः । उत्तर इति विपाशाया दक्षिणतः
कूपे दात्तः गौप्तः णः तस्य सङ्गो दात्तीयः गौप्तीयः । सङ्गलादेशः । सङ्गलादेशतु-
ल्येषु टूः स्यात् । सङ्गलिन निर्हन्तः साङ्गलः तस्य सङ्गः साङ्गल इत्यादि । सङ्गलं
कुण्डलं कुम्भलीम गम्भीर मण्डपम् । निधानानीक वेमानः सुभतीत्पुटमुद्गलम् ।
उत्पुलेतर गोविन्द निवासाहात्मगोभृतः । अभिशक्तश्च सिकता भल्लपालसुमङ्गलौ ।
सुदत्तो वरुणो राजभृता बहुलमित्यपि । पुलोमश्च कृपासश्च सद्यो मदज एव
च । सुदत्तश्च धुनेतश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगतः । स्त्रीषु सौवीर शालप्राचु ।
शौवीरदेशे शालदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्थेषु टूः स्यात् । दत्ताभिचेण
निर्हन्ता दात्तमित्रौ सौवीरनगरी विधूमाग्रिना निर्हन्ता वैधूमाग्रौ शालनगरी
ककन्देन निर्हन्ता काकन्दौ प्राच्यनगरी । णकीऽरीहरणादिः । अरीहरणादेशतुर्षु
अर्थेषु णकः स्यात् । अरीस्यात् । अरीहरणेन निर्हन्तम् अरीहरणकम् । अरी-
हरणाश्च कृत्स्ना भगली कुन्दवीरणम् । विशाखः शिंशपाविलौ विपाशः साञ्च-
रायणः । किरणद्रवणौ चापि आस चान्द्रायणावपि । रैवतीदच्चनौ कुण्ड खदिरा
वैसतायनम् । क्रौष्टायनश्च वधिर चैगर्तायन खाण्डवाः । शिरीषी जाम्बवत्
खाण्डाधनाः शीसायनस्तथा । श्वेतायणश्च शम्भुत्यायनः सोमायनीऽपि च ।

सुप्रज्ञश्च वराहश्च शर्करान्ये प्रयोगतः । ऋष्यादेः कः । ऋष्यादेश्यतुर्षु अर्थेषु कः
 भ्यात् । ऋष्येण निर्वृत्तः ऋष्यकः । ऋष्यन्यग्रोधखदिराः शर्करान्तर खण्डवः ।
 परिवेशः स्थूलबाहुर्वरुणं शमधूसरौ । उत्तराश्मा वितानञ्च विहीनञ्चापि
 कर्दमम् । विधानञ्च विलङ्घ्य परे शिष्टप्रयोगतः । सुतङ्गमादेः णिः । सुतङ्गमा-
 देश्यतुर्षु अर्थेषु णिः स्यात् । सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः स्त्रियां सौतङ्गमी
 सुतङ्गमी महाचित्तौ विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिराः । शुनश्चेत महापुवास्तथा शुक्रोऽव
 सम्मतः । मुनिचित्तौ विप्रचित्तौ गदिकोऽन्ये प्रयोगतः । सख्यादेः ण्येयः । सख्या-
 देश्यतुर्षु अर्थेषु ण्येयः स्यात् । सख्या निर्वृत्तः सख्येयः । सखिशीकरचक्राणि चक्र-
 वाक्यं शीफिनः । कृगलीऽशोक वाग्दत्ताः सखिदत्तकरस्तथा । सोमवल्गभ-
 पालश्च शमनः सुरसोऽप्सराः । गयः सङ्काशादेश्यलादेश्यणित् । सङ्काशादेश्यतुर्षु
 अर्थेषु गयः स्यात् बलादिभ्यो यः । सङ्काशेन निर्वृत्तः साङ्काशः । सङ्काशं यूपकम्पीन
 कश्मीराशीन नासिकाः । सुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्तिरेव च । पुलिनं
 तीर्थकूटाश्च कीविदारस्तथैव च । अङ्गचूडारमञ्जाराः कबिरः खडिरस्तथा ।
 प्रगदी सगधः शूरसेनः कम्भार इत्यपि । विकारीऽथ सुपन्यश्च सुपथोऽन्यैर्विधीयते ।
 सुपथा निर्वृत्तं सौपन्यं गये सुपथः सुपन्यादेशः बलादिस्तावत् बलेन निर्वृत्तं
 बलम् । बलं पुलमूलञ्चैव कुलं दुलं नलं बलम् । सुरौ नदश्च संप्रोक्ती नव
 चाव प्रकीर्त्तिताः । पक्षादिर्णायनः । पक्षादेश्यतुर्षु अर्थेषु णायनः स्यात् । पक्षेण
 निर्वृत्तः पाक्षायणः । पक्ष चैव तुषाराश्च कुम्भशीकर रोमकाः । सुवर्णसरलौ
 चैव लोमको हंसकोऽण्डकः । अलिकः सरकोहस्त विलश्च समनी मतः । पथः
 पथो णायने स्यात् पञ्चोत्तरदश स्मृताः । पथा निर्वृत्तः पाथायनः । कशाश्चादे-
 श्येयः । कशाश्चादेश्यतुर्षु अर्थेषु ण्येयः स्यात् । कशाश्चेन निर्वृत्तः कार्श्वेयः ।
 कशाश्चोऽरिष्टग्रयनाऽरण्यवेश्माऽजिरं सुखम् । विशाली बामकः कूटो लोमशी
 विनतस्तथा । वर्चोरूपूरगा धूमा मौदान्यविनतावपि । स्रष्टश्च वायसश्चैव सगरः
 सुन्दरस्तथा । शर्कराप्यव सा प्रोक्ता द्वाविंशतिर्मनीषिभिः । कुमुदादेः णिको
 गर्त्तादिस्त्वणित् । कुमुदादेश्यतुर्षु अर्थेषु णिकः स्यात् गर्त्तादिरिकः । कुमुदेन
 निर्वृत्तं कौमुदिकम् । कुमुदं गोमठं कर्णं रथकारी मुनिस्थलम् । अश्वत्यः
 शालाली दाम ग्रामश्चैव कुटन्नदम् । शर्करा च शिरीषोऽपि द्वादशैः स्मृता बुधैः ।
 गर्त्तादिस्तावत् गर्त्तेन निर्वृत्तः गर्त्तिकः । गर्तं न्यग्रोधं कुमुदाश्वत्यकूपविकङ्कताः ।
 प्लाशश्च शर्करा जीवं कङ्कटेकदं बल्लजाः । परिव्राजः शिरीषश्च सरान्नः पञ्चभिर्दण्डैः ।

कौर्णादेशतुर्षु अर्थेषु णायनिः स्यात् । कर्णेन निर्वृत्तः काणा-
यनिः । कर्णी वशेः स्तितः कुम्भीजीवीऽण्डवान् शपस्तया । अर्को वरिष्ठः कुलिशं
पञ्चजन्यं तथैव च । द्रुपदश्च समाख्याता द्वादशैव मनीषिभिः । रोऽस्मादेः ।
अस्मादेशतुर्षु अर्थेषु रः स्यात् । अश्वना निर्वृत्तः अस्मरः स्त्रियाम् अस्मरा रीगे तु
अस्मरी नदादित्वादीप् । अस्मा यूथं सुपी मीनी दर्भाहन्दगुडौ शिखी । खण्ड-
काण्डनखाश्चैकादशाऽस्मादौ समीरिताः । तृणादेः सः । तृणादेशतुर्षु अर्थेषु
सः स्यात् । तृणेन निर्वृत्ता तृणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम् । तृणं जलनभौ पर्णं
स्वर्णं वर्णं कृत्वा वलम् । वरणस्य वराणः सेऽवाष्टावाहुर्मनीषिणः । वरणादुद्भवः
वराणसः तत्र भवा पूः ण्ये वाराणसीति । प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षादेशतुर्षु अर्थेषु इन्
स्यात् । प्रेक्षया निर्वृत्तः प्रेक्षी प्रेक्षिणौ प्रेक्षिणः । प्रेक्षा न्यग्रोधं फलका बन्धका
धुरकैकाटाः । क्षिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रङ्कटौ मती । काशादेरिन् । काशादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु इन् स्यात् । काशेन निर्वृत्तः काशिनः । काश वास गुहाऽश्वत्य-
पौयूचा कर्करा तृणम् । कर्कुरकर्दमौ चैव पलाश विषकाश्टकाः । नडी वनमपि
प्रोक्ताश्चतुर्दश मनीषिभिः । मधुविसादिभ्यां मतुवत् । आभ्यां चतुर्षु अर्थेषु क्रमात्
मतुवत् स्याताम् । मधुना निर्वृत्तः मधुमान् । मधुरेण शमीस्थानुकर्कम्बुवर्ध-
शक्तयः । आहूतिर्ऋषिवासन्दीचुरेकादश कौर्त्तिताः । विसेन निर्वृत्तः विसवान् ।
विसपाण्ड्यासवाश्चैव कवीरशकटैष्टकाः । किशवाषाढ्येणञ्चैव हिमञ्च वरणं दश ।
यद्यपि चान्द्रेणैदं नोच्यते मतुरस्यर्थे मीङ्मभपाहतुरित्याभ्यां सिद्धे तथापि देशनाम्नि
णवाधनार्थः । नद्यामस्यर्थं वदसुवास्त्वादित्य । सुवास्त्वादभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या
मभिधेयायाम् अस्यर्थवत् मतुवत् स्याताम् । इच्छुणा निर्वृत्ता इच्छुमती नदी । एवं
शरावती उडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती । सुवास्त्वादेस्तु सौवास्तवी भागीरथी
नदी सुवास्त्वादिः प्रागुक्तः । नडकुमुदमहिषवेतसेभ्यो डित् । एभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च
डित् स्यात् डिति टेलोपः । नडा अस्मिन् देशे सन्ति नडान् कुमुदान् महिषान्
वेतस्वान् । नडशादाहलः । आभ्यां चतुर्षु अर्थेषु बलः स्यात् । नडा अस्मिन् देशे
सन्ति नड्वलः शाहलः डिति टेलोपः शष्पवाचिनः शादशब्दादेव ल्यो न तु कर्दम-
वाचिनीऽनभिधानात् इति भागवत्तिः । शिखाया बलः । शिखाशब्दात् चतुर्ष्वर्थेषु
बलः स्यात् । डिन्नानुवर्तते शिखाः सन्त्यस्मिन् देशे शिखाबलं नगरं मत्तर्षीया
बलः सम्बन्धमात्रे इह तु देशे नास्म्येव । उकरादेरीयी नडादेः कंश्च । उत्करादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु ईयः स्यात् नडादेस्तु ईयः कन् च स्यात् । उत्करेण निर्वृत्तम् उत्करी-

४३८ । त्वतौ भावे ।

त्वतौ १॥, भावे ७ ।

साधुत्वं जड़ता, पाचकत्वं ब्राह्मणीत्वम् ।

यम् । उत्करः सङ्करः पर्णं पिप्पली मूलपिप्पली । अश्माकंसङ्कलान्मूलकुलका-
 शातपा ऋतुः । भस्त्राश्रितिकाः शाला विशालीतृक्रीशशर्कराः । खण्डाजिना-
 ऽनेकतिकाः सुवर्णचिबुकावपि । पलाशः खदिरः शृङ्गा नान्योनैरौचकस्तथा ।
 आर्द्रहृत्वेन्द्र वृत्तान्य जनकर्म निचाकरः । नितान्त वृत्तः कश्चित् स्त्रियोर्णचिबुकी-
 मतः । नडरेणुः कपीतेजु विल्वेतस तच्च च । काष्ठवेवमपि प्लव क्रुञ्चायाः स्त्रीऽव-
 सम्मतः । नडादिः क्रुञ्चाद्यन्तर्गण ईयः कनी न इत् । नडेन निर्वृत्तं नडकौयम् ।
 क्रुञ्चाया निर्वृत्तं क्रुञ्चकौयं कनि स्वः । जनपदे लुप् । देशे तन्नाम्नीति चतुर्थ-
 र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात् । ग्रामसमुदायो जनपदः पञ्चालानां जन-
 पदः पञ्चालाः सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चालाः कुरवः मत्स्याः अङ्गाः वङ्गाः सुह्राः पुण्ड्रा-
 इत्यादि । इह कस्मान्न भवति उडुस्वरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुस्वरी जनपदः
 वैदिशी जनपद इति तन्नाम्नीति वर्त्तते न चेत् लुवन्तं तन्नामाभिधेयं भवति ।
 वरणादेश्य । वरणादेश्यतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् । अजनपदार्थोऽयमारम्भः ।
 वरणाया अदूरभवो ग्रामः वरणा एवं शृङ्गीशाल्यल इत्यादिराकृतिगणीऽयम् । शर्क-
 राया वा ण्य । शर्कराशब्दाच्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा ण्य वा स्यात् ।
 शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पक्षे ण्यः शर्करः उभयत्यक्तपक्षे अबाधितत्वात्
 शर्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराकं कृशादित्वात् शर्कराकं कुसुमादित्वात् शर्क-
 रिकं गर्भादित्वात् शर्करिणं काशादित्वात् शर्करिणम् उत्करादित्वात् शर्कराक-
 मिति उक्त्यातुरर्थिक इति प्रकीर्णकम् ॥ ४३७ ॥

साद्यन्तात् त्वतौ स्थातां भावेऽर्थे । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्तं येन धर्मेण अयं
 गौरिति प्रतीतिः स्यात् स धर्मो गोशब्दस्य भाव इत्यर्थे साध्या भावः साधुत्वं जड़ताया
 भावो जड़ता उभयव पुंवल् स्त्रुक्तेति पुंवद्भावः । पाचिकाया भावः पाचकत्वम् अत्र
 नोप्ताककीड इत्यनेन निषेधेऽपि कीडादिः पुंवदिति विशेषविधानात् पुंवद्भावः ।
 एवं षष्ठ्या भावः षष्ठत्वं मैत्रिल्या भावो मैथिलत्वम् इत्यादौ पुंवद्भावः स्यादेव ।
 ब्राह्मण्या भावो ब्राह्मणीत्वं दक्षाया भावो दक्षत्वम् उभयव तत्वेत्वजात्याख्य इत्युक्तेर्न

४३८ । लीकोऽर्घात् सः ष-स्ति ।

लि-इकः ५१, अ-र्घात् ५१, सः ६१, षः ११, ति ७ ।

अर्घास्त्रीकः सः षः स्यात् तद्धिते ते । यजुश्चम् । घात्तु
गोस्त्वम् ।

पुंवद्भावः । अत्र त्वान्तस्य स्त्रीवत्वं त्वान्तस्य च स्त्रीत्वमभिधानात् । अत्र उक्तस्य
त्वत् इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितत्वादिश सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधक-
त्वाभावे जड़स्य भावी जड़त्वं जड़ता । जाड्यम् । एवं गुरीर्भावः गौरवः गुरुत्वं
गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री रा-टी—त्वञ्च तच्च तौ भावेऽर्थे षन्तात् तौ लः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
भावः स चानेकप्रकारः कचिदनेकेषु एकग्रन्थभिज्जाजनकः यथा गोत्वाश्वत्वादिजातिः
कचित् स्वरूपमात्रं यथा चैत्रत्वं नभस्त्वं कचित् सन्धन्वित्वं यथा शुलसा पटस्य शक्तत्वं
जड़ता कचित् द्रव्यसन्धन्वित्वं यथा दण्डित्वं विशेषणत्वं कचित् कर्मसन्धन्वित्वं यथा
पाचकत्वं गन्तृत्वम् । साधुत्वमिति साधीर्भाव इति वाक्यं येन कर्मणा साधुर्य-
मिति बुद्धिर्जायते तत्कर्मसन्धन्वित्वमिह भावः । जड़तेत्यत्र जाड्यगुणसन्धन्वित्वं
जड़ाया भाव इति वाक्यम् एवं पाचिकाया भावः पाचकत्वं तत्वे जात्याख्याभिश्च
पुंवद्भावः । ब्राह्मणीत्वमिति जातिः स्वाङ्गेयान्न पुंवद्भावः एवं चन्द्रमुखीत्वमि-
त्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति घौ यव सोऽर्घः तस्मात् । दीर्घवर्जात् लीकः
परस्य सस्य षः स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणवलात् तद्धित एव । यजुषी भावः
यजुश्चम् एवं हविश्चं गिरी भावः गीस्त्वम् अत्र व्यञ्चतयीति दीर्घे विरामे ईफस्य
विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेधः । एवं घूस्त्वम् । लीकः
किं बभूस्तराम् । तद्धिते तकारे इति किं यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३८ ॥

श्री रा टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न घः अर्घसंज्ञात् तीति प्रीकान्नं दम् ।
लेरिक् परस्य सस्य यः स्यात् तसंज्ञतकारे परे न तु परस्य यजुश्चमिति यजुषी
भाव इति वाक्यं घात् घूस्त्वं लीः किं कुर्युस्तरां कुर्युस्तराम् ॥ ४३८ ॥

४४० । चृत् सास्ये ।

चृत् ११, सास्ये ७ ।

उपमानार्थं चृत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।

४४१ । मतुरस्यर्थे ।

मतुः ११, अस्यर्थे ७ ।

श्रीरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुषान् दोषान् ।

समस्य भावः सास्यं तस्मिन् स्याद्यन्तात् चृत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थः । कृष्ण इव कृष्णवत् शिवी भाति एवं कृष्णमिव शिवं मन्ये कृष्णवत् एवं सर्वविभक्त्यन्तात् चृत् प्रत्यये कृते विभक्तेर्लुक् । द्रव्यसास्ये यथा कुवेर इव धनी कुवेरवत् गुणसास्ये चन्द्र इव शुक्लः चन्द्रवत् गुणहीनः अन्यवत् क्रियासास्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

श्री-रा टी—समस्य भावः सास्यम् उपमानम् । कृष्णवदिति अभिधानात् उपमानं क्रियाविशेषणीयं तेन पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्य पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्यं न स्यात् । एवं शिवमिव विष्णुं पश्यति शिववद्विष्णुं पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् वर्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारवदिति देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य धनं माथुरवत् शुभ्रे प्राकाराः पीरग्रीः क्रियाग्रहणं नानुषज्यते । परे तु द्वीधीमन्त्रलेभ्यः चृत् ल्यं कुर्वन्ति भाष्यविरीधात् तच्चन्द्री न मन्यते किन्तु त्र्यन्तादेव तन्मत्तमवलम्ब्य ग्रन्थकृत् सूत्रमिति । अहं च । अहंतौत्यहं पचाद्यन् लेरहंऽर्थं चृत् स्यात् । राजानमर्हति वृत्तं राजवत् वृत्तं मुनिवत् वृत्तम् अनभिधानात् ब्राह्मणमर्हति वृत्तम् इत्यत्र न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यास्तीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतुः स्यात् तेन प्रथमान्तादित्यर्थः । मतोरुकारः त्रिदचोऽङ्गेरिति नुणर्थः स्त्रियामीवर्थश्च । तेन श्रीमान् श्रीमती । विद्वान् अस्ति यस्य विदुषान् अत्र मतौ परे वसीर्वकारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकारोऽङ्गत्वेन प्राप्तव्यं वतुं बाधित्वा मतुः स्यात् । ततश्च मतौ परे वकारस्य उकारे नदं तसावित्यनेन दात्वनिषेधात् विरामाभावे स्रस्त्वसिति दडोऽप्राप्तौ षत्वम् । एवं दीरस्ति अस्य दीषान् । मत्वादीनां स्थानमाह दुर्गसिंहः । भूमनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवचायां मत्वादयो भवत्यमी इति । एष्वर्धे वदन्

४४२ । सोऽङ्ग-भपादतुः ।

भ-अ-उङ्-म्-भपात् ५।, वतुः १। ।

मकारोऽङ्गोऽवर्णोऽङ्गो मकारान्तादवर्णान्तात् भपान्ताच्च वतुः स्यादस्यर्थः । लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा मत्वादयो भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । भूमि बहुलं गावः सन्त्यस्य गोमान् । निन्दायां पापी । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगी क्षीरिणी वृक्षाः अतिशयाने उदरवती कन्या । संसर्गे दण्डो पात्यः । अत न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिष्वेदर्थप्रतिपत्तिकर इति प्राञ्चः । तेन शोभना बुद्धिरिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् जन इति न स्यात् । शोभना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीहिष्वेव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् द्विदलं शूली कुष्ठौ मांसं क्षयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी । अत्र कर्मधारयात् कथमिन्निति चेत् सत्यम् । तरुणज्वरी यस्येति बहुव्रीहिणा ज्वरस्यास्तित्वमात्रं प्रतिपाद्यते न तु ज्वरस्यतिशयार्थः प्रतिपादयितुं शक्यते तेनावातिशयार्थो मत्वर्थीयः स्यादेव । एवं मत्वर्थीयात् सारूपी मत्वर्थीयो न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति धनवान् पुनर्धनवानस्यास्तीत्यर्थे भपान्तादपि वतुर्न स्यात् । असरूपत्यः स्यादेव यथाज्ञानमस्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिनः सन्त्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अत्यर्थस्तस्मिन् अत्यर्थो विद्यमान-सम्बन्धः प्रान्तादस्यास्मिंश्चेत्यर्थे मतुः स्यात् यः प्रान्तनिर्दिष्टः सोऽस्ति चेन्नवति । श्रीमानिति उदित्वादलसोऽधीरिति धः त्रिद च इति गुण श्रीरस्यास्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् विदुष्मानिति वसोर्वस्योत्वात् नदं तसौत्वस्यर्थे इति दान्तत्वनिषेधात् किलादिति षः । एवं दीप्मानिति । यवादेश्च । यवादेरस्यर्थे मतुः स्यात् । यवोऽस्यास्मिन् वाल्लि यवमान् एवं तिमिमान् । यव स्तिमिः कृमि भूमिर्द्राक्षा क्रुञ्चा हरित् गरुत् । ऊर्मिं चासि ककुद्रश्मिद्रुम द्रुम धुरन्धराः । कान्तीक्षु वसुसान्नि भानुसिद्धाशुविन्दवः । वस्तु चारु हनु प्रीक्तं श्रेष्ठं शिष्टप्रयोगतः । इह यवद्राक्षा क्रुञ्चाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि कृमि भूमि ऊर्मिं चासि रश्मि द्रुमेभ्यो मुञ्जलात् हरित्

अरुत् ककुद्गी भूपान्तत्वात् इतरभ्योऽसंज्ञात्वात् प्राप्नो वतुर्वाध्यते दिङ्मात्रं
गोषुद्धादित्यादि स्थानिवत्त्वान्न वतुः ॥ ४४१ ॥

मथ अथ मौ, मौ उडौ ययोस्ती मौडौ, मौडौ च मथ अथ भूपथेति तस्मात् ।
लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मीवान् एवं यशस्वान् भास्वान् इत्युभयव दान्तत्वनिवेधात् सस्य
न विसर्गः । एवं विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न दः । अत्र कुमुदवैतसानामहोपी
वतौ नडस्य तु वतु वलयोरिति मनौषादित्वात् कुमुदानि सन्त्यस्य कुमुदान् । एवं
महिष्वान् नड्वान् नडुलः । अत्र रज आदित्वाद्बलः एवं वतौ राज्ञः प्रशंसायां
न लोपाभावी निपात्यः । शोभनो राजा अस्यस्य राजत्वान् देशः अन्यत्र
राजवानिति ॥ ४४२ ॥

श्री-रा-टी—म च अथ सं समुङ् मौङ् च म च अथ भूपथ तत्तस्मात् भूप्रत्या-
हारः । लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्यास्मिन् वा इति वाक्यम् । पूर्ववत् घं,
गुण स्थानकर्तुं च । अवर्णोऽमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्तमुदाहरति
किं वा । अवर्णमुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति भूपान्तमुदाहरति विद्यु-
त्वान् इति मान्तत्वात्तन् दम् । मतीरपवादः । संज्ञायाञ्च । सर्वस्मात् लः संज्ञायां
विप्रत्येयस्य वतुः स्यात् अहिरस्यस्या अस्यां वा अहीवती कपीवती अनीवती अशि-
क्रीवान् यामः । नाज्जस्तार्थे चोर्घ इति घं । चक्रास्थिकचासनानां चक्राऽष्टी-
कच्यस्यो वतौ । एषामेते आदेशा स्युः संज्ञायां वतौ । चक्रमस्रस्यास्मिन् वा
चक्रीवान् असंज्ञायां चक्रवान् अस्यस्रस्यास्मिन् वा अष्टीवान् अन्यवास्थिमान्
कचाऽस्तस्यास्मिन् वा कचीवान् ऋषिभेदः अन्यत्र कचावान् । आसनमस्रस्यास्मिन्
वा असन्दीवान् यामः अन्यत्र आसनवान् । उदकस्योदन् नृर्युद्धोः । उदकशब्दस्य
उदन्नादेशः स्यात् अनयोरर्थयोर्वतौ । उदकमहास्यास्मिन् वा उदत्वान् ऋषिः
समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदत्वान् घटः
उदत्वन् मेघः उदकवान् घट इत्यत्र तु सन्त्यमात्रविवक्षणात् । प्राण्यङ्गचुद्रजन्तु-
रीगादादन्तावा । प्राण्यङ्गवाचकात् चुद्रजन्तुवाचकात् रीगवाचकाच्चाकारान्तात्
वतुर्वा स्यात् अस्तार्थे । चूडास्तस्यास्मिन् वा चूडवान् पक्षे चूडादित्वात् लः चूडालः
कर्णिकालः शिखाशब्दात् इना लो बाध्यते शिखावान् शिखी यूकास्तस्यास्मिन्
वा यूकावान् यूकालः । विवर्चिकावान् विवर्चिकालः मूर्च्छवान् मूर्च्छालः ।
एभ्यः किं शिखावाचक आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् ज्वरवान् । चूडादि-
पाठात् वित्तुर्वा शिख वा सङ्कुलं नियमार्थं तेन वक्तव्यमपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३ । सङ्गमेधास्मायात् विन् वा ।

सज् मेधा—अस्-मायात् ५।, विन् ११।, वा ११। ।

सङ्गमेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सङ्गान् इत्यादि ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

नैकाजात् ५।, इन् ११।, वा ११। ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्यर्थे । ज्ञानी शिखी ।

सज् च मेधा च अस् च माया चेति यस्मात् । एभ्यो विन् स्यादास्यर्थे । सक् अस्यस्य सङ्गमेधा अत्र दान्तत्वनिषेधाभावादिरामे चृङिति कुडादि ॥ ४४३ ॥

औरा-टी—सक् च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात् । एभ्योऽस्यर्थे विन् वा स्यात् । सङ्गमेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सङ्गान् इत्यादि । सङ्गमेधावी तेजस्वी अस्मन्त्वादिन् एवं पयस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापसः पक्षे तपस्वान् । एवं मायावी मायावान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान् नाम्नास्यर्थेऽचोर्धः इति आमयीति । ऊर्जोऽसंश्च साहङ्कारे । ऊर्जश्चात् विन् स्यात् तस्मिन्नसंश्च साहङ्कारे । उर्क् अस्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्कारः अन्यत्र ऊर्जान् ॥ ४४३ ॥

न एको नैकः नैकोऽच् यस्य स नैकाच् नैकाच्चासौ अथेति नैकाजः तस्मात् । ज्ञानमस्त्वस्य ज्ञानी एवं शिखी । एवं माला अस्यास्तीति माली ततः स्वार्थे कप्रत्यये मालिकः एवं दण्डिक इत्यादि । वाशब्दोऽत्र मत्वादीनां विषयव्यवस्थापकः । तेनेशं विवर्णीमि । यवादेरस्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव । यथा यवमान् इत्यादि । ते च यवो द्राक्षा ककुत्क्रुक्षा गरुत् भूमि स्त्रिभिः क्रिभिः । हरिदुर्मि दशभ्यस्तु वतुर्नेच्छन्ति पण्डिता इति । चुद्रागीवाभ्यामपीति कातन्ताः । दुमकर्णवधेभ्योऽपीति जौमराः । एवं पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इदमेव । पञ्चानां पूरणः पञ्चमी दिवसो मासो वत्सरो वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमी पुनः । वयस्तु मतपरमायुः । परमायुस्तु प्राणधारणकालः । तेन पञ्चमवान् वृक्षः । तथा अस्माङ्गात् प्राणिस्थित्वात् निन्दितरीगाच्च । कटकवलयी हारकुण्डली कुण्ठी । अस्माङ्गात् किं सनकेशवती । प्राणिस्थात् किं धवखदिरवान् देशः । इन्दात् किं हारवान् । निन्दितरीगात् किं

ज्वरवान् । सर्वपूर्वात् । सर्वबीजी सर्वकेशी । धर्मशीलवर्णान्तात् । विप्रस्य धर्मा
विप्रधर्मः ऋऽस्यास्तीति विप्रधर्मी पण्डितशीली ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्मवान्
वर्णात् संज्ञायाम् । वर्णी ब्रह्मचारी । अन्यत्र वर्णवान् । हस्तदन्तकरान्नाम्नि । हस्ती
दन्ती करी गजः । नान्नि किं हस्तवान् योधः । ब्रीह्यादेः । ब्रीहिरस्यास्तीति
ब्रीही कर्षकः एव शाली । रुद्रदेशे पुष्करादेः । पुष्करिणी । पुष्करादिस्तु ।
पुष्कर उत्पल नङ् विस तमाल कपित्थ कुमुद शृणाल कर्दम शालूक करीष
हिरण्यादि । रुद्रदेशे किं पुष्करवान् हस्ती । मनन्तमान्ताभ्यां नान्नि । दामिनी
सीमिनी । नान्नि किं दामवान् सीमवान् मकारोऽवादनः । एव सुखी दुःखो
अलीकी च कर्णणी कृपणी हली । कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते ।
अथ निपात्याः । पाणिधमनिभ्यामीनी वास्तप्रथे । पाणीनः पाणिमान् धमनीनः
धमनिमान् । शाकसमूहो महाशाकी वा शाकी पलालसमूहो महापलाली वा
पलाली । तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्योद्यमहृत्त्वयोरिति रत्नाकरः ।
कद्रूशाकी पलाशीभ्योस्तप्रथे नः तासां ऋस्वश्च । कद्रुणः शाकिनः पलाशिनः ।
कद्रुर्नागमाता गोधा वा । लक्ष्मीशब्दादस्तप्रथे वा डनः । लक्षण डिलात् टिलीपः ।
पत्ते लक्ष्मीवान् । मलादीमसी वा । मलीमसः । पत्ते फलादिवादिने मलिनः
पत्ते मलवान् इति । आसयादाविन् । आसयावी ॥ ४४४ ॥

थीरा-टी—नास्तीकाच् यस्य नैकाच् नैकाज्ञासावयेति नैकाजस्तस्मात् ज्ञानीति
यथोर्लोप इत्यकारलोपः । अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति । शिखा-
द्विर्यथा । शिखा वीणा घृणा संज्ञा पताका वड्वाटका । मनीषा मेखला दंष्ट्रा
शाखा केका गदा यवा । वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगतः । पत्ते शिखा-
वान् वीणावानित्यादि । नैकाजतोऽसुखादेरिकः । सुखादिवर्जितादनेकाचोऽका-
रान्तादिकः स्यात्वा । ज्ञानमस्तस्यास्मिन् वा ज्ञानिकः दण्डिकः पत्ते ज्ञानी ज्ञान-
वान् । असुखादेरिति किम् । सुखी सुखवान् । सुखादियथा । सुख दुःख
हलानीक कृच्छवान् त्रतीयमाः । मानोत्साहालकीद्वाम मुकुलं सवकं फलम् ।
परिणाहनयारोहाऽवरोह निचुला अपि । व्यायाम वर्मकर्मणि तप्त प्रतिप कर्म
च । कच्चा प्रणयसीढाऽस्योपयाम करुणापि । कृपणेन सह प्रोक्ताः परे शिष्ट-
प्रयोगतः । धर्मशीलवर्णान्तादिन् । धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चास्तप्रथे इन्
स्यात् । द्विजधर्मी भिक्षुशीली विप्रवर्णी । अन्तादिति धर्मवान् शीलवान् ।
करदन्तहस्तादिभ्यः । एभ्यो गजे वाच्येऽस्तप्रथे इन् स्यात् । करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान् । मालायाः क्षेपे । मालाशब्दात् क्षेपे गम्यमाने-
 ऽस्यर्थे इन् स्यात् । माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च । पूरणान्तात्
 वयसि । पूरणत्यान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्यर्थे इन् स्यात् । पञ्चमी मासो वर्षोऽस्य
 पञ्चमी उष्ट्रः दशमी वृद्धः अन्यत्र पञ्चमवान् । वर्णात् ब्रह्मचारिणि । वर्णशब्दात्
 ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात् । वर्णी ब्रह्मचारौ अन्यत्र वर्णवान् । अर्थतदन्तादाका-
 ङ्क्षिणि । अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताच्चाकाङ्क्षिण्यर्थे इन् स्यात् अस्यर्थे । अर्थी
 याचकः धान्येनार्थः धान्यार्थः सोऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यवार्थवान् । मन्मान्ता-
 न्नास्ति । मनन्तात् मान्ताच्च संचायासिन् स्यात् अस्यर्थे । प्रथिमिनी दामिनी मान्ता-
 स्मिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीत्वम् । पुष्करादिदेशे । पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्यर्थे
 इन् स्यात् । पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी ।
 पुष्करोत्पल शालूक शरीष पद्मकर्दमाः । तमाल नलकास्वील तरङ्गकुसुमानि च ।
 यवसः कौरवं चापि प्रीक्षान्यत्र चतुर्दश । स्वभावादस्यापि स्त्रीत्वम् अन्यत्र पुष्करवान् ।
 प्राणिस्थादतीऽक्षाङ्गाच्चसे । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् साङ्ग-
 वर्जितात् चसे इन् स्यात् अस्यर्थे । कटकवलयिनी शङ्खनूपरिणी स्वाङ्गात्तु स्तनकेश-
 वती अत इत्येव चित्तकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती ।
 रोगगर्ह्याच्च । रोगवाचकात् निन्दावाचकाच्च प्राणिस्थाददन्तादस्यर्थे इन् स्यात् ।
 कुष्ठौ किलासी शूली गर्ह्यात् ककुदावर्ती हयः प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान्
 पुष्पवान् । अत इति किं भूच्छावान् । सर्वपूर्वाङ्गिर्वाङ्गपूर्वात्तु ब्रूतात् । सर्वशब्द-
 पूर्वाङ्गिरत इन् स्यात् अस्यर्थे बलात्तु वाङ्गपूर्वात् । सर्वधनौ वार्धुषिकः सर्वकेशी
 नटः बाहुवली ऊरुवली सर्ववलीति पूर्वेण । नावादरिको वा । नावादिरस्त्रार्थे
 इकः स्याद्वा । नौरस्ति यस्यासौ नाविकः । नौ कुमारी सभा माया यवखदा
 कारणेन हि । पक्षे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात् मायी
 मायावांश्च । ब्रीहस्ती । ब्रीहिशब्दादस्त्रार्थे इन्निकौ स्याताम् । ब्रीहिरस्ति
 यस्यासौ ब्रीही ब्रीहिकः ययोर्लोप इति इकारलोपः पक्षे ब्रीहिमान् । शिरसः
 शीर्षं च वती । शिरःशब्दादस्त्रार्थे इन्निकौ स्यातां तयोः शीर्षादेशश्च वती च ।
 शिरोऽस्यास्ति शीर्षं शीर्षिकः पक्षे वती शीर्षवान् । स्वाङ्गात् वृद्धौ । स्वाङ्गवाच-
 कात् वृद्धौ वर्त्तमानादस्त्रार्थे तौ स्याताम् । कर्णी कर्णिकः पक्षे कर्णवान् फलादि-
 त्वात् कर्णिनः । न मयर्थे । मया अर्थे तौ न स्याताम् । दण्डोऽस्त्रास्त्रिन्त्रित्यर्थे दण्ड-
 बान् दण्डोऽस्त्रास्यासौ दण्डी दण्डिकः दण्डवांश्च । अकार्यादिकृतः । कार्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

शं कं भ्यां ५॥, य—भाः १॥ ।

शंयः शंयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंवः शन्भः ।

४४६ । गो दृण मेधा दन्त काण्ड द्यु बल
बलि पर्व चूडा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश
रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शी वातादेर्मिन् सेरो-
रेरमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकात्व-
किन् वा ।

गो-वातादेः ५, मिन्-किन् । ११, वा । ११ ।

एभ्य एते क्रमात् स्युरस्यर्थे वा । गोमी ।

वर्जितात् कृदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् स्नेहवान् कुम्भकार-
वान् ईश्वरवान् हिंस्रवान् । णकोऽनघण् वरी वस्ता धान्यद्रव्यादयः स्मृताः । यथा
धान्यवान् द्रव्यवान् पुण्यवान् माल्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि
प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः । कार्यादेस्तु कार्यो कार्यिकः कार्यवान् । कार्यादन्त
गृहस्थान पीतभीगादयो मताः । जातेरतण्डुलादेः । जातिवाचकात् तण्डुलादि-
वर्जितात्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तण्डुलादेस्तु
तण्डुलौ तण्डुलिकः तण्डुलवान् । कर्पटी कर्पटिकः कर्पटवान् इत्यादि । यदुक्तम् ।
एकाक्षरात् कृती जातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान्ताग्रथाभ्याम् एते सप्तप्रत्ययाः स्युरस्त्रार्थे । शम् अस्त्रस्य
शंयः अत्र टिलोपाभाववीजं व्यटेलोप इत्यत्र दृश्यम् । एवं नदं तसावित्यत्र
नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दान्तलनिषेधाभावे मस्यानुस्वारः । एवं शंयु-
रित्यादि ॥ ४४५ ॥

श्रीरा-टो—शञ्च कञ्च तौ ताभ्याम् । यश्च युश्च तश्च तुश्च वश्च भश्च ते । शंय
इति शमटेलोपाभावः युसमभिव्याहृतये ॥ ४४५ ॥

उदाहरणे बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्नास्त्यर्थोऽचो घः ।

नाम्नि ७, अस्त्यर्थे ७, अचः ६, घः १ ।

स्वामी, तृणसः, मेधिरः, रथिरः, दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः, द्रुमः, बलूलः, वातूलः, बलिभः, तुन्दिभः,
पर्वतः, मरुतः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः,
लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, आङ्गः, मधुरः,
कुञ्जरः, केशवः, मानवः, रजस्वला, कृषौबलः, फलिनः,
वर्हिणः, ऊर्णायुः, अहंयुः, शृङ्गारकः, वन्दारकः, निद्रालुः,
दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अतिसारकी ।

श्रीराटी—गौश तृणञ्च मेधा च दन्तश्च काण्डश्च द्युश्च बलञ्च बलिश्च पर्व च
चूडा च फेनश्च लोम च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलञ्च ऊर्णा च शृङ्गञ्च निद्रा
च अर्शश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिंश्च सश्च इरश्च उरश्च ईरश्च मश्च
ऊलश्च इभश्च तश्च लश्च इलश्च शश्च नश्च णश्च रश्च वश्च बलश्च इनश्च युश्च आरकश्च
आलुश्च अश्च किंश्च तत् । गोमीति हनपुषेति घः पूज्य इत्यर्थः । यद्यपि सामान्ये-
नीकं तथाप्यभिधानात् अर्थविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गीस्वयोः पूज्येश्वरीरभिधानं
पक्षे गीमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घः स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्त्रीऽस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः ।
गवादित्वात्तानि अनेन दीर्घः । असंज्ञायां स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति
एवम् अष्टीवान् । शरादीर्णानि वतौ दीर्घः शरावती । शरादिस्तु । शर वंश पञ्च
धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सम्भवति तेभ्योऽपि
नाम्नि वतुः स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् ग्रामः । अजिर
खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जवत्तचो वतौ नाम्नि दीर्घः ॥
उडुम्बरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्रामः । तृणादेः सः दन्त्यः ।
तृणसः । तृणादिस्तु । तृण पर्ण नड वर्ण स्पर्ण दल बल जल । ८ । मेधादेरिरः ॥
मेधिरः रथिर इत्यादौ यथोर्लोपि इति इवर्णावर्णयोर्लोपिः । दन्तादेरुरः । दन्तुरः
इति पाददन्तेत्यत्र पादशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नददादेशः । काण्डादेरूरः

दीर्घी 'काखीरः अखीरः । यु आदिमः । युमः दुमः । बलादेरुलः दीर्घी । बलूलः ।
 बलादिस्तु । बल वात ललाट दन्त गल । बल्यादेरिभः । बलिभः । बल्या-
 दिस्तु । बलि तुन्दि बटि । ३ । पवांदिस्तु । पर्वतः मरुतः । चूडादिलः ।
 चूडालः । चूडादिस्तु । चूडा सिधन् गडु नाभि बीज प्रज्ञा निष्पाव पांशु हनु
 कर्ण मणि सकथि लक्ष्मी मांस स्नेह जटा वक्षः पण्ड श्लाम चदशीत पुष्क पिङ्ग
 पञ्चन पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत पर्ण खटु कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन् । ३७ ।
 फेनादेरिलः । फेनिलः । फेनादिस्तु । फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूर्णा
 कल पादक ग्रीहि पाणि धमनि । ११ । लीमादिः श्रः तालव्यः । लीमशः । लीमा-
 दिस्तु । लीम रोम रुक् वक्षु हरि तरु कपि स्पर्ण कर्क । १० । पामादिर्नः ।
 पामनः । पामादिस्तु । पाम शम श्लेष्म दद्रु कृमि बलि वाम अङ्ग । ८ । प्रज्ञा-
 दिर्नः । शिल्लात् वृक्षौ प्राज्ञः । प्रज्ञादिस्तु । प्रज्ञा अज्ञा अर्चा वृत्ति शर्करा सिकता
 ज्योत्स्ना । ७ । शर्करादिभ्यः स्त्रियामीप् वक्तव्यः । मध्वादेरः । मधुरः । मध्वादिस्तु ।
 मध कुञ्ज शुषि उष पुष्क मुख नख पांशु पाण्डु बन्धु खलता सिन्धु कच्छु । कच्छाः
 कृष्णः । ककुरः । केशादेर्वः ऐशवः । केशादिस्तु । केश मणि हिरण्य कुमार
 विल्व विष्णु राजी इष्टगा गाखी अजकः । १० । रज आदिर्वलः । रजखला । रज
 आदिस्तु । रजस् कृषि दन्त पुन भ्रात चत्साह शिखा परिषत् पर्वत् । ९ । कृषी-
 बलः दन्ताबलः इत्युभयत नाम्नस्यर्थे दीर्घः । फलादेरिनः । फलिनः । फला-
 दिस्तु । फल वर्द्ध शङ्क मल । ४ । जर्णादिर्युः । जर्णायुः । जर्णादिस्तु । जर्णा
 अहम् शुभम् । ७ । अहंयुः शुभंयुः इत्युभयत युवर्जनान्नच्यटेलीपः । शङ्गादेरारकः ।
 शङ्गारकः एष बन्दारकः । निद्रादेरालुः । निद्रालुः । निद्रादिस्तु । निद्रा दया
 तन्द्रा अज्ञा कृपा हृदय । ६ । अर्श आदेरः । अर्शंसः । अर्श आदिस्तु । अर्शस्
 वैजयन्ती उरस् उदर चतुर प्रलित जटा घाटा अभ इत्यादि । वातादेः किन् ।
 वातकी । वादादिस्तु । वात अतिसार प्रतिसार । ७ । अत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्च-
 यायत्वात् सर्वेभ्यः शालिन् वा स्यादस्यर्थे । श्रीशाली धनशाली तेजःशाली गोशाली
 इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्रीरा-टौ—संज्ञायाम् अस्मार्थे त्ये परेऽवीर्षः स्यात् । प्रायिकं च तत् ।
 स्वामौश्वरः पक्षे स्ववान् । गोस्वी गवादी । दृणादेः सः । दृणसः दृणादिश्वानु-
 रर्थिके उक्तः पक्षे दृणवान् । मेधादेरिरः मेधिर इति मेधास्ति यस्य यस्मिन् वा
 आदिशब्दात् रधिरः रधिकः रधवान् । दन्तादुरः । आदिशब्दोऽत्र न प्रयुज्यते

प्रयीजनाभावात् दन्तुर इति उन्नतेऽभिधानात् । अन्यत्र दन्तवान् । काण्डादेरीरः । काण्डरीर इति पक्षे काण्डिकः काण्डवान् आदिशब्दादण्डरीरः पक्षे अण्डवान् । द्यु आदेर्मः द्युशब्दः दिवसवाचकः द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुशब्दः वृक्षावयववाचकः पक्षे द्रुमान् । बलादेरुलः । बलूल इति पक्षे बलवान् बलवातौ गलदण्डौ ललाटः पञ्चमी मतः । बल्यादेरिभः बलिभ इति यथीलोप इतीकार-लोपः । पक्षे बलिमान् । बलितुण्डिवलयस्त्रयः । पर्वदेस्तः । पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्मरुत् नदं तसाविति नदम् । चूडादेर्लः चूडाल इति पक्षे चूडी चूडावान् । चूडा मणौ मांसं गडुश्च नाभिः प्रज्ञा कपिः पांशुपट् च कर्णः । सिन्धोश्च निष्पावः स्फूर्द्ध कृष्ण स्नेहश्च पेषः पृथुपत्र पर्णः । वीजस्यामीदृशं कर्तुं बहु फेनैश्च सक्थि च । जङ्घा पर्शुर्हनुः सूक्ष्मं श्रीशते पटुमञ्जरः । घाटाकालं जटाक्षेपे बल-वत्यंस एव हि । चूडादौ कथिताद्यैते वत्सलः स्नेहवत्यपि । अथ प्राण्यङ्गमावन्तं तथा कक चुद्रजन्तवः । घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटालः फेनादिवात् घाटिलः एवं कालनः कालनिनः अस्माच्चन्द्रादिभिर्नोच्यते । जटालः जटिलः क्षेपे अन्यत्र घाटा-वान् कालवान् जटावान् बलवति अंसल अन्यदांसवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहलः अन्यत्र स्नेहवती गौः । प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकालः कर्णिकावान् गजः । शिखायाः प्राण्यङ्गत्वेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वैरेव प्राण्यङ्गहणं किं शिखावान् शिखा वेदस्याङ्गं न तु प्राणिनः । रुगावन्तात् मूर्च्छालः विचर्चिकालः । चुद्रजन्तावन्-त्वात् यूकालः मच्चिकाल इत्यादि । आवन्तादिति किं हस्तवान् ज्वरवान् मशक-वानित्यादि । फेनादेरिलः । फेनिल इति । फेन कर्णोदकं प्रज्ञा वृक्का ध्रुवका कलाः । पिचिण्डं यवपिच्छाश्च कीकत्रीहि गुहाग्रहाः । जङ्घा पादोदकं पङ्कः कर्णं तुण्डं शटा वसाः । शर्करा सिकतादेशे क्षेपे कालं घटा जटाः । पार्णिश्व धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्तिताः । कैश्चित् गुहाग्रहशब्दौ न पठ्येते । पार्णि-धमनिभ्यामीनी वा । आभ्यामीनी वा स्यात् अस्यर्थे । पार्णिनः पार्णिनः पक्षे पार्णिवान् धमनीनः धमनिनः पक्षे धमनिवान् । लीमादेः शः । लीमश इति । लीम रीम तरुर्मानं वरुवर्को कपिर्हविः । बहुबन्ध दशोद्दिष्टा लीमादौ ग्रन्थको-विदेः । पामादेर्नः । पामन इति पाम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाम श्लेष्मा कृमिर्दुर्बलश्च वामसामनी । अङ्गं तु स्यात् प्रशंसायां नितिसौ ज्योतिषी हि लुक् । कद्रुशकौ पलाशीनां स्त्री नेलच्छास्त्रोक्तया । विश्वश्च दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणतः । अङ्गनेति प्रशंसायां स्वभावात् स्त्रीत्वम् अन्यत्राङ्गवती नेपथे

ज्योतिष इषो लुक् ज्योत्स्ना इन्दुद्युतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिषती कर्तृर्नागजननीः
 रटहगोधा च ऋदुषः शाकौ शाकसमूहे स्यात् महत्शाके वा शाकमस्यास्मिन् वा
 शाकिनः पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिनः तयाणां स्त्रः लक्ष्मणाडः
 नक्षत्राः विषु अक्षतेः क्तिप् विष्वगस्यस्मिन् वा विषुषः अक्षतेर्लुक् । प्रज्ञादेर्णः ।
 भ्राज्ञ इति । प्रज्ञा अज्ञा च भल्लूको भालुकभलुकावपि । भल्लूकश्च यवश्चापि रोहिण्यो
 रुदित्यपि । कण्ठील वकवच्यर्चा लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेरः । मधुर इति ।
 मधु माधुर्यमस्यस्यास्मिन् वा मधुरी रसः शब्दशक्तिसभावात् विवक्षितार्थ एव न्य-
 द्रव्याभिधानन्तु तद्योगात् मधुरी गुडः यथा गुक्तादिगुणयोगात् शुक्तः पट इत्यादि ।
 मधुपक्षमुखं पांशु रूप पाण्डु नखं शुषिः । वन्धुरप्यय संज्ञायां खकुञ्जनगसिन्धवः ।
 स्वस्तु कच्छाः शिखायाश्च तमसस्तु तिमिस्तमिः । खरी गर्दभः कुञ्जरी हस्ती नगरी
 जनपदः सिन्धुरीदेशः कच्छुरस्यस्यास्मिन् वा कच्छुरः रे स्त्रः अन्यत्र कच्छमान् एवं
 शिखा अस्यास्ति शिखरः तमीऽस्यास्ति तिमिरं तमिस्रं पक्षे तमस्वितमस्वत् । केशा-
 देर्वः केशव इति । केशेष्टकामानहिरण्यराजी कुम्हार विश्वाश्च विधुर्विवक्ष्यम् । अर्णः
 सलुग्वेजकाजगवौ तु नाम्नैव गाण्डी च परे प्रयोगात् । अर्णोऽस्यास्यस्मिन् वा
 अर्णवः सकारलुक् रुदिशब्दात् अत्रान्यत्रस्य निवृत्तिः अजी विष्णुः को ब्रह्मा ताव-
 स्मिन् विद्येते अजकं धनुः अथवा अजी मुख्योऽस्य मुख्यो कः सोऽस्यस्यास्मिन् वा
 अजकवं परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहुः । अजं गच्छति अजगः सोऽस्यस्या-
 स्मिन् वा अजगवसिति चान्द्राः । गाण्डी ग्रन्थिः सोऽस्त्यस्मिन् वा गाण्डीवः अर्जुन-
 धनुः । रज आदेर्वलः । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नाम्नि रजः शिखा-
 दन्तः परिषत् कृषिर्वालतिः । भावीत्सङ्गीत्साहपुताथत्वारः स्युरनामनि । शिखा-
 वली मयूरः दन्तावली हस्ती परिवद्वली राजा अप्रतिसदेति यः । मूले कृषी बल-
 इति नाम्नीति र्घः आतीवलः शौण्डिकः षट् संज्ञायाम् असंज्ञायान्तु भाटवलः ।
 उत्सङ्गवलः उत्साहवलः । ऊर्जोऽसिद्धनवलेऽहङ्कारे । न इत् ऊर्जस्वलः साहङ्कारः ।
 फलादेरिनः फलिन इति । फलं वर्धः पणो गर्भो मलं शृङ्गश्च कथ्यते । मलादीमसी
 वा । मलशब्दादीमसः स्यादा अस्यर्थे । मलीमसः मलीनः मलवान् बहिर्णः इति
 घूर्ण इति णः पक्षे वर्हीत्यादि । ऊर्णादेर्युः । ऊर्णादुरिति ऊर्णा मेघलोम
 अयुक्ताविति नाकारस्तीपः । ऊर्णा शुभमहचयः । शुभम् अहं शब्दौ शुभाहङ्कारयो-
 र्वर्तन्ते स्वादिपाठात् व्यौ । निद्रादेरालुः । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दया लज्जा
 कृपा हृदयमेव च । अर्श आदेरः अर्शस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

अस्मासौ वैजयन्तः अंश आदिराकृतिगणः । वातादेः किन् । वातकौ । वाताति-
 सारपिशाचा इति वयः । शृङ्गादेरारकः । शृङ्गारक इति पक्षे शृङ्गौ शृङ्गिकः
 शृङ्गिणः शृङ्गवान् हन्दारकः पक्षे हन्दी हन्दवान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ।
 हिमादेर्यः । हिमादेरस्यर्थे यः स्यात् । हिंस्यः हिमवान् पर्वतः । हिमं गुणो
 ब्राह्मणश्च मङ्गलञ्च महत्तपः । रूपादाहतप्रशंसायाम् । रूपादस्यर्थे यः स्यात् ।
 निधातिकायास्ताडनादिना निष्पादितं यत् पुरुषाकृतिरूपं तदाहतपदेनीच्यते ।
 उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्यं दीनारः दक्षिणदेशे आहतं प्रसिद्धं रूपमस्ति
 यस्यासौ रूप्यो दीनारः प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यो गौः । हिमादेवुः । वेत्येव हिम-
 मस्ति यस्यासौ हिमेवुः पक्षे हिंस्यः हिमवान् । नित्यं णिको नैकद्रव्याद्भवेकपूर्व-
 निष्कपूर्वात् तु शतसहस्रात् । एकद्रव्यवर्जाङ्गीपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्यर्थे णिको नित्य
 स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राच्च । गौरस्तिकः गौशक्तिकः गौसहस्तिकः एक-
 शातिकः एकसाहस्तिकः । संख्या संख्यादिति परपदस्य त्रिः नैकशक्तिकः नैक
 सहस्तिकः । एकद्रव्यात् तु एकद्रव्यं हिमादिराकृतिगणत्वाद् यः पक्षे एकद्रव्य
 वान् । कथमेकादशीति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्थया नदादि । नित्यग्रहणादस्यस्यान्त्य
 र्थस्य निवृत्तिः । ज्योत्स्नादेः णः । वेत्यनुवर्तते मण्डूकशब्दा ज्योत्स्नास्ति अस्यासौ
 ज्योत्स्नः ज्योत्स्नावान् स्त्रियां ज्योत्स्नौ ज्योत्स्नावती । ज्योत्स्ना तमी विस्मय
 तपः शिञ्चा विपादिका । सुधा सहस्रं कुतपं सिकता शर्करा सिधुः । कुण्डलञ्च
 समाख्याता द्वादशैते मनीषिभिः । शर्करासिकताभ्यां लुक् वा देशे । आभ्यामस्यश्च-
 विहितानां लुक् स्यात् वा देशे । शर्करा सिकता देशः पक्षे शर्करिलः सिकतिलः
 इति शर्करः शर्करावान् सैकतः सिकतावान् । मूक्तसाम्नीरीयः । लिरस्यर्थे मूक्तं
 सामनि चाभिधेये ईयः स्यात् । अच्छावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् मूक्ते अच्छावाकौयं
 मूक्तं यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सापनि यज्ञीयं साम । अध्यायानुवाकयोर्लुक् वा ।
 अत्रयोरर्थयोरभिधेयोरस्यर्थे ईयः स्यात् वा लुक् च । गर्दभशब्दोऽस्मिन् अध्याये
 वर्ततेऽनुवाके वा अध्यायशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्तते गर्दभाख्योऽध्यायः गर्द-
 भाख्यः अनुवाकश्च एवं दीर्घजीवितीयः दीर्घजीवितः पलितस्तम्भीयः पलितस्तम्भ
 इत्यादि । विमुक्तादेः णः । विमुक्तादेरस्यर्थे णः स्यात् अध्यायानुवाकयोरर्थयोः ।
 विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्तते अनुवाके वा वैमुक्तः अध्यायः अनुवाकश्च । विमुक्ती
 वसुमान् पूषा दशार्हः परिश्रवाकः । देवासुरा दशार्णाश्च हर्षवानपि ब्रह्मा ।
 सुवर्णोपसदौ सोमः पततीवोर्वशी वयः । असिहव्यो हविर्दानं सदाविष्णु च वह-

४४८ । वाग्मिवाचाटवाचालाः ।

वाग्मि—वाचालाः १॥ ।

वाचोऽस्यार्थे एते निपात्यन्ते ।

४४९ । जन-खलादि-गो-रथ-वातात् तेनत्वक-
डोलं सङ्गे ।

जन—वातात् ५१, त-इन्-त-कड्य-ऊलं ११, सङ्गे ७१ ।

जनता बन्धुता, खलिनौ हलिनौ, गोत्रा, रथकड्या, वातूलः ।

वान् । रचीऽसुरश्च पत्नीमान् द्वाविंशतिरुदीरिताः । गोषदादेरकः । गोषदादेरस्यर्थे-
ऽध्यायानुवाकयोऽभिधेययोरकः स्यात् । गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन् अध्यायेऽनुवाके वा
गोषदकोऽध्यायोऽनुवादश्च । गोषन्मातरिश्वा च देवी वा पारवेष्टु च । दैवस्यत्वा
च रचीहा स्वाहीविडा कृशानवः । ऽग्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणैश्च द्वादशेरिताः । मत्वर्थी-
यान्तात्र समानजातीयमत्वर्थीयः । समानजातीयमत्वर्थीयत्वान्तात्र समानजातीयो
मत्वर्थीयत्वः स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिकः दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुनरिकः, किन्तु
विरूपी भवत्येव दण्डिकवान् एवं दण्डि स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि । गुण-
वाचि रसादेरिन्नादयः । गुणवाचिनी रसादेरिन्नादयो न स्युः । रसोऽस्यस्यासौ
रसवान् एवं रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि । गुणवाचीति किं रसिकी नटः ।
भाववाचकीऽव रसशब्दः रूपिणो कन्या शोभार्थो रूपशब्दः । रसो रूपञ्च शब्दश्च
गन्धस्पर्शौ च सम्प्रती । वर्णस्नेहावपि ज्ञेयौ सप्त संख्या उदीरिताः । तवाहुः । भूमि
निन्दा प्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति वि-न्नायामसौ मत्वादयः स्मृताः ।
भूमि बहुल्ये धनवान् निन्दायां ककुदावर्त्ती हयः ककुदावर्त्तोऽनिष्टदायित्वान्निन्द्यः ।
प्रशंसायां रूपवती कन्या नित्ययोगी चौरिणी वृक्षाः अतिशयने उदरवती कन्या
संसर्गे दण्डि न तु यस्य गेहे स्थितो दण्डः स दण्डी प्रायिकञ्चैतत् । पुत्रवान् श्वस्ति-
मान् इत्यादि ॥ ४४७ ॥

वाच्शब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्यर्थे । विभाषावयवमध्यपातादस्य नित्यत्वम् ।
अत्र निपातो ह्यर्थविशेषे इति वचनात् प्रशस्ता वाचः सत्यस्य इत्यर्थे वाग्मी । कुम्भिता
बहुवी वाचः सत्यस्य इत्यर्थे वाचाटः वाचालश्च ॥ ४४८ ॥

४५० । संख्याया डट् पूरणे ।

संख्यायाः ५१, डट् ११, पूरणे ७ ।

एकादशानां पूरणः एकादशः ।

श्री-रा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रश्नसायां वाचाटवाचालौ निन्दायां बहुभाषित्वात् उक्तोऽस्त्वर्थः ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदी ययोस्तौ जनखलादी जनखलादी च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात् । तश्च इन् च तश्च कड्यश्च ऊलश्चेति तेन् त्वकड्योलम् । जनादिस्तः । खलादेरिन् गोशब्दात् त्रः रथात् कड्यः वातादूलः स्यात् समूहे । जनानां समूही जनता एव वस्तुता । जनादिस्तु । जन वस्तु गज ग्राम अरविन्द सहाय मुर इति । खलानां समूहः खलिनी एव हस्तिनी इत्यादि एव गवां गोवा रथानां रथकड्या वातानां वातूलः अत्र ऊलप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वम् अन्येषां स्त्रीत्वमभिधानात् ॥ ४४९ ॥

श्री-रा-टी—जनश्च खलश्च तौ तावादी यस्य स जनखलादिः, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तश्च इन् च तश्च कड्यश्च ऊलश्च तत् । ध्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्युः । जनतेति स्त्रीत्वं स्वभावात् । जनी वस्तुः सहायश्च गजहन्दौ च पञ्च ते । खलिनीति । खलः कुमुदमन्दाको लूकपद्महलं विषम् । नलकुडुमगर्भश्च सरोजमपि पङ्कजम् । गोत्रेति गवां सङ्घ इति वाक्यम् । रथकड्येति रथानां सङ्घ इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रीत्वं स्वभावात् । वातूल इति वातानां सङ्घ इति ॥ ४४२ ॥

संख्यावाचकेभ्यो डट् स्यात् पूरणे । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः करणेऽनट् । दश धर्त्यन्तानां विशेषणं बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति । एकादशानां पूरणः एकादशः येन करणेन एकादश संख्या पूर्णा भवति स एकादशः पुनः दशपुत्रेभ्यः पर इत्यर्थः । एवं द्वादशः चतुर्दशः पञ्चदशः षोडशः सप्तदशः अष्टादशः डित्वात् टिलीपः टित्वादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्री-रा-टी—पूर्यते सम्पद्यते संख्या येन स तस्मिन् ध्यन्तात् संख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात् । डटावितौ अकार एव त्यः एकादश इति डिति टिलीपः । येनोपजातेन संख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः ॥ ४५० ॥

४५१ । नोऽसंख्यादेर्मट् ।

नः ५।, असंख्यादेः ५।, मट् ११। ।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः ।

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः ।

तमट् ११।, षष्ठ्यादेः ५। ।

असंख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् । षष्ठितमः सप्तति-
तमः संख्यादेस्तु एकषष्टः ।

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् ।

शतादिमास संवत्सरात् ५। ।

पथ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः मासतमः
संवत्सरतमः ।संख्या आदिर्यस्याः सा संख्यादिः । न संख्यादिरसंख्यादिः तस्याः । पञ्चानां
पूरणः पञ्चमः एवं सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः असंख्यादेः किम् एकादशः एषां
संख्यानामिव ग्रहणम् । तेन अतिपञ्चानां पूरण इत्यादौ न स्यात् ॥ ४५१ ॥श्रीराट्टी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादिः न संख्यादिरसंख्यादिसंख्यात् न
इत्यस्य विशेषणं पञ्चम इति पञ्चानां पूरण इति वाक्यं नीलुप्फे धाविति नस्य
नृप् टित्वात् पञ्चमी एवं सप्तमः नवमः दशम इति । असंख्यादेरिति किं एकादशः
द्वादश इत्यादि ॥ ४५१ ॥षट्ठिरादिर्यस्य स षष्ठ्यादिसंख्यात् । असंख्यादेरित्यनुवर्तते इत्यत आह अमं-
ख्यादेरिति । षष्टेः पूरणः षष्ठितमः अशीतितमः नवतितमः टित्वादीपि षष्टि-
तमी । असंख्यादेः किम् एकषष्टेः पूरणः एकषष्टः अत्र पूर्वेण डट् ॥ ४५२ ॥श्रीराट्टी—षट्ठिरादिर्यस्य स तस्मात् । षष्ठितम इति एवं सप्ततितमः । एवं
अनषष्टितमः अनसप्ततितमः इत्यादि । एकषष्टितमः एकसप्ततितम इति तं
विंशत्यादेरिति विकल्प्यते ॥ ४५२ ॥शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सरं तस्मात् । पृथक् योगादसंख्या-
देरिति नानुवर्तते । तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे ।
इतस्य पूरणः शततमः एकशततमः एवं सप्तशततमः मासतमः संवत्सरतमः ॥ ४५३ ॥

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विंशत्यादेः ५१, वा । १ ।

विंशतितमः विंशः, त्रिंशत्तमः त्रिंशः ।

४५५ । चतुःषड्ङितिकतिपयात् थट् ।

चतुः—कतिपयात् ५१, थट् । १ ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

श्रीरा-टी—शतमादिर्यस्य सः, शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च तत्तस्मात् यद्यपि षष्ठ्यादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहणं तथापि शतादिग्रहणम् असंख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतमः एकसंवत्सरतमः । आदिशब्दात् सहस्रतम इति ॥ ४५३ ॥

संख्यादेरसंख्यादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशतेः पूरणः विंशति-
तमः पञ्चे विंशः पूर्वेण ङटि विंशतेस्तेल्लोपे यथोरित्यकारलोपः एवं विंशत्तमः त्रिंशः
चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः । संख्यादेस्तु एकविंशतितमः एक-
विंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण संख्यादिवर्जनेऽपि संख्यादेः
षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितमः एकषष्ट इति । भागवत्तिरप्येवम् ॥ ४५४ ॥

श्रीरा-टी—विंशतिरादिर्यस्य सः आदिशब्देन नवतिपर्यन्तं व्यवस्थीयते । विंश-
त्यादेः संख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे । पञ्चे ङट् । विंशतितम इति विंशतेः पूरण-
इति वाक्यं संख्यादेस्तु एकविंशतितमः । विंश इति ङटि तेल्लङाविति तेल्लोपः
वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टविंशतिमे युग इति चण्डी ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष् च ङतिश्च कतिपयश्च चतुःषड्ङितिकतिपयं तस्मात् । ङतिरिति
प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतिपयतिततीनां ग्रहणम् । एभ्यश्चट् स्यात् पूरणे । चतुर्णां
पूरणः चतुर्थः एवं षष्ठः कतिथः यतिथः ततिथः कतिपयथः । ननु चतुर्थः षष्ठः
इत्युभयत्र विभक्तौर्लुकि दान्तत्वादिरामे विसर्गङकारौ कथं न स इति चेत् सत्यं
विद्यमानविभक्तौनां पदत्वं स्वाभाविकं लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकमेव
ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् खीर्विःफे इति
षोडःफे इति च न प्रवर्तते टित्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

श्रीरा-टी—चत्वारश्च षट् च कतिश्च कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यश्चट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गणपू-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतोः ५।, तिथट् १।, तलोपः १।, च १। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्य-तुरीयाः १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

संख्यायाः ५।, धाच् १।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा ।

उटीपवादः । कतिरिति कतित्यान्तः उतिरिति लिपिकरप्रमादः कतिपयशब्दः संख्याभिन्नः विभाषयोर्विधिर्नित्यः । चतुर्थ इत्यादौ कथं नविरित्याद्याच्चेपः सनी-षादित्वाच्चेति परीहारः । षष्ठ इत्यत्र षुभिष्टिति यस्य ठः न ड इति नैकतम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्ययः गेन तदन्तानां यावत् तावत् एतावत् कियत् इयतां ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि परे यथासम्भवं तलोपश्च । बहूनां पूरणः बहुतिथः एवं गणतिथः पूगतिथः सङ्घ-तिथः यावतिथः तावतिथः एतावतिथः कियतिथः इयतिथः । अत्र निमित्ताव्यव-हितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बहुवश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतोर्निरर्थकस्य ग्रह-णम् । तेन सतुवलोः प्राप्तिः त इति लुप्तबीकदम् । बह्नादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्नादीनां तकाराभावात् अतोस्तकारलोपश्च । बहुतिथ इति बहूनां पूरण इति वाक्यं तिथटि तलोपः तावथित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थे निपात्याः । यथा द्विभिन्नां तीयः । चतुरो य ईय इति प्रत्यय-इयं चकारलोपश्च । तुर्य इत्यत्र सङ्घितयकारवर्जनात् व्यनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थे एते निपात्यन्ते विशब्दस्य तीयो जित्य । चतुर्शब्दस्य चकारस्य तीयस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५६ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रिधा षोढैकध्वं वा ।

द्वैधं—एकध्वं । १३३, वा । १ ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्यायाः ५१, अवयवे ७, तयट् । १ ।

चतुरवयवं चतुष्टयम् ।

संख्यातुह्यत्वापि संख्यायद्वयं संख्यातुह्यत्वानां ड्यतुवहुगणानां च प्राप्त्यर्थम् । तेन संख्यावाचकेभ्यः ड्यतुवहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे । चकारोऽव्ययार्थः । प्रकारः सादृश्यम् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात् । चतुःप्रकारं चतुर्धा एवं कतिधा यावद्वा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्रीरा-टी—प्रकारः सामान्यभेदको धर्मः स च द्रव्याश्रितः पटुत्वादिः । चतुः-प्रकारमिति चत्वारः प्रकारा यस्य सर्वत्रार्थ एवायमिष्यते तेन चतुरः प्रकारान् भुङ्क्ते चतुर्भिः प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एवं नवधा द्रव्यम् एकराशिं पञ्चधा कुरु इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एते धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रिधा षट्प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्वं पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥ ४५९ ॥

श्रीरा-टी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रिधा षट्प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्वं पक्षे द्विधेत्यादि । षड्धेति षोडःफे इति डे कृते दान्तुपरत्वान्न धस्य ढः ॥ ४५९ ॥

पुनः संख्यायद्वयं ड्यतुवहुगणानामप्राप्त्यर्थम् । संख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्यादवयवे । चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकीर्णदिति षत्वे तस्य टत्वम् । एवं पञ्चतयमित्यादि । टित्त्वादीपि चतुष्टयी इति ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—अवयवावयवि सन्त्यन्ते षी । पुनः संख्यायद्वयं बह्वादिनिवृत्त्यर्थं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिनित्यः अवयववृत्तेः संख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुरवयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रियां चतुष्टयी रज्जुः ॥ ४६० ॥

४६१ । द्वित्रेर्वायट् ।

द्वित्रेः ५॥, वा ११॥, अयट् ११॥

द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बह्वनामेकोत्कर्षे ।

तरतमौ १॥, द्वि-बह्वनां ६॥, एकोत्कर्षे ७॥

द्वयोरैकस्यातिशये तरो बह्वनां तमः स्यात् । अयमनयो-
रतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-
त्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । द्वयवयवे इत्यर्थे अयटि ययीर्लोप इतीकारलोपे
द्वयम् । पच्चे पूर्वेण तयटि द्वितयम् एवं त्रितयं टिलात् द्वयौ त्रयौ ॥ ४६१ ॥

श्रीरा-टी—द्वौ च त्रयश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्वत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा ।
द्वयमिति द्वयवयवावस्य इति वाक्यं पच्चे तयट् द्वितयम् एवं त्रितयं त्रयं वाञ्छस्य
ज्वस्यया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभावयवावस्य उभयं ननु कथम् उभये देव-
मनुष्या इति देवमनुष्याणां बहुत्वात् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्वित्वमादाया-
वयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । द्वौ च बह्ववश्च द्विवह्वः तेषाम् । द्विवह्वनामिति निर्धा-
रणं षष्ठ्या द्वयोर्मध्ये एकस्यैव उत्कर्षः सम्भवतीत्यत आह वृत्तौ एकस्यातिशये इति ।
एवं द्विवह्वनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसास्यात् तरतमाभ्यां यथासंख्यम् । अय-
मनयोर्मध्ये अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तरे स्वस्वस्येति दङि भूप् भूसेति दस्य तः
विद्वत्तरः । एवम् अयमेषां मध्ये अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-
प्रत्ययाः प्रथमान्तादेव तदन्ताः पूर्वलिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा
शुभ्रतरा एवम् अतिशयेन साध्वी साधुतरा अत्र पुंवत्स्तुक्ता इति पुंवद्भावः ॥ ४६२ ॥

श्रीरा-टी—तरश्च तमश्च तौ द्वौ च बह्ववश्च ते तेषां निर्धारणे षीति उत्कर्षो-
ऽत्यर्थं प्रकर्षोऽतिशय इति पठ्यायः । स च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव
भवति न तु जातिः । स्वयं प्रधारणायाम् स्वमपेक्षते तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकप्रकर्षो भवत्येव तेन गीतरी गीतम इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतरः

४६३ । रूपकल्पे चैवूप् स्वंवा वित्तु पुंवच्च ।

रूपकल्पे अ, च । ११, ईप् ऊप् । ११, स्वं ११, वा । ११, वित् । ११, तु । ११, पुंवत् । ११, चा । ११

चकारात्तरतमरूपकल्पेषु ईवन्तमूवन्तश्च स्वं स्याद्वा उट्-
दिच् पुंवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विदुत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा ।

शुक्लतमः क्रियायां पाचकतरः पाचकतमः । ननु कथं गीतरः गीतमः चैवतरथः
चैवतम इति न स्यात् । इति चेत् न गीत्वादेरेकमाववृत्तिले प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
विशिष्टान्तरापेक्षत्वाभावात् । यदा तु तत्तत् वृत्त्युत्कर्षातिप्रकर्षक्षदा स्यादेव तार-
तरः तारतमः मन्दतरः मन्दतमः इति । विदुत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते ।
सम्भवसिद्धि दङ् । शुभ्रतर इति इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा इति वाक्यं शसन्ततरादा-
विति पुंवद्भावः । ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आद्यतरा इयोरुत्कर्षे तरः तर्हि कथं
मथुरा विशेषेण्यव्यञ्ज्यत्तर इति चेत् सत्यं राशिद्वयावाचित्वयोरुत्कर्षे तर पाटलिः
पुत्रात् वरं तु अवयवापेक्षया ॥ ४६२ ॥

रूपश्च कल्पश्च रूपकल्पं तस्मिन् । ईप् च ऊप् च ईवूप् । उट् ऋश्च वरी ।
प्रवौ इतौ यस्य स वित् । पुमानिव पुंवत् । चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह
तरतम रूपकल्पे ष्विति । इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ऋस्वम् । पञ्चे
स्त्रीतरा एवं वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना ऊपि अनेन वा ऋस्वः । विदुषितरे-
त्यादि । वेत्तेः शतुः कसुर्वेति कसौ उदित्वादीप् । इयमनयोरतिशयेन विदुषी
इति तरे कृते ऋस्वे विदुषितरा पुंवद्भावे विदुत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम्
एवम् अस्त्रभावे श्रद्धलीपाख्यसोरिति अकारलोपे ऋदित्वादीपि इयमनयोरति-
शयेन सती इति तरे कृते ऋस्वे सतितरा पुंवद्भावे सत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-
स्थानम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनेकाच् ईवन्तस्य तरादौ ऋस्वो न
स्यात् । तेन यवान्तीतरा हिमानीतरा अरण्यानीरुपा । पक्षीकल्पा इत्यादि ।
एषां च उक्तपुंस्त्वानामीकन्तानां पुंवत्स्वरूपपुंस्त्वानेन पुंवद्भावो नित्यः । यथा
अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररुपा । ईषदूना पट्टी पटुकल्पा इत्यादि ।
केचिन्नु वृवादौ परे उकारेण ऋकारेणोर्विभाषया पुंवद्भावः ऋस्वौ विधाय विदुषिपुत्रा

४६४ । त्यादेश रूपः ।

यादिः ५१, च ११, रूपः १ ।

लेख्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विबद्धवृत्ता इत्युदाहरन्ति । अत्र वृत्तौ दवादेशाभावस्तु अत्रविहितकार्यस्यानित्य-
त्वात् । अतएव विवृतिः कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

गौरा-टी—रूपश्च कल्प्य तत्तस्मिन् रूप् च ऊप् च तत् स्वमिति प्रीकान्तं दम्
अथ ऋथ व, व इयस्य त्रित् । तरतमाविति क्तिविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण
रूपकल्पे इति समुच्चयते अत आह तरतमरूपकल्पेऽपि पुं वच्चेति पुं वत्स्नुक्तपुं स्क्
इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजाति-
प्राचित्वे प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोगः
ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्यप्रतिपादकक्रियाविशेषः कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षा-
त्तरतमाविति । विदुषितरैति विदव्यतौ शृष्ट शतुर्वसुः च्छदीत्वादीप् वसोर्वः सेम
इति वस्य उः अनेन स्वः पक्षे विदुषीतरा इति पुं वद्भावपक्षे विवत्तरैति क्तेरभावान्न
वस्य उः । सतितरैति अस्रभावे शृष्ट आद्यकारलोपः ऋदिच्चादीप् अनेन स्वः पुं वच्च
जः । ध्रुव चेल गोव मत हतेषु पुं वदिवानेकाचः । ध्रुव चेल गोवशब्दाः कुत्सार्थाः
एष मतहतयोश्चानेका जीवन्तः स्त्री वा स्यात् त्रित् पुं वच्चा । पतिवृत्ता पद्रीवृत्ता
वृत्तजुक्तौ पचाद्यनि कित् ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणीचेलि तरुणिगोशा तरुणीगोवा
कुमारिमता कुमारीमता गौरिहता गौरीहता विदुषिवृत्ता विबद्धवृत्ता विदुषीवृत्ता
सतीचेली सचेली सतीचेली चिलशजक्तौ पचादित्वाद् नदात्त्वादीप् । अनेका-
जिति किम् । स्त्रीवृत्ता स्त्रीचेली ईविति किं बामोरुवृत्ता लक्ष्मीचेलीत्यादि । नागुक्त-
पुं स्क्नेकाच् तरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्व सपुं वद्भावौ न स्यातां
वदरितरा वदरीतमा वदरीवृत्ता । अनेकाजिति किं स्तितरा अनुक्त इति किं
गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

विबह्वनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । साद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूपः स्यात् । अत्र एक-
प्रचयस्य अर्थवयेन यदातस्यासम्भवात् तयोर्न्ये एकस्यातिशये बह्वनां सध्ये एक-
स्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थः । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अयमनयो-
र्तेषां वा अतिशयेन पटुः पटुरूपः एवम् अतिशयेन पट्टी पटुरूपा इत्यादौ पुं वद्भावः ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमाम् ।

किम्-ए-व्यात् ५१, च ११, अद्रव्ये ७, चतरां चतमाम् १॥ ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विवह्नामेकोत्कर्षे चतरां चतमां स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राह्णेतरां उच्चैस्तरां पचति-तराम् । एवं चतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तः ।

अतिशयेन पचति पचतिरूपम् एवं पचतीरूपं पचनिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वद्वित्वहन्त्वानुरीधेन तिवाद्यः प्रयुज्यन्ते न तु क्रियायां एकत्वद्वित्वहन्त्वानि । ततश्च क्रियायां अमूर्तत्वात् पुंस्त्वाभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयाभावे सामान्यत्वात्पुंसकमिति वचनात् स्त्रीत्वम् । एवं क्रियायाः संख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसंज्ञानुरीधेन जायमानानां स्यादीनामपि एकवचनमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

श्री-रा-टी—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिसिद्धन्त्येति न्यायात् आह त्यादे-
शेति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टः पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पट्वी पट्विरूपा पट्वी-
रूपा इवभावपक्षे पटुरुपेति । पचतिरूपं प्रकृष्टं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्य-
रूपत्वेन द्योत्यते क्रियायां लिङ्गसंख्याभावात् पचतीरूपं पचनिरूपमित्यादि क्लृप्ता-
दिति त्रयन्यत्वाल्लिङ्गम् ॥४६४॥

किम् च एष व्यञ्ज किमेव्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरां च
चतमां च चतरां चतमां सूत्रत्वादौकारलोपः । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानु-
कृष्टं नीत्तरव इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजीवायुकाश-
कालदिशात्मनानांसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द संख्या परिमाणं
पृथक्त्व संयोगं विभागपरत्वापरत्व बुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयत्नादयो गुणाः ।
उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमन-
योरेतिशयेन किं किन्तरां किमशब्दोऽव कुत्सार्थः अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः ।
प्राह्णेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तेरलुक्
अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षः सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्षः इति चेत्
सत्यं क्रियागुणयोरेकत्वर्षेणैव तदाश्रयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा
मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्जस्थितजनस्य क्रोशनेनैव मञ्जक्रोशनमुच्यते अत्र किमा-

४६६ । गुणाद्विष्टेयम् ।

गुणात् ५।, वा ११।, इष्ट ईयस् १॥ ।

गुणवाचिनो द्विवह्णनामेकोत्कर्षे क्रमाद्विष्टेयस् ईयस्त्रिष्टौ
वा स्तः ।

दीनां मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्तः द्रव्ये वाच्यं
तु न स्त इत्यर्थः । ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाक्येऽपि प्रत्ययौ स्तः
विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा अद्रव्ये इति नीक्षा अद्रव्यादित्येवावदिव्यत् । अतएव
प्रातस्तारां पतविभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविमिति भट्टौ । अतिशयेन प्रातःकाल
इत्यर्थः । अथमनयोरतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तारां शब्दः । एवं नीचैस्तारां गम्यः ।
इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरां अत्र पचनक्रियाया उल्कर्षः एवं चतुर्मासम् ।
द्रव्ये तु उच्चैस्तारास्तारः एवं नीचैस्तरो घटः । किन्तरो राजा ॥४६५॥

श्रीराटी—किम् च एष व्यञ्ज तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन्, चतराश्च
चतुर्मासं तौ मण्डूकगत्या द्विवह्णनामेकोत्कर्षे इत्यनुवर्तयन्नाह द्विवह्णनामित्यादि
किन्तरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्यं किन्तुमामिति
इदञ्च किम् इदमेवामतिशयेन किमिति वाक्यं यद्यपि किं प्रश्ने तथापि न
प्रश्नप्रकर्षे त्यः किं तर्हि पृच्छमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरां
चतुर्मासं त्यः पृच्छमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात् । प्राक्चेतरामिति कालवाचिनः
मगस्वेरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राप्तं
वचनं कालव्यतिरिक्तस्य एतदन्तत्वाभावात् एवं पूर्वाक्चेतराम् अपराक्चेतराम्
इत्यादि । उच्चैस्तारामिति गुणप्रकर्षे एवं सुतरां नितरामित्यादि पचतितरामिति
क्रियाप्रकर्षे एवं पचन्तितरां पचन्तितमामिति चित्वाङ्गम् । उच्चैस्तार इति
यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवायं
प्रतिषेधः पूर्वेषु तरतमाविति ॥४६५॥

द्विवह्णनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । वाशब्देऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च ।
व्यवस्थया क्रमाभावः । तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे द्विष्टेयम् बहुनां मध्ये
एकोत्कर्षेऽपि द्विष्टेयम् स्यातां वा ॥४६६॥

श्रीराटी—इष्टय ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । जीमंश्च डित्नेकाचः ।

जि-इमन् । १।, च । १।, डित् । १।, नैकाचः ५। ।

जिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डित् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्गहृदिनाम् ।

लुक् । १। मत्-वत्-विनाम् ६॥, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुक्लीयान् शुक्लिष्ठी गुण इति न स्यात्
गुणादिति किं पाचकतरः पाचकतमः क्रियाप्रकर्षो मा भूत् । यद्यपि द्वयीरेकस्याति-
शये ईयसुर्वङ्गनाम् एकातिशये इष्ठं पाणिनीये यथा अतिशयने तमविष्ठनौ
द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ तरप् तमप् साहचर्यादीग्रस्त्रिनिष्ठनौ प्रति-
पादितौ यथा संक्षिप्तसारेऽपि गुणादीयस्त्रिष्ठाविति तथापि ग्रन्थकृता द्विवङ्गना-
मित्यनुवर्त्य क्रमेण इष्टेयस् ईयस्त्रिष्ठी भवतः प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

जिश्च इमन् च जीमन् । उ इत् यस्य स डित् । न एको नैकः नैकोऽच् यस्य
उ नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्टेयस् च इमन् इष्ठ ईयसूनां साहचर्यात् जिरित्
लेः पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । एवं शसन्तरादिभिः । सङ्क्षोप-
न्यासात् जिरपि शसन्तरादिर्विध्यः । तेन युवतिसः चष्टे इत्यत्र जी पुं वङ्गावात्ति-
प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादेशे यवयति एव गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र
जी पुं वङ्गावादीषी निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गरयति ।
अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः लघिष्ठः इष्टे डित्त्वात् टिलोपः । एवं लघी-
यान् । पक्षे लघुतरः लघुतमः एवं लघीर्भावः लघिमा एवम् अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा
लघ्वीयसी । लघ्वाभावो लघिमा । एषु शसन्तरादितया पुं वङ्गावादीषी निवृत्तौ
डित्त्वात् टिलोपः ॥ ४६७ ॥

श्रीरा-ठी—जिश्च इमंश्च तत् जीमन्, नास्तीकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् ।
लघिष्ठ इति अयमनयोरेषां वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एवं लघ्वीयानिति वेति

४६८ । तन् लोपः ।

तन् । १।, लोपः । १।

करिष्ठः ।

पचे लघुतरः लघुतमः इति जीमोरोदाहरणं तत्तत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र
यथक् पौनिर्देशात् न यथोर्लोपः ॥ ४६७ ॥

मनुश्च वतुश्च विन् च मङ्गिणः तेषाम् । अर्धवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्
ज्रादेः सप्तम्यन्तत्वेनामुवृत्तिः । तेन जि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मनुषतुविनां
लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठः अत्रानेन मतीर्लुकि ङित्वात् टिलोपः ।
किञ्चाव असिद्धं बहिरङ्ग इति न्यायात् टिलोपस्य सिद्धत्वाभावे तकारस्य दकारो
न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्यभयव इष्टे वतुविनी-
र्लुकि ङित्वात् टिलोपे मेधिष्ठः एवं मतीयसी मेधीयसी । मतिमती भावः
मतिमा मेधिमा मतिमन्माचष्टे मतयति । अत्र समाहारेणैवेष्टसिद्धौ मङ्गि-
णामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु घञ् अल् आनङ्युक्त ईप् एषां
लुक् स्यादाख्याने जी परे इति बोध्यम् । उदाहरणं लेः कृत्याख्याने इत्यत्र दृश्यम् ।
मत्वर्थिनामिति पाठे गोमी लणस इत्यादीनां मिनादेरपि लोपापत्तिः ॥ ४८८ ॥

ग्रीराटी—मनुश्च वतुश्च विन् तेषां लुक् स्यात् ज्रादिषु । मतिष्ठ इति
अयमनयोरेषां वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषां वा मेधावान्
मेधावी वा मेधिष्ठः पचे मतिमत्तरः मेधावत्तर इत्यादि । एषामिति किं गोमिष्ठः
गोमीयान् मनुपचेऽपि गविष्ठः गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

तनो लोपः स्यात् ज्रादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । अत्र तनो लोपे
त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलोपः । 'एवं' करीयान्
करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत्र तनो लोपे गुणस्य निवृत्तौ जी परे पुनः
हङिः ॥ ४६९ ॥

ग्रीराटी—ज्रादिषु तन्लोपः स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एषमियमनयोरेषां वा दीप्थी दीङ्गिष्ठा दीङ्गीयसी गौः ।
अचि दासत्वाभावः अतएव तन्नन्तक्रियावाचकात् ॥ ४६९ ॥

४७० । वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र
क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ
ऋस्व वृद्ध वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव
क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह तप द्राघ ऋस
वर्ष वृन्दाः ।

वाढ—वृन्दारकाः १॥, साध—वृन्दाः १॥ ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्युजर्गादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः तपिष्ठः द्राघिष्ठः
ऋसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढः साधिष्ठः । एव सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम्
अन्तिकः नेदिष्ठः स्थूलः स्थविष्ठः दूरः दविष्ठः युवा यविष्ठः क्षुद्रः क्षोदिष्ठः प्रियः
प्रेष्ठः स्थिरः स्थेष्ठः स्फिरो बहुलः स्फेष्ठः उरुर्महदर्थः वरिष्ठः गुरुः गरिष्ठः बहुलः
वंहिष्ठः तप्रीतीति तपः औष्णादिको रफः इति रमानाथः । तपः तपिष्ठः दीर्घो
द्राघिष्ठः ऋस्वो ऋसिष्ठः वृद्धो वृद्धिष्ठः वृन्दारको देवो मुख्यो वा वृन्दिष्ठः । एष
पूर्वेण इष्टे क्रमादादेशाः एषां मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेषांऽपि इष्टादयो
भवन्ति इष्टादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्फादीनां यथोर्लोप
इत्यकारलोपः कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु जीमंशेत्य-
त्वेकाच्-वर्जनसामर्थ्यात् यथोर्लोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्धितं रायमाचष्टे राययति
एवं नावयति इत्यादौ एकाच्-वर्जनस्य साफल्यत् । काशीश्वरन्तु प्रस्थस्फादीनाम्
अदन्तनिर्देशदेव यथोर्लोप इति न स्यादित्याह तदपि हेयं प्रियमाचष्टे प्रापयति
इत्यादौ नाप् सत्यर्थे त्वादिनामाप् विधानेनैव अदन्तसाफल्यत् । वस्तुतस्तु यथो
र्लोप इत्यत्र अथ इत्थ ए इति विग्रहे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यथोरिति गौरवं
प्रापयति प्रस्थस्फ इत्यत्र इष्ट ईयसु इमन् एषु यथोर्लोप इत्यकारलोपो न स्यादिति ।
तेन प्रेष्ठः प्रेयान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढः साधीयान् वाढस्य भावः
साधिमा वाढमाचष्टे साधयति ॥४७०॥

४७१ । प्रशस्यः श्रः ।

प्रशस्यः । १।, श्रः १। ।

श्रेष्ठः ।

४७२ । ज्यो वृद्धश्चैयस्त्राः ।

ज्यः १।, वृद्धः १। च । १। ईयस्त्री । १। आः १। ।

वृद्धः प्रशस्यश्च जगदी ज्यः स्यात्, तस्माच्चैयसोरी आः
स्यात् । ज्येष्ठः ज्यायान् ।

४७३ । पृथुमृदुक्लृशभृशहृदपरिवृदस्यर्द्रः ।

पृथु—परिवृदस्य ह।, ऋत् । १।, रः १। ।

एषामृकारस्य जगदी रः स्यात् । प्रथिष्ठः ।

श्री रा-टी—वाढञ्च अन्तिक्ञ्च स्थूलञ्च दूरञ्च युवां च क्षिप्रञ्च लुद्रञ्च प्रियञ्च
स्थिरञ्च स्फिरञ्च उरुञ्च गुरुञ्च बहुलञ्च तृप्रञ्च दीर्घञ्च ऋस्वञ्च वृद्धञ्च वृन्दारकञ्च ते,
माधञ्च नेदञ्च स्वावञ्च दवञ्च यवञ्च क्षेपञ्च क्षीदञ्च प्रञ्च स्थञ्च स्फञ्च वरञ्च गरञ्च वंहञ्च
व्रपञ्च द्राघञ्च ऋस्वञ्च वर्षञ्च वृन्दञ्च ते । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढ इत्यादि
वाक्यं साधिष्ठः साधीयान् इति टिलीपः परे प्रस्थस्फान् विना सर्वे हसन्तादेशाः
एकाच्त्वात् जगदीनां न डित्वम् ॥४७०॥

प्रशस्यः श्रः स्यात् जगदी । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः एवं
श्रेयान् श्रेमा आपयति ॥४७१॥

श्री रा-टी—प्रशस्य इति ध्यर्थे प्रीकान्तं दं प्रशस्यः आदेशः स्यात् जगदीषु ।
श्रेष्ठः श्रेयान् इति अयमनयोरेषां वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥४७१॥

ईयसोरी ईयस्त्री इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वृद्धः
प्रशस्यो वा ज्येष्ठः । एवं ज्यायान् अत्र ज्यादेशात् परस्य ईयसोरीकारस्य आ ।
एवं ज्येमा ज्यापयति ॥४७२॥

श्री रा-टी—ईयस ई ईयसी लुप्तषीकं दम् आलुप्तप्रीकदम् । अयमनयोरेषां वा
अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठः ज्यायान् पूर्वेण वर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥४७२॥

पृथुश्च मृदुश्च क्लृश्च भृश्च हृदश्च परिवृदश्चैति तस्य । अयमनयोरेषां वा

४७४ । युवाल्पो कन् वा ।

युवाल्पो १॥, कन् ११॥, वा ११॥ ।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयसुः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणात् ५॥, इमन् ११॥, भावे ७॥ ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथुः प्रथिष्ठः अत्र इष्टे डित्वात् टिलोपः । एवं सदृष्टः क्रश्चिष्ठः
अश्चिष्ठः द्रदिष्ठः परिवृदिष्ठः एवञ्च प्रथीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीरा टी—पृथुश्च सदृश्च कश्च भृश्च दृदृश्च परिवृदृश्च तत्तस्य । प्रथिष्ठः
प्रथीयान् इति एवं सदृष्टः सदोयानिति क्रश्चिष्ठः क्रशीयानिति अश्चिष्ठः अशीयान्
द्रदिष्ठः यदोयान् सर्वत्र टेलोपः ऋदृश्च ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्यादा जग्रादौ । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन युवा कनिष्ठः
पचे यविष्ठः वाढान्तिकैति यवादेशः । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन अल्पः कनिष्ठः
पचे अल्पिष्ठः एवम् कनीयान् कनिष्ठा कनिथति । एवमीयसुरिति पूर्वोक्तसूत्रेषु
उदाहृत्य इत्यर्थः ॥४७४॥

श्रीरा-टी—युवा च अल्पश्च तौ प्यर्थे प्रीयूनीत्यस्य च कन् वा स्यात् जग्रादिषु ।
कनिष्ठ इति युवाल्पोरुदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषां वा युवाल्पो
वेति वाक्यं पचे यविष्ठः अल्पोयान् पूर्वेषु यवादेशः ॥ ४७४ ॥

लघोर्भावः लघिमा । पूर्वतो वातुवर्त्तते । तेन पचे लघुत्वं लघुता लाघवम् ।
वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भावः
रूपत्वं रसत्वं गन्धत्वं स्पर्शत्वमित्यादि । गुणादेष्टेयसू इत्यत्रापि एवं व्याख्येयम् ।
इमनन्तः पुलङ्गीऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य भावः प्रेमा इति तु पुंल्लीवयोः प्रेमा
ना प्रियता ह्यर्द्धं प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं हलत्वं वचता वार्चम् ॥ ४७५ ॥

श्रीरा-टी—लघिमेति लघोर्भावः लघुता भावः लघुनी भावः शसन्ततरादाविति
पुंवङ्गावः टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नीलस्य भावः निर्लिमा शुक्लिमा कालिमा
इत्यादि पचे लघुत्वं लघुता लाघवं नैल्यं शैक्ल्यं काल्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथापि पृष्ठादिवर्णविशेषदृढादिभ्यो ज्ञातव्यं तेन प्रथिमेत्यादि पृथु सदृ कश्चेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस्-भूमन् भूयिष्ठाः १॥ ।

बहोरोयस्त्रिमन्निष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्यादेश्योने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्यादेः ५।, च । १।, ओने, ७।, कल्प-देश्य-देशीयाः १॥ ।

लेख्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थ एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पचतिकल्पम् ।

ऋद्रः । पृथुर्मृदुपटुचिप्रबहुलचुद्रसाधवः । बद्धकिञ्चन खण्डाय लघु स्वादु प्रियं
जवः । चण्डी बालो गुरुर्मन्दी वल्गः पाकस्तनुर्महान् । आयु ऋखीरु दीर्घञ्च
होदः सर्वे दृढादयः । पचे पृथुलं पृथुता पृथ्वादेः किम् अन्तिकता इत्यादि ॥ ४७५ ॥

ईयखादिषु बहोर्भादेश ईयस्त्रीन्नीरादिलोपः इष्टे यकारागमश्च निपात्यते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् बहोर्भावः भूमा अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । पूर्वसूत्रस्य वा
शब्दस्य इह नागुत्तिः यती व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिः इच्छयः
निवृत्तिरिति । अत्र ईयखादिषु बहोर्भू आदेशः कृत्वा तत्साहचर्यादाख्याने जौ च
बहोर्भू आदेशः स्यादिति सूचितम् । तेन बहुमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

श्रीरा-टी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूयः इत्या भूमा इष्टेन भूयिष्ठः
बहुशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊनः ओनः तस्मिन् । लोपीऽस्येत्यकारलोपः । ईषदूनो विद्वान्
विद्वत्कल्पः । अत्र विरामे सस्वसिति दङ् । एवं विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । एषां
पूर्वलङ्गतेव । एवं ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु शस-
न्तरादित्वात् पुं वङ्गावः । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र कौडादिः
पुं वङ्गावः । ईषदून् पचति पचतिकल्पः पचतिदेश्यः पचतिदेशीयम् । एषु एकत्व-
कौवल्ययोर्वीजं त्यादेश्यरूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

श्रीरा-टी—तिरादिर्यस्य तत्तस्य कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति ।
विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एवं गुडकल्पा द्राक्षा इत्यादौ द्राक्षायामारोपितस्य

४७८ । लैर्वहुः प्राक् ।

लैः ५१, बहुः ११, प्राक् ११ ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाशः ११, कुत्सायाम् ७१ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

गुडलस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता क्वचित् स्वार्थिकास्याः प्रकृतेर्लिङ्गवचना-
न्यतिक्रम्य वर्त्तन्तेऽपीति अतः स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प-
इति ईषदूनं यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्यं किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थः ।
एवं पचतःकल्पं पचन्तिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

लैः पुनरुपादानं त्यादिनिवृत्त्यर्थम् । स्याद्यन्तात्परी बहुः स्यादीषदूनेऽर्थे स च
बहुः परत जातः सन् पूर्वः स्यादित्यर्थः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः अतः विभक्तौर्लुकि
कृतेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्तिः । ईषदूना विदुषी बहुविदुषी । अतः बहुप्रत्ययस्य
शसन्ततरादित्वेऽपि परस्थायित्वाभावात् न पुं वङ्गावः ॥ ४७८ ॥

औरा टी—प्रान्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहुः स्यात् । बहुपटुरिति ईषदूनः
पटुरित्यर्थः एवं बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणेन
यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथावापि बहुपटुः बहुद्राक्षा इति सः करणीयः
किं लक्षणेनेति तदसत् बहुगर्ग इत्यादौ गर्गोत्तरदत्तादीयः स्यात् न तु णः । एवं
बहुक् बहुपण्याः बहुराजा बहुसखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७८ ॥

स्याद्यन्तात् पाशः स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सितो विदुषी विद्वत्पाशा शसन्ततरा-
दित्वात् पुं वङ्गावः ॥ ४७९ ॥

वौरा-टी—लैः पाशः स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो
भिषगित्यर्थः । एवं वैयाकरणपाशः पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टिः रक्तःपाशा-
निति । परे तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव निन्दा गम्यते तस्मात्
त्यः । यतः प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् । तेन वैयाकरणशब्द इति
निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् । १।, भूतपूर्वे ७।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्वं आक्यः आक्यचरः ।

४८१ । ष्या रूप्यश्च ।

ष्याः ५।, रूप्यः १।, च । १। ।

यन्ताद्रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कणश्च भूतपूर्वो
गौः कणरूप्यः कणचरः । शुभारूप्यः शुभचरः ।

४८२ । बह्वल्यार्थात् काच्चशस् वा ।

बह्वल्यार्थात् ५।, कात् ५।, चशस् । १।, वा । १। ।

बह्वर्थादल्यार्थाच्च कात् परश्चशस् स्याद्वा ।

बहुशा देहि भूरिशः अल्पशः स्तोकशः ।

स्यादयन्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । भूतपूर्वां विदुषी विदुषरी अत्र शसन्ततरा-
दित्वात् पुं वद्भावः टित्वादीप् ॥ ४८० ॥

शौराटी—भूतपूर्वः प्राग्भूतः तस्मिन् चरट् स्यात् । टित्वादीप् । आक्य-
चरतीति पूर्वग्रहणात् यव भूतस्य वर्तमानता प्रतीयते तव न स्यात् । यथा इक्षरी
भूत इत्यादि । गोष्ठान्तीनः । गोष्ठशब्दात् भूतपूर्वं षीनः स्यात् । गौष्ठीनम् ॥ ४८० ॥

पठान्तात् लिङ्गात् रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कणश्च भूतपूर्वो गौः
कणरूप्यः एवं कणचरः । शुभाया भूतपूर्वो गौः शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनात् न
पुं वद्भावः । शुभचरः अत्र पुं वद्भावः ॥ ४८१ ॥

शौराटी—शुभारूप्य इति रूप्यवर्जनात् न पुं वद्भावः । चरट् स्यादेव शुभ-
चरतीति ॥ ४८१ ॥

बहुश्च अल्पश्च बह्वल्यौ, बह्वल्यौ अर्थौ यस्य तत् बह्वल्यर्थे तस्मात् । पृथग्योगात्
भूतपूर्वे त्यस्य ष्याश्च नानुवृत्तिः । बह्वीर्भूमीर्देहि बहुशः अत्र कर्मणश्च शसि पुं वद्भावः ।
चित्त्वाटव्ययम्—एवं बहुभिर्नैवैः पश्यति बहुशः । बहुभिर्गम्यते बहुशः अत्र वाश्चस्व
व्यवस्थावाचित्वात् मञ्जुले गम्ये एव । बहुषु तीर्थेषु स्नातः बहुशः पचे तद्रूपेण
स्थितिः । कारकात् किं बह्वनां स्वामी इत्यादौ न स्यात् एवं भूरिशः अल्पार्थश्च

४८३ । संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् ।

संख्या-एकार्थात् ५१, वीप्सायां ७ ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चकृत्वस् वारे ।

चकृत्वस् ११, वारे ७ ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः गणकृत्वः पञ्चकृत्वः ।

तु अल्पशः स्तोकशः अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बोध्यम् । तेन बह्वनि दुःखानि देहि अल्पमभ्युदयं देहीत्यादौ न स्यात् एवं क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्सायां नित्यम् । क्रमशः सङ्घशः पूगशः वृन्दशः ॥ ४८२ ॥

श्रीरा-टी—बहुश्च अल्पश्च तावर्थौ यस्य स तस्मात् चित्त्वाद्ग्रम् । बहुश्च इति बहन् बह्वीः बह्वनि वा देहीत्यर्थे बहुशः भूरिश इति भूरि व्यं बह्वर्थः अल्पश्च इति अल्पं मात्रा विन्दु स्तोकमिति पर्यायः । एवं बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुशः स्तोकश्च इति पक्षे बह्वनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम् । बह्वनां स्वामी ॥ ४८२ ॥

एकः एकभागः एकोऽर्थो यस्य स एकार्थः संख्या च एकार्थश्च संख्यैकार्थं तस्मात् । संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परशशस् स्थाद्वीप्सायाम् । कति कति देहि कतिशः एवं गणं गणं देहि गणशः । तावन् तावन् तावच्छः इत्येषां संख्या वड्डत्यतु इत्यादिना संख्यातुल्यत्वे चशस् । संख्यायान्तु द्वौ द्वौ द्विशः एवं त्रि इत्यादि । एकभागार्थात् पादं पादं पादशः कुडवं कुडवं कुडवशः कार्षापणं कार्षापणं कार्षापणशः । कुडवादोनां परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च एकार्थश्च तत्तस्मात् संख्याया एकार्थाच्चाभीक्ष्ण्ये चशस् स्थाडा । कति कति कतिशः त्येनाभीक्ष्ण्यं द्योत्यते तेन न द्विः तावच्छ इति उच्यते बहुगणा इति संख्यातिदेशात् एवं गणशः पादश इत्यादि । एकार्थशब्देनेह परिमाणं गृह्यते तेन पणशः कादित्वेव द्वयोर्द्वयोः स्वामीत्यादौ न स्यात् ॥ ४८३ ॥

संख्याभिन्नस्य वारीऽर्थो न सम्भवतीत्याह संख्याया इति । कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः चित्त्वादव्ययम् । एवं गणकृत्व इति संख्यातुल्यत्वात् । संख्यायास्तु पञ्चकृत्वः दशकृत्व इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५ । सुच्चतुर्विधः ।

सुच् ११, चतुर्विः विः ५ ।

एभ्यः सुच् स्याद्वारः । चतुः विः विः ।

४८६ । मयट् तद्रूपे ।

मयट् ११, तद्रूपे ७ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयम् ।
वाङ्मयम् ।

श्रीराटी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वारः तस्मिन् । कतिक्रत्व इति चित्वाङ्गं स्याद्वि-
भक्तिं नात्वसोधीरिति घः एवं गणक्रत्वः पञ्चक्रत्वः अभ्यावृत्तिभिन्नकालायात्मव-
क्रियायां सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालौनव-
प्रतीतेः । यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेदः प्रतीयते तत्र स्यादेव । यथा
दिवचनं द्विष्कार इत्यादि । वार इति किं पञ्च भुङ्क्ते । संख्याया इति किं
प्रभृतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्दः संख्यात्वेन प्रसिद्धः ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थः चकारीऽव्ययार्थः । चतुरी वारान् इत्यर्थे चतुश्शब्दात्
मुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् सुचि परे
तस्य विसर्गस्य सकारे स्याद्विः सोलीप इति सस्य लोपे सुचः सस्य विसर्गे चतुः ।
एव द्वौ वारौ विः द्वौन् वारान् विः ॥ ४८५ ॥

श्रीराटी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौवत्वात् सुचा चक्रत्वसिति
ब्रह्मते । चतुरिति चतुश्शब्दात् सुच् उच्चारितौ चतुस् इति स्थिते स्त्रीर्विः फे
इति दिवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः स्थाने एक एव विः सुच् विकल्प-
यन्ति चान्द्राः तन्मते चतुष्क्रत्वः द्विक्रत्वः त्रिक्रत्वः इति च भवति । सकृत् । एक-
शब्दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृत् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थः सकृत् शब्दो-
पक्रमेण तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोगः लक्षणतु प्रपञ्चार्थम् एक-
स्याभ्यावृत्त्यभावात् तन्मतेनान्यस्य ग्रन्थकृतीपेक्षितम् । बह्वीधाञ्वाऽविप्रकृतकाले ।
वतश्चन्द्रादप्रकृतकाले वारेऽर्थे धाञ् स्याद्वा । बहुधा भुङ्क्ते पञ्च बहुकाली भुङ्क्ते
धावप्रकृतकाले किं बहुकाली मासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तद्रूपः तस्मिन् । पृथक् योगात् पूर्वात् किमपि नाङ्ग-

४८३ । प्रकारे जातीयः ।

प्रकारे ७, जातीयः १ ।

तार्किकजातीया ।

वर्तते प्रकरणवलात् स्यादन्नादेव । विष्णुत्मकं विष्णुमयं जगत् । एवं वाङ्मयं शास्त्रं हिरण्यमम् । अत्र यकारलीपो मनीषादित्वात् । टित्वादीपि तेजोमयो देवी । विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव । तेन अस्मिन्नां विकारः अस्मिन्मयो देशः एवं हेममयं कुण्डलं यवमयश्चक्रः भस्ममयी भूमिः । भक्ष्याच्छादनयोस्तु अनभिधानात् न स्यात् तेन मौक्तः सूपः कार्पसं वस्त्रम् इत्यादौ ण एव । गोः पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट् । गोमयम् । पुरीषे किं गोविट् गव्यं दुग्धादि । पयसस्तु विकारे न स्यात् । तेन पयसी विकारः पयस्यं दध्यादि अवाणित् णः । पायसं परमगन्धम् अत्र णः ॥ ४८६ ॥

श्रीराटी—तद्रूपं यस्मिन् तत्तस्मिन् । विष्णुत्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन् जगति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः एवं चीरमयी यवागूः अन्नमयी यज्ञः । बह्वर्थात् सङ्घवत् त्याज्य । बह्वर्थे वर्तमानात् लिः सङ्घवत् त्याः सुः चकारात् मयट् च । अपूप आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् णिकः आपूपिकम् अपूपमयं पर्वं वाटकिं वटकमयी पात्री लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । परे तु बाहुल्येन प्रकृतमित्यर्थं प्रकृतं प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति । अनेकाच् संख्यायाश्च मूल्यकृतव्यधीरंशे कृतव्यमूल्ययोः । मूल्यांशे वर्तमानायाः संख्यायाः कृतव्येऽर्थे कृतव्यांशे वर्तमानायाः संख्याया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वावंशौ मूल्ये यस्योदञ्चितः द्विमयमुदञ्चित् यवानां तिलानां द्वावंशौ मूल्यमस्याः शर्करायाः द्विमयी शर्करा तिलानां कृतव्येऽपि द्वावंशौ उदञ्चितः कृतव्यौ एषां यवानां द्विमया यवाः उदञ्चितः सर्वत्र मूल्यकृतव्यसम्बन्धे घीत्यव्याचस्यांशस्यानकत्वस्थो नेष्यते अनभिधानात् द्वौ यवानां उदञ्चितः । अत्र हि त्रयाणां अंशानां मूल्ये त्रिष्वन्दी वर्तते इति न त्यः अनेकेति किं यवानामेकीऽंशौ मूल्यमस्य उदञ्चितः । अत्र इति किं द्वौ जौहि यवौ मूलमस्योदञ्चितः मूलकृतव्यधीरिति किं द्विगुणं तेन प्रच्यते चीरेणेत्यत्र न स्यात् । तैलभागात् चीरेण हेतुना द्वौ भागौ यव तत्तैल प्रच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८ । वित्ते चुच्चुचणौ ।

वित्ते ७, चुच्चुचणौ १॥ ।

विद्याचुच्चुः विद्याचणः ।

४८९ । निर्वृत्ते भावादिसः ।

निर्वृत्ते ७, भावात् ५१, इमः २॥ ।

पाकिमः ।

स्यादन्ताज्जातीयः स्यात् प्रकारे । प्रकारशब्दः सादृश्यवाची पुलिङ्गः । तार्किक्याः प्रकारः तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थः । कीडादिः पुं-वदिति पुं-वद्भावः । एवं पटजातीयो जनः सृदुजातीयं फलम् । किञ्च विदुष्याः प्रकारः विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्ततरादिभिन्नत्वान्न पुं-वद्भावः ॥४८७॥

श्रीरा-टी—प्रकारः सादृश्यं तदस्यास्ति अर्थ आदित्वादस्यः तस्मिन् ली जातीयः स्यात् । तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थः । महाजातीय इति महतीप्रकारः महत्तै कार्य इति अयन्तु प्रकारवति व्याञ्च । प्रकारे अनयो-विषयभेदः तेन तथा जातीय इति भवति । स्थूलादेः कः । स्थूलादेः प्रकारेऽर्थे कः स्यात् जातीयस्य बाधकः स्थूलको मणिः यः स्फुरत्कान्तिः । अचलन्नपि चल-न्नित्वं लक्ष्यते स चलत्कः चञ्चलकः एवं प्रभामण्डलयोगादवहन्नपि वहन्नित्वं दृश्यते वहत्कः इति सादृश्यमेव प्रकारार्थं व्याचष्टे । स्थूलमाषलुचञ्चाऽश्वाश्लक्ष्णद्वहत्तया । वाय्वाकालः कुमारी च पुत्रः श्वशुर इत्यपि । पुत्ररूलीऽथ गोमूत्रं क्वादनेऽथमुवा-प्यहौ । कृष्णस्तिले वरे त्रीहौ तथा जीर्णस्तु शालिषु । अवदातः सुरायाञ्च स्थूलादौ परिकीर्त्तिताः ॥४८७॥

स्यादन्ताच्चुच्चुचणौ स्यातां तेन ख्यातेऽर्थे । चुच्चुः पञ्चमस्वरद्वयी चणौ मूर्धन्य-श्ववान् । विद्यया ख्यातः विद्याचुच्चुः विद्याचणः ॥४८८॥

श्रीरा-टी—चुच्चुश्च चणश्च तौ षष्ठवर्गीयः वित्तं ख्यातं येन वित्तं तस्मात् चुच्चु-चणौ स्याताम् । विद्याचुच्चुः इति विद्यया वित्त इति वाक्यम् ॥४८८॥

भावे कृदन्तादिसः स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे । पाकिेन निष्पन्नः पाकिमः यवोरित्य-कारलोपः ॥४८९॥

४६० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-
षड्गवम् ।

पशुभ्यः ५॥, स्थान द्वि-षट्के ७, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १ ।

गोगोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४६१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरी ।

शुण्डोच्चभ्यः ५॥, अपकर्षे ७, र-ष्टरी १॥ ।

अपकर्षा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्यः स्थाने वाच्चे गोष्ठं द्विकमित्यर्थे गोयुगः, षट्कमित्यर्थे षड्गवः
स्यात् । गवां स्थानं गोगोष्ठम् एवं मद्दिषगीष्ठं गोर्द्धिकं गोगोयुगम् एवं हरिणगी-
युगं गवां षट्कं गोषड्गवम् एवं हस्तिषड्गवम् एषां क्लीवलं स्वभावात् ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—स्थानञ्च द्वौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् ।
पशुवाचिभ्य एवर्थेषु एते क्रमात् स्युः । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थः । गोगोयुग-
मिति गोर्द्धित्वमिति वाक्यं गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एवं मद्दिषगीयुगं मद्दिषषड्गव-
मित्यादि क्लीवलं स्वभावात् ॥ ४६० ॥

शुण्डाश्च उच्चाणश्च शुण्डोच्चाणः तेभ्यः । उभयत्र बहुवचनं गणार्थम् । शुण्डा-
देरः उच्चादेः ष्टरः स्यात् अपकर्षेऽयं । शुण्डापानं मदस्थानमित्यमरः । अपकर्षा
शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीरः अल्पा कुटी कुटीरः । अत्र शुण्डाशमी-
कुटीनां स्त्रीत्वेऽपि रान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्सतरी इत्यादौ
षित्वादीप् ॥ ४६१ ॥

श्रीरा-टी—शुण्डाश्च उच्चाणश्च ते तेभ्यः रश्च ष्टरश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थ-
ताषच्छेदकगुणक्रियावृत्तिः व्वनिर्देशात् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे रः उच्चादिभ्योऽपकर्षे
ष्टरः स्यात् । शुण्डार इति करभस्वाल्पकुटीत्यर्थः ऋगशरीरमित्यन्यः । ऋक्षा शमी
शमीरः ऋक्षा कुटी कुटीरः उच्चतरीति त्यक्तयौवनेत्यर्थः यद्यपि अपकर्षसामान्ये
त्यस्तथापि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एवं वत्सररीति अत्र
षाल्यापकर्षः ऋषभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियाप-
कर्षः कास्तरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः कासुरस्त्रविशेषः गोषीतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादिः कुणतैलकट- जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादिः ५।, कुण-जाहं १।, पाक-मूले ७ ।

पीलुकुणः, तिलतैलं, उमाकटः, कर्णजाहम् ।

अयः शुष्ठा शमी कुट्यः शुष्ठादौ परिकीर्तिताः । उचावत्सर्षभाभ्यक्तामूगीण्यस्तथातः
५८ । डुपः कुलाः । कुतुशब्दादपकर्षे डुपः स्यात् । कुतुपः डिच्वात् टिलोपः । चर्च
मयं स्नेहभाजनम् ॥ ४६१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-
कस्मात् । पीलादेः कणः पाके । तिलादेस्तैलः स्नेहः । उमादेः कटी रजसि ।
कर्णादिर्जाहो मूले स्यात् । पीलीः पाकः पीलुकुणः मूर्ध्नि स्यात् । तिलस्य स्नेहः
तिलतैलम् । उमाया रजः उमाकटः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र कुणक-
टान्तयोः पुंस्त्वं तैलजाहान्तयोः स्त्रीवच्चाभिधानात् । पीलादिस्तु । पीलु कर्कशु
शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इङ्गुदी
इत्यादि । उमादिस्तु । उमा भङ्गा तिलावू भङ्गा तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्णं पचति
प्रतिपत् दक्षिणा पलमूलेत्यादि ॥ ४६२ ॥

श्रीरा टी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् । कुणश्च
मैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तत्तस्मिन् । एष्वर्थेषु
क्रमादेर्तेभ्यः क्रमादेर्तेभ्यः । पीलुकुण इति पीलूनं पाक इति वाक्यम् । पीलुः
शमी करीषश्च कर्कशुवकुलावपि । अश्वत्थखदिरामाश्च वदरश्च नवात्मकः । अन्ये
आम्रस्थाने करवीरं पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति तिलानां
स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्षप इङ्गुदीत्यादिराकृतिगणः । उमाकट इति उमाया
रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलावूः सङ्घाते तु अविकटः । संयुद्धिप्रा-
रजो भिन्नेऽथावो वैरूप्य ईरितः । अवीनां सङ्घातः अविकटः समादिस्तु सङ्घटः
निकटः उकटः विकटः प्रकटः अवकटी वैरूप्यः । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-
मिति वाक्यम् । कर्णादिदन्तगुल्फभूकेऽपुच्छनखं सुखम् । शङ्की४५४पादश्च
आर्णादौ परिकीर्तिताः ॥ ४६२ ॥

४८३ । चैत्रे शाकटशाकिनौ ।

चैत्रे ७, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनम् ।

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

इतः १, अस्य ६, ७ ।

फलितम् ।

स्याद्यन्तादेतौ स्यातां तस्य चेतमित्यर्थे । इक्षीः चेतम् इक्षुशाकटम् एवं इक्षुशा-
किनं द्वौ क्षीर्वेऽभिधानात् । समोहारिण्येष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं
गणार्थं तेन चैत्रे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्ययाः स्युः । तानहं विवक्षीमि । यथा धान्यादेः
चैत्रं शीनः । धान्यस्य चैत्रं धानीनम् एवं मौद्ग्लीनं कौद्रवीशम् । तिलादिर्यशीनौ ।
तिलस्य चैत्रं तिल्यं तैलीनम् एवं माषस्य माष्यं माषीणम् उमायाः उम्यं श्रीमौ-
नम् । अनीः अनय्यम् आनय्यम् । भङ्गस्य भङ्गं भाङ्गीनम् । अतस्योः अतस्यम्
आतसीनम् । ज्रीहिशालिभ्यां णि यः । ज्रीहिः चैत्रं ज्रीह्यम् एवं शालियं स्त्रिया
ज्रीह्यौ भूमिः । यवयवकषट्किभ्यो यः । यवस्य चैत्रं यव्यम् एवं यवकस्य यवक्य
षट्कस्य षट्क्यं यवकषट्कौ धान्यविशेषौ । द्रोणादकाभ्यामिकण् तद्वाप्यं ।
स उच्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्यं तद्वाप्ये चैत्रे वाच्ये इत्यर्थः । द्रोण उच्यतेऽस्मिन्निति
द्रौणिकं चैत्रम् एवं आदिकिकम् । खार्थ्याः कः । खारी उच्यतेऽस्मिन्निति खारीकं
चैत्रम् ॥४८३॥

श्रीरा टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । लेः चैत्रेऽर्धे शाकटशाकिनौ स्याताम् ।
इक्षुशाकटमिति इक्षुणां चैवमिति वाच्यम् । एवं इक्षुशाकिनमिति यद्यपि सामान्ये-
नीकं तथापि इत्थादावेवेति परे । इक्षुमूलकाभ्यामित्यन्ये ॥४८३॥

स्याद्यन्तादितः स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलमस्य जातं फलितं वनं फलितो
वृक्षः फलिता लता तारकादेरवायं विधिरिति जौमराः । तारकादिस्तु । तारका
पुष्पं कल्लील तरङ्ग शर पल्लवाः । ऋजौष कण्टकाङ्गारं शङ्गार ज्वर कन्दराः ।
विचार गवं रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहलाः गर्भनिष्क्रमणोत्कण्ठा यादृदाहाश्च-
चन्द्रकाः । निद्रा कुवलयः श्रद्धा राग कोरक कुशलाः । कुसुमस्रवकीचार प्रवान्
पुलकङ्गणाः । कर्दम व्याधि सीमन्त मुख कञ्चुक हस्तकाः । पिपासा मञ्जरी पिच्छ-

४६५ । चिःकृभस्स्वभूततद्भावेऽस्वावीर्घा-

वव्यस्य ।

चिः ११, कृभस् ७॥, अभूततद्भावे ७, अ-स्वौ १॥, ईर्घौ १॥, अव्यस्य ६ ।

अभूततद्भावेऽर्थे कृभस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिंश्चावर्ण-
स्वयोरीकारघौ स्तः न व्यस्य ।

बुभुक्षा दुःख कञ्जलाः । वेगः विकसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलक शैवलाः । मूवं
पुरीषं रोगश्च सूच्य मुकुटस्तथा । राग केशादयश्चान्ये तारकाद्याः प्रयोगतः इति ।
इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इतः स्यादिति ज्ञापनाय सामान्येनीतम् । अतएव सा
चीरकण्ठकं वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता । मूर्च्छाले मूर्च्छं मूर्च्छितौ । निषीधेर्भवति
दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि दृश्यते ॥४६४॥

श्रीराटी—अस्य सञ्ज्ञातेऽर्थे इतः स्यात् । यद्यपि सामान्येनीतं तथापि
विशेषपरतया फलादेरेव । फलितमिति फलमस्य सञ्ज्ञातमिति वाक्यम् । फल-
पुष्पाङ्गुर पल्लव गर्व कण्ठकं सुन्दर शर कल्लोलं हर्षं कुतूहल किसलय गन्धं हस्तक
कञ्चुकं मुख सीमन्तम् । तन्द्रा तिलकं शैवल रोगं कञ्जल कुण्डल कीरक वेगम् ।
निद्रा मुद्रा मदगल रोषं कर्दम कन्दर कुसुम तरङ्गम् । संज्ञा तारका मूलपुरीषं
पुलक विचारं व्रण शङ्कारम् । सवक पिपासा लज्जा दीहं निष्क्रमण ज्वर दुःख
द्रीहम् । ऋजौषाङ्गार रोमाञ्च प्रवाल व्याधि चन्द्रकाः । पिण्डोत्कर्षं बुभुक्षा च
स्वरोत्कर्षे च मञ्जरी । आकृतिगणोऽयम् । ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह
पठ्यते सन्नन्नात् क्लेशि सिद्धयति नैवं तयोः सदत्वात् घेत्त एव नास्ति ढे क्लेशि
बुभुक्षितः पिपासितः पुरुष इति न स्यात् । गर्भादन्नप्राणिनि । गर्भिणी व्रीहिः
गर्भोऽस्य सञ्ज्ञात इति वाक्यम् ॥४६४॥

अभूतस्य अजातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततद्भावः । भूतस्य पुनर्भावासम्भवात्
अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दीपादानं कथम् । अत्र रामानन्दकाशीश्वरी तु
अवस्थितिधर्म्मिणः पूर्वधर्म्निनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिरभूततद्भावः इति विशेषज्ञापनार्थम्
अभूतशब्दीपादानमित्याहुस्तद्धेतुं काष्ठं भस्मकरोति इत्यादेरपि चिप्रत्ययापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अभस्म भस्म करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव चिः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४८६ । ल्यो वमावो लोप्यः ।

त्यः १।, वमावः १।, लोप्यः १। ।

वकारमात्रस्यो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्टं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णोभवति कृष्णीस्यात् ।

अभूतशब्दोपादानम् । कृष्णस्तिषु परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे चिः स्यात् चो परे प्रकृतेरन्तस्थितधोरवर्णऋस्योरीकारदीर्घौ स्तः । अव्यस्येति अव्ययवर्जनम् अवर्ण-
ऋस्योरीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् चिस्तु स्यादेव इत्यर्थः । अन्यथा षष्ठान्त-
मनुक्ता अव्ययादिति पञ्चम्यन्तमेवावदिष्यत् ॥ ४८५ ॥

श्रीराट्टी—कृष् भूश् अस् च ते तेषु प्रागवस्थातोऽवस्थान्तराभूतस्याजात-
स्थानन्तरं तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भावः तस्मिन् अश्च स्वश्च तौ, ईश्च
वश्च तौ, न व्यमव्यं तस्य ॥ ४८५ ॥

वकारमावावशिष्टप्रत्ययो लोपः स्यात् तेन चि विट् विन् क्तिप् विच् इति
पञ्चानां लोपः । अकृष्णं कृष्णं करोतीति वाक्यं चिः अस्य चकारोऽव्ययार्थः । अव-
शिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकारः एवं कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति
अत्र प्रथमोपस्थितम् अस्तीति पदं ह्रिवा स्यादिति स्त्री विभक्त्यन्तेऽवधातौ परे चिः
स्यादिति सूचितम् । अतएव अस्ते लिङन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीतिः शब्दशक्ति-
स्वभावात् इति गोयीचन्द्रः । वक्ष्यमाणमूलेष्वपि अस्तेः प्रयोगे एवं व्याख्येयम् ।
एवं गङ्गीभवति कवीभवति पटूभवतीत्यादि । अकार्थं कर्षं करोति कर्षीकरोति
अज्ञानिनं ज्ञानिनं करोति इत्यर्थः नोलुप्क्षिषाविति नस्य लुपि लुपि न सम्भ्येत्यत्र
नजोऽल्पार्थत्वात् तदादिविधेनिषेधाभावे अकारऋस्योरीकारदीर्घौ स्यातात् । अव्य-
यस्य तु अवयवा इया कृत्वा इयाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदि कृत्य इत्यादौ
चिप्रत्ययान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारेत्यादिना समासे ज्ञाचो यवादेशः । अवावर्ण-
ऋस्योरीकारदीर्घौ स्तः । निनाश्च साचीकृतचारुवक्त इति रघौ । नञा निर्दिष्ट-
मनित्यमिति न्यायात् दीर्घः । साचिरिति अनव्ययशब्दोऽप्यस्ति इति केचित् ॥ ४८६ ॥

श्रीराट्टी—व चास्मौ मावश्चेति सः । तदाच वकारातिरिक्तावयवगुणव्यस्य
ग्रहणं तेन विट् विन् विच् क्तिपामपि ग्रहणं स्यात् । कृष्णीकरोतीति अवस्था-
करापत्तेरेव वाच्यत्वे मुखग्रात्तदाचकादेव लेख्यः । एवम् अमातां मातां करोति

४६७ । यङ्-ङ्यक् चट्ठी ।

यङ्-ङ्यक् ७, च ११, ऋत् ११, री ११ ।

ऋकारो री स्यात् यङि ङ्ये च्चौ च । मात्रीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुश्चेतोऽरुजोरहोऽन्तलो-

पश्चौ ।

मनः—रहः ६, अन्तलोपः च्चौ ७ ।

मनीकरोति ।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशानिं शानिं करोति शान्तिकरोति अमहान् संहान् करोति सहत्करोति इत्यादि । अभूततद्भाव इति किं शुक्लं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततद्भावः कृत्वस्तिष्विति किम् अकृणुः कृणी जायते । अव्यस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कारणात् कार्यस्य भेदविवचायाम् अभूततद्भावेऽपि न स्यात् । अनभिधानात् यथा तन्तुभ्यः पठ् करोति पृङ्गो घटी भवति । ननु कथं वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्दः वितानमिवेति कचिदन्यवापीति सः नात्र च्चिः ॥ ४६६ ॥

यथा यङि चेक्रीयते ऋ मातेवाचरति मावीयते क्ये पितरमिवाचरति पित्री यति च्चौ अमातरं मातरं करोति मात्रीकरोति ॥ ४६७ ॥

श्रीराटी—यङ् च ङ्यक् कथं तत्तस्मिन् । ऋदिति ङ्ये प्री । मात्रीकरोतीति अमातरं मातरं करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्तुं करोतीत्यादि ॥ ४६७ ॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेति तस्य । सूत्रात् षडङ्गं लुक् । एषामन्तस्य लोपः स्यात् च्चौ परे । अमनी मनः करोति मनीकरोति एवं चक्षूकरोति अरुक्करोति रजीकरोति रह्जीकरोति । एषामन्तलोपे अवर्ण-
कृत्यधीरीकारदीर्घौ स्तः ॥ ४६८ ॥

श्रीराटी—मनश् च चक्षुश् च चेतश् अरुश् रजश् रहश् तत्तस्य । लुप्तकीकटं अन्तस्य लोपः । एषामन्तलोपः स्यात् । मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ईः एकं चक्षूकरोति रजीकरोति रह्जीकरोति ॥ ४६८ ॥

४६६ । कर्त्तृस्त्रायत्योः सम्पद्यक्रादौ चसादा ।

कर्त्तृस्त्रायत्योः ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७। चसात् ११, सा ११ ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेषु चसात् स्याद्वा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये वाच ।

देये ७, वाच् ११, च ११ ।

देयेऽर्थे वाच साधु स्यात् सम्पाद्यादौ । देवाय देयं करोति देवता करोति देवसात् करोति ।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कर्त्तृस्त्रायत्योः आयत्तिरधीनत्वम् । कर्त्तृस्त्रायत्योः आयत्तिश्च कर्त्तृस्त्रायत्योः तयोः सम्पद्यः सम्पूर्णदेवादिकपदधातुः । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्य क्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनेवेष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवं कदाचित् चित्र चानुकुष्टं नीत्तरव इति न्यायेन परस्त्वे क्रादीनामनुवृत्त्यभावात् । साकल्येऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृत्वस्तिषु स्यादसात् चसात् स्याद्वा । चकाराऽव्यापः । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एवं कृत्स्नं लवणं जलं करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाद्वति जलसात् स्यात् । एवं राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाद्वति राजसात् स्यात् । पक्षे तद्रूपेण स्थितिरिति ॥४६६॥

श्रीरा-टी-कर्त्तृस्त्रायत्योः आयत्तिश्च ते तयोः सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् । सम्पूर्वपद्यौङ् गती विकरणनिर्देशान्नभादिकस्य दृढत्वम् । अभूततद्भाव इत्यनुवर्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाङ्गम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात्करोति जलसाद्वति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि जलसात् सम्पद्यते इत्यवलिप्तत्वात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः । एव कृत्स्नं काष्ठं भस्म सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते । जलीपश्वौ भस्मीकरोति राज्ञीकरोति कुम्भाज्यते ॥४६६॥

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्- वानितौ द्विश्च ।

नैकाचः ५।, अव्यक्तानुकरणात् ५।, डाच् ११।, वा ११।, अनितौ ७।, द्विः १।,
च ११। ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा
नित्वितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः ।

सम्पद्यादौ परे स्यादन्तात् वाच् चसाच्च स्यात् देवेऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थः ।
देवाय देयं करोति देवता करोति देवमात् करोति एवं देवाय देयं सम्पद्यते
इत्यादि वाक्ये देवता सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम् । परसूत्रे इतौ
परे डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीनां
परत्वाभावे तेषामन्वयोऽपि स्यादिति बोध्यम् । तेन अकरोदचिरेश्वरः नितौ
द्विषदारम्भफलानि भस्मसादिति । भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः पावसाच्च वसुधां
ससागरामिति ॥४५०॥

श्रीरा टी—डुदाज्जि दाने तव्यानीयया इति यः खनादृरेये इत्येकारः । कचि-
दंकरदेशोऽप्यनुवर्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्वाङ्गम् । चकाराच्चसाच्च
देवसात् करोतीति देवाधीनं दातव्यं करोतीत्यर्थः ॥४५०॥

यस्य अन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञानं न सम्भवति सोऽव्यक्तः । तस्यानु-
करणम् अव्यक्तानुकरणम् । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणं शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच्
स्याद्वा न इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य हित्वञ्च स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो वा स्यादित्यर्थः । सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ
परे निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहितः कश्चित् प्रत्ययः सम्पद्यादेः परत्वाभावे
तेषामन्वयोऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उद्गाह्यतम् ॥५०१॥

श्रीरा टी—एकोऽज् यस्य सः, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । यत्वाकारादयो
ल्लर्षाः स्पटाः प्रतीयन्ते ते व्यक्ताः न व्यक्ताः न अव्यक्ताः अव्यक्तानामनुकरणं तत्
तस्मात् य इति अनिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति क्वाचि इत्यर्थः ॥५०१॥

५०२ । त लोप्योऽतष्टिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो

वा ।

त ।१।, लोप्यः १।, अतः ६।, टिः १।, तु ।१।, इतौ ७।, वेः ६।, तु ।१।, अन्तः १।, वा ।१। ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिलोप्यः, द्वेस्त्वन्तो लोप्यो वा । पटपटाकरोति । एकाचस्तु सृकरोति । इतौ तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति ।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोऽन्तशब्दस्य पटत् भनत् इत्यादे-
स्तकारो लोप्यः स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात् ।
एवं इतौ द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पटत्शब्दात्
डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एवं भन-
भनाकरोति इत्यादि । सृकरोतीत्यत्र एकाचत्वान्न डाच् । इतौ तु टिलोपाभाव-
पच्चे पटदिति । टिलोपपच्चे पटिति करोति । अवासिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्गेति
न्यायात् टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तत्वाभावात् टकारस्य डकारो न स्यात् इतौ परे
द्विभूतस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपच्चे !पटत्पटदिति करोति
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्प्रदादेरभावे कचिदितौ परेऽपि टिलोपादिः स्यात् ।
भनभवेति ध्वनिस्त्वं किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

औरा टी—त इति लुप्तप्रौढं दम् अत इति धीकान्तं दं तस्येत्यादि डाचि
डाजन्ते परे अतस्तकारलोपः स्यादित्यर्थः । तेन पटपटाकरोतीत्यत्र द्विकृते डाचि
टिलोपः पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यावस्तकारो लोप्य इति पटदिति करोतीति
इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपं दर्शयति पटितौति करोति शेषः स्थानि-
वत्त्वान्न चपीऽवे ज्व् । तथाच घटिति घटदिति गन्धौरमम्बुदैर्नदितमिति ॥
नन्वितौ डाजभावे द्वित्वाभावात् कथं पटत्पटलुदाहृतमिति चेत् सत्यं द्वेस्त्वन्तो
वेति सामर्थ्यादितौ परेऽपि द्विः पच्चे पटत्पटदिति उभयव्यक्तपच्चे पटत्पटिति
करोति च अव्यक्तानुकरणादिति किं भटिज्भटा करोति डाजन्तभटाशब्दे परे
भटित् शब्दस्य न तकारलोपः ॥५०२॥

५०३ । तीयसम्बवीजसंख्याद्विगुणात् कृञि कृषौ ।

तीय गणात् ५०, कृञि ७, कृषौ ७, ।

एभ्यः करोतौ डाच् स्यात् कृषौ । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, वीजेन सह कर्षणं करोति वीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५०, यापन—अशपथे ७ ।

एभ्यः कृसादतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि परे । समया- करोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्या- करोति ।

तौयप्रत्ययः । तेन द्वितीयतृतीययोर्ग्रहणम् । संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिः स चासी गणश्चेति संख्यादिगुणः तीयस्य संवस्य संख्यादिगुणश्चेति तच्चात् । कृञि परं एभ्यो डाच् स्यात् कर्षणार्थे । कृञो ग्रहणं सन्तद्यभ्यसीनां निवृत्त्यर्थम् । द्वितीय- कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति प्रवकर्षणं करोति संवाकरोति । दावेकार्थी । वीजेन सह कृषति वीजाकरोति द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एवं द्विगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

यीरा-टी—संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिश्चासी गणश्चेति संख्यादिगुणः गुणः स्वरूपः पथातीयस्य संवस्य वीजस्य संख्यादिगुणश्च तच्चात् कृञ् दृष्टा भ्यसीर्निवृत्तिः डाञ्नुवर्त्तते अनितौ द्विष नानुवर्त्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति द्विवा- कर्षति क्षेवमित्यर्थः । तीयमिति तीयत्यानुत्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणा करोति यस्य क्षेवस्य द्विगुणं द्वित्रिखनं करोतीत्यर्थः ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलाद्विष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादश- पथेऽर्थे डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थः । अन्यत्र

५०५ । सपत्न-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र- भद्रात् पीडानुकूल्यवपने ।

सपत्न-निष्पत्तात् ५।, प्रियसुखात् ५।, मद्रभद्रात् ५।, पीडानुकूल्यवपने ७।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि । सपत्नाकरोति
निष्पत्ताकरोति मृगम् । प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्रा-
करोति भद्राकरोति ।

समर्थः करोति निष्क्रोषोऽन्तरवयवस्य वह्निष्कारः । निष्कुलाकरोति दाडिमम्
अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रुं दुःखाकरोति शत्रुं पीडयतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं
करोति । शूलाकरोति मांसं शूलेन सह पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूलं करोति ।
शपथो दिव्यं न शपथोऽशपथः । सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीराटी—समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च सत्यश्च तस्मात् यापनं कालहरणं
तस्मिन्निष्क्रोषः अन्तर्बहिष्कारः तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्यथनं तस्मिन् पाकः पचनं
तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्ननिष्पत्ताभ्यां पीडायां, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच्
स्यात् कृञि । सपत्नाकरोति मृगं सपत्नं शरं मृगस्य शरीरं प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पत्ताकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वद्वयं भित्वा निष्पत्तं शरं वह्निष्करोतीत्यर्थः ।
आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सखायं मद्रभद्रशब्दौ
मङ्गलार्थौ मद्रा करोति भद्रा करोति मानवकं पिता मङ्गलपूर्वकं मुण्डयती-
त्यर्थः ॥५०५॥

श्रीराटी—सपत्नश्च निष्पत्तश्च तत्तस्मात् प्रियश्च सुखश्च तत्तस्मात् मद्रश्च भद्रश्च
तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यश्च वपनश्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीडा-
च्यते सह पत्रेण वर्तते सपत्ना करोति मृगं व्याधः सपत्नं शरं मृगशरीरं प्रवेशयती-
त्यर्थः । निष्पत्ताकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्नं
करोति हृत्वं प्रावृट्, निष्पत्तं करोतिः शीघ्रः । आनुकूल्यम् आनुलीयं चित्तारा-
धनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सीतामूचे सुखाकर्तुं प्रियाकर्तुं
प्रियंवदा इति । मद्रा करोति भद्रा करोति बालं नापितः । मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल-

४०६ । दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।

दघ्न-मात्र-द्वयसट् ११, माने ७ ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो डिन् ।

संख्या शन्-शतः ५१, डिन् ११ ।

दशौ चिंशी ।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते । प्रकृतित्याभ्यां मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्यत्र मद्रं करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाहारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्याद्यन्तादेते स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं गज ऊर्ध्वपरिमाणमस्य इत्यर्थे गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसो वृत्तः । टित्त्वादीपि गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ भित्तिः । ऊर्ध्वपरिमाणे किं विल्लपरिमाणम् आत्मम् इत्यादौ न स्यात् ॥५०६॥

श्रीरा-टी—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तत्तस्मात् टमितं करोति दघ्नमात्र द्वयसट् इत्यात्परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं सम्बन्धाति तेन स्त्रियां गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ यद्यपि मानमिति सामान्येनीकं तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्यां णी वा । आभ्यां परिमाणे णी वा स्यात् । हस्ती परिमाणमस्य हस्तिनं पौरुषं पचे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणाध्यात् लुक् गात् नित्यम् । मानवाचकात् दघ्ना दीनां लुक् स्याद्वा । हस्तं परिमाणमस्य हस्तः वितस्तिः समः हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं समश्चतुर्दंशाङ्गुलः । गात्तु द्वौ हस्ती परिमाणमस्य द्विहस्तः द्विवितस्तिः नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि संशये मात्रटो लुग्विधानार्थम् । संख्या-प्रमाणापरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये । एभ्यः संशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्त्वान्तात् स्वार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्थं स्यात् न वा प्रस्थमात्रं द्रोणमात्रं गात्तु द्विसप्तं स्यान्न वा द्विसप्तमित्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् संख्या चासौ शन्शच्चेति संख्याशन् शत् तस्मात् ।

५०८ । कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत्
कियदियन्तः ।

कति—इयन्तः १॥ ।

किं यत्तदां उत्पन्नानां यत्तदेतत्किमिदमां वत्पन्नानामेते
क्रमात् निपात्यन्ते माने ।

५०९ । दशादेर्डी युते शतादौ ।

दशादेः ५१, उः ११, युते ७१, शतादौ ७१ ।

एकादशं शतं विंशं शतम् ।

शन्शतोः केवलधोरसम्भवात् तदन्तयोर्ग्रहणम् । तेन संख्यावाचकशतान्ताद्दशादेः
संख्यावाचकशतान्तात् विंशतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थे । दशपरिमाणमस्य इत्यर्थे
डिनि डित्वात् टिलीपे दशी । एवम् अष्टादशीति पथ्यन्तं बोध्यम् । त्रिंशत्परि-
माणमस्य इति डिनि टिलीपे त्रिंशी । एवं चत्वारिंशी ॥५०७॥

श्रीराटी—शंश शच्च तत् संख्या च तत् शन्शच्चेति तत्तस्मात् संख्याशन्नानात्
संख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दशादेरपवादः । दशपरिमाणमस्य दशी एवं पञ्चदशि-
नीऽईमासा एवं त्रिंशत्परिमाणमस्य त्रिंशी मासः । विंशतेश्च । विंशतिशब्दान्माने
डिन् स्यात् । विंशतिः परिमाणमेषां विंशिनीऽङ्गिरसः ॥५०७॥

किं परिमाणमेषां यत् परिमाणमेषामित्यर्थे किं यत्तद्ग्री उत्तिप्रत्यये कति यति
तति एते निपात्यन्ते । यत् परिमाणमस्य यावान् तत् परिमाणमस्य तावान् एतत्
परिमाणमस्य एतावान् किं परिमाणमस्य कियान् इदं परिमाणमस्य इयान् एते
वत्पन्ता निपात्यन्ते । वती रुदित्वादीपि यावतीत्यादि ॥५०८॥

श्रीराटी—निपातनादिष्टसिद्धिः ॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादिः तस्मात् । दशादेः अत अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा
दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम् । एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचिच्चा-
दशादेरिति षष्टिपर्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणमिति ।
एकादशादेः षष्टिपर्यन्तात् उः स्यात् युतेऽर्थे शते सहस्रे च वाच्ये इत्यर्थः । एका-
दशभिर्युतम् एकादशं शतं डित्वात् टिलीपः । एवं विंशत्या युतं विंशं शतम् अत

५१० । किं यत्तदेकान्यात् द्विवह्नामैक- निर्द्धार डतरडतमौ ।

किं—अन्यात् ५१, द्वि-वह्नां ६॥, एकनिर्द्धारि ७१, डतरडतमौ १॥ ।

अतयोः कतरो वैष्णवः एषां कतमः शैवः ।

विंशतेस्तेर्लोपे यथोरित्यकारलोपः । एवं विंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं षष्टं शतं सहस्रं वा । एकादशादेरिति किं दशभिर्युतम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरेवेति किम् एकादशभिर्युतं लक्षम् अत्र न स्यात् ॥५०८॥

श्रीरा-टी—दश आदिर्यस्य दशादिः अतद्गुणसंविज्ञानात् एकादशादीनां ग्रहणं युतशब्दोऽधिकार्थः शतमादिर्यस्य तद्गुणसंविज्ञानेन शतसहस्रयोरेव ग्रहणम् । दशादेरधिके शते सहस्रे च वाच्ये डः स्यात् । विंशं शतं पञ्चाशं शतम् एकादशं सहस्रम् । एकादशाधिकाः पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादशं पुराणशतम् एकादशं पुराणसहस्रमित्यादी शतसहस्रमेव वाच्यं सजातीयनाधिक्यं प्रतीतेः यत्र विजातीयनाधिक्यं प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा विंशतिपणाः अस्मिन् कार्षापण-शते कार्षापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्यं प्रतीयते ॥५०९॥

एभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरो बह्नां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमः स्यात् डिच्चात् टिलोपः । अनयोर्मध्ये कः कतरः एषां मध्ये कतमः एवं यतरः दतमः ततरः ततमः एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतमः इति ॥५१०॥

श्रीरा-टी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बह्वश्च द्विवह्वस्तेषां गणक्रियासंज्ञाभिव्यवच्छेदी निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारणं तस्मिन् डतरश्च डतमश्च तौ । एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरः बह्नां डतमः स्यात् डिति टिलोपः । वैष्णव इति विष्णुर्देवतास्य ज्ञानक्रियाभ्यां निर्द्धारणं ज्ञायते । षरे तु बह्नां जातिपरितमडिति ज्ञात्वा निर्द्धारण एव विधिः । कतमो भवतां कट इत्युदाहरन्ति तथापि प्रयोगप्राचुर्यात् ग्रन्थकृता सामान्वेनीकम् एवं यतरः यतमः ततरः ततमः एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतम इति । ननु कथं पूर्वतरस्मिन् तर्षे परदिति चेत् सत्यं अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्तव्यः । डतरडत-माधिरिति तेन पूर्वतरस्मिन् पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् इति मण्डूकगत्या तेनानुवर्तते तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः कः शैव इत्यादि । अन्येदमोऽन्यार्थे डतरो

५११ । तस् क्तेः ।

तस् ११, क्तेः ६ ।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिलोपश्च । अन्यस्यादिदसश्चाच्च अन्येऽर्थे डतरः स्यात् इदमी दमी लोपश्च ।

अन्यतरः इतरः अन्येनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सूचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नानुवर्त्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्तेः स्थाने तसादेशः स्यादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वेः सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधीयते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगतः प्रमाणतः नभस्तः पथद्वतः इत्यादि दर्शनात् एवमपञ्चम्या अपि प्रथमं प्रथमतः आदि आदितः मन्त्रेण मन्त्रतः स्वरैश्च स्वरतः प्रथमे प्रथमतः मुखे मुखतः आदौ आदितः पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्येण सामान्यतोऽभिहितः । वार्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अव्ययेषु अभिपरिभ्यामेव अभितः परितः एवं स्यादिप्रकरणौर्विशेषविधिभिः सामान्योऽप्यर्थं न बाध्यते । स्यादिप्रकरणं हित्वा तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णेन कृष्णतः कृष्णात् कृष्णतः सर्वे सर्वतः सर्वस्मात् सर्वतः सर्वस्मिन् सर्वतः इत्यादयः स्युरेव । अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्वं सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्थ्यं स्यादेव । तेन त्वदां टेरः दोमोऽदसश्चेत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितन्तु साक्षाद्विभक्तावेव । तेन जसादेः स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धितप्रकरणोक्तानामादेशानां क्तेर्लुक् ल्ये चेत्यनेन लोपो न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं प्रारविकं तवत्यम् इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विभक्तेः स्थाने तसादयो ये आदेशास्तदन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्चः । तेन कुतः कुत आयातं कौतस्कुतम् इत्यत्राव्ययत्वात् टेलोपः । वाजन्तथाजन्ताभ्यामन्यस्य तद्धितोक्तादेशान्तस्याव्ययत्वं नास्तीत्येके । एतन्मतज्ञापनार्थं ताच्चाचीश्चकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्कुतमित्यादौ मनीषादि-त्वात् टिलोपादिः ॥५११॥

श्रीरा-टी—यद्यपि सामान्यविभक्तिस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् लोः सर्वस्याः क्लृप्तस्य प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णतः प्राप्तास्य वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च । एवं कर्मसद्धितो गुणः कर्मगुणतः स्वरणतः स्वरणं ततो भवान् स भवान् । द्यास्तस्य यथा ततो दीर्घाः

युषं ब्रवीमि तं दीर्घायुषं ब्रवीमि । तत्राः स्वरतो ह्रीनः स्वरेश ह्रीनः ततो देवानां
 प्रियेण कृतम् आक्रीशने प्या न लुक् । एवं मन्त्रतो मन्त्रेण वा वर्णतो वर्णेन
 वा शरीरतः शरीरेण वा । प्याः तत आयुष्मते तस्मा आयुष्मते । प्याः तथाच
 भट्टिः केन संविभते नान्यः ततो ब्राह्मणवत्सलः । मा दर्शतान्यं भरतश्च
 मत्त इति च । प्याः । देवार्जतोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् विविध-
 पचाशये प्या अभिधानां हिक्कातः कुरु चिकित्सां हिक्कायाः कुरु चिकित्सां
 प्रवाहिकातः कुरु चिकित्सां प्रवाहिकायाः कुरु चिकित्सां रोगार्थप्या
 अपनयनेऽभिधानम् । तत्राः । आदितः आदौ पृष्ठतः पृष्ठे पार्श्वतः पार्श्वे मध्यतः
 मध्ये अन्ततः अन्ते मुखतः मुखे प्रथमतः प्रथमे अग्रतः अग्रे इत्यादि । अन्ये आद्या-
 दिगणमाहुः तदुक्तं तथाहि आद्यादित्येति पाणिनिसूत्रं तद्गवता फणिना
 आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युक्तेष्वो यथा दर्शनं तसि वा भवतीति व्याख्यातं तथा
 वामनेनापीति । क्षेपातिग्रहाचलेष्वध्वराः । क्षेपेऽतिग्रहे अचले च घभिन्नव्यास्तस्
 वा स्यात् । व्यवहारतो निन्दितः व्यवहारेण निन्दितः वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति-
 गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थः । चरित्वतो न चलति चरित्वेण न चलति । अथ
 इति किं विप्रेण चित्त इत्यादिः । ह्रीयमानपापयोगाच्च । आभ्यामघव्यास्तस् वा
 स्यात् । वृत्ततो ह्रीयते वृत्तेन ह्रीयते ह्रीयमाना भवतीत्यर्थः । वृत्ततः पापः वृत्तेन
 पापः पापयुक्तः इत्यर्थः । स्त्रीर्वहीरभवत् द्यादेः प्याः । स्त्रीर्वहीश्च प्यास्तस् वा स्यात् ।
 न तु भवती वीर्युष्मदोऽस्मदश्च । सर्वतो ह्रीनः सर्वस्माद्हीनः विश्वतोऽन्यः विश्वादन्यः
 बहुतो भिन्नः बहुभ्यो भिन्नः भवदादेस्तु, भवतः द्वाभ्यां त्वत् मत् युष्मत् अस्मत्
 त्वतोऽन्यः मत्तोऽन्यः उत्सर्गत्वात् पूर्वेषु नक्तनिर्दिष्टत्वाद्वा । जे चाहागहि । जे
 विहितायाः प्यास्तस् वा स्यात् न तु हाको रुहः प्रयोगे सति । पुरुषोत्तमतः
 पुरुषोत्तमाद्वा याति काशीतः काश्या वा याति पापतः पापाद्वा भीतः तथा मत्तो
 विभ्यदमः स्वयमिति भट्टिः । अहागहीति किं सार्थाद्धीयते पर्वतादवरीहति जे
 किं हरेरन्यः शिवात् पृथक् । प्रतियोगे च । प्रतियोगप्यास्तस् वा स्यात् । भक्तितः
 प्रत्यस्त्वं भक्तेः प्रत्यस्त्वं केशवतः प्रति केशवात् प्रति प्रयुज्ज इत्यादि पर्यभिधामुभ-
 यार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे क्तेर्नित्यम् । परेरुभयार्थे अभेरभिमुख्यार्थे सर्वार्थे च क्तेस्तस्
 स्यान्नित्यम् । तस्विधानसामर्थ्यात् न व्यात् लुक् क्तेरिति लुक्प्रति ह्रिम् उभयत
 इत्यर्थः । अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जटः ईशस्य सर्वत इत्यन्ये । प्रकरण-
 तसादि इत्योक्ता आदिप्रकरणे तस्यार्थमुज्जहार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२ । देवादेर्दीप्तोऽस्मात् ।

देवादेः ५१, दीप्तीः ६॥, वाच् ११ ।

देवता वन्दे रमे वा ।

५१३ । स्त्रिवहोऽस्त्रोऽद्वादेः मगाः ।

स्त्रिवहोः ५१, तः ११, अद्वादेः ५१, मगाः ६१ ।

स्त्रेर्वहोश्च परस्याः स्यात्स्त्रः स्यात् न तु द्वाद्वाद् युष्मद् । सर्व-
स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र ।

स्तदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायात् तस्मिन् तदादिकार्यं भवत्येव । तस्माद्दीनां पृथक्
स्त्रादिपाठात् व्युत्पन्नं त्वान्तरप्रकृतत्वं तेभ्यस्तान्तरं तसंज्ञाविधानान्न लुक् ॥ ५११ ॥

देवादेः परयोर्द्वितीयासप्तम्योऽस्मात् स्यात् । चकारोऽव्ययार्थः । देवं देवौ देवान्
वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयोः देवेषु वा रमे देवता रमे देवादिस्तु देव मनुष्य
पुरुषोन्मर्त्यौ बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

श्रीराटी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् द्वौ च त्री च ते तयोः त्रैजिति त्रीकान्तं
दम् । देवादेरनयोः स्थाने वाच् स्यात् च इत् । देवता इति क्रियाद्वयेन उदा-
हरणद्वयम् । देवादिर्यथा । देवी बहु पुंस्त्री मनुष्यः पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स द्वादिः न द्वादिर्द्वादिः तस्मात् । द्वादिश्च तदादिगण-
समाप्तिपर्यन्त इत्यत आह द्वाद्वाद् युष्मद् इति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु वा सर्वत्र ।
एवं सर्वस्मां सर्वयोः सर्वासु इत्यत्रापि सर्वत्र इति विभक्तिस्थानजातत्वेन त्रयादेश-
स्यापि प्रत्ययत्वे पुंवत् स्त्रेरिति पुंवद्भावः एवं सर्वस्य द्विशः सर्वतः इत्यादि । भवती
न स्वादिति वक्तव्यं तेन भवति भवती भवन्तु इत्येव । जौमरान्तु सभवान् तत्र भवान्
ततो भवान् इत्यादयोऽपि कल्याणवति वाचो निपात्यन्ते इत्याहुः ॥ ५१३ ॥

श्रीराटी—स्त्रिश्च बहुवचस्य तत्तस्मात् बहुवचस्य संख्यार्थगृह्यं न तु प्रचुरार्थस्य
द्विरादिर्यस्य स न द्वादिः अद्वादिः तस्मात् स्त्रिरिति किं समे संख्यार्थस्येति किं
वहो सूपे अभिवानादितरयोः अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुषं ब्रवीमि तं दीर्घायुषं
ब्रवीमि तत्र देवानां प्रियेण कृतम् इत्यादि । अद्वादेः किम् । द्वयोः त्रयि मयि
आदिशब्दाद्भवति ॥ ५१३ ॥

५१४ । सर्वेकात् काले दा ।

सर्वेकात् ५१, काले ७१, दा ११ ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५ । किमन्ययत्तदोर्हिश्च ।

किमन्ययत्तदः ५१, हिः ११, च ११ ।

एभ्यः स्या हि दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा ।

५१६ । तदो दानीं वा ।

तदः ५१, दानीं ११, वा ११ ।

तदानीं तर्हि तदा ।

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तोरभ-
यादेद्युसङ्गि ।

पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ११, अङ्गि ७१ ।

पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वद्युः ।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां परस्याः सप्तम्या दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सर्वदा
एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा-टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात् । सर्वादिकाच्च काले दा स्यात् । सर्वदा
एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हि कदा एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा ॥ ५१५ ॥

श्रीरा-टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात् । तर्हीति एवम् अन्यर्हि अन्यदा
यर्हि यदा तर्हि तदा अन्यर्हीति जयादित्येनोदाहृतम् अन्यहीति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तदः परस्याः सप्तम्या दानीं स्याद्वा । तस्मिन् काले तदानीं
पक्षे तर्हि तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा-टी—तदशब्दाद् दानीं वा स्यात् । तदानीमिति पक्षे हि दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टभ्यः परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अङ्गि वाच्ये । पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वद्युः
अवादिस्त इत्यनेन तद्वितादेशानामपि तद्वितसंज्ञाविधानात् यथोरित्यकारणोपः ।

५१८ । दिक्शब्दादिग्देशकाले स्नात् प्रीपीप्ताऽचो लुक् ।

दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश-काले ७१, स्नात् १११, प्री-पी-प्ताः १॥॥, अचः ५१,
लुक् १११ ।

परस्नात् प्राक् ।

एव अन्येद्युः इतरद्युः अन्यतरद्युः अपरद्युः अधरद्युः उत्तरद्युः उभयेद्युः । उभ-
याद् युस् च वक्तव्यः उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः ॥ ५१७ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च अन्यश्च अन्यतरश्च इतरश्च अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च उभयश्च
तत्तस्मात् । एभ्योऽहनि वाच्ये एदुस् स्यात् । पूर्वद्युरिति एवमन्येद्युः अन्यतरद्युः इत-
रद्युः अपरद्युः अधरद्युः उत्तरद्युः उभयेद्युः पक्षे पूर्ववत् पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्तमानः शब्दो दिक्शब्दः स च पूर्वादः प्रागादिश्च । दिशि देशे काले
वर्तमानात् दिक्शब्दात् परासां प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने स्नात् स्यात् अचः
स्वरूपात् परस्य तस्यैव स्नादादेशस्य लुक् स्यात् । परा दिक् परो देशः परः कालो
वा इत्यर्थे प्रथमायाः स्नादादेशे परस्नात् । एवं परस्या दिशः परस्मात् देशात्
परस्मात् कालावा इत्यर्थे पञ्चम्याः स्नादादेशे परस्नात् । प्राक् इति प्राची दिक्
प्राग्देशः प्राक्कालो वा इत्यर्थे प्रथमायाः स्थाने जातस्य स्नादादेशस्य लुक् ।
लुकि न त्वेति निषेधात् त्रिदचोऽङ्गरिति लुन् न स्यात् विरामे च चस्य कः ।
प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषां मते स्नातो लुकि तदन्तत्वेन अव्ययत्वाङ्गि-
कार्याभावे ईप्सो गिहतिः । स्वमते तु मनीषादित्वात् । एवं पञ्चमीसप्तम्योरपि
बोध्यम् । दक्षिणीतराभ्यां पञ्चम्या न स्नादिति वक्तव्यम् । दक्षिणतः उत्तरतः ॥ ५१८ ॥

श्रीरा-टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तडाचके वर्तते ते च ते शब्दाश्चेति
दिक्शब्दास्तेभ्यः बहुज्राज्जणीवत् व्यत्ययो द्व कं दिक्शब्दादिति । दिक् च देशश्च
कालश्च तत्तस्मिन् स्नादिति लुप्तप्रकटम् अनच् गतिपूजनधीरित्यस्यैव ग्रहणं तस्य
दिग्वाचकत्वात् न त्वचप्रत्याहारस्य । दिग्वाचकेभ्यो दिग्देशकाले वर्तमानेभ्यः प्री
पी प्री स्थाने स्नात् इत्यर्थः अचः परस्य स्नातो लुक् । ग्रन्थकारैः संक्षेपेण वशाणा-
मेकमुदाहृतम् । पुरस्नादिति पुरस्नात् रम्या दिक् पुरस्नाद्दिश आगतः पुरस्नाद्दिशि
स्थितम् एवं पुरस्नाद्देशः कालो वेत्यादि । प्रागिति प्राचीशब्दात् स्नाति लुकि
प्रीत्यस्य लुक् प्राक् रमणीयं प्रागागतः एवं प्रत्यगित्यादि ॥ ५१८ ॥

५१६ । वैनोऽपी ।

वा ।१।, एनः १।, अ-पी ।१। ।

पूर्वण ।

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

दक्षिणोत्तरात् ५।, आ-आही ।१॥ ।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि ।

५२१ । बाधराच्चात्ताः ।

वा ।१।, अधरात् ५।, च ।१। आत् ।१।, ताः १॥ ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात् ।

वाशब्दोऽव विकल्पवाची व्यवस्थावाची च । तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमसप्तस्योरेनः स्यादा । अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वो देशः पूर्वः कालो वा इति प्रथमाया एनः ययोरित्यकारलोपे पूर्वण । एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् काले वा पूर्वण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति पाणिनीयाः ॥५१९॥

ग्रीरा-टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वक्तॄन्मानेभ्यः ग्रीमोरेनः स्यात् । पूर्वणेति पूर्वः पूर्वस्यां वा इत्यर्थः । अपीति किं पूर्वस्याः पुरस्तात् ॥५१९॥

आश्च आहिश्च आही इति द्विवचनं यथासंख्यनिरासार्थम् । दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तस्योः स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् स्नातो बाधकावेतौ । दक्षिणा दिक् दक्षिणी देशः दक्षिणः काल इत्यादि बाधे दक्षिणा एवं दक्षिणाहि । अत्र दूरादूरेयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यामप्येवम् ॥५२०॥

ग्रीरा-टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च तत्तस्मात् आश्च आहिश्च तौ ग्रीम्वं दम् अतो न यथासंख्यम् अदूरदूरयोरेभिधानम् । आभ्यां अदूरे आ दूरे आहिः स्यात् ग्रीमोरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वस्तु रामः तस्माद्वाच्यं पुरमिति भङ्गिः ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधरेभ्यस्ताः प्रथमासप्तस्योः आत् सुधी । अधरा दिक् अधरी देशः अधरः काल इत्यर्थे प्रथमाया प्रतत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसीः ।

पूर्वाधरावराः १॥, पूराधावाः १॥, स्तादसीः ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।

५२३ । त्ववस्थाच् प्रकारे ।

त्ववत् ११, थाच् ११, प्रकारे ७ ।

येभ्यस्त्व उक्तस्तेभ्यः प्रकारे थाच् स्यात्, स च तद्वत् । सर्व-
प्रकारं सर्वथा ।

अधरस्या दिशः अधरस्मात् देशात् अधरस्मात् कालादित्यर्थे पञ्चम्या आत् अधरात्
एवञ्च अधरस्यां दिशि अधरस्मिन् नेशे अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत् अध-
रात् । सर्वत्र पक्षे तद्रूपेण दक्षिणस्यामिति आवन्तादपि आदादेशः स्यादिति
ज्ञापनार्थम् एवं दक्षिणोत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीरा-टी—ताः प्रीपीप्राः अधरशब्दाच्चकाराद् दक्षिणोत्तरशब्दयोरनुवृत्तिः ।
तथा चाधरदक्षिणोत्तरशब्देभ्यः प्री पी प्री स्थाने आत् स्यात् । अधरः अधरस्मात्
अधरस्मिन् वा अधरात् । एवं दक्षिणः दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्,
उत्तरः उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुरः अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसीः परयोः । पुरस्तादिति
दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादेः स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेशः एवम्
असि परे पुरादेशे ययोरित्यकारलोपः एवम् अधस्तात् अधः अवस्तात् अवः ।
अतएवेति । असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्यः प्रथमादेरसादेशः
स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च अधरश्च अवरश्च ते ष्यर्थे प्री व्यत्ययात् पुरश्च अधश्च अवश्च ते,
स्ताच्च अस् च तौ तयोः स्तीहान्तं दम् । तयोः परयोरेषां क्रमादिते स्युः निर्देशसाम-
र्थ्यादितेभ्यः परोऽसिर्व ॥ ५२२ ॥

चन्द्रवन्मुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन गृह्यते न तु धावत्यादिना
तथावापि त्ववदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्यं गृह्यते न तु सप्तमीस्थानजात-
त्वेन । तेन स्त्रिवहुभ्यां सर्वासां विभक्तौनां स्थाने थाच् स्यात् प्रकारे । प्रकारः सादृश्यं
यथा सर्वप्रकारं सर्वेषां प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४ । कुतः क कुह कुवेतोऽतोऽवेह
सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्युपरिष्ठात् परेद्यवि
सद्योऽद्यैषमः मरुत् परारीत्यं कथम् ।

कुतः—कथम् । १॥ ।

एते निपात्यन्ते । कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह
कुव, अस्मात्—इतः, एतस्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र,
अस्मिन्—इह, सर्वदा—सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि
अधुना इदानीं, पश्चिमं—पश्चात्, ऊर्ध्वम्—उपरि उपरि-
ष्ठात्, परस्मिन् अहनि—परेद्यवि, समानेऽह्नि—सद्यः,
अस्मिन्नहनि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः, पूर्वस्मिन्
वर्षे—मरुत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदं प्रकारम्—
इत्थं किं प्रकारं—कथम् ।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इति । तृतीयाया एव याजादेश इति केचित् ।
चकारोऽव्ययार्थः ॥ ५२३ ॥

यूरी टी—अतिदेशवलात् अङ्गादिस्त्रिवहोरेव प्रकारः साङ्ग्येऽव्यस्ति यथायं
चैवप्रकार इति तथाच इत्यादिभिन्नात् क्षेत्रहोत्र याजित्यर्थः । अत्र तु इत्यादित्वर्थस्य
गृहणं तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सर्वेण प्रकारेण गच्छति सर्वथा गच्छति सर्वस्मै
प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्वथा आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकारे
तिष्ठति सर्वथा तिष्ठति । एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषां मते एतथेति
एवमन्यथा इतरथा यथातथा अमुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्युक्तम्
नवद्वित्यनेन त्वदां णेर इतिचिच्चाङ्गं जातीयस्य न समानर्थता । तस्य प्रकारवति
विधानात् तथा जातीयः । इत्थं जातीयः इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुतः । कस्मिन्निति क कुह कुव । अस्मादिति इतः । एतस्मादिति
अतः । एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह । सर्वदेति सदा । अस्मिन् काले
इति एतर्हि अ ना इदानीम् । पश्चिममिति पश्चात् । दिक्शब्दादित्यादिना
पश्चिमशब्दात् कदादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः । ऊर्ध्वमिति
उपरि उपरिष्ठः । अत्र उपशब्दान् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्नात् प्रत्यये

५२५ । त्वत्वाद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-एन- त्त-त्यण-मा भवादौ ।

त्वत्-आद्यादेः ५।, त्व—माः १॥, भवादौ ७ ।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवादर्थे । त्वत्त्वः तत्त्वः अद्यतनी
ह्यस्तनी, चिरत्तः परुत्तः । दक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः
मध्यमः ।

उपरिष्ठात् परेऽङ्गि इति परित्यपि समानेऽङ्गि इति सद्यः अस्मिन्नङ्गीति अद्य अस्मिन्
वर्षे इति ऐषमः पूर्वे वर्षे इति परुत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति परारि । इदं प्रकार-
मिति इत्यं किं प्रकारमिति कथम् ॥ ५२४ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागात् ॥ ५२४ ॥

त्वत्त्वश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आदयी यस्य स त्वत्वाद्यचिर-
दक्षिणाद्यादिस्तस्मात् । त्वश्च एनश्च त्वश्च त्यश्च मश्च ते । अत्र विभक्तिमनादृत्य
शब्दैरेव यथासंख्यग्रहणं शिष्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् । केचित्तु समाहारे
त्वएन त्व त्यण् मम् इत्येव पठन्ति । तत्वादेश्यः अद्यादेः एनः चिरादेश्यः दक्षिणादे-
स्यण् आद्यादेश्मः स्यात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्वत्वेति त्वत्वादेः सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्त्यं
ग्रहणम् । त्वत्त्व भवः त्वत्त्व वसति वा इत्यर्थे त्वत्त्वः । त्वे परे तद्धितादेशस्य न
लोपः । एवं तत्त्वः त्वत्त्व इत्यादि । अद्य भवः अद्यतनः एवं ह्यस्तनः अस्तनः
चिरन्तनः सनातनः सदातनः पुरातन इत्यादि । अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण
प्रत्यय प्रतना वा निपात्यन्ते । पुराणः प्रतः प्रतनः पक्षे पुरातनः एवं नवीनस्य नूतन-
नूतनी वा निपात्यन्ते । चिरे भवः चिरत्तः एवं परुत्तः । दक्षिणा इति । दक्षिणी-
तरादाहीति आः । दक्षिणा भवः दक्षिणात्यः णिच्वात् वृद्धिः तद्धितादेशस्य न
लोपः । पश्चाद्भवः पाश्चात्यः पौरस्य इत्यादि । आदौ भवः आदिमः मध्यम
इत्यादि । अत्र रामानन्दकाशेश्वरौ किमः त्वत्ताच्चिन्नौ इति वक्तव्यमाहुतुः ।
वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिन्न इत्यमरोक्तयोः चिन्नेत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव
कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम् । न च
तयोरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिन्नव' कदाचित्कम् इत्यत्र कथं पूर्वपदस्य
वृद्धिरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरोक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्सिद्धेः ॥ ५२५ ॥

५२६ । किमः त्वन्तात् चि-ञ्चनौ ।

किमः ५।, त्वन्तात् ५।, चित् चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदिः १।, तः १। ।

(३२३) चैक्याच्चुदषहोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपादः ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकारः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—त्यदस्तु त्यतः त्यवश्च । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो येषां ते तेभ्यः त्यश्च एतश्च वश्च त्यष् च मश्च ते भवादिकृतस्तस्मिन् । त्यतादिर्यथा । अद्वतस् : इह अविस् ऐषमस् ह्यस् श्वस् निर्भूध्रे । निस्वर्णाश्रमवह्निष्कृते । चिरादिर्यथा । चिर परकृत् परारि । अद्यादिर्यथा । अद्य दिवा दीषा सायं चिरं प्राह्णे प्रगे प्राच् ह्यस् श्वस् ऐषमस् पूर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्य त लुक् वा । आद्यादिर्यथा । आदि मध्य अग्र पश्चादन्ताड्डिमः । अग्रिमः पश्चिमः अन्तिमः दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

मुगमम् ॥ ५२६ ॥

मुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदिः । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् यस्यः उक्तः स तसंज्ञः स्यात् इत्युक्तवतापि तद्धितोक्तविभक्तिकादेशानामपि तसंज्ञा सूचिता । तेन पूर्व्युत्तरित्यादौ पूर्व्येण इत्यादौ तु एद्युस् एनादेस्तद्धितत्वे ययोरित्यकारलीपः स्यादिति । इति तपादः ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्तौ येषां तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्यायः स्याद्यन्ताध्यायः मुवन्ताध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादासनिद्यावागीश्विरचितायां मुग्धबोधटीकायां स्याद्यन्ताध्यायः ।

श्रीरा-टी—मुगमम् ।

इति श्रीरामतर्कवागीश्विरचितायां मुग्धबोधटीकायां स्याद्यन्ताध्यायः ।

ततः प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणसाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादाः ।

पदार्थनिरूपणम् ।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते । तत्र बहुभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित्
 तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति । जातिर्यत्क्याकृती संख्या तथा कर्माद्यश्च षट् । अस्मी-
 पञ्चैव लिङ्गार्थः केषां तिस्रोऽग्निमाश्रं सः । इत्यत्र लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देश-
 एकोव शक्तिरेकवृत्तिवेद्यत्वसूचनाय अतएव परामर्शसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ
 इति । यथा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पत्नी
 यवः सम्पत्नी यवा इत्यादौ जातौ । गौश्चलतीत्यादौ व्यक्तौ । अवयवसंयोगादि-
 रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकसंयोगाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशा-
 कृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहव इत्यादौ संख्यायाम् ।
 गामानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते विप्राय ददाति ग्रामादागच्छति स्यात्यां
 पचतीत्यादौ कर्मादिषु शक्तिं स्वीकरोति च । अत्रान्ये प्राहुः त्वन्तं यत्तत् पदं
 शक्तं बोधयत्यर्थपञ्चकं विशेष्यत्वेन शक्त्यैकं विशेषणतयैतरान् इति । लाघवाज्जाता-
 देव शक्तिग्रहः न तु व्यक्त्यादौ तासांमन्त्रत्वात् अशक्यव्यक्तावनध्यवसायाच्च । न च
 व्यक्तेरशक्यत्वे गामानयेत्यादौ कथं कर्मत्वाद्यन्वय इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य
 शब्दशक्तिसंभावात् जात्याश्रयतया व्यक्त्यादेर्जातिवृत्तिवेद्यत्वनियामकत्वात् न हि
 जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजात्योः पृथगुपस्थितिः सम्भवति तथाच नागृहीत-
 विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात् । यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-
 भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते
 सद्धि हेतुसमपि बोधयति अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्र-
 तीतिः । तस्मादेकबुद्धिवेद्यत्वनियमात् जातिशक्तिज्ञानार्थः क्लृप्ता शक्तिव्यक्तेरपि
 बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्तादेः कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्वर्गी
 भवेयमित्यादिवत् सविशेषण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये
 बाधे इति न्यायात् व्यक्त्यादावन्वय इति । ननु जातौ शक्यायां कर्माद्यन्वयानुप-
 पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य
 भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्ययुगपत्प्रतीतिः । न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु अपदा-
 र्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थे पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्निधमाभावः ।
 यथा षटादन्यः षटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदावन्वय इति । अनन्तरादौ हि शब्दार्थः

स्तेनान्यतोलभ्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्मत्वाद्यन्वय इति । कुतः
 शक्तिग्रहः शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषात्वाद्वावहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विहिते-
 र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति । तथाहि कृत्कृतौ कर्त्तरि लृणकादि
 कर्त्ता कारक इत्यादाववयवाशक्त्या समुदितयौगिकी शक्तिः कल्प्यते । गोपदादौ तु
 प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रुद्धिरेव । पङ्क्तात् पङ्क्ते वा जातः
 उप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपङ्गं नियमतः प्रतीयते । पङ्गं पङ्कज-
 पदशक्तं तत्तावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिधौः कथं न
 स्यादिति वाच्यं पङ्गातिरिक्ते रुद्धिशक्तावयवशक्तेः प्रतिबन्धात् पङ्गे रूढ्या अवयवा-
 र्थादपि अतएव पङ्गे पङ्कजशब्दो योगरूद्धिरिति । एवं घञन्तरथकारशब्दो
 रूढ्या जातिमन्तं बोधयति लाघवाच्छक्त्या जालुपस्थापकत्वम् । यौगिकरूढौ तु
 मण्डपपदस्य उप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्वं मण्डेरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबोधकत्वं
 एकस्मिन्नुभयार्थे रुद्धिशक्ताऽवयवशक्तिः प्रतिबध्यते । उपमानात् यथा । गौरिव
 गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्चवयवानन्तरं चैवो वनं गच्छन् गोसदृशव्यतिं दृष्ट्वा
 गोसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमानं
 तस्मादयं गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । कोषात्तावत् हरिशन्द्रार्कवाताश्वशु-
 भेकयमाहिषु इत्यादौ प्रत्येकं शक्तिग्रहः । आप्तवाक्यात्तावत् अवेन्द्रनीलपद्म-
 रागादौ आप्तोक्तत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वग्रहः व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य
 प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रयोज्यप्रवृत्ति-
 प्रयोजनमनवधार्यावापोद्धारणक्रियाकारकपदानां तत्तदर्थेषु प्रत्येकं शक्तिं गृह्णाति ।
 वाक्यस्य शेषात् तावत् । यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चीपानङ्गेतसे कटे प्राजा-
 पत्यं धिनीति अत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कङ्गुवायसजम्बूनां वाचका उत
 दीर्घशूकरवज्जूलानामिति ? स्नेच्छार्थव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ मुख्यार्था-
 नध्यवसायात्तत्तत्पदवद्देवप्रामाण्यानिश्चये वायसवज्जुले वेदविरोधिनी स्नेच्छप्रसिद्धिः
 स्मृतिवेदविरुद्धा हेया निरस्तायां निष्प्रतिपक्षस्नेच्छार्थव्यवहारात् शक्तिग्रहः ।
 सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-
 च्चारणानन्तरं पिकपदगृहीतशक्तिः सहकारतरमूलं गच्छन् रावकर्त्तारं दृष्ट्वा
 अयं पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । लक्षणा च वृत्त्यन्तरं यत्र वाच्यार्थान्वया-
 नुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति
 इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे । तदुच्यते वाच्यसार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणीयते इति । न च तीरे क्लृप्तशक्तिः कल्यातां किमक्लृप्तलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने गौरवात् । किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणीयविषयकवृद्धव्यवहारानपेक्षा चेति सैव युक्ता लाघवात् । अवाहुः । रूढिश्च योगरूढिश्च यौगिकी रूढिरेव च । यौगिकी वृत्तयः सिद्धाः पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति । तथाच पदार्थबोधे साकाङ्क्षादिशक्तिमत्पदज्ञानव्यापारेण स्याद्यन्तपदं साधनं तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्दप्रयोगात् पिधेहीति पदाध्याहारात् वस्त्रेण द्वारं पिधेहीत्यन्वयबोधः शाब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न तु पिधेह्यर्थाध्याहारेणेति । आकाङ्क्षा तु यस्माच्छब्दादिना यस्य शब्दस्यानुभवो न हि । तेन शब्देन तच्छब्दः साकाङ्क्षपरिचिध्यते ॥ इति प्रघट्टार्थः ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतं पदार्थनिरूपणं समाप्तम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

भाष्यध्यायः ।

प्रथम पादः—संज्ञा ।

अथ त्यादिरुच्यते ।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि भटिति प्रसिद्धानि भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणां भवधानाय प्रतिजानीते अथेति ।

५२८ । धोः—

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहि महे [की]

यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात्, याम् याव यास—

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]

तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, ञानिप् आवप् आमप्—

ताम् आताम् अन्ताम्, ख आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]

दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम् व म—

त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]

दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—

तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

णप् अतुस् उत्स्, षप् अथस् अ, णप् व म—
ए आते द्वरे, से आये ध्वे, ए वहि महे [ठी]

ता तारौ तारस्, तामि तास्त्रस् तास्त्र, तामि तास्त्रस् तास्त्रम्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाये ताध्वे, ताहि तास्त्रहे तास्त्रहे [डी]

यात् यास्त्राम् यासुस्, यास् यास्त्रम् यास्त्र, यासं यास्त्र यास्त्रम्—

सीष्ट सीयास्त्राम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्त्राम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि [टी]

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यमि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्—
स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे [ती]

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम—

स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् सियाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थो] ।

धोः धा, तिप्-स्यामहि । १॥ ।

एतानि साधौतिशतसंख्यकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२६ । को खो गो घो टो ठो डो ढो तौ
य्योऽष्टादशशः ।

की—य्यः १॥, अष्टादशशः १॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्चः १॥, रः ११, शित् ११, च ११ ।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यङिङ्गां घे ।

नवशः ११॥, पमे १॥, जितः ५१, अन्यङिङ्गां ५॥, घे ७१ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म-संज्ञानि स्युः, ते च जितो
धोः परे स्तः, तदन्यङिङ्गान्तु क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्यामद्यन्तं लुप्तप्रथमैकम् । धोरिति पञ्चम्यन्तं तिवादीनां प्रत्यय
त्वज्ञापनार्थम् । सह अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
साशीतिशतं, तत् संख्या येषां तानि साशीतिशतसंख्यानि वचनानि ॥५२८॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादशशः इति वीप्सायां चशस् । तानि तिवादीनि
अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशसंज्ञकानि भवन्ति ॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्वादयः । व्या रसंज्ञाफलन्त
अभूदित्यादौ [५५४] वसोरस्येति नेम् अपिद्रत्वेन ङित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
सेलुक् तथा सीरिति सेलुक् अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिर्मासिति
जमलोपश्रेत्यादि । ननु असुल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
चेत् सत्यं भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यासरप्रत्ययस्य सेः सभावनायां
भूरित्याद्यादेशः । शितश्च रसंज्ञया दीव्यति सुनीति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
गुणः । भवन् दीव्यन्त्रित्यादिषु शतप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥५३०॥

नव नव नवशः इति वीप्सायाञ्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टो विधिरपेक्षते
इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव । ज इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
ङिञ्च अन्यङितौ ताभ्यां ते पमे जानुवन्वाङ्गातीर्षे वाच्ये स्तः तदन्यात् घे वाच्ये पं

५३२ । ङिदपिट्रः ।

ङित् १।, अपित् १।, रः १। ।

अपिट्रो ङित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् १।, ठी १।, ढीपं १। ।

अपित् ठी व्याः पञ्च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा धा १।, दा १। ।

अपिहा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यलः ६।, अचा ३।, इक् १।, जिः १। ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् ।

ङानुवन्धात् घे वाच्ये मं स्यादित्यर्थः । ङानुवन्धात् ममिति विशेषाभिधानात् अन्य इह ङानुवन्धङानुवन्धाभ्याम् अन्यो वीध्यः । यथा डुकृञ् करोति कुरुते चेती चेति एषड एधते ॥५३१॥

ङ इत् यस्य स ङित् प इत् यस्य स पित् न पिदविदिति भिन्नं पदं परवानु-
वच्यर्थं यथा जुहुतः सुनुत इत्यादी न गुणः ॥५३२॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । व्याः पं ढीपम् । यथा सुषुपतुः जगृहे सुष्यात् एषु
कित्वात् जिः ॥५३३॥

दा धा इत्युभयं स्वरूपं तेन दाललूनौ दातुदाने ङुदाजलिच ङुदा जलिच
इति चतुर्णां ग्रहणम् । एवं देङपालने दोषच्छेदे घेटपाने इति त्रयाणाम्
एचोऽभिल्वेति आकारे कृते दासंज्ञा इति शिति आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति ।
फलन्तु मूल्यापिवेति सेलुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति ।
दामागै इति देयात् धेयात् दीयते धीयते । मिमीमादेति दिक्सति धिक्सति । अपित्
किं दैपशोधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दायात् दिदासतीत्यादि । केचित्तु
दाललूनौ इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पिच्चाद्दासंज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीद्दि-
त्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६ । सकृत् द्विस्तु वा ।

सकृत् ।१।, द्विः १।, तु ।१।, वा ।१। ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् ।

५३७ । प्रागच्कार्यादचि द्विः ।

प्राक् १।, अच्कार्यात् ५।, अचि ७।, द्विः १। ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् ।

अचा युक्तानां यवरत्नानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ ल इत्यादेशा जिसंज्ञाः स्युः ।
यथा यहस्वपाद्योरिति ई जुः ऊ षुः जगृहः लकारस्य जिन सम्भवति ॥५३५॥

यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्र्यामपि जिः पुनर्न स्यात्
सकृते कृते कृतः शास्त्रार्थः इति न्यायादित्यर्थः । तेन व्यथपडव्यधी व्यचशि व्यज
एषाम् उव्याथ उव्याध उवाच उव्याय इत्याद्यनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दोऽत्र
समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनर्न स्यादित्यर्थः । यथा चिकित्सितुमिच्छति
इति सनि चिकित्सिषति इत्यादौ स्वार्थसनन्तात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रति-
निमित्तः नैमित्तिकमावर्तन इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चेन्नौघिष्यते
इत्यादावपि पुनर्न द्विः एव सति सकृत् द्विश्येत्तेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु वेति कृतं
शिष्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वतो वानुवर्तते, स चेह व्यवस्थावाची; व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्यात्
प्राक् द्विः स्यात् । यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् वृद्धिसम्बन्धी ।
कदाचिदच्कार्यात् पश्चाच्च द्विः, तेन ऋगतौ अरिरिषति इत्यत्र आदौ गुणे सम्बन्धी
च पश्चात् द्वित्वम् । हसि परे तु हञ्ज बुबूर्धति इत्यादौ घोऽन्भनिक्रमामिति दीर्घे
ऋदिरणावित्युरि पश्चात् द्वित्वम् । एवं दिव्यु निगीषादौ सनि दुयूषति
कसौ दुयूषान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्विः । यत्रैकदा अचि अच्कार्यद्वित्वयोः
प्रसक्तिसत्त्वेवेयं परिभाषा । तेन दिव्यु यङ्लुकि दीयोति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि
निमित्तकं द्वित्वं तत्तस्मिन्वायुप्यतो असन्निमित्तकं ऊट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८ । हेः पूर्वः खिः ।

हेः ५१, पूर्वः ११, खिः ११ ।

हेर्घोः पूर्वी भागः खिसंज्ञ स्यात् ।

५३९ । खर्घौ घुरु ।

खर्घौ १॥, घु-रु १॥ ।

खो घुसंज्ञो र्घो रुसंज्ञः स्यात् ।

५४० । खः स्ये रुः ।

खः ११, स्ये ७१, रुः ११ ।

स्ये परे खो रुसंज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

धीरित्यधिकारप्राप्तमित्याह धीरिति । यथा बुभोज इत्यत्र खिराद्यच्चः परवर्णस्य लोपः भकारस्य वकारः । धोः किं स्मरं स्मरं नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य खिलः भावात् खिकार्याभावः ॥५३८॥

ननु लघुसंज्ञया किं फलं खर्घाभ्यामेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न -खिः सन्वयावित्यत्र खेः सन्वत् खे इति कृते अतस्तन्त इत्यादौ सन्वत्कार्यापत्तिः । न च खःस्येर्वः इति संज्ञायां कृतायां संयोगपूर्वस्य ऋसस्यापि दीर्घसंज्ञत्वान्नान्न सन्वज्ञाव इति वाच्यम् तथोक्तौ यनुष्टमित्यादौ नौकी र्घादित्यादिना षत्वानुपपत्तेः ततश्च संज्ञान्तरे कर्त्तव्ये खः स्येरित्येव कर्त्तव्यम् । लाघवाभावे प्रचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् एवं रुसंज्ञायां वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसंज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तुमुचितत्वात् ॥५३९॥

स्येरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ खग्रहणं ज्ञापयति कदाचिन्नाघवात् कृन्दसि संयोगे परे ह्रस्वो गुरुर्न स्यादिति । अतएव प्रह्ने वा इति पाणिनिसूत्रम् । यथा गृहीत-प्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति कालिदासः । एवं त्वया पुण्येऽप्येयं मधुरमुदकं कालीयहृदे इति हंसदूतम् । इति संज्ञापादः ॥५४०॥

द्वितीयपादः-पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

घे ७, शप् ११, रे ७ ।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

प्रित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्यादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । ढभावयोर्यकार-
बाधित्वादवशिष्टे कर्त्तव्येव शप् स्यात् तेनाव घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुप-
पत्तिः । अत्र रामानन्दकाशीशरी न किमप्याहतुः । रामतर्कवागीशस्तु शाब्दी-
ज्ञाकाज्ञा शब्दैरेव प्रपूर्यत इति न्यायात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य
हेतुत्वात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते क्लीवात् स्वमोऽघेरिति विशेषविधौ सत्यपि
स्वमोर्लुगिति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात् । विद्यानिवासस्तु अधिकं
व्यग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन व्यां सिरिव । अन्यथा
कर्मणि व्यां यक्स्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम् । अवार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशे-
षस्य बलवत्त्वात् व्यां सिरित्यनेन शप्यकौ बाध्येते अन्यथा व्यां कर्त्तरि शवापत्तौ
कन्नेष्टि च यगावत्तौ व्यां सिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिकं व्यग्रहणं
ज्ञापयति क्वचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आंशिककर्त्तृत्वात् शपादयः स्युरिति ।
तेन कर्मकर्त्तरि ढवत् ढघ इत्यनेन कर्मविहितयगाद्यतिदेशेन शवादेर्बाधे चिकि-
र्यते सन ग्रन्थग्रन्थ इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आंशिककर्त्तृत्वाच्छवादयः स्युरिति
न च शब्दादेर्बाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरां शवादिना भाव्यमिति वाच्यम् ।
सकृद्गतौ विप्रतिषेधो यद्बाधितं तद्बाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः
शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे शवपि न
स्यात् ॥ ५४१ ॥

५४२ । गुर्घूङ्श्चाकङिति ।

गुः १।, घूङ्ः ६।, च । १।, अ-कङिति ७।

अन्यस्य घुसंज्ञोङश्च गुः स्यान्न तु किति ङिति ।

भवति भवतः ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

लोपः १।, अतः ६।, अत्-एचोः ७॥ ।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे ।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ । (१०८) आत्तिमभवि ।

भवामि भवावः भवामः ।

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मम् ।

भुवः ५।, प्राप्तौ ७।, वा । १।, मम् १। ।

प्राप्तौ भुवो मं स्याद्वा घे । भवते ।

पुत्रासौ उङ्चेति घूङ् तस्य । यथा सेधति वीधति वर्तते कल्पते । चकारा-
दन्यस्य इङ्ः । यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति । कच ङच्
कङौ कङावितौ यस्य स कङित् तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग् जातीयस्येति न्यायात् किङ्किङ्गां प्रत्ययाभ्यामन्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
एवं निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिधातूनां धातूत्तरजातयोः शुशुषीश्च गुणः स्यादिति
वीध्यम् । यथा सुनोति तनोति काम्यकः कित्त्वकरणं ज्ञापयति कदाचित् लेरपि
गुणः स्यादिति तेन विशं पृच्छतीति जौ वेशयति मुदमाचष्टे मोदयति ऋचमा-
चष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणवलात् धीः परत्र जातयोरेव ग्रहणम् । यथा भवन्ति
भवे भवन् बुभुर्धतीत्यादि अन्यत्र मुरारिः कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्गः एवं एती
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एचो ग्रहणं ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णानां कार्यासम्भवे-
ऽपि न दोष इति । तेन वसोऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णानां
कार्यासम्भवेऽपि संचेपार्थं वस इत्येव वक्ष्यति । भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकार-
लोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् सान्तीऽदनत इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई ११, आ ११, आथ-आतः ६१, अतः ५१ ।

अकारात् परयोराथातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ।

ख्याः ६१, या-युस्-यामाम् ६१॥, ई-ईयुस्-ईयम् ११॥ ।

अकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने—ई
ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव
भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं,
भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्प्रोश्च ।

हेः ६१, लोपः ११, अस्योप्प्रोः ५१, च ११ ।

अकारादस्याभ्यामुपनुभ्याञ्च हेर्लोपः स्यात् । भव भवतं
भवत, भवानि ।

मण्डूकप्रुताधिकारात् घे इत्यस्यानुवृत्तौ भुवः प्राप्तावर्थे घे मं स्याद्वा । यथा
भवति भवते धनं धीरः । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति त्रैचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आथातौः
केवलधीरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्ग्रहणेन आते आथे आतां आथामित्येतेषां
ग्रहणम् ॥ ५४५ ॥

ख्याग्रहणं सृष्टतज्जान्तावित्यदन्तभौवादिकात् व्या अप्राप्तार्थमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु अकारी विष्णुः अ इवाचरति इति कौ व्या अप्राप्तार्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः संयोगः नास्ति स्यो यव सीऽस्य उप्च गुथेति उप्रु, अस्यश्चासावुप्प्रुथेति
अस्योप्प्रुस्तस्मात् । अकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु ह्निनु । अस्योप्प्रोः किं
दृणदुजभच्चे तर्णुहि आप्रुहि ॥ ५४७ ॥

५४८ । व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेऽलं स-
न्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोय्यादिर्धौ सः ।

व्यस्य ६।, गि—उय्यादेः ६।, धौ ७।, सः १। ।

एषां व्यानां धौ परदे सः स्यात् ।

५४९ । प्राग्वन्नी णोऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद
दा मा सो हन वा या द्रा प्सा वप वह शम चि
दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निक्ष मवान्त-
हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

प्राग्वत् १।, नः ६।, यः १।, अन्तर्-अदुर्गेः ५।, णादि नशः ६।, गद—नेः ६।,
वा १।, तु १।, अन्—हनः ६।, अक—नेः ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः
स्यात् । अनादेर्मवान्त-हन्तेः कादिखादि-षान्तवर्जध्वन्त नेश्च
वा स्यात् । अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरस्तु दुर्भवानि । भवाव
भवाम् । भवतां भवेतां भवन्तां, भवस्व भवेथां भवध्वं, भवे
भवावहै भवामहै ।

अनुकारोऽव्यक्तानुकरणशब्दः । गिश्च अनुकारश्च डाच्च चिश्च कणेश्च अलम् च
सञ्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उय्या-
दिश्चेति तस्य । यथा प्रणम्य खटत्कृत्य अङ्गुल्यग्रनखेन वास्पसलिलं विचिष्य
विचिष्य किं तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतरं फुत्कृत्य रोदिष्यसि । इत्यमरः । पटपटा-
कृत्य एवं द्वितीयाकृत्य समयाकृत्य सपवाकृत्य कृष्णीभूयः कणेमनःशब्दैः तत्प्रार्थोः
कण्येह्य पयः पिबति मनीह्य पयः पिबति तावत् पिबति यावत् तसिः
इत्यर्थः । अलं भूषणे अलङ्कृत्य । आदरे सत् सत्कृत्य असतोऽपि असत्कृत्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात् । अदः स्वबुद्ध्यापरामर्शे । अदःकृत्य चिन्तयति । अय-
हणेऽन्तः अन्त्ये । ग्रहणे तु अन्तर्हलागतः । पुरोऽयार्थे पुरस्कृत्य । अस्तमि-
त्युपलक्ष्यौ अस्तङ्गृत्य । तिरोऽन्तर्हौ तिरोभूयः । कारिकामर्यादायत्रपीडासु ।
कारिकाकृत्य । उरी उररी एते विलाराङ्गीकारयोः उरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गी-
कृत्य इत्यादयः । एषु समासात् पूर्वनिपातः क्ताचो यप्च । अत्र समासः एक-
पदीभावमात्रं हन्नादिसंज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एव णत्वविधेः पूर्वं समासकरणात्
समासाभावे णत्वं न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्यव सोऽदुः अदुःशासौ गिश्चेति अदुर्गिः अन्तरं च अदुर्मिश्चेति तस्मात् ।
मूर्धन्यणादिश्च हन्च मीनाश्च हितुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्चेति तस्य ।
गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सोश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च स्नाच वपश्च
वहश्च शमश्च दिश्च दिह् च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्तः स चासौ निश्चेति
गदादिदिहान्तनिः तस्य । मवौ अन्ते यस्य स भवान्तेः स चासौ हन्चेति भवान्त-
हन् अनच निंस च निन्द च निच च भवान्तहन् चेति तस्य । कखाद्यादौ येषां ते
कखाद्याः । मूर्धन्यषोऽन्ते येषां ते षान्ताः । कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्ताः
न कखाद्यषान्ताः अकखाद्यषान्ताः तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्तः स चासौ
निश्चेति अकखाद्यषान्तान्तनिः तस्य । यथा प्रणयति नादर्धोरित्युक्तेः प्रकृष्टी नयः
प्रनय इत्यादौ लिङ्गत्वान्न स्यात् । प्रहणियति । मीना इति मी ज ग वधे श्रायु-
क्तस्य ग्रहणं प्रमीणाति । हितु इति हिनवर्धने शु युक्तस्य ग्रहणं प्रहिणीति
आनिविति विभक्तेः प्रभवानि । प्रणश्यति । शान्तः किं प्रनष्टः । प्रणिगदति
प्रणिनदति प्रणिपतति । पद्यौङगतौ प्रणिपद्यते । दा इति दासंज्ञा तेन प्रणि-
यच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दीयच्छेदे धेट पाने इति त्रयाणां
एचोऽशित्येति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्वं स्यात्
शिति परे तु आकाराभावात् दासंज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिदयति प्रनिधयति
इत्यादौ न स्यादेव । एवं औ दीङ य जये दीङ्गामित्यादिना डादेशे प्रनि-
दास्यते अत्र णत्वं न स्यात् । मा इति स्वरूपग्रहणात् माङलिशब्दे प्रणिमिमीते
कालंचमाने प्रणिमाति माङ्यच्च प्रणिमायते एवं डुनी जूचपे मीङ्यतु मीङ्ग-
वधे इत्येतेषां मित्यौर्ध्वौ इति डादेशे मास्वरूपलाभात् प्रण्यमास्त एवं मेङ्
प्रीतिदाने इत्यस्य अशिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्वं स्यादेव । वीयनाश्च
प्रणिष्यति प्रणिङ्गति प्रणिवाति प्रणियाति प्रणिद्राति प्रणिष्ठाति प्रणिवपति

५५० । घीटीथीष्वम् धोरमा ।

घी टी-थीषु ७॥, अम् ११, धीः ६१, अमा ३१ ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे ।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत,
अभवम् अभवाव अभवाम् । अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभ-
वथाः अभवेथाम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि ।

५५१ । द्यां सिः ।

द्यां ७, सिः ११ ।

घोः सिः स्यात् द्याम् ।

प्रणिवहति प्रणिशाम्यति प्रणिचिनीति प्रणिदेग्धि । प्राणिति प्रानिति प्रणिस्ते
प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिचति प्रनिचति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
अनितेः किपि दान्तस्यापि नस्य णत्वं वा तेन हे प्राण हे प्रान् हे पराण हे परान्
खेर्मूलस्यापि णत्वे प्राणिणत् प्राणिणिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत्
तर्हि प्राणिनाय प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्तिः । निंशनिन्दनिचार्
विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्यं कृति विकल्प इति
श्रीपतिदत्तः । प्रणिस्ते प्रणिसकः प्रनिसकः इत्यादि । प्रहृग्नः प्रहृन्मः प्रहृणः
प्रहृन्वः प्रणिपचति प्रनिपचति । वादिखादिषान्तानान्तु प्रनिकरोति प्रनिखादति
प्रनिचखाद् उपदेशे खादित्वात् । प्रणिषिषति प्रणिषटा इति उपदेशेऽपान्तत्वात्
स्यादेव ॥५४९॥

यादिह्नमीनादीनामनुवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह धोरिति । अमेति लुप्ततृती-
यैकम् । मा इत्यनेन मास्यशब्दस्यापि ग्रहणम् । अधिवान्तु प्रविष्टं न तु तद्धा-
निरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योगः नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वम् । तेन
मा पापं कार्षीः कार्षीः पापं मा इत्यादि । मास्य भवद्दुःखं समये तिष्ठ सुगीव
मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सन्निधनार्थमव्ययम् । केचित्तु माङ् इति
जानुबन्धः शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागमः स्यादेव । तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्व-
मगमः शाश्वतीः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥५५०॥

अर्थगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वादयं शप्शनादीनां यकोऽपि

५५२ । भू स्या पिवदेनो लुक् पे ।

भू-स्याऽपेव-दा-इनः ५।, लुक् ११।, पे ७।

एभ्यः सेलुक् स्यात् पे । अभूत् अभूताम् ।

५५३ । भुवो वन् टीठ्यचि ।

भुवः ६।, वन् ११।, टीठ्यचि ७।

भुवो वन् स्यात् टीठ्योरचि परे । अभूवन् । अभूः अभूतम्
अभूत, अभूवम् अभूव अभूम् ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

वसः ६।, अरस्य ६।, इम् ११।, अनौदितः ५।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् ।

अभविष्ट अभविषाताम् ।

बाधकः । तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट । कर्मणि अभविषाताम् असाविषा-
ताम् ॥५५१॥

भूय स्याथ पिवथ दाथ इन् चिति तस्मात् पिव इति निर्देशात् पाल-रक्षणे
पेशोधे इत्येतयोः अपासीत् । दाइति दा संज्ञा तेन दैपशोधने इत्यस्य अदासीत् ।
अभूदिति व्या रत्नादसीरस्येति नेम् । डित्वान्न गुणः । लुक्करणात् त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तत्रेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन
वृद्धिर्न स्यात् ॥५५२॥

टीठ्योरच् टीठ्यच तस्मिन् । भुव इति पञ्चम्यन्ताव इति कृते भुवो गुणापत्ति-
रिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधानं इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावान्न गुणः
वकारे अकार उच्चारणार्थः ॥ ५५३ ॥

न रोऽरस्यस्य । नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात् । वस इति
पूर्ववकारादिः प्रत्याहारः । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिथ इत्यादौ
गुणः दुदुविव इत्यादौ न गुणः । औदितस्तु । पचतिर्मुञ्चतिविचिविचिमिचयो
णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतयः । भुजिरञ्जिरुजित्यजिभृज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिस्त्रि-
स्त्रिदयः ॥ यन्जिष्वन्जिचुदिपद्यतयश्चिदिरत्तिखिदिक्नुधियुध्यतयः । नुदतिस्तु

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

मान्तः ६।, अत् ११, अनतः ५। ।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य ।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषायाम् ।

५५६ । धे स-लोपो वा ।

धे ७।, स-लोपः १।, वा ११। ।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् ।

५५७ । टी ठी ढीधो ढिचः सेमस्तु हलो वा ।

टी-ठी ढी धः ६।, ढ ११, इचः ५।, सेमः ५।, तु ११, हलः ५।, वा ११। ।

इचः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविढ् अभविध्वं [६४] भप्भसोरिति सस्य दः ।

अभविङ् अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि ।

दतिचुदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः ॥ सविनत्तिरुधिक्षिपिसिध्यतयो-
रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतयः । तुदिवन्निबधिक्षपितप्यतयश्चपिहन्तिद्यतिभिषिपुष्य-
तयः । लिपिलुम्पतिविध्यतिचुध्यतयो नमिदंशियमिस्त्रिगिनयतयः । वपतिर्विजलिज-
दिशिपश्यतयो लभिगच्छतिवेशतिरोशतयः । रमुङ्क्रुशजौनिशतिलिषयो द्विपि-
तुथ्यतिदुथ्यतिशुष्यतयः ॥ विषलिर्विषगौपिसंधीशिषयो घषतिवर्षतिदुर्हलिहयः ॥
आपिर्मृशिविशिक्तशिदहिरुहयो लेदिर्वहिनहिशपतिशपयः । तपतिः स्कन्दतिरौदित्
गदितः श्रीमद्वोपदेवमतविदितः ॥ ५५४ ॥

मस्यात्मनेपदस्य अन्त् मान्त् तस्य । अन्तावयवमचं हित्वा पूर्वभागस्य ग्रहणं
तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि । अनतः किं एधन्ते लोपीऽतो इत्यनेन
कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा । ङिलासङ् धे शपी लुकि आध्वे सस्य दकारे
आङ् ॥ ५५६ ॥

टीठीढीनां ध टीठीढीध तस्य सह इमा वर्तन्तेऽसौ सेम् तस्मात् । यथा
अक्तद् आनद् अलौद् अय्यैद् उडशब्द औद् तुष्टुद् चक्तद् कषीद् नेषीद्

५५८ । धुर्दिष्टाडि ।

धुः १।, दिः १।, व्यडि ७।

व्यामडि च धुर्दिः स्यात् ।

५५९ । भभखयहर्घकृणां जव्चप् जस्वच्चाः
खेः ।

भभ्-कु-ऋणां ६॥, जव्-चु-आः १॥, खेः ६। ।

खेर्भभ खय हकार घं कवर्गं ऋवर्णानां क्रमात् जब् चप्
जकार स्त्र चवर्गाकाराः स्युः ।

स्त्रीषीद्वं अभविदुमिति सलोपपत्तेर्यस्य ढः पत्तेरभविध्वं सलोपाभावपत्तेर्यस्य
भप्भस्त्रीरित्यनेन सस्य ढः अभविद्धम् ॥ ५५७ ॥

टी च अड् च व्यड् तस्मिन् । प्रकरणादेव धोः प्राप्नोति पुनरुपादानं ज्ञापयति
यथा अव्यवहितपूर्वधातोरेव द्वित्वं स्यात् । तेन इन्दाभास इत्यादौ इन्दादेर्न
द्वित्वम् । एवं वीप्सायां पदं द्विः । यथा गृहे गृहे गीतं स्मरं स्मरं मनसि ।
गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेषु समासवच्च । एवर्धेषु द्विरुक्तं समासवच्च स्यात् । गुणे
मुखमुखेन प्रियप्रियेण । सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्वी सृदु सृद्वी पूर्वस्य
पूर्वभावः मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः । कदाचित्
समासो न स्यात् च । यथा मन्दं मन्दं नुदति पवनः । पीडायां गतगता नष्ट-
नष्टाः । आनुपूर्वं ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेश्य एकैकमक्षरं जपति । त्वरायां यावत् बोधम् ।
गच्छ मच्छ गच्छ अहिरहिरहिरहः । सामीप्येऽभ्युपगच्छाम् । अध्याधि ग्रामम्
उपस्थुपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम् । सामीप्ये किं सर्वस्योपरि चन्द्रमाः । वाक्यञ्च
यावदिच्छयाधिक्ये । अही दर्शनीया अही दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्यं
मह्यं मह्यं रीचते अत्र रुचेराधिक्यम् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम इत्यादौ
भक्तेराधिक्यमिति ॥ ५५८ ॥

भभ् च खय् च हय घञ् कुञ् ऋञ् ते तेषाम् । जव् च जप् च जश् स्त्रश्च
चयश्च ते । यथा जभाष डुढीके दधार जघास बभौ । चखाद पुष्फोर चिच्छेद
टिष्ठेव तुथोद जहौ पपौ चुकोप जगाद । पपार ततार ऋकारेण वर्णस्य लका-
रस्य ग्रहणात् चकल्पे ॥ ५५९ ॥

५६० । भूवोऽङ् ठ्यां ठ-भावे तु वा ।

भुवः ६।, अङ् १।, ठ्यां ७।, ठ भावे ७।, तु १।, वा १। ।

भुवः खेरङ् स्यात् ठ्यां ठ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतुः बभूवः, बभूविथ बभूवयुः बभूव, बभूव
बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे
बभूवाथे बभूविद्वे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । ठे
भाषे च । बभूवे वुभूवे इति प्रयोगौ ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्थः
भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भविता भवि-
तारौ भवितारः, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्तां भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म । भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषीरन्,
भविषीष्टाः भविषीयास्थां भविषीद्वं भविषीध्वं, भविषीय
भविषीवहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ,
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते,
भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्यः अभ-
विष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ।
अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभवि-
ष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । एवं
चेतति इत्यादयः ।

डित्वादन्त्यस्य स्थाने । ढञ्च भावस्य ढभावं तस्मिन् । ढभावयोरपि नित्य-

[२] चित्ती संज्ञाने । *

५६१ । रुदाद्यस्तिसेर्दिस्योरीम् ।

रुदादि अस्ति-सेः ५॥, दि स्योः ६॥, इम् १॥ ।

एभ्यो दिस्योरीम् स्यात् ।

मिति केचित् । भूयादित्यादिषु किञ्चात्र गुणः । भविषीदुमिति धकारस्य
ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकारः । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि
भवतकौल्यादौ त्यादिव्यत्यादिनाऽक् । प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तान्तनेव
एत्वम् । एवं चेततीत्यादयः इति । येषु विशेषकार्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थं
विशेषकार्यार्थं सूत्राख्याह ॥५६०॥

रुदादिश्च “रीदितिः स्यपितिश्वैव असितिः प्राणितिस्यथा । जचति श्वैव
विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः” इति । अस्तिरिति अस्ल्भावे स्वरूपकथने तिप

प्रमङ्गाद् बालबोधार्थं गणपाठोक्ता	ल—अङ् वान् (५६५) ङ ।
अनुवन्तास्तत्प्रयोजनानि अकारादि-	ए—सिचि अङ्गिः । (५७६)
क्रमेण चीचन्ते । (४)	ऐ—यजादिः (६५१)
अ—मुखीञ्चारणार्थः ।	ओ—निष्ठात न (१०५२) क्त-क्तवत्त्वी
आ—निष्ठाभावादिकर्म वेट् । (१०७७)	तस्थाने न)
भावे क्रियारम्भे च वाच्ये क्त—क्तवत्	औ—अनिट् । (५५४) अनिम्
स्थाने वा इट्)	क—चुरादिः । (७७३)
इ—नुण्वान् । [५६८]	कि—वा चुरादिः (७७३)
इङ्—वा अङ् वान् । (५६५, ङ इति	ग—क्रादिः । (७३८)
स्मृते)	गि—प्रादिः । (७६९) पूषातुभिन्नश्चेत्
ई—अनिङ् निष्ठः । (१०७१, क्त-क्तवत्-	स्वादिस्य (१०५२)
स्थाने न इट्)	घ—रुदादिः (५६१, ५८५)
उ—क्ता वेट् । (११७२)	ङ—तङ् वान् । (५३१, कर्त्तरि वाच्ये
ऊ—वेट् । (५७३) वेम् ।	आत्मनेपदी)
म्—चङि अङ्गसः । (६३८)	ज—जलादिः । [१०००]
क्—चङि वा ऋसः । (३३८)	ञ—उभयपदी । (५३१)

५६२ । भस् स्वात् भसीम ईमि सेर्लोपः ।

भस् स्वात् ५।, भसि ७।, इमः ५।, ईमि ७।, सेः ६।, लोपः १।।

भसात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात् । अचेतौत् अचेतिष्टाम् ।

वक्तव्यः । रुदादिभ्य अस्तिभ्य सिञ्चेति रुदाद्यस्तिभ्यः तस्मात् । दिश्व सिञ्च दिस्वी तयोः । रुदाद्यस्तिभ्यां घ्यादिस्थीरेव रुदादेभ्यो सिञ्चवधानेन अस्तेभूँ आदेशे न च घ्या दिस्थीरसम्भवात् । एवं सिरिति घ्यां सिः तस्मात् परयोघ्या दिस्थीरेव घ्या असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्यात् सिन्तु विभक्तेरेव । अन्यथा रुदादेः परस्य घ्यां कृतस्य सीरपि इम् प्रसज्येत् । यथा अरीदीत् अरीदीः आसीत् आसीः । सेन्तु अनैषीत् अनैषीः ॥ ५६१ ॥

भस् च स्वञ्चेति भस्स्वं तस्मात् यथा असेद्धां अकृत अव्राजीत् । ईमः परस्य ईम्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ऋसात् परस्यापि सेर्न लोपः । अचेष्ट अस्तीष्ट इत्यादौ लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायात् आदौ गुणे सेर्लोपो न स्यात् ॥ ५६२ ॥

जि—अद्यक्तः । (१०८५ वर्तमाने क्तः)

टु—साधुः । (११४२)

डु—विमक्-युतः । (११४३)

ण—फणादिः । (५७८)

त—अदन्तः । अत्-अन्तः । (७७५)

द—तनादिः । (६८८)

ध—रूधादिः । (७३८)

न—स्वादिः । (७३८)

प—सुचादिः । (७४१)

भ—शमादिः । (७४०)

म—घटादिः । (७८८)

मि—यिचि इष्-णमोः वा ऋस्वः । (७८८)

य—दिवादिः । (७३८)

र—वैदिकः । (वेदीक्तधातुः) ।

ल—अदादिः । (६७०)

लि—ह्लादिः । (७२६)

लु—स्वपादिः । (६६१)

व—वृतादिः । (६४८)

श—तुदादिः । (७३८)

शि—कुटादिः । (७५५)

ष—कदङ् वान् । (११५६, कदन्ते ड्)

क्ष—जक्षादिः । (१७३)

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

अन् । १।, उस् । १।, सिद्धेः ५।, अभुवः ५। ।

सर्वेभ्य परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अर्चतिषुः
अर्चतेः ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्वपाद्यन्ता-
न्यस्याद्यन्तौ ।

अन् । ६।, आद्यचः ५।, लोप्यः १।, अनु । १।, शस्-अन्तौ १॥ ।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-
श्वपान्तो यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिलोप्यः, यदन्त्यादशस्तस्यान्तो
लोप्यः । चिचेत चिचिततुः चिचितुः ।

अथ द्विष सिद्धिः तस्मात् । सिः परस्य स्या अन् उस् द्वेभ्यो एव । यथा
अर्चतिषुः, अस्थुः अपुः अदुः अगुः एषु भूष्यापिवेति सेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति
स्यात् सिः परत्वाद् उस् । द्वेभ्यो अजत्तुः । अभुवः किम् अभूवन् यङ्लुकि
अर्चभूवन् ॥ ५६३ ॥

आदिशासावच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरव अचां मध्य एव न तु
लावङ्गानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ हसार्दः परभागलोपानुपपत्तेः ।
अम् च खप् च शस्त्वपौ । आदिश्व अन्तश्च आद्यन्तौ शस्त्वपौ आद्यन्तौ यस्य स
शस्त्वपाद्यन्तः शस्त्वपाद्यन्तश्च अन्यश्च शस्त्वपाद्यन्तान्यौ शस्त्वपाद्यन्तान्यौ च तौ
स्यौ चेति शस्त्वपाद्यन्तान्यस्यौ तयोराद्यन्तौ शस्त्वपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ । अनुरिह
परभागार्थश्च इत्यत आह आद्यचः परो भाग इति । पश्चादिति आद्यचः परभागा-
भावे इत्यर्थः । तेन यस्य आद्यचः परभागी वर्तते तस्य तल्लोपानन्तरं यस्य तु पर-
भागी न वर्तते तस्य प्रथमत एव शस्त्वपाद्यन्तसंयोगस्य आदिलोप्यः अन्यसंयोगस्य
अन्तो लोप्यः स्यादिति निष्कर्षः । यथा चक्ष्वादि पुष्कारे टिडेव तस्यौ चुच्यौ तुष्टुप-
तन्तारं चक्षन्द पश्यश । अन्यसंयोगस्य तु सस्याम दध्वाव तत्रास चक्षाम । परभागा-
भावे तु तुष्टाव तस्यौ चुक्ताव पप्पार दध्वाव जत्रौ जग्लौ सस्यौ इति ॥ ५६४ ॥

(३) व्युत्तिरु चरणे ।

५६५ । शासुलिङ्गात्पुषादेर्ङष्टीपे जृश्विस्त-
न्भुविषु मुचुम्मुचुगुचुग्लुच्चिरितस्तु वा ।

शासु-पुषादेः ५१, ङः ११, टीपे ७, जृ-इरितः ५१, तु ११, वा ११ ।

शासोल् कारेतो व्युतादेः पुषादेश् ङः स्यात् टीपे, जादेस्तु
वा । अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत ।

ल इत् यस्य सं लिङ् । व्युत् च पुष् च व्युत्पुषौ तावादी ययोस्ती व्युत्पुषादो
शासुश्च लिङ् व्युत्पुषादी चेति तस्मात् । स्वमते लिङ्निष्पन्नैव सिद्धे व्युत्पुषाद्यां
विधानं प्राचामनुरीधात् । इत् इत् यस्य स इरित् । जृश्च श्विश्च स्तन्भुश्च विष्णुश्च
मुच्युश्च स्तुच्युश्च युच्युश्च ग्लुच्युश्च इरिच्येति तस्मात् । यथा अशिषत् अघसत् । व्युता-
दयो हादादेरात्मनेपदिनः सर्वे ङीपे ङ विधानसामर्थ्यात् टासुभ्यपदिनः यथा
व्युत ङ ल व्युत्याम् अव्युतत् अव्योतिष्ट । व्युतादिश्च व्युतिः शुचिः सम्यः रुचिष्विता-
चक्षि दाक्षिदा भस्मिदा व्युटिश्च । रुचिर्लुटिध्वन्स लुठि लुभिश्चतुर्भिः सन्त-
वतुवधुश्च । स्यन्दुः श्वधुश्चापि कृपयुताविति तयोर्विंशतिरेव याता इति । पुषादर्थः
दिवादौ परस्मैपदिनः सर्वे । पुष्यति शुष्यति विष्यति स्निष्यति तुष्यति वध्य-
नुष्यति । लैष्यति लप्यति मुच्यति द्रुच्यति णुच्यति णिच्यति क्रुधि लुठिणश्चयः । सप्त-
दशेति पुषादावुदिताः श्रीमन्नोपदेवमतविदिताः । एवं पुष्यत्यश्वसुदसुतमदयः
यस्य एषु जसु सुदसयः । अस्य चास्यति वस्य क्रुमयः पुष्य विध्य कुसि वुमष्यति
सपयः । उच्यति ऋषि मसि वृषि कृश दृश्यः कुप्यति शृश्य भन्सु चिदयः ।
ष्टुपिह्वंषिडिपिगुपियुपयः क्लियति रुपि लुपि लुभि श्रुदि गृधयः । दुर्गसिंह इति
चाह पुषादिं तेनीभयोः प्राप्ताणिकत्वादेते इरनुवन्धाः पठिताः किञ्च सिच्यति
लुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीनां चतुर्णां दुर्गसिंहसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-
बन्धेऽपि नीतः । जादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्वत् अश्वयीत् अस्तम्भत् अस्तम्भीत् ।
विष इति विष निजौ व्याप्तौ इत्यस्य ग्रहणम् अविषत् अविचत् अस्तुचत् अस्ती-
चीत् अस्तुचत् अस्तीचीत् अशुचत् अशोचीत् अग्लुचत् अग्लीचीत् । इरितस्तु
अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मन्य विलोडने ।

५६६ । स्यात् ठपित् किडा ।

स्यात् ५।, ठी १।, अपित् १।, कित् १।, वा १। ।

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

हसुङ्गः ६।, लोपः १।, अणौ ७। ।

धोर्हस उडो नस्य लोपः स्यादणौ । ममथतुः ममथ्यतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाच्चोः ।

न १।, इदित् पूजार्थाच्चोः ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याच्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ । अत्य-
एवेदितो नुण् । प्रनिकुन्यगात् । (५४८) कादित्वाच्च णः ।

(५) षिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिष्णः स्तोऽष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ।

भाद्यादिष्णः ६।, स्तः १।, अष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः स-नी स्तः, न तु ष्यै ष्वक्
छिवाम् ।

संयोगात् परा अपित् ठी कित् स्यादा । यथा भजतुः वभञ्जतुः । हसुङ्गो लोपो-
ऽणौ ठग्रान्तु वा इति कृते ठग्रपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठग्रपित् कित्
वेति विधानन्तु भस्ज जी श पाके इत्यस्य ठग्रपिति भस्जोऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन
भर्जादिशे वभर्जे वभञ्जे इत्याद्यर्थम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासौ न चेति उङ् न । हसी हसन्तधातीरुङ् न हसुङ्गं तस्य हसुङ्गः
इति षष्ठेऽकम् । नास्ति गुर्यस्मिन् परे सोऽणुस्मिन् । यथा भन्जधौ भज्यते भक्तः ।
हसन्तधातीः किम् । नीर्यते नीर्यः अत्र न प्रसङ्गः ॥ ५६७ ॥

इदनुबन्धानां नकार एव नास्ति कथं लोपो निषिध्यते इत्यत्र आह अतएव-
न्यादि । अतएव न लोपनिषिधादित्यर्थः ॥ ५६८ ॥

सिक अन्ये १॥, दन्त्याजन्तसादयः १॥, षोपदेशाः १॥, धवः १॥, स्वक-सिङ्गः १॥,
 ५।१।, षोपदेशाः १॥, तु १।१, अ-चतु—नटः १॥ ।

भादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणत्वकः । तथाच । भाव्यादौ जुहो-
 व्यादिर्वादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि चुरादय इति
 भादिरादिः भाव्यादिः ष च ण च ण भाव्यादौ ण भाव्यादि ण तस्य । धीरधि-
 कारेऽपि भाव्यादयश्च लिङ्गधातोर्निर्वासात् । तेन षष्ठमिच्छति षष्ठीयति एवं
 षकारोऽपि भाव्यादयौ न प्रसङ्गः । षाष्टवर्गस्तवर्गज इति वीपदेवस्वरसात् अत्र षकारस्या-
 षष्ठवर्गस्य तवर्गप्रकृतिकत्वे ध्यायते हिर्भावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति
 न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तज्ज्ञौ सनि तिध्यासति यङि त्याष्टायते इति । एव
 स वेव । वीपदेश्चोपदेशौ दर्शयति साङ्गं शीकेन ॥५६॥

सैक च सीक च सृप च सृश सृज च सृशृ सृयाथ ते तेभ्योऽन्ये । दन्त्यश्च अञ्च
दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तश्चासौ स चेति दन्त्याजन्तसः दन्त्या-
जन्तस आदिर्यथां ते दन्त्याजन्तसादयः दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्तदा-
दिका धातवः षोपदेशाः धातुसंज्ञाकाले मूर्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः संका-
दीनामजन्तसादित्वात् स्तृ सृया इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्ती निषेधः । स्वकादयो
दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ताः । किञ्च उद्गूटौ यव विद्यते
थो वः प्रत्ययसन्निजः । अन्तःस्थं त विजानीयात् तदन्वो वग्यं उच्यते । इति स्वरसात्
स्वर्षकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहणं ज्ञापयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च
कचित् षोपदेशता नास्तीति । तेन स्वका प्रतीधाते सान्त्वका सान्त्वने इत्यादीनां
दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशकलन्तु क्तसकारवत्त्वात् तुष्टाव तीष्ट्यते सुधुव सीष्ट्यते
त्र्यंयादिषु षत्वम् । नृञ्च नर्दं च नाथ च नाध च नन्द च नक्तश्च नृश्च नटश्च ते
नृर्नर्दनाथनाधनन्दनक्त नृ नटः न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा । नृतादि-

५७१ । व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याच्छस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, सः १। ।

गत्यर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-
सेधति ।

५७२ । गौकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-
सुजां स्या सेनि सन्ज स्वन्जाऽगतिसेधाऽप्र-
तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवस्वन परि नि
वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽम्यपि
दशस्यादेस्तु द्वेष्ट ।

गि इकः ५।, स्तु-सुजां ६॥, स्या-सहां ६॥, सः १।, षः १।, अमि ७।, अपि ११।,
दश-स्यादेः ६।, तु ११।, द्वेः ६।, च ११। ।

स्वादेरस्यान्तसुजः स्यादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्-
वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पथ्यादिपूर्व-सेव सुम-
ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अम्य-
न्तेरेऽपि दशानां स्यादीनान्तु द्विस्तानाञ्च । निषेधति न्यषे-
धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

वर्जिता नादयो धातवः शीपदेशा धातुसंज्ञाकाले मूढन्यादित्वेन उच्चारिता इत्यर्थः ।
शीपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्तो इति णत्वम् । नृत्
नर्तने इत्यादीनां दन्त्यादित्वन्तु अन्येषामनुरीधात् ॥५७०॥

व्यञ्च तत् अच्छेति व्याच्छः तस्य । गत्यर्थश्च वदश्च गत्यर्थवदः तस्मिन् ।
अच्छंति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अच्छगत्य अभिमुखं गत्येत्यर्थः अच्छीद्य
अभिमुखमुदित्वेत्यर्थः ॥ ५७१ ॥

स्वः स्वरूपः स्योऽन्ते यस्य स स्यान्तः न स्यान्तोऽस्यान्तः अस्यान्तश्चासौ सुज् चेति
अस्यान्तसुज् । स्तुश्च स्तुभश्च सोश्च सुवश्च अस्यान्त सुज् च तेषाम् अगतौ सेधः
अगत्यसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति

यङ् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिचः नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सन्धश्चेति अनङ् सन्धः । व्याभ्यां स्वनः व्यवस्वनः अत्रे भवणे व्यवस्वनः अन्नव्यवस्वनः नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिवश्चेति अनङ् सिवः । औश्च अङ् च औऽङौ न विद्येते औऽङौ यस्य सोऽनीङ् स चासौ सह चेति अनोङ् सह । सेवश्च सुम् च अनङ् सिवश्च अनोङ् सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सह । परिश्च निश्च विश्च परिनिवश्चः तेभ्यः सेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सहः परिनिविसेवसुमनङ् सिवानोङ् सहः पश्चात् स्थाश्च सेनिश्च सन्जश्च खन्जश्च अगतिसेधश्च अप्रतिसदश्च अयङ् सिचश्च अनङ् सन्धश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिविसेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सहश्च ते स्थादिसहः तेषां स्थादिसहाम् । दशानां स्थादीनां समाहारः दशस्थादिः तस्य । यथा अभिष्टौति विष्टौभते विष्यति विषुवति सुव इति तौदादिकस्य षूश्चोपे इत्यस्य ग्रहणात् षूङ् षू योङ् इत्येतयोर्विचूते विभूयते इत्यादौ षत्व' न स्यात् । विषुणीति स्थान्तस्य तु विसोष्यति विसविष्यति इत्यादौ न षत्वम् । स्यः स्वरूप इति किं व्यषोद्विमित्यादौ षत्व' स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्धातुः सेनया अभियाति अभिषेणयति । निषजति निषजते निषेधति । गतौ तु गङ्गां विसेधति क्लिञ्च सेध इति निर्देशात् देवादिकस्य निषिध्यतीत्यादौ न षत्वम् । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिञ्चति यङि तु विसेसिच्यते इत्युभयत्र न षत्वमिति श्रौपतिदत्तः । विष्टभाति विष्टभीति अङि तु व्यतस्तम्भत् विष्वणति अवष्वणति क्षीरं शिशुः अन्यत्र विस्वनति वीणा शब्दं करोतीत्यर्थः । व्यवेत्युक्तेर्वकारादपि षत्व' व्यवात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसेवते निषेवते विषेवते । सुमिति सुमागमः परिष्करोति । परिषीव्यति अङि तु पर्यसीषिवत् पर्यादिनिमित्तकं खेः षत्व' निषिध्यते खिनिमित्तकं मूलधातोः षत्व' किलादित्यनेन स्यादेवेति श्रौपतिदत्तः । परिषहते । ओकारे निसीदा अङि तु पर्यसीषहत् । अम्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वनजस्तु सुमसिवसहाम् अम् अवधाने वा षत्वमिति वक्ष्यति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् इत्यादि । दशस्थादेस्तु द्वेष्टेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षत्व' खेः सकारे सति तस्यापि षत्वमिति बोध्य' नितष्ठौ अभिषेणयिषति निषषञ्च विषाप्यज्यते । व्यान्तु सत् सञ्जीष्टां नाखेरिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षत्वम् । तेन विषस्त्राज विषसाद् इति । निषिषेध विषापद्यते निषिषेच वितष्टम्भ विष्रज्जान विषिषेवे । एषामेव किं षीषनाशे विससौ विषुषाव इत्यादि दशस्थादेरिति नियमात् अन्येषां सोसुवादीनां खेः

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वैमूढित् स्वर चाय स्फाय प्याथ
सूति सूय धूज रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु
सुनोस्वठ्याः ।

वा ११, इम् ११, ऊदित्—निष्कुषः ५१, अरवसः ६१, रुदुसुनीः ५१, तु ११,
अम्याः ६१ ।

एभ्यो वसस्थारस्येम् स्याद्वा, रीत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधीत् ।

षत्वं न स्यात् । किलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तकं षत्वमनेन नियम्यते ।
तेन णुल प्रस्तुत्यां विक्रौति णालशीधने प्रतिस्नाति इत्यादौ न षत्वं किञ्च उपसर्ग-
निमित्तकं षत्वमेव नियम्यते । तेन तौण्डयते तौण्डयते इत्यादौ खिनिमित्तकं षत्वं
स्यादेव । किलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-
ऽपि षत्वमिति बोध्यम् । निःष्टौति दुःष्टौति ॥५७२॥

ऊदित् यस्य स ऊदित् रध आदिर्यस्य रधादिः । निःसः कुषः निष्कुषः ।
प्यात् ऊदित् स्वरस्य चायस्य स्फायस्य प्यायस्य सूतिस्य सूयस्य धूज च रधादिश्च
निष्कुष चेति तस्मात् । स्वर इति स्वरुज शब्दीपतापयोः स्वजातीयधात्वन्तराभावात्
स्वरुहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वररुहणं ज्ञापयति क्वचिन्निषेधं बाधित्वा विकल्पोऽयं
प्रवर्तते इति । अतएव नेष्टतस्यप इत्यनेन व ऋ स्तृ भिन्नात् ऋदन्तात् थप इम्
निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्य इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादिस्तु रध्यतिसृष्यट्प्यौ
क्वमुच्यतिर्दुर्घातिसाधा । णञ्छणिञ्चौ नश्लयू च रधादावष्ट धातवः । स्वमते
ऊदित्वेनैव सिद्धौ स्वरते रधादिश्च इह पाठः प्राचीनमतानुवादार्थम् । रुश्च दुश्च
सुश्च तुश्च तस्मात् । यथा असेधीत् असेत्सीत् अस्वारौत् अस्वार्षीत् अचावीत्
अचासीत् अस्फायिष्ट अस्फास्त अप्यायिष्ट अप्यास्त असविष्ट असोष्ट । सूति सूय
इति अदादिदिवाद्योर्ग्रहणात् षूश्च चेपे इत्यस्य असावीदिति नित्यम् । अधावीत्
अधीषीत् । रधिता रद्धा निष्कोषिता निष्कोष्टा रविता रीता दविता दीता
सविता सीता नविता नोता । ठ्यास्तु रुविव दुदुविव सुषुविव नुनुविव इति
अन्यस्मादनिसोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥५७३॥

५७४ । ब्रजवदरलजनिमोऽजिष्विजागु-
त्रिः सौ पे ।

ब्रज वद-अर्-अल्-अच्-अनिमः ६।, अजिष्विजागुः ६।, त्रिः १।, सौ ७।,
पे ७। ।

ब्रजेर्वदेरन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात्
नतु जि ष्वि-जागृणाम् ।
असैत्सौत् असेधिष्टाम् ।

५७५ । ढभात्तयोर्धोऽधः ।

ढभात् ५।, तयोः ६॥, धः १।, अधः ५। ।

ढभात् परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु धाजः । असैङ्गाम् ।

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् ब्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम्
चेति तस्य । जिश्च ष्विश्च जागृणामिति तत् । न जिष्विजागृ अजिष्विजागृ तस्य ।
अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ । अच आरालैजित्यादिना अच एव वृद्धि-
स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवेत्यर्थः । धातोः स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्यः ।
तेन ब्रजेर्वदेरित्युक्तम् । यथा अत्राजीत् अवादीत् । ब्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्तप्रकारादिरेव तेन वद स्मैर्ये इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अजैषीत्
अनैषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राचीत् असैत्सीत् अतौचीत् अमा-
चीत् । अग्रादेस्तु अध्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत् । वनु जाग्रीऽनव्यीति गुण-
स्यैव प्राप्तौ जागुरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धेः
प्राप्तौ निषेधार्थम् । अतएव दीधीवेव्यीर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुसृष्टि-
रिति उभे दीधीवेव्यीर्नं गुरिति सूत्रं बाधित्वा गुरुस्य ठागमित्यनेन गुणे अदीधयुः
अवेवयुरिति वीपदेवः ॥ ५७४ ॥

तथ यथ तथौ तथोस्तथोः । असैङ्गामित्यनिमपचे इमि तु असेधिष्टामिति ।
अधः किं धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खद स्वर्यं वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽक्षरे दित् चणश्चस-
वधो वोङतः सौ पे त्रिः ।

हसादेः ६।, सेमः ६।, अ-ह-म-य एदित् चणश्चसवधः ६।, वो ११।, उङतः ६।
सौ ७।, पे ७।, त्रिः ११।

हमयान्तादेकारेतः चणाटेशान्यस्य सेमो हसादेऽङोऽका-
रस्य त्रिः स्याद्वा सौ पे । प्रत्यखादीत् [५४६] खादित्वान्न
णः, अखदीत् ।

५७७ । जिणत्यन्त्ये जुङतोः ।

जिणति ७।, अन्येजुङतोः ६॥ ।

धीरन्त्यस्येच उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च ।
चखाद ।

सह इमा वर्तन्ते यः स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदित् । ह च म च व
च एदिश्च चणश्चस्य वध चेति तत् । न ह्येदित्चणश्चसवध अक्षरे दित्चण-
श्चसवध तस्य । उङ् चासौ अच्चेति उङत् तस्य । हान्तादेशु अचहीत् अकमीत्
अहयीत् अकटीत् अचणीत् अश्चसीत् अवधौत् ॥ ५७६ ॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स जिणत् तस्मिन् । अन्यश्चासाविच् चेति
अन्येच् उङ् चासावच्चेति उङत् अन्येच्च उङच्च तौ अन्येजुङतौ तयोः । हसादे-
रिति नानुवर्तन्ते उङतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अन्ये च उङतश्च त्रिः स्यात्
जिति णिति च परे । यथा जिमाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ
उङत इति येन कोनापि उङतो ग्रहणम् । तेन भञ्जगिलम्भीवेषमोर्नलोपे इति नलोपे
अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जधातोर्नलोपे उङतो वृद्धौ घटादि-
जनौत्यनेन ऋस्वं विधाय रजयति ऋगानिति स्वयं वक्ष्यति । वृत्तौ धीरिति
व्याख्यानात् त्वचयतीत्यत्र जिसमेतस्य धातुसंज्ञायां त्वचौ धातुत्वाभावादुङतो न
वृद्धिः । ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुङतो वृद्धौ इष्टसिद्धौ
अन्येचौ ग्रहणं वृथेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वृद्धेरकार्त्तव्यत्वात् । अन्यथा

५७८ । गायन्त्ये वा ।

अपि ७, अन्ये ७, वा । १ ।

चखाद चखद ।

[८] गद भाषे ।

प्रणिगदति ।

[१०] [वर्ग्यवकारादिः] बद ख्येय्ये ।

५७९ । तृ फल भज त्रप श्रथ ग्रथ दभा-
द्यन्तास्यहसां ठ्याः कित्-सेमथप्यदेः खिलोप-
ष्ठा-शश दद वाद्यन्यथा-खि गु नलोपिनां जृ
वम भम त्रस फणादिवधार्थं राधान्तु वा ।

तृ-हसां ६॥, ठ्याः ६१, कित्-सेमथपि ७, अत् ११, एः ११, खिलोपः ११,
त्र ११, अ-शश—नलोपिनां ६॥, जृ-राधां ६॥, तु ११, वा ११ ।

त्रादीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः ठ्याः किति
सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्ददेवकारादेरन्यथा-
भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जृवमभ्रमत्रसफणादीनां हिंसार्थस्य
राधेश्च वा स्यात् ।

वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः ।

[११] णद शब्दे ।

[५६९] भ्वाद्यादीति णो नः । नदति । प्रणिनदति ।

जो नागरयतीत्यादौ जाग्रोऽणञ्जीति गुणे कृते उड्गती वड्ग्रापत्तेः । एकनिमित्तके
इति किं दिव्यतीति देवः अत्र पचादित्वादिनि गुणे देवस्येदं दैवम् अत्र णेर्द्वि;
स्यादेव । न च तथापि अन्येणैव गृह्यतां किमिची गृह्येनेति वाच्यम् । व्येजै-
वतावित्यस्य णपि विव्याथ इत्यनुपपत्तेः । रामतर्कवागीशस्तु अग्न्याजुडतीरिति

पठित्वा अलोपित्वं स्थानिवत्त्वच्चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत् लेते न विद्यन्ते तत्रा-
लोपो विकल्पात् । तद्वत्त्वादन्यदीर्घश्च पुक्केत्यङ्गापयत्यत इति स्वरसादकारस्य
स्थितिपक्षे द्विस्मादन्तत्वात् पञ्च विधाय अङ्गापयति । श्वलमिति साधयति
तुङ्गेयम् अच एव द्विः स्थानित्वेन निर्देशात् । व्रजवदेत्यादौ यथा अचो ग्रहणं
विनाप्यचः प्रातिस्तथावापि अणित्यन्तोऽतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचो ग्रहणस्यैव वैय-
र्थ्यात् । स्वसाचष्टे स्थापयति इत्यादौ अनेन द्वौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-
कारान्तानां नापविधानवैयर्थ्याच्च । एवं नित्यस्य अलोपस्य तदचनवलादिकल्पे
अन्यदीर्घस्यापि तद्वचनादेव सिद्धौ अकारस्य इह द्विविधानवैयर्थ्याच्च अङ्गा-
पदतीत्यादौ तु अलोपो विकल्पनम् अन्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनीषादित्वात् साध्य-
मिति ॥५७८॥

सुगमं प्रणिगदतीति गदनदेति शत्वम् ॥५७८॥

स्यः संयोगः न स्त्रीऽस्यः अस्ययासौ हत् चेति अस्य हस् आद्यन्तद्वीरस्य हस्
येषां ते आद्यन्तास्यहसः । तृश्च फलश्च भजश्च वप्रश्च यथश्च यथश्च दभश्च
आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम् । सह इमा वर्तन्ते यः स संम् सीम् चासौ थप् चेति
संमथप् । किञ्च संमथप् चेति कित्संमथप् तस्मिन् । अन्तस्थवकार आदिर्यस्य
स वादिः । अन्यथा अन्यप्रकारः खिर्यस्य सीऽन्यथाखिः । शश्च नलोपश्च श्नलोपी
तौ विद्येते यथोक्तौ श्नलोपिनौ । शश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च श्नलोपिनौ
च ते । पश्चात् नञ्समासः तेषाम् । वधार्थराधो राध चेति वधार्थराध । जृश्च
वमश्च भमश्च वसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते आदिराधः तेषां तृ इत्यस्य श्म-
त्वात् फलभजीरन्यथाखित्वात् वपसंयोगादित्वात् अथयथोः संयोगादित्वात् न
लोपित्वाच्च दभीनलोपित्वाद्प्राप्तौ पृथगुक्तिः । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहसः
ये धातवस्तेषामेव ग्रहणात् श्मन्नलोपिनोरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-
न्तास्यहसां ग्रहणात् श्मन्नलोपिवर्जनं कथमिति चेन्न टुनदिसंवाधि इत्यादीना-
मुपदेशे आद्यन्तास्य हसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि खिलोपाद्युत्पत्तेः । फणादिश्च
फणति राजतिश्चैव भाजतिर्भाजतिस्तथा । भाजतिः स्यमतिश्चैव समतिश्च फणा-
दयः । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येतत् । एवं वधार्थराधोऽपि रेधतुरिति
वद स्यैवै वग्यवकारादित्वान्नियेधः । दन्तादिस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतुः एवं वज-
मतौ ववजतुः वसिरस्तम्भे ववसतुः । अन्यथा खिश्च नलोपिनामिति एषां मध्ये
चखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७९ ॥

[१२] अहं पीडायाम् ।

५८० । स्यान्तादाद्यृदाद्यश्नोः खेरान् ठां
वा त्वाञ्छः ।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अश्नोः ६।, खेः ६।, आन् ११।, ठ्यां ७।, वा ११।, तु ११।
आञ्छः ६। ।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरश्नोतेश्च खेरान् स्यात्
आम् आञ्छतेस्तु वा ।

आनर्द ।

[१३] इदि परमैश्वर्य्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः ।

भूयः ११।, अम् ११।, अजादेः ६। ।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ।

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽन्-
च्छूर्णीष्ठामाम् ।

विजादि—अनेकाचः ५।, अन्च्छूर्णीः ५।, ठां ७।, आम् ११। ।

समन्त्रेजादेर्दय अय आस एभ्यस्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात्
न तु ऋच्छूर्णीः ।

स्यः संयोगोऽन्ते यस्य स स्यान्तः । अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादिः स्यान्तः
यासौ अदादिश्चेति स्यान्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादिः । अत तद्वगुण-
संविज्ञानबहुव्रीहिणा अन्तावयवदार्णान्तरसहितऋकारादिरेवीच्यते । तेन ऋगता-
विद्यादेर्न ग्रहणम् । पश्चात् स्यान्तादादिश्च अशुश्चेति । अशु इति सौवादिकस्य
निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव । अश्नोः पृथक्ग्रहणादेव अदादिशब्देन स्यान्ता-
दादौ लभ्यते स्यान्तकरणं कथमिति चेन्न अश्नातेरप्राप्तये अशुग्रहणस्य सार्थकत्वे
अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्ज अकारादीनां प्राप्त्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा धातोः सम्यौ पश्चादनेन पुनरम् । अमोः सम्यौ पुनरम् करणस्य
वैफल्यात् । ननु घीटीधीष्वम् धीरमाऽजादेर्त्रिंश इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानन्तु
आदिष्टस्याप्यजादेः पुनरम् विधानार्थम् । तेन यजेजौ ऐज्यत वश्लुमृहि औष्टा-
मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३ । भस्क्रन्वासः ।

भ-अस्-कृ ॥ १३॥, अनु ॥ १॥, आसः ५॥ ।

भू अस् कृ एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते । इन्द्रात्मभूव
इन्द्रात्मास इन्द्राच्चकार ।

५८४ । नैमसम् कृ सृ व भृ स्तु दु शु
स्रोरेव ठाः ।

न ॥ १॥, इम् ॥ १॥, असुम् कृ-स्रोः ५॥, एव ॥ १॥, ठाः ६॥ ।

एभ्यःठा एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।
इन्द्राच्चकार्यम् ।

कृगुरुः कृथासौ इच् चेति विच्, विच् आदिष्यस्य स विजादिः विजादिय
दयथ अयथ आसथ त्यथ अनेकाच् चेति तस्मात् । ऋच् च ऊर्णुयेति ऋच्ऊर्णुः
न ऋच्ऊर्णुः अतृच्ऊर्णुः तस्मात् । त्यः प्रत्ययः । यथा ऋतीयाच्चक्रो पणायाच्चक्रो
कारयात्मास चिकीषीमास इत्यादि । त्यान्तानामनेकाचत्वेनैव प्राप्नोत्यथ यद्दृणं
स्वात्मास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूय अस् च कृथेति खस्त्वं । आस इति पञ्चम्यैव परतः प्रयोगे सिद्धे अनुयहणं
क्रियाविशेषणीपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन तं पातयाभ्ययममास पपात
पथादिति रघुः । उच्चात् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टिः । पूर्वतोऽनुवृत्तावपि
पुनरासी ग्रहणं सामान्याम् प्राप्त्यर्थम् । तेन दरिद्राकाशेत्यादि पशाम् वाभीत्या-
दिभिर्विहितादासीऽपि स्वादेरनुप्रयोगः । एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवीरनुप्रयोगे
कर्त्तरि कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्यः । ईचात्मास ईचात्वभूव ।
भावकर्मणीः कृतस्य तु न स्यात् । ईचात्मासि ईचात्वभूवे चन्द्री जनेन । व्यतीहारे
कर्त्तरि कृतस्यापि न स्यात् । इहाम् व्यतिवभूवे क्रावः । करीतेरनुप्रयोगे तु
मूलधातीरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठतः । इन्द्राच्चकार ईचाच्चक्रो । ननु पूर्वसूत्रे
ऽयामिति विप्रयसप्तम्या ठा उत्पत्तेः प्रागेव आसि कृते स्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-
सारेणैव विभक्तिः स्यात् । किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न । कृजो-
ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातोः ईचाच्चकार इति परस्मैपदापत्तेः । एवं परस्मैपदि-
धातोः इन्द्राच्चक्रो इत्यात्मनेपदापत्तेश्च । इन्द्रात्मासिति अस्योरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात्
भूरादिभ्यो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम् ।

अणिन्दति प्रनिन्दति ।

[१५] उख गतौ ।

५८५ । खेर्योरियुवर्णे ।

खेः ६।, योः ६।, इयुव् ११।, अर्णे ७। ।

खेरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्याताम् अर्णे परे । उखौ ।
अर्णे किम् ? ऊखतुः ।

[१६] अन्तु गतिपूजनयोः ।

[५६८] नेदित् पूजार्थाच्चोरिति अञ्चरात् । गतौ तु अञ्चात्

[१७] स्तुचु इर्गत्याम् ।

[५६५] शासुलिदद्यदिति डो वा अस्नुचत् अस्नोचौत् ।

एवं [१८] स्तुचुगुचुगुचु ।

[१९] आक्कि आयामे ।

आनाक्क आक्क ।

नास्ति सुम् यस्यासौऽसुम् असुम् चासौ कथेति असुमकः असुमकश्च सृश्च वश्च
भृश्च स्तुश्च दृश्च शुश्च सुश्चेति तस्मात् । नेमेकाजादित्यत्र ववर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषे-
धार्थमिह वयद्वयम् । अन्येषां सप्तानां एकाचत्वेन अनिमामपि इह वद्वय-
नियमार्थम् । ननु एवमन्द् विनापि नियमसम्भवाद् एवमन्दी वथेति चेत् न ।
रङ्गे विः सुपीत्यत्र निमित्ते कार्य्यणीरङ्गी नियमात् यथा रङ्गभिन्नरेफस्य विसर्गो
न स्यात् । तथात्रापि असुमक्रादेर्निमित्तात् कार्य्यसंज्ञायाम् तया एव इम् न स्यात् ।
असुमक्रादेरनियमोऽपि तया अन्यत्र इमापत्तेः । ततश्च असुमक्रादिसम्बन्धिना
एवमन्द्नेन असुमक्रादिभिन्नादिनियमोऽपि तया इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह
अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति । यथा चक्रव ससृव ववववभृव तुष्टुव दुद्रुव शुश्रुव सुस्रुव ।
असुमक्रजस्तु सञ्चस्करिव अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति नियमेन जग्मिव ददिव
पिश्च गतौ पिप्पिव नीज् निन्ये तु ल तुतुविव दध्निव । किञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा
न बाध्यते ववन्धिव वध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ ।

ववजतुः ववजिथ [५७८] वादित्वान्न एः ।

[२१] व्रज गतौ ।

[५७९] व्रजवदेति त्रिः अब्राजौत् ।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघजल्कापि ।

वि ११, अजः ६१, अरे ७, वा ११, तु ११, अन-वसि ७, अ-घज्-ल्का-
पि ७ ।

अजतेररे विः स्यात्, अनत्ये वसे च वा स्यात्, न तु
घजादौ ।

५८७ । नेमेकाजाद्युदतोऽश्वि शि डी शी

यु रु णु स्तु क्षु च्छु वुः ।

न ११, इम् ११, एकाच-आत्-इ-उत्-ऋतः ५१, अश्वि-वुः ५१ ।

श्वरादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य
इम् न स्यात् ।

अवेषीत् आजीत् । विवाय ।

इथ उथ यु तस्य इय् च उव् च इयुव् । इषेण उवीख । अर्णे किं ईषतुः
जखत्तुः ॥ ५८५ ॥

न रोऽरस्तस्मिन्नरे अनश्च वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च क्यप् चेति घजल्-
क्यप् न घजल्क्यप् अघजल्क्यप् तस्मिन् । अल्प्रत्ययः वस् प्रत्याहारः । यथा
अरे णके वायकः । अनटि वधनम् अजनं वसे तृणि वेला अजिता घजादौ समाजः
समजः समज्या ॥ ५८६ ॥

एकोऽयस्य स एकाच् आत् च इथ उत् च ऋत् चेति आद्युदत् एकाच्चासौ
आद्युदच्चेति एकाजाद्युदत् तस्मात् । श्विथ श्विथ डीथ शीथ युथ रुथ लुथ स्तुथ
क्षुथ च्छुथ इथ ते, न विदन्ते ते यत्र तत् अश्विशिडीशौयुरुनुक्षु च्छुव तस्मात् । यथा

५८८ । शुध्वोरखचौयुव्योर्वी त्वस्यानैका- चोर्वीः ।

शुध्वोः ६॥, अण्वचि ७, इयु ११, योः ११, व्यौ ११, तु ११, अस्यात् ५,
नैकाचोः ६॥, व्यौः ६॥ ।

शुध्वोश्च द्विवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनैकाचस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णं वर्णयोर्व यौ स्तः । विव्यतुः विव्युः ।

पातां जेता नेता श्रोता कर्ता । एकाचः किं दरिद्रिता चिरयिता दिधिता उर्ण-
वितां जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तसेम् एव निषेधकोऽयं विशेषविधिना तु
स्यादेव । यथा यमरमिति अपासिष्टां सुस्तुधोरिति अस्तावौत् । खस्यङ्गन इति
करिष्यति । अत्रादेस्तु अयिता अयिता उयिता अयिता यविता रविता रीताः
नविता नीता विसुदिती वा सविता सविता सविता वरिता । कविकल्पद्रुमं
ब्रह्म ब्रज विवर्जिता इत्युभयग्रहणज्ञापकादेव सूत्रे युलसिग्रहे इत्यस्यैव वर्जने
गुञ्जग बन्धे इत्यस्मादिदम् न स्यात् । तेन योता । यद्यपि स्वसते रु तु इति द्वयो-
रिहानुक्तावपि एकाजुदन्ततया अनिमले जेमसुनिति ठा नित्येसत्वं ठा अन्वय
वेमूदिदित्यनेन वेमत्वं तथापीह पाठः केषाञ्चिन्मते हावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-
नार्थम् । अतएव कविकल्पादुमे श्विश्रिडीशीयुरुनुसुचुल्लुहङ्गज विवर्जिता इति
नित्येमां मध्ये अनयोः पाठः । अवैषौदिति अजदौपि पूर्वेण वसे परे वि आदेशं
एकाजिवर्णान्त्वादेनेन इमं निषेधः ॥ ५८७ ॥

शुश्च धुश्च शुधू तयोः । तास्ति शूर्यस्मिन् सोऽणुः अणुश्चासावच् चेति अण्वच्
तस्मिन् । इय् च उव् च इयुव् । इय उय यु तस्य व च य च व्यौ । न सोऽस्यः
तस्मात् । न एको नैकः । नैकोऽच् ययोस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति शुध्वो-
रित्यस्य विशेषणम् । उय इय वी तयोर्व्यौ । योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इत्यनेनैव
यथासंख्यं न तु शुध्वोरिति द्विवचनान्तेन श्रोरिवर्णस्य असम्भवात् । तेन अयं
नियमः । अणावचि परे श्रोरिवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्त
इति । एवं व्योरिति द्विवचनान्तस्य शुध्वोरित्यनेन च यथासंख्यम् । तेन अनेकाचः
श्रोरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वकारः । अयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवौ-
रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वरः । तद्वेयम् । शुधूसम्बन्धीवर्णो वर्ण-

५८६ । सृजदृशच् पाठात्वतो नित्यानिम्तु- स्थपो वेमनृव्येऽदः ।

सृज् दृश-अच्-पाठ-अत्वतः ५१, नित्य-अनिम्तुः ५१, थपः ६१, वा १११, इम् १११,
अन्-ऋ-व्येऽदः ५१ ।

सृजेदृशेरजन्तात् भ्रादिपाठेऽकारवतो नित्यमिम्रहित-
त्वत्वात् थप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्येज अद एभ्यः । विव-
यिथ विवेथ ।

स्थानिकत्वादजन्मावनिमित्तत्वाच्च विशेषेण शुधोरित्यनेन इडस्थानिकत्वादजन्मास-
निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्घूङ्येत्यस्य बाधितत्वात् अयिता इत्यादावपि इडा-
पत्तेः । अत्र धोरिवर्णस्य विवृतस्यापि ग्रहणं तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥५८८॥

अत् अत्यस्य अत्वान् पाठे दशविभ्रगणपाठे अत्वान् पाठत्वान् । सृजश्च दृशश्च
इज् पाठात्वायेति तस्मात् । नित्यमनिम् त्व प्रत्ययो यस्मात् स नित्यानिम्ता तस्मात् ।
नित्यानिम्तुरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम् । ऋथ व्येज अद चेति ऋव्येऽद न
ऋव्येऽद अन्व्येऽद तस्मात् । यथा ससर्जिथ सखष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ । अजन्तात्
ग्रथा पपिथ पपाथ चिचयिथ चिचेथ निनयिथ निनेथ जुहविथ जुहीथ ।
नित्यानिम्तुः किं शिथयिथ युथविथ पुपविथ ववविथ तेरिथ । पाठात्वतो यथा
डुजौशप्च पाके पेचिथ पपक्थ, वच्ची वाचि उवचिथ उवक्थ व्यध्यौ ताडि
विध्यधिथ विध्यङ्, घदल्लजौश विषादे नेदिथ सरथ । भन्जघौ मोटने वभञ्जिथ
वभङ्क्तथ । नित्यानिम्तुः किं पठ वाचि पेठिथ इत्यादि । न च अत्वतोयङ्ग-
नैदिष्टसिद्धौ पाठात्वतो ग्रहणं वथेति वाच्यं गृह्णातेर्यङि जौ कृते नरीनृत्यत
इति वरीणि सथा जरी गृह्यते इति स्यात् । तथावापि कषादीनां थपि वद्रीऽकि-
र्तिरि ऋकारस्य र्फेऽकारवत्त्वात् चक्रविथ चक्रष्ठ इत्याद्यनिष्ठापत्तेः । ऋव्येऽद
इत्यत ऋश्चस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्तानां व इत्यस्य च सेम् क्त्वात्
प्रसङ्गाभावे वृक्तस्फुभिन्न ऋदन्तात् नेमृतस्थप इत्यनेन थप इम् निषेधे ऋक् इति
वर्गारिव नित्यानिम्तत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसुम्क इति नियमावसीरस्ये-
तीमि आरिथ सञ्चस्करिथ इति । व्येदीस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८६ ॥

[२३] चि क्षये ।

५६० । घौऽज्यरे ।

घः १।, अच् ११।, यि ७।, अरे ७।

अजन्तस्य घः स्यादरे ये परे । क्षीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत् एदित्वान्न त्रिः [५७६] ।

[२५] गुपू रक्षणे ।

५६१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनी
जिङ्गीयडाया धुः ।

कमः ५।, ऋतः ५।, गुपू-धूप पण-पनः ५।, जिङ्-ईयङ्-—आया. १॥६, घः १॥ ।

कमो जिङ् ऋतेरोयङ् गुपादेरायः स्यात् स्वार्थे, तदन्तश्च
धुसंज्ञः । गोपायति ।

५६२ । वारे ।

वा ११।, अरे ७।

एभ्य एते वा स्युररे विषये । अगोपायीत् अगोपीत्
अगौष्पीत् । गोपायामास जुगोप ।

एवं [२६] धूप तापे ।

[२७] तपौ सन्तापे ।

[५५४] औदित्वान्नेम्, अताप्सीत् ।

न रः अरः तस्मिन् यि इत्यस्य विशेषणम् । यथा क्षीयात् । शिव इवाचरति
शिवायते एवं हरीयते विष्णूयते । धीरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विकृतेरप्यचो दीर्घः स्यात्
हो ज ह्यात् टुओश्चि श्यात् इत्यादौ नौ कृतेऽपि दीर्घः । सृविगतौ स्त्रियात्
डुक्तञ् क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रिः शयक्दीपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेशसामर्थ्यात् न
दीर्घः ॥५६०॥

क्रमः ऋत इति द्वयं पञ्चम्येकम् । गुपूश्च धूपश्च पणश्च पनू चेति तज्जात ।

[२८] चमु अदने ।

५६३ । छिवुक्लमाचमोऽपि घः ।

छिवु क्लम आचमः ६।, अपि ७, घः १। ।

एषां घेः स्यादपि । आचामति । आडः किं, चमति
विचमति ।

[५७६] मान्तत्वान्न क्रिः । अचमौत् ।

[२९] कमु पादविच्छेपे ।

५६४ । क्रम क्लम भ्रम भाश भूश वस
वुट लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

क्रम-संयसः ५।, श्यन् ११।, वां ११।, रे ७, घे ७। ।

एभ्यो छेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे । क्राम्यति ।

जिङ् च ईयङ् च आद्यश्च ते जिङीञ्कारी वृद्धार्थः ङकार आत्मनेपदार्थः । इय-
ङोङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च । अर्थाविश्लेषेण विधानात् स्वार्थे स्युः । यथा
कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पंषायति पंषायते
पनायति पनायते आयातलङ्कारादुभयपदं वक्ष्यति ॥५६१॥

विषयसप्तमीयं तेन व्याप्तिव सिप्रभृति प्रत्ययः सम्भाव्यते इति टीकिभक्त्युत्पत्तेः
ब्रागेव आदेशास्ततो धातुसंज्ञायां टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति आयात-
त्वेन धातुसंज्ञायां धात्वन्तरत्वान्नित्यमिम् । पक्षे अगोपीत् अगोप्सीदिति ऊदित्वान्नेम् ।
अनिम्पक्षे वृद्धिः । गोपायामासीति प्रत्ययान्तत्वादाम् । एवं गोपायते 'गुप्यते'
गोपायति गोपययति इत्यादि ॥५६२॥

छीवति क्लामति आचामति ॥५६३॥

क्रमश्च क्लमश्च भ्रमश्च भाशश्च भूशश्च वसश्च चुटश्च लषश्च यसश्च संयस् चेत
तस्मात् क्राम्यति श्यनि परेऽपि दीर्घः इति गोविन्दभट्टः । तन्मते । क्राम्यति अतएव
पठन्ति च इष्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिण्यलक्षणवेदिभिः । तेन क्लाम्यति कौमारे
चानित्यस्योपलक्षणादिति । क्लाम्यति श्मादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति भ्रम्यति भ्रमति
'आश्रयते' भाशते भाशते भाशते भाशभाशौ तालव्यान्तौ दन्तादौ च वस्यति वसति

५८५ । क्रमः पेऽपि घः ।

क्रमः ६।, पे ७।, अपि ७।, घः १। ।

क्रामति ।

५८६ । स्तु-क्रमोऽमेऽरवस इम् ।

स्तु क्रमः ५।, अमे ७।, अरवसः ६।, इम् १। ।

आभ्यां वसस्सारस्य इम् स्थान्न तु मे । अक्रमीत् ।

[३०] औ यमु उपरमे ।

५८७ । स्या दानं पा ज्ञा घ्रा ध्या म्ना त्ति
दृश शत् सङ्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा
जिघ्र धम मनच्छं पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ
जाः शिति ।

स्या—जनां ६॥, तिष्ठ—जाः १॥, शिति ७। ।

एषामेते क्रमात् स्युः शिति परे । यच्छति ।

बुध्यति वुटति पचै तुदादिवात् शः । लप्सति लपति यस्यति यसति अन्तस्थादि
संयस्यति अन्यत् प्रयस्यति । शूनः शित्वाद्रसंज्ञायां डिदपिद्र इति डित्वे लुग्यतौ-
त्यत्र न गुणः नकारस्तु लुग्यन्तीत्यादौ अप्यनी नित्यमिति गुणार्थः ॥५८४॥

क्रामति । पे किं प्रक्रमते ॥५८५॥

स्तु क्रमोनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरवं आपयति क्रमधातो-
रनात्मनेपदे अरवसमातस्य नित्यमेविधानात् कचिदिमो विकल्पेऽपि नित्यामिम्
इति । तेनानुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेनर्हात् क्रमोनेम
दृश इति इम्निषेधे नित्यानिमृत्वात् प्राप्तव्यं सृजदृशेति विकल्पं बाधित्वा यपि
चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिम् । अस्मावौत् अक्रमीत् स्तुविष्मति क्रमिष्मति स्तुवितव्यं
क्रमितव्यं मे तु क्षोष्यते क्रस्यते पचिक्रसते सुसृषतीति तु नेमुगुह्यहेति इम्
निषेधात् क्रमः परस्य भावकर्त्तृणी कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिंह-
क्रमदोश्वरौ । यथा सनन्तस्य चिक्रमिष्यते ॥५८६॥

क्रमी यथा स्या तिष्ठति दानं यच्छति दा इत्युक्तौ दासंज्ञाग्रहणेन दुदाजलि

५८८ । यम रम नमातः पे सेरिम् सन्
चेषाम् ।

उम—आतः ५१, पे ७१, सेः ६१, इम् १२१, सन् १२१, च १२१, एषाम् ६॥१ ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन् । अयंसीत्
अयसिष्टाम् । [५८८] सृजदृशेति वेम् । येमिथ ययन्य ।

एवं [३१] णमौ शब्दनत्योः ।

[३२] ह्य गतौ ।

अहयोत् [५७६] यान्तत्वान्न त्रिः ।

[३३] दल मि भेदे ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः । अदालौत् ।

[३४] जि फला विसरणे ।

फेलतुः फेलुः फेलिथ ।

[३५] त्तर छद्मगतौ ।

अत्सारीत् ।

[३६] ङिवु निरसनै ।

[५८३] ङिवृक्त्वमेति घः । ङीवति ।

डुधाजलि इत्येततयोः शपीलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः
सुखार्थ इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु डुदाजलि दाने दललूनावित्याभ्यां शपी लुकि
कृतेऽपि शटशानयोर्दृच्छादेशनिवृत्त्यर्थः । पा पाने पिबति दानसाहचर्यात् पा इत्यपि
भौवादिक एव । अन्यथा पाल रक्षणे इत्यस्य शटशानयोः पिवादेशः पत्तेः । ज्ञा
जानाति त्रा जिघ्रति आ धमति ज्ञा मनति अर्त्तिरिति भौवादिकलुङ्गीत्यादीर्हयो-
र्यङ्गणम् । तेन ऋप्रापे ऋच्छति । ऋर्लिङ्गत्वमित्यस्य तु तिवादौ शपी लुक् करणात्
शटशानयोर्दृच्छादेश इयृच्छन् इयृच्छानः । दृशं पश्यति । शदलुजौशति तालव्यादिः
शीयते । षदलुजौशविषादे शरणे गतौ सीदति । गम गच्छति इषुशवाञ्छे
इच्छति । भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तित्वात् इषधातोः अकारमात्रावशिष्टे
शिति इच्छादेशः तेन इषगाभीष्णे इषाति इष्य सर्पणे इष्यति । यम यच्छति ।

५६६ । छिवजाद्योः खेष्ठकोस्त वा ।

छि-व अजाद्योः ६॥, खेः ६।, ठकोः ६॥, त ११।, वा ११। :

तिष्ठेव टिष्ठेव ङीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठोः ।

जेः ६।, गिः १।, सन्-ठोः ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । षान्तत्वान्न [५८६] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्ती ।

६०१ । वाक्ष-कृशार्थतक्षः श्रुधे रे ।

वा ११।, अक्ष कृशार्थ तक्षः ५।, श्रु १।, घे ७।, रे ७। ।

आभ्यां रे परे श्रुः स्याद्वा छेऽर्थे । अक्ष्णोति अक्षति ।

[५८८] अक्ष्वोरित्युव अक्ष्णवन्ति । [५७३] उदित्वादिम् वा आक्षीत् । [२१३] स्यादेः सो लोपः ।

कनौम्यङजनौ जायते । शमादिसाहचर्यात् रे परे जायमानौ यः शित् तस्मिन्नेव जनी जादेशः तेन जन्मलिच इति जौहीत्यादिकस्य शतशानयोर्जादेशाभावे नञ्चत् अतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शतीति कथमिति चेत् न ऋर्लिङ्गत्वा-
मित्यस्य इयत्तोल्यादौ शपो लुकि तिवादी ऋक्कादेशापत्तेः ॥५९७॥

यथा अयंसीत् अयंसिष्टां व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् गै अगासीत् ॥६०८॥

छि च अजादिश्च छिवजादी तयोः । ठ च क् च ठको तयोः छिदधातोः खेष्ठकारस्य अजादिधातोः खेष्ठकारस्य च तकारः स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव उक्तीश्चन्मसमापने उत्तिच्छिषति । उत्तिच्छिषति ङीव्यादिति व्यनञ्तयतीति दीर्घः ॥५९६॥

जिगीषति जिगाय । जेसुपन्वीसिपन्तीति वक्तव्यम् । जयति रघुवंशतिलकः ।

६०२ । षढोः कः से ।

ष-ढीः ६॥, कः १, से ७ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत् आक्षिष्टाम्
आष्टाम्, आक्षिषुः आक्षुः ।

एवं [४०] तत्तूकार्थं ।

कृशार्थः किं, निर्भर्त्सने सन्तक्षति ।

[४१] णिञ्च चुञ्चने ।

[४४८] प्रणिञ्चति प्रनिञ्चति ।

[४२] कृषौ विलेखने ।

६०३ । कृष सृश स्पृश तृप हृप सृप
सिष्ट्यां वा ।

कृप—सृपः ५॥, सिः १॥, व्यां ७॥, वा १॥ ।

एभ्यः सिर्वा स्यात् व्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूर्ण रहः केलयः । तुपस्थाने तातङ् दृश्यते भावगम्यमनाः कीडपि
जयताडागगीचर इति हज्जायुधः ॥६००॥

कृशार्थशाखौ तच्च चेति कृशार्थतच्च । अक्षश्च कृशार्थतच्च चेति तस्मात् ।
तच्छोति तच्चति काष्ठं तच्चा तनूकरीति इत्यर्थः । सन्तक्षति चौरं साधुनिर्भ-
र्त्सयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तक्षतिरिह निर्भर्त्सनार्थः ॥६०१॥

आक्षीदिति अनिम्पचेऽपि व्यां सिः रुदाद्यस्तीति ईम् स्यादेः सीलोप इति
कलोपे अनेन यस्य के किलादिति षः । आष्टामिति अनिम्पचे भस्स्वादिति
सिलोपे संयोगादेः कस्य लोपे णुभिरिति तस्य टः । आक्षुरिति अनिम्पचे सेलोपे
त्यलोपे त्यलक्षणेति न्यायात् अन् उत् । प्रणिञ्चतीति बालननिंसेत्यादिना
णत्वं वा ॥६०२॥

कृषौ त्वाकृषि कृषञी चेत्युभयं सृशशी सृशि स्पृशशी स्पृशि जिल्लटप् लृषणे
टप् लृषणैर्गर्वायोः लृसृपौ गत्याम् इत्येतेभ्यः सिर्वा स्यात् व्याम् ऋकारस्य वृद्धौ अका-
र्द्धीत् सकृ अकृचत् ॥६०३॥

६०४ । वट्रोऽकिज्झसे दृशसृजोस्तु नित्यम् ।

वा ११, ऋत् ११, रः १, अकित् भसे ७, दृश सृजोः ६॥, तु ११, नित्यम् १ ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिज्झसे दृशसृजोस्तु
नित्यम् । अक्राचौत्, अकार्चात् ।

६०५ । हशषोऽनिमिजुडोऽदृशः सक् व्यां
श्लिषस्त्वलिङ्गने ।

ह-श-षः ५१, अनिम् इजुडः ५१, अ-दृशः ५१, सक् ११, व्यां ७, श्लिषः ५१,
तु ११, अलिङ्गने ७ ।

अनिमिजुडो ह श-षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् व्यां,
श्लिषतेस्त्वलिङ्गनेऽर्थे । अक्रचत् ।

[४३] कष हिंसायाम् ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु शुच वस त्वश
कष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा ११, इम् ११, सह—इषोः ५१, तः ६१, अरस्य ६१ ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा । रोषिता रोष्टा ।

एवं [४४] रिष हिंसायाम् ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सनि सृज्दृशोऽर्कारस्य रेफी न स्यादिति
बोध्यम् । यथा दिदृचते सिदृचन्ति । वा ग्रहणमुत्तरत् निवृत्त्यर्थम् ॥ ६०४ ॥

हश-तालव्य-शश्च मूर्धन्यष चेति तस्मात् । नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् इच्-
उङ् यस्य स इजुड् अनिम् चासौ इजुड् चेति अनिमिजुड् तस्मात् । अनिमि-
जुड इति हशो विशेषणम् । नास्ति दृश् यत्र सोऽदृश् तस्मात् । अनिमिजुडो-
हान्तातालव्यशान्तान्मूर्धन्यषान्ताच्च दृश्वर्जात् सक् स्यात् व्याम् । श्लिष्यतेस्तु अलि-
ङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः । यथा मिहौ सिचि अमिचत् रुहौ अरुचत् दिशशौज अदिचत्
कृशशौ अक्रुचत् स्पृशशौ अस्पृचत् लिषौज भासि अलिचत् इर्दृष्यौ अदुचत् कषौ
अक्रुचत् । अत्र शस् प्रत्याहारो लिपिकरप्रमादकृतः अनिम्इजुड् दन्त्यसान्धा-
तोरसम्भवात् अलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवचोदयसंयोगः । अश्लिचत् युवतीं युवा ॥ ६०५ ॥

[४५] उष दाहे ।

६०८ । दरिद्राकासकाशजागृषो वाम् ठ्याम् ।

दरिद्रा—रुषः ५१, वा १२, आम् १३, ट्याम् ७ ।

एभ्य आम् वा स्यात् ठ्याम् ।

[४८३] भवस् कन्वाम इति ओषास्वभूव उवोष ।

[४६] शश सुतगतौ ।

शशाश शशशतुः शशशिय ।

[४७] मिहौ सेचने ।

[६०५] ह्रस्वोऽनिमित्ति सक् । (१७५) होढोभौ
अमिचत् ।

[७७] द्रोढि र्घञानुरिति, मेढा ।

[४८] दहौ भस्मीकरणे ।

[१७६] दादेघः । [१७७] भभान्तस्येति दस्य धः । अवाञ्चीत् ।

[४९] चह कल्कने ।

अचहौत् [५७६] हान्तत्वान्न त्रिः ।

[५०] शुच शोके ।

[६०६] शोचिता शोक्ता ।

अथ संहिता सीदा लोभिता लोब्धा भरिता भर्ता सविता सीता शोचिता
शोका वसलङ्कृतौ वसिता वस्त्रा तुलवच्यादी तविता तीता अशग भोजने अशिता
अष्टा रीषिता रीष्टा इषु शवाङ्की एषिता एष्टा इषु गहण्यात् इषुगामीच्छा इष्यसर्पणे
उत्पत्तयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दग्निद्रामास ददरिद्र काश श्रुतौ काशाञ्चक्रं अकाश काशङ्कुशब्दे
काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषास्वभूव उवोषः । मेढाति मिहौ
अचने अन्तरङ्गतरत्वादादी गुणे होढीभाविति ह्रस्व ढे ढभाचयोरिति तकारस्य
घं टुभिरिति धस्य ढे द्रोदीति ढस्य लोपे पूर्वङ्गस्वाभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्ले हर्षचये ।

६०८ । एचोऽशित्याः ।

एचः ६।, अशिति ७।, आः १। ।

धोरिच आः स्यादशिति । [५८८] यमरमेतोम् सनो ।
अग्लासीत् ।

६०९ । गवातो डौः ।

गप् १।, आतः ५।, डौः १। ।

आदन्तात् परो गप् डौः स्यात् । जग्लौ ।

६१० । उस्वेचीम्यग्वराचि लोपः ।

उसि ७।, एचि ७।, इमि ७।, अग्वराचि ७।, लोपः १। ।

उसि एचि इमि अणोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ।
जग्लुतुः जग्लुः । जग्लिथ जग्लाथ ।

६११ । स्यादेर्देऽस्थो वाव्यणौ ।

स्यादेः ६।, डे १।, अस्थः ६।, वा ११।, व्यणौ ७। ।

स्यादेरादन्तस्य स्यावर्जस्य डे स्याद्वा व्यणौ । ग्लेयात् ग्लयायात् ।

अशित्तीति विषयसहनी तेनादौ आः स्यात् । ततः प्रत्ययीकृतिः । अतएव
आम गायतीति सामगः इत्यव आदौ एचोऽशित्याः तत आदन्तात् हनजनाइमादे
रिति डः । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्तीति कथम् इति चेन्न ग्ले क्लमे इत्यस्य डः
नकि ख्यां जाग्लयायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्तेः ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्धार्थे डौकरणमिति रामतर्कवागीशः । इदमतीव हास्यास्पदं
अणुव्याकरणविरुद्धत्वात् यस्यकारेण दरिद्र आलोप इति सूत्रं कृत्वा गपि ददर्दि
इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकरणं कचिदेकपदेऽपि सन्निधौ स्यादिति
वृचनार्थं तेन चालनी तितउः पुमानित्यमरः ॥ ६०९ ॥

नास्ति शूर्यमिन् सीऽणः अणुश्चासावरश्चेति अखरः तस्याच् अखराच् तन्निधौ ।
अथा अप्सुः गार्लिस्तुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अनर्हिः अणोः किं स्थानम् अरस्य
किं भानि अचि किं ख्यातः ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक पिव सो स्थोऽर-
हसे त्वयपि डी ।

दा—स्थः ६।, अरहसे ७।, तु ११।, अयपि ७।, डी ११।।

एषां व्यणौ डे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जं डी स्यात् ।
गेयात् ।

[५३] व्यै संहती ध्वनौ ।

व्यायति ।

[५४] दै प शोधने ।

[५३४] पित्वान्न दासंज्ञा । अदासीत् । दायात् ।

[५५] धेऽट पाने ।

[२५७] ट ईवर्थः ।

न च परसूवे स्थायहणेनैव इह तस्याप्राप्तौ स्थावर्जनं कथमिति वाच्यम् । पर-
सूवे स्थायहणस्य अरहसे त्वयपिडीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे संयोगाद्या-
दन्तत्वेन स्थाधातीरनेन व्यणौ डे विकल्पापत्तेः । व्येयात् व्यायत् प्रेयात् प्रायात्
सेयात् ज्ञायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादणावित्यस्य ढीसम्बन्ध-
स्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृगजातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप्-वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति संज्ञा देयात्
धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते सास्वरूपं तेन मालमाने
मेयात् मीयते माडलिशब्दे माडयच्च मेड प्रतिदाने एषां मीयते । गेयात् गीयते
ह्येयात् ह्यीयते हाकयहणात् हाडलि हायते पेयात् पीयते पिवयहणात् पाल-
पै इत्येतयोः पायात् पायते सो इति सोय भाशे । मेयात् मीयते स्थेयात् स्थीयते ।
यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अतः अयप्रेहसे तु डी इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ
अरहसे त्वयपीडीति कृतं तस्य कचिद्वित्यल्लङ्घनार्थं तेन हानिरित्यत्र न डी ।
ट ईवर्थः इति । तेन स्तनन्वयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे स्यां
श्वि घेट ध्वन्येत्यङ्नेस्तु वा ।

जि—कमः ५।, अङ् ११।, घे ७।, ट्यां ७।, श्वि-घेट-ध्वनि-एलि-अर्द्धि-जनैः ५।,
तु ११।, वा ११।

जगन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् वेऽर्थे श्वादेस्तु वा । (५५८)
धुर्दिष्टाडौति, अदधत् ।

६१४ । धेशाच्छासाघ्नः सेः पे लुग्वा ।

धे—घ्नः ५।, सेः ६।, पे ७।, लुक् ११।, वा ११।

अधात् अधासीत् ।

[५६] पा पाने ।

[५६७] स्यादानेति पिव । पिवति । [५५२] भूष्या पिवेति
सेलुक् । अपात् पेयात् ।

[५७] घ्रा मन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अघ्रात् अघ्रासीत् ।

[५८] ध्वा शब्दाग्निसंयोगयोः ।

धमति । अध्वाप्तीत् ।

[५९] ष्टा गतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यष्टात् । नितष्ठौ । स्थेयात् ।

[६०] ज्ञा अभ्यासे ।

मनति ।

[६१] दान दाने ।

प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् ।

जिश्च श्रिश्च सुश्च द्रुश्च कमः चेति तस्मात् । श्विश्च घेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्द्धिश्च
जन्येति तस्मात् । यथा अबीभवत् अशिश्चिभत् असुसुवत् दन्त्यादिः । अदुदुवत्

[६२] हृ कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यत्थृतो गुर्ग्यङ्यक् ठीढाणौ
स्कुस्तु ठाम् ।

स्कारि अर्त्ति-कृतः ६१, गुः ११, यङ्-यक्-ठीढाणौ ७१, स्कुः ६१, तु ११५,
ठाम् ७१ ।

स्यादेरर्त्तकृत्कारस्य गुः स्यात् यङि यकि ठीढ्योरणौ च,
स्कुस्तु ठामेव । जङ्घरतुः ।

६१६ । नेमृतस्यपोऽवृस्कः ।

न ११५, इम् ११५, कृतः ५१, यपः ६१, अ-वृ-कृ-स्कृः ५१ ।

वृ कृ स्कु वर्जात् कृकारान्तात् थप इम् न स्यात् । जङ्घर्थः ।

अचकमत् अशिश्रियत् अश्रयीत् व्रजवदेत्यत्र जिथि वर्जनात् न त्रिः । अदधत्
अधासीत् । धनिरिति मि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपक्षे कृतङ्गस्य ध्वनत् क तु
शब्दे इत्यदन्तस्य च ग्रहणम् । अदिध्वनत् अध्वनयीत् । इल ऐलयीत् ऐलिलत् अदं
आर्दयीत् आर्दिदत् ऊनिरित्यदन्तचुरादिः औनिनत् औनयीत् ॥ ६१३ ॥

घेष्ट पाने शीय निशाने ह्यीय लूनौ सीय नाशे प्रा गन्तग्रहणे एभ्यः सेर्लु न स्यादा
परस्मैपदे । अधात् अधासीत् अशात् अशासीत् अच्छात् अच्छासीत् असात्
असासीत् अब्रात् अब्रासीत् । पिवतीति पिवादेशस्य अदन्तत्वात् न गुः लोपोऽन्ता
इत्यकारलोपः । न्यहादिति भृग्या पिवति सिन्नुक् गौकः स्तुस्तुभैत्यत्र अस्यपीति
पत्वम् । नितष्ठाविति दशस्थादेरिति खिव्यवधानेऽपि पत्वम् ॥ ६१४ ॥

स्यादिश्च अर्त्तिश्च स्याद्यर्त्ती तथीकृत् स्याद्यत्थृत् तस्य । नास्ति गुर्ग्यस्मिन्
सीऽणः ठीढ्योरणः ठीढ्यणः । यङ् च यक् च ठीढ्यण्येति तस्मिन् । अत्र
कृणरिति ठीसाहचर्यात् कित्ठीढीषमित्यनेन कित्संज्ञस्य ठीपरस्मैपदस्यैव
ग्रहणम् । तेन स्तुनञन्तुतावित्यस्य स्याद्यृद्यृदुरिति वेमत्वे लृषीष्ट इत्यादौ इगङ्-
कृतीति व्यात्मनेपदस्य कित्थेऽपि अजेन गुणी न स्यात् स्फुरिति सप्तमृक्त्रज इत्यर्थः ।
तथा सामर्थ्येते स्मर्थते सम्भरतुः स्मर्थ्यात् । अर्त्तेस्तु अरार्थ्येते अर्थ्यते आरतुः
अर्थ्यात् । स्कुस्तु सञ्चस्करिव । अत्र अर्त्तः साहचर्यात् स्यादेरिति कृदन्तस्यैव
ग्रहणम् । तेन स्पृशशी परीस्पृश्यते स्पृश्यते पस्पृशतुः स्पृश्यात् एषु न गुणः ॥ ६१५ ॥

६१७ । स्यस्यर्द्धनः ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हनः ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्यस्य इम् स्यात् । ह्वरिष्यति ।

[६३] खृ ऊ शब्दोपतापयोः ।

[५७३] वेमूदितीम् वा अस्वारौत् अस्वार्षीत् सस्वरिथ सस्वर्थ ।

[६४] सृ गतौ ।

६१८ । वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्यो डो घे व्यां स्रस्तु वा लिबभ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्यः ५।, डः १।, घे ७।, व्यां ७।, स्रः ५।, तु ११।, वा ११।, लिबभ्यः ५।।, तु ११।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्वर्गेऽर्थे डः स्यात् व्यां, सृक्तभ्यान्तु वा लिपादेस्तु मे वा स्यात् ।

इत्थ ऋथ स्तुथ ते, न विद्यन्ते वृक्तस्फरी यत्र सीऽवृक्तः तस्मात् । यथा गृह-
मेके जगर्थ जघर्थ त्रादेस्तु ववरिथ नेमसुमित्यादिना वृधातो ङीमावस्य इम् निषेधे-
ऽपि अत्र वृथहृणात् थप इम् । ववरिथ सञ्जस्वरिथ वेमूदिदित्यत्र स्वरयहृणजाप-
कात् खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्थ इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करोतीत्यादीनां नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमो-
ऽपि नित्यार्थे विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति ह्वरिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वक्तौ वाचि । अस्य इति अस्यु इर् चेपे । वक्तिश्च णस्यश्च ख्याश्च
लिपश्च सिचश्च ह्याश्च तस्मात् । सृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिबभ्य इति बहुवचनं
गणार्थम् । तेन लिपसिचह्याभ्य इत्यर्थः । यथा अवीचत् आस्यत् अस्यतेः परस्मैपदे
ङः सिद्ध एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्तार्थः । तेन गोर्वासीह्योढे चेत्यात्मनेपदे
निरास्यत आस्यत् अलिपत् असिचत् अहत् असरत् आरत् दृशोर्गुरिति णः
पचे असार्षीत् आर्षीत् लिपादेस्तु अलिपत अलिप्त असिचत असिक्त अहत
अह्रास्त ॥ ६१८ ॥

६१८ । दृशोर्णुः ।

दृशोः ६॥, णुः १॥ ।

दृशेऋवर्णान्तस्य च णुः स्यात् डे । असरत् असर्षीत् ।

६२० । ऋद्रिः शयक्ढीपे ।

ऋत् ११, रिः ११, श-यक्-ढी-पे ७ ।

स्त्रियात् ।

[६५] ऋ गतौ ।

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरतुः, आरिथ । अर्यात् ।

[६६] शु अवणे ।

६२१ । श्रोः शुर्घे रे जिश्च ।

श्रोः ५१, अः ११, घे ७, रे ७, जिः ११, च ११ ।

श्रुवो घेऽर्थे शुः स्यात् रे, श्रुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो ऋमि वा ।

नूपः ६१, अस्यस्य ६१, उल्लोपः ११, ऋमि ७, वा ११ ।

अस्यस्य नो रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः
परयोः । शृण्वः शृणुवः शृणमः शृणुमः ।

[५४७] हेर्लोपोऽस्येति, शृणु शुश्रुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१८ ॥

शश्च षक् च ढीपश्च तन्मिन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुरिति
स्याद्यर्च्यत् इति णुः । आरियेति सृजदृश्येत् ऋवर्जनात् न वेम् । अर्यादिति
स्याद्यर्च्यत् इति णुः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति ध्रुर्ण इति णत्वं शुध्वीरिति वः ॥ ६२१ ॥

नृश्च उप चेति तस्य । न स्योऽस्यः तस्य । उत लोपः उल्लोपः । व च म च ऋ
तस्मिन् शृण्वः शृणुवः शृणमः शृणुमः तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः शृणोमि तनो-
मीत्यादौ लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधिर्बलवानिति न्यायात् गुण एव । संयुक्त-
नूपोन्तु आप्रुवः आप्रुमः तणदुज भचे नोप्युडोणवेति गुणे तर्णुवः तर्णुमः शुश्रुवेति
नेमसुमिति नियमात् न इम् ॥ ६२२ ॥

[६७] सु गती ।

६२३ । सुस्तुधोः सिरिम् पे ।

सु स्तु-धोः ५१, सेः ६१, इम् १११, पे ७१ ।

असावीत् । सुषविथ सुषुविव । सविता सीता ।

[६८] सु गती ।

[६१३] जिश्रीत्यङ् । असुसुवत् । सुसोथ सुसुव ।

[६९] दु गती ।

अदावीत्, अदौषीत् दुदुविव ।

[७०] दु गती ।

अदुदुवत् । दुदुव ।

[७१] गन्तौ गती ।

गच्छति [५६५] लिदित्वात् ङः, अगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, जगमतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ ।

६२४ । गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा ।

गमः ५१, अमे ७१, सः ६१, इम् १११, मार्हात् ५१, तु १११, वा १११ ।

गमः परस्य सस्य इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यान् वा । गमिष्यति ।

वेमूदित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थं सुग्रहणम् । एकालुदन्तत्वेन निषेधे स्तु धीर्गहणम् ।
असावीत् अस्तावीत् अधावीत् पे किम् ? असोष्ट असविष्ट अस्तीष्ट अधीषातां
रुदुमुनीस्त्वया इत्युक्तेः सुषुविव सुषविथ उभयत्र नित्येम् सीता सविता इति वेम् ।
शुशोथेति नेममुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम् । रुदुमुनीस्त्वया
इत्युक्तेः अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुदुव इति नेममुमिति नियमात् नेम् । जगमिथ
जगन्थेति सृजदृशेति वेम् ॥ ६२३ ॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषुः मे तु गन्त्यते ग्रामस्तेन । मम् आत्मनेपद-
मर्हतीति मार्हः । समी गच्छत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिषुः
सञ्जिगम्युः । मार्हात् सेपं वा इत्येके सङ्गस्यते सङ्गमिष्यति असृपदिति लृटित्वात्
ङः । कश्चिन्मर्थेति सौ वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा असासीत् असासीत् ॥ ६२४ ॥

[७२] सृष्टौ गतौ ।

अस्मासीत् अस्मासीत् असृपत् ।

[७३] स्कन्दिरौ गति-शोषणयोः ।

६२५ । विस्कभ्ना-निर्व-वि-सु-निर्दुः स्वप्नः
सः षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल परिविस्कन्दाऽ-
प्राणि-व-निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा ।

विस्कभ्ना—स्वप्नः ६।, सः १।, षः १।, नि-निर्व-स्यन्दः ६।, तु १।, वा १।

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वप्नश्च सः षः स्यात् न्यादि-
पूर्व-स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिघ-न्यादिपूर्वस्य स्यन्द-
तेश्च स्याद्वा । परिष्कन्दति परिस्कन्दति ।

[७४] तृ प्लवन-तरणयोः ।

६२६ । ऋतो गुः कित् ठ्याम् ।

ऋतः ६।, गुः १।, कित्-ठ्याम् ७।

तेरतुः ।

वेःस्कभ्ना विश्व सुश्व निर् च दुर् च तेभ्यः स्वप् निर्गती वी यस्य स निर्व
निर्वशासौ विमुनिर्दुः स्वप् चेति निर्वविमुनिर्दुः स्वप्विस्कभ्नाश्च निर्वविमुनिर्दुः
स्वप् च तयोः । निश्च निर् च विश्व ते तेभ्यः स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि-
विश्यां स्कन्द परिविस्कन्दः निश्च परिश्च निर् च विश्व अभिश्च अनुश्च ते तेभ्यः
स्यन्द निःपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणीं षो यस्य सोऽप्राणिघः स चासौ निपरि-
निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-
विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति । तस्य । यथा विस्कभ्नाति ।
निष्कुलति निष्कुलति, एवं निर्विभ्याम् । परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति
विस्कन्दति निष्कन्दते निष्कन्दते घृतं क्षरतीत्यर्थः । एवं परि निर् वि अभि
अनुभ्यः । अप्राणिघः किं निष्कन्दते हस्ती मदं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

किञ्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम् । तेरतुरिति अनेन गुणे तृफलेति अकारस्य
एकारः खिलोपश्च । दीर्घ ऋतः इति किम् ? चक्रतुः ॥ ६२६ ॥

६२७ । वृत्तो वेमो घौऽठीढीपसिः ।

वृ-ऋतः ५।, वा १।, इमः ५।, घं: १।, अ-ठी-ढी-प-सि ६। ।

वृडो वृज ऋदन्ताच्च इमो घं: स्याद्वा, न तु व्याः व्याः पसेच्च ।
तरीता तरिता । ठीढीपसेस्तु तेरिथ । तरिषीष्ट, अतारिष्टाम् ।

६२८ । ऋदिरणावुर्त्वीष्ट्यात् ।

ऋत् १।, इर् १।, अणौ ७, उर् १।, तु १।, ओष्ट्यात् ५। ।

ऋकार इर् स्यादणौ, ओष्ट्यात् परस्तु उर् । तीर्यात् ।

[७५ घन्जौ जि सङ्गे ।

६२९ । घन्जदन्शष्वन्जोऽपि न लोपः ।

घन्ज-दन्श-ष्वन्ज ६।, अपि ७, न लोपः १। ।

निषजति । न्यषाङ्गीत् निषषञ्ज ससञ्जतुः ससञ्जतुः ।

[७६] दृशिरी प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । [६०४] वदोऽकिदिति । अद्वाचीत् ।

[५८९] सृजदृशेतीम् वा, ददर्शिय दद्रष्ट ।

[७७] दन्शौ दंशने ।

अदाङ्गीत् ।

इथ ऋच्च वृत् तच्चात् । पे सिः पासः ठी च ढी पसिञ्चेति न ठीढीपसिः
अठीढीपसिः तस्य । व इति वृजोर्यङ्गणं वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता
तरिता । ठीढीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषातां तेरिथ तरिषीष्ट अता-
रिष्टाम् ॥ ६२७ ॥

पौरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ओष्ठ्यादिति कृतं दन्त्यवकारस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन
वृणोतेः सनि वृवृषंतूत्यत्र घौऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घं ओष्ठपरत्वादुर् । तीर्या-
दिति व्यन्त्यचतयीति दीर्घः । एवं तीर्यते तितीर्यति तेतीर्यते निस्तीर्य ओष्ठ्यात्
पृ पूर्यात् वृगि वूर्यात् भृगि भूर्यात् मृगि मूर्यात् । दन्त्यवाचु वृगिज वूर्यात् ।
ओष्ठ्यादिति धात्ववयवादेव । तेन सम्पूर्वस्य ऋणि गत्यामित्यस्य समीर्या-
दित्येव ॥ ६२८ ॥

[७८] कित निवासे रोगापनयने संशये च ।

६३० । कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान
दान बधस्तु खेडीं च ।

कित्-गुपः ५।, सन् ११।, न ११।, इम् ११।, मान—बधः ५।, तु ११।, खेः ६।,
डी ११।, च ११। ।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, मानादेस्तु खेडीं च ।

क्रमादेतेऽच सन्देहे चान्तिनिन्दाविचारणे ।

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः ॥

सन्जौञि सङ्गे दन्शस्वरूपं सन्जौञिङालिङ्गे एषां नस्य लोपः स्यादपि परे ।
पथीऽपक्रित्यनेनैवेष्टसिद्धौ श्रेष्ठेषां नन्वीपविधानं कथमिति चेत् न । दशिकङ्
दर्श इति इदन्वन्वात्मनेपदितुरादेर्जन्यत्वात् दशो इत्यादौ शप्रः कित्वेऽपि
इदित् धातोर्नलोपनिषेधे नलोपानुपपत्तेः । तुरादेर्जनित्यत्ववौजं धातुदौषि-
कायाम् अकिकल्क्षणीत्यत्र दृश्यम् । सजति दशति सजते निषजति गौक इति
षत्वं न्यपाङ्गौदिति अनिमत्वात् हङिः अस्यपीति षत्वं निषषञ्ज इति दशस्यादेरिति
हयाः षत्वम् । ससजतुः ससञ्जतुरिति स्यात् टापिदिति कित् पचे न लोपः ।
अदर्शदिति इरित्त्वात् डे दृशोरिति णः । अदाङ्गौदिति अनिमत्वात् हङिः
अस्यपीति षत्वम् ॥ ६२९ ॥

कित् संशयेच्छावासारोग्येषु तिजङ् चान्तौ निशाने गुपङ् गोपनकुत्सयाः
मानङ् विचारेऽर्थे शानङ् चान्तौ निशाने दानार्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे ।
क्रमादेतेऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तष्वर्थेषु
मताः । कितो रुग् जयेऽपि मतः । कित सन्देहरुग्जययोः । तिजङ् चान्तौ
गुपङ् निन्दायां मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दा-
यामित्यर्थः । सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानं तवाकर्म्मकः शास्त्रं चिकित्सति
क्रावः रुग्जयो रोगप्रतीकारः । चिकित्सत्यातुरं वैद्यम् । चान्तिः सहनं तितित्ते
दुःखं तपस्वी । निन्दादीषवत्तयाख्यानां जुगुप्सते व्याधं साधुः । विचारणम् इद-
मित्यं न वेति प्रमाणानुसन्धानम् । सोमं पते धन्मं धीरः । निशानं तीक्ष्णकरणं
शीघ्रांसति खड्गं कर्म्मकारः । आर्जवमकुटिलीभावः द्वीदांसति साधुरकुटिली स्यात्

६३१ । सन्जगादिधुः ।

सन्-जगादिः १।, धुः १। ।

सनन्तो जगाद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

६३२ । सन्यङन्तो द्विः ।

सन्-यङ्-अन्तः १।, द्विः १। ।

चिकित्सति । अचिकित्सीत् चिकित्सामास ।

इति पवत्-पादः ।

इत्यर्थः । निन्दा उक्ता बीभक्षते व्याधं साधुः । सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति
इत्यादि स्यादिति वीपदेवः । तेषु तिवादयो न प्रयुज्यन्ते कृत्प्रत्यया एवेति केचित् ।
कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६३० ॥

जगादिश्च जि सन् यङ् काम्यक् क्य ङ्य कि इति सप्त । यथा रोचयति बुभू-
षति बीभूयते पुत्रकाम्यति ज्ञानीयति कृणायते कृणति ॥ ६३१ ॥

सन् च यङ् च सन्यङौ तावन्ते यस्य स सन्यङन्त इति तद्गुणसंविज्ञानबहु-
व्रीहौ सन्यङ्समीची द्विः स्यात् । यथा बुभूषति बीभूयते । अजादिस्तु आदिवर्णं
ह्रित्वा ह्रित्वे अटितिषति अटायते एवं इष गतौ इषिषिषति उषङ् शब्दे उषिषि-
षते । कदाचित्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ केवली धातुरपि द्विः । तेन भोचते इत्यव-
सनं ह्रित्वा मुचधातीर्हित्वे मुचोद्वेदमीच् वेति भोचादेशः । चिकित्सतीति किच्
सन् अनेन इम् निषेधे गुणानिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागश्च
धातुसंज्ञायां ह्रित्वादि तिप्शपौ च चिकित्सानारिति त्याज्यत्वादाम् ॥ ६३२ ॥

पवतां परस्मैपदिनां पादः प्रकरणमित्यर्थः ।

इति पवत्-पादः ।

तृतीयः पादः—मवत् ।

[७९] एधङ वृद्धौ ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाञ्चक्रे ।

[८०] ददङ दाने ।

[५७९] अग्रशदटेत्युक्तेः, दददे ।

[८१] प्वक्क ङ सर्पणे ।

[५६९] अ-प्यैष्वकेत्युक्तेः, प्वकते । पष्वक्के ।

[८२] ऋज ङ आज्जवे । आज्जजे ।

[८३] तिजङ चमा-निशानयोः ।

तितित्तते ।

[८४] प्वन्जौ ङ सङ्गे ।

निष्वजते ।

६३३ । निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः

प्रोऽमि वा ।

निःसमादेः ६।, सः ६।, षः १।, अमि ७।, वा ११। ।

न्यष्वङ्क्त । न्यस्वङ्क्त । सस्वजे सस्वञ्जे ।

प्वक्क ङ । अथैष्वकेत्युक्तेर्न दन्त्यादेशः । प्वकते पष्वक्के पिष्वक्किषते षाप्वकते ।
वत्सुभुजस्तु इमं पञ्चमस्वरिणं मत्वा पुकते पुपुक्के पुपुक्किषते पुषुक्कते इत्युदाहरति ।
निष्वजते इति सन्जदन्शति नलोपं गौक इति षत्वम् ॥ ६३२ ॥

सुम् आदिर्यस्य स सुमादिः । स्वन्जयस्तु सुमादिश्चेति । निविपरिभ्यः स्वन्-
जस्तु सुमादिः निविपरिस्वन्जस्तु सुमादिः सुमादिश्च गौक इति सूत्रे पठिताः
सुमागम् सिवसहः निविपरिभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् वा अम् व्यवधाने ।
न्यष्वङ्क्त न्यस्वङ्क्त अष्टावीत् व्यष्टावीत् पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत्
अषहत असहत । सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिति कित् पचे न लोपः ॥ ६३३ ॥

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठां नाखे ।

सदृ-स्वञ्जोः ६॥, व्यां ७, न ११, अखेः ६ ।

खिवर्जस्नानयोः सः षो न स्यात् ळाम् । विषस्त्रजे
विषस्त्रजे ।

[८५] तंपूषड् लज्जायाम् ।

अत्रपिष्ट अत्रप्त । चेपे ।

[८६] जभड् जम्भने ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

नुण् ११, जभः ६, अचि ७ ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] वृभड् स्तम्भे ।

विष्टीभते व्यष्टोभिष्ट ।

[८८] पण्ड् व्यवहारे स्तुतौ च ।

[५८१] कम ऋतेत्यायः । पणायति ।

६३६ । सनः पमे धोर्वा त्वायात् ।

सनः ५, पमे ११, धोः, ६, वा ११, तु ११, आयात् ५ ।

पणायति पणायते । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायञ्चक्रे पेणे ।

सदृ च स्वनञ्ज च सदृस्वनञ्जौ तयोः न खिरखिः तस्य अखिः । विषसाद विषम्बजे ।
व्यामिति किं विषाव्यज्यते इत्यादौ दशस्यादेरित्युक्तेरुभयोः षत्वम् ॥६३४॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभड् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति
बोध्यम् । जम्भते अजम्भिष्ट जम्भनं जम्भः जभि जभ जम्भने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु
जभति जभिष्यति जम्भनम् । विष्टीभते गौक इति षत्व' व्यष्टोभिष्टेति अस्यपौति
षत्वम् ॥६३५॥

सनः सनन्तात् मूलधातोः सन्वसिनी पमे स्याताम् । यथा वृभूषति पितृवृषिषे
विषीर्षति चिकीर्षते आयात् वा पणायति पणायते आयास्यजानुवन्मेनेवेष्टसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपणः ५।, वा । १।, आयः १।।

पणायते पणते ।

एवं [८९] पन डीडे ।

[९०] कमुड कान्ती ।

कामयते । [६१३] जन्तत्वादङ् ।

६३८ । जग्घुडः सोऽनग्लोपि शास्वृदितः ।

जग्घु ७।, उडः ६।, खः १।, अनग्लोपि—शासु ऋदितः ६।।

अनग्लोपिनः शासोऽङ्कारेतश्चान्यस्य उडः खः स्यात् जेः

परे अङि परे ।

आयात् तु वेति कृतं वृद्धेरप्राप्तार्थं फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदार्थञ्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुतिः अस्तुतौ पण् अस्तुति पण् विच्छस्य अस्तुति पण् चेति तस्मात् । विच्छस्य गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्धन्यान्तपणशायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थे इत्यर्थः । व्यवहारश्च क्रयविक्रयस्वरूपः । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते पणायति पणते । एवं पन इति पनडीडे इति दन्त्यान्तस्यापि कम ऋत इत्याये पनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थः ॥६३७॥

जेः परोऽङ् जग्घु तस्मिन् । अकी लोपः अग्लोपः सोऽस्यास्तीति अग्लोपी । ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शासुश्च ऋदिवेति न अग्लोपिशास्वृदित् अनग्लोपिशास्वृदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अबूवुधत् । अग्लोप्यादेस्तु । कूटल्कदाहे मन्त्रे इत्यदन्तात् चुर्ध्याञ्जिरिति औ हसाल्लोप इत्यकारलोपे अग्लोपित्वात् न ऋस्वः अचुकूटत् अशशासत् अडुडौकत् । ओणु अपसारणे इत्यस्य ऋदनुबन्धो ज्ञापयति जग्घु आदौ ऋस्वः पश्चात् द्वित्वमिति । अन्यथा आदौ द्वित्वे दीर्घोऽङोऽभावादेव ऋस्वासम्भवे ऋदनुबन्धो व्यर्थः स्यादिति । मा भवान् ओणुषत् अतएव मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीनां औ आदौ वृद्धौ गुणे वा कृते अनेन ऋस्वे पश्चात् द्वित्वे माघीगादमागमाभावे तद्रूपेण स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घोऽङोऽभावादेव जेः परोऽङ्नीति लक्ष्ये जिग्रहणं

६३६ । खेः सन्वह्वौ घोर्हसादेर्घश्च, ल्यने-
काचोस्त्वकलिहलेर्वा ।

खेः ६।, सन्वत् १२।, घौ ७।, घोः ६।, हसादेः ६।, घं १।, च १२।, ल्यनेका-
घोः ६॥, तु १२।, अकलिहलिः ६।, वा १२। ।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वचरे परे सन्वत् कार्यं स्यात्
अग्लि, घोश्च खेर्हसादेः घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात् ।

सामान्यार्थम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदंतीणां गायनेन राज्ञा इत्यत्र
एनर्जो कृते पूर्वजेलोपेऽपि अनग्लोपित्वात् ऋस्वः स्यादेव इति काशेश्वरः । वस्तुतस्तु
केवलेऽङि उक्ते परतानुवचौ अचकमत इत्यपि सन्वत् भावाद्यापतिः ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिख्य अनेकाच्च तौ तयोः कलिय हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य । अनग्लोपि शास्त्रदितो अनुवचोर्वापि खेः परस्य
शास्त्रदितोर्लघोरसम्भवात् चकाष्ट् दीप्तावित्यत्र ऋदितोऽपि अनेकाच्चात्
विशेषेण विकल्पेन वाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम् । जेः परेऽङि परे सति
अनग्लोपिधातोः खेः सन्वत् कार्यं स्यात् खेः परे लघुधात्वचरे सति । तत्रैव यदि
हसादेर्धातोः खिल्लघुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात् । कलिहलिवर्जस्य लेरने-
काच्चातोश्च खिल्लघुधात्वचरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् । सन्वज्ञापचै हसादिसम्बन्धौ
खिर्यदि लघुर्भवति तदा घः स्यादित्यर्थः । अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुयुक्तस्य
हसो ग्रहणम् । यथा अपीपचत् असीषिचत् अमुमूहत् अचीकरत् । अग्लोपिनस्तु
कलत्कगतिसंख्ययोः । अवकलत् । घौ ध्वचरे किं अररम्भत् । हसादेः किं औन्दित् ।
लघोः खेः किं ध्वन अदिध्वनत् । लेस्तु कृतयति अचीकृतत् अचकृतत् । कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अचकवत् पटुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरग्लोपित्वेऽपि स्यात् । इवर्णो वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वज्ञावो नास्तीति
कौमराः । कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत् । अनेकाचस्तु अचीचकास्तु
अचचकास्तु ॥६३९॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ११, सनि ७। ।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । जेर्लोपोऽनात्विष्णायायान्तेष्वामिम्शिति ।

जः ६।, लोपः १।, अनालु—शिति ७। ।

आलु इष्णु आय्य अन्त इत्तु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र
जेर्लोपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाच्चक्रे चकमे ।

[८१] अयङ् गतौ ।

आयिद्वम् आयिध्वम् आयिद्धम् । अयाच्चक्रे ।

एवं [८२] दयङ् गतौ ।

[८३] स्फायोङ् वृद्धौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेरः ख्यः तस्य ॥६४०॥

आलुश्च इष्णुश्च आय्यश्च अन्तश्च इत्तुश्च आम् च इम् च शित् ते । न विद्यन्ते
ते यत्र सः तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि जेर्लोपे त्यक्तीपे त्यलक्षण-
मिति न्यायात् वृद्धिगुणौ स एव । आलादौ तु स्मृद्दयालुः कारयिष्णुः स्मृद्दयायः
अण्डयन्तः स्तनयिद्वुः कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति कम
जिङ् वृद्धिः कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अङ् आङ् इति ऋखे कमि इत्यस्य हित्वे
मि इत्यस्य लोपे कस्य च खेः सन्वदिति सन्वत्वात् खस्येत् सनीति अकारस्य
इकारे घोश्च खेर्हसादीर्घश्चेति तस्य दीर्घेऽनेन जेर्लोपः अचकमतेति वारे इति
जिङोऽप्राप्तिपच्चे जिघ्रीत्यङ् । अयङ् गतौ अयधातौ परे निदुः प्रतिवर्जस्य
उपसर्गस्य रेफी ल स्यादिति वक्तव्यम् । ज्ञायते पलायते प्रत्ययते निदुः प्रतीनानु
निरयते दुरयते प्रत्ययते । आयिद्वमिति अयध्वं घ्यां सिः इम् धेः स लोपो वा
टीठीदीध इति धस्य ढी वा पच्चे तद्रूपस्थितिः । सस्य स्थितिपच्चे भूपभसीरिति
सस्य दः । अयाच्चक्रे विजादीत्याम् । अस्फायिष्टेति वेमूदितीम् वा ॥६४१॥

६४२ । योर्लीपो हस्यये ।

यूः ६॥, लीपः १।, हसि ७।, अये ७।

अस्फास्त ।

[६४] ओ प्यायी ड् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीण् च प्याय ताय दीप पूर
जन बुधस्तु वा ।

पदः ५।, तनि ७।, इण् १।, च ७।, प्याय—बुधः ५।, तु १।, वा १। ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

इणः ५।, तन् १।, लोप्यः १। ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्यायः ६।, पीः १।, यङ्-ठ्योः ७॥ ।

पिप्ये ।

[६५] तायुङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च यू तयोः । वकारी दन्त्यः । अस्फालेति अनिम् पचे यलीपः ।
एवं स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि जटो अप्राप्तिपचे देदेति देदितः हसि किं
स्फायते सेवते अये किं पलाप्यते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

णित्वात् वृद्धिः । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि
अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अबोधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थे तेन रतनीर्यगिणावित्यनेन कृतादिणोऽपि तनी लीपः ।
'अनु तन्स्थाने इण्' करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण् कृत्वा तल्लीपविधानगौरव'
कथमिति चेत् सत्यं तन्स्थाने इणि कृते स्यां सेरापत्तिः तन्स्थाने जातत्वेन डिच्चात्
अबोधीत्यादौ गुणाभजनश्च ॥ ६४४ ॥

[८६] शलङ् चलने ।

अशलिद्वम् अशलिध्वम् अशलिह्वम् ।

[८७] षेवङ् सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[८८] काशृङ् दीप्ती ।

काशामास चकाशे ।

एवं [८९] काशृङ् कुशव्दे ।

[१००] ईहङ् चेष्टायाम् ।

ऐहिद्वम् ऐहिध्वम् ऐहिह्वम् ।

[१०१] रुङ् बधे गत्याम् ।

अरविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] टेङ् पालने ।

६४६ । देङो दिगिष्ठायाम् ।

देः दः, देङः दः, दिगिः शः, ठायाम् ७ ।

विरक्तस्य देङो दिगिः स्यात् ङ्याम् । दिग्ये ।

[१०३] ओङोङ् नभोगतौ ।

अङयिष्ट ।

पिप्पे अङ्घोरिति यः । यङि पेपीयते यङ्लुकि पेपेति पेपीतः अशलिद्व-
मित्यादि धे सलोपपक्षे ढी वा पक्षे सस्यः दः । परिषेवते परिनिविसेविति
षत्वम् । न्यषेविष्टेति अत्यपीति षत्वम् । विषिषेवे इति दशस्थादेरिति षत्वम् ।
एभ्यः किं प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्रावाशेत्यामि असोऽनुप्रयोगे वक्तव्यात्
आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेशः । ऐहिद्वमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुदुसुनोस्त्वठ्ठा
इति इभोऽभावपक्षे लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिवलवानिति न्यायादादौ
गुणे ऋस्वपरत्वाभावान्न सिलोपः । रुरुविषे इति रुङ् ठाः से द्वित्वं रुदुसुनोरिति
ठीवर्जनात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् अङ्घोरित्युक् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपड गोपन-कुत्सनयोः । जुगुप्सते ।

[१०५] मानड विचारे । मीमांसते ।

[१०६] बधड निन्दायाम् । बीभत्सते ।

[१०७] द्युतड ल् दीप्तौ ।

[५६५] शासुलिद्वयदिति डः तेनैव पम् । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

६४७ । द्युत्स्नायोः खेर्जिः ।

द्युत्-स्नायोः ६॥, खेः ६।, जिः १। ।

द्विद्युते । [१०८] वृताड् वल् वृत्तने ।

६४८ । वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे ।

वृद्भ्यः ५॥, न ।१।, इम् ।१।, पे ७।, स्य-सनीः ६॥, वा ।१।, तु ।१।, अमे ७। ।

वृतादेः स्य-सनीः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा । अत-
एव पम् । वल्प्रति । मे तु, वर्त्तिष्यते ।

[१०९] स्यन्दूड वल् चरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते घृतम् । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ।

सुगमम् । जुगुप्सत इति कित्तिजिति सन् । बीभत्सत इति बधस्तेनैव सनि
खेर्जी च भ्रमान्त्येति वस्य भः । द्युतड् तेनैव पमिति द्युतादेष्टीपेङ्विधानसाम-
र्थ्यात् व्यासुभयपदमित्यर्थः ॥ ६८६ ॥

द्युतो अग्रन्तस्वपञ्च खेर्जिः स्यात् । द्विद्युते द्विद्योतिष्ठते द्विद्युत्यते सुष्वापयिषति
अमृषुपत् ॥ ६४७ ॥

बहुवचनं गणार्थम् । अतएव पमिति वृतादेश्चान्तेपदिनः परस्मैपदे स्यसनीः
इम् निषेधादेव स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्त्स्यति विवृत्सति । मे तु
वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवृत्सा विवर्त्तिषुः विवृत्सुः
विवर्त्तिषितव्यं विवृत्सितव्यम् । वृतादिभ्य वृत्विभ्युः षष्ठुः स्यन्दूः कृपूः पञ्च वृता-
दयः । निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् षत्वं वा । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ॥ ६४८ ॥

[११०] कृपूड वल्ह कल्पने ।

६४६ । कृपः कृपोऽकृपादौ ।

कृपः ६१, कृपः ११, अकृपादौ ७ ।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ड्याः ।

ने ११, इम् ११, पे ७, ड्याः ६१ ।

कृपो ड्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता ।

किं कल्पिता कल्प्ता, कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्पस्यते ।

[१११] व्यथ षड् पौडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-

प्रच्छ-व्रश्च-भस्ज स्वप-वच-यजादेः खेर्जिष्ठायाम् ।

व्यथ-यजादेः ६१, खेः ऋयाम् ७ ।

एषां खेर्जिः स्यात् ऋयाम् । विव्यथे ।

[११२] जि त्वरा षड् स्यदे ।

अत्वरिद्धम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्धम् ।

इति सवत् पादः ।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ पदे साध्ये । कृपादिर्यथा कृपा कृपाणः
कृपाणः कर्पटश्च कृपः कृपौ ॥ ६४६ ॥

अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति वीध्यम् । ततश्च द्युतादिभ्यामुभयपदित्वं
इतादिर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् ऋयां स्वसनीश्च उभयपदित्वम् । कृपस्तु द्युतादित्वात् ऋयां
इतादित्वात् स्वसनीः नेम् पे ड्या इत्यनेन ड्याञ्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सर्वं
एवात्मनेपदिनः ॥ ६५० ॥

व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्च भस्जश्च
स्वपश्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य । एषां खेर्जिः स्यात् ऋयाम् । विव्यथे जग्राह
जिज्जौ उवाय वय इह वेज स्थाने वयादेशः । तस्य च वेज स्थाने जातत्वेनैव जौ

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

[११३] पतल्लज गत्यैश्चर्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-श्वि-पतां वोचस्य-श्व पप्ता ऊँ ।

वचि-अस्य-श्वि-पतां ६॥, वोच अस्य-स्व-पप्ताः १॥, ऊँ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्दे । प्रण्यपसत् ।

[११४] एजटु वम उद्गिरणे । वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमकृतेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रेमतुः
वभ्रमतुः ।

[११६] सह जड शक्ती ।

व्यषहत व्यसहत । [६०६] वेमसहेतीम् वा । परिषहिता ।

सिद्धं इह ग्रहणं ठां नते प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाच
विव्याच पप्रच्छ वज्रश्च वभञ्ज । ग्रहप्रच्छन्नशभ्रसृजां खेजौ कृते भभ्रमथेति
ककारस्याकारे जिः फलाभावेऽपीह ग्रहणं ग्रहादिगणार्थम् । तेन गृह्यते पृच्छते
वश्यते भञ्जते इत्यादिषु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । सुत्याप उवाच स्वप साहचर्यात्
वच इह अदादिकी याच्य इति जौमराः । इयाज । ठां किं वा व्यथ्यते । यजा-
दिम् 'यजिर्वपिर्वहियैव वेज्येजौ ह्यतिसथा । वदिर्वशिश्च श्यतिश्चेते नव
यजादयः । अलरिद्धमित्यादि धी सलोपपच्चे ढी वा पच्चे सस्य दः ॥ ६५१ ॥

इति मवत्पादः ।

वचिथ अस्यश्च श्विथ पत् च ते तेषां वोच च अस्यश्च श्वथ पप्ताथ ते । वचिरिति
अदशदिक एव भौवादिकात् उप्प्राप्तभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात्
उप्प्राप्तभावात् । प्रण्यपसदिति लुदित्वात् ऊँ अनेन पप्तादेशः गदनदेति णत्वम् ।
एवम् अबोचत् आस्यत् अश्वत् । वेमतुरित्यादि जृवमभमेति एत्वं खिलीपश्च वा
व्यषहत इत्यादि निविपरिस्सन्जेति वा षत्वम् ॥ ६५२ ॥

६५३ । सहवहोऽदो ढि ।

सहवहः ६।, अत् ११, ओ ११, ढि ७ ।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा । [५७२]
ओत्वान्न षः ।

[११७] षट् ल् जौ विषादे गतौ ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रतेस्तु । प्रतिसीदति ।

[११८] शट् ल् लौ शाते ।

६५४ । शदोऽपि मम् ।

शदः ५।, अपि ७।, मम् १। ।

श्रीयते । अशदत् । [११९] फण मिण गतौ ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ ।

[१२०] राजृ ज ण दीप्तौ ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । [५७९] बिधिबला-
दातोऽप्येत्यम् ।

एवं [१२१] टुभ्राशृ ङ ण दीप्तौ ।

भ्राश्यते भ्राशते । भ्रेशे बभ्राशे ।

एवं [१२२] टुभ्राशृ ङ ण भासि ।

[१२३] ष्वन ण शब्दे ।

विष्वणति अवष्वणति मांसम् । व्यष्वणत् विष्वेणतुः विष-
षणतुः । विस्त्रनति वीणा निस्त्रनति अन्नम् । [५७२] अन्न-
व्यवेत्युक्तेर्न षः ।

[१२४] खगुजविदारि ।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चख्रुतुः चख्रे ।

सुगमम् । निसीदति केम्सहेत्यतिप्र पत्ते होलीभाविति हस्य ढेऽनेनाकारस्य
आत्वं ढभात्तथीरिति तस्य शे ह्यिरिति पष्ठ ढे ङीर्दीति ढस्य लोपे ओत्वान्न
षत्वम् । एवं सीदव्यः । ढीढा लोटव्या ॥ ६५३ ॥

६५५ । खन-सन-जनां डा भसे, ये तु वा ।

खन-सन-जनां ६॥, डा ११, भसे ७, ये ७, तु ११, वा ११ ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायृ ज निशाने अर्चे ।

अचायोत् [६४२] यू लोप इति । अचासौत् ।

[१२६] लषज सृहायाम् । लषति लषति ।

[१२७] गुह्र ज संवरणे ।

६६५ । गुहो णोरुः ।

गुहः ६१, णोः ६१, ऊः ११ ।

गुहो णोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहोत् अघुचत् ।

शदलजौ शाते इत्यस्मादवविषये मं स्यात् यस्यां विभक्तौ शप् सम्भवति तत्रा-
त्मनेपदमित्यर्थः । शीयते शीयेत अशीयत । अपि किम् ? अशदत् शशाद शत्ता
शद्यात् शस्यति असस्यत् । फेसतुरित्यादि फणादित्वात् एत्वं खिलोपश्च वा ।
विधिवलादित्यादि राजृज् ष प्रभृतौनां फणादिपाठवलादाकारस्यापि एत्वं खिलोपश्च
इत्यर्थः । आश्रयत इति क्रमक्रमेति श्यन् वा । अशे इति फणादित्वात् खिलोपादि-
र्वा । अवज्जणतीति विधानवत्तादकारात् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम् । एषां डा स्यात् भसे ये तु वा । खातः
सातः जातः । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् पिति भसे परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन यङ्लुकि चङ्गन्ति
चङ्गंसि संसन्ति संसंसि नञ्जन्ति नञ्जंसि एवं वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
तनोतेर्डा स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । तायते तन्यते । तथा च तदूरीकृत्य कृतिभि-
र्वाचस्पत्यं प्रतायते इति माघः । अचायीदिति वेमूदिदितौ वा पचे यू- लोप
इति यलोपः । लष्यतीति क्रमक्रमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्यं गोह्यमित्युदाहरता अचि परे एवायं विधिरिति ज्ञापितम् । गूहति
गूहता गोदा गूह्यति घीह्यति अतएव गुहो डिदचौति जौमराः । अघुचदिति
वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुहः सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् सेः अनिम् पचे सिरेव
न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

गुह दुह दिह-लिहां ६॥, टीमदन्त्ये ७, न ११, सिः १, सक् ११, वा ११ ।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ
अवृक्षत ।

६५८ । सकोऽलोपोऽच्यवे ।

सकः ६, अत्-लोपः १, अचि ७, अच्वे ७ ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अव्वे अचि परे ।

अगूहिषि अवृक्षि । अगुह्वहि अवृक्ष्वावहि । दन्त्ये किम्,
अगूहिष्महि अवृक्ष्महि । अव्वे किम् । अगूहिषत अवृक्षन्त ।

आ सं टीमं टीमे दन्त्यटीमदन्त्यः तस्मिन् । लिहामिति परत जनिष्यमाणत्वेन
मन्वन्तौ यः मिः स न स्यात् एतेन सेर्जाततुल्यत्वाभिधानात् शपो न प्रसङ्गः
भङ्गद्वती विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चम्यैव
मिद्धे षष्ठ्या वैयर्थ्यं स्यात् । सिर्नित्यं निषिध्यते हृष्येति विहितः सक् च विभाष्यते
इत्यर्थः । अगूढेति इम् पक्षे सेर्निषेधे अरवसाभावादिसीऽभावे होदीभाविति
इभान्तधोरिति द्वाद्वाद्वाधयेति । अवृक्षतेति तनि अनिम् पक्षे सकि हस्य दे भभान्त-
मेति गस्य धे षढीः कः से इति ढस्य के किलादिति षत्वम् । एवम् अदुग्ध
अवृक्षत अदिग्ध अवृक्षत । अलीढ अवृक्षत । एवञ्च थास् ध्वम् बहिष्यपि यथा-
आद्यनुदाहर्तव्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादिवर्हेः प्राप्तार्थमेव दन्त्योपादानं
कृतम् अन्यथा टीमतौ इत्युक्तावपौष्टसिद्धेः ॥ ६५७ ॥

अतो लोपः अलोपः न इवम् अच्वे तस्मिन् । अवृक्षि इति गुह इ सक्
होदीभौ भभान्तस्येति गस्य धः षढीः कः से षत्वम् अनेन सकोऽलोपः इम् पक्षे
अगूहिषीति बोध्यम् । अगुह्वहीति गुह वहि सेर्निषेधे सकोऽप्यप्राप्तिपक्षे वकारस्य
दन्त्यत्वेन भभान्तभावात् होदीभाविति न ढः । पक्षे सकि आक्तिमभवीति आत्वे
अवृक्ष्वावहीति दन्त्यः किम् अवृक्ष्महीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहां
इत्यस्याप्राप्तौ विसत्वादिनिम् पक्षे हृष्योऽनिमिजुड इत्यनेन सकि आक्तिमभवीति
आत्वम् । इम् पक्षे तु अगूहिष्महि इति बोध्यम् । अच्वे किं गुह अन्त हृष्य इति

[१२८] ह्रज ह्रत्याम् ।

६५६ । इगुङ् मुढीस्यनिम् किङ्गमस्तु वा ।

इगुङ्: ५।, म-ढीसि ११, अनिम् ११, कित् ११, गमः ५।, तु ११, वा ११ ।

इगुङ् ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ङी सिञ्च कित्
स्यात्, गमस्तु वा । अह्रत अह्रपाताम् । ह्रषीष्ट ।

[१२९] टुङ् भृज भरणे । बभृव ।

[१३०] दान ज आर्जवे छिदि । दीदांसति दीदांसते ।

एवं [१३१] शान ज तेजे । शीशांसति शीशांसते ।

[१३२] भजौ ज भागसेवयोः । भजते । भेजे भेजिथ बभक्थ ।

[१३३] अज ज सेवायाम् ।

[६१३] जिञ्जीत्यङ् अशिञ्जियत् अयिता ।

[१३४] रन्जौ ज रागे ।

६६० । रन्जोऽपषकानासघ्णिनौ नलोपो

जौ तु मृगरमणे ।

रन्जः ६।, अप षक-अन-अस्-घ्णिनौ ७।, न-लोपः १।, जौ ७।, तु ११, मृगरमणे ७। ।

रजति रजते । ररजतुः ररञ्जतुः ।

सकि लोपोऽतोऽदेचोरित्यकारलोपे अघुचन्त इति । अकारेऽवश्यलोपस्येऽपि अन्वे
इति कृतं ज्ञापयति । लोपोऽस्सीमाङ्गोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति ह्रसल्लोपो-
ऽश्लित्योरित्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति तेन लुगञ्जीऽप-
इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् मात्तोऽदनत इत्यव प्रवृत्तौ दुहते
दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥६५८॥

इक् उङ्-यस्य स इगुङ् । इगुङ् च ऋश्च इगुङ्: तस्मात् । ङी च सिञ्चेति मे
ढीसि मढीसि । नास्ति इम् यस्य सोऽनिम् इति मढीसेर्विशेषणम् । यथा जधी
भिदिर् भिक्सीष्ट अभित बुध्यौङ् भुक्सीष्ट अबुङ् सृज्यौङ् सृचीष्ट अष्टष्ट डुक्कञ्
कषीष्ट अकृत । कृञ्गि हिंसे स्यात् यृदृङ् इत्यनिम् पचे कौषीष्ट अक्रीष्ट । गमस्तु
सङ्गषीष्ट सङ्गसीष्ट समगत समगस्त । बभृवेति नेमसुमिति इम् निषेधः । दीदां-

[१३५] त्विषौज कान्तौ । अत्विचत् त्विचौष्ट ।

[१३६] यजे जौ देवार्चा दान-सङ्गकतौ ।

[६५१] व्यथयहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपादोः कडित्कितोर्जिः ।

ग्रह-स्वपादोः ६॥, कडित्-कितोः ७॥, जिः १॥ ।

ग्रहादेः किति डिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ।

[१३७] डु वपौ जै मुण्ड वीजोऽस्योः । प्रण्यवाप ।

(१३८) वहैजौ प्रापणे ।

प्रण्यवाचीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति कित्तिजेति सन् खेर्डी च । भेजियेति सृजदृशेति वेम् अयितेति नेमे का-
ज्येत्त अिवर्जनादिम् ॥६५२॥

अप् च यकथ अस् च घृणिनिथेति तस्मिन् । यथा रजति रजकी रजनं रजः
रागी । घृणिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्यः । अस्य घकारो जस्य गकारार्थः पूर्व-
णकारो वृद्धार्थः । शेष इकार उच्चारणार्थः । रजनमिति अग्रन्त्यैव । रजतुरिति
स्यात् ठाप्रिदिति कित् पचे न लोपः । अत्विचदिति त्विषौ जभासे हृश्येति
सक् । त्विचौष्टेति इगुङ् रिति कित्त्वान्न गुणः ॥५६०॥

ग्रहश्च स्वपथ ग्रहस्वपौ तावादी यथोक्तौ ग्रहस्वपादौ तयोः । कडावितौ यस्य
स कडित् कडिच्च किञ्च कडित्कितौ तयोः । स्वपग्रहादोः किदखौर्जिरिति
कृतेऽपीष्टमिद्वौ कडित्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिमसनीऽगुणत्वे
ज्याप्रभृतीनाम् अनिमां सनि जेरापत्तेः । वस्तुतस्तु सनीऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति
नियमादन्येषामनिमि सनि जेः प्रसङ्गाभावः । गौरवं स्पष्टार्थम् । व्यथयहेति
सूत्रे पठिता ग्रहादयः स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीनः जीनाति विध्यते
विध्यति उग्र्यते उग्रन्ति । व्यचस्तु तवीपादानं व्यां खेर्जिं प्राप्तार्थमेव । व्यचौजिर-
जिण्दसीति अनेन जित् णित् अस् एभ्योऽन्यत्र जेः कर्त्तव्यत्वात् । पृच्छते पृच्छति
वृश्नते वृश्नति भृज्जते भृज्जति सुप्यते उच्यते इज्यते इत्यादि ईजतुरिति व्यथयहेति
खेर्जिः अनेन मूलधातोर्जिः । इयजिथ सृजदृशेति वेम् अनिम् पचे शच्छाजिति

[१३८] वेजे स्यूतौ ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रच्छाम् ।

ठ्यां ७, न ११, वे प्रच्छाम् ६॥ ।

वेज् प्रच्छि त्रश्चि भस्जौनां जिर्न स्यात् व्याम् । ववौ ववतुः ।

६६३ । वेजो वय् वा ।

वेजः ६१, वय् ११, वा ११ ।

वेजो वय् स्याद्वा व्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य वः किति ।

य ११, वः ११, किति ७ ।

वेजो यस्य वः स्याद्वा व्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्येजै हतौ ।

६६५ । ना व्येष्ट्याम् ।

न ११, आ ११, व्येः ६१, ठ्याम् ७ ।

व्येज आ न स्यात् व्याम् । विव्याय ।

प्रङ् । प्रणुवाप इति गदनदेति णत्वम् । प्रणुवाचीदिति ह्रीदीर्घौ प्रजवदेति त्रिः गदनदेति णत्वम् । अवोदेति बह्व तन् सिः औदित्वात्रेम् भस्स्वादिति सेलीपः हस्य ढले सहवह इति ओले ढभात्तथोरिति तस्य धत्वे णुभिरिति धस्य ढले द्वीर्द्धीति ढलीपः ॥६६१॥

वेज् प्रच्छश्च वेप्रच्छः । प्रच्छ इति बहुवचनं गणार्थम् । तेन व्यथयहेति मूलं प्रच्छादयो गृहादिगणसमाप्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । अत आह । प्रच्छि त्रश्चि भस्जौनामिति । वेज् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोर्जिर्न निषेधः । अन्यथा तत्र वयो-ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ववौ इति वेज् एचीऽशित्या णप् व्यथयहेति प्राप्तव्यः खेर्जिर्न स्यात् नवातो डौ । ववतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातोर्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्यथयहेति खेर्जिः ऊयतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूल-धातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेजो यसासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जिं २।, वा १।, अन्त्यः १।, किति ७।

ह्व्योऽन्त्यो भागो जिं वा प्राप्नोति व्याम् किति ।

विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] ह्वे जै स्पृहायां शब्दे च । अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

६६७ । ह्वो ह्वे जिः ।

ह्वः ६।, ह्वेः ६।, जिः १।।

ह्वे ह्वो जो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । [१४२] ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ६।, त् १।, सि ७।, अरे ७।।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अवात्सीत् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।

[१४३] वदै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति त्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] ट्वे ओश्चि इर् गतिवृद्धयोः ।

[५६५] शासुलिद्व्युदिति डः वा । अश्वत् ।

[६१३] जिश्रोत्यङ् वा । अशिश्चियत् अश्वयीत् ।

व्येजैवतावित्यस्य ठां एचोऽसित्येति आकारी न स्यात् । ठामित्युपादानं
कितौत्यस्य वाच्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याय जिण्यन्ते जुडतीरिति वृद्धिः ॥ ६६५ ॥

विव्यतुरिति मूलधातीजौ कृते शुभ्वोरिति यः । पचे विव्यतुरिति यलायेति
अयादेशः । उभयव खेर्नित्यं जिः । विव्ययिषेति सृजट्शैत्यत्र व्येवर्जनान्नित्य-
निम् । अह्वदिति वक्तव्यस्यस्येति ड उस्वेचीत्याकारलोपः । अह्वत अह्वास्तेति
लित्भ्यस्तु मे इति डो वा ॥ ६६६ ॥

जिः पुनरुपादानात् ठां किति वा इति त्रयाणां नानुवृत्तिः । ह्वयतेर्यत्र द्वित्वं
तत्र खेर्मूलधातीत्य द्विर्निमित्तको जिः स्यात् इत्यर्थः । यथा जुहाव अजुहवत्
जुहयति जीहयते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तपष्ठेऽकं त इति लुप्तपष्ठमैकम् । अरे किं आसने । अवात्तामिति

६६८ । श्वेर्जिर्वा यङ्ठ्योर्जाङ्सनोः ।

श्वेः ६।, जिः १।, वा । १।, यङ्ठ्योः ७॥, अङ्-सनोः ७॥ ।

श्वेर्जिर्वा स्यात् यङि ळ्याम् जेः परे अङि सनि च ।

शुशाव शिश्वाय शुशुवतुः शिश्वियतुः । श्वयिता । शूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भाष्यध्यायः ।

अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सेर्लोपः जौमरा अध्येवम् । न च आदौ सेर्लोपेऽपि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् वृद्धिः सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अनुद्ध इत्यादौ सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे भ्रमान्तस्येत्यादिना वकारस्य भ्रकारापत्तिः । रामानन्दकाशी-श्वरौ तु प्रत्ययलोपस्य बलवत्त्वादादौ सेर्लोपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवास्तामित्याहुतुः । तद्वैयम् । एकन्यायादृवलवता सिलोपेन न्यायादृवलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अक्त्वदन्तीति व्याकृत्येति समासः । अवादीदिति व्रजवदेति त्रिः । अश्वदिति टुश्वोश्च शासलिद्व्युदिति ऊं वचस्यश्च पतामिति श्वः । अश्वयोदिति पत्ते ठ्यां सौ नेमेकाजैयव श्विवर्जनादिभिः सेर्लोपे व्रजवदेत्यत्र श्विवर्जनात् न त्रिः ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यौ तयोः । अङ् च सन् च अङ्सनौ । जेः परावङ्-सनौ तयोः । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेर्जिर्वा इयोरेव जिः स्यात् पत्ते इयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा अशुशुवदित्यादौ प्रागच्कार्यादिति नियमा-दादौ द्विले खेर्जिर्न स्यात् । यथा शुशाव शिश्वाय इत्यादि एव शीश्वयते श्वेय्ययते अशुशुवत् अशिश्वयत् शुशावयिषति श्वयितेति नेमेकाजैयव श्विवर्जनादिम् । श्यादिति यङ्स्वपाद्योरिति जिः घांऽज्यरे इति दीर्घः ॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपादः । इति भाष्यध्यायः ।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अदौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ११, अदभ्यः ५॥, अपः ६ ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अत्ति ।

६७१ । हुभसो हेधिः ।

हु-भसः ५, हेः ६, धिः १ ।

होभसाच्च परस्य हेधिः स्यात् । अङ्गि ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसेर्लोपामौ ।

हस्-अदभ्यां ५॥, दि-सेः ६, लोपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिस्योर्लोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् ।

आदत् आदः ।

बहुवचनं गणार्थम् । घे शप्ते इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेदसिद्धौ अदादेः शप विधाय तत् लुक् करणं कदाचित् अदादेः शपः स्थित्यर्थं तेन सर्वा एवाहनत् पृथ-
गिति चण्डीत्यादि सिद्ध्यति । वस्तुतस्तु लघिर् रुद रोदने तुर्लि वेगे इत्येताभ्यां क्ते
भावादि ठे वीदुडोऽन्वत इत्यनेन गुणविकल्पे रीदितं रुदितं तेन तीरितं तुरितं
तेन इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । लुक् करणात् युतः युवन्ति इत्यादौ न गुणः ॥ ६७० ॥

यथा जुहुधि रुधिर्धौ ज रुन्धि अदौ अङ्गि । वश्लु उङ्ठि च अत्र शच्छाजिति
अङ् भप्भसोरिति वस्य ङः । धौ पिषल पिण्डि चकाष्ट चकाङ्गि इत्यादि ।
परत्वादिशेषत्वाच्च तार्तयादेशेनायं बाध्यते । तेन त्वम् अमृतमत्तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसेर्विलेकवचनं यथासंख्या निरासार्थं दिसेरिति घ्या एव ट्रास्तु सिच्यवधाना-
दसम्भवः । यथा अलेट् अहनू अभुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३ । घञ्जदः सन् अल् घञि ।

घस् ल ११, अदः ६१, सन् टी-अल्-घञि ७१ ।

अदो घस्ल स्यात् सनि व्याम् अलि घञि च । (५६५)

लिच्वात्, डः । अघसत् ।

६७४ । ठां वा ।

ठां ७१, वा ११ ।

जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः ।

जत्तुः, आदतुः जघसिथ आदिथ । [१४६ स्था ल भक्षणे ।

प्रणिष्ठाति ।

६७५ । द्विषविदातोऽनुस् वा ।

द्विष विद आतः ५१, अन् ११, उस् ११, वा ११ ।

हेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अप्सुः अप्सान् ।

[१४७] वश् ल कान्तौ । वष्टि । [६६१] ग्रहस्तपाद्यो-

रिति जिः । उष्टः उश्नन्ति । अवट् । उवाश ।

सन् च टी च अल् च घञ् चेति तस्मिन् । जिघत्सति अघसत् हनगमेत्युङ् लोपः । प्रघसः घासः ॥ ६७३ ॥

अदो घस्ल स्यात् वा ठां । जत्तुरिति हनगमेत्युङ् लोपे भूप्रसोरिति घस्य कले शासवसघसति षत्वम् । अत्र अदौ भवे लघसौ पचे इति द्वाभ्यामेव आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठां वेति सूत्रविधानं ज्ञापयति घसतेत्यपि अद-
तुल्यत्वं स्यादिति । तेन सृजदृशेत्यत्र अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ-
सित्येत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेम्सुमिति नियमात् वसोऽरस्येति नित्यमिम् । न च
स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम् । धात्वादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ।
अन्यथा अजघातोः स्थाने जातस्य वीघातोः सेमत्वापत्तेः । हनस्थाने जातस्य
बध्धघातोः रनिमत्वापत्तेश्च । प्रणिष्ठातीति गदनदेति णत्वम् ॥ ६७४ ॥

अद्विषुः अद्विषन् अविदुः अविदन् उस्तेचीत्याकारलोपे अप्सुः अप्सान् अन् इति
ध्या एव ट्यान्तु द्विषः सकारव्यवधानात् प्रसङ्गः । अद्विचन् । विदधातीस्ते

• [१४८] हन् लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां जम्लोपो भस्-
यप्यतिक्वणौ ।

वन-तनाद्यनिमां ६॥, जम्लोपः १।, भस्-यपि ७।, अतिकि ७।, अणौ ७। ।

एषां जम्लोपः स्यात् अणौ भसे यपि च, न तु तिकि ।
प्रणिहतः । [१८६] हनो क्लो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहण्वः प्रहन्वः
प्रणयमः प्रहन्मः ।

६७७ । जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जहि-एधि शाधि । १।, हनि अस्ति शास्ति । ६।, हिना ७। ।

एषां हियुक्तानां क्रमादेते स्युः । जहि ।

६७८ । हनो बधष्टौढ्यलि टीमे तु वा ।

हनः ६।, बधः १।, टीढ्यलि ७।, टीमे ७।, तु । १।, वा । १। ।

हनो बधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी-मे तु वा । अबधीत् ।

अनुसृष्टेरिति नित्यमुसि अवेदिषुः असासिषुः । वष्टीति वश्लुसृष्टि शङ्का-
जति षङ् । अवट् इति हसाङ्गामिति दिस्थीर्लोपे शङ्काजति षङ् षोडः फे ॥७५॥

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । जमो
लोपः जम्लोपः । भसश्च यप् च भसयप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् ।
नास्ति ण्यस्मिन् सोऽणः तस्मिन् । वनव्यापृतौ । षतः वतिः प्रवत्य । ततः ततिः
प्रतत्य । चतः चतिः प्रचत्य । हतः हतिः प्रहत्य । गतः गतिः प्रगत्य । भसि किं
बन्धते इत्यादि । अणौ किं वन्ति इत्यादि । अतिकि किं वन्तिरित्यादि । प्रहण्व
इत्यादि वस्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे भसत्वाभावात् जमो लोपाभावे सवान्तहन इति
वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥

जह्यश्च एधिय शाधियेति । हनिय अस्तिश्च शास्तिश्चेति जह्यीति पच्चे
तातड्डऽपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च ढी अ अल् चेति तस्मिन् । ट्यादौ हन्तेः प्रयोगं निषिध्य बधहताविति

६७६ । खेर्ही घो जिणिति च ।

खेः ५।, हः ६।, घः १।, ज्णिति ७।, च १।, ।

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । बध्यात् । प्रहणिष्यति ।

[१४६] द्युलभिसर्पणे ।

६८० । रपिङ्स्यतोऽद्वेर्त्रिः ।

र-पित्-हसि ७।, उत्तः ६।, अद्वेः ६।, त्रिः १। ।

अद्वेर्धोरुकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रे । द्यौति द्युतः द्युवन्ति ।

[१५०] यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च । यौति यविता । [१५१]

नु ल स्तुती । अनावौत् अनौषौत् । नुनुविव । [१५२] क्षुल

तेजने । क्षणविता । [१५३] णुल प्रस्रुत्याम् ।

[५७६] स्रुक्रमोऽमे इतौम् । अस्त्रावौत् । [१५४] इन ल गती ।

६८१ । यिनोऽच्यणौ ।

य १।, इनः ६।, अचि ७।, अणौ ७। ।

इनो यः स्यात् अणौ अचि । यन्ति ।

भौवादिकः प्रयुज्यत इत्यर्थः । तेन अबधीदित्यादौ बधधातोरौदित्वाभावाद्दसी-
ऽरस्येतीम् हसादेः सेम इत्यत्र बधवर्जनान्न त्रिः । एवं बध्यात् बध्यास्तां बधः टीमे
गु आबधिष्ट आहत ॥ ६७८ ॥

चकारादर्थद्वयम् । खेः परस्य हनो हस्य घः स्यादित्येकोऽर्थः । हनो हस्य
घः स्यात् जिति णिति च परे इत्यपरोऽर्थः । खेः परस्य यथा जघनिथ जिघांसति
जङ्घन्यते । जिति घातयति णिति अघानि घातकः घातं घातं प्रहणिष्यतीति
स्यस्यर्हन् इति इम् नादिहन्मीनेति णत्वम् ॥ ६७९ ॥

रश्चासौ पिञ्चासौ हस् चेति रपिङ्स्र् तस्मिन् । न द्विः अ द्विः तस्य । द्यौति
रौति । अ द्विः किं जुहीति । यवितेति नेमेकाजैत्यत्र युवर्जनादिम् । अनावौ-
दित्यादि वेमूदितीम् नुनुविवेति अठग्रा इत्युक्तेर्नित्यमिम् । क्षणवितेति नेमेकाजैत्यत्र
क्षुवर्जनादिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा व्याम् ।

गा । १।, ट्याम् ७।

इनो गा स्यात् व्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिर्घः ।

खेः ६।, किति ७।, घः १। ।

इनः खेः घः स्यात् किति व्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगेः ६।, व्याम् ७।

अगेरिनो घः स्यात् किति व्याम् । ईयात् । अगेः किम् ?

अन्वियात् । [१५५] अधौक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् । १।, इकः ६। ।

इन् इव इकः कार्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गती । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयोः ।

[१५८] द्रा ल खप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्याती कथने च । अख्यत् । [१६०] मा

ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

शुध्वीरिति प्राप्त्यस्य इयो बाधकः अस्य नकारी भूस्थापिवेत्यादिषु विशेष-
ज्ञापनार्थः ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिवेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

विभूतादिनधातोः ढ्याः अन्यत्र कितोऽसम्भवादेव ट्यामिति व्याख्यातं ईयतु-
रिति यिनोच्यणाविति यकारोऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

नियमोऽयं ढ्यां किति अगेरिन एव दीर्घः न तु सगेरिति । ईयात् । अगेः
किम् अन्वियात् समियादित्यादौ घोऽव्यये इत्यनेनापि न दीर्घः ॥ ६८४ ॥

अधौ ल स्मृत्यामिति अयं धातुः कातन्वाद्यैरिकस्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः कौपं ठीपं वा ।

वेत्तेः ५१, कौपं ११, ठीपं ११, वा ११ ।

विदः परस्य क्त्वाः पस्य क्त्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद्व विद्म ।

पक्षे सुगमम् ।

६८७ । डाम् वा क्त्वां ग्यान्तु क्रानु ।

डाम् ११, वा ११, क्त्वां ७, ग्यां ७, तु ११, क्त ११, अनु ११ ।

वेत्तेः क्त्वां डाम् वा स्यात् ग्यान्तु क्तञ एवानुप्रयोगः ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे घे ।

तन्भ्यः ५॥, शुप् ११, रे ७, घे ७ ।

विदाङ्करोतु वेत्तु ।

६८९ । कृजोऽङ्गणौ रे ।

कृजः ६१, अत् ११, अङ्गणौ ७, रे ७ ।

कृजोऽकार उः स्यात् अङ्गणौ रे । विदाङ्कस्ताम् । वित्ताम्
अविदुः अविदन् ।

इक् इत्युक्तम् । अधिक्यहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम् । यथा
अध्येति अधीतः अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि । अधीयादि-
त्यादौ तु सह णं घं इत्यनेनैव दीर्घः । एवं गमिनिङीरित्यादावपि अधिजिग-
मिषति इति बोध्यम् । ससीतयोः राघवयोरेधीयन्निति भट्टौ । अधीयन्निति तु आति-
देशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिणीऽच्यणावित्यस्याप्राप्तौ
शुद्धीरिति इयि कृते सिद्धम् । प्रणिधातीति सोहनवायेति णत्वम् । अख्यदिति
वक्तव्येति ङे चस्येचीत्यालोपः । प्रणिभाति पतपददानेति णत्वम् । मीयादिति
दामागै इति ङे ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कौपतुल्यत्वात् इत्वम् । न डाम् न वा
वेत्येत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

ङित्वान्न गुणः क्रतु इत्यनेन अस्मवीरनुप्रयोगी निषिद्धः ॥ ६८७ ॥

तनीति सनीति ॥ ६८८ ॥

६६० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

घ्यां ७, सौ ७, र ११, वा ११, द-धीः ६॥ ।

दधोः रेफः स्यात् वा सौ घ्याम् । अवेः अवेत्, अवित्तम्
अवित्त । विदास्वभूव विवेद । [१६२] अस ल भुवि ।

६६१ । लोपोऽस्त्यसोर्ङिद्रसो रघ्याम् ।

लोपः १, अस्ति-अ-सौः ६॥, ङित् र सौः ७॥, अघ्याम् ७ ।

अस्ते रकारस्य ङिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु
घ्याम् । स्तः सन्ति, अस्ति, एधि, आसौत् आस्ताम् ।

अत् उ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्कृतामिति विद् तां डामि कृजोऽनु-
प्रयोगे गुपि गुणे अकारस्य उः । रामानन्दकाशीश्वरौ तु कृजोऽकारस्य शुपाव्यप-
हितस्यैव सम्भवाद्भवहितेऽपि स्यादित्याहुः । रासतर्कवागीशो न किमप्याह ।
केचित्तु अणौ परे रे परे यस्मात् परोऽणुर्भवति तस्मिन् रे परे कृजोऽकार उः
स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पुंसः सन् स्वप्यम्परे इतिवत् कृजोऽणुपरे रे
उच्यवाददिष्यत् । किञ्च नास्ति गुणस्य स्थाने सोऽणुः तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य
विशेषणम् । गुपी गुणाभावादव शुबेव अगुणौ र इत्यर्थः । अविदन्नित्यादि
ङिङिर्विदिति उस् वा ॥ ६५६ ॥

अवेरिति शपी लुकि हसाङ्गामिति सीर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य
नेक्रपक्षे विसर्गः । एवं रुधिर्घोञ् अरुणरित्यादि एवञ्च गृधिर्युं इत्यस्य यङ् लुकि
घ्या सौ जरौग्ध इत्यस्मात् हसाङ्गामिति सीर्लोपे विराममाश्रित्य भभान्तस्येति गस्य
अत्रे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरीघर्ध इत्यस्य धकारस्यानेन रेफे
दीर्घेति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरीधाः रीणो रणिरणि
च कृते अजरिधाः अजर्धाः । एवं हधु अवरीवाः अवरिवाः अवर्वाः घोऽनित इति
दीर्घे तर्द अताताः नर्द अनानाः स्पर्द्धङ् अपास्याः पक्षे दधोरेफाभावे तु अवेत्
अरुणत् अजरीघर्त् अवरीवर्त् अतातर्त् अपास्तर्त् इत्यादि ॥ ६६० ॥

अश्च स च असौ अस्तेरसौ अस्यसौ तयोः । ङित्वासौ रथेति ङिद्रः ङिद्रश्च स
च ङिद्रसौ तयोः स इत्यनुकारान्तग्रहणात् सि से ख इति त्रयाणां ग्रहणं तेन
आस व्यतिसौ व्यतिस इत्युभयत ङिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६८२ । भूररे ।

भूः १।, अरे ७। ।

अस्तेभूः स्यात् अरे । अभूत् ।

६८३ । प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये ।

प्रादुर्गि इकः ५।, सः ६।, षः १।, अच्-ये ७। ।

प्रादुःषन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६८४ । मृजोऽकङिति त्रि वा त्वच्यणौ ।

मृजः ६।, अकङिति ७।, त्रिः १।, वा । १।, तु । १।, अचि ७।, अणौ ७। ।

अकङिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । माष्टि

मृष्टः, मार्जन्ति मृजन्ति । [१६४] वच्नौ वाचि ।

[६५२] वच्यस्य श्विपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच

ऊचतुः ।

लोपः । डिद्रस्योरिति लिपिकरप्रमादपाठः । किञ्च अरेभूँ आदेशेनैव बाधित-
त्वात् डिङ्गुहणेनैवेष्टसिद्धौ रगृहणं प्रापयति कदाचित् अरेभूँ आदेशो न स्यादिति ।
तेन लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालिदासः । एधीति जह्यधीति एधिरादेश
अध्यां मिं आसीत् आलां आसन् ॥ ६८१ ॥

विषयसप्तम्यां सेः सम्भावनायां भूरादेशः । ठग्रानुप्रयोगादन्यवाप्यस्ते भूभावे
केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालि-
दासः । केचित्तु असजदीप्तावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थ इत्याहुः । अभू-
दिति भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ ६८२ ॥

गेरिक् गौक् । प्रादुश्च गौक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरी गेरिकश्च परस्य
अस्तेः सस्य यः स्यादचि ये च परे । अच्ये किं प्रादुःस्यः निस्थः ॥ ६८३ ॥

कङावितौ यस्य स कङित् न कङित् अकङित् तस्मिन् । मृज इति मृजल्लुष
शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोर्गृहणम् । माष्टि मार्जयति मार्जति किति मृज्यते
ङिति मृष्टः । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकङित्वीति कथमिति चेत् न
सनि अनिम्पचे गुणानिमीति गुणनिषेधे मिसार्चनीत्यादौ वृद्धेरप्रसङ्गात् वच्नौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने ।

६८५ । रुङ्गोऽयो हस् रस्येम् ।

रुदभ्यः ५॥, अयः ६।, हस् रस्य ६।, इम् ११। ।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात् ।

रोदिति रुदितः । अयः किं ? रुद्यात् ।

६८६ । दिस्योरम् वा ।

दि स्योः ६॥, अम् ११।, वा ११। ।

रुदादेः परयोः दिस्योः अम् स्यात् वा । अरोदत् अरोदीत्,

अरोदः अरोदीः । [१६६] जि ष्वपौ घ लु खप्ने ।

विस्वपिति । [६२५] सवत्वात् न षः विमुष्वाप दुःषुपुपतुः ।

[६२५] निर्वत्वात् षः [१६७] अन, घ लु खप्ने ।

प्राणिति प्राणिति [१६८] श्वस घ लु प्राणने ।

श्वसिति अश्वसीत् । [५७६] क्षणादित्वात् न त्रिः ।

[१६८] जक्ष क्ष लु घभक्षहासयोः । जक्षिति ।

इति वक्षौ वाचीत्यस्मादन्यस्वीर्न प्रयोग इति वक्तव्यम् । अवीचत् इति वक्तव्येति
उं वच्यस्यञ्चीति वीच् ॥ ६८४ ॥बहुवचनं गणार्थं गणन्तु रुदाद्यस्तीत्युक्तः । न य अय तस्य अयः । हस्
चासौ रश्चेति हसः तस्य । अयः किं रुद्यात् । हसः किं रुदन्ति । अप्राप्तौ विधिरयं
रोदिष्यतीत्यादौ वसोऽरस्येति इम् स्यादेव ॥ ६८५ ॥रुदादेः परो दिरिति घ्या एव व्यान्तु सिव्यवधानादसम्भवः । दिसाहचर्यात्
सिरपि घ्या एव । अन्यथा व्यां कृतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसजेत् । अरोददित्यादि ।
पक्षे रुदाद्यस्तीत्यनेन ईम् । व्यान्तु इरित्त्वात् वा उं अरुदत् अरोदीत् अरुदः
अरोदीः । विमुष्वापेत्यत्र दशस्यादेरिति नियमात् खेर्न पत्वम् । खिनिमित्तकं
मूलधातोः पत्वं किलादित्यनेन स्यादेवेति गोयीचन्द्रादयः । दुःषुपुपतुरित्यत्र
बलवत्वादादौ जौ कृते पत्वे च कृते द्वित्वमिति । प्राणिति इत्यत्र वात्वननिसेति
णत्वं वा ॥ ६८६ ॥

६६७ । अन्तोऽहः ।

अन्तः ६।, अत् १२।, हेः ५। ।

हेः परस्यान्तोऽव्यात् । जक्षति । [५६३] अनुस्सिद्धे-
रिति, अजक्षुः । [१७०] जागृ च लु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यठ्याम् ।

ग १।, उसि ७।, अठ्याम् ७। ।

हेस्सि परे गुः स्यात् न तु व्याम् । अजागरुः अजागः ।
अजागरोत् । जागरामास जजागार ।

६६९ । जाग्रोऽण्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

जाग्रः ६ । अण्वि इण्डिति ७।, कसु-काने ७।, तु १२।, वा १२। ।

जागर्तेणुः स्यात् न तु णपि वी इणि डिति च, कसौ
काने तु वा । जजागरतुः । १७१ दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् ।

७०० । दरिद्रो डिर्हसेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रः ६।, डिः १।, हस्रे ७।, अणौ ७।, हाग्भ्योः ६॥, तु १२।, वा १२। ।

दरिद्रातेडिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः ।

अन्त इति षष्ठ्यकं हसन्निर्देशादन्ति अन्तु इत्यादीनामपि । जक्षति जक्षन्
ददति ददन् । चिकीर्षन्तीत्यादौ षपो लोपे स्थानिवत्त्वान्ताऽन्तु ॥ ६६७ ॥

अजागरुरिति जक्षादित्वात् विसंज्ञायां अनुस्सिद्धेरिति अन उसि अनेन
गुणः । ठ्यान्तु जुहुवुः । अजागः इत्यादौ गुणे सेलीपे रेफस्य विसर्गः । अजागरी-
दित्यत्र अजिञ्जिजागुरित्युक्तेर्न त्रिः ॥ ६६८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूदत्वात् ऋतो ङो डुर्न स्यात् । णप् च विश्व इण् च डिञ्चेति
ण्वीण्डित् न ण्व् वीण्डित् अण्व्वीण्डित् तस्मिन् । जौ जागरयति घञि
जागरः णमि जागरं जागरं यकि जागर्थेते यपि प्रजागर्थे ढीपे जागर्थ्यात् । ण्वादौ
तु जजागार जागृविः अजागारि अजागारिषीष्ट जागृतः जायति । कसौ जजा-
गर्वान् जजागवान् । काने जजागराणः जजागाणः ॥ ६६९ ॥

७०१ । आद्योरालोप्योऽणौ हसे त्वादः ।

आ-द्योः ६॥, आ ११, लोप्यः १, अणौ ७, हसे ७, तु ११, ई ११, अदः ६ ।

आ इत्यस्य द्वेष आ लोप्यः स्यात् अणौ हसे तु दावर्जमी
स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्रः ६॥, आलोपः १, अ-सन्-अक-अने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११ ।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु
वा । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् दरिद्रामास ददरिद्र । दद-
रिद्रौ इति केचित् । दरिद्रात् । [१७२] चकाष्ट च लु दौसी ।

[६७१] हुभसोर्धेः चकाधि । [६४] भपभसोरिति
सस्य दः । चकाद्धि ।

७०३ । घ्यां दौ त सः ।

घ्यां ७, दौ ७, त ११, सः ६ ।

घ्यां दौ परे सस्य तं स्यात् । अचक्रात् ।

दरिद्रितः दरिद्रिथः । हसि किं दरिद्रति । अणौ किं दरिद्राति । हाग्भ्योस्तु
जहितः जहीतः विभितः विभीतः ॥ ७०० ॥

रे इत्यनुवर्त्तते तेन यङि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्गः । यथा क्रीणन्ति क्रीणते
लङ्घति मिसते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिहीते
मिमीते अणौ किं क्रीणाति जहाति । दावर्जनात् दत्ते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकथ अनयेति सनकानं न सनकानम् असनकानं तस्मिन् । न
बोऽरः तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रीत् पचे यमरमेति इम्सनौ ।
एवम् अदरिद्रि अदरिद्राधि । ददरिद्र इति णपि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे
अदन्तत्वाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेशं बलवन्तं मत्वा ददरिद्रौ इत्युदा-
हरन्ति । दरिद्रामासेति दरिद्राकाशेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरि-
द्रायकः दरिद्राणम् । चकाद्धीति हेर्धौ भपभसोरिति सस्य दः पचे धे सलोपो
दः चकाधि ॥ ७०२ ॥

सुगन्धम् ॥ ७०३ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७, वा ११ ।

अचकात् अचकाः । [१७३ शास च लु शासने ।

७०५ । शासुडिड्सडेऽणौ कौ त्वाशासश्च ।

शास उड् ११, इत् ११, हसुडे ७, अणौ ७, कौ ७, तु ११, आशासः ३, च ११ ।

शास्तेरुड इत्यादणौ हसे डे च, कौ तु शास आशासश्च ।
शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४] चक्ष ड ल वदे । चष्टे ।

सस्य त स्यादा घ्यां सौ परे । अचकात् अचकाः ॥७०४॥

शास उड् शासुड् हस् च ड्येति हसुडं तस्मिन् । कौ त्वाशासश्च इति ग्रहणात्
शासु इति शासन्तु शासने इत्यस्यैव ग्रहणं तेन आशासु लङ् इत्यस्य आशास्ते ।
शासु यथा शिष्टः शिष्यते श्रेष्यते । कौ तु मितशौः आशीः । शिष्टः इति
आकारस्य इकारः शासवसघसेति षत्वम् । शाधीति हिंसहितस्य शाध्यादेशः ।
अशिषदिति शासलिङ् दु दिति डः ॥ ७०५ ॥

चचिङ् तृतीयस्वरानुबन्धीऽयमिति प्राञ्चः । अस्य इकार उच्चारणार्थ इति
केचित् कृन्दसि नुणागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणभेदार्थ इति केचित् । बह-
वस्तु तृतीयस्वरानुबन्धी लिपिकरभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धीऽयं निष्ठाया
इम् निषेधार्थः । तेन वर्जनार्थं ख्याज् क्ताजादेशयोरप्राप्ती आचष्टं वर्जनमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु अस्मिन्नुबन्धी गणकता नित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन वचीऽपि परुषाक्षरं
न च पदेषु संसृज्यते इति शाकुन्तले । पथि यदि विपथे वा यत्र धामः कदाचिन्न
हि तरुणि रुदीते धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे । सन्तः शृणुध्वं हृदये कुरुध्व-
मुत्क्षिप्य बाहू परिवारयामीति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् ।
तालैः शिञ्जदलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिनः
श्रुतप्रत्ययः । न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति
भट्टौ । अदादिः शप्स्थितिरित्यादि । चष्टे इति स्यादेः सौ लोपः इति
कालोपः ।

७०६ । चक्षः क्ताञ् ख्याञ् ऽरे ऽत्यागोससने ।

चक्षः ६।, क्ताञ् ख्याञ् ११।, अरे ७।, अत्यागोससने ७।

चक्षः क्ताञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वजने उप्ति असि
अने च । अक्तासीत् अक्तास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु
समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्यां ७।, वा ११। ।

चक्षौ चक्षे, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईङ् उ ल स्तुतौ । ईङ्ते ।

७०८ । सध्वो रस्येम् जनोऽङ्गीशः ।

स-ध्वः ६।, रस्य ६।, इम् ११।, जन-ईङ् ईङ्गः ५। ।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईङ्ङिषे
ईङ्ङिषे । [१७६] आस उ ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२] विजादौत्याम् आसाञ्चक्रे ।

[१७७] वस उ ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] जिमि उ ल चुम्बने । प्रणिंस्ते प्रजिंस्ते ।

चक्षः क्ताञ् । क्ताञ् च ख्याञ् च तत् न रोऽरः तस्मिन् । त्यागश्च उप् च
अम् च अनर्थेति त्यागोससनं न त्यागोससनम् अत्यागोससनं तस्मिन् । वजने-
ऽर्थे उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन
विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं क्ताञ् ख्याञ् । तयोर्जागुवन्मत्तादुभयपदमिति क्ताञ् इति
तालव्यमध्य इति पाणिनिनिरुद्धादौ । दन्त्यमध्य इति केचित् । तत्र षत्वाभावस्तु
दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्तासीत् इति यमरमेति इम्सनौ । अक्तास्तेति
एकाजादन्तत्वात् नेम् । अख्यदिति वल्यस्येति ङ् उप्तेचीत्यालोपः उसादौ तु
अनुः वृचक्षाः विचक्षणः ॥ ७०६ ॥

चक्षः क्ताञ् ख्याञ् च स्यादा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन आदावादेशे
जानुवन्मत्तादुभयपदम् । चक्षौ चक्षे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईङ्ते इति शपी लुक्
अप्तासीरिति डस्य टत्वे णुभिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७८] सू ड ल प्रसवे । सूते ।

७०८ । सूतेर्न ण् ग्याम् ।

सूतेः ६।, न ११।, णः १।, ग्याम् ७।

सुवै । [१७३] वेमूदितौम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

[१८०] शौ डू शयने ।

७१० । शौडो रे णः ।

शौडः ६।, रे ७।, णः १।

शेते शयाते ।

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

मान्तः ६।, रम् ११।, विदः ५।, तु ११।, वा ११।

शौडः परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा ।

शेरते । अशयिष्ट । [१८१] अधौ डू अध्ययने । अधौते ।

७१२ । गौड ण्योर्वा ।

गौ ११।, डूडः ६।, ण्योः ७॥, वा ११।

डूडो गौ स्यात् वा ण्योः परयोः । घेत्वात् नं णुः ।

अध्यगौष्ट अध्यष्ट ।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम् । जनौत्यस्य श्यना व्यवधानात् । व्यति-
जन्निष्व व्यतिजन्निष्वम् ईडिषे ईडिष्वे ईशिषे ईशिष्वे । अप्राप्तौ रिधिरयं न तु
नियमः । तेन जनिता ईडिता ईशिता इत्यादौ वसोरस्येतीम् स्यादेव वस्तु
वसितेति वेमसहेतीम् वा । प्रणिंसे इति वालननिंसनिन्देति वा णत्वम् ॥७०८॥

सूडल घातीर्णुर्न स्यात् ग्याम् । सुवै इति ऋधोरित्युव् ॥ ७०८ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थः ॥ ७१० ॥

मस्यान्त मान्त तस्य । शेरते संविद्रते संविदते । समीगमृच्छेत्यादिना आत्मने-
पदम् । शौड् साहचर्यात् विद इति अदादिक एव । तेन घौ विदड् मीमांसे
इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात् । अशयिष्टेति नेमेकाजेत्यव शीवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३ । ठ्यां गा ज़ड्सनोस्तु वा ।

ठ्यां अ, गा ।१। ज़ड्सनोः अ, तु ।१।, वा ।१। ।

इडो गा स्यात् ठ्यां, जेः परे अडि सनि च वा ।

अधिगजे अध्यगौथत अध्यथत ।

[१८२] दीधी डं चलु देवने दीप्ती ।

७१४ । दीधीवेव्योन गुः ।

दीधी वेव्यः ६।, न ।१।, गुः १। ।

दीध्यै ।

७१५ । लोप्योऽन्तो व्योः ।

लोप्यः १।, अन्तः १।, व्योः अ॥ ।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णनोः । अधीधिष्ट
एवं [१८३] वेवो डं चलु ई ल-वत् । [१८४] द्विषो ज ल वेरे ।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषुः अद्विषन् । अद्विष्ट
अद्विचत् । [१८५] दुहो जल दोहने ।

अधुचत् अधुचत अदुग्ध । एवं [१८६] दिहो जल लेपने ।
प्रणिटेग्धि अधिचत् ।

घत्वात्र गुः प्रथमीपस्थितरुस् परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थः । अध्येष्टेति
श्रूयोऽमिति पुनरम् ॥ ७१२ ॥

अड् च सन् च अड्सनौ जेरड्सनौ ज़ड्सनौ तयोः । ज़ड्सनोस्तु
अध्यजीगपत् अध्यापिपत् अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवी चेति समाहारे दीधीवेवी तस्य । दीधीवेव्य इति षष्ठ्यकं
अन्यथा परसूत्रे यथासंख्यं स्यात् । एतयोर्गुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एवं दीध्यनीय-
मित्यादि । वेव्ये इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इश्च यी तयोः । दीध्यते अधीधिष्ट दीर्घं तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-
भावे शुद्धीरिति यकारापत्तिः स्यात् । एवं वेवीड् । ईलुग्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णुं जल आच्छादने ।

७१६ । वीर्णोः पिबस्ते णुः ।

वा । १।, ऊर्णोः ६।, पित् हस् रे ७।, णुः १। ।

ऊर्णोः स्यात् वा पिति हसे रे । ऊर्णोति ऊर्णोति
(६८०) रपिबस्युत इति त्रिः ।

७१७ । घ्याम् ।

व्याम् ७। ।

ऊर्णोः स्यात् पिति हसे घ्याम् । और्णोत् ।

७१८ । णूव्त्रिष्ट्याम् ।

ण उव्-त्रिः १।, घ्याम् ७। ।

ऊर्णोः उव् त्रिः एते स्युः ऋम् ।

और्णवीत् और्णवीत् और्णवीत् ।

७१९ । नाजन्तादेरादिर्हिः ।

न । १।, अजन्तादेः ६।, आदिः १।, हिः १। ।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिर्हिर्न स्यात् ।

लोप्योऽन्तो व्यीरिति कृतं ज्ञापयति दीधीवेव्योर्न कुत्रापि वृद्धिरिति तेन णके
आदीध्यकः आवीव्यकः इति । एतयोर्वेदिकयोरेपि पदसाधनं सर्ववर्मानुरोधात् ।
अदिष्टेति लङ्घिषी ज वेरे जित्वात् आत्मनेपदं स्यात् अदिचदिति ह्रस्व इति सक्
अधुचत अदुर्धति गुहदुहदिहेति न सिः सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोतिर्णुः स्यात् पिति हसे रे । पिति किं ऊर्णुतः । यङ्लुकि । प्रोर्णो-
नोति प्रोर्णोनोति ॥७१६॥

नित्यार्थं विधानम् ॥७१७॥

णुश्च उव् च त्रिश्च णूव्त्रिः । सूत्रात् पुंसम् ॥७१८॥

अचौ अन्तादौ यस्य सोऽजन्तादिः तस्य । यथा अटिटिषति इटिटिषति
उचिखिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२० । स्यादौ नवद्रोऽये ।

स्यादौ ७, न-व-द-रः ७॥, अये ७ ।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये । ऊर्णुनाव ।

७२१ । डिदिम् वोर्णीः ।

डि-त् ११, इम् ११, वा ११, ऊर्णीः ५ ।

ऊर्णीः पर इम् डित् स्यात् वा । ऊर्णुविता ऊर्णविता ।

[१८८] छु जल स्तुतौ ।

७२२ । पिङ्गस्येम् ब्रुवो यङ्लुगुतुस्तो
स्तु वा ।

पितृ-हस्-रस्य ६१, ईम् ११, ब्रुवः ५१, यङ्लुक्-रु-तु-स्तोः ५१, तु ११, वा ११ ।

ब्रुवः परस्य पितो हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुः स्तु
वा । स्तवौति स्तौति, अभिष्टौति न्यष्टवौत् न्यस्तावौत् ।
अस्तोष्ट तुष्ट, व । स्तविता स्तोता ।

[१८९] टु छु ल क्षुते । क्षविता ।

[१९०] रु ल ध्वनौ । रवीति रौति । रविता रोता ।

स्यः संयोगः तस्यादिः संयोगादिः तस्मिन् नश्च वश्च दश्च रश्च ते । न यः अयः
तस्मिन् । संयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्युः । यथा उन्दिदिषति उज्जिनिषति
अङ्ङिदिषति अर्चिर्चिषति । अये इति यकारे परे ये नवदराः ते यकारेण योगे
संयोगादिस्थिता अपि द्विः स्युरेवेत्यर्थः । यथा ऋ अरार्थ्यते अर्थ्यमाख्यातवान्
आरिर्ध्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम् । अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्त्तते । तेन
अन्तादिस्थिताची धोः स्यस्यादौ स्थिता ये नवदरास्तैः स्युरित्यर्थः । अन्यथा
द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । ऊर्णुनाविति
ऊर्णुनवादीनां नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूर्धन्यः । तेन
रेफं ह्रत्वा ण इत्यस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य तथैव स्थितिः परनकारस्य तु निमित्ता-
भावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दन्त्यत्वमिति ॥ ७२० ॥

ऊर्णुवितेति इमो डित्वपक्षे श्रुद्धोरित्युक् ॥ ७२१ ॥

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्तिषु ।

तौति तवीति । तोता तविता ।

[१८२ ब्रू जल उक्तौ । ब्रवीति ।

७२३ । पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च ।

पञ्च ११३, तिप् ११३, पञ्च ११३, णप् ११३, वा ११ आहः ११, च ११ ।

ब्रुवः परेषां पञ्चानां तिवादीनां पञ्च णवाद्यो वा स्युः,
ब्रुवश्चाहः स्यात् । आह आहतुः आहुः ।

७२४ । हस्त थि ।

हः ६१, त ११, थि ७ ।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे । आत्य आहथुः । पच्चे सुगमम् ।

७२५ । वचोऽरे ।

वचः ११, अरे ७ ।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे । अबोचत् उवाच ऊचे ।

पिञ्चासौ हम् चासौ रश्चेति पिङ्गसः तस्य । यङ् लुक् यस्मात् स यङ् लुक्
यङ् लुक् च रुश्च तुश्च स्तुश्चेति तस्मात् । वीभवीति वीभीति रवीति रौति तवीति
तौति स्तवीति स्तौति । रुतुस्त्नां छन्दस्येवेत्येके । अभिष्टौतीति गौक इति
षत्वम् । न्यष्टावौदित्यादि सुस्तुष्टोरितीभि निविपरिस्वन्जेति वा षत्वम् । पे किं
अस्तीष्ट इत्यत्र आदौ गुणे ऋस्वपरत्वाभावात् न सिलीपः । तुष्टुवेति नेमस्तुमिति न
इम् । स्तीतेत्यादि वेम्सहेतीम् वा क्षवितेति नेमेकाजित्यत्र चुवर्जनादिम् । स्तीतेत्यादि
रुदुमुनीस्त्वया इति वेम् । स्तीतेत्यादि वेम् सहेतीम् वा ॥७२३॥

पञ्चानां तिपां समाहारः पञ्चतिप् पञ्चानां णपां समाहारः पञ्चणप् आह-
देशो णवाद्यादेश पञ्च एव । स्थानिवदादेश इति न्यायात् णवादी न द्वित्वं थपञ्च
नेम् नाप्यतीतकालप्रतीतिः । तथाच ग्राह स्य रामं भरतीऽपि धर्म्ममिति
भट्टिः ॥७२३॥

पिङ्गस्येभित्यत्र ब्रुवः स्वरूपग्रहणात् आत्य इत्यत्र न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी । तेन त्र्यां वचादेशे सति वक्तव्यस्य ख्येति उप्रत्ययी

ह्वादिः ।

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्वादिः रे द्विः ।

ह्वादिः १।, रे ७, द्विः १। ।

ह्वादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । ह्यौ वच्यौ ।

ह्यः ६।, व् ११।, अचि ७। अणौ ७।, ।

होस्कारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे । जुहति जुहुधि ।

अविष्टीति सन्मात्र्य उपप्रत्ययप्राप्तेः पूर्वमेव वचादेशः । अन्यत्र अरप्रत्ययोत्पत्ति-
कत्वाच्च वचादेशः । ततः सर्वत्र ब्रूजीजानुबन्धत्वात् उभयपदमिति । यथा अवीचत्
अवीचत उवाच ऊचे जचात् वचीट इत्यादि । विवृतिः कटके कृताजनैरिति तु
अरविहितकार्यस्यानित्यत्वात् । एवं कृडोः कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मणं ब्रूते
ब्राह्मणं ब्रुवः । अतएव सप्तमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणमुवे । अधीति शत-
साहस्रसंख्यं वेदपारमे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्वादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिडस्युत इत्यत्र द्विवर्जनात् न त्रिः ।
ह्वादिस्तु । हुलि होमे जिलिभी ७ भये स्यात् क्लीलि तु लज्जे घृलि रक्षणे स्यात् ।
अकहालि त्यजने चर्लि गत्यां घृलि तु सिके दीपनकृत्याम् । हलि बलात्करणे
लिचु गत्यां भस लि भत्सनकरणे द्युत्याम् । कित लि किलि ज्ञाने कथितस्तु
लिर्धावनकर्मणि विदितः । धन लि धान्ये धिप लि ध्वनेन जन्मलि च तु विदितो
जनने । निजिरलिजौ शौचे पीडे स्यात् विजिरलिजौ तु पृथग्भावे स्यात् ।
विषग्लिजौ तु ख्यातौ व्याप्रां दाज लि दाने धाज लि धृत्याम् । भज लि तु
पौषणकर्मणि धृत्यां माडलि शब्दे हाडलि रयाम् । गालि सुत्यां ह्वादौ पठिता
विप्रतिरिति पञ्च च बुधविदिता इति ॥७२६॥

होतुः ह्यः तस्य । उवा बाधकोऽयम् । जुहति । अणौ किं जुहानि रे किं

७२८ । पशाम् वा भी क्री भृ हो छ्याम् ।

पशाम् ११, वा ११, भी क्री-भृ होः ५१, छ्याम् ७१ ।

एभ्यः पशाम् वा स्यात् छ्याम् । जुहवामास जुहाव ।

[१८४] जि भी हि भीत्याम् । बिभेति ।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, बिभीतः बिभितः बिभ्यति
बिभयामास बिभाय । [१८५] क्री लि लज्जायाम् ।

जिज्जयामास जिज्जाय । [१८६] पृ लि पूर्त्तौ ।

७२९ । पृभादे डिः खे रे ।

पृ-ऋ-भृ-आदेः ६१, डिः ११, खेः ६१, रे ७१ ।

पृ-ऋ-भृ माङ्-हाडां खेडिः स्यात् रे । पिपत्तिः ।

७३० । पुर्घी वा ।

ऊ ६१, घं ११, वा ११ ।

पिपूत्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७९] गुमत्त्वात् न एः । [१८७] ओहा कलि त्यागे ।

जहाति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवुः । ननु ह्यौ वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुहवानीत्यादौ
गुणस्यैव प्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु हुधातुसम्बन्धुकार-
स्थानिकत्वादज्मातृनिमित्तकत्वाच्च विशेषविधिना ह्यौवचीत्यनेन इडस्थानिक-
त्वादज्भस्निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य ण्वर्ण्डश्चेत्यस्य बाधित्वात् जुहवानि इत्यादौ
वकारस्यैवापत्तिरिति अणावितुक्तम् ॥ ७२७ ॥

शित्वाद्रसंज्ञायां ह्रिं पित्वाङ्गुणः । बिभयामास बिभाय जिज्जयामास जिज्जाय
बिभरामास बभार जुहवामास जुहाव । बिभ्यतीति अन्तोऽदृ हेः ॥ ७२८ ॥

पृथ ऋथ आदिथ तत्तस्य । आदिस्तु भृप्रभृतिह्रादिगणसमाप्तिपर्यन्त इत्यत
आह भृ माङ्-हाडामिति । पिपत्तिं इयत्तिं बिभत्तिं मिमीते जिहीते । रे किं
षपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पुरिति षष्ठेऽकम् । खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् पृलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः ख्याम् ।

हाकः ६।, अन्तलोपः १।, ख्याम् ७।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७।, डा ११।, वा ११।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जहिहि जहौहि । हेयात् ।

[१६८] ऋलिं गत्याम् । इयत्ति ।

[१६९] जन मलि ड जनने । जज्ञिषे जज्ञिष्वे ।

[२००] निजिरी ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खे रे णुः ।

निजां ६॥, खेः ६।, रे ७।, णुः १।

निजविजविषां खेर्णुः स्यात् रे । नेनेक्ति नेनित्तः ।

ऋस्वान्तस्य दीर्घः स्याद्वा एव सर्वत्र । स्वमते जिपृलि तु पालने इति दीर्घान्ते स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात् । पिपूर्त्त इति दीर्घं कृते ऋदिरणा-
विल्युरिर्व्यञ्च तयीति दीर्घः । ऋस्वान्तमेव केचित् दीर्घान्तं पठन्ति तेन पृथग् धातु-
र्नायम् । अतएव ऋस्वान्तग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् पृभादेरिति खेर्ङिः । पपरतुरिति
दीर्घपच्चे ऋतो णुः । जहित इति दरिद्रो ङिरिति ङिः । जहीतः इति आहो-
रिति ईः । जहतीति अन्तोऽङ् ईः ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरवं ज्ञापयति हाको हसे रे
परे आदौ द्वित्वं पश्चात् कार्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ द्वित्वे भ्रमख-
येति खेराकारस्य अकारः । अन्यथा प्रागच्कार्यादचि द्विरिति नियमेन पश्चात्
द्वित्वे खेरदन्तत्वं न सम्भवतीति । एवं जहितः जहीतः इत्यादावपि आदौ द्वित्वे
पश्चात् दरिद्रो ङिरिति ङिः आहोरीरिति ईश् इति ॥ ७३१ ॥

जहाहीत्यादि आदौ द्विः पश्चात् डा ङिः ईश् । इयत्तीति ऋलिं गत्यां
पृभादेरिति खेर्ङिः खेयूरीरिति इय् मूलधातीगुणः । एवं इयृतः इयति । दिपि
ऐयः ऐयृताम् ऐयकः । जज्ञिषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सध्वीरस्ये-
तीम् ॥ ७३२ ॥

७३४ । न ह्राडोऽचि ।

न । १।, बुडः ६।, अचि ७।

हेरुडो गुर्न स्यादचि रे । नेनिजानि । रे किम् । निनेज ।

एवं [२०१] विजिरी ज लि विवेके ।

[२०२] विषि लि व्याप्तौ । अविषत् अविचत् ।

[२०३] ड् दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अद इत्युक्तेरालोपः । टत्ते ।

७३५ । ह्राो र्दा-धोर्दे-धे ह्री ।

ह्रीः ६॥, दा धीः ६॥, दे-धे १२॥, ह्री ७।

हेर्दाजो हेर्धाजो दे धे च स्यात् ह्री । टेहि ।

७३६ । स्या-दोर्दिष्टीमे नणुः ।

स्यादोः ६॥, डिः, १।, टीमे ७।, न । १। गुः, १।

स्या-दो डिः स्यात् टीमे, तस्य च न णुः । अदित अदि-
षाताम् ।

[२०४] ड् धा ज लि धारणे पुष्टौ । प्रणिदधाति ।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च ह्राद्युभयपदिसमापकपर्यन्त इत्यत आह निजविज-
विषामिति । किन्तु विजिलि औ इति जानी यौ धातुः स विचिलि औ इति
चान्तः केषित् पठ्यते । तेन विजग्रहणेनैव विचः प्राप्तौ विचोऽपि खेण-
रिति बोध्यम् । नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि । रे किं निनेज विवेज विवेच
विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि । एवं यङ् लुकि लेलिहौति
नीमुषीति नर्तुतीति । उङ् किं जिह्रयाणि जुहवानि पिपवानि यङ् लुकि
नेनयीति बीभवीति चर्करीति । रे किं निनेज इत्यादि । अचि किं नेनेतीत्यादि ।
अविषदिति विचिलि औ शासलिद् द्युदिति उः । पचो हशष इति सक् अविचत् ।
प्रणिददातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३४॥

दाधीरिति ड्दाजलि ड्धाजलि इति द्वयीर्ग्रहणम् अन्येषां ह्री परे दिव्याः

७३७ । धो द धोऽन्तलोपे तथि ।

धः ६।, द १।१, धः १।, अन्तलोपे ७।, त-यि ७। ।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति ।
धत्ते । धेहि । अधित । [२०५] टु डु भृ ज लि भृतिपुष्ट्योः ।
विभृतः विभ्रति । विभरामास वभार । [२०६] मा ङ लि
शब्दे । प्रणिमिमौते मिमाते मिमते ।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतो ।

अदादि-पादः ।

सन्धवात् । देश धेश देधे इति लुप्त प्रथमादिवचनान्तं यथासंख्यार्थम् । देहि
धेहि ॥७३५॥

अत्र दासंज्ञैव । प्रास्थित प्रास्थिवाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषातां
अणिदधातीति गदनदेति णञम् ॥७३६॥

धत्ते इति आह्वीरित्याकारलोपे खेर्दस्य धः । एवं धत्तः धव्यः इत्यादि धत्स्
धत्ते इत्यादौ तु भभान्तस्येत्यादिना दस्य धः । धो द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अन्तलोपे इति गौरवं कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीतः दाधीतवान् इत्यत्र
दा मा यै इत्यनेन ङी आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः । विभरामासेति
प्रणामि खेर्दिः । प्रणिमिमौते इति आह्वीरिति ईः खेर्दिः पतपददामिति
आत्वम् । एवम् आते—,मिमाते अन्ते—, मिमते । एवं हाङ लि जिहीते जिहाते
जिहते ॥७३७॥

इति अदादिपादः ।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्यु क्रीडायाम्

७३८ । दिव सु तुद रुध क्रादे यन्
न्यनणाः शिङ्गे रे ।

दिव—क्रादेः ५।, यन्—नाः १॥, शित् ११॥, घे ७।, रे ७।

एभ्यो घेऽर्थं यन् नु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते
च शितः । दीव्यति । [२०८] दिव्यु तन्नुसन्ततौ । निषीव्यति ।
न्यषेवोत् न्यसेवौत् । [२१०] नृतौ य नर्त्तने ।

७३९ । नृत् कृत् चृत् कृत् ढदोऽरसोऽसे-
रिम् वा ।

नृत्—ढदः ५।, अरसः ६।, असेः ६।, इम् ११, वा ११ ।

एभ्यः परस्यारस्य सिवर्जस्य सस्य इम् स्यात् वा । नर्त्तिष्यति
नर्त् स्यति । सौ तु अनर्त्तीत् । [२११] तसौ य भये ।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीडेति ते आदयो यस्य तस्मात् । यन् च नुश्च अश्च
नण् च नाश्च ते । शित्करणात् रसंज्ञायां अपिद्रत्वात् ङित्त्वेऽश्वनादौ परे न गुणः ।
एते शपो बाधकाः । अस्मिन् मूर्धन्यकारानुबन्धी रुधादेरन्यादचः परी भवन्नपि
शपं बाधते । अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात् शप-
बाधकानां श्वनादीनां साहचर्याच्च अनोऽनुरोधात् क्रादेरित्यस्य षष्ठान्तत्वेन वक्तु-
मुचितत्वेऽपि श्वनादीनामनुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वं विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधः
स्मकत्वमिति जैमिनिस्मृत्वात् । दीव्यति श्वनीङित्वात् गुणाभावे व्यनच्तथीति
दीर्घः । निषीव्यतीति गौक इति षत्वम् । न्यषेवीदित्यादि निविपरिस्वन्जित्या-
दिना षत्वं वा ॥ ७३८ ॥

[५८४] क्रमकृतेति श्यन् वा, तस्यति तसति । तत्रास त्रसतुः
तत्रसतुः । [२१२] जृ इय्य जरायाम् ।

जोय्यति । अजरत् अजारीत् । जेरतुः जजरतुः । जरीता
जरिता ।

[२१३] शो य निशाने ।

७४० । यन्योशमादिमिदो लोपघर्णः ।

यनि ७, ओ-शमादि-मिदः ६।, लोप-घर्-ण १ ।

ओकारस्य लोपः शमादेर्घो मिदेर्णः स्यात् यनि । श्यति ।
अशात् अशासीत् । एवं [२१४] एवं को य लूनौ ।

[२१५] षो य नाशे । प्रणश्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात्
[२१६] दो य क्केदने । प्रण्यदात् देयात् ।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किम्, आरराधतुः ।

[२१८] व्यध्यौ ताडे । विध्यति । विव्याध, विविधतुः ।

[२१९] पुष्यौल् पोषणे ।

[५६५] शासुलिदुत् पुषादेर्ङष्टौपे इति ङः । अपुषत् ।

[२२०] श्लिथ्यौ जिल्ल श्लेषे । अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिषत् ।

नृत् कृत् । नृतीय नत्तने कृती ध वेष्टे कृतीशप क्किद इति वयम् । चृत् श हिंसे
यथे चृत् कि सन्दोपने इति वयम् । कृदुजधि देवने कृदु कि सन्दोपने इति
वयम् । कृदुजधिर्नादरे च । नत्तिष्यति नत्स्यति कत्तिष्यति कत्स्यति चत्ति-
ष्यति चत्स्यति क्दिष्यति क्त्स्यति तदिष्यति तत्स्यति सौतु अनर्त्तौदित्यादि ।
लीर्यतीति ऋदिरणाविति इर् व्यनच्तयीति दीर्घः । अजरदित्यादि शासुलिदु-
द्युदिति ङे दृशोरिति गुणः । पचे सौ पे वङिः । जजरतुरित्यादि ऋतोः पचे
खिलोपादि । जरीतेति वती वेम इति दीर्घः ॥ ७३९ ॥

ओश्च शमादिष्य मिद च तत्तस्य । लोपश्च घर्णश्च कृष्येति । श्यति द्यति श्यति

[२२१] रधू ल पाकहंसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मसजो रभ-
लभोऽनठीमचि भस्यरठ्यचि ।

नुण् ११, रधः ६१, मुचां ६॥, नश्मसजः ६१, रभः लभः ६१, अनठीमचि ७, ए ७, भसि ७, अरठ्यचि ७ ।

रधष्ठौवर्जे म्वर्जे ऽचि । मुचादेरत्ये, नश्मसजोर्भसे, रभ-
लभोरठौवर्जे ऽचि, नुण् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रडा । व्यान्तु
ररन्धिव रेध्व, ररन्धिम रेध्व । [२२२] दृष्यु जिल् प्रीणने ।
अतर्पीत् अत्राप्सोत् अताप्सोत् अतपत् । एवं [२२३] दृष्यु
इजि हर्षाहङ्कारयोः । [२२४] मुच्छू जिल् वैचित्ये ।

मोहिता [१७८] मुहां घड् वाभौ । मोग्धा मोढा ।

स्यति शमादिश्च । शमु अमु दमुचापि चमु तमु भमुश्च कमुमदीति च मनौषिभि-
र्निगदितः शमादिर्गणः । शाम्यति याम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति भाम्यति
काम्यति मायति । भिदस्तु मेदतीति । अशादित्यादि धेशाच्छासाप्नेति, सेलुक् ।
पचे यमरमेति इम् सनौ । प्रणिष्यति इति दामासीह्न इति णत्वात् गीक इति
षत्वम् । न्यषादित्यादि धेशाच्छासाप्नेति सेः पेलुक् वा अस्यपीति षत्वं सेयादिति
दामा गै इति ऊँ प्रण्यदादिति भूस्थापिवेति सेलुक् पतपददामेति णत्वम् ।
देयादिति दामागै इति ऊँ । रेधतुरिति अनेकार्थत्वादिह राधिवर्धार्थत्वे विधि-
बलादातीऽप्येत्वम् । अरराधतुरिति । आराध्यतेः सेवार्थत्वात् । विध्यतीति
ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । विव्याधेति व्यथयहेति जिः । विविधतुरिति व्यथयहेति
खेजिः ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य जिः । अश्लिषत् इति पुषादित्वात् डः । अश्लिच-
दिति ह्रस्व इति सक् ॥७४०॥

न ठौ अठौ अठ्या इम् अठौम् नास्ति अठौम् यत्र अनठीम् अनठीम् चासौ
अच्चेति अनठीमच् तस्मिन् । अनठीमचि रश्च ठौ च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तयोश्च
अरठ्यच् तस्मिन् । अनठीमचीति रध्यते ष्ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः ।
यथा ररन्धिव ररन्धिम ठा अचि ररन्ध अन्याचि रन्धयति अरन्धि रन्धनम् ।
अठीमिति तु रधादित्वादिभि रधिष्यति रधिता रधितव्यम् । किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल् नृ नाशे ।

७४२ । नश नेश वा डे ।

नश १२।, नेश १२।, वा १२।, डे ७। ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनंघा प्रनंष्टा । [५४८] अशा-
न्तत्वात् न णः । [२२६] शम् भ्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति ।
[२२७] क्लम्य भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८] अ-
स्यु इर् क्षेपे । आस्यत् । [२२९] यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत्र । प्रयस्यति ।
[२३०] लुभ्य इर् गार्द्धे । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य-
मिदा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदेर्णः] [२३२] सू यो ड सूतौ ।
अमविष्ट अमोष्ट । [२३३] ओ दीड य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचत्वादेव ठीमः प्रातौ ठीमी ग्रहणादेव अनिमो वर्जने च तु
गौरवं ज्ञापयति रन्ध्रतेः पुष्पादित्वात् डे नुणि कृते हसुडन् इत्यनेन नस्य लोपी
न स्यादिति । तेन अरन्ध्रदित्येव न च नुण्करणसामर्थ्यात् नलोपी न स्यात् इति
वाच्यं रन्ध्रयतीत्यादौ नुणः सामर्थ्यकत्वात् मुचामिति बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च
मुञ्चति लुम्पि लिम्पी च विन्दिः सिञ्चति क्लन्तौ । खिन्दतिः पुंसतिथैव मुचादावष्ट-
धातव इति । मुचादेरन्ध्रे इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थः तेन मुञ्चति
इत्यादि । अन्यत्र घञि मीकः । नशमसृजोर्भसे नंष्टा नङ्क्ष्यति मङ्क्ता
मङ्क्त्वा मङ्क्ष्यति । रभलभीस्तु रन्ध्रयति अरन्ध्र आरन्ध्रः लन्ध्रयति अलन्ध्र
आलन्ध्रः रठो रठोतु रभते रंभे लभते लेभे । अताप्तीदित्यादि ज्णि लघू प्रीणने
दि कृषत्तेष्वेति सिपच्चे ऋकारस्य वृद्धिः । वट्रोऽकिदिङ् रिफपच्चे अवाप्तीत् रधा-
दित्वात् इम् गुणपच्चे अतर्पीत् पुष्पादित्वात् डे अटपत् । मोहितेति रधादित्वा-
दिम् वा । पच्चे मुहादित्वात् घडि मीग्धाघडोऽप्राप्तिपच्चेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ
गुणे हीदीभाविति हस्य ढे ढभात्तयोर्धो ध इति तकारस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे
द्रीद्री इति ढलोपे पूर्वङ्गस्त्रालाभान्न दीर्घः मीढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा डे । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशेति
शत्वम् । नशितेति रधादित्वात् इम वा । पच्चे नशमसृज इति नुणि शक्याजेति

७४३ । दीङ्छां यन् यव्णौ डा सनि तु वा ।

दीङ्: ६।, व्यां ७।, यन् ११।, यव्णौ ७।, डा ११।, सनि ७।, तु ११।, वा ११। ।

दीङ्: व्यां यन्, यपि णौ च डा, सनि तु वा स्यात् । अदास्त दिदीये । [२३४] जनी म्य ङ प्रादुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेममोऽकमवमाचमो-
ज्णित्कृदिणि खोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवधः ६।, सेममः ६।, अ कमवमाचमः ६।, ज्णित् कृदिणि ७।, खः १।, अम-यम-विश्रमः ६।, तु ११।, वा ११। ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम-वर्जस्य खः स्यात् ।
ज्णिति कृति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अज-
निष्ट जज्ञे । [२३५] दौ पी ड्य ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरौ ड्य प्यायने ।

[२३७] पद्यौ ङ गतौ ।

[६४२] पदस्तनीण् घे इति । प्रण्यपादि अपत्नाताम् ।

[२३८] बुध्यौ ङ अवगमने । अबोधि अबुद्ध ।

[२३९] नहौ जा वन्धे । [२३७] नहौ धङ्भौ । अनात्सीत् अनङ् ।
इति दिवादिपादः ।

षङ् तस्य टले प्रनष्टा । पचे गुणि मुहादित्वात् घङि ढभादिति तस्य घे भूप-
भसीरिति घस्य गे नस्यानुसारे तस्य च ङकारे प्रनङ्ग्धा अशान्तत्वात् न णः ।
अणिशाम्यति इति वपवह्मशमचीति णत्वं शमादित्वात् दीर्घः । क्राम्यतीति क्रम-
कमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घः । आस्यदिति अस्यु इर चेपे वक्तव्येति ङे वचस्य-
न्विपतामिति अस्यः । लोप्ता इत्यादि वेमसहेतौ वा । मेयति इति यव्यो शमा-
द्वीति गुणः । असविष्टेति वेमूदितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च गुण्य यव्ण सूत्रादिकत्वं तस्मिन् । दिदीये दिदीयाते । यपि प्रदाय
गुरिति गुणसाधनयोग्यः । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदासते
दिदीषते । जायते इति स्थादानेति जा ॥ ७४३ ॥

तृतीयः पादः—खादिः ।

[२४०] षु ज न वस्ये ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६३२] सुस्तु-
धोरितीम् । व्यषावोत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविव । विसवि-
थति विसोथति । ५७२ स्यान्तत्वात् न प्रः ।

[२४१] डु मि ज न क्षेपे ।

७४५ । मिम्योर्थ्यङ्गौ डाऽखललि लियस्तु वा ।

मिम्योः ६॥, यप्गौ 'अ', डा ११, अ खलः अलि 'अ', लियः ६, तु ११, वा ११ ।

अमासीत् प्रख्यभास्त ।

जनश्च वध् च जनवध् तस्य कमश्च वसश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यव स
तस्य । सेम् चासौ अस् चेतिः सेमस्तम् । ज च णच्, जणौ जणावितौ यस्य स ज्णित्
ज्णिचासौ कृञ्चेति ज्णित्कृत् ज्णित्कृच्च इण् च ज्णित्कृदिन् तस्मिन् । यथा
अणि जन्यं वध्यं घञि जनः वधः णकि जनकः इणि अजनि अवधि । सेमोऽमन्तस्य
तु । प्रजादौ शमः शमकः अशमि । सेमः किं गामुकः अगामि । कामादेस्तु कामः
वामः आचामः । आचमः किं चमः विचमः । अमादेस्तु अमः आमः यमः यामः
विशमः विशामः विशमग्रहणात् यमः प्रशम इत्यादिषु नित्यम् । अजनीति पद-
स्तनीण् वे इति इण् । पक्षे ष्यां सिः अजनिष्ट जर्जरे इति हनगमेत्युङ् लोपः ।
अदीपीति पदस्तनीण् वे इतीण् वा प्रख्यपादीति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु
अबुद्धेत्यादौ सेलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् भ्रमान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकारः
कथं न स्यादिति चेत् सत्यं त्यलोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं कार्यं तदेव स्यात् न तु
प्रत्ययस्य वर्णविहितम् इति । अनात्सीदिति अग्निसत्वात् वृद्धिः अनञ्च इति नहो
धङ् भौ इति धङ् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपादः ।

अभिषुणोति इति गीक इति षत्वे षुर्णु इति णत्वम् । सुन्वन्ति अशुधोरिति व ।
व्यषावीदिति सुस्तुधोरितीम् अस्यपीति षत्वम् । असोष्ट इत्यादि वेमृदितीम्

[२४२] चि ज न चित्याम् ।

७४६ । चेः किर्वा सन् ठ्योः ।

चेः ६।, किः १।, वा ।१।, सन्-ठ्योः ७॥ ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । [२४३] स्तृ ज न स्तृती ।

७४७ । स्याद्यृ-दृ-दु-रस्कुर्वेम् सन्मदीसेः ।

स्यादि-ऋत्-ऋत्-वुः ५।, अस्कुः ५।, वा ।१।, इम् ।१।, सन्-मदीनेः ६। ।

स्त्वजं स्याद्यृदन्तात् ऋदन्ताच्च वृजो वृडश्च सनो मे स्थितयो-
र्दीस्योश्च इम स्यात् वा । अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।
[२४४] वृज न वृती । अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवहत ।
ववरिथ ववव । वरिषीष्ट वृषीष्ट । [२४५] ध्रु ज न कम्पे ।
[६२३] सुस्तुर्वीरितीम् । अधावौत् [२४६] हि न वर्द्धने गती ।
प्रहिणोति ।

सुषुविष इति रुदसुनोस्त्वया इति इमनिषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम्
किलादिति षले शुधोरित्युव् ॥ ७४५ ॥

डुमिज् न लेपे मीड्यतु मीजग् बधे मी कि गत्यां विशेषानभिधानात् । एषां
यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च डा स्यात् । न तु खलि अलि च । लियन्तु यपि
गुणसाधनयोग्यं च डा स्यात् । यथा प्रमाय माता मानं मास्यति मापयति ।
खललोस्तु दुर्मयः मयः लियन्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चेः किर्वा स्यात् सनि ठ्याच्च । चिकाय चिचाय चिकीषति चिचीषति ॥ ७४६ ॥

स्य आदिर्यस्य स स्यादिः स्यादिश्चासावच्चेति स्याद्यृत् । स्याद्यृच्च ऋच्च वृश्चेति
स्याद्यृदृदृ तस्मात् । नास्ति स्कार्यत् सीऽस्कुः तस्मात् । ढी च सिञ्चेति ढीसिः मे ढीसिः
मदीसिः । सन् च मदीसिश्चेति तस्य सर्वत्र पुंस्त्वं सूत्रत्वात् । यथा तित्तरिषति
तित्तीर्षति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत । इगुङुरिति कित्त्वान्न गुणः ।
तितरिषति तित्तीर्षति तरिषीष्ट वृषीष्ट अतरिष्ट अतीष्ट । विवरिषति वुवूर्षति
विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवहत । अस्कुः किं सञ्चिकीर्षति
संस्क्रषीष्ट समस्क्रत । अवारीदिति नेमेकाजा इत्यत्र वृवर्जनात् इम् । अवरीष्ट इति
वृती वे मी ष इति दीर्घः । ववरिथ इति नेमृत स्थप इत्यत्र वृवर्जनात् इम् ।

७४८ । हेः खिरनङि घिः ।

हेः ६।, खेः ५।, अनङि ७।, घिः १। ।

खेः परस्य हेर्घिः स्यात् न तु अङि । जिघाय ।

[२४७] कवि न कतौ हिंसे ।

७४९ । कृविधिव्योः कृधी श्रौ ।

कृवि-धिव्योः ६॥, कृ-धीः १॥, श्रौ ७। ।

कृणोति अकृण्वीत् [५६८] अतएवेदितो नुण् । चकृण्व ।

कृण्विता कृण्वीत् । [२४८] दन्भु न दम्भे । देभतुः ददम्भतुः ।

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लोपो वा ।

अन्य-ग्रन्थ-दन्भां ६॥, यपि ७।, नलोपः १।, वा ११। ।

देभिथ ददम्भिथ । [२४९] धिवि न प्रौतौ । धिनोति । [२५०] अशू

ङ न व्याप्ति संहत्योः । [५८०] स्यान्तादादिति खेरान् । आनशे ।

इति स्वादिपादः ।

वत्वेति नेमसुम इति नित्य इमी निषेधः । अधावीदिति सुस्तुधीरिति इम् । प्रहि-
णोति इति मौनाहित्वानिति णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय जिघीषति जिघीयते । अङि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

कृविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वम् इदनुबन्धत्वात् नुणि कृते तस्यापि धात्ववयवत्वात्
श्रौ परे तत्सहितधीरादेशः । कृणोति इति घृण् इति णत्वम् । अकृण्वीदित्यादौ
वकारस्य दन्त्यत्वेन कृसत्वाभावात् तस्मिन् स्त्रीर्नुरित्यनेनानुस्वारी न स्यात् घृण्
इति णत्वम् । देभतुरिति स्यात् टापिदिति कित्त्वपच्चे नलोपे दम्भभागलाभात् खि-
लोपादि ॥ ७४९ ॥

एभस्थप् कित् वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ यपि नलोप इति गौरवम् कथमिति चेन्न
दम्भिकनोदे इति इदनुबन्धचुरादेर्जेरनित्यपच्चे देभिथ इत्यत थपः किवेति पच्चे इदि-
ज्ञातीर्नलोपनिषधात् हसुङ् न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादेर्जेरनित्यत्वबीजं चुर्भ्यो जिरित्यव
दृश्य स्पष्टार्थम् । येषिथ शग्रन्यथ येषिथ जग्रन्यथ देभिथ ददम्भिथ ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपादः ।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ज श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रसृजौ ज श पाके । भृज्जति अभ्राक्षीत् ।

७५१ । भ्रसृजोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रसृजः ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ११।, वा ११। ।

वभर्ज वभ्रज्ज वभर्जो वभ्रज्जे ।

[२५३] मुच लौ ज श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] जि लिपौ ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] पिचौ ज श प उक्षणे ।

निपिञ्चति । न्यपिचत्, न्यपिचत न्यपिक्त । निपिषेच ।

[२५६] क्तौ शप छिदि ।

[७३९] नृत्कदितौ वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] यू श क्षेपे । विषुवति व्यषावीत् ।

[२५८] व्रसू श च्छेदे ।

वृञ्चति । अव्रञ्चीत् अव्राक्षीत् । वव्रस्र वव्रस्रतुः ।

तुदतौत्यादि शप्रत्ययस्य ङित्वात् न गुणः । भृज्जतीति ग्रहस्यपाद्योरिति जिः
अभाक्षीदिति स्यादेः सलोपे शच्छाजिति षङि षढीः कः से अनिमत्वाद वङ्गिः ॥७५०॥

भ्रसृजौ भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रसृजधातोः परेऽप्रत्यये जाति
गुणिनी रस्यासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्तं ज्ञापयति क्वचित्
अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन ट्याम् अभाक्षीदित्यादिकमेव । वभर्जो
इति ट्या एकारस्य स्यात् व्यपित् किञ्चेति कित्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति
भर्जादेशः पक्षे वभ्रज्जे किञ्चेऽपि ट्यां नवे प्रच्छामिति निर्निषेधः । मुञ्चतीति
मुचादित्वात् नुण् । अमुचदिति छदित्वात् ङः । अमुक्तेति आत्मनेपदे ङस्या-
प्राप्तौ सिः । औदित्वादितोऽभावे इगुञ्जुरिति सेः कित्वाग्र गुणः ततः सेर्लोपः ।

[२५८] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुण्यम् ।

ऋच्छः ६।, गुः १।, ठ्याम् ७।

आनर्च्छ । [२६०] कृश्च विच्छेपे । [६२८] ऋदिरणा-
विति इर् । किरति । चकरतुः । करोता करिता ।

७५३ । प्रत्युपोपात्कः सुम् हिंसाच्छेदे ।

प्रति उप उपात् ५।, कः ६।, सुम् ११।, हिंसा-च्छेदे ७।

प्रत्युपाङ्गिंसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रति-
स्किरति उपस्किरति ।

अलिपदिति वक्तव्येति डः । अलिपत अलिपेति लिङ्भ्यस्तु मे इति वा डः ।
निषिञ्चति इति सुचादित्वात् नुण् गीक इति षत्वम् । न्यषिचतेति लिङ्भ्यस्तु मे
इति डो वा निषिषेच दशस्यादेरिति षत्वम् । विपुवति इति गीक इति षत्वं
श्रुध्वोरित्युव् । व्यषावीदिति वेमूदित्यव सूतिसूयग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम् । वृश्-
तीति ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । अब्राचीदिति इमोऽभावपक्षे शच्छाजिति प्रङि-
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे
स्यादेः सोलीपः षढीः कः मे इति के किलादिति षत्वे अनिमत्वात् वृद्धिः । वत्रश्चतु-
रिति ठ्यां नवप्रच्छाम् इति जेर्निषेधः ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गुः स्यात् ठ्याम् । सर्वत्र गुणादौ बलवत्त्वादादौ क्योऽच इति द्विर्भावे
लघूङोऽभावात् अतुसादेश्य किच्चादप्राप्तौ ठीमावविधिरयम् । न च प्रकृतेः पूर्वं
पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतरं तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम् । विच्छा-
यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात् । आनर्च्छ आनर्च्छतुः
आनर्च्छुरित्यादि । चकरतुरिति ऋतो गुः कित् ठ्याम् इति गुणः । करोतेति
धृतोवेमीर्घोऽठीति वा दीर्घः ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युपं प्रत्युपञ्च उपश्च प्रत्युपोपं तस्मात् । हिंसा च क्तेदश्च
हिंसाच्छेदं तस्मिन् । प्रतिस्किरति हिनस्तीत्यर्थः । परि नि वि सेवसुमेति उक्तेर्न
षः उपस्किरति हिनस्ति किनस्ति वेत्यर्थः ॥ ७५३ ॥

तुदादिः ।

[२६१] तन्प श प्रौणने ।

७५४ । तन्पां न-लुक् वा श-णौ ।

तन्पां ३॥, न १२। लुक् १२।, वा १२।, श-णौ ७।

तन्प तुन्प तन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ टन्भ उन्भ शुन्भ
नकारस्य लुक् वा स्यात् शे णौ च । तपति तम्पति
[२६२] चृती श प हिंसे । चर्त्तियति चर्त्त्यति । [२६३] प्रच्छी
श ज्ञौषे । पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।

[२६४] सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ट । [२६५] टु मसृजौ श स्नाने ।

मज्जति अमाङ्गीत् । [२६६] सृशौ श सृशि ।

अस्माचीत् अस्मार्चीत् असृजत् । [२६७] विच्छ श गतौ ।
विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् ।

[२६८] सृशौ श सृशि । अस्माचीत् अस्मार्चीत् असृजत् ।

[२६९] इषु श वाञ्छे ।

इच्छति [६०६] वेमसहेतौस् वा, एषिता एष्टा ।

बहुवचनं गणार्थे गणश्च । तन्पतिस्तन्फतियैव तुन्पतिस्तुम्फतिस्रथा । तुम्फति-
टन्फतियैव रिन्फतिः शुन्भतिस्रथा । उन्भतियैव विज्ञेयस्तृन्पादिर्नवभिगेषः ।
एषां नस्य लुक् स्याद्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोऽप्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः । श्रुं यथा
तपति तम्पति तपति तम्फति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति टफति
टम्फति रिफति रिम्फति शुभति शुम्भति उभति उम्भति । णौ यथा तर्पयति तम्प-
यति तर्पयति तम्पयति तीपयति तुम्पयति गोपयति गुम्फयति दर्पयति टम्फयति
रिफयति रिम्फयति शोभयति शुम्भयति औभयति उम्भयति । गवि कर्त्तरि प्राचुन्-
पतेः सुम्बक्तयः । प्रतुम्पति गौः । अन्वत्र प्रतुम्पति अश्वः । पृच्छतीति ग्रहस्पदाद्यो-
रिति जिः । अप्राचीदिति शङ्कजिति प्रडि पढोः कः से के अनिमत्वात् ङङिः ।
पप्रच्छतुरिति ट्ठां नवप्रच्छाम् इति जेनिषेधः । अस्माचीदिति सृजट्शेति नित्यमिति
अट्ठः । ततो ङङिः । ससर्जिथ इत्यादि सृजट्शेति वेम् । अमाङ्गीदिति नृणं रघ

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां गुत्रौ ज्णिति ।

कुटां ६॥, गु-त्री १॥, ज्णिति ७ ।

कुटादेर्गुत्रिंश स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत्
चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति गुण स्यादेः सीलोपः चूडङिति कुडि नस्यानुसारे जपे जन्तोः । अस्माची-
दित्यादिः कृषसृष्टिश्चेति सिर्वा वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा सीरप्राप्तौ सक् । विच्छा-
यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति बायः । आद्यान्तत्वात् सनज्रादिर्धुः पुनर्धातु-
संज्ञायां तिप्शपो आद्यस्याप्राप्तिपक्षे श एव । तेन विद्यायन्तो कुले स्त्री वा इत्यत्र
अपयन इति गुणः । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेल्यत्र आदीयोरिति गुणः वा ।
अस्माचीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेशः ॥ ७५४ ॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य ज्णित् तस्मिन् । जित्णितोः परयोः
गुणवद्भ्योः सिद्धौ पुनर्विधानं नियमार्थम् । तेन कुटादीनां जित्णित्ताम् अन्यत्र
गुणवद्भ्यो न स्तः इति नियमः । जित्णितोस्तु गुणसामग्र्यां गुणः द्विसामग्र्यां
द्विः स्यादित्यर्थः । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् कुटिष्यति कुटन-
मित्यादौ न गुणः । नू शि स्तवने इत्यादीनाम् अनुबोदित्यादौ न द्विर्न च गुणः ।
अगुणत्वादुक् च । एवं नुविष्यति नुवनमित्यादौ च बोध्यम् । जित्णितोस्तु
कौटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति नुनाव इत्यादौ द्विरेव । कुटा-
दिश्च कुटि घटि चुटि तुटि पुटि च्छुटयस्तुटि मुटि लुठि कुडति गुडयः घुडि
लुडि तुडि घुडि भुडति दुडयः स्फुडि वुडि लुडति स्थुडति स्फुडयः । व्यचशि-
व्याजे कुचि गुजि हुडयः चुलि गुरति च्छुरति पुडि वुडयः । स्फुरति स्फुलती कृडि
कृडि रूपयः । कूगूनूदीर्घाः सकलाः कुवतिर्गुवतिर्धुवतिश्चैते ऋसान्ता इति धीरो-
ज्जूते । हाचत्वारिंशत्संख्याता धातव एव कुटादावुदिताः । लिखतिर्मिलति-
र्वाविह कश्चित् व्यस्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि
शक्तिहानिरित्यादि एवं लिखनं लेखनं लिखित्यं लेखित्यम् इत्यादयः प्रयोगाः ।
एवं मिलिष्यति । मद्भाषातस्मिन् पञ्चमिलित्यं न तैः सह इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरज्णि दसि ।

व्यचः ६।, जिः १।, अज्णिदसि ७।

विचिता । [३७२] वुट शि च्छेदे । वुट्यति वुटति ।

[२७३] स्फुर शि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।

एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्त्तिं चलनयोः ।

[१७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव ।

[२७६] मृ ड श मृतौ ।

७५७ । मृडष्टीव्ये मम् ।

मृडः ५।, टीव्ये ७।, मम् १।।

व्यां व्यामत्ये च मृडा मं स्यात् । [६२०] ऋद्विः शयक् ढी-
पे । म्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेवः । विचतीति
ग्रहस्वपाद्योरिति जिः विविचतुरिति व्यथग्रहेति खेजिः ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य
जिः ॥७५५॥

अ च ण च ज् णौ ज् णावितौ यस्य स ज् णित् । जि णञ् अस् च ज् णिदस्
तस्मिन् । व्यचो जिः स्यात् न तु जिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति
विच्यते विव्याच विविचतुः । ज् णिदसि तु व्याचयति व्याचकः उरुव्यचाः वुट्यतीति
क्रमकमेति श्यन् वा । निष्फुरति विष्कुम्भेति षलं वा । अनुवीदिति कुटादित्वात्
गुणवृद्धीनिषेधेष्वधोरित्युक् ॥७५६॥

टी च ढी च अश्च टीव्यं तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृडो ङित्वेऽपि व्यां व्याम्
अत्ये च विषये मं स्यादिति निग्रमः । म्रियते म्रियेत अमृत मृषीष्ट अन्यत्र ममार
मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृडो ङानुवन्धाभावेऽपि टीव्ये मविधाना-
दन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे ङित्करणदात्मनेपदस्य प्राप्तौ परस्मैपदं कुत्रचिद्भवति ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदिति न्यायी लभ्यते तेन स एवायं नागः
सहित कलभेभ्यः परिभवमिति । विद्या धनं मनुष्याणां मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि
सिद्धमित्याहुः ॥७५७॥

[२७७] ओ विजो ड श भौ-कम्पे ।

७५८ । विजेणुर्नेमि ।

विजः डः, णः १।, न ११।, इमि ७। ।

विजेणुः न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपादः ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—रुधादिः ।

[२७८] रुधिरौ ध जि आवरणे । रुणद्धि ।

७५९ । नणो न्रेऽणौ ।

नणः डः, न् ११।, रे ७।, अणौ ७। ।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः

अरुणत् । अरुधत् अरौत्सोत् । [२७९] कृ दु ज धिर् देवने ।

[७६०] कृदिष्यति कृत्स्यति । एवं [२८०] कृ दु ज धिर्नादरे ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

विजः क्तिदिनित्यनेनैधेत्सिद्धौ णुर्नेमौति गौरवं स्पष्टार्थम् । अविजिष्ट विजिष्यते
विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपादः ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् टभात्तधोरिति तस्य धे भप्भसोरिति धस्य दः ष्रुणं
इति णत्वम् ।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोपः ।
इति पूर्वमुक्तं वयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमस्य लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाव-
वीजन्तु ष्रुणं इत्यत्र लिखितम् । अरुणदिरुद्धि हसाद्गामिति सेलोपे भप्भसो-
रिति धस्य तो दी वा । पक्षे घ्यां सौ रवादधोरिति धस्य रेफे रेफस्य विसर्गः ।
उभयत्र ष्रुणं इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरिच्चात् डी वा । पक्षे घ्यां सौ
औदित्वात्नेम् अनिमत्त्वात् वृद्धिः । कृदिष्यतीति वृत्कदितीम् वा ॥७५९॥

[२८१] त ह्र ध हिंसे ।

७६० । तहः इण् पिङ्गसे ।

तहः ६।, इण् ११।, पितृ हस् रे ७।

तहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तणेदि तण्डः
तंहन्ति । अतर्हीत् अतर्जत् ।

[२८२] हिसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नणः ५।, न ११।, लोप्यः १।।

हिनस्ति [२८३] अनज्ध जि व्यक्ति गति-सञ्चये । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सेरिम्पे ।

अनजः ५।, सेः ६।, इम् ११।, पे ७।।

अनजः परस्य सेः इम् स्यात् पे । आज्जीत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धो ड ध दीप्तौ । इन्धाञ्जके ।

इति रुधादिपाठः ।

पिञ्चासौ हस् चासौ रश्चेति पिङ्गसः तस्मिन् । अत्राप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति
स्पष्टार्थम् । तणेदीति तह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्त्याचः पर इण् तणेहि
इति स्थिते ही दी भौ ढभात्थोः ण्भिरिति द्नीर्दीति । तण्ड इति नणोर्नृऽणौ
इति नकारे ण्भिरिति णत्वम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्वं तुदादि-
एच एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्त्रगणे रुधादौ तहहिसि हिंसायां इति तुदादौ
तु त ह्र ड् तह तनह्र हिंसार्था इति । कविकल्पद्रुमे तहधू तणह्र ण् हिंसे इति
रुधादिपक्षेऽप्युदनुवन्धः केषाञ्चिदनुरीधात् ॥७६०॥

ननो नः परो नकारी लोप्यः स्यात् । हिसि ध कि हिंसे हिनस्ति एवं भञ्जधौ
भनक्ति उन्धौ उनक्ति अञ्जधजि अनक्ति ॥७६१॥

उदिच्चाडेमत्वे नित्यार्थं विधानम् आज्जीत् सेः अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ् त्यति
अञ्जिता अङ्क्ता आनञ्जेति स्यान्नादादीति खेरान् । इन्धौजिधङ् इन्धे इन्धाञ्जके
इति विंजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेलुक् त-थासो स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

सेः ६।, लुक् १।, त-थासोः ७।, तन्भ्यः ५।।, अकुः ५।, वा १। ।

कवर्जात् तनादेः सेलुक् स्यात् वा त-थासोः परयोः । अतत
अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्यात् ।

[२८७] क्षण ज द बधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिण ज द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युडो गुर्वात्वृतः ।

न १।, उपि ७, उडः ६।, णः १।, वा १।, तु १।, ऋतः ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋण ज द गतौ । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] ड क ज द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्यः शुभ्रधे इति शुप् तन्व इत्यादौ नुपीऽस्यस्येति उकार-
लीपो वा ।

तश्च थास् च तथासौ तयोः । थास् साहचर्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव याच्नः ।
अन्यथा तकारमात्रप्राप्तौ परस्मैपदस्य तां तं त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अता-
निष्ट एष्वधि प्रसक्तौः । किञ्च तयोरित्युक्तावपि थकारसाहचर्यात् आत्मनेपदीयत-
कारस्यैव प्राप्तौ थास् ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अतत इत्यादि सेलुकि वनतनाद्यनिमां
जम् लीपः । लुक् करणात् त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परी विहितस्य
कार्यस्य लिषधेऽगुणिनोस्तथासोः परयोः जम्लीपः । अकुः किम् । अकृत
अकृथाः उभयत्र इगुडुर्मटीसोः कित्वात् गुणाभावे भस्मादिति सेलोपः । असा-
तेत्यादि सेलुकि खनसनजनामिति डा । पचे सेरिम् । अक्षणीदिति हसादेः
सेम इत्यत्र चणवर्जनात् न त्रिः ॥७६३॥

७६५ । कुरुब्लोपो स्वे ।

कुः ५, उव्-लोपः ११, स्वे ७ ।

कुर्वः कुर्मः, कुर्यात् । चकव ।

७६६ । सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति- यत्नविक्रताध्याहारे ।

सम्-परेः ५१, सुम् ११, उपात्तु ५१, तु ११, भूषा-सङ्घ-प्रतियत्न-विक्रताध्याहारे ७ ।

आभ्यां कजः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क-
रोति, समस्त्रुषातां, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्क्रियात्
संस्त्रुषीष्ट । परिष्करोति पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् उप-
स्करोति ।

उपि परे उडो णर्न स्यात् उड ऋकारस्य तु वा । यथा चिण दु ज वधे
चिणीति ऋतस्तु ऋणदु ज गतौ ऋणीति अर्णीति घृणदु ज दीप्तौ घृणीति घर्णीति
दृण दुज भवे दृणीति तर्णीति । उडः किं करोति ॥ ७६४ ॥

स च व च य च स्वः तस्मिन् । कजः परस्य उपो लोपः स्यात् मे वे ये च ।
कुर्व इत्यादि वमयेषु उपो लोपः । व्यनच्-तथीक इत्यत्र कुर्वर्जनात् न दीर्घः ।
करीमीत्यत्र खरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव । चकवेति नेमसुमिति निषेधात्
नेम् ॥ ७६५ ॥

सम् परिभ्यां कजः सुम् स्यात् । अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्त्रसंचित-
सारैकवाक्यत्वात् । भूषणादन्यत्र संकरोति परिकरोति । उपात्तु तु भूषणादौ
भूषणमङ्गलकरणं सङ्घः समूहः । प्रतियत्नो गुणान्तराधानं विकृतं स्वरूपस्यान्यथात्वम्
अध्याहारी वाक्यस्य अश्रुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम् । समस्त्रुषाताम् इति स्यादृदृ-
रित्यत्र स्तवर्जनान्न वेम् । इगुडुर्मद्वीति सेः कित्त्वान्न गुणः । सञ्चस्करियेति
नेमस्तस्यप इत्यत्र स्तवर्जनादिम् । संस्क्रियादिति स्यादृचुर्गत इत्यत्र स्तु-स्तुम्यामेवेति
उक्ते गुणनिषेधः ऋद्रिः श यक्दीपे इति रिः । संस्त्रुषीष्टेति इगुडुर्मद्वीति सेः
कित्त्वात् न गुणः । परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम् । पर्यष्कार्षीदित्यादि
निविप्ररिखन्जेति वा षत्वम् ॥ ७६६ ॥

७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकीपनिषदौ
व्यस्य कृजि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्य
रस्यपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।

हस्ते उपनिषदः ६।, व्यस्य ६।, कृजि ७।, सः १।, तिरस्—साक्षादादेः ६।
१।१।, वा।१। ।

हस्तो करोति, तिरस्करोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

तृतीयः पादः—क्रादिः ।

[२८१] उ क्रौ ज ग द्रव्यविपर्यये ।
क्रौण्णाति । [७८१] आद्वयोरिति क्रौण्णन्ति ।
[२८२] स्क, ज ग न उद्धृतौ ।

हस्ते इत्यादिरूपनिषदस्तस्याऽव्ययस्य कृजधातौ परदे नित्यं समासः स्यात् तिर-
प्रभतेस्तु वा । समासीऽप्येकपदीभावमावम् । न तु इत्यादेरेकतमः । समास-
करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्यं क्ताची यवर्थञ्च । हस्ते पाणौ स्वीकारे । हस्ते कृत्य
स्वीकृत्य इत्यर्थः । तां हस्ते कृत्यमाश्रयति भट्टिः । प्राध्वं बन्धनानुकूल्ये प्राध्वं
कृत्य । जीविकीपनिषदौ उपमायाम् । जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्ज्ञाने तिरस्कृत्य । उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने इति पञ्चानुपश्लेषे
उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अनुपश्लेष इति किम् । उरसिकृत्वा हस्तं शीते पदे
कृत्वा शिरः शीते श्वा । उपाजे अन्नाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थं साक्षादादेरभूत्
तद्भावे । साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । साक्षादादितु साक्षात् मिथ्या आस्था
अज्ञां अन्तर्ज्ञां प्रभाऽचला चिला प्रभा प्रजा विजा रुजा रुहा संशयानामस् आविस्
प्रादुस् बहिस् इत्यष्टादश । अग्नौ वशं विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या-
दीनामपि वा समासमिच्छन्ति जौमराः । वशेकृत्य दशग्रीवं मोदस् वरमन्दिरं इति
भट्टिः ॥ ७६७ ॥

७६८ । स्कु स्कुन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः
श्रुश्रौ घे रे ।

स्कु—स्तुन्भुभ्यः ५॥, श्रु श्रौ १॥, घे ७॥, रे ।

एभ्यो घेऽर्थे श्रुः श्रा च स्यात् रे परे । स्कु, नोति स्कु, नाति,
विस्कुभ्नोति [६२५] विस्कुभ्नेति षः विष्कुभ्नाति । एवं विस्कु-
भ्नाति विस्कुभ्नोति, विष्टभ्नाति विष्टभ्नोति, व्यष्टभत् व्यष्टभोत्
वितष्टभ । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । [२८३] मी ज ग बधे ।

[७४५] मिम्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

[२८४] पू ज गि शोधने ।

७६९ । प्वादेः स्तो ने व्रादेस्तु वा ।

पू आदेः ६॥, स्तः १॥, ने ७॥, व्री आदेः ६॥, तु ११॥, वा ११॥ ।

प्वादौनां स्तः स्यात् ना त्ये परे व्रादेस्तु वा । पुनाति ।

[२८५] कृ ज गि हिंसे ।

अकरोष्ट अकरिष्ट अकोष्टे । करिषौष्ट कीर्षौष्ट ।

[२८६] धू ज गि कम्पे । धुनाति । अधावीत् अधौषीत् ।

[२८७] अह ज ग आदाने । गृह्णाति ।

स्कु, य ञ्जुडृती स्तन्भु स्तन्भु स्कुन्भु य रोधने इति चत्वारः सौत्राः । यः
पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौत्रः । विस्कुभ्नातीत्यादि विस्कुभ्नातिर्वेति
सूत्रे आप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभ्नातीत्यत्र न षत्वम् । विष्टभ्नातीत्यादि उभयत्र
नोक् इति षत्वम् । व्यष्टभदित्यादि । शासलितदुदिति डीवा उभयत्रास्यपीति
षत्वम् । वितष्टभ्नेति दशस्थादेरिति खिव्यवधाने षत्वम् । प्रसीणातीति णादि-
हन्मीनेति णत्वम् ॥७६८॥

ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । प्वादस्तु पूजगि शोधे लूजगि क्ते कृजगि हिंसे,
स्तृजाक्तादे, धूजगि कम्पे, वृजिज वरणे, शृगि स्तृगि प्यातौ हनने । सृगितु धातुः
कथितो हत्यां पृगितु रक्षे पूरणकृत्याम् । वृगि व्रीगितु विदितौ व्रत्यां दृगि विदादे

७७० । हसान्नानो हौ ।

हसात् ५१, ना । ११, आनः ११, हौ ७ ।

हसात् परो ना आनः स्यात् हौ परे । गृहाण । अग्रहौत् ।
जग्राह जगृहतुः जग्रहिय ।

७७१ । ग्रहेरिमो घौऽठ्याम् ।

ग्रहेः ५१, इमः ६१, घं ११, अठ्याम् ७ ।

ग्रहेः परस्य इमो घः स्यात् न तु ळ्याम् । ग्रहीता ।

[२६८] शृ ज गि हिंसे ।

७७२ । शृ पृ द्रां स्त्री वा कित् ळ्याम् ।

शृ-पृ-द्रां ६१॥, स्त्रः ११, वा । ११, कित् ळ्याम् ७ ।

एषां स्त्रः स्यात् किति ळ्यां वा । शश्रतुः शश्ररतुः ।

भृगितु नीत्यां भृगितु भर्त्से नृ वृद्धत्वे गृगितु शब्दे ज्यागि जीर्णत्वे रीगि रेषणगतयो-
क्तं भिगत्यां लीगि ल्यैगि श्लेषणकृत्यां त्रीगगि वरणे लीगगि गत्यां भीगगि धातुः
कथितो भृत्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिताः पृादिगणे धातव इह विदिताः ।
इति । शेषास्त्रयो न पृादय इति दुर्गसिंहः । पृादय इति जैनेन्द्राः । उभयानुरोधात्
द्रादेर्विकल्पः । ज्यागि जरायां इत्यस्य पृादिफलन्तु जीनः जीनवानित्यत्र लादि-
त्वात् तस्य नः । कचिन्नाप्रत्ययस्यापि ऋस्व इति वररुचिः । स्मरणात् पुनते पाप-
धारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मीचमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोगः ।
अकरीष्टेत्यादि स्यादव्यूहुरिति इम् पक्षे वृत्तीवेम इति वा दीर्घः । इगु
ङ्गिति सेः कित्त्वे ऋकारस्य द्वारव्यनच्तथीति दीर्घः । अधावीदित्यादि
वेमूदिदितौम् वा ॥७६८॥

ना आन इति चोभयं लुप्तप्रथमैकं सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाणेति गृहस्वपादो-
रिति जिः । आने कृते अकाराद्देर्लोपः । एवं पुषाण मुषाण इत्यादि । हसात्
किं जानीहि । अग्रहौदिति हानत्वात् न त्रिः । जगृहतुरिति गृहस्वपादोरिति
जिः ॥७७०॥

ग्रहीता ग्रहीतुम् । व्यान्तु जग्रहिय जगृहिय ॥७७१॥

- एवं (२९९ - ३००) जि पृ गि पालने, दृ गि विदारे ।
 (३०१) ज्या गि जरायाम् । जिनाति जिज्यौ ।
 (३०२) व्री गि हृत्याम् । त्रिणाति व्रीणाति ।
 (३०३) ज्ञा ग बोधे । जानाति । (३०४) अन्य ग भोक्षे ।
 अयाति । अथतुः शअन्यतुः अथिथ शअन्यिथ ।
 एवं (३०५) ग्रथ ग गर्भे । (३०६) कुष ग निष्कोषे ।
 (५७३) वेमूदितौम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।
 (३०७) अश ग भोजने । अशिता अष्टा ।
 (३०८) वृड ज ग वरणे ।

अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।

इति क्रादिपादः ।

अृगि हिंसने, जिपृगि पालने, दृषगि विदारे एषां खः स्याद्वा किति व्याम् ।
 शशरतुरिति ऋखाभावपच्चे ऋती णुः कित् ठामिति गुणः एवं पप्रतुः पपरतुः
 दद्रतुः ददरतुः । त्रिणातीत्यादि ब्रादेस्तु वेति वा ऋखः । जानातीति
 स्त्रादानेति जादेशः । अयातीति हसुङ् न इति न लोपः । अथतुरिति स्यात्
 ठापिदिति कित् पच्चे न लोपः खिलोपादिश्च । अथिथेति अथयन्यदन्भामिति
 न लोपपच्चे खिलोपादिः । निरकुक्षदिति वेमत्वादनिम् पच्चे ह्रश्च इति सक् ।
 अष्टेत्यादि वेमूदितौम् वा । अवरीष्टेत्यादि स्यादृदृडुरिति इम् पच्चे वृतीवेम
 इति वा दीर्घः । अनिम् पच्चे इगुङ् रिति सेः कित्त्वात् न गुणः । ववृषे इति
 नेमसुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्यादृदृडुरिति वेम् इगुङ् रिति कित्त्वात्
 न गुणः ॥ ७७२ ॥

इति क्रादिपादः ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

(३०८) चुर कि स्तेये ।

७७३ । चुभ्यो जि वा ।

चुभ्यः ५॥, जिः ११, वा ११ ।

चुरादे जिः स्यात् वा स्वार्थे । चोरयति चोरयते । अचू-
चुरत् । चोरयामास । चोर्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यश्रुताद्यन्तर्गणाद् युजादेर्जिर्वा
स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातोरेपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्जिः कदाचि-
दनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अकिक् लक्षणीत्यत्र स्फुटीचकार
वोपदेवः । यथा सिद्धे नित्यणिजन्तवान्नित्यभूमत्वे कितामिदित् । निजनित्यत्व-
बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधिः क्वचिदिति । अस्यार्थः—कितां कानुबन्धधातूनां नित्य-
णिजन्तवान्नित्यनुमत्वेऽगुणपरत्वाभावात्तलोपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अनुम् विधिर्नाकाराभावः
क्वचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः
स्वार्थे जिः । चुरादिभ्यो जेर्जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वमजक् वितर्के
इत्यादेर्जानुबन्धी व्यर्थः स्यात् । तेन जितश्रुतादेरात्मनेपदं जितश्रुतादेरुभयपदम्
उभयभिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति
चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तद्वाच्यपारायणानुरोधार्थं कदाचित् प्रसक्तस्यात्मने-
पदस्य समाधानार्थञ्च यथा नालोकिते यथेदानीं सामर्थ्ये तेन तर्क्ये इति नैषधे ।
चोरयतीति चुर जिः गुणः धातुसंज्ञायां तिप् शप् गुणाः । अचूचुरदिति चोरि-
भागात् टीविभक्तेर्दौजिशीत्यङ् चीरीत्यस्य द्विले रेलोपः भभखथेति खिरीकारस्य
उकारे अङ्गुङः ख इति मूलधातोरोकारस्य ऋस्वे खेः सन्वदिति खिक्कारस्य
दीर्घे जेलोपः । चोरयामासेति विजादीत्याम् । चोर्यादिति व्यां जेलोपे त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

[३१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कीर्त्तः कृतः ।

कीर्त्तः १।, कृतः ६।।

कृतः कीर्त्तः स्यात् औ । कीर्त्तयति ।

[३११] गणत् क संख्यानं ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यद् योः ।

हसात् ५।, लोपः १।, अशिति ७।, अत्-योः ६॥ ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातुः कीर्त्तः स्यात् सर्वत्र । कीर्त्तादेशस्य सार्वदिकत्वे कीर्त्तधातुपाठं नैवेष्टसिद्धौ कृतधातुं पठित्वा कीर्त्तादेशविधानं ज्ञापयति क्वचित् कीर्त्तादेशो न स्यात् इति । तेन अचीकृतदिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत् च य च अद्वयी तयोः । अयोरिति लिपिकरप्रमादपाठः । अथवा इत् रहितेन अका सवर्णस्यावश्ययाह्वत्वात् दात्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणवलाद्वातुसंज्ञकस्यैव अकार-यकारयोर्लोपः तेन हसृतीत्यादौ न स्यात् । हसात् किं ? वीभूयिता अशिति किं ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितेति गौरवं कथमिति चेन्न मव्यवन्धे इत्यस्य यङ् लुकि ख्या याति परे संमन्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्तेः । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धिः । एवं कुणत्काभाषमन्तयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुणः । अतएव अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत् त्वेते न विद्येते तदाह्लोपविकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पु स्चेत्यङ्गापयत्यत्र द्रति वीपदेवः । अस्यार्थः अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वञ्चेति चभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अग्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस्वः सन्वज्ञावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवृद्धौ कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्वस्वीकारवलात् अह्लोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपत्तेर्दीर्घश्च पुक्च आदन्तत्वात् पण्च स्यादतीङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्यं येषु न स्यात् ते

७७६ । वेङ्गणकथः खे अङ्गि ।

वा ११, ईङ् ११, गण कथः ६१, खेः ६१, अङ्गि ७१ ।

गणकथयोः खेरोङ् स्यात् वा अङ्गि । अजोगणत् अजगणत् ।

[६३८] अग्लोपित्वात् न इः ।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रबन्धे अचौकथत् अचकथत् ।

इति चुरादिपादः ।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः ।

धातवो हसन्ता एव मन्तव्याः । तेन अङ्गापयतीति प्रयोगः स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम् । न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनौ उपन्यासीऽपि विरुद्ध इति वाच्यम् । अष्टानां मतान्वालोक्त्य कर्त्तव्ये परमतोपन्यासीऽपि दोषाभावात् । अन्यथा कैश्चिदमन्यमानस्य कृज्कृताविति भौवादिकस्यापि पाठो विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतैकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पोऽन्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्यः । यथा अङ्ग जिः अकारलोपे अङ्गि टौविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुसारपञ्चमौ भलि धातुषु इति ङ्स्य न प्रकृतिकत्वे स्यादौ नवद्व इति ङकारं हित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ङ्स्य नत्वे नस्यानुसारत्वे तस्य च जत्वे आञ्चिकदिति अव ऋससन्वज्ञावयीरसम्भवात् नाग्लोपित्वं गुणवृद्धीरसम्भवान्न स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं मन्वानाः क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वान्न सन्वत्कार्यमिति आञ्चिकदित्युदाहरन्ति । अन्ये तु ङप्रकृतिं मन्वानाः ङ्ग इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे आङ्गिङ्गदित्याहुः । यकारलोपो यथा पापठ्य वावद्यादि यङन्तेभ्यः शंस्याद् इति अप्रत्यये आदौ हसन्तोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खिः गणकथखिः तस्य ईङ् स्याद्वा जेः परेऽङ्गि ङित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः ।

द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—अन्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे ।

जिः १।, प्रेरणे ७।

धो जिः स्यात् प्रेरणेऽर्थे । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति ।
अचीकरत् । अशशासत्, अडुढौकत् । अशुश्रवत् अशिश्चयत् ।
व्यतस्तम्भत्, पर्यसोसिवत् । [५७२ साडत्वात् न षः । अची-
चकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औजिजत् आड्डिडत्
आञ्चिचत् अररम्भत् अललम्भत् । अजौहयत्, [७४८] अनडौ-
त्युक्तेर्न विः । अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलयीत् ऐलिलत्,
आर्हयीत् आर्हिदत् औनयीत् औनिनत् ।

प्रेरणं ल्यैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम् । यथा गुरुमन्त्रं भोजयति
भृत्यं ग्रामं गमयति शिशुं शाययति । अचेतने तूपचारः । यथा भोजनाभावी
वायुं वर्धयतीत्यादि । धीरिति व्याख्यानं सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन भवन्तं प्रेरयति
भावयति कामयमानं प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षय-
तीत्यादि । प्रेरणे जेः परीऽपि जिः । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति अत्र
पुनः पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठतेः तेन पुत्रस्य कर्मत्वं न स्यात् जित्वादुभयपदं
कारयति कारयते पूर्वसूत्रोक्तान्युदाहरति अचीकरदित्यादि । कुर्वन्तं प्रेरिरत्
इति जौ अतएव जौ द्विले त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् निर्भावात् पूर्वं न वृद्धिः ।
कङ् इति स्थिते धातुसंज्ञायां विः अमागमः जिश्चौत्यङि कङ् इति वर्णद्वयस्य
द्विले खेराद्यच इति इकारस्य लोपे भभखयेति ऋकारस्य अकारे ककारस्य
चकारे ज्णित्यन्ते जुङ्तीरिति वृद्धौ ज्ण्युङ्गः ख इति आकारस्य ऋस्वेः स्वेः सन्वद्धौ
इति सन्वच्चे ख्यस्वेत्सनीति अकारस्य इकारे घीश् खेर्हसादेर्घश्चेति दीर्घं

७७८ । स्मृदृत्वरप्रथमदसृस्पर्शोऽङ्गेर्जङि चेष्टवेष्टो स्तु वा ।

सृ—स्पर्शः ६।, अङ् ११।, खेः ६।, जङि ७।, चेष्टवेष्टोः ६॥, तु ११।, वा ११। ।

एषां खेरङ् स्यात् जङि चेष्टवेष्टोस्तु वा । असस्मरत्
अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अममदत् अतस्तरत् अपस्पर्शत्
अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् ।

जेलीपि दस्य तकारी वा । एवं सर्वत्र । अशशासदिति जङ्जङ्गः स्व इत्यत्र
शासवर्जनान्न ऋस्वः । अडुढौकदिति ऋदिङ्जनान् न ऋस्वः । अशश्वदिति
प्रागच्चायादिति नियमादादौ हित्वे अर्जिर्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया खिर्मूलस्य च
जिः ततो वङ्गादि पचे न जिः । व्यतस्तम्भदिति गुरुधात्वचरपरत्वात् सन्वज्ञावादि
साङ्ख्यात् न षः । पर्यसौषिवदिति साङ्ख्यात्प्रादिनिमित्तकं खेः पत्वं न स्यात्
खिनिमित्तकं मूलधातोः षजं किलादित्यनेन स्यादेवेति औपतिदत्तः । एवं
पर्यसौषहृदित्यत्रापि बोध्यम् । अचचकासदित्यादि ऋदित्वाडुङी ऋस्वाभावे
अनेकाचत्वात् सन्वज्ञावादि विकल्पः । औन्दिदित्यादि उन्धौ क्ते दे उज्ज शार्जवे
अदङ् अभियोगे अर्चञ्च पूजे इति चान्तानां चतुर्णाम् उन्दि उज्ज अदङि अर्चि इति
स्थिते नाजन्तादिरिति आद्यचरं हित्वा स्यादौ नवद्र इति न व द रांश्च हित्वा दि
जिङि चि एषां हित्वम् । अररम्भदित्यादि गुण् रध इति गुणि गुरुधात्वचरपर-
त्वात् न सन्वज्ञावादि । अजीह्वददिति हेः खेरनङीत्यत्र अनङीलुक्ते नङिः ।
अध्वनयीदित्यादि मिध्वन रवे इत्यत्र शये गतौ अर्दञ्च बध्ने जनत्क परिहाणे
एभ्यो जङ्गन्तेभ्यः श्वि घेष्ट ध्वन्येत्यर्थान्तेषु वेति अङ् वा । पचे श्यां सौ अङि
श्विजागुर्विरिति निषेधात् न त्रिः ॥७७७॥

सृ स्मृतौ स्मृ म औक्ते इति द्वयम् । दृयगि विदारि । जित्वर षमङ् स्यदे ।
प्रथमयङ् चीदे स्तृङ्गि क्वादने स्पर्शज ग्रन्थवाधयोः । एषां सप्तानां खेरङ्
विधानसामर्थ्यात् ख्यस्येत्सनीति इ न स्यात् । घीश्च खेहंसादे घञ्येत्यपि न स्यात् ।
चेष्टवेष्टोस्तु खेरङोऽप्राप्तिपचे गुर्वचरपरत्वात् सन्वज्ञावस्याप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-
त्वात् खेर्दीर्घोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७६ । भ्राज भ्रास भास भाष दीप जीव
मील पौड कण वण भण अण लप लुप लुट
हेठां वोडः स्वः ।

भ्राज हेठां ६॥, वा ११, उडः ६१, स्वः ११ ।

एषाम् उडः स्वः स्यात् वा जगडि । अबिभ्रजत् अबभ्राजत् ।

७८० । वर्दुडो धुः ।

वा ११, ऋदुडः ६१, धुः ११ ।

ऋदुडो धोर्धुरेव स्यात् वा जगडि । अवीवृतत् अववर्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वपः ६१, जिः ११ ।

स्वपो जिः स्यात् जगडि । असूषुपत् ।

भ्राज उ ण टु भासि । भास डृण्टु भासि दन्त्यान्तालव्यान्तीऽपि । भाम्
उ दीप्तौ भाषड्क्वाचि । दीपीड्यु दीपने । जीव ऋ प्राणे । मील निमेषे ।
पौड क बाधगाहे । कण आर्तस्वरे । ऋवण शब्दे ऋभण शब्दे । अण क दाने ।
लप भावे । लुप शप ल औ छेदे । ऋलुठ्य विलीटविलीड्योः । हेटु ज बाधे षोडशैते ।
अबिभ्रजत् अबभ्राजत् अबिभ्रसत् अवभासत् अबीभसत् अवभसत् अबीभषत्
अवभाषत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत् अभीमिलत् अमि-
मीलत् अपीपिडत् अपिपीडत् अचीकणत् अचकाणत् अवीवणत् अववाणत्
अवीभणत् अवभाणत् अशिअणत् अशयाणत् अलीलपत् अललापत् अलूलपत्
अलुलीपत् अलूलुटत् अलुलीटत् अजीहिठत् अजिहिठत् । कविकल्पद्रुमे भास-
डृण्टु इत्यस्य मप्रमस्वरानुबन्धः अणक दाने इत्यस्य च अष्टमस्वरानुबन्धाभावः
कस्यचिदनुरोधात् ! हेजै इत्यस्येह सूत्रे पाठः प्रमाणाय एव ॥७७६॥

ऋत् उड् यस्य स ऋदुड् तस्य । तस्य स्थाने तडात्वादेशी जगडि वा स्यादि-
त्यर्थः । अवीवृतत् अववर्तत् । एवं अवीवृषत् अववर्षत् अभीभ्रजत् अभमार्जत्
अभीक्षिप्तत् अचकल्पत् इति तु ऋदुड् प्रकृतिकत्वात् । बा ग्रहणात् परस्व बाधि-
कारनिवृत्त्यर्थम् ॥७८०॥

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जौ यन् ।

शा—पां ६॥, जौ ७, यन् ११ ।

एषां जौ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । द्वेः पिवः पीप्यो अग्रडि ।

द्वेः ६१, पिवः ६१, पीप्यः ११, अग्रडि ७ ।

अपीप्यत् ।

७८४ । क्री ली री क्लू य्यृ क्ष्माय्यातां पण् गुश्च जौ ।

क्री—आतां ६॥, पण् ११, गुः ११, जौ ७ ।

क्रेपयति वेपयति रेपयति क्लोपयति अप्रपयति क्ष्मापयति
स्थापयति ।

असुषुपदिति तु आदौ जिः पश्चात् द्वित्वे षीञ्च खेर्हसादेरिति दीर्घः क्लिला-
दिति षः ॥७८१॥

शोय निशने क्रीय लूनौ षीय नाशे क्लोजै खर्जे व्यञ्ज हतौ ऐजवे स्यूतौ षा
पाने पै शोषे इति द्वयम् । एषां सप्तानां जौ यन् स्यात् नित्वादन्ते । शाययति
काययति साययति ह्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥७८२॥

द्विभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्यः स्यात् अग्रडि । पिवः किम् ? पै अपीपयत् ।
पाल रक्षणे अपीपलत् ॥७८३॥

क्रीलि लज्जे लीगि गत्यां श्रीरीड्य चरणे रीगि वधे गतौ इत्युभयम् । क्लूयीड्
दुर्गन्धे कृष्णं हिंसे क्लृलिं गत्याम् कृ प्रापे च इति त्रयम् । क्ष्मायीड् विधूनने इति
षष्णामादन्तानाञ्च जौ पण् स्यात् यथासम्भवं गुणश्च । क्रेपयतीत्यादौ णित्वा-
दन्याचः परे पणि कृते पस्यापि धात्ववयवत्वात् लघूङोऽभावात् अप्राप्तौ गुण-
विधानम् । क्लोपयतीत्यत्र पकारात् परतया ह्रस्वाक्लोप इति यलीपः । एवं
क्ष्मापयतीत्यत्रापि । स्थापयति । आदिष्टादन्तानाञ्च ग्रहणात् दीङ् पालने दापयति
डुक्रीञ्च क्रापयतीत्यादि ॥७८४॥

७८५ । स्थोडो जगड्डीः ।

स्थोडः ६।, जगडि ७।, डः १। ।

तिष्ठतेः उड डः स्यात् जगडि । अतिष्ठिपत् ।

७८६ । ओ वा ।

ओः ६।, वा ।१। ।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ।

७८७ । पाति-स्फायोर्लन्वडौ औ ।

पाति-स्फायोः ६॥, लन्वडौ १॥, औ ७। ।

पालयति स्फायति ।

७८८ । प्री-धूजोर्नन् वा ।

प्री-धूजोः ६॥, नन् ।१।, वा ।१। ।

प्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति ।

स्या इत्यस्य उड् स्थोड् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उड इत्यर्थः । अतिष्ठिप-
दिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति घः ॥ ७८५ ॥

ग्राधातोः पणि कृते ग्रापभागस्य उड डः स्याद्वा जगडि । इकारे अजिघ्रिप-
दिति । इकाराभावपक्षे जगड्भुडः ख इति ऋस्वे सन्वज्ञावे खेरित्वे खेर्गुरुत्वात्
दीर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ड वृद्धावित्यस्य वड् स्यात् औ ॥ ७८७ ॥

प्रीश्च धूश्च प्रीधुवौ । प्रीधुवौ च तौ औ जानुबन्धौ चेति तयोः । प्रीज तर्पणे
प्रीणञ्च कान्तौ च इति द्वयोः प्रीणयति प्राययति जानुबन्धग्रहणात् प्रीक तर्पणे
इत्यस्य तु यं प्राययन्ति कविमूर्त्तिरसायनानीति हलायुधः । प्रीड्य प्रीतौ चेत्य-
स्यापि प्राययति । धूश्चि कम्पे इत्यस्य तु वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनि
हलायुधः । अत्र स्वार्थविहितजेर्जकारेण सन्वन्धात् नन् । अन्यथा कम्प प्रेरणे
धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्युः । धूनीत्यादीनां साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थानां तेषां औ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किन्तु कम्पनायां
धूनयतीत्यादीनामवश्यम्भावे अत्र ते सूजकारः प्राचीनमतानुरोधार्थः ॥ ७८८ ॥

७८६ । रुहः पङ् वा ।

रुहः ६।, पङ् ११, वा ११ ।

रोपयति रोहयति ।

७८७ । शदोऽगतौ तङ् ।

शदः ६।, अ-गतौ ७, तङ् ११ ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७८१ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

ला-ल्योः ६॥, लन्-ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७, वा ११ ।

लातेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे जौ वा । विलाल-
यति विलापयति । विलौनयति । [७४५] मिम्योरिति डा
वा, विलापयति विलाययति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लौहं
विलाययति विलापयति ।

७८२ । वो जन् धूतौ ।

वः ६।, जन् ११, धूतौ ७ ।

वातर्जन् स्यात् कम्पने जौ । वाजयति । धूतौ किं ?
केशान् वापयति ।

त्रिजरुहौ जन्यामित्यस्य पङ् स्यादा जौ । वा यद्गणं परव वाधिकारनिवृ-
त्त्यर्थम् । ननु रोहते रूप्य इर्विमीहे इति द्वयोः रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुहः
पङ् विधानं कथमिति चेन्न । रोपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बाधयितुमशक्य-
त्वात् ॥ ७८६ ॥

शदल्लजौ शाते इत्यस्य तङ् स्यात् जौ न तु गतौ । शातयति इच्छात् फलं
लोकः पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गोपः अनेकार्थत्वाद्वाच्यार्थोऽपि ॥ ७८७ ॥

स्नेहस्य घृतादंर्द्रवी द्रवीकरणं स्नेहद्रवः । ला लच ग्रहे लौकि द्रावयः इत्ये-
तयोर्थग्रहणम् ॥ ७८१ ॥

वाजयति लतां वायुः कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिकरी-
तीत्यर्थः ॥ ७८२ ॥

७६३ । क्रीजीडोऽजा च स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा ।

क्री-जि इङ् : ६।, अच् ११।, आ ११।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-नां ६॥, तु ११।, वा ११ ।

एषाम् अच आ स्यात्, जौ च्याटेस्तु वा । क्रापयति जापयति
अध्यापयति । अध्यजौगपत् अध्यापिपत् । चापयति चाय-
यति । चपयति चययति । [७६८] मिच्चात् ऋस् इति
प्रक्रियारत्ने टष्टम् । स्फारयति स्फोरयति । वापयति वाययति
गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः ।

७६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मञ्च ।

स्मिभ्योः ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, सं १।, च ११ ।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे जौ मञ्च । विस्मापयते भाप-
यते मुण्डः । घात् किम् । कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति ।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थः प्रजनार्थश्चासौ वीशेति प्रज-
नार्थवीः । चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थवीश्च ते तेषां वीनामिति नुमागमः सूत्रवात् ।
डुक्रीवग द्रव्यविपर्यये जि जये अधीड्लध्यने । एषामच आ स्यात् जौ ।
च्याटेस्तु वा । अध्यजौगपदिति म्यां गा अङ् सनीस्तु वेति गादेशे पणि गापे-
दित्वे उङ्ङस्वादः । पचे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति
निषेधात् पि इत्यस्य हित्वे अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम् । स्फारयति
स्फरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधानं स्फरतेः कातन्वाद्यसम्मतत्वात् ।
अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सिद्धयते रिकारस्य जौ परे आकारः स्यात् अपार-
लौकिके । घटं साधयति पदं साधयति । अपारलौकिके किं ? यज्ञं सेधयति ।
यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघौ । अपारलौकिकविवक्षया सिद्धम् । जौम-
रास्तु लिखि वण्टि लसजीनां लिखाप वण्टाप लज्जाप जौ वा । इत्यादिभ्यः लिखा-
पयति लिखयति वण्टापयति वण्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहुः ॥ ७६३ ॥

विस्मयी भयञ्च यदि अग्रन्तकर्तुर्ङ्गीः प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् जौ
मञ्च । मुण्ड इति मुण्डो मुण्डितमस्तको जनः । एवं विस्मापयते भापयते
व्याघ्रः । कुञ्चिकया एवं जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मत्स्यभेदः एवं
रूपेण तं विस्माययति खड्गेन मां भाययति । विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ

७८५ । भीर्भीष् वा ।

भीः १।, भीष् ११, वा ११ ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा जी मञ्च । भीषयते मुग्धः ।

७८६ । दुषेरोदूः ।

दुषेः ६।, आत् ११, ऊः १ ।

दुषेरोकार ऊः स्यात् जी । दूषयति ।

७८७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारि ७, वा ११ ।

दूषयति दीषयति चित्तम् ।

७८८ । घटादि जनी जृष क्लस रजाम
मारतोषनिशाननिशामार्थं ज्ञां खोऽकमामचमो
जीससोस्तु घञ्च जागुश्च ।

घटादि—ज्ञां ६॥, खः १, अकमामचमः ६, लीगमोः ७॥, तु ११, घं १ ।
च ११, जागुः ६, च ११ ।

घटाद्यादेरमन्तस्य माराद्यर्थं ज्ञश्च जी खः स्यात् न तु कमा-

निर्द्देशसत्त्वं निजगाद सिंह इति रघौ । विस्माययन्निति विस्मायनं विस्मायः
विस्मायनं करोतीति जी साध्यम् ॥ ७८४ ॥

भीषयते भाषयते व्याघ्रः । घात् किं ? खञ्जे न तं भाषयति ॥ ७८५ ॥

इदृष्यौ वैकृतं इत्यस्य निनिमित्तके गुणे कृते ओकारस्य ऊः स्यादित्यर्थः ।
अथवा दुषञ्च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरिति गौरवः व्यर्थं स्यात् । यथा अधश्चात्
जनं दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति निनिमित्तके गुणे किं दीषञ् दीषः घञ्
दीषं करोति दीषयति अत घञ्निमित्तकस्य ओकारस्य ऊर्णं स्यात् । दूषणमित्या-
दिकञ् अत्रत्यस्यैव ॥ ७८६ ॥

चेततीति चित् मनः तस्य विकारश्चिद्विकारः । तस्मिन्नर्थे दुषेर्जी कृते ओकार
क्लृप् स्यात् । दूषयति दीषयति चित्तं क्रोध इति शेषः ॥ ७८७ ॥

मचमां, जेः परयोरिण् णमोस्तु वंश्च जागुश्च स्त्री घ्नः ।
घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्लसयति, रज-
यति मृगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति
आमयति चामयति ।

मारश्च तीषश्च निशानञ्च निशामश्च ते । तेऽर्था यस्य स मारतोषनिशान-
निशामार्थः । स चासौ ज्ञाथेति मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाः । घटादिश्च
जनैश्च जृषश्च क्लसश्च रजश्च अमश्च मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम् ।
क्लस च अम च चम चेति कामामचम् न कामामचम् अकामामचम् तस्य इष् च
यम् च इष्मौ । जेः परी इष्मौ जीष्मौ तयोः । घटषड्म चेष्टे घटयति ।
घटकं हिंसासङ्घातद्युतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्रायनुरीधात् जनमलित्व-
स्यापि मानुवन्त्वे जनैति गृह्यणं प्राचीनमतानुवादार्थम् । जरयति जृष्यद्गृहात्
मृगिकि ज्याने इत्यस्य जारयति क्लस्युद्धृतौ क्लसयति । रजयति मृगानिति
रन्जमौञ्च रागे जौ तु मृगरमणे इति नलोपे ज्णित्यन्ते जुडतोरिति वृद्धौ ऋस्वः ।
रमयति एवं गमयतीत्यादि संक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रमः शतप्रत्यये शपि क्रमः
येऽपीति दीर्घे संक्रामन्तं करोतीति जौ टेलोपे साध्यम् । ज्ञपयति शत्रुं शूरः
मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति पुनं पिता तोषयतीत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणं
ज्ञपयति खड्गं कर्षकादः शीशांसतीत्यर्थः । निशामो दर्शनप्रेरणं ज्ञपयति रूपं
कामिनी स्वीयगाढाणि दर्शयतीत्यर्थः । निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरक्षितौ ।
अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेघटादित्वं विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितुं बोध-
यितुमिष्टमाणां ज्ञीप्सुमान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि ऋस्वे सनि
ज्ञीप्सुमान इति सिद्धम् । एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धो इत्यादिषु च विज्ञापन-
मेवार्थः । जीष्मोस्तु अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटमित्यादि कमादेस्तु
कामयते इति जिडि रूपम् । प्रेरणजौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति
जागर्त्तृस्वः स्यात् पुनर्ऋस्वस्यैव दीर्घः स्यात् जेः परयोरिण्मोरित्यर्थः । यथा
गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागरि गुरुः शिष्यं जागरं जागरं जागारं जागारं
श्रेते । घटादिस्तु । घट यमङ् चेष्टने नट् म वृत्तौ भट म भाषणे । वृद्धीक्तौ
गडम सेकेऽथ लभोन्मन्यनविह्वयोः । यपत्क चेपणे ज्ञाक्म मारणादौ अथम् वधि
जृर्षम्यतु हड्वत् दृगि दृम भवे मतौ । आत्मा पाके स्मृमौक्तेऽथ व्यथस्वङ् भयादिषु ।

७६६ । ज्वल ह्वल ह्वल ग्ला स्ना वन रम
नमोऽगेर्वा ।

ज्वल—नमः ६।, अ-गेः ६।, वा १। ।

एषामगौनां स्वः स्यात् वा जौ । ज्वलयति ज्वालयति,
ह्वपयति ग्लापयति । अगेः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिस्वदाम् ।

वा १।, शम-यम-फण-गि-स्वदाम् ६॥ ।

एषां स्वः स्यात् वा जौ । शमयति शामयति यमयति
यामयति, फणयति फाणयति, परिस्वदयति परिस्वादयति ।

नृमि नृम् नयने श्रैम पाके कम्पे क्रियासु तु । अक्ताम् वक्रगत्यान्तु कस्वम हामि
वमम् गतौ । चकजङ् मष्टकस्तक्म प्रतीघाते कणम् गतौ । रग्म शङ्गे लगे सङ्गे
यग एगसग स्यग । ऋग ह्रस्वे तु संहत्यां चजि चजङ् गतौ त्यजि । रन्जरन्जौ
अ रागेऽय चणम् दाने यणम् तथा । षिङ् मवेष्टे प्रथङ् ख्यातौ कथ कथ कथम्
बधे । कदकदकदकङ् वैल्लव्यविकलत्वयोः । मदीर्भिर्यमदे ग्ले पे कृदकिञ्
तूर्जने मतः । मदयङ् चीदने स्वदङ् विदारि चर्भ्य हिंसने । जनीमङ् जनने
जन्मलिङ्गत्पत्तौ कपभङ् । कपायां चप कम कल्के उपक्त्रप्तौ त्वरङ् स्यदे । ज्वम्भ
रीये च लज् कम्पे ज्वलजम्चलनत्वयोः । कलकजीवेह्वलह्वल्म चलने तु क्लमङ्
भये । जचिङ् दाने दचमवङ् हल्यर्थे कस्यमुद्धतौ । प्रसङ् प्रसवे तत्यां वनुम्
व्यापृतौ तथा । चहृक्म शठतायां स्यात् घटादिस्तु विसप्ततिः । चन्मि हिंसे गतौ
चिक्मि चयने फणमिण् गतौ । ध्वन्मि शब्दे एनस्तन्मि रवे स्वनमि तंसने । तपूष-
मिङ् लज्जायां यलक्मि परिवेशने । तदभावे दल्लिमेदे स्वल्मि स्यात् चलने चये ।
मिल्लणस्य निवासस्य दयोर्वलमिङ् अतृती । इति वयोदश ख्याता धातवो वा
घटादयः ॥७६८॥

ज्वलजम चलत्वयोः ह्वलह्वल चाले ग्लौ क्लमे णाल शीघने वनुमव्यापृतौ ।
अजटुवमोद्गारे । नमौ शब्दनयोः । ग्लास्त्रीरप्राप्तौ अन्येषां नित्याप्राप्तौ विकल्पः ।
अगेः किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं ह्रस्वः । प्रग्लापयति प्रग्लापयतीत्युभयत्र न
ह्रस्वः ॥७६९॥

८०१ । हनस्तङ्गविणिञ्जति ।

हनः ६।, तङ् ११।, अ णप्-इणि ७।, ञ्जिति ७।

ञिति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् न तु णपि इणि च ।
घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेर्ष्यो द्विः ।

यिः १।, सन् ११।, वा ११।, ईर्ष्यः ६।, द्विः १।

ऐर्ष्ययत् ।

इति अग्रन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यशमे इत्यरः नित्यं ऋस्वः । शमयति रीण-
वैद्यः । शलङ्ककालीच इत्यस्य नित्यं ऋस्वाभावः । निशामयति कार्यं रुध्रीः
प्रणिद्धातीत्यर्थः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भद्री मम इति । यमकानि परि-
वेशने तदभावे यमयति यामयत्यन्नं गृहिणा । यमो उ विरतौ इत्यस्य तु नित्यं
ऋस्वः । नियनयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तली । फणमिणगतौ ऋण-
यति फाणयति फणणि स्नेहे इत्यस्य फाणयतीत्येव । ख्वन्नषड् विदारि परिस्वदयति
परिस्त्रादयति अवस्त्रदयति अवस्त्रादयति अवपरिभ्यां परस्त्रैव वा ऋस्वः इति
कातन्वाद्याः अत्रापि अवस्थाने इति इति भोमः । अन्य पूर्वस्य केवलस्य च ऋस्वद-
यति स्त्रदयतीत्युभयव घटादित्वात् नित्यं ऋस्वः ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णविण् न नविण् अणविण् तस्मिन् । ज च ण च ञ्णौ ञ्ण-
वितौ यस्य स ञ्जित् तस्मिन् । जौ घातयति ञ्जि घातः णमि घातं घातम् ।
अविणोस्तु जघान अघानि ॥ ८०१ ॥

ईर्ष्यो यिरेव द्विः स्यात् द्वित्वेन सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिर्वा द्विः
स्यात् सनि वा द्विः स्यादित्यपरोऽर्थः । यथा ईर्ष्यो जौ कृते यलीपस्य नित्यत्वेऽपि
येर्द्वित्वविधानञ्चापकत्वात् हसालीप इत्यनेन यलीपाभावे इर्ष्यं इत्यस्य धातुसंज्ञायां
यामङ् नाजन्तादेरिति आदिं हि त्वा स्यादौ नवद्म इति रेफं हित्वा अनेन
षकारञ्च हित्वा यि इत्यस्य द्विले जौर्लोपि ऐर्ष्ययदिति । सनि तु वसोरस्तेतीनि
द्विले ईर्ष्ययिषति सनी द्विले इर्ष्ययिषति ॥ ८०२ ॥

इति अग्रन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् । १।, इच्छायाम् ७।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अन्तुमिच्छति जिघत्सति ।
दिदासते दिदौषते, दिद्योतिषते, उतिच्छति उचिच्छिषति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुश्रावयिषति शिश्राय-
यिषति जुहावयिषति ।

यस्य धातोर्योऽयं कृत्विषयायामिच्छायां तद्धातोः सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति
सामान्योक्तावपि तुम्गर्भायामिव । इत्यत आह अन्तुमिच्छतीति तुम्गर्भायामिच्छायां
सन्निति जीमराय । इच्छासनन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात् ।
स्वार्थसनन्तात् स्यादेव । चिकित्सिषतीत्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूलं^१ पिपतिषतीत्यादौ विवचायां सन् एवं च मुमूर्षतीत्यादावपि विवक्षयेव
सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पचे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन
अटगती अटिटिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादेर्न द्विः । जिघत्सतीति
अद्गौ सन् घसृद् इति घसादेशे सत् स्यरे इति सस्य त द्वित्वादि तिप् शप् लोपोऽत
इति सगो अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दीङ्श्रुं यन्निति डा वा । दिद्योति-
षते इति द्युत्स्नाद्योरिति खेर्जिः । उतिच्छिषतीत्यादि उच्छीशब्दसमापने सन्
इति उच्छिष इति स्थिते उकारं हित्वा क्षिप् इत्यस्य द्वित्वे यस्य लोपे ण्विनाद्योरिति
खेष्कारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्ल् अध्ययने अन्तात्
सनि व्यं गा अङ् सगोस्तु वेति गादेशे आदन्तत्वात् पण् । पचे क्रीनीङ् इति
आकारे पण् सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्वित्वम् । शुश्रावयिष-
तीत्यादि टुषीश्चि अन्तात् सनि औ द्वित्वे त्रिरिति नियमात् श्वेर्जिर्वेति औ कृते
द्वित्वं ततो त्रिः । जुहावयिषतीति ह्ययतेऽन्तात् सनि औ द्वित्वे त्रिरिति
नियमात् द्वित्वे सति ङीङ् जिरिति औ कृते ह्यभागात् आच्छासान्नेति
यनोऽभावे वृद्धिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । गुर्णानिमि ।

अः ११, न ११, अनिमि ७ ।

अनिमि सनि गुर्णं स्यात् । विवृत्तति विवर्त्तिषति, निवृत्त-
सति निवर्त्तिषति, तितरौषति तितरिषति तितोर्षति ।

८०५ । घोऽज्झनिङ्गमाम् ।

घः ११, अज्झनिङ्-गमाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङ् स्थाने जातस्य गमश्च घः स्यात् अनिमि
सनि । दुधूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरौषति विवरिषति,
सच्चिक्षीर्षति, जिगौषति, चिकीषति चिचीषति जिघांसति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि ११, इन् इङोः ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधि-
जिगांसते ।

विवृत्ततीति वृत्ती नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि किं? विवर्त्तिषते ।
निवृत्ततीति नृत्कदित्यनेन इमोऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरौषतीत्यादि स्यादृ-
हृदुरिति वेमि वृत्तो वेम इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे गुर्णानिमि अगुञ्जत्वादि
व्यनञ्तथीति दीर्घः ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अञ्च इन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुधूर्षतीत्यादि ।
धृ कौटिल्ये स्यादृदृदुरित्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि ह्रस्वि
परिऽच् कार्यात् परं द्वित्वमिति नियमात् धूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि
वृञ् स्यादृदृदुरित्यनिम् पक्षे दीर्घं ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृत्तो
वेम इति इमो वा दीर्घः । सच्चिक्षीर्षतीति स्यादृदृदुरित्यन स्मृवर्जनात् न वेम्
नेमेकाजेति इमो निषेधे दीर्घोऽगुञ्जत्वादि । जिगौषतीति जेर्गिः सनठ्ठीरिति
जेर्गिः घोऽज्झ भनिङ्गमामिति दीर्घः चिकीषतीति चिः क्तिर्वा । जिघांसतीति
इनलो हिंसने खेर्होघोञ्षति च इति ह्रस्व घः अनेन दीर्घः । अनिम् सनोऽगुञ्ज-
त्वेऽपि वनतनेति न लोपाभाववौच दभीषा वित्यन चेत्यम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न । १।, इम् । १।, उ-गुह-ग्रहः ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुह्वति
बुभूषति जुष्टति ।

८०८ । ग्रहस्वप्प्रच्छां जिः ।

ग्रहः-स्वप् प्रच्छां ६॥, जिः १। ।

एषां जिः स्वात् सनि । जिष्टति सुषुप्ति ।

८०९ । स्मिड् पूड् रन्जश्च किर गिर द्विय
ध्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिड्-पूड् ऋ अन्ज् अश्च—प्रच्छः ५।, इम् । १। ।

एभ्यः परस्य सन इम् स्यात् । सिस्त्रयिषते पिपविषते अरिरि-
षति अञ्जिषति अशिषिषते चिकरिषति पिष्टिषति ।

गमधातुरादिष्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽमे इति
इम् । अधीज्जलध्ययने सनि गमादेशे घौज् भूनिङ्गमामिति दीर्घः ।
गमधातुनेवेष्टसिद्धौ इणो गमादेशविधानं विफलमिति इण गतावित्यस्य
सनन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतिषिषति
इत्यादेरवश्यम्भावे तन्निषेधेनाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थास्ते
ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्येणधातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातो-
र्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतिषिषति इति सिद्धम् । उपास्तौ श्रवणेच्छायां
श्रवणार्थेः सन् विधीयते । गुरुं श्रुयूपने शिष्यः श्लोकं श्रुयुषते गुरौ ॥ ८०६ ॥

ऋस्वीदन्तस्य णुः सुसूषति णु, चुष्णूषति च चुचूषति । दीर्घोदन्तस्य बुभूषति
जुह्वतितीति द्वेजः सनि द्विवे द्वौवेरिति जौ कृते घौऽज् भूनिङ्गमामिति दीर्घः ।
जुष्टतितीति गुहः सन् हो ङी भावति हस्य ढले भभान्तस्येति गस्य घत्वे षढोः कः
से इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिष्टतितीति ग्रहः सन् पूर्वेण इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे भभान्तस्येति
गस्य घः । सुषुप्तितीति औदित्वात् नेम् जौ कृते द्विः किलादिति षः ॥ ८०८ ॥

स्मिड्, च पूड्, च ऋश्च अन्ज् च अश्च किरश्च गिरश्च द्वियश्च ध्रियश्च प्रच्छ

८१० । भस्ज श्रि स्त्र यूणु भर दरिद्रा सन
तन पत ज्ञपडिदन्भवो वा ।

भस्ज—इवः ५।, वा । १। ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । विभर्जिषति विभ्रज्जिषति विभ्र-
क्षति, शिश्नयिषति शिश्नौषति सिस्त्रिषति सुस्वूर्षति, यिय-
विषति यूयूषति, ऊर्णुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
विभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिस्नि-
षति सिषासति तितनिषति तितंसति, तितांसति इत्येके ।
पिपिषति ।

चेति तस्मात् । स्मिडो ङकारः सुखार्थः स्मिड ऋ ढ ढृ एषां नेमेकाजित्यनेन
पूङो नेमुगृह्यहेति प्रच्छ औदित्वादप्राप्तौ । अनृज अश्र एतयोरुदित्वात् ।
कृगृ एतयोः स्यादृदृङ्गुरित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्त्रयिषते इति
जिह्वोः खेरिति नियमान्मूलधातोः षत्वं न । पूङ् शीघ्रे पिपविषते इति सनि
अनेन इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ हित्वे गुणे सम्भौ च जयल्पोरिति
वक्ष्यमाणात् खेरुकार इः । ऋ गतौ अरिरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्यादित्यत्र
पूर्वं वाशब्दीयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकारं हित्वा रिष इत्यस्य
हित्वम् । अञ्जिजिषतीति अनृज सन् इम् स्यादौ न वद्र इति अनभायं हित्वा
जिष इत्यस्य हित्वम् । अशिशिषते इति अशूङ् सन् इम् अकारं हित्वा शिष
इत्यस्य हित्वम् । चिकरिषतीति कृश विक्षेपे । जिगरिषतीति गृश निग-
रणे दिदरिषते ढङ् सादरे दिधरिषते इति घृशङ् स्थितौ । कृङ्गि हिंसे गृगि
शब्दे दृयगि विदारे दृगि दृमभिषि एषां स्यादृदृङ्गुरिति वेम् चिकरिषति चिकी-
र्षतीत्यादि । पिष्टिषतीति अनेन इमि पूर्वेषां जिः ॥८०८॥

भस्ज औश पाके श्रिज सेवने स्त्रुज शब्दीपतापयोः वेमोऽप्यस्याव गृह्य-
ज्ञापयति रुदुसुनूनां वेमामपि सनि वेमत्वं नास्तीति । अतएव रुदुसुनूस्त्वया इत्यनेन
एषां वेमत्वे ऽपि नेमुगृह्यह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे रुदुषति दुदूषति सुसूषति नून-
षतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुलब्धच्छादने । भर इति गृह्यात् पूरणार्थस्य भौवादिक-
भञ्जो विभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य गुह्यत्वादि भञ्जो बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक् पत
पद हिंसार्थराधोऽचोऽनिम् सनोऽखलोपश्च ।

मि—राधः दा, अचः दा, अनिम् सनि ७, इस् ११, खिलोपः १, च ११ ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिमि सनि । [२१२]
स्यादेः सोलोपः । पिप्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपर्धापामीय्यः ।

ज्ञप-ऋध—आपां ६॥, ईय्यः १॥ ।

एषामच ई ईर् ई एत क्रमात् स्यः खिलोपश्चानिमि सनि ।
ज्ञीप्सति । अर्द्धिधिषति ईत् सति । दिदिध्विषति ।

चलु दुर्गत्याम् । यनदुज दाने तनदुज विस्तृतौ पतलज पत्याञ्च ज्ञाक्त्त मारणादौ ।
ऋध्नु इव इव । दन्भू न दम्भे इव इति इवन्तः । यथा क्षियु निवासे दिव्यु जिगीषादौ ।
पियु तन्तुसन्ततौ छिव्यु निवासे स्त्रिव्यु शोषे गतौ । विभज्जिषतीति अनेन इमि
भूपक्षसीरिति सस्य दत्वे स्तुभिरिति दस्य जः । अनिम् पचे तु स्यादेः सोलोपे
शक्ताजिति षडि षढीः कः से । शिशोषतीत्यादौ घञ्भक्तिङ्गमामिति दीर्घः ।
यियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे ततो गुण
सन्धौ च जयत्सीरिति खिरुकारस्य इः ऊर्णनविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकारः
स्यादौ नवद्र इति रैफं हित्वा द्वित्वं डिदिम् वीर्णोरिति डित् पचे शुध्वोरित्युब्
दिदरिद्रिषतीति उस्स्येचीति आकारलोपः । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यत्र
सन्वर्जनान्नाकारलोपः । सिषासतीति खनसनजनामिति ङा, तितंसतीति
अनिम्सनोऽगुणत्वेऽपि वनतनेति नलोपाभाववौजं दभोयावित्यत्र लेख्यम् । एके
इति पाणिनीयजौमरास्तनोतेरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थः ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मिप्सतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पीप्सतीति पतित-
मिच्छतीति सन् अनिम् पचे अनेन खिलोपे अकारस्य इसि कृते स्यादेः सोलोपः
जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्त्त मारणादौ ज्ञान्तात् सन् भसज्ज ग्रीति वेम् ॥८११॥

ज्ञपश्च ऋधश्च आप् च ते तेषाम् ईश्च ईर् च ईश्च ईय्यः । ज्ञीप्सतीति अनिम् पचे
अकारस्य इः खिलोपश्च जर्लोपः । अर्द्धिधियिषति ऋध्नु लृढ्नु भसज्जग्रीति

८१३ । दभो यौ ।

दभः ६॥, यौ १॥ ।

दभेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च । धिषति धौषति । अनकारनिर्देशात् । दिदेविषति ।

८१४ । क्लोः शूटावणौ जस्क्वौ यङ्लुक् वोस्तुवा ।

क्लोः ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७॥, जस्—क्वौ ७॥, यङ्लुक्—वोः ७॥, तु १॥ वा १॥ ।

क्वकार वकारयोः शकारोटी स्याताम् अणौ जसे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः । दुद्युषति । मिक्षति दिक्षति धिक्क्षति रिक्क्षते लिक्क्षते शिक्क्षति पिक्क्षते, प्रतिरिक्क्षति । हिंसार्थः किम् ? आरिराक्षति । ईप्सति ।

सनी वेम् गुणे अधिर्धय इति स्थिते अरभागं हित्वा धिय इत्यस्य हित्वम् । अनिम्-पच्चे ककारस्य ईङ् खिलोपश्च भाप्भक्षीरिति धस्य त । दिदन्निषतीति दन्भु धसृजयौति सनी वेम् ॥८१२॥

धिषतीत्यादि दन्भु दम्भे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खिलोपे अकारस्य इकारे च भभान्तस्येति दस्य धे भाप्भक्षीरिति भस्य पः । अत्र शुर्ना-निमौत्यनेनानिम् सनीऽगुणत्वे हसृङ्खिलोप इत्यनेनैव नकारलोपे सिद्धेऽनकार-निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपो नान्यस्य इति । तेन भन्जधौ मोटने विभङ्गति भन्जमौञ रागे रिरङ्गतीत्यादौ न लोपः । एवं जिघांसति अधिजिगांसते तितंसतीत्येतेषामपि वनतनायनिमामिति अनेन जम्लोपो न स्यादिति । टनृहश्च हिंसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति जौमराः तिष्ठति । स्वमते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लोपः । दिदेविषतीति इवन्तत्वादिम् ॥८१३॥

इ च व च क्लौ तयोः श च ऋट् च शूटौ जस् च क्लिश् जसक्ति तस्मिन् । यङ्लुक् च व च यङ्लुक्वौ तयोः । यथा प्रच्छौ प्रश्नः विच्छश्च विप्रश्नः । दिव्य दूतम् । दुद्युषति । क्लौ अचद्युः । अणाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्सन्ध्याभावे मृगजिमिते अगुणे च जसे वा शः । वकारे तु यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वविधम्

८१५ । मुचोऽढे हेमीच् वा सनि ।

मुचः ६।, अढे ७।, हेः ६।, मीच् ११।, वा ११।, सनि ७। ।

अदस्य मुचो हेः स्थाने मोच् वा स्यात् सनि ।

मोचते मुमुचते ।

८१६ । जयल्पोः स्थोर्थे ।

ज-यल् पोः ५।, स्थोः ६।, इ ११।, ए ७। ।

खेरुवर्णस्य जकार-यल-पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात्
सनि । जु गतौ । जिजावयिषति । रु रिरावयिषति ।

वकारे वा स्त इत्यर्थः । गुणनिमित्ते यथा वेवेस्मि वेवेस्मि देदीमि देदिमि । अगुणे
यथा वेविस्मः वेविस्मः देद्यूमः देदिमः । वकारे तु वेविश्चः वेविच्छः देद्यूवः
देदिवः विविश्चान् विविच्छान् दुद्यूवान् देदिवान् । मिमीमादेत्यस्योदाहरति ।
मिक्सतीत्यादि डुमिजन क्षेपे मीजगवधे मौकि गत्याम् एषामचः इसि कृते खेय
लीपे मस्यरे इति सस्य तकारे मिक्सतीति मा इति स्वरूपग्रहणात् मालच माने
इत्यस्यापि मिक्सतीति माडलिशब्दे माडयच मेड प्रतिदाने मीडयतु च इति
चतुर्णां मिक्सते इति । डिक्त्वादात्मनेपदं दा इति दासंज्ञा । तेन दाल लूनौ
दा तु दाने डुदाजलि दीषच्छं दे एषां दिक्सतीति डुधाजलि घेट धिक्सतीति
दंड पालने दिक्सते रभीड रिच्छते लभीड लिप्सते । शकयड शक्तिरु शिचति ।
अस्य स्वमते वेमत्वेऽपि बहुवादिनां मतेऽनिमत्वादिम् पचे उदाहरणं न दत्तं
पतलज गत्यां पिक्सति पत्यड ऐश्ये पयौड गतौ द्वयोः पिक्सते । प्रतिपूर्वरात्रौ
सिद्धौ हिंसार्थः । प्रतिरिक्सति । आङ्पूर्वः सेवार्थः आरिराक्सति ईप्सति आप
लूनौकि प्रपर्षापासीर्थः ॥८१४॥

दस्याभावोऽटं तस्मिन् । मोचते मुमुचते मुनिः पापात् स्वयं मुक्तो भवितु-
मिच्छतीत्यर्थः । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपदं मोचते इति क्वचित् केवली हिः स्यादिति
व्याख्यानात् सनं हित्वा मुचधातीर्हित्वे मोचादेशे चूडिति कुडम् । अढे क्षिम् ?
वत्सं मुमुचति गोपः ॥८१५॥

खेरुः स्थुः तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम् । ए इति सप्तम्यैकम् खेरुवर्णस्य जका-
रस्यपवर्गात् परेऽवर्णे इः स्यात् । अव्यवहितसनीऽसम्भवात् व्यवहिते सनीत्यर्थः ।

पू पिपावयिषति भू बिभावयिषति । जयल्पोः किं ? नुनावयि-
षति । अतएव जो द्वित्वे त्रिः ।

८१७ । शु सु स्नु द्रु प्रु म् च्युडां वा ।

शु—च्युडां ६॥, वा । १ ।

शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति ।

८१८ । व्युडोऽवो हसादेः सेमः क्ताच्च किडा
रुदविदमुषस्तु नित्यम् ।

व्युडः ५।, अ वः ५।, हसादेः ५।, सेमः ५।, क्ताच् । १।, च । १।, कित् । १।, वा,
। १।, रुद विद-मुषः ५।, तु । १।, नित्यम् १। ।

हसादेः सेम उकारोड् इकारोडश्च वान्तवर्जात् सन्
क्ताच्च कित् वा स्यात् रुदादेस्तु नित्यम् ।

यथा जुङ् गतौ जिजावयिषति अव जेः सनि आदौ द्वित्वे पश्चात् हङ्गौ अनेन
खेरुकारस्य इकारः । एवं यु यियावयिषति । रु रिरावयिषति । लु लितावयि-
षति । पू पिपावयिषति । भू बिभावयिषति । मू मिमावयिषति । एवम् एषां जेः
परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् हङ्गौ जावि इति स्थिते चरुडः ख इति ऋखे खेः
सन्वद् घौ इत्यादिना खेः सन्वत्कार्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोश्च खे-
हसादेर्व्यति दीर्घे अजीजवत् इत्यादि जयल्पोः किम् ? कुडश्च च्युडावयिषति ।
नु नुनावयिषति । सु सुषावयिषति हु लुहावयिषति इत्यादि । अतएवेत्यादि । औ
द्वितीयचणे हङ्गे कर्तव्यत्वेऽपि जेः परे भविष्यत् सन् विषये द्वित्वे सति हङ्गिः
स्यादित्यर्थः ॥ ८१६ ॥

पृथग्योगात् जयल्पाविति नानुवर्तते । शु श्रवणे सु गतौ णल प्रमुखां द्रु गतौ
पुङ्गुङ् गतौ च्युङ् गतौ । एषां सप्तानां खेरुवर्णस्य अव्यवहितवर्णस्यासम्भवात्
वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्ण इः स्यात् वा व्यवहिते सनीत्यर्थः । यथा शिश्रावयिषति
शुश्रावयिषतीत्यादि । एवम् एषां जेः परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् हङ्गौ चरुडः
ख इति ऋखे खेः सन्वद् घाविति सन्वत्कार्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे संयोग-
पूर्वत्वेन खेरुत्वात् दीर्घाभावे अशिश्रवत् अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उश्च इश्च वी । तावुडौ यस्य स व्युङ् तस्मात् उकारोड् इकारोड् वग्यं वक्ता-

रुचिषते रुचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति । रुदादेस्तु
रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति । वान्तः किं ? दिदेविषति ।
८१६ । जिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः ।

जि-स्त्वोः ६॥, खेः ५॥, सः १॥, षः १॥, षणि ७॥, अ-स्विद-स्वत्-सहः ६॥ ।

खेः परस्य अग्रन्त-स्तौत्योः सस्य षत्वभूते षणि षः स्यात्
न तु स्विदस्वत्सहाम् । सुश्वापयिषति तुष्टूषति । जिस्त्वोः किं ?
सिसिच्छति । षणोति किं ? तिष्ठासति । खेः किं ? प्रतीषिषति ।

इति सनन्तपादः ।

रान्ताभावात् नास्ति दल्यवकारान्तो यत्र सीऽव् तस्मात् आकाङ्क्षाभावादत्र पूर्व-
स्थितानामनुवृत्त्यभावे चकारेण प्रकरणोपस्थितः सन् एव आकृष्यते । यथा रुच-
चिषते इत्यादि वसीऽरस्येति इमि कित् पच्चे न गुणः । एवं रुचित्वा रीचित्वा
लिलित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा
मुषित्वा । अत्र किं ? दिदेविषति देवित्वा ॥ ८१६ ॥

नियमोऽयम् । प्रभूते सनि खिनिमित्तकं मूलधातोः षत्वं अग्रन्तस्तौत्योरेव स्यात्
जान्यस्येत्यर्थः । सुश्वापयिषतीति द्युत्स्नाप्योः खेजिः । किलादित्यनेन सनः सस्य
मूलधातोश्च षत्वम् । तुष्टूषतिस्तु सन् घीज् भनिङ्गमामिति दीर्घे द्वित्वे किलादित्यु-
भयत्र षत्वम् । सिसिच्छतीति षिचपशौ च सन् चृडिति कुडि किलादिति सनः षत्वं
अग्रन्तस्तौति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम् । एवं मुमुषतीत्यादि । तिष्ठासतीति
सनः षत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम् । प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति प्रतिपूर्व-
जताविति भौवादिकात् सनि नाजन्तादिरिति इकारं हित्वा सन एव द्वित्वे ख्यस्येत्स-
नौतीत्ये सनः षत्वे मूलधातुनिमित्तकं खेः षत्वं स्यादेव । अग्रन्तत्वात् प्रातौ स्विद-
स्वदसहानिषेधः । सिस्वेदयिषति सिसाहयिषति ॥ ८१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधस्य टीकायां

सनन्तपादः ।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूत्राटशर्त्युर्णु हसाद्ये-
काचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

मूत्र—एकाचः ५।, अशुभरुचः ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् ११ ।

एभ्यः शुभरुचवर्जभ्यो यङ् स्यात् पौनः पुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गृलुप सद चर जप जभ
दन्श दहो वक्रगर्ह ।

गत्यर्थात् ५। गृ दहः ५।, वक्रगर्हं ७।

गत्यर्थात् वक्त्रे, आदेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते,
तद्युक्ते तु स्यात् ।

हसादिशासवेकाच्चेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूत्रश्च अट च अश च
अर्त्तिश्च ऊर्णश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यत्र सीऽशुभरुच-
तस्मात् । मुहुश्च भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोर्थः मुहुर्भृशार्थः तस्मिन् । मूत्रसूत्र-
सूत्रानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति ऊर्णानामजादित्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः ।
यङ् अदन्तः तेन अटाय्यते इत्यादौ नाजलादेरिति आद्यक्षरं हित्वा हित्वम् ॥८२०॥

गृश्च लुपश्च मूर्द्धन्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श च दह चेति
तस्मात् । लुपसाहचर्यात् गृ इति तौदादिक एव याच्यः । तेन पुनः पुनरति-
शयेन वा गृणाति जेगीर्यते । वक्रश्च गर्हा च वक्रगर्हं तस्मिन् । पृथक्पदकरणं
वक्रगर्हाभ्यां यथासंख्यार्थम् । न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति ।
यथा वक्रं गच्छति जंगम्यते जेगिल्यते पुनः पुनरतिशयेन वा गच्छति पुनः-
पुनरतिशयेन वा गिरति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुनः पुनरतिशयेन वक्रं
गच्छति जंगम्यते पुनः पुनरतिशयेन वा गर्हितं गिरति जेगिल्यते अत्र तु
स्यादेव ॥ ८२१ ॥

८२२ । खेर्णुः ।

खेः ६।, णः १। ।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति सोमूत्रयते, सोसूत्रयते
सोसूच्यते ।

८२३ । घोऽनितः ।

घः १।, अ नितः ६। ।

अ-नकारितः खेः घः स्यात् यङि । अटाव्यते अशाश्यते
अरार्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगीयते जेहोयते
पेपीयते सेषीयते तेहोयते । शीशूयते शिश्वीयते, मास्त्रयते,
वेक्कीयते सञ्चेष्कीयते विसृज्यते, यङन्तत्वात् न षः । वक्रं
व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । सोमूत्रयते इति मूत्रत्वा प्रस्रावे चुभ्यो जिः ह्रस्वालोपे मूत्रोति धातो-
यङ् जेहोतिपि द्वित्वं खेराद्यचः परभागलोपे गुणः धातुसंज्ञायां यङो ङित्वादात्मने-
पदं शपि लोपीऽतीऽदेचोरिति यङोऽकारलोपः एवं सर्वत ॥ ८२२ ॥

नकार इत् येषां ते नितः (नौन् नुन् रीन्) न विद्यन्ते नितो यस्य खेः
सोऽनित् तस्य । अटाव्यत इति वक्रम् अटति पुनः पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति
इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकारं ह्रित्वा अ इत्यस्य द्वित्वे खेराद्यच इति यकार-
लोपेऽनेन दीर्घः । एवम् अशाश्यते अरार्यते इति ऋर्लिङ्गत्वां यङि स्याद्यत्तुत इति
गुणे अर्थ इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत अये इत्युक्ते रेफसहितयकारस्य द्वित्वे
खेराद्यच इति यलोपे घोऽनित इति दीर्घः । अनितः किं ? वनीवच्यते जंजप्यते
नरीवृत्त्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घोऽज्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकारं
ह्रित्वा स्यादौ नवद्र इति रेफं ह्रित्वा नूय इत्यस्य द्वित्वे आद्यचः परभागलोपे
खेर्णुणे रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्त्यत्वम् । देदीयते इति दास्व-
रूपाद् यङि आदौ दामागै इति डी ततो द्वित्वे खेर्णुः । मेमीयत इति मास्वरूपाद्
यङि दामागै इति डी ततो द्वित्वादि । एवं जेगीयत इत्यादि पञ्च । शीशूयत

८२४ । ओ र लः ।

प्रः ६।, र १।, लः १। ।

गिरते रो लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगिल्यते ।
लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोशुर्वा ।

कोः ६।, चुः १।, वा १। ।

कोः खेषुः स्यात् वा यङि । चोकूयते कोकूयते ।

८२६ । नीन् वन्च स्रन्म ध्वन्स भ्रन्श कस
पत पद स्कन्दाम् ।

नीन् १।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥ ।

एषां खेर्नीन् स्यात् यङि । वज्रोवच्यते ।

श्वेर्जिर्पा यङ्ग्योरिति जिर्वा । सास्त्रय्येत इति स्याद्यत्तुत इति गणः । चित्रीयत
इति करोतेर्यङि यङ्ग्यस्ये चर्त्री । सञ्जेषीयत इति संपरं सुमि कुम्भुठामिति
निश्चमात् न गुणः । क्षिजादिति घः । विस्त्रिच्यते इति गिनिमित्तकं त्रिनिमि
तकमपि षत्वं न स्यादिति श्रीपतिदत्तः । वा व्रज्यते इति घोऽगित इति दीर्घः ॥ ८२३ ॥

जेगिल्यते इति ऋदिरणावित्तीरि अनेन रेफस्य लः । ह्यो गिरतरिति निर्दे-
शात् गृणातेर्जेगीर्यते इत्येव । पर्यङ्गादेः रेफस्य चूडादेडंस्य च लो वेति वक्त-
व्यम् । पर्यङ्गः पत्यङ्गः निरयः निलयः दुरयणं दुलयनं गिरति गिलति निगरणं
निगलनं परिघः पलिघः परियोगः पलियोगः प्रत्ययः प्रत्ययः वारः बालः मूरं
मूलं रघुः लघुः अङ्गुरिः अङ्गुलिः अरिः अलिः अरम् अलम् कपिरिका कपि-
लिका वपुरीकं वपुलीकं रोम लोम पांशुरं पांशुलं कर्म कल्म असुरिः अमुलिः
शक्रः शुक्रः चूडा चूला वडभी बलभी जडं जलम् । त्वं समुद्रश्च दुवारौ महासत्त्वौ
सतेजसौ । अयत्तु युयवीर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति
गर्हितं लुम्पतीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाक्यम् ॥ ८२४ ॥

मण्डूकमुत्या खेरित्यस्यानुवृत्तिः । केचित्तु कुड्गश्च इत्यस्यैवायं विधिरि-
त्याहुः ॥ ८२५ ॥

८२८ । अम जप जभ दह दन्श भन्ज
पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

अम—शपः ६।, अतः ६।, नुन् ११।, ल-व-यः ६।, तुः ११।, वा ११। ।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि,
लवयान्तस्य तु वा । जञ्जयते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नौ ।

हनः ६।, वा ११।, घ्नौ ११। ।

जिघ्रीयते जङ्घयते । जञ्जयते । चञ्चल्यते चाचल्यते,
मन्मथ्यते मामथ्यते, दन्द्यते दादय्यते ।

वन्चु गत्यां खन्मु लङ् भंशे ध्वन्सु लङ् गतौ भंशे ध्वन्शु यङ् अधःपाते
तालव्यान्तः । कस ज गतौ पतलज गत्यां पद स्थेय्ये पद्यौ डगतौ इति द्वयम् ।
स्कान्दिरो शीषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्यात् पतलज गत्यामित्यस्यैव ग्रहणम् ।
तेन पत्यङ्गैश्चै इत्यस्य पापत्यत इत्येव अतएव यङन्तचलपतसहवहः कौत्यस्य पापति-
रिति स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवच्यते इति हसुङ्, इति न लोपः एवं सनीखस्यते
दनीध्वस्यते वनीधश्यते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीकन्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेतितस्य । गुरित्यनु-
स्वारः । अन्यथा यंथस्यते रंरस्यते इत्यादावनुस्वारो न स्यात् नित्वादन्ते । ज'ज-
न्यते इति वात्वरयपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पनेऽनुस्वारस्थितिः । एवं सर्वत्र
पक्षे जाजायत इति खनसन जनामिति डगदेशे द्वित्वे घौऽनित इति दीर्घः । एवं
कण् आर्चस्वरं चंकष्यते श्मुभिर्यं शमे शंशस्यते । अदन्तस्य खेरिति किं तिस्य
क्तेदने तेतित्यते । गर्हितं जपति ज'जप्यते एवं ज'जभ्यते दंदस्यते दंदस्यते पुनः
पुनरतिशयेन वा भनक्ति वंभज्यते एवं प्रपश्यते प्रंश्यते ज'घन्यते इति खेर्ङीघ
इति ह्रस्व घः ॥ ८२७ ॥

हनधातुर्घ्नीं स्वादा यङि । जिघ्रीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ भव बन्धने
ङिदयङ् एषां खेर्नुन् वा । लययोरन्तः पाठात् वकारोऽव दन्त्यः । तेन कर्त्तुं
गतौ इत्यस्य चाकर्ण्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२६ । चरफलोत्तुङो न णुः ।

चर फलोः ६॥, उत् ११, च ११, उङः ६१, न ११, णुः ११ ।

चरफलोः खेनुन् स्यात् उङ उकारश्च यङि, तस्य च न णुः ।
चञ्चूर्यते पम्फुत्यते ।

८३० । रीनृत्वतः ।

रीन् ११, ऋत्वतः ६१ ।

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि । नरीनृत्यते ।

८३१ । व्ये-स्वप-स्यमो जिः ।

व्ये स्वप-स्यमः ६१, जिः ११ ।

एषां जिः स्यात् यङि । वेवीयते सोषुष्यते सेसिष्यते ।

८३२ । न वशः ।

न ११, वशः ६१ ।

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि । वावश्यते ।

८३३ । चायः कीः ।

चायः ६१, की ११ ।

चायतेः की स्यात् यङि । चेकीयते ।

खेरित्यनुवर्तते । यङ् लुकि चञ्चूर्ति पंफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधाद्धं
न णुरिति वचनम् । चञ्चूर्यत इति व्यनच् तथीति दीर्घः ॥ ८२६ ॥

ऋत् अस्यत्र ऋत्वान् तस्य ऋत्वतः । ऋकारान्तस्य तु यङ् व्यक्ये चेत्यनेन ऋका-
रस्य रीभावे ततो द्वित्वे खेरीन् स्यात् । यङलुकि तु चरीकर्त्तृत्यादौ स्यादेव ।
नरीनृत्यते इत्यादौ णत्वाभावः प्रागुक्तः । जरीगृह्यते परीपृच्छते वरीहृष्यते वरी-
भृञ्ज्यते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जी कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे स्वपादेः किति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम्
इष्टतौ ह्यधिकाराणां ग्रहन्तिनिवृत्तौ स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । व्यञ्जे
इती जि स्वपीव्लुशये स्यमुध्वनने एषां जिः स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्ती निषेधः ॥ ८३३ ॥

८३४ । घ्रा-भोर्डी ।

घ्रा भोः ६॥, डी १२।

जेघ्रौयते देघ्रौयते ।

८३५ । शीङो ङ्येऽणौ ।

शीङः ६॥, ङ्य् १२, ये ७, अणौ ७॥

शाशय्यते ।

८३६ । यङोलुक् वापो लुक् पं द्विर्वादि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्यं नोतः ।

यङः ६॥, लुक् १२, वा १२, अपः ६॥, लुक् १२, पं १२, द्विः १२, खादि १२।
च १२, धूक्तं १२, तु १२, वा १२, अनि ७, तु १२, नित्यं १२, न १२, उतः ५॥

यङो लुक् स्यात् वा, लुकि सति अपो लुक् पं द्वित्वे खेणु-
रित्यादि कार्य्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु
नित्यं लुक् स्यात् उदन्तात्त्वानि न स्यात् ।

सुगमम् ॥ ८३३ ॥

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । रामानन्दरामतन्त्रवागीशौ त्वाभोर्डीति पाठः कल्प-
यतः । वस्तुतस्तु, त्वाभोरौ इत्येव पाठः । अज्मातादिशे येन विधित्तदन्तस्येति
न्यायादन्त्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा आश्र आश्र औ त्वाभोरौ त्वाभौ तयोर्त्वाभोरिति
समासः ॥ ८३४ ॥

शाशय्यते इति यङि कृते द्विः । एवं यकि शय्यते यपि संशय्य क्यपि शय्या ।
अणौ किं ? श्रेयम् ॥ ८३५ ॥

यङ्लुक् करणात् त्यलोपे त्यलचणमिति न्यायेन प्राप्त्यकार्य्यस्य लुकि न तवेति
निषेधात् यङ् इत्ये चर्त्तृति स्याद्यत्तृती गुरित्यादि ह्रस्वङ्नीलोप इत्यादीनि न
स्युः । तदन्तत्वेन विहितं कार्य्यं स्यादेव । तेन धातुसंज्ञा ठागाम् च स्यात् ।
ततश्च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे सिद्धे द्विरित्युपादानं ज्ञापयति यङो लुक्पि
तस्मिन् परे विहितं किमपि कार्य्यं स्यादिति । तेन यङ्लुकि गृहादेर्जिः
स्यात् । गृहजरीगर्दिन्या जेजिति व्यध वेवेद्गीत्यादि । खादीनां यङि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभूवति । अबोभवीत् अबो-
भोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवौत् बोभुवाच्चकार ।
वनीवञ्चोति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गमि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्गनोति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गति
जङ्गनति । चञ्चुरीति चञ्चुर्ति । चाखातः चङ्खन्तः चङ्खति
चङ्खनति । जञ्जनोति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्ज-
नति । देदिवीति देदेति देदोति, देद्यतः देदितः देद्यवः
देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तचेति निषेधादप्राप्ती वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात्
कृतेऽपि परे नित्यं लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्यः लीलूयते लीलुवः । नीत
इति ऋसीदन्तात् पचादित्वादिन परे लुक् न स्यात् । यथा रीरूयते रीरूयः ।
बोभवीतीति मूलधातोर्जातमावस्य यङो लुकि द्विर्भावे खेर्गुणे बोभू इत्यस्य धातु-
सञ्ज्ञायां तिपि जातस्य शपो लुकि पिङ्गस्येति ईमि गुणः । ईमोऽभावपक्षे
गुण एव । बोभूत इति तसो ङित्वात् न गुणः । बोभुवतीति अन्तोऽद् द्वेऽध्वी
रित्युव । अबोभवीदित्यादि घ्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अगुस्सिद्धेरित्यत्र
भूवर्जनात् न उस् । बोभूवाच्चकार इति यङ्लुक् लीपे इति वक्ष्यमाणात् गुण-
निषेधे शुध्वीरित्युव । वनीवञ्चोतीत्यादि नीन् वन्चेत्यादिना खेर्नोन् पिङ्गस-
स्येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चङिति कुङ् नस्यानुस्वारे तस्य ङः । वनीवक्त इति
हसुङ्गो लीप इति नलीपः । जङ्गमीति इत्यादि जमजपजमेत्यादिना खेर्नुन् ।
ईमोऽभावपक्षे मस्यानुस्वारे तस्य नः । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलीपः ।
जङ्गमीत्यादि धूक्त्वात् हनगमित्युङ् लीपो वा । जङ्गमीत्यादि धीर्मीनः फम् वि
इति मस्य नः । जङ्गमीत्यादि खेर्हीन्नीञ्छिति चेति हस्य घः पक्षे ईम् । जङ्गति इति
वनतनेति न लीपः । जङ्गमीत्यादि हनगमित्युङ् लीपो वा अन्तोऽद् द्वेः । चञ्च-
रीति इत्यादि चरफलीरिति खेर्नुन् उङ् उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभावः ।
चाखात इत्यादि धूक्त्वात् खनसनजनामिति ङादेशे जमन्तत्वाभावात् खेर्नं नुन्
घोऽनित इत्येव । पक्षे जमन्तत्वात् खेर्नुन् । आगमादेशयोरागमो विधिर्बलव-
निति न्यायादादौ पिङ्गस्येति ईमि खनसनजनामिति ङादेशाभावे चङ्खनीति

८३७ । हाकः खेर्न घः ।

हाकः ६।, खेः ६।, न ।१।, घः १। ।

जहाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्शः ६।, नलोपः १।, वा ।१। ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्न वा ।

जिः १।, न ।१।, वा ।१। ।

सास्त्रपीति सास्त्रसि सोषोसि सोषुपीति ।

चंखनीषि चंखनीमि इति बोध्यम् । पचे चंखन्ति चंखंसीत्यादी तु खनसनजना-
मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भूसे डा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् ।
चंखनतीत्यादि अन्तोऽद् द्वेः हनगमित्युङ् लोपी वा । जाजात इत्यादि खनसनेति
डा वा जंञतीत्यादि अन्तोऽद् द्वेः हनगमित्युङ् लोपी वा । दंष्टीतीत्यादि आदौ
द्वित्वे तिवाद्युत्पत्तौ क्वीःशूटाविति ऊट् । खेर्नुः ऊटो गुणः ऊटोऽप्राप्तिपचे
थीर्लोप इति वलोपः गुणश्च । पचे ईमि नहुगडोऽचौति गुणनिषेधः । दंष्टूतः
इत्यादि सुगमम् । वेविच्छीति इत्यादि क्खोऽच इति द्वित्वे भूप्रसंगीरिति कस्य चः
पचे क्वीः शूटाविति कस्य शे शकृजिति षड् ॥ ८३६ ॥

घोऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेधः । जहेति इति ईम् सन्धिः ॥ ८३७ ॥

दन्शो नलोपः स्याद्वा यङ्लुकि । अनीम् पचे दंदष्टि दंदष्टि दंदष्टि । ईमि
तु दंदशीति दंदशीति ॥ ८३८ ॥

केवल्यङ् निमित्तको व्येखपस्यमी जिः स यङ्लुकि पचे निषिध्यते । सकल-
ङिन्निमित्तको ग्रहादेर्यो जिः स तु यङो लुग्वेत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव
स्यात् । सीषीतीति जौ कृते द्वित्वे षत्वम् । एवं सास्त्रपीति सीषुपीति व्येज्
वेवेति वाव्याति स्यमु सेसेति सास्त्रन्ति ॥ ८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्ननौ वा ।

रीनः ६।, रिन् रनौ १॥, वा ११।

रीनः स्थाने रिन्ननौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति
चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ्लुक्-क्यलोपेऽरे न णु-व्री ।

यङ्लुक् क्यलोपे ७।, अरे ७।, न ११।, णुः-व्री १॥ ।

वेभिदिता मर्मजिता । अरे किं ? वेमेत्ति मर्मार्ष्टि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिधुः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

लेः ५।, काम्यक् ११।, स्वेच्छायाम् ७।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मनः पुत्र-
मिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीनः स्थाने रीन उत्पत्तिस्थले । तेन ऋकारवती धीः खेरन्ते रिन्ननौ वा स्त
इत्यर्थः । अन्यथा नित्वात् रीनोऽन्ते रिन्नरन् प्रसक्तिः स्यात् । ईम् पचे रिनि
चरिकरीति रनि चर्करीति । अनिम् पचे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एवं
वृत्त वरिवर्त्ति वृधू वरिवर्द्धीत्यादि ॥ ८४० ॥

यङी लुकि त्यस्य लोपे च णुव्री न स्यातामेव । पुनः पुनरतिशयेन वा भेत्ता
वेभिदिता अत्र न गुणः । पुनः पुनरतिशयेन वा मर्जिता मर्मजिता अत्र मर्जो-
ऽकङ्कति इति न वृद्धिः । क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादौ न गुणः । दृष-
दक इत्यादौ न वृद्धिः । जौमरास्तु यङ्लुगन्तानां जौ परे वृद्धेर्विकल्पं कृत्वा नेनाय-
यति नेन्ययति वोभावयति वोभुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥ ८४१ ॥

इति यङन्तपादः ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्त्वान्न गुणः । अन्यस्य अमृतत्वादेव
स्वस्य इच्छायाः प्राप्तौ स्वयङ्गं ज्ञापयति । कर्तुरिच्छायाः कर्मपुनादिर्यदि अस-

८४३ । क्योऽम्वाद्यश्च ।

क्यः १।, अम्वात् ५।, ई ११।, अः १।, च ११।

मान्त-व्यवर्जात् लेः क्यः स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन्नवर्णं
ई स्यात् ।

ज्ञानोयति । [४२३] ओदौतोऽज्वदिति । गव्यति
नाव्यति । [४८७] यङ् व्यक्ये इति कर्त्तव्यति [२५८]
क्यञ्चौ च । मार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य-ङ्ये ।

नलोपः १।, क्य-ङ्ये ७।

राजोयति ।

भक्तादिशिषणात् सन्ध्विपदाद्वा परी न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थः इति
तेन महान्तं पुनमिच्छति गुरोः पुनमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महापुन-
काम्यति गुरुपुनकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिंहोऽप्येव पुनकाम्यतीति पुन-
मिति द्वितीयान्तात् काम्यक् 'तेर्लुक्' ल्ये चेति ल्ये परे तेर्लुकि धातुसंज्ञायां तिप्-
श्रपौ ॥ ८४२ ॥

म च व्यञ्ज स्वप्नं नास्ति स्वप्नं यत्र सोऽम्वाः तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमैकम् ।
मान्तव्यवर्जात् लेः क्यश्चकारात् काम्यक् च स्यात् स्वेच्छायाम् । क्ये सति अवर्णः ईः
स्यादित्यर्थः । ज्ञानोयति एवं ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्योयति कन्याका-
म्यति । गामिच्छति गव्यति । ओदौतोऽज्वदिति क्यस्याज्वत्वे यत्वायवेत्यव् । क्ये
परे दान्तत्वाभावादावगीरिति नावः एवं नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्तव्यति
कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ् व्यक्ये चर्द्रौ । मार्गीयति मार्ग्यमिच्छति इति क्ये
क्यञ्चौ चेति ण्यस्य लोपः ॥ ८४३ ॥

ननु तेर्लुक् ल्ये चेत्यनेन तेर्लुकि दान्तत्वे नीलुप्फेधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथ-
मिदं लुपि कृते तदाद्यविधेर्निषेधात् राजीयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति
लोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽधौ क्यञ्चे तु लोप् इति तत्रैवावदिष्यत् ।
ततश्च न लोपविधानं ज्ञापयति । लिधूनां क्यञ्चयीर्विरामविहितं किमपि कार्यं
न स्यादिति । तेन विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति अत्र असृज्यस्येति न दङ् । लिङ्

८४५ । हसात्तयोर्वारि ।

हसात् ५।, तयोः ६॥, वा ११।, अरे ७। ।

हसात् परयोः क्यङायोर्लोपः स्यात् वा अरे । समिधिता
समिधिता । अम्बगात् किम् ? किंकास्यति स्वःकास्यति ।

८४६ । धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्यहपाना- न्न-जाभाथ डा डनड्डा सन् सनसनौक्ये न षः ।

धन—लेः ६।, ग्रह—अर्थे ७।, डा ११।, डनड्ड १।, डा ११।, सन् ११।, सन्-
असनौ १॥, क्ये ७।, न ११।, षः १। ।

धनस्य ग्रहणे डा, उदकस्य पाने डनड्ड अशनस्य अन्ने
डा, वृशाश्वयोज्जामे सन्, लेर्ये कास्ये सन् असन् च स्यात्
क्ये-सः षो न स्यात् ।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किम् ? धनोयति ।

मिच्छति लिङ्गति अत न हस्य ढः । दुहमिच्छति दुहति अत न हस्य घः । वाच-
मिच्छति वाचति अत न कुङ् । पुमांसमिच्छति पुंस्यति अत न संयोगान्तनुप् ।
नमः करोति नमस्यति अत न विसर्गः । सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ रङ्गीभावे
षत्वं स्यात् । गीर्यति धूर्यतीत्यादौ व्यनच्तयीति दीर्घः स्यादेव । राजीयतीति
राजानमिच्छतीति क्यः । एवं दण्डिमिच्छति दण्डीयतीत्यादि ॥ ८४४ ॥

समिधितेत्यादि समिधमेष्टा इति वाक्यम् एवं दृशदिता दृशयिता । हसात्
किम् ? ज्ञानीयिता । अरे किम् ? समिध्यति । द्वितीयसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह ॥
किंकास्यति स्वःकास्यति एवम् उच्चैःकास्यति क्लृण्वत्कास्यतीत्यादिः ॥ ८४५ ॥

वृषश्च अश्वश्च वृषाश्वम् । धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिखेति तस्य ।
ग्रहश्च पानञ्च अन्नञ्च जाभश्च अर्थश्च तत् तस्मिन् । डा इति डनड्ड इति डा इति
सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम् । सन् च असन् च सनसनौ । धनस्य ग्रहणे
कास्ये डा उदकस्य पाने कास्ये डनड्ड । अशनस्य अन्ने भक्षणे कास्ये डा । वृषाश्व-
योज्जामे मैथुने कास्ये सन् । लेर्ये कास्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७ । ढ डोपमानादाचारे क्यः ।

ढ डोपमानात् ५१, आचारे ७, क्यः १ ।

ढात् डाडोपमानात् क्यः स्यात् आचारेऽर्थे ।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुः, विष्णाविवाचरति
विष्णूयति शिवे ।

८४८ । घान्द्य-कौ स-लोपश्च वा गल्भ-
कौव-होडात्तु मम् ।

वात् ५१, ड्य कौ १॥, स लोपः १, च ११, वा ११, गल्भ-कौव-होडात् ५१,
त ११, मम् ११ ।

घाटुपमानादाचारेऽर्थे ड्य कौ स्तः, सस्य च वा लोपः,
गल्भादेस्तु क्वावपि मम् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति,
स्त्रायते स्त्रति, स्त्रामास ।

योज्यम् । धनं ग्रहीतुमिच्छति धनायति उदकं पातुमिच्छति उदक्यति अश्रुते
यत्तत् अशनमन्नादि कर्म्मण्यनट् । अशनं भोक्तुमिच्छति अशनायति । हृषीऽव
शुक्रलः पुरुषः । तथाच शुक्रले मूषिके येष्ठे सुकृते हृषभे हृषः इत्यमरः । हृषेण
जञ्मुमिच्छति हृषस्यति कामुकौ अश्वेन जञ्मुमिच्छति अश्वस्यति अश्वः । दधि इच्छति
दधिस्यति दध्यस्यति क्ये परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्त्तर्ये काम्ये इति वचनात्
अतिटण्यायामित्यर्थः । एवं क्षीरस्यति लवणस्यति इति । अवर्णान्तस्य क्ये परे
अमनादर्शो नेष्यते । अतिटण्यायामेवेति किम् ? सामान्येच्छायां दधीयतीति ।
यन्नादौ किम् ? धनमिच्छति धनीयति उदकीयति अशनीयति हृषीयति अश्वीयति ।
क्ये सः षी न स्यादिति लेः कृतस्य सनादेशस्य सः षी न स्यादित्यर्थः । तेन दधिस्यति
मधुस्यतीत्यादौ न षत्वम् सर्पिष्यति धनुष्यतीत्यादौ षत्वं स्यादेव ॥ ८४६ ॥

ढञ् ढञ् ढडम् । ढडञ् तत् उपमानञ्चेति । ढडोपमानं तस्मात् । शिवीयति
विष्णुः शिवः । विष्णूयति शिवे वैष्णवः । घांज्यरे इति दीर्घः । अधिकरणोप-
मानस्य क्ये न लोपो न स्यादिहि वक्तव्यम् । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एवं
चक्रियति । अधिकरणोपमानस्य किम् ? राजानमिवाचरति राजनीयति गुरुम् ।

[५८२] त्यान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते । गल्भा-
यते गल्भते ।

८४६ । भृशादेश्चार्थे वा त-स-लोपश्च ।

भृशादेः ५।, च्चार्थे ७।, वा ११।, त-स-लोपः १।, च ११। ।

भृशादेश्चार्थे ङ्यक्त्वा वा स्तः, तस्मिन् त-स-लोपश्च । भृशा-
यते भृशति भृशोभवति । चेतायते श्रृणायते वेहायते ।

चौरीदीयन्ति सद्यः सकलजलधरा वासुकीयन्ति नागाः । कैलासीयन्ति शैला-
दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे । यौष्माकीये समन्तात् प्रसरति भुवने
शुद्धकीर्त्तिप्रदाने, मदयोषायाश्च भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात् ।
अत्र चौरीदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मानं चौरीदम्बिवा-
चरन्तीति कर्म्मोपमानात् क्ये साध्याः । दर्शयते भवी अक्तानित्यादिवदेकस्य कर्त्तृ-
कार्मत्वयोर्विरोधाभावात् ॥ ८४७ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य घादि-
त्यनेन सन्वन्धः । ङ्ये कृते ङित्त्वादात्मनेपदं सिद्धमेव । कौ कृते तु गल्भादे-
रप्राप्तमात्मनेपदं विधीयते । कृणायत इति घाङ्ज्यरे इति दीर्घः । एवं हरीयते
विणूयते । यङ् ङ्यक् चर्द्दीं पिधीयते । औदीतोऽज्यत् गज्यते नाज्यते । क्यङ् ङ्य-
च्युचेति गार्गायते । नलोपः क्यङ्ये राजायते दण्डीयते । पुं वत्स्वुक्तपुंस्का इति
विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि ।
कृणतीति कृण इवाचरतीति किः क इत् इकार उच्चारणार्थः । त्योवमादी
लोप्यः । तदन्तत्वेन धातुसंज्ञायां तिप्शप्लोपीऽतीऽदेचौरिति कृणस्य अकार-
लोपः । 'एवं हरिरीवाचरति हरयति विणवति पितरतीत्यादि । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादीजोऽप्सरी दुर्मनसां नित्यं सलोपः । औजायते अप्सरायते
दुर्मनायते । गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते ङोडायते
ङोडते । किप्रयोगो यथा, वादी मूकति रङ्गति चितिपति वैश्वानरः शीतति,
क्रोधी श्मस्यति दुर्जनः सुजनति क्षिप्रानुगः खञ्जति । गर्वी खर्वति सर्षविञ्च
जङ्गति तन्मन्त्रणायन्तिः, श्रीनित्ये वगलामुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं नमः ।
इति ॥ ८४८ ॥

च्चार्थेऽभूततद्भावे । तस्मिन्निति ङ्ये कौ च परे तसोर्लोपी नित्य इत्यर्थः । अभृशो

८५० । डाज्-लोहितादेः पञ्च ।

डाच् लोहितादेः ५१, पं १७, च ११ ।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्युर्थे डाक्नी वा स्तः पञ्च । पट-
पटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात् । लोहितायते
लोहितायति लोहितति लोहितोस्यात् । धर्मायते धर्मा-
यति धर्माति धर्मास्यात् ।

८५१ । शब्द-सुख-कष्टादेः कृति-वेद-पापे ड्यः ।

शब्द सुख कष्टादेः ५१, कृति वेद पापे ७१, ड्यः ११ ।

शब्दादेः कृती सुखादेरनुभवे कष्टादेः पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भृशी भवतीति ड्यः भृशायते कौ भृशति पचे च्यौ भृशीभवति । एवं चैतायते
चैतति उभयत्वानेन सलीपः । पचे चैतीभवति मनःशुच्येत इति सलीपः ।
श्रृणुयते श्रृणुति उभयत्वानेन तलीपः । पचे च्यौ श्रृणुभवति । वेहायते । वेहति
उभयत्वानेन तलीपः पचे च्यौ वेहभवति । भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलोन्मनसौ च
उत्कः सुमनो दुर्भनसौ च । श्रीजोवर्चश्रुतिमनश्च बृहदय तेजः शुचि वेहच ।
पण्डित शशत् प्रतीप डाचो लोहित धर्मावथ निद्रा च । वर्म च नीलसदनुकपा
च मन्त्रः फेनोऽप्यथ करुणा च । हरितो भद्रोऽपि च मल्लादिस्त्रिंशद्भिर्गदितो हि
भृशादिः । अथ ये निद्रादयः शब्दास्ते यद्यपि धर्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिस्वभावात्
धर्मवचना एव । तेन निद्रायते जनः अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः ॥८४९॥

यद्यपि सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात् व्यक्ति-
विधानसामर्थ्यात् व्यक्तिविषयेऽपि डाच् स्यात् इति । पञ्चेति चकारेण डित्वात्
प्राप्तमात्मनेपदमनुकथ्यते । अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये डाक्विषये डाचि द्विर्भावादौ
पटपटा इति स्वरूपात् ड्यः पटपटायते पटपटायति । कौ तु पटपटाति ।
पटपटा स्यादिति डाक्कोरप्राप्तिपचे च्युः डाजन्तस्याव्ययत्वात् च्यौ परे अकारस्य न
ईकारः । एवम् अलोहिती लोहितो भवतीति इत्यादि वाक्यम् । लोहितादिश्च ।
भृशादिषोषा लोहितप्रभृतयो दादश ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य विभिः सम्बन्धः । वेद इति विदलमतावित्यस्य घडि रूपम् ।

स्मिन्नर्थे ङ्यः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते । सुख-
मनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति कष्टायते ।

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्धान्तौ ।

वाष्प—धूमात् ५१, उद्धान्तौ ७१ ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे ।

रोमन्यात् ५१, चर्वणे ७१ ।

रोमन्यायते गौः ।

८५४ । नमस्तपोवरिवः कण्डादिभ्यः क्यः कृतौ ।

नमस्-कण्डादिभ्यः ५१॥, क्यः ११, कृतौ ७१ ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डयति
कण्डूयते, चिह्नोयते, महीयते, क्लीणीयते ।

कष्टं कर्म करोतीति कर्त्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः । शब्दादिषु शब्दं वैरं प्रीतिपात्रं
कन्दनीहारदुर्दिनाः । कलहः सुदिनं मेघः कीटा श्वा अष्टा तथा । सीका
मीटा च पीटा च ऋष्टा शब्दादिरिति । सुखं दुःखञ्च तप्तञ्च कृपणः कुरुकृत्या ।
प्रतीपानौकसीदामकृष्णश्याः सुखादयः । कष्टञ्च मन्त्रो महनञ्च कचः कृच्छ्रञ्च
कष्टादिषु पञ्च शब्दाः ॥८५१॥

एभ्योः ङ्यः स्यादुद्धान्तौ । उद्धान्तिरुहनिःसारणम् । वाष्पमुदमति वाष्पायते
केचिदिह धूसं न पठन्ति । किन्तु दिशो धूमायन्ते इति महानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्यात् ङ्यः स्यादुद्गीर्त्य चर्वणेऽर्थे । रोमन्यायते गौः उद्गीर्त्य चर्वयतीत्यर्थः ।
इवुचलन एवेति दुर्गसिंहः तेन कीटो रोमन्यं वर्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्डादिषु ते तेभ्यः । एभ्यः क्यः स्यात् कृतौ
अर्थे । वरिवस्यतीति उपास्त इत्यर्थः । कण्डादिषु कण्डूज मन्त्रूज अमु वन्धु
महीड चिह्नीड क्लीणीड घेट लीप तिरस् उरस् उषस् इषस् तपस् विवस् कुसुम
मगध मेघा सुख दुःख चरण भरण दूषण अधर चरम सपर भिषज् भिषक् तष्टुप्
ईष ऊष गृह्ण भृण मेला वेला केला खेला उत्तम पश्यश्च इत्यादिराकृतिगणः ।

८५५ । लेः कृत्याख्याने जिः ।

लेः ५।, कृति आख्याने ७।, जिः १। ।

लेः परो जिः स्यात् कृतावाख्याने च ।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिदत् ।
औजिददित्येके । [४६८] लुङ् महद्दिनामिति । ईष्मन्तमा-
चष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति । सग्विनं वा
सग्वन्तमाचष्टे सजयति ।

कण्डूयति कण्डूयते मन्तूयति मन्तूयते । असु वल्गु, एतावपि उभयपदिनाविति
केचित् । महीयते चिदीयते क्रीणीयते । अन्ये परस्मैपदिनः ॥८५४॥

पृथग् योगात् कृतावित्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुवृत्त्यभावे प्रक-
रवलादेव लेः प्राप्तौ लेरिति ग्रहणं ज्ञापयति औ विरामविहितकार्यं न
स्यादिति । तेन त्वचं गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुडादिः । प्रश्नयतीति औसंश्
डिदिति डित्वात् टिलोपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञायां तिवादिः ऊढयतीति वहधातोः
क्तिः ऊढिः ऊढिमाचष्टे इति औ डित्वात् टिलोपः । ऊढिमाख्यातवानिति औ
टिलोपे ऊढि इति स्थिते दि अमागमइयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकारं हित्वा डि
इत्यस्य द्वित्वे भभखय इति ढस्य डत्वे ओलोपे औडिददिति । एके पण्डिता असिद्धं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये वहधातोः क्तिप्रत्यये हस्य ढत्वा-
दिकं सर्वमसिद्धं मत्वा क्तेरकारिण सहितस्य हि इत्यस्य द्वित्वे भभखयेति हस्य
जत्वे औजिददित्युदाहरन्तीत्यर्थः । एवं वहधातोः क्तः ऊढः तमाख्यातवान् इत्यत्र
स्वमते औडिदत् तन्मते क्तस्य अकारिण सहितस्य द्वित्वे औजिददिति तन्मन्दं भाष्य-
कारविरुद्धत्वाद्नेनोपेक्षितमिति ईष्मन्तमिति ईशलङ् ऐश्वर्यं ईष्टे इति क्तिप् ईट् ।
ईट् अस्यस्येति मतौ शङ्काजिति षडि षोडः फे भप् भसोरिति डस्य टत्वे त्ये इत्य-
नेन ढस्य णः । ततो औ मतोलुं कि या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृतिः सैव तस्येति
पुनस्तालयशकारीऽवस्थितः । एवं सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति सग्विनमाचष्टे सज-
यति । किञ्च लुङ् महद्दिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनट् क्तवतु घञ् अल्
आनङ्युक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्याने औ । यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागम-
यति सीताद्वरणमाचष्टे सीतां हारयति पञ्चनमाचष्टे पाचयति । गतवन्तमाचष्टे

८५६ । श्वेताश्वश्वतरगालोड़िताह्वरकस्या-
श्वतरेतक-लोपः ।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोपः १। ।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति । गालोड़यति आह्वरयति ।

८५७ । नाप्सत्यार्थ-वेदैकाजतः ।

नाप् १।, सत्यार्थं वेदैकाजातः ६। ।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च जौ नाप् स्यात्, न इत् ।
सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्थापयति । [४७०] वाढा-
न्तिकेति साधादयः, साधयति । प्रशस्यमाचष्टे आपयति ।

गमयति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अविवदत् । बलिवन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति ।
कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । ब्रह्माणीमाचष्टे ब्रह्मयति केचित्तु श्येन्यादेर्जौ
पुंवङ्गावं विधाय श्येनीमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणीम् एतयति हरिणीं हरितयति
भरिणीं भरितयति इत्याहुः । एवं आशिषं ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक्
करोति-सम्यचयतीत्यादयः साध्याः ॥८५६॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोड़ितमाचष्टे गालोड़यति
आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५६॥

एकाच्चासौ अच्चेति एकाजत् । सत्यश्च अर्थश्च वेदश्च एकाजच्च तत् तस्य ।
सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम् । साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति । एवं
अन्तिकं नेदयति स्थूलं स्थवयति दूरं दवयति दूरयतीत्यपि केचित् । युवानं
यवयति युवाल्पी कन् वेति पचे कनयति । क्षिप्रं क्षेपयति चुद्रं चीदयति प्रियं
प्रापयति स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति ऊरुं वरयति गुरुं गरयति बहुलं
वंहयति तप्रं तपयति दीर्घं द्राघयति ऋसं ऋसयति वृद्धं वर्षयति ज्योद्वश्चेति
पचे ज्यापयति । हन्दावकं हन्दयति । तन्लीप्यः कर्त्तारं कारयति प्रशस्यं आपयति
पचेज्योद्वश्चेति ज्यापयति । पृथुवृद्धिवादि पृथुं प्रथयति मृदुं मदयति कृशं
कशयति भृशं भशयति दृढं द्रढयति परिदृढं परिद्रढयति । युवाल्पी कन् वेति
अल्पं कनयति अल्पयति वहीर्जौ भूरिति वक्तव्यं बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८ । जिः कल्यादेः ।

जिः १।, कल्यादेः ५। ।

कल्यादेरर्थविशेषे जिः स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति अचौकृतत् अच-
कृतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति ।
वस्त्रं संच्छादयति संवस्त्रयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति ।
चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्त-
यति वौण्या उपगायति उपवौणयति । तूलैरवकुणाति
अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभि-
मुखं याति अभिषेणयति, अभिषेणयिषति । रूपं पश्यति
रूपयति । लोमान्वनुमाष्टि अनुलोमयति । हस्तौ निर-
स्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि
संचिनोति संभाण्डयते । चीवरं समार्जयति परिदधाति
वा सञ्जीवरयते भिक्षुः

कलिहली कामधेनुं सर्वार्थवाचकत्वादिति प्राचः । निपातो ह्यर्थविशेषे
तदेव विवक्ष्योमि । कलिं गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिहलेरिति
निषेधात् सन्वज्ञावः । अचौकृतदित्यादि एतेकाचोरिति संवज्ञा त्वचयतीति
पर्यन्तं गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरीतीत्यर्थे इति
त्रिलोचनः । तूस्तं पापमिति केचित् । वस्त्रं परिदधातीत्यर्थेऽपि संवस्त्रयति ।
वर्मणा कवचेनेत्यर्थः । अवध्वंसते आक्षिपतीत्यर्थः । अतिहस्तयतीति हस्तिने-
त्युपलक्षणम् अवतातिक्रामति अत्यवयतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसम्मुखं याति
अभिषेणयतीति गोक इति षत्वे ध्रुव इति णत्वम् । अभिषेणयिषतीति
अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसीऽरस्यतीति द्वित्वाद् दशस्यादेरिति द्वयोः
षत्वम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निक्षिपतीत्यर्थः । पुच्छभाण्डचीवरभ्य-
आत्मनेपदं वक्तव्यम् । एवं व्रताङ्गीजनाभीजनयोः परयोः । पयः व्रतयति मुङ्क्त
इत्यर्थः । वृषलात्रं व्रतयति न मुङ्क्त इत्यर्थः । एवं वाष्पेण क्षिनन्ति संवाष्प-
यति । पाशादिभीचयति विपाशयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५६ । लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्डाद्यजाद्योस्तु
तृतीयानाद्योः ।

लिधोः ६।, यथेष्टं २।, द्विः १।, कण्डादि अजाद्योः ६॥, तु ११।, तृतीयानाद्योः ६॥ ।

पुपुत्रौयिषति पुतित्रौयिषति पुत्रौयिषति पुत्रौयिषति
पुपुतित्रौयिषति । कण्डूयिषति, अशिश्रौयिषति ।

इति लिधुपादः ।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः ।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—पम् ।

८६० । घे पं परानु क्त—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह
परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः ।

घे ७।, पं १।, परा-अनु-क्त, प्रति-अभि अति क्षिप, प्र वह, परि-मृष वि आ-
परिरमः ५।, वा ११।, तु ११।, उप रमः ५। ।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप रमस्तु वा

लिधुरिति आदौ लिः पश्चात् धुरित्यर्थः, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति
कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णानां
युगपदित्यर्थः । कण्डादेस्तु तृतीयस्यैव । अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य
तृतीयादेर्वेत्यर्थः । पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्वः ततः पुत्रौयितुमिच्छतीति सन्
वसोऽरस्येतीमि पुत्रौयिष इत्यस्य पुकारादेर्द्वित्वे पुपुत्रौयिषतौत्यादि । कण्डूं करो
तीति नमोस्तपोवरिव इत्यादिना क्वः ततः कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष
इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । एवं मस्तूयिषति असूयिषतौत्यादि । अश्व-
मिवाचरति गामिति क्वः ततोऽश्वौयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्वौयिष इति स्थिते
द्वितीयस्य तृतीयस्य वा ॥ ८४६ ॥

इति लिधुपादः ।

परानुभ्यां क्तः परानुक्तः । प्रत्यभ्यतिभ्यः क्षिपः प्रत्यभ्यतिक्षिपः प्रावहः प्रवहः ।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिलिपति प्रवहति, परिमृष्यति,
विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नार्थे ङबुधयुधप्रुद्रुसुजननशो-
ऽजिप्राणिघाटाच्च जेः ।

कम्प—नशः ५।, अजि-प्राणिघाटात् ५।, च ११।, जेः ५। ।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्राव-
यति द्वावयति स्नावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं
यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात्
किम् ? भक्तिं कारयते । अजौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति पपादः ।

परिमृषः परिमृषः । व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम् । ततः परानुक्तश्च प्रत्यतिचिपश्च
प्रवहश्च परिमृषश्च व्यापरिरम् चेति तस्मात् । क्व जडङ् क्तौ चिप शजौ नुदि
वहै जौ प्रापणे मृषज चान्तौ चतुर्णां जित्वात् जिञ्जन्तपिवेत्यादिना फलवत्-
कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपदं न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एवं रम्-
ङ्जौ क्रीडे इत्यस्य ङित्वेऽव्यात्मनेपदं न स्यादिति । यैर्योगे द्वितीया विहिता
तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्रः । तेन वचनमुकरोति अनुकुरुते ।
वचनमभिचिपति अभिचिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदजौ श व्यथे इत्यस्माद्भाषायां
परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पश्च अन्नञ्च कम्पान्ने तेऽर्थे ययोस्तौ कम्पान्नार्थे कम्पान्नार्थे च इङ् च बुधश्च
मुश्च दुश्च सुश्च जनश्च नश्च च तस्मात् । प्राणी घो यस्य स प्राणिघः । नास्ति ङं यस्य
सोऽङ् । प्राणिघश्चासौ अद्वयेति प्राणिघाढः । अजौ प्राणिघाढः अजिप्राणिघाढः
तस्मात् । एभ्यो जन्नेभ्यः ङं स्यात् घे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तव्यपि आत्मनेपदं
न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् ङस्वः । शाययति कृष्ण-
मिति कृष्णः श्वेते अन्नं प्राणिकर्तृकोऽकर्म्मकः । ततो जन्नात् परस्मैपदम् । शोष-
यते शालिमिति शालिः शुष्यतीति अप्राणिकर्तृकोऽकर्म्मकः । तेन जन्नात् परस्मै-
पदनियमाभावे उभयपदम् । भक्तिं कारयत इति जनो भक्तिं करोतीति अजन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा-जि परि-व्यव-क्री नि-वि-
शानुप्रच्छी मम् ।

वि—प्रच्छः ५।, मम् १। ।

एभ्यो मं स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रौणीते
विक्रौणीते अवक्रौणीते निविशते, आनुते आपृच्छते ।

८६३ । आ दाजोऽस्वप्रसारे ।

आ दाजः ५।, अस्वप्रसारे ७। ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति मुखं कृणः ।

दशायां सकर्मकत्वात् ज्ञान्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरि-
रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादजान्तदशाया असम्भवात् विवक्षावशाद्-
कर्मकत्वे प्रेरणजान्तत्वे ऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प-पादः ।

विपराभ्यां जिः विपराजिः । परिव्यवेभ्यः क्रीः परिव्यवक्रीः । नेर्विशः निविशः ।
आडो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ
चेति तस्मात् । घे पमित्यतो घे इत्यनुवर्तते परिक्रौणीते इति डुक्रीचग द्रव्यविप-
र्यये इत्यादि जानुबन्धानामात्मनेपदविधानमफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदप्राप्तार्थम् । एवं
सर्वत्र । निविशते इति शौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् शः । अनुत इति ण्वल स्तुतो
ज्ञप्ति लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श ग्रीप्ते यद्वादित्वात् जिः । केवलस्य नेर्यं
ङणात् प्रविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्ताङ्गं स्वस्य प्रसारी विस्तारणं स्वप्रसारः । न स्वप्रसारोऽस्वप्रसारः ।
आङ्पूर्वाङ्गाजो मं स्यात् घे ननु स्वप्रसारे । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । स्वप्रसारे तु
व्याददाति मुखं कृणः विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ८६२ ॥

८६४ । आ-गमेः चान्तौ ।

आ-गमेः ५।, चान्तौ ७।

आगमयते कालम् ।

८६५ । पर्यन्ववाङ्ः क्रीडः ।

परि-अनु-अव आङ्ः ५।, क्रीडः ५।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते ।

८६६ । समोऽकूजने ।

समः ५।, अकूजने ७।

संक्रीडते । कूजने तु, संक्रीडति चक्रम् ।

८६७ । क्रोऽपाङ्घर्षान्नवासिच्छे चतुष्पादौ सुम् च ।

क्रः ५।, अपात् ५।, हर्षान्नवासिच्छे ७।, चतुष्पादौ ७।, सुम् ११।, च ११।

अपस्क्रिरते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा । अन्यत्र मज्जोऽपकि-
रति गजोऽपकिरत्यश्वः ।

गमिर्जान्तः आङ्पूर्वाङ्गमयतेर्वे सं स्यात् चान्तौ । चान्तिः प्रतीचणम् । आगम-
यते कालं प्रतीचते इत्यर्थः । चान्तौ किम् ? गामागमयति आनयतीत्यर्थः ॥ ८६५ ॥
पर्यादिपूर्वात् क्रीडतेर्घं सं स्यात् । पर्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणात् माण-
वकममुक्रीडतीत्यत्र न स्यात् । अनुरिह सहायः ॥ ८६५ ॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्घं स्यात् घे, नतु कूजने । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८६६ ॥

अन्नञ्च वासञ्च अन्नवासौ अन्नवासयोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य
स हर्षान्नवासिच्छः तस्मिन् । चतुष्पाच्च विः पक्षी च चतुष्पाहिः तस्मिन् हर्षहेतुक-
भक्षणेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि । हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पदि
पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपाकिरतेर्घं स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः
कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षाङ्गुलिमालिखतीत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः श्वा वासार्थी
हर्षाङ्गुलिमालिखतीत्यर्थः । अवालिखनार्थे एवेति बोध्यम् । चतुष्पादौ घे किम् ?
मज्जोऽपकिरति । हर्षान्नवासिच्छे इति किम् ? गजोऽपकिरत्यश्वः । चकारस्यान्वाचये-
प्रिष्टत्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनङादौ सुम् स्यात् । अपस्करणम् अपस्कारः ॥ ८६७ ॥

८६८ । शपथाशी-गत्यनुकारे शप-नाथ-हजः ।

शपथ आशी-गत्यनुकारे ७, शप-नाथ हजः ५ ।

कृष्णाय शपते गोपौ । मोक्षाय नाथते मुनिः । पैटक-
मनुहरते अश्वः ।

८६९ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः ।

प्रतिज्ञानिर्णय-प्रकाशे ७, सं प्र-वि-अवात् ५, च ११, स्थः ५ ।

नित्यं शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सीता । संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते ।
समस्थित ।

शपौ जाक्रोशे इत्यस्मात् शपथे नाधृङतापाशिषोः ऐश्येऽर्थने इत्यस्मादाशिषि
हज हत्वामित्यस्माद्गत्यनुकारे सं स्यात् घे वाच्ये । शपथः पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना
मित्यानिरसनम् । कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति
दिव्यं करीतीत्यर्थः । इति केचित् । वस्तुतस्तु जौमराद्येकवाक्यतार्थं गोपौ
कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्णं तोषयितुमिच्छति
स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येवं व्याख्येयम् । सख्यः शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदम् । प्रतिवाचमदत्त
केशवः शपमानाय न चादभूयते इति भाषे । शपमानायेति शपथादन्यत्र
नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ शानः । आशीरिष्टार्थाविष्करणं मोक्षाय नाथते मोक्षी
मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । अस्य ङित्वेऽपि आशिषीऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-
कमुपनाथति याचयतीत्यर्थः । गत्यनुकारी गतिसदृशीकरणं पैटकमनुहरतेऽश्वः
पिटवद्गच्छतीत्यर्थः । पैटकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धिः । गतिग्रहणा-
दुपायानुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्रः ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठते सं स्यात् वे । सम्प्रव्यवेभ्यः पराक्षिष्ठतेयंस्मिन् कस्मिन्नपि
अर्थे सं स्यात् घे । इत्यर्थद्वयं चकारात् । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । निर्णयो निश्चयः ।
प्रकाशः स्वाभिप्रायप्रकटनम् । 'नित्यं' शब्दमातिष्ठत इति नित्यमिति शब्दस्य विशे-
षणं शब्दी नित्य इति प्रतिज्ञां करीतीत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते विवाद इति निर्णयः ।
त्वयि न तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं इत्यमिति भट्टिः । अस्माकं प्रीतिस्तुभ्यं

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वे ।

उदः ५।, अनूर्द्ध्वे ७।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्राध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्व-सङ्ग-आराधे ७।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पति-
मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तत्पत्येति निर्णयः अतएव तव सम्बन्धे स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म इत्यर्थः । रामाय
तिष्ठते मीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति
इत्यर्थः इति जौमराः । रामायेति यस्यै दिक्षेति चतुर्थी । समस्थितेति स्यादो-
ड्डरिति डिः ॥८६९॥

न ऊर्द्धम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वे ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वः तस्मिन्ननूर्द्ध्वे इति घञ्
विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाच्ये उदः परात् स्थी सं स्यादि-
त्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठ-
तीति कर्त्तृरूर्द्ध्वचेष्टमानत्वात् न मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः ।
गतस्य कर्त्तृचेष्टाया अभावाद्वात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थी सं स्यात् घे । ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रे
मन्त्रावयं डिजा इति भट्टिः । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।
तृतीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावी मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पत्न्याः सङ्ग उपश्लेषः मित्रकरणं
विनापि सङ्गी भवतीति भेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थी-
मैत्रीसङ्गाराधेत्यर्थेषु घे सं स्यात् । अध्वनि कर्त्तरि च सं स्यादित्यर्थः । सन्तमुप-

८७३ । लिप्सायाम् या ।

लिप्सायां अ, वा । १ ।

भिच्छुर्धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४ । अदात् ।

अदात् ५ ।

ज्ञानं उपतिष्ठते ।

८७५ । समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्व-श्रु-वेत्त्यत्तिदृशः ।

समः ५ ।, गम-ऋच्छ प्रच्छ-स्व-श्रु वेत्ति-अर्त्ति दृशः ५ ।

संगच्छते, समगत समगंस्त, सङ्गसौष्ट सङ्गंसीष्ट । समृ-
च्छते संपृच्छते संस्वरते संशृणुते, संविद्रते, संविदते समि-
यृते संपश्यते । अदात् किम् ? गङ्गां सङ्गच्छति ।

तिष्ठते सन्तं भित्तिं करोतीत्यर्थः । पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।

विष्णुमुपतिष्ठते आराधनां करोतीत्यर्थः । एष्वर्थेषु किम् ? स्नानार्थी नदीमुप-
तिष्ठति । मङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पथि कर्त्तरि किम् ? पत्न्यानुमुपतिष्ठति ॥८७२॥

लभ्मुमिच्छा लिप्सा । उपात् परात् स्थी मं स्याद्वा लिप्सायाम् । धार्मिक-
मुपतिष्ठति धार्मिकं लभ्मुमिच्छतीत्यर्थः ॥८७३॥

उपात् परादकर्त्तृकात् स्थी मं स्यात् चे । विभाषादयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् ।
ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थितं भवतीत्यर्थः । अदात् किं राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च ऋच्छश्च प्रच्छश्च स्वश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चति तस्मात् । समः
परिभ्योऽकर्त्तृकैश्च एभ्यो घे मं स्यात् । समगतेत्यादि इगुङुरिति कित् पचे वन-
तनेति मलोपे भसस्वादिति सिलोपः । किच्चाभावपचे अस्यानुस्वारः सङ्गसीष्टे-
त्यादि कित् पचे मस्य लोपः । अकित् पचेऽनुस्वारः । समृच्छत इति ऋच्छश्च-
भूत्तौ गमनमोद्दयोः तुदादित्वात् शः संपृच्छत इति प्रच्छाश्च जीष्ते तुदादित्वात् शे
ग्रहादित्वात् जिः । संस्वरते इति स्वृ ऊ शब्दीप्रतापयोः । संशृणुत इति श्रु न
गतौ श्रुतौ श्रुः जिः णत्वम् । संविद्रते इत्यादि विदलमतौ अन्ते शपो लुक्
मानोऽदभृतः मानो रभिति रम् वा पचे संविदते । समियृते इति ऋत्विं गत्यां ते

८७६ । गेर्वास्योहो ढे च ।

गेः ५।, वा ।१।, अस्योहः ५।, ढे ७।, च ।१। ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्वी येऽणौ ।

गेः ५।, ऊहः ६।, स्वः १।, ये ७।, अणौ ७ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गदाददाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गदात् ५।, अदात् ५।, च ।१।, आ हन यमः ५। ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शपो लुक् ह्यादी रेङिः पृभादेङिः खि रे खेर्व्यारिधुवर्णे । अर्त्तित्यनेन ऋप्रापणं इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् सृच्छते इत्यपि बोध्यं स्यादानेति ऋच्छादेशः । सं पश्यते इति सुगमम् ॥८७५॥

गेः पराभ्यां अस्य इर्च्णे ऊहड तर्के इत्येताभ्यां सं स्याद्वा घे । ढेः कर्मणि विद्यमाने चकारात् कर्माभावे च । सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिशः समूह-
त्रिवेति च भारविः । गेः किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहशीपादानात् पूर्वतः किमपि नानुवर्त्तते । गेः परस्य ऊहः स्वः स्यादणौ ये परे । समुह्यादिति संपूर्वं ऊहड तर्कं पूर्वेण व्याः परस्मैपदविधानेन ऋस्वः । अणौ किं घ्यणि समूह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्गं ढं यस्य स आत्माङ्गढः तस्मात् । नास्ति ढं यस्य सोऽढः तस्मात् । हन च यम च हनयम् । आङो हनयम् तस्मात् । मण्डूकप्रुताधिकारात् घे सं इत्युभयमनुवर्त्तते । स्वाङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याञ्च आपूर्वहनयमाभ्यां घे सं स्यात् । उरी वच् आहते पीडयतीत्यर्थः । पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थः । कर्मा-
विवक्षायां आहते पीडिती भवतीत्यर्थः । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गदादित्यनेनैवेष्टसिद्धे आत्माङ्गदादिति गौरवम् अद्रवं मूर्त्तमित्यादिपारिभा-
षिकस्वाङ्गव्यावृत्त्यर्थम् । इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर-
आयच्छतीत्यत्र परशिरसः पारिभाषिकस्वाङ्गत्वेऽपि न स्यात् । गाण्डीवी कानक-

८७६ । हनः कित् सिः ।

हनः ५।, कित् ११।, सिः १। । ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आह-
साताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूदाहे ।

यमः ५।, सूचने ७।, वा ११।, तु ११। उदाहे ७। ।

आयत । रामः सौतामुपायत उपायंस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत्तपः ५। ।

वितपते उत्तपते पाणिं जनः । आत्माङ्गदाददाच्च किं
महीं वितपत्यर्कः ।

शिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वच इति भारवी पराङ्गकर्मकत्वा-
दसाधु इति भागवत्तिजुमरकुलचन्द्राः । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभं
भुजाभ्यां स्वं वच आजघ्ने विषमविलोचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनाट्य स्ववत्ता-
धिक्यं सूचितवानित्यर्थः ॥ ८७८ ॥

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वेषात्मनेपदेऽनेन सेः कित्त्वा-
हनतनेति यलोपे सेर्लोपः । पचे टी से तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥ ८७९ ॥

यमः परः सिः कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थे विवाहे तु वा । सूचनमि-
ह्नितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वेषात्मनेपदेऽनेन सेः कित्त्वा वनतनेति मलोपे
सेर्लोपः । उपायतेत्यादि उपयमी विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन कि-
किदा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रुमाहन्तीत्यादि ॥ ८८० ॥

तपः कित् कार्यासम्भवात् कित् सिरिति नानुवर्तते । मण्डूकान्नृत्या च मन्-
धृत्यनुवर्तते । व्युङ्गां परादात्माङ्गदाददाच्च तपो घे सं स्यात् । पाणिनिति हस्तम्
उपतप्तं करीतीत्यर्थः । वितपते उत्तपते जनः उपतप्तः स्नातृ इत्यर्थः ॥ ८८१ ॥

८८२ । तपोढाद् यक् च रे ।

तपोढात् ५।, यक् १२।, च १२।, रे ७।

तप्यते तपस्तापसः । रे किम् ? अतप्त ।

८८३ । सृजः आङ्घात्तनीण् च ।

सृजः ५।, आङ्घात् ५।, तनि ७।, इण् १२।, च १२।

सृज्यते सृजं भक्तः । असर्जि । आङ्घात् किम् ? सृजति
मालां मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि सं-वि उप-ह्वः ५।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्द्धायामाङ् ।

स्पर्द्धायां ७।, आङ् ५।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढं कर्म यस्य स तपोढः तस्मात् । पृथक् योगाङ्गुदिति नानुवर्त्तते ।
एवं तपोढादित्यनेन आत्माङ्गदाददाच्चेत्यपि निरस्तम् । तपोढात्तपः सर्वविभक्तौना-
मात्मनेपदं स्यात् घे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । तप्यते तपस्तापस इति दुःखिन-
तपो जनयतीत्यर्थः । एवं तप्येत तप्यताम् अतप्यत । रे किम् ? अतप्तेति निमित्त-
अतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् क्त्वां सिरेव । एवं तपे तप्ता इत्यादि । तपोढादिति
किम् ? मर्हो वितपत्यर्कः ॥८८२॥

अङ्घा अस्यस्येति प्रज्ञादित्वात् णे आङ्घः घः कर्त्ता यस्य स आङ्घघः तस्मात् । आङ्घ-
घात् सृजः सर्वविभक्तौनामात्मनेपदं स्यात् घे । रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थः ।
एवं सृज्येत असर्जि ससृजे सष्टा इत्यादि । आङ्घात् किम् ? सृजति मालां
मालिकः ॥८८३॥

अनिष्टत्वात् यगिणौ नानुवर्त्तते । निसंव्युपेभ्यः परात् ह्वयतेर्मे स्यात् ॥८८४॥

आङ्घः परात् ह्वयतेर्मे स्यात् स्पर्द्धायाम् । स्पर्द्धा पराभिभवेच्छा । स्पर्द्धायां
किम् ? पिता पुत्रमाह्वयति ॥८८५॥

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृजः ।

सूचन—उपयोगे ७।, कृजः ५। ।

अपकुरुते । श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते । विष्णुं प्रकु-
रुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्य उपस्कुरुते । गीताः
प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते ।

८८७ । अधेः शक्तौ ।

अधेः ५।, शक्तौ ७। ।

दैत्यान् अधिकुरुते कृष्णः ।

८८८ । शब्दढाढाद्वेः ।

शब्दढाढात् ५।, वेः ५। ।

स्वरान् विकुरुते । वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विक-
रोति कामः ।

आङ्पूर्वस्य करोतिः सूचनादावनभिधानादाङ् इति नानुवर्त्तते । सूचनं परदोषा-
द्याविष्करणम् । अवक्षेपणं तिरस्कारः । सेवा अनुवृत्तिः । साहसं पञ्चाद्दोषमना-
लोच्य करणम् । हिंसा चौर्व्यपरदारगमनादि । प्रतियत्नः सती गुणान्तरम् । कथा
आख्यानम् । उपयोगो धर्माद्यर्थं द्रव्यविनिधोगः । एष्वर्थेषु कृजो न स्यात् वे । अप-
कुरुते कस्यचिद्दोषमाविष्करोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोती-
त्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरेक-
मुदाहरणम् । एधोदकस्योपस्कुरुते इति एधः काष्ठं तस्य उदकं रसः । एधोदकम्
औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । एधोदकस्येति प्रतियत्ने
कर्मणि षष्ठी । उपस्कुरुते इति संपरेरिति सुम् । गीताः प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः ।
शतं प्रकुरुते शतं द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८८६ ॥

अधेः परात् कृजो न स्यात् वे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यानधिकुरुते अभि-
भवतीत्यर्थः । शक्तौ किम् ? अधिकरोति राजा । अधेः कृज उपेक्षायां त्वामधि-
कुरुते उपेक्षत इत्यर्थ इति कथितम् ॥ ८८७ ॥

८८६ । ज्ञानार्च्चात्क्षेपोपनयनभृतिविग-
णनव्ययेषु नीजः ।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीजः ५ ।

शास्त्रे नयते, विष्णुं नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते,
भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते ।

८८७ । घस्यामूर्त्तदात् ।

घस्यामूर्त्तदात् ५ ।

क्रोधं विनयते ।

घस्यं किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किम् ?
गण्डं विनयति ।

शब्दी ढम् कर्म यस्य स शब्दः । नास्ति ढं यस्य सोऽदः । शब्दश्च अदश्च
शब्ददादं तस्मात् । वेः परात् शब्दकर्मकात् अकर्मकाच्च कृजो मं स्यात् घे ।
स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थः । वायुर्विकुरुते विशेषेण विक्रतो भवति
इत्यर्थः । चित्तं विकरोति कामः इति विरुद्धं करोतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

एष्वर्षेषु नीजो मं स्यात् घे । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । शास्त्रे नयते शास्त्रं
निश्चिनीतीत्यर्थः । विष्णुं नयते पूजयतीत्यर्थः । उत्क्षेप ऊर्ध्वप्रापणं दण्डमुन्नयते
उत्क्षेपतीत्यर्थः । उपनयनं यज्ञोपवीतदानसंस्कारः पुत्रमुपनयते पुत्रं यज्ञोप-
वीतदानेन संस्कारीतीत्यर्थः । भृतिः कर्मवेतनम् । भृत्यमुपनयते भृतिदानेन
समीपमानयतीत्यर्थः । विगणनम् ऋणादिपरिशीधनम् । ऋणं विनयते विशो-
धयतीत्यर्थः । व्ययो धर्मादौ द्रव्यविनियोगः द्रव्यं विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एषु किम् ? गां वनं नयति नयते ॥ ८८९ ॥

घे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्यं घस्यम् अमूर्त्तं ढं कर्म यस्य सः तस्मात् नीजो मं
स्यात् घे । क्रोधं विनयते उपशमयतीत्यर्थः । विपूर्वस्यैवोपशमनार्थत्वाद्देरिति
नोक्तम् । गण्डं विनयतीति गण्डं व्रणम् ॥ ८९० ॥

८६१ । वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः ।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रमः ५, परा-उप-क्रमः ५ ।

ऋक्षु क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः
क्रमते । पराक्रमते, उपक्रमते ।

८६२ । आङो भोद्गमे ।

आङः ५, भोद्गमे ७ ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किम् ? आक्रामति धूमः खं
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

८६३ । वेः पङ्क्तिः ।

वेः ५, पङ्क्तिः ३॥ ।

साधु विक्रमते वाजी । पङ्क्तिः किम् ? वाजिना विक्रामति राजा ।

८६४ । प्रोपादारम्भे ।

प्र-उपात् ५, आरम्भे ७ ।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । उत्साह उद्यमः । तायनं स्फीतता । एष्वर्थेषु मं स्यात्
घे । परोपाभ्यां क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव । परोपग्रहणमन्योपसर्गनिरासार्थम् ऋक्ष
क्रमते बुद्धिः अप्रतिहता भवतीत्यर्थः । धर्माय क्रमते साधुः उत्सहत इत्यर्थः सतां
श्रीः क्रमते स्फीता भवतीत्यर्थः । एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थः । अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥८६१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भः अर्श आदितादः । भानां चन्द्रसूर्यादीनाम् उद्गम
ऊर्द्धगमने आङः परात् क्रमो मं स्यात् घे । आक्रमते अर्कः उद्गच्छतीत्यर्थः । एवं
चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम् । दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदेति भट्टिः ।
ऊर्द्धगमनादन्यत्र न स्यात् । तेन अग्निरिन्धनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थः । नभः
समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गसिंहः ॥८६२॥

वेः परात् क्रमो मं स्यात् घे पङ्क्तिर्धात्वर्थे । पङ्क्तिरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितं तेन
पङ्क्त्यामपि यथा साधु विक्रमते हंस इति ॥८६३॥

८८५ । वाऽगेः ।

वा । १।, अगेः ५। ।

क्रमते क्रामति ।

८८६ । निङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गवे ७।, ज्ञः ५। ।

शतमपजानीते ।

८८७ । अदात् ।

अदात् ५। ।

सर्पिषो जानीते ।

८८८ । संप्रतेरस्मृतौ ।

संप्रतेः ५।, अस्मृतौ ७। ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

प्रोपाभ्यां परात् क्रमो घे मं स्यादारम्भे । भीक्तुं प्रक्रमते आरभत इत्यर्थः ।
आरम्भे किं ? पूर्वेषुः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः परेदुरपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥८८४॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगिः तस्मात् । अगेः क्रमो मं स्याद्वा घे । अगेः किम् ?
संक्रामति । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरित्यत्र सम्यग्बुद्धस्य उप-
सर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८८५॥

जानातेर्घे मं स्यात् निङ्गवे । निङ्गवोऽपलापः अपपूर्वजानातिर्निङ्गवार्थः ॥८८६॥
अकथंकाज्जानातेर्घे मं स्यात् । सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने घे इत्यनेन
सर्पिष इति करणे घञौ सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । जानातिरत्र प्रव-
त्यर्थः ॥८८७॥

सम्प्रतिभ्यां पराज्जानातेर्घे मं स्यात् न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते
अङ्गीकरोतीत्यर्थः । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥८८८॥

८६६ । जेठेऽजौ घे ।

जे: ५।, दे ७।, अजौ ७।, घे ७। ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ठं तच्चेत् घ इति किम् ? दर्श-
यति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

६०० । ज्ञान-यत्न-प्रलोभे वदः ।

ज्ञान-यत्न-प्रलोभे ७।, वदः ५। ।

पाणिनिर्वदते, क्षेत्रे वदते, शिष्यमुपवदते ।

६०१ । अनोरढात् ।

अनोः ५।, अढात् ५। ।

अनुवदते ।

६०२ । विमति-व्यक्त-सङ्कीर्त्योः ।

विमति-व्यक्त-सङ्कीर्त्योः ७। ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं संप्रवदन्ते । व्यक्तं
किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

अजौ अजग्रन्तदशायां दे कर्मणि जग्रन्तस्य घे कर्त्तरि सति जग्रन्ताद्वातीर्थे मं
स्यात् नतु स्मृतौ । भक्ता यं भवं पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मान-
मित्यर्थः । दर्शयति शम्भुमित्यादि अवाजौ कर्म शम्भुः जग्रन्तस्य कर्त्तुं भक्तिरिति
नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अत्र अजग्रन्तदशायां कर्मणि हरेर्जग्रन्तस्य कर्त्तृत्वे-
ऽपि स्मरणार्थत्वान्नात्मनेपदम् ॥ ८६६ ॥

एष्वर्थेषु वदेबाचीत्यस्मात् घे मं स्यात् । पाणिनिर्वदते वदितुं नानातीत्यर्थः ।
क्षेत्रे वदते यत्र करोतीत्यर्थः । शिष्यमुपवदते प्रलोभयतीत्यर्थः । केचित्तु प्रका-
शीत्याहसान्तेऽपि स्मृतौ अनुवदते प्रकाशमानोऽर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः युद्धे वदते
उत्सहमानी वदतीत्यर्थः । क्षिष्टमुपवदते उपसान्वयतीत्यर्थः इत्युदाहरन्ति ॥ ६०० ॥

अनोः परादकर्मकाले वदो घे मं स्यात् । अनुवदते रामस्य कृष्णः । रामो
अथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अढात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ६०१ ॥

विविधा नानाप्रकारा मतिर्विमतिः । व्यक्ता चासौ सङ्कीर्त्येति व्यक्तसङ्कीर्तिः ।

६०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७, वा ११ ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

६०४ । अवाङ्गिरः ।

अवात् ५, गिरः ११ ।

अवगिरते ।

६०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

समः ५, प्रतिज्ञायाम् ७ ।

शतं सङ्गिरते ।

६०६ । उच्चरः सदात् ।

उत् चरः ५, सदात् ५ ।

धर्ममुच्चरते । सदात् किम् ? धूम उच्चरति ।

६०७ । समस्त्रया ।

समः ५, त्रया ३ ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसहीकृतिश्च विमतिव्यक्तसहीकृती तयोर्थयोर्वर्तमानाददो घे सं स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्या इति द्वयोरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं वदन्ति व्यक्तं सह वदन्ति वेत्यर्थः ॥६०२॥

तयोर्विमतिव्यक्तसहीकृत्योर्थोऽगस्तद्योगः । एतस्मिन्नर्थे वर्तमानाददो घे सं स्याद्वा । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं व्यक्तं सह वदन्तीत्यर्थः ॥६०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे सं स्यात् ॥६०४॥

समः परात् गिरतेर्घे सं स्यात् प्रतिज्ञायाम् । शतं संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञायां किम् ? संगिरति भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥६०५॥

उदः परात् सकर्मकाच्चरो घे सं स्यात् । धूम उच्चरतीति उदक्कृतीत्यर्थः । चरः प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्तते ॥६०६॥

पृथग्योगात् सदादिति नानुवर्तते समः पराच्चरो घे सं स्यात् साधनतृतीया-

६०८ । दानः सा चेच्चार्थे ।

दानः ५।, सा १।, चेतु १।, चर्थे ७।

दास्या संयच्छते कामी । चर्थे किम् ? दास्या संयच्छति
भिक्षां भिक्षवे ।

६०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप यमः ५।, विवाहे ७।

रामः सीतामुपायत उपायंस्तु ।

६१० । भुजोऽशने ।

भुजः ५।, अशने ७।

शालौन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

न्तेन योगे सति तेन हेतौ सहार्थं च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात् । यथा
पुण्येन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥६०७॥

सा तृतीया चेतु यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सन्पूर्वाहानी
धे मं स्यात् । दास्या इति सन्दानो भे इत्यधर्मासम्प्रदाने तृतीया दास्या संयच्छति
भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति
दुर्गसिंहः । तेन दास्या संयच्छते मालां कामुकः । न च सन्दानोभेऽधर्मा इति
चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानादेव सन्दानः प्राप्ताविह तदुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
निमित्तस्य सन्दानोऽनुक्तौ केवलेन कार्य्यणात्मनेपदेन सूत्रत्वासम्भवात् । तथाच
कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च विभिः सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्य्यकार्य्याभ्यां क्वचित्
कार्य्यनिमित्तत इति सम्प्रदायः । न च तर्हि ल्ये इत्यस्यापि सूत्रत्वासम्भव इति
वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चपञ्जरीरनुवृत्तिः किं चात्र दानोऽनुक्तौ पूर्वतश्चरोऽनुवृत्तौ
तद्योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानाभावादुक्तप्रलापवद्वचनं स्यादिति ॥६०८॥

उपायमी धे मं स्याद्विवाहे । विवाहीऽत्र स्वीकारमात्रम् । वरः कन्यामुप-
यच्छते रामी विश्वामित्रादस्त्रमुपयेमे । कीपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्यमुपायंसत
नासवमिति भट्टौ न स्वीकृतवत्य इत्यर्थः । उपायत इत्यादि यमः सूचने इत्यादिना
सेः कित्त्वपचे वनतनेति मलोपे सेलोपः । पचे मस्यानुस्वारः ॥६०९॥

६११। संक्षोः ।

संक्षोः ५।

शस्त्रं संक्षुते ।

६१२। युजिर उद्ग्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिरः ५।, उद्ग्यचः ५।, अयज्ञपात्रे ७।

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

६१३। प्रतारे वञ्चिगर्दः ।

प्रतारे ७।, वञ्चि-गर्दः ५।

वटुं वञ्चयते गर्दयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहिं वञ्चयति ।

६१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७।, च । १।, लापेः ५।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वत्तिकां मुक्तापयति । पुत्रमुक्ता-
पयति । एषु किम् ? घृतं विलापयति ।

सुजोऽन्ने इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अग्ने इति गौरवं ज्ञापयति सुजोऽधौ वाणे
भक्षणेऽनेकार्थादुपभोगेऽपि सं स्यादिति । भक्षणे शालीन् भुङ्क्ते । उपभोगे तु वुमुजे
पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलामिति रघुः । एवं वृद्धी जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते
सखमुपभुङ्क्ते इत्यादि । अनग्ने तु इति अब नजोऽन्त्यार्थत्वादशनभिर्ना पालने
एव नतूपभोगे इत्यर्थः ॥६१०॥

समः परात् क्षौतर्धे सं स्यात् । शस्त्रं संक्षुते शाण्यतीत्यर्थः ॥६११॥

गेरच् ग्यच् उत् च ग्यञ् तत् तस्मात् । उदो गेरचश्च परात् युजिरौ अ युती
इत्यस्मात् सं स्यात् वे नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति खुवमिति
ज्ञेयः । उद्ग्यचः किम् ? संयुनक्ति निर्युनक्ति ॥६१२॥

वनचु गत्यां गृधिर्युं लिप्ते इत्येताभ्यां प्रेरणज्ज्ञानाभ्यां घे सं स्यात् प्रतारे ।
प्रतारी वञ्चनं विसंवादनमिति दुर्गसिंहः । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयते गर्दयते
कृतारयतीत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येनः पक्षी अहिं सर्पं वञ्चयति नमयतीत्यर्थः ॥६१३॥

लापिरिति जिनातेर्जो मिस्थीरिति ज्ञापचे लातेश्च जौ उभयोरुदन्तलात्

८१५ । मिथ्याकारेरभ्यासे ।

मिथ्या । ५।, कारः ५।, अभ्यासे ७। ।

पदं मिथ्या कारयते । मिथ्या किम् ? साधु पदं कारयति ।
अभ्यासे किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति ।

८१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्यहवहोऽनन्योन्यार्थ ।

व्यतीहारे ७।, गति—वहः ५।, अनन्योन्यार्थे ७। ।

व्यतिभवते अकमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यति-
जज्ञिष्व व्यतिजज्ञिष्वम् ।

पणि रूपम् । लापयतेर्षे मं स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारि च । जटाभि-
र्लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । श्येनी वर्तिकांमुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः ।
पुनमुल्लापयते प्रतारयतीत्यर्थः । एषु किम् ? घृतं विलापयति द्रवीकरीतीत्यर्थः ॥८१४॥

मिथ्येत्यव्ययं लुप्तपञ्चम्यन्तम् । मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्षे मं स्यात्
पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते खरादिदुष्टं पदं पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्यापपदात् किम् ? साधुपदं कारयति पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः । अभ्यासे किम् ?
सकृत्पदं मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥८१५॥

व्यतीहारः परस्परस्यैकजातीयक्रियाकरणम् । गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गति-
हिंसाशब्दाः तेषां येषां ते गतिहिंसाशब्दार्थाः । ते च हसश्च गतिहिंसा-
शब्दार्थहसाः । तेभ्योऽन्यः गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यः । गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च
हश्च बह्व् चेति तस्मात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थः न अन्योन्याद्यः
अनन्योन्यार्थः तस्मिन् । गत्यर्थं हिंसार्थं शब्दार्थं हसति-एतद्विभक्त्या तुभ्यो हवहाभ्याच्च
मं स्यात् चे व्यतीहारे नन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परमेकजातीयक्रिया-
करणं व्यतीहारः । हवहोर्गत्यर्थत्वात् सम्पूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्तिः ।
इन्दुरक्तं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्दावस्तं गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्के
अस्तं गते उदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरन्ते धान्यं चौराः । व्यतिसंहरन्ते राजानः ।
व्यतिवहन्ते भागं कृषकाः । व्यतिजज्ञिष्वेत्यादि । जनमलिज्जगौ ह्लादी रेदिरिति
दित्वे सध्वीरस्येति इमि हनगमित्युङ्लोपः । व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियामुखं
किंपुरुषशुचुन्वे इति कालिदासः ॥८१६॥

६१७ । होऽस्तरेति ।

हः १।, अस्तेः ६।, एति ७। ।

अस्तेर्हः स्यात् एकारे परे । व्यतिहे । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति । अन्योन्यार्थे तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति ।

६१८ । स्मृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

स्मृ—श्रोः ५।, सनः ५। ।

एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । सुस्मृषते दिदृक्षते जिज्ञासते शुश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति ।

६१९ । जिञ् जातन्तपिव घे नृदद वस दम्बुचाद परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदाग्रन्योत्समायमः फलिनि ।

जित्—यसः ५।, अगिज्ञा—यमः ५।, फलिनि ७। ,

जितो जातन्तपिवादे-रगिज्ञानाते-रपवदोऽग्रन्योदादि-

सुगमम् । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादेर्व्यतीहारे कर्तव्येवात्मनेपदनिषेधी भावकर्मणीस्तु स्वादेव । तेन व्यतिगम्यते ग्रामी जनैरित्यादि । अन्योन्यार्थे तु परस्परं व्यतिलुनन्ति । एवम् अन्योन्यम् इतरेतरम् । तत्र परस्परशब्देरेव व्यतीहारस्योक्तत्वात् नात्मनेपदम् । सम्यग्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनइयमिति रघौ । विनिमयशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वात्मात्मनेपदम् ॥६१७॥

नास्ति अनुर्यञिन् सोऽननुः । स चासौ ज्ञासति अननुज्ञाः । न विद्येते आप्रती यञिन् सोऽनाप्रतिः । स चासौ शुश्रेति अनाप्रतिश्रुः । स्मृ दृश् च अननुज्ञाश्च अनाप्रतिश्रुश्चेति तस्मात् । एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । दिदृक्षते इति वद्रीऽकिञ्भस इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ऋकारस्य न रेफः । शुश्रूषते इति तालव्यादिः ॥६१८॥

परिमुहः परिमुहः । आङो यमयसी आयमयसी । ततः पिवश्च चेश नृत् च वदश्च वसश्च दमश्च रुचश्च परिमुहश्च आयमयसी चेति । अन्तशासौ पिवचे-

पूर्वयमश्च फलवति घे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते
नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परि-
भोहयते आयामयते आयासयते । जानीते अपवदते उद्यच्छते
मंयच्छते आयच्छते, ग्रन्थे तु, वेदमुद्यच्छति । फलिनि किम् ?
यजति याजकः ।

इति मपादः ।

नृददवसदम्, चादपरिमुहयमयस् चेति अग्रन्तपिवादियमयस् जिञ्ज अग्रन्तपिवादि-
यमयस् चेति तस्मात् । नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽग्निः अगिश्वाप्तौ ज्ञाश्चेति अगिञ्चा
अपाददः अपवदः । उद च सन् च आश्च उत्समाः तैभ्यो यम् उत्समायम् । न
यन्थीऽयन्थः । अयन्थे उत्समायम् अयन्थात्सनायम् । ततोऽग्निज्ञाश्च अपवदश्च
अयन्थीत्समायम् चेति तस्मात् अत्र जित्पदेन गणे जानुबन्धाः अग्रन्ताश्च गृह्यन्ते ।
तेन जित्वेनैव अग्रन्तप्राप्तौ अग्रन्तपिवादर्थहृणम् कन्यान्नाथं छित्वादिना विहित-
परस्मैपदस्य बाधनार्थम् । अन्यथा पिवधे अद एषानन्नाशत्वादन्वेषामजि प्राणि-
घादत्वात् तेन परस्मैपदापत्तिरासीदेव । ततश्च काम्यान्नेत्यादिविशेषविधिरविषये
सर्वजग्रन्तेभ्यः फलवत्कर्तव्ये आत्मनेपदं सिद्धमिति । जिञ्ज स्वमजक् वितर्के इत्यादि-
जानुबन्धेन चुरादिर्जकारिण जानुबन्धित्वं नास्तीति सूचनाद्गणपठितजानुबन्ध-
भिन्नचुरादिर्नेयं व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजैजौ देवार्चादौ एवं पा पाने घट
पाने । नृत्य नर्त्ते । वदै वाचि । वसै औ निवासे । दमभ्यु इर्गमे । रुच डल्ल
प्रीतिप्रकाशयोः । अदौ भक्ष्ये । मुह्यूलुङि वैचिच्ये । यमौ उ विरतौ । इर्यसूय-
तने । एकादशैते अग्रन्ताः । ज्ञाग बोधने । वदै वाचि यमौ उ विरतौ । इत्थं
नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति भट्टौ । अनुशब्दस्य उपसर्गप्रति-
रूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । कर्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञात-
मित्यर्थः । जनीत्यङ् जनौ इत्यस्य वा रूपम् । सुतस्य गमनं ततो जातमित्यर्थः । फल-
वति घे किम् ? यजति याजकः अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम् । नवशः पमे
इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम् । नियमश्च फलवत्कर्तव्ये आत्मनेपदमिति चेत्
तर्हि अफलवत्कर्तारि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्तारि परस्मैपदापत्तिः । फलवत्-
कर्तार्य्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्तारि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्
कर्तार्य्यात्मनेपदापत्तिः स्यात् इत्युभयथैव आघातः । वस्तुतस्तु नवशः पमे इत्यादिनोः

द्वितीयः पादः—ठ-भावम् ।

६२० । ठ भावे मम् ।

ठ भावे ७, मन् १ ।

धोर्द्वे भावे च मं स्यात् ।

६२१ । र-तनोर्यगिणौ ।

र तनोः ७॥, यक् इणौ १॥ ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।

स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि ।

भयपदप्राप्ते व्यवस्थेयम् । फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति राजा नृत्वेन शब्दं धातयतीत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्वं न विवक्षणीयम् । वृत्तं परिवारयन्ते कष्टका इत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धाः । लौकिकवाक्यं नियन्तो नास्ति वैदिकवाक्यं नैव नियमः इति प्रामाणिकाः । तथाच वर्द्धमान इह लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीतिपुङ्गवः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन वार्यते ॥ विवक्षः प्राणिनेरिष्टः सामान्यं सर्ववर्त्मणः । सामान्यमनुगृह्णाति तदाचार्यपरम्परैः । अतएव अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारभफलानि भस्मसादिति रंघः । तनोति युष्मद् गुणसम्पदा यश इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । फलं विशोपकावाय धने पर्वणि पर्वणि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये सूर्यस्य रश्मय इत्यादौ अफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदं सिद्धिमाप्ति ॥६२१॥

इति म पादः

भावे माद्यमिति उत्तमाणां भावपदस्य चरित्यर्थत्वादियहणं रतनोर्यगिणोः विष्वादिष्वनुवच्येयम्, धोरिति व्याख्यानं धातुमात्रप्राप्त्यर्थम् । तेन पच्यते किञ्चिन्मन्त्रे कार्यते पिपच्यते पापच्यते इत्यादि ॥६२०॥

अयेरतविशेषास्मिन्नित्यन्तर्गमस्य बलवत्त्वात् ह्यां सिना यक् बाध्यते । इणोः सिवांध्यते । किञ्चात् यकि न गुणः । णित्वादिणि वृद्धिः । स्तूयते इत्यादि र्द्विषद्वर इति दीर्घः । अस्तावीति ज्ञप्तिवन्तेजिति वृद्धिः इणस्तन् लोप्यः ॥६२१॥

६२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-ङ्गादेर्मिण् वा ।

हन ग्रह-दृश-अचः ५।, सि ङादेः ६।, मिण् ११।, वा १२। ।

एभ्यः परासां सिङ्गीढीतीथीनां मिण् वा स्यात् ढ भावे ।
अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता
स्ताविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्यते अर्यते संस्क्रियते ।

६२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न ११।, इण् ११।, तपः ५।, अनुतापे ७। ।

अन्वतप्त । दीयते ।

६२४ । यन् ज्णित्कृदिण्यातः ।

यन् ११।, ज्णित्कृदिणि ७।, आतः ६। ।

आदन्तानां यन् स्यात् ज्णिति कृति इणि च ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अधानि, अधानिषाताम् अवधिषाताम्
आहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच हनग्रहदृश्च तस्मान् । सिश्च ङादिश्च सिङ्गादिः
तस्य । मिच्चादादौ णित्वात् वृद्धिः । इमी बाधकोऽयम् । अस्ताविषातामित्यादि
मिणि वृद्धिः । पक्षे नेमेकाजिति इम्निषेधः । स्तावितेति मिणि वृद्धिः पक्षे
वेमसहेतीम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्यते इति स्याद्यर्तुत इति गुणः । एवम्
अर्यते संस्क्रियते इति स्कु स्तु व्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋद्रिः ॥६२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इणी निषेधे व्यां सौ
औदित्वादिमो निषेधे सेलीपः । अनुतापे किम् ? अतापि सूर्येण भूजिः । दीयते
इति दाज दान दी दाल देङां दामागै इति डी ॥६२३॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् ज्णिञासौ कञ्चेति ज्णित्कृत्
ज्णित् कञ्च इण्च ज्णित्कृदिण् तस्मिन् । ज्णित्तीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ कृदिति विशेषणं
हरिद्रातेर्यपियनागमनिषेधार्थम् । अन्यथा लीपस्याप्यःदेशत्वे आगमादेशयोर्मध्ये बली-

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ।

शस्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम्
अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

८२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यम् १ ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभावि,
धभूवे बुभूवे भाविता भविता । शस्यते मुनिना अशमि ।
अकामि अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि ।
अजागारि । जी तु अजागरि अजागारि ।

यानागमी विधिरिति न्यायात् ददरिद्र इत्यत्र दरिद्र आलोप इति सूत्रं बाधित्वा
यानागमापत्तेः । अदायीति दास्वरूपात् यन् इणि तनी लीपे अनेन यन् ।
अदायिषातामिति आतां व्यां सिः मिण् इण् निगारभेदात् घण् । पचे स्यादीरिति
ङिः अदिषाताम् अङ्गीति हनतन् इणि तन्लीपः । खिर्हो घ इति हस्य घः
वृद्धिः अघानिषातामित्यादि हन आतां व्यां सिः मिणि हस्य घः वृद्धिः । मिणी
प्राप्तौ हनः कित्सिरिति सेः कित्त्वे वनतनेति नलीपः । पचे वधादेशः । गृह्यते
इति गृहादित्वात् जिः । अग्राहिषातामित्यादि मिणि वृद्धिः । पचे इमि
ग्रहेरिमो घः । अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुणः । पचे औदित्वात् नेम् शङ्काजिवि
षड् षटोः कः से इगुडुरिति सेः कित्त्वे न गुणः किलादिति षत्वम् । शस्यते
इति शमुभिर्यशमे जिः वृद्धिः घटादिजनौति ऋस्वः । शमि इति स्थिते यकि
जे लीपः । मोह इति अजग्रन्तकर्तुः कर्मत्वादुक्तकर्मणि प्रथमा अशमीत्यादि शमि
इति स्थिते तन् इणि तन्लीपे जीष्मोस्तु घञेति ऋस्वो दीर्घश्च जे लीपः । अशमिषा-
तामित्यादि शमि आतां व्यां सिः जग्रन्तत्वेन अजन्तत्वात् मिण् । जीष्मोस्तु
घञेति ऋस्वे दीर्घश्च जे लीपः । मिणीऽभावपचे इमि न जे लीपः ॥ ८२४ ॥

अकर्मकाद्वातोरेव भावेत्यादि विभक्तयः स्युर्न तु सकर्मकात्, कृतप्रत्ययास्तु
सकर्मकादकर्मकाच्च भावे स्युः । तेन कां दिशं गन्तव्यं सभां वा न प्रवेष्टव्यं

६२६ । भन्जङ्गिलम्भो वैष्णमो न लोपः ।

भन्ज् अगिलम्भः ६।, वा १।, इष्मोः ७॥, न लोपः १। ।

अनयोर्नलोपो वा स्यात् इष्मोः परयोः ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु प्रालम्भि ।

६२७ । ढवत् ढघोऽढे ।

ढवत् १।, ढघः १।, अढे ७। ।

ढमेव घत्वं प्राप्तं ढघः, स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति ।

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

ह्रावेण ग्रन्थस्य पाठः शिशोः शयनमित्यादि । भावी धात्वर्थः । या विभक्तिर्भविष्य-
मर्हति तस्या आद्यं वचनं स्यादित्यर्थः । तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि । ननु
धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्मदीरवाच्यत्वात् से-प्रभृतयो न स्युः एवं धात्वर्थस्य
हित्वादेरविवक्षायां द्विवचनबहुवचने न स्त इति पारिशेष्यादेवाद्यं वचनं भविष्यति
किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेयं गरीयसीति सूत्रविधानं धात्वर्थस्य हित्वविवक्षया
देवाभ्यां भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवासः । भूयते इति
भू सत्तायाम् अकर्म्मकत्वाद्भावे ते यक् । अभावोति तनि इणि वृद्धिः । बभूवे
इत्यादि भूवोऽङ् ठागमिति अङ् वा इदं परे नेच्छन्ति । भावितेत्यादि मिष् वा ।
शस्यत इणि समुभिर्यशने ते यक् । अशमीति इणि ज् णित्यन्ते जुङ्तीरिति वृद्धौ
जनवध इति ऋस्वः । कम वमाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न
ऋस्वः । आचमी वर्जनात् अचमीत्यत्र ऋस्वः । असयमविश्रमस्तु वेति व्यशमि
व्यशामि । एवं मा अमि आमि अयमि अयामि । अवधौति वध हतौ जन
वधेति ऋस्वः । अजागरीति जाग्रोऽण्वीणिति गुणनिषेधे वृद्धिः । औ तु जीह्-
मोस्तुर्घश्च जाग्रुशेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति ॥ ६२५ ॥

नास्ति गिर्यस्त्रिन् सोऽगिः । अगिश्चासौ लम्भ चेति अगिलम्भ । भन्ज च
अगिलम्भ च भन्जगिलम्भ तस्य । अनयोर्मस्य लोपः स्याद्वा इणि नमि च परे ।
अभाजौत्यादि भन्ज घौ मोटने नलोपभावे वृद्धिः । अलाभीत्यादि लभङ्ङौड यप्राप्तौ
इणि परे नुष् वध इति नुणि अनेन नकारलोपे वृद्धिः अमि भाजं भाजं भन्जं
भन्जं लामं लामं लम्भं लम्भम् । गौ तु इति उपसर्ग उपपदे सतीत्यर्थः । अस्वेव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

६२८ । कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुषि रन्जः ५।, श्यन् पे १॥, वा १।, रे ७।

कुष्यति कुष्यते रज्यति रज्यते ।

घटः । पश्य इत्यादौ कर्मतोऽपि कर्तृबलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्तृविहितकार्य-
प्राप्तौ कर्मविहितकार्यार्थमाह ॥ ६२६ ॥

ठञ्च तत् घयेति ठघः । आदौ ढं पद्यात् घः इत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
चायां कर्मकर्त्ता स च ठवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-
कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्तृत्वविवचा नास्तीत्यर्थः तेन याच्यते राजा
स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मणः कर्तृत्वविवचा
यथा । पच्यते ओदनः स्वयमेव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-
मनित्यमिति न्यायात् कर्तृस्थभावधातूनां न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यतं
ओदनः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थः
पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः । बुधस्तु भावः कर्तृस्थः कर्तृस्थाश्च गमादयः
इति प्राञ्चः । पच्यतेर्भावस्तण्डुलादीनां विक्लित्तिस्तण्डुलादिष्वेव भवति न तु पाक-
कर्त्तरि । एवं भिनत्त्यादेर्भावो भेदादिः काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि ।
बुधेर्भावो ज्ञानं शिष्वेव न तु ग्रन्थादौ । एवं गमादीनां भावः पादचलनादि-
र्गमनादिकर्तृष्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः । ठवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद-
गमादिकर्मतिदिश्यते न तु कर्मकर्तुः कर्मत्वं विधीयते । तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते
काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्ययः स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मणः कर्तृत्वं विवक्षते
इति बोध्यम् । तेन पचत्योदनं राध्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् । एवं भिन्नप्रकरण-
त्वात्तद्यादौ विषयेऽपि कर्मणः कर्तृत्वं न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्यं कटेन स्वयमेव
इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह ।
क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाणं यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यात्
निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तृति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेषः । स्वैर्गुणैः कौटुम्भैः
कर्तुः सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

श्यन् च पञ्च श्यन्पे । आभ्यां रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

६२९ । विणज्दुहः ।

वा । १।, इण् । १।, अज्दुहः ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे । अकारि अकृत,
अदोहि अदुग्ध ।

६३० । न तप-रुधः सद-पच-दुहः ।

न । १।, तप रुध सद पच दुहः ५। ।

तपो रुधः सदाभ्यां पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे ।
अतप्त, अरुद्ध । अपक्त आम्नः फलं, अदुग्ध गौदुग्धम् । अत-
एवानयोर्दोषपि ढघत्वम् ।

कुष्यतीत्यादि कुष ग निष्कर्षे रे परे परस्मैपदं श्यन् च वा । पचे ते यक् । रज्य-
तीत्यादि रज्जौ रागे हसुङ्ङ इति नलोपः । रे किम् ? अकोषि चुकुषे अरञ्जि
ररजे ररञ्जे पं वेति कृतेऽपि रतनोर्यगिणावित्यनेनापीष्टसिद्धौ श्यन्विधानं
कुष्यन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती शाटी स्वयमेव इत्यत्र अप्यनी नित्यमिति
बुधर्थम् ॥ ६२९॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्मकर्त्तरि । वा यङ्गं वाधकार-
जिह्वत्थर्थम् । अकारीत्यादि इण्तनी लोपे ढङिः । पचे त्वां सिः नेमेकाजिति
नेम् इगुङ्ङुरिति .सिः कित्वाङ्गुणाभावे सेलोपः । अदीहीत्यादि इणि गुणः पच
गृहदुहदिहलिहामित्यनेन सेनिषेधे सकोऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति ॥ ६२९॥

सह ढेन वर्त्तेते यौ तौ सदौ सौ च तौ पचदुहौ चेति सदपचदुहौ । तपश्च
रुधश्च सदपचदुहौ चेति तस्मात् । अतप्त्यादि त्वां सिः ओदित्वान्नेम् सेलोपः ।
अपक्ताम् इत्यादि काल आम्नहचं फलं पचति गोपो गां दुग्धं दोग्धि इति स्थितम् ।
ततो आम्नहचः स्वयं फलमपक्त गौश्च स्वयं दुग्धमदुग्ध इत्याम्नस्य गोश्च कर्मकर्त्तृत्वम् ।
अतएवेति सकर्मकपचदुहाभ्यां कर्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अनयोः कर्मकर्त्तृत्वे
विद्यमानेऽपि कर्मकर्त्तृत्वम् ॥ ६३०॥

६३१ । सन अन्य ग्रन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थाद् यक् च जि स्नु श्रिमादाच्चमिण् ।

सन—भूषार्थात् ५१, यक् १२१, च १२१, जि—मादात् ५१, तु १२१, :चमिण् १२१ ।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, ज्ञान्तादेस्तु मिण्-
वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अग्र्यीते अग्र्यन्यिष्ट, ग्र्यीते
अग्र्यन्यिष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकौर्ष्ट, गिरते अगौर्ष्ट ।
दुग्धे अदुग्ध । नमते अनंस्त । तंसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचौकृत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्नुते अस्नाविष्ट अस्नोष्ट ।
अग्र्यते अग्रिश्रियत अग्र्यायिष्ट अग्र्ययिष्ट । आहते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत ।

सन् सनन्तः । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अन्यश्च ग्रन्थश्च ब्रूश्च कृश्च
गृश्च दुहश्च नमश्च भूषार्थश्चेति तस्मात् । जिर्जान्तः । मे आत्मनेपदेऽदीऽकर्माकः
मादः । मिण् स्नुश्च श्रिश्च मादश्चेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण्
यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिण्यपि न स्यात् ढघे । ज्ञान्तादेस्तु मिण् भिन्नः
दूष् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवेत्यर्थः । चिकीर्षते इति करोतिः सनन्तात् ते
यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् शप् । इति धे शप्ते इत्यत्र व्याख्यातम् । अचि-
कौर्षिष्टेति तनि इणो निषेधे व्यं सिः मिणोऽपि निषेधे वसोऽरस्येति । न च
सकृद्गती विप्रतिषेधो यदाधितं तदाधितमेवेति न्यायात् सिबाधकस्य इणोऽपि
निषेधे पुनः कथं व्यं सिरिति वाच्यं न्यायानामसार्वद्विकत्वात् । अतएव शिष्टपद-
साधनायैव न्यायः स्वीक्रियते नत्वनिष्ठार्थमिति सम्प्रदायः । अग्र्यीते इति अन्य ग
मीचे ते यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् आ आहोरीरिति ईः हसुङ् इति न लोपः ।
अग्र्यायिष्टेति तनि इणो निषेधे सिः एनं ग्रन्थकिञ्च दधे ग्र्यीते अग्र्यन्यिष्ट । मैचे-
यस्तु अग्निरु अथित्ये यथिङ् जैङ्गे इति भौवादिकौ मत्वा अग्र्यते अग्र्यते इति
स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते श्रीकः स्वयमेव ब्रूल्लुक्तौ ते यको निषेधे शप् शपो
लुक् । अवोचतेति तनि इणो निषेधेऽरविषये वचादेशे वक्तव्यस्येतिङ् वीचादिङ् ।
किरते इति कश्च विज्ञेये ते यको निषेधे शः । अकौर्ष्टेति तनि इणो निषेधे णिः

६३२। न्यादिजान्तादगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुः ।
गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १॥, मुख्ये ७, ढे ७, ढत्यं २१, आप्नुयुः क्रियापदं गौणे ७, याचादयः
१॥, अन्ये १॥, तु ११, यथेष्टं २१, द्विदधुष्व ७॥, इति ११ ।

नित्ये विजनमजागरि रजनिमगमि मुदमयाचि सञ्योगम् ।

स्यायुद्धुरिति इमोऽभावपक्षे इगुद्धुरिति सेः कित्त्वे इरि दीर्घः । एवं गृश निगरणे
गिरते अर्गीष्ट । दुग्धे इति दुहलजौ दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् ।
अदुग्ध इति तनि इणो निषेधे गुहदुहदिहेति सकीऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधः । किञ्च
दुहधातोः पूर्वेष्वेव इण् निषेधे सिद्धेऽत यद्दुहणं यक्निषेधार्थम् । नमते : इति नमौ
शब्दनयोः ते यको निषेधे शप् । नमतिरिहान्तर्भूतञ्चार्थः । तेन शिशुर्यां शाखा
नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यर्थः । अनन्तेति तनि इणो निषेधे व्यां सिः ।
तसते इति तसि कलङ्कृतौ ते यको निषेधे शप् । अतंसिष्टेति इणो निषेधे सिः ।
कारयते इति कञ् जिः कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप् । अचीकरतेति कारि-
तन् इणो निषेधे जिञ्जीत्यङ् । अङ्गी नित्यत्वेऽपि विधिवत्तादातो प्यत्वमितिवत्
जग्रादेस्तु मिण्-वर्जमिति वचनेन मिणः प्राप्तानुरोधात् जग्रात्प्रतिष्ठां पक्षे व्यां सिः ॥
अकारयिष्टेति मिणोऽप्राप्तिपक्षे इमि जेर्न लोपः अकारिष्टेति मिणि जेलोपः ।
दुर्गसिंहस्तु जग्रात्प्रतिष्ठां कर्तृस्थ भावत्वात् कर्मकर्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेव
आत्मनेपदस्तु फलवत् कर्तृकत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणवचनयोरपि कर्मस्थत्वं
सम्भवतीति यगादिनिषेधः सफलः । स्रूते इति श्रुल प्रकृत्यां ते यको निषेधे शप्
शपो लुक् । अस्तीष्टेत्यादि मिणोऽप्राप्तिपक्षे स्तुतमोऽमे इति नियमान्न इम् । मिण्-
पक्षे वृद्धिः । स्तुनमोः परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रसूति गौर्दीग्धुः कौशलेन
नमति शाखाभारेण अयते इति श्रिज सेवने ते यको निषेधे शप् । अत्रायिष्टे-
त्यादि अङ्गी नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्तानुरोधात् पक्षे व्यां सिः मिणि वृद्धिः । मिणो
ऽप्राप्तिपक्षे इम् । आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न
लोपः । आहतेत्यादि तनि इणो निषेधे व्यां सिः मिणोऽप्राप्तिपक्षे सेः कित्त्वे
वनतनेति न लोपे सेर्लोपः मिण्-पक्षे तु खिहोव इति हस्य घत्वे वृद्धिः आङ्पूर्व-
हन्ते रकर्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्मकोऽप्ययं सादृः अकर्मकस्य कर्मकर्तृत्वा-
सम्भवात् । आहते शब्दः स्वयमेवेत्यर्थः । सादृत्वात् किम्? हन्यते शब्दः स्वयमेव अघानि
अत्र यगिणौ स्यातामेव । द्विकर्मकेभ्यः कर्मणि वाच्ये प्रत्ययौत्पत्तौ मुख्यं गौण-
मुभयं वा । कर्म उक्तं भवतीति सन्देहे व्यवस्थामाह ॥६३१॥

गोपी हावमकार्यत भावश्चेनामनन्तेन ॥

इति ढ भाव-पादः ।

जान्तं कर्म यस्य सोऽदः । अदश्च गत्यर्थश्च अदगत्यर्थौ । ज्ञान्तौ च तौ
 अदगत्यर्थौ चेति ज्ञान्तादगत्यर्थौ । न्यादयश्च ज्ञान्तादगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकधातुषु
 मुख्ये न्यादयो नी वह हृदष्टि यह कृष सत्य सुष पचाद्या नव । ज्ञान्ताकर्मका
 ज्ञान्तगत्यर्थश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये इत्यम् कर्मप्रत्ययं प्राप्नुयुः । याचादयो
 आच्चाट दुह चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जीत्यष्टौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्म-
 प्रत्ययं प्राप्नुयुः । अन्ये तु ज्ञान्ताः शब्दार्थे अश्नार्थे यह कृष यु ह कृ इत्यष्टौ
 धातवो यथेष्टं मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्ययं प्राप्नुयुरिति
 व्यवस्था । नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये अत्र गोपीति मुख्यम्
 कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि । देशाश्चकालेत्यादिना रजनेः
 कर्मत्वे सकर्मकस्यापि जाग्रधातोः स्वभावादकर्मकत्वात् अज्ञानकृत्तर्गा गोप्याः
 कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी मुदं
 हवम् अगमि प्रापितेत्यर्थः । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी
 मन्मोगम् अयाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी
 हावनकार्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एनां गोपी
 भावश्च अकार्यत अत्र भाव इति गौणम् कर्म उक्तम् । कृतप्रत्ययेषु अपि एवम् ।
 यथा तेन गावी वनं नीताः शायिताः शिशवी निशाम् । सन्तीयं गमिता गोप्यो
 यशोदा याचिता वृत्तम् । प्रणामं कारिता ब्रह्मा ब्रह्माणं कारिता स्तुतिः ।
 यथेष्टमिति कस्यचिदनुरीषादुक्तम् । सर्वत्र ज्ञान्तानां प्रयोज्यकर्मैवीकं भवतीति
 प्राणिनिसर्ववर्मक्रमदीश्वराः । एवं द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवीकं भवति
 यथा नीयते यामः याच्यते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभातिशयन-
 कण्डानिवासच्छया व्यक्तज्ञाननभोगतिस्थितिजराज्जाग्रमादीदये । उन्मादं च पला-
 यनममरणयोः ख्यातौ चक्षे खीटने, माहे धावनयुद्धगृह्णदहने शान्तौ प्रतौ मज्जने ।
 दीप्तौ जागरशीघ्रवक्रगमनोत्पादौ स्तौ संशये, स्तानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-
 क्रुधोत्पादने । वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले, कम्पीडगनिमेष-
 सङ्कथनस्वेद धवोऽकर्मकाः । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका
 भावभावस्य यतस्तस्मादकर्मकाः । कौटिल्याद्येषु चार्थेषु प्रीक्ता ये ते तु धातवः ।
 अङ्गावेऽकर्मकाः सुस्तब्धश्च सकर्मकाः । इति । सकर्मकाश्च कर्मविव-

चतुर्थः पादः—क्तिः ।

८३३ । भवद्भूत-भव्ये त्रिशः क्वाद्याः ।

भवत् भूत भव्ये ७।, त्रिशः १॥३, क्वाद्याः १॥३ ।

क्वाद्याः तयस्तिस्तिस्तिः क्रमाद्वर्तमानातीतभविष्यत्सु
कालेषु स्युः ।

श्रुते स चित्तशयने मम मीनकुर्म-

कोलोऽभवद्बृहद्विवाभनजामदग्न्यः ।

योऽभूद्भव भरताग्रजकृष्णबुधः

कल्को सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

चायामकर्मका भवन्ति । तथाच गोयीचन्द्रः । धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोप
सग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कर्मण
उपसंग्रहादित्यर्थः । कर्मणोदाहरणानि । नदी वहति चरतीत्यर्थः । अद्ययति
व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ८३२ ॥

इति ढभावपादः ।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्यं तस्मिन् । अत्र काले इति विशेष्यं षट्
मध्याह्नार्थं भवन्निति वर्त्तमाने शतुर्विधानाद्वर्त्तमानः । भूत इति अतीते क्तवि-
धानादतीतः । भव्यो भविष्यत्कालः सामान्यकाले तस्यादिविधानादिह भविष्यत्-
काले यः । ननु एको नित्यः कालस्तस्य भूतत्वं भविष्यत्त्वञ्च कथं सम्भवतीति चेत्
सत्यं क्रियाया भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्यां कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वे उपचारात् । एक-
स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिवर्त्तमानः ।
यथा महाभारतं पठति । सोऽपि चतुर्विधः । यथा प्रवृत्तीपरतश्चैव वृत्ताविरत
एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यी वर्त्तमानश्चतुर्विधः । मांसं न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-
भावेऽपि पूर्वक्रीडाया बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च
पर्वतानां स्थिते वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सन्त्वन्वविवक्षया पर्वतास्तस्युः
पर्वताः स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यी द्विविधः भूतः भविष्यच्च । भूतसामीप्यी

८३४ । की स्मेनातीते ।

की ११, स्मेन ३, अतीते ७ ।

स्मेन योगे अतीते काले की स्यात् ।

हन्ति स्म रावणं रामः ।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अश्वखेदादेर्वर्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सानीप्यो यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामीति गमनाय क्रियमाणोऽपि वदति । खीगौटीनां विशेषं वक्ष्यतीति ता विहायोदाहरन् दशावतारान् कीर्त्तयति श्रुते इत्यादि । यो मौनकूर्मकोलोऽभवत् नृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरताग्रजकृष्णबुद्धो बभूव कल्कि भविता स तानरीन् प्रहरिष्यते च स सम चित्तशयने श्रुते इत्यन्वयः । मौनकूर्माभ्यां सहितः कोलः मौनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समासः पृथक्सहित्यात् मौनकूर्मावभवतां कोलश्चाभवदित्यर्थः । एवं नृहरिवामनाभ्यां सहितौ जामदग्न्यः । भरताग्रजकृष्णाभ्यां सहितौ बुद्ध इति विग्रहः । अन्ये तु अद्यभवोऽद्यतनः स च पूर्वोपरनिश्चायानी दिनेनाद्यतनं विदुरिति पारिभाषिकः । अद्यतनेऽतीते टी स्यात् । अद्याभूदवलोकनं मृगदृशः । अनद्यतनेऽतीते घी । अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारभफलानि भस्मसात् इति रघौ । अनद्यतने परीचेऽतीते ठी । यशोधनी धेनुष्वेषुर्मुच । अत्यन्तापङ्गवे चित्तविच्छेपे च ठौ । यथा त्वं मया कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाहं कलिङ्गं जगाम । रक्षितलु कलिङ्गशब्दं नित्यबहुबहुवचनान्तमाह । चित्तविच्छेपे यथा सुतोऽहं किम् ? विललाप मत्तोऽहं किम् विचचार इत्याह । किञ्च अभूत् वृषो विबुधसख इति भट्टिः । स्वहस्तक्षेपे मुनिमानने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघः । इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात् । एवम् अद्यावदद्दशमुखैर्दशकम्बरोऽसाविति भट्टिः । इत्यादावद्यतनेऽपि घीदर्शनात् । एवञ्च व्यातिने किरणावलीमुदयनः सत्तर्कलेजोमयीम् इत्याचार्यः । इत्यादावपरीचेऽपि ठीदर्शनादेतान्यनेनीपेक्षितानि । ततश्च चिरातीते निकटातीते वा परीचे अपरीचे वा घीटीठाः स्युरिति । एवम् अद्यतनभवे ङी दूरभवे तीति सम्प्रदायः । श्री भविता । वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ८३३ ॥

स्मेन योगे अतीते की स्यात् । एवं प्रश्नोत्तरवचने ननुना योगे अतीते कीति प्रकृत्यम् । अभूत् किम् ? घटः ननु भवति ॥ ८३४ ॥

६३५ । यावत्-पुराभ्यां भव्ये ।

यावत्-पुराभ्यां ३॥, भव्ये ७ ।

यावद्भवति कल्कौ, पुरा दृश्यते कल्की ।

६३६ । कदा-कर्हिभ्यां वा ।

कदा-कर्हिभ्यां ३॥, वा १ ।

कदा पश्यामि गोविन्दं, कर्हि द्रक्ष्यामि शङ्करम् ।

६३७ । किम्भिर्लिप्सायाम् ।

किम्भिः ३॥, लिप्सायाम् ७ ।

उत्तरउत्तमत्तयन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये की वा स्यात् लिप्सा-
याम् । कतरः कतमः को वा भिच्चां रास्यति राति वा ।

६३८ । लिप्सासिद्धौ ।

लिप्सासिद्धौ ७ ।

लिप्स्येनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्यां भव्ये की वा
स्यात् । यो भिच्चां ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति
यास्यति वा ।

आभ्यां योगे भव्ये की स्यात् । निकटागामिके पुरा तत्साहचर्यात् यावदित्य-
व्ययमेव । तेन यावत् दास्यति तावत् भोक्ष्यते अत्र न स्यात् ॥ ६३५ ॥

आभ्यां योगे भव्ये की वा स्यात् ॥ ६३६ ॥

लभ् मिच्छा लिप्सा । रास्यतीति रालदाने ॥ ६३७ ॥

लभ् मिष्यते यत्तत् लिप्सम् । तेन सिद्धिर्लिप्सासिद्धिः । पृथक्योगात् किम्भि-
रिति नाशुवर्त्तते ॥ ६३८ ॥

८३९ । ग्यर्थाशंसयोः ।

ग्यर्थाशंसयोः ७॥ ।

ग्या अर्थे प्रेष्ठादौ आशंसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात् ।
गुरुष्वेदायाति आयास्यति वा, अथ त्वं वेदमधीष्व वयं तर्क-
मधीमहे ।

८४० । जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे ।

जा तु-अपिभ्यां ३॥, सदा ७, क्षेपे ७ ।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम् ।

८४१ । कथमा खी च वा ।

कथमा ३, खी ११, च ११, वा ११ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भुं, देवीं निनिन्दित्य ।

८४२ । किम्भिः खी-त्यौ ।

किम्भिः ३॥, खी-त्यौ १॥ ।

कौ निन्दिष्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम् ।

ग्या अर्थः ग्यर्थः । वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विभ्यादिभ्यो लक्ष्मीशं निन्देत् कालानुसृत्य एव
नृहन्तं । आशंसा आशीः । अधीष्वेति प्रेष्ठादौ आशंसायां वा गौ । पक्षे
अधीषे इति कौ च । अधीमहे इति पक्षे अक्षयामहे इति गौ च । आशंसायां
प्रोद्गाद्येभ्यो ती नित्यमिति वक्तव्यम् । वृष्टिश्चेदायास्यति निप्रं क्षेपे धान्यं वप्-
स्यामि । अत्र नान्या विभक्तिः ॥ ८३९ ॥

सदा शब्दस्योभयार्थत्वात् जात्वपिभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु गर्हायां नित्यं कौ
स्यादित्यर्थः । सर्वेषु कालेष्वित्यधिकारः । जातु कदाचित् ॥ ८४० ॥

कथं शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कीख्यौ वा लः गर्हायाम् । कथं निन्दसीति
कथं शब्दस्य त्रिषु सम्बन्धः ॥ ८४१ ॥

उत्तरउतमन्त्रयन्त्रस्य किमौ रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी-त्यौ स्यातां गर्हायाम् ।
विभाषाद्वयान्तःपाठात् नित्यम् ॥ ८४२ ॥

६४३ । अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्यैः ३॥, च ११, अश्रद्धामर्षे ७ ।

किमिष्य [६३७]

न अद्ध्ये मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।

हरं गर्हेत को निन्देत् विष्णुं निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

६४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल-अस्त्यर्थाभ्यां ३॥, तौ ११ ।

त्वं किंकिल हृषीकेशं निन्दिष्यसि, न मंस्यसे ।

महादेवं चास्ति नाम अद्ध्ये नो न मर्षये ॥

६४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खी ।

जातु-यद् यदा यदिभिः ३॥, खी ११ ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खी स्यात् ।

न मर्षये अद्ध्ये नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

अश्रद्धा सम्भावना मर्षः क्षमा । अश्रद्धाया अभावः अश्रद्धम् । मर्षस्याभावः अमर्षम् । अश्रद्धञ्च अमर्षञ्च अश्रद्धामर्षे तस्मिन् । किमिष्येति वृत्तिः । उत्तरउतमन्त्रनस्य किमोरूपैरन्यशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ सोऽश्रद्धामर्षेऽर्थः । स जनो यत् हरिं गर्हिष्यते हरं गर्हेत तदहं न अद्ध्ये । को जनो विष्णुं निन्देदीश्वरं निन्दिष्यति तदहं न मर्षये इत्यन्वयः ॥ ६४३ ॥

किम् परः किल किंकिल । अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादिः । आभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु तौ स्यादश्रद्धामर्षे । त्वमित्यादि त्वं किंकिल निश्चितं हृषीकेशं निन्दिष्यसि तदहं न अद्ध्ये न मर्षये नाम सम्भावनायां महादेवञ्च न मंस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति तदहमिदं सम्भावयामि त्वां न अद्ध्ये न मर्षये च इत्यर्थः । केचित्तु । किम् किल इति द्वौ शब्दावन्यरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलेष वामन इति आघः इत्याहुः ॥ ६४४ ॥

जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्रद्धामर्षे । न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तत्र अद्ध्ये न मर्षये इत्यर्थः । एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

६४६ । यच्च यत्राभ्यां चेपचित्ते च ।

यच्च यत्राभ्यां ३॥, चेपचित्ते ७, च ११ ।

यच्च निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं अङ्गां न मर्षये ।

६४७ । चित्रे त्ययदिना ।

चित्रे ७, ती ११, अ-यदिना ३ ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्रं द्रक्ष्यति नामान्वः कृष्णं पश्येत् यदीश्वरम् ॥

६४८ । वाङ्मस्युताभ्यां खी ।

वाङ्म ७, अपि उताभ्यां ३॥, खी ११ ।

अपि हन्यादव शम्भुरुत दुःखं जयेदजः ।

६४९ । प्रौढ्या सम्भावने ।

प्रौढ्या ३, सम्भावने ७ ।

प्रौढिः सामर्थ्यम् । सम्भावनं क्रियाषु योग्यताध्यवसायः

प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् धोः सदा खी स्यात् । अपि हिंस्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम् ।

यच्च यत्रश्च ती ताभ्याम् अत्रङ्गामर्षं चेति वृत्तिः । यच्च यत्र इत्येताभ्यां योगे चेपे चित्रेऽशङ्कामर्षं च सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । चेपो गर्हा । चित्रमाश्रयम् । जनी विभुं यच्च निन्देत् तदहं गर्हे तच्चित्रं तत्र अङ्गां न करोमि तदहं न मर्षये इत्यर्थः । एवं यत्र निन्देदिति ॥ ६४६ ॥

अन्वः कृष्णं द्रक्ष्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम् । अयदिना किम् ? अन्वः कृष्णं यदि पश्येत्तच्चित्रम् । अत्र खीप्रयोगं दर्शयता यदिना योगे चित्रे गम्ये सदा खी स्यादिति सूचितम् ॥ ६४७ ॥

अतिशयार्थे वर्त्तमानाभ्यामप्युताभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । शम्भुरघम् अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः । अजः दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेऽति-योग्य इत्यर्थः ॥ ६४८ ॥

अपि हिंस्यादिति जगन्नाथः सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसायां योग्य इत्यर्थः ॥ ६४९ ॥

६५० । अङ्गार्थैर्वाऽयदि ।

अङ्गार्थैः ३॥, वा ११, अयदि ७ ।

अद्वधेऽजं भजेः प्राणैर्मध्यसेऽजं वभक्त्य तम् ।

६५१ । भव्ये वा फल-हेत्वोः ।

भव्ये ७, वा ११, फल-हेत्वोः ७॥ ।

अं यायाच्चेन्नमेदीशं श्रीशं नंश्यति यास्यति ।

६५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्ते ७, अकच्चिति ७ ।

कामं भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदर्चिष्यते शिवम् ।

६५३ । गी चिच्छार्थैः ।

गी ११, च ११, इच्छार्थैः ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद् अयद् । अङ्गार्थैर्योगि प्रौढ्या सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे । अद्वधे इत्यादि । त्वं प्राणैः सामर्थ्यैरजं भजेः अहं अद्वधे । पक्षेऽजं भक्त्यसे तं वभक्त्य इति यथाकालं विभक्तिः । अयदि किम् ? अद्वधेऽजं भवान् प्राणैर्भजेत्-यत् पुरुषोत्तमं पूर्वेषु नित्यम् ॥ ६५० ॥

वायङ्मणं परव वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियायां हेतुक्रियायाच्च वर्तमाना-
द्वातीर्भव्ये खी वा स्यात् । जन ईशं नमस्तेत् शं कल्याणं यायात् प्राप्नुयात् ।
ईशनमस्कारी हेतुः कल्याणप्राप्तिफलम् । पक्षे श्रीशं नंश्यति चेत् शं यास्यति ।
भव्ये किं ? हन्ति पलायते ॥ ६५१ ॥

मण्डूकानुताधिकारात् सदित्यनुवर्तते । कामोक्तमिच्छाप्रकाशः । तस्मिन्नर्थे
सर्वेषु कालेषु खी स्यान्न तु कच्चिच्छब्दप्रयोगे । कामं भजेदित्यादि । भवान् कामं
यथेष्टं यथा स्यात् तथा भर्गं शिवं भजेदिति वक्तुरिच्छया एतदाक्यम् । अकच्चि-
दिति किं ? कच्चिदर्चिष्यते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च
कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ६५२ ॥

६५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न- प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७ ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीष्व उत तर्कमधीयीष्व, भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्याः । एवं गौ ।

६५५ । समर्थनाशिषोर्गी ।

समर्थन-आशिषीः ७॥, गौ । १ ।

सिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छार्थेर्योगे सर्वेषु कालेषु कामीति स्त्री गौ च स्यात् । इच्छामीत्यादि अहं मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगेऽपि इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति इच्छावान् यः सः करोतीत्यर्थः । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न स्त्रीग्यौ ॥ ६५३ ॥

विधिय निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च संप्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त-
कालादिश्चेति तस्मिन् । सदेति वृत्तिः । एष्वर्थेषु सर्वेषु कालेषु स्त्री गौ च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापकी विधिः । यथा यागं कुर्यादिति । निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-
जनविशेषः तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यथा इह भुञ्जीत भवानिति
यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात्तदामन्त्रणं यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदः । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति ।
संप्रश्नः जिज्ञासा । यथा किं भो वेदमधीयीष्व ? इति । प्रार्थना याज्ञा यथा भो भोजनं
लभेय अहम् इति शेषः । कर्मणि प्रेषणं प्रेष्यं यथा प्रेषितस्त्वं गच्छं गच्छेरिति ।
तत्क्रियोचितकाललाभः प्राप्तकालः यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्याः इति । आदि-
शब्दादनुमतौ च यथा आहुमहं करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ ख्या न
प्रयोगः । एवं गौति यागं करोतु इह इत्यादि ॥ ६५४ ॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशीः । जीवतु भवानित्यादि ॥ ६५५ ॥

६५६ । तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि ।

तु-ह्योः ७॥, तातङ् ११, वा ११, आशिषि ७ ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

६५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम् ।

मुहुर्भृशार्थे ७, हि-त-स्व-ध्वम् १॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि त स्व ध्वं
स्युः मुहुर्भृशं वा लुनाति लुलाव लुविष्यति वा, लुनीहि
लुनौत लुनौष्व लुनौध्वम् ।

६५८ । मास्मेन घी-व्यौ ।

मास्मेन ३१, घी-व्यौ १॥ ।

मास्मशब्देन योगे सदा घीव्यौ स्तः । मास्म भवद्दुःखं
मास्म भूत् शोकः ।

तुह्योस्तातङ् वा स्यादाशिषि सर्वावयवादेशीऽयम् । तेन ङित्वेऽपि नान्यस्य
स्थाने । किञ्चाऽयं ङित्वं भवान् राजत्वं कुरुतादित्यादावगुणार्थम् । वश ल
कान्तौ भवान् स्वर्गमुष्टादित्यादौ जिप्राप्त्यर्थं च ॥६५६॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युस्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने
तेषामेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च ग्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थः
तत्रायं विशेषः । कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनो हि त इति इयम् आत्मनेपदिनः
स्वध्वमिति इयम् उभयपदिनश्चत्वारितीति । क्रियासमुच्चये सत्येवायं विधिरिति
वक्तव्यम् । तथाहि पुरीमवस्तान्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हिरामराजनाः ।
विगृह्य चक्रं नमुचिद्विष्टौ वली य इत्यमस्तास्यमहर्दिवं दिव इति माघः । खमट
यामटाव्योर्वीमिष्यटन्त्योऽतिपावनाः । यूयमादौ विजानीत मनोवृत्तिं शुभां भम ।
रसानुद्धर दीप्यस्व ध्वान्तं नहि नभो भम । इतीहमानस्तिग्मांशीर्वात्तिं ज्ञातुं घटस्व
मे इति भट्टिः । केचित्तु लुनीहीत्यादिपदानामन्यक्ततया तेन धातुना तेन कार-
केणानुप्रयोगे सत्येवायं विधिरित्याहुः । किञ्च माघमट्टादावनुप्रयोगं विनाशि
द्वर्णनादनेनोपेक्षितः ॥६५७॥

८५६ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१। ।

मायोगे सदा टी स्यात् वा । मा विरंसीत् सुखं, मा विरमतु, मा विरंस्यति ।

८६० । व्याशिषि ।

टी ।१।, आशिषि ७ ।

जोव्याच्चिरं सज्जनः ।

८६१ । स्मर्थेऽस्य यदि त्वतीति ।

स्मर्थेः ३॥, ती ।१।, अयदि ७, तु ।१।, अतीति ७ ।

स्मरणार्थेऽयोगे अतीति काले ती स्यात् । यच्छब्देत् न प्रयुज्यते । व्यपवादोऽयम् । स्मरस्येनं नस्यसौशं, यत् स्मरस्यानमः शिवम् ।

मास्मयोगोऽवाव्यवहृती व्यवहितश्च । तेन भवत् दुःखं मास्म भूच्छोको मास्म इत्यपि ॥८५८॥

अवापि योगोऽव्यवहृती व्यवहितश्च । तेन मा सुखं विरंसीदित्यपि अव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मायोगाभावेऽपि आमन्तरेऽर्थे भविष्यत्कालेऽपि टी स्यात् वा । तेन सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्वशंवदामिति भट्टिः ॥८५९॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशीः । आशिषि गम्यमानायां टी स्यात् । आशीर्भव्य एव सम्भवति ॥८६०॥

स्मृधातीतरर्थ इव अर्थो येषां ते स्मृ र्थाः तैः । व्यपवादीऽयम् इति । एतेन यदः प्रयोगेऽस्याप्राप्तौ घौ एव स्यात् न तु टीठ्यावित्वर्थः । अथदीत्यस्य त्वन्तत्वात् परव नानुवृत्तिः । स्मरस्यदी दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् । पयोधिमावद्भुजलज्जलाविलां विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनिष्यतीति माघः ॥८६१॥

८६२ । वानेकस्मार्थ्ये ।

वा ।१।, अनेकस्मार्थ्ये ७ ।

अनेकस्मार्थ्यं प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते तौ वा
स्यात् । ध्यायसीदं यदीशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते भवान् ।

८६३ । ध्वर्थासम्भवे थी ।

ध्वर्थासम्भवे ७, थी ।१। ।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा थी स्यात् । ज्ञानच्चेदभविष्यत्
सुखमभविष्यत् ।

८६४ । लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः ।

लि-युष्मद-अस्मदि ७, त्यादि ।१॥, त्रिशः ।१॥ ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि
त्रीणि क्रमात् स्यः ।

जानाति योऽखिलं यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृती ।

शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः ।

स्मार्थ्यमिति ज्ञानात् कर्मणि यः । अनेकमेकभिन्नं स्मार्थ्यं स्मरणीयं येन
सोऽनेकस्मार्थ्यः तस्मिन् । ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते
च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थः पक्षे ध्यायसीदं यदद्राचीदस्तावीच्च शिवं
भवानिति । स्मार्थ्यस्य परस्परसाकाङ्क्षत्वे विधिरयम् । तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठः
काशीमगच्छथ इत्यादौ न स्यात् ॥८६२॥

परत्वात् सर्वेषां बाधकोऽयम् । ज्ञानच्चेत्यादि । ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्या-
प्यसम्भव इति ध्वर्थासम्भवः । भविष्यत्काले एवायं विधिरिति केचित् । जौम-
रास्तु भूते भविष्यति चेमं विधाय भूते यद्यन्नार्थी पथिकोऽव दृष्टोऽभविष्यत् तदा
अभीक्ष्यत । भविष्यत्काले यदि मत्समीपमागमिष्यत् भवान् तदा घृतेनान्नम-
भोक्ष्यत इत्युदाहरन्ति ॥८६३॥

भासि त्वमेको विश्वेश ! भायोऽच्युतशिवौ ! युवाम् ।

भाय यूयं हरिहरब्रह्माद्याः ! पाह्यनेकशः ॥

एको भवामि स्म भवेऽहमादौ

दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम् ।

वयं भवामो बहवः स्म पुत्रै-

स्वन्माययाद्यापि विभो ! प्रसीद ॥

इति त्रि-पादः ।

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

त्यस्यार्थे इति कर्त्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । यथा नवशः पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म यः कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि सिवादितयं, युष्मदि कर्त्तरि सिवादितयम् अस्मदि कर्त्तरि सिवादितयम् । एवमात्मनेपदेऽपि ढभात्रे ममित्यनेन कर्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता यः कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्मणि ते आदितयं, युष्मदि कर्मणि से आदितयम् अस्मदि कर्मणि ए आदितयम् इति । तथापि तेषामेकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विभक्तौनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति । जानातीत्यादि । योऽखिलं सकलं जानाति श्रुतिस्मृती च यं न जानीतः ज्ञापयितुं न शक्नुतः अन्तर्भूतजगद्गोऽयम् । शास्त्राणि च यं न जानन्ति ज्ञापयितुं न शक्नुवन्ति, इति कर्त्तरि प्रत्ययः । स हरिमया सेव्यते इति कर्मणि प्रत्ययः । हे विश्वेश ! त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवौ ! युवां भायः हे हरिहरब्रह्माद्याः ! ~~अनेकशो यूयं~~ भाय पाह्य ~~सुहृद्वन्~~ वा पाधेत्यर्थः । सुहृद्भाषार्थे इत्यादिना हि । अने ससरि प्राप्नोति उत्पत्तिकाले एकोऽहं भवामि स्म । सोऽहं दारैः सह उभौ आवां भवावः स्म । तथा पुत्रैः सह बहवा वयं भवामः स्म । एतत् सर्वं त्वन्मायया । अतएव हे विभो ! अद्यापि त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्रायः । हे विभो ! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मादोरध्याहारोऽपि मध्यमवयशेषद्वये स्यातामिति सूचितं तेन शिष्य ! किं पचसि ? औदनं पचामीत्यादिभिर्हम् । इमाविमान् वित्त शैवानित्यत्र द्वयोर्विशेष्ययोः शैवानित्येकविशेषणकथनेन द्वयोर्बह्वना युगपदुक्तौ परस्परबलवत्त्वं सूचितम् । तेनात्रापि

लिङ्गयुग्मदस्मदां युगपदुक्तौ तिवादिवयसिवादिवयमिवादिवयाणां युगपत्प्राप्तौ
यत् परं भवति तदेव स्यात् । तथापि समुदायस्य संख्यानुसारीण द्विवचनं बहु-
वचनं वेति । किञ्चात्र लिङ्गादीनां पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तीनां परत्वमेव
ग्राह्यम् । यथा कर्त्तरि वाच्ये स च लञ् चन्द्रं पश्यथः लञ् स च पश्यथः स
चाहञ् पश्चावः अहञ् स च पश्चावः लञ्चाहञ् पश्चावः अहञ् लञ् पश्चावः स
च लञ्चाहञ् पश्चावः अहञ् लञ् स च पश्चावः । कर्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च
लञ् दृश्ये लञ् स च दृश्ये स चाहञ् दृष्टावहे अहञ् स च दृष्टावहे लञ्चा-
हञ् दृष्टावहे अहञ् लञ् दृष्टावहे स च लञ्चाहञ् दृष्टामहे अहञ् लञ् स च
दृष्टामहे । तथाच अहञ् भाष्यकारस्य कुशाग्रधीधियावुभौ । नैव शब्दास्तु-
पारं किमन्ये जडबुद्धय इति । अत्र ऐव इति क्रियापदम् इलगतविति घौवि-
भक्तेर्वेकते अमागमद्वयं न गतवन्तावित्यर्थः । एवं विभक्तीनां लिङ्गानाञ्च परस्य
बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम् । भवच्छब्दस्य युगपत्समानार्थस्यापि लिङ्ग-
विहिता विभक्तिः । भवान् चन्द्रं पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते । एवं युग्मदस्मदो-
रपि मुख्ययोरेव ग्रहणम् । गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्र भवति अनहं
भवति अतित्वं भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्र दृश्यते अनहं दृश्यते इत्यादि ।
अत्र परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तद्युक्तधातोरपि मध्यमवयस्य शेषवयम् । शेष-
वयस्य मध्यमवयस्य स्यादिति वक्तव्यम् । यथा । एहि त्वं मन्ये रथेनाहं यास्यसि ।
एवम् अहं मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति । अत्रापि द्वित्वे बहुल्लेऽप्येकवचनमिति
दुर्गसिंहः । एवं प्रकृतेर्विभक्तेर्नापि यत्नोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां
गृह्णीयाद्विभक्तेर्न तु इति प्राञ्चः । यथा एको वृक्षः पञ्च नौका भवति पञ्चवृक्षा
एका नौभवन्तीत्यादि । यत्तु द्वौ द्वौ भाषादिमासौ स्यादतुल्यैरित्यमरीक्तौ स्यादिति
क्रियापदं तत्साध्यस्य एकत्वानुरोधात् एवं नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्न यदर्धिसात्कृतो
न सिन्धुर्गर्गजलव्ययैर्मरुः । अमानि तत्तेज निजायशीयुगं द्विपालवद्वाश्चिकुराः
शिरःस्थितमिति । अस्यार्थः । तेन नलेन द्विपालवद्वाश्चिकुराः शिरःस्थितं निजा-
यशीयुगम् अमानि । अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुल्लेऽपि निजायशीयुग-
मिति विकृतिकर्मणः एकत्वादमानौति एकवचनान्नं क्रियापदमिति तत् न
समीचीनम् ॥ ८६४ ॥

इति क्तिपादः ।

कदन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—ल्यः ।

८६५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् ११, धोः ५, क-भावे ७ ।

वक्ष्यमाणस्यः कृत्संज्ञः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स
च के भावे च स्यात् ।

८६६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूपः ११, बाध्यः १ ।

समानरूपस्यः कृता बाध्यते नत्वसरूपः ।

प्रकरणभेदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणनाचिपति । वक्ष्यमाणस्तथादि-
चक्षुष्यन्तस्यः प्रत्ययसमूहः कृत्संज्ञः स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषादिहिनीऽपि
प्रयोगानुसारादन्यस्मादपि स्यादित्यत आह स च धोः परः स्यादिति । धोर्धातु-
मावादित्यर्थः । तेन श्रीव्रजादिभ्यो विहितः क्यप् ईरधातीरपि स्यात् यथा ईर्ष्या ।
तथाच ब्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्यात्वीर्यापथस्थितिरित्यमरः । एवं सकृत्सम्भादि-
परात् क्रादेर्विहितोऽपि इः प्रत्ययः देवादिपूर्वात् यजतेच स्यात् यथा देवान्
यजतीति देवयजिः । तथाच अदसो दिजान् देवयजीन्निहन्म इति भट्टिः । एवम्
अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत आह स च के
भावे चाथे इति । तेन टभावयोर्विहितस्यो वसतेः कर्त्तर्यपि स्यात् । यथा
वसतीति वासत्यः । अत्र मनीषादिच्चात् वृद्धिः । एवं भियोऽपादानेऽपि भयः ।
भेतव्या रजनी । एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनियं स्यात् । यथा
ददात्यस्मै इति दानीयो विप्रः । स्थायतेऽनेनेति स्नानीयं जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति
रमणीयं गृहम् । एवं कर्त्तर्यपि घ्यण् । यथा नियीक्तुमर्हति निदीप्यः प्रभुरिति ।
एवं जायते इति जन्यः । एवञ्च गां हन्ति यस्मै स गोघ्नोऽतिथिः । अत्र हनचर्-
गष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धोः
कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इति स्वयं वक्ष्यति । विशेषेण सामान्यस्य बाधन
नियमयति ॥ ८६५ ॥

विशेषेण कृता सामान्यः कृत्सरूप एवं बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वन्तु अनुबन्ध

८६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य-अनीय याः १॥ ढ भावे ७ ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीयं चयं पुण्यम् । भवि-
तव्यं भवनीयं भव्यं त्वया ।

हित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे ध्येया सामान्यो य एव बाध्यते
न तु तव्यानीयी । एवम् एकार्ये एव सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचा-
दित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्यः सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते ।
अतएव पचतीति पचः पचनं पाकः इत्यादि स्यादेव । एवं जीषि श्यथि ग्रथि
इत्यादिना विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन
कारणा कारणं यातना यातनं सूचना सूचनं विस्मापना विस्मापनं अतिशयना
अतिशयनं मारणा मारणं विदारणा विदारणम् इत्यादयः सिद्धाः । एवं
क्षेमक्तात्सरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन चेटडीहे
ईहडचेटे अहिकभासे इत्यादि वीपदेवः । एवञ्च शंख्याद इति विहितेन
अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन ललत् केषे प्रच्छीशजीषे लृट्छा जिघासे
इत्यादि वीपदेवः । अतएव विजेषेणापि सामान्यो न बाध्यते क्वचित् इति
जौमराः । किं चात्र समी बाध इत्यनेनापीटसिद्धौ सरूपग्रहणं ज्ञापयति ।
स्त्रीविहितप्रत्ययेन कचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्ययो बाध्यते, तेन शंख्याद इति
अप्रत्ययेन जीषि श्यथि इति अनप्रत्ययेनापि केषाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः
चिकीर्षिः कार्त्तिरिति न स्यात् । क्वचित् न बाध्यते च तेन शसतेः शस्तिः
प्रच्ययतेः पङ्क्तिः आसीरुपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषद्दुःसपूर्वकधातोः
परविधानात् विशेषाभ्यां खल् अन इति हाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादयः पञ्च
बाध्यन्ते । तेन दुःखेन क्रियतेऽसौ दुष्करो धर्मः । एवं दुर्गमो देशः दुर्दृषः दुर्दर्शनः
सूर्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥८६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिज चित्यां कर्मणि वाच्ये तव्यः नेमिकाजिति इम्
निषेधः । पुण्यस्य कर्मणः क्लीवत्वात् तद्विशेषणानां चेतव्यादीनामपि क्लीवत्वम् ।
एवं भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदीतोऽज्जदित्यने यकारस्य
अज्जत्वादीकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् क्लीवत्वम् । तथाच, अनाम्नि

६६८ । नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वक्षोऽख्या-
भाभूपूज्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो
जि-ह-सादीजुडस्तु वा ।

नः ६।, अचः ५।, अन्तरदुर्गेः ५।, प्राग्वत् ११।, णः १।, अख्या अनिजादीदितः
५।, जि ह सादीजुडः ५।, तु ११।, वा ११। ।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः
परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जदितश्च, जगन्तादिसा-
दीजुडस्तु वा । अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम् । प्रयापणीयं प्रयाप-
नीयं प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्याप-
नीयं प्रभानीयं प्रभापनीयं, प्रभवनीयं प्रभावनीयं, प्रपवनीयं
प्रपावनीयं, प्रकमनीयं प्रकामनीयं, प्रगमनीयं प्रगमनीयं
प्रवेपनीयं प्रकम्पनीयम् । इजादेस्तु प्रेङ्गणीयम् ।

कारके वाच्ये वाच्यलिङ्गः कृदुच्यते । भावे ल्यर्थखलर्थान्ता अनटाद्या नपुंसके ।
त्वाद्यन्ताश्च स्त्रियां ङीयाः 'पुंस्युर्ध्वजलौ' तथा अन्येषाम् कृतां लिङ्गं वेदितव्यं
प्रयोगतः ॥६६७॥

नास्ति दुर्यव सोऽदुः । अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गिः । अन्तर् च अदुर्गिश्च
अन्तरदुर्गिः तस्मात् । इच् आदिर्यस्य स इजादिः नास्ति इजादिर्यव सोऽनिजादिः
अनिजादिश्चासौ इदिच्चेति अनिजादीदित् । ख्याश्च भाश्च भूश्च पूज्च कमश्च
गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिच्चेति न ख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानि
जादीदित् अख्याः भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात् । हसा-
दिश्चासौ इजुड् चेति हसादीजुड् । जिश्च हसादीजुड् चेति तस्मात् । अन्तर-
दुर्गः पराङ्गातोः परस्य कृत्स्नन्विनकारस्य अचः परत्वे सति णः स्यादित्यर्थः
अन्तर्याणीयमित्यादि । एवं प्रयापणीयं अन्तर्याणं प्रयाणं प्रह्वीणः प्रह्वीणवान्
प्रह्वीणरित्यादि । विकल्पमाह प्रयापणीयं प्रयापनीयमित्यादि । एवं प्रया-
पणं प्रयापनम् इत्यादि । प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । एवं प्रमेहणीयं
प्रमेहनीयम् इत्यादि । ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां जगन्तानाञ्च वर्जगान्

६६६ । खनाट्टरे ये ।

खनात् टः ६।, ए।१।, ये ७।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खेयं देयम् ।

६७० । घ्यणोरावश्यके ।

घ्यण् ११।, श्रीः ५।, आवश्यके ७।

उवर्णान्तादवश्यभावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ढभावे ।

विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

६७१ । हसृखासीः ।

हस्-ऋ-यु-आ-सीः ५।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यीतेरासुनोतेश्च घ्यण् स्यात् ढभावे ।

बाह्यं घातं जन्यं बध्यं कार्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं प्रभानीयं प्रभापनीयं प्रभवनीयं प्रभावनीयं प्रपवनीयं प्रपावनीयं प्रकमनीयं प्रकामनीयं प्रगमनीयं प्रप्यायनीयं प्रवेपनीयं प्रकम्पनीयम् । गमादीनां केवलानां ज्ञानानाञ्च अत्र तुल्यं रूपम् । इजादेस्तु प्रेङ्गणीयम् अत्र नित्यं शत्वम् । अचः किम् ? प्रभुशः प्रविशः । प्राग्वत् किम् ? प्रतिधानीयम् ॥ ६६८ ॥

खन् च आञ्च खनातौ । खनातीष्टिः खनाट्टिः तस्य । प्रकरणबलात् ये इति ल्यसंज्ञके यकारे परे इत्यर्थः । खेयमिति खनतेहंसृखासीरिति घ्यणि अनेन टरेकारः । देयमिति दाखरूपात् तव्यानीयया इति ये टरेकारः । ल्यसंज्ञके इति किम् ? खन्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एवं ये परे गणयते-रपि टरेकारो वा वक्तव्यः । तेन गणयः गण्यः ॥ ६६९ ॥

सूत्रत्वात् नकारस्य द्विधाभावः । अवश्यम् इत्यस्य भावे णि कृते व्यटेलीपि इति टेलीपि आवश्यं तत आवश्यमेव आवश्यकं स्तार्थं कः । मण्डूकप्रुताधिकारात् ढभावे इत्यनुवर्तते । उवर्णान्ताद्वातीर्ढे भावे च घ्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यभावे अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूधातोर्घ्यणि णित्वात् वडौ यस्य अज्वत्वादी-कारस्य आवादेशः । एवं तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यके तु ये भव्यं क्यपिस्तुत्यः ॥ ६७० ॥

६७२ । चजोः कगौ घित्यसेम्त-यज्ञाङ्ग-
यज-गत्यर्थवन्चाम् ।

चजोः ६॥, कगौ १॥, घिति ७।, असेम्त यज्ञाङ्गयज-गत्यर्थ वन् चां ६॥ ।

घिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेम्तादेः ।

पाक्यं रोग्यम् । गतौ तु वञ्चाम् । अन्यत्र वङ्गं काष्ठम् ।

६७३ । नावश्यकै त्यज-यज-प्रवचाञ्च घ्यणि ।

न । १।, आवश्यकै ७।, त्यज-यज-प्रवचां ६॥, १।, घ्यणि ७। ।

आवश्यकैऽर्थ एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि ।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः ।

हस् च ऋणं नृप आमुरेति तस्मात् । पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
बाह्यमिति बह्वधातीत्यर्थे हि वृद्धिः । घाल्यमिति हनन्नातीत्यर्थे । खेर्ही घ इति
हस्य घवे वृद्धौ हनन्नाङ् इति तङ् । अन्यमिति कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण् ।
वध्यमिति वध हन्ती कर्मणि घ्यण् । उभयत्र वृद्धौ जनवध इति ऋसः । कार्यमिति
डुकृञ् कृश्विदीपे इति ऋतदीर्घात्ताभ्यां घ्यणि वृद्धिः । याव्यमिति युल मिश्रणे
घ्यणि वृद्धौ यसः अकारादावादेशः । एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वसुनोतेत्यर्थः ॥६७१॥

सेम् त्तो यन्मात् स तेम् त्तः । यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं यज्ञाङ्गे यजः यज्ञाङ्गयजः ।
गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थं वन्च । सेम् त्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थं वन्च चेति ।
ततो नञ् समासः । तेषाम् । पाक्यमिति डुकृञ् श पच घ्यणि वृद्धौ चस्य कः ।
एवं घिच पशौ च सेक्यम् । रोग्यमिति कृजशौ भङ्गे घ्राणि गुणे जस्य गः । एवं
षन्जौ च सङ्गे सङ्गमिति । एवं घजि पाकः सेकः रोगः सङ्गः । सेम् त्तादेशस्तु
टुडु याचृज याच्यः । खीचृ डीच् खीच्यः । यज्ञाङ्ग यज्ञस्तु घजि प्रयाजः अनु-
याजः उपांशुयाजः ऋतुयाजः । प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किम् ?
यागः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्चु गत्याम् । वञ्चग्रीयाम् । अनेकार्थत्वात् वक्त्री-
भावे कर्त्तरि घ्राणि वङ्गं काष्ठम् । केचित्तु श्वानं पचतीति श्वपाकः एवं मांस-
पाकः कपोतपाकः उलूकपाकः एषु ढात् षष्ठिति षणि परेऽपि चकारस्य ककार-
मिच्छन्ति । समते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि घडि पाकः । ततः श्वा पाको
यस्य स श्वपाकः इत्यादि । एषु शङ्खभिन्नादिवत् विशेषणस्य परस्थितिरिति ॥६७२॥

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये ।

भुज-वच- निप्रयुजः ६।, अन्न-अशब्दशक्ये ७।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यः प्रयोज्यः । एषु किम् ? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः ।

६७५ । पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्ड-
पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-
चाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्या-
मावास्या याज्याः ।

पाय्य—याज्याः १॥॥

एते घ्यणन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्यं मानम् । दधात्यग्निमिति धाया सामधेनी, धाया
ऋत्विजः । प्रणाय्यः असम्मतः प्रियो वा । अनाय्यो दक्षि-

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज-
प्रवचान्तु आवश्यकतेऽनावश्यकौ चार्थे चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः । अवश्यं
पाच्यम् एवम् अवश्यं रीज्यम् । त्यजादेस्तु त्याज्यः याज्यः प्रवाच्य इति । समा-
हारेणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् तानामपि न स्यात् ।
तेन मुचलशपजौ मोचे मोच्यं शुच शोके शोच्य इत्यादि । शुचिर्वैमसहेत्यादिना
वैमलान् नेमडीशीति इमी निषेधादनिम् कालम् ॥६७३॥

भुजश्च वचश्च निप्राभ्यां युज् च तस्य । अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यच्चेति तस्मिन् ।
भुज्यते यत् तत् तङ्गोऽर्थे अन्नादि । वाच्यं वचनीयमित्यर्थः । नियोक्तुं शक्यतेऽसौ
नियोज्यः प्रयोज्यः सेवकः । एषु किम् ? भोग्या भूः उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः ।
वाक्यं परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्यः प्रभुः
अत्र कभावः इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण् ॥६७४॥

पा पाने घ्यणि पाय्यं परिमाणं पेयमन्यत् । दधात्यग्निमिति धाया सामधेनी

णाग्निः । कुण्डेः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्त्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्य-
मावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

६७६ । पु शक सह तक् चत यत शसो-
ऽचम वप रप लप त्रप दभो यो भज जप यजा-
नमस्तु वा ।

पु—शसः ५१, अचम—दभः ५१, यः ११, भज—आनमः ५१, तु ११, वा ११

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे
भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्तः । एवं धाव्याः ऋत्विजः धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्यः असम्मतः प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेयः । गार्हपत्यादग्नेरानीयी यः प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अन्यत्र आनेयः । कुण्डेः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सोमो लताविशेषस्य रसः । अन्यत्र कुण्डपेयं दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः क्रतुः । अन्यत्र सञ्चेयं पुण्यम् । सुनञ् सन्धे क्तेदपीडामन्ये । राज्ञा सूयते मङ्गलपूर्वकं स्नायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः । सन्नीयते इदं सान्नाय्यं हविः । अन्यत्र सन्नेयम् । चिनचित् चित्यां निचीयतेऽसौ निकाय्यो निवासः अत्र चक्ष कः । अन्यत्र निचेयम् । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः उपचीयतेऽसौ उपचाय्योऽग्निः उपचेयमन्यत् चीयतेऽसौ चित्त्योऽग्निः चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्नि-
चित्या । सम्पूर्ववह्नौ समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः अत्र घ्यणि निपातनात् जिः तस्य दीर्घश्च । अन्यत्र संवाह्यः । अमा चन्द्रस्य आद्या कला । तथा सह वसतोऽस्यां तिथौ चन्द्रार्कौ इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषाः कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्गाह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥६७५॥

रस्यं शक्यं सद्यं तक्यं चत्यं यत्यं शस्यम् । भज्यं भाग्यं,
लप्यं जाप्यं, यज्यं याज्यं, आनम्यम् आनाम्यम् । अमादेस्तु
आचाम्यं वाप्यं राप्यं लाप्यं त्राप्यं दाभ्यम् अनकारनिर्देशात् ।

६७७ । व्यालभो मुण् ।

यि ७।, आलभः ६।, मुण् ११। ।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलम्भरा गौः ।

६७८ । उपात् स्तुतौ ।

उपात् ५।, स्तुतौ ७। ।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम् । उप-
लम्भराः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् ।

६७९ । गद् मद् यम् चराचरोऽगैर्यः ।

गद् मद्-यस्-चर-आचरः ५।, अगैः ५।, यः १। ।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे । गद्यं मद्यं यम्यं चर्यम्
आचर्यम् । अगैः किम् ? प्रगाद्यम् अभिचार्यम् ।

पुश शक्य सद्य तक्य चत्य यतश् शस चेति तस्मात् । चमश्च वपश्च
रपश्च लपश्च तपश्च दभश्च ते, न विद्यन्ते ते यत् सीऽचम वप रप लप तप दभ-
तस्मात् । भजश्च जपश्च यजश्च आनम चेति तस्मात् । हसन्तात् प्राप्तस्य घ्यणो
बाधकोऽयम् । रमुङ्जौ रस्यम् एवं तपौ तप्यं अपौज शय्यः कङ्कड स्तुतौ वण्ये
कव्यः । लभ्यग-हिंसे लभ्यः । शक्यमित्यादि सुगमम् । दाभ्यमिति दन्भु दम्भे
इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे वृद्धिरित्यर्थः ॥६७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे । शिच्छादल्याचः परः । आङ् पूर्व लभ-
धातुर्मारणे वर्त्तते । आलम्भरा गौर्मारणीया इत्यर्थः ॥६७७॥

उपलम्भराः साधुः स्तव्य इत्यर्थः ॥६७८॥

अगैः किं प्रगाद्यं प्रमाद्यं प्रयाप्यम् एषु हसन्तात् घ्यण्येव चरः केवलस्य आङ्-
पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्यम् आचर्यम् । अन्यत्र अभिचार्यमिति । ये पं ऽङ्गुतेऽर्थे
आचरः सुम् वाच्यः । आश्चर्यम् ॥६७९॥

६८० । पण्यावद्य वय्याचार्य्य वह्य जय्य
क्षय्य क्रय्यार्य्योपसय्याजय्यम् ।

पण्य—अजय्यम् १ ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनि-
ष्टम् । वय्या कन्या, वय्यं श्रेष्ठम्, आचार्य्यो गुरुः । उह्यतेऽने-
नेति वह्यं शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं क्षय्यम् । क्रय्यं
हृष्टे प्रसारितम् । अर्य्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्थियते इत्युप-
सय्या ऋतुमती । न जीर्य्यति इति अजय्यं सङ्गतम् ।

६८१ । ह भृ जुषस्त्विन्-शासृदुङ् वृजो-
ऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

ह—वृजः ५१, अकृप—समवसृजः ५१, क्यप् ११ ।

द्रादेर्कारोडो वृजश्च लृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पणङ् व्यवहृतौ स्तुतौ पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विण्ः पण्यी लय्य
इत्यर्थः । नञ्पूर्वस्य वदतेः अवद्यं निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्यं वाक्यम् ।
वृज्ग सम्भक्तौ वय्या कन्या वय्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वाय्यः । आचार्य्यो गुरुः अन्यत्र
आचर्य्यम् । उह्यतेऽनेनेति वह्यं शकटम् । अन्यत्र वाह्यम् । जय्यं जेतुं शक्यम् ।
अन्यत्र जेयम् । क्षय्यं क्षेतुं शक्यम् । अन्यत्र क्षेयम् । क्रय्यं हृष्टे प्रसारितम् ।
अन्यत्र क्रियम् । ऋ गतौ अर्य्यः स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्य्यः । उपस्थियते
इति उपसय्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसार्थ्यम् । न जीर्य्यति इति अजय्यं सङ्गतम्
अन्यत्र अजार्थ्यम् ॥६८०॥

ऋत् उङ् यध्य स ऋदुङ् । हृश् भृश् जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च
वृज् चति तस्मात् । पाण्यः सृज् पाणिसृज् । समीऽवः समवः समवात् सृज्
समवसृज् । कृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यव
सीऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥६८१॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति ।

स्वस्य ६।, तन् ११।, पिति ७।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आट्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः
इत्यः शिष्यः वृध्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्पं चर्त्यम् अर्च्यम्
पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः ।

६८३ । कृ वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रहो वा ।

कृ—ग्रहः ५।, वा ११। ।

एभ्यः क्यप् स्यात् वा टभावे । कृत्यं कार्यं, वृष्यं वृष्यं,
मृज्यं मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्यं दोह्यं, शस्यं शंस्यं, संभृत्यः
संभार्यः, प्रतिगृह्यं प्रतिग्राह्यम्, अपिगृह्यम् अपिग्राह्यम् ।

ऋस्वान्तस्य तन् स्यात् पिति कृति परे । अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य
ग्रहणम् । न तु स्वभावस्वान्तस्यैव । तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति जम्
लोपेऽनेन तन् । आट्य इति । आङ्पूर्वं टङ् शदरे क्यपि कित्वाङ्गुणाभावे
पित्वात् तन् । शिष्य इति शास्त्रेः क्यपि शासुडिति आकारस्य इकारे शास वस-
घसेति षत्वम् । वृष्य इति वृषु इत्यस्यान्तर्भूतजप्रत्ययत्वात् सकर्मकत्वे कर्मणि क्यप् ।
वृत्य इति जानुबन्धस्य वृज वरण इत्यस्य ग्रहणात् वृङ्ग सम्भक्तौ इत्यस्य वाच्यं
इत्येव । कल्पमिति कृपुडल कल्पने कृप कृप इति कृपादेशे घ्यणि गुणः । चृतश्च
चर्त्यम् । ऋचश्च अर्च्यम् । पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जुः । अत्र चजोः
कगाविति जस्य गः । एवं समवसर्ग्या ॥६८२॥

समो भृ समभृ प्रत्यपिभ्यां ग्रह प्रत्यपिग्रह । कश्च वृष च सृज च गुह च दुह
च शन्स संभृश्च प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात् । गुह्यं गोह्यमिति घ्यणि गुणे अचः
परत्वाभावात् गुह्योणीरुहित्यनेन कर्त्तुं स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् । अन्यत्
सुगमम् ॥६८३॥

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य
रुच्याव्यथ्य भिद्योद्वापुष्य सिद्धा तिष्याज्य युग्य
कृष्टपच्य कुप्य भार्याः ।

गृह्य—भार्याः १॥३ ।

एते क्यवन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्यं पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यः, गृह्योऽस्त्रैरी, ग्राम-
गृह्या ग्रामवाच्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्जः । जित्या
हलिः । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूल
भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्ज्मतौति उद्गो नदः ।
कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयतीति सिद्धाः,
अ एव तिष्योऽपि । आज्यं घृतम् । युग्यं वाहनम् । कृष्टे
स्वयं पच्यते इति कृष्टपच्यो ब्रौहिः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्या-
मन्यत् । भार्या बधूः क्षत्रिया च ।

पदपच्यपरतन्त्रवाहभूतेषु गृह्यपदं निपात्यते । यथा प्रगृह्यं पदं यत् स्त्रैरेण
समुद्गीयते । कृष्णगृह्यः कृष्णपक्षः पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽस्त्रैरी अधीन इत्यर्थः ।
ग्रामगृह्या ग्रामवाच्या नदीत्यर्थः एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीयः कल्कः । कल्की-
ऽन्तौ समलैलसोरित्यमरः । अन्यत्र विनीयः । विपूयो मुञ्जः शरपुङ्ख इत्यर्थः ।
अन्यत्र विपयः जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जेयः । सरति गच्छ-
तीति सूर्य्योऽर्कः । सूर्यादयः स्तिथ्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यवन्ताः । अन्यत्र सायः ।
रुच्यते रुच्यः । न व्यथते अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि
उज्ज्मतौति उद्गो नदः । कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयतीति
सिद्धाः । तोषतीति तिष्यः । सिध्यतिष्यौ पुंश्चनक्षत्रे । अनुजुघन्ति अज्यते
मन्यते अनेनेति आज्यं घृतम् । युज्यते ति युग्यं वाहनम् । कृष्टे क्षेवे स्वयं
पच्यते इति कर्मकर्त्तरि कृष्टपच्यो ब्रौहिः । गुपू रक्षे गुप्यते इदम् कुप्यं
सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत् गत्य कः कृत्य गोप्यं वचः । भिद्यतेऽसौ भार्या बधूः
क्षत्रिया च ॥६८४॥

६८५ । लैर्वदः क्यप्-यौ ।

लैः ५।, वदः ५।, क्यप्-यौ १॥ ।

ले. परावदः क्यप् यौ स्तः ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

६८६ । ऋषोद्यं नित्यम् ।

ऋषोद्यं १।, नित्यम् १। ।

४८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हनः ५।, क्यप् १।, भावे ७।, न १।, तः १।, च १। ।

ले. पराभ्यामाभ्यां क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च ।

ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्महत्या ।

६८८ । धोः केलिमो ढवे ।

धोः ५।, केलिमः १।, ढवे ७। ।

धोः परः केलिमः स्यात् ढवे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एवं भिदे-
लिमाः माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यते इति कर्मणि क्यपि गृह्यतेति जौ ब्रह्मोद्या, ये ब्रह्मवद्या कथा ।
भावे तु ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तीपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासी
वक्तव्यः । एवम् आशुगः गिरिशः वराहः उदधिका इत्यादि । उपसर्गादन्यस्या-
व्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासी न स्यात् । अलं कृत्वा कृत्वालं भोक्तुं कालः
काली भोक्तुम् । उपसर्गात् प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्
कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नगः अग इत्यादि ऋषोद्यम् । यप्रत्यय-
निषेधार्थमिदं तेन ऋषावद्यमिति न स्यात् ॥६८६॥

ब्रह्मणी भावः ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणी हननं ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥६८७॥

ढञ्च तत् षश्चेति ढवः तस्मिन् । धोरुपादानं सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्व-
धातुभ्यः केलिमः स्यात् कर्मकर्त्तरि । कित्त्वान् न गुणः । स्वयमेव पचन्त इति
पचेलिमास्तण्डुलाः । एवं भिदेलिमं काष्ठं मुचेलिमं वारि ॥६८८॥

६८६ । ते ल्याः शक्याह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्याः १॥, शक्य—प्राप्तकाले ७, वा १। ।

तव्यादयो ल्यसंज्ञाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वोढुं
शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः
स्तवनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्ययम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य पादः ।

शक्यतेऽसौ शक्यः कर्मणि यः, अर्हयोग्यत्वे अन्तर्भूतजार्थत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि घ्यणि अर्ह्यते योग्यः क्रियतेऽसाविति अर्ह्यः । निर्यकार् पाठे तु कर्मणि
घाज् । शक्यश्च अर्ह्यश्च प्रेष्यश्च अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन् । ते तत्र अनीय
य घाण् यक्यप् केलिमा ल्यसंज्ञाः स्युः । पृथक्योगात् भावे ढवे च इति द्वयीरनु-
द्वयभाव इत्यस्यैवानुवृत्तिः । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्मभावयोः स्युः । अत्र वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थाभावेऽपि केवलयोर्दभावयोश्च स्युरित्यर्थः । तत्र
केवलयोः कर्मभावयोस्तु चेत्यं चयनीयं चेयं पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहृत-
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वोढुं शक्य इत्यादि वह्नैजौ प्रापणं
शक्यार्थे कर्मणि तव्ये ङीडीभाविति ह्रस्व ढत्वे सहवहोरिति अकारस्य ञीत्वे
ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे णुभिरिति धस्य ढत्वे द्वीद्वीति ढस्य लोपः । वोढव्यः
स्त्वो भार इत्यर्थः एवं वहनीयो वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरुः शिष्येण
स्तोतुं योग्यः क्रियते इत्यर्थः । एवं स्तवनीयः स्तुत्यः । अर्ह्यश्चेति चकारात्
शक्यार्थेऽपि । यथा कविना स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यो राजा स्तोतुं शक्यते
इत्यर्थः । तव्यादीनां कालविशेषानुपदेशेऽपि भवद्भूतभवे इत्यत्र भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मोद्या इति शापकान् वर्तमानेऽपि स्युरिति ॥६८६॥

इति ल्यपादः ।

द्वितीयः पादः—तृनादिः ।

६६० । तन् णकौ घे ।

तन् णकौ ११, घे ७ ।

घोस्तृणकौ स्तो घे । करोति इति कर्ता, कारकः,
हरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारकौ ठे ।

गलेचोपक-पादहारकौ १॥, ठे ७ ।

एतौ निपात्यौ ठे ।

६६२ । मार्हात् क्रमो नेम् तणः ।

मार्हात् ५१, क्रमः ५१, न ११, इम् ११, तणः ६१ ।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तन् इति दन्त्यनकारी घावस्वसृष्टश्च इत्यादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पिवा-
दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थः । णकस्य णकारी वृद्धार्थः हरिद्रायक इति हरिद्र-
आलीप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्ञ् णित्कदीति यन् । तच्छीलत-
द्धर्मतत्साधुकारिण्यपि कर्त्तरि तन् स्यात् । अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति
न्यायात् । शीलं फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । जनापवादं वदिता खलः । धर्मः
शास्त्रविहित आचारः प्रयागादौ मुण्डयिता । साधु मत्ता जन इत्यादि । अतएव
कारके शीलार्थं तन् इति स्वयमुक्तम् ॥६६०॥

एतौ कर्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुष्यतेऽसौ गलेचोपकः अत्र
क्तेरलुक् । पादाभ्यां क्रियतेऽसौ पादहारकः ॥६६१॥

मम् आत्मनेपदम् अर्हतीति मार्हः तज्जात् । आत्मनेपदप्राप्तिद्योगात् क्रमः
परस्य तन् इम् न स्यात् । प्रक्रमेत्यादि प्रीपादारम्भ इति आत्मनेपदयोगात्त्वम् ।
अयोगात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥६६२॥

६६३ । ग्रह-नन्दि-पचादेर्णिननान् घे ।

ग्रह-नन्दि-पचादिः ५।, णिन्-अन-अन् । १।, घे ७। ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्द्यादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । आही
स्थायौ प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः
लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रोरुयः ।

ग्रहश्च नन्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादिः तस्मात् । णिन् च
अनश्च अन् चेति । णिनः पूर्वणकारो वृद्धार्थः । अनोऽकारान्तः । अन् इत्यस्य
नकारो यङो लुक्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र शंभ्यादः इति अप्रत्ययस्य अप्राप्तये
विशेषार्थः गणश्च प्रयोगानुसारिण बोध्याः । वृहन्तीति आही णित्वात् वृद्धिः ।
स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणी इति नीचोऽन्तरदुर्गे इति णत्वम् । नन्द्य-
तीति नन्दनः । अने जेलोपः । विचक्षण इति चक्षः क्ताञ्च इत्यत्र अनवर्जनान्न
क्ताञ्चखराजौ प्रुण इति णत्वम् । जनम् अर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदय-
तीति मधुसूदनः । लुनातीति लवनः खड्गः । रसे वाच्ये लवण इति णत्वम् ।
पचतीति पचः । दिव्यतीति देवः अत्र कृष्टञ्चेति कप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् ।
लेख्य इति यङन्तात् लेलीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्त्येव यङो लुक्
यङन्तुक् क्यलोपे इति गुणनिषेधे श्रुध्वीरिति यः । लोलुव इति यङन्तादनि
यङो लुकि श्रुध्वीरित्युक् । कल ध्वनौ यङिघोऽज्ययरे इति दीर्घे रोरुयभागात्
अनि ङ्गस्वोदन्तात् परविहितस्य यङो न लुक् । तय्यानीयया इत्यस्मात् व्यणीराव-
श्यके इत्यत्र यथा दभावे इत्यनुवर्तते । तथा लण्कौ घे इत्यस्मात् मण्डूकप्लुताधि-
कारादत्रापि घे इत्यस्यानुवृत्तावपीटसिद्धौ अधिकं घग्रहणं यान् ज्ञापयति तानहं
विवर्णामि । यथा नञपूर्वात् याचवदत्रजवसो णिन् । न याचतीति अयाची ।
एवम् अवादी अत्राजी अवासी । एभ्यः किम् अपठिता अपाठकः । नञः परा-
दजन्तादचेतने कर्त्तरि । अकारौ घर्मस्य वालातपः । नञः किम् ? छेदकर्त्ता खड्गः ।
अचेतने किम् ? अकर्त्ता विप्रः । धिजो देशे । विषयी देशः । मनीषादित्वात्
वृद्धिः । व्यभिपरेर्भुवः विभावी अभिभावी परिभावी अत्र [मनीषादित्वात्
गुणः । एवम् उत्साही उदासी निवेशी । पट्टीमात्मानं मन्वते पट्टमानिनौ
अर्द्धपुंवत् स्युक्त इति पुंवद्भावः । जालुपसर्गभिन्नपूर्वकधातोस्ताच्छीत्ये णिन् ।

अणभोजी । जातिपूर्वात् त ब्राह्मणान् आनन्वयिता । अत्र शीलायै तन् कर्मणि
षष्ठी न स्यात् । उपसर्गपूर्वात् तु संभोक्ता उपभोक्ता । उन्मद विष दुह दुह दुष
आक्रोड अनुरुध आयस आयस अतिचर अपचर व्याङ् मुष अभ्याहन परिदिव
परिचिप एभ्यस्ताच्छील्ये णिन् । उन्मादी हेषी द्राही दीही दीषी आक्रोडी
अनुरोषी आयासी आयासी अतिचारी अपचारी व्यामोषी अभिघाती आघाती
परिदेवी परिचेपी । उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु ताच्छी-
ल्याभावेऽपि यद्वादित्वात् णिन् । कर्तुरूपमानात् । खर इव क्रोशति खरक्रोशी ।
एवम् उद्गक्रोशी । जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छील्याभावेऽपि स्यादिति पृथग्वचनम् ।
व्रताभीक्ष्ण्ययोः । व्रतं शास्त्रीयनियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्येन करणम् । अल-
वणभोजी नक्तंभोजी अश्राद्धभोजी । आभीक्ष्ण्ये तु क्षीरपायिणः उधीनराः । सीवीर-
पायिणी बाह्वीकाः । कषायपायिणी गान्धाराः । करणात् यजोऽतीते । अग्नि-
ष्टोमेन यजते अ । अग्निष्टोमयाजी । कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि । कल्की
भावी ग्रामंगामी पात्यः । एवं कदाचित् वृद्धाभावे ग्रामंगमीत्यपि स्यात् । एवम्
ऋणपरिशीघनेऽपि । मोक्षनृणंदायी । उभयत्र अभ्यर्थेऽपि णिन् । कर्मणि न षष्ठी ।
शमाद्विभ्यः शमी तमी दमी यमी भमी क्षमी क्लमी । एषु जनवध इति
ऋस्वः । समी ज्वरित्वरिभ्याम् । संज्वरी संज्वरी । ज्वरतरी जौ घटादित्वात्
ऋस्वे त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् जियवधानेन पुनर्न वृद्धिः । वेः कत्यसन्भुक्-
सलसेभ्यः । विकल्यी विशम्भी विकासी विलासी । पान्मथदुवदवसलपेभ्यः । प्रमाथी
प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी । परेः सूदहिभ्याम् । पयिसावी परिदाही ।
अन्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करणं ताच्छील्यविवक्षायामेभ्यस्तृणो निषेधार्थम् ।
परेः क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च । परिचेपी परिचेपकः परिवाटी परि-
वाटकः परिवादी परिवादकः । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवी परिदेवकः ।
अत्र ताच्छील्यविहितप्रत्ययेन असंख्योऽपि तन् बाध्यते इति बोध्यम् । निन्द हिंस
क्षिण खाद गण विनाशि व्याभाषासूयेभ्यो णकः । निन्दकः हिंसकः क्षेशकः
खादकः गणकः विनाशकः व्याभाषकः असूयकः । उपसर्गात् देविकुशाभ्याम् ।
आदेवकः आक्रोशकः । कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छील्येऽपि णिन् । पितृघाती
मातृघाती कुमारघाती । प्रातृजुसुव इन् । अयमनुबन्धशून्यः । प्रजवी सू प्रसवे
प्रसवी । इष जि वृद्धिं विश्वि वस अभ्यस अभ्यथेभ्यश्च एभ्यस्ताच्छील्ये इन् स्यात् ।
अन्यथी विजयी आदरी चयी विश्वथी वमी अभ्यमी, न व्यथते अन्यथी । युज भज

६६४ । चिह्निद चक्रस चराचर चलाचल पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा ।

चिह्निद—पाटपटाः १॥, वा १॥ ।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे, क्लेदः क्रसः चरः चलः
पतः वदः हनः पाटः ।

भुज त्यज संसृज रज्ज भृज विविच संपृचिभ्यो घ्नित्वाच्छील्ये । शाकटायनानु-
रोधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः । युजिर युजौङ् योगी भागी भोगी त्यागी
संसर्गी घिति परे एषां जस्य गः । रागी इत्यत्र तु रन्जीऽपषकेत्यादिना न लोपे
णित्वात् ह्रस्वौ जस्य गः । भङ्नी विवेकी सम्पकी । नन्दि वासि मदि दूषि साधि
शोभि वर्द्धिभ्यो अग्न्येभ्योऽसंज्ञायामनः । नन्दनः वासनः मदनः अत्र घटादित्वात्
ऋस्वः । दूषणः अत्र दुषेरीदूरिति दीर्घः । साधनः शोभनः वर्द्धनः । संज्ञायान्तु
चन्दनः दर्पणः विभीषण इत्यादि सह तप दम जल्प सम हृष श्वस स्पृशादिरज्ज-
न्तात् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः हृषणः श्वसनः स्पर्शन इत्यादि ।
क्रोधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽनः । क्रोधनः कोपनः कम्पनः चलनः भूषणः मण्डनः
शब्दनः रवणः । शब्दार्थादकर्मादेव । तेन विद्यां पठिता विप्रः । रुचादेश
हसादेः । रोचनः वर्द्धनः जुगुप्सनः तितिक्षणः मीमांसनः वीभत्सनः । हसादेः
किम् ? एधिता । अत्रापि अकर्मकादेवेति बोध्यं तेन वस्त्रं वसिता जनः । चक्रस्य
दंद्रस्य जुष्ट गृधि ज्वल शुच लष पत वदेभ्यः । चक्रमणः दंद्रमणः उभयत्र
हसाल्लोप इति अकारलोपे घकारलोपः । जवनः सरणः गर्जनः ज्वलनः शोचनः
अभिलषणः प्रपतनः प्रवदनः । अत्र पतपदीर्घुकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ
वचनम् । तेन ताच्छील्ये प्रत्ययेन विशेषेण असरूपोऽपि सामान्यो बाध्यते इति
बोध्यम् ॥ ६६३ ॥

क्लिद्यु इर् क्लेदे । क्रसु स उङ्गृती । चर गती । चल न लती । पतल्लज
गत्याम् । वदै वाचि । हन ल गती वधे । पट क ष लिषि । इत्यष्टभ्यः पचाहि-
त्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते । पक्षे क्लेद इत्यादि । पाट इति चुरादित्वात् औ
बद्धिः ॥ ६६४ ॥

६६५ । रावेर्मन् वा कृति ।

रावेः ६।, मन् १।, वा १।, कृति ७ ।

रावेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिचरः रात्रिचरः ।

६६६ । कृ-गृ-ज्ञा-प्रीजुङः को दुहो घङ् च ।

कृ-गृ-ज्ञा-प्री-इजुङः ५।, काः १।, दुहः ६।, घङ् १।, च १। ।

क्रादेरिजुङश्च कः स्यात् तस्मिंश्च दुहो घङ् स्यात् घे ।

किरः गिरः ज्ञः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः ।

रावेः परव कृतीऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः । रावौ चरतीति पचा-
दित्वादिनि अनेन मनि रात्रिचरः पचे रात्रिचरः । एवं रावौ अटतीति रात्रिमटः
रात्रायटः । वाञ्छन्तीऽव व्यवस्थावाची च । तेनेदं विवृणोमि । अगदसत्यास्तूनां
मन् कारे । अगदं करोतीति ङात् षष्ठिति षणि वृद्धौ कारे परे अगदस्य मनि
अगदङ्कारः एवं सत्यङ्कारः । अस्तुङ्कारो देवविशेषः । अस्तु इत्यव्ययशब्दः । अगि-
लस्य गिले तिमिं गिरतीति कृगृज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि गोरल
इत्यव वक्तव्यात् रेफस्य लत्वे अनेन मनि तिमिङ्गिलः एवं रिपुङ्गिलः । अगिल-
स्येति किम् ? गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः । तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शत-
योजनविसृत्तः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तदगिलोऽप्यस्ति राघव इति ॥ ६६५ ॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कृश्च गृश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ्
चेति अकारात् इजुङन्तत्वात् के मतीत्यर्थः । कौरतीति किरः अत्र कप्रत्यये ऋदि-
रणाविति इर् । गिरतीति गिरः । जानातीति ज्ञः । परव आदन्तत्वात् डप्र-
त्ययेनैवेष्टसिद्धौ इह ज्ञायहणं कथमिति चेन्न परव उपपदपूर्वादेव ङी विधीयते
इह तु केवलाज्जानातेः क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रियः क्षिपतीति क्षिपः
भुवि रोहतीति भूरुहः । कामं दोम्हीति कप्रत्यये कृते हस्य घङि स्त्रियामत आपि
कामदुघा । अकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजीऽलसः
एव । अन्यत्र ङात् षणि तुन्दपरिमार्जः शिशुः । एवं श्रीकमपनुदतीति श्रीकापनुद
आनन्दकर एव । अन्यत्र ङात् षणि श्रीकापनादी धर्मकथकः । अत्र इजुङ्गाव-
निमित्तकतया विशेषणं कप्रत्ययेन कर्मपरत्वात् विशेषीऽपि सर्वधातुनिमित्तकतया

६६७ । हन जनाङ्गमादेडः ।

हन जन-आत्-गमादेः ५१, डः ११ ।

हनो जन आदन्तात् गमादेश्च डः स्यात् घे । शोकापहः
वराहः सरसिजं पङ्कजम् अजः गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः
गिरिशः, वारि चरतौति वार्चो हंसः ।

६६८ । घेट्टशपात्राधः शः ।

घेट—अः ५१, शः ११ ।

एभ्यः शः स्यात् घे । उड्यः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्नः
उडमः ।

सामान्यो ढात् घण् बाध्यते । एवञ्च काकेभ्यो ग्रहीतव्याः काकटहास्तिना ।
इत्यत्र कर्मणि अपि कः ॥ ६६६ ॥

हन च जन च आच्च गमादिभ्येति तस्मात् । शीकम् अपहन्तीति शोकापहः
वरम् आहन्तीति वराहः । एवं तमोपहः दुःखापहः ज्वरापहः । कोशं हन्ति
गच्छतीति क्रोशहः वातपित्तकफापहः विश्वाग्निदर्पापहः । इत्यादि उदाहरण-
दर्शनात् शीकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण उपत्ययेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो
हनचरगः टक् बाध्यते । दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघातः एवं चार्वाघातः
वर्णसङ्घातः पाणिघातः पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते । सरसिजं सरोजं विभक्ते-
रलुक् मनीषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अजः । एवं द्विजायते
द्विजः । अत्र मनीषादित्वात् सूचः सस्य लोपः परिजः अभिजः पुमांसमनुजातः
पुमनुजः । एवं स्यनुजः सहजः प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गां ददातीति गोदः
दाभ्यां पिबतीति द्विपः प्रह्वयतीति प्रह्वः अत्र उपत्ययप्राप्तेः पूर्वावस्थायामश्रितिविषये
एचोऽश्रित्येति आकारे आदन्तत्वात् डः । आशु शीघ्रं गच्छतीति आशुगः । न
गच्छतीति नगः एवम् अगः गिरौ शेते गिरिशः । परिखन्यते इति परिखा कर्मणि
डः । तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्य भावे डः । एतौ निपात्यौ ॥ ६६७ ॥

उड्यतीति उड्यः । उपत्ययोऽस्य शित्वात्प्रसञ्जायां शपि लोपोऽतोऽदेचोरित्य-
कारलोपः । एवमुत्पश्य इत्यादौ स्थादानेत्यादेशाश्च । साहचर्यात् पा इति भौवाः,

६६६ । साहिसातिचेतिवेद्योजिधारिपारि- लिम्प विन्दोऽगेः ।

साहि—विन्दः ५।, अगेः ५। ।

अगिभ्यः एभ्यः शः स्यात् चे । साहयः सातयः चेतयः
वेदयः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः ।

१००० । दुनीभूज्वलाद्यासुसंखीर्णं वा ।

दु—संखीः ५।, णः १।, वा १। ।

अगिभ्य एभ्यो णः स्यात् चे वा । दावः दवः नायः नयः
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्रावः आस्रवः,
संस्त्रावः संस्रवः ।

दिक एव । उदय इत्याद्युदाहरता सोपसर्गणामेवायं विधिरिति सूचितम् । अथ-
त्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः पश्यतीति पश्यः व्याघ्र इत्यत्र संज्ञानुरोधात् ड एव ॥६६८॥

सह जड शतौ सात क सुखे इति सौवः । चित्तीसंज्ञाने विदलन्तौ एव
कम्पे धृ शङ् स्थितौ पृ लि पालने । एते जगन्ताः । जिलिपी एव ज लिपे ।
विदल शपजौ लाभे । इत्यष्ट । साहयतीति साहयः शस्य शित्ताः प्रायां अपि
लीपोऽत इत्यकारलोपः । एवं सातय इत्यादि । लिम्पः विन्दः सुभयव तृदा-
दित्वात् श्रे मुचादित्वात् तुष् । उदजयान् भूतगणायषेधौदिति मष्टौ । उदशब्दस्य
उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एवं निलिम्पः इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥६६९॥

दुनीतीति दावः शित्त्वात् हडिः । पचे पचादित्वात् अनि दवः । नयतीति
नायः नयः । भवतीति भावः भवः । ज्वलतीति ज्वालः ज्वलः । चलतीति चालः
चलः । एवं कीचतीति कीचः पचे कुजुडत्वात् के कुचः । आस्रवतीति आस्रावः
आस्रवः । संस्रवतीति संस्त्रावः संस्रवः । उभयव सुर्दन्त्यादिः । तथाच अव-
श्यायकणासावाश्वारुमुक्ताफलत्विषः । कुर्वन्ति चित्तसंस्त्रावं चलत्पण्यसम्भृता
इति भट्टिः । अगेः किम् ? प्रदव इत्यादि । आसंस्त्रीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ आस्र-
संस्त्रीरिति गौरवं ज्ञापयति । गृह्णातेरपि चे णो वा स्यादिति । ग्राही

१००१ । श्वसव्यधेन तन दावहसः ।

अस—हसः ५।।

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः
दायः धायः अवहारः अवसायः ।

१००२ । नृत्-खन-रन्जः षकः ।

नृत्-खन रन्जः ५।, षकः १।।

एभ्यः षकः स्यात् घे । नर्त्तकी खनकी रजकी ।

१००३ । गो णनट्-थकौ ।

गः १।, णनट्-थकौ १॥।

गायतेः एतौ घे स्तः । गायनी गायकः ।

हिंसनलजन्तुः । गृहः सूर्यादिः । एवमस्मात् कप्रत्यये गृहस्वपाद्योरिति नौ
गृह्णातीति गृहं गृह्णाः ॥१०००॥

हृश्च साश्च ह्रसौ अवात् ह्रसौ अवह्रसौ । श्वसश्च व्यधश्च इन च तन च दाश्च
अवह्रसौ चेति तस्मात् । पृथग्योगो नित्यार्थोऽङ्गरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । श्वसितीति
श्वासः विध्यतीति व्याधः । प्रत्येतीति प्रत्यायः । अवतनीतीति अवतानः । दा
इति संज्ञा । तेन ददातीति दायः दधातीति धायः । अवहरतीति अवहारः ।
सा इति षीय नाशे अवस्यतीति अवसायः । एषु आदन्तत्वात् यन् दिङ् लिङ्
झिप्थिभ्यः कस्य बाधकी णो बाध्यः । दंघीति देहः लेद्वीति लेहः । श्लिष्यतीति
श्लेषः । तथा अवात् दुश्शार्भा णः । अवदुनीतीति अवदाबः अवश्यायते इति
अवश्यायः ॥१००१॥

नृत्यतीति नर्त्तकी खनतीति खनकी, रजतीति रजकी षके परे न लोपः ।
सर्वत्र षित्त्वादीप् ॥१००२॥

गायतीति गायनी षिति आदन्तत्वात् यन् टित्त्वादीप् ॥१००३॥

१००४ । हायनः ।

हायनः १ ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अम्बु जहातीति हायनो व्रीहिः ।

१००५ । मु द्रु सु स ल्वोऽकः ।

मु—ल्वः ५१, अकः १ ।

एभ्योऽकः स्यात् घे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७ ।

जीवतादिति जीवकः ।

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

नाम्नि ७, अन्ये १३३, तिक् १, च ११ ।

धोराशिषि अन्येऽपि कृतः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् ।
देवरातः रन्तिः ।

हायनः । वत्सरव्रीहिश्यामन्यव हातः । निपाती ह्यर्थविशेषे इत्युक्तेः ॥१००४॥

एभ्योऽकः स्यात् घे साधुकारिणि । साधु प्रवते प्रवकः । एवं द्रवतीति द्रवकः ।

लुनातीति लवकः । साधुकारिणि किम् ? प्रीता ॥१००५॥

पृथग्धीगात् सर्वधातुभ्योऽकः स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जीवतादिति जीवकः ।

एवं नन्दकः वर्द्धकः ॥१००६॥

धोराशिषि गम्यमानायां संज्ञायां कर्त्तरि । अन्येऽपि कृतः स्युः तिक् च स्यात् ।
देवाय रायात् देवरातः । एवं देवाय देयात् देवदत्तः । यज्ञाय द्यात् यज्ञदत्तः ।
एषु कर्त्तरि क्तः । एवञ्च अस्य वीरी भूयादिति वीरभूः अस्य सिवं भूयादिति
सिवंभूः । इत्यादौ क्तिप् । तिक् तु रसदां रन्तिः । अत्र वनतनयत तिव्वर्जनात्
न मलोपः । एवं तनुतां तन्तिः अग्निर अ भूयात् इति अग्निभूतिः इत्यादि ॥१००७॥

१००८ । सति-साती वा ।

सति-साती १॥, वा ।१।।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । ढात् षण् ।

ढात् ५॥, षण् ।१।।

ढात् परात् धोः षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघटं घटं करोतीति घटीकारः ।

१०१० । हन-चर-गः टक् ।

हन चर-गः ५॥, टक् ।१।।

ढात् परेभ्य एभ्यः टक् स्यात् वे । पापघ्नः कुरुचरः सामगः ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनीतराशिषि तिगलस्य एतौ वा निपात्यौ । पक्षे सनुतादिति वाक्ये तिकि कृते ह्रदवतेरिति इम् निपेक्षे वनतनेत्यत्र तिस्रजनात् नलोपाभावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । सहान्तं घटं करोति अत्र सापेक्षत्वात् न स्यात् । अघटं घटं करोतीति घटीकारः । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात् न स्यात् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ब्रह्मा वदति ग्रासं गच्छति इत्यादौ अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति सातिभ्य आदन्तात् डप्रत्ययस्य बाधकः षण् वाच्यः । स्वर्गज्ञायः तन्त्रवायः धान्यज्ञायः । एवं कर्तृपूर्वकात् सीपसर्गादादन्तात् कदाचित् स्रवाधकः षण् वाच्यः गीसन्दायः । ईक्ष्णसाचरिरभिभ्यः षणो बाधकोऽन् वाच्यः । सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अर्हि-शौलिकामिभक्षिभ्यो वा । पूजाहर्षा पूजाहर्षी मांसशीला मांसशीली पुत्रकामा पुत्रकामी मांसभक्षा मांसभक्षी । श्वानं पचतीति श्वपाकश्चपचौ निपात्यौ ॥१००९॥

पापं हनोति पापघ्नः कित्वात् गुणे हनगमित्युङ् लोपेः हनीक्षी घ्नः । कुरुन् वरतीति कुरुचरः । साम गायतीति सामगः । अत्र स्येचीत्याकारलोपः । टीक्षादीपि पापघ्नीत्यादि । एवं वातघ्नः पित्तघ्नः कफघ्नः श्वघ्नः इत्यादि । लक्षणे ज्ञायापतिभ्यां हनः । जायाघ्नी वृषलः पतिघ्नी प्राणिरम्बा । हस्तिवाहकपाटेभ्यो

१०११ । स-कुः टः ।

स-कुः ५१, टः ११ ।

टात् पराभ्याम् आभ्यां टः स्यात् वे । पुरःसरो, यशस्करो विद्या । भास्करः क्षपाकरः, कर्मकरो दासी ।

हनः शक्तौ । हस्तिघ्नः बाहघ्नः कपाटघ्नः । नगरादहस्तिनि । नगरघ्नोऽग्निः । अहस्तिनि किम् ? नगरघाती हस्ती । ब्रह्मभूणवदाङ्गोऽतीते विजिव । ब्रह्माक्षं हतवान् ब्रह्महा एवं भूणहा व्रतहा । सुरा सौधुभ्यामगेः पिबतेः टक् वाच्यः । सुरापी सौधुपी स्त्री । अगेः किम् ? सुराप्रपायः । पिबतेः किम् ? सुरां पातीति सुरापायः । कदाचिद्वन्तेः षण्यपि दृश्यते । आखुघातः चौरघातः ऋष्यन् इत्यादि ॥ १०१० ॥

पुरोऽयं सरतीति पुरःसरो । यशः करोतीति यशस्करो विद्या । टित्वादीप् । भासं करोतीति भास्करः । क्षपां करोतीति क्षपाकरः । कर्मकरो दासी । पुरोऽग्रेऽगतोभ्यः सरतेः टा वाच्यः । पुरसरः अग्रेसरः । अत्र सप्तम्या अनुगन्धि- धानात् । अगतःसरः । पूर्वात् कर्तुश्च । पूर्वी भूत्वा सरतीति पूर्वसरः । पूर्वात् कर्तुः किम् ? पूर्वं सरतीति पूर्वसारः । एवं तदनुसार इत्यादि । कुम्भकार इत्यादिकमुदाहरतापि इह कञो ग्रहणं यानि ज्ञापयति तान्यहं विवर्णोमि । यथा कर्मणः परात् कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वर्थेषु कर्त्तरि टः स्यात् । हेतुः प्रतीतशक्तिकं साधनम् । ताच्छील्यं फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । आनुलोम्यम् अनु- कूलता । हेतौ यशः करोतीति यशस्करो । ताच्छील्ये जनापवादकरः खलः । आनुलोम्ये आङ्गकरः इत्यादि । एवं तदाद्यादिभ्यां परात् कञः टक् । तदादिर्यथा तत्कारः मत्कारः एतत्कारः इदङ्करः किङ्करः । आद्यादिर्यथा । आदिकरः अन्त- करः बहुकरः बाहुकरः अहस्करः विभाकरः निशाकरः एककरः द्विकरः त्रिकरः चतुष्करः प्रभाकरः भास्करः चित्रकरः नान्दीकरः श्रीकरः लिपिकरः बलिकरः भक्तिकरः क्षेमकरः जङ्घाकरः धनुष्करः अरुष्करः रजनीकरः क्षपाकरः क्षणदा- करः दिनकरः दिवाकरः इत्यादि । कर्मशब्दात् परात् कञो भूती टः । भूतिः कर्ममूल्यम् । कर्मकरो वैतनिकः । कर्मकरो दासी अन्यत्र कर्मकारः । शब्द- श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद सूपाब्धादेः परात् कञस्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि षष्ठेव । शब्दकारः श्लोककारः कलहकारः गाथा-

१०१२ । शक्तृ-स्तम्बात् दृति-नाथात् फले-
रजो-मलात् देववातात् कृ-ह-ग्रहाप इः ।

शक्तृ-स्तम्बात् ५।, दृति-नाथात् ५।, फले रजस्-मलात् ५।, देववातात् ५।,
कृ-ह-ग्रहापः ५।, इः १। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे । शक्तृत्कारिः
वत्सः, स्तम्बकारिः ब्रोहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः,
फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः ।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भुः खिः ।

कुक्षि-आत्मन्-उदरात् ५।, भुः ५।, खिः १। ।

एभ्यः परात् भृजः खिः स्यात् घे ।

कारः वैरकारः चाटुकारः सूत्रकारः मन्त्रकारः गन्धकारः कुम्भकारः क्रमकारः
पदकारः सूपकारः अन्धकार इत्यादि । टात् परात् कृजोऽवहनेऽन् । अशहरा
दायादः, व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः । वहने तु भारहारी वैतनिकः ।
वयोवोधकवहने च । कवचहरी युवा । आउस्ताच्छील्ये । पुष्पाहरः कुशाहरः ।
अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृजः । वज्रधरः चक्रधरः गदाधरः शूलधरः धनुर्धरः ।
अदण्डसूत्रादिति किम् ? दण्डधरः सूत्रधरः । दण्डधर इत्यपि दृश्यते । सूत्र-
वर्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधरः जटाधरः सहोदरः गङ्गाधरः विद्याधरः । दण्डा-
दिभ्यो ग्रहो वा । दण्डग्रहः दण्ड्याहः धनुर्ग्रहः धनुर्याहः । शक्तिलाङ्गूलाङ्गुशयष्टि-
तोमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहोऽन् । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः । एवं लाङ्गूलग्रहः
अङ्गुशयष्टिः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः सूत्रग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः ॥ १०११ ॥

प्रत्यक् पदकरणं यथासंख्यार्थम् । तेन शक्तृस्तम्बाभ्यां कृजः दृतिनाथाभ्यां
हृजः फलेरजोमलेभ्यो ग्रहः देववाताभ्यामापः परः इः स्यात् घे इत्यर्थः । शक्तृ-
त्कारिरित्यादि । शक्तृ तालव्यादिर्विष्ठावाचकः । शक्तृ करोतीति शक्तृत्कारि-
वत्सः । एवं स्तम्बकारिर्ब्रोहिः । दृतिश्चर्मतां हरतीति दृतिहरिः श्वा । एवं नाथहरिः
पशुः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः
एवं रजोग्रहिः मलग्रहिः । देवम् आप्रीतीति देवापिः एवं वातापिः ॥ १०१२ ॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मन्स्वौ द्वीका-
न्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरूपः ६१, मन्स्वौ १॥, द्वीकान्तत्वं ११, तु ११, एकाजिचः ६१ ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारूपश्च मन् स्यात् स्वश्च एकाजिचस्तु
द्वीकान्तत्वं स्यात् खिदन्ते धौ परे । कुक्षिम्भरिः आत्मम्भरिः
उदरम्भरिः ।

१०१५ । खशेजेः ।

खश् ११, एजेः ५१ ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५१, स्वार्थे ७१ ।

आत्मानं गां मन्यते गांमन्यः श्रियमन्या ।

नास्ति व्यं यव सोऽव्यः अव्यशासौ अच्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अव्या-
जरुस् तस्य द्वी द्वितीया तस्याः कम् एकवचनं द्वीकम् अस्ती यस्य न द्वीकान्तः तस्य
भावः द्वीकान्तत्वम् । एकाच्चासौ इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य । कुक्षिं विभर्ति
इति कुक्षिम्भरिः । पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य लन् । आत्मानं विभर्तीति
आत्मम्भरिः । अत्र कर्तुंकि विराभे नस्य लुपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायान्
तदादिविधेर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरम्भरिः ॥१०१४॥

एजेरिति एजृ कम्पे इत्यस्य जन्तस्य ग्रहणम् । जनम् एजयतीति जनमेजयः ।
खश्ः शित्वाद्रत्वे शपि जेलोपाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यतेः खश् स्यात् कर्त्तरि स्वार्थे खनिमित्तधात्वर्थे । आत्मानं
गां मन्यते इति गांमन्यः । अत्र खश्ः शित्वाद्रत्वे दिवसुदेति श्यनि लोपोऽत
इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । एवं श्रियमन्या ॥१०१६॥

१०१७ । मुञ्ज-कूलास्यपुष्पात् घेटः ।

मुञ्ज-कूल-आस्य-पुष्पात् ५।, घेटः ५। ।

एभ्यः परात् घेटः खश् स्यात् घे । मुञ्जन्धयः कूलन्धयः
आस्यन्धयः पुष्पन्धयः मुञ्जन्धयौ, घेटः टित्त्वादीप् । [२५७] ।

१०१८ । नाडी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-
नासिकात् भश्च ।

नाडी-नासिकात् ५।, भः ५।, च १। ।

एभ्यः परात् भो घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्धमः नाडिन्धयः ।

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-
दसूर्योग्राहलाटा-न्मित-नख-मानात् भा-तुद-
दृश् तप-पचः ।

घटी-खारी-वातात् ५।, विध्व अरुस्-तिलात् ५।, असूर्य-उग्रात् ५।, ललाटात् ५।,
मित-नख-मानात् ५।, भा-तुद-दृश्-तप-पचः ५। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खश् स्यात् घे । घटिन्धमः,
खारिन्धमः वातन्धमः विध्वन्तुदः, अरुन्तुदः तिलन्तुदः असूर्य-
म्पश्च उग्रम्पश्च ललाटन्तपः मितम्पचः, नखम्पचः द्रोणम्पचः ।

मुञ्जं धवतीति मुञ्जन्धयः । अत्र शिति परे एचोऽशित्या इत्यस्याप्राप्तौ एकार-
स्यायः । खिदन्ते परे पूर्वस्य मन् । एवं कूलन्धय इत्यादि । घेटः टित्त्वादिति
यत्र घेटघातोरेकारस्य अयादेशः स्यात् तत्रैव टित्त्वादीप् इत्यर्थः । तेन मुञ्जन्धयौ ।
एवं घेटदृशपान्नेति शप्रत्यये उद्भवौ । नाडीशुनीत्यादिना खश्प्रत्यये नाडीन्धयो-
त्यादि । अयादेशाभावे तु घातव्या धानीया इत्यादौ न ईप् ॥१०१७॥

नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं
धमतीति नाडीन्धमः । खश्ः शित्त्वाद्गले अपि घमादेशे खित्त्वात् पूर्वस्य घन् स्वी ।
एवं नाडिन्धय इत्यादि ॥१०१८॥

पृथक्पदकरणं आदिभिर्व्यासङ्ख्यार्थम् । तेन घटीखारीवातेभ्यो भः विध्वरुः,

१०२० । कूलादुद्रजुवहः ।

कूलात् ५।, उद-रुजः उद-वहः ५। ।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे । कूलमुद्रजा नदौ, कूल-
मुवहः समुद्रः ।

१०२१ । प्रियवशाद्भयर्त्तिमेघात् सर्वकूला-
भकरीषात् वद-क्त कषः खः ।

प्रियवशात् ५।, भय-ऋति मेघात् ५।, सर्व-कूल-भ-करीषात् ५।, वद-क्त-
कषः ५।, खः १। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशंवदः
भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभङ्कषः करौ-
षङ्कषः ।

स्तिलेभ स्तुदः असूर्योयाभ्यां दृशः ललाटात्तपः मितनखमानेभ्यः पचः परः खश्
स्यात् कर्त्तरि । घटीं धमतीति घटिन्धमः । खश् शित्वात् शपि धमादेशे खित्वात्
पूर्वस्य मन् स्त्री । एवं खरीं गर्गरीं धमतीति खरिन्धमः । खारीति पाठे परि-
माणविशेषः । अरुस्तुदतीति अरुन्तुदः अत्र खश् शित्वाद्रसंज्ञायां दिवसुतुदेति
शप्रत्यये तस्य ङित्वाद्गुणाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्यादेः सी लोप
इति सलोपः । सूर्यं न पश्यतीति असूर्यम्पश्यः । मानमिह परिमाणवाचकं
द्रोणादृकादि, तेन द्रोणम्पचः आदृकम्पच इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥१०१९॥

उभयत्र उदौ ग्रहणं स्पष्टार्थम् । रुजशौ भङ्गे । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजः ।
खश् शित्वाद्रवे दिवसुतुदेति शप्रत्यये ङित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन् । एवं
कूलमुवहः ॥१०२०॥

पृथक्पदकरणं वदादिभिर्यथासंख्यार्थम् । तेन प्रियवशाभ्यां वदः भयर्त्ति-
मेघेभ्यः कृजः सर्वकूलाभकरीषेभ्यः कषः परः खः स्यात् प्रियं वदति कथयतीति
प्रियंवदः एवं वशंवदः । भयं करोतीति भयङ्करः एवम् ऋतिङ्करः मेघङ्करः । सर्वे
कषति हलीति सर्वङ्कषः । एव कूलङ्कषः अभङ्कषः करौषङ्कषः ॥१०२१॥

१०२२ । चेमप्रियमद्रात् कुर्वा ।

चेम-प्रिय मद्रात् ५१, कुः ५१, वा ११ ।

एभ्यः कृजः खो वा स्यात् घे । चेमङ्करः प्रियङ्करः मद्र-
ङ्करः । पच्चे चेमकारः ।

१०२३ । भावधे त्वाशिताङ्गवः ।

भाव-धे ७, तु ११, आशितात् ५१, भुवः ५१ ।

आशिताङ्गवः खः स्यात् भावे धे (करणे) वा । आशित-
म्भवं वर्त्तते, आशितं भवत्यनेनेति आशितम्भवः ओदनः ।

१०२४ । तृ भृ वृ दृ जि धृ तप यम दम
मद लिह गम सहाजो नाम्नि ।

तृ—अजः ५१, नाम्नि ७ ।

एभ्यः खः स्यात् संज्ञायाम् । रथेन तरतीति रथन्तरः,
विश्वम्भरः, पतिंवरा, पुरन्दरः भगन्दरः धनञ्जयः वसुन्धरा,
शत्रुन्तपः परन्तपः वाचंयमः अरिन्दमः, इरया माद्यतीति
इरम्भदो हस्ता, वहंलिहः भुजङ्गमः (पतङ्गमः प्लवङ्गमः) सर्व-
सहः वातमजः ।

चेमङ्करीतीति चेमङ्करः । पच्चे वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हेतुताच्छील्यानु-
लोम्ये श्रव्येषु तदभावेऽपि ढात् पण्वे । तेन चेमकार इत्यादि ॥१०२२॥

आशितस्तप्तः आशितस्य भवनम् आशितम्भवम् अत्र भावे खः । आशितम्भव-
त्यनेनेति आशितम्भव ओदनः अत्र करणे खः ॥१०२३॥

तृ तरे भृलि भृतिपुष्ट्योः वृ न ज ग वृत्तौ दृयगि विदारे जि जये धृ जच धृत्यां
तपौ तापैश्वर्ययोः यमौ उ विरतौ दन्भू इर्शमे मदौभिर्यजि हर्षे लिह स्वादे
औगम्लृ गत्यां सहजङ् शतौ अज लेपे गतौ । इत्येतिभ्यः खः स्यात् नाम्नि । रथेन
तरतीति रथन्तरः विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरः । पतिं वृणोतीति पतिंवरा । पुरं
दीर्यतीति पुरन्दरः । एवं भगन्दरः । धनं जयतीति धनञ्जयः । वसूनि धर-
तीति वसुन्धरा । शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः एवं परन्तपः । वाचं यच्छतीति

१०२५ । शङ्खजहोरङ्गमोरगतुरगतुरङ्गमवि-
हगविहङ्गमभुजगभुजङ्गपतगपतङ्गप्लवगप्लवङ्गाः ।

शङ्खजह—प्लवङ्गाः १॥ ।

एते खान्ता निपात्यन्ते । शङ्खं जहातीति शङ्खजहो माषः,
उरसा गच्छतीति उरङ्गमः, उरगः त्वरया गच्छतीति तुरगः
तुरङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहगः, विहङ्गमः, भुजेन
गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः, पतेन गच्छतीति पतगः पतङ्गः,
प्लवेन गच्छतीति प्लवगः प्लवङ्गः ।

१०२६ । नग्नपलितप्रियाम्बस्थूलसुभगा-
व्यात् कुः खनट् धे च्युर्थे ।

नग्न—आव्यात् ५१, कुः ५१, खनट् ११, धे ७१, च्युर्थे ७१ ।

एभ्यः परात् कर्जः खनट् स्यात् धे च्युर्थे । अनग्नी नग्नः

वाचंयमः अत्र खिति परं पूर्वस्य मन आपोऽपि ऋक्षः । अरीन् दास्यतीति अरि-
न्दमः । इरा जलम् इरा भूवाक् सुरासु स्यात् इत्यमरात् इरया मायतीति इरम्भदी
वजाग्निः । वहं लिङ्गीति वहंलिङ्गः । स्तनिगदिमदीत्यत्र इदं करणज्ञापकादत्र न
गुणः । भुजेन गच्छतीति भुजङ्गमः । भुजो शौ वक्रणे कृद्धीः कभाव इति भावे
कप्रत्यये भुजो वक्रणम् । एवं प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः । सर्वं सहते सर्वसहः ।
वातमजतीति वातमजो मृगविशेषः । स्तनिगदिमदीत्यत्र इदं करणज्ञापकादत्र नवी
आदेशः । एषूपदेश्वेव संज्ञा सम्भवतीति उपपदनियमो बोध्यः । किञ्च कदाचि-
दनानि च दृश्यते । यथा रिपुञ्जयः बलास्ते कुम्भकर्णदयः इति महानाटकम् ।
एवं हृणुते हृदयङ्गमः सखा इति कालिदासः ॥१०२४॥

शङ्खजहोदेने । शङ्खम् आद्रत्वं जहातीति शङ्खजहो माषः । उरसा गच्छ-
तीति उरङ्गमः उरगः । त्वरया गच्छतीति तुरगः तुरङ्गमः । विहायसा गच्छ-
तीति विहगः विहङ्गमः । भुजेन गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः पत्यतेऽनेनेति पतः
पच्चः पतेन गच्छतीति पतगः पतङ्गः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः प्लवङ्गः बहुवचना
दन्त्येऽपि त्वरया गच्छतीति तुरङ्गः ; विहायसा गच्छतीति विहङ्गः ॥१०२५॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम्
अन्धङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्य-
ङ्करणं वित्तम् ।

१०२७ । भुवो घे खिण्णु-खुकजौ ।

भुवः ५।, घे ७।, खिण्णु-खुकजौ १॥ ।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चुर्ये एतौ घे स्तः । नग्नम्भविण्णुः
नग्नम्भावुकः ।

१०२८ । ढात् भज-वह-सहो विण् ।

ढात् ५।, भज-वह-सहः ५।, विण् १२। ।

ढात् परेभ्य एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्ठवाट्
तुराषाट् ।

१०२९ । अनडुच्छे तवाहादिः ।

अनडुच्छे तवाहादिः १। ।

एते विण्णन्ता निपात्यन्ते । अनो वहतीति अनडुान्
वृषः । श्वेतैरुह्यते श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः,

अनघो नग्रः क्रियतेऽनेनेति नग्रङ्करणं खित्वात् पूर्वस्य मन् । अप्रियः प्रियः
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणी सेवा टित्वादीप् । चुर्ये प्रत्ययविधानात् चिप्रत्ययो न
स्यात् । तेन नग्नौकरीत्यनेनेत्यत्र खनट् न स्यात् । अनट् च न स्यादित्येके ॥१०२६॥

अनघो नघो भवतीति नग्रम्भविण्णुः खित्वात् पूर्वस्य मन् । एवं पलितम्भविण्णुः
प्रियम्भविण्णुः अन्धम्भविण्णुः स्थूलम्भविण्णुः सुभगम्भविण्णुः आढ्यम्भविण्णुः । एवं नग्र-
म्भावुकः इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य मन् जित्वात् वृद्धिः ॥१०२७॥

सुखं भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः ली
वमात्र इति वस्य लीपः । प्रष्ठः पुरीगः तं वहतीति प्रष्ठवाट् । तुरा वेगः तुरां
सहते तुराषाट् अत्र ह्योदीभाविति ढले शासवसघससादाच्चेति षत्वम् । भजते-
रूपसर्गपूर्वकादपि विण्णित्येके । प्रभाक् विभाक् । सहि वह्निभ्यां वृन्दस्येव विण्णि-
त्येके ॥१०२८॥

उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः । पुरोडाः हविः,
पुरोडाशः ।

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

क्रम—जनः ५१, विट् ११ ।

एभ्यो विट् स्यात् घे ।

१०३१ । विड्वनोडा ।

विड्वनीः ७॥, डा ११ ।

धोरन्त्यस्य डा स्यात् विटि वनि च । उदधिक्राः अग्नेगाः
विसखाः गोषाः अजाः ।

१०३२ । चासुसिस् मन् क्निप् वनिप्
विच् क्षिपः ।

वासु—क्षिपः १॥ ।

धोरेते स्युः के भावे च । नीयते अनेनेति नेत्रं दंष्ट्रा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहाः अत्र विरामेऽपि उडङोऽप्राप्तिः सूत्रात् ।
अनः शकटं वहतीति अनड्वान् वषः । श्वेतैरुच्यते इति श्वेतवा इन्द्रः । अत्र
कर्तुः परात् वहः कर्मणि वाच्ये विष् । अवयजतीत्यवयाः कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि
विष् । उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः, अत्र तकारस्य थकारे शंसतेर्नलोपे
वृद्धिश्च । पुर आदौ दाश्यते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विणि दकारस्य
उकारः पुंस्त्वञ्च । पुरोडाश इत्यकारान्तोऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रताधर
इति ॥ १०२९ ॥

अग्ने गच्छतीति अग्नेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्याशङ्क्य ढादिति
नोक्तम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्यात् गुणी वन्नेव ग्राह्यः । तेन सुपीवा प्राप्तृत्वा इत्यादौ क्निपि
न प्रमङ्गः । उदधिं क्रामतीति उदधिक्राः पूर्वेण विट् । गां सनति ददातीति
शीघ्रा इति सनधातीः सस्य कृतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अजाः ॥ १०३१ ॥

नद्धो योत्रम्, उरुव्यचाः नृचक्षाः रजः चक्षुः सपिः सुहु ददा-
तीति सुदामा गन्धा ।

१०३३ । हव्-च-तेर्नेम् ।

हव्-व-तेः ६।, न । १।, इम् । १। ।

कृतो हवस्य तस्य तेश्च इत् न स्यात् । सुशर्मा सुपीवा
प्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट्
क्रुड् युड् प्रत्यङ् अक्षयूः मित्रशौः आशौः गौः बहुभ्रट्
बहुभ्रट् घृतसृक् शस्यात् क्रव्यात् ।

तस्य अस् च उस् च इस् च मन् च कृतिप् च विच् कृिप् च ते । पृथग्-
योगात् सर्वधातुभ्यो विहिता अपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे
भावे च स्थुरिति बोध्यम् । अन्यथा गन्तम् इत्याद्यप्रयोगापत्तेः । नीयतेऽनेनेति
नेवम् । दृश्यतेऽनयेति दंष्ट्रा दन्त गत्यानुस्वारे शङ्काजिति षडि णुभिरिति तस्य
च टले अभिधानात् स्त्रीत्वे आप् । गच्छतेऽनयेति गङ्गो रज्जुः । अत्र नहो धङ्
भाविति हस्य ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे ऋप्भूसोरिति पूर्वं धस्य दत्वेऽभिधानात्
स्त्रीत्वे नदादित्वात् ईप् । वृयतेऽनेनेति वीवम् । एवं युजिर्धौञ् योक्त्रं दातृ
लूनौ दातृ पा पाने पाव' तुद जौश तीव्र' मिहौ सिचि नेदृ' षिणगञ् बन्धे सेव'
सिच पशौञ् सेक्त्रं णुजल स्युतौ स्त्रीञ् षि बधे शस्त्रम् अस्य इर् अस्त्वं पूज शोधे
पोत्रं पतलज पत्रं भसलि द्युतौ भस्त्रा अमगतौ अन्धौत्यादि । एषु ये सेमस्तेभ्यो
हव वतेरिति वक्ष्यमाणादिम् निषेधः । असमाह । उरु' महान्तं विचति
उरुव्यचाः व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जिः । नरं चष्टे नृचक्षाः चक्षः कसाञ्
इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेशः । रज्यतेऽनेनेति रजः रज्जोऽपषकेति न लोपः ।
एवं विधश्च विधौ विधतीति वेधाः । असमाह । चक्षलज वदे अनेकार्थत्वात् दर्श-
नार्थः । चष्टेऽनेनेति चक्षुः चक्षः क्साञ् इत्यत्र उस् वर्जनात् न आदेशः । एवं धन
रवे धनुः । इसमाह । सर्पतीति सपिः एवं ह्ययते यत्तद्विविः । मनमाह । सुहु
ददातीति सुदामा । गच्छतीति गन्धा । अत्र धीर्मान् शस्त्रे मस्य नः ॥ १०३२ ॥

हव इति शेषवकारान्नः पठ्याशाः । तेल लृष्णक् धृष्णक् गृष्णुः धृष्णः रक्षः
यवः इत्यादौ इम् न स्यात् । न च उक्ताः कृतादौ पत्यधस्य असम्भवे जकारादौ
सम्भवेऽपि तस्य इग्नं सदाम् इग्नं लृष्णक् गृष्णुः इति ब्राह्म्यम् । तथाकौ

यसः प्रत्याहारस्य अपसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भ्रमापत्तेः । सुम्भा-
 तीति सुशम्भां अनेन इम् निषेधः । कनिपमाह । सुहु पिवतीति सुपीवा अथ
 कनिप इकार उच्चारणार्थः कित्वात् गुणे दामागौ इति डी । प्रातरेति प्रातरिष्ठा
 सुनीतीति सुत्वा उभयत्र कित्वात् गुणाभावे पित्वात् स्वस्य तन् । कर्मपूर्वकदृष्टो-
 ऽतीति कनिप् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्ट्वा एवं बहुदृष्ट्वा । राजसहाभ्यां युधोऽप्य-
 तीति । राजयुद्धा सहयुद्धा एवं राजानं कृतवान् राजकृत्वा । वनिपमाह । भूरि
 ददातीति भूरिदावा । वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विङुनीरिति डा ।
 पवं यजते स्म यज्वा अथ स्तनिगदिमदीत्यत इतुकरणज्ञापकात् नडा आदेशः । विच-
 माह । सीमं पिवतीति सीमपाः अथ विच इकार उच्चारणार्थः चकारन्तु प्राचीन-
 मतानुवादायौ नत्वव्ययार्थः । ल्यौ वमाव इति वस्य लोपः । रेषति रीषतीति
 रेट् रीट् विचि गुणः । कृन्चु गत्यां विचि कृङ् अस्मात् क्तिप् न स्यादनभिधानात् ।
 क्तिपमाह । अस्य इकार उच्चारणार्थः क्तिप्ः कित्वात् गुणाभावादित् । पित्वात् स्वस्य
 तन् ल्यौ वमाव इति वस्य लोपः । युनक्तीति युङ् अथ क्तिपि नलीपेऽपि युजिरी-
 ऽसि इति नृण् । प्रत्यञ्चतीति पूजार्थस्य नलीपाभावे प्रत्यङ् । गत्यर्थस्य तु नकार-
 लाङ्ऽपि त्रिदचीऽवेरिति नृणि प्रत्यङ् अच्चेदीव्यतीति अच्यदूः क्वीः श्टाविति ऊट् ।
 मित्वां शास्तीति मितवशीः कौत्वाशासित्युक्तेः आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम् ।
 आशासनमाशीः इकारे षत्वम् । आशास इति किम् ? प्रशाः । गृणातीति गीः अथ
 ऋदिरणाविति इर् । वदतीति वहो घोटकादिः । तस्मात् भक्षति वहभट हसुङ् न
 दाने न लोपे शक्नुविति षङ् । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् कित्वात् न गुणः । -शस्य-
 मन्तीति शस्यात् । एवं क्रव्यात् । ईषद्दुः सीः परादिहिताभ्यामाभ्याम नखका-
 भ्याम् असुरपाणां तव्यादीनां बाधकत्वात् कर्मपूर्वकधातीः परादिहितौ असुरपा-
 वापि क्तिप् विची ङात् षण्डिति हनचरेत्यादि स्रकुट इत्येतैः क्वचित् बाध्यते क्वचि-
 दिति किं क्रव्यात् कव्यादः अतः क्तिप् षण् च । शतुहाः शतुघ्नः अथ विट् टक् च ।
 कर्मकृत् कर्मकरः अथ क्तिप् टश्च । अग्नेश्चिवः सीमात् सुजीऽतीति क्तिप् अग्निं
 चितवान् अग्निचित् एवं सीजसुत् । सु पुण्य पाप धर्म मन्त्र पदभ्यः कृजीऽतीति
 क्तिप् । सुहु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत् समाहारः शैवेष्टसिद्धौ
 विचक्तिप् इति बहुवचनं प्रत्ययान्तरप्राप्तयन् । ननु कुत्सायां विक्रीणातेरिणतीति
 कर्त्तरि । सीमं विक्रीतवान् सीमाविक्रयी एवं शुक्तविक्रयी घृतविक्रयी क्षव-
 विक्रयी कौहविक्रयी विप्रः ॥१०३३॥

१०३४ । छादे-स्वमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

छादेः ६।, व-मन्-क्वि-इस्-घे ७।, स्वः १। ।

छादयतेः स्वः स्यात् वे मनि का-विसि घे च । क्त्वं कृद्
तनुच्छत् कृदिः उरम्बदः ।

१०३५ । दृष्टज्जुह् वाक् प्राट् श्री सू द्रू
ज्वायतस्तू कटप्रू परिव्राट् दिद्युज्जगत् दधृक्
स्रगुणिहः ।

दृष्टत्—उणिहः १॥ ।

एते क्तिवन्ता निपात्यन्ते । दीर्यतीति दृष्टत्, जुहोत्यनयेति
जुहः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, अयत्येनां श्रीः,
स्वतीति सूः, द्रवतीति द्रूः, जवतीति जूः, आयतं स्तीति आय-
तस्तूः, कटं प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, धृणोतीति दधृक्, सृज्यते
इति स्रक्, ऊर्ध्वं सिञ्चतीति उणिक् ।

१०३६ । जिघीऽन्त्यः ।

जिः १।, घं १।, अन्त्यः १। ।

अन्त्यो जिघः स्यात् । मित्रं ह्रयतीति मित्रहः ।

कृदकिञ्च संवृत्तौ छादयतेऽनेनेति क्वम् अत्र ह्रववतेरितीम् निषेधे जलीपे
ऽनेन ऋस्वे अपभ्रसीरिति दस्य तः । कृद् इति मनि ऋस्वः तनुं छादयतीति तनु-
च्छत् अत्र क्विपि ऋस्वः । द्रवयतेऽनेनेति कृदिः अत्र इति ऋस्वः । घे परे ऋस्व-
विधानात् छादयतेः कर्त्तर पुंसि संज्ञायां घः प्रत्यया मन्त्यः । तेन उरम्बदय-
तीति उरम्बदः एवं प्रच्छदः दन्तच्छदः कृदः एषु घे परे ऋस्वः ॥१०३४॥

षोडशेते क्तिवन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्त्यः कृत्प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्ती । मित्रहरिति क्विपि यद्वस्वपाद्योरिति जौ

१०३७ । वे-ध्याप्यां कौ ।

वे-ध्या आप्यां ६॥, कौ ७ ।

ऊः धीः आपीः । ध्याप्योः अतएव जिः ।

१०३८ । जमुङो भस्यणौ चातिकि ।

जमुङः ६।, भसि ७, अणौ ७, च ११, अतिकि ७ ।

जमन्तस्योङोर्घः स्यात् अणौ भसे कौ च, न तु तिकि ।
प्रशान् ।

१०३९ । सिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुडा जमे च ।

सिवाव मव-ज्वर त्वरः ६।, व् ११, जट् ११, उडा ३।, जमे ७, च ११ ।

एषां व उडा सह जट् स्यात् कौ भसि अणौ जमे च ।
सूः ऊः मूः जूः तूः ।

अनेन दीर्घः । एवं हतः हतवान् हतिः हत्वा । ज्यागि जरायां जीनः टु ओन्नि
भूनः । अन्त्यः किम् इष्टिः उष्टः पृष्टः ॥१०३६॥

ऐज वे स्यूतौ वयतीति ऊः क्विप् ग्रहस्पपाद्योरिति जौ पूर्वेषु दीर्घे सिद्धे
नियमः । तेन अस्य जेः क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम् ? उतः उतिः उता
ध्यायत्यनया इति धीः । आप्यायते आपीश्च । एतयोः क्वौ जेरसम्भवेऽपि जेः
दीर्घविधानात् कौ जिः ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

जम् जमन्तो धातुः । तस्य उङ् जमुङ् बस्य । प्रशस्यतीति प्रशान् क्विप् उङो
दीर्घे धोर्म न इति मस्य नः । एवं कनीजि प्रकान् अणौ भसे तु शान्तः शान्तिः
शान्त्वा । भसि किम् ? प्रशस्य । अणौ किम् ? गन्ता । हतिः हतः हत्वा इत्यादौ
तु वनतनेति जम्लोपे जमन्तत्वाभावात् न दीर्घः । अतिकीति किम् ? रन्तिः
तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिब्यु शोषे गतौ । स्यूयतीति सूः अव रच्चादौ अवतीति ऊः । मव
नहे मवतीति मूः । एषामौकारादौ धोरियुवचीति उवि सुवौ उवौ मुवौ
इत्यादि । ज्भर्म रीगे ज्वरतीति जूः । जित्त्वरषमङ् स्यदे, त्वरते तुः । अणौ-
भसे तु सूतः सूतिः । जतिः मूतिः जूर्तिः तूर्तिः । जमे तु मनि सोमा । अव-
तेर्मनि मनीषादित्वात् मनः टिलीपे गुणे जीम् ॥१०३९॥

१०४० । राच्छोर्लोपः ।

रात् ५१, च्छोः ६॥, लोपः १ ।

रात् परयोः ककारवकारयोर्लोपः स्यात् कौ भस्यणौ जमे
च । मुच्छा मूः धुर्वी धूः ।

१०४१ । आटूटो त्रिः ।

आत् ५१, जटः ६१, त्रिः १ ।

अवर्णात् परस्य जटो त्रिः स्यात् । जनान् अवतीति जनौ ।

१०४२ । यम-मन-तन गमोऽन्तलोपः कौ ।

यम-मन-तन-गमः ६१, अन्तलोपः ११, कौ ७ ।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् कौ । संयत् परिमत् परीतत्
सङ्गत् ।

मूर्च्छा मोह उक्त्रये ऋक्षी क्षिपि अनेन क्लोपेर्व्यनचतयीति दीर्घे मूः । अचि
तु मुरौ मुरः इत्यादौ ऋक्षस्थितिः । धुर्वी हिंसे ऋक्षी क्षिपि वलीपे व्यनचतयीति
दीर्घे धूः धुरौ धुरः । अणौ भसि तु मूर्त्तः मूर्त्तिः धूर्त्तः धूर्त्तिः । अत्र रेफसान्नि-
ध्यात् वकारो दन्त्य एव ग्राह्यः । तेन घर्ब गतौ नर्ब गतौ इत्यादौ न प्रसङ्गः ॥१०४०॥

जनानवतीति जनौ अत्र अवर्णान्तकर्मोपपदस्य क्लिबन्तधातुना समासेऽनेन
त्रिः । यदादौ क्षिप् ततः समासस्तत्र गुण एव । तेन जनस्य जः जनो तत्र
जः तवी इति असमासेऽपि गुण एव । एकपदे तु शवविकारे क्षिपि च्छोः शूटा-
विति जटि अनेन वृद्धौ शौः शवौ शवः । धावुज जवे धौः धावौ धावः । कौ
शौतिः । एवं धौतिः धौत्वा ॥१०४१॥

संयच्छतीति संयत् । परिमन्यते परिमत् । परितनोतीति परीतत् । एवं
संगच्छते सङ्गत् । एषु जमलोपे स्वस्य तन् । परीतदिति दीर्घविधानात् क्लिबन्ते
धातौ उपसर्गादेः क्वचित् दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन तनि रुहि नहि व्रति
इपि व्यधि रुचि सहादिषु क्लिबन्तेषु उपसर्गाकारयोर्दीर्घ इति बोध्यम् । परि-
तनोति परीतत् विरोहतीति वीरुत् । उपनह्यतीति उपानत् । उपवर्त्तते

१०४३ । सि-विष्वाग्देवस्य टेरद्राञ्चौ कौ ।

सि विष्वच्-देवस्य ६।, टेः ६।, अद्रिः १।, अञ्चौ ७।, कौ ७।

सेविष्वचो देवस्य च टे-द्रिः स्यात् क्तिबन्तेऽञ्चतौ । सर्वान-
ञ्चतौति सर्वद्राङ्, विष्वद्राङ्, सेद्राङ् ।

१०४४। अमुद्राङ् अमुमुयङ् अरमुयङ् अदद्राङ् ।

अमुमञ्चौत्यर्थे एते निपात्यन्ते ।

१०४५ । सह सन्तिरः सध्रि-समि तिरि ।

सह सम्-तिरः ६।, सध्रि समि-तिरि १। ।

एषां क्रमादेते स्युः क्तिबन्तेऽञ्चतौ । सध्राङ् सम्यङ् तिथ्यङ् ।

१०४६ । वीरुहो धङ् कौ ।

वीरुहः ६।, धङ् १।, कौ ७।

वीरुत् ।

१०४७ । त्यदादि भवत्-समानान्योपमानात्

दृशः टक्-सक्-क्विपो ढे ।

त्यदादि—उपमानात् ५।, दृशः ५।, टक्-सक्-क्विपः १॥, ढे ७। ।

त्यदादिर्भवतः समानादन्यस्माच्चोपमानात् दृश एते स्युः ढे ।

उपाहत् । प्रवर्षतीति प्राहट् । मर्त्यं विध्यतीति मर्त्यावित् एवं सृगावित् । निरोचते
जीरुक् । ऋतिं सहते ऋतीषट् अत्र अम्बुष्टादित्वात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

सिश्च विष्वक् च देवश्चेति तस्य । विष्वागिति मूर्धन्यमध्यं चान्तमध्यं विद्मश्च-
नोति विष्वद्राङ् ॥ १०४३ ॥

सुगमम् ॥ १०४४ ॥

सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । तिरीऽञ्चतीति तिथ्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो धङ् स्यात् कौ । वेदोर्वस्य वीजं यममनेत्यत्र लिखितम् ॥ १०४६ ॥

त्यद आदिर्यस्य स त्यदादिः । त्यदादिश्च भवांश्च समानश्च अन्यश्चेति । त्यदादि-

१०४८ । से डा ।

से : ६।, डा ।१।

से डा स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः
तादृचः तादृक्, भवादृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेव्यम् ।

समान-इदम् किम-नदः । ६॥, स-ई की अमू । १॥ ।

एषां स्मृते स ई की अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते
दृशि । सृष्टशः ईदृशः कीदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।
इति तनादिपादः ।

भवत्समानान्यं तच्च तत् उपमानञ्चेति त्वदादि-समानान्योपमानं तस्मात् । उपमान-
भूतेभ्यः एभ्यः परात् वृशः एते स्युर्दे ॥ १०४७ ॥

टित्वादन्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्वात् गुणाभावे तादृशः
टित्वादीपि तादृशी । एवं सकि कित्वात् गुणाभावे शङ्काजिति षडि षढीः कः से
इति षस्य कत्वे च्चुङ् कुङिति शस्य कत्वे वा तादृचः । स्त्रियान्तु तादृचा । एवञ्च
किपि कित्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृशः एतादृशः त्वमिव दृश्यते त्वादृशः
अहमिव दृश्यते नादृशः आवामिव दृश्यते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशाः ।
त्वमिव दृश्यते त्वादृशः युवामिव दृश्यते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशाः ।
मुख्ययोर्युष्मादोः साक्षात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् । एवं
भवानिव दृश्यते भवादृशः ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति । सश्च ईश्च कोश्च अमूश्चेति । समान
इव दृश्यते सृष्टशः अयमिव दृश्यते ईदृशः क इव दृश्यते कीदृशः असाविव दृश्यते
अमूदृशः । अन्य इव दृश्यते अन्यादृशः ॥ १०४९ ॥

इति तनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवतू भूते ढभावे घे ।

क्त-क्तवतू १॥, भूते ७, ढभावे ७, घे ७ ।

धोरतीतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवतुः स्यात्, उक्तावितौ ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

१०५१ । क्षे घौऽढे भावदैत्याक्रोशे तु वा ।

क्षेः ६, घः १, अढे ७, भावदैत्याक्रोशे ७, तु ११, वा ११ ।

क्षे घेः न तु ढे, भावदैत्याक्रोशे तु वा, तयोः परयोः ।

१०५२ । सूल्वाद्योदिहृक्षी-यल् स्यातो न
तोऽपृमूर्च्छस्याध्यामदो दश्च ।

सू-लू-आदि-ओत्-इत् र-क्षी-यल्-स्य-आतः ५, न ११, तंः ६, अ-पृ-मदः ५,
दः ६, च ११ ।

स्वादेर्त्वादिरोकारेतो दान्तात् रेफात् क्षीशब्दात् यलस्य
युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात्, पूर्वस्य च दस्य
नः, न तु प्रादिभ्यः । क्षीणः क्षीणवान् । अढे किम् ? क्षितः
कामो मया ।

ष्टुचल स्तुतौ कर्मणि क्तः वेम सहेति वेमत्वेऽपि वृद्ध औति इमो निषेधे
क्त्वात् गुणाभावे स्तुतः । स्नात शीघ्रने भावे क्तः स्नातं क्त अ द ङु कर्त्तरि
क्तवतुः क्त्वात् गुणाभावे उदिक्त्वात् त्रिदच इति गुणि अलसीधीरिति दीर्घ
कृतवान् ॥ १०५० ॥

अविशेषात् क्षिणग हिंसायां क्षि क्षतैश्चर्य्यथीः क्षिण वासगन्थीः इति त्रयाणां
गङ्गणम् ॥ १०५१ ॥

सूश् लूश् सूल्वा लौ आदी यथीस्त्री सूल्वादी । ओत् इत् यस्य स ओदित्

१०५३ । वृदुश्चिज्जूर्णी कितो नेम् ।

व ऋ च-श्चिज्-जूर्णीः ५।, कितः ६।, न।१।, इम्।१। ।

वृजो वृड ऋदन्तात् उवर्णान्तात् श्चिज् जूर्णीश्च कित इम् न
स्थात् । सूनः सूनवान् दौनः लूनः जौनः रुग्णः भुग्णः प्रह्वीणः,
मिन्नः निर्विस्सः, प्यानः ग्लानः आणः । प्रादेस्तु—पूर्तः भूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । वृतः भूतः श्रितः श्रुतः उगुतः ।

यली यलान्तः स चासौ स्यथेति यलस्यः तेन युक्तः आत् यलस्यात् । ततः सूत्तादी व
ओदिच्च द च रथ चीश्च यलस्याच्चेति तस्मात् । पृथ मूर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मद
चेति । न पृमूर्च्छंख्याध्यामद चेति तस्मात् । चीण इति अकर्मकात् वक्त्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते पूर्वेण दीर्घेऽनेन तस्य नकारे घूर्ण इति णत्वम् एवं चीणवान् । अदे
इति किम् ? क्षितः कामो मया हंसित इत्यर्थः । चीश्चोपादानात् चीज हंसि
इत्यस्मादपि चीणः । भावादौ स्वयमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च ऋश्च उश्च श्चिज् च जूर्णश्चेति तस्मात् । वृक्षतीः स्यादृदृदुरिति वेमत्वे
श्रेयतेः अस्ज् श्चि स्त् इति वेमत्वे नेम् डीश्रीत्यादिना क्तत्ववत्त्वा रिम् निषेधे सिद्धे
हववतेरित्यादिना क्त्वादीनाञ्च इम् निषेधे सिद्धे एषां वयाणामिहोपादानं क्त्वाच
इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्वा तीर्त्वा श्रित्वा इति । एवं उवर्णान्तत्वेनैव प्राप्तौ
जूर्णीः पृथक् ग्रहणम् कथमिति चेत् सत्यम् । अस्ज्जश्चिस्त् इत्यत्र जूर्णीर्वेमत्वे नेम्
डीश्रीत्यनेन वेमधातुभ्यः क्तत्ववत्त्वा रिम् निषेधे तत्रैव अनेकाचो वर्जनात् जूर्णी-
रिमः प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहोपादानम् । स्वादिमाह । सून इति सुयौड् मृतौ
कर्मणि क्तः अनेन इम् निषेधे पूर्वेण तस्य नः । एवं सूनवान् । ओदीड्य चये
दौनः । लादिमाह । लूजगि द्विदि लूनः । ज्यागि जरायाम् अत्र वक्त्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जौ जीर्घीऽन्त्य इति दीर्घे जीनः । ओदितमाह ।
भुजो शौ वक्रणे भुग्ः अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ चृङ्कृडिति जस्य गकारे
पश्चात् तस्य नः । ओहाङ्लित्यागे प्रह्वीणः अत्र दामा गे इति डी नीचोऽन्तरिति
णत्वम् । दान्तमाह । इमिन्दा स्नेहने मिन्नः । आदित इति वक्त्यमाणादिम्
निषेधे पूर्वेण तस्य नः । निर्विस्स इति विद्यौड् भावे पूर्वापरहायणादित्वात्
णत्वम् । निर्विस्सोऽध्ययने जड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुडौंश्च उद्यमे गूर्णः ।
चूर्द्धी दहिचूर्ण इत्यादि ऊच्चम् । एषु नेम्डीश्रीत्यनेन इमो निषेधः । यलस्यातः

१०५४। दिव्यञ्च श्योऽजिगीषाजास्पर्शे न तस्तयोः ।

दिवि-अञ्च श्यः ५।, अजिगीषा-अज अस्पर्शे ७।, न १।, तः ६।, तयोः ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चतेः अजे श्यायतेः अस्पर्शे तयोस्तस्य
नः स्यात् । आद्यूनः समक्तः ।

१०५५ । घन स्पर्शे श्यो जिः ।

घन स्पर्शे ७।, श्यः ६।, जिः १। ।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः । शीनं घृतम् ।

माह ग्लौ क्लम ग्लानः आल खेदे आणः । एवं द्यौ न्यक्करणे द्यानः । यलस्यात
इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य । तेन निर्यातः निर्वात इत्यादौ न प्रसङ्गः । अत्र
मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य नः स्यादिति
मूचितम् । तेन राक्त्रोर्लोप इति क्वयथोर्लोप सुक्त्वं स्फुक्त्वं तु विष्मृतौ । आदित
इति इमो निषेधे स्वरूपं स्फूर्णः । युर्व दुर्वो बधे नेम् डीश्नीति इमो निषेधे धूर्ण
दूर्णः इति एवं कृश् विक्षेपे तृतरेऽभिभवे इत्यादीनां इति कृते कीर्णः तीर्णः
इत्यादि अत्र धूर्वी हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनौषादित्वात्
तस्य नो न स्यात् । तेन धूर्त्तः कितवः । अन्यत्र धूर्णो रगः सिंहेन हत इत्यर्थः ।
प्रादेस्तु । जिपृ गिलि तु पालने । अस्य त्वादित्वात् प्राप्तौ निषेधे पूर्वः मूर्च्छा
मीह उक्रये आदित इति इमो निषेधे राक्त्रोरिति क्लोपे मूर्त्तः । स्यातः ध्यातः
इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेधः । सत्त इति मदीभिर्षडि हर्षे दान्त-
त्वात् प्राप्तौ निषेधः वृद्धिश्च इत्यस्य उदाहरणमाह । इत इति हनगज हड इतौ
हज्ज् सम्भक्तौ इति तयाणाम् ॥१०५३॥

दिविश्च अञ्चश्च श्याश्चेति तत् तस्मात् । न जिगीषा अजिगीषा । जम् अपादानं
न जम् अजम् न स्पर्शोऽस्पर्शः । अजिगीषा च अजञ्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन् ।
एषु नञ्-समासः स्यष्टार्थः । आद्यून इति आङ्पूर्वात् दिव्यु जिगीषादौ अकर्म-
कत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्नीति इमो निषेधे क्वोः शूटावित्युटि अनेन तस्य नः ।
समक्त इति अनञ्चु गतिपूजनयोः कर्मणि क्ते नेम् डीश्नीति इमो निषेधे हसुङ् न
इति नलोपे चृडिति कुडि अनेन तस्य अनेन तस्य नः ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शीनमिति श्येड गतौ क्ते अनेन नौ

जिगौषादौ तु द्यूतम् । उदक्तमुदकं कूपात् । शीतं जलम् ।
घनस्पर्शं किम् ? संश्यानो हृषिकः शोतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतेः ।

प्रतेः ५। ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात् वा ।

अभि अवात् ५।, वा । १। ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः
अभिश्यानः, अवशीनः अवश्यानः ।

१०५८ । पिञो ढघे न तो ग्रासे ।

पिञः ५।, ढघे ७।, न । १।, तः ६।, ग्रासे ७। ।

पिञः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये ।
सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूजो नाशे ।

पूजः ५।, नाशे ७। ।

पूनो नष्टः । अन्यत्र पूतः पवितः ।

जीर्घोऽन्यः पूर्वस्य तस्य नः । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्तः जिगौ-
षायां तस्य नो न स्यात् । उदक्तमिति उद्गतमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादान-
प्रयोगात् तस्य नो न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थे जिः स्यात् तस्य नो न स्यात् ।
संश्यान इति घनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥ १०५५ ॥

पृथग्योगात् घनस्पर्शयोर्नानुवात्तः ॥ १०५६ ॥

सुगमम् ॥ १०५७ ॥

घिनमज बन्धे इत्यस्मात् कर्त्तृकर्त्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये ।
ग्रासः कवलः । सिनो ग्रासः स्वयमेव वज्र इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितचौरः स्वय-
मेव । बाह्यमध्यवर्त्तित्वादेतदादीनां चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूज शोधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थे तथीस्य नकारः स्यात् ॥ १०५९ ॥

१०६० । दुग्वीः षंश्च ।

दुग्वीः ६॥, षंः ११, च ११ ।

आभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घंश्च । दूनः गूनः ।

१०६१ । व्रश्चेः कङ् च ।

व्रश्चेः ६१, कङ् ११, च ११ ।

व्रश्चेस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च । वृक्णः ।

१०६२ । ऋग्राचोन्दनुदविन्दी वा ।

ऋ—विन्दः ५१, वा ११ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा । ऋणः ऋतः, ग्राणः ग्रातः,
व्राणः व्रातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः ।

१०६३ । चै-शुष् पचो मकवः ।

चै-शुष्-पचः ५१, म-क-वः ११ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्यः । चामः शुष्कः पक्वः ।

दृष्टोऽनुतापे गुशि तु विष्ठीत्सर्गे इत्येताभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्दीर्घंश्च ।
ओदूङ्घ खेदे गुशि तु विट्सृजौ इति दीर्घान्ताभ्याम् एवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं ऋक्षा-
न्तयोः दुग्वीः. प्रयोगनिषेधार्थम् ॥१०६०॥

न च कङ्ङित्यनेनैवेष्टसिद्धौ इह कङ्ङविधानं इयेति वाच्यम् । अङ्काजिति
विशेषविधानात् षडः प्राप्तव्यत्वात् । वृक्ण इति व्रश्चू केदे कर्मणि क्ते नेम्
ङीशीति इमी निषेधे ग्रहस्वपाद्योरिति जौ अनेन तस्य नत्वे चस्य च कङ्ङि नैमि-
त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य दन्तत्वे स्यादेः सो खोपः ॥१०६१॥

ऋण इति ऋलि लङ्गे कर्त्तरि क्ते अनेन तस्य नः पचे ऋतः । ग्रा गन्ध-
ग्रहणे कर्मणि क्ते ग्राणः ग्रातः । वृङ् पालने कर्मणि क्ते व्राणः व्रातः । उन्द
धी क्ते दे कर्त्तरि क्ते नेम् ङीशीति इमी निषेधे हसुङ्ङ इति नलोपे चन्नः उत्तः ।
कर्मणि क्ते नुन्नः नुत्तः । धौ विदड् मीमांसि कर्मणि क्ते विन्नः वित्तः । संज्ञायानु
व्रवतातः इत्येव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥१०६२॥

चै चये चामः, शुष्थौल शेषे शुष्कः । उभयव चकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते ।

१०६४ । प्रस्त्यो म वा जिश्च ।

प्र स्त्वः ५।, म।१।, वा।१।, जिः १।, च।१। ।

प्रस्त्यस्त्योस्तस्य मः स्यात् वा जिश्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः ।

१०६५ । निर्वीण भित्तिर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल
सम्फुल्ल प्रफुल्ल क्षीव क्लृप्त परिक्लृष्टोक्ताधाः ।

निर्वीण—उक्ताधाः १॥ ।

एते क्लान्ता निपात्यन्ते । निर्वीणः श्रान्तः निर्वीणं मुक्तिः,
भित्तिं खण्डम् ऋणं विशोध्यं, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः ।
फुल्लो विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । क्षीवो मत्तः,
क्लृप्तस्तनुः परिक्लृष्टश्च, उक्ताधो नौरुजः ।

डुञ्जौष पच पाके कर्मणि क्ते अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ चृङ्ङिति कुडि
पद्यादनेन तकारस्य वः पक्वः ॥१०६३॥

अत वाशब्दस्य अकारिण्येव सन्निधत्वात् निर्णित्यः । स्यै संहतौ ध्वनौ कर्त्तरि
क्ते प्रस्तीमः प्रस्तीतः । प्रात् किं संस्थानः संस्थानः ॥१०६४॥

वा ल्य गमनहिंसयोः निर्वीणः श्रान्तः निर्वीणं मुक्तिः उभयव नोऽचोऽन्तरिति
श्रुत्वम् । अन्यव निर्वीतः । अधौ भिदिर भित्तिं खण्डम् अन्यव भिन्नम् । ऋणदुज
गती ऋणं विशोध्यम् अन्यव ऋतम् । विदल्यमानौ वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः अन्यव
विदितः । फुल्ल विकसने इमोऽभावे तकारस्य लोपः तकारस्य पूर्वेण योगे फुल्लादि-
चतुष्टयम् । केवलस्य उक्तस्य पूर्वस्य च निपातनादन्यव सुफुल्लित इत्यादि ।
जीमरास्तु जिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेशं तकारस्य 'व' लकारं कृत्वा फुल्लादि-
चतुष्टयं साधयन्ति । तस्मिन्ने फुल्लविकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोधः ।
स्वमते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति द्वयोः सेमोः फलितः फलितवान् इति ।
जिफलाभिदीत्यस्य आदित इति इमो निषेधे च फलोदुरिति अकारस्य उकारे
प्रफुल्ल इति बोधदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्ल विकसने

१०६६। चोधवसपूजार्थाञ्जागार्धार्थलुभः कृष्येम् ।

चोध—लुभः ५॥, कः ६॥, च ॥१॥, इन् ॥१॥ ।

एभ्यः परयोस्तयोः कृष इम् स्यात् । कुधितः उधितः
अधितः लुभितः । गतो तु । अक्तः । गार्धार्थे तु लुभः ।

१०६७ । पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा ।

पू—व्याश्वसः ५॥, तयोः ६॥, वा ॥१॥ ।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा ।

१०६८ । पू शी धृष मिद चिद खिद क्षमा-
र्थमृषां सेमोः ।

पू—मृषां ६॥, सेमोः ७॥, यः ॥१॥ ।

एषां यः स्यात् तयोः सेमोः । पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातनं प्रतीतः । चीहङ् दपे चीवी मत्तः । सीपसर्गस्य तु प्रचीवितः ।
क्लिश्यत्त काश्चै । क्लशस्तनुः एवं परिक्लशः । अन्यत्र परिक्लिशितः । लाष्टङ् शतौ ।
उल्लाघो रोगान्मुक्तः, केवलस्य सदो गृहणात् प्रील्लाघितः प्रलाघितः शक्तः इत्यादी न
निपातः ॥ १०६५ ॥

गार्धे लिप्ता । गार्धमर्थे यस्य स गार्धार्धः न गार्धार्थः अगार्धार्धः स
चासौ लुभ चेति अगार्धार्धलुभः ततः चोधस्येत्यादि इन्ने तस्मात् । चोध वसीः औदि-
त्वात् पूजार्थाञ्चीरुदित्वेन क्लाची वेमत्वे अगार्धार्धलुभस्य वेम् सहेत्यादिना वेमत्वे
नेम् ङीश्चीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम् । कुधित इत्यादि रुगमम् । लुभित
इति लुभ विमोहवे । गार्धे तु लुभेर्गार्धे क्तः । नेम् ङीश्चीति इमी निषेधे ढभा-
त्तचीरिति तस्य घे भूप्रभूसोरिति भस्य वः । क्लाचस्तु कुधित्वा उधित्वा अक्षित्वा,
लुभस्तु चवेन इमि व्युजोगी हसादेरिति कित्त्वविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा ॥१०६६॥

पूङ् पूञ्जीः वृदुश्रीत्यादिना निषेधात् क्लिश्नु उपतापे क्लिशगुतु विवाधे इत्ये-
तयोर्वैमतया वेम् ङीश्चीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादीनां नित्यप्राप्तौ विभाषे-
यम् ॥ १०६७ ॥

क्षमार्थस्यासौ मृष चेति क्षमार्थं मृष । ततः पूश्च शीश्च धृषश्च मिदश्च चिदश्च

क्लिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः,
आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं चेदितं खेदितं
मर्षितम् । चमार्थः किम् ? अपसृषितं वाक्यम् ।

१०६८ । भावादिढे वोढुडोऽव्वतः ।

भाव-आदिढे ७, वा ११, उत् उडः ६, अपवतः ६ ।

विहित्वाप उडुडो भावादिढयो णुर्वा स्यात् तयोः सेमोः ।
द्योतितं द्युतितं तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो जेः ।

लोपः ११, जेः ६ ।

जेर्लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावितः भावितवान् ।

स्त्रिदश चमार्थस्य च तेषाम् । सह इमा वर्त्तेत यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति
पूर्वेण इमि अनेन गुणः । जिघृषान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादिढे वेति इम् पक्षे
ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इर्मिया स्नेहने लक्ष्मिदजि मोक्षे एषामपि साध्यम् ।
मर्षितमिति सृष्ट्यञ्च् क्षात्तौ वसोऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतितं द्युतितं
नेन । एवं शुभलङ्घः शोभितं शुभितम् । अदादिस्तु लघिर रुद रोदि रोदितं
रुदितम् । तुरालिर्वैगे तौरितं तुरितम् । आदिढे तु घे चादिढे इति वक्ष्य-
माणात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतितः प्रद्युतितः च इत्यादि बोध्यम् । भावदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधितं प्रक्षुधितः सः । एवं कुणश्च उपकरणे कुणितं प्रकु-
णितः सः । भावादिढयोः किम् ? अकर्म कलात् कर्त्तरि क्ते द्युतितः । सेमोः
किम् ? गुप्तं दुग्धम् । भावादिढयोः क्तवतीरसम्भवेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
सार्थकम् ॥१०६८॥

आदिढं क्रियारम्भः । अप्शपो विधाने उपचारात् । अप् अत्यस्य अव्वान्
तस्य । इत्यत आह विहित्वाप इति । विहितः कृतीऽप् यस्मात् स विहित्वाप्
तस्य । भावादिरदादिष्वेत्थं । अदादेः शपोऽस्याधिलेऽपि तद्विधानमेतदर्थम् ।
भावेस्तु द्युत्लङ्घ द्युत्यां भावे क्ते वसोऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतितं द्युतितं
नेन । एवं शुभलङ्घः शोभितं शुभितम् । अदादिस्तु लघिर रुद रोदि रोदितं
रुदितम् । तुरालिर्वैगे तौरितं तुरितम् । आदिढे तु घे चादिढे इति वक्ष्य-
माणात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतितः प्रद्युतितः च इत्यादि बोध्यम् । भावदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधितं प्रक्षुधितः सः । एवं कुणश्च उपकरणे कुणितं प्रकु-
णितः सः । भावादिढयोः किम् ? अकर्म कलात् कर्त्तरि क्ते द्युतितः । सेमोः
किम् ? गुप्तं दुग्धम् । भावादिढयोः क्तवतीरसम्भवेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
सार्थकम् ॥१०६८॥

भावित इति जेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिः । एवं जिमुदब्ध,

१०७१। नेम् डीश्वीदिद्वेमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः ।

न । १।, इम् । १।, डी श्वि ईदित्, वेमः ५।, अ पति-अनेकाच्-निष्कुषः ५। ।

डीङः श्रयतेः ईकारेतो विकल्पितमश्च पत्यादिवर्जात्
तयोः इम् न स्यात् । डीनः शूनः दीप्तः गूढः रुतः ततः ।
पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रतः निष्कुषितः ।

१०७२। आदितः ।

आदितः ५। ।

आकारेतस्तयोः इम् न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् ।

मोदितः मोदितवान् । वृधुङवल् वञ्जितः इत्यादौ गुणः । भनूजौ घौ भञ्जित
इत्यादौ अगुणनिमित्तको नलोपी न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित् । वा इम् येभ्यः ते वेमः । ततः डीश्च श्विश्च ईदिच्च
वेमश्चेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाच्च निष्कुष च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽपत्य-
नेकाज् निष्कुष तस्मात् । डीन इति ओडीङ्य गतौ अनेन इमो निषेधे ओदि-
त्त्वात् तस्य नः । अवशिष्टात् डीङ्च नभोगतौ इत्यस्मादपि इमो निषेधे डीत
इति । एन इति टुँ ओश्च क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जौ जीर्घोऽन्य इति दीर्वे
ओदित्त्वात् तस्य नः । ईदितमाह । दीपीङ्यृ दीपने दीप्तः । वेममाह । गृह्ण
संब्रतौ क्तः वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमो निषेधे होढोभावित्यादि कार्यं गूढः ।
रुल ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे रुतः । तनदुज विसृता पूक्ति शुद्धि
इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लोपे ततः । एव' षहजङ् शक्तौ वेमसहेति
वेमत्वात् इमो निषेधे सोढः । नृत्य नर्त्ते नृत्तत् इत्यादिना वेमत्वात् इमो निषेधे
नृत्तः । पतितः दरिद्रितः इत्युभयव भस्ज श्विस्व इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित
इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषां वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात् । इर्मिद्या खेहने अकर्म कत्वात् कर्त्तरि
क्ते अनेन इम् निषेधे सूल्पाद्योदीति तस्य दस्य च ने मिन्नः । एव' मिन्न-
वान् ॥१०७२॥

१०७३ । भावादिढे वा ।

भाव-आदिढे ७, वा । १ ।

मित्रं मेदितं तेन । प्रमित्रः प्रमेदितः सः ।

१०७४ । शकेढे ।

शकेः ५, ढे ७ ।

शक्तितोऽर्चितुं शिवस्तेन, शक्तः ।

१०७५ । चुम्ब वाढ स्वान्त ध्वान्त फ्राण्ट
कष्ट घुष्ट लग्न म्लिष्ट विरिम्ब धृष्ट विशस्त परि-
वृढ हृढ शृत वृत्ताभ्यर्णाः ।

चुम्ब—अभ्यर्णाः १॥ ।

एते क्तान्ता निपात्यन्ते । चुम्बो मयः, वाढं भृशं, स्वान्तं
मनः, ध्वान्तं तमः, फ्राण्टं कषायभेदः, कष्टं कच्छं, घुष्टं
शब्दितं लग्नं सक्तं म्लिष्टम् अस्मष्टं विरिम्बः स्वरः, धृष्टः
प्रगल्भः, विशस्तश्च, परिवृढः, प्रभुः, हृढो वल्लो, शृतं पक्कं,
वृत्तो गुणः छात्रेण, अभ्यर्णं समौषम् ।

आदिढं क्रियारम्भः । भावश्च आदिढश्चेति तच्चिन् । आकारेति धातोर्भावि
आदि कर्मणि च विहितयोस्तयोः इम् न स्यात् वा । भावादिढयोः क्तवतीरसम्भवात्
क्तस्यैव । इन्मिदा मित्रं पचे पूषीधृषेति गुणे मेदितं तेन एव प्रमित्रः प्रमेदितः
सः । अत्र वक्तव्यमाणात् कर्त्तरि क्तः ॥१०७३॥

शकेः कर्मणि विहितयोः इम् न स्यात् वा । कर्मणि तु क्तवतीरसम्भवेऽपि
तथोरित्यस्यानुवर्त्तनं नेम् सन्निवृद्धं इत्यादौ सार्धकम् । ढे किं तेन शक्तम् अत्र
वेमत्वात् नेम् डीश्वीति नेम् ॥१०७४॥

चुम्बलुङ सञ्चलि । चुम्बी मयः आजीकृत इति यावत् । अन्यत्र चुम्बितः ।
वाहृङ यवे वाढं भृशम् । अन्यत्र बाहृङम् । स्वन ए शब्दे स्वान्तं सवः । अन्यत्र

१०७६ । नेम् संनिव्यर्दः ।

न ११, इम् ११, सं-नि-वि अर्दः ५।।

संनिविपूर्वात् अर्दतेस्तयोः इम् न स्यात् । समर्थः न्यर्थः व्यर्थः ।

१०७७ । वा रुषाम हृष त्वर सङ्गुषास्वनः ।

वा ११, रुष अम-हृष-त्वर-सङ्गुष-आस्वनः ५।।

एभ्यस्तयोः इम् न स्यात् वा । रुष्टः रुषितः, आन्तःअमितः,
हृष्टः हृषितः तूर्णः त्वरितः, संघुष्टं संघुषितम्, आस्वान्तम्
आस्वनितम् ।

स्वनितम् । मिध्वन रवौ ध्वान्तं तमः । अन्यत्र ध्वनितम् । फण र्ण निस्तेहे निस्तेहो-
ऽनायासेनीत्यन्तिः । तस्य प्रेरणजौ फाण्टम् अनायासकृतः कषायभेद इत्यर्थः ।
अनायासकृतं फाण्टमित्यमरात् । अन्यत्र फाणितम् । कष बधे कष्टं कृच्छम् ।
अन्यत्र कषितम् । घुष कि इर्नुतौ विशब्दे घुष्टं शब्दितं स्वार्थे निपात्यम् । लघे
सङ्गे लघं सक्तं स्वार्थे निपात्यम् । स्तेच्छ कि देश्योक्तौ स्निष्टम् अस्पष्टम् । अन्यत्र
स्तेच्छितम् । ङ रेभृशब्दे विरिञ्चः स्वरः अन्यत्र रेभितम् । जिष्टुषा न प्रागल्भ्ये ।
घृष्टः प्रगल्भः । स्वार्थे निपात्यः । किञ्च आदित इति इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
निपातनम् आदि कर्मणि कर्त्तरि क्ते भावादित्ते वेति पाक्षिकस्य इमौ निषेधार्थम् ।
अस बधे विशस्तः प्रगल्भः क्तावेमतया नेम् डीश्वीत्यनेन इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
प्रगल्भात् अन्यत्र विशसित इत्यत्र इम् प्राप्तार्थे निपातनम् । हृष्टि हृष्टौ । परिहृष्टः
प्रभुः अन्यत्र परिहृष्टितम् । हृष्टि हृष्टौ हृष्टौ बली अन्यत्र हृष्टितम् । आल्य पाके
केवलस्य ज्यन्तस्य च शृतं पक्वम् । एतच्च चौरौ हविषि च बाक्ष्ये निपातनम् । अन्यत्र
याणा अपिता यवागूः । हतडुबल वर्त्तने । ज्यन्तस्य हतः गुणी गम्यविशेषश्चात्रेण
अधीत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्त्तितः । अर्द्धं धातनागतिधाचने अर्थार्थं समीपम् । अन्यत्र
अर्द्धितः ॥ १०७५ ॥

अर्द्धं धातनादौ अनेन इम् निषेधे तस्य दस्य च ने समर्थः एवं समर्थवान् ।
एभ्यः किम् ? अर्द्धितः प्राद्धितः अर्द्धितवान् ॥ १०७६ ॥

रुष्यजिं क्रुधि रुष्टः रुषितः । अस्य वेमसहेति वेमलेऽपि नेम् डीश्वीति निषेधा-
दप्राप्तौ विभाषा, अम गतौ आन्तः जमुडभस्यणाविति दीर्घः । पचे अमितः

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छन्न-
ज्ञप्ता वा ।

दान्त-ज्ञप्ताः १॥, वा । १। ।

एते ज्रन्ताः क्षान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
पूरितः दासितः स्थाशितः क्वादितः ज्ञपितः ।

१०७९ । स्फायः स्फौ वा ।

स्फायः ६।, स्फौ । १।, वा । १। ।

स्फौतः स्फौतवान्, स्फातः स्फातवान् ।

१०८० । प्यायोऽगेः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

प्यायः ६।, अगेः ६।, पी । १।, अस्वाङ्गे ७।, तु । १।, वा । १। ।

अगेः प्यायः पी स्यात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः ।

पीनं मुखं, प्यानः पीनः स्वेदः ।

हृष्टु इर तुष्टौ । हृष्टः हृषितः । अस्य क्वाच वेमत्वात् नेम् डीञ्च्येति निषेधाद्
दप्राप्तौ विभाषा । जित्वरषमड स्यदे । स्त्रिवावमवेति ऊटि सूत्राद्योदिदिति
तस्य ने तूर्यः । पक्षे त्वरितः । घुष किं इर्नुतौ वि शब्दे । सङ्कुष्टं सङ्कुषितम् ।
स्वनं ण शब्दे । आस्वान्तम् आस्वनितम् ॥ १०७७ ॥

दमादीनां ज्रन्तानाम् एते क्षान्ता वा निपात्यन्ते । दन्भु इर्शमे शमुभिर्यशमे
प्रेरणञौ कर्मणि क्ते दान्तः शान्त इति । पक्षे घटादीति ङस्वे वसोऽरस्येति इमि
लोपी जेरिति जेलीपे दमितः शमित इति । पूरी यङ् पूर्त्तौ प्रेरणञौ पूर्णः । पक्षे
इमि जेलीपे पूरितः । दस्यु इर् तु उत्त्वेपणे प्रेरणञौ दस्तः । पक्षे दासितः ।
स्पर्शज ग्रन्थवाधयोः प्रेरणञौ स्पष्टः । पक्षे स्थाशितः । क्वद किञ्च संवतौ ।
स्वार्थञौ छन्नः । पक्षे क्वादितः । ज्ञप क्त तु ज्ञप्ता स्वार्थञौ ज्ञप्तः । पक्षे
ज्ञपितः ॥ १०७८ ॥

स्फायौड संवद्वौ ईदित्वात् इमौ निषेधे स्फौतः स्फौतवान् । पक्षे यूलोप इति
यष्टीपे स्फातः स्फातवान् ॥ १०७९ ॥

अथ प्यायोड वद्वौ क्ते ईदित्वात् इमौ निषेधे औदित्वात् तस्य ने पीनं मुखम् ।

१०८१ । आङोऽन्धूसोः ।

आङः ५१, अन्धुः उधसीः ७॥ ।

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धूसोः । आपी-
नोऽन्धुः, आपीनम् उधः ।

१०८२ । ह्लादेः स्वः तौ च ।

ह्लादेः ६१, स्वः ११, तौ ७, च ११ ।

ह्लाटेः स्वः स्यात् तयोः तौ च । प्रह्लन्नः ।

१०८३ । दो-षो-मा-स्यां डिस्त्यणौ ।

दो—स्यां ६॥, डिः ११, ति ७, अणौ ७ ।

एषां डिः स्यात् अणौ तकारे परे । दितः सितः मितः स्थितः ।

१०८४ । क्वाशोर्वा ।

क्वा-शीः ६॥, वा ११ ।

क्षितः क्वातः शितः शातः ।

अगेः किम् ? प्रप्याणं मुखम् । यूलीपी इति यलीपः । अस्वाङ्गे तु प्यानः पीनः
स्वेदः ॥१०८०॥

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः परयोः अन्धौ उधसि च वाच्ये । अन्धुः
कूपः उधी गवादेः स्तनः ॥१०८१॥

ह्लादीड मोदने कर्त्तरि क्ते ईदित्वात् इमी निषेधे अनेन ऋस्वे दान्तात् तस्य
दस्य च ने प्रह्लन्नः ह्लन्नवान् तौ ह्लत्तिः ॥१०८२॥

दो य क्ते दितः । षो य नाशे सितः । मा इति स्वरूपात् मेङ् प्रतिदाने
माङलि शब्दे माल च माने माङ्य च माने इत्येतेषां मितः । जि ष्टा स्थाने स्थितः
एवं दितवान् दितिः दित्वा । अणौ किम् ? दाता दातुं दावमित्यादि ॥१०८३॥

क्वाशीर्ङः स्यात् वा अणौ तकारे । क्वा य लूनौ एचोऽशित्या क्षितः क्वातः एवं
शी य निशाने शितः शातः ॥१०८४॥

१०८५ । शो व्रते नित्यम् ।

शः ६।, व्रते ७।, नित्यम् १। ।

संश्रितं व्रतम् ।

१०८६ । धाजो हिः ।

धाजः ६।, हिः १। ।

धाजो हिः स्यात् अणौ ते परे । हितः ।

१०८७ । चरफलोऽदुः ।

चर फलः ६।, अत् ११।, उः १। ।

अनयोः अकार उः स्यात् अणौ ते । चरितं प्रफुल्लतः ।

१०८८ । दहोऽधः ।

दत् ११।, दः ६।, अधः ६। ।

टासंज्ञकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः
क्विम् ?, धीतः ।

शो य निशाने इत्यस्य नित्यं डिः स्यात् अणौ तकारे व्रते वाच्ये । संश्रितं व्रतम् ।
अत्र व्रते वाच्ये तस्यैव प्रयोगः ॥१०८५॥

हितः हितवान् हितिः हित्वा हित्विमम् ॥१०८६॥

चर गमनेऽदने आचारे अस्मात् क्तवत्त्वोः क्ताचश्च वसीऽरस्येति इमि अव्यय-
हिततकाराभावादुकाराभावे चरितः चरितवान् चरित्वा । तौ तु हववतेरिति
इमो निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यनचतयीति दीर्घे चूर्तिरिति । जिफला
भिदि आदित इति इमो निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्लतः एवं फुल्लवान्
फुल्लतिः ॥१०८७॥

दाल लूनौ, दा तु दाने डुदाजलि च दीङ् पालने इति चतुर्णां दत्तः एवं
दत्तवान् दत्तिः दत्त्वा । डुदाजलि दाने इत्यस्य तु दत्तिमम् इत्यपि । अधः क्विम् ?
धीट पाने क्ते दामागै हाकेति डी धीतः इत्यादि ॥१०८८॥

१०८६ । ग्यचस्त वा ।

गि-अचः ५।, त १।, वा १। ।

गेरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते ।

प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०८७ । र्घो दा-ते गीचः ।

र्घः १।, दा-ते ७।, गीचः ६। ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्तं निर्दत्तम् ।

१०८८ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्धः १।, अदः ६।, यपि ७।, च १। ।

अदो जग्धः स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०८९ । घे चादि-ढे क्तः ।

घे ७।, च १।, आदिढे ७।, क्तः १। ।

आदिढे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कटं
सः, प्रकृतः कटस्तेन । [१०५१] चे घ इति प्रक्षीणः सः ।

प्रत्तः प्रत्तवान् प्रत्तिः । डुदाजलि इत्यस्य तु प्रत्तिमभिव्यपि । पत्ते प्रदत्तः
इत्यादि । अधः किम् ? घेट पाने प्रधीतः । अचः किम् ? निर्दत्तः ॥१०८६॥

वाङ्मयमध्यवर्तितादेतदाद्यष्टानां नित्यत्वम् । गेः इषो दीर्घः स्यात् दास्यानजाते
तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वेण दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घः एवं नीत्तवान्
नीत्तिः परीत्तम् अनुत्तम्, इचः किम् प्रत्तम् ॥१०८७॥

अदलौ क्तः अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपौष्टसिद्धौ यपः पृथग् ग्रहणं ज्ञाप-
यति यवादेशादादौ प्रकृतेः किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ
न कुङ् प्रविश्य इत्यादौ न षङ् प्रणह्य इत्यादौ न षङ् प्रलिह्य इत्यादौ न ढः ।
आपृच्छ्य प्रदीव्य अव जकार ऊटौ न स्तः । एवं क्ते परे रुदौ जग्धादेशो न स्यादि-
त्यपि । तेन अन्नं स्विन्नतखुले रुद्धम् । यव क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तव तु स्यादेव ।
जग्धं फलं तेन खादितमित्यर्थः ॥१०८८॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः
क्षितायुः शत्रुः ।

१०६३ । गत्यर्थादृशीस्यासवसजनजृक्षिषरुहः ।

गत्यर्थ—रुहः पू ।

एभ्यो चे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गां गतः कृष्णं प्राप्तः,
शयितः, शेषमधिशयितो विष्णुः, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपा-
सितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽच्युतः, विश्वमनुजी-
र्णोऽनन्तः लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरुढो गोविन्दः ।

कर्मशब्दः क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म क्रिया तत् सातत्ये इत्य-
मरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्मणी ढसंज्ञाविधानेन क्रियाया अपि ढे संज्ञासिद्धिः ।
ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृतः कटं सः, कटं
कर्तुमारब्धवान् इत्यर्थः । प्रकृतः कटस्तेन कटः कर्तुमारब्ध इत्यर्थः । अत्र प्रशब्द-
आदिकर्मद्योतकः । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्म प्रयोगो दृश्यते । यथा
वृत्रह्णचवविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यमरः । धातवः पठिताः पाठ सूत्र-
लोकागमस्थिता इति वीपदेवश्च । प्रक्षीणः स इति कर्त्तरि क्ते क्षेपं इति दीर्घं
सूत्राद्योदिदिति तस्य नकारे पूर्णं इति णत्वम् । प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन । अत्र भावे
क्ते दीर्घपक्षे प्रक्षीणं तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीणः क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्रा-
कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपत्त इत्यर्थः । आक्षीणो तु क्षीणायुः क्षितायुः शत्रुः
अत्रापि कर्त्तरि क्तः ॥१०६२॥

नास्ति ढं येषां ते अढाः । गत्यर्थाश्च अढाथेत्यादिसमाहारे तस्मात् । चे च
क्तः इति त्रयमनुवर्त्तते । गङ्गां गत इति औगमल्य गत्यां कर्त्तरि क्ते वनतनेति
नलोपः । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्यं दर्शयन्नाह । कृष्णं प्राप्त इति आप्लनौ कि
व्यापने । एवं लभ ङौ लब्ध प्राप्तौ धनं लब्धः । परसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरत्र गत्यर्थ-
ग्रहणं ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्यात् दाभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात् । अधि-
करणे तु गत्यर्थादेव क्ती न तु प्राप्त्यर्थादिति । शीङ्लञि स्वप्ने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्थेति इमि पूशी धृपेति गुणे शयितः । अकर्मकत्वादेव प्राप्तौ
शीस्यादीनां ग्रहणं सकर्मकत्वेऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि शेष-

१०८४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५१, डे ७१, च ११ ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्ते डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमृतदनन्तस्येत्युचोर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

मधिश्रयितः । जिह्वा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीषोमास्या-
मिति डौ वैकुण्ठमधिष्ठितः । जिह्वा सङ्ग उपवेशे उपपूर्वत्वेन आराधनार्थत्वात्
सकर्म कत्वेऽपि शिवमुपासितः । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि घीषमध्यासितः । वसे
औ निवासि देशाध्वकालेत्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते चुधवसेति इमि
ग्रहस्वपाथोरिति जौ शासवसेति षत्वे हरिदिनमुपोषितः । जनौम्यङ् जनौ ।
जृङ्घषस्यच इत्येतयोः कर्गासम्भवेऽपि पृथक् ग्रहणं ज्ञापयति । अनुपूर्वधीरेतयोः
प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्वं स्यादिति । तेन
राममनुजातीऽच्युतः अत्र नेमडौश्चैति इमौ निषेधे खनसनेति ङा । विश्वमनुजौर्गो-
ऽनन्तः । अत्र वृद्धौश्चैति इमौ निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यनचतयौति दीर्घं
सूत्राद्योदिदिति तस्य नः । श्लिषौषल्लजि श्लेषे आलिङ्गनार्थं सकर्मत्वेऽपि लक्ष्मी-
माश्लिष्टो मुकुन्दः । जिज रुहौ जन्याम् । आरोहणार्थं सकर्मत्वेऽपि कर्त्तरि
क्ते । औदित्वादिमोऽभावे होदीभावित्यादिकार्यं गरुडमधिरुद्धः । एवं वृषमारुद्धः
शिवः ॥१०८३॥

ध्रुवो निश्चलस्तस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्दं दिदृक्षवो गोप्य
इत्युचुः । तत् किमित्याह मुकुन्दस्येदं कुञ्जमासितम् । जिह्वासङ्ग उपवेशे । उप-
वेशनार्थत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् । अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् ।
रमापतेरिदं कुञ्जं यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्ते यातम् अत्र इदमित्यधि-
करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतलं भुक्तं भुजौ धौ चाण्ये भक्षे अधिकरणे क्ते
भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र कामुकसङ्घेत्यादिना कर्त्तरि षष्ठी ।
चकारात् ढभाववेषु चेति । कर्मणि यथा मुकुन्देन पीठमध्यासितम् । मुकुन्देन
मधुरा याता मुकुन्देन याज्ञिकान्नं भुक्तमिति । भावे तु मुकुन्देन आसितं यातं
भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्दः पीठे आसितः मधुरां यात याज्ञिकान्नं भुक्त
इति ॥ १०८४ ॥

१०८५ । ज्ञार्चिच्छार्थजोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा चर्चा-इच्छार्थं चि इत् शीलादेः ५१, सति ७ ।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः,
इहः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०८६ । ठी-प-म-वत् कसु-कानौ ।

ठी-प-म-वत् ११॥, कसु कानौ १॥ ।

धोरेतौ क्रमात् व्याः प-म-वत् स्तः । बभज्वान्, जजा-
गर्वान् जजायवान्, दुद्यूवान्, दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चिच्छाः । ज्ञार्चिच्छा अर्था येषां ते
ज्ञार्चिच्छार्थाः । जिरित् यस्य स जीत् । ज्ञार्चिच्छार्थाश्च जीञ् शीलादिभ्येति
तस्मात् । पूर्वतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेन एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् चकारात् अतीते
च । एतत् तु कालमात्रविधायकं, कर्मभावकर्तृषु तु यथासम्भवं स्यादित्यर्थः ।
विदत्त सती विदितः ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूज पूजितः लोपो जेरिति
क्तं लोपः । पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छि कर्म्म वाञ्छितः वाञ्छ्यते इत्यर्थः । एष
कर्मणि क् । इन्मौलिधङ् युतौ अकर्म कत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीथीति इमौ
निर्धेय इमुङ् इति न लोपे दभान्धारिति तस्य धे अकर्मस्येति धस्व दकारे इहः
योगेते इत्यर्थः । जिशील स्यात् समाधौ कर्मणि क्ते शीलितः ध्यायत इत्यर्थः ।
आदिशब्दे जि रक्ष पालय रक्षित इत्यादि । स्वमते तु शीलादयोऽपि विकारानु-
बन्धाः । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पदं योग्यमित्यर्थः न च
विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्तः स्यात् नत्वतीति इति वाच्यम् अतीते बहुतर-
पयोगदर्शनात् । यथा परस्परं विज्ञात तेषुपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवतः
सारी राज्ञः सारी हिमाद्रिर्णति रघौ कालिदासः । शार्ता लङ्केश्वरः कृष्णादा-
ज्जनेयेन तन व्रत इति दण्डे । जनैरविदितविश्रब्धं भवानीर्पतिरिति भारविः ।
अपुष्पकम्भां भुवि पूजिता नृपैरित्यादि सुश्रुतः न च एषापि वर्त्तमाने क्त इति
वाच्यं वर्त्तमाने क्ते कामुकमण्डंति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः ॥१०८५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्यं परस्मैपदिभ्यः कसुः

१०६७ । वसोर्घसेकाजिनात इम् ।

वसीः ६।, घस एकाच्-ञ-इन्-आतः ५।, इम् १२।।

घस एकाचोऽर्त्तरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः ।
जचिवात् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान् ।

आत्मनेपदिभ्यः कानः उभयपदिभ्यो इयं स्यात् । एवमतीते काले कर्मणि सर्व-
धातुभ्यः भावे लकर्मकेभ्यः कानः स्यात् इत्यर्थः । ठीपमलेनैव कित्सिद्धे एतयोः
पुनः कित्करणं स्यात् ठापिदिति विभावावाधनार्थं तेन भनृज धौ मोटने कसौ
हववतेरिति इम् निषेधे हसुङ्ग इति न लोपे द्वित्वादौ वभञ्जस् इति लिङ्गस्य
उदित्वात् त्रिदच इति तुणि नसम्भन्न इति दीर्घे संयोगान्तलोपे वभञ्जान् ।
एवम् उदित्वादीपि वभञ्जुषी । जागृ ण्, जागरे कसौ जायोऽण्वीति गुणविकल्प-
जजागृवान् । दिव्यु जिगीषादौ कसौ क्वीः शृटाविति जटि द्वित्वे दुद्युवान् ।
पचे यीलोपि इजि वलोपे ददिवान् । एवं विकृश गतौ ककारस्य शकारविकल्प-
विविञ्चान् विविञ्चान् ॥ १०६६ ॥

घस च एकाच्च ऋश्च इन् च आच्चेति तस्मात् । घसः पृथग्ग्रहणात् एकाजिति
द्वित्वे कृतेऽपि य एकाच् स एव ग्राह्यः । नेमसुमित्यनेन असुम् क्रादिभिन्नधातुभ्यः
ठया इमः प्राप्तवापि हववतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह हसलानां मध्ये घसते-
द्वित्वेऽप्येकाच आदन्तानाम् ऋ इति द्वाभ्याञ्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादे-
र्विधौ सुतरामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति ।
तेन चत्वार्य साधुः चचिद्यः इत्यादौ कारकविधावप्यकारकात् प्रत्ययो जातः । जटि-
वानिति । अदौ कसौ व्यां वेति घसादेशे अनेन इमि द्वित्वादिकार्यं हनगमेति
भूप्रसोरिति घस्य कत्वे शास्यतीति षत्वम् । पचे अदौ द्वित्वे दस्य लोपे सन्धौ
एकाचत्वात् इमि आदिवान् । एवम् ईड ईडिवान् । एवञ्च यजः खेर्मूलस्यापि जौ
ईजिवान् घस ऊषिवान् इत्यादि । एवञ्च डुजौष पच पाके तृफतीति खेलोपि
वेचिवान् भनृज जौ भेजिवानित्यादि । ऋर्लेगत्याम् ऋ प्रापे च इति इयोः कसौ
द्वित्वे खिञ्कारस्य अले स्याद्यत्पूर्त इति गणे सन्धौ इमि आरिवान् । स्वरूपग्रह-
णात् ऋर्न हिंसे इत्यस्य तु स्याद्यत्पूर्त इत्यत अतिग्रहणात् गुणाभावे आदिगो-
चरिति गुणे आरिवान् । इन गतौ कभौ ऋते खेः कितिर्घ इति दीर्घे इमि यिगी-
ऽच्यणाविति मूलस्य यकारे ईयिवान् । दास्वरूपात् कसौ द्वित्वे इमि आदिवारिति

१०६८ । हन गम दृश विश विन्दो वा ।

हन—विन्दः ५।, वा १। ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा । जघ्निवान् जघन्वान् जग्मि-
वान् जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्,
विविदिवान् विविद्वान् ।

१०६९ । दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् ।

दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् १॥ ।

एते वस्त्रन्ता निपात्यन्ते । चक्राणः, जजागराणः, जजा-
ग्राणः, अनुचानः ।

११०० । की-प-म-वत् शट्-शानौ ।

की-प-म-वत् १॥, शट्-शानौ १॥ ।

धोरितौ क्रमात् क्वाः प-म-वत् स्तः । पचन् ।

आलोपे दिदिवान् । एवं ख्या चखिवान् इत्यादि । एभ्यः किम् ? चित्ती ज्ञाने
चिचित्वान् । इगताविति भौवादिकस्य ईवान् ॥ १०६७ ॥

हनलौ कसौ इमि द्वित्वे हनगमिति छड् लोपे हनो ह्नी इति घ्रादेशे जघ्नि-
वान् । पच्चे खेर्हो घ इति हस्य धं जघन्वान् । औगमल्य कसौ इमि छड् लोपे
जग्मिवान् । पच्चे धोर्मं न इति सस्य नकारे जगन्वान् । इरदृशौ कसौ इमि ददृशि-
वान् पच्चे ददृश्वान् । शौविश कसौ इमि विविशिवान् पच्चे विविश्वान् । विद्व लृ
शपञौ लाभे कसौ इमि विविदिवान् पच्चे विविद्वान् ॥ १०६८ ॥

दाश्वङ् दाने तालव्यान्तः दाश्वान् । दन्त्यान्त इत्येके । सहायि शतौ साह्वान् ।
निहौ सिचि मौढ्वान् । कानमुदाहृति । कजदडु च उभयपदित्वात् कर्त्तरि
काने चक्राणः कुम्भं कुम्भकारः । एवं कर्मणि काने कुम्भकारेण कुम्भश्चक्राणः ।
भावे तु क्वात्वेण जजाग्राणम् । जागृञ्चु नागरे कालस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि काने जागोऽणञ्वीति विक्षापया गुणे पात्येन मासौ जजाग्राणः जजागराण
इत्यर्थः । अनुपूर्वं ब्रूञ्चुतौ कामे वचादेशे द्वित्वे खेर्मूलस्य च जौ अनुचानः ॥ १०६९ ॥

की पमे इव कीपमवत् । एतेन वर्त्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः शट्

११०१ । शानेऽतो मन् ।

शाने ७, अतः ६, मन् ११ ।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः ।

११०२ । या सोऽस्य ।

ई ११, आ ११, आसः ५, अस्य ६ ।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात् । आसीनः ।

११०३ । वेत्तेः शतुः कसुर्वा ।

वेत्तेः ५, शतुः ६, कसुः १, वा ११ ।

विदः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । विद्वान् विदन् ।

आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयपदिभ्यो द्वयं स्यात् । एवं वर्त्तमाने कर्मणि सकर्म-
कोभ्यः भावे त्वकर्मकोभ्यः शानः स्यात् इत्यर्थः । शित्वाद्रसज्ञायां श्वादी गच्छन्
दीव्यन् शृण्वन् तुदन् इत्यादि । एवं पित्वाभावाच्च छित्ते कल ध्वनौ रुवन् पुत्रल
स्तुतौ स्तुवन् इत्यादौ गुणाभावे भ्रुध्वोरित्युक् । एवञ्च छर्त्ति गत्यां शटशानयोः
शित्वाट्टच्छादेशे द्वयुच्छत् समियुच्छानः । कातन्वास्तु । शटशानयोः प्रथमान्तेन
सा भान्वाधिकरणाभावे आनन्त्ये शटशानौ न स्तः । तेन हे पचन् छाव ! हे
पचमान छाव ! इति स्यात् । हे पचन् ! हे पचमान ! इत्यादि न स्यात् इत्याहुः ।
एतयोः प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम् । पचन्निति डुचौष श पच पाके
शट वे शप्ते लोपोऽत इत्यकारलोपे छटित्त्वात् त्रिदच इति लुषि स्थानस्य लुप्
स्त्रियाम् अपि पचन्ती ॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शानः । कर्त्तरि विप्र षोढनं पचमान आस्ते कर्मणि
विप्रेण पचमान षोढनः शोभते । भावे तु विप्रेण दीप्यमानम् ॥११०१॥

ई आ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । आसः परस्य शानस्य आकार ईकारः स्यात्
इत्यर्थः । भिवासङ् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे
आसीनः ॥११०२॥

वेत्तेः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । शटस्थानजातत्वेन द्वित्वम् अतीतबोधकत्वञ्च
न स्यात् । विदल मतौ शट तस्य स्थानेऽनेन कसौ विद्वान् । पचे विदन् ॥११०३॥

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

वक्ति वयसः ताच्छील्ये ७।, शतुः ६।, शानः १। ।

शतुं निघ्नानः, कवचं विभ्राणः, भोगं भुञ्जानः ।

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट-स्यमानौ ।

ती-प-म-वत् १२॥, स्यट-स्यमानौ १॥ ।

धोः एतौ क्रमात् त्वाः प म-वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

इति क्तादिपादः ।

एष्वर्थेषु शतुः स्थाने शानः स्यात् । शतुं निघ्नान इति हनत्तौ गतौ शट् शतृर्थे-
ऽनेन शतुः स्थाने शाने शपो लुकि हनगमित्युङ् लोपे हनी ङी ङ्ग इति घ्रादेशः ।
कवचं विभ्राण इति भ्रलि टुडु शट् यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतुः स्थाने शाने शपो
लुकि ह्वादीरेदिरिति द्वित्वे खिभंकारस्य वकारे पृभादेरिति डौ घूर्ण इति णत्वम् ।
भोगं भुञ्जान इति भुजघौ वाणे शट् ताच्छील्ये शतुः स्थाने शाने रुधादित्वा-
न्नाणि नणोन्ने इति नणी नकारे तस्य जकारः । धृशङ् स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे जौ
धारि । एवम् अधीङ्ल अभ्ययने इत्येताभ्यामकृच्छे शट् एव स्यात् न तु शान
इति वक्तव्यम् । धारयन्नुपनिषदम् अधीषन् तर्कन् । कृच्छे तु धारयमाणः
अधीयानः ॥११०४॥

तेन भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः स्यट् आत्मनेपदिभ्यः स्यमानः सभय-
पदिभ्यो इयं स्यात् । एवं भविष्यत्काले कर्मणि सकर्मकेभ्यो भावे त्वकर्मकेभ्यः
स्यमानः स्यादित्यर्थः ॥११०५॥

इति क्तादिपादः ।

चतुर्थः पादः—इष्णादिः ।

११८६ । जि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृतं
प्रजनापत्रपालंक्त निराक्रुन्मद पत पच इष्णुर्वे ।

जि—पचः ५।, इयुः १।, वे ७। ।

एभ्य इष्णुः स्यात् वे । कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः
सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वरिष्णुः वर्तिष्णुः प्रजनिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अलङ्कृरिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्प-
तिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । णक् भू-जेः ।

णक् ११।, भू-जेः ५। ।

आभ्यां णक् स्यात् वे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला ग्ला स्या चि पच परिमृजः सुः ।

ग्ला—परिमृजः ५।, सुः १। ।

एभ्यः सुः स्यात् वे । ग्लासुः ग्लासुः ग्लासु चेषुः पक्षुः
परिमाक्षुः ।

प्रात् जनं प्रजनं अपावपं अपवपं अलम् क्तं अलङ्कृतं । निर्वा निरा तस्मात्
क्तं निराक्तं । मद च पत च पच चेति मदपतपच उदी मदपतपच उन्मदपतपच ।
ततो जिष्य भ्राजश्वेत्यादि तस्मात् । जिर्जान्तः । मण्डूकभुताधिकारात् शक्तिवयः
क्षाच्छील्ये इत्यस्मात् ताच्छील्यमयुवत्ते तस्य च स्वयं श्रविसं प्रादिति प्रथ्यन्तेषधि-
कारः । तेन कारयितुं शीलमश्वेत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्णुः अत्र कित्वात् वदुश्रीति इमं न स्यात् गुणाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०६ । चिप वस गृध धृषः कृः ।

चिप—धृषः ५।, कृः १। ।

एभ्यः कृः स्यात् घे । चिपुः वसुः गृधुः धृषुः ।

१११० । शृ स्या भू कम गम हन लष
वृष पत पदो जुकः ।

शृ—पदः ५।, जुकः १। ।

एभ्यो जुकः स्यात् घे । श्राकः स्थायुकः भावुकः कामुकः
गामुकः घातुकः लाघुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिच जल्प कुट्ट लुण्टवजः षाकः ।

भिच—वजः ५।, षाकः १। ।

एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिच्चाकी जल्पाकी कुट्टाकी
लुण्टाकी वराकी ।

ग्लासुरित्यादि वयं सुगमम् । चेष्टुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधो
गुणे षत्वम् । पक्षुरिति औदित्वात् नेम् कृडिति कुडि षत्वम् । परिमाच्छुरिति
सृजलूप शुद्धौ ऊदित्वात् अनिम् पचे सृजोऽकडिति वृद्धौ शृङ्गाजेति षडि षदोः कः
से इति षस्य कत्वे किलादिति षत्वम् । अस्य इम् पचे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

चिप श्रजौ चिप्यौ चिपुः कित्वात् न गुणः । वस्य वसौष भये वसुः । गृधर्षुः
च लिप्से गृधुः । जिघृषा न प्रागल्भ्ये धृषुः ॥ ११०९ ॥

शृगि हिंसे जिष्ठा स्थाने , भूस्वरूपम् । कमुङ् सृहि । औगम् लृ गत्याम् ।
हनलौ गतौ । लष लषज सृहि । वृषु सेचने । पतलृज गत्याम् । पदौङ् गतौ ।
एभ्यो जुकः स्यात् घे । जित्वात् वडिः । स्थायुक इत्यत्र यनज् णित् कदिशीति
यन् । घातुक इत्यत्र खेहो घ इति ह्रस्व घे हनसडिति तङ् ॥ १११० ॥

भिचङ् लाभादौ । जल्पवाचि । कुट्टकङ् प्रतापने कुट्टक कुत्सादिदोरिति
द्वयम् । लुण्टक्यवज्ञा चौर्ध्वे वङ्ग सन्नतौ । एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिच्चादौषि
॥ ११११ ॥

१११२ । पति गृहि स्मृहि शीङ् आलुः ।

पति—शीङ्: ५१, आलुः ११ ।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्मृहयालुः
शयालुः ।

१११३ । शत सद सि धे दो रुः ।

शत—दः ५१, रुः ११ ।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शत्रुः सद्रुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । घसस्रदः क्करः ।

घस-स्र-अदः ५१, क्करः ११ ।

एभ्यः क्करः स्यात् घे । घक्करः स्रमरः अक्करः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद भास भन्जः ५१, घुरः ११ ।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मेदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदभिदविदः कुरः ।

छिद-भिद-विदः ५१, कुरः ११ ।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः ।

पतत् कौश्यगत्तोः । गृहत् कङ्ग्रहे । स्मृत्कृष्णि । तयोऽदन्तचुरादयः ।
शीङ्गलजि स्वप्ने । एभ्यः आलुः स्यात् घे । जेलीप इत्यत्र आलुवर्जनात् न
जेलीपः ॥१११२॥

शदलजौ शाते । शदलजौश विषादे । सिनगज बन्धे । घेट पाने । घेटः
पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाब लूनौ दातु दाने डुदाजिलृच देङ्
पाबने दैप शोधने दीषच्छेदे इति षष्ठां ग्रहणम् एभ्यो रुः स्यात् घे ॥१११३॥

बृघसी भचे । लृगतौ । अद्वौ भचे । एभ्यः क्करः स्यात् घे किच्चात् न गुणः ॥१११४॥

इर्मिया जेहने । भासङ् दीप्तौ । भन्जघौ मोटने । एभ्यो घुरः स्यात् घे ।
भन्ज धातोर्नेकार्थत्वात् वक्रौभावे घुरे कृते घिति नस्य गकारे भङ्गुरं काष्ठं
वक्रमित्यर्थः । यत्र परं भनक्ति तत्र तु भङ्गुरा इत्येव ॥१११५॥

१११७। जागृ यङन्त यज जप वद दन्श् ऊकः ।

जागृ—दन्श्ः ५।, ऊकः १। ।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे । जागरूकः यायजूकः जञ्जपूकः
वावटूकः दन्दशूकः ।

१११८। यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

यङन्त-वहः ५।, किः १। ।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः वावहिः ।

१११९। दिश्चाटुङ्लोपिनः ।

दिः १।, च १।। आत् ऋ-उङ्लोपिनः ५। ।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च
द्वित्वम् । ददिः चक्रिः जज्ञिः ।

क्षिन्तीति क्षिदुरः । भिन्तीति भिदुरः । वैतीति विदुरः । एषु कित्वात् न
गुणः । छिद्दिदौ कर्मकर्त्तरीति केचित् । तद्वैयम् । दृष्टौ विप्रचच्छिदुर इति
दीषान्वकार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥१११६॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श् चेति । यङन्तयासौ यज जप वद दन्श् चेति पश्चात्
जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श् चेति तस्मात् । जागर्तीति जागरूकः । पुनः
पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊके हसात् लोप इत्यकारयका-
रयोर्लोपे यायजूकः । एवं जञ्जप्यते इति जञ्जपूकः । वदैवाचि वावयते इति
वावटूकः । दन्दश्यते इति दन्दशूकः ॥१११७॥

चलज गतौ । पत्यङ्गैश्च । सञ्चकि शक्तौ सह जङ्च इति द्वयम् । वडैर्जौ
प्रापणे । यङन्तैश्च एभ्यः किः स्यात् घे । पापतिरिति गौन वन्श् इत्यत्र पतष्ट न
गत्याम् इत्यस्य ग्रहणात् पत्यङ्गैश्च इत्यस्मात् । यङि खिर्नीनीऽप्राप्तौ घौ नित इति
दीर्घे पापत्यभागात् कौ हसात् लोप इत्यकारयकारयोर्लोपः ॥१११८॥

आत् च ऋश्च उङ्लोपी चेति तस्मात् । ददातीति ददिः कौ द्वित्वे कित्वाद्
गुणे उद्येचीत्याकारलोपः । करीणि किरति इति द्वयोश्चक्रिः । जायते इति
जज्ञिः । अत्र कौ कृते हनगमित्युङ्लोपः सुशुभिरिति नस्य अकारः । एवं
हनौ जज्ञिः शौगमल्ल जग्मिः खनञ्च खिः खृघसी जञिः ॥१११९॥

११२० । यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः ।

यायाय—प्रमदः ५।, वरः १। ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः
ईश्वरः ऐश्वरः प्रमहरः ।

११२१ । च्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मश्च ।

च्वरप् १।, सृ जि-इन्-नश-गमः ५।, त १।, मः ६।, च १। ।

एभ्यः च्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः । सृत्वरी जित्वरी
इत्वरी नश्वरी गत्वरी ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिङ कम
नमो रः ।

हिंस—नमः ५।, रः १। ।

एभ्यो रः स्यात् घे । हिंसः दीपः कम्पः अजसः स्मरः
कम्पः नमः ।

वक्तुं यातीति यङि यायाय भासङ्गन दीप्ती । कसज गतौ जिष्ठा स्थाने ।
द्विशलङ ऐश्वर्ये । पिश शपावयवे । प्रपूर्वमदीभिर्यङि हर्षे । एभ्यो वरः स्यात् घे ।
यायावरः इति यायाय भागात् वरे ह्रववतेरिति इम् निषेधे हसात् लोप इत्य-
कारलोपे यौलोप इति यलोपः । ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात् भ्रसत्वा-
भावे शक्वाजिति न षङ् ॥ ११२० ॥

सरतीति सृत्वरी कित्वात् गुणाभावे स्वस्य कन्निति तनि षित्वादीप् । एवं जय-
तीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्यतीति नश्वरी । अत्र ह्रववतेरिति इम् निषेधे
प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भ्रसत्वाभावे मुहादित्वात् घङ् शक्वाजिति षङ् च न
स्यात् यच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य तः ॥ ११२१ ॥

हिंसतीति हिंसः इत्यादी ह्रववतेरिति इम् निषेधः । एवं दीप्यते इति दीपः ।
कम्पते इति कम्पः । अजस इति नज पूर्वजसुद्ध्यं मीचे । न जस्यतीति अजसः ।
अश्रयते इति स्मरः । कमुकङ् सृङ्गि । वारे इति जितोऽप्राप्तिपच्चे कम्पः । नम-
तीति नमः ॥ ११२२ ॥

११२३ । सन् भिच्चाशंस उः ।

सन्-भिच-आशंसः ५।, उः १। ।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिक्षुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप् तृष् धृषो ङ्नज् ।

स्वप् तृष्-धृषः ५।, ङ्नज् १। ।

एभ्यो ङ्नज् स्यात् घे । स्वप्त्रक् तृष्णक् धृष्णक् ।

११२६ । शृ वन्द आरुः ।

शृ-वन्दः ५।, आरुः १। ।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु कृकौ भियः ।

क्रु-कृकौ १॥, भियः ५। ।

भौरुः भौरुकः ।

रभौङ् रामस्ये । रम्भुमिच्छतीति सनि मिमीमादेति खेर्लोपे चकारस्य इति
स्यादेः सीलोप इति खलोपे भप्भूसीरिति भस्य पत्वे रिप्सुभानात् अनेन उपत्यये
इसात् लोप इति अकारलोपे रिप्सुः । भिचते भिक्षुः आशंसते आशंसुः ॥११२३॥

सुगमम् ॥ ११२४ ॥

खपितीति स्वप्त्रक् । तृष्यतीति तृष्णक् धृष्यतीति धृष्णक् इति उभयत्र इव-
वतेरिति इम् निषेधे छित्तात् न गुणः ॥ ११२५ ॥

शृष्यातीति शरारुः । वन्दते इति वन्दारुः ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्यातां घे । विभेतीति भौरुः भौरुकः, उभयत्र कृष्वान् न
गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि शु द जेराय्यः ।

स्पृहि—जे: ५।, आय्य: १। ।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः अवाय्यः
दराय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्यः ५॥ अन्तः १। ।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः
जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिनुः ।

स्तनि—दूषे: ५।, इनुः १। ।

एभ्यः इनुः स्यात् घे । स्तनयिनुः गदयिनुः मदयिनुः
हृदयिनुः दूषयिनुः ।

स्पृहि गृहि स्पृशत् केसे । गृहत् कड गृहे । हावदन्तचुरादौ शुन गतौ शुतौ ।
हृड श्वादरे । जि जये । एभ्य आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्य इत्युभयत्र
जेलोप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न जेलोपः ॥११२८॥

गडि गण्डे । किमडि भूषे । जि जये । जनीम्यङ्क जनी । टुनदि संवधि
अव निवर्णाः सर्वे जगन्ताः गण्डयन्त इत्यादिषु जेलोप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न
जेलोपः ॥११२९॥

स्तनत्काभशब्दे । गदत्काभध्वनी । हावदन्तचुरादौ । मदीभिर्यजि हर्षे
अस्य गर्वे ग्लेपने वा मानुवन्मत्वात् औ ऋसे मदि । हन्मनः । हत्करोत्याचष्टे वा
इति औ हृदिरिति । इदुर्ष्यौ वैकृते । अस्य औ गुणेः दुषेरोदूरिति ऊकारे
दूषिः । एभ्य इनुः स्यात् घे । स्तनयिनु रित्यादिषु जेलोप इत्यादौ इनुवर्जनात्
न जेलोपः । अत नु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ जेलोप इत्यत इनुवर्जनेऽप्य-
वक्तव्ये इनुकरणं ज्ञापयति कुचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन बह्वलिङ्ग इत्यत न
गुणः । वातमज इत्यत वी आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१ । कृ-गृ-जागुः क्तिः ।

कृ गृ-जागुः ५।, क्तिः १। ।

एभ्यः क्तिः स्यात् घे । कौर्वि गौर्विः जागृविः ।

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राङ्मुवो डुः ।

स्वयं—प्रात् ५।, भुवः ५।, डुः १। ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः ।

११३३ । ल्वृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इवो धे ।

लू-ञ्-धू-खन सू-चर-पू सह वहः ५।, इवः १।, धे ७। ।

एभ्यः इवः स्यात् धे । लवित्वम् अरित्वं धवित्वं खनित्वं
सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ।

११३४ । घञलनटोऽघे ।

घञ्-अल् अनटः १॥, अघे ७। ।

घोरेते स्युर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः
प्रासादः । समाजः, शमः कामः वामः आचामः अमः आमः
यमः यामः विश्रमः विश्रामः ।

कृश्च विक्षेपे गृश्च निगर्णे गृगि शब्दे इति द्वयं जागृक्षलु जागरी । एभ्यः क्तिः
स्यात् घे । किरतोति कौर्विः अत्र कित्वात् हवततेरिति इमी निषेधे ऋदिरणा-
विति इरि व्यं नचतयीति दीर्वः । गिरति गृणाति वा गौर्विः । जागृविरिति
जाग्रोऽणव्बौत्यत्र विवर्जनात् न गुणः ॥११३१॥

एभ्यः परात् भवतेर्ङुः स्यात् घे । डिच्वात् टिलीपः । स्वयम्भुर्दन्त्यादिः सम्भुश्च
इति द्वयं कातन्वसम्मतम् । एतत्पठ्यन्तेषु ताच्छील्याधिकारः ॥११३२॥

लूजगि छिदि । ऋ प्राप्ते च । धू नगिज कम्पे । खनुज विदारि । मूडल
मूतौ । चरगमनेऽदने आचारे । पूजगि शोधे । सञ्चकि शतौ सह षड्च ।
वहेजौ प्रापणे । एभ्य इवः स्यात् करणे । लूयतेऽनेनेति लवित्वम् एवम् अरित्वं
अवित्वं खनित्वं सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ॥११३३॥

अर्थानुक्तावपि घस्य वज्रनात् कङ्गीः कभाव इत्युक्तेः कारकभावयोः प्रातौ

११३५ । क भावेऽमी ।

क भावे ७, अमी १॥ ।

प्रघसः वधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ज्ञानं
मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरते स्युः कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घकारश्चञीः कगार्थः ।
ञकारो वृद्धार्थः । यथा पाकः भाग इत्यादि । अली लकारष्टाविभक्तेष्टकारवत्
प्राचीनमतानुवादाद्यर्थः । अनट्टकार ईत्वर्थः । भूष्यतेऽनयेति भूषणी । डुकृञ्
प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि जित्वात् वृद्धौ प्राकारः । प्रस्य दीर्घविधा-
नात् घञन्तधातौ परं कचिदुपसर्गस्य दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः
नीशारः नीहारः नीवारः व्यतीपातः परीरम्भः परीवादः प्रतीकारः अतीसारः
इत्यादि । करणे पद्यौङ् गतौ पद्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दास्यञ् दाने
दास्यतेऽस्मै इति दासी विप्रः । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपा-
व्यायः । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन्निति प्रासादः । भावे तु समजनं
समाजः समूहः अत्र व्यञ्जोऽरे वेल्यत्र घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि
वृद्धौ जनवध इति ऋस्वे शमः । कमुङ् सृहि वारे इति जिङीऽप्राप्तिपच्चे घञि
वृद्धौ कमवमचमां वर्जनात् ऋसाभावे कामः एवं वामः आचामः । अमयम-
विश्रमां वा ऋस्वे अमः आमः यमः यामः विश्रमः विश्रामः । ननु भावो भूधातो-
रयस्ततश्च सर्वधातुभ्यः कथं भावे प्रत्ययाः स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रिया-
मात्रवाची । अतएव धात्वर्थः केवली भाव इति । एवं कृत्वस्तयः क्रियासामान्य-
वचनाः इति प्राञ्चः । एवञ्च अवस्थे द्वे क्रियायाः स्तः साध्यता सिद्धतापि च ।
साध्यता त्यादिवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् योग-
लिङ्गेन संख्ययेति । तेन पाकः पाकौ पाकाः ॥ ११३४ ॥

घञादयः कर्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता
प्रयोगानुसारेण संज्ञायां क्वचित् कर्तर्यपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुज-
तीति रोगः । उच्यतीति श्रीकः सरति कालान्तरं सारः स्थिरी भागः, अति-
सरतीति अतीसारो व्याधिः । अलि प्राचीतीति प्रघसः । विशति चित्तं वेशः ।
मृशति देहं स्पर्शः । चयतीति चयो व्याधिः । धरतीति धरः पर्वतभेदः ।

११३६ । छीवन-सीवने वा ।

छीवन-सीवने १॥, वा। १।

एते निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनम् ।

अनटि एकं वक्तुमिति एकवचनम् एव द्विवचनं बहुवचनम् । कचिदिति किम् ? नदतीति नदः अत्र संज्ञायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अट्टौ भक्षे कर्त्तव्यलि घस्त्रद इति घसादेशः । हननं वधः भावे अलि हनी वधादेशः । धरतीति धरः कर्त्तव्यल् । क्रियतेऽनेनेति कारणेऽलि कारः । निलीयतेऽस्त्रिन्निति अधिकरणेऽलि निलयः । सिन्धोरित्यत्र अल् वर्जनात् नडा । समजनं समजः पशूनां समूहः भावेऽलि व्यजोऽरे वेल्यत्र अल् वर्जनात् न वी । डुमिजनं चोपे मीजग वधे इति दाभ्यां भावेऽलि सयः । सिन्धोरित्यत्र अल् वर्जनात् न डा । लीगि श्लिषि भावेऽलि लयः । मास्त्ररूपाणां सिन्धोरित्यपि भावेऽनटि सिन्धोरिति डादेशे मानं प्रवेपनमिति सोऽचीऽन्तरित्यत्र वेपवर्जनात् न णत्वम् । अजं चोपे गती भावेऽनटि व्यजोऽरे इत्यत्र वी आदेशे वयनं पक्षे अजनम् । दरिद्रातेर्भावेऽनटि दरिद्र आलीप इत्यत्र अल् वर्जनादालीपाभावे दरिद्राणं शीङ लजि भावेऽनटि श्यनम् । कारके तु क्रियतेऽनेनेति छेदनः खड्गः राजभोजनाः शालयः । साधनी बन्धनी रज्जुरित्यादि ॥ ११३५ ॥

छीवन । शिष्यु निरासे सिष्यु तन्तुसन्ततौ एतयोर्भावेऽनटि दीर्घो वा निपात्यते । पक्षे गुणः । अत्र छीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातनं दीर्घवत कातन्वाद्यसम्मतत्वात् । वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनेकार्थत्वात् इदं विवक्ष्यमि । यथा व्युपाभ्यां शीङः पर्याये घञ् । तत्र राजविशायः राजोपशायः । राज्ञः सम्बन्धे श्रुयितुं पर्याय इत्यर्थः । उन्निभ्यां गिरः । उद्गारः निगारः । किरतेर्धौन्वे । उत्कारः निकारः धान्यस्य । धान्ये किम् ? पुष्पनिकरः पुष्पीत्करः । अत्र अन्नेव । वे स्त्रीऽश्च विस्तीर्णं । पटस्य विस्तारः, शब्दे तु वाक्यस्य विस्तारः । गेरदोऽल् । प्रघसः । गेः किम् ? घासः । नेणश्च । नेः परादत्तेर्णोऽल् च स्यात् । न्यादः निघसः । प्रसम्प्रां मदोर्ध्वोऽल् । प्रमदः सम्मदः । हर्षे किम् ? प्रसादः । अगेर्ध्वजपमदेः । वधः जपः मदः । गेन्तु आयायः उपजापः उन्मादः । स्वनहसाभ्यां वा । स्वनः स्वनः हसः हासः । गेन्तु प्रस्नानः प्रहासः । यमः श्रद्धिव्युपेक्ष्य । एभ्यः परात् केवलाच्च यमोऽल् स्यात् । संयमः संयामः नियमः

११३७ । मुण् लभोऽनेक दुः सोर्गे खल-घञोः ।

मुण् । १।, लभः ६।, अन् एक दुः-सीः ५।, खल्-घञोः ७। ।

केवलदः सुवर्जात् गेः परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियामः विषमः विषामः उपयमः उपयामः यमः यामः । लेर्गदनदपठस्वनिह-
सिभ्यः । निगदः निगादः निनदः निनादः निपठः निपाठः निस्ननः निस्नानः
निहसः निहासः । लेः किम् ? पाठः । अगेश कषी वीषायाम् । कषः काशः
प्रकृणः प्रकृणः निकृणः निकृणः । आङी रुद्रुभ्याम् । आरवः आरावः आप्रवः
आप्रावः अवाद्यहो हृष्टिविधाते । अवयहः अवयाहः । प्रात् रज्जौ । अग्रहः
प्रग्रहः रज्जुः । परेर्भुवीऽवज्ञायाम् । परिभवः परिभावः । पणः परिमाये
नित्यमल् । पणः । परिमाणे किम् ? दास्या पाणः । ग्लहोऽच्चविषये । ग्लहः ।
सरतेर्गेर्भयहणे गवामुपसरः । अन्यत्र उपसारः । अभ्युपनिविभ्यो ह्यो इश् । एभ्यः
परात् ह्यतेरल् स्यात् तस्य हुरादेशश्च । अभिहवः उपहवः । निहवः
विहवः । एभ्यः किम् ? प्रह्वयः । आङी युद्धे । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति
आह्वी युद्धम् । अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽव स आह्वी जलाशयः ।
अत्र घञि हुरादेशो निपात्यः । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दधौ घनः घनं दधि
इति तु अमेदात् । प्राद्वृहैकदेशे हनी घञ् च । गृहैकदेशे वाच्ये प्राञ्चन्तेर्घजलौ
ह्यो हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाणः प्रघणः उभयत्र णत्वं निपात्यम् । अयो विद्रुभ्यो
हन्तेरल् करणे घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघनः । एवं विघनः दुघणः ।
परिर्द्धश्च । परिधूर्वाङ्गन्तेर्द्धः स्यात् करणे घनादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।
पदेः किम् ? विघातः समुद्रां गणप्रशंसयोर्हन्तेर्द्धो घनादेशश्च । समी हन्तेर्द्धः
स्यात् गणे उदी हन्तेर्द्धः स्यात् प्रशंसायाम् । उभयत्र घनादेशः संहननं संहन्यते-
ऽस्मिन्निति वा सङ्घः समूहः । उत्कृष्टं हन्यते ज्ञायते इति उहः प्रशस्त इत्यर्थः ।
उपात्क आश्रये । उपाङ्गन्तेः कः स्यात् आश्रये । कित्वाङ्गनगमित्युलोपे हनी
ह्यो घ्न घ्नादेश उपघ्नः आश्रयः । सत्त्वात् करणे कः सत्त्वो हन्यतेऽनेनेति
के कित्वात् घ्नगमित्युङ् लोपे हनी ह्यो घ्ने सत्त्वयो दण्डः । उह्नानात्तर्घनौ अलतौ
निपात्यौ । ऊह्यं हन्यतेऽस्मिन्निति उहमः अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनी देशः

च । प्रलम्भः । अन्यत्र दुर्लभः । एकेति किम् ?, अति-
दुर्लम्भः ।

११३८ । स्यदैधावोद हिमश्चथ प्रश्चथ
स्फारस्फाल राग काय निकायाकायाः ।

स्यद—काया, १॥ ।

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एधः इधम्
अवोदः अवक्तेदः । हिमश्चथः हिमश्चन्यनम् । प्रश्चथः प्रश्च-
न्यनं स्फारः स्फोरणम् । स्फालः स्फोलनम् । रज्यतेऽनेनेति
रागः । कायो देहः । निकायो निवासः । आकायश्चितिः ।

११३९ । खनो ड डरे कौकवकाः ।

खनः ५।, ड डर-इक इकवकाः १॥ ।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः ।

एकौ अद्वितीयौ च तौ दुःसू चेति एकदुःसू न विद्यते तौ यत् सोऽनेकदुःसूः
तस्मात् । यथा खलि अगिदुर्लम्भः अतिमुलम्भः घञि प्रलम्भः । नृण्प्रध इत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन खलि दुर्लभः मुलम्भः । घञि लाभः
दुर्लभः मुलम्भः । एषु पूर्वेषां नृण् न स्यात् ॥ ११३७ ॥

स्यन्दङ्वल् खुतौ स्यदो वेगः अन्यत्र स्यन्दः । इन्मौजिधङ् द्युतौ । एधः
काष्ठम् अन्यत्र इन्धः । अवपूर्वं उन्दधी क्ते दे अवोदः अवक्तेदः । अवादन्त्य इन्दः
घ्नोन्दः । अन्यग मोचे । हिमस्य चन्यनं हिमश्चथः । प्रश्चन्यनं प्रश्चथः । अन्यत्र
चन्यः परिचन्यः । स्फुरशि स्फूर्ती अग्रन्तस्य स्फारः । कौ जी ड इत्यनेन उका-
रस्याकारेणैवेष्टसिद्धौ निपातनं पक्षे स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम् । स्फुल शि
स्फूर्ती । अग्रन्तस्य स्फालः । स्फल श चाले इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातनं स्फोल
इत्यनिष्टनिवारणार्थम् । रन्जौज रागे भावे करणे वा घञि रागः अन्यत्र रङ्गः ।
चिन् चिञ् चित्यां कायो देहः । अन्यत्र चायः । एवं निकायो निवासः । अन्यत्र
निचायः । आकायश्चितिः अत्र ककार एव निपातफलम् ॥ ११३८ ॥

डङ् डरङ् इकङ् इकवकङ् ते ॥ ११३९ ॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिनः १ ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे णः ।
साराविणं वर्त्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

व्यतीहारे ७, णन् ११, स्त्री ११ ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णनन्तात् स्वार्थे णः, तद-
न्तश्च स्त्रियाम् । व्यवहारो ।

११४२ । द्वितोऽयुर्भावे ।

द्वितः ५, अयुः १, भावे ७ ।

टुकारितो धोरथुः स्यात् भावे । वेपथुः ।

११४३ । द्वितस्तज्जे त्रिमक् ।

द्वितः ६, तज्जे ७, त्रिमक् ११ ।

टुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्यान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वरुल ध्वनौ भावे णिने णित्वात् वृद्धौ साराविणः इति स्थिते स्वार्थे णे
षित्ते त्रिराद्यच इति वृद्धौ ययोर्लोप इत्यकारलोपे साराविणं वृद्धस्य । सम्यक् शब्दा
व्याप्त इत्यर्थः ॥११४०॥

णनः प्रथमणकारो वृद्धार्थः । शेषी दन्त्यः नकारस्तु योर्युमदान्ते इत्यत्र दुनी-
भूज्जलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणार्थः । व्यवपूर्वहज हत्यामनेन
णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णे योर्युम इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य
इमोऽप्राप्तौ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इत्यकारलोपे षित्वादीपि व्यवहारो ।
अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थः । एवम् अन्योन्यव्याक्रोशनं व्याक्रोशीत्यादि ॥११४१॥

टुरित् यस्य स द्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्तिः ।
टुट्ठवेप चले । वेपनं वेपथुः । एवं याचथुरित्यादि ॥ ११४२॥

डुरित् यस्य स द्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति हनजनात् इति

११४४ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ याच
यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वप्—यजः ५१, नज् ११। भावे ७, न ११, जिः ११ ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्षः यक्षः
प्रश्नः विश्वः याज्ञा यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गेः ।

किः ११, दः ५१, अन्तर्गेः ५१ ।

अन्तरो गेष परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे ।
अन्तर्हिः आदिः ।

११४६ । ढाङ्ङे ।

ढात् ५१, ङे ७ ।

ढात् परात् दः किः स्यात् ङे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्त्राघे ।

क्तिः ११, स्त्री ११, अघे ७ ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।

ह्रस्वये तज्जं तस्मिन् । डुकृज विमके कित्वात् गुणाभावे कृद्विमम् । एवं डुधा-
द्विमम् । एवं डुदाज दविममित्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ घृजि शये, स्वप्नः । जि रक्ष पालने रक्षः । यतीङ् यवे यनः । प्रच्छौ
श्च ज्ञीप्से प्रश्नः अत्र न जिरिति निषेधात् यद्वस्वपाद्योरिति निर्णयः स्यात् । क्वीः श्टा-
विति कृष्य शः विकृष्य गतौ विश्वः कृष्य शः । टुङ् ङि-याचृज याचने नङि स्तुभुभि-
रिति नस्य जकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याचृज यजे औ यज्ञः । रक्ष यत्
विच्छ याच एभ्यो ह्रवतेरिति द्वम् निषेधः ॥११४४॥

अन्तर्धानम् अन्तर्हिः कित्वात् गुणे उखेचीति आलोपः । आदिरिति । आङ्-
पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदिः ॥११४५॥

डु धा जलि धारणे । वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एवं पयी निधी-
यतेऽस्मिन् इति पयोनिधिः ॥ ११४६ ॥

कृतिः वृद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] ह्लादेः खः कौ च । प्रहृत्तिः भूतिः फुल्तिः ।

११४८ । कृ गृ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्निः ।

कृ—ल्वादेः ५।, निः १।

एभ्यः परस्याः क्ते निः स्यात् । कौर्णिः गौर्णिः ज्यानिः
ग्लानिः हानिः लूनिः पूर्णिः ।

धस्य वर्जनात् कर्तृभिनकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । उ, कृ च क्रियते
असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृतिः । बुध्यौ ड वेदने । बुध्यतेऽनया
बोधनमिति वा बुद्धिः । अत्र ठभात्तयोरिति तस्य घे भ्रप्भसोरिति धस्य दः । स्मरणं
स्मृतिः । ह्लादीड मोदने कौ ह्रवतेरिति इमो निषेधे ह्लादेः ख इति ऋस्वे
भ्रप्भसोरिति दस्य ते प्रहृत्तिः । भूयतेऽनया इति भूतिः सम्पत्तिः भवन्मिति वा
सृतिः । अत्र वृदुश्रौति इम् निषेधः । जिफला भिदि ह्रवतेरिति इम् निषेधे
धेरफलो दुरित्यकारस्य उकारे फुल्तिः ॥११४७॥

कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्रयादिस्तु
यादिभिरदीर्घं ऋदन्ताः । यथा कृश्च वित्तेपे, गृश्च निगरणे, जृर्षस्य च, भृष्य च,
तृतरे, दृभ्ये दृयगि विदारे, नृम नीतौ, पृलि पालने । दशैते । चुरादेर्नित्य-
अन्तत्वात् ऋदन्तत्वं नास्तीति । कौर्णिरिति । अनेन क्तेः स्थाने नौ कृते स्थानि-
वत्त्वात् नेः कित्त्वे वृदुश्रौति इमो निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यनचतयीति दीर्घः ।
एवं गौर्णिरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादेव प्राप्तौ पृथग्यह्वं ज्ञापयति ।
न्यादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात्
ज्यानिरित्यत्र न जिः । एवं संज्ञाविशेषे ज्यादित्वात् क्तेर्नि आदेशे श्रोणिर्नितम्बः
श्रेणिः पङ्क्तिरित्यादौ गुणः । ग्लादिस्तु ग्लौ क्लमे ग्लानिः एवं खौ ग्लानिः । हादिस्तु
ओहाक्लि त्यागे हानिः । अत्र दा मा गै इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडीः । हादेः
पृथग्विधानं ज्ञापयति क्तिः । ख्यवे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्पाथत्वात् बहुप्रभृते-
र्नाम्नि कर्त्तरि कौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे बहुतीति वङ्गः
एवं अग्निः । नान्नि किम् ? रुदिः । ल्वादित्वात् लूजगि छिदि लूनिः अत्र वृदुश्रौति

११४६ । साति हेति यूति जूति ।

अति हिनोति यौति जवतौनाम् एते क्यन्ता निपात्यन्ते ।

११५० । शौ व्रज यज विद स्वास मन
चर भटाद्येन समज निपत निसदः क्यप् ।

शौ—निसदः ५।, क्यप् ११।

एभ्यां भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । शय्या व्रज्या
इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्या भृत्या भटाद्या इत्या
समन्या निपत्या निषद्या ।

इमो निषेधः । छि पृ मिछि तु पालने वृद्धयौति इमो निषेधे ऋदिरष्ठाविति
ऊरि व्यंनचयतीति दीधे पूर्णिः । पूत्तिरिति तु पूरौषड् पूत्तौ इत्यस्य । जौमरास्तु
व्वरत्तरश्चरहुक्का, धुर्वीतुर्वीत्येतान् वर्जयित्वा रेफान्तादपि क्तेर्निरित्याहुः । तन्मते
द्वर मड कम्पगत्योरित्यादेरपि ईर्णिरित्यादि ॥११४८॥

सोय नाशे निपातनात् द्रो सो मा स्यामिति छिर्न स्यात् हिनोतेर्गुणः युल
मिश्रणे लुरंहसि इत्येतयोर्दीर्घः ॥११४९॥

अव सूवे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे
कर्त्तृभिन्नकारके च स्यात् । परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्तिः कदादित् कारकस्येति
ज्ञापनार्थम् । यथा शौजलिञि स्वप्ने शेतेऽस्यामिति क्यपि शौडोड्येणाविति
ङथि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादिः । व्रज मतौ व्रजनं व्रज्या । यजौ जी यजनं
इज्या गृहस्वपाद्योरिति जिः । विदल मतौ विदन्यनया इति विद्या सवगं सूत्या
क्यपि कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन् । जिलासङ् आसनं आस्या । मन यौङ्
बोधे । मन्यतेऽस्यामिति । चर्गमनेऽदने आचारे चरणं चर्या । भृ लिटुष्मि
भरणं भृत्या । भट मतौ यङि भटाद्यभागात् भावे क्यपि ह्रसास्त्रोप इत्यकारलोपे
पुनस्तेनैव यकारलोपे भटाद्या । इन मतौ एत्यनया अयनं वा इत्या । अज चेपे
मतौ समजन्यस्यामिति समन्या सभा । अव व्यञ्जोऽदे वेत्यत्र क्यप्वर्जनात् न वी ।
पतल्लज गत्यां निपतन्त्यस्यामिति निपत्या युञ्जभूमिः । सदल्लजौश्च विषादादौ ।
विषीदन्त्यस्यामिति निषद्या क्रयविक्रयभूमिः ॥११५०॥

११५१ । कुः शश्च ।

कुः ५।, शः १।, च १। ।

करोतेः शः स्यात् क्यप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । सृ-जागुर्यः ।

सृ-जागुः ५।, यः १। ।

आभ्यां यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्या जागर्या ।

११५३ । शंस्त्यादः ।

शंस्-त्यात् ५।, अः १। ।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशंसा दिदृक्षा
आटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरोः ।

सेमक्तात् ५।, सरोः ५। ।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् रुमतो धोः

लुक्कञ् भावे शप्रत्यये रतनीर्यामिणाविति षक्ति ऋद्रिः शयगिति ऋकारस्य
निष्कारे क्रिया । क्यपि तु गुणाभावे स्वस्येति तनि कृत्या । अत्र चकारेण त्तेरपि
मुञ्चयात् कृतिरपि । एवं चकारात् मृगयतेरपि शप्रत्यये मृगया ॥११५१॥

परिसरणं परिसर्या, परिपूर्वस्यैव प्रयोगः । जागरणं जागर्या ॥११५२॥

शन्स च त्यश्चेति शंस्यं तस्मात् । शन्सु हिंसास्तुत्योः । प्रशंसनं प्रशंसा ।
त्यः प्रत्ययान्तः । इट्शौ प्रेचे सनि शक्वाजेति षड्छि षट्ठीः कः से इति षस्य ककारे
दिदृक्षभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपोऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीत्वादापि
दिदृक्षा । एवं स्वार्थे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गती यङ्छि अटाय्य-
भागादप्रत्यये ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-
शब्दात् क्ये कृते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया । एवं पुनकाभ्या ज्ञानीया इत्यादि ।
काम ऋतेति द्वयादौ ऋतीया गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्तते यः स सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्तः तस्मात् ।
यस्मात् धातोः परस्य तस्य इम् सम्भवति स सेमक्तः । सेमक्तात् गुर्वचरवती धातो रः

अः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । ईहां जागरा । सेमक्तात्
किम् ? , नौतिः राद्धिः । रुमतः किम् ? , पत्तिः ।

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः ।

तुला—चूडाः १॥ ।

एते आन्ता निपात्यन्ते । चीदना चूडा ।

११५६ । भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चि
स्पृहि तोलि दौलि षिङ्गिदाद्यात्वर्घटादेर्ङः ।

भीषि—आत्वर्घटादेः ५, ङः १ ।

एभ्यो भावे ङः स्यात् स च स्त्रियाम् । भीषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः । ईहङ चेष्टे ईहा जागृत्लु जागरे । सेमक्तात् किं नीज प्राप्ते
नौतिः । राध्यौ सिङ्गौ राद्धिः । रुमतः किं पट गतौ पट्टिः ॥११५४॥

तुल कि उन्मितौ । तोलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्डः । इषुश्च वाक्के इच्छ ।
ऋ गतौ आरा कुरिका । तूतरे तारा । धृज-धारा । गुध्य वेष्टे गोधा । ह
हारा । कृञ कारा । लिखश्च लेखा । लकारस्य रेफे रेखा च चुदकानु-
चूडा । चूडा इति बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते । यथा भिदादेर्भावे णक्त्वो ।
भेदनं भेदिका अतएव चिकीर्षा यस्य भेदिकेति स्वयमुक्तम् । एवं विशेषेण
भीषणा विभीषिका । रोगाख्यायाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका ।
संज्ञायाम् उद्यानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामिति उद्यानपुष्पभजिका क्रीडा । ऋणाह-
पर्यायेषु च ऋणे पायसभोजिकां मे धारयसि । अहं इच्छुभक्षिकां भवान् अहंति ।
पर्याये अद्य तव शायिका । एवम् आसिका आसनमित्यर्थः । एवञ्च समादेः
पश्यतेर्भावे क्विप् स्त्रियाम् । पद्यौङ गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत् । एवं
टुच्चल चूते । चवणं चूत् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वनिः विपाशा विपाट् । चूषा चूत्
इत्यादयः ॥ ११५५ ॥

कथा कुम्भा चर्चा सृष्टा तोला दोला पचा भिदा छिदा गुहा
विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा रुजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः शृङ्गे ।

आतः ५।, अन्तर्-अत् नेः ५। ।

एभ्यः परादादन्तात् डः स्यात् स च स्त्रियाम् । अन्तर्वा
शृङ्गा, संज्ञा प्रमा ।

स इत् यस्य स षित् । भिद आदिर्यस्य स भिदादिः । आत्वर्त्तरपर्यन्तः । श्र
चासौ घटादिशेति आत्वर्षटादिः । ततो भीषिश्च चिन्तिश्चेत्यादि समाहारस्तस्मात् ।
जिभीलि भीत्यां जौ भीषादेशपक्षे भीषिः । चिति क स्मृतौ । पूजक पूजे ।
कथत् क वाक्यप्रबन्धे । कुविकि स्त्रियाम् । चर्चकेडः समः । सृष्टत्केप्से । तुलकि
उन्मिती । दुलक्युत् क्षेपे । नवैते जगन्ताः । एभ्यो जीषिः श्रम्योत्यादिना प्राप्त-
व्यम् अनं बाधित्वा अनेन उग्रप्रत्यये जेलोपे स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । षितस्तु
जुष्टौ पच पाके पचा । एवं चिनगष चिया । रुजलुष शुद्धौ रुजूषकि भूषे च
इति द्वयोः रुजा । लभडूडः लभा । चमुडजिश्चः क्षमा इति । भिदादिस्तु ।
भिदेर भिदा । छिदिर छिदा । गुहज गुहा । विदल मतो विदा । क्षिपवजौ
क्षिपा । एषु डित्त्वात् न गुणः । जनीम्यड जनी हनगमेत्यत्र डवर्जनात् न
गोपः । पीडक पीडा अत्र जगन्तादन्त प्राप्तौ डः । रु गतौ सरा । डे परि
दृष्टीरिति रुः । औवसे निवासे वसा । रुजौशौ रुजा अत्र डित्त्वात् न गुणः ।
इत्यादिराक्ततिगणः रुजौ विसर्गे रुजा इत्यपि िचित् । आत्वर्षटादिस्तु । घट-
षमड चेष्टने । नृर्षभ्य व्यानी । क्षजि क्षजष मड त्याग्ये । प्रष षमड
ख्यातौ व्यथषमड दुःखे । कद क्रद कदषड वैकृत्यविकलत्वयोः । मक्षषड क्षौदने
स्वक्षषड विदारौ क्रपषमड कृपायां स्यात् । कवषड तु भये । दक्षषड हिंसने ।
वपूषमिड लज्जायाम् । प्रक्षषज प्रसवे ततौ, जित्वर्षमड वेगे स्यादभी आत्वर्गंटा-
दयः । घटा व्यथा इत्यादयः ॥ ११५८ ॥

अन्तर्धानम् अन्तर्धा । एवं शृङ्गा श्रदित्यव्ययम् । संज्ञायतेऽनया संज्ञा नाम ।
प्रज्ञीषतेऽनया प्रमाणमिति वा प्रसा । एषु उल्लेखीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

११५८ । जी षि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासोऽनः ।

जि—आसः ५।, अनः १। ।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम् । कारणा ईषणा अन्यना
अन्यना वेदना वन्दना आसना ।

११५९ । प्रश्नाख्याने णिः ।

प्रश्न—आख्याने ७।, णिः १। ।

प्रश्ने आख्याने च धोर्णिः स्यात् स च स्त्रियाम् । काङ्कारि-
मकार्षीः सर्वाङ्कारिमकार्षम् ।

११६० । नजोऽन्याक्रोशे स्त्री ।

नजः ३।, अनि ११।, आक्रोशे ७।, स्त्री ११। ।

नजः पराङ्गोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम् ।
अजीवनिस्तस्य भूयात् अप्रयाणिः ।

११६१ । ईषद्दुःसीः खल् भावे ढे ।

ईषद्-दुःसीः ५।, खल् ११।, भावे ७।, ढे ७। ।

एभ्यः पराङ्गोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषदाक्यम्भवं भवता ।
दुराक्यम्भवं भवता । ईषत्कारः कटस्त्वया, दुष्कारः सुकरः ।

डिर्जनतः । कारणा । ईषुञ्जे ईषणा । ग्रन्थ किं दर्भे ग्रन्थना । ग्रन्थ
ग्र मोचे प्रतिहृषि ग्रन्थना । विदन्तौ वेदना । वदिङ् नुत्यभिवादनयोः वन्दना ।
जिलासह उपवेशे आसना ॥ ११५८ ॥

कञ्जदडुच णेर्णितात् हजौ कारिः । केचित् तु प्रश्ने आख्याने च शकं तिं
शं क्यपञ्च कृत्वा काङ्कारिकां काङ्कृतिं काङ्कियां काङ्कृत्याम् अकार्षीः सर्वाङ्कारिकां
सर्वाङ्कृतिं सर्वाङ्कियां सर्वाङ्कृत्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति ॥ ११५९ ॥

जीवन्तु प्राणे अनिः अजीवनिः । याल गतौ अप्रयाणिः । नोऽच इति शलम् ।
स्वधिकारेऽपि स्त्रीग्रहणं स्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११६० ॥

एषामन्यत्वात् खित्कार्याभावेऽपि ईषद् दुःसीः परात् धातोः खल्विधाना-

११६२ । आतोऽनोऽदरिद्रः ।

आतः ५।, अनः १।, अदरिद्रः ५। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ढे च । ईषत् पानः दुष्पानः सुपानः । अदरिद्रः किम् ? ईषदरिद्रम् ।

११६३ । दृश शास युध धृष मृषो वा ।

दृश—सृषः ५।, वा १। ।

ईषद्दुःसो परेभ्य एभ्योऽनः स्यात् भावे ढे च वा । सुदर्शनः सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्योधनः दुर्योधः, सुधर्षणः सुधर्षः, ईषत्समर्षणः ईषत्समर्षः ।

११६४ । तादर्थ्यं चतुम् ।

तादर्थ्यं ७।, चतुम् १। ।

धोषतुम् स्यात् तादर्थ्यं । कृष्णं द्रष्टुं याति ।

आदिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाब्धोपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणे खिला-
दाब्धस्य मनि ईषदाब्धं भवम् । एवं दुराब्धं भवम् । ईषत् क्रियतेऽसौ इति
कर्मणि खलि ईषत्कारः एवं दुःखेन क्रियतेऽसौ दुःकारः । सुखेन क्रियतेऽसौ
सुकरः ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्मणि अने ईषत्पानः । एवं दुष्पानः । अत दुर्बर्जनात्
न चतुम् । सुपानः । अदरिद्रः किम् ? ईषत् दरिद्रायते इति भावे खलि दरिद्र
आलोपे ईषदरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्मणि अने सुदर्शनः खलि सुदर्शः । एवं सुखेन
श्रियतेऽसौ सुशासनः सुशासः । एवं दुःशासनः दुःशासः । युध्यते युद्धे अन्त-
र्भूतजगृह्णत्वात् सकर्मकत्वे दुःखेन युध्यतेऽसौ इति कर्मणि अने दुर्योधनः खलि
दुर्योधः धृषा कि त्वमर्षे अमर्षे इह अभिभवः । सुखेन धृष्यतेऽसौ सुधर्षणः सुधर्षः ।
अधुज चान्ती । ईषत् कृष्यतेऽसौ ईषत्समर्षणः ईषत्समर्षः ॥ ११६३ ॥

स धात्वर्थः स धासौ अर्थः प्रयोजनश्चेति तदर्थः तस्य भावसादर्थ्यं तस्मिन् ।

११६५ क्ताच् वा निषेधेऽलं खलुना ।

क्ताच् ११, वा ११ निषेधे ७, अलं ११, खलुना ३ ।

निषेधार्थयोः अलं खल्वोर्योगे धोः क्ताच् स्यात् वा भावे ।
अलं दत्त्वा अलंदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन ।

११६६ । पूर्वकाले ।

पूर्वकाले ७ ।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्वोः क्ताच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्तौति ।

यस्य धातोरर्थः अन्यधात्वर्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यत्काले षतुम् स्यादित्यर्थः । चकारोऽव्ययार्थः इदं शौ प्रेक्षे चतुम् औदित्वात् इमोऽभावे वद्रोऽकि दिति ऋकारस्य रेफे शङ्काजति षड् तस्य टत्वे द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थः या धात्वर्थस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातोश्चतुम् । अत्र क्रिययोरैककर्तृत्वे सत्येव चतुम् स्यात् । तेन विप्रमन्नं भीक्तुं निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभोजनाय विप्रं निमन्त्रते इत्येव स्यात् ॥ ११६४ ॥

चकारोऽव्ययार्थः । शीघ्रज इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानात् इतोदौ भावस्यैवानुवृत्तिः । तेन ङुदाञ्जलि दाने भावे क्ताचि दद्दीध इति दत्तादेशे द वा पच्चेऽनटि सङ्घ वारणेत्यादिना तृतीया दानेन । पा पाने भावे क्ताचि दामागै इ । डौ पीत्वा पच्चे पानेन ॥ ११६५ ॥

यदा कर्त्ता क्रियाद्वयं क्रियावयं करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानान् धातोर्भावे क्ताच् स्यात् इत्यर्थः । तेन पक्ता भुङ्क्ते पक्ता भुक्ता याति । विष्णुं नत्वा स्तौतीति स्तवनक्रियायाः पूर्वकाले वर्त्तमानान्नमो शब्दन्योरित्यस्मात् क्ताचि वनतनेति मन्त्रीपे नत्वा । पूर्वकाले किं नमति च स्तौति च इत्यादौ न स्यात् । अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्ताच् स्यात् । तेन गुरौ गते शिष्यो भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात् । किन्तु पुनं दृष्ट्वा सुखं भवति शत्रुं दृष्ट्वा दुःखं भवतीत्यादौ स्थितस्य इत्यध्याहारादेककर्तृकत्वे क्ताच् । यद्यपि कंसपतनानन्तरमेव भनत्कारी भवति तथापि भनदिति क्त्वा कंसः पतति इत्यादौ भनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्ताच् स्यात् । एव सुखं व्यादाय मिद्रातीत्यादि ॥ ११ ॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

ने । ११, कित् । ११, स्कन्दस्यन्दः ५ ।

स्कन्त्वा स्यन्त्वा ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्लिश गुध मृड
मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् । ११, अक्षुध—ग्रहः ५ ।

धोः पर इम् सहितः क्ताच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः ।
शयित्वा । सेम् किम् ? शुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

११६९ । तेष मृष कृष वच्च लुञ्चृतो वा ।

तेष—कृतः ५, वा । ११ ।

पथेः सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वर्षित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पथे तर्षित्वा इत्यादयः ।

आभ्यां परः क्ताच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशीलयोः । क्ताच् कित्वा-
भवात् हसुङ् इत्यनेन नलोपाभावे एकवर्गीयवर्णवयमध्यवर्त्तित्वात् दलोपे
नान्त्वा । स्यन्दङ्वल् सुतो क्ताच् ऊदित्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्त्वा । अत नजा
नर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्ताच् स्थानजातस्य यपः कित्त्वे प्रसक्त्य प्रसक्त्य इत्यत्र
न लोपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सम इमा वर्त्तते योऽसौ स सेम् । शीङ्लजि क्ताच् वसोऽरस्येति इमि अनेन
क्तिर्त्तानिषेधे गुणे शयित्वा । एवम् ऋचश्च नुत्याम् अर्त्तित्वा इत्यादि । सेम् किम् ?
जित्वा शुत्वा कृत्वा । क्षुधलृषौ क्ताच् क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । कुषग निष्कर्षे ।
कुषित्वा । क्लिश्युज चोपतापे । क्लिश्युगु विवाधे एतयोः इम् पक्षे क्लिशित्वा ।
गुध्य वेष्टे गुधगं रुषि गुधङ् क्रौङ् इति त्रयाणां गुधित्वा । मृङ्गश्चमोदे मृङ्गित्वा
मृदग क्षुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुणः । वदै वाचि ग्रहस्वपाद्योरिति नौ
ऊदित्वा वसैश्च निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति नौ शासवसेति षत्वे
ऊषित्वा । गयहज च ग्रहस्वपाद्योरिति नौ गहेरिमोर्घ इति दीर्घे गृहीत्वा । क्षुध-
क्लिश्च वस इति विभ्योऽन्येषु वसोऽरस्येति इम् ॥ ११६८ ॥

११७० । थ-फात् नुङः ।

थ-फात् ५।, नुङः ५। ।

नकारोऽस्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
अन्यित्वा अन्यित्वा अन्यित्वा अन्यित्वा गुम्फित्वा गुम्फित्वा । नुङः
किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-जः ५।, अनिमः ५। ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
नष्टा नष्टा, भक्ता भक्ता । अनिमः किन् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युङोऽवोहसादेरिति द्योतित्वा, द्युतित्वा लेखित्वा,
लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः किम् ?
देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इर्षजि तृष तृषि । क्ताचः कित्वाभावे गुणैः तर्षित्वा कित् पचे तृषित्वा । ए
नृषु सेचने मृष्यजङ् मृष्यज चान्तौ एषां मर्षित्वा मृषित्वा । कृषिर्ष तु काश्
वर्षित्वा कृषित्वा । वन्चु गत्यां वञ्चित्वा कित् पचे वचित्वा । एवं लुन् चापनयन्
लुञ्चित्वा लुञ्चित्वा । ऋत स्पईनैश्चयोः अर्चित्वा ऋतित्वा ॥ ११६८ ॥

अन्यग मोचे अन्यित्वा अन्यित्वा । गुम्फश्च अन्ये गुम्फित्वा गुम्फित्वा । नकारोऽ
किम् ? कुप्यतु पूतित्वे कोथित्वा । रिफश्च र्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश् च ञ् चेति तस्मात् । नश्च नान्ते उदित्वात् वेमूदिदित्यनेन इमोऽभावपचे
वृष् रध इति लुणि कित् पचे हमुङ्ग इति नलोपे शक्वाजिति षडि नष्टा भनृजोघी
मोटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चङ्ङिति तस्य गकारे ऋप्भसोरिति तस्य
ङकारे भक्ता । पचे नस्थानुसारे जपेजमूर्नोरिति तस्य ङकारे भङ्क्ता । अनिमः
किम् ? अञ्जधजि इम् पचे सेमचुधेति कित्त्वनिषेधे नस्थानुसारे तस्य जकारे
अञ्जित्वा । व्युङोऽवो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह द्युत्लङ् द्युत्यां द्युतित्वा द्योतित्वा
लेखित्वा लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः

११७२ । पू-क्लिशुदित इम् ।

पू-क्लिश-उदितः ५।, इम् ११। ।

एभ्यः क्ताच् इम् स्यात् वा । पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा
क्लिष्टा, शमित्वा शान्त्वा ।

११७३ । क्रमोर्घो वा ।

क्रमः ६।, र्घः १।, वा ११। ।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रान्त्वा ।

११७४ । जृ-व्रश्चि न जिः ।

जृ व्रश्चः ६।, न ११।, जिः १। ।

आभ्यां क्ताच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेजिः । जरित्वा व्रश्चित्वा ।

किम् ? दिव्यु जिगीषादौ उदित्वेन क्ताच् वेट्वात् इम् पचे सेमचुधकुषेत्यादिना ।
किं यत्किञ्चाभावे गुणे देवित्वा पचे द्युत्वा इति बोध्यम् । ह्रसादेः किम् ? एषित्वा
तेषित्वा । अनयोरपि वेमत्वात् इम् पचे किञ्चाभावो नित्यः ॥११७१॥

वृदुश्रौत्यनेन कितामिम् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम् ।
क्लिशुप्ज चीपतामि अस्व स्वमते उदित्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्येषां मते उदित्वा-
भावात् । पूस्वरूपात् क्ताचीऽनेन इमि सेमचुधकुषेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे
पवित्वा पचे पूत्वा । क्लिशुज क्ताच् इमि सेमचुधेत्यत्र क्लिशवर्जनात् गुणाभावे
क्लिशित्वा पचे क्लिष्टा । शमुभिर्ष शमे उदित्वादेनेन इमि शमित्वा पचे जमुङ्
अस्यणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥११७२॥

क्रमो र्घः स्यात् क्ताचि । क्रमु गतौ क्ताच् वेट्वात् इमोऽभावपचेऽनेन दीर्घे
क्रान्त्वा पचे क्रान्त्वा । इम् पचे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥११७३॥

विभाषाद्वयमध्यवर्त्तितादस्य नित्यत्वम् । जृस्वरूपात् वृदुश्रौत्यनेन कितामिम्
निषेधेऽपि अनेन इमि सेमचुधेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे जरित्वा । पचे वृती
क्लिम् इति दीर्घे जरित्वा इत्यपि । जृ इति दीर्घान्तस्य ग्रहणमिति दुर्गसिद्धः ।

११७५ । हाको हिः ।

हाकः ६।, हिः १।।

ह्रित्वा ।

११७६ । व्यादनजः क्तो यप् से ।

व्यात् ५।, अनजः ५।, क्तुः ५।, यप् ११।, से ७।

नङ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्तो यप् स्यात् से सति
प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्य, प्रदाय
प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय । [७४३]
दौडष्ठ्यामिति यपि डा । प्रदाय [७४५] मिम्योरिति डा
प्रमाय प्रलाय प्रलीय ।

न्यकारे इति ऋस्वान्तस्य ग्रहणमित्येके । त्रयूष्म क्तेर्दे ऊदित्वेन वेमत्वेऽपि अ न
नित्ये मि त्रयित्वा । सेम् क्ताचः कित्त्वनिषेधादेव जेरप्राप्तौ अव जेर्निषेधो ज्ञापयति
कस्यचिद्विधेर्निषेधेऽपि पुनः प्रसक्तिः स्यादिति । तन हवयतेरिति इम् निषेधेऽपि
उणादेः क्तेः इम् स्यात् । यथा भणितिः सङ्कुचितिः निकुचितिः आलोचिति
पठितिः गृहीतिः स्निहितिः उदितिः मुदितिः दीधितिरित्यादि ॥११७४॥

हाको हिः स्यात् क्ताचि । ह्रित्वा । हाकः किम् ? ओहाङलि गतौ हात्वा ॥११७५॥

नास्ति नज् यव सीऽनज् तस्मात् । क्तजदङ्गु च प्रकर्षेण कृत्वा इति व्यस्य ग्यनु-
कारेति समासे अनेन क्ताचो यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्त्वात् गुणाभावे स्वस्य तनि
प्रकृत्य । वनुम व्याप्तौ प्रवत्य । तनदुज विसृत्तौ प्रतत्य । हनलौ प्रहृत्य । एषु
वनतनेति न लोपे स्वस्य तन् । अङ्गुधञि हमुङ्गु इति नलोपे उदज्य । दा इति
स्वरूपस्य प्रदाय । मा इति स्वरूपस्य प्रमाय । गै प्रगाय । हाक प्रहाय । पा पाने
प्रपाय । पीय नाशे प्रसाय । स्था प्रस्थाय । एषु दामागैहागित्यत्र यप्वर्जनात् न
ङी । ओदीड्य चये दौडष्ठ्यामिति डादेशे प्रदाय । डुमिजन चेपे मीड्यतु
नीजम चये एषा मिम्योरिति डादेशे प्रमाय । लौ इत्यस्य लियस्तु वेद्यनेन
ङादेशविवक्ष्ये प्रलाय प्रलीय । अनजः किम् ? अकृत्वा न कृत्वा । से किम् ?

११७७ । म्लोपो वा अनिमः ।

म्लोपः १।, वा ११।, अनिमः ६। ।

अनिमो मस्य लोपः वा स्यात् यपि । प्रणत्य प्रणस्य ।
अनिमः किम् ? प्रणस्य ।

११७८ । घोर्जेरयः ।

घोः ५।, जेः ६।, अयः १। ।

सुपूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगण्य । घोः किम् ?
सम्प्रधार्य ।

११७९ । वापः ।

वा ११।, आपः ५। ।

आपः परस्य जेरयः स्यात् वा यपि । प्राप्य प्राप्य ।

११८० । वा-मेद्योर्मिद्यौ ।

वा ११।, मे-द्यौः ६॥, मिद्यौः १॥ ।

मेडो मिः जेः चीः स्यात् वा यपि । अपमित्य अपमाय,
५ लौथ प्रक्षित्य ।

रदि क्त्वा इति । कदाचिदन्यथपूर्वादपि तेन स्वधनं त्यज्य गच्छति । सन्धा-
वधूँ गृह्य करेण गाढमित्यादि जौमराः ॥ ११७६ ॥

नमौ शब्दनयोः मलोपे स्वस्य तनि प्रणत्य पचे प्रणस्य । एवम् औगम आगत्य
आगस्य । अनिमः किम् ? विक्रस्य आचस्य । निजित्य आहत्य विष्टत्य इत्यादौ आगमा-
देश्योरागमस्य बलवत्त्वादौ स्वस्य तनागमे घोऽज्यरे इति न स्यात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य जेरसम्भवात् ह्रस्ववधाने इत्यर्थः । गणत्वा संख्याने ।
जौ ह्रस्वलोप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्वाचो यपि अनेन जेरयि विगण्य एवं
विघटय्य इत्यादि । घोः किम् ? संपूर्वात् ष्टक धृत्यां जौ धारिभागात् क्वाचो
यपि गुर्वचरपूर्वत्वात् जेरयाभावे जेलोपे सम्प्रधार्य । एवं प्रपाठ्य प्रभाव्य
इत्यादि ॥ ११७८ ॥

प्राप्य प्राप्य । अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ ११७९ ॥

११८१ । न वै-ज्या-व्यो जिः ।

न ।१।, वै ज्या—व्यः ६।, जिः १।।

एषां जिनेः स्यात् यपि । प्रवाय प्रव्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्यः ६।, वा ।१।।

आभ्यां व्येजो जिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परि-
वीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले ।

चणम् ।१।, वा ।१।, आभीक्ष्ण्ये ७।, पूर्वकाले ७।।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा
नमसि, स्मरं स्मरं नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकम् ।

लक्षणं त्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम् ॥

मेङ्ग प्रतिदाने क्त्वाची यपि अनेन मि आदेशे स्वस्य तन्नि अपमित्य । पक्षे एचो-
शित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्त्वाची यपि दीर्घान्तादेशे प्रक्षीय पक्षे स्वस्य तन्नि
प्रक्षित्य । पुनर्वाग्रहणं परतो वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वैजैवे स्युतौ ज्यागि जरायां व्येजै हतौ एषां ग्रहस्वपाद्योरिति प्राप्तौ जिने
स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येजैवतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय । उभयत्र
जौ कृते जीर्घाऽन्य इति दीर्घः । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥ ११८२ ॥

आभीक्ष्ण्यं मुहुर्ग्रहमव्ययं तस्य भावः आभीक्ष्ण्यम् । अत्रापि क्रिययोरैककर्तृकत्वे
सतीति बोध्यम् । स्मृ स्मृतौ चणम् णित्वात् हृद्धौ स्मरं स्मरं आभीक्ष्ण्ये पूर्व-

वर्तय्यात् द्वित्वम् । चित्त्वादव्ययम् । पक्षे स्मृत्वा कृत्वा । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था ।
वाचित्वात् कृचित् पौनःपुन्याभावेऽपि चणम् स्यात् । तदेवाहं विवर्णामि । अग्रे
प्रथमपूर्वेभ्यो धीशणम् वा । अग्रे भीजं व्रजति अग्रे मुक्ता व्रजति । एवं प्रथमं
पूर्वम् । कर्मणः कृजयणम् । खणमाक्षीशे । चौरं कारमाक्षीशति । खित्वात् मन् ।
खित्वात् वृद्धिः । चौरं कृत्वा आक्षीशतीत्यर्थः । आक्षीशे किम् ? साधु कृत्वा
क्षीति । स्वार्थात् कृजः । स्यादुद्धारं मुङ्क्ते । दुरसुद्धारं मुङ्क्ते । कथङ्कारं
मुङ्क्ते । दीर्घात् नेष्यते । स्यादूक्त्य अवीकारो दीर्घः । स्वाहौ कृत्वा यवागूं
मुङ्क्ते । कथमित्यमेवमन्यदाभ्यः कृजयणम् । कथङ्कारं मुङ्क्ते । इत्युद्धारम् ।
एवङ्कारम् । अन्यथाकारम् । यथातथाभ्यामवसीत्तरे । यथाकारं तथाकारम् । अहम्
भोक्त्ये तवानेन किम् । अचसीत्तरे किम् ? यथा कृत्वा अहं भोक्त्ये तथा कृत्वा
अहं : त्यागि । दृशविद्वां साकल्ये । कन्यादर्शे वृणोति यां यां कन्यां
पश्यति तां तां सर्वां वृणोतीत्यर्थः । विप्रवेदं भीजयति यं यं विप्रं वेत्ति विन्दति
वा ते दं भीजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् ? किञ्चिद्विप्रं दृष्ट्वा भीजयति ।
यावतो जीवावन्दात् । यावज्जीवमधीते यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । यावत्
वेदं मुङ्क्ते यावन्तं विन्दति तावन्तं मुङ्क्ते इत्यर्थः । चर्मोदराभ्यां पूरेः । चर्मपूरं
ददते । उदरपूरं मुङ्क्ते उदरं पूरयित्वा मुङ्क्ते इत्यर्थः । वर्षप्रमाणे उकार-
लोप इवा । गोष्यदपं गोष्यदपूरं वृष्टौ देवः गोष्यदं पूरयित्वा वर्षेतित्यर्थः ।
वसार्थात् कृतेः । वस्त्रार्थात् परात् चरन्तुयथातीशणम् स्यात् वर्षप्रमाणे ।
व कृतीपं चलकृतीपं वृष्टौ देवः वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थः । निमूल-
नूलाभ्यां गतार्थे कषः । निमूलकाषं समूलकाषं कषति समूलं
कषतीत्यर्थः । यत्र गतार्थात् चणम् स्यात् तत्र तद्वातुरनुप्रयुज्यते । गता-
र्थादिति किम् ? चलकृतीपं वृष्टौ देवः । समूलात् गतार्थहन्तेः । समूल-
घातं हन्ति समूलं हन्तीत्यर्थः । शुष्कचूर्णरुचाद्गतार्थपिषः । शुष्कपेषं पिनष्टि
शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । एवं चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् जीवाद्गतार्थग्रहः । जीवग्रह
गृह्णाति जीवं गृह्णातीत्यर्थः । अकृताद्गतार्थं कजः अकृतकारं करोति अकृतं
करोतीत्यर्थः । करणाद्गतार्थहन्तेः । पादघातं भूमिं हन्ति पादेन भूमिं हन्तीत्यर्थः ।
हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवतः । हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । हस्तवर्त्त-
वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । करवर्त्तं वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थः । आत्मा-
न्मीयन्भुविचवाचकात् करणाद्गतार्थपुषः । स्वपीषं पुण्याति स्वेन पुण्यातीत्यर्थः । एवं

आत्मपोषं आत्मैयपोषं ज्ञातिपोषं वन्सुपोषं धनपोषम् । स्नेहनात् करणाद्भतार्थ-
 पिषः । स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनं जलादि । उदकपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 एवं तैलपेषं घृतपेषम् । आधाराद्भतार्थवन्तः । चक्रवन्तं बद्धः चक्रे बद्ध इत्यर्थः ।
 मुष्टिवन्तं बद्धः मुष्टौ बद्ध इत्यर्थः । संज्ञायाच्च । क्रौञ्चवन्तं बद्धः । एवं मयूरिका-
 वन्तं बद्ध इत्यादि । वन्तनविशेषाणानियं संज्ञा । कर्तुर्जीवपुरुषाद्भतार्थनश्वहः
 क्रमात् । जीवनाशं नष्टः जीवो नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति पुरुषो भूत्वा वहती-
 त्यर्थः । विद्युत्प्रणाशम् । अयं निपात्यते । विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिवं नश्यती-
 त्यर्थः । ऊर्द्धाद्भतार्थशुषिपूरेः । ऊर्द्धात् कर्तुः पराभ्यां गतार्थशुषिपूरिभ्यां चणम्
 स्यात् । ऊर्द्धशीषं शुष्कः । ऊर्द्धपूरं पूर्णः । तृतीयान्ताद्युपपदेन चणमन्तस्य समासो
 वा वक्तव्यः । तृतीयान्तपदादुपपदंशे । तृतीयान्तपदादुपपदंशेश्चणम् यात् ।
 तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकेनोपपदंशं भुङ्क्ते । हिंसार्थाच्चैककर्मणात् ।
 तृतीयान्तादिपदाच्चिसार्थधातोश्चानुप्रयोगेण सच्चैककर्मणात् चणम् स्यात् तेन
 समासश्च वा । दण्डोपघातं दण्डोपघातं गात्रालयति । केशेषु केशैर्वा धात्वा
 युध्यन्ते केशग्राहं युध्यन्ते । पार्श्वयोः पार्श्वभ्यां वा उपपीडं ज्ञेते । मुष्टिः ।
 दधाने इति भट्टिः । एवं पाण्डुपकर्षं भक्षयति पाणिना उपप्लव्य जनी भक्ष-
 तीत्यर्थः । अपादानाद्धातोश्चणम् । लरायां समासश्च वा । शय्यायां उत्थानं प्रयो-
 त्यायं धावति । द्वितीयान्ताद्धातोश्चणम् समासश्च वा । लोष्ट्रं ग्राहं लोष्ट्रग्राहं
 युध्यन्ते । स्वाङ्गाच्चाध्रुवाद्धातोश्चणम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणो न
 म्रियते तत् अध्रुवम् । अध्रुवौ विक्षेपं अध्रुविक्षेपं वक्ति । अध्रुर्वदिति किम् ? । र
 उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्धातोश्चणम् समासश्च वा । उरः ।
 परिपेषम् उरःपरिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः । उरि
 विदारं प्रतिचस्करि नखैरिति माघः । उपपदवीप्सायां धीश्चणम् स्यात् समासश्च ।
 शिलायां शिलायामुपविश्य शिलीपवेशं लतां लतामनुपात्य लतानुपातम् । नदीं
 नदीमवस्त्राय नद्यवस्त्रन्दमिति आत्म आदिशब्दः समासश्च वा । नामान्यादेशं
 नामादेशं ददाति एवं नामानिग्राहं नामग्रहं आह्वयति । तसन्तस्वाङ्गात्
 धीश्चणम् । क्वाचौ समासश्च वा । मुखतःकारं मुखतःकृत्य मुखतःकृत्वा आस्ते ।
 तसन्तत्वेनाव्ययत्वात् क्वाचौ यप् । तसन्तस्वाङ्गात् णीतंश्च भुवश्चणम् क्वाचौ
 समासश्च वा । मुखतो भावं मुखतो भूय मुखतो भूत्वा आस्ते । एवं तूष्णीभावं तूष्णी-
 भूय तूष्णीभूत्वा । एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्यः अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषाणां

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुलं १।, ब्रह्मणि ७।

यत् इदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-
प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम् । क्वचित् विहितं न स्यात् । [१]
क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२] । क्वचित् वा स्यात् । क्वचित् ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यर्थः । यथा पूर्वभिः [१] ब्राह्मणम् [२] इत्यादौ
वेदसिद्धेः ।

ब्रह्मशब्दोऽव मङ्गलार्थः ।

इति इष्णादि-पादः ।

इति कृदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

कृतोऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्याः । यथा उच्यते करोतीति कारः । वातीति
वाः । भातीति भवान् । विभेत्यस्यादिति ने कृते भीमभौषौ निपात्यौ । एवं
धाः सावाहावे इः । यथा भवनं भविः त्यजन् त्यजिः नर्तनं नृतिः । अत्र किम् ?
ने दनं नृदिः दर्शनं दृशिरित्यादि । धातोः स्वरूपकथने तिप् । यथा भवतिः
तिः दीव्यतिः । एवं स्वरूपकथने इर्नुवादेर्न च गुणः । भविः यद्भिः रन्जिः ।
नुवादेस्तु नृविः युजिः मुद्भिः सिचिः दृभिः दृशिरित्यादि । अतएव नाम च धातुज-
माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तीकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः
प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राञ्चः ।

कृतो ये यवेति—

ये कृतः यत्र येष्वर्थेषु विज्ञितास्तौ तत्र तेषु नूतनं निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः
महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्युः । तत्र हेतुमाह । कृदोः कभाव इति
वचनात् । उदाहरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । न केवलमहमेवं ब्रवीमि प्राञ्चो-
ऽप्येवमाहुः इत्यत आह कृतञ्जितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति । बहवः प्रकाराः सन्त्यस्येति बहुलं चूडादित्वात् लृः । अथवा
महन् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोध-पठन-प्रयोजनम् ।

गौर्वाणवाणीवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्तनञ्चेत्यभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

ग्रन्थकृत-परिचयः ।

विद्वद्वनेश्वरच्छात्री भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥

वोपदेव प्रशंसा ।

द्यौर्वाचस्पतिर्देव, पद्मगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनैकेन विदुष्यती वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रौवोपदेवः कविः ॥

ग्रन्थात्कर्षं स्यापद्यन्नाह गौर्वाणवाद्यादि । गौर्वाणवाणीवदनं संस्कृतः यनं
मुकुन्दसङ्कीर्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति । तच्च उभयं न मुग्धबोधात्
मुग्धबोधाभिन्नग्रन्थात् न लभ्यते अतो हतोः एतत् पठनीयम् । नानादर्श-
शिष्यपरम्परया नामोत्कीर्तनयशोवर्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति
वोपदेवः विद्वद्वनेश्वरित्यादि । उः शिवः अः विष्णुः उश्च अश्च वौ दयोरूपसमीपे द्यौश्च-
र्त्तते इदानीं तत् शिष्यस्तत्कीर्त्तिं वर्ज्यन् श्लोकद्वयमाह द्यौर्वाचस्पतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमां मुग्धबोधस्य टीकां,
नानाविद्वन्मताक्लासतामाशुबोधां सुबोधाम् ।
आलोकन्तामपिशुनमुधाः स्तूयमानाः स्वभावात्
दोषं त्यक्त्वा खलमपि गुणं भूरिवद्भावयन्तु ॥
इति श्रीर्गादासविराजानीश्वरिचितायां
मुग्धबोधस्य टीकायां कदन्ताध्यायः ।

सम्पूर्णः ग्रन्थः ।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

सूत्रम् ।	अङ्कः ।	सूत्रम् ।	अङ्कः ।
अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ्,	३	अभीभगीअघीभ्योऽवे लुप्	७०
अं अः लुवी	१८	अभ्यवादा	१०५७
अच्छोऽचक्षुषि	३८३	अमुद्राङ् अमुमुयङ् अदद्राङ्	१०४४
अगेर्ह्या	६८४	अयां यीर्लुक्वा	३७
अध्यच णाचोप् पिः	१००	अर्च्योऽनजस्तुङ् ल्येऽसौ तु	१८५
अच णारालैज् त्रिः	८	अवादगिरः	८०४
अची क्लीपो घञ	२२४	अस् प्रजायाः	३४२
अट् ।	८७४, ८८७	अज्ञोऽज्ञोऽनीने	४३२
अ ऽह्वयः	६८	आ अम्शसोः	१४६
अत् सोऽधोः सौ घोऽधौ	१८५	आ क्ति सभवि	१०८
अत् तः सेरौः	२३४	आ-गमेः चान्तौ	८६४
आ किशार्थोपाधिभ्यां	३१०	आङोऽन्धसोः	१०८१
आः शतौ	८८७	आङो भोदगमे	८८२
अ तः	३८२	आतोऽनोऽदरिद्रः	११६२
अनुच्चतुरोऽणायौ धिर्व्योः	१८१	आतोऽन्तःअदूगेः	११५७
अनुच्चतेवादादिः	१०२८	आत्माङ्गटा-दटाच्चा-हनयमः	८७८
अनादूः	१८०	आत् सुमासः	११३
अनुस् सिद्धेरभुवः	५६३	आ-दाजोऽस्वप्रसारे	८६३
अनोरढात्	८०१	आङिचोर्युग्री	२३
अन्जः सेरिम् पे	७६२	आदितः	१०७२
अन्तोऽद् द्वेः	६८७	आदिस्तः	५२७
अन्याजादिष्टिः	८२	आदीपोः	२४४
अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनत्ते-	३००	आदूटो त्रिः	१०४१
अन्यैशाश्चामर्षे	८४३	आबीव्भसात् सेर्लोपः	१४८
अप्यनो नित्यं	२४५	आवत् स्वर्घञ्	५

आशिषि	१००६	ऋदिरणावुर्लोठ्यात्	६२८
इगुडुम्भैदीत्यनिम् किदगमस्त वा	६५८	एङोऽतः	३८
इङोऽरलेङ्गुः	८	एङ् टाङ्गामि	२१८
इणस्तन् लोप्यः	६४४	एचो युत् स्वं	१७३
इतोऽस्य नाते	४८४	एचोऽशित्याः	६०८
इत् कृते	४	एरी व्वे	२३६
इदमोऽयमित्थं पुंस्त्रियोः सौ	२०३	एवेऽनियोगे	२७
इन्वदिकः	६८५	श्रीं नमः शिवाय	१
ईप् चाम्ब्वस्यात्	२५३	ओदीतोऽज्जत् तत्तदय-क्यञ्याः	४२३
ईषत्-दुःसीः खलुभावे हे	११६१	ओरी घौ	१४५
उच्चरः सढात्	८०६	ओर्लोपोऽकट्टपाण्डुरेये	४२०
उज् षपात्त्वचि व वा	४३	क + पौ - मूच्यौ	२०
उतोऽयुङ् रज्ज्वादेन् प्राप्ति-	२७७	कखपफयोर्मूच्यौ	८
उदः सः स्थास्तम्भोः	२४७	कति यति तति यावत्तावदेतावत्	५ ८
उदोऽनूर्द्धे	८७०	कत्कवौ चाम्यु शो	११२
उप-यमी विवाहे	८०८	कत् कच्चविरथवदे	१०८
उपात् स्तुतौ	८७८	कथमा खी च वा	८४१
उस्येचौम्यखराचि लोपः	६१०	कदाकहिंभ्यां वा	८: ६
उहस्युङ्	२४०	कभावेऽमौ	११३
ऊर्ध्वग्रीवं पदग्रीवं धेन्वनडुहौ-	३२४	कम ऋतो गुपूधूप पणपनी-	५८१
ऋक्यक्	४५	कम्पान्नाथेङ्बुधयुधपुटुस्तु जननशी	८६१
ऋचः	३८०	कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्	२८१
ऋच्छी गुष्ठ्यां	५२	कल्याणी सुभगा दुभंगा बन्धकी-	४२१
ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश	३०	कव्याद्यनेकाचोऽस्यादट्टन्	१३६
ऋतो डा तत्पुत्रे सगोत्रविद्ये चे	३२१	कांस्कान् नृः पि वा	५६
ऋतो ङी डुः	१४१	काचे	४०८
ऋद्रिः शयक्-ढीपे	६२०	काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्त्विपादेः	२५४
ऋद्री ये	४३४	कामुकसङ्घार्थकतेन	३०६
ऋतो गुः कित्-ठ्यां	६२६	कामोक्तोऽकच्चिति	८५२

सूचि ।

८१८

कात् ज्ञायच्योः सम्पदकादौ-	४९९	कपः कृपोऽक्तपादौ	६४९
कालभाङ्गो वा	२९०	कविधियोः कधी ज्ञौ	७४९
कालभावाधारं ड' मी	३०९	क वष सृज गुह दृष्ट शन्म संभ-	९८३
किंकिलाख्यर्थाभ्यां ती	९४४	कषसृशसृशटपटपसृपः सिध्यां वा	६०३
किंयत्तदेकान्यात् द्विवह्नामेक-	५१०	कृगृजागुः किः	११३१
कित् ठी दीपं	५३३	कृगृजा प्रीगृजः की-दृही	९९६
कित्तिजगुपः सन्नेम् मान शान-	६३०	कृगृज्याग्लाह्लावादेर्निः	११४८
किमः क्यन्तात् चिञ्चनौ	५२६	केऽकः स्त्री हे तु वा	४३७
किम चेपे	४०५	कीडादिः पुं वत् यजातीय-	३५०
किम् यदयत्तदीर्हिश्च	५१५	कीरीषदर्थे	४११
किं व्याघ्राद्रथे चतरां चतमां	४६५	कीशुर्वा	८२५
कि भः खीत्यौ	९४२	कौटयामात् तन्नाः	३५६
किं भर्लिंसायां	९३७	क्त कवत् भूते दभावे घे	१०५०
किं द्वौऽन्तर्गोः	११४५	क्तादल्ये	२६७
कौ खी गी घी टी ठी डी दी-	५२९	क्तिः स्वप्ने	११४७
कौ प म-वत् शटशानौ	११००	क्तेनादे	३१२
कौर्तः कृतः	७७४	क्तेर्लुक् ल्ये च	३१९
धौ स्मेनातीते	९३४	क्यन्तान्यौ दली	१४
कुः शय	११५१	क्ताच् वा निषेधेऽलं-खलुना	११६५
कुच्यात्सोदराद् भुः खिः	१०१३	क्यञ्चौ चानात्यपत्यणस्य	२५९
कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीञ्चेऽपत्ये	४२७	क्योऽम्याद् यश्च	८४३
कुटां गुञ्जी जिणति	७५५	क्रमः पेऽपि घः	५९५
कुतः क कुह कुवेतीऽतीऽवेह-	५२४	क्रमैकम भमभास भास तस	५९४
कुम्भादेरीपि	३४८	क्रम गम खन सन जनी विट्	१०३०
कुरुब्लोपो व्ष्ये	७६५	क्रमो घौ वा	११७३
कुषि रन्जः श्यन् पे वारे	९२८	क्रीजौङोऽजा चिस्पुर-	७९३
कूलादुद्रुजुदहः	१०२०	क्रुक्रु कौ भियः	११२७
कृजो अदणौ रे	६८९	क्रीपाद्वर्षान्नवासेच्छे-	८६७
कृजोः क-भावे	९६५	क्रीष्टोस्तुनसृन्नधौ घौ स्त्रियाच्च	१३९

क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः	१६०	ख्यस्येत् सनि	६४०
क्लीवाद् योः	१६१	ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम्	५४६
क्लीवाद्वा	३८३	गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः	११२९
क्लीवे नो लुक्वा धी	२४२	गत्यर्थमन्त्रे चेष्टावज्जेऽनधाकाक-	२९८
क्लीवे स्तः	१६७	गत्यर्थादशीस्यास वस जन-	१०९३
क्लृध्वान्येकद्विवहुष्वेकशः	१३	गत्यर्थाद् गृ लुप सद चर जप-	८२१
क्लितात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते-	१११	गद-मद-यम् चराचरोऽगे र्यः	९७९
क्लिप तस गृध्र धृषः क्लुः	११०९	गमीनिडोः	८०६
कुद्रागीधाभ्यो वैरासौ	४२२	गमोऽमे स इम् भार्हातु वा	६२४
कुध वस पूजार्थाच्चागाङ्गार्थ-	१०६६	गर्ग यस्त विदादि भृग्वि-	२८
कुञ्च वाढ स्वान् ध्वान् फाण्ट-	१०७५	गलेचीपक पादहारकौ ढे	९१
कुन्ने शाकटशाकिनौ	४९३	गवावादेः स्त्रीऽन्ते गौण्येऽनीयसः	३०
कुन्म-प्रिय मद्रात् कुर्वी	१०२२	गा ठ्यां	६ १
कुर्वीऽन्ते भावदेन्याक्रोशे तु वा	१०५१	गौकः स्तु सुभ स्त्री सुवास्यान्त सुजां	५ २
कुर्वैशुष्पचो भकवः	१०६३	गौडष्टीथ्योर्वी	७ २
कुर्वप् सृजोन्नशगमस्त मथ	११२१	गौ चिच्छार्थैः	९१३
खनसनजनां डा भ्रसे ये तु वा	६५५	गुणादिमन् भावे	४१५
खनाद्रे रे ये	९६९	गुणावे षेयस्	४६३
खनो ड-डरेकेकवकाः	११३९	गुणादीतोऽखरुस्यो डः	२६
खपि वा	७४	गुह दुह दिह लिहां टोमदन्त्ये-	६५७
खशेजेः	१०१५	गुहो णीरुः	६५६
खार्यां वा	३६५	गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य	९८४
खित्यत्राजह्वो मन्खौ	१०१४	गेरध्वनः	३९९
खेः किति र्घः	६८३	गेरुहः स्त्री येऽणौ	८७७
खेः सन्वदघौ, घोर्हसादेर्घश्च-	६३९	गेर्धोरनेधिन एङ-ऋकोः	२४
खेराद्यचो खीप्योऽनुशस्-	५६४	गेर्वाखीही ढे च	८७६
खेर्णः	८२२	गेक्वादतोऽपात्तादेरीप्	३६९
खेर्घोरियुवर्णे	५८५	गो णनट्थकौ	१००३
खेर्हो घो अणिति च	६७९	गो टण मेधा दन्त काण्ड-	४४६

सूत्रसूची ।

८२१

गीरताघे	३६३	घ्यां सौ र वा दधोः	६८०
गीर्वा	३६	प्राप्तीर्जी	८३४
ग्यचक्ष वा	१०८६	प्री वा	७८६
ग्यर्थांशंसयोः	६३६	डस्यैडो लोपः	१२४
यहनन्दिपचादेर्णिननान् घे	६६३	डा तौ वा	२०१
यहस्वपप्रच्छां जिः	८०८	डान् वा ठ्यां ग्यान् क्तु	६८७
यहस्वपायोः कडित् कितोर्जिः	६६१	डितां यम्	१५१
यहेरिं । घौऽठ्यां	७७१	डिदपिद्रः	५३२
योरल	८२४	डिदिम् वोर्णोः	७२१
ग्याः ।। स्या चि पच परिमजः सुः ११०८		डेध्योर्मः	२१६
घजत् नटोऽवे	११३४	चक्षत्स् वारे	४८४
घट् इ जनीं जृष क्तस रजाम-	७६८	चक्षः क्साज् ख्याज्ऽदे	७०६
घ खारी-वाताद् विद्धवक्षिला-	१०१६	चगेक्यव क्षीव	३१८
घ स्रष्टे श्यो जिः	१०५५	चजोः कगौ घित्यसेम्क-	६७२
घस्रसदः क्तरः	१११४	चणम् वाभीच्छोऽ पूष्य् काले	११८३
घस्मामूर्तठात्	८६०	चतुःश्रङ्-डति-कतिपयात् घट्	४५५
घर्लदः सन्त्यलघञि	६७३	चपोदिताकानितार्थः	७
चान्ङाक्ती सलोपस वा-	८४८	चपोऽवे जब्	५८
चावस्वस्रष्टयोः	१४३	चरट् भूतपूर्व	४८०
घौटौथीष्वम् घोरमा	५५०	चरफलोऽदुः	१०८७
चे चादिढे क्तः	१०६२	चरफलोऽदुःको न युः	८२६
चे पं परानु-क्त-प्रत्यभ्यतिचिप-	८६०	चादिर्गिर्निः	१६
चे शप् रे	५४१	चायः कौ	८३३
घोऽजौ जे शब्दाशनगतिसार्थाढ-	२८४	चिक्तिद चक्रस चराचर चलाचल-	६६४
घो जे रयः	११७८	चित्रेत्यदिना	६४७
घौ त्रिः	१२८	चिद्विकारे वा	७६७
घ्यणो-राभश्यके	६७०	चुभ्यो जिर्वा	७७३
घ्यां	७१७	चेः कित्वा सन्धोः	७४६
घ्यां दौ त सः	७०३	चे जसि वा	८८

चैक्याच्चुदपही ऽः	३२३	जपद्वापामीर्थः	८१२
चुङ्, क्रुङ्, युङ्, खग्	२११	ज्ञानयन्नप्रलीभि वदः	८००
चुत् साय्ये	४४०	ज्ञानार्त्तत्तेपीपनयन-	८८८
चिः कम्बस्त्रभूततदभावे	४८५	ज्ञानार्त्तार्थ जीच्छीलादेः सति	१०८५
कादेस्त्रमन्-क्तीस् घे स्त्रः	१०३४	ज्ञीऽज्ञाने घे	३०३
काशीर्वा	१०८४	ज्योतिर्जनपद रावि नाभि वन्धु-	४१३
क्विद भिद-विदः कुरः	१११६	ज्योतिर्वदथेयस्त्राः	४७२
क्वी ऽचः	६३	ज्वल ज्वल ज्वल ग्ला स्त्रा वन रम-	७८८
क्वीः शूटावणौ नसक्ता	८१४	क्षप्क्षसीः खस्त्रक्षीश्चपजवावन्ते च	६४
जग्घीऽदो यपि च	१०८१	क्षप्नदीपौर्णमास्यायहायणीगिरेर्वा	८४
जन-खलादि गो-रथ-वातात्	४४८	क्षभखयहर्वकृणां जव् चप्	५८
जनवधः सेममी ऽकमवमाचमी-	७४४	क्षभान्तस्यादिजवां क्षभाः फे धीस्तु	१०७
जयन्थोः ख्योर्थे	८१६	क्षसखात् क्षसीम ईमि से लोपः	५
जरस् जराचि तु	११५	जपे जम् नीः	११
जरातीऽम् वा	१६६	जपीऽक् समीर्णं ऋक् च	६
जराया जरस् च	३७८	जम जप जभ दृढ दन्श भन्ज-	८७
जश्शसीः शिः	१६२	जमुडी क्षस्यणौ चातिकि	१०३८
जञ्जेधिशधि हन्यस्ति-	६७७	जमे जम् वा	५८
जाग्य यङन्त-यजजपवददन्श-	१११७	जिः कल्यादेः	८५८
जाग्रीऽणव्वीण्डिति कमुकाने-	६८८	जिः प्रेरणे	७७७
जातमहृद्वाद्वाद्वाः	३५७	जिज् अग्रन्त-पिव धे वृद्ध वस-	८१८
जातिरतो ऽस्त्रीं युङ्-सत्काण्ड-	२६३	जि भ्राज भू सङ्ग रुच चर वध-	११०६
जातु-यद्-यदा यदिभिः खी	८४५	जि श्रि सु द्रु कमी ऽङ् घे व्यां	६१३
जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे	८४०	जिस्त्रीः खे सः षः षण्यस्त्रित्	८१८
जिं वान्यः किति	६६६	जीमंश्च डिन्नैकाचः	४६७
जिर्घीऽन्यः	१०३६	जीषि श्रान्य ग्रन्थि वेत्ति वन्दासी-	११५८
जिर्न वा	८३८	जेर्देऽजौ घे	८८८
जृगृशी न जिः	११७४	जेर्लोपीऽनाल्लिष्णाव्यान्ते-	६४१
जैर्गिः सन्त्योः	६००	ज्णित्यन्तेजुङ्तीः	५७७

जगद्भुजः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदितः ६३८	द्वीद्विर् घञानुः	७७	
टादसश्चास्त्रियानु ना	१२३	गवखसाहनी रङ्गीप् वा तु हे	२६१
टाभिस् ऊँ उंसि उसीसां	१०६	गप्यन्त्ये वा	५७८
टी ठीढी धी ढिचः सेमस्तु-	५५७	गवातो डौः	६०८
टेरासी	१८७	गमितीऽन्याचीऽनेत्यस्यादौ	१७
टे लोपो ङिति विंशते-स्तेस्वङौ	१२६	गित्ते त्रिरायचः सुभग-सुपञ्चालाद्योः ४१६	
टौसीदमोऽनको ऽनः	२०५	गरुस्यद्यां	६८८
व्यां सि	५५१	गुर्घूङ्शाकङिति	५४२
ट्रितीऽ भावे	११४२	गुर्ङिध्वीः	१४२
ठी-प -वत् कसुकानौ	१०८६	गुर्धिर्जस्ङित्सु	१२२
व्यां ग जगड् सनीस्तु वा	७१३	गुर्धौ वा	१७०
व्यां वे-प्रच्छां	६६२	गुर्नानिभि	८०४
व्य ा	६७४, ७०७	गुर्बन्निध्यां	७१८
ङति षङ्गाणी जस्यसीलुक्	१३१	त-त न-खादीयो ङीवीः	१३८
ङस्ङी धी वा	१८६	तदी दानीं वा	५१६
ङाज् लोहितादेः पञ्च	८५०	तद्वयोगे वा	८०३
ङित्तज्जे तिमक्	११४३	तन्भ्यः शुप् रे घे	६८८
ढघे कात् णीककण्णीनेया-	४२८	तन्वादेवां	२७८
ढघे क्तव्यक्त्युक्तवतुखलर्थ-	३०५	तषोढात् यक् च रे	८८२
ऽङोपमानादाचारे क्यः	८४७	तप्तान्ववाद्गृहसः	३८७
ङभात् तथी धीऽघः	५७५	तमट् षष्ट्यादेः	४५२
ढ भावे मं	८२०	तरतनौ द्विबह्वनामेकोत्कर्षे	४६२
ढवद् ठघोऽढे	८२७	त लोप्योऽतष्टिस्त्रितौ द्वेस्त्रिलो वा	५०२
ढाङ्ङे	११४६	तव्यानीय या ढ भावे	८६७
ढात् भज-वह-सही विष्	१०२८	तस् त्तोः	५११
ढात् षण्	१००८	तादर्थ्यं चतुम्	११६४
ढेनार्थात्	३११	तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षे	३७१
ढेनाशिषि वा	२८६	तिर्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-	२२५
व्याशिषि	८६०	ती-प-म-वत् सट्-स्यमानौ	११०५

तीय सम्ब वीज सङ्ख्यादिगुणात्-	५०३	वाद्ययोऽर्थाधिक्येः खेत्तु सर्वाः	३१५
तीयो ङिति	६०	त्वतो भावे	४३८
तुल्येच्छारा तारा धारा कारा-	११५५	वफानुङः	११७०
तुल्योक्तावङ् वाशिषि	६५६	दक्षिणीतरादाहौ	५२०
तृणकौ घे	६६०	दन्तभावद्वयसट् माने	५०६
तृणपां न-लुक् वा श्चौ	७५४	दृष्टञ्जुह्वाक् प्राट् श्री सू दू	१०३५
तृण लोप्यः	४६६	दृष्ट दोऽधः	१०८८
तृणार्थानां वा	३०४	दध्यस्थिसक्यच्छीऽनङ्	१७२
तृण सृष कृष वृच लुन्चृतो वा	११६६	दन्तो न-लोपो वा	८३८
तृण इण् पिङ्गस्ते	७६०	दन्तो यौ	८१३
तृ फल भज वप यथ यथ दभाद्य-	५७६	दन्ति आलोपोऽसनकानेऽरे-	७०२
तृ श्च वृ ङ जि धृ तप यम दम-	१०२४	दन्ति काश कास जायुषीवाम्ब्यां	०७
ते ल्याः, शक्यार्हप्रिष्यानुज्ञा-	६८६	दन्ति ङिङ्गोऽणौ हागभ्योस्तु वा	२
तोऽन्यादेर्मांसेनेकतरात्	१६५	दशादेर्मांसे युते शतादौ	५०६
त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादेस्त्व-	५२५	दादेर्घः	१७६
त्यदां टेरः क्तौ	१३३	दा धा दा	१३४
त्यदां तदोः स सौ	२१४	दानः सा चैद्यर्थे	६०८
त्यदादि-भवत्-समानान्योपमानात्	१०४७	दानवत् सभि	८३
त्यादि-व्यासभोस्त्विति-	२०८	दान्ते शान्त पूर्ण दक्ष स्पष्ट च्छन्न-	१०७८
त्यादेश रूपः	४६४	दान्ते मोऽसन्नाजो हसे नुः	५३
त्यादेश्योने कल्पदेश्यदेशीयाः	४७७	दा मा गे हाक पिव सो स्थी-	६१२
त्ये	६०	दाक्यङ्गुलिः	३३५
त्यो वसावो लोप्यः	४६६	दाश्चान् साक्षान् मौद्रान्	१०६६
ववत् षाच् प्रकारे	५२३	दिक्श्च्युत् दिग्देशकाले स्तात्-	५१८
वामुसिस्मन् क्तिप् वनिप्-	१०३२	दिव औङ् सौ	२३८
विशः प्री द्वी त्री ची पौ षी मः	७६	दिव-सु-तुद-रुध-क्रादे र्यन्व-	७३८
व्रीमोर्वा	३७५	दिवो धं वा	२८७
व्रीसे लृतो त्रिं	२६	दिव्यश्चोऽजिगोषाजास्पशे-	१०५४
वेरयङ् नामि	१३२	दिस्योरम् वा	६६६

सूत्रसूची ।

८२५

दीङ्ङां यन् यव्णौ डा सनि-	७४३	द्वेः पिवः पीप्यौ जग्ङि	७८३
दीवीवेय्यौ न णः	७१४	द्वेः पूर्वः खिः	५३८
दुग्वो घञ्	१०६०	द्वेः शर्नुण् शौ	२४३
दुनीभृज्वलाद्यास्तुसंज्ञौ षौ वा	१०००	द्वेर्देङ्गे दिगिङ्गां	६४६
दुषेरोदूः	७९६	द्वैधं द्वेधा, त्रैधं त्रैधा, षोडैकध्वं वा४५९	
दृ भृ जुप्रतिवृत्तिन् शास्त्रदुङ् वञ्जी-	९८१	द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्रा-	२५५
दृश शास युध धृष सृषी वा	११६३	द्वान्तर्गर्थोऽपऽनात्	३८६
दृयीर्ण	६१९	द्वयोर्दा धोर्दे धे हौ	७३५
देये णच्	५००	धनीदकाशन-वषाश्वलेय-हृपानान्ना	८४६
देवा ईतिग्रीस्वाच्	५१२	धर्मादन्	३४४
देशात् ब्रह्मण कुमहङ्गात् वा	३६०	धाजो हिः	१०८६
देश ध्वकालभावं वाढैः	२८२	धात् क्रीतात्	२६६
दे ' सीऽन्वये	३१७	धिक्षमयानिकषाहान्नरान्तर-	२८६
दं सीऽदसश्च कौ	२०४	धिटौस्येः	१५०
दी-षी-मा-स्यां डिख्यौ	१०८३	धुरीऽनचस्याः	३८९
द्य -डितामम्	१५६	धुर्विङ्ङाडि	५५८
द्युत्-स्वाप्योः खिर्जिः	६४७	धेट-दृश पा-प्रा-भाः शः	९९८
द्युतः कः	३३२	धेड्डनौ वीशनसः	२३३
द्वार स्वर स्तः स्वस्ति स्वादु स्रदु-	४१८	धेशाच्छासाप्रः सेः पे लुग्वा	६१४
द्वितीय तृतीय तुर्थ्य तुरीयाः	४५७	धे सलीपो वा	५५६
द्वित्रैर्मूर्द्धः	३३६	धीः केलिमी ढघे	९८८
द्वित्रैर्वाञ्जलेः	३७३	धीः—तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ-५२८	
द्वित्रैर्वायट्	४६१	धी द धीऽन्तलीपे तथि	७३७
द्वित्रिष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा-	३५१	धोरालीपोऽच्यधौ	१२०
द्विरुक्तजच्चादौ द्विः	१७४	धीरियुवचि	१३५
द्विश्राद्रुङ् लोपिनः	१११९	धीर्मीनः फम्वि	२०२
द्विषविदातोऽनुस् वा	६७५	धौत्र्यगत्यदनार्थात् डे च	१०९४
द्विचीषीणां कौ द्वौ स्त्री-मे वां नौ	२२०	ध्वर्थासम्भवे धौ	९६३
द्विटीसीदेतयोरेनोऽनूक्तौ	२०९	न कित्स्कन्दस्यन्दः	११६७

न गौण्याख्याचलीसासि	८७	नाभेर्नालि	३३६
नग्नपलितप्रियान्धस्थूल-	१०२६	नान्द्रान्ये तिक् च	१००७
नजोऽनौ वाज्भसोः	३२५	नान्द्रान्येऽचो घः	४४७
नजोऽन्याक्रोशे स्त्री	११६०	नारौ सखी यवानी यवनानी-	२७४
नजोऽहवे	४०६	नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः	४०४
नज्दुःखोः सकथो वा	३४१	नावश्यके लज यज-प्रवचाच्च ध्यणि	८७३
नज् वहोर्मानवक-चरणे	३६१	नाविशेषान्याद्यामन्त्रात्	२२२
नज् सुविद्युपाचतुरोऽः	३४५	नावोऽर्द्धात् गे च	३६४
न ण टनङ्यकन् श् शस् स शसि वा५७		नाव्येद्व्यां	६६५
नणौ न लोप्यः	७६१	नास्त्रीयुवः	८७
नणौ न्नेऽणौ	७५८	नाङ्गो रक्तौ	७५
न तप रुध सटपचदुहः	८३०	निजां खेरे णः	१३३
न दं तसौ त्वल्यधे च	४३१	निर्दारेऽधिकेन क्रियान्तः-	३
न द्वाङोऽचि	७३४	निर्वृत्ते भावादिसः	४ २६
नन् पुंस्त्रियोः	४२६	निर्वाण भित्त्वं वित्त फुल्लोत्फुल्ल-	१०६५
न मन्-सङ्ग्रा-स्वस्रजादेः	२७६	नि वि परि स्त्रन्ज स्तु सुमादेः सः	६३३
नमस्तपोवरिवः कण्डादिभ्यः क्यः-	८५४	निसंयुपलः	८८४
न-लोपः क्यङ्यौ	८४४	निसः शतो डः	४०२
न वशः	८३२	निङ्गवे झः	८९६
नवशः पमे जितोऽन्यङिङ्ग्रां घे	५३१	नौन् वन्च सन्स ध्वन्स भन्श-	८२६
न वे-ज्या-व्यो जिः	११८१	नुष् जभो ऽचि	६३५
नश् नेश वा ङे	७४२	नुष्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा	१६३
नश्-जोऽनिमः-	११७१	नुष्णिकोऽच्यनामि	१६९
नसव्महन्त्रो ऽधो घौ ऽधौ घौ	१६४	नुष् रधो मुचां नश्मसृजो रभलभो-	७४१
नहो धङ् भौ	२३७	नुमामः स्वद्याप्सङ्गारणः	११०
नाजन्तादेरादि द्विः	७१९	नुर्वा नामि घः	१४४
नाजो अन्तोऽनाङ् निः सुश्	४०	नूपोऽस्यस्थोत्तोपो विम वा	६२२
नाडी शुनौ स्तन कर मुष्टि-	१०१८	वृत् कृत् चृत् कृत् लदो ऽरसी-	७३९
नाप् सत्यार्थवेदैकाजतः	८५७	वृत्स्वनरन्जः षक्तः	१००२

नेष् तपीऽनुतापे	६२३	पथ्यप्रपुरः से	३८५
नेदित्पूजार्थाञ्चोः	५६८	पदस्तनीष् घे घ्याय ताघ दीप-	६४३
नेमऽसुमृक् स ह भ स्तु दु शु स्त्री-	५८४	पद्मती शक्ती युक्त्यनङ्गाही श्वेत्वेनी-	२७५
नेमुगृहगृहः	८०७	परस्यः	१८
नेष्टतस्थपोऽवृक्षुः	६१६	परिक्लियो घे वा	२६७
नेमिकाजाद्युष्टतो ऽश्वि मि डी-	५८७	पथ्यन्ववाडः क्रीडः	८६५
नेम् डीश्वीदिङ्मोऽपत्यनेकाज्-	१०७१	पशाम् वा भी-ज्ञी-भृ-हो ङां	७२८
नेम् सं नञ्यर्दः	१०७६	पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-	४६०
नैकाऽऽव्यक्तानुकरणात् डाच्-	५०१	पाच्छीणादि स्वाङ्गेतो ऽक्तेर्वी	२६५
नैका ादिन् वा	४४४	पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः	४००
नीऽन्नीऽन्तरदुर्गेः प्राग्वयोऽव्याभा-	६६८	पाति स्फायीलन्-वडौ जौ	७८७
नीः ामि घेः	१६६	पात् पत् पौ	२२३
नी ाककोङ् पूरण्याख्यायुक्त-	३२८	पाद दन्त यूष निशा पृथना-	११६
नी युडो शर्वात्तृतः	७६४	पाय्य धाय्य प्रणायानाय कुण्डपाय्य-	६७५
नीऽप्रशामस्कृते	५५	पाशः कुन्मायाम्	४७६
नी लुपफेऽधौ	११८	पिङ्गसस्येम् वृवो यङ्लुगृक्तु-	७२२
नीऽसङ्ग्रादे मट्	४५१	पीलुतिलीमाकर्णादिः कुण्ठैल-	४६२
न्यादि अन्ताढगत्यर्था-	६३२	पुंवत् स्त्रुक्तपुंस्काः स्त्रियां व्यमा-	३२७
न्यापद्दोभ्यो ङे राम्	१३७	पुंवत् स्त्रेः	३२०
नीर्लोपीतौ तेऽच्ये	३३७	पुंवदार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि	१७१
पञ्च तिप् पञ्च ण्वाहश्च	७२३	पुंसः सन् खप्यम्परेऽब्धौ	५४
पञ्च रः शिञ्च	५३०	पुंसि तु शस् न	१०५
णण्यावद्य वर्याचार्य वल्ल जय्य-	६८०	पुंसोऽसुङ् घौ	२३१
पति गृहि स्पृहि शीङ् आलुः	१११२	पुरुषावा	३७२
पत्रासपालकान्तात्	२७०	पुर्घो वा	७३०
पत्युरसे	१३०	पु शक सह तक चत यत शसो-	६७६
पथिपुरुषे वा	४१०	पू क्लिश वम जप व्याश्वस सथोर्वा	१०६७
पथिमथ्यृभुचां थितोर्नमौ घौ	१६६	पूक्तिशुदित इम्	११७२
पथो वा	४०७	पूजाभिभवे च लापेः	६१४

पूजो नाशे	१०५८	प्राग्वन्तो णोऽन्तरदुर्गेणादि हन-	५४८
पूरणी प्रिया ननोन्ना सुभगा-	३२८	प्रादुर्गीकः सः घोऽच्ये	६८३
पूर्वकाले	११६६	प्रियवशाद् भयतिमेघात् सर्व-	१०२१
पूर्वादेः स्मात् स्मिनौ वा	११४	प्रीधूजी नन् वा	७८८
पूर्वाद्यल्प प्रथम चरम तथायाङ्-	८८	मु द्रु सु स्र लोऽकः	१००५
पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्नादसीः	५२२	प्रीपादारम्भे	८८४
पूर्वान्यान्यतरैतरापराधरोत्तरी-	५१७	प्रीव्या सम्भावने	८४८
पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकृष्टः	३५८	प्रादेः स्त्री ने त्रादेस्तु वा	७६८
पूर्वोऽन्यादुङ्	८१	वहु गण पूग सङ्घातोऽस्तिथट्-	४५६
पू शी घृष मिद चिद सिद चमार्थ-१०६८		वहुलं ब्रह्मणि	१८४
पूष्णो डि डिर्वा	१८०	वह्ल्ल्याघात् काच्चशस् वा	४८२
पृथु स्रु कृष भृष हृढ परिबृद्धस्रुः	४७३	वाह्लाद्यतोऽवगावादेर्गादे-	४१५
पृष्मादे डिः खिरे	७२८	ब्रह्म रुद्र भव सर्व स्रुडेन्द्र वरुणा-	७१
प्यायः पी यङ्ठ्योः	६४५	ब्रह्म हस्ति राज पण्यात् वच सः	८४
प्यायोऽनीः प्यस्वाङ्गे तु वा	१०८०	व्वहोऽमीधु	४१
प्रकारे नातीयः	४८७	व्वे सभ्येः	०८
प्रतारे वच्चि गङ्गः	८१३	भगवदघवङ्गवतां भगोऽघो भी वा धौ	१२६
प्रतिज्ञा-निर्णय प्रकाशे संप्रव्यवाच्च-	८६८	भन्जगिलभो वेणसो नलोपः	८२६
प्रतेः	१०५६	भवद्भूतभव्ये त्रिशः क्याद्याः	८३३
प्रत्यन्ववात् सामलोक्तः	३८२	भव्ये वा फलहृत्वीः	८५
प्रत्युपीपात् क्रः सुम् हिंसाच्छेदे	७५३	भात्रेतुः	३४६
प्रत्युरसानुगवे	३८८	भावघे त्वाशितात् भुवः	१०२३
प्रपरापसंन्यवातुनिर्दुर्व्यधिसूत्परि-	१०	भावादित्ते वा	१०७३
प्रशस्यः शः	४७१	भावादित्ते वोदुङ्गो ऽब्वतः	१०६८
प्रश्नाख्याने णिः	११५८	भावे माद्यं	८२५
प्रस्थो म वा, जिश्च	१०६४	भिच-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वजः षाकः	११११
प्रस्योढोऽबूहाः	३२	भिन्नान्ये कार्यद्वारादिसङ्ख्याव्यादीनां-	३१८
प्रागच्काय्यादचि दिः	५३७	भिस् भिसोऽदसथ	२०७
प्राग्वत् नी णोऽतोऽङ्गस्य	३५५	भी भीष् वा	७८५

सूतसूची ।

८२८

भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि-	११५६	मन्वजान्वन्मोक्षस्येनोऽनी-	४२४
भुज वच निप्रयुजो ऽन्नाशब्दशक्ये	८७४	मयट् तद्रूपे	४८६
भुजोऽशने	८१०	महत्तैकाथ जातीयघासकर-	३२६
भुवः प्राप्नो वा मं	५४४	मा टी वा	८५८
भुवो घे खिणु-खुकजौ	१०२७	मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य-	२७२
भुवोऽङ्क्यां ढ-भावे तु वा	५६०	मात् खर्षावुज	२३५
भुवो वन् टीठ्यचि	५५३	मानाङ्गीप्सायां ढे	२८१
भूयोभ्र भूयिष्ठाः	४७६	मानोऽदनतः	५५५
भूयोऽजादेः	५८१	मानो रम् विदस्तु वा	७११
भूररे	६८२	मार्हात् क्रमो नेम् तणः	८८२
भू स्या पिब देनी लुक् पे	५५२	मास्मेन घीठ्यौ	८५८
भू नः क्वप् भावे न तश्च	८८७	मिथ्या कारि-रभ्यासि	८१५
भू दे श्चार्थे वा त-स लोपश्च	८४८	मिद-भास-भनूजो घुरः	१११५
भं लिध्वी हंसभसीरन्ते च	८४	मि मी मा दा रभ लभ शक्त पत-	८११
भ्यपोदङ्	२४१	मिस्यो र्यवर्णौ डा ऽखललि	७४५
भ्यसूज श्रि खृ यूर्णु भर दरिद्रा-	८१०	मुख्यार्थोरसः	३६८
भ्यसूजोऽरे यौ भर्ज वा	७५१	मुञ्जकूलास्यपुष्पात् घेटः	१०१७
भ्याज भास भास भाष दीप जीव-	७७८	मुचोऽटे द्वेभोच वा सनि	८१५
भ्यसक्रन्तामः	५८३	मुण् लभोऽनेकदुःसोर्गेः खल-	११३७
भ्वादिर्धुः	११	मुहां घङ् बा भौ	१७८
भ्वाद्यादिभ्यः स्त्री ऽथ्यैष्वकृष्टिवां	५६८	मुहुर्भृशार्थे हि त ख ध्वं	८५७
भघोनस्तुङ् वा क्तिप्योः	१८१	मूत्र सूत्र सूचाटशत्यूर्णु हसाद्ये-	८२०
भतुरस्यर्थे	४४१	मृडष्टीय्ये मं	७५७
भनश्चक्षुश्चोऽरुरजोरक्षीऽन्ल-	४८८	मृजोऽकङ्किति त्रि वा लच्यणौ	६८४
भनीषाः	३४	मृषोद्यं नित्यं	८८७
भनी डाप्	२५१	मैत्राध्वसङ्गाराधे	८७२
भन्नेषीपान्	८७१	मोङ् म भपात् वतुः	४४२
भन्दात्याश्च तु मेधायाः	३४३	मोर्नुर्भस्यदान्ते	५०
भन्यात् स्थायै	१०१६	मोपो वानिमः	११७७

यङन्त-चल पत सह वहः किः	१११८	युष्मदस्मद्वत्त्वन्मदां युष्माकास्माक-	४३६
यङञ्यक्ये चर्द्रां	४८७	युवात्यौ कन् वा	४७४
यङलुक्क्यलोपेऽरे न गुत्री	८४१	यूतोऽम्शसो-न्नावदीधीः	१३४
यङो लुग्वापो लुक् पं द्वि-	८३६	यूत् स्वेव दी	८६
यञ-यत्राभ्यां क्षेपचित्रे च	८४६	यौरापः	१४८
यतोऽपायभीजुगुप्तापराजय-	२८८	व्यालभो मुण्	८७७
यन् जिणत्कदिण्यातः	८२४	यी र्युम् दान्तेऽस्त्रङ्ग व्यङ्ग्यङ-	४१७
यन्योश्मादिमिदो लोपर्षण	७४०	यीर्लोपी हस्ये	६४२
यमः सूचने वा तूडाहे	८८०	रङी विः सुपि	१८७
यम मन तन गमोऽन्तलोपः कौ	१०४२	र-तनी र्यगिणौ	८२१
यमरमनमातः पे सेरिम् सन्-	५८८	रन्जो ऽपषकानासघ्णिनौ न लोपो-६६०	
यथोर्लोपीऽयुक्तौ पौ	२५८	रपिङ्स्युतोऽवे त्रिः	६८०
यलायवायात्रोऽचीचः	३५	राच्छ्रुर्लोपः	४०
यलोऽचेक् जिः	५३५	रावेर्मन् वा कति	८५
य वः किति	६६४	रिचोऽवे	७२
यवाचि	७१	रीहृत्वतः	८३०
यच्चे दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचि-	२८४	रीनो रिन् रनौ वा	८४०
याच्चार्य दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदायस्त्रिसे दिंसीरीम्	५६१
याथातोऽतः	४४५	रुङ्गो ऽयो हस्तस्यम्	६८५
यायाय भास कस स्थेश पिश-	११२०	रुहः पङ् वा	७८६
यावत्पुराभ्यां भव्ये	८३५	रूपकल्पे चैवप् स्वं वा त्रित्तु पुं-	४६३
यासोऽस्य	११०२	रूप नाम गीव स्थान वर्ण वयो-	४१४
यिः सन् वेय्यो द्विः	८०२	रै राम् भि	१४७
यिनोऽच्यणौ	६८१	रोऽचः	७३
युजिर उद्ग्यचीऽयज्ञपात्रे	८१२	रोमन्याच्चर्वणे	८५३
युजिरोऽसि नुण् घौ	११०	घोऽज्भनिङ्गमां	८०५
युङ्गां ङे ङौः	१२५	घोऽज्यरे	५८०
युङ्गा मौ यू	१२१	घो दा ते गीचः	१०८०
युष्मदस्मदो-स्वाहौ युवावौ यूयवयौ	२१५	घो ऽनितः	८२३

विजादि-दयायासत्यानेकाची-	५८२	त्व धू खन सू चर पू सह वह-	११३३
व्यनचत्तथीकी धीर्घोऽकुरकुरी-	२२८	वक्तव्यस्य स्या लिप सिच ह्यो डी-	६१८
खाल्यो लनने स्नेहद्रवे वा	७९१	वचोऽरे	७२५
लिधीर्यथेष्टं हिः, कण्डूयजाद्योस्तु-	८५९	वच्यस्य श्वि पतां वीच स्य श्व पता ऊ-	६५२
लिधीर्वा	२५	वनतनायनिमां जम्बोपो-	६७६
लिप्तायां वा	८७३	वर्दुं डो धुः	७८०
लिप्तासिद्धौ	९३८	वर्दीऽकिञ्भसे दृशस्त्वोस्तु नित्यं	६०४
लियुष्मः अदि त्यादि विशः	९६४	वसोऽरस्ये मनौदितः	५५४
लोकी घात् सः वस्ति	४३९	वसोर्घसेकाजिनात इम्	१०९७
लुकि न तव	९३	वसो र्वः सेमष्वुर्मतुष्योः	२२९
लुक् परात्	३७६	वाचकशार्थतचः शुर्वरे	६०१
लुगङ्गोऽपः	६७०	वाऽगेः	८९५
लुग मद्बदविना	४६८	वाग्मि वाचाट वाचालाः	४४८
लु,प न सम्प्रायविधी	१५	वाच्चापोऽनुक्तपुंस्तस्य	२५६
लुः काव्यक् खेच्छायां	८४२	वाक्छन्नाज्जभतेः	२६९
लुः कल्याण्याने जिः	८५५	वाच्यघौ	१४०
लुः—सि औ जस् अम् औ शस्-	७८	वादान्तिक स्थूल दूर युव च्छिप्र-	४७०
देवदः कप्यौ	९८५	वाटेऽप्युताभ्यां खी	९४८
लुर्ध्वः प्राक्	४७८	वातोऽवाप्योः	२४८
लु ललोः	४९	वात् क्तेन्मोऽतो ऽप्याः	३७४
लोपोऽच्यघौ	१९८	वा लरयपे ऽरयम्	५२
लोपो जेः	१०७०	वाधराच्चात्ताः	५२१
लोपोऽतोऽदेचीः	५४३	वानापः	३७०
लोपोऽत्यसो डि द्रसीरध्यां	६९१	वानेकस्मार्थे	९६२
लोपोऽस्योमाङीः	२६	वापः	११७९
लोप्योऽन्तो यीः	७१५	वाम लक्षण शफ सह सहित-	२७८
लोमीऽन्तर्वह्निभ्यां	३४०	वामि	९८
ल्यभावक्तास्त्राणकसठे घे वा	३०७	वा मेत्यो मिन्द्यौ	११८०
ल्यर्थसम्बुद्धात्तार्थे ग्री	२८०	वाभ्याङ्	२३९

वाराद्धैः	३०१	वेङ् गणकथः खे जंङि	७७६
वा रुषाम हव त्वर संघुषास्त्रनः	१०७७	वेजी वय् वा	६६३
वारे	५६२	वेणज्जुहः	६२६
वाव गोर्दाने	३६	वेत्तेः कौपं ठौपं वा	६८६
वा शस यम फण गिस्सदां	८००	वेत्तेः शतुः कसुवां	११०३
वाटनो जसस्सो डोः	२००	वेध्याप्यां कौ	१०३७
वाष्पोष्फेनधूमादुद्धान्तौ	८५२	वेभूदित् खर चाघ स्फाय प्याम-	५७३
वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा	१७६	वेम् सह लुभ भ स्तु शुच वस त्व	६०६
विंशत्यादेवां	४५४	वेकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सह्यायां	३५२
विकारसङ्गभावेदं हितस्त्रार्थादौ	४३३	वेनोऽपी	५१६
विच्छास्तुतिपथो वायः	६३७	वेषेयौ	३३
विजे गुं नैमि	७५८	वो जन् धूतौ	७६२
विङ् वनोडां	१०३१	वोर्णोः पिङ्गसे शुः	१६
वित्ते चुच्चुं चणौ	४८८	वौष्ठोलीः से	१८
विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाध्यषण-	६५४	व्यं पूर्वं	३६६
विन्दिच्छू	११२४	व्यचो जि रज्जिदसि	७५६
विपरा-जि परिव्यव-क्री नि विशा-	८६२	व्यजोऽरे वा त्वनवस-घज्ज्कापि	५८६
विमति-व्यक्तसङ्गीत्योः	६०२	व्यटेलोपोऽनाराक्कश्वतीऽचोऽयौ	४३०
विश्वराजोऽदा	२१२	व्यतीहारे गतिङ्गिसाशब्दार्थ-हसान्य-	६१६
विस्वभा निर्व वि-सु-निर्दुःस्वपः-	६२५	व्यतीहारे चिः पूर्वं घोऽनच्या वा	३४६
वीरुहो धङ् कौ	१०४६	व्यतीहारे चन् स्त्री	११४१
वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः	८६१	व्यथ यद्द ज्या वय व्यध वश व्यच-	६५१
वृद्धो नेम् पे स्ससनी वां त्वने	६४८	व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणेऽलं-	५४८
वृषाकप्याग्रिमगु पूतक्रतु कुसित-	२७३	व्याक्कस्य गत्यर्थवदे सः	५७१
वृत्तो वेमोर्घोऽठीठीपसेः	६२७	व्यादनजः क्री यप् से	११७६
वृद्धिञ्चूर्णोः कितो नेम्	१०५३	व्याप्तौ भावे णिनः	११४०
वेः पङ्क्तिः	८६३	व्याप्तुक् क्तेः	२४६
वेः सोऽशसन्ते कृते	६५	व्यासादेङ्कणी	४१६
वेक् स्वशाबोऽसे	४४	व्युजोऽवो हसादेः सेमः त्राच्च विद्या	८१८

सूचसूची ।

८३३

व्युत्तपः	८८१	शासुलिदयुत्तुपवादे ड् टीपे जू	५६५
व्येखपस्यमो जिः	८३१	शि कौवे	८२
ब्रजवदरलजनिमोऽजिखिजागु त्रिः-५७४		शीडी ड्येऽणौ	८३५
ब्रह्मः कङ् च	१०६१	शीडी रे णः	७१०
त्रिदक्षोऽर्द्धेर्नुण् घौ	१८२	शी ब्रज यज विद स्वास मन चर-	११५०
शं कं भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः	४४५	शुण्डीक्षभ्योऽपकर्षे रष्टरौ	४८१
शं शन्दैः	२	शुनोऽत्यप्राण्युपमानात्	३५८
शं ॥दः	११५३	शृ पृ द्रां खो वा कित्थ्यां	७७२
शं ॥त्-स्तम्बात् दृति-नाथात् फली-	१०१२	शृ वन्द आरुः	११२६
शकैर्दे	१०७४	शृ स्या भू कम गम हन लष हष-	१११०
शक्तार्थं वषड्दित सुख स्वाहा-	२८५	शो व्रते नित्यं	१०८५
शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः	११०४	श्राद्धीरा लोप्योऽणौ हसे त्प्रदः	७०१
शक्राज-भाज-यज-ब्रज-सृज-सृज-	१५४	श्रु ध्वी रणचौयुव्यो व्यौ त्वस्यान्न-	५८८
शत सद सि घे दी रुः	१११३	श्रद्धार्थे वांयदि	८५०
शतादि मास संवत्सरात्	४५३	श्रम्य श्रम्य दन्भां यपि न-लोपो वा	७५०
शदोऽगतौ तङ्	७८०	शु स्तु स्तु द्रु प्रु म्, चुङ्गां वा	८१७
शदोऽपि मं	६५४	श्रेः श्रु, घे रे जिश्च	६२१
शपथाशीर्गत्यनुकारे शप-नाथ हजः	८६८	श्रयुवमघोनामुर्वोऽति पौ	१८४
शब्दढाढावेः	८८८	श्रस व्यघेन तन दावहसः	१००१
शब्दसुखकष्टादेः कृतिवेदपापे ड्यः	८५१	श्वेतवाहवयाजुक्थशास्पुरोडाशां-	१८४
शरद्विपाडयश्चेतीमनोविडुपानञ्जि-	३७८	श्वेताश्चाश्वतरगालोडिताह्वरकस्या-	८५६
शर्द्धजहोरङ्गमीरग-तुरग-तुरङ्गम-	१०२५	श्वेजिर्वा यङ्, व्यो जं गङ्, सनीः	६६८
शसि शस्	६७	श्वोवसीयस श्वःश्वेयस निःश्वेयसम्	३८६
शस्नामि घं	१०४	षदोः कः से	६०२
शस्-भ्यस्-ङ्सि-भ्यस्-ङस्-सामां न-	२१८	षणां षण्वति षण्वगर्थः	४८
शहीश्वपात् वामि कृभौ	६१	षन्ज दन्श षन्जोऽपि नलोपः	६२८
शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जौ यन्	७८२	षिजो ढघे न ती शासे	१०५८
शानेऽतो मन्	११०१	षीडः फे	१५५
शासुडिड्सड् ऽणौ कौ त्वाशासश्च	७०५	ष्टुभिः दृष्यदान्तोः	४७

द्वि नृच्चाहनदादेरीप्	२५७	सङ्ग्रासूपमानात् पात् पादीऽहत्यादि३४७	
ष्ठिवजायोः खिष्ठोस्त वा	५८८	सङ्ग्रैकार्थात् वीसायाम्	४८३
ष्टिवुक्तमाचमोऽपिः घं:	५८३	सति साती वा	१००८
ष्ठीवन सीवने वा	११३६	स त् सरे	६६८
णक् भूजिः	११०७	सत्स्वञ्जीष्टां नाखिः	६३४
ष्या रूप्यथ	४८१	सदाध्वादि व्यातौ सर्वैः सिद्धितु घं	२८३
पू णोऽदान्ते नोऽवकुपन्तरे	१०७	सदानूक्तेऽसादिप्राः	२२१
संक्षोः	८११	सदानोऽल्लोपीऽस्वस्यात् पौ वा-	११७
संज्ञाः कं	३१६	सध्वो रस्येस् जनीडीशः	०८
संज्ञोऽष्मृतौ	२८२	सनः घमे धो वां लायात्	६३६
संदानो भेऽधर्मे नित्यं	२८३	सन् अन्य यन् ब्रू कृ गृ दुह नम-	८३१
संपरिव्यो वा	११८२	सन्त्रादि धुः	६३१
संप्रतेरस्मृतौ	८८८	सन्निच्छायाम्	८१
सक्तत् विस्तु वा	५३६	सन् भिचारं स उः	११२३
सकोऽल्लोपीऽच्यव्वे	६५८	सन् यङन्ती द्विः	६३२
सक्यच्छः घः स्वाङ्ग	३३४	सपत्र-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र-	५०५
सख्यहीराजः घः घगे च	३५३	सभमौष्वाङ्	२१७
सख्युष्टाडिता-मा ए उमुसी	१२८	समः प्रतिज्ञायाम्	८०५
सखृङ्गां सेर्डाऽधेः	१२७	समय निष्कल दुःख शूल सत्याद-	५०४
सङ्ग्राया अवयवे तयट्	४६०	समर्थनाशिषो गीं	८५५
सङ्ग्राया डट् पूरणे	४५०	समवान्वात् तमसः	३८५
सङ्ग्राया डोऽवहोः	३३८	समस्या	८०७
सङ्ग्राया धाच् प्रकारे	४५८	समानेदं किमदः सेक्यम्	१०४८
सङ्ग्राया नदीगोदावरौभ्याञ्च	४०१	समापानूपौ	३८७
सङ्ग्रावत् डत्यतुवहुगणा नेपि	१०१	समार्थेनार्थस्तस्ताद्धितसुखे निर्दारे	३०२
सङ्गा-वि सायादाक्रोऽहन् डौ	११८	समोऽकूजने	८६६
सङ्गाव्याद्रावङ्गुलिभ्यामः	३६७	समो गमच्छप्रच्छस्वृश्रुवेत्यर्त्तिद्वयः	८७५
सङ्गाशन्शतो डिन्	५०७	सम् तुम् मनः कामे, अवश्यं ल्ये,	३८८
सङ्गासंभद्रान्वातुर्ङ्ग् णे	४२५	सम्परः प्रत्यनुभ्योऽन्ताः	३८१

सम्परेः समुपात्त भूषा-सङ्ग प्रति-	७६६	सुकुटः	१०११
सम्बुद्धौ सि धिः	८०	सृजः श्राद्धवात् तनीष् च	८८३
सरजसीपशुने	३८०	सृजदृशच्पाठात्वती नित्यानिम्त-	५८८
सरूपो बाध्यः	८६६	सृजा गु र्यः	११५२
सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः	३६१	सेक सीक सप सृज	५७०
सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-	८६	से तु कखपफि वा	६६
सर्वेकदेशसङ्ग्रातपुण्यवर्षादौर्घा-	३६२	सेमक्तात् सरोः	११५४
सर्वेकदेश उङ्ग्रातसङ्ग्रात्यानैका-	३५४	सेमऽनुष कुष क्रिष गुष सृङ्ग सद-११६८	
सर्वेकात् काले दा	५१४	से डीशनसुपुरुदंशोऽनेहसोऽधिः	२३२
सधेसुसंज्ञपङ्गां रङ् फेऽत्तः	२२७	सेर्लुक् त थासी सन्भ्योऽकुर्वा	७६३
सहः सोऽकाले	३७७	सौ वा	७०४
सहः सो वा	३३३	स्तु स्तन्भ स्तुन्भ स्तन्भ स्तुन्भुभ्यः	७६८
सह ष् षं धः	२२	स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिदुः	११३०
सह वहीदी टि	६५३	स्तु शुभिः श्रुशात्	४६
सहवारणसमीनार्थविनापृथङ्-	२८८	स्त्रियां विचतुरो स्त्रिस्तचतस्र ऋवत्-	१५७
सह-सन्तिरः सप्रि-समि-तिरि	१०४५	स्त्रियामत आप्	२४८
साति हेति यूति जूति	११४८	स्त्री भू धः	१५८
साधनहेतुविशेषणमेदकं धं कर्त्ता-	२८८	स्त्री यु च छिति	८८
साहि साति चेति वेद्येजि धारि-	८८८	स्त्री वाम्शसीः	१५८
सित्यादिः क्तिः	१२	स्था दान पा ज्ञा प्रा भा न्नाति	५८७
सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते	३१४	स्थादो डिं टीमे न शुः	७३६
सुच्चतुर्द्वि तैः	४८५	स्थाडो ज्ञाडोः	७८५
सुभूदौद्वजम्बार्थानां धौ स्वः	१५३	स्तथोघः संख्यादिदामवयोऽर्थ-	२६२
सुस्तुधीः सेरिम् पे	६२३	स्तु-क्रमोऽमेऽरवस इम्	५८६
सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियन्-	८८६	स्पर्द्धायामाङः	८८५
सूतेनं श्च ग्याम्	७०८	सृष्टि गृहि श्रु द जिरायः	११२८
सूत्सुरभिपूते गेन्वादि वानूत्पमानात्	४०३	स्फायः स्फी वा	१०७८
सूर्याग्न्यस्य तिष्यपुष्यस्य णामत्स्य-	२६०	स्यः	२०६
सूत्वाद्योदिह-चौ-यल्स्यातो न ती-१०५२		स्मिड पूड रन्जश्च किर गिर द्वि-८०८	

स्त्रिभ्यो घात् ध्वे मञ्च	७८४	खप रत्न यत् प्रच्छ विच्छ याच-	११४४
स्मृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्रीः सनः	८१८	खपी जिः	७८१
स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृत्पशोऽङ् खे-	७७८	खयं शं वि सं प्राद मुवी डुः	११३२
स्मृथैस्त्रयदि त्वतीते	८६१	खरादि नि चित्थं व्यम्	८४
स्यदेघावोद हिमयथ प्रयथ स्फारः	११३८	खर्धौ घुरु	५३८
स्यमौर्लुक्	१६८	खस्य तन् पिति	८८२
स्यमौजस् धिः	८१	खाचयोरीरोहिण्यौ	३१
स्यस्यर्द्धनः	६१७	खाङ्गाङ्गे	२६८
स्मात् व्यपित् किदा	५६६	खास्यङीऽचि द्विः	६२
स्यादेः सो लोपः कोऽपदन्यरत्तः	२१३	खामीश्वराधिपतिदायादसाच्चि-	३०८
स्यादेर्ङ्स्थो वा व्यणौ	६११	हनः कित् सिः	८७६
स्यादौ नवद्वोऽये	७२०	हनगमजनखनघसामुङ् लोपो-	२३०
स्याद्यर्त्तृती ण यङ् यक् टीव्यणौ-	६१५	हन गम-दृश विश्व-विन्दो वा	१०८८
स्याद्यृदृहु रस्तु वेम् सन्मदीसेः	७४७	हन यद् दृशचः सिद्धादे मिण् वा	८२२
स्यान्तस्यारात् लुप् फे	१८३	हनचरण-ष्टक्	१०१०
स्यान्तादाद्यृदाद्यन्तोः खिरान् व्वां-	५८०	हनजनाद् गमादेर्ङः	८८७
स्योङेतौ	४२	हन खङ् ऽणबिणि जिति	८०१
खङ् मेषास्मायात् विन् वा	४४३	हनो वधष्टीव्यलि टौमे तु वा	६७८
खस् ध्वस्वस्वनडुहां दङ् फे	१८३	हनो वा घ्री	८२८
खिवहीस्त्रीऽङ्गादेः म्याः	५१३	हनो ङ्री घ्री न णः	१८८
खिवाव भव ज्वर त्वरी वूङुडा-	१०३८	हनूपूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ घं:	१८८
खि विश्वम्-देवस्य टेरद्राक्षौ कौ	१०४३	हनृषन् धृतराज्ञामुङ् लोपः णो	४३५
खेः स्यम् स्वश्च	१५२	हववते नैम्	१०३३
खेर्ङा	१०४८	हृषषोऽनिमिजुङीऽदृशः सक् व्यां-	६०५
खेर्जस् ङेर्ङसिङीना मि औ स्मात्	११२	हसात्तयोर्वारि	८४५
खीर्विः फे	१०२	हसादेः सेमोऽहोदित्चणश्चसवधो-	५७३
खः खे रुः	५४०	हसाङ्गां दिसेर्लोपामौ	६७२
खदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः	१०३	हसादा	२५०
खप तष धृषी डनञ्	११२५	हसान्नानी हौ	७७०

सूच्यसूची ।

८३७

इसाक्षोपीऽश्रित्यदयोः	७७५	हेऽनः	२५२
इसुङ्गी लोपीऽशी	५६७	हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः	३३१
इष्टयास्तेः	८७१	हेर्लोपीऽलोपीश्रीश्च	५४७
इसोऽनन्तरः स्यः	८५	हो कस्	२१
इसोऽनः कः	८५	हो हो भी	१७५
इत्तं चि	७२४	हो नः सौ	१८२
इत्ते पाक्षी प्राध्वं नीविकीपनिषदो	७६७	होऽस्तेरेति	८१७
इत्तेतत्ताऽनञ्चकः सेर्लोपः	७६	हो डा वा	७३२
हाकः ऽर्जं चः	८३७	ह्रीप्रानोन्दनुदविन्दो वा	१०६२
हाकोऽनलोपः ख्याम्	७३१	ह्री व्री री क्यू च्छायातां पञ्च	७८४
हाको हिः	११७५	हादेः सः कौ च	१०८२
हावनः	१००४	हादिः रे हिः	७२६
हिंस दीप कम्पानस खिड कन	११२२	हो हेर्जिः	६६७
हुक्षो हेर्धिः	६७१	हो वच्यशौ	७२७
हेः खेरनडि चिः	७४८		

संज्ञा-सूची ।

संज्ञाः ।	संज्ञाः ।
अक्	३ कटक्
अच्	३ एङ्
अव्	३ एच्
अम्	३ एङ्
अव्	३ ऐच्
इक्	३ क
इङ्	३ कित्
इच्	३ की
इत्	४ कृत्
इल्	३ क्ति
उङ्	८१ क

खध्	३	टी	५२६
खप्	३	ठी	५२६
खस्	३	ड	३०६, ३१६
खि	५३८	डी	५२६
खी	५२६	ढ	२८१—२८४, ३१६
ग	३१८	ढम्	३
गि	१०	नी	५२६
गी	५२६	णङ्	३
घ	२८८, ३१६	णप्	३
घि	८१, ८२	णम्	३
घी	५२६	णु	८
घु	५३६	त	५२७
ङित्	५३२	ती	५२६
च	३१८	त्य	१८
चक्	३	त्री	७६
चप्	३	थी	५२६
ची	७६	द	१४
छत्	३	दा	५३४
ज	२८६, ३१६	दौ	६६—८६
जब्	३	ड	१३
जि	५३५	डि	१७४
झप्	३	वी	७६
झव्	३	ध	२८८, ३१६
झम्	३	धि	८०
झस्	३	धु	११
जप्	३	नि	१६
जम्	३	नी	२०
जस्	३	नु	१६
टि	६२	ण	५३१

आगम सूची ।

८३८

पि	१००	लि	१४
पी	७८	ल्य	८८८
मी	७८	व	३१८
म्री	७८	वस्	३
मु	५	वि	१८
फ	८५	व्य	८४
व्व	१३	ब्रि	८
भ	२८४, ३१६	शस्	३
भि	८४	ष	३१८
म	५३१	षी	७८
म्	२०	स	३१७
य	३१८	स्य	८५
यप्	३	सि	८६—८०
यम्	३	स्व	५
यल्	३	ह	३१८
र	५३०	हव्	३
र	५३८, ५४०	हल्	३
र्व	५	हस्	३
र्व	६		

आगम सूची ।

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

अक्	२०८	आम्	५८२, ६०७
अङ्	६१३	इण्	६४३, ७६०, ८८३, ९२१, ९२३
अण्	१८१		९२८, ९३०, ९३१
अम्	१५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६	इम्	४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४
असन्	८४६		५८७, ५८८, ५८९, ५९८, ६०६,
आण्	१८१		६१६, ६१७, ६२३, ६२४, ६३०;

६४८, ६५०, ६८५, ७०८, ७३८,	पशाम्	७२८	
७४७, ७६२, ८०७, ८०८, ८१०,	म	६२	
८८२, १०३३, १०५३, १०६६,	मन्	८८५, १०१४, ११०१	
१०६७, १०७१-१०७४, १०७६,	मिब्	८२२, ८३१	
१०७७, १०८७, १०८८, ११०२	मुब्	८७७, ८७८, ११३७	
कैम्	५६१, ७२२	मक्	८८२, ८२१, ८३१
चम्	४१७, ४१८	यन्	७४३, ७८२, ८२४
कब्	५७	यम्	१५१
ङ	६२, ५६५, ६१८	रन्	८४०
ङाम्	६८७	रम्	७११
चन्	५७	रिन्	८४०
छ	६३	रीन्	८३०
जन्	७८२	खन्	७८७, ७८९
टन्	५७	वन्	५५३
ब	६२	श	७३८
तन्	५७, ८८२	शप्	५४१, ६७०
न	६२	शुप्	६८८
नन्	४२६, ७८८, ७८९	श्रब्	७३८
नम्	१८६	श्रा	७३८, ७६८
नाप्	८५७	श्रु	६०१, ६२१, ७३८, ७६८
नीन्	८२६	श्रन्	५८४, ७३८, ८२८
नुब्	१६३, १६८, १८२, २१०, २४३, २४४, २४५, ५६८, ६३५, ७४१	सक्	६०५, ६५७
		सन्	५४, ५५, ५८८, ८४६
नुन्	८२७, ८२८	सि	५५१, ६०३, ६५७
नुम्	११०	सुम्	११३, ७५३, ७६६, ८६७
पब्	७८४	स्यम्	१५२

सूत्राङ्कः ।		सूत्राङ्कः ।	
अ	१३३, २०६, ३२५, ५५८	अहन्	११८
अघी	२२६	अङ्ग	३५४, ४३२
अङ्	५६०, ७७८	आ	८, १०८, १२८, १३०, १४६, १८६,
अत्	५५५, ६८७		१८७, २१२, ३२६, ३४८, ६०८,
अदमुर्द्ध्व	२२५		६६५, ७८३, ७८४
अद्रि	१०४३	आकम्	२१८
अध	५२२	आङ्	२१७, २३८
अन्	३२५	आत्	१०६, २५६
अन	२०५	आन्	५८०
अनङ्	१७२	आन	७७०
अम्	१६६	आनङ्	२७१, २७२
अमुसुर्द्ध्व	२२५	आम्	१३७
अम्	१०४८	आय्	३५
अय्	३५	आर्	८
अय	१०६, ११७८, ११७८	आर	४२२
अयङ्	१३२	आल्	८
अयम्	२०३	आव्	३५
अर्	८	आव	२१५
अल्	८	आसन्	११६
अव्	३५	आह	७२३
अब	३६, ५२२	इ	११२, १२१, ५३५, ७८५, ७८६,
अष्टा	३५१		८१३, ८१६, ८१७
असन्	११६	इच्छ	५८७
असुङ्	३१२	इत्	१७२, २५४, २५५, २५६, ६४०,
अस्थ	६५२		७०५
अस्माक	४३६	इन	१०६
अह	२१५	इनेय	४२१

इय्	१३५, ५८५, ५८८	एङ्	२१९
इयस्	२०३	एधि	६७७
इर्	६२८	एन	२०९
इस्	८११	एर	४२२
ई	१४९, १६१, २३६, ३८६, ४९५	ऐ	९
	५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३,	ऐङ्	२७३
	८४३, १०४९, ११०२	ऐस्	१०६
ईङ्	७७६	ओ	८, ६५३
ईयस्	५४६	ओत्	३३७
ईयुस्	५४६	ओ ए, १२९, १३०, १४५, १७९, २३४	
इर्	८१२	ओङ्	२३८
उ	६९, १२१, १३८, १९४, २२९,	का	६४, ५५९, ६०२, ९७२, ९७४,
	२३५, ५३५, ६८९, १०८७		१०६३
उङ्	२४०	काङ्	२११, १०६१
उत्	१७३, ८२९	कात्	४०८, ४१२
उदन्	११६	कान्	४७४
उदीच्	२२५	कव	४१२
उर्	६२८	का	४०९-४११
उव्	१३५, ५८५, ५८८, ७१८	कि	७४६
उस्	१२९, १३०, ५६३, ६७५	की	८३३, १०४९
ऊ	१८०, २३५, ६५६, ७९६, ७९७	कीर्त्त	७७४
ऊट्	८१४, १०३९	कृ	७४९
कृ	५३५	कृप	६४९
कृच्छ	५९७	ची	११८०
लृ	५३५	चोप	४७०
ए ८, १०९, १२९, १३०, १५०, ५७९,		चोद	४७०
	९६९	कसाञ्	७०६, ७०७
एकाद्	३५२	खङ्	२११
एकान्न	३५२	ख्याञ्	७०६, ७०

आदेश-सूची ।

८४३

ग	५८, ६४, ५५९, ९७२-९७४	जग्घ	१०९१
गङ्	२११	जरस्	११५, ३७९
गच्छ	५९७	जहि	६७७
गमि	८०६	जा	५९७
गर	४७०	जिन्न	५९७
गा	६८२, ७१३	ज्य	४७२
गि	६००	झ	४६, ६१, १७७, ५५९
गी	७१२	ज	४६, ५१, ५९, ६०, ५५९
घ	६१, १७६, १७७, ६७९	ट	४७, ६४, ५५९
घङ्	१७८, २११, ९९६	ठ	४७
घसुल	६७३, ६७४	ड ४७, ५८, ६४, १५५, २१८, २३३, ५५९	
घि	७४८	डन्	२३३
घ्न	१८९	डनङ्	८४७
घ्नी	८२८	डभ्यम्	२१८
ङ	५१, ५९, ६०	डसुङ्	१८४
ङक्	४१९	डा	१२७, २३२
ङङ्	२११	डि	१९०
ङव्	८३५	डु	१४१
डा	२०१, ३२१, ६५५, ७३२, ७४३, ७४५, ८४६, १०३१-१०४८	डौ	१२५, २००, ६०९
डि	७००, ७२९, ७३६, १०८३-१०८५	ढ	४७, ६१, १७५, १७७, ५५७
डी	६१२, ६३०, ८३४	ण	४७, ५१, ५९, ६०, १०७, ३५५, ५४९, ५७०, ९६८
डुर्	४२५	त	६४, १६५, २१८, ५५९, ५९९, ६६८, ७०३, ७०४, ७२४, ९८७, १०८९, ११२१
डे	६११, ६१२	तङ्	७९०, ८०१
घ	४६, ६४, ५५९	तव	२१५
चतस्र	१५७	तवक	४३६
चु	८२५	तातङ्	९५६
छ	४६, ६१, ५५९		
ञ	४६, ५८, ६४, ५५९		

तिरश्च	२२५	नस्	११६, २२०
तिरि	१०४५	ना	१२३
तिष्ठ	५६७	नि	११४८
तिष्ठ	१५७	निष्	११६
तुङ्	१६१, १६५	नी (SS)	६८
तुभ्य	२१५	तु (')	५०, ५३
तन्	१३६, १४०	नेद	४७०
ते	२२०	नेश्	७४२
वप	४७०	नी	२२०
वयः	३१५	प	६४, ५५६
त्व	२१५	पङ्	७८६
त्वद्	२१५	पट्	११६, २२३
द	५८, ६४, २०८, ५५६	पक्ष	६५२
दङ्	१८३, २४१	पश्च	५६७
दत्	११६, १०८८	पाट्	३४७, ३४८
दव	४७०	पिव	५६७
दिभि	६४६	पी	६४५, १०८०, १०८१
दे	७३५	पीष्य	७८३
दीपन्	११६	पुर	५२२
द्राघ	४७०	पृत्	११६
द्वा	३५१	प्र	४७०
ध	६१, १७७, ५७५, ७३७	व	५८, ६४, ५५६
धङ्	२३७, १०४६	वंह	४७०
धम	५६७	भ	६१, १७७
धि	६७१, ७४६	भगी	२२६
धि	७३५	भजं	७५१
न	५१, ५६, ६०, १०५, १३४, १८२	भीष्	७६५
	२०२, २१८, २६२, ५६६, ७५६,	भू	६६२
	१०५२, १०५४, १०५८-१०६२	भो	२२६

आदेश-सूची ।

८४५

म	५१, ५८, ६०, १३४, १६०, २०४, २१६, ३०४, ३७५, १०६३, १०६४	व	३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ७२७, १०६३
मद्	२१५	वङ्	७८७
मन्	५८७	वच	७२५
मस	२१५	वध	६७८
ममक	४३६	वय्	६६३
मच्च	२१५	वय	२१५
रास्	११६	वर	४७०
मि	११८०	वर्ष	४७०
मू (११)	६८	वस्	२२०
मे	२२०	वां	२२०
मीच	८१५	वि (ः)	१०२, १८७
थ	३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१	वि	५८६
यकन्	११६	वन्द	४७०
यच्छ	५८७	वीच	६५२
यप्	११७६	श	७६, ६७, ८१४
यव	४७०	शकन्	११६
युव	२१५	शाधि	६७७
युष्माक	४३६	शि	१६२
यूय	२१५	शीय	५८७
यूषन्	११६	शीर्षन्	११६
यीस्	१०६	श्व	४७१
र	३५, ७२, ७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६८०	श्व	६५२
रङ्	२२७, २६१	ष	४७, ६७, १११, ४३८, ५७०, ५७२ ६२५, ६३३, ६३४, ६८३, ८१८
रा	१४७	षङ्	१५४
रि	६२०	स	६५, ६७, २१४, २३३, ३७७, ४१३, ४१४, ५६८, १०४८
री	४८७	सन्नि	१०४५
ल	३५, ४८, ५२, ८२४		

समि	१०४५	आत्	११२, ११४
साध	४७०	खिन्	११२, ११४
सीद	५८७	खे	११२
स्थ	४७०	स्य	१०६
स्थव	४७०	इ	८१७
सु	११६	हि	१०८६, ११७५
स्त्र	४७०	हृद	११६
स्त्री	१०७८	क्रस	४७०

स्त्रीत्य-सूची ।

आप्	सूत्राङ्कः ।	कप्	सूत्राङ्कः ।
ईप्	२४८, २५०	जप्	२७७-२७८
	२५३, २५७, २६१-२७३, २६८-३७२	डाप्	२५१-२५३

तद्धित-सूची ।

अ	सूत्राङ्कः ।	इन	सूत्राङ्कः ।
अयट्	४४६	इभ	४४६
अस्	४६१	इम	४४६
आ	५२२	इमन्	४८८
आत्	५२०	इय	४७५
आरक	५२१	इर	४२८
आलु	४४६	इल	४४६
आहि	४४६	इल	४४६
इत	५२०	इल	४६६
इन्	४८४	ईयसु	४६६
	४४४, ४४८	ईर	४४६

तद्धित-सूची ।

८४७

उर	४४६	उतर	५१०
कल	४४६, ४४८	उति	५०८
एद्युस्	५१७	डाच्	५०१, ५०३—५०५
एन	५१८	डिन्	५०७
कट	४८२	ण	४४६
कड्य	४४८	जायल्य	४२७
कण्	४२८	णीन	४२८
काप	४७७	णीय	४१५
किन्	४४६	त	४३८, ४४५, ४४६, ४४८
कुण	४८२	तम	४६२
गोयुग	४८०	तमट्	४५२, ४५३, ४५४
गोष्ठ	४८०	तयट्	४६०
खल्लस्	४८४	तर	४६२
क्षण	४८८	तस्	५११
क्षतमां	४६५	ति	४४५
क्षतरां	४६५	तिषट्	४५६
क्षन	५२६	तु	४४५
क्षरट्	४८०	तैख	४८२
क्षश्स्	४८२, ४८३	त्र	५२५
क्षसात्	४८८	त्य	५२५
चिक्	५२६	त्यण्	५२५
चुञ्चु	४८८	त्र	४४८, ५१३
चूत्	४४०	त्राच्	५००, ५१२
च्वि	४८५	त्र	४३८
जातीय	४८७	ष्ट	४५५
जाह	४८२	ष्टाच्	५२३
ड	५०८	दघ्नट्	५०६
डट्	४५०	दा	५१४
डतम	५१०	दानौ	५१६

देशीय	४७७	बतु	४४२, ५०८
देश्य	४७७	वल	४४६
वयसट्	५०६	वड्ड	४७८
घाच्	४५८	विन्	४४३
न	४४६	श	४४६
पाश	४७९	शाकट	४९३
भ	४४५	शाकिन	४९३
भ	४४६, ५२५	षड्गव	४९०
मट्	४५१	एन	५२५
मतु	४४१	एर	४९१
मयट्	४८६	ण	४१५
मावट्	५०६	णायन	४१५
मिन्	४४६	णि	४१५
य	४४५	णिक	४१५
यु	४४५, ४४६	णीक	४२९
र	४४६, ४९१	णोय	४१५
रूप	४६४	णा	४१५
रूप्य	४८१	स	४४६
हिं	५१५	सुच्	४८५
ल	४४६	सारव्	५१८
व	४४५, ४४६		

कदन्त-सूची ।

८४८

	मूलाङ्कः ।		मूलाङ्कः ।
अ	११५३, ११५४	नवत्	१०५०
अक	१००५, १००६	क्ति	११४७
अद्यु	११४२	क्ताच्	११६५, ११६६
अन्	८८३	क्तु	११०८
अन	८८३, ११५८, ११६२, ११६३	क्तर	१११४
अनट्	११३४, ११३५	क्यप्	८८१, ८८३, ८८५,
अनि	११६०		८८७, ११५०
अनीय	८६७	कु	११२७
अन्त	११२८	क्तुक	११२७
अल्	११३४, ११३५	कनिप्	१०३२
अस्	१०३२	कसु	१०८६, ११०३
आय्य	११२८	क्ति	११३१
आक	११२६	क्तिप्	१०३२, १०४७
आ. न	१११२	क्तरप्	११२१
इ	१०१२	ख	१०२१—१०२४
इक	११३८	खनट्	१०२६
इकावक	११३८	खल्	११६१
इनु	११३०	खश्	१०१५—१०२०
इव	११३३	खि	१०१३
इणु	११०६	खिणु	१०२७
इस्	१०३२	खुकाज्	१०२७
उ	११२३	घ	१०३४
उस्	१०३२	घज्	११३४, ११३५
ऊक	१११७	घुर	१११५
क	८८६	घि णि	६६०
कान	१०८६	घ्यण्	८७०, ८७१
कि	१११८, १११९, ११४५, ११४६	ङ	११५६, ११५७
कुर	१११६	ङ्गज्	११२५
केलिम	८८८	चणम्	११८३
क्त	१०५०, १०८२—१०८५	चतुम्	११६४

८५६

सुधबोध व्याकरणम् ।

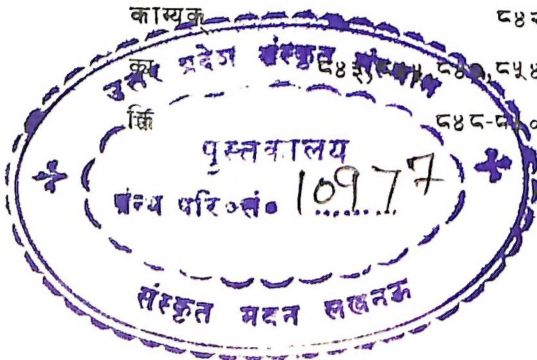
अक	१११०	नन्	१०३२
ट	१०११	य	६६०, ६७६, ६७६, ६८५, ११५२
टक्	१०१०, १०४७	र	११२२
ड	६६७, ११३६	रु	१११३
डर	११३६	वनिप्	१०३२
डु	११३२	वर	११२०
ण	१०००, १००१	विच्	१०३२
णकं	६६०	विट्	१०००
णन्	११४१	विण्	१०२८
णनट्	१००३	श	६६५, ६६६, ११५१
णि	११५६	शट्	११००
णिन्	६६३	शान	११००, ११०४
णि न	११४०	षक	१००२
तव्य	६६७	षण्	१००६
तिक्	१००७	षाक	११११
टन्	६६०	णक्	११०७
त	१०३२	सक्	१०४७
विमक्	११४३	सु	११०८
थक	१००३	स्यट्	११०५
नङ्	११४४	स्यमान	११०५

स्त्रीत्य-समासान्त-तद्धित-कृदन्तेतर-प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः

अयि	५६१, ५६२, ६३७	अ	८४५, ८४८-८५३
ईयङ्	५६१, ५६२	जि	७७३, ७७७, ८५५, ८५८
काम्यक्	८४२	जिङ्	५६१, ५६२
कृ	८४२, ८४४	यङ्	८२०, ८२१, ८३६
कि	८४८-८५०	सन्	६३०, ८०३

चौखम्बा विद्याभवन
पो.बा. नं. १०६९
वाराणसी